

सुधासु

संवाक

तंत्री

८५

त्रिभुवनदास लहरेय्य शाह

वीमनलाल अभुलण संघवी

અનુક્રમણિકા

મે : ૧૯૪૧

પૃ. ૪

૧	તાંડવ	...	...	...	જ	...	...	...
૨	નૃદનસરિતા !	...	...	...	કાન્તિલાલ પરીખ	...	...	૪
૩	મહામાનવોનાં ગાંડપણ	...	...	...	નિરાંકુ	...	...	૫
૪	મૂક અભિજ્ઞાન	...	...	...	પંકજ	...	...	૬
૫	દૃષ્ટિ	...	...	...	મહેન્દ્રકુમાર દેમાઈ	...	...	૧૨
૬	માંડવગઢ	...	...	...	ચીમનલાલ ગંધવી	...	...	૧૩
૭	વિકાસપાઠ ?	...	...	...	પંડિત રઘુનંદન શર્મા	...	...	૧૯
					રમણલાલ ભટ્ટ			
૮	જીવન ઝરણુ	...	...	...	પ્રભા	...	...	૨૨
૯	રજત	...	...	...	નૂતન દેસાઈ	...	...	૨૫
૧૦	સંસ્કૃત	...	...	...	કિશોરભાઈ-એનિયા નોરી	...	...	૨૬
૧૧	સોનાનો કીમિયો	...	...	...	વિદ્યાર્થી	...	...	૨૬
૧૨	સિયામ	...	...	...	ચીમનલાલ	...	...	૩૦
૧૩	બાદબાકી [કાવ્ય]	...	...	...	જવાનંદ દવે	...	...	૩૪
૧૪	નર્તકી	...	...	...	મુકુન્દલાલ કે. કામદાર	...	...	૩૧
૧૫	વાંછા એવી	...	...	...	રમણ બ્યાસ	...	...	૩૬
૧૬	વારાનસેલ	...	...	...	મગનંદ રાવળ	...	...	૩૭
૧૭	ભૂમિકંપ	...	...	...	પંકજ	...	...	૩૮
૧૮	સ્મૃતિ-ભૂની [કાવ્ય]	...	...	...	પ્રતાપ પ્ર. બ્યાસ	...	...	૪૧
૧૯	સાચા હિંદુ-મુસ્લીમો	...	...	...	નરસિંહ	...	...	૪૧
૨૦	ધન્ય-પરિચય	...	...	...	...	...	...	
૨૧	સ્વીકાર	...	...	...	...	...	...	
૨૨	છૂટાં ફૂલ	...	...	...	...	...	...	૪
૨૩	તારા-તણખા	...	...	...	...	...	...	૬૫

લવાજમ

અંકો અને લેટના ટપાલખર્ચ સાથે—

હિંદ—

૩-૪-૦

બર્મા—

૩-૮-૦

પરદેશ—

શિલિંગ

નહેર-ખખરના ભાવ

	૬ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં. ૩	દેવા ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	ખમણો ભાવ
૧ "	૨૭	૧૪	૫	એક કલર	કિપર પ્રમાણે
૨ "	૧૬	૮	૩	એ કલર	રૂપ વધારે

નહેર-ખખર ફરવામણી દરેક વખતના ૧૨.૫% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી પી. એ.

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ.

નિયમો-ચોજના

‘સુવાસ’નો ઉદ્દેશ પ્રજાની સાર્વત્રિક ઉન્નતિમાં દરેક રીતે મદદકર્તા બનવાનો છે. તે ઉદ્દેશને અનુકૂળ થઈ પડે એવા વિવિધ પ્રકારના લેખોને તેમાં સ્થાન અપાશે. અભ્યાસ-પૂર્ણની સાથે સાથે જોડણીશુદ્ધ, સરળ, મૌલિક ને રસિક લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે.

લેખકોનો ઉત્સાહ વધારવાને અમે ‘લેખકમંડળ’ ની એક સુંદર યોજના ધરી છે. એ મંડળમાં જોગતા કે પ્રતિષ્ઠિત હરકોઈ લેખક જોડાઈ શકે છે. તેમાં જોડાવાને ‘સુવાસ’ માટે એક સર્વાંગસુંદર લેખ મોકલાવવાનો રહે છે એક વખત એવો લેખ પ્રગટ થયા પછી લેખક ‘લેખકમંડળ’ નો સભ્ય બની શકે છે અને દર વર્ગે એવો એક લેખ આપીને પોતાનું સભ્યપદ તે ચાલુ રાખી શકે છે. તે રીતે સભ્ય બનવાથી લેખકને વિના લવાજમે ‘સુવાસ’ મોકલાય છે; તેને પોતાના પ્રગટ થયેલ લેખની પાંચ આઉટ-પ્રીન્ટસ મળે છે ને વિશેષની જરૂર હોય તો અલ્પ ખર્ચે સગવડતા કરી અપાય છે; પુસ્તકાર ને બેટ પર અધિકાર મળે છે; પુસ્તક-પ્રકાશનની સગવડતા કરી અપાય છે અને વિશેષમાં તે ‘સલાહકાર-મંડળ’ માં પ્રતિનિધિત્વ મેળવી શકે છે.

‘સુવાસ’ નું સલાહકાર-મંડળ નવ સભ્યોનું રહેશે. તેમાંથી પાંચ સ્થાનિક વિદ્વાનોમાંથી નીમાયલા, એક તત્ત્વી અને એક અવસ્થાપક-મંડળમાંથી-એમ સાત નિશ્ચિત રહેશે. આઠમાં તરીકે લેખક-મંડળમાંથી-વિશેષ સહકાર આપનારને દર વર્ગે નીમવામાં આવશે અને નવમાં તરીકે લેખકમંડળના સભ્યોએ દર વર્ગે ચૂંટી કાઢેલો પ્રતિનિધિ રહેશે.

‘સુવાસ’ ના સલાહકાર-મંડળનું કાર્ય ‘સુવાસ’ ના અસરરેક પરત્વે સલાહ આપવાનું અને સૂચનાઓ વિચારવાનું રહેશે.

સલાહકાર-મંડળની એક વર્ષમાં એક વખત અને વધુમાં વધુ બે વખત મળશે. તે પ્રસંગે બહારગામથી આવનાર પ્રતિનિધિઓને જુસો માષ્ટનની અંદરના અંતર માટે સુમાફરીવાકું વગેરે મળી રૂ. ૫ અને તે ઉપરાંતના અંતર માટે રૂ. ૧૦ અપાશે તથા બની શકે તો તેમને બીજી જરૂરી સ્થાનિક સગવડતાઓ પૂરી પડશે.

પ્રતિનિધિની ચૂંટણીનું કામ ‘સુવાસ’ સાથે જોડેલા પરિપત્રથી કરવામાં આવશે.

આવતા અંકમાં ‘સુવાસ’ ની વાર્ષિક અનુક્રમણિકા પ્રગટ થશે. તેમાંના સર્વ લેખકો લેખક-મંડળના સભ્ય ગણાશે અને તેમને ચૂંટવાનો ને ચૂંટાવાનો અધિકાર રહેશે. એ લેખકોમાંથી જોઈએ પ્રતિનિધિની ચૂંટણીમાં જોવા રહેવા માંગતા હોય તેઓ અંક મળ્યા પછી દશ દિવસમાં પોતાની એ ઈચ્છા અમને જણાવે. નવા અંકમાં પરિપત્રની સાથે સાથે એમનાં નામ જાહેર થશે. લેખક-મંડળના સભ્યોએ પોતાના મત સાથે એ પરિપત્ર ભરીને-

તે દિવસમાં અમને પાછો મોકલાવવો. તે પછીના અંકમાં પરિણામ અને સમસ્ત સલાહનું સંમૂળનાં નવાં નામ જાહેર થશે.

X

કેટલીક વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓને 'સુવાસ' ખૂબ જ રુચી છે. પણ આર્થિક અગવડતાના કારણે તેઓ લગભગ એકા સલાજીને તેની માગણી કરે છે. આ માગણીને પૂર્ણ કરી વળતું અમારે માટે મુશ્કેલ હોય છે. આ બાબત શ્રીમંત સાહિત્ય-પ્રેમીઓએ વિચારવા જેવી છે. તેવા સંજોગોએ પ્રકારના, જેટલા આહકોને માટે આહક દોઢ અંકે રૂપિયા આપવાને તૈયાર થશે, એટલા આહકો પાસેથી અમે પણ સલાજીમાં અંકે રૂપિયા ઓછો લઈશું. પરિણામે એવા સેંકડો ઉત્સુક આહકોને સવા રૂપિયામાં 'સુવાસ' મળી રહેશે.

'સુવાસ'નો પ્રચારમાં મદદ કરી શકે તેવા સાહિત્યપ્રેમી મિત્રોમાંથી જેઓ એક આહક મેળવી આપે તેમને સુદર-સુરોચિત પેકિટ-ડાયરી; બે આહક મેળવી આપે તેમને 'આંખ અને ચરમા' (કાનું પૂઠું)નું પુસ્તક; ત્રણ આહક મેળવી આપે તેમને 'તેજ' પુસ્તક (પાકું પૂઠું); ચાર આહક મેળવી આપનારને ડાયરી ને પુસ્તક બંને; પાંચ આહક મેળવી આપનારને વિના લવાજમે 'સુવાસ' મોકલાય છે; અને તે ઉપરાંત વિશેષ આહકો મેળવી લાવનારને બિન બિન પ્રકારે પુરસ્કાર અપાય છે. સાહિત્યના પ્રચારકોને આ પ્રકારના લાભ બીજા પણ કદાચ મળી શકતા હશે, પણ 'સુવાસ'માં એટલી વિશેષ સમગ્રતા છે કે તેમાં તેવા મિત્ર-પ્રચારકો પર લવાજમ ઉધરાવવાની કે બીજા કોઈ પ્રકારની જવાબદારી નથી. તેઓ ફક્ત નામ સચવે અને અમે પ્રવાસ કરીએ. તે પ્રવાસમાં જેટલી સફળતા મળે તેનો યશ અને લાભ નામ સચવનારને ફાળે નોંધાય.

'સુવાસ'નો નમૂનાનો અંક પત્ર લખી લેવાનારને વિના મોકલવામાં આવે છે. પણ તે પત્ર મળ્યા પછી અંગત યાચ તે અંક મોકલારો. નમૂનાના અંકની તરતમાં જરૂર હોય તેમણે ત્રણ આનાની ટિકિટ બીજવી.

જેમાં ઉત્તર જરૂરી હોય એવા દરેક પ્રકારના પત્રવ્યવહારમાં, કે લેખો અસ્વીકાર્ય નીવડે તો પાછા મેળવવાને, જરૂરી ટિકિટ બીજવી જોઈએ. અને પોતાના પત્ર પર કે છુકપોરટ પર, પોસ્ટલ નિયમ પ્રમાણેની, પૂરતી ટિકિટ ચોડવી જોઈએ.

કાર્યાલયને લગતા પત્રવ્યવહારમાં તેની કે સંચાલનનું નામ ન લખવું. કેમકે તેમ યવાથી તેમની ગેરહાજરીમાં તે પત્રની વ્યવસ્થા વિલંબજનક થઈ પડે છે.

'પ્રાચીન ભારતવર્ષ' કે 'Ancient India'ના આહકોને પ્રથમ વર્ષે અર્ધા લવાજમે [લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ=૧-૧૨-૦] અને ત્યારપછી બીજા એક વર્ષને માટે પોણા લવાજમે [૨-૮-૦] 'સુવાસ' મળી શકશે.

X

[દુલ્લડના સંગ્રહમાં આ અંક મોડો થયો છે તો વાચકવર્ગ દરમુજર કરશે એવી આશા રાખીએ છીએ.]

આરોગ્ય, વ્યાયામ અને તંદુરસ્તી વિષયક સંપૂર્ણ અને સચિત્ર
માહિતી સતત ૨૬ વર્ષથી આપતું માસિક

વ્યાયામ

• વાર્ષિક લવાજમ - હિંદમાં રૂ. ૨-૮-૦ પંદરશ શિલિંગ-૫.

શરીર તંદુરસ્તી સિવાય બધું નકામું છે. શરીરને તંદુરસ્ત, નિરોગી અને સશક્ત કેવી રીતે બનાવવું અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે કેવી રીતે ટકાવી રાખવું, તે વ્યાયામ વાંચકો પાસે જણી શકાશે.

આપના ધરમાં, આપની કામગીરીમાં કે આપની વ્યાયામશાળામાં તેને બોલાવો; તે આપને શોધ અને સાચી સલાહ આપશે. વર્ષના રૂ. ૨-૮-૦ના બદલામાં, વર્ષ આખરે દાક્તરનાં બીજા માટે, ખર્ચાતી થોડી રકમની તે બચાવ કરશે.

ગમે તે માસથી તેના ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

લખો:—

વ્યવસ્થાપક: વ્યાયામ કાર્યાલય,

મંજુસુદામનો વાડો, રાવપુરા, વડોદરા

‘મ હા ગુ જ રા ત’

સિંધમાં વસતા ત્રણ લાખ જેટલા ગુજરાતીઓનું મુખસિદ્ધ મુખપત્ર (સામાહિક)

- જેમાં સાહિત્ય, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, શરીર કેળવણી, બાળજગત, સ્ત્રી સમાર—વિગેરે જીવનને લગતા દરેક વિષયોની સુંદર જણાવટ થાય છે.
- જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી. કુમરશી ધરમશી ગંપટ દર અઠવાડિયે યુદ્ધ પરિસ્થિતિ આગેદગી રીતે વર્ણવે છે.
- ‘જન્મભૂમિ’ અને ‘બહુશ્રી’ રાજદરવાના હરિશ્ચંદ્રાચાર્યના મચોટ ઉકેલો અને દલીલો એક નિષ્ણાત તરફથી નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.
- ‘મહાગુજરાત’ શુદ્ધિવર્ધક વ્યૂહ હરિશ્ચંદ્ર વચ્ચે દાખલ રીતે સુંદર ધનામે મેળવી આપે છે.
- એના દીપોત્સવી અને બીજા ખાસ અર્કોએ ગુજરાતી પત્રકારિત્વને સમૃદ્ધ કર્યું છે.
- વડોદરા રાજ્યનાં તમામ પુરતકાલથી માટે મંજુર થયેલું છે.

વાર્ષિક લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૪ — વિદેશ શિ. ૬

• સિંધમાં બહાર ખબર માટે અન્નેડ સાધન •

નમૂનાની નકલ તેમજ લાવતાલ માટે આજે જ લખો:

એન્ટો ન હોય તેવા સ્થળોના ન્યુઝપેપર એન્ટોએ તુરંત જ પચવ્યવહાર કરવો.

મેનેજર: સિંધ ન્યુઝપેપર્સ લીમીટેડ, કેમ્પબેલ સ્ટ્રીટ-કરાંચી.

પ્રેરક, સુંદર, રસીધી, કળામય નવલકથા
-નવલિકાઓની અભિનવ ગ્રંથમાળા

કથાપરી ગ્રંથમાળા

કેરંડી છાપણી, ઉત્તમ કાવ્યરસ, મનમોહક લોકપ્રીય, ને
રોજામય હૃદયવાણી પુસ્તકો બહાર પડી ગયાં છે.

૧ કથાપરી (નવલિકાઓ) ૨-૨-૦ તૈયાર છે

૨ કથામણિ " ૨-૨-૦ "

૩ કથાકલગી " ૨-૨-૦ "

૪ કથાકલાપ " ૨-૨-૦ "

૫ કથામધુ " ૨-૨-૦ ૪૫૫ પૃષ્ઠ

તે પછી

કથાપ્રસાદ; કથાકુંજ; કથાવિલાસ

કથાંજલિ; કથાવલિ; કથાગાર

કથાપરી (ગ્રંથમાળા) કાર્યાલય

જામલીરાત, સુરત

જા ચોપડીઓ મળવાનાં હેતુથી:—

જમદાવાદ: ગુર્જર ગ્રંથસ્થ કાર્યાલય, ગ્રંથીમાર્ગ

વડોદરા: પુસ્તકલય સ. સ. મેકલ લિ., નાવપુરા

મુંબઈ: એન. એમ. વિપાડીની કું, સવળાદેવી

" એન. ડી. મહેતાની કું, "

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વધ્યા	૦-૪	૩૬ માનુષ્યેમ	૦-૪
૨ કાકી	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્નગીતો	૦-૬
૩ કાવદામા સ્ત્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ સતતિનિયમન	૦-૮
૪ અર્ધગના (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વહેમી પતિ	૦-૩
૫ ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને સુખ	૦-૬
૬ ખામણા (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ બલિદાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમૂજ વાતો	૦-૪
૮ જાવાટવી	૦-૪	૪૩ બાલી બાલી	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ ન્યાના પત્રો (કસોટીમય લગ્ન)	૦-૬	૪૫ માદગી અને માવજત	૦-૪
૧૧ પતિની પમદગી	૦-૪	૪૬ વાતનું વતેસર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ધરણીનો શોખ	૦-૧
૧૩ કોઈ	૦-૪	૪૮ પારસી સતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાણકોટી	૦-૧૨
૧૬ કોને પરણે ? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાજીની બા	૦-૧૦
૧૭ સુધક્તા અને સુંદરતા	૦-૮	૫૨ સાસુની શિખામણ	૦-૧
૧૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાયમનું અટાન	૦-૧
૧૯ ભૂતના લાડકા (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નવવધવા	૦૧-
૨૦ વિધવૃક્ષ (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અધિકેક	૦-૪
૨૧ હાસ્યકલાપ (રમૂજ)	૧-૮	૫૬ માસિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી ચીધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા સાધિયા	૦-૧
૨૩ વીર રોઝા (ગંબુ ગુલાબ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે ભાગ)	૨-૪
૨૪ હાસ્ય અરણ્ય (રમૂજ)	૧-૮	૬૦ ગોગમાના ગીતો	૦-૧
૨૫ "જરા ચાહ મૂકોને"	૧-૦	૬૧ મેડમ ડેમીડા	૦-૧૨
૨૬ ગરબાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ સામાજિક વાતો	૦-૩
૨૭ જીવનપત્રો (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ ગુણીયલ શક્તિશી	૦-૧
૨૮ સુખી ધર (ખોધક)	૦-૩	૬૪ શ્રી સ્વામ્ય	૦-૧
૨૯ ભરત ગૂંચણ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી રાધણકળા	૦-૩
૩૦ મોર્પાસીનું ચક્ક	૦-૫	૬૬ સેતી જસમા	૦-૬
૩૧ રઝીયા બેગમ	૦-૩	૬૭ સમારદર્શન	૦-૬
૩૨ ગૃહ વિવેક	૦-૬	૬૮ ભૂમિમાતા આનંદમઠ	૧-૦
૩૩ સુખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૩૪ રટવતું શાસ્ત્ર	૦-૩	૭૦ સાચા મહોદ્ધ	૧-૮
૩૫ સ્ત્રી હૃદય	૦-૩		

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનો આખો સેટ આજે જ વસાવો. કુલ ૭૦ પુસ્તકો બહાર પડ્યા છે. તે ૩૧. ૩૨માં મળે છે પુસ્તકો છતાં પણ મળી શકશે. નૂ જુદું લખો: શ્રીશક્તિ, કેળાંપીક, સુરત

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ કાદિ સાચી રાખી છે. તેના અમરેખો ખરેખર ચિત્રનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

સેખા એકંદરે સારા અભાસપૂર્વક લખાયલા છે.

—અરેશર કુસમલ. ખજરાલ

ધુન્ધીએ છીએ કે ચિહ્નિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા સત્પ્રવાસને આવકારે, પોષે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—માનસી

ગુજરાતને એક સાદું માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—અમરેશ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—યુવક

આ નવો કાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નજર કરી ફેટી દેવા જેવો નથી. ‘૫૫’ નામા તથા ગુણ ‘ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે. ... સેખાની સૈદ્ધી ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મહત્વતા ભાષાગુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે.

—એતીવાડી વિજ્ઞાન

‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે ... તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે. આ પદ્ધતિનો બધું સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો અત્યારે ક્યારાની ટોપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધ જાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે છે.

—સચિવ મિત્ર

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

વિદ્વાતભરેલા સેખા, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બંધ પડેલા ‘સાહિત્ય’ માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બંધાય છે.

—બાળક

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના સેખાથી ભરપૂર છે.

—સયાહિ વિજય

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી-દેશીશાસ્ત્ર

‘સુવાસ’ના કેટલાક અમરેખોમાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાત્મક ગદ્યનો સંયોગ ટામેર સિરાય કર્યાં નથી અનુભવ્યો.

—બ. મ. પરીખ

‘સુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની ભાષા એટલી તો હલકાઈ છે, કે ગુજરાતી ભાષાના કાષ્ઠપિણ્ડ સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની તૃષ્ણ જ લાગી રહે.

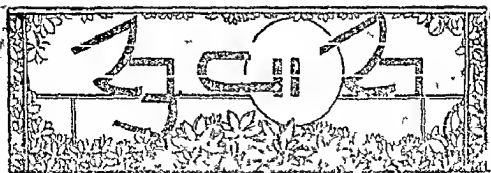
—મિત્રમિત્ર

અમારે આખું કુટુંબ ‘સુવાસ’ ખૂબ વાંચે છે. અમારે ત્યાં ગુજરાતનાં ધણાં પત્રો આવે છે, પણ તેમાં શિષ્ટ સાહિત્ય તો ‘સુવાસ’ જ આવે છે.

—કિ. એસિયા જોશી

વિચાર અને સાહિત્યસમૃદ્ધ સુંદર માસિક... પ્રત્યેક માસે અંતરની, વિધિવિધ અને દરેકની સુરચિ સંતોષાય એવી સાહિત્ય અને વિચાર-સામગ્રી પીરસાય છે.

—અનાવિસ જગત

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજારશલાકયા ।
નેત્રમુન્મોહિતં યેન તસ્મૈ ધ્યોગુરવે નમ ॥

પુસ્તક ૪ થું]

ગ્રં : ૧૯૪૧

[ગ્રંક ૧

તાંડવ

૨૫

ગાથા મહાધુદ્ધમા કરોડા માણસોનાં જીવન બરબાદ થયા. છતાં એ યુદ્ધને પચીશ વર્ષ પછી પૂરાં થાય તે પહેલાં જ નવું યુદ્ધ સળગી ઊઠ્યું, અને દિવસે દિવસે તે વધુ ને વધુ ભયાનક રૂપમાં પ્રવેશી રહ્યું છે તે જોઈ પ્રજાગા એ યુદ્ધના સુદ્ધ મૂળ જાણવાની જિજ્ઞાસા બળે એ સ્વાભાવિક છે

યુદ્ધ તો પ્રાચીન યુગમાં અને આર્યાવર્તમાં પણ અનેક થતા હતા પણ એ યુદ્ધોમાં મર્યાદા જળવાવી હતી, વચન અને ધર્મનું પાલન થતું હતું પણ વર્તમાન યુરોપીય યુદ્ધો ધર્મ, વચન કે મર્યાદાને સાવ વીસરી ગયા છે એટલે મહાધુદ્ધમા હાથેન અમળ પાડેના ધુમ્મોડા થયો, એકબાંશી લાખ માણસ મૃત્યુ પામ્યા, એ કરોડ લગભગ ધાવ્ય થયા અને પ્રજાઓની આડકતરી બરબાદીને કથી સીમા ન ગ્રહી અને આ યુદ્ધમાં તો ખર્ચ અને મંદાગતી આંકડાઓ તેમજ બરબાદો અનેકગણા વંધા ગયા છે આ રીતે દિનપ્રતિદિન વધતી તાંડવલીલા કયા તરત્વેને આભારી છે એ અશ્વ દરેક વિચારકના મગજને મૂંઝવી ગયેલ છે

જીવનની અને જગતની દરેક પ્રવૃત્તિઓનું મૂળ મન છે જેવી મનની વિચારશ્રેણી એવું માનવીનું જીવન, અને એવાં જીવનોનો સમૂહ એટલે જગત વર્તમાન યુગમાં યુરોપ-અમેરિકા જગતમાં પ્રભુત્વ ભોગવે છે અને એમની વિચારશ્રેણી અને પ્રવૃત્તિઓ પર જગતની ગતિ અવસરે છે એટલે એ વિચારશ્રેણીનું નિરીક્ષણ જરૂરી છે

ખ્રિસ્તી ધર્મના ઉદય પહેલાં યુરોપ ગ્રીસ અને રોમની શક્તિપ્રધાન મંદૃતિગોત્રે અનુસરતું હતું એ સંસ્કૃતિએ યુરોપને મહત્ત્વાકાંક્ષા, શૌર્ય, સાહસ ને નીતિશૈલિદય બદલા, તે પછી શૌર્ય, સાહસ ને મહત્ત્વાકાંક્ષાને મૂળમાંજ ગણી દેતો, નીતિનો આગ્રહ ગણતો અને સહનશીલતાનો આદર્શ સેવતો ખ્રિસ્તી ધર્મ આવ્યો તેણે શક્તિના પાયા પર ચલ્યાવવા રોમન સામ્રાજ્યનો નાશ કર્યો અને ધીમે ધીમે તે યુરોપબરમા પ્રભુત્વા લાગે

યુરોપની પ્રગતિને રાજ્યાત્મકતા એ ધર્મ રુચો ગયો. શક્તિપ્રધાન સંસ્કૃતિ પ્રત્યે જેમને તિરસ્કાર હતો તેઓ તે ધર્મને એક દૈવી આશિર્વાદ માનવા લાગ્યા; ધર્મદીઓને અને નિર્બળોને પોતાના અવશુદ્ધો છુપાવવાનો એક સોનેરી પડદો મળ્યો. પણ એ ધર્મતા પરિણામે જ્યારે શક્તિ તૂટી ગઈ અને જળપ્રધાન મુસ્લીમધર્મી તૂક સામ્રાજ્યે આખા યુરોપને પોતાના પંચમાં ફસાવી દીધું ત્યારે યુરોપની આંખ ઊઘડી ગઈ, અને તેને ખ્રિસ્તીધર્મનું વિદાતક સ્વરૂપ સમજાયું. પણ પ્રજાકીય જીવનમાં એ ધર્મનાં મૂળ કોડાં ઊતરી ગયાં હતાં અને રાજનીતિજ્ઞોને ધર્મક આચરવામાં એ ધર્મ મદદગાર બને એમ હતો એટલે તેમણે બાહ્ય ધોરણે તો નહિ પણ વાસ્તવિક જીવનમાંથી એ ધર્મને વિદાય આપી અને જળકેળવીને સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું.

જોટા રૂપિયો દાથમાં આવ્યા પછી માણસ પોતે તો બીજી વખત નથી ફગાતો પણ એ રૂપિયાને ઉપયોગ જેમ તે બીજાઓને ફગાવતાં કરે છે તેમ યુરોપે પોતે તો જીવનમાંથી ખ્રિસ્તી ધર્મને વિદાય આપી પણ જગતની રંગીન પ્રજાઓને નિર્બળ બનાવી તેમને સદાયની શુભામ રાખવાને તેણે તે પ્રજાઓમાં તે ધર્મનો પ્રચાર આદર્યો અને તલવાર, બાલા, બંદુક, આગ, ચાખૂક, દારૂ, અરીથ, નાણાં અને મીઠનરીઓના મીઠા ઘેરના બળે તે ધર્મ જગતભરની નિર્વાર્ય પ્રજાઓમાં ફેલાવા લાગ્યો.

યુરોપે જળભક્ષક ધર્મ તણ મુખ્ય અને શક્તિપ્રધાન જીવન તો સ્વીકાર્યું પણ એ જ જીવન સાચું છે એમ માનવાને તેને સચોટ તત્ત્વજ્ઞાનની જરૂર હતી. પ્રાચીન રોમન તત્ત્વજ્ઞાન પ્રજાનાં મન રંગીપાવવાને પૂરતું નહોતું. ને એ જરૂરિયાત ન્યુટન ને કાર્વોને પુરી પાડી.

ન્યુટને જડ વસ્તુઓનું સંચલન શક્તિ [Force] ને આધીન છે એવો સિદ્ધાંત સ્થાપિત કર્યો અને કાર્વોને ચેતનસૃષ્ટિની પ્રગતિ વિકાસવાદ [Evolution] ને આભારી જણાવી જગતમાં શક્તિ [Power] જ સર્વસ્વ હોવાનું મંતવ્ય^૧ રજૂ કર્યું. આ બંને મંતવ્યો યુરોપના જીવનને રુચી જવાથી તે આદર પામ્યાં ને યુરોપે શક્તિને જ સર્વસ્વ^૨ માનતો અને ઇશ્વર, કર્મ કે કુદરત જેવાં લોકોત્તર તત્ત્વોનો અસ્વીકાર કરતો નાસ્તિકવાદ^૩ સ્વીકાર્યો.

નાસ્તિકવાદની સ્થાપના થતાં જ તે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયો: (૧) સ્પેન્સરનો વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યવાદ, (૨) બર્નહાર્ડો અને નીટ્સેનો રાજ્યવાદ અને (૩) કાર્લ માર્ક્સનો અર્થવાદ. ત્રણે માંથી એક પ્રેમ, દયા, શાંતિ કે સહનશીલતાના આદર્શનો અપવાદ કોઈ પણ લોકોત્તર તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરતા નથી. સ્પેન્સર કહે છે કે, 'અત-વ્યક્તિ કરતાં જગતમાં કશું જ હિંસુ નથી;'^૪ બર્નહાર્ડો અને નીટ્સે એમ માને છે કે, 'રાજ્ય કરતાં સૃષ્ટિમાં કશું જ હિંસુ નથી;'^૫ કાર્લ

૧ બેજહોલ્ટ કાર્વોના આ મંતવ્યની એક વાક્યમાં તારવણી કરતાં કહે છે:—

"If A was able to kill B before B killed A, then A survived. And the race became a race of As, inheriting A's qualities." *Physics and Politics* p. 144

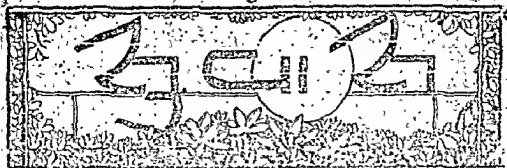
૨ Might makes Right always and everywhere. આર્થર્સ લેટકીન્સ

૩ "The Christian duty of sacrifice for something higher does not exist for the Individual, for there is nothing higher than the individual in the World's History."

—સ્પેન્સર

૪ "The Christian duty of sacrifice for something higher does not exist for the State for there is nothing higher than it in the World's History."

—બર્નહાર્ડો

અદ્વાનતિમિરાન્ધ્યાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ ધ્યોગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૪ થું]

મે : ૧૯૪૧

[અંક

તાંડવ

જાયા મહામુદમાં કરોડો માણસોનાં જીવન ખરખોડ થયાં. છતાં એ મુદને પચીસ વર્ષ મળું પૂરાં યાવં તે પહેલાં જ નવું મુદ. સળગી શીકયું; અને દિવસે દિવસે તે વંધુ ધુભ્યાનક રૂપમાં પ્રવેશી રહ્યું છે. તે જોઈ પ્રજામાં એ મુદનાં સદૃશ મૂળ જાણવાની જિજ્ઞાસા એ એ સ્વાભાવિક છે.

મુદ તો પ્રાચીન યુગમાં અને આર્યાવર્તમાં પણ અનેક યતાં હતાં. પણ એ મુદોમાં મોટા જળવાણી હતી, વચન અને ધર્મનું ખાત્રન થતું હતું. પણ વર્તમાન યુરોપીય મુદે મેં, વચન કે ધર્મોદ્ધારને સાવ પીસરી ગયાં છે. તત મહામુદમાં છપ્પન અજબ પાંડતો ધૂમાડે યો, એકબીજાની લાખ માણસ મૃત્યુ પામ્યાં, એ કરોડ લગભગ ધાવણ થયાં અને, પ્રત્યક્ષોર્ણ મોડકંટરી ખરખોટીને કશી સીમા ન રહી. અને આ મુદમાં તો ખર્ચ અને ખર્ચારનું મોડકાઓ તેમજ ખરખોટી અનેકબંધી વધી રહ્યાં છે. આ રીતે દિનપ્રતિદિન વધતી ડાકવણીલા ક્યાં તંત્રવાતે આભારી છે એ પ્રશ્ન દરેક વિચારકના મગજને મૂંઝવી રહેલ છે.

જીવનની અને જગતની દરેક પ્રવૃત્તિઓનું મૂળ મન છે. જેવી મનની વિચારશ્રેણિ મેવું માનવીનું જીવન, અને એવાં જીવનોનાં સમૂહ એટલે જગત. વર્તમાન યુગમાં યુરોપ અમેરિકા જગતમાં પ્રભુત્વ ભોગવે છે અને એમની વિચારશ્રેણિ અને પ્રવૃત્તિઓ ખરખોટની ગતિ અવસરે છે એટલે એ વિચારશ્રેણિનું નિરીક્ષણ જરૂરી છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મના ઉદય પહેલાં યુરોપ ઓસ અને રાગની શક્તિપ્રધાન સંસ્કૃતિઓને લીધે હતું. એ સંસ્કૃતિઓ યુરોપને મહત્ત્વાધિક્ષા, સૌમ્ય, સાદસ ને નીતિશીલિય બદખાં પછી સૌમ્ય, સાદસ ને મહત્ત્વાધિક્ષાને મૂળમાં જ ડાંબી દેતો, નીતિનો આગ્રહ રાખતો અને કનશીલતાનો આદર્ય સેવતા ખ્રિસ્તી ધર્મ આગ્યો. તેણે શક્તિના પાયા પર ચલાવવાનાં રોજીન આજનો નાશ કર્યો અને ધીમે ધીમે તે યુરોપખરમાં પ્રસરવા લાગ્યો.

યુરોપની પ્રગતને શરૂઆતમાં એ ધર્મ રચી ગયો. શક્તિપ્રધાન સંસ્કૃતિ પ્રત્યે જેમને તિરસ્કાર હતો તેઓ તે ધર્મને એક દૈવી આસિર્વાદ માનવા લાગ્યા; ધર્મદીઓને અને નિર્બળોને પોતાના અવશ્યો છુપાવવાનો એક સોનેરી પડદો મળ્યો. પણ એ ધર્મના પરિણામે જ્યારે શક્તિ તૂટી ગઈ અને જળપ્રધાન મુસ્લીમધર્મી તુર્ક સામ્રાજ્યે આખા યુરોપને પોતાના પંખમાં ફસાવી દીધું ત્યારે યુરોપની આંખ કીધડી ગઈ, અને તેને ખ્રિસ્તીધર્મનું વિધાતક સ્વરૂપ સમજાયું. પણ પ્રભાકીય જીવનમાં એ ધર્મનાં મૂળ કોડાં ઊતરી ગયાં હતાં અને રાજનીતિજોને ધર્મ આચરવામાં એ ધર્મ મદદગાર બને એમ હતો એટલે તેમણે ખાણ ધોરણે તે નહિ પણ વાસ્તવિક જીવનમાંથી એ ધર્મને વિદાય આપી અને બળ-કેળવીને સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું.

એટલે રૂપિયો હાથમાં આવ્યા પછી માણસ પોતે તો બીજી વખત નથી ઠગતો પણ એ રૂપિયાનો ઉપયોગ જેમ તે બીજાઓને ઠગવામાં કરે છે તેમ યુરોપે પોતે તો જીવનમાંથી ખ્રિસ્તી ધર્મને વિદાય આપી પણ જગતની રંગીન પ્રજાઓને નિર્બળ બનાવી તેમને સદાયની શુભામ રાખવાને તેણે તે પ્રજાઓમાં તે ધર્મનો પ્રચાર આદર્યો અને તલવાર, ભાલા, બેંદુક, આગ, આબુક, દારૂ, અપીણ, નાર્કો અને મીઠનરીઓના મોકા ઝેરના બળે તે ધર્મ જગતભરની નિર્બળ પ્રજાઓમાં ફેલાવા લાગ્યો.

યુરોપે જળભક્ષક ધર્મ તથા સુખ અને શક્તિપ્રધાન જીવન તો સ્વીકાર્યું પણ એ જ જીવન સાચું છે એમ માનવાને તેને સચોટ તત્ત્વજ્ઞાનની જરૂર હતી. પ્રાચીન રોમન તત્ત્વજ્ઞાન પ્રગતનાં મન કંતોપવાને પૂરતું નહોતું. તે એ જરૂરિયાત ન્યુટન ને ડાવોને પુરી પાડી.

ન્યુટને જડ વસ્તુઓનું સંચલન શક્તિ [Force] ને આધીન છે એવો સિદ્ધાંત સ્થાપિત કર્યો અને ડાવોને ચેતનસૃષ્ટિની પ્રગતિ વિકાસવાદ [Evolution] ને આભારી જણાવી જગતમાં શક્તિ [Power] જ સર્વસ્વ હોવાનું મંતવ્ય^૧ રજૂ કર્યું. આ બંને મંતવ્યો યુરોપના જીવનને રચી જવાથી તે આદર પામ્યાં ને યુરોપે શક્તિને જ સર્વસ્વ^૨ માનતો અને મુશ્કર, કર્મ કે કુદરત જેવાં લોકોત્તર તત્ત્વોનો અસ્વીકાર કરતો નાસ્તિકવાદ^૩ સ્વીકાર્યો.

નાસ્તિકવાદની સ્થાપના થતાં જ તે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયો: (૧) રપેન્સરનો વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યવાદ, (૨) બર્નહાર્ડો અને નીટ્સેનો રાજાવાદ અને (૩) કાર્લ માર્ક્સેનો અર્થવાદ. ત્રણેમાંથી એક પ્રેમ, દયા, શાંતિ કે સહનસીલતાના આદર્શોનો અથવા કોઈ પણ લોકોત્તર તત્ત્વનો સ્વીકાર કરતા નથી. રપેન્સર કહે છે કે, 'જન-વ્યક્તિ કરતાં જગતમાં કશું જ જીવું નથી;'^૪ બર્નહાર્ડો અને નીટ્સે એમ માને છે કે, 'રાજ્ય કરતાં સૃષ્ટિમાં કશું જ જીવું નથી;'^૫ કાર્લ

૧ બેગ્ગેટ ડાવોના આ મંતવ્યની એક વાક્યમાં તારવણી કરતાં કહે છે:—

'If A was able to kill B before B killed A, then A survived. And the race became a race of As, inheriting A's qualities.' Physics and Politics p. 144

૨ Might makes Right always and everywhere. આદર્શ વૈદક્ષીન્સ

૩ 'The Christian duty of sacrifice for something higher does not exist for the Individual, for there is nothing higher than the individual in the World's History.'

—રપેન્સર

૪ 'The Christian duty of sacrifice for something higher does not exist for the State for there is nothing higher than it in the World's History.'

—બર્નહાર્ડો

માર્કસ એમ ધારે છે કે, 'સુદૃઢ સંચલનબળ કેવળ નાણું છે અને સુખનો ઉપાય અર્થ-સમાનતા છે.' સ્પેન્સરનો વ્યક્તિસ્ત્રાતંત્ર્યવાદ ઇંગ્લાંડમાં જન્મ્યો ને વિકસ્યો અને ત્યાંથી ફ્રાંસ, અમેરિકા તેમજ ઇંગ્લાંડ, ફ્રાંસ ને અમેરિકાના પ્રજામાં ફસાયેલ પ્રદેશોમાં ફેલાયો. બર્નહાર્ડી ને નીટ્સેનો રાજ્યવાદ જર્મનીમાં જન્મ્યો ને વિકસ્યો અને ત્યાંથી જાપાન, ઇટલિ વગેરે સ્થળે ફેલાયો અને આજે જ્યાં જ્યાં જર્મની વિજય મેળવે છે ત્યાં ત્યાં ફેલાય છે; કાર્લમાર્કસનો અર્થવાદ જર્મનીમાં જન્મ્યો, રશિયામાં વિકસ્યો અને ત્યાંથી જગતની ગરીબ પ્રજાઓના મનમાં તે ફેલાયેલો છે.

જ્યાંસુધી યુરોપ ખ્રિસ્તી ધર્મને અનુસરતું હતું ત્યાંસુધી તે નિર્બળ છતાં ઓતે ઈશ્વર અને પરલોકનો ભય હતો અને એ ભય તેની અનીતિ અને સંહારભાવનાને મર્યાદિત બનાવતો હતો. પણ નાસ્તિકવાદની વ્યવસ્થિત ખીણવણી સાથે જ યુરોપીય પ્રજા અમર્યાદિત બની. તેણે શક્તિને જ અનિમ નિષામક બળ માની કાઢી પણ પ્રકારના ભય કે પરિણામની કલ્પના વિના વિજ્ઞાન ખીણવું; અને વિકાસવાદના પ્રચારથી માનવીનાં મન તેણે પશુસમાં બનાવ્યાં. પરિણામે યુગમાં પશુતા અને શક્તિમાં દાનવતા ખીણવા માંડી; દાનવની જેમ તેની શક્તિ વધવા લાગી પણ તેનો ઉપયોગ પશુનો જેમ લાડવામાં થવા લાગ્યો. જ્યાંસુધી યુરોપીય પ્રજા નાસ્તિકવાદનું જ ભજન કરશે ત્યાંસુધી તેની ભૌતિક અને વૈજ્ઞાનિક શક્તિ વધતી જશે પણ તેનો ઉપયોગ વાંદરાના હાથમાં તેજદાર કરવત સમો જ થવાનો. નાસ્તિકવાદના છુદા છુદા ફાંટાઓ એકમેકનો અને જગતની અન્ય પ્રજાઓનો ભયાનક સંહાર ચલાવશે.

પરંતુ આ નાસ્તિકવાદ એ ખરી રીતે ખ્રિસ્તી ધર્મનો જ પ્રત્યાધાત છે. એ ધર્મ માનવીની ચોક્કસ કિમત આંકવામાં નિષ્ફળ ગયો. વસ્તુની કિમત હોય તે કરતાં વધારે આંકવી એ પણ એક અધર્મ છે. ખ્રિસ્તી ધર્મે માનવીને દેવનો દીકરો સમજી તેને સહનશીલ બનવાની ને ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખવાની શિખામણ આપી. પણ સહનશીલતાએ શક્તિ તોડી, ને શ્રદ્ધાએ પુરુષાર્થ તોડ્યો. તેના પરિણામે પ્રજાઓ જ્યારે ઇત્તભિન્ન બન્યા લાગી ત્યારે યુરોપના દરેક દેશના વિચારકો ચોંટી ઊઠ્યા. ને, ખીટરે ખ્રિસ્તીધર્મના નામે ધર્મયુદ્ધનો સ્વીકાર કરવા છતાં, તેઓ ઈશ્વર, ખ્રિસ્તી ધર્મ, શ્રદ્ધા, સહનશીલતા ને શાંતિ પર વાગ્યાણુ વર્ષાવવા લાગ્યા.

વોલ્ટરે લલકાર્યું કે, "ઈશ્વર તો હંમેશાં બારે તોપખાનાની નજીકમાં જ પોતાનું આસન જમાવે છે." નીટ્સેએ કહ્યું, "ખ્રિસ્તી ધર્મ એ જગત ઉપર એક પ્રકારનો મહાસાપજ નથી, પરંતુ સાથેજ તે પ્રયંક સફવરણવિષખાંસ છે...કાળકૂટનો તે ભયંકર ઝાપ છે." હેકલે કહ્યું કે, "ખ્રિસ્તી ધર્મ જેટલો કુદરત વિરુદ્ધ છે તેટલોજ તે અબ્યવહારુ પણ છે." ટ્રેટ્સીકે કહ્યું કે, "યુદ્ધ એ જ ન્યાય અને નીતિ છે. સનાતન શાંતિનો આદર્શ એ અન્યાય અને અનીતિ હોવા ઉપરાંત અસંભવિત પણ છે."

આ પ્રત્યાધાતો વ્યવહારમાં ખ્રિસ્તી ધર્મની નિષ્ફળતાને આભારી છે. પરિણામે જગતને જો સુધારવુંજ હોય તો તેને એવો ધર્મ આપવો જોઈએ કે જે વ્યવહારમાં નિષ્ફળ ન નીવડે અને સાથેજ જગતને તે આધુનિક યુરોપના જેવું નાસ્તિક કે લોહીશીનું ન બનાવે. તેવો ધર્મ ભારતવર્ષજ પૂરો પાડી શકે તેમ છે.

ભારતીય ધર્મો જીવનને બે વિભાગમાં વહેંચી નાખે છે. એક કર્મયોગ અથવા સંસાર, બીજો નિવૃત્તિયોગ અથવા સંન્યસ. માનવીને જો સંસાર ગમતો હોય; તેને સુદર ઓ,

સેતાને, દ્રવ્ય, જમીન વગેરેની જરૂર હોય તો તેણે તેમનું રક્ષણ કરવું જોઈએ; અને રક્ષણ દ્વંષણ શક્તિથીજ થઈ શકે છે. ઈશ્વર ને ભાગ્ય પર વિશ્વાસ ધરાવવા છતાં સંસારી માનવીએ શક્તિનોજ આદર્શ સેવવો જોઈએ. કેમકે એના સંસારનું રક્ષણ કરવાને ઈશ્વર કોઈ પણ કાળે દોડી આવતો નથી. સ્વર્ગ કે મુક્તિનું સિદ્ધાસન ઈશ્વરે ગમે તે તત્ત્વને સોંપ્યું હોય પણ સંસારનું સિદ્ધાસન તો તેણે શક્તિનેજ સોંપ્યું છે. એટલે સંસારમાં રહીને શક્તિ-વિરોધી ભાવના ધરાવવી એ ઈશ્વરી વ્યવસ્થાનો વિરોધ કરવા બરાબર છે.

છતાં જેનો અંતરાત્મા શક્તિને, યુક્તને કે સશસ્ત્ર પ્રતિકારને ન કબૂલતો હોય; જેને એમ લાગતું હોય કે સહનશીલતા અને શાંતિ જ સાચા માર્ગ છે તેણે ઈશ્વરી વ્યવસ્થાને આધીન થઈ સંસાર તણ દેવો જોઈએ; પોતાનો દેહ, સ્ત્રી, સંતાન અને સ્થાવર કે જંગમ મિલકત પરથી હાથ ઉઠાવી લઈ તેણે સંન્યાસી બનવું જોઈએ. તેના પાસે એવી એક પણ વસ્તુ ન હોવી જોઈએ કે જે લૂટવાની બીજામાં તમજા જન્મે; તેના પાસે એવું એક પણ ભૌતિક સાધન ન હોવું જોઈએ કે જે જગતના દરિદ્રમાં દરિદ્ર માનવી પાસે પણ ન હોય. એ સ્થિતિમાં તેને સંરક્ષણની જરૂર નહિ રહે; અને સંરક્ષણની જરૂર ન હોય ત્યારે શક્તિની પણ જરૂર નથી.

ખ્રિસ્તી ધર્મે ભવંકર બ્રહ્મ એ કરી કે તેણે સંસારી માનવી પાસે પણ શક્તિ તમજવી, શક્તિ વિના પણ સંસારમાં જીવી શકાય છે એવો સિદ્ધાંત દેવાનો પ્રયત્ન એણે તેણે મીઠી સલામતીનું ઘેન પાડ્યું. એ ઘેન કેવું મારક નીવડે છે તે સૈકાઓ પહેલાં યુરોપે અનુભવ્યું, અને થોડાજ દિવસ પહેલાં અમદાવાદે પણ અનુભવી જોયું. એ ઘેન માનવીને ક્રંપાસ અને નપુંસક બનાવે છે અને એના પરિણામથી કંટાળીને માનવી અંતે નારિતકવાદનો આશ્રય લઈ જગત પર તોડવ એણે છે.

એ તોડવશીલા અટકાવવી હોય તો માનવીએ ઇતિહાસનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવું જોઈએ. તેમ કરતાં તે જોઈ શકશે કે જગત પર દુઃખના દાવાનળ એ જ તત્ત્વોએ ઉતાર્યા છે; એક નપુંસકતા જન્માવતો આદર્શવાદ; અને બીજો દાનવતા પ્રગટાવતો નારિતકવાદ. એ બન્નેમાંથી બચી જવાને માનવીએ માનવી બનવું જોઈએ. તેણે સંસારમાં શક્તિનો ને સહનશીલતાને માટે સંન્યસ્તનો માર્ગ સ્વીકારવો જોઈએ. સાચા સંન્યાસીએ વિના જગત નારિતક બનશે; સાચા સંસારીએ વિના તે નપુંસક બનશે. એ બંને આર્થોના એકજ ખૂણા-કનમાંજ જગતનું સુખ સમાયું છે.

રુદનસરિતા !

કાન્તિલાલ પરીખ

છૂપ્યાં શાં શાં તુજ ઉરવહે દુઃખકાં હે હિમાદ્રિ
કે ના થંભે રુદનસરિતા એકધારી વહંતી ?

સામાન્ય માનવી કરતાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ધરાવનાર, કોઈ બન્ય કાર્ય કરનાર કે મહાન અધિકારો ભોગથી જનાર માનવી મહામાનવી તરીકે ઓળખાય છે. એવાં માનવોની વિશિષ્ટતા કે મહત્તા રહેજે જાહેર જની જન્ય છે. પરંતુ એ વિશિષ્ટતાની સાથોસાથ કેટલાકને વિશિષ્ટ પ્રકારનું ગાંડપણુ રહેલું હોય છે તેના પ્રત્યે ભાગ્યેજ પ્રગ્નનું ધ્યાન દોરાય છે. કેટલીક વખતે એ ગાંડપણુ મહામાનવોની કીર્તિને કલંક લગાડશે માની તેને છુપાવવામાં પણ આવે છે. ભાવિ પ્રગ્નતા ક્ષિતને ખાતર મહામાનવોની અશક્તિ, તેમનું ગાંડપણુ કે તેમનું નીતિશીલ્પ જાહેર ન જ થવું જોઈએ એવો પણ એક મત છે. પરંતુ જ્યાં એ મત નથી સ્વીકારાયો એવા દેશોના મહાપુરુષોના ગાંડપણુના પ્રસંગો મળી આવે છે. એ પ્રસંગો પ્રગ્નને મનોરંજક નીવડે તેવા હોવાથી તેમજ ભાવિ મહાપુરુષોમાં વિશિષ્ટ ધેરણા કે ગાંડપણુના અંશે નિહાળી તેમના પ્રત્યે જે તિરસ્કાર દાખવાય છે તે ઓછો અને એવા આશયે તેમાંના કેટલાક મહાપુરુષોની ધેરણા અહીં રજૂ કરવાની ધારણા છે.

મહાપુરુષનું ગાંડપણુ એ સંપૂર્ણપણે પામવને મળતું તો નથી હોતું, પરંતુ તેમાં સામાન્ય માણસને હસવું આવે એવી વિચિત્રતા રહેલી હોય છે. તેમાં અમુક પ્રકારની ધૂન, કોઇ સામાન્ય વસ્તુનો અતિ મોહ, સ્વભાવની વિચિત્રતા, કદંબું વર્તન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

કોમવેલ્સ [બિટનપતિ ચાર્લ્સ પહેલાને મોતની સજા કરી, સરમુખત્યાર જનનાર પ્રજાપ્રિય વીરનર]—ચાર્લ્સના મૃત્યુપત્ર પર રાહી કરતાં તે એવી ધૂનમાં ચડી ગયેલો કે સહી કર્યા પછી તરતજ તેણે તેજ કક્કમચી પોતાના મંત્રી માર્ટીનના મોં પર સહી છાંટી ગિયા-રાનું આખું મોં રંગી નાખેલું.

અર્લ રીચ વેરે તેની પુત્રીના લગ્નપ્રસંગે પણ તે એવીજ અજળ ધૂનમાં ચડી ગયેલો. લગ્ન-ખંડમાં જઈ પહોંચી તેણે ત્યાં એકત્ર ચઢેલી રમણીઓની છાતી પર ફૂલો ફેંકવા માંડ્યાં. રમણીઓએ તેને સન્માન ગણી રિમતપૂર્વક એ ફૂલ વધાવી લીધાં. પછી કોમવેલ્સે તેમનાં કિમતી વસ્ત્રો પર ચોકણી મીકાઇ ફેંકવા માંડી અને છેવટે ગાલીચા, ખુરશી, ટેબલ વગેરે પણ તેણે મીકાઇથી લીધી નાખ્યાં. અંતમાં જમાઇરાજનો કિમતી લગ્ન-મુગટ તેમના માથા પરથી ઉઠાવી તે તેણે ટેબલ પર ગોઠવ્યો ને તે મુગટ પર નિરાંતે એક જમાવી મુગટને ફેળાંની છાલ જેવો ખનાવી મૂક્યો.

કેટલેક પ્રસંગે તે સૈનિકોને એકબીજાના જુટમાં અંગારા ભરવાની અને અમલદારો જમવાની તૈયારીમાં હોય ત્યારે તેમનાં ભાણાં ઉઠાવી જઈ મિજબાની ઉઠાવવાની સલાહ પણ આપતો. પોતે મરી જવાની તૈયારીમાં છે એમ ધારી ઘણી વખત અડધી રાતે તે દેવળમાં પ્રાર્થના કરવાને દોડી જતો.

કોમોડસ [રિમનો રાજવી]—માર્શિયા નામે નદી પર તેને એટલો બધો પ્રેમ ઉભરાઈ આવ્યો હતો કે જ્યારે તે નદીને મળવને રંગભૂમિ પર જતો ત્યારે તે જાતે નદીનાં વસ્ત્ર

સંજે દળદળાપૂર્વક રોમના રાજમાર્ગ પરથી પસાર થતો.

જેરોફ એમ્બેરલેઇન [ઈંગ્લાંડનો મહામંત્રી]—સીગારેટનો તે અજબ શોખીન હતો. લાપથ પુખ્ત પશુ તેના મોંમાં સીગારેટ તો હોયજ. અને તે એવી-હઠ સેવતો હતો કે આખા ઇંગ્લાંડમાં વધુમાં વધુ લાંબી, વધુમાં વધુ ઝડી અને વધારેમાં વધારે તેજદાર સીગારેટ પોતેજ વાપરતો હોયો જોઈએ. આ માટે તે ખાસ સીગારેટો બનાવરાવતો.

કાલુર [ઈટલીને મુક્ત બનાવનાર મહામંત્રી]—તેનો સ્વભાવ ઘણોજ વિચિત્ર અને ધૂની હતો. ધરનાં ખારણાં બંધ કરીને તે પાગલ જેવી ક્રિયાઓ કરતો. પોતાના સ્વભાવ વિષે તેનો પોતાનો અભિપ્રાય પણ એવો હતો કે, ‘એ સ્વભાવ કોઇ પણ સ્ત્રીને સુખી નહિ કરી શકે,’ અને તે માટે તેણે જિંદગીભર ન પરણવાનું વ્રત લીધેલું અને એ વ્રત તેણે મૃત્યુ પર્યંત જાળવી રાખેલું.

એલીઝાબેથ [બ્રિટનની મહારાણી]—તેને યુવાનીનો અતિ ધમંડ હતો. તે જ્યારે ધરડી યઇ ને મ્હોં પર કરચલીઓ પડી ત્યારે અચાનક કોઇ કલાકારે તેનું ચિત્ર ઝડપી લીધેલું ને તે ચિત્રની નકલો વેચાવા લાગી. એ નકલ એલીઝાબેથના જોવામાં આવતાંજ તે ખિન્ન થઇ ને એક ઢંઢેરા બહાર પાડી બધી નકલો જમ કરાવી, અને જાહેર કર્યું કે, રાજ્ય તરફથી બહાર પાડવામાં આવે તે સિવાય રાણીનું બીજું ચિત્ર કોઇએ રાખવું નહિ. ટંકશાળના ઉપરીએ નવા સિક્કામાં રાણીનો ધરડો મ્હોરો રજૂ કરેલો તે જોતાંજ રાણીએ તે સિક્કા અને વંત રદ કરાવ્યાં [તેમનો એક સિક્કો મ્યુઝિયમમાં જાળવી રખાયો છે]. રાણી અરીસામાં પોતાનું ધરડું મ્હોં જોઇને ખિન્નજો એવા લયે રાજમહેલમાંથી બધા જ અરીસાઓ દૂર રાખવામાં આવેલા ને વીસ વર્ષ સુધી ઇંગ્લાંડનો રાજમહેલ અરીસા વિનાનો રહ્યો.

કેટરીન્સીઓન [ઈટલીની અમીરજાદી]—તેને પોતાની જુવાનીનો એટલો મોહ હતો કે પોતાનો પુત્ર મહેલમાં પોતાની નજર સમક્ષ રહે તો પોતાની વધતી વયની સ્મૃતિ તાજ અને, એ લયે તે પુત્રને યોડારમાંજ રખાવતી.

કેથેરાઇન [રશિયન સામ્રાજી]—તેને પોતાનાં વસ્ત્રો પર સંતોનાં ચિત્રો અને અવશેષો લટકાવવાની ટેવ હતી; પરિણામે તે ચાલતી ત્યારે રાણ્યારેલી પદાચણી જેવી દેખાતી. કેથેરાઇન બીજીએ પોતાના માથામાં પડેલા બોડાની હળમ કપાચ-જાનહેરાત ન કરી કે તે ખાતર હળમને ત્રણ વર્ષ સુધી કેદમાં પુરી રાખેલા.

એને [રશિયન મહારાણી]—માનવીને સજ કરવાના વિવિધ પ્રકારો શોધી કાઢવામાં તે પોતાને એકો માનતી. એક રાજકુમારે તેની આગળિા બંધ કરતાં તેણે તે કુમારને મુરંદી બનવાની સજ કરી. એક ટોપલામાં ઘાસ લરાવી તે પર તેણે ઇંડાં ગોઠવાવ્યાં અને દોષિત રાજકુમારને તેણે તે ઇંડાં પર બેસી તેમનું સેવન કરવાની ફરજ પાડી. તેને જુગારની એવી લત વળગી હતી કે દરેક રાત્રે બોજામાં બોજા પાંચ હજાર પૌંડ તો તે શુભાવતીજ.

બ્રીન્સ બીરમાર્ક [જર્મન મહામંત્રી]—કષ્ટસ્થાનના અવલોકન પછી તેને લાગેલું કે માનવસરોરે મૃત્યુ પછી જમીનમાં દાટી દેવું એ મડદાનું લયંકર અપમાન છે. પોતાને એ રીતે કબરમાં દટાવું પસંદ નહોતું. તેને તો મૃત્યુ પછી પણ હવા અને પ્રકાશની મોજ માણવી હતી. તે માટે તેણે બગીચામાંનાં બે વૃક્ષોને પસંદ કરી પોતાનું મડદું એ વૃક્ષોની વચ્ચે અદ્ધર ટાંગવાની મિત્રોને વારંવાર સૂચના કરેલી, પણ કમલાગ્યે બીરમાર્કના મૃત્યુ પછી મિત્રો એ સૂચનાને અમલમાં ન મૂકી શક્યા.

અડીંગહામ [ચિત્તનનો મહામંત્રી]—તેને માણસોના ખલા પર બેસીને રાજમાર્ગ પરથી પસાર થવાનો શોખ વળગ્યો હતો.

શીલર [જમનીના મહાન કવિ]—તે કવિતા લખવા બેસતો ત્યારે પોતાના પગ બરફથી ભરેલા વાસણમાં મૂકતો અને પછી ટેબલમાંથી મડેલાં મશરૂનન દાઢી તે ચૂંધવા માંડતો. તેની માન્યતા એવી હતી કે આ રિયલિટીમાં તેમી પ્રેરણાદેવી જામન અને છે.

એડીસન [અંગ્રેજ સાહિત્યકાર]—તે જ્યારે લખવા બેસતો ત્યારે તેના ટેબલના અને ખંડના દરેક ખૂણમાં દારૂની ખાટલીઓ ગોઠવાવતો અને ફરતાં ફરતાં જ્યાં હાથ પડે ત્યાં દારૂનો શીશો હોવા જ નેહ્યો એવો તે આગ્રહ રાખતો. આ રીતે મગપાનથી તેનામાં પ્રેરણા જન્મતી.

એકના [અંગ્રેજ સાહિત્યકાર]—વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે ઉધાડી માડીમાં ફરવા નીકળવામાં તેને ખૂબજ આનંદ આવતો અને વરસાદના લગભગ દરેક દિવસે તે એ રીતે દાઢમાઢપૂર્વક ફરવાને નીકળતો. પ્રત્યેક પ્રસાતે તેને મીઠું અને કેશર બેળવેલું જાદામનું તેજ શરીર પર ચોળાવવાની ટેવ હતી.

બાયરન [અંગ્રેજ કવિ]—તેને રાજવંશી પોષાક પહેરીને ફરવાનો ખૂબ જ શોખ હતો. શરાબ અને સુંદરીનો તો તે સહાનો સાથી હતો. જીનીવાના તળાવમાં તરવા પડતાં તે ખલાસીઓ સાથે શરત બકતો અને તે તરતો હોય ત્યારે પોતાની સમીપમાં દારૂના ખાટલા ભરેલી એક હોડી રખાવતો અને તરતાં તરતાં દારૂની મોજ ઉડાવતો. શેક્સપિયરને તે કવિ નહિ પણ ધૂતારો ગણતો. હોર્ડના પ્રજાજન વિના તેને કોઈ બોલાવે તો તેના કોષ્ઠને સીમા ન રહેતી. તેને જાડા કે ગાંડા ખની જવાનો ભય હતો. સવારે સાડાદશી જોડીને તે હલકા ખોરાક ખાતો, બપોરે ફરવા નીકળતો. રાત્રે તે વાંચવા બેસતો અને વાંચનના પાને પાને દારૂ લીચતો. પરાદના ત્રણ ચાર વાગ્યા સુધી એ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહેતી અને એવી પળોમાં જ તે કવિતા રચતો. તે વહેમી પણ એવો જ હતો. શુક્રવારે કે રવિવારે તે કોઈ પણ કામની ચરચાત ન કરતો. તે માંદો પડ્યો ત્યારે પોતાને જૂતજ ધણગું છે એમ માની પોતાના ડા. મેલીખને તેણે કોઈ ડાશીને બોલાવી જૂત કઢાવવાનો આગ્રહ કરેલો.

.ડીઅરાયલી [ઈંગ્લાંડનો મહામંત્રી]—તેને બાયરનની બધી જ વિચિત્રતાઓનું અનુકરણ કરવાની ટેવ પડી હતી. બીડીઓ ફૂંકવામાં પોતાનો નંખર સૌથી આગળ રહે એની તે ખાસ ધાળજ રાખતો. જમવા બેસતાં કે સુંદરીની સાથે હોય ત્યારે દશે બાજુએ દીવા પ્રગટાવવાનો તેને શોખ હતો.

પ્રીન્સ આલ્ફર્ટ [મદારાણી વોઈટારિયાનો પતિ]—તેને જોશરોએ જોડાં પાણીમાં ધોલી મૂકીને પછી તેમને બચાવી લેવાની પ્રવૃત્તિમાં રસ લાગ્યો હતો.

અલેક્ઝાંડર ડુમા [ફ્રેન્ચ નવલકથાકાર]—તે કાબ્યો વાદળી કાગળ પર લખતો, નવલકથા પીળા કાગળ પર લખતો ને બીજા લેખો ગુલાબી કાગળ પરજ લખતો.

સેલી [અંગ્રેજ કવિ]—તેને દુનિયાને સલાહ આપવાનો શોખ વળગ્યો હતો. જુદા જુદા દેશો કયા કયા વિકાસ સાધી શકે તેની નોંધો લખી તે નોંધોને તે કાચની ખાટલીમાં ભરી દેતો, ને પછી તે ખાટલીઓ તે તેદેશમાં પહોંચી જાય એવી આસા સાથે તે તેમને દરિયામાં તરતી મૂકતો. નદી, અરણ્ય, સરોવર કે સાગર નજરે પડતાંજ તેને તેમાં હોડીઓ તરાવવાની બીમ

થઈ આવતી, અને ખીસામાં ગમે તેવો કામનો કાગળ હોય તો પણ તેનો હોડો ખનાવી તે તેને તરતી મૂકી દેતો. એક પ્રસંગે ખીસામાંથી એક પણ કાગળ ન નીકળ્યો ત્યારે તેણે દશ પાઉન્ડની નોટનો હોડો ખનાવી તેને તરતી મૂકી દીધી.

હેન્ડ્રી પેગેટ [અંગ્રેજ ઉમરાવ]—તેને હંગેશ પોતાની પત્નીને ક્લાકા સુધી ઘોડાની જેમ ચાબૂકથી ફટકારવાની ટેવ પડી હતી.

બલ્કર [ફ્રેન્ચ નવલકથાકાર]—પોતાની પહેલી નવલકથા લખતાં તે હંગેશ પગથી માથા સુધી અતાર છાંટેલાં સંપૂર્ણ વસ્ત્રો પરિધાન કરતો.

કુબેર્લિસ [ફ્રેન્ચ સાહિત્યકાર]—પોતે જમ્યો છે કે નહિ એ વિષે તેની સ્મૃતિ રૂંદ હતી, એટલે જમ્યા પછી તે ફરી જમવાને પણ આવી ચડે એવી ગણતરીથી તેને માટેનું લાણું દરેક સમયે તૈયાર રાખવું પડતું. ઉપરાંતમાં તેને જમીન પર પગ મૂક્યા વગરજ દિવાનખંડમાંનાં ટેંગ્ર, ખુરશી, કબાટ વગેરે પર દોડાદોડ કરવાની પણ ટેવ હતી.

જહોન્સન [અંગ્રેજ સાહિત્યકાર]—તેને ચાલતાં ચાલતાં રસ્તે આવતા દરેક થાંભલા પર ટકોરો મારતા જવાની ટેવ હતી. એ ક્રમમાં કોઈ થાંભલો જો ચૂકી જવાય તો પાછા ફરીને એને ટકોરો માર્યા પછી જ તે આગળ વધતો. શરબત પીવાના પ્રસંગે તે હંગેશ આંગળીથીજ શરબત દલાવતો અને સાદીવાળી આંગળીઓ શરબતનો રંગ બદલી નાખે તે પ્રત્યે તે બેપરવા રહેતો.

હેન્ડ્રી કલે [અમેરિકન કોંગ્રેસનો પ્રમુખ]—જુગારના તેના શોખને કશી દૃઢ નહોતી. ઘણી વખતે તે સવાર સુધી જુગારમાંજ દટાયેલો રહેતો. એક સમયે જો હોટેલમાં તે જુગાર રમતો હતો તેને આગ લાગી છતાં તે ન જાણ્યો, તેમ એક સાથીને જાણવા પણ ન દીધો. આગ ત્યારે તેના ખંડમાં આવી પહોંચી ને તેના શરીરને ગરમીનો સ્વાદ અપાડ્યો ત્યારેજ તેનું ઘેન ઊતર્યું, ને મદામુકેલોએ તેને બચાવી લેવાયો.

ટેનીસન—તેને ત્યારે બિટનનું રાજકવિપદ સ્વીકારવાની વિનંતિ કરતો પત્ર મળ્યો ત્યારે તેણે તેના અસ્વીકાર કરવાનો નિર્ણય કર્યો. પણ ત્યારે તેના મિત્ર બ્લોર્જ વીનેબ્લે કહ્યું કે, “જો આ પદ તું સ્વીકારી લે તો તને હંગેશ બોગન-પ્રસંગે પડીનું મધુર માંસ મળશે”—ત્યારે તેણે એ પદના સ્વીકારની હા લાણી.

ગમે તેવા ગાજવંશી મહેમાનોની હાજરીમાં પણ તેને જમીને તરતજ ટેબલ પર પગ લાંબા કરવાની ટેવ પડેલી, અને એ કારણે ઘણી વખત તેના મિત્રો મુશ્કેલીમાં મુકાતા. કાર્લોર્લ અને તે બંને એકઠા ચાવ ત્યારે ઘણી વખત કલોશો સુધી ઉપરાઉપરી સીગારેટો ફૂંકતાં ફૂંકતાં બંને એકબેકના મોં સામે ધૂમાડાના ગોટા ઉડાડતા બેસી રહેતા.

તેને એકાંત અતિ પ્રિય હતું. રાજમાર્ગથી ૭ માઈલ દૂર ટેકરી પર એક બંગલો બંધાવી તેની આસપાસ તેણે અભેદ વાડ રચાવેલી. એક પ્રસંગે તે માંદો પડતાં અમીર, શ્રીમન્ત, સાહિત્યકાર વગેરે તેની તબિબતના સમાચાર પૂછવાને આવ્યા. ટેનીસને કોઈને મુલાકાત ન આપતાં બધા પોતાની હાજરી સૂચવવાને ટેબલ પર પોતાના નામનાં ‘કાર્ડ’ મૂકતા ગયા. ટેનીસને તે દરેક કાર્ડ તેના માલિકને નોટપેઈડ પોસ્ટથી પાછાં પહોંચાડ્યાં.

૧

‘મહારાજ, આ મોઢું રાત્રી અને તેની શ્રી એક વારસ વિના ચૂંચાર્ધ જશે નાણી માફ હૃદય કંપી જો છે.’

કંઈક હસી મહારાજ બોલ્યા, ‘મંત્રીવર, હું મારા ઉત્તરગધિકારી તરીકે મુજાઈને જાહેર કરીશ.’

‘પરન્તુ મહારાજ, પ્રજામાં એથી ઓછા ન થશે. શુભકર્ણ વીર છે અને દૃઢપ્રતિજ્ઞ છે, પરન્તુ પ્રજાજનો મહારાજ શત્રુમર્દનના રક્તમાંસનો નૃપતિ ઇચ્છે છે.’

‘પરન્તુ ઇશ્વરની ઇચ્છા જો ન હોય તો શું થઈ શકે ?’

‘મહારાજ, ત્રિગર્તની રાજકુમારીના વિવાહને અર્થે એક દૂત આપની સેવામાં હાજર થયો છે. પ્રજાજનોની ઇચ્છા છે કે આપ એ લગ્નનો સ્વીકાર કરો. પ્રજાને રાજપુત જોવાના કાંડ છે.’

‘પરન્તુ તથા તથા રાણીઓ હોવા છતાં પુત્રસુખ મળ્યું નહિ તો ઇશ્વરની ઇચ્છા માની વધારે કલેશ કરવાની શી જરૂર ?’

‘મહારાજ, તમે કંઈપી શકતા નથી. તમારા રક્તમાંસનો પુત્ર જો ન હશે તો તમારા સામંતો મંદિરામાંજે સુદ કરી આ સમગ્ર રાજ્યને લાગીજૂત કરી દેશે. તમારી સમસ્ત મહેનત જો એકજ કટકાથી ઊભલિત થઈ જાય તો એનાથી વધારે બ્લાનિનો વિષય શું હોઈ શકે ?’

મહારાજ કંઈક અંતર થઈ બોલ્યા, ‘મંત્રીવર હું એ બાબતનો વિચાર કરી કાલે તમને જણાવીશ.’

‘વાર મહારાજ, પરન્તુ વિજયમાં નહર, મળવાથી, પ્રજાજનોનું હૃદય ચૂંચાર્ધ થઈ જશે. એ વાત જૂલતા નહિ.’

મંત્રી ત્યાંથી બહાર આવી અનેક પ્રકારના ઝંકરો કરવા લાગ્યા.

૨

મહારાજ શત્રુમર્દન પોતાના આવામમાં આવી વિચારમાં પડ્યા. તથા રાણીઓને ત્રિગર્તરાજના દૂતની ખજર પડી ચૂકી હતી અને તેઓ મહારાજ શું કરશે એ બાબત પર વિચાર કરતી પોતપોતાના મહેલોમાં મૌન સેવતી હતી. મહારાજ વિચાર કરવા લાગ્યા કે ત્રિગર્તની સાથેનો ઐર્થિક એક અપૂર્વ રાજનૈતિક ઐર્થિક થઈ શકે તો હશે. એટલે અને ત્રિગર્તનું આ બંધન ભારતવર્ષમાં એક અપૂર્વ શક્તિશાળી રાષ્ટ્ર બનાવી શકવાની ઝાંખી આપતું હતું. ત્રિગર્તરાજને પુત્ર હતો નહિ અને તે પોતાની પુત્રીના પુત્રને રાજ્ય આપવાની ઇચ્છા જાહેર કરી ચૂક્યા હતા. પરન્તુ મહારાજને વિચાર આવ્યો કે શું ત્રિગર્તરાજની પુત્રીને માટે તે ખરેખર લાયક હતા ? શું તથા રાણીઓની આંસુસરિતા વધારી એક ચોથી રાણી કરવાનું

પાપ ક્ષમ્ય ગણાય ? પરન્તુ ફરી વિચાર આવ્યો કે પ્રજાને વારસા જોઈતો હતો અને નહોતો તો રાજ્ય હિતગિજ થઈ જવાની ભીતિ હતી. તે અનેક પ્રકારે મન ગનાવીને સૂતા. શત્રુમર્દનનું અંતઃકરણ પોતાના શુભ પાપને માટે ડંખતું હતું.

૩

‘મહારાજ, આપનો નિર્ણય સાંભળીને અમે અર્ધા તેમજ ત્રિગર્તરાજનો હૃત ધણી આનંદ પામ્યા છીએ. ઈશ્વર કરે ને આપ સીધા સામ્રાજ્યને માટે વારસનું મુખ જોઈ શકો એવી સંદેશા પ્રગળાવો છો.’

‘મંત્રીવર, પ્રગળાવોના મનને મારે માન આપવું જોઈએ.’

‘ધન્ય મહારાજ ધન્ય !’

‘વાર તમે ત્રિગર્તરાજને સંદેશો મોકલી દો અને સઘળા તૈયારી કરો.’

૪

રાજકુમારી બદરસેનાનું રૂપ અદ્વિતીય હતું તેમજ સ્વભાવ પણ મોહક હતો. તેની સખીઓ આ લમની વાત સાંભળીને અનેક દીપ્તિ કરવા લાગી. પરન્તુ રાજકુમારીનું હૃદય એક અજ્ઞાત ભયથી કંપી ઊઠતું હતું. તેનું કારણ પણ હતું. તેણે એક ભયંકર સ્વપ્ન જોયું હતું અને તેના મનમાં ખાતરી થઈ હતી કે એ લમમાં પોતે સુખની કલ્પના કરવાની ચેષ્ટા કરે તો તે અસંભવિત હતી. મહારાજ શત્રુમર્દન ભલે શત્રુઓનું મર્દન કરી પ્રજાનું દિલ જીતી શક્યા હોય પરન્તુ કુમારી બદરસેનાના દિલ પર તેઓ પોતાનો પ્રભાવ પાડી શક્યા નહિ. બદરસેનાએ સંકેત અને મગધના રાજકુમારોના સુંદર રૂપની વાતો સાંભળી હતી પરંતુ ચેદિરાજના જેવા વયરક વૃષ્ટિ સાથે પોતાનું પાતું પડશે જાણી તે કંપી ઊઠી. તેને ચેદિરાજની ત્રણ રાણીઓની ગાથા ખબર હતી. શું તે ચેદિરાજના હૃદયનો એવો કટોકટી પામી શકશે ? વૈદ્યાએ ચેદિરાજની ત્રણ રાણીઓને રૂઝુ અને વંધ્યા જાહેર કીધી હતી અને પોતે ચેદિના બાવિ રાજકુમારની માતા થવાની હતી જાણી તેનું હૃદય એક અવનનું દંડ અનુભવવા લાગ્યું. પરન્તુ પિતા આગળ જઈ પોતાની અનિચ્છા જાહેર કરવાની હિંમત તે ન કરી શકી.

૫

મહારાજનો લમ નિર્વિપ્ન થઈ ગયાં એમ જનતાએ જાણ્યું હતું પરન્તુ પાછા વળતી વખતે પથમાંથી આઝા ઊતરતા સાપને બદરસેના ધમર કોઈએ જોયો કે કેમ તે કહી શકાય નહિ. અને કદાચ જોયો પણ હોય તો પણ ડાહ્યા માણસોએ ચૂપ રહેવામાં જ ડહાપણ માન્યું. બદરસેનાની હૃદયવીણાના તારો એક મૂક ઝણકાર કરી ચૂપ થઈ ગયા.

૬

રાજમહેસમાં નવી રાણીને જોવા માટે રાજકુટુંબનાં માણસો એકઠાં થયાં. સર્વેએ તેના રૂપનાં વખાણ મુકાકે કીધાં અને એ રાણીનો પુત્ર અત્યંત સુંદર થશે એમ સર્વનું અનુમાન અરથાને તો ન જ હતું. ચેદિરાજની અન્ય ત્રણ રાણીઓ આવી-પરન્તુ તેમના પર સંપત્ત જામેતો હતો અને ફક્ત સાધારણ શિષ્ટાચાર પછી ત્યાંથી પાછા વળવાનો મહારાજનો હુકમ હતો. પરન્તુ રાણી મહાનમ્બના જતાં જતાં એલી. ‘રૂપની સાથે ત્યાગ હશે તો જ અહીં જીવાશે તેની ખબર થઈ કે નહિ !’

આ શબ્દોએ ભદ્રસેનાને દંપતી દીધી.

રાજમહેલમાં સુમંગી અનેક યતી હતી. ભદ્રસેના કેંઈ સમજી ન શકી.

૭

‘ભદ્રસેના, તું ચેદિરાજના ભવિષ્યના વારસની માતા થવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરશે.’

‘મહારાજ, એ તમારો અનુગ્રહ છે!’

‘રાજરાણીપદ અને રાજમાતાપદ જીવનમાં અનેક ત્યાગ માગે છે અને તે પથ મુશ્કેલી અટપટો છે.’

‘હા મહારાજ.’

‘શું તું ત્યાગ અને બળિદાન કરવા તૈયાર છે?’

‘મહારાજ હું ક્ષત્રિયની પુત્રી છું.’

‘ના, મારે કહેવું એમ છે કે જ્યારે બળિદાનની આજ્ઞા રાખી શકાય ત્યારે તું આપી શકશે?’

યાકતે સાદે ભદ્રસેના બોલી, ‘હા મહારાજ.’

‘શું તું સમજૂતી કરે છે?’

‘હા મહારાજ.’

‘હીક, ત્યારે તારે અત્યારે જ બળિદાન આપવું પડશે.’

‘શાનું?’

‘તારા દેહનું!’

‘પણ મહારાજ, પતિનો જીવના શરીર પર અધિકાર છે, એમાં બળિદાન શાનું?’

‘ભદ્રસેના, હું તારા દેહનું બળિદાન અન્ય વ્યક્તિને માટે માગું છું.’

ભદ્રસેના ચમકીને બોલી ‘શું કહે છે મહારાજ!’

મહારાજ કેંઈક સરમાધને બોલ્યા, ‘ભદ્રસેના, જીવનના યાત્રામાં અખંડ પૌરુષ મેળવવાની લાલસાએ મેં એક મૂર્ખ વૈજ્ઞાની દ્વારા ખાધી હતી અને પરિણામે મારા પોતાના પૌરુષને પણ ખોઈ બેઠો છું.’

ભદ્રસેનાની આંખમાંથી આંસુ ચાલ્યાં અને તે બોલી, ‘મહારાજ, તો પછી આ લમની શી જરૂર હતી?’

‘ભદ્રસેના, મદનનયના અને ખીજ બે રાણીઓમાં એ બળિદાન કે ત્યાગની શક્તિ નથી. તે વચન આપ્યું છે માટે એનું પાલન કરવું નેહરું.’

ભદ્રસેનાને મદનનયનાના શબ્દો યાદ આવ્યા. તે મૂર્તિવત બીમી રહી અને થોડીવાર મૂર્છિત થઈ પડી ગઈ.

૮

મૂર્છામાંથી લીન ચારનાં ભદ્રસેનાનું ચિત્ત ચક્રોળે ચડ્યું. તે વચનથી અંધારામાં હતી અને પાપપંકમાં પોતાનો પતિ તેને ધકેલતો હતો. મદનનયના અને ખીજ રાણીઓનો ખરો ગુન્હો દબે તેને સમજાયો અને વૈજ્ઞાનીના વાણી પણ સમજાવ્યો. પરંતુ દબે ધિક્કાર શું હતો? તે વિચાર કરી થોડીવાર કાંઈક ગભરાઈ. મહારાજને બોલાવવાનો દાસીને હુકમ દીધો. મહારાજ આવ્યા.

‘મહારાજ, હું બળિદાનને માટે તૈયાર છું, હાય, આ બળિદાનની મેં સ્વપ્ને પણ દ્રષ્ટના કીધી નહોતી.’

૨

રાજપુત્રનો પ્રસવ થતાં એદિમાં મહાન ઉત્સવ થઈ રહ્યો અને સર્વત્ર પ્રગળનો આનંદ મનાવવા લાગ્યા. મહારાજની ત્રણે રાણીઓ વિચારવમળે ચડી. એકાએક મહારાજને રજવાસમાંથી તેડું આવ્યું. મહારાજ ગયા. બદરેનાએ બાળકપુત્રને મહારાજના હાથમાં મૂકી દીધો અને સર્વ દાસદાસીઓને ખસી જવાની આજ્ઞા કીધી.

થોડીવારે તે બોલી, ‘મહારાજ, માફ કર્તવ્ય પૂરું થયું છે. હવે તમારો મારા પર કંઈ પણ અધિકાર નથી.’

મહારાજ કંઈ બોલ્યા નહિ.

થોડીવારે બદરેના બોલી, ‘નરાધમ, આ પ્રમાણે વંશવેલો દાખવી રાખવો હતો ખરુંને ? શું એ પુત્ર તારા રાજ્યને ચલાવી શકશે ? તને તો પરમાત્માએ પૂરેપૂરી શિક્ષા કીધી હતી. હું વચનબદ્ધ હતી. માટે લાચાર હતી. મેં વિષપાન કીધું છે અને હવે બે ધડીથી વધારે જીવી શકીશ નહિ. પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વયં કરી શકી એજ મને ઓતોષ છે. આ વર્ણુશંકર રાજકુમાર તારા રાજ્યને છિન્નબિન્ન કરી નાખવાનો.’

મહારાજ ગભરાઈ ગયા અને દાસદાસીઓને બોલાવવા લાગ્યા. મદનનયનાની દાસી જે સંતાર્ધ ઉપશે સંવાદ સાંભળતી હતી તેણે એ વાત ત્રણે રાણીઓ પાસે પહોંચાડી. ત્રણે રાણીઓ દોડતી આવી. બદરેના છેલ્લાં ડસકાં લેતી હતી. મદનનયનાને ભેદ તેની આંખો ચમકી.

મદનનયના તેના પગ પાસે બેસી અને બોલી, ‘દેવી આ સુગમ રસ્તો અમને કેમ નદિ મળ્યો ? હાય, આ મૂક બળિદાન પ્રભુએ કેમ સાંખી લીધું ?’

પ્રગળનો નવી રાણીના મૃત્યુની વાત સાંભળી દિલગીર થયા અને એદિરાજનું વજ્જ-હૃદય આ બળિદાનથી ચૂર્ણ થઈ ગયું.

દષ્ટિ

મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ

(રથોદ્ધતા)

વિશ્વની વિરૂપતા બિહામણી
ભાસતી વિરૂપ દષ્ટિને ઘણી;
છે મનોહર વિશાળ વિશ્વ આ,
દેખવા નયન ચારુ ના કર્યા.
વૃત્તિઓ વિષમ ચિત્તની, નરી.
ભાળતી વિષમતા વિષે ભરી
સૌ સ્થળે; નયન વસ્તુમાત્રમાં
તત્ત્વથી સરસ ના નિહાળતાં.

દષ્ટિ, બે દગની, એક દેખતી
સદિમાં વિવિધતા ઊઘીછતી,
કાં ન એક સુષુ, દોષકોષમાં,
કાં જીવે ન જડમાંહી ચેતના ?

તત્ત્વદષ્ટિ સ્થિતિદેર ચિત્તની
દાખવે સુરૂપતા જગે ઘણી.

એમ, શૈલ્ય ને સાહસનું કીર્તિમંદિર—

માંડવગઢ

ચીમનલાલ સંઘવી

જંગલમાં લાકડાં કાપતાં એક કાળીએ પોતાની કુહાડીને ધારદાર બનાવવાને તેને પાસે પહેલા પથર પર ધસવા માંડી. પણ કુહાડી તો ધારદાર બનવાને બદલે નરમ બની ગઇ તેનો રંગ પીળો પડી ગયો. સાંજે કાળીએ ઘેર જઈ મંકુ લુહારને પોતાને એવી કુહાડી આપવા માટે ઠપકો દીધો. મંકુએ તરત તેને કુહાડી બદલી આપી, ને કુહાડીને નરમ કરી નાંખનાર પથરની તે કાળી પાસેથી લાજ મેળવી લીધી રાત્રે તે એ પથર પોતાને ઘેર જીંચકી લાખ્યો. તેની મદદથી તે હંમેશાં લોખંડને પીળું પાડવા માંડ્યો.

તે પથર પારસમણિ હતો. તેના સ્પર્શથી લોખંડ સુવર્ણમાં ફેરવાતું હતું. મંકુ એની સહાયથી શ્રીમંત બન્યો.

મંકુને પારસમણિ મળ્યો ત્યારે તો તે માળવાના એક નાના ગામડામાં જ વસતો હતો. પણ મણિ મળ્યા પછી તે વિન્ધ્યપર્વતની સીમાન્ત તળેટીમાં વસેલા એક નગરમાં રહેવાને ગયો. ત્યાં તે લક્ષ્મીના પ્રિયતમ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો. તેણે પોતાને માટે એક મજબૂત મહાલ બાંધવાને આશપાસનો ડુંગરાળ પ્રદેશ ખરીદી લીધો. એ પ્રદેશ પર તેણે ભારત-ભરમાં અજોડ એવો એક કિલ્લો બાંધ્યો તે કિલ્લો તેના નામ પરથી મંકુગઢ અથવા માંડવગઢના નામે ઓળખાયો.

મંકુગઢ એટલે જંગલનો એક લગ્ન, અજોડ અને અજન્મ દુર્ગ. વિન્ધ્ય પર્વતમાળા તેની નજીક પહોંચતાં જ નીચી નમે છે, તેની ત્રણ બાજુએ લગ્ન વૃક્ષરાજીથી શોભતી ખીણની હારો તે કિલ્લાને માળવાના મજબૂત પ્રદેશથી જુદો તારવે છે. દરિયાની સપાટીથી તે એક હજાર હાથ ઊંચે આવેલો છે ને જહ માઇલના વિસ્તારને તે પોતામાં સમાવી દે છે. મંકુએ તે ગઢ પર ચડવા માટે ડુંગરમાંથી ૫૦૦૦૦ પગમિયાં કારાવેલાં. પણ ગઢ પરનો ચડાવ તેણે એવી રીતે ચેત્યો કે જો કોઈ દુરમન એ ગઢ પર આક્રમણ કરે તો તેની લક્ષ્મી દુકડીઓ ખેંચીબેર ધઇ જાય. લાખો મજૂરાને ને ભારતભરના નામાંકિત શિલ્પીઓને તેના બાંધકામમાં શેઠવામાં આવેલા ને ત્રીસ વર્ષના અંતે ગઢ બંધાઇને તૈયાર થયેલો. તેની પાછળ ખર્ચાલક્ષા, દ્રવ્યને સીમા નહોતી.

નામાંકિત મુતિહાસકાર શીરીક્તા કહે છે કે, 'અચાવ ગણતરીએ તો માંડવગઢ જંગલ-ભરમાં વધુમાં વધુ અજન્મય કિલ્લો છે.' તે કિલ્લાને દર મિલકદાર ને ચાર ગુપ્ત દ્વાર હતાં. કિલ્લામાં જળાશયો દનાં, ખેતરો દત્તાં, મંદિરો હતાં, ધર્મશાળાઓ હતી, મહેલો હતી, ખગીચાઓ હતા, દમરો રમણીય ઈમારનો હતી. બાદશાહ જહાંગીરને પણ એ કિલ્લા પ્રત્યે અતિ મોહ હતો. અનુકૂળ પ્રસંગે ઉનાળા અને ચોમાસાની ઋતુઓ તે તે કિલ્લા પર ગાળતો. ચોમાસાની ઋતુમાં ત્યાં પ્રકૃતિ એવું સૌહાર્મણું રૂપ સજતી કે કવિઓ અને વૃત્તિઓ પણ તે જોઇ અવાચક બની જતા.

એ દિલ્લો આંખ્યા પછી મંડુએ લશ્કર એકત્ર કરવા માંડ્યું. દ્રવ્યની કચી કમી નહોતી. એટલે હિંદભરના શુરવીર યોદ્ધાઓ તેના સૈન્યમાં આવી જોડાયા. તેમની મદદથી મંડુએ આસપાસનો પ્રદેશ જીતી લીધો, ને તે સ્વતંત્ર રાજ્ય બની ગયો. કેટલાક રાજાઓ તેની સામે યુદ્ધ કરવા ગયા પણ હારીને તેના ખંડિયા ચઢી રહ્યા. નજીકમાં આવેલા જુરહાનપુરનો રાજવી મંડુનો મિત્ર બની રહ્યો.

મંડુએ પોતાનો પુત્રીનાં લગ્ન જુરહાનપુરના યુવરાજ વેરે કર્યા. પુત્રીને પહેરામણીમાં તેણે પારસમણિ આપ્યો. નર્મદા જીતરતાં યુવરાજે પત્ની પાસે પહેરામણી જોવા માગી. પત્નીએ પતિના હાથમાં જરીના રમાલમાં વીંટળાવેલો પારસમણિ મૂક્યો. પણ યુવરાજે ધાર્યું કે સમુદાયે પોતાનું અપમાન કરવાને પહેરામણીમાં પત્થર આપ્યો છે. ને મંડુપુત્રી તેને કંઈ સમજવી શકે તે પહેલાં જ તેણે પારસમણિને નર્મદામાં ફેંકી દીધો. પછી તો બંને રાજ્યોએ હમરો તારાઓ નર્મદામાં ઉતાર્યા, પરંતુ પારસમણિ ન જ મળ્યો.

પણ સોળમી સદી સુધી પારસમણિ નર્મદાના એ જ ભાગમાં રહેલો હોવાનું પ્રમાણ મળી આવે છે. જ્યારે અકબર માંડવગઢથી આગ્રા ખાંડો ફરતો હતો ત્યારે તેના એક તોફાની હાથીને લોખંડની સાંકળે બાંધવામાં આવેલો. તે હાથી જેવો નર્મદામાંથી પસાર થયો કે તરત જ તેને બાંધેલો સાંકળ સોનાની થઈ ગઈ. અકબરે તાક્ષણિક નદીમાં તારાઓ ઉતાર્યા પણ પારસમણિ તો તેને હાથ ન જ ચડ્યો. તેણે સોનાની એ સાંકળ પોતાના સંમહસ્થાનમાં મુકાવી. જહાંગીર પોતાની આત્મકથામાં ઉપરની વિગત વર્ણવી જણાવે છે કે, “ મેં પણ એ સાંકળ સંમહસ્થાનમાં જળવી રાખી છે.”

મંડુ ક્યા યુગમાં થયો અને માંડવગઢ તેણે ક્યારે બંધાવ્યો તે સંમંધમાં ચોક્કસ વિધાન એક પણ મળી આવતું નથી. અશુભકર્મ એટલું જ જણાવે છે કે, ‘ તે વિશ્વમાજિતની પૂર્વે થઈ ગયો કહેવાય છે. ’ કવિ દીપવિજય માંડવગઢનો રચનાકાળ સંવત ૬૯૪ જણાવે છે. માંડવગઢમાં એક ભવ્ય પ્રાચીન જિનમંદિર હતું: તેમાં વિરાજતી સુપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા રામાયણયુગમાં બનેલો હતો. રેન્ય વનરપતિશાસ્ત્રી એડસન તે ગઢમાંના એક જંગી વૃક્ષના આરોપણનો કાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૨૫૦ જણાવે છે. આ સિવાય પ્રાચીન યુગ પરત્વે બીજા ખાસ ઉલ્લેખો નથી મળતા.

પરંતુ સૈદ્ધાંતો સુધી આ ગઢે માળવાના પાટનગર તરીકેનું પદ જોગવ્યું છે; સાહિત્ય કૃતિઓમાં તે ગઢ મંડપદુર્ગ, મંડપુર, મંડુ, મંડપાલ, માંડવગઢ, માંડો ગઢ, રાહીઆબાદ વગેરે નામે મશહૂર જાણ્યો છે; પરમારવંશી નૃપતિ જયવર્મદેવે સંવત ૧૩૧૭ ના પોતાના દાનપત્રમાં તે ગઢને પરમારોના એક અજ્ય અને સર્વોપરી દુર્ગ તરીકે ઓળખાવ્યો છે; તે ગઢ પર મંત્રી પૃથ્વીધરના પવિત્ર જીવને ચતુર્ધારિક સુવાસ દેલાવેલો છે; ત્યાં ૧૫૦૦૦ રમણીઓના કાન્ત તરીકે બાદશાહ બાહુદીને રંજરેલ ઉડાવી છે; સર્વધર્મસમભાવી બાદશાહ હોસંગચાહે ત્યાં સુશાસન ચલાવ્યું છે; તે દુર્ગ પર બાઝ બહાદુર અને રૂપમતીની પ્રેમલીલ રચાણી છે અને જહાંગીર ને નુરજહાંએ ત્યાં પ્રેમ અને સાહસભરી ઝડપો આણી છે તેની તો ઇતિહાસ પણ સાક્ષી પૂરે છે. આજે પણ અવશેષ રૂપે રહેલી અનેક ભવ્ય ઇમારતો તે ગઢ જોતારને પ્રાચીન ભારતની ઉજ્જવળ કીર્તિની યાદ આપે છે.

ઇ. સ. ની તેરમી સદીના મધ્યભાગમાં ત્યાં જયવર્મદેવ અથવા જયસિદ રાજ રાજ્ય ફરતો હતો. તેના મંત્રી પૃથ્વીધર અથવા પેઠડ બાહોશ સેનાપતિ, કુશળ રાજનીતિજ્ઞ અને

ચારિત્ર્યપત્ર પુરુષવર હતો. એક પ્રસંગે કનેજના મંત્રીઓ પોતાની રાજપુત્રી લીલાવતીનો વિવાહ જયસિંહ વેરે કરવાને માંડવગઢ આવતાં તેમના મન પર રાગ જયસિંહ લેણી હોવા વિષેની અચાનક છાપ પડી ગઈ. પૃથ્વીધરે એ છાપ બૂંસવાને માટે પોતાની અંગત સંપત્તિ માંથી ઘીના કુંડ ભરી તેમાં માંડવગઢના અશ્વોને સ્નાન કરાવરાખ્યું ને કનેજના મંત્રીઓને આશ્ચર્યચુક્ર બનાવી દીધા. તે પછી તરત જ જયસિંહ અને લીલાવતીનાં લગ્ન થયાં.

માંડવગઢમાં તે સમયે ૩૦૦ જેન મંદિરો હતાં. પૃથ્વીધરે તે દરેક મંદિર પર સોનાના કળશ ચડાવ્યા, તેમજ અદાર લાખ રૂપિયા ખર્ચે 'શત્રુ'જ્યાવતાર' નામે નવું મંદિર બંધાવ્યું. તેણે બન્ધ સંધો કાઢી તેમાં પણ અઢળક સંપત્તિ વાપરેલી. સેકડો રચે તેણે અપૂર્વ મંદિરો બનાવરાવેલાં. તે જેવો ધર્મપ્રેમી હતો તેવો જ તે વીર, કુનેહબાજ ને સત્પુરુષ હતો. તેની ધાર્મી કોઈ દુશ્મન માંડવગઢનું નામ ન લઈ શકતો. તેનું વસ્ત્ર માથે ઓઢવાથી રાગીઓના રાગ પણ કેટલેક પ્રસંગે નાખૂદ થયેલા.

પૃથ્વીધરની પછી માંડવગઢના મંત્રીપદે તેનો પુત્ર ઝાંઝણ આવ્યો. તે પણ પિતા સમોજ બાહોશ નીવડેલો. તેણે ઈ. સ. ૧૨૮૪માં કરોડોના ખર્ચે શત્રુજ્યાવતો બન્ધ ગ્રંથ કાઢેલો. તેમાં સુશોભિત ગાડાંઓની સંખ્યા જ કેવળ બાર હજારની હતી. પરાક્રમમાં પણ તે એવોજ અભેડ હતો. દિલ્હીમાં મુસ્લીમો દરો બાબુએ વિજય મેળવતા હતા ત્યારે પણ માંડવગઢને આંગણેથી તે તેમને પાછાજ ફરવું પડતું.

પરંતુ જયસિંહ અને ઝાંઝણના અવસાન પછી માંડવગઢ પૂરતી બાહોશી ન દાખવી શક્યું. ઈ. સ. ૧૩૦૫ માં અલાઉદ્દીન ખીલજીએ જ્યારે માંડવગઢ પર બયાનક આક્રમણ કર્યું ત્યારે રાજવી રાયમલકહેવ અને મંત્રી કેકે દિલ્લાની અબેદતા પર આધાર રાખી પણ અલાઉદ્દીનનો સેનાપતિ ઐન અલ મુલક જમ્મુકાશમાં વિરોધ પાવરધો નીવડ્યો અને તેણે કપટથી ગઢ કબજે કરી કતલ ચલાવી.

તે પછી કેટલાક સમય સુધી એ ગઢ દિલ્હીની સત્તાને તાબે રહ્યો. પણ ચૌદમી સદીના અંતમાં દિલ્હીની સત્તા વીખાઇ જતાં માંડવગઢનો સુખો દિલાવર સ્વતંત્ર બાદશાહ બની બેઠો ને ઈ. સ. ૧૪૦૧ માં તેણે પોતાનો રાજ્યાભિષેક ભજવ્યો.

દિલાવરના મરણ પછી તેનો પુત્ર હોસંગ માંડવગઢની ગાદીએ આવ્યો. (ઈ. સ. ૧૪૦૫), તે સાહસિક અને સર્વધર્મસમભાવી બાદશાહ હતો. સાહિત્યમંથોમાં તે આલમગીરના નામે ઓળખાયો છે. પોતે મુસ્લીમ છતાં રાજ્યતંત્રનો મોટો ભાગ તેણે જૈનોને

૧ નિઝામ રાજ્યના પુરાતત્વ ખાતાના અધિકારી ઇ. ચાન્ડનીએ ધારના મહારાજના આશ્રયે 'Mandu-The City of Joy' નામે ગ્રંથ લેખ કરેલ છે. તેમાં તેમણે મંડુના દિંદુ અને જૈન ક્ષત્રિયાસ કે રૂપાત્મ્ય પ્રત્યે દર્શક સેવ્યું છે, એટલુંજ નહિ, પણ પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃત-પ્રાકૃત મંથો પ્રત્યે પણ એટલુંજ દર્શક સેવવાથી મુસ્લીમ યુગમાં પણ રખણનાઓ કરી છે. ઓરંગઝેબનું બીભૃ નામ આલમગીર હતું, અને માંડવગઢમાં પણ આલમગીર દરવાજો છે. પરિણામે ઓરંગઝેબનેજ તેઓ માંડવગઢનો આલમગીર ગણે છે. પણ પ્રાચીન સાહિત્ય તપાસ્યું હોત તો તેમને સહેજે ખ્યાલ આવી શકત કે આલમગીર એ હોસંગરાહનું બીભૃ નામ છે. તેમાં વિ. સં. ૧૪૬૧થી ૧૪૮૮ (ઈ. સ. ૧૪૦૫ થી ૧૪૩૨) સુધી માંડવગઢમાં રાજ્ય કરનાર રાજાને આલમગીર તરીકે ઓળખાવ્યો છે; તેના મંત્રી તરીકે મંદન અને મુખ્ય અધિકારીઓ તરીકે ઝાંઝણના પુત્રો જણાવાય છે; તેમજ તે રાજાને સર્વ ધર્મસમભાવીનું બિરુદ અપાયલ છે. આ સમય અને સંજોગો ઓરંગઝેબને નહિ પણ હોસંગરાહને તાગ પડે છે.

સોંપી દીધેલો. તેનો મંત્રી મંડળ એક મહા વિદ્વાન હતો અને તેણે મંડળ સંપ્રદાનત સંપ્રદાયના અન્યો લખ્યા છે. ગ્રંથાલુના છ પુત્રો-ચાહડ, બાહડ, દેહડ, પદ્મસિંદ, અદ્દરાજ તે પાહુ-તેના રાજ્યમાં ઉચ્ચ અધિકાર પર હતા. તેમણે સ્થાપત્ય-મંદિરો અને સાહિત્યના વિષયમાં મહત્વનો ફાળો નોંધાવ્યો છે.^૨

હોમંગશાહને મૂર્તિપૂજા પરત્વે ખાસ પક્ષપાત હતો.^૩ લલિતપુર નજીક દેવગઢમાંથી મળી આવેલો સં. ૧૪૮૧ (ઈ. સ. ૧૪૨૫)નો શિલાલેખ તેના શાસનકાળ દરમિયાન એ જૈન મૂર્તિઓની સ્થાપના વર્ણવે છે. માંડવગઢમાં સુપાર્શ્વનાથના મુખ્યમંદિરમાં પણ રાજ્ય તરફથી કૃત્ત વગેરેની ભેટ દ્વારા પૂજા ચાલતી હોવાનું જણાય છે.^૪

સાહમ અને મુદ્દ હોમંગશાહને અતિ પ્રિય હતાં. તેણે ઘણાં મુદ્દ ખેડેલાં અને લગભગ દરેકમાં તે વિજયી નીવડેલો. ઓરિસાના રાજાને મુદ્દમાં હરાવી તેના પાસેથી તેણે ૭૫ મુંદર હાથી પડાવેલા. સ્થાપત્ય પ્રત્યે પણ તેને ખૂબ પ્રેમ હતો. માંડવગઢની મરાહુર જુમ્મા-મસ્જિદનું અને પોનાની કબરનું બાંધકામ તેણે શરૂ કરેલું. તે એટલો પ્રજાપ્રિય હતો કે તેના મરણ (ઈ. સ. ૧૪૩૨) પછી તેની કબર પર દર વર્ષે મેળો ભરાતો હતો અને તે ક્રમ ઓગણીસમી સદીની શરૂઆત સુધી ચાલું હતો.^૫

હોમંગશાહની પછી તેનો પુત્ર ગઝનીખાન માંડવગઢની ગાદીએ આવ્યો પણ તે નબળો હોઈ તેના પિતૃર્ષ મદમદ ખીલજીએ તેને ઝેર આપ્યું તે ઇ. સ. ૧૪૩૬માં તે પોતે બાદશાહ બન્યો.

રાજકર્તા તરીકે મદમદ ખીલજી યશસ્વી નીવડ્યો છે. મુસ્લીમ લેખકો કહે છે કે, રાજ્યા કુલ પર તેણે વિજય મેળવેલો તે એ વિજયની યાદગીરીમાં તેણે માંડવગઢમાં સાત માળનું એક ભવ્ય કીર્તિમંદિર બંધાવ્યું. તેણે દક્ષિણમાં નિઝામ સાથે પણ સંગ્રામ આદરેલો અને તેમાં તેના વિદ્વાન^૬ કાપાખલ્લ મોમામસિંહની મુંદર મદદથી તે વિજયી નીવડેલો.

તેણે વિદ્યાની ખીલવણી, પ્રજાનું આરોગ્ય અને સ્થાપત્યકલાના વિકાસ પ્રત્યે પણ પૂરતું લક્ષ આપેલું. પાહળથી અસરકારકતાના નામે જાણીતો થયેલ મંદ્રસા તેણે બંધાવડાવેલો છે. માંડવગઢમાં તેણે બંધાવડાવેલ દરાખાનામાં દર્દીઓની સંપૂર્ણ ટાળજી લેવાતી. હોમંગશાહે શરૂ કરેલી જુમ્મામસ્જિદ અને કબર તેણે પૂરી કરાવી અને પોતાને માટે એક ભવ્ય રાજ્ય બંધાવવાની શરૂઆત કરી.

મદમદની પછી તેનો પુત્ર આસુદીન માંડવગઢના સિંહાસને આવ્યો. (ઈ. સ. ૧૪૬૬). તે રસરાજવી તરીકે જાતભરના ઇતિહાસમાં અજ્ઞેય છે. તેણે માંડવગઢને આનંદનગર બનાવી દીધું. મુંજતળાવ અને કપૂરતળાવ વચ્ચે તેણે એક અદ્ભુત મહેલ બંધાવ્યો. તે મહેલનો આકાર મુદ્દનોડા જેવો હોઈ તે ગઝમહાલના નામે મરાહુર બન્યો. તેનો રાજદરબાર વિલાસ-મહેલના નામે ઓળખાતો અને તેમાં દેશ-પરદેશની ૧૫૦૦૦ નાજનીનો વસતી. તેમને કલા, શૃંગાર, શિક્ષણ અને મુંદના વિષયમાં મુંદર તાલીમ અપાત્તી.

૨ વિશેષ માટે જુઓ-લો. ડા. ગોંધીકૃષ્ણ 'જરાવસા પાર્શ્વનાથ'.

૩ ધોસુપાર્શ્વપ્રતિમા સંપ્રત્યયિ મંદપદુરોં યવનાદિભિઃ કુલુમ્બોગાદિપ્રેયૈઃ વૃણમાનાસ્તિ ।

શુભશીલ ગણિકૃત કષાકોશ (અપ્રગટ)-૨૫૮

૪ Bombay Subaltern

૫ તેણે 'કુલિસાગર' નામે મુંદર નીતિમંથ સચેલો છે.

આસુદીન વિદારી હતો પણ સાથે જ તે યજ્ઞરથી રાજકર્તા પણ હતો. તે પોતાના પૂર્વજોની જેમ સર્વ ધર્મ પ્રત્યે સમભાવ દર્શાવતો. માંડવગઢમાં અને અન્ય સ્થળે પણ સેકડે મંદિરો બંધાવનાર તે 'શ્રીમાળ ભૂપાળ' તથા 'લઘુ શાશ્વિભદ્ર'નાં બિરુદ પામનાર જાવડશા શ્રીમાળાને તે ગાંધ જેટલું માન આપતો. તેની રાજસભા વિદ્વાનોથી ભરાયેલી રહેલી અને પ્રસંગે પ્રસંગે ત્યાં વાદ ચોકવાતા. પરંતુ તેના પુત્ર નસીરુદીને તેને ઝેર આપ્યું ને છ. સ. ૧૫૦૦માં તે પોતે ગાદીએ બેઠો.

તેની પછી સુલતાન મહમદ બીજો માંડવગઢની ગાદીએ આવ્યો. (ઈ. ૧૫૧૦). તેના રીઝ્યાભિષેક પ્રસંગે નીકળેલા સરઘસમાં મખમલ અને કૃતખાતથી શણગારેલા ૭૦૦ હાથીઓ શોભતા હતા. માંડવગઢનો વૈભવ એ સમયે સ્વર્ગ સાથે દરીદ્રાઈ કરતો હતો. પરંતુ ૧૫૨૬માં ગુજરાતે માળવા પર વિજય મેળવ્યો ને માંડવગઢ ગુજરાતના કાબૂ નીચે આવ્યું ગયું. ૧૫૩૪માં હુમાયુએ માંડવગઢ પર અત્યંત હુમલો કરી વિજય મેળવ્યો ને ગુજરાતની સત્તાને પાણીચું મળ્યું. તે પછી કેટલીક ઊપવંશાયણ પછી છ. ૧૫૫૫માં ત્રેમવીર બાજ બહાદુર માંડવગઢના સિંહાસને આવ્યો.

બાજ બહાદુરે પ્રથમ તો સાહસિક અને યુદ્ધપ્રધાન જિંદગી શરૂ કરી. તેમાં તેને કેટલાક વિજયો પણ મળ્યા. પરંતુ રાણી દુર્ગાવતીએ તેને એવી સન્નિધ હાર આપી કે તેણે યુદ્ધને તિલાંજલિ આપી અને પોતાનું મન કલા તરફ વાળ્યું. તેમાં સંગીતમાં તેને અદ્ભુત વિજય મળ્યો અને તે સમયના ભારતમાં સંગીતવિદ્યામાં તે તાનસેનથી બીજા નંબરે ગણાવા લાગ્યો.

એક પ્રસંગે શિકારમાં દૂર નીકળી જતાં તેના કાન પર સ્વર્ગીય સંગીત અથડાયું. તપાસ કરતાં જણાયું કે ધરમયુરના કાઠારની પુત્રી રૂપમતી પોતાના ઉપવનમાં ગાઈ રહી હતી. બાજ બહાદુર તત્કાલ રૂપમતી પર મુગ્ધ બન્યો ને તેણે તેની છૂપી મુલાકાત લીધી. રૂપમતીને પણ તેના પ્રત્યે અનુરાગ ઉપજ્યો. પરંતુ રૂપમતીએ બાલપણમાંથી જ પ્રતિદિન દેવા (નર્મદા નદી)નાં દર્શનનું વ્રત લીધું હતું. તેણે બાજ બહાદુરને કહ્યું કે, "જ્યાંસુધી દેવાનાં જળ માંડવગઢની વચ્ચેથી ન વહે ત્યાંસુધી હું તમને પરણીશ નહિ."

બાજ બહાદુરે દેવાનાં જળ વાળવાને હજારો કારીગરો રોક્યા. પણ દેવામાતાએ બાજ બહાદુરને દર્શન દઇ કહ્યું: 'તથા પ્રયાસ કરવો મૂઝી દે. માંડવગઢના જે શિખર પરથી રૂપરી ફારીની જેમ દૂર વહેતી નર્મદા દેખાય છે ત્યાં સ્થિત પુષ્પનો એક છોડ છે. જે ઝરણુ એ છોડના મૂળને પોષે છે એ જ ઝરણુ નર્મદાને પણ પોષે છે. તે ઝરણુના દર્શનથી રૂપમતીનું વ્રત સત્યવાદ રહેશે.'

બાજ બહાદુરે એ છોડ શોધી ત્યાં એક મનોહર કુંડ બનાવ્યો. એ કુંડ દેવા-ઝરણુનાં જળથી પોષાતો હોઈ તે દેવા-કુંડના નામે મચ્છર બન્યો. બાજબહાદુરે તેની આસપાસ નંદનવન બીજી કરી દીધું ને થોડેક છેડે એક લગ્ન મહેલ બંધાવરાવ્યો. અપ્સરા સ્વર્ગગંગાએ સ્નાન કરવા જાય એ રીતે રૂપમતી દેવા-કુંડમાં સ્નાન કરવાને જઇ શકે એવી તેણે રચના કરાવી. પણ રૂપમતીના માતૃપિતાને પુત્રી એક યવન સાથે લગ્ન કરે તે કબૂલ નહોતું. તે

કરતાં યુતીનું મરણ તેમણે વધારે પુણ્યપ્રદ લેખ્યું. પરંતુ રૂપમતીના દંડમાં એર ઊતરે તે પહેલાં જ બ્રહ્મ બહાદુર સંન્ય સાથે ધરમપુર જઈ પહોંચ્યો ને રૂપમતીને ઉઠાવી ગયો.

બ્રાહ્મ બહાદુરે રૂપમતીને પ્રથમ દિલ્હીનામદાજમાં રાખી અને પછી તેને માટે, અરબમાં બેસીને દૂર નર્મદાનાં દરેન કરી શકાય એવા રથને એક રમણીય મહેલ બંધાવ્યો. ત્યાં બંને દેવ-યુગલની જેમ મહાલવા લાગ્યાં. એ રમણવનમાં તેમણે રચેલાં ગીતો આજે પણ માળવાની આમ્બપ્રમ્મના કંઠે જળવાઈ રહ્યાં છે.

પરંતુ પ્રેમ, કલા અને શાંતિમાં ગળાનાં જીવનમાં જે નિર્બળતા આવે છે તે બ્રાહ્મ બહાદુર ન અટકાવી શક્યો. તે નિર્બળતાને લાભ લઈ અઢ્યરે પોતાના સેનાપતિ આદમખાનને ૧૫૬૧માં માંડવગઢ પર આક્રમણ કરવાને મોકલ્યો અને બ્રાહ્મ બહાદુરની પકાણસેનાના વિદ્રોહથી આદમખાં એ યુદ્ધમાં વિજયી નીવડ્યો. બ્રાહ્મ બહાદુર ભાગી છૂટ્યો ને રૂપમતી આદમખાંના પંખમાં ફસાઈ પડી. પ્રથમ તો તેણે માથાચુના વેશ ભાગી છૂટી બ્રાહ્મ બહાદુરને જઈ મળવાનો પ્રયાસ કર્યો. પણ તેમાં નિષ્ફળ જતાં તેણે એર પી પોતાના પ્રાણુ તજ્યાં.

તે પછી બ્રાહ્મ બહાદુરે માંડવગઢ પર નવેસરથી હુમલો કર્યો ને એક વખત તો તે અકબરના સૂબાને હરાવવામાં સફળ પણ નીવડ્યો. પરંતુ એ સફળતા લાંબી ન ટકી ને છેવટે તે રજનીરવડીને અકબરને શરણે ગયો. અકબરે તેને ઘરકરમાં સરદારી આપી.

અકબરને માંડવગઢ પ્રત્યે રત્ન હતો અને ચારેક વખત તે માંડવગઢની મુલાકાતે આવેલો.

જહાંગીરને તો માંડવગઢ પ્રત્યે અનન્દ અનુરાગ હતો. પોતાની આત્મકથામાં તે તે હુર્જને એક અવર્ણ્ય અને સ્વર્ગીય સ્થળ તરીકે જોળખાવે છે. તે નૂરજહાંની સાથે ત્યાં આવી વસતો અને બંને લાંબી પર શિકારે નીકળતાં. એક પ્રસંગે એ શિકારકીડામાં નૂરજહાંએ બંદુકના છ ખારથી ચાર વાઘને મારી નાંખ્યા ત્યારે તેની બહાદુરી પર મોહી પડેલા જહાંગીરે નૂરજહાંને માથે સોનાગદોરા વરસાવેલી.

ઈ. સ. ૧૭૩૨માં મરાઠાઓએ માળવા પર વિજય મેળવ્યો ને બાહુરાવ પેશ્વાએ આનંદરાવ ખનારને માળવાનો શૂળો નીચ્યો. તેણે રાજધાની તરીકે માંડવગઢને બદલે પરમારોના પ્રાચીન પાટનગર ધારને પમંદગી આપી. તેમ યનાં માંડવગઢ ધીમે ધીમે ધમાતું ચાલ્યું. આજે આનંદરાવના વંશને ધારમાં રાજ્ય કરે છે અને માંડવગઢ તો તેમના તાબામાં એક ઐતિહાસિક સ્થળ તરીકે જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

માંડવગઢ ધારથી વીશ માર્ગ દક્ષિણે આવેલું છે. ત્યાં પહોંચવાનો માર્ગ ખૂબ જ સાંકડો છે અને તે આઘમગીર દરવાજાને નામે જોળખાતા ખંડેર નીચેથી પસર થઈ ભંગી દરવાજાને રસ્તે આગળ વધે છે. આ દરવાજા બંધાયો ત્યારે ત્યાં એક ભેગીના ભેગ અપામેલો હતો એટલે તે ભંગી દરવાજાના નામે જોળખાય છે.

માંડવગઢમાં ઘણીખરી પ્રમારતો ખંડિયેર રૂપમાં છે તો કેટલીક જોરાલાયક સ્થિતિમાં પણ છે. તેમાં મુખ્યત્વે દિલ્હી દરવાજા, ભગવાનીય દરવાજા, જહાંગીરપુર દરવાજા, રામપુર દરવાજા, લોહાની દરવાજા, ત્રિપોલીય દાર, લાંબીપોળ દાર, કાનિરથગ, પાણાણુ-તોરણ, જૈન મંદિર, જુમ્મામસ્જિદ, સોનગઢ શિખર, જાઝ મદાલ, દિલ્હીના મદાલ, બ્રાહ્મ બહાદુર ને રૂપમતીના મહેલ, જાળી મદાલ, લાંબી મદાલ, લાલ મદાલ, અસરક મદાલ, હરપન મદાલ, નીલકંઠ મહેલ, રેવા કુંડ, નંદાર ગરબો, ચંપા વાવ, ઉચ્છળી વાવ, અંધેરી વાવ, મુંજ તળાવ, સાગર તળાવ, ગણશાહનાં કુશન ને ધર અને જુદાજુદા બાદશાહોની કબરોનો સમાવેશ થાય છે.

વિકાસવાદ ?

મુજ લેખક : પંડિત ચુનંદન શર્મા

અનુવાદક : રમણલાલ ભટ્ટ

• શુદ્ધની સાથે અર્થનો વિચાર કરતાં નરત જ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે કે શું શુદ્ધની સાથે અર્થનો કંઈ સ્વાભાવિક સંબંધ છે ખરો ? આદિ સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થયેલાં મનુષ્યો બોલતાં હતાં ? જો બોલતાં હતાં તો શબ્દ તથા અર્થનો સંબંધ તેમને કુદરતી રીતે મળ્યો હતો કે ખીજ કોઈ રીતે ? અને જો અર્થ અને જ્ઞાનના સંબંધ એવાની ઉત્પત્તિ સાથે જ મળ્યો હતો તો કોની તરફથી મળ્યો હતો ? અંતરિક્ષમાં શું કોઈ જ્ઞાનરૂપ સ્થિત થયેલું છે ? બસ, અહીં સુધી પ્રશ્નોની ગતિ છે; અહીં સુધી પ્રશ્નોની તૃપ્તિ થાય છે. આ જાવને સામે રાખીને પ્રાચીનકાળમાં ઋષિઓએ જે ઉત્તરો પાડ્યા છે તેને હું અહીં તૃપ્તિ માગતો નથી. પરંતુ પુરોષના વિદ્વનોએ આ વિષય ઉપર જે વિચારો કર્યા છે, જેને અનુસાર એમનાં શાસ્ત્ર સ્થાપ્યાં છે અને જે શાસ્ત્રોને વાચીને લોકો વિકાસવાદ થયા છે એ વિચારોને, એ વિચારશૃંખલાને અહીં સારોસરૂપે એ દરમિયાનમાં વર્ણવવામાં આવે છે.

(૧) આજસુધી પુરોષીય વિજ્ઞાનનો ખુલાસો છે કે પ્રકૃતિ (Matter)નું સૂક્ષ્માતિ-સૂક્ષ્મરૂપ 'ઈથર' (આકાશ) છે. એમાં નો ચુંબક છે. પહેલાં-એના પરમાણુઓમાં ગતિ હોતી, બીજો-એની ગરમીનું ધીમે ધીમે એણું થતું. પરમાણુઓના કંપન-ચુંબકથી અને તરંગ-વક્રોથી શબ્દ, પ્રકાશ, ગંધ અને વિદ્યુત આદિ શાય છે અને તેમના જ કમરમાં દંડ પડવાથી વાવણીય તંત્ર અને કાંઈક પડેલો 'ને જ આ જ રીતે અવકાશમાં પથ બને છે, જેમાં આ પૃથ્વી પણ એક છે. આ બધો જ બેલ માત્ર એક ઈથરનો જ છે. 'ઈથર'ની પહેલાં કોઈ એના પર સત્તા રાખનાર ઈથર-પરમાત્મા નથી.

(૨) પૃથ્વીના શીતભવનથી એમાં એક બીજા ઉત્પન્ન થયું. એ બીજાની અનેક શાખાઓ થઈ ગઈ. અનેક શાખાઓમાં પરિવર્તન સદૃશ થયું અને એ શાખાઓ વનસ્પતિ તથા પ્રાણીઓ બની ગઈ. પ્રત્યેક માણી પોતાના પિતા-ઉત્પાદક (Generator)ના ચુંબક-સ્વભાવ રાખવા છતાં પણ વિવિધજાતિ થતાં ગયાં અને પોતાના પુત્રોને વિવિધજાતિ જન્માવતાં ગયાં. પુત્ર પણ એ જ રીતે વિવિધજાતિ વંશરૂપિ હોતો ગયો. પરિણામ એ થયું કે મૂળ પ્રાણી પોતાની આકૃતિ પ્રકૃતિ-સ્વભાવથી વિવિધજાતિ થયું. એ જ રીતે પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા મૂળબીજની અનેક શાખાઓમાંની એક શાખાનું પરિણામ અથવા પરિવર્તન એ આજનો મનુષ્ય છે. માણસનો પિતા દેહકું (જીવકલી) થતાં થતાં પછી 'વાંદર' થયો અને 'વાંદર'માંથી વન-મનુષ્ય થયો; ઉંચે તો આ રૂપમાં મનુષ્ય થયો. લુહા લુહા દેહવાસીઓનાં રૂપ, રંગ, ભાષા અને વિચારથી એમ માલમ પડે છે કે તેઓ લુહા લુહા વિખાઓમાં ઉપર પ્રમાણે ક્રમાંનુસાર ઉત્પન્ન થયા અને લાંબા વખત સુધી એકબીજાથી અપરિચિત રહ્યા. જેવી રીતે માનવી રાજના અનુભવ-વનસ્પતિ, આરામ, નેદા, નુકસાનના પરિણામથી ધીમે ધીમે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતો ગયો એવી રીતે પહેલાં દૂંદૂં, આંઆં, ચૂંચૂં, માંમાં, આદિ બોલતો રહ્યો, અને એનાથી અમુક

પદાર્થની લેવડદેવડ કરતો રહ્યો. ધીમે ધીમે એ કૂંડ, ચાંચાં વગેરે જે તે વસ્તુઓને માટે શબ્દ બનતા જવા લાગ્યા અને એ પ્રમાણે ભાષા બની. આ પ્રમાણે આવી રીતના વિકાસ અનુસાર જ્ઞાન અને ભાષાની ઉન્નતિ વર્તમાન સમય સુધી પહોંચી તે આજ આપણી સામે છે.

વિકાસવાદના સારાંશમાં ઉપરના એ ફકરા છે. એક-‘ઇથર’થી માંડીને તે પૃથ્વી સુધી, બીજો-બીજીથી માંડીને તે આજસુધી. આ બીજા સિદ્ધાંતનો વિસ્તૃત જવાગ આગળ આપવામાં આવશે. પરંતુ પહેલા ફકરાનો જવાબ અહીં જ આપવામાં આવે છે. પહેલા ફકરામાં કહેવાની વાત એક જ છે જેનું અહીં પુનરાવર્તન કરવામાં આવે છે.

ધુરોપતું વિજ્ઞાન પ્રકૃતિમાં પરિવર્તન માને છે. એ માને છે કે ‘ઇથર’ કમે કમે કૂંડ પડતું જાય છે અને તેથી જ એની હાલત બદલાતી જાય છે. ધુરોપીય વિદ્વાનોને આ વાત વિવશ યથા તે માનવી પડેલી છે. સંમારનો દરેક પદાર્થ નવો, જૂનો, ઉત્પન્ન થતો, બગડતો, જીવાન, વૃદ્ધ વગેરે થતો જોવામાં આવે છે. સૂર્યની ગરમીનું ઘટતું, સમુદ્રોનું ધીરે ધીરે સૂકાઇ જતું, પહાડોનું ભાગી જતું વગેરે બધાં જ પરિવર્તનશીલ દ્રવ્યો છે એથી એને પણ પરિવર્તનશીલ માનવું પડ્યું છે. કિન્તુ હવે એમને પૂછવામાં આવે છે કે પરિવર્તનશીલ થવું કોઇ પણ પદાર્થનો સ્વાભાવિક ગુણ હોઇ શકે ખરો? શું સ્વભાવમાં પરિવર્તન યથા શકે ખરું! કદી નહો—કદાપિ નહો. સ્વભાવમાં પરિવર્તન થવું જ નથી. પરિવર્તનશીલ થવું એ સ્વાભાવિક ગુણ નથી. જ્યારે સ્વભાવમાં પરિવર્તન નથી થતું—જ્યારે ધડિયાળના કાંટાનું ફરતું એ સ્વાભાવિક નથી—ત્યારે આ પ્રકૃતિનું સૂક્ષ્મમાંથી રચૂળ થવું, ‘ઇથર’ની ગરમીનું ક્રમશઃ શીતપણામાં પરિણમવું અને સંકુચિત થવું એ કેવી રીતે સ્વાભાવિક યથા શકે! શું એની ગરમી ઘટતી ઘટતી કોઇ દિવસે ખિલકુલ બંધ નહિ થઇ જાય! ધડિયાળનો કાંટો, ફરતો ફરતો જરૂર બંધ થઇ જવાનો, એવી રીતે ‘ઇથર’ ની ગરમી ઓછી થતી થતી એક દિવસે ખિલકુલ શીતળ થઇ જશે. ‘ઘટતા જવું’-‘ઓછું થવું’-આ અસ્થાયી ગુણ છે. જેટલા અસ્થાયી પદાર્થ છે તે બધા પરિવર્તનશીલ હોય છે અને જેટલા પરિવર્તનશીલ પદાર્થ છે તે બધા કોઇને કોઈ દિવસ જરૂર અટકી જાય છે-સ્થિત થઇ જાય છે. અતઃ આ સૃષ્ટિ પણ પરિવર્તન પામતી જતી કોઇને કોઇ દિવસ અવરથ સ્થિત થઇ જશે.

આ પણ એક દાર્શનિક નિયમ છે કે જે ગ્રીક ક્યાંક જાહેર થયે છે-સ્થિત થાય છે તે જરૂર ક્યાંકથી તે ક્યાંકથી ગતિમાં આવી હશે. અને જેનો ઉગમ છે તેની અંત પણ છે. જેવી ધડિયાળ થંભી જાય છે તેવી કદિક ચાલી પણ હશે. પણ તે તેની જાતે નહોતી ચાલી હોય. તેને ચલાવનાર કોંઈ હશેજ.

જો પ્રકૃતિમાં સ્વયં ચાલવાનો સ્વભાવ હોય તો એમાં પરિવર્તન ન થાત, કારણ કે સ્વભાવમાં પરિવર્તન, વધઘટ, હલનચલન આદિ અસ્થિર ગુણ નથી હોતા. ‘સ્વભાવ’ નામ એજ પદાર્થનું હોય છે કે જે પોતાનાં દ્રવ્યો સાથે નિત્ય અને એકરસ રહે. પરંતુ અહીં તત્ત્વ Matter માં એના સ્વભાવ વિરૂદ્ધ એ મોટા સંયોગ વિયોગાત્મક પરસ્પર વિરોધી ગુણ એક કાળમાં એકજ જગ્યાએ નિયમબદ્ધ થઇને કામ કરતા માલમ પડે છે. એથી સાબિત થાય છે કે આ પ્રકૃતિમાં કૃત્રિમ અને અસ્થિર ગુણ બીજા જગત્તરસ્ત તાકાતની તરફથી નાંખવામાં આવેલો છે. આ સિદ્ધાંતને માટે સાંખ્યકાર કહે છે કે:—

‘અકાર્યવેદપિ તથોઽયઃ પારવત્યાન્’

કાર્ય ન ચાપ છતાં પ્રકૃતિનો યોગ જન્યરદસ્તીથી કરાવવામાં આવ્યો છે. અર્થાત કાર્યરૂપ હોવું એ એનો સ્વભાવ નથી તો પણ આ કાર્યમાં જન્યરદસ્તી કરવામાં આવી છે! જેણે એને આ કાર્યમાં લગાવ્યો છે તેને સાંખ્યકાર કહે છે કે:—

‘સ હિ સર્વવિત્ સર્વકર્તા’

એ મહાન શક્તિ નિઃસંશય સર્વજ્ઞ અને સર્વકર્તા છે. એ મહાન શક્તિને અમે લોકો પરમાત્મા કહીએ છીએ. પછી સાંખ્યકાર કહે છે કે ‘ઈન્દ્રિયરચિદ્ધિઃ સિદ્ધા’ આ પ્રકારે અમે પરમેશ્વરની સિદ્ધિ સિદ્ધ કરીએ છીએ

નિયમમાં બંધાયેલી આ પરિવર્તનશીલ પ્રકૃતિને કોઈ વિજ્ઞાનમય વ્યાપક શક્તિએ કાર્યમાં નિયુક્ત કરી છે. અતઃ માનવુંજ પડે કે પ્રકૃતિની ઉપર-અંધરની ઉપર-એક જ્ઞાન-વાળી એનનશક્તિ છે જેને આધીન આપી પ્રકૃતિ અને એની રચના છે.

દાથમાંથી કેટલું ફાંટું જેવી રીતે પહેલીજ ક્ષણમાં તીવ્ર ગતિવાળું ચાપ છે અને અંતમાં ગતિ ઓછી થતાં જમીન પર પડી જાય છે, આવીજ રીતે પ્રકૃતિ શરૂ થઈ શરૂમાં તો વધુ વેગવાળી હતી. એનો વેગ હવે ક્રમે ક્રમે ઘટતો જાય છે. અત્યારે પણ એ નવા મદ ઉપમદ ભડે બનાવે પણ એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે એ મદ પહેલાંના મદ જેવા ટકાઉ ન હોઈ શકે. એ મદો અને બોળ જધાજ મડો-ઉપમડો કોઈ દિવસ પત્યરની માફક ક્ષીણગતિ યજ્ઞને પડી જશે, આપી પ્રકૃતિ રિયલ થઈ જશે અને મહાપ્રલય થશે! આથી ક્ષીણપ્રાય દસાને ‘ઈન્દ્રિયસુશન’ યા ‘વિકાસ’ નામ આપવું એ સારા વિજ્ઞાનનો દરૂર વિરોધ કરવા બરાબર છે. મારા મત પ્રમાણે જે એને ‘ઈન્દ્રિયસુશન’ યા ‘હાસ’ કહેવામાં આવે તો કશું ખોટું ન કહેવાય.

જ્યારે ‘વિકાસ’ જ સિદ્ધ થઈ શકે તો નથી ત્યારે કમ કમ ઉન્નતિનો સિદ્ધાંત કેવી રીતે હોઈ શકે? અને કેવી રીતે માની શકાય કે નિરૂપ્ત પ્રાણીઓમાંથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રાણીઓ થયાં-વાંદરામાંથી મનુષ્ય થયાં? ઉપરના યુરોપીય વિજ્ઞાનના પહેલા દુકરાના સારાંશનું સમાધાન થયું, હવે બીજા દુકરાનો ખુલાસો આપવામાં આવે છે.

બીજા દુકરામાં વર્ણવેલા વિષયમાં ત્રણ પ્રશ્નો ઉઠાવે શકે છે:

(૧) શું આદિ સૃષ્ટિમાં મનુષ્યનો આપ મનુષ્યજ હતો અથવા વિકાસવાદ (Darvin Theory) મતાનુસાર કમસઃ જિન પ્રાણીઓ (વાંદરા વગેરે) ની આકૃતિમાંથી પસાર થતો થતો આજનો મનુષ્ય થયો?

(૨) આદિ સૃષ્ટિમાં મનુષ્ય-સૃષ્ટિ કોઈ એકજ જગ્યાએ થઈ કે પૃથ્વીના જિન જિન ભાગોમાં?

(૩) મનુષ્ય કોઈ ને કોઈ ભાષાઓ બોલનાજ પેઠા થયેલો કે એણે ધીમે ધીમે બહુ વખત પછી કોઈ ભાષા બોલી લીધી?

આ પ્રશ્નોની ભૂલમૂલામણીમાં પડીને લોકો મોટે ભાગે હેરાન થાય છે અને મનમાની કલ્પનાઓના બમમાં પડે છે. આ સંક્રાંતિનું સમાધાન યથાશુદ્ધિ અહીં કરવામાં આવે છે.

ઉત્તર ત્રણ પ્રશ્નો આપી શકાય તેમ છે. પહેલો વૈજ્ઞાનિક રીતિથી એટલે સૃષ્ટિ નિયમાનુસાર, બીજો યુરોપીય વિજ્ઞાનના મતાનુસાર, અને ત્રીજો ભારતીય પ્રાચીન ઋષિ-ઓનાં મંતવ્યો પ્રમાણે. આ ત્રણ પ્રશ્નોના ઉત્તમ ઉકેલ ત્રણેય પ્રકારથી આપવામાં આવે છે અને નિર્ણય કરવાનું કાર્ય વિચારશીલ પુરૂષો ઉપર છોડી દેવામાં આવે છે. [અપૂર્ણ]

જીવન ઝરણા

પ્રથમ

દેપાલ કવિ તો હતો જ, પણ એને મદાકવિ બનવાની તાલાવેલી લાગી. કાશ્મીરમાં વિરાજતી સરસ્વતીદેવીનું વરદાન પામવાથી મદાકવિ બની શકાય છે એ લોકાક્રિતને અનુસરી તે કાશ્મીરની યાત્રાએ ગયાં. અને અનેક મુશ્કેલીઓ પછી તે સરસ્વતીના મંદિર સમીપ જઈ પહોંચ્યા. પરંતુ સરસ્વતીદેવી દેપાલને મદાકવિ બનાવવા ઇચ્છતાં નહોતાં એટલે પૂનરીઓને તેમણે દેપાલને શર્ધ પણ પ્રકારે મંદિરમાં ન પેસવા દેવાની આજ્ઞા ફરમાવી. પૂનરીઓએ દેપાલને મંદિરના આરણે જ અટકાવી દીધાં. દેપાલે દેવીની સામે નાચું કરવાનો નિર્ણય કર્યો તે સરસ્વતીમંદિરના પગધાર પર જ તેણે ઉપવાસ આદર્શ.

એ રીતે ઝંકળીશ દિવસ પસાર થયા. બૃષ્ણ અને તરસથી દેપાલનું શરીર લેવાઈ ગયું. તેને હવે લાગ્યું કે આ ઉપાય પૂરનો અસરકારક નથી. તેણે ઉપવાસ તથા દીધા ને દાઢમાં એક મોટા પથ્થર લઈ ને આરણ પાછળ સંતાઈ ગયો.

મધ્યામભંગે પૂનરીઓની ગફલતને લાગ લાગ તે લપાતો-છૂપાતો સરસ્વતી-મંદિરમાં નૂસી ગયો. ગમે સરસ્વતીના મરતક સામે પથ્થર ધરી તે બોલ્યો, “ બોલ, વરદાન આપે છે કે નહિ ? હું ઉપવાસ કરીને નગજો તો પડી ગયો છું છતાં મારી ઇચ્છા ન સંતોષાણી તો તારૂં માથું તો આ પત્થરથી ફાડી જ નાંખીશ. ”

સરસ્વતીદેવીને પ્રગ્ભન થયા વિના છૂટકો નહોતો. તેમણે દેપાલને મદાકવિપદનું વરદાન બદલ્યું. તે પછી દેપાલે મુજરાતમાં પાછા ફરીને સંખ્યાબંધ ભવ્ય પ્રબંધો, રમ્યાં. તેમાંના કેટલાક પ્રબંધો આજે પણ મળી આવે છે.

x

x

x

પોતાના મંત્રાંઓના મલાઈથી નારાજ બની રાજવી બીમે એક હળમ સાથે મિત્રાચારી આહરી અને તેને પોતાનો સલાહકાર બનાવ્યો.

એક સમયે પરદેશની સેનાએ બીમના રાજ્યને ઘેરી લીધું. બીમના મિત્રોએ તેને સલાહ આપી કે, “ કાં તો મંત્રીઓને મનાવી લે. નહિતર હળમની પરીક્ષા કરીને જ્યાંવની જ્યાંવધારી એને સોંપ. પૂરતા સામનના વિના તો રાજ્ય ગુમાવી બેસીશ. ”

બીમે હળમને પોતાની સમીપ બોલાવી આદમણકર્તાઓ સામે લેવાનાં પગલાં વિધે ચર્ચા ચલાવી. હળમભાઈ બોલ્યા, “ રાજન્ ! મજરાઓ છો શું ? આપે તકવાદની ચમક બાજુ જોઈ છે પણ આદર્શ (દર્પણ) ના ગુણ દશ નથી અપવા. મેં નગરના બધા જ આદર્શો ભેગા કરવાની બવરથા કરી છે. એ આદર્શો સાથે હું અને મારા મિત્રો દુશ્મનો સામે ધસી જઈશું ને દુશ્મનો એનાથી મજરામને લાગી જશે. ”

બીમે હળમને સલાહકાર બનાવ્યા છતાં અકલ સાત નહોતી ગુમાવી દીધી. શસ્ત્ર-સંતત્ર સેનાઓ પર આદર્શ કેટલા અસરકારક નીવડ્યો તેની ગણતરી તેણે તરતજ આંધી

દીધી; અને એ આદર્શવાદીને ભોંયરામાં મોકલાવી દઈ તેણે, મંત્રીઓની કામગીરી માગી, તેમના હાથમાં રાજ્યકારોનાર મૂક્યો.

મંત્રીઓએ તરતજ સેનાને એકત્ર કરી; આક્રમણકર્તાઓના દુશ્મનોને હિરકરી તેમનાં રાજ્યોમાં પાછળથી ઘીયલપાયલ કરાવી અને અનેક પ્રજાગ્ની કુો આછ પછી તેમના પર ચારે બાજુથી હુમલો કરી તેમને નસાડી મૂક્યા.

x

x

x

બોજરાજ રાત્રે શુભવેળે નગરદરોને નીકળ્યો હતો ત્યારે તેણે એક સ્થળે બારીમાં બેઠેલા એક હજમને વારંવાર નીચેની ગાથા બોલતો સાંભળ્યો—

ભરીઆતાં સહુઈ ભરખ, કાલાં ભરખ ન કાછ;
બોજરાજ માદરઈ સાલો, મુદરઈ કાંઈ ન દેન.
[ભરેલાં તો સહુ ભરે, કાલાં ન ભરતું કાઈ;
બોજરાજ હમારો સાલો, હમને દે ન કંઈ]

આ ગાથા સાંભળીને રાજાને શેષ ચડ્યો. તેણે પ્રજાત યત જ એ હજમને પકડીને રાજસભામાં રજૂ કરવાની કોટવાલને આજ્ઞા ફરમાવી.

હજમે રાજસભામાં આવીને રાજવીને વંદન કરતાં કહ્યું, “ મહારાજ, મારો કાંઈ યુનો ? ”

“ રાત્રે રાજતા નામ પર ગાળો લજ્જાકરવા છતાં પૂછતાં શરમાતો નથી કે— ‘ મારો કંઈ યુનો ? ’ ”

હજમ પળભર વિચારીને બોલ્યો, “ દેવ, આપ પરઓના લાઈ કહેવાએ છો, અને છો. એટલે હું આપને મારી ઓના પજુ લાછ લેજુ છું. પરિણામે મને આપને ‘ સાળો ’ કહીને બિરદાવવાનું વધારે મળે છે. એમાં કંઈ ભૂલ થતી હોવ તો મારી માથું છું. ”

બોજે હજમને ઈનામ સાથે વિદાય કયો.

x

x

x

પેરીસમાં મરીઓ માટે એકં દવાખાનું ચાલતું હતું. તે દવાખાનામાં પૈસાની તંગી પડતાં દવાખાનાનો વાર્ષિક જલસો ગોઠવવામાં આવ્યો. તેમાં નામાંકિત પુરુષોને આમંત્રવામાં આવેલા. તે પ્રસંગે તેમાંના થીમત વર્ગ પાસેથી નાણાં લેવરાવવાને કેટલીક સુવતીઓ રોકાયલી.

મસિવાનો શહેનશાહ અલેકઝાંડર પણ આ મહેમાનોમાંનો એક હતો, તેની સેવમાં ગોઠવાયલ સુવતી રૂપરૂપને અંજાર હતી તે જ્યારે થેલી લખતે ઝારની નજીક પહોંચી ત્યારે તેની થેલીમાં કેટલીક સોનામહોરો નાંખતા ઝારે દસીને કહ્યું, “ તારાં ચમકતાં નયનને ચરણે. ”

થોડી વારે એ સુવતી ફરી ખાલી થેલી લઈ ઝાર સમીપ આવી પહોંચી. ઝારે કહ્યું, “ ફરી કેમ ? ”

“ ચમકતાં નયનને ચરણે ધરવા એટલી બધી સોનામહોરો મળી ” સુવતી મંદ રિમ્તપૂર્વક બોલી “ તો પછી જને સમજામાં નવન નથી એવાંઓને માટે પણ થાકું મળશે એવી આશા રાખું છું. ”

ઝારથી એ આશાને પાછી ઠેલી સકાય તેમ નહોતું.

x

x

x

ઝારના નૌકામંત્રીએ ઝાર સમક્ષ નૌકાસૈન્ય અંગે એક મુદર ચોજના રજૂ કરી પરંતુ

ઝારે એ યોજનાનો અસ્વીકાર કર્યો. ઝારના બાલપણના શિક્ષક અને ચાહુ સલાહકારને એ યોજના ખૂબ જ ગમી ગયેલી. તેણે નાકામંત્રી પર પત્ર લખતાં જણાવ્યું, “ તમારી આવી લગ્ન યોજના ન સમજી શકનાર ઝાર ખરેખર મૂર્ખ છે. ”

નાકામંત્રીનું અવસાન થતાં ઉપરાંત પત્ર સલાહકારના વિરોધીઓના હાથમાં આવી અડ્યો. તેમણે તરતજ ગાળતેવાળતે એ પત્ર ઝાર સમક્ષ રજૂ કર્યો. ઝારે એ પત્ર વાંચી હસીને કહ્યું, “ મારા ચુરુદેવ છે જ એવા. હું બાળક હતો ત્યારથીજ તે મને મૂર્ખ માનતા આવ્યા છે; અને તેમનો એ અભિપ્રાય તેઓ મારાથી છુપાવતા પણ નથી. એટલે આ પત્ર મેળવવા પાછળ તમે એ ઉદ્દેશ શ્રમ મને તો આવ નિર્ધર્યક ગયો લાગે છે. ”

x

x

x

કાઉન્ટ ખરટ જ્યારે ઓસ્ટ્રિયાનો વડો પ્રધાન નીમાયો ત્યારે એક કુંદરીએ તેને એક પત્ર લખી શિખામણ આપેલી કે, “ તમે ઓસ્ટ્રિયન સહેનશાહનમાં ગોલાતી બધીજ લાપાઓ શીખી લેજો કે જેથી તમે દરેક ઓસ્ટ્રિયનને તે સમજી શકો એવી તેની માતૃ-લાપામાં જ કહી શકો કે ‘ તે ગયેડો છે. ’ ”

તે કાઉન્ટ ખરટ એ પત્રને સમસ્ત જિંદગી દરમિયાન પોતાને મળેલા પત્રોમાં વધુમાં વધુ કિંમતી પત્ર લેખતો હતો.

x

x

x

ઓસ્ટ્રિયાના રાજા જોસેફ ખીત્લએ સમસ્ત પ્રજાને માટે રાજસભા ખુલ્લી મૂકી ત્યારે એક અગ્રીરે કહ્યું, “ આપ આમ કરશો તો પછી અમે અમારા સંભોવડિયા સાથે ક્યાં ફરીશું ? ”

“ હું જો મારા સંભોવડિયા સાથેજ ફરવાનો આગ્રહ રાખું, ” રાજાએ હસીને કહ્યું, “ તો મારે મારા પુરોગામી નૃપતિઓના કબજામાંજ ફરવું પડે. ”

x

x

x

મુંજે તૈલપને છ છ વાર મારી દાઢ્યો, છતાં તૈલપ સાતમી વાર માળવા પર ચડી આવ્યો. આ સમયે તો મુંજે માળવાનો જ્યાવ કરવાનોજ નહિ, પરંતુ તૈલપને પાછો હલાવી તેના પ્રદેશ પર ધસી જવાનો નિર્ણય કર્યો.

એ પ્રસંગે માળવાના નિવૃત્ત મંત્રી રૂદ્રાદિત્યે મુંજને કહ્યું, “ દેવ, રાષ્ટ્રના બચાવમાં સેનાની સાથે પ્રગ્ન પણ જોડાય છે, ત્યારે આક્રમણમાં એ લાલ દુશ્મનને મળે છે. તૈલંગણની પ્રગ્ન બહાદુર છે. ગોદાવરી ઓળંગી જો દક્ષિણે જીત્યા તો માળવાને શોષવું પડશે. ”

મુંજે મંત્રીને તેની આ સલાહ પ્રમાણે વર્તવાનું વચન તો આપ્યું. પરંતુ ગોદાવરી સુધી ઉપરાઉપરી મળેલા વિજયોથી તે કુલામ ગયો ને માળવસેનાને તેણે ગોદાવરી જીતરી દક્ષિણે દેરી.

અવંતીમાં આ સમાચાર પહોંચતાંજ રૂદ્રાદિત્યે માળવાની ભાવિ હાર નિહાળી લીધી. ને પોતાના દેશના પરાજયના કે મુંજ કેદ પકડાવાના સમાચાર મળે તે પહેલાંજ તે જીવતો સજાગી મૂક્યો.

x

x

x

એક ખીસાકાતરુને પકડીને તેને ડચક આર્મીનલ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો. ડચકે નવી ઢબના ન્યાયને અજમાવતાં પૂછ્યું :

“ભાઈ, તારે ચોરી શા માટે કરવી પડી?”

“સાહેબ” ખીસાકાતરુએ આંખમાંથી આંસુ સારતાં કહ્યું, “મારા પર એક વિશાળ કુટુંબના પોષણની જવાબદારી છે. ન્યાયી ધંધાથી તેને મહેલોથી વળવાનું મુશ્કેલ જનતાં હું એક પ્રસંગે સેતાનની લાલચમાં ફસાઈ ગયો ને મારાથી અન્યાયનું કામ થઈ ગયું.”

“તું ખરેખર દયાને પાત્ર છે.” ડ્યુક ઉદારતા દર્શાવતાં બોલ્યા; ને પૂછ્યું: “તારે કેટલાં સંતાન છે?”

“નામદાર” ચોરે વિનયથી ઉતર દીધો, “મારે પાંચ પુત્રીઓ છે. ને તે દરેકને ત્રૈણ ત્રણ ભાઈ છે.”

ડ્યુકે આટલા વિશાળ કુટુંબના પોષણની જવાબદારી એક પુરુષને માથે આવી પડે ત્યારે રાજ્યે તેને મદદ કરવી જોઈએ એવા અભિપ્રાય સાથે ખીસાકાતરુને જતો કર્યો. પણ ખીસાકાતરુ રવાના થઈ ગયા પછી તેમને જ્ઞાન થયું કે પાંચ પુત્રીઓ ને તે દરેકના ત્રણ ત્રણ ભાઈનો કુલ સરવાળો તો આઠજ થાય.

રાજ્ય જેમ્સે અર્ધ સોમરસેટ પર વારી જઈ તેને દશ હજાર પાઉન્ડનો એક લખી આપ્યો. સોમરસેટ એ એક ખજાનગી સમસ્ત રજૂ કરતાં ખજાનગીએ એક ખંડમાં દશ હજાર પાઉન્ડ પથરાવ્યા ને તે સોમરસેટને આપતાં પહેલાં રાજ્ય એ ખંડ પાસેથી પસાર થાય એવી યોજના ઘડી. રાજ્યની નજર સોનાના એ ટક પર પડતાં જ તે ચમક્યો ને પૂછ્યું, “આ બધું નાણું કેનું છે?”

“પહેલાં તો આપનું હતું.” ખજાનગીએ હસીને કહ્યું, “પણ હવે આપે તે સોમરસેટને બહેલું છે.”

“હાય બાપ દે!”—બોલી બેઠાં જ જેમ્સ એ હમલા પર સ્પર્ધ ગયો. ને દરી બાલુએ હાથ ફેરવતાં બોલ્યો, “હવે હું બિખારી બની જઈશ. આટલું બધું નાણું એ બદમાશ સોમરસેટ પડાવી જશે!”

તે હાંફતાં—રડતાં તેણે તે હગમીથી બે મુઠ્ઠીઓ ભરી ખીસામાં સેરવી દીધી.

રજત

નૂતન દેશાઈ બી. એ.

પ્રેમો ! —તેં મને હૃદય ન આપ્યું હોત તો આલત,

.. ચક્ષુ ન આપ્યાં હોત તો આલત,

જીભ ન આપી હોત તો આલત,

પણ—

હૃદય આપ્યું ત્યારે નિઃકુર હૃદય શા માટે આપ્યું ?

ચક્ષુ આપ્યાં ત્યારે હૃદય ન દેખાય એવાં ચક્ષુ શીદ આપ્યાં ?

જીભ આપી ત્યારે એ નિઃકુર હૃદયને બોધ આપવાની વાચા આપવી હતીને ?

યુરોપવાસીઓને સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રથમ પરિચય કરાવનાર અને તે ભાષા તરફ તેઓનું લક્ષ દેરનાર ગર વિશ્વિયમ બેન્ચા છે. સંસ્કૃત ભાષાના એ પ્રતિભાષાળી વિદ્વાને 'શકુન્તલા' નું ભાષાન્તર પ્રગટ કરીને સંસ્કૃત ભાષાનો રસ યુરોપને ચખાડ્યો હતો. એ ભાષાન્તરની પ્રસ્તાવનામાં તે જણાવે છે કે, 'કેટલાક ભાષાશાસ્ત્રીઓ એવું, અનુમાન કરતા હતા કે અર્વાચીન યુગમાં વિશ્વમાં જેટલી ભાષાઓ બોલાય છે તેટલી બધી ભાષાઓ સૃષ્ટિની આદિમાં વપરાતી એકજ ભાષાનાં દેશ—કાળાધીન અનેક વિદ્યારથી થયેલાં રૂપાન્તર છે. સૃષ્ટિના આરંભમાં બોલાતી અને અર્વાચીન સર્વ ભાષાઓની માતૃભાષા કદાચ એ એ પ્રથમ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાયું નહોતું કારણ કે હિંદુ લોકો 'સંસ્કૃત' ભાષાને સર્વ ભાષાઓની માતા માનતા હતા, ઈશ્વ જગદાનના અનુયાયીઓ 'હિંદુ' ભાષાને જગતની પ્રાચીન ભાષા તરીકે માનતા હતા, યાદુદી લોકો 'યાદુદી' ભાષાને વિશ્વની માતૃભાષા કહેતા હતા, પારસીઓ પ્રાચીન 'ઝંદ' ભાષાને ભાષાઓની માતા માનતા હતા, મુસલમાન લોકો કુરાનની ભાષાને ધર્મરક્ત માનતા હતા, એટલે કે એ ભાષા ખુદા પેદા થયા જેટલી પ્રાચીન હતી. આ સર્વ વિરોધાભાંથી પ્રથમ સ્ત્રય શું હશે તે શોધી કાઢવું કઠિન મનાતું હતું. કાળાંતરે ભાષાશાસ્ત્રીઓને જેમ જેમ ભાષાઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું ગયું તેમ તેમ તેઓ નક્કી કરી શક્યા કે પ્રાચીન કાળની વિશ્વની સર્વ ભાષાઓનો પરસ્પર ગાઢ સંબંધ રહેલો છે. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય છે કે પ્રાચીન કાળની સર્વ ભાષાઓ બંધાર્ધ તે પૂર્વે પણ એક સામાન્ય ભાષા હોવી જોઈએ અને તે આર્યોની અતિ પ્રાચીન સંસ્કૃત ભાષા છે. સંસ્કૃત, ગ્રીક અને લેટિન ભાષાઓ એકજ મૂળમાંથી જન્મ પામી છે, એમ કાંઈ પણ ભાષા-શાસ્ત્રીએ કબૂલ્યા વગર છૂટકો નથી. યુરોપની ઘણીખરી અર્વાચીન ભાષાઓનાં મૂળ પણ સંસ્કૃત મૂળને મળતાં આવે છે. જૂની ફારસી ભાષા પણ એ જ કુટુંબની છે. આ ઉપરથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે સંસ્કૃત ભાષામાંથી જ સર્વ ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે, કારણ કે પ્રાચીન આર્યોની સંસ્કૃત ભાષા અદ્ભુત રચનાવાળી, ગ્રીક ભાષા કરતાં વધુ પૂર્ણ. લેટિન ભાષા કરતાં વિશેષ વિશાળ, અને તે બંને ભાષાઓ કરતાં વિશેષ સૂક્ષ્મ રીતે સંસ્કાર યુક્ત ભાષા છે.'

પ્રસિદ્ધ જર્મન ટીકાકાર રોજલે ઈ. સ. ૧૮૦૮ માં 'ભારતવાસીઓની ભાષા અને વિદ્યા' એ નામનું રસભર્યું પુસ્તક પ્રગટ કર્યું હતું; આ પુસ્તક ઉપરથી એ સમયે આખા યુરોપ બંડને સંસ્કૃત ભાષાનું મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું હતું. એ પુસ્તક વાંચ્યા પછી જર્મન લોકોએ સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસ તરફ ખૂબ જ લક્ષ આપવા માંડ્યું. તેમણે સંસ્કૃત ભાષાનાં મોટાં વ્યાકરણો અને કાશાદિ પ્રગટ કર્યાં અને 'વેદ' જેવા આર્થ ગ્રન્થોનાં પણ ભાષાન્તર કર્યાં. 'ભારતવાસીઓની ભાષા અને વિદ્યા' પુસ્તકમાં રોજલે જણાવે છે કે, 'સંસ્કૃત ભાષા ખરેખર

સંસ્કૃત હોઈને પરિપૂર્ણતાને પામેલી છે. રચના અને વ્યાકરણમાં ઓક ભાષા આબેહુત સંસ્કૃત ભાષાને મળતી આવે છે. ઓક ભાષા કરતાં સંસ્કૃત ભાષા અતિશય નિયમાનુસાર, હોવાથી ઘણી ભરપૂર હોવા છતાં કેવળ સાદી ભાષા છે. ઓક ભાષાનો વિકાસ અને લેટિન ભાષાની સંક્ષિપ્તતા તથા યથાર્થતાનું સૂચન કરનારી પરિપૂર્ણતાનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. સંસ્કૃત ભાષા પ્રાચીન 'ફારસી' તથા 'જર્મન' ભાષા સ્ત્રાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવતી હોવાથી તે ભાષાના ધાતુની માફક આ ભાષા પણ ભુરસાદાર, છટાદાર અને અતિ આકર્ષક છે. અન્ય ભાષાઓમાં પ્રયુક્ષ્ણ રહેલા ગુંથો સંસ્કૃતગિરામાં એકી સાથે જોવામાં આવે છે. ઓક ભાષાની વિશાળતા અને વિપુલતા, ધેરાસૂરવાળો રોમન ભાષાનો ભુરસો, હિંદુ ભાષાના ગુણધર્મો દર્શાવનાર દૈવી ધ્વનિ આ ભાષામાં અંતર્ગત છે. ભાષાના મૂળતત્ત્વોના સાધનરૂપ ધોરણ ઉપરથી અનુમાન કરતાં સંસ્કૃત ભાષા વ્યાકરણરચનામાં જગતની સર્વ ભાષાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. તેની શૈલી ખરેખર સંપૂર્ણ વિકાસ પામેલી છે.'

લે પેરે પેઓલી સંસ્કૃત ભાષા વિશે લખતાં જણાવે છે કે, 'ઓક તથા લેટિન ભાષામાં એક શબ્દ કરતાં વધુ શબ્દો બીજી કોઈ વસ્તુઓ માટે લાગ્યેજ છે. જ્યારે સંસ્કૃત ભાષામાં એક વસ્તુનો અર્થ દર્શાવવા અનેક શબ્દો જડે છે; જેમકે 'સૂર્ય' માટે ગ્રીસ શબ્દો, 'ચંદ્ર' માટે લીસા શબ્દો કરતાં વધુ, 'ગૃહ કિંવા ઘર' માટે છ કે સાત શબ્દો, 'પત્થર' માટે પંદર શબ્દો, 'પશુ કે પાંદડા' માટે પાંચ શબ્દો, 'વાનર કે વાંદરા' માટે દસ શબ્દો, અને 'કાગ કિંવા કાગડા' માટે નવ કરતાં વધુ શબ્દો છે. જગતમાં આજે લગભગ ૧૦૦૦ જેટલી ભાષાઓ બોલાય છે, તેમાં સંસ્કૃત ભાષા સૌથી પ્રાચીન છે. કેટલાક નિદાન ભાષાશાસ્ત્રીઓ એવું કહે છે કે વિશ્વમાં બૂળી સાત ભાષાઓ પ્રચલિત હતી: (૧) આયેની સંસ્કૃત ભાષા (૨) તુરાનિયન (૩) શિરે અરેબિયન (૪) આફ્રિકન (૫) મલાર્ક (૬) ચીનાર્ક (૭) અમેરિકન. આ સાત ભાષાઓ આજની સર્વ ભાષાઓની માતા હતી. પણ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન ભાષાશાસ્ત્રીઓએ હવે એમ સિદ્ધ કર્યું છે કે પ્રથમ જગતમાં સંસ્કૃત ભાષા પ્રચલિત હતી. અને એ ભાષામાંથી જગતની બીજી બધી ભાષાઓ ઉત્પન્ન મળી હતી.'

મર વિ. હન્ટર લખે છે કે, 'ડચ પેરો ઝંદ શબ્દકોશમાંના દસ શબ્દો પૈકી છ કે સાત શબ્દો તો શુદ્ધ સંસ્કૃતમય માત્રુમ પડતાં અને કોઈ પણ આશ્ચર્ય મતું નથી. સંસ્કૃત ભાષામાંથી જન્મેલી યુરોપની ભાષાઓમાં (૧) ઓક (૨) લેટિન (૩) ઝંદ (૪) ફારસી (૫) ગોમિક (૬) લિથુનિયન (૭) અંગ્રેજી (૮) વેલ્સ (૯) સો જર્મન-હાઇ જર્મન (૧૦) રશિયન (૧૧) ટ્યુટોનિક (૧૨) પ્રાચીન સ્લોવેનિક (૧૩) આયરિશ (૧૪) પોર્ટુગીઝ અને (૧૫) ફ્રેન્ચ સુખ્ય છે. યુરોપની અર્વાચીન ભાષાઓ સંસ્કૃત ભાષા સાથે બહુજ મળતી આવે છે. કેટલાક શબ્દોનાં મૂળ પણ સંસ્કૃતમય જણાય છે. જેમકે 'પ્રથમ' એ સંસ્કૃત શબ્દ છે. ઝંદ ભાષામાં પ્રથમ શબ્દને મળતો આવતો 'ફ્રેટહેમ' શબ્દ છે, ઓક ભાષામાં 'પ્રોટા' શબ્દ છે, લેટિન ભાષામાં 'પ્રાઇમા' અને ગોમિક ભાષામાં 'પ્રુમા' શબ્દ છે. સંસ્કૃત શબ્દ 'ત્રિ'નો શબ્દો લાઇએ. અંગ્રેજી ભાષામાં 'ત્રિ' શબ્દને મળતો શબ્દ 'ત્રી' છે, લેટિન ઓક-લિથુનિયન અને વેલ્સ ભાષાઓમાં પણ 'ત્રિ' શબ્દ જ છે. સંસ્કૃત શબ્દ 'બન્ધ' ને લગતો અંગ્રેજી ભાષામાં 'હોર્સ' શબ્દ છે, લિથુનિયન ભાષામાં 'અઝન્ડ', ઝંદ ભાષામાં 'અરપ', ટ્યુટોનિક ભાષામાં 'અરજપ', લેટિન ભાષામાં 'એક્વીકસ', ગોમિક ભાષામાં 'ઓર્સ' અને ઓક ભાષામાં 'ઓપ્સ' શબ્દ છે. આ ઉપરથી એવું ગ્રિધ માય છે કે જગતની

પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ભાષા સંસ્કૃત છે અને તે ભાષા-જગતની સર્વ ભાષાઓની માતા છે. પ્રો. હીરનના કહેવા પ્રમાણે જન્દ ભાષા ખરી રીતે તો સંસ્કૃત ભાષામાંથી ઉદ્ભવ પામેલ છે.

સને ૧૮૧૬માં પ્રો. બાપના એ 'આર્ય વર્ગની ભાષાઓનું વ્યાકરણ' એ નામનો મહા અન્ય રચી તેમાં ગ્રીક-લેટિન-જર્મન ઇત્યાદિ યુરોપની ધણીખરી ભાષાઓને એશિયા ખંડની આર્ય ભાષા સાથે સરખાવી એવું સિદ્ધ કર્યું છે કે, 'યુરોપની અર્વાચીન ભાષાઓનું મૂળ સંસ્કૃત ભાષા છે. સંસ્કૃત ભાષા ગ્રીક અને લેટિન ભાષા કરતાં વિશેષ સુંદર, મધુર, છટાદાર, પૂર્ણ અને વિશાળ ભાષા છે.'

વિદ્વાન ડો. પ્રિયાર્ડ જણાવે છે કે, 'ગ્રીક અને પ્રાચીન ફારસી ભાષા સંસ્કૃત ભાષાને આબેહૂય મળતી આવે છે. પ્રાચીન ઇરાનના ઇતિહાસમાં 'મગી' [Magā] એ ન.મના પારસીઓના ઉપાધ્યાય પ્રસિદ્ધ છે. 'મગ' અથવા 'મગી' એ એક જ શબ્દ છે. પારસીઓના ધર્મગ્રન્થ 'અવેસ્તા' અને આર્યાવર્તના ધર્મગ્રન્થ 'વેદ'ની ભાષા બહુ જ મળતી આવે છે. આ ઉપરથી એવું મિદ્ધ થાય છે કે પારસીઓના 'મગી' તે આર્યાવર્તના 'મગ' લોકો છે; અને વિશ્વની સમગ્ર પ્રજાઓ એક જ સમુદાયમાંથી બનરી આવી છે, તેથી તે સમુદાયની એક જ ભાષા હતી; અને તે ભાષા સંસ્કૃત ભાષા હતી. પ્રાચીન ગ્રીક લોકોનો ધર્મ પૌર્ણત્ય ધર્મ સિદ્ધાંતોમાંથી પ્રાદુર્ભાવ પામ્યો હતો તેની કાણ ના કહી શકશે? ગ્રીસ દેશનો પ્રાચીન ધર્મ તેમજ ભાષા પૂર્વમાંથી જન્મ પામ્યાં છે તેની કાને ખાતર નથી ?'

પ્રો. વિદ્વાન સંસ્કૃત ભાષા વિશે પોતાનો મન મહેર કરતાં વખે છે કે, 'પ્રો. હીરનના કથન મુજબ આપણે આ સંસ્કારસંપન્ન ભાષાને વિશ્વની કોઈ પણ ભાષા કરતાં અધિક સંસ્કાર પામેલી અને મધુર ભાષા કહેવાનો દાવો કરીયું આર્યોની આ સંસ્કૃત ભાષા જો કે જગનમાં ખેલાતી નથી, તોપણ પ્રાચીન યુગમાં તે વિશેષ ખેડાયેલી અને બહુ જ વિશાળ હતી; સંસ્કૃત ભાષા દરેક રીતે સંપૂર્ણ હોવા છતાં તેનું કાવ્યમાધુર્ય કોઈ પણ રીતે તેના તત્ત્વજ્ઞાન કરતાં બિતરતું નથી. કાવ્ય કે અતિગદ્યન વિચારોનો સ્પષ્ટાર્થ દર્શાવવાને પારિભાષિક શબ્દોનો બરપૂર શબ્દકોષ તે આપણને પૂરો પાડે છે.'

પ્રો. મેક્સમુલર સંસ્કૃત ભાષાને 'ભાષાઓની ભાષા' અને 'જગતની માતૃભાષા' એવું ઉપનામ આપી એવો મત મહેર કરે છે કે, 'ખગોળવિદ્યા સાથે ગણિતશાસ્ત્ર જેટલા પ્રમાણમાં સંબંધ ધરાવે છે, તેટલા જ પ્રમાણમાં આર્યોની સંસ્કૃત ભાષા 'ભાષાશાસ્ત્ર' સાથે સંબંધ ધરાવે છે.'

ડો. મેક્સેન્ટાઇન કહે છે કે 'અધી આર્ય [ઇન્ડો-યુરોપિયન] ભાષાઓની માતૃભાષા એ સંસ્કૃત ભાષા છે.' મી. પીકોટ કહે છે કે, 'ગ્રીક ભાષાની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત ભાષામાંથી ઉદ્ભવેલી છે.' મૉન્સ્યર ડ્યુ બોઈ કહે છે કે, 'અત્યારના સમયની યુરોપની સર્વ ભાષાઓનું મૂળ સંસ્કૃત ભાષા હતી.' મીસ. કૅપેન્ટર કહે છે કે, 'જો કે સંસ્કૃત ભાષાનું જન્મસ્થાન મૂળ એશિયાખંડમાં આવેલો 'આર્યાવર્ત' છે, તોપણ એવું સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં અર્વાચીન યુરોપના ધણીખરા દેશોની તો એ સામાન્ય ભાષા હતી. ગ્રીક, જર્મન, લેટિન અને અંગ્રેજી જેવી સુંદર ભાષાઓની માતા 'સંસ્કૃત' છે, અને તેટલા જ માટે તેને 'આર્યોની પ્રાચીન ભાષા' 'વિશ્વની માતૃભાષા' એવું જ ઉપનામ ભાષાશાસ્ત્રીઓ તરફથી મળ્યું છે તે લેશ માત્ર ખોટું નથી.'

ગુજરાતમાં આજે સોનાના કીમિયાની કમચાલ ખૂબ જ ખીસેલી છે. ને 'લોભી વસે ત્યાં ધૂતારા ભૂખે ન મરે' તે કહેવત અનુસાર આવા કિસ્સાઓમાં અનેક લોભી પુરુષો પોતાની થોડીધણી પૂંછ પણ ધૂતારાના પંખમાં ગુમાવી બેસે છે.

આ કલા નવીસતી નથી; તે ઐક્યો જૂની છે અને ઐતિહાસિક ધોરણે ખીસેલી છે. અનેક પુરુષો તેમાં ફસાયા છે છતાં એ અનુભવ નવાઓને અટકાવવામાં અસમર્થ નીવડ્યો છે. આ રથળે એ કલા પહેલવહેલી ક્યારે અને કેવી રીતે અમલમાં આવી તે જાણવું લાલચાળી નીવડશે.

સ્થિતપતિ ચાર્લ્સ ગ્રીમના પ્રિયતી ધર્મચુર પાસે લાખોની સંપત્તિ હોવા છતાં તેના લોભને સીમા નહોતી. જો સોનાનો કીમિયો પોતાને જડી ગય તો જગતમાં પોતે વધુમાં વધુ સમૃદ્ધિશાળી બની રહે અને એ કીમિયો ચાર્લ્સને બતાવી રાજકૃપા પણ મેળવી શકાય એવી તેમની ગણતરી હતી.

ધર્મચુરની આ ગણતરી કુસલ નામે એક દમના ગણવામાં આવી. તેણે તરત જ એ ગણતરીનો લાભ ઉઠાવવાનો નિર્ણય કર્યો; ને એક ઇટાલિયન રસાયણસાસ્ત્રીનો વેરા લઈ તે ધર્મચુરની મુલાકાતે ગયો.

પ્રથમ મુલાકાતમાં જ તેણે ધર્મચુર પર પોતાના અદ્વિત નાસાયણિક જ્ઞાનની છાપ પાડી દીધી. પછી ધર્મચુરને પોતાની કથના સમજાવતાં તેણે કહ્યું, 'ઇટાલિયન સરકાર તદ્દન ખેડકર છે. વર્ષો સુધી હલકી ધાતુઓમાંથી સોનું બનાવવાના મેં પ્રયોગો કર્યા. ને એ પ્રયોગો સફળ નીવડવાની તૈયારીમાં હતા તે જ સમયે પ્રયોગશાળા તેણે બંધ કરાવી દીધી."

ધર્મચુરે તરત જ કુવાલની સૂચનાનુસાર તેને નવી પ્રયોગશાળાની વ્યવસ્થા કરી આપી. કુવાલે તે પ્રયોગશાળામાં મહિનાઓ સુધી નાસાયણિક ઊંચલપાચલ કર્યા કરી. છેવટે થોડા સમય પાડતાં તેણે ધર્મચુરને કહ્યું કે, "હવે મારા પ્રયોગ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે."

ધર્મચુર એ પ્રયોગ જોવાને આવ્યા. કુવાલે એક વાસણમાં હલકી ધાતુઓના કકડા મૂક્યા ને તે પર તેમજ જેવું પ્રવાહી રેડ્યું. તે વાસણને તેણે બટ્ટી પર મૂક્યું ને તેને સખત ગરમી આપવા માંડી. પછી હાથમાંના એક દંડથી તે તેમજ અને હલકી ધાતુઓને દલાવીને એક કરવા માંડ્યો. સખત ગરમી લાગતાં હલકી ધાતુઓ અને તેમજ વરાળ બનીને બાકી જતાં લાગ્યાં. અને તેને રથળે હાથમાંના દંડના પોલાણમાં ગોઠવેલી સોનાની લગડીઓ ઝાગળીને તેનો રસ ધીમે ધીમે વાસણમાં ઝરવા લાગ્યો. થોડા સમયમાં હલકી ધાતુઓ અને તેમજ બાકી જતાં વાસણમાં ફક્ત સોનાનો રસ રહ્યો. કુવાલે તે રસને ઠરવા દઈ ધર્મચુરને સોનાના કીમિયાની શક્તિના નજરોનજર દેખાડી.

ધર્મચુર તો નાચવા લાગ્યા. કુવાલે તે પ્રસંગે રાજ્ય સમક્ષ આ પ્રયોગ મોટા પ્રમાણમાં કરી બતાવવાની ઇચ્છા દર્શાવી, પણ ધર્મચુરની ઇચ્છા બધી જરા પોતે જ ખાતરી જવાની હતી. તેમણે કુવાલને જે ભેદિયે તે માગી લઈ આ અદ્વિત જ્ઞાનનો ઇન્કારો પોતાને સોંપી

ભારતવર્ષનાં પ્રાચીન સંસ્થાનો—

સિયામ

ચીમનલાલ

વર્તમાન યુદ્ધની અસર જેમ જેમ પૂર્વ તરફ લંબાતી જાય છે તેમ તેમ પૂર્વના સંખ્યાબંધ પ્રદેશો વિશેષ પ્રકાશમાં આવતા જાય છે અને પ્રગ્નમાં તેમનો ઇતિહાસ જાણવાની જિજ્ઞાસા જાગે છે. એવા પ્રદેશોમાં ભારતીય ઐતિહાસિક ગણતરીએ ફ્રેન્ચ હિંદી ચીન (ચીપા) અને થાઇલેન્ડ (સિયામ)નું સ્થાન આગળ પડતું છે. તેમાં ફ્રેન્ચ હિંદી ચીનનો ઇતિહાસ ગતાંકમાં પ્રગટ થઇ ચૂક્યો છે, અને આ અંકમાં સિયામ પર પ્રકાશ ફેંકવાની પ્રત્તિ છે.

પ્રાચીન કાળમાં કેવળ પૌર્વાત્ય પ્રદેશોમાં જ નહિ, પરંતુ સમસ્ત પૃથ્વી પર ભારત-વાસીઓએ પુનિત સંસ્કૃતિની સરિતાઓ વહાવી છે. કાળક્રમે ધણેખરે સ્થળે એ સરિતાઓ જો કે સૂકાઈ ગઇ છે, પણ ક્યાંક ક્યાંક દશ પણ એનાં જળ છવંત છે અને તેમાં સૌથી મોખરે સિયામ આવે છે. આજની પ્રગ્ન માને છે કે જગતભરમાં સ્વતંત્ર હિંદુ રાજ્ય એક નેપાળનું જ છે. પરંતુ નેપાળની પરદેશનીતિ બિટનની આંગળી પર નાચે છે ત્યારે સિયામ એ એવું રાજ્ય છે કે જેની પરદેશનીતિ તેનાં પોતાનાં જ હિતોને અનુસરીને સ્વતંત્ર રીતે ધરાય છે અને સાથે જ ઐતિહાસિક ગણતરીએ તે આજે પણ હિંદુ રાજ્યનો જ એક ભાગ છે.

ઈ. સ. પૂર્વે પદેલી સદીમાં ચીનના એક રાજકુમારે પોતાના પિતાનો પ્રાણ લેવાનું કાવતરું રચ્યું પણ તે કાવતરું પકડાઈ જતાં રાજકુમારને તેના સાથીઓ સાથે દેશનિકાલ દરવામાં આવ્યો. તે રાજકુમાર સિયામના કિનારા પરના જુડિયા ગામે જાતર્યો ને એક મંદિર [આજે પણ તે મંદિર હયાત છે.] નજીક તેણે આશ્રય લીધો. ધીમે ધીમે પોતાના સુસજ્જ સૈનિકાની મદદથી ત્યાં વસતી લાઓસ પ્રગ્નને દરવાજે તે તે પ્રદેશનો નૃપતિ બન્યો. તે પછી દક્ષિણ ચીનની ચાઈ (ચાયાળુ અથવા સ્વતંત્ર) પ્રગ્ન ધીમે ધીમે ત્યાં આવીને વસવા લાગી અને સમય જતાં આખો દેશ મુઆંગ ચાઈ [યાઇ પ્રગ્નનો દેશ] તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો.

આ સમયે એશિયાના મોટા ભાગ પર ભારતીય સંસ્કૃતિનો વિજયખજ દરકતો હતો અને યોગ્ય તકે ભારતપુરોએ સિયામ પર પણ પોતાની નજર ઠેરવી. ઈ. સ.ની આડમી

દેવા વિનંતિ કરી. ને કુવાલે ધર્મગુરુના ખજનામાંથી થોડાક અમૂલ્ય ઝવેરાતના ખદલામાં તે કીમિયાની ગુપ્ત આવીઓ ધર્મગુરુને સમજાવી દીધી.

ધર્મગુરુએ તરત જ આદર્શ સમક્ષ જઈ પહોંચી પોતે સોનાનો કીમિયો શોધી કાઢવામાં સફળ નીવડ્યા હોવાની જાહેરાત કરી. આદર્શ તેમની પ્રયોગશાળામાં તે પ્રયોગ જોવાને આવ્યો. ધર્મગુરુએ કુવાલની મૂસનાનુસાર ખૂબ સાવચેતીપૂર્વક પ્રયોગ કર્યો પણ વાસણમાં સોનાનો રસ તો ન જ દેખાયો.

તે જ વખતે ઘરના નોકરે સમાચાર આપ્યા કે સતત પરિચયનો લાલ લઇ કુવાલ તેને સૌંધાયણ ઝવેરાત ઉપરાંત ઘરની બીજી પણ ઘણીખરી કિંમતી ચીજો હાડાવી ગયો છે.

સદીમાં ત્યાં બંધાયેલા વિધ્વંસના મંદિર પરનો શિલાલેખ આજે પણ ભારતીય બાપારીઓએ ત્યાં કરેલા વસવાટની સાક્ષી પૂરે છે.

તે યુગમાં ત્યાં વસતી લાઓસ અને થાઈ બંને પ્રજાઓ વચ્ચે સ્થામ હતી એટલે ત્યાં જઈ પહોંચેલી ભારતીય ગૌરાંગ પ્રજા એ દેશને સ્થામદેશ તરીકે ઓળખવા લાગી. ત્યારથી છેક ઇ. સ. ૧૯૩૯ સુધી એ દેશ સિયામ તરીકે ઓળખાતો હતો. પરંતુ ૧૯૩૯માં સિયામ નામ પોતાને માટે અપમાનજનક છે માની ત્યાંની સરકારે દેશના મૂળ નામ 'સુચાંગ થાઈ' પરથી થાઈલેન્ડ શબ્દ ચોંટ્યો અને ત્યારથી તે પ્રદેશ થાઈલેન્ડ તરીકે ઓળખાય છે.

તેરમી સદીમાં ચંપા અને કંબોજના પતન પછી સિયામને વિકાસ માટે વિશેષ અવકાશ મળ્યો. તે સમયે તે દેશનું મહત્ત્વનું રાજ્ય અને પાટનગર સુખોદય (સ્વર્ગલોક) હતું. ઇ. સ. ૧૨૧૮માં ત્યાંના સિંહાસને આવેલો ઈન્દ્રાદિત્ય રાજ્ય ખૂબજ પ્રતિભાશાળી નીવડેલો અને તેણે આસપાસના પ્રદેશો છૂટી લઈ સિયામને પ્રબળ જનાર્યું. તેની પછી તેનો પુત્ર બાણ અને બાણની પછી તેનો નાનો ભાઈ રામરાજ સુખોદયના સિંહાસને આવ્યો (૧૨૮૩).

રામરાજની રગેરગમાં પુનિત ભારતીય ઝંડકાર જીતેલા હતા. તે પોતાના માતૃપિતા અને વડીલ બંધુ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ ધરાવતો હતો. તેના મહેલની નીચે રાજમાર્ગ પર એક ન્યાયધંદ બાંધેલો હતો અને નૃપતિ પાસેથી ન્યાય મેળવવા ઈચ્છતાં પ્રજાજનોને ગમે તે સમયે તે ઘંટ વગાડી રાજાને ન્યાયાસને બોલાવવાની છૂટ હતી. કંબોજમાં વિકસેલી ભારતીય લિપિના આધારે તેણે નવી સિયામીક લિપિ શોધી કાઢી. મહાસક્રાંત સંવત (ચક્ર સંવત) ૧૨૧૪ (ઈ. સ. ૧૨૯૩)નો તેનો એક વિરતુત શિલાલેખ મળી આવેલો છે જે તે સમયના સિયામની સામાજિક સ્થિતિ પર સારો પ્રકાશ ફેંકે છે.

રામરાજની પછી અનુક્રમે હૃદયજય ને સુર્વવંશરામ સ્વર્ગલોકના સિંહાસને આવ્યા. અત્યારસુધી સિયામમાં હિંદુ ધર્મ વધારે જોરમાં હતો પણ સુર્વવંશરામે બૌદ્ધ ધર્મને વિશેષ ખીલવ્યો.

સુર્વવંશરામ હિન્દુ શાસ્ત્રો, આગમો, બૌદ્ધ ત્રિપિટક વગેરેનો સફળ અભ્યાસી હતો. શિવ અને વિષ્ણુનાં પૂજન કરવા છતાં ધર્મ તે બૌદ્ધ હતો. તેણે શિવ, વિષ્ણુ અને શુદ્ધની મૂર્તિઓ બનાવરાવી અને મહિમપ્રાસાદ બંધાવ્યો. લંકાના નામાંકિત બૌદ્ધાચાર્યોને સિયામ નોંતરી તેણે તેમનું બાદશાહી સ્વાગત કર્યું. ઇ. સ. ૧૩૫૮માં તેણે લંકાથી બોધિવૃક્ષની એક ડાળ મંગાવી અને તેને સ્વર્ગલોકમાં રાખી. તેની આસપાસ તેણે લબ્ધ વિહાર બંધાવ્યા. તે જ સાલમાં તેણે બૌદ્ધ જાતકોના પ્રસંગોને રજૂ કરતાં ૫૧ સ્થાપત્યચિત્રો કેતરાવી તેને ચોગ્ય ૫૧ લેખ કેતરાવ્યા જે આજે પણ જળવાઈ રહેલ છે. તે ન્યોતિયનો પણ સારો અભ્યાસી હતો. સિયામના પંચાંગને તેણે ચક્ર સંવત પ્રમાણે સુવ્યવસ્થિત બનાવ્યું. શુદ્ધ-બકિતમાં તે એટલો લીન બની ગયેલો કે રાજકાર્ય તજીને તે બૌદ્ધ મઠમાં વસવા લાગ્યો, પરંતુ પ્રજાની વિનંતિથી ત્યારે બૌદ્ધાચાર્યો તેને સૌથી પ્રથમ રાજધર્મ બજાવવાની સૂચના કરી, ત્યારે તે રાજમંદિરમાં વસીને પોતાની ફરજે ચોગ્ય રીતે અદા કરવા લાગ્યો.

પરંતુ સુર્વવંશરામના મરણ પછી સુખોદયની સત્તા નબળી પડી ગઈ અને અયોધ્યા (દ્વારવતી)નું રાજ્ય આગળ આવ્યું. ઇ. સ. ૧૩૫૦ (શુદ્ધ સંવત ૧૮૯૨)માં અયોધ્યાની ગાદીએ આવેલો રામાધિપતિ ખૂબજ પ્રતિભાશાળી નૃપતિ નીવડ્યો, અને સુર્વવંશરામના

અવસાન પછી તેણે સુખોદયને અયોધ્યામાં બેળવી દઈ અયોધ્યાને જ સમસ્ત સિયામનું પાટનગર જનાવ્યું.

૧૩૬૬માં રામાધિપતિનો પુત્ર રામેસર ગાદીએ આવ્યો. તેના મામાએ તેને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકી પોતેજ સિંહાસન કબજે કર્યું પરંતુ ૧૩૮૮માં રામેસરે ગાદી પર ફરી કાબૂ બેળવ્યો. તે મારી રીતે શાસન ચલાવ્યું. તેની પછી અનુક્રમે રાગરાજ, નગરેન્દ્ર ને પરમ રાગધિરાજ અયોધ્યાના સિંહાસને આવ્યા. પરમ રાગધિરાજના સમયમાં સુખોદયમાં જનાવાયેલું લુપ્ત અને તેમના એસી ચેરાઓનું ચરણમંદિર જગતકરમાં અગ્નેષ્ટ છે.

૧૪૩૭માં પરમ તિલોદરાજ અયોધ્યાની ગાદીએ આવ્યો. વીસ વર્ષ સુધી સુશાસન ચલાવી તેણે દ્રીક્ષા લેતાં તેના પુત્ર ઈન્દ્રરાજ નૃપતિ જન્મ્યો. તેણે સાડત્રીસ વર્ષ સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું તે ૧૪૬૪માં રામાધિપતિ અથવા ધર્મશાસ્ત્ર અયોધ્યાના સિંહાસને આવ્યો. તેના કેટલાક શિલાલેખો મળ્યા આવે છે. તે ધર્મે બૌદ્ધ હતો અને શિવમૂર્તિ દ્વારા બુદ્ધનો ગદિમા નધારવાની તેણે યેદા કરેલી.

ઈ. સ. ૧૫૨૬ (શુદ્ધ સંવત ૨૦૭૨) માં બુદ્ધાંકુર અને તેની પછી અનુક્રમે રથાધિરાજ, જયરાજશ્રી ને વરધીરાજ અયોધ્યાની ગાદીએ આવ્યા. વરધીરાજને બ્રહ્મદેશ પર આક્રમણ કરતાં જંને દેશો વચ્ચે કટાક્ષ થઈ થયો ને તે મદીઓ સુધી આજુ રહ્યો. તેમાં કેટલાક સમય સુધી એકમેકની દાર ને નૃપતિઓની ઊયતપાયક આજુ રહી. બ્રહ્મદેશે સિયામના ચેત હરતીઓ કબજે કર્યાં. પણ મોળમી રાદીના અંતમાં સિયામપતિ નરમીરાજે બ્રહ્મદેશ અને કંગોજ જંનેને દાર આપી અને તે સ્વતંત્ર નૃપતિ જન્મ્યો.

તેની પછી અનુક્રમે રામેસર, ઈન્દ્રરાજ, જેટ્ટરાજ, સુધમ્મરાજ, સુવપણપ્રસાદ, નરાઈ વગેરે ગાદીએ આવ્યા. નરાઈના સમયમાં યુરોપ પૂર્વ સાથેના પોતાના વ્યાપારમાં પ્રગતિ સાધી રહ્યું હતું અને યુરોપીય વેપારીઓની કુનેહથી તેમને માટે સિયામનાં બંદરો પણ ૧૬૫૬ માં ખુલ્લાં મુકાયાં. તેમાં નરાઈએ ફ્રેન્ચોને અગત્ય આપતાં ઓપ્રા નામે એક સરદારે ડચોની મદદ લીધી અને નરાઈનું અવસાન થતાંજ તેના બાળપુત્રને મારી ઓપ્રા સિયામના સિંહાસને આવ્યો ને ફ્રેન્ચોને હાંકી ઠાઠી તેણે ડચોને મહત્ત્વ આપ્યું.

તે પછી અંગ્રિજ વેપારીઓએ ડચો સાથે હરીફાઈ આદરી. સિયામની રાજસત્તાએ અંગ્રિજો સામે કડક રાજનીતિ અખત્યાર કરી ને ૧૬૮૮ માં ત્યાં અંગ્રિજોની કતલ કરવામાં આવી. વર્ષો થયાં ખ્રિસ્તી મીશનરીઓ ત્યાં બેરશોરથી ધર્મપ્રચાર ચલાવી રહ્યા હતા અને તેમાં સિયામની સરકાર તેમને આર્થિક મદદ પણ કરતી હતી. પરંતુ ન્યારે તેણે ધર્મની પાછળ છૂપાવલી રાજનીતિ નિહાળી ત્યારે તે પર પણ પ્રતિબંધ મુકાયો.

૧૭૫૦માં મહાકાલ અયોધ્યાની ગાદીએ આવ્યો. તેના સમયમાં લંકાપતિએ સિયામમાં બૌદ્ધ ધર્મની વિશુદ્ધિ નિહાળી કેટલાક પ્રતિનિધિઓ મોકલ્યા ને મહાકાલે તેમને બૌદ્ધમૂર્તિઓ, ગ્રંથો વગેરેની ભેટ આપી.

આ સમયમાં બ્રહ્મદેશે સિયામ પર સતત આક્રમણ આદર્યું અને તેથી કટાણી ૧૭૬૭માં રાજધાની બેંગકોકમાં ફેરવવામાં આવી ને તાકસીન ગાદીપતિ જન્મ્યો. તેણે બૌદ્ધ સાધુઓના બ્રહ્મ જીવનમાં સુધારો કરવાનો પ્રયાસ કરતાં તેને ગાદી તજવી પડી (૧૭૮૨)ને ચક્રાંજ સિંહાસને આવ્યો.

તેણે અશોકની જેમ બૌદ્ધસંઘને સુધારવાના પ્રયાસ આદર્યા. ૧૭૮૮માં બેંગકોકમાં નવમી બૌદ્ધ-પરિષદ ભરવામાં આવી અને તેમાં ત્રીજી બૌદ્ધ-પરિષદમાં અશોક જે ઢળે કામ લીધું હતું તે જ ઢળે કામ લઈ બૌદ્ધસંઘમાં જીવનશુદ્ધિ દાખલ કરવામાં આવી.

અકરાજની પછી બુદ્ધલેાત ગાદીએ આવ્યો. તે નૃપતિ હોવા સાથે જ મહાકવિ પણ હતો અને આજસુધીના સિયામનો મહાનમાં મહાન કવિ તે ગણાય છે. તેના શાસનકાળમાં ડચો અને અંગ્રેજો વચ્ચે સંધિ થવાથી અંગ્રેજોને ફરી સિયામમાં રથાન મળ્યું.

તેની પછી અનુક્રમે નાંગ અને મોંગકુત સિયામની ગાદીએ આવ્યા. આધુનિક સિયામના ધર્મતરમાં મોંગકુતે મહત્વનો ફાળો નોંધાવ્યો છે. તેણે શુભામી નાણુદ કરી અને વર્તમાન સંસ્કૃતિનાં સારાં તરતોને સિયામમાં દાખલ કર્યાં.

તેની પછી તેનો પુત્ર સુલાલંકાર ગાદીએ આવ્યો (૧૮૬૮). અત્યારસુધી સિયામના વિદ્યાર્થીઓ બૌદ્ધ સાધુઓ પાસે જ શિક્ષણ લેતા પણ હવે ત્યાં વિદ્યાપીઠ અને શાળાઓની રચાપના કરવામાં આવી. ૧૮૯૮-૯૯માં સિયામે જપાન અને અમેરિકા સાથે સંધિ કરી. એ જ અરસામાં તેને પૂર્વ-સરહદ સંબંધમાં ફ્રાન્સ સાથે ઝઘડો થયો ને બુદ્ધમાં સિયામ હાર્યું. પણ સિયામ પર ફ્રાન્સનું પ્રભુત્વ અંગ્રેજોને મુઝે તેમ નહોતું એટલે બંને યુરોપીય સત્તાઓ વચ્ચે સિયામમાં દખલગીરી ન કરવાના કરાર થયા.

૧૯૧૧માં રામ છઠો સિયામની ગાદીએ આવ્યો. તેણે ઈંગ્લાંડમાં શિક્ષણ લીધું હતું. ૧૯૨૫માં તેણે કવિવર ટાગોરને સિયામની મુલાકાતે આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું અને તે જ વર્ષમાં તે પોતે પણ દિલ્હીમાં તીર્થસ્થાનેના દર્શને આવ્યો.

તેના મરણ પછી તેનો નાનો ભાઈ પ્રમદીપક ગાદીપતિ બન્યો (૧૯૨૬). પશ્ચિમ-યુરોપીય શિક્ષણના પ્રભાવ પછી સિયામમાં લોકશાસનવાદની ભાવના પ્રવેશી હતી અને રામે તે ખીલવા દીધી હતી. હવે તે ઉછાળે ચડી. પ્રજાએ પ્રતિનિધિત્વ માગ્યું ને ૧૯૩૨માં બંધકર બળવો જગ્યો. તે બળવાના અંતમાં રાજાની સત્તા મર્યાદિત કરી દેવામાં આવી. રાજ્યવહીવટ અક્ષાવવાને ધારાસભા નીમવામાં આવી અને દશ વર્ષ સુધી તેમાં અડધા સભ્યો પ્રજા તરફથી ચૂંટાઈને આવે અને અડધા રાજા નીમે, ને તે પછી (૧૯૪૨થી) સમસ્ત ધારાસભાની ચૂંટણી પ્રજા કરે એવું ઠેરવવામાં આવ્યું. પ્રમદીપકને આ પ્રકારનું બેઠકું રાજ્યતંત્ર ન ગમ્યું. તેણે ૧૯૩૫ના ફેબ્રુ. માં રાજ્યદત્તો ત્યાગ કર્યો. ને તેના નવ વર્ષના પાળપુત્ર આનંદ-મહિદોલને ગાદી સોંપવામાં આવી. તે પુખ્ત વયમાં પ્રવેશે ત્યાંસુધી તેની ફરજે બળવવાને એક કાઠિન્સીલ નીમવામાં આવી-જે આજે પણ પોતાની જવાબદારી બગવી રહી છે.

અત્યારસુધી સિયામમાં પશ્ચિમ યુરોપીય અને અમેરિકન લાગવગ વિશેષ પ્રમાણમાં હતી પરંતુ ધરીરાજ્યોનું અને જપાનનું બળ વધતાં તેણે જપાન સાથે મિત્રાચારી આદરી છે અને ફ્રાન્સ સાથેના જૂના ઝઘડાને તાલે બતાવી તેમાંથી લાભ મેળવ્યો છે.

સિયામનો રાજધર્મ તો આજે પણ બૌદ્ધ છે. ધર્મોધિકારીનો અધિકાર રાજાનો નાનો ભાઈ ભોગવે છે અને મોટે ભાગે તે બિશુક બની બચે છે. દેશના લુદા લુદા ભાગોમાં વીસ હજાર બૌદ્ધ વિદારો આવેલા છે, અને તેમાં વસતા એક લાખ બૌદ્ધ બિશુકો પ્રજાની નીતિ, ચારિત્ર અને પ્રાથમિક શિક્ષણની જવાબદારી ભજવે છે. બૌદ્ધ બિશુકોને બિશુકવેશ તજવાની છૂટ છે પણ બિશુકપદે રહીને તેઓ જો અનાચાર અકાવે તો તેમને જીવના બાળી મૂકવા સુધીની સજા થઈ શકે છે.

પ્રાચીન કાળમાં ત્યાં હિંદુ ધર્મ મહત્વનું સ્થાન ધરાવતો હતો. આજે તો તે જો કે નમતી દશામાં છે. છતાં મૌલિક પ્રસંગોમાં પાછાવતું જ મહત્વ સ્વીકારવામાં આવે છે. રીતરિવાજો અને તહેવારો પર પણ હિન્દુધર્મની અસર છે. એગ્રોકોના મંદિરમાં જળવાઈ રહેલી પ્લતા, ત્રિપ્લુ, મહેશ, ગણેશ, લક્ષ્મી વગેરેની સેકડો કલાત્મક પ્રાચીન મૂર્તિઓ અને દેશના જુદા જુદા ભાગમાં ખેડેરૂં નજરે ચડતાં સંખ્યાબંધ બાવ્ય મંદિરો ત્યાં એક સમયે હિંદુધર્મ ભોગવેલી જાહોજલાલીની સાફી પૂરે છે.

ત્યાંનું બાપાસાહિત્ય પણ ભારતની સંપૂર્ણ અસર નીચે છે. રામાયણ, મહાભારત અને ભારતીય ન્યાય, નીતિ અને ક્ષત્રાના ખીમ સેકડો અંશે નામોના સહેજ ફેરફાર સાથે ત્યાં મળી આવે છે. ત્યાંના ઐતિહાસિક ગ્રન્થો ભારતીય ઇતિહાસના ઉકેલમાં મદદ કરી શકે તેવા છે. ધર્મકીર્તિકૃત 'સધગ્ગસંપ', રત્નપણ્ણકૃત 'જિનકલ્પમાલિની' ને વિમલધર્મકૃત 'મંગીતીવંશ'માં જુદા જુદા જીવન, બૌદ્ધધર્મનો વિકાસ, બૌદ્ધ-પરિપદો વગેરેનું વિગતવાર વર્ણન છે અને તેમાં ભારતીય બૌદ્ધ-પરિપદો, અશોકચરિત્ર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

— ૦ —

બાદબાકી

જ્યાનંદ દવે

(મન્દાકાન્તા)

મિત્રો, સનેહી, સ્વજન સમજી, આત્મના આગળાઓ
ખોલી, જેને ઉરસદનમાં સ્થાન આપી અમોહું,
“ મહારાં, મહારાં ” રટણ કરતાં જેહને કાજ સર્વે
સ્વાથી કેસ ઢગ ફગવો તહું તાહરું “ અસ્મિ ” બૂહ્યો,
તે સો કો’દિ ચહિ વિસરી જે તોહરું મોંધું મમત્વ,
—રિદ્ધિ, સિદ્ધિ, વય, પદવી કે જ્ઞાનની તુચ્છ વૃદ્ધિ
પામ્યે,—આજા તુજ હૃદયઉડાણુને કોરી આતાં
ખોલે ફૂડાં કદુ વચન, ને ગર્વથી ડોક ઊંચી
રાખી ચાલે તવ સગીષ, તો “ ના ફરી જિંદગીમાં
કો’ને ચાહું ‘મમ’ સગલ ” એવો નકામો વિષાદ
આણી હેયે, જીવન કરજે એર જેવું ન-કો’ દિ. !.....૧૧

કિન્તુ, તહું તો,

એ લોકોની જીવનમહીથી બાદબાકી કરોને,
એવું ને’વું અતિ વિમળ ને બિંમિલું હેયું રાખી,
એનાં મીઠાં પ્રણયજળને સર્વ સ્થાને અરોધ્યાં
જહેવા દેને, પ્રિય ! જીવનની ચેતના, રમ્યતા ને
રસસભરતા રક્ષવા નિત્ય રેજે

જુદા ને’ યતન-બદ્ધ !.....૧૮

આજે સારીયે મુંબઈ નગરી આનંદમાં હતી.

હિંદુઓનો એ તહેવાર હતો—સારીયે હિંદનો એ તહેવાર હતો.

એક નર્તકી—આખાયે હિંદમાં નામાંકિત અનેલી એ મનમેહક નર્તકી—આજે એનો જલસો હતો.

ધિયેટર—હોલ ચિકાર છે, ગેલેરીઓ ભરેલી છે, વરંડાઓમાં ગીરદી ખમી છે. ધીમે ધીમે વધુ ને વધુ માણસો ભરાયે જાય છે,—જતાં

ટિકિટ માટે કોઇને પાટાટ જોડવાની કે આંખની શરમ લગાડવાની જરૂર નથી પડતી.

સમય ભરાઇ ચૂક્યો. સીગારેટ રાજગાવતા પુરુષોના હાથમાંથી દીવાસળી ઝરકી ગઈ; એક શેકાણીએ કાનનું એરોંગ ગુમાવ્યું; એક શેડજી ધોતિયાની પાટલી જેમ તેમ વાળી દોડવા લાગ્યા; લુગડાને પાયા પાડતી નોકરડી જરા ચંબી ગઈ; વાંચતા વિદ્યાર્થીએ ચોપડીને ખૂણામાં ફગાવી દીધી; પ્રેમજોષી કરતાં પ્રેમીઓએ પોતાની કિંમતી વાતોને મુલતવી રાખી; સરમા નહિ મળવાથી એક કાકાએ લાકડી વતી પોતાના બંને પગને વેગ આપ્યો; નર્તકીનું હરથ કરવાની આશાથી કેટલાક ગીરપુરુષો દોડવા લાગ્યા; પરિણામે—કૂતરાં ભસવા લાગ્યાં, ગધેડાં ભૂંકવા લાગ્યાં, બાળકો રડવા લાગ્યાં અને અહિંસાદેવીના ઉપાસકોએ દંગલ થવાના ભયે નર્તકીના જલસાને ખાલુએ રાખી ખારખાં ગંધ કરીને ઘરમાં જ જલસો આદરી દીધો—જને આ રીતે આખું વાતાવરણ મઈ રહ્યું.

પડો ઉપડ્યો...ઉત્સુક પ્રેક્ષકોનાં મન સાગરનાં મોર્ગની જેમ ઊછળવા લાગ્યાં... ને બીજીજ પળે ઊછળતા સાગરની સામે ચન્દ્ર ચમકે એમ પ્રેક્ષકોનાં નયન સામે નર્તકી ચમકવા લાગી.

એક છોકરો, એક દોરી, એક નર્તકી—એ ત્રણનું જ રંગમંડળ હતું.

છોકરાએ દોરી આપી, નર્તકીએ તે લીધી, વાંસે તેણે આપી—ને તે પ્રેક્ષકોનાં હૈયાં જીતવા લાગી.

તે, એક પગ રહેજ ઉપાડીને—જરાક હુમકા આપીને, બીજો પગ જમીન પર લંબ-રેખાની જેમ ઊભો રાખીને, કામળ ભતા સમો પાતળો મોહક જમણો હાથ ઊંચો કરીને, કેડને વાંકી ખનાવીને, કમળ સમી આંખોને જરા નીચી નમાવીને, કાળા ભરમર નાગ સમા કેશકલાપને છૂટો મૂકીને, કામદેવતા ધનુષ્ય સમા ઉપસા ઝોપાને મિત્રકુલ ઉધાડવા વગર મંદ સ્મિત કરીને, જરા ડાહી, અને પ્રેક્ષકોનાં મન પજુ તેણે ડાહ્યાવી નાંખ્યાં. છોકરાએ દોરી સહેજ ઊડતાં નર્તકીએ બીજો ભાવ શરૂ કર્યો. ખાલી જગ્યામાંથી એક—એ ગિલાડાં જઈ શકે એવી રીતે અને પગ પહોળા કરીને, કામળા વેલ સગા હસ્તને નેરથી હવામાં વાંકી, ચોળા—મગની ફળાઓ જેવી નાલુક અંત્રુલીઓને સર્પાકારમાં લાવી, એ અંત્રુલીઓને અમુક અંતરે રાખી ગોરી હથેલીઓને સ્પર્શતાં, હંસના સમી કામળ ડોડને બગલાની માફક

રિયર ડરી, પ્રજાતનાં બાકકિરજોથી તાગ જ ફૂટેલા કમળ સમાં નયન ઉપાડી, નભમંડળ સમા બબ્બ કપાળમાં તેજ આણીને, મેંડીના રંગથી રંગાયલી પગની અંગુલીઓને જમીન સાથે જરાક વધારે દબાવીને તે, સૂર્યદેવનો સત્કાર કરતી હોય તેમ, પોતાની નીંધને જરા જોરે આપી સહેજ રિયર બની અને પછી પોતાના કામળ હસ્તની નાણુક પાતળી આંગળીઓને શંકુનો આકાર આપી તેણે ભગવાન વિષ્ણુનું રૂપ ધારણ કર્યું.

ત્રેક્ષકો જાતવું ને જગતવું બાન બૂલી ઉત્સુક નયને જોઇ જ રહ્યાં.

અને એટલામાં રંગભૂમિ પર એક મદમસ્ત કુમાર આગ્યો. તે ક્ય સરખો સુંદર ને યુવાન હતો. તે અનિલ નામથી ઓળખાતો. આવતાવિંત તે નર્તકીના હસ્તમાં હસ્ત મેળવીને, હથેળીમાં તાળી આપીને, મંદ અને મીઠું હસીને, નવનોમાં કામણ આણીને, નર્તકી નીચી હોવાથી લાંબી ડોક સહેજ નીચી કરીને, પગને વારંવાર રણજણતી હુકમી આપીને નર્તકીની આસપાસ જોરથી ધૂમવા લાગ્યો. નર્તકી પણ તેના અચળ રહી પણ પછી અનિલકુમારના મોહક બાહુપાશમાંથી છૂટવું તેને અગ્રમચિત લાગ્યું ને તાનમાં આવીને તે પણ હાવભાવ પૂર્વક નાચવા લાગી; અનિલની પાછળ પાછળ ધૂમવા લાગી. ત્રેક્ષકો આ રસિક દ્રશ્ય પર વારી જઈ 'વાહ....વાહ' પોકારવા લાગ્યાં. અનિલે નર્તકીને ખૂબ લોટાવી અને નર્તકી પણ હસીને અનિલની આંગળી પર અપ્પરાની જેમ નાચવા લાગી. જાણે ક્ય-દેવયાનીની જોડ જમી. પણ નર્તકીને ફેર ન ચડે, તે પડી ન જાય તે માટે પેલા હાંકરાએ દોરી ખેંચી અને તેની અસરથી નર્તકી સાવધ બની, રિયર બની અને સાથે જ અનિલ પણ રિયર થઈ ગયો. પણ પછી મેદાને પડેલા ચોદાની જેમ બાથો ચડાવીને, શરીરમાં સ્ફુર્તિ અને મનમાં તનમનાટ આણીને નર્તકીના બન્ને કામળ હસ્તોને પોતાના હાથમાં લઇને, પોતાના એક પગને નર્તકીના સુંદર પગમાં ભરાવીને અનિલે નર્તકીને પાછી બહેકાવી. બંનેએ શૃંગારલીલા ચૂકરી. એના દર્શનમાં જોકરે ને ત્રેક્ષકો બાન બૂલ્યા ને એ તકનો લાભ લઈ અનિલ નર્તકીને ઉઠાવીને નાસવા માંડ્યો.

આ રીતે નર્તકી નયનપથમાંથી દૂર થતાં ત્રેક્ષકોમાં બાન આવ્યું. જેઓ નર્તકીનું હરણ કરવાને આવ્યા હતા તેઓ વાંસ સાથે અનિલની પાછળ પડ્યા. પણ જેઓ એનું નૃત્ય જ જોવા આવ્યાં હતાં, તેઓ હવે નૃત્યની પૂર્ણાહુતિ ગાની સ્વસ્થ બનવા લાગ્યાં. કેટલાકે પોતાની ટોપીની, કોઈકે પોતાનાં ચંપલની, તો થોડાક બૂલકણાઓએ પોતાની પાનીની કે છત્રીની શોધાશોધ કરવા માંડી. એક ઠેકાણે પીટ કલાસમાં એ મવાલીઓ 'નર્તકી' માટે લડી પડ્યા ને તેમને પોલીસને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યા.

તા. ક. લાંબી તપાસના અંતે માલમ પડ્યું-છે કે એ નર્તકીનું નામ પડાઇ [પતંગ] હતું.

વાંછા એવી

રમણ વ્યાસ

—: સમ્બંધ :—

ઘેરી જ્યાં ના તમિસા, તિમિર બહતાં દિવ્ય તારા બધૂકે;
વાંછા એવી જ, છાતા ઉર તમ ન ત્યાં લબ્ય જ્યોતિ બબૂકે!

વાસનવેલ એ એક જાતની વનસ્પતિ છે. તેનાં જુદાં જુદાં ભાષામાં ધણાં નામે છે. વાસનવેલને સંસ્કૃતમાં વસ્તાદતી, હિંદીમાં છિરદટા, બંગાળીમાં શિર્ષોદા અને કારસીમાં ફરીદશુરી કહે છે. ગુજરાતની ગામડી ભાષામાં તેને એવડી કહે છે.

વાસનવેલનો વેલો શિયાળા અને ઉનાળા કરતાં ચોમાસામાં વધારે પ્રસરે છે, અને વિશાળ બને છે. વાસનવેલ ખારેમાસ રહે છે. તેનો વેલો એક વર્ષનો થયા પછી ઠીક ફેલાય છે. એના પાનનો રંગ ઘાટો લીલો છે અને પાનને આઠથી દશ ખાંચા હોય છે. મૂળ સફેદ રંગનાં અને વેલો આછા લીલા રંગનો હોય છે. વાસનવેલ બળ આપનાર, ગરમી મટાડનાર, લોહીને સુધારનાર અને પાણીને જામી દેનાર છે. વાસનવેલના મૂળને વાટીને પીવાથી કંકમૂળ મટે છે. પેટપીડ મટાડવા માટે વાસનવેલનાં મૂળ એકલાં અથવા તેમાં કાંચકા અને અતિવિષ મેળવી તે પાણીમાં વાટી પીવડાવવાં જોઈએ. આળકેને તાળવું પડે છે, તે ઉપર વાસનવેલનાં પાનને વાટી ચેપલી કરી માથા ઉપર મૂકવાથી આરામ થાય છે. વળી તેના મૂળના કટકા કરી પાણીમાં પલાળી પીવાથી શુભંતાય મટે છે. વાસનવેલના પાનના રસમાં સૂકવું ચૂર્ણ અને સાકર નાંખી ખાવાથી પિત્તનો વિકાર મટે છે. સંધીવાતથી શરીરના સાંધા રહી ગયા હોય તો વાસનવેલનાં મૂળ બકરીના દૂધમાં ઉકાળી તેમાં લોડીપોષરનું ચૂર્ણ નાખી પીવાથી તે મટી જાય છે. વાસનવેલથી પાણી જામી જાય છે અને તેના કટકા કરી શકાય છે. આ ક્રિયા કરવાને વાસનવેલનાં પાન લઈ ચૂકરવાં, ચૂકાયા પછી તેનું આરીક ચૂર્ણ કરી પોટલી બાંધવી. પછી એક પ્યાલામાં પાણી લઈ તેમાં એ પોટલી થોડીવાર ચોળવી. જ્યારે અંદરનું પાણી લીધું અને જરા જાડું થાય ત્યારે પોટલી કાઢી લેવી અને થોડી વાર રહેવા દેવું એટલે અંદરનું પાણી જામી જઈ ચપ્પુથી કપાય તેવા ખડખડા જામશે. ધૂતારાઓ આ અંતકારથી ધણા બોળા માણસોને કમીને પૈસા પડાને છે. તેઓ પાણીના પ્યાલામાં પોટલી ચોળી પાણી જમાવી દઈ માણસોને કહે છે કે, 'આ દવા ધાતુપુષ્ટિને માટે બહુ સારી છે.' વળી ધણા ઝાડના વ્યાધિવાળાને આવો અંતકાર બતાવી કહે છે કે, 'જુઓ આ દવાએ પાણીને બંધવી આપ્યું તો ઝાડના શું ભાર છે કે આ દવાથી બંધ ન થાય?' તો કોઈ, 'હું મંત્રવિદ્યોથી આમ કહું છું' એમ કહી બોળા માણસો પાસેથી પોતાનું કામ પાર પાડી લે છે.

વાસનવેલ લેંસોને ખવડાવવાથી પુષ્કળ દૂધ આપે છે. આંખો દુઃખતી હોય ત્યારે વાસનવેલથી પાણીને જમાવી તે જામેલ પાણીના કટકા લૂગડામાં બાંધી આંખ ઉપર બાંધવાથી આરામ થાય છે.

એક લોકચાચકા સનાતન કાળથી ચાલતી આવે છે કે, 'જ્યારે ભૂમિ પર પાપ વધી પડે છે અને પુણ્યાત્માઓને કષ્ટ પહોંચે છે ત્યારે ભૂમિ એક કંપ અનુભવે છે તથા હમેશની નિર્જીવ દેખાતી ધરતીમાં પણ હ્રદયના કંપનની માફક ધબકારા સ્પષ્ટ દેખાય છે.' પ્રત્યેક દેશમાં અને પ્રત્યેક યુગમાં ભૂમિકંપ અથવા ધરતીકંપની સાથે કંઈક અનિશ્ચિત આગાહી હોય છે અને જગતમાં ખંડપ્રલય અને મહાપ્રલયમાં ધરતીકંપ એક મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની માનવલીલા સમાપ્ત થવા પછી દ્વારકા ધરતીકંપના આંચકાથી સમુદ્રમાં ટૂંપી ગઈ. મહાભારતના કુદ્ધ પછી પ્રચંડ ધરતીકંપોએ સિંધુનો પ્રવાહ જે કચ્છના તથા ખંભાતના અખાતમાં પડતો હતો તેને પલટાવી દીધો. એ જ ભૂમિકંપે રત્નપૂતાનાની અનેક નાની નદીઓનાં વહેણ બદલી તેને પૂર્ણ મરુસ્થળ બનાવી દીધું. એ જ ધરતીકંપના પ્રતાપથી સહરાનું મોટું રણ ઉત્પન્ન થયું અને અતલાંતીસ (અતલ) નો મહાન ખંડ સમુદ્રને તળિયે જઈ ઓઠો. રાવણની ખરી લંકા પણ એ ધરતીકંપે ક્યાં ગુમ કરી દીધી છે તેના પણ કોપને ખ્યાલ નથી. એ જ ધરતીકંપે બીહાર અને કનેટામાં મચાવેલા ઉત્પાતે જગતને મૂઠા બનાવી દીધું.

ધરતીકંપ સાથી સાથ છે તે જાગતમાં અનેક ગોઠીઓ ગંભીર છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એનું કારણ જ્વાલામુખી પર્વતોને આપે છે અને પૃથ્વીની અંદરની અમાપ ગરમીથી પીગળેલી ધાતુઓની ગરમી તથા વેગ પૃથ્વીના ઉપલા પડને અસહ્ય યદ્ય પડે છે ત્યારે એક આંચકાથી પૃથ્વીના પડની કોઈ જગ્યાએથી એ ધાતુ બહાર આવે છે અને પરિણામમાં તે આંચકાને ધરતીકંપ કહે છે. ખગોળશાસ્ત્રીઓનું કહેવું છે કે, 'જગત પ્રથમ આષ્પ, પછી પ્રવાહી અને અંતમાં ગેસ અથવા ઘન (Solid) થયું. પૃથ્વીનો ઉપલો ભાગ શાંતિ યદ્ય જવાથી અને ઠંડો પડવાથી ત્યાં પડ બાકી થયું. એ પડની જગાઈ લગભગ જે માંદગીની છે. અંદર પ્રવાહી ધાતુઓ છે અને પૃથ્વીના મધ્યભાગમાં આષ્પ રૂપે સર્વે ધાતુઓ રહેલી છે. એ જ ધાતુઓની વધતી કે ઘટતી ઉષ્મા ભૂમિકંપનું કારણ છે.'

પરંતુ એ દલીલમાં વૈજ્ઞાનિક નથી લાગતું. જે પૃથ્વી ક્રમશઃ ઠંડી થતી જતી હોય તો પછી અંદરની ધાતુઓની ગરમીના વધવાનો સંવાલ આવતો નથી અને જોઈતું એનાથી પૃથ્વીના કંપનનું કારણ સંકેતિત થાય. આભારી ગણાય. પરંતુ એ જોવામાં આવ્યું છે કે ધરતીકંપ જ્યારે જ્વાલામુખી પર્વતોની આજુબાજુ થાય છે ત્યારે તેમાંથી પીગળેલી ધાતુઓ બહાર નીકળે છે. એ ઉપરથી એ ધરતીકંપના હોવાનું કારણ અન્યથા શોધવાની આવશ્યકતા પડે છે.

સૂર્યમંડળના અગણિત તારાઓ અને નવગ્રહો સર્વે એકજ આષ્પગુદમ (Nebula) માંથી થયેલા માનવાને માટે સંદેહનું કારણ નથી. એ બધું મહામંડળ યુરેનાકર્ણજીના પ્રભાવથી

પોતપોતાના પથોમાં અમુક વેગથી વિચરેલું કરે છે. ગુરુત્વાકર્ષણના પ્રભાવથી સર્વત્ર સ્પર્શબંધનના મહો એક મર્યાદા સાચવીને જમણું કરે છે. એ ગુરુત્વાકર્ષણનો પ્રભાવ ગેસ (Solid) વસ્તુ કરતાં પ્રવાહી પર વધારે સ્પષ્ટ દેખાય છે અને એનાજ પ્રભાવે પૃથ્વીમાને દિવસે સાગર વધારે મહાન્મત્ત દેખાય છે.

ન્યોતિપશાસ્ત્રના વિચારકો ગુરુત્વાકર્ષણ પર વધારે વિચાર ચલાવી એક નિર્ણય પર આવ્યા કે, 'ન્યારે એક રાશિમાં એક સામટા ધણા મહો ભેગા થાય છે ત્યારે તેમનું પ્રયળ આકર્ષણ પૃથ્વીના પડને તથા તેની અંદરની પ્રવાહી ધાતુઓને વેગપૂર્વક હલાવી નાંખે છે.' વધારે ખૂંચીની વાત તો એ છે કે પાંચ મહો એક રાશિમાં વધારેમાં વધારે ભેથી ત્રણ દિવસ ભેગા રહે છે તેમજ છ મહો અને સાત મહો પણ થોડા સમયને માટે અને અનેક વર્ષોને અંતરે ભેગા થાય છે. કોઈ કોઈ યોગ ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ અને કોઈ કોઈ યોગ તો ૫૦૦૦ વર્ષે પણ થાય છે. એ પંચમહથી માંડીને સાત મહોના એક રાશિમાં ભેગા થવાના યોગને છત્રબંગ યોગ પણ કહે છે, અને એ મોઝોમાં અનેક રાજ્યોની રમૂતિ પણ વિલીન થઈ જાય છે. ૧૯૩૪ ની સાલમાં બહુ મહોનો યોગ થયો ત્યારે બ્રિટિશમાં પ્રચંડ ધરતીકંપ થયો અને આ વર્ષે પાંચ મહોનો યોગ થયો ત્યારે મેક્સિકોમાં મોટા ધરતીકંપ થયો. પ્રત્યેક રાશિ પર એ ધરતીકંપોની પ્રચંડતાનો આધાર રહે છે. દાખલા તરીકે મેપ, સિહ અને ધનમાં ન્યારે પાંચ કે બહુ મહોનો યોગ થાય છે ત્યારે ધરતીકંપની ગતિ વધારે પ્રચંડ હોય છે. કર્ક, વૃશ્ચિક અને મીનમાં ધરતીકંપનો વેગ ઓછો હોય છે પણ પીંગળેલી ધાતુઓ ધણા પ્રમાણમાં બહાર નીકળે છે, તથા ધરતીકંપને લીધે જળપ્રલય થાય છે. વૃષભ, કન્યા અને મકરમાં એ યોગ હોવાને લીધે જો ધરતીકંપ થાય તો ખેતીવાડીનો નાશ કરે છે. મિથુન, તુલા અને કુંભમાં એ યોગ ધરતીકંપને અંગે તે દેશના હવા-પાણી બગાડી નાંખે છે.

ન્યોતિપશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સૂર્યમહણ અને ચંદ્રમહણો પણ ભૂમિકંપના થવામાં પોતાનો અધિકાર રાખે છે. તે રીતે ધરતીકંપ મહણોના થવા અગાઉ અથવા થયા પછી જો મહિનામાં થાય છે. અને જો દેશની રાશિ મહણની રાશિથી ચોથી આવે તે દેશને અવશ્ય તુકચાન પહોંચે છે. અને એ મહણો વખતે જો શનિ રિયર રાશિ જેની કે વરખ, સિહ, વૃશ્ચિક અને કુંભમાં હોય તો તે ધરતીકંપ વધારે ભયંકર થઈ પડે છે. વૃષભ રાશિમાં ન્યારે બૃહસ્પતિ હોય છે ત્યારે શુક્ર તેની સાથે ભેગો થાય છે અથવા તેની સામે આવે છે ત્યારે ભયંકર ધરતીકંપ થાય છે. આ વર્ષમાં બૃહસ્પતિ વૃષભ રાશિમાં છે અને શુક્ર મે મહિનામાં તથા નવેમ્બરમાં ધરતીકંપનો યોગ કરે છે અને ટર્કી, પાકિસ્તાન, ઇરાક અને ઈટલીમાં એ ધરતીકંપ સવાની મોટી વડા છે. તે ઉપરાંત સૂર્ય અને ચંદ્ર-મહણો પણ આ વર્ષે છે તથા શનિ પણ વૃષભ રાશિમાં છે. મેપ, કર્ક, તુલા અને મકરની રાશિઓ રાશિમંડળની પ્રધાન રાશિઓ છે અને તેમના પહેલા ભાગમાં જો ધણા મહો ભેગા થાય છે તો જરૂર ધરતીકંપ થાય છે. ૧૯૩૪ ની સાલમાં મકર રાશિમાં એ મહો ભેગા થયા હતા અને મકર હિંદુસ્તાનને લગતી હોવાથી બ્રિટિશમાં ધરતીકંપ થયો.

નાના મોટા ધૂમકેતુઓ ન્યારે દુનિયાની નજીકમાં ફરતા ફરતા આવે છે ત્યારે તેઓ પણ સૂર્યમંડળનું સાધારણ ગુરુત્વાકર્ષણનું નિવસનદપણું બગાડી નાંખે છે અને ધરતીકંપો થાય છે. આ વર્ષે પણ ધૂમકેતુના દેખાવા પછી ધરતીકંપના આંચકા લાગ્યા હતા.

ધરતીકંપ ક્યા દેશમાં થશે એ બાબતમાં ખરી આગાહી કરવી મુશ્કેલ છે અને એનું કારણ પણ સ્પષ્ટ છે કે આપણા રાશિમંડળ અને પાશ્ચાત્ય રાશિમંડળમાં ફેર પડી ગયો છે. આપણે એક દેશની રાશિ અમુક માનીએ તો તેઓ બીજી માને છે. પરંતુ ભારતીય પદ્ધતિએ કદેલી આગાહી વધારે સાચી પડે છે.

ધરતીકંપોને લીધે થતી હાનિ પણ અટકાવવી મુશ્કેલ છે અને એમાં દૈવી પ્રકાપ માનવો વધારે સારો છે. ધરતીકંપના આંચકાને માટે ઘણા ખરા Reinforced Concreteનાં મકાનો બાંધવાની વાત કરે છે પણ જ્યાં મૂળ વસ્તુ જેના પર મકાન રચાયેલું છે તે જ સાબૂત નથી તો પછી ઉપરના મકાનની સાગિતી કેમ માની શકાય ? એક વખત પારો કે આંચકા આવે તો રહી જાય અને બીજી વખતે જમીન જેસી જાય કે મોટી ફાટા પડે તો પછી એ મકાન આખું જમીનમાં સમાઈ જઈ શકે. ગીજી વખતે પીગયેલી ધાતુઓ જેમની ગરમી ૩૦૦૦° સુધીની હોય તે બહાર આવે તો પછી રક્ષણનો સવાલ ક્યાં બેસે માય છે ! હા, પરંતુ પાશ્ચાત્ય પ્રભુ એવી બાબત પરથી વેપાર કરવાનું બહાનું અને Commercial propagandist (જાહેર ખબરો)નું કારણ સાફ શોધી કાઢે છે. અનેક સમયે લેકો એમ કહે છે કે, 'અમે Earthquake Proof (ધરતીકંપથી ન તૂટનાર) મકાન બાંધ્યું છે.' પરંતુ એક મોટા ધરતીકંપના એક સ્થાને થયા પછી ત્યાં તે પાછો થવાને માટે ઓછામાં-ઓછાં ૧૦૦ વર્ષ જોઈએ છે અને તે સમયે મકાનને બાંધી આપનાર ત્યાં હશે નહિ એટલે એ પોષળ ખરાબર થાય છે. સાધારણ આંચકા તો આપણે ત્યાંનાં માટીનાં ઘરો સારી રીતે ખમી શકે છે. લેખક જાતે બીહારના ધરતીકંપ વખતે ત્યાં હતો અને એણે જોયું હતું કે ગરીબોનાં માટીનાં ઘરો સલામત હતાં ત્યારે પાકાં ચણેલાં મકાનો તૂટી ગયાં હતાં.

ધરતીકંપના નાશને ઓછો કરવા પુરાતન જ્યોતિષિદોષે બહુ ઊંચાં મકાનો બાંધવાનો નિષેધ કર્યો હતો. અને જો ઊંચાં મકાનો ન બંધાય તો ઇજનેરોને પૈસા ન મળે માટે ઊંચાં મકાનો બાંધવા હોય તો earthquake Proofનાં ત્રાગડો પણ રચવો પડે છે. જેમ આ યુદ્ધમાં માનવ ઉપાયોથી બનાવેલા દારૂગોળાઓએ મજબૂતમાં મજબૂત મકાનોની હરતી ઉડાવી દીધી છે ત્યારે દૈવી પ્રકાપ સમયે આપણે એક Reinforced concrete ના મકાનમાં જેસી પોતાને સલામત સમજીએ તો એના જેવી મુખર્ષી બીજી કઈ કહી શકાય ?

સ્મૃતિ-જૂની

પ્રતાપ પ્ર વ્યાસ

સ્મૃતિ જૂની કુસુમ સરખી સ્વપ્નની સેજ, ગંગા
જેમાં નાહી, છલગલ કરું પાણી ઉઠાડું જેનાં
ને તંત્રીના રણગણ રવે સૂણવા ગીત જૂનાં
સ્પર્શી એને કિરણ કરથી એય મોટી મળ છે.

માનવી ત્યારે સંધાય છે ત્યારે તે પ્રાણી કરતાં પણ વધારે ખૂબે અને છે. એક પોખરામાં બે બુદ્ધિશાળી પ્રાણીઓને પૂરવામાં આવ્યા હોય ત્યારે તે પ્રાણીઓ મદદગાર હિંદી એ સમજી જશે કે, “જો અમે પોખરાની અંદર જ આવડીશું તો જો કંઈ પરિણામ આવશે તો અમારા બંનેના સામાન્ય વેરીના હિતમાં જ પરિણમશે.” પરંતુ આ વિષયમાં માનવી ખીજાં પ્રાણીઓ જેટલી અગમચેતી ભાગ્યે જ ધરાવે છે.

છેલ્લાં સો વર્ષથી જુદા જુદા વર્ગોમાં વહેંચાયતી ભારતીય પ્રજા પોખરામાં પુરાણ ગર્ભ છે. તેનામાં માનવસુક્ષ્મ નબળાઈ તો હતી જ અને ઉપરાંતમાં તેના ગનને શિક્ષણ દ્વારા એવી રીતે વિકૃત બનાવી દેવામાં આવ્યું છે કે અષ્ટા વર્ગો પોખરા પર સંયુક્ત હુમલો કરવાને બદલે પોતાનું બળ એકમેકની જ સામે વાપરે છે. એક-બીજા કોમીથી પોતાના અલગ અધિકાર અને અલગ હિત ઈર્ષ્યથી હમરો કોમીવાદી મંસ્થાઓ ફાટી નીકળી છે અને તેના મંચાલકો મોટે ભાગે પોતાને બિનકોમીવાદી ગણાવતા અતિ કેળવણીઓ છે. એવા કેળવણીઓ માટે પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા મંતોષવાનાં આંતરરાષ્ટ્રીય દ્વાર બંધ થઈ જવાથી અને રાષ્ટ્રને ખાતર પોતાનું ને પોતાનાનું રક્ત રેડવાની તેમનામાં હિંમત ન હોવાથી તેમણે સ્વાર્થને ખાતર ભારતનાં ભાગ્ય સાથે રમત આદરી. સરકારી હોદ્દાઓ અને સરતી કીર્તિ ખાટવાને તેઓ જુદી જુદી મંસ્થાઓ કે વર્ગોના નેતાઓ બન્યા અને ભારતીય સ્વાતંત્ર્યને દૂર ને દૂર હાસિલતા નિરર્થક કાર્યક્રમો, કક્ષા કે વર્ગવિચ્છેદોમાં તેમણે દંગાલ બની ચૂકેલી પ્રજાની રહીસહી શક્તિને પણ દુર્બલ આદર્યો. પરિણામે હિંદ અનેક વિભાગોમાં વહેંચાઈ ગયું અને તેમાં હિંદુ અને મુસ્લિમ એવા બે મુખ્ય વર્ગ પડી ગયા.

પરદેશી પ્રચારકોએ ભારતીય ઇતિહાસને એવી રીતે રજૂ કર્યો છે કે જાણે હિંદુ અને મુસ્લિમ એ બંને કોમો હંમેશાં કોમીવાદી ધોરણે આવડ્યા જ કરી હોય. પણ આ વિધાન સત્યથી વેગળું છે. હિંદુ-મુસ્લિમોએ વિચરે એટલા છે એ વાંત સાચી, પણ તે રાજકીય દષ્ટિએ. પરદેશી આક્રમણકર્તાઓ અને તેમને એક યા બીજા માર્ગે મદદ કરનારાઓ સામે લડવાની જગતમાં હરકોઈની ફરજ છે અને એ જ ફરજના ધોરણે હિંદુ-મુસ્લિમ સંગ્રામ ખેલાયલા. આક્રમણ કે બચાવના ક્ષેત્રમાં ધાર્મિક ઝડપને ઉપયોગ લાભદાયી નીવડશે એમ ધારી રાજનીતિજોએ અને જાણીનેષ્ટોને ઉશ્કેર્યું હોય એવા કેટલાક અપવાદોને ખાંદ કરીએ તો ધર્મના વિષયમાં બંને પક્ષ એકમેકનું માન જાળવતા. આજે યુદ્ધના સંયોગોમાં સ્વતંત્ર ઇચ્છાંક જેમ જન્મેલો દુશ્મન ગણવા ઉપરાંત નાઝીવાદમાં માનતા અંગ્રેજોને પણ દુશ્મન ગણે છે તેમ સ્વતંત્ર હિંદે યુદ્ધના સંયોગોમાં મુસ્લિમો પ્રત્યે એવી વલણ દાખવી હોય તોપણ શાંતિના સૂમયે બંને કોમો બંધુભાવે વર્તેલી અને એકમેકના ધર્મનું સન્માન જાળવતી, એટલું જ નહિ પણ ધાર્મિક જાહોજવાલોમાં એકમેકને મદદ પણ કરતી. આ વિષયમાં થોડાંક ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંતો સમયોચિત નીવડશે.

સંખ્યાબંધ મંદિરો બંધાવનાર જગદુશાહને મુસ્લિમોએ જ્યારે પોતાના ધર્મને માટે કંઈક કરવા વિનંતિ કરી ત્યારે જગદુશાહે તેમને એ મસ્જિદો બંધાવરાવી આપેલી.

દિલ્હીપતિ મહુમદ તઘલક જિનપ્રણસૂરિને પોતાના ગુરુ સગાન લેખતો, એટલું જ નહિ પણ પોતાના રાજમહેલની નજીકમાં જ ૪૦૦ લગ્ન ધરો બાંધી શકાય એટલી જગ્યા કાઢી આપી તેણે તેને 'ભદ્રારક સરામ' નામ આપેલું અને ત્યાં ઉપાસ્રય અને મંદિર બંધાવરાવી આપી તે મંદિરમાં તે સતત લગ્ન ઉત્સવો ઉજવાવતો. તે પ્રસંગે ત્યાં યાગતા વાગિત્રો તેને પોતાની ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં જરાપણ અડચણકર્તા નહોતા નીવડતાં.

ખેભાતમાં અગ્નિપૂજાએ અને બ્રાહ્મણોએ મળીને મુસ્લિમોને કનડેલા અને એક મસ્જિદ સળગાવી મૂકેલી ત્યારે શિદ્ધરાજે શ્રામ વેશે મળે તે જઈ ઝીણુવટભરી તપાસ કરેલી અને તેમાં હિંદુઓનો વાંક જણાતાં તેણે તેમનો દંડ કરી નવી મસ્જિદ બંધાવરાવી આપેલી.

મંત્રી વસ્તુપાલે ૬૦૪ કરવાને જની મોઝદીન મુલતાનની મા સાથે ત્રણ લાખની કિંમતનું મંગેમરમરનું એક રમણીય તોરણ મોકલાવેલું અને મોઝદીન મુલતાને વસ્તુપાલને મૂર્તિઓ બનાવવાને માટે પોતાની સરહદમાં આવેલી મમ્માણ પથરની ખાણો સોંપેલી.

જંગીઝખાંના વારસ અને મીનના બાદશાહ કુબ્લાઈખાને પોતાના રાજગુરુ તરીકે બૌદ્ધ ભિક્ષુક દ્વારપાની નિમણૂક કરેલી.

રાજગૃહમાં શ્રી પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવવામાં ફીરોઝશાહે, લલિતપુરમાં મૂર્તિઓ બરાવવામાં હોસંગશાહે, કુદ્દપપાક તીર્થમાં મંદિરનો છૂટોદાર કરાવવામાં દિલ્હીપતિ બહાદુરશાહના મુખેદાર ઉસદખાંએ અને કર્મશાહ શત્રુંજયનો ઉદાર કરાવવા ઈચ્છતા હતો ત્યારે ચાંપાનેરપતિ બહાદુરશાહે પૂરતી મદદ કરેલી. રોરશાહે શત્રુંજયની યાત્રાએ જઈ ત્યાં દૂરથી આદિદેવના ચળે સોનામહોરો ધરેલી.

શુર્જરપતિ મહાદેરશાહ વ્યાકરણ, સાહિત્ય અને ગ્રંથીનશાસ્ત્રો અભ્યાસી હતો અને તેના દરબારમાં જૈન તેમજ હિંદુ કવિઓને અને ધર્માચાર્યોને સારું સન્માન મળતું.

દુસ્મનોથી ભાગતા ફરતા દારારશાહ અને બાઝબહાદુર સમા અનેક નામાંકિત મુસ્લિમોને હિંદુ રાજવીઓને ત્યાં આશ્રયસ્થાન મળેલું.

મુલતાન આદિલશાહે શિવાજીને વીજપુર ન્હોતરેલો ત્યારે વીજપુરમાં ગોવધ બંધ થાય એ શરતે તે ત્યાં ગયેલો, તે પછી વીજપુરની બજારમાં એક કસાદને ગાયનો વંધ કરતો જોતાં જ શિવાજીએ તેનો હાથ કાપી નાંખ્યો. આદિલશાહે આ સાહસ માટે તેને અબિનંદન આપેલ... શિવાજી સ્વરાજ્ય માટે સંત્રામ બેઠતો હતો એટલે સત્તા જમાવી બેઠેલા મુસ્લિમો સામે તેને અથડામણમાં આવવું પડે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ મુસ્લિમ ધર્મસ્થાનો અને ધર્મપુસ્તકો પ્રત્યે તેણે સંપૂર્ણ સન્માન જાળવેલું તેની તો ઇતિહાસ પણ સાક્ષી પૂરે છે.

મોગલોની ધર્મસહિષ્ણુતા તો જગવિખ્યાત છે. અકબરે તીર્થસ્થળ માટે ખોદેલાં ફરમાનો, તીર્થસ્થાનોમાં અને પર્વના દિવસોએ તેણે માન્ય રાખેલો, જીવહિંસાનો પ્રતિબંધ, હિંદુવિજયસૂરિ પ્રત્યે તેણે દર્શાવેલો ભક્તિભાવ વગેરે જાણીતાં છે. તેણે પોતાની પ્રિય કુવરી પંડિત જગન્નાથ વેરે પરણાવેલી. જહાંગીરે પણ હિંદુઓ પ્રત્યે એટલેજ સમભાવી હતો. તે ઔરંગઝેમે જ્યારે ધર્મના ઝનૂતમાં અમદાવાદમાં ચિન્તામણિ પાર્શ્વનાથનું મંદિર તોડી નાખેલું ત્યારે શાહજહાંએ તેને તે ફરી બંધાવી આપવાની ફરજ પાડેલી.

રાસચંદ્રિકા [ભાગ ૧-૨ સાથે]—કર્તા અને પ્રકાશક: અરેશર ફરામજી ખખરદાર,
૫૭૮૮, પારસી કોલોની, દાદર, મુંબઈ ૧૪. કિંમત રૂ. ૩-૦-૦.

છેલ્લાં થોડાંક વર્ષોથી કવિ શ્રી ખખરદારે તેમનાં પ્રગટ-અપ્રગટ કાવ્યોના વિષયવાર સંગ્રહો બહાર પાડવા માંડ્યા છે. તેમાં રાસ-સંગ્રહરૂપે પ્રગટ થયેલ આ 'રાસચંદ્રિકા' એક આવકારપાત્ર ઉમેરો અને છે.

આ સંગ્રહમાં પૂજન, આમંત્રણ, વિશ્વશીલા, પૃથ્વીકુંજ, પર્વોત્સવ, હાલરડાં, ગૃહમંડપ, ગોપગુંજ, પ્રણયરંગ, દાંપત્ય, સંસારવિષાદ અને વિસર્જન એમ કુલ આર વિશાગમાં ૧૨૫ રાસ પ્રગટ થયા છે. તેમાં ૫૧ રાસ 'રાસચંદ્રિકા'ના પહેલા ભાગ [તેની બે આવૃત્તિઓ ખલાસ થઈ જવાથી ત્રીજી આવૃત્તિને આ વિસ્તૃત સંગ્રહમાં સમાવી દેવામાં આવેલ છે.]માં પ્રગટ થઈ ચૂકેલ છે, ૪૩ રાસ આ પૂર્વે પ્રગટ થઈ ચૂકેલ કવિના જુદા જુદા કાવ્યસંગ્રહોમાંથી તારવાયા છે ને બાકીના ૩૧ રાસમાંથી કેટલાક સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલા અને કેટલાક અપ્રગટ રહેલા છે.

સાદી ભાષા અને પરિચિત ઢાળમાં ભાવ, રાબ્દ અને સંગીતનો ત્રિવેણીસંગમ સાધતા કવિશ્રીના આ રાસ ગુજરાતી પ્રજાને દંડ અને દંથે અમર રહેવાના છે અને કવિશ્રી ન્હાનાગાનના અને થોડાક ખોટાદરના રાસોને બાદ કરતાં તે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અજોડ નીવડે તેવા છે.

આમાંનાં ઘણાંખરા રાસ પ્રગટને ઝીલો લઈએ છે અને તેનાં થોડાં મૂલ આ પૂર્વે અંકાર્ષ પણ ચૂક્યાં છે. નવા રાસોમાં 'સંખ્યા' ખૂબ ખ્યાન આકર્ષે છે. તેમાં—

પહેરી કસબો ચૂંદડી, ચાલી ચતુરા વાટ;
દેવનવનશી તારસી, ચોઢયો લાલ લલાટ:

* * *

સરવર સરિતા સિંધુમાં, પગ એ ધોવા જાય;
તાવ્યાં કંચનશાં જની, જળ સૌનાં રેલાય:

—જેવી પંક્તિઓ એવું વિવિધરંગી, ને રસ અને પ્રકૃતિને સાંકળતું મનોહર દશ્ય ખડું કરે છે કે જોને સમાંતર દશ્ય શોધવાને 'મેષદૂત'ને યાદ કરવું પડે છે.

આ રાસસંગ્રહ કવિશ્રીએ ડૉ. તારાપોરવાળાને અર્પણ કર્યો છે. આભારદર્શન, લાગણી અને વેદનાં સાંકળતું અર્પણકાવ્ય ગુજરાતની સાહિત્ય-શિદ્ધિમાં ઉમેરાઈ પીવડવા સાથે જ ગુજરાતી સાહિત્યકારની દશાનુ પ્રતીક જની જાય છે:

ધગતા રણે પડો જે પ્રભુને સંભારે, હૂજતો ઉપાડ્યો ને નાને બેસાડ્યો,
પ્રભુશા. આવી ત્યાં કર ધારે: આંસુ લૂછીને હૃદે લાડ્યો:

હો વીરા !

હો વીરા !

એનાં તે મૂલ્ય કોણ મૂલ્યવશે મહીમાં ? ૩ એનાં તે મૂલ્ય કોણ મૂલ્યવશે મહીમાં ? ૬

ચરમાનું

કારખાનું

- § આખાયે દિદમાં પહેલવહેલું છે અને એક જ છે.
- § મુખ્ય મુખ્ય સર્વ મશીનરી પણ અત્ર દિદમાં જ બનાવાને લેખી કરી છે એટલે કારખાનને તદ્દન સ્વદેશી બનાવટનું જ કહી શકાય તેમ છે.
- § અમે જર્મનીમાં આઠ આઠ વર્ષ ઉપરાંત રહીને તાત્કીલ લીધી છે.
- § વળી આપના વૈદિક અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની હંમેશ પદ્ધતિ પ્રમાણે રેગવણી લઈ મુંબઈ પુનીવરસીદીની ડીગ્રી મેળવી છે. એટલે ચરમાના નંબરો પણ બનાવર માફક આવતા કારી આપીએ છીએ.
- § ઉપરાંત ચરમાનો વેપાર, ત્રીસ ત્રીસ વર્ષ કરી, વ્યાપારિક દૃષ્ટિએ તેમાં આવી પડતી ત્રીણી ત્રીણી જરૂરિયાતોનો પરિચય પણ સાધી લીધો છે.
- § આ પ્રમાણે ચરમાના કાચ તૈયાર કરવામાં તથા તેના પહેરનારને મંપૂર્ણ મંત્રાય આપી શકાય ત્યાંમુધીની પહેલેથી છેલ્લે સુધીની દરેક દરેક નાની મોટી ક્રિયા-પ્રક્રિયાનો પદ્ધતિપૂર્વક અમે અભ્યાસ કર્યો છે, પરિચય લીધો છે, અનુભવ સાથે પરિશીલન કર્યું છે. એટલું જ નહિ પણ તે મારે સોનાનો આંદ પણ મેળવ્યો છે.
- § વળી અમારું જ કારખાનું હોઈને, તેમજ અમારી અંગન હેખરેખ નીચે કાચ બનાવાતા હોઈને, ગમે તેવું કપડું, અટપડીકું કે ત્રીણી વિગતવાળું પ્રીટકીશન હોય નો પણ જૂજ સમયમાં જ તેના કાચ બનાવી આપીએ છીએ.
- § કેમેરાના કાચ, દુઃખીનના કાચ, તેમજ માઇક્રોસ્કોપ છત્વાદિના પૈરાનિક રીતે બનાવાતા કાચની ભાંગવૂંદ ચર્ચ હોય તો તે સમા કરી અપાય છે અથવા નવા પણ નાંખી અપાય છે.
- § તેવી જ રીતે ચરમાનું પણ દરેક પ્રકારનું રીપેરેશ કામ કરી આપવામાં આવે છે.
- એટલે ચરમાના કાચની કોઈપણ પ્રકારની જરૂરિયાત મારે ક્યાંય જવાની કે ગાથાં ખાવાની જરૂર રહેતી નથી.

- § વળી દામ પણ અન્યની સરખામણીમાં સારા લાગે તેવા જ રાખ્યા છે.
- § પોતાનાં વખાણ પોતાના મહેંએ દરવાં તે કાઈ રીતે મિત્તનીય નથી જ. એટલે વિશેષ નથી લખતા; પરંતુ ભવભલા હંમેશ તથા દેશી, નાના તથા મોટા અમલદારોએ તેમજ શાનમદારાઓએ સ્વતઃ અમને આપેલા સર્વિફિકેટ મથાંતે વાંચી જોયા વિનંતિ છે.

રાવપુરા, ટાવર સામે,
વડોદરા

દાખો યા મળે—

શંશિકાન્ત એન્ડ કું.. ચરમા બનાવનારા

सुवास

पृष्ठ ४ : अंक १

वर्ष १९४१

तंत्री

श्री. त्रिलुवनदास लहरेय्यद शाह

श्रीमन्महादेव अभिलष संघवी

અનુક્રમાંલુકા

પૃ. ૪

બુન : ૧૯૪૧

અંક ૨

૧ પરમાત્મા ...	...	...	ચ ...	...	...	૪૯
૨ આશ્રય [વાર્તા] ...	...	...	વિરાટ ...	...	...	૫૦
૩ યુદ્ધ ...	...	...	નરસિંહ ...	...	...	૫૩
૪ ગુરુદેવ [કાવ્ય] ...	...	...	પ્રતાપ વ્યાસ ...	...	...	૫૬
૫ વિક્રમ-કાલિદાસ ...	...	...	ચીમનલાલ સંઘવી ...	...	...	૫૭
૬ સાધુ [કાવ્ય] ...	...	...	જ્ઞાનંદ દેવ ...	...	...	૬૩
૭ તપસ્વીના ત્યાગ [વાર્તા] ...	...	...	પંકજ ...	...	...	૬૪
૮ શિલ્પપદિકારમ ...	...	...	ચમનલાલ ...	...	...	૬૭
૯ યુદ્ધ-ઉર્ધ્વા [કાવ્ય] ...	...	...	રમણલાલ બટ ...	...	...	૭૧
૧૦ વિકાસપાદ ? ...	...	...	પંડિત રઘુનંદન શર્મા ...	...	...	૭૨
૧૧ જીવન ઝરણ ...	...	...	રમણલાલ ગ. બટ ...	...	...	૭૨
૧૨ વય અને સંતતિ ...	...	...	પ્રભા ...	...	...	૭૨
૧૩ 'ગોવાલણી'નું અવસોકન [કાવ્ય] ...	...	...	નર્મદાસંકર હ. વ્યાસ ...	...	...	૭૨
૧૪ હરતાકર ...	...	...	સુરેશ માંધી ...	...	...	૮૧
૧૫ કુંવરત ...	...	...	વિદ્યાર્થી ...	...	...	૮૨
૧૬ સફળ માનવી ...	...	...	ભાનુ શુક્લ ...	...	...	૮૪
૧૭ કથમ જ્ઞાપ ? [કાવ્ય] ...	...	...	કે. સ્વમસેવી ...	...	...	૮૫
૧૮ યુરોપના કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રસંગો	...	...	પ્રભુલાલ શુક્લ ...	...	...	૮૬
૧૯ ગુજરાતી પ્રજા અને સાહિત્ય-સામયિકો ...	...	...	કિશોરલાલ ઓમિયા નેશી ...	...	...	૮૭
૨૦ પ્રાસંગિક દેખાવિત્રો ...	...	...	સાહિત્યકાર ...	...	...	૮૯
૨૧ અન્ધ-પરિગ્રય ...	...	...	...	...	...	૯૧
૨૨ તારા-તણખા ...	...	...	...	...	...	૯૪

લવાજમ

અંકો અને લેટના ટપાલખર્ચ સાથે—

હિંદ—

ખર્ચ—

પરદેશ—

૩-૪-૦

૩-૮-૦

શિલિંગ ૬

બહેર-ખર્ચના ભાવ

૬ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં. ૩	ટોટલ ભાવ
૧ પાનું ૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	ખમણો ભાવ
૨ " ૨૭	૧૪	૫	એક કલર	ઉપર પ્રમાણે
૩ " ૧૬	૮	૩	બે કલર	૨૫% વધારે

બહેર-ખર્ચ ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૨.૫% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી બી. એ.

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ.

૨૩-૧-૪૧

નિયમો-ચોજના

‘સુવાસ’ નો ઉદ્દેશ પ્રજાની સર્વિત્તિક ઉન્નતિમાં દરેક રીતે મદદગારી જનવાનો છે. તે ઉદ્દેશને અનુકૂળ થઈ પડે એવા વિવિધ પ્રકારના લેખોને તેમાં સ્થાન અપાશે. અભ્યાસ-પૂર્ણની સાથે સાથે જોડણીશુદ્ધ, સરળ, મૌલિક ને રસિક લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે.

‘લેખકોનો ઉત્સાહ વધારવાને અમે ‘લેખકમંડળ’ ની એક સુંદર યોજના ઘડી છે. એ મંડળમાં હિંગતા કે પ્રતિષ્ઠિત હરકોઈ લેખક જોડાઈ શકે છે. તેમાં જોડાવાને ‘સુવાસ’ માટે એક સર્વાંગસુદર લેખ મોકલાવવાનો રહે છે. એક વખત એવો લેખ પ્રગટ થયા પછી લેખક ‘લેખકમંડળ’ નો સભ્ય બની શકે છે અને દર વર્સે એવો એક લેખ આપીને પોતાનું સભ્યપદ તે ચાલુ રાખી શકે છે. તે રીતે સભ્ય બનવાથી લેખકને વિના ‘લવાજમે’ ‘સુવાસ’ મોકલાય છે. તેને પોતાના પ્રગટ થયેલ લેખની પાંચ આઉટ-પ્રોન્ટ્સ મળે છે તે વિશેષની જરૂર હોય તો અદ્યપ ખર્ચે સંગ્રહતા કરી અપાય છે; પુરસ્કાર ને એટ પર અધિકાર મળે છે; પુસ્તક-પ્રકાશનની સગવડતા કરી અપાય છે અને વિશેષમાં તે ‘સલાહકાર-મંડળ’ માં પ્રતિનિધિત્વ મેળવી શકે છે.

‘સુવાસ’ નું સલાહકાર-મંડળ નવ સભ્યોનું રહેશે. તેમાંથી પાંચ સ્થાનિક વિદ્વાનોમાંથી નીમાયલા, એક તંત્રી અને એક જીવવસ્થાપક-મંડળમાંથી-એમ સાત નિશ્ચિત રહેશે. આઠમા તરીકે લેખક-મંડળમાંથી-વિશેષ ગૃહકાર આપનારને દર વર્સે નીમવામાં આવશે. અને નવમા તરીકે લેખકમંડળના સભ્યોએ દર વર્સે ચૂંટી કાઢેલો પ્રતિનિધિ રહેશે.

‘સુવાસ’ ના સલાહકાર-મંડળનું કાર્ય ‘સુવાસ’ ના અધ્યક્ષે પરત્વે સલાહ આપવાનું અને સચવાતો વિચારવાનું રહેશે.

‘સલાહકાર-મંડળ’ની એક વર્ષમાં એક વખત અને વધુમાં વધુ એ વખત મળશે. તે પ્રસંગે બહારગામથી આવનાર પ્રતિનિધિઓને જાણે મોઝલની અંદરના અંતર માટે મુસાફરીલાકું વગેરે મળી રા. ૫ અને તે ઉપરાંતના અંતર માટે રા. ૧૦ અપાશે તથા જની શકશે તે તેમને બીજી જરૂરી સ્થાનિક સગવડતાઓ પૂરી પડશે.

પ્રતિનિધિની ચૂંટણીનું કામ ‘સુવાસ’ સાથે જોડેલા પરિપત્રથી કરવામાં આવશે.

આલુ અંકમાં ‘સુવાસ’ ની વાર્ષિક અનુક્રમણિકા પ્રગટ થઈ છે. તેમાંના સર્વ લેખકો લેખક-મંડળના સભ્ય ગણાશે અને તેમને ચૂંટવાનો ને ચૂંટાવાનો અધિકાર છે. એ લેખકોમાંથી જેઓ પ્રતિનિધિની ચૂંટણીમાં જીતા રહેવા માગતા હોય તેઓ આ અંક મળ્યા પછી દસ દિવસમાં પોતાની એ ઇચ્છા અમલે જણાવે. નવા અંકમાં પરિપત્રની સાથે સાથે એમનાં નામ જાહેર થશે. લેખક-મંડળના સભ્યોએ પોતાના મત સાથે એ પરિપત્ર ભરીને

તે દશ દિવસમાં અમને પાછો મોકલાવવો. તે પછીના અંકમાં પરિણામ અને સમસ્ત સલાહકાર-મંડળનાં નવાં નામ જાહેર થશે.

X

જેટલીક વ્યક્તિઓ અને યંત્રાઓને 'સુવાસ' ખૂબ જ રુચી છે. પણ આર્થિક અગત્યતાના કારણે તેઓ ધણા જ યોગજી લવાજમે તેની માંગણી કરે છે. આ માંગણીને પહોંચી વળવું અમારે માટે મુશ્કેલ હોય છે. આ જાળત ધીમેત સાહિત્ય-પ્રેમીઓએ વિચારવા જેવી છે. તેવા સંજ્ઞાને એ પ્રકારના જેટલા ગ્રાહકોને માટે ગ્રાહક દોઢ અંકે રૂપિયા આપવાને તૈયાર થશે, એટલા ગ્રાહકો પાસેથી અમે પણ લવાજમમાં અંકે રૂપિયા ઓછા લઈશું. પરિણામે એવા સેંકડો ઉત્સુક ગ્રાહકોને સવા રૂપિયામાં 'સુવાસ' મળી રહેશે.

'સુવાસ'ના પ્રચારમાં મદદ કરી શકે તેવા સાહિત્યપ્રેમી મિત્રોમાંથી જેઓ એક ગ્રાહક મેળવી આપે તેમને મુંદર-મુશોભિત પોકેટ-ગણતરી. જે ગ્રાહક મેળવી આપે તેમને 'આંખ અને અક્ષમા' (કાચું પૂઠું)નું પુસ્તક; તથા ગ્રાહક મેળવી આપે તેમને તેનું પુસ્તક (પાકું પૂઠું); ચાર ગ્રાહક મેળવી આપનારને ગણતરી ને પુસ્તક મેળવે; પાંચ ગ્રાહક મેળવી આપનારને વિના લવાજમે 'સુવાસ' મોકલાય છે; અને તે ઉપરાંત વિશેષ ગ્રાહકો મેળવી લેવાનારને વિભિન્ન પ્રકારે પુરસ્કાર અપાય છે. સાહિત્યના પ્રચારમાં આ પ્રકારના લાભ બીજે પણ કદાચ મળી શકતા હશે, પણ 'સુવાસ'માં એટલી વિશેષ સગવડતા છે કે તેમાં તેવી મિત્ર-પ્રચારકો પર લવાજમ ઉધરાવવાની જે બીજા કોઈ પ્રકારની જવાબદારી નથી. તેઓ ફક્ત નામ સૂચવે અને અમે પ્રવાસ કરીએ. તે પ્રવાસમાં જેટલી સફળતા મળે તેના પર અને લાભ નામ સૂચવનારને ફાળે નોંધાય.

'સુવાસ'ના નમૂનાનો અંક પત્ર લખી જણાવનારને વિના મૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે. પણ તે પત્ર મળ્યા પછી પ્રગટ થાય તે અંક મોકલાશે. નમૂનાના અંકની તરતમાં જરૂર હોય તેમણે તથા આનાની ટિકિટો બીડવી.

જેમાં ઉત્તર જરૂરી હોય એવા દરેક પ્રકારની પત્રવ્યવહારમાં કે. સે.એ. અસ્ટીકાઈ નીચડે તો પાછા મેળવવાને, જરૂરી ટિકિટો બીડવી જોઈએ. અને પોતાના પત્ર પર કે. બુકપોસ્ટ પર, પોસ્ટલ નિયમ પ્રમાણેની, પૂરતી ટિકિટો ચોડવી જોઈએ.

કાર્યાલયને લગતા પત્રવ્યવહારમાં તંત્રી કે સંચાલકનું નામ ન લખવું. કેમકે તેમ યવાથી તેમની ગેરહાજરીમાં તે પત્રની વ્યવસ્થા વિલંબજનક થઈ પડે છે.

'પ્રાચીન ભારતવર્ષ' કે 'Ancient India'ના ગ્રાહકોને પ્રથમ વર્ષે અર્ધા લવાજમે [લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ=૧-૧૨-૦] અને ત્યારપછી બીજાએક વર્ષને માટે પોણા લવાજમે [૨-૮-૦] 'સુવાસ' મળી શકશે.

[હસ્તકલા સંગ્રહમાં આ અંક પણ મોકલે થશે છે તો વાચકર્ણ દરચુગર કરશે એવી આશા રાખીએ છીએ.]

वार्षिक अनुक्रमणिका

संवत् १९८६-८७ वैशाख-श्रवण	वर्ष वीथु	पृ. सं. १९४०-४१ मे-अप्रिल
क विषयकम्		
	१ काव्य	
१ उर पारलुं सुरेश गांधी	१ १४ आश्वि 'नौतम'	१५१
२ लुट्टी न द्विष्टि देवश रा. मोदा	१४ १५ विनिपात भट्टेन्द्रकुमार देसाई	१७३
३ भान 'नौतम'	१६ १६ वीक्षायतीने— प्रभुलाल शुक्ल	१७७
४ शुं घटे? 'द्विभक्त'	४३ १७ छिन्नरने प्रभुलाल शुक्ल	२००
५ मृत्यु पगडी सुरेश गांधी	५० १८ अयि कुसुम इणी! 'नौतम'	२०२
६ विवित्र अश्रु देवश रा. मोदा	५३ १९ पांन्डा रमण व्यास	२०५
७ भगव के छुट्य? भट्टेन्द्रकुमार देसाई	५८ २० तडने रमणलाल लट	२३८
८ रहस्यमयी सुंदरी! 'नौतम'	७१ २१ वध, वीरा! कान्तिवाल परीष	२४८
९ तारे प्रलो 'नौतम'	६६ २२ पंथीआ देवश रा. मोदा	२६२
१० जूझो, भधुरे भूगणेश पी. शाह	६६ २३ तेज-यात्रा बालयन्द्र	२६७
११ अमल रमणलाल लट	६६ २४ डेम जालुं? रमण व्यास	२७६
१२ हुं धाई तो— 'भय'	१२६ २५ इपनी आंधी 'द्विभक्त'	२८३
१३ शाने? 'द्विभक्त'	१४७ २६ पराजित देवश रा. मोदा	३१०

૨૭ શોકલડી	૪૧૨	૨૫ અપમાન	
જ્યોત્સ્નાવનદાસ દેસાઈ, મોદી		જ્યોત્સ્ના દવે	
૨૮ આથમતા સૂર્યને	૩૪૦	૩૬ મૃત્યુભય	૪૩૭
મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ		સુરેશ ગાંધી	
૨૯ કોકિલ બે ટહુકે	૩૫૪	૩૭ મને જો ચાહો તો—	૪૩૭
કાન્તિલાલ પરીખ		દેવજી રા. મોદી	
૩૦ અંધારનો ઉલિચનારો	૩૬૫	૩૮ કારકુનનું સ્વપ્ન	૪૬૩
સુરેશ ગાંધી		રમણલાલ ભટ્ટ	
૩૧ નાવિકને	૩૭૪	૩૯ તંબૂ	૪૬૯
પ્રભુલાલ શુક્લ		જેઠાલાલ ત્રિવેદી	
૩૨ બધોયને	૩૮૭	૪૦ 'વિમાન'ને	૪૮૫
'દિમદ્દત'		પ્રભુલાલ કાલિદાસ જ્યોત્સ્ના	
૩૩ તારી વીણા	૩૮૭	૪૧ શીરાવ	૫૦૪
સુરેશ ગાંધી		'દિમદ્દત'	
૪૪ ઓરતા ના લડયાના	૪૧૦	૪૨ સનાતન ન્યાય	૫૦૬
દેવજી રા. મોદી		જેઠાલાલ ત્રિવેદી	

૨ વાર્તા

૧ કંદ્યાણુ	૬	૧૧ વિજયી કોણ ?	૨૪૪
કૃષ્ણરાવ મોહિલે		પંકજ	
૨ વિશ્વાસઘાતી !	૩૦	૧૨ ટપુરાનું	૨૬૮
પંકજ		'સૌજન્ય'	
૩ આરાધક	૫૯	૧૩ મુક્તિ	૨૬૭
પ્રભુલાલ શુક્લ		પંકજ	
૪ વિસ્તવ	૮૪	૧૪ અતિમ સંગીત	૩૪૧
પંકજ		પંકજ	
૫ કૃપની દોડેલી	૧૧૦, ૧૧૬, ૨૦૩	૧૫ નાગયજ્ઞ	૩૮૮
પ્ર		પંકજ	
૬ મૂક અલિશાપે	૧૩૦	૧૬ એકલતાના ડામ	૪૦૨
પંકજ		આરદિય	
૭ અપૂર્ણ સાધના	૧૪૮	૧૭ પ્રેમનું મૌન !	૪૧૭
પંકજ		ચિરંતન	
૮ કેરી	૧૭૪	૧૮ ધર્મજીવો	૪૩૮
ભાતુશંકર નીલકંઠ આચાર્ય		રમણલાલ વ. દેસાઈ	
૯ દીપક	૨૦૬	૧૯ ઉપકાર	૪૫૩
કૃષ્ણરાવ મોહિલે		ધ. ન.	
૧૦ સંધ્યા-પ્રદીપ	૨૧૮	૨૦ જ્યોતિષી કે કમ્બોળી	૪૬૭
પંકજ		પંકજ	
		૨૧ પલકો હળમ	૫૦૫
		'સૌજન્ય'	

૩ જીવન-ચરિત્ર

૧-૧૧ જીવન ઝરણુ ૨૪, ૧૧૬, ૧૫૮, ૧૧૬ દિ. બ. મણિલાલ જસવાલ ૨૦૧	
૨૨૧, ૨૬૩, ૩૨૮, ૩૬૬, ૪૨૬,	જગજીવનદાસ દ. મોદી ૨૫૧, ૩૦૪
૪૭૦, ૫૧૦	
પ્રમા	૧૩૧-૨૦ ૪૨૧૭ દોહરકી

૧૨ યુદ્ધના અગ્રણીઓ :	૧૭ સેનેકાનું જીવન અને કવન ૩૫૫
ચચીલિ, મુસોલિની	ત્રિભુવન ટી. હેમાણી
નરસિંહ	
૧૩ મહાન પૃથ્વીરાજ	૧૯ માતા-પુત્રી ૩૮૧
ગીમનલાલ સંઘવી	કાન્તિલાલ વિ. ત્રિવેદી
૧૪ કવિ નહાનાલાલ	૨૦ વૌકટકી ઇમ્મન્યુઅલ ૪૪૭
રમણલાલ વ. દેસાઈ	ગીમનલાલ
૧૫ શેક્સપિયર	૨૧ સર બ્યંકટ રામન ૪૮૩
બાલચન્દ્ર મ. પરીખ	વિદ્યાર્થી

૪ નાટક

૧ કાયા	૩૬૩
મગનલાલ પરીખ	

૫ ધર્મ-સંસ્કૃતિ

૧ રણકાર	૪૬ ૫ તેજ-કાયા ૨૪૧
ચ	ચ
૨ જ્ઞાન	૯૭ ૬ અહિંસા : સંસ્કૃતિમાં તેનું સ્થાન ૨૭૩,
ચ	૨૮૬, ૩૩૭, ૪૮૧
૩ સંપત્તિ	૧૪૫ ૭ જગત ૩૮૫
ચ	ચ
૪ અહિંસા અને સ્વાધીનતા	૧૬૩ ૮ પ્રેમ અને શ્રીકૃષ્ણ ૪૩૩
ચ	મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ

૬ જીવન-સંસ્કૃતિ

૧ પુરુષમેળગાડનારી-કાલે-ચરતી	૫ યુરોપીય સંસ્કૃતિ ૧૭૮, ૨૧૪
કે બહારની ?	૧૫ નરસિંહ
રાજરત્ન વાસુદેવ વિ. નેશી	૫ આમ-ચરના ૨૦૬
સંકરજતી મોહનજતી ગોસાઈ	ચન્દ્રક
૨ જ્ઞાતિ-સંસ્થા	૬ તાજ ! ૨૮૦
રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ	નરસિંહ
૩ આખ્યાન-યુગનો સમાજ	૭ હીટલર અને મોડી ૨૬૪
નાગકુમાર મહાત્મા	ગીમનલાલ સંઘવી

૮ ભારતીય સૈન્યો અને યુદ્ધ નગસિદ્ધ	૩૨૫	૧૦. નારીજીવનની મહત્વાકાંક્ષા ચન્દ્રિકા	૩૭૦
૯ હિંદુ વચન બેરોડા	૩૨૭	૧૧ ગોરો સંસાર વિદ્યાર્થી	૪૭૩

૭ ઇતિહાસ-સંશોધન

૧ ગૂજરાતનો 'સર્વસંગ્રહ' કેમ તૈયાર થયે શકે ?	૪ ક્રોળ	૩૪૫
પ્રો કેશવલાલ હિ કમદાગ	ચીમનલાલ સંઘવી	
૨ કેટલીક ઐતિહાસિક રખસનાઓ વિદ્યાર્થી	૫ ભારતીય કાલગણના અને સંવત્સરો	૩૯૮
૩ જૈન-સાહિત્યમાં મહાકવિ કાલિદાસનાં સંસ્મરણો	ચીમનલાલ સંઘવી	
લાલચંદ્ર ભ ગાધી		

૮ ભૂગોળ-પ્રવાસ

૧ અવશેષ	૩૨૧	૩ ચપા	૪૮૯
૨ જાપા-સુમાત્રા કિશોરલાલ આલિયા ભેશી	૪૪૩	ચીમનલાલ સંઘવી	

૯ અર્થશાસ્ત્ર-રાજકારણ

૧ શાખ	૨૮	૭ વેતન	૨૫૬
નર્મદાશકર હ બ્યાસ		નર્મદાશકર હ બ્યાસ	
૨ જાસુસ સંત્ર	૬૬	૮ વ્યાજ અને નફો	૩૬૨
ચમનલાલ		નર્મદાશકર હ બ્યાસ	
૩ આર્થિક આપત્તિ	૮૧	૯ કર-પદ્ધતિ	૪૧૩
નર્મદાશકર હ બ્યાસ		નર્મદાશકર હ બ્યાસ	
૪ આતરશસ્ત્રીય વ્યાપાર	૧૨૭	૧૦ પ્રજાજીવન અને રાજનીતિ	૪૮૬
નર્મદાશકર હ બ્યાસ		નરસિંહ	
૫ યાંત્રિક ખેતી	૧૫૨	૧૧ ખિન-ગોડ સામ્રાજ્ય	૫૦૦
ચીમનલાલ સંઘવી		પ્રોજેક્ટર ભેશી	
૬ કિરણ	૧૭૦	૧૨ આપણી સંખ્યા	૫૧૪
નર્મદાશકર હ. બ્યાસ		નર્મદાશકર હ બ્યાસ	

૧૦ કલા-વિજ્ઞાન

૧ યુદ્ધ-સૈન્ય-સામગ્રી	૭	૩ ટક-લેખન-વંત્ર	૨૭૬
વિદ્યાર્થી		કાચીનાથ અનંત દામલે	
૨ નૃત્ય-કલાનાં વિશિષ્ટ તરવો	૫૭	નાનાલાલ ગિતાલાલ વોરા	
કાન્તિલાલ વિષ્ણુરામ ત્રિવેદી		૪ નવાં ચિત્રો	૫૨૫

૧૧ વૈદક-જ્યોતિષ

૧૧૧

૧ શીતળાની રસી	૩૧	૩ જ્યોતિષ અને ઋતુપરિવર્તન	૪૬૦
ચમનલાલ		પદ્મજ	
૨ યુગાન્તર	૧૧૪	૪ આયુર્વેદ	૪૬૪
પદ્મજ		નરસિંહ	

૧૨ શિક્ષણ-મનોવિજ્ઞાન

૧ અક્ષરનો ઉપયોગ	૧૬૨	૩ માદી બહેનને—	૨૪૯
વેણીલાલ ખુચ		ઈ ન	
૨ કેળવણીની ઉપયોગિતા	૨૨૧		
મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ			

૧૩ બાપા-સાહિત્ય-અન્યાવલોકન

૧ સત્કાર	૩	૫ રવાધ્યાય-દર્શન	૧૩૫
મણુલાલ રણછોડલાલ મળબુદાર		રમણલાલ વ દેસાઈ	
૨ પ્રતિકાઓ	૧૨, ૭૨	૬ પ્રેમાનંદકૃત 'મામેર' અને વિજયકુદાર	
'નોતમ'		કૃત 'મોસાણુ'	૩૦૧
૩ ચુદ્ધ સાહિત્ય	૮૯	ભોળીલાલ જયસદ સાહેબ	
વિદ્યાર્થી			
૪ અન્ય-પરિચય ૯૦, ૧૩૩, ૨૩૩, ૩૩૦,			
૪૨૧, ૪૭૬			

તત્રી

૧૪ હાસ્ય-વિનોદ-કટાક્ષ

૧ 'હિટલરવાદ' કે 'હિતલ્સ-વાદ'	૨૦	૪ રાક્ષસકૃત દંતર	૩૭૫
ઓલિયા નેશી		કિશોરલાલ ઓલિયા નેશી	
૨ ઠરાવો	૨૬૦	૫ સાહિત્યકારની નોંવધો	૪૧૧
છોટાલાલ માનસિંહ કામદાર		કિશોરલાલ ઓલિયા નેશી	
૩ હાસ્ય નિબંધ	૨૮૨, ૩૧૧		
ઓલિયા નેશી			

૧૫ ચર્યાપત્ર

૧ ક્રનો કુ	૪૨૦	૨ સંશોધનના હાથ	૫૧૮
મર્ગ		ચ	

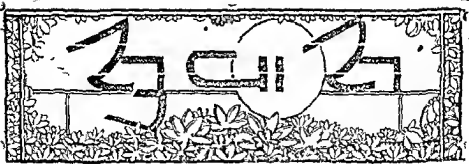
૧૬ નોંધ-સટીક સમાચાર-સારસંગ્રહ

૧ ત્રીજા વર્ષે	૧	૩ તારા-તણખા	૪૭, ૯૫, ૧૩૭, ૧૯૦, ૨૩૯, ૨૮૬, ૩૩૪, ૩૮૨, ૪૩૧, ૪૭૯, ૫૨૭
તત્રી		તત્રી	
૨ છાં ફૂલ	૪૪, ૯૨, ૧૪૦, ૧૮૧, ૨૩૫,	૪ વિહાર	૧૪૦
૨૮૫, ૩૩૩, ૩૭૯, ૪૨૬, ૫૨૪		જ	
તત્રી		૫ વિચાર-દર્શન	૧૮૯
		તેત્રી	

ख. लेखकक्रम

1901-12-13

१ आनंदिश	१००२	२५ नागकुमार भकती	१००१
२ धन	२४६, ४५३	२६ नानादास गतिदाय वेग	२७६
३ आसिया नेशी	२०, २८२, ३११	२७ 'नीतिम'	१२, १६, ७३, ७२, ६६, १५१, २०२
४ क्वाप्रेमी	५२५	२८ पङ्क्ति	३०, ८४, ११४, १३०, १४८, २१८, २४४, २६७, ३४१, ३८८, ४१०, ४६७
५ कान्तिदास विष्णुराम त्रिवेदी	१५७, ३८१	२९ प्र	११०, १६६, २०३
६ कान्तिदास व. परीष	२४८, ३५४	३० प्रभा	२४, ५४ ११६, १५८, २२१, ३६३, ३२८, ३६६, ४२६, ४७० ५१०
७ कालीदास अनन्त दामले	२७६	३१ प्रभुदास कालिदास व्यास	४८५
८ किशोरदास आनिमा नेशी	३७५ ४११ ४४३	३२ प्रभुदास शुक्ल पद	१७७, २००, ३७४
९ कृष्णराव मोहिते	६, २०६	३३ प्राणेश्वर नेशी	५००
१० केशवदास सि. कामदार	११६	३४ पालयन्त्र मण्डिताव परीष	१६५, २६७
११ व. ४६, ६७, १४५, १६३, २४१, ३८५		३५ पेराल	८२७
१२ न	३२१, ५१८	३६ मर्ग	१२६, ४२०
१३ मन्त्रिक	२०६, ३७०	३७ कानुशस्त्र नीलकं आचार्य	१७४
१४ मिरतन	४१७	३८ भोगीदास न. साउंसरी	३०१
१५ श्रीमन्दास सपवी	३६, ६६, १००, १५२, २५१, २६४, ३०४ ३४५, ३६८, ४४७, ४८६	३९ भगनदास परीष	३६३
१६ छोटालाल गानसिंह कामदार	२६०	४० महेन्द्रभाई देसाई	५८ १७३, २२६, ३४० ४३३
१७ गणेशचन्द्रदास क्वाप्रेमी मोदी	२०१, ३१२	४१ मण्डिताव रणेश्वरदास मण्डिताव	३
१८ गुपानंद हवे	२४६	४२ मण्डिताव पी. दाद	६६
१९ नेशीदास त्रिवेदी	४६६, ५०६	४३ रमणुदास जट	६६, २३८, ४६३
२० तत्री	१, ४४, ४७, ६०, ६२, ६५, १३३, १३७, १४०, १४२, १८६, १८८, १९०, २३३, २३५, २३६, २८५, २८६, ३३०, ३३३, ३३४, ३७८, ३८२, ४२१, ४२६, ४३१ ४७५, ४७६, ४७८ ५२४, ५२७	४४ रमणुदास वसंतदास देसाई	५१, १३५, १८३, २७३, २८६, ३३७, ४३८, ४८१
२१ निरुपम वी. हेमाणी	३५५	४५ रमणु व्यास	२०५, २७६
२२ देवदास मोदी	१४, ५३, २६७, ३१०, ४१०, ४३७	४६ लालयन्त्र भगवान गांधी	३१३
२३ नरसिंह-न. ७६, १४०, १७८, २१४, २८०, ३२५, ४६४, ४८६		४७ वासुदेव विनायक नेशी (रा.ग.ग.)	१५
२४ नर्मदाशस्त्र क. व्यास	२८, ८१, १२७, १७०, २५६, ३६२, ४१३, ५१४	४८ विद्यागर्ग	७ ८६, २३०, ४७३, ४८३
		४९ वेणुदास शुभ	१६२
		५० शङ्करजी मोहनजी गोसावई	१५
		५१ सुरेश गांधी	६, ५०, ३६५, ३८७, ४३७
		५२ 'सौजन्य'	२६८, ५०५
		५३ 'हिमालय'	४३, १४७, २६३, ३८७, ५०४

અગ્નિતિમિરાન્ધાતાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મોહિતં યેન તસ્મે શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૪ થું]

વ્હાન : ૧૯૮૧

[અંક ૨

પરમાત્મા

૫.

દેહમાં જેમ આત્મા વસે છે, તેમ વિશ્વમાં પરમાત્મા વસે છે.

આત્મા અગોચર ને સૂક્ષ્મ છતાં દેહના અણુએ અણુમાં તે પ્રકાશે છે- તેમ પરમાત્મા સૂક્ષ્મ ને અગોચર છતાં વિશ્વના ખડેખંડમાં તે વિરાટ સ્વરૂપે વિરાજમાન છે.

દેહની દરેક પ્રવૃત્તિનો પ્રેરક છતાં આત્મા સ્વયં કંઈ નથી કરી શકતો, તેમ વિશ્વનો પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનો પ્રણેતા છતાં પરમાત્મા કંઈજ નથી કરતો.

શરીર જે ચોતાની ફરજ ન બળવે-પગ આડે નહિ, મોં ખાંધ-પીએ નહિ, નાક શ્વાસ ન લે-તો આત્મા જેમ તેને મરતાં રાકી નથી શકતો, તેમ માનવી કે રાષ્ટ્ર જે ચોતાની ફરજ ન બળવે તો પરમાત્મા તેને નષ્ટ થતા રાકી નથી શકતો.

પ્રકાશની મહદથી જ સૂર્યના દર્શન કરી શકાય, તેમ આત્માની મહદથીજ પરમાત્મા પામી શકાય છે. પણ પ્રકાશ તોજ નજરે ચડે છે જો સાનુકૂળ પવન વાદળને વિષેરી નાંખે, તેમ આત્માને ત્યારે જ પિછાની શકાય છે જ્યારે યોગ્ય પુરુષાર્થથી સુધુષ્ઠિ તણ દેવામાં આવે.

પ્રજાને રંબડીને અમલદાર ખુશાચતથી સમ્રાટને ગીઝવવા માગે તો સાચો સમ્રાટ જેમ નથી રીઝતો તેમ માનવી જો સંસારમાં અઘટિત 'આત્મરીને પરમાત્માને ભક્તિથી પ્રસન્ન કરવા માગે તો પરમાત્મા પ્રસન્ન નથી થતો. સામાન્યના દૂર દૂરના જીવોમાં પણ ચોતાની ફરજ બળવતો અમલદાર સમ્રાટને જેમ વધુ ગમે છે તેમ વિશ્વના કોઈ પણ ભાગમાં ચોતાનું કર્તવ્ય બળવતો માનવી પરમાત્માને વધુ ગમે છે. વિશ્વના અણુએ અણુમાં પરમાત્મા વસેલો છે ને ગમે ત્યાં કર્તવ્યપાલન કરીને માનવી તેની સાથે અમરૂપ બની શકે છે. ભક્તિ કે નિવૃત્તિ પણ કર્તવ્યના અગો તરીકે ચોલી શકે.

આયુષ્યની પૂર્ણાહુતિ થતાં દેહ જેમ પૃથ્વીમાં ભળી જાય છે, તેમ કર્તવ્યની પૂર્ણાહુતિ થતાં આત્મા પરમાત્મામાં ભળી જાય છે.

રાત્રિનો અંધકાર વધે જતો હતો. વાયુ-લહરિઓથી થતો વૃક્ષોના પત્રોનો અવાજ બિહામણો લાગતો હતો. તમારાંઓ ગુંજનાં હતાં. આગિયા યોગેર વનમાં ધૂમતા હતા અને એથી થતો ચળકાટ ભલભલા માનવીને પણ ગભરાવો નામે તેવો હતો. આવી અંધારી રાત્રિએ એકાદી આઘેઃ બ્રાહ્મણ મુસાફર વનમાંથી પસાર થતો હતો. તે નર્મદાને કંઠે આવેલ કિલ્લા તરફ જતો હતો.

ધણા એમ કહેતા હતા કે આ વનમાં જૂન થાય છે. તેની કંઈક સોચી-ખોટી વાતો એ સમયે પ્રચલિત હતી. પેલો બ્રાહ્મણ મુસાફર ખીકનો માર્યો ઝડપથી કિલ્લા તરફ વધતો હતો.

‘હું ત્યાં થોડીવારમાં જ પહોંચી જઈશ. સૈનિકોની બત્તીઓનો પ્રકાશ હંમે તો સ્પષ્ટ કળાય છે.’ બ્રાહ્મણ મનમાં મલુમણ્યો અને બીજી જ પણ તે રસ્તામાં પડેલ કાંઈકના શરીર સાથે અથડાયો.

“માર્વા, જૂલના પગમાં સપડાયો!” તે ખીકનો માર્યો ફૂલો અને જોરથી ચીસ પાડી. તેના શરીરે પ્રસ્થેદ વળી ગયો.

“હું જૂલ-પ્રેત નથી, એક મરતો માનવી છું.” એક ધીમે અવાજ આવ્યો.

“ખરે જ, આ તો મનુષ્યનો અવાજ લાગે છે,” બ્રાહ્મણે વિચાર કર્યો. તેને કંઈક દિમિત આવી અને હૃદય પીગળ્યું. તેણે ધીમેથી એ મનુષ્યને જોયો કર્યો. તે એક યુવાન હતો. બ્રાહ્મણે તેને આ અવદશા કેવી રીતે થઈ એ વિષે પ્રશ્ન કર્યો.

યુવાને થોડા જ શબ્દોમાં આપવીતી કહી. તે એક રજૂખૂન ઉમરાવનો પુત્ર હતો. તેના પિતા લડાઈમાં માર્યા ગયા પછી એક રાત્રે તેના પિતાના દુશ્મને કેટલાક માણસો સહિત તેના ઘર પર છાપો માર્યો. યુવાન બહાદુરીથી લડ્યો પણ ધાએ વેતરાઈ ગયો. અને એ દશામાં તે પોતાની માતાને લઈને નાઠો. તેની મા જુદુ આજળ ન આવી સકરાથી પોતે આ કિલ્લા તરફ મદદ માટે દોડ્યો-પણ વધુ દોહી પહેવાથી બેશુદ્ધ થઈને આ જગલમાં મૂર્છા ખાઈને પડી ગયો.

“વાર, પહેલાં હું તમારી માતાને શોધીને મારે ઘેર પહોંચાડીશ, ત્યારપછી ફરી અહીં આવીને તમને પણ લઈ જઈશ.” બ્રાહ્મણે જવાબ આપ્યો.

યુવાનની આંખો કૃતચતાનાં અશ્રુઓથી છલી બહી.

યુવાન બ્રાહ્મણપુત્રીની માયાળુ સારવારથી થોડા સમયમાં જ સારો થઈ ગયો; પણ હાલમાં તેને એક વાત સાલતી હતી. બ્રાહ્મણપુત્રીના મુખ પર સદા ફરકતું દિમિત સોદ અદસ્ય ચર્ચ ગયું હતું, અને તેને બદલે ગોડની છાયા ફરી વળી હતી. તેનું સુમધુર કામળ મુખ સોવ ચીમળાઈ જતું હતું. ઉદાસીનતાથી તે ઘેરાઈ મર્ષ હતી.

યુવાન આ ફેરફાર ન સમજી શક્યો. તેણે આ ઉદાસીનતાનું કારણ જાણવાની નિશ્ચય કર્યો.

તે બ્રહ્મકુમારીએ બધી વાત નિઃશંકાચણે પેલા રજપૂત યુવાનને જણાવી દીધી. તેનું સગપણ તે જેને હૃદયથી આહતી હતી તેવા તેની માતિના એક યુવાન સાથે થયું હતું, એ સમયના આલુકચંચના મહાન રાજા બીજા પુલકેશીનો એક માનીતા બાહણ પણ આ જ યુવતીના હાથનો ઉમેદવાર હતો. બાહણને શું કરવું તેની સૂઝ નહોતી પડતી. જે બાહણની સંપત્તિ આ યુવતીની સગાઈ થઈ હતી તેને રાજાએ કેદમાં નાખ્યો હતો અને બે દિવસ પછી આ બાહણપુત્રીને રાજાના પેલા માનીતા બાહણ સાથે બજારબરીથી પરણાવવામાં આવનાર હતી. રજપૂત યુવાનનું આ વાત સાંભળી લોહી ઊઠી આવ્યું.

“બહેન, બહી મા.” યુવાને આશ્વાસન આપ્યું. “જ્યાંસુધી મારા શરીરમાં રજપૂતનું લોહી વહે છે ત્યાંસુધી પુલકેશી પોતાનું મનધાર્યું નહિ કરી શકે. અને હાથાં અને તીરો આંખે, હું એ દુષ્ટ આંકણનો ગર્વ ઉતારી નાખીશ.”

બે દિવસ વીત્યા અને રજપૂત યુવક રાજ્યથી સજ્જ થઈ ગયો. પોતે આવનાર આક્રમણ સામે ઝૂમવા દ્વારા પાસે જાણે. તેની માતા તેની પાછળ બીજા રાજા હાથમાં લઈ પોતાના પુત્રને પોરસ ચડાવવા બિભી રહી.

વહેલી સવારમાં જ પેલો બાહણ કેટલાક માણસો સહિત ઘોડે ચડીને આવ્યો.

“કેમ, છેવટે નંકો કર્યું ?” તે ગુસ્સામાં ગરબ્યો.

“છેલ્લો રહે.” રજપૂતનો અવાજ ગાળ્યો. તે સાથે જ સજ્જસજ્જાટ કરતું એક તીર આવ્યું અને બાહણનો શિરપેચ ધૂળભેજો થઈ ગયો. “દુષ્ટ નાશી જા, નહિતર મર્યો સમજજો.” ફરી એજ અવાજ ગાળ્યો.

અંખાંખી શરૂ થઈ અને એ તોરંદાજે બપોર પહેલાં ત્રીસ લડવૈયાઓને સ્વધામ પહોંચાડ્યા. પુલકેશી કે જે કિલ્લામાં હતો તેને આ વાતની ખબર પડતાં તે બખ્તરમાં સજ્જ થઈને આવ્યો અને બાહણના ધર પર હલ્લો કર્યો. બખ્તરથી સજ્જ થયેલ રાજાએ રજપૂત યુવાનને હંફાવ્યો અને દ્વાર તરફ ખુલ્લી તરવાર સાથે ધર્યો.

“બખ્તરદાર, બેટા, રજપૂતને પાછા ડગ લેવા ન શીલે.” યુવાનની માતા તંબવાર સાથે દ્વાર વચ્ચે બિભી રહી. બીજા જ દણે એક સૈનિકનું તીર એચિતું આવ્યું અને આ વીર ક્ષતિયાણીને બેઠું ગયું. રજપૂત યુવાનની માતા પૃથ્વી પર તૂટી પડી.

રજપૂત યુવાનની નસેનસમાં શૌર્ય બાપી ગયું. તેણે એક મહા પ્રયત્ન થા પુલકેશી પર કર્યો. પુલકેશીના બખ્તરનાં ટુકડા થઈ ગયા. તરત જ બીજા લડવૈયાઓ દ્વાર પર પહોંચી ગયા.

“તાબે થઈ જા.” સૈનિકોએ અવાજ કર્યો.

“કંદાપિ નહિ” યુવાને જવાબ આપ્યો, અને તેની તરવાર વીજળાવેગે આસપાસ ધૂમધા લાગી.

પુલકેશી આ બહાદુરી જોઈને જીક થઈ ઘંભી ગયો.

“હું જો તારી માગણી કજૂલ રાખું તો તું શું આપે?” પુલકેશીએ પૂછ્યું. “મારું જીવન.”

“અને જો કજૂલ ન રાખું તો ?” “તંબવારના ધા” યુવાને ગર્વમાં જવાબ આપ્યો.

“હું માગણી કજૂલ રાખું છું ?” રાજા દર્યો અને ચાડ્યો ગયો.

રજપૂત યુવક નીચે પડેલ માતા પાસે બેસી ગયો. પુત્રને કર્તવ્યપંથે ચડાવીને માતાનું પ્રાણ-પંજેર ક્યારનુંયે પિંજર છોડી ગયું હતું. બાહણ-કુટુંબ આ આત્મનોખ જોઈ રુદન કરવા લાગ્યું.

યુવાન પણ આ હૃદયભેદક દૃશ્ય જોઈ ક્ષણેક નરમ થઈ ગયો. પણ તરતજ સ્વસ્થ થઈ બોલ્યો :

“ નરેડો. આથી વધારે ઉજ્જવળ મૃત્યુ મેળવવા મારી માતા ક્યારે ભાગ્યશાળી થાત ?”

માતાની અંતિમક્રિયા પતી ગઈ. પુલકેશીએ કેદમાં નાખેલ પાલાણુ-શુલકને મુક્ત કરી દીધો. જે માટે પોતાની બહાલી માતાએ પ્રાણ આપ્યા હતા એ કાર્ય ઉદ્દેશી ગયું. યજમાનની પુત્રી સાથે પેલા ચોર્ય પાલાણુમારનાં લગ્ન થઈ ગયાં.

એક દિવસે પુલકેશી પોતાની રાજસભામાં ગૂંચવાતો બેઠો હતો અને સલાહનો આ કિલ્લો પર હર્ષવર્ધન ચડાઈ કરવા આગ્રહ ધપતો હતો એ વાત પર વિચાર કરતા વિભાસતા બેઠા હતા. ઉત્તરના લગલગ બધા જ કિલ્લાઓ સર કર્યા પછી હર્ષ દક્ષિણ તરફ ધર્પતો હતો. પુલકેશીએ પોતાનું જીવન મુખ્યત્વેનમાં જ પીતાવૃંદ હતું તેથી આ વખતે ખૂબ જ વિભાસણુમાં તે પડ્યો હતો. જો આ કિલ્લો હર્ષ જીતી લે તો તો પછી આસપાસનો બધો જ પ્રદેશ હર્ષને ચરણે આવી જાય તેમ હતું. અને તે પ્રકારે જો આ કિલ્લાનું ક્ષત બે જ દિવસ માટે રક્ષણ થઈ શકે તો તો પછી પોતે વ્યૂહો ગોઠવીને લડાઈમાં જીતરી શકે એમ હતું.

“ જો કોઈ ક્ષત બે જ દિવસ માટે હર્ષને અહીં અટકાવી રાખશે તો હું તેને જે કંઈ માગશે તે આપવા ખુશી છું.” પુલકેશીએ રાજ્ય-સભામાં મોટે અવાજે કહ્યું.

કોઈ હાથચૂંકાઈ નહિ. હવે પેલા રજપૂત યુવાન બોલ્યો. થયો. અને બોલ્યો, “હું આપની પાસેથી કંઈ પણ માગતો નથી. હું કિલ્લાનું રક્ષણ કરીશ.”

રાજાએ નિરાંતનો દમ ખેંચ્યો અને પૂછ્યું, “ તમે શા માટે નથી માંગતા ?”

“ હું મારું જીવન અંત કરી ચક્રાસ એજ બસ છે.”

રાજાની ચમ્પુઓ ચમકી. તેને હવે પોતાની જીતની ખાતરી હતી.

હવે જે કહેવાનું રહે છે એ ઐતિહાસિક બનાવ છે. એક અકાંડિયું પીતી ગયું છતાં હર્ષ કિલ્લો ન લઈ શક્યો. પુલકેશીને તૈયારી કરવાનો પૂરતો સમય મળ્યો. હર્ષને પાછો હાંકી કાઢવામાં પુલકેશી કૃતેદ્રમંદ થયો.

સાત સાત દિવસ સુધી દક્ષિણના લડવૈયાઓની મદદથી પેલા રજપૂત યુવાને કિલ્લાનું રક્ષણ કર્યું પણ આઠમે દિવસે ઘોરાક. ખૂટ્યો. તેણે પોતાની સાથેના સૈનિકોને ત્યાંથી ચાલ્યા જવાની સલાહ આપી અને પોતે એકલો કિલ્લામાં રહ્યો.

“ અમારી સાથે આવો. તમારી જિંદગી નફામી ન વેડી નાખો. તમે તમારી ફરજ પૂરી કરી છે.” સૈનિકોએ આજીજ કરી.

“ ના. જગતમાં એમ કદાપિ ન કહેવાતું. જોઈએ કે એક રજપૂતે પોતે જીવતા રહીને કિલ્લો દુશ્મનને હવાલે કરી દીધો. સ્વર્ગે વસતી મારી માતાને શરમાવું પડે.” તેણે બાર-પૂર્વક સૈનિકોની સાથે આવવાની ના પાડી.

હવે તેણે દુશ્મનોની સામે બહાદુરીપૂર્વક લડીને કેસરિયાં કર્યાં.

પુલકેશીએ આ બધી વાત સાંભળી અને તે સ્તબ્ધ બની ગયો. “ તમે જાણો છો શા કારણે એણે પોતાનું અલિદાન આપ્યું ?” રાજાએ તેના સેનાપતિને પૂછ્યું.

“ આશ્રય.” સેનાપતિએ એકાદરી ઉત્તર આપ્યો.

રાજા આ ઉત્તરનો અર્થ સમજવા સેનાપતિ સામે તાકી રહ્યો. એક અશુભિન્દુ તેના કપોલને લાંબી બ્રમ્હિ પર દડી ગયું.

“ તમારી વાત સાચી છે.” પુલકેશીએ બારે હૃદયે ઉચ્ચાર કર્યો.*

• ‘પ્રભાવશીલ રાજસત્તાનું મુખ્ય કર્તવ્ય યુદ્ધ ખેલવાનું છે.....યુદ્ધ એ જ ન્યાય અને નીતિ છે; રાનાતન શાંતિનો આદર્શ અન્યાય અને અનીતિ દ્વારા ઉપરાંત અસંભવ પણ છે.’

ટ્રેટરીઝ

છેલ્લી ત્રણ સદી થયાં યુરોપની ભૂમિ પર ખેલાઈ રહેલા લયાનક સંગ્રામોએ જગતને અરિથર બનાવ્યું છે અને આવા લોહીભીના સંગ્રામો ખેલવા છતાં યુરોપ સત્તા, શક્તિ, સમૃદ્ધિ, સંસ્કૃતિ અને પ્રગ્નસંખ્યામાં દિનપ્રતિદિન પ્રગતિ સાધી રહ્યું છે તે પ્રત્યે જગતની પરતંત્ર પ્રગ્નઓ આશ્ચર્ય અનુભવી રહી છે. એવાં યુદ્ધોનો ઇતિહાસ તો, એ પ્રગ્નઓ ગોખી કાઢે છે પણ એ યુદ્ધો આકૃત તરીકે આવી પડેલાં હતાં કે ફરજ તરીકે ખીલવેલાં હતાં, યુદ્ધ પરત્વે સ્વતંત્ર પ્રગ્નઓનું દૃષ્ટિબિંદુ કેનું હોય છે અને યુદ્ધ ક્યારે આકૃતકારક ને કઈ રીતે લાભકર્તા નીવડી શકે છે તે સંબંધમાં પરતંત્ર પ્રગ્નઓ લગભગ કશું જ નથી જાણી શકતી. અહીં એવાં યુદ્ધો પર એ દૃષ્ટિબિંદુએ પ્રકાશ ફેંકવાની ઇચ્છા છે.

સાધારણ રીતે યુદ્ધમાં પ્રગ્નતા મોટા ભાગને વિશેષ પડતું બલિદાન આપતું પડે છે એટલે સામાન્ય પ્રગ્ન કોઈ પણ કાળે યુદ્ધને પગલ કરતી નથી; પણ રાજનીતિજ્ઞો અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ રાષ્ટ્રીય ખીલવણીમાં અને પ્રગ્નતા જીવનવિકાસમાં યુદ્ધને એક મહત્ત્વનું અંગ માને છે. પ્રગ્નની શક્તિની આંકણી અને તેમાં વિકાસ, બલિદાન આપવાની પ્રગ્નની તત્પરતાની કસોટી અને તેનો ટકાવ, રાષ્ટ્રનાં જીવંતશક્તિ અંગોના નાશ સાથે જ નવાં અંગોની ખીલવણી, શસ્ત્રસરંજામની અદ્યતનતા, પ્રગ્નતા આર્થિક જીવનની સમતુલા, રાજકીય સંધિઓની પુનર્રચના વગેરે માટે યુદ્ધ એ જ અનિવાર્ય અને એકમાત્ર સાધન છે. આજ, જળપ્રલય, ધરતીકંપ, વાવાઝોડાં, રોગચાળો વગેરે સ્વરૂપે કુદરતમાં સંહાર એટલો સર્વવ્યાપી રહેલો છે કે તેની સાથે જીવનને સુસંગત બનાવવામાં યુદ્ધ એક અસરકારક તાલીમ થઈ પડે છે. પ્રગ્નને જો ‘યુદ્ધવિમુખ બનવા દઇ શાંતિના નામે તેને સંહાર અને મૃત્યુદર્શનથી દૂર ધકેલવામાં આવે તો તે પ્રગ્ન કંગાલ, મૃત્યુખીર, સ્વાર્ધાન્ધ અને ગુલામ બનીને શક્તિશાળી દાનવોના હાથમાં નાચતી પૂતળી બની જાય છે. આ કારણે લાખો વર્ષ થયાં રાજનીતિજ્ઞો રાજતંત્રોની એવી રીતે ગૂંથણી કરતા આવ્યા છે કે વધુમાં વધુ પચીસ વર્ષના આગે દરેક સજીવ પ્રગ્નને કોઈ ને કોઈ યુદ્ધમાં સંડોવાવું જ પડે છે.

પ્રગ્નઓને સામાન્ય રીતે યુદ્ધ નથી રુચતું એટલે ‘રાજનીતિજ્ઞો’ યુદ્ધને એક અનિવાર્ય આકૃત તરીકે ઓળખાવે છે, પણ ખરી રીતે તો તેમણે એ આકૃતને જાતે જ ખીલવા દીધી હોય છે. પડેલાં પાણી જેમ ‘મંદાઈ’ જાડે છે તેમ સતત શાંતિ પ્રગ્નની પુલકશક્તિને દરી લઇ તેનામાં એટલી હદે અવશ્યો ખીલવે છે કે વિચારકો યુદ્ધથી દૂર રહેવાના જોખમને યુદ્ધમાં હારી જવાના જોખમ કરતાં પણ વધારે લયાનક લેખે છે. લાંગા ગાળા સુધી જો

બહારના યુદ્ધોના પ્રસંગ ન જ સાંપડે તો કેટલીક વખતે તેઓ કૃત્રિમ યુદ્ધથી પણ એવા પ્રસંગો જન્માવે છે. સ્વીડનપતિ ગુસ્તાવ ત્રીજાએ અનેક આક્રમક પ્રયાસો કરવા છતાં જ્યારે તેના સામે કોઈ યુદ્ધમાં ન ઊતર્યું ત્યારે તેણે પોતાની એક લશ્કરી ટુકડીને કોષેક ગણુવેશ પહેરાવી તેની મારફત લશ્કરના બીજા ભાગ પર હુમલો કરાવ્યો ને એ માર્ગે પણ પોતાના દેશને યુદ્ધમાં દોર્યો.

સ્વતંત્ર દેશનો વધુમાં વધુ શાંતિવાદી પુરુષ પણ યુદ્ધની સાચી કિંમત સમજતો હોય છે. આલુ મહાયુદ્ધમાં જર્મનીએ જ્યારે એક રાતમાં નોર્વે-ડેન્માર્ક પર વિજય મેળવ્યો ત્યારે સ્વિટ્ઝરલેન્ડ શાંતિચાહક મહામંત્રી ચેમ્બરલેને કહેલું કે, “જો દેશે છેલ્લાં સો વર્ષમાં એક પણ યુદ્ધ નથી ખેડ્યું તેના પર કાબૂ જમાવવામાં હીટલરે શી ધાડ મારી?”—આ વાક્ય જેટલું હીટલર પ્રત્યે કટાક્ષરોક છે તેટલું જ તે પ્રજાજીવનમાં યુદ્ધ કેટલું જરૂરી છે તેનું પણ સ્પષ્ટ છે. વર્ષો સુધી યુદ્ધવિમુખ રહેલી પ્રજાને સશસ્ત્ર સૈન્યો તો શું પણ શૂંડાઓની એકાદ ટુકડી પણ કાવે તેમ ચૂંથી શકે છે.

શુભમ પ્રજાઓને નિઃશસ્ત્ર ને નિર્વૌર્ય રાખવાને રાજકર્તાઓ શિક્ષણના અને પ્રચારના માર્ગે તેમનામાં યુદ્ધ પ્રત્યે એટલી ચૂંચ કેળવે છે અને યુદ્ધનાં લાયાનક પરિણામો વર્ણવીને તેમને એટલી ગભરાવી મૂકે છે કે તેવી પ્રજાઓ યુદ્ધને મહાઆપ માની બેસે છે. પરન્તુ સજીવ અને સ્વતંત્ર પ્રજાઓ પોતે યુદ્ધ પ્રત્યે એવો ભાવ કોઈ કાળે નથી ધરાવતી. ગયા મહાયુદ્ધ વખતે એ યુદ્ધના મહાનમાં મહાન વિરોધી સર વીલિયમ રાબર્ટસને કહેલું કે, “યુદ્ધ એ સંસ્કૃતિનું દ્વંધ છે. એમ માનીને નહિ, પણ તે શાંતિથી દ્રવ્ય મેળવવાની વર્તમાન તકને લાવિમાં હાસેલે છે માટે અમે એનો વિરોધ કરીએ છીએ.”

એ સાચું છે કે યુદ્ધમાં અસંખ્ય વ્યક્તિઓને જીવનનું જોખમ બેઠારનું પડે છે, પ્રજાના મોટા વર્ગને અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ ભોગવવી પડે છે અને માલમિલકતનો કેટલોક ભાગ તાશના મોઢામાં મુકાય છે. પણ રાષ્ટ્રીય દિતોને ખાતર મોતને સન્માન લેખનાર સૈનિકવર્ગ તૈયાર કરવામાં આવે, પ્રજાને યુદ્ધનાં જોખમો અને દુઃખો સહન કરવાની તાલીમ આપી શકાય અને યુદ્ધનું સુંદર રીતે સંચાલન કરવામાં આવે તો તેમાંથી એટલા રાષ્ટ્રીય લાભો જન્મે છે કે જેની આગળ વ્યક્તિગત નુકસાનોની કશી કિંમત નથી રહેતી. અને યુદ્ધમાંથી મળતા લાભો વડે યુદ્ધમાં વધુમાં વધુ ભોગ આપનાર વ્યક્તિઓને અમર કીર્તિ બક્ષીને અને તેમનાં આશ્રિતોને પ્રસ્તો આર્થિક બદલો આપીને એવાં નુકસાનોને મંદ પણ બનાવી શકાય છે.

યુરોપીય રાષ્ટ્રવિધાયકો સતત શાંતિ કરતાં કીર્તિશાળી પંદરાજ્યને વિશેષ કિંમતી લેખે છે. ઇતિહાસક્રમ એમની એ માન્યતાને સાચી પણ ઠેરવે છે. ગયા, મહાયુદ્ધમાં હારી જવાથી જર્મનીમાં અનેક વ્યક્તિઓને દુઃખો વેકવાં પડ્યાં હશે પણ એના પરિણામે આજે જર્મની જે રાષ્ટ્રીય લાભો મેળવી શક્યું છે તેની આગળ એ દુઃખો કશી વિસાતમાં નથી. ગયા મહાયુદ્ધમાં સ્વિટ્ઝર સક્રિય ફાળો નોંધાવ્યા વિનાજ જે જર્મનીને હરાવી શકાયું હોત તો સ્વિટ્ઝરને વિશેષ આર્થિક લાભો મળી શકત પણ એના પરિણામે આજના યુદ્ધમાં યુરોપ વિજેતા હીટલર સામે અજે વર્ષ સુધી ટક્કર ઝીલવાને બદલે તે જે મહિનામાંજ હીટલરના પગમાં શેળાયું હોત; અને શાંતિથી મેળવેલા આર્થિક લાભો એકજ ઘડીમાં વિજેતાને ચરણે ચાડ્યા જાત.

પરંતુ અને શાંતિચાહક પ્રજાઓ યુદ્ધથી કેવા દશ્ય ગેરલાભો યાચે છે તે જ ગણતી

હોય છે. પરંતુ યુદ્ધના પરિણામે મળતા રાષ્ટ્રિય લાભો પણ વિચારવા જેવા છે. તે માટે ઇંગ્લાંડના હેન્ડ્રા અઢીસો વર્ષના ઇતિહાસ પર જ ઊડતી નજર નાંખી જાય.

ઇંગ્લાંડની ઉત્પત્તિનાં મૂળ નાંખનાર વિજેતા વીલિયમ ઇંગ્લાંડને યુરોપમાં પ્રથમ દરજ્જે અપાવવાને તેને સતત યુદ્ધોમાં પરાવી રાખવાની યોજના ધડી પણ તેમાં પ્રભુ તરફથી પૂરતો સહકાર ન મળતાં તે લગ્ન હવે મૃત્યુ પામ્યો. પરંતુ માર્લબોરોએ તેના આદર્શને ઝીલી લીધા અને ત્યાર (ઇ. સ. ૧૭૦૦)થી આજસુધીમાં ઇંગ્લાંડે છ મહાયુદ્ધો અને સંખ્યાબંધ નાનાં યુદ્ધો ખેડ્યાં છે, તે સાતમું મહાયુદ્ધ આજે ખેલાઈ રહ્યું છે.

પ્રથમ મહાયુદ્ધ (માર્લબોરો સંચાલિત) માં ઇંગ્લાંડને પાંચ કરોડ પૌંડ, બીજા મહાયુદ્ધ (સપ્તવાર્ષિક) માં સવાઆઠ કરોડ પૌંડ, ત્રીજા મહાયુદ્ધ (નેપોલિયન સાથેના) માં ત્રણ કરોડ પૌંડ, ચોથા મહાયુદ્ધ (દીમિયન) માં સાડાસાત કરોડ પૌંડ, પાંચમા મહાયુદ્ધ (બોઅર) માં વીસ કરોડ પૌંડ અને છઠ્ઠા મહાયુદ્ધ (૧૯૧૪ નો મહાવિગ્રહ) માં નવ અબજ પૌંડનો ખર્ચ થયો અને ચાલુ મહાયુદ્ધમાં પ્રતિદિન એક કરોડ ઉપરાંત પૌંડનો ખર્ચ થઈ રહ્યો છે. સંખ્યાબંધ નાનાં અને સાંસ્થાનિક યુદ્ધોમાં એવોજ વિપુલ ખર્ચ થયેલો. ખર્ચના ધોરણે અને વિજ્ઞાનના વિકાસ સાથે પ્રતિયુદ્ધમાં મરણસંખ્યા પણ વધતીજ રહી છે. કુલ ૨૪૦ વર્ષના આ ગાળામાં ઇંગ્લાંડે ૧૭૦ વર્ષ શાંતિમાં વિતાવ્યાં છે ન્યારે સીતેર વર્ષ લગી તે સતત યુદ્ધોમાં પરાવાપલ રહ્યું છે. આમ છતાં ચાલુ મહાયુદ્ધના અનિક્ષિત પરિણામને બાંદ કરીએ તો ઇંગ્લાંડની સમૃદ્ધિ, શક્તિ, ભૂમિ અને પ્રજાસંખ્યા પ્રતિ દશકે વધતીજ રહી છે.

૧૭૦૦ માં ઇંગ્લાંડ (સ્કોટલેન્ડ ને આપલેન્ડ સાથે) ની વસતી સાડા લાખની હતી; ૧૮૦૦ માં તે પોણાએ કરોડની થઈ, ૧૯૦૦ માં તે ત્રણ કરોડે પહોંચી, ૧૯૨૧ માં તે સામાન્ય કરોડની થઈ અને આજે તે પોણાપાંચ કરોડ છે;—આ ઉપરાંત દુનિયાના બીજા ભાગોમાં અંગ્રેજ વસતીમાં થયેલી ખેદદ વૃદ્ધિ પણ તે મૂળ સાડા લાખમાંથીજ વિસ્તરેલી છે. ઇંગ્લાંડની મહેસૂલી આવક ૧૭૦૦ માં સાડા લાખ પૌંડની હતી, ૧૮૦૦ માં તે ત્રણ કરોડની થઈ, ૧૯૦૦ માં સાત કરોડની થઈ, ૧૯૨૧ માં તેણે કરોડની થઈ અને આજે અબજ ઉપરાંતની છે. ૧૭૦૦ માં અંગ્રેજ પ્રજાજનોની સરેરાશ આવક દૈનિક આડ આના હતી, તે આજે ત્રણથી ચાર રૂપિયે પહોંચી છે. આ ઉપરાંત આરોગ્ય, શિક્ષણ, કલા, સાહિત્ય અને સરંજામમાં પણ ઇંગ્લાંડે આ અઢીસો વર્ષમાં ખેદદ વૃદ્ધિ સાધી છે. અને એ જ અરસામાં તેણે જગતના છઠ્ઠા ભાગ પર પોતાનો બળ ફરકાવ્યો છે.

ભારતવર્ષમાં વર્ણવ્યવસ્થાના પ્રતાપે પ્રજાને એવો ભાગ યુદ્ધનેજ ધર્મ માનતાં અને સંઘામભૂમિ પર જ સોડ તાણવાના તેનામાં કોડ ખીલેલા હતા. ન્યાંસુધી એ વર્ગ પોતાની ફરજ બજાવી ત્યાંસુધી ભારત અખંડિત રહ્યું પણ દેશનાં કમભાગ્યે એ વર્ગમાં પણ જીવનની ભૂખ પ્રવેશી ને રાષ્ટ્ર ગુલામ બન્યું.

યુદ્ધની અનિવાર્યતા પ્રજાએ સમજી શકે એ ખૂબજ મુશ્કેલ હોયને રાજનીતિજો દરેક યુદ્ધને એકજ પ્રકારનું—રેસ્ટ્રાક્ટમાંક સ્વરૂપ આપી દે છે. પરંતુ યુદ્ધના અનેક પ્રકાર હોય છે. જેમ શારીરિક ખીલવણી માટે બે મેલ્સ કુસ્તી આદરે, તેમાં બંને એકમેક પર જીવલેણ ન નીવડે એટલી હદે ધા કરે અને એવી સાહમારીના બદલે, તેઓ પ્રેક્ષકોનાં ખીસાં ખાલી કરાવે એમ બે રાષ્ટ્રો રાષ્ટ્રિય શક્તિની ખીલવણી માટે એકમેકને સંપૂર્ણ ધાતક ન નીવડે એવી રીતે યુધ્ધ યોજીને દુનિયાની મિલકત પોતાના ખીસામાં સરકાવી શકે છે; કોઈ

શક્તિશાળી રાષ્ટ્ર ગુલામ પ્રજાઓમાં ગુપ્તચરો દ્વારા કૃત્રિમ કે જિનઅસરકારક યુધ્ધની ઘોષણા જગવી એ પ્રજાના હાવનાદીપકને નિરર્થક માર્ગજ નજાવી દે છે; તેા કોઈ રાષ્ટ્રોનેા સમૃદ્ધ અંદરોઅંદર એવી મર્યાદા આકે છે કે તેમનામાંથી ગમે તે ગષ્ટ હારે કે છતે પણ છતનારે હારેલના પ્રાણ સમૂળગા ન હરી લેવા; તેા અમુક પ્રજાઓ તેા સદાની ગુલામ રહેવાનેજ સર્ગપક્ષી છે એવી માન્યતા નીચે એ પ્રજાઓ યુધ્ધમાં હારતાંજ તેમના પ્રાણ ચૂરી લેવામાં આવે છે. યુધ્ધના અંતે પરાજિતના પ્રાણ ચૂરી લેવાની-હારેલી પ્રજાના હાથમાંથી શસ્ત્ર ઝૂંટવી લેવાની-પ્રથા જે જગત પરથી નાબૂદ થાય તેા હારેલું યુધ્ધ પણ કોઈ પણ પ્રજા માટે ધાતક ન જ નીવડી શકે. જે વિજેતાઓ આ નીતિ ન સ્વીકારે તેા જગતના પ્રત્યેક પ્રજાજને એવું વન લેવું જોઈએ કે, “ અમે સ્વીકારેલા રાજકર્તાઓ હાર કબૂલશે તેા યુદ્ધવિરામ દરમિયાન શસ્ત્ર ન વાપરવાના વચનનું અમે પાલન કરીશું, પણ મરતા પહેલાં શસ્ત્ર હેડાં તેા નહિજ મૂકીએ ” આ મતનું જે પાલન કરવામાં આવે તેા યુધ્ધ કોઈ પણ પ્રજાને માટે આપર્ય ન થઈ પડે.

યુરોપીય રાજકર્તાઓએ અને પ્રજાઓએ અંદરોઅંદરના યુધ્ધમાં આ નીતિનું પાલન કર્યું છે, એટલે યુરોપની ભૂમિ પર અમંપ્ય યુધ્ધો લડાયા છતાં યુરોપનેા વારવાર હારનાર દેશ પણ નિર્હત નથી બન્યો. કુસ્તીમાં પડી ગયેલો મદલ થોડીકે પછો પછી ફરી જીતો થાય કે થોડાક સમય પછી પુનઃ કુસ્તી માટે તૈયાર બને તેમ યુરોપીય રાષ્ટ્રો હાર્યા પછી થોડાજ વર્ષોમાં પુનઃ સજીવ બની જાય છે. પરિણામે સમગ્ર યુરોપીય દૃષ્ટિએ યુધ્ધો ધાતક નહિ પણ શક્તિ-વર્ધક ને સ્ફુર્તિજનક નીવડે છે. વારતવર્ષમાં પણ આગણીસમી સદીના મધ્યાન્હ સુધી એ નીતિનું પાલન થયેલું હોઈ સતત યુધ્ધોની પરપરામાં પણ લાખો વર્ષ લગી બારતીય પ્રજાને નિર્હતતા સ્પર્શો શકેય નહિ.

પરંતુ અખાડામાં ઊતરેલા જે મદલમાંથી એક જે ખીજે પડે કે તરતજ તેની છાતીમાં છરી ખોસી દેવાની નીતિ સ્વીકારે તેા ખીજને માટે તે કુસ્તી જેમ ધાતક નીવડે છે તેમ યુરોપીય પ્રજાઓને હાથે હારેલી કાળી કે રંગીન પ્રજાઓના હાથમાંથી શસ્ત્ર ઝૂંટવાઈ જવાથી તેમને માટે હારેલાં યુધ્ધ ધાતક નીવડ્યાં છે. પરંતુ એ પગિચાતિનું કારણ યુધ્ધ નથી, પણ યુધ્ધમાં વિજેતાએ કરેલો ને પરાજિતે નભાવી લીધેલો શસ્ત્ર ઝૂંટવણીનો નીતિભંગ છે.

આ નીતિભંગને ઉચલાવીને રંગીન પ્રજાઓ જે સ્વતંત્ર જીવન જીવવા વાછતી હોય તેા તેમણે યુધ્ધવિમુખતા તજી ઈર્ષ યુધ્ધપ્રધાન મંરૂતિ રચવી જોઈએ અડિયાતા બળ સિવાય જગતમાં એવું કોઈ પણ તત્ત્વ નથી કે જે માનવીને તેના લૂટાલેન હક્ક પાછા અપાવી શકે.

ગુરુદેવ

પ્રતાપ વ્યાસ

અમૃતનાં અજન આંજી આંખે
સરસ્વતીને ઘડી દિવ્ય દ્રવ્યે
મહાશિવપીએ એક અન્નેડ કૃતિ;
ને દ્રવ્ય જે બાકી વધ્યું ધડંતાં,
તે પિંડમાંથી ગુરુદેવ સંજયો.

આર્યાવર્તના સુવર્ણયુગની સ્મૃતિને તાજી રાખતો વિક્રમ સંવત્સર ૨૦૦૦ વર્ષની નજીક પહોંચી રહ્યો છે, છતાં, આપણાં એ કમલાગ્ર્ય છે કે, એ સંવત્સરના પ્રવર્તક વિક્રમ અને તેનાં તેમજ સમસ્ત ભારતવર્ષનાં રત્નો સમા કવિવર કાલિદાસ, અમર, ધન્યન્તરિ, દ્વિપણક, વરાહમિહિર, ઘટકર્પેર, શંકુક વગેરે ગ્રંથધર્મા આપણે ધણું જ જોાધું અને અસ્પષ્ટ જાણીએ છીએ. વિક્રમ અને તેનાં કેટલાંક રત્નોનાં નામ પ્રાચીન ઇતિહાસમાં જુદા જુદા સમયે મળી આવતાં હોય મધ્યયુગના ઇતિહાસકારોએ બિન્ન બિન્ન વ્યક્તિઓએ, નામની સાદસ્યતાને લઈને, એકજ વ્યક્તિ તરીકે કલ્પી લઈ ગોટાળો ઊભો કર્યો છે અને નવા સંશોધકો કેટલોક વખતે એ ગોટાળામાં ઊભેરા કરતા રહ્યા છે. પરન્તુ હવે એ ઉજ્જ્વલ ને ગોટાળો દૂર થવાં ભોઈ એ. દરેક ભારતીય વિદ્વાને વિક્રમ ને તેનાં રત્નોના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો સક્ષમ અભ્યાસ કરી તેમને રાશિમેંડળયુક્ત સૂર્યની જેમ પ્રગ્ન સમક્ષ રજૂ કરવામાં પોતાનો યોગ્ય ફાળો નોંધાવેા ભોઈ એ.

કર્ષક વર્ષો પૂર્વે, પ્રબંધોમાં ઉલ્લેખાયેલ ભોજ અને કાલિદાસના પ્રસંગોને અનુસરી, એક એવી માન્યતા ધર કરી ગયેલી કે મહાકવિ કાલિદાસ ભોજનો રાજકવિ હતો. પરન્તુ ન્યારે ઈ. સ. ૪૭૨ ના જુદગયાના શિલાલેખમાં, ઈ. સ. ૬૭૪ ના અહોલના શિલાલેખમાં અને સંખ્યાબંધ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કાલિદાસનું નામ નજરે ચડ્યું ત્યારે એ માન્યતા દૂર થઈ અને પરિમલ કાલિદાસ નામે ભોજના રાજકવિના મળતા નામથી જ આ ગોટાળો થયાનું સ્વીકારવામાં આવ્યું. તે પછી વીતતા યુગના કેટલાક ભારતીય વિદ્વાનોએ વેળર, વીદકર્ણ, વિદસન, જ્ઞેષ્ઠાળી, ક્રીય, મેકડોનલ્ડ વગેરે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના મતને અનુસરી કાલિદાસ ચોથી સદીમાં થયેલ હોવા ભોઈએ અને તે વિક્રમ ઉપનામધારી ગુપ્તવંશી સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત બીજાનો રાજકવિ હશે એમ સ્વીકારી લીધેલું; અને કેટલેક સ્થળે હજી પણ એ માન્યતા ચાલુ જ છે. પરન્તુ આ વસ્તુસ્થિતિ ભારતીય ઇતિહાસના સંશોધનમાં સાહિત્યકૃતિઓની અવગણના કરવાની અથવા તો અસ્પષ્ટ કે અધૂરા જ્ઞાનથી અવળા અર્થે ઉપ-જાવવાની પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની અહર રૂતિને આજારી છે. ઇતિહાસના ઉકેલમાં તેઓ શિલાલેખો ને સિક્કાઓ પર મુખ્ય વજન મૂકે છે અને સહપ્રવર્તક વિક્રમના સિક્કા કે શિલાલેખ આજસુધી ન મળવાથી તેમણે ચોથી સદીના ગુપ્તવંશી રાજાને વિક્રમ લેખ્યો ને કાલિદાસને તેના યુગમાં મૂક્યો. પણ જો સાહિત્યકૃતિઓ પ્રત્યે ધ્યાન આપી તેનું પૂરતું અન્વેષણ કરવામાં આવે તો ઘણા ગૂંચવાયેલ પ્રશ્નો ઉકેલી શકે એમ છે અને દંતકથા તરીકે અવગણી કાઢેલા કેટલાય પ્રસંગો ઇતિહાસમાન્ય બની શકે છે.

ઈ. સ. પૂર્વે ૭૪ માં અવન્તીના શિલાસને દર્પણ નામે રાજવી આવ્યો. ગર્દભીવિદ્યા સાધીને તે ગર્દભિલ્લ નામથી જાણીતો બનેલો. ‘કપાલરિત્તલાગર’ તે સમયના અવન્તીપતિને

મહેન્દ્ર ઉપનામથી ઓળખાવે છે. 'વિક્રમોર્વશીય' માંના ઉલ્લેખો ભેતાં દર્પણનું એ ઉપનામ પણ સાચું જણાય છે.

ગાદીએ આજ્ઞા પછી ચોડાજ મમયમાં દર્પણ સુવાનીના મદમાં સપડાયો અને તેણે સરસ્વતી નામે એક સ્વરૂપવતી જેન માધ્વી પર કામાંધ બની તેને ક્રેડ કરી. તે સાધ્વીના બાઈ અને જ્ઞેનાચાર્ય કાલકમ્પરિએ તેને શાંતિથી મમગ્નવવા પ્રયાસ કર્યો પણ જ્યારે દર્પણ ન માન્યો ત્યારે કાલકાચાર્યે ઉગ્ર બની શેકોની મદદ મેળવી અને ઈ. સ. પૂર્વે ૬૧ માં દર્પણને ગાદી તળવાની ફરજ પાડી. દર્પણ ત્યાંથી જવા બાણ નાસી ગયો અને કાલકાચાર્ય સાધ્વી જહેનને મુક્ત બનાવી સંન્યસ્તને માર્ગે વળ્યા.

નામભાગના પ્રસંગે દર્પણને વિક્રમ નામે બાલપુત્ર હતો. તેનામાં માતૃભૂમિને મુક્ત કરવાની તાલાવેલી જન્મી. એએક વર્ષ જવામાં વીતાવી તે હિન્દ પાછો ફર્યો ને ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં શકાને દરાવી તેણે અવતીનું સિંહાસન દખલે કર્યું. તેણે ભારતને સ્વર્ગસમું બનાવ્યું ને ૬૦ વર્ષ પર્યંત સિંહાસન ભોગવ્યું.

ભારતવર્ષમાં અનેક રાજાઓ વિક્રમના નામે ઓળખાયા છે, એટલે શકપ્રવર્તક વિક્રમને તેમનાથી જુદો પાડવાને આપણે તેને મહાન વિક્રમના નામે ઓળખીશું ૩૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે નેપાળમાં વિક્રમહિત્ય નામે ગાદી ચઢી ગયેલો તે અતિ મનેશ્વરી હતો. જત્રીમ મુતળીના ચમત્કારિક પ્રસંગોમાં ઉલ્લેખાયેલ નિઃક્રમ એ તે નેપાળી વિક્રમ છે. તેને વિક્રમકેશરી નામે પુત્ર હતો. નેપાળની 'રાજવંશાવલી' માં જણાવ્યા પ્રમાણે, 'જ્યારે ભારતભૂમિ પર વૈરીઓ ફરી વળશે ત્યારે એ વિક્રમનો આત્મા અવંતીમાં ફરી વિક્રમ રૂપે જન્મ લેશે અને ભારતને મુક્ત અને સુખી બનાવશે.'—આ ઉલ્લેખ અવતિપતિ મહાન વિક્રમને અનુલક્ષીને થયેલો છે. તે પાછળથી વિજય માધતો નેપાળમાં પણ જઈ પહોંચેલો અને ત્યાં તે સમયે શાસન કરતા અંશુવર્મા [રાજ્યાભિષેક-ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૧]ને તેણે પોતાના કાબૂમાં આણેલો. તેના પછી તે શાલિવાહન, ચન્દ્રગુપ્ત, અભયવર્ધ વગેરે સમ્રાજ્ય મહાન રાજવીઓ વિક્રમના ઉપનામથી ઓળખાયા છે. પણ શક્તિ, સૈન્ય, પ્રતિભા, મહત્તા, કવિત્વ અને દાનમાં મહાન વિક્રમ એ બધાથી જુદો તરી આવે છે. નૃપતિ હાલ શાલિવાહન મંચદિત 'ગાયમત્તશતી'માં મહાન વિક્રમે રચેલો એક શ્લોક લેવાયો છે. જે તેનું અપૂર્વ કવિત્વ સૂચવે છે; અને એ જ મંચદિતમાં શાલિવાહને બીજા એક મહાકવિનો એક એવો શ્લોક પણ લીધો છે, જેમાં શાલિવાહન કરતાં પણ વિક્રમની અનેકગણી દાનશીલતાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. પોતાના અમર મંચદિતમાં આ બંને શ્લોકને રચાવ આપી શાલિવાહન વિક્રમ પ્રત્યેનું પોતાનું માન દર્શાવે છે.

તેની રાજસભામાં ૮૦૦ માંડલિક રાજાઓ હતા અને તેમાં રોમવિજેતા શકનૃપતિનો પણ મમાવેશ થતો. વિખ્યાત વૈદ્યો, મહાકવિઓ ને લિજ્જ લિજ્જ વિવચના સેકડો નિજ્યાતો તેની મહા ગોબાયતા, શાંતિના સમયે તેનું સૈન્ય જો કે મર્યાદિત રહેતું પણ યુદ્ધના સંયોગોને

1-2 The Saka war-lord Maues was extending his rule in Central India by conquering Ujjain about 62 B. C. and Mathura about 60 B. C... In 58 B. C. Maues was defeated by the Málavas, lost Ujjain and met his death.

A Study of History, (Toynbee)
Vol. V., P. 603

પહેંચી વળવાને તેના પાસે ત્રણ કરોડનું પાવદળ, એક કરોડનું હવદળ, ચાર લાખનું નૌદાળ ને ૨૪૩૦૦ નું હસ્તોદળ રહેતું.

મહાકવિ કાલિદાસ આ મહાન વિક્રમનો રાજકવિ હતો. તેનું 'વિક્રમોર્વશીય' નાટક એક રૂપક લાગે છે.-ઉર્વશી નામની સ્વર્ગની અપ્સરાને દાનવ ઉપાડી લેતી છે, -રાજવી પુરુરવા તેને દાનવના પંજમાંથી છેડતો છે, અને વચ્ચે પ્રેમ પ્રગટે છે, ઉર્વશીમાં એ પ્રેમની ઘેલછા નિહાળી ઇન્દ્ર તેને પુરુરવા પાસે જવા દે છે-એ પૌરાણિક પ્રસંગને કવિએ નાટકમાં એવી રીતે ગૂંથ્યો છે કે એ નાટક પુરુરવાના પ્રેમને બદલે વિક્રમની પ્રતિભાનું વાહક બની રહે છે.

એ નાટકમાં કવિએ ઇન્દ્રને માટે કેવળ મહેન્દ્ર શબ્દ વાપર્યો છે,^૩ પુરુરવાને માટે કેવળ વિક્રમ શબ્દ વાપર્યો છે^૪ અને કેટલાય પ્રસંગોને એવી રીતે ગૂંથ્યા છે કે જે પૌરાણિક વાર્તા કરતાં રૂપક સાથે વધારે બંધબેસતા આવે છે.^૫ તે રૂપક એ રીતે ઘટાવી શકાય તેમ છે કે—મહેન્દ્ર (વિક્રમનો પિતા)ના હાથમાંથી ઝૂંટવાઇને અસુરો (રાકો)ના પંજમાં આવી ગયેલી ઉર્વી [પૃથ્વી-ભારતભૂમિ]ને વિક્રમ પોતાના બાહુબળથી મુક્ત કરે છે ને પરિણામે મહેન્દ્ર એ ઉર્વી (ઉર્વશી) વિક્રમને જ સોંપી દે છે. પણ મહેન્દ્રને તાજની સાથે જોડાયેલ કાંટાનો અનુભવ થઈ ચૂક્યો છે એટલે વિક્રમને તે એવી આજ્ઞા કરે છે કે, સાસન ચલાવવાને ગોચ્ય સુવરાજ-પુત્ર પ્રાપ્ત થતાંજ તેણે ઉર્વીને છોડી સંન્યસ્ત લેવું. પરંતુ

૩. જ. વિશેષનામ સિવાય કાલિદાસ કોઇ પણ પ્રસંગે એક વ્યક્તિને માટે વધુ વખત એકનું એક નામ વાપરવાનું પસંદ કરતો નથી. સ્વવશાના ત્રીજા સર્ગમાં અને શાકુન્તલના સાતમા અંકમાં ઇન્દ્રનો પ્રસંગ આવે છે ત્યાં તે ઇન્દ્રને માટે ભુદા ભુદા શબ્દો વાપરે છે, જ્યારે આ નાટકમાં તે ઇન્દ્રને સૂચવવાને કેવળ મહેન્દ્ર શબ્દ વાપરે છે અને પુરુરવાના વિશેષ નામને પણ તે વિક્રમમાં ફેરવી નાંખે છે—

સુકુમારં પ્રદરણં મહેન્દ્રસ્ય, કિં પ્રભાવદક્ષિણા મહેન્દ્રેણ, મહેન્દ્રો મધ્યમલોકાત્, વિદ્યા મહેન્દ્રો-
પદ્મોત્પલ્લિનિં વિવ્રમમહિમ્ના વર્ષતે મયાન્, બહુસ્ત્રંકઃ સત્ત્વ વિવ્રમાલદ્વારઃ, ન મહેન્દ્રેણ—મહેન્દ્ર-
સદ્શાનુભાવેન ભાનેમ રાજવિન્ધ, રાદસં પુરુવાન્તરવિદો મહેન્દ્રસ્ય, દ્વાનો મહેન્દ્રલંકીર્તનેન સ્મારિતઃ,
સ્વયં મહેન્દ્રેણ સંમૃતઃ—વગેરે.

૫. પ્રથમ અંકમાં વિક્રમ મેનકાને પૂછે છે કે, 'ઉર્વશીનું હરણ કરીને અસુર કઈ દિશાએ ગયા છે?' જ્યારે મેનકા ઉત્તર દે છે કે, 'પુશ્વત્તરેણ'. પણ પૂર્વ દિશાએ ઇન્દ્રનું ને ઉત્તરે. કુબેરનું સાસન મનાય છે. આ સ્થિતિમાં અપ્સરાનું હરણ કરીને દાનવ એ દિશાએ જઈ રાકે તે સંબંધમાં ટીકાકારો કાલિદાસની એ કક્ષિત પ્રત્યે રોકા દર્શાવે છે. પણ પુશ્વત્તરેણ થી કાલિદાસ એમ સૂચવવા માગે છે કે પશ્ચિમેથી આવેલા રાકો માળવા છત્તીને પૂર્વોત્તર માર્ગે આગળ ધપી રહ્યા છે ને વિક્રમ ત્યાં તેમને હાર બવશાવે છે.

શાકુન્તલ સંબંધમાં એકમતે એમ કહેવાય છે કે, 'કાલિદાસે મહાભારતની મૂળ વાર્તામાં ફેરફાર કરીને નાટકના પ્રવાહને અદ્ભુત બનાવ્યો છે.' પરંતુ વિક્રમોર્વશીય પરત્વે રાઘડર, ક્રીષ્ણ વગેરેનું એમ ધારણું છે કે, 'તેણે મૂળ પૌરાણિક વાર્તાને ચૂંથી નાંખી છે.' વિક્રમોર્વશીયનાં લઘુપાત્રો, સ્ત્રીઓ અંક તેમજ પુત્ર રાજની નંજરે ચરતાં જ ઉર્વશીએ સ્વર્ગમાં આજ્ઞા જવાની રાત્રિ વગેરે પ્રેમ ક્રીડાને જિન-અસારકારક, કૃત્રિમ અને અપૂજ્ય લાગે છે. પણ એ નાટક એક રૂપક છે અને પૌરાણિક વાર્તાની સાથે-સાથ તે વિક્રમની વિભવબાધાને પણ ચૂંથી લે છે તે વસ્તુસ્થિતિ પરત્વે લક્ષ દોડાવવામાં આવે તો વિક્રમોર્વશીયમાં જણાતી કેટલીક લઘુપાત્રો ઠીક ઠીક એના રાજ્યચરણ બની નીચે છે.

પાછળથી વિક્રમનું રાજર્ષિ૩૫ નિહાળી તે તેને અંત સુધી શાસન ચલાવવાની અનુમતિ પ્રાપ્તિ છે અને એ પ્રસંગના ઉત્સવમાં 'વિક્રમોર્વશોચ' નાટક લગવાયલ હોતું જોઈએ.

મહાકવિ કાલિદાસના નામ પર આજસુધીમાં અમંખ્ય કૃતિઓ ચડી ચૂકી છે અને તેમાં નીચેની ૨૧ અમંખ્ય છે—

૧ ક્રતુસહાર, ૨ મેઘદૂત, ૩ કુમારસંમવ, ૪ રઘુવંશ ૫ માલવિકામિમિત્ર, ૬ વિક્રમોર્વશોચ, ૭ દાકુતલ, ૮ ર્યામલદલક, ૯ શુભારતિલક, ૧૦ શુભાર રાસાટક, ૧૧ પુષ્પવાળ વિલાસ, ૧૨ ધુતસોવ, ૧૩ ગંગાઘટક, ૧૪ નલોદય, ૧૫ રાક્ષસકાવ્ય, ૧૬ સેતુબંધનકાવ્ય, ૧૭ કલિસ્તોત્ર, ૧૮ જ્યોતિર્વિદામરણ, ૧૯ ઘટકર્પરકાવ્ય, ૨૦ નવરાજાકચરિત્ર, ૨૧ વિજિધી.

ઉપરોક્ત ૨૧ કૃતિઓમાંથી પહેલી સાત તો એકમતે મહાકવિ કાલિદાસની છે. છેલ્લી બે જોળના રાજકવિ પરિમલ કાલિદાસની બનાવેલી છે એટલે તેને તો એ અન્ધાવલીમાંથી સહેજે ખાદ કરી શકાય. ઘટકર્પરકાવ્યના અંતમાં તેના એક દીકાકાર સંકરકવિ તે કૃતિ કાલિદાસની હોવાનું જણાવે છે અને ઇડિયા-ઓફિસ લાયબ્રેરીની એક હસ્તમતમાં પણ તેને કાલિદાસની કલાકૃતિ જણાવવામાં આવેલ છે પરંતુ મહાસના મરકારી ભડારની મૂળ પ્રતમાં તે કાવ્યના કર્તા મહાકવિ કાલિદાસના સમકાલિક કવિ ઘટકર્પર હોવાનું જણાવાયું છે તે જોતાં તેને કાલિદાસના નામે ચડાવતું જરૂરી નથી. જ્યોતિર્વિદામરણમાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી મૂળ કર્તા અને દીકાકાર બનેએ તે કૃતિ વિક્રમાદિત્યના મદાન રાજકવિ કાલિદાસના નામે ચડાવવાજ પ્રયાસ કર્યો છે. પરંતુ તે અન્યની શિષ્ય, અરુચિકર અને મધ્યકાલીન ભાષા જોતાં તેને કાંઈ પણ ત્રયોગોમાં કાલિદાસના નામ નીચે રાખી શકાય તેમ નથી. અલબત્ત તેને કાલિદાસના નામ નીચે ચડાવવાને તેના કર્તાએ મમય, રચણ, વિક્રમાદિત્યની સલાહ વગેરેનું જે વર્ણન કર્યું છે તેને આપણે ઉપયોગમાં લઈ શકીએ પણ તેની સાથે કાલિદાસના નામને તો ન જ મેડાવી શકીએ. બીજી કૃતિઓમાં પણ ભાષા, સમય કે સંકલના પરત્વે એવા જ દોષો જણાય છે. એટલે વિશેષ મતાવાર પ્રમાણો ન મળે ત્યાંસુધી આપણે પહેલી સાત કૃતિઓને જ કાલિદાસની મણી સંકીએ.

વિક્રમની રાજમહામા નવ રત્નો હતાં—ધન્યવતરિ, ક્ષપણક, અમરસિંહ, રૈકુક, વૈતાલમટ, ઘટકર્પર, કાલિદાસ, વરાહમિહિર અને વરરુચિ. આમાં વચમાં વરાહમિહિર સૌથી મોટા જણાય છે.

વરાહમિહિરે પોતાનો 'વચ્ચિદાંતિકા' અન્ય વિક્રમ મંવત પૂર્વે ૬૭ (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૩) ના ચૈત્ર મહિનાના શુકલપક્ષમાં પોતાની સુવાનવચે રચ્યો છે. તે પછી 'મુદ્ધતસંહિતા' લખીને તે ભારતવિખ્યાત બન્યો. તેનું મૃત્યુ વિક્રમ મંવત ૧૫ માં થયું છે. જ્યોતિર્વિદામરણ અન્યમાં તેના રચનાકાળ વિ મં ૨૩ (કલિયુગ મં. ૩૦૬૮) જણાવેલ છે, અને અન્યની આદિમાં પ્રમાણ તરીકે વરાહમિહિરને જાહેર કરેલ છે. આ જોતાં વરાહમિહિરની આયમતી વચે કાલિદાસ પ્રકાર્યો હોય એ સ્વાભાવિક છે.

કાલિદાસનું લગ્ન, યુવાન વયે વિક્રમની કુંવરી પ્રિયશુભજરી વેરે થયું હતું અને તે લગ્નમાં તે કુંવરીના વૃદ્ધ વિદ્યાગુરુ વરરુચિનો હાથ હતો તે જોતાં વરરુચિ પણ કાલિદાસ

કરતાં વધે મોટા જણાય. લગ્નમાનસિકનામે તેનું નાનું રૂંગારકાવ્ય મળી આવે છે. કેટલાંક દીકારાએ તો તેને કાલિદાસના કાવ્ય કરતાં પણ વિશેષ રમણીય જણાવ્યું છે. પણ તે વાળોચ્છદ્ધ જગત્સર્વ ની જેમ ઊર્મિના આવેગમાં જ કહેવાયું લાગે છે.

દ્વિપણક પણ વયમાં કાલિદાસ કરતાં મોટા જણાય છે. જૈન સાહિત્યમાં તે સિદ્ધસેન દિવાકરના નામે મેંશહર બનેલ છે. ન્યાયશાસ્ત્રના તે જાણેડ અધ્યાપી હતા. ગૂર્જર-જ્યોતિર્ધર શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય પણ સિદ્ધસેનની આગળ પોતાને એક બાળક સમાન લેખે છે. તે વિ. સં. ૧૮ માં સ્વર્ગવાસી થયા અને તે પહેલાં વર્ષો સુધી તેમણે વિક્રમ સાથે સહચાર જાળવેલો. તેમની મંજુવાળ્ય કૃતિઓ મળી આવે છે પરંતુ તે પર કાલિદાસની જરૂરે અસર નથી જણાતી, એ જોતાં તેમની કૃતિઓ કાલિદાસની કૃતિઓની પૂર્વે રચાયેલ મંભવે છે. કાલિદાસ પર તેમની કંઈક અસર છે અને વિચારમાં કાલિદાસ તેમને અનુસરતો જણાય છે.^૬

અંબરસિંહનો ચોક્કસ સમય કાઢવો મુશ્કેલ છે. તે ધર્મે જોદ્ધ હતો અને તેણે જંગ વિખ્યાત મેરૂત અમરકોશ રચેલો છે. તે કાશમાં તે પાણિનિના વ્યાકરણને અનુસરે છે અને ચોથી સદીમાં રચાયેલા ચન્દના બાંદ વ્યાકરણનો તેને ખ્યાલ નથી; સાંખ્યતત્ત્વશાસ્ત્રમાં ચોથી સદીમાં ધર્મરૂપે જે સુધારો કર્યો તે પણ તેની જાણમાં નથી. છદી સદીમાં અમરકોશનું ચીની ભાષામાં ભાષાંતર થયું છે અને તે યુજના અનેક ભારતીય ગ્રંથોમાં તેનો ઉલ્લેખ મળે છે. સુશ્રુત, ચરક અને વાગ્બટ જન્મ શબ્દનો સાચો અને સુધારેલ અર્થ આપે છે ત્યારે અમરકોશમાં તે શબ્દની વ્યાખ્યા પ્રાચીન અર્થમાં આપેલી છે. અમરકોશમાં જણાવ્યા પ્રમાણે માધ મદિનામાં મકરસંક્રાંતિ દંતી ત્યારે તે ગ્રંથ રચાયેલો છે. આ કાલયોગ પણ ત્રીજી સદીની; પૂર્વે મંભવે છે. આ બધું જોતાં અમર પાણિનિની પછી અને ત્રીજી સદીની પૂર્વે તે સુશ્રુતની પહેલાં થયો જણાય. તે રિચિતિમાં તે વિક્રમસાહિત્યની સમામાં પ્રદર્શક હોય તે સાચું જણાય છે. પણ વયમાં તે કાલિદાસ કરતાં કંઈક નાનો જણાય છે. કેમકે કાલિદાસની કૃતિઓ રચાતાં સુધી પરમેષ્ઠી શબ્દનો છુટ્થી ઉપયોગ થયો છે તેને તેણે બ્રહ્મામાં જ મર્યાદિત બનાવ્યો છે.

પરંપરાગત માન્યતાનુસાર ધન્વન્તરિ એ કાશીપતિ દિવાદાસનું ઉપનામ છે અને તેનો શિષ્ય સુશ્રુત વિશ્વામિત્રનો પુત્ર હતો. પરંતુ અખિલ સુશ્રુતસંહિતાનો કર્તા સુશ્રુત વિશ્વામિત્રનો પુત્ર હોય એ મંભવિત નથી જણાતું. કેમકે સુશ્રુતસંહિતા મોટે ભાગે પાણિનિના વ્યાકરણને અનુસરે છે અને અમરકોશમાં રહી ગયેલી ભૂલો પણ તેમાં સુધારવામાં આવી છે. આ જોતાં સુશ્રુત પાણિનિ અને અંબરની પછી થયેલો જણાય છે. ત્રીજી બાજુએ વેદોર્ગનાં આયુર્વેદિક વિભાગને બાંદ કરતાં મળી આવતા બંધા જે વેદ-ગ્રંથોમાં સુશ્રુતસંહિતા વંધુમાં વંધુ પ્રાચીન છે, કુચમાંથી મળી આવેલા ત્રીજી સદીના વૈદ્યીય ગ્રંથોમાં તેનો ઉલ્લેખ મળે છે અને સુશ્રુત પોતાને ધન્વન્તરિનાં મુખ્ય શિષ્ય તરીકે જાળખાવે છે. આ સંયોગોમાં તે ત્રીજી સદીની પૂર્વે થઈ ગયો હોવાનું અને વિક્રમની સલામાંના આયુર્વેદ-ગ્રંથ, ધન્વન્તરિનો શિષ્ય હોવાનું

વધારે સંભવિત લાગે છે. જો દિવોદાસવાળા દંતકથા સાચી જ હોય તો પછી એમ માનવું રહે કે રાજા દિવોદાસ અને વિશ્વામિત્ર-પુત્ર સુશ્રુત એ પહેલી સદીના ધન્વન્તરિ-સુશ્રુત કરતા જુદી જ વ્યક્તિઓ હશે.

ઘટકર્પર કાલિદાસ કરતા નાનો હોવા સંભવ છે. તેનું એક યમક-કાવ્ય મળી આવે છે, જેના પર કાલિદાસની સજ્જડ અસર છે અને મેઘદૂતની જેમ તે વિપ્રલંબશૃંગારપ્રધાન મંદેશકાવ્ય છે. તે કાવ્ય પર શકર કવિ, તારાચંદ, શાન્તિસુરિ વગેરેએ ટીકાઓ લખેલી છે. તેમાં શાન્તિસુરિની ટીકા સાથેની પ્રત જેસલમીરના ભડારમાં છે; ત્યારે શકર કવિ, તારાચંદ વગેરેની ટીકાઓ સાથેની અને ટીકા વગરની પ્રતો મદ્રાસના સરકારી ભડારમાં તેમજ છડિયા આંશીસ લાયબ્રેરીમાં છે. નીતિસાર ગ્રંથ પણ તેણે રચેલો કહેવાય છે.

શકુન્ત મંથનમાં કંઈક મતભેદ છે. કવિ મધૂરના પુત્રનું નામ શકુ જણાવાય છે તેમજ નાટ્યદર્શનમાં શકુને અમાત્ય તરીકે ઓળખાવેલ છે. તેના નામ પર મુવનામ્યુદય કાવ્ય, વિન્નોરદલાલચમિત્ પ્રવરણ વગેરે કૃતિઓ નોંધાયેલી છે. ભમિનવમારતી, 'વાલ્યપ્રકાશ, માવપ્રકાશ વગેરે નાટ્યશાસ્ત્ર અને કાવ્યશાસ્ત્રના મંખ્યાબધ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં શકુને, પ્રમાણુ તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલ છે. એ બધી નોંધો પરથી એમ જણાય છે કે મધૂરનો પુત્ર શકુ વિક્રમાદિત્યના શકુક દરતાં જુદો છે અને તેના નામને ઘસને ખાતર પ્રાચીન અને પ્રમાણુશ્રુત નાટ્યશાસ્ત્રી શકુક સાથે ભેડી દેવામાં આવ્યું છે.

વેતાલભટ્ટ મંથનમાં જરૂરી વિગતો મળતી નથી. પરંતુ તે સંગીત-વિદ્યાનો મહાન શુરુ હોવાનું જણાય છે.

વિક્રમ અને તેનાં ત્રણ રત્નોનો આ પરિચય કાલિદાસના ચોક્કસ સમય-નિર્ણયમાં ઉપયોગી નીવડે તેવો છે. કાલિદાસ એ જાણતો સમકાલિક છે. તે ઉપરાંત કાલિદાસ પહેલી સદીમાં રચેલ હોવાનાં બીજા પણ મંખ્યાબધ પ્રમાણુ છે.

કનિષ્ઠનાં સમકાલિક અશ્વધોષે લખેલા 'વુદ્ધચરિત્ર' પર 'રઘુવત્'ની સપૂર્ણ હાયા જિતરેલી છે. ત્રીજી સદીમાં કવયિત્રી વિનિગ્દાએ લખેલા કૌમુદીમહોત્સવ નાટક પર કાલિદાસની સપૂર્ણ, ભક્તિભરી ને પ્રમાણુશ્રુત માનની જ પડે એવી અસર છે.^{૧૦}

શુંગવશના આયમતા યુગના બીટા-કાતરકામમાં, શાકુન્તલના કેટલાક પ્રમંજો આલેખાયા છે.

પરંપરાનુગત નિયમને અનુસરીને કાલિદાસના સમય સુધી સરકૃત નાટકોમાં પ્રાચીન રાજવીઓનાં જ જીવન રજૂ થતાં. કાલિદાસ 'માલવિકાગ્નિમિત્ર'ની શરૂઆતમાં તે નિયમની સામે પુરાણમિત્યેવ ન સાંપુ સર્વે લખીને અગ્નિમિત્રને સમય ગણતરીએ ખૂબ જ નજીકના રાજવી તરીકે સૂચવે છે.

મેઘદૂતમાં, અવંતીની આગ્યપ્રજ્ઞ ઉદયન ને વાસવદત્તાના પ્રસંગે વર્ણુવીને અતિથિઓને

૧૦ કૌ+મ—શૈલેયગન્ધીનિ શિલાતલેડસ્મિન્ રઘુવંશ—શૈલેયગન્ધીનિ શિલાતલનિ

કૌ+મ—સ્વપ્નો નુ માયા નુ મે શાકુન્તલ—સ્વપ્નો નુ માયા નુ મતિપ્રસો નુ

તેમજ કૌમુદીમહોત્સવના પાંચમા અંકના ૨૭-૩૩ વગેરે શ્લોકો મેઘદૂતના શ્લોકો સાથે સરખાવો

રીઝવે છે એવો ઉલ્લેખ કરીને કાલિદાસ એમ સૂચવે છે કે એ પ્રસંગો પ્રગ્નતા મનમાં હજી તાજ્જન છે અને તે પછી ત્યાં કોઈ નોંધપાત્ર પ્રસંગો બન્યા નથી.

કાલિદાસ મોટે ભાગે તો જો કે પાણિનિના જ વ્યાકરણને અનુસરે છે છતાં તે બાલ, કામદામ, દાશાન, ટિલમ્બક, ગચ્છતીવ પ્રસાદ, તે પાતયાં પ્રથમમાસ પપાત પથ્થાત્, પ્રર્થશર્વા ચો નેહુયે ચઢાર વગેરે રૂપો વાપરીને એમ સૂચવે છે કે તેના સમયે પાણિનિના નિયમો અફર અને પૂર્ણ પ્રચલિત બની ચૂક્યા નથી અને વૈદિક વ્યાકરણ પણ વપરાશમાં છે.

તેની કૃતિઓમાં માલવિકાગ્નિમિત્ર સૌથી પ્રથમ રચાયેલ હોવાનું કેટલાક વિદ્વાનો માને છે પણ તે વારતવિક નથી જણાતું. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નાટકને કાવ્યનું પક્ષ સ્વરૂપ માનવામાં આવે છે, તેમજ માલવિકાગ્નિમિત્રની રચનામાં કવિ પુરાણમિત્યેષ ન સાષ્ટુ સર્વ કરીને પ્રચલિત સાહિત્યિક નિયમની વિરૂદ્ધ જાય છે તે રિવાજ નિયમબદ્ધ સમાજમાં ઊગતા કવિને માટે સંભવિત ન લેખાય. તેની કૃતિઓમાં પહેલું ખીલ્લી પ્રતિભા દર્શાવતું ઋણસંહાર કાવ્ય છે, બીજું ઊગતી યુવાનીનો તનુમનાટ દાખવતું મેષદત્ત છે, ત્રીજું યુવાનીનું જોમ મૂચવતું માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક છે, ચોથું પક્ષ યુવાનીનો રસ રેલાવતું કુમારસંભવ કાવ્ય છે, પાંચમું એજ અરસામાં (વિ. સં. ૧૬ લગભગમાં) રચાયેલું વિક્રમોર્વશીય નાટક છે, છઠું યુવાની ને પ્રાદત્વના સંગમરચાને ઊભેલું સંપૂર્ણ નાટક શાકુન્તલ છે. સાતમું પ્રાદત્વ ને વૃદ્ધાવસ્થાના બાળ્ય સંગમ-સ્વરૂપમાં રચાયેલું રણવંશ મહાકાવ્ય છે.

સાષ્ટુ

જય્યાનન્દ દવે

(વસન્તતિલાકા)

હું પ્રાણહીન, જડ : અન્યતાણી અશુદ્ધિ
સંમાર્જવા, ત્યાહિં વિશુદ્ધિ સમર્પવાને,
કે જે કલાગમ વિના ઉપકારમગ્ન
રહેને, પ્રતિદક્ષ કરે નિજ કાય ક્ષીણ. ૪

સંપ્રાપ્તું પ્રથમ સર્જન શ્રેષ્ઠ, પ્રેષ,
તું માનવી : કહિ ય. રે ! તુજ સ્વાર્થે કેરી
એ કુદ્ર, સંકુચિત વર્તુળ-પક્ષિ લેલી,
તે અન્યના હિતમહિ ડગ માંડવાને
સ્વેચ્છા થકી જરી ય તહાર જતું કર્યું છે ? ૬

તપસ્વીના ત્યાગ

૫૬૪

‘આ માનસિક કલેશનો અંત મને દેખાતો નથી. જન્મ્યો ત્યારથી જીવનનો એક પણ દિવસ એવો નથી ગયો જ્યારે મારે મૂક રહેન કરવું ન પડ્યું હોય ! આત્મહત્યાને જો તમે પાપ તરીકે સમજાવતા હો તો મારે એમજ કહેવું બાકી રહે છે કે જે પૂર્વ પાપોના કારણે હું આ દશા ભોગવી રહ્યો છું તેમાં એક પાપનો વધુ ઉમેરો થતાં કંઈ એ ભાર વધારે પડતો વધી નથી જવાતો. પરંતુ હું આ કલેશમય જીવનથી થોડા સમયને માટે મુક્તિ તો અવશ્ય પામીશ. તપસ્વી, આપ કૃપા કરીને મને મારા એ સત્કાર્યમાં અટકાવશો નહીં.’

કંઈક વિચારી તપસ્વી બોલ્યા, ‘વત્સ, જો, પિંડની સાથે જ પ્રાણ્ધ પશુ મંકળાયેલું હોય છે. અનેક દુઃખો ને ચાતનાઓ હોવા છતાં પણ તારું શરીર અત્યારસુધી વિભ્રમન છે એ જ એ ચાતની સાક્ષી આપે છે કે તારામાં એ દુઃખોને મદન કરવાનું સાર્થક છે અને એ દુઃખોથી કાયર બનીને જીવનનો અંત આણવાની એટલા નિર્ભય છે. વત્સ, જ્યારે તારા જીવનમાં એક વિશાળ પરિવર્તન ચૂકવું છે તેવા અમયમાં આ એટલા ક્યાંથી શકી ?’

યુવક પળભર ચૂપ રહી, થોડીવારે બોલ્યો, ‘તપસ્વી, તમારા શબ્દો મને કંઈ ઉત્સાહ આપતા નથી. આ પ્રમાણે તો મને અનેકવાર આશ્વાસનો મળ્યાં હતાં પરંતુ એ આશ્વાસનો મારા વધારે દુઃખના કારણજન બન્યાં છે. એ જ આશ્વાસનોને આધારે મેં મુંદર ભવિષ્યની કલ્પના કીધી અને અત્રિય અતીતને જાણવાની એટલા કીધી હતી. પરંતુ મેં જોયું કે મુંદર ભવિષ્ય દૂર અને દૂર ખસતું જાય છે, અત્રિય અતીતનો પડછાયો એક વિકરાળ રાક્ષસની માફક લાગતો જાય છે. તપસ્વી, આત્મહત્યાની એટલા કરનાર કાયર નથી હોતો. તમને ખબર હશે કે આત્મહત્યાની વાતે કરનારા જ્યારે સમય આવે છે ત્યારે કેટલા બીરુ બની જાય છે ? મેં આજે એ જ નિશ્ચય કીધો છે કે આ સિખર પરથી ટૂટી પ્રાણત્યાગ કરશે.’

‘સખર, જો તારે સુખની આશામાં જીવવું હોય તો હું રસ્તો બતાવું છું.’

‘મારે આશામાં જીવવું નથી હું સુખની આશામાં જીવવા કરતાં દુઃખનો અંત આણવો વધારે શ્રેયસ્કર સમજું છું.’

‘વાર, જો સુખની પરિભાષા તું મને આપે તો હું સુખ મેળવવામાં તને હમણાં જ સહાયતા કરી શકું છું.’

‘સુખ ! તપસ્વી, હું કદી પેટ ભરી ભોજન કરી શક્યો નથી, હું કદી શીતથી ખચવા વસ્ત્ર પામી શક્યો નથી, હું કદી ચિંતામુક્ત ચિત્ત નિદ્રા લઈ શક્યો નથી. હાલ મારે એ વિષયોની પ્રાપ્તિ જ સુખનો વિષય હોઈ શકે.’

‘વાર, તું મારી સાથે ચાલ હું તને ભોજન અને વસ્ત્ર આપીશ અને ભવિષ્યમાં આત્મહત્યાનો વિચાર પણ ન આવે તેવી વ્યવસ્થા કરીશ. તું નિર્ભય થા. હું તારી સહાયતા કરવા તયાર છું.’

યુવક ચૂપ રહ્યો. તપસ્વી તેનો હાથ પકડી બોલ્યો, ‘ચાલ વત્સ, ચાલ. જગતને જીતવાનો કાર્યક્રમ મારો નહીંતર અધૂરો રહી જશે.’

૨

‘યુવક, હવે તારી ક્યા સાંભળવા હું તૈયાર છું’ તપસ્વી બોલ્યો.

‘દેવ, ભારતવર્ષની શાનિમય અવસ્થામાં ત્યારથી દેવી પ્રકાપ થયો છે ત્યારથી મારા જીવનનો પ્રારંભ થાય છે. હજોની પ્રમળ શક્તિએ શુભ સામ્રાજ્ય પર આધાતો કરવાનો પ્રારંભ કર્યો ત્યારે મારા પિતાનું એક યુદ્ધમાં મૃત્યુ થયું. મારી માતા હજોના ત્રાસથી નારી વિદિશાથી સાંકેત આવી અને ત્યાંથી કાશી આવતા તેનું માર્ગમાં મૃત્યુ થયું. હું ત્યારે ફક્ત દશ વર્ષનો હતો. સમસ્ત પ્રજા હજોના ત્રાસથી ત્રાહી ત્રાહી કરતી હતી અને હું પણ મારા મામના માણસો સાથે આમથી તેમ નાસતો હતો. મગધગજ આજે નિર્બળ બની પ્રજાની રક્ષા કરવા અસમર્થ છે તપસ્વી, તમે જુઓ, મારી પીડ પર હજોની મારના ચિન્હો દશ પણ સ્પષ્ટ છે આજે આગ વગ્ન થયા એક પણ સ્થાન પર હું પોતાને સુરક્ષિત સમજી શકું તેમ નથી મારે એ નિરાશમાં જીવન યુગ્મવું હવે ભારી ચર્ષ પડ્યું છે. ભારતવર્ષ નિર્બળ છે અને હજોનું દમન કરવાની શક્તિ કાષ્ટમાં રહી નથી.’

શાંત ચિત્તે તપસ્વી મોડના, ‘યશોધર્મન તારી વાત મને ચોગ્ય નથી લાગતી. શક્તિની ઉપાસના કરવાથી શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે ભાગ્યવશ શક્તિહીન થયો નથી, પરંતુ એની શક્તિ તો વિષેગર્ષ ગર્ષ છે. એ શક્તિ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાને માટે મક્રિય પ્રયાસ કરવો જોઈએ હું અહીં બેઠો બેઠો પણ ભાગ્યના પતન પર ગાનિ અનુભવ છું. યશોધર્મા, હું આશા ગમ્યું છું કે ભારતમાં શક્તિની ઉપાસના તુ જ ફેલાવી શકશે.’

‘દેવ હું હવે નિરાશ થઈ ગયો છું, માંગમાં આત્મવિશ્વાસ ખૂટતો જાય છે. મગધની સેનાના પલાયનથી હવે લોકો પણ નિરુભાવી થઈ ગયા છે.’

‘તપસ્વી ચૂપચાપ ડુંગરના પાછલાં ભાગમાંથી એક મોટું મંજુષ્ઠ ધનુષ્ય અને બાણોનો એક બાથો લઈ આવ્યો તથા પોતાના મૃગચર્મ નીચેથી એ ખડગ કાઢી તે યશોધર્માને આપી બોલ્યો, ‘વત્સ, જનતાને દોરવાનું કામ તારું છે અને એને ઉશ્કેરવાનું કામ મારું થશે.’

‘શુ કહે છે દેવ.’

‘તું જોઓ રહે’ હું હમણાં બતાવું છું.’

તપસ્વી એક ઝાડ પર ચઢી રાખ વગાડવા લાગ્યા જગતના પહાડી લોકો ટોળાબધ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. થોડીવારે તપસ્વી બોલ્યા, ‘ભાઈઓ, આ વીર યશોધર્મા તમારો ઉદ્ધાર કરવા માટે આવ્યા છે એમને ત્રિપુગરિ મહાદેવનું ખામ વરદાન છે તથા આશીર્વાદ છે એમના હાથમાંનું ધનુષ્ય સ્વયંભગવાન કાર્તિકેયે આપેલું છે અને આ ખડગ જગન્નરના ભવાનીની વિષ્ણુત છે. પગ્મ દિવસે એ અહીંથી પ્રયાણ કરશે તમે સર્વે અભયસભ લઈ એમની સાથે થઈ જાઓ. તમને વિપુલ ગંપતિ અને સમૃદ્ધિ મળશે તમે જ્યાં જ્યાં એમની સાથે જશો ત્યાં ત્યાં વિજયી થશો. મર્ત્ય આ શુભ સવાદ ફેલાવી દો!’

પહાડીઓ પ્રસન્ન ચિત્તે ચિત્કાર કરી ઊઠ્યા. યશોધર્મા ચૂપ હતો. થોડીવારે તપસ્વી બોલ્યા, ‘પરમ દિવસે પ્રાત કાળમાં યશોધર્મા પ્રયાણ કરશે, જોઓ મારે જો તેઓ જગતમાં મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપી શકશે.’

વંતો કરતા પહાડીઓ વિષેગયા તે જ ગત્તે વિશ્વપર્વતની પ્રત્યેક ખીણમાં દેવી પુરુષતા આવવાની અને ત્રીજે દિવસે તે વિશ્વવિજય માટે નીકળવાનો હોવાની વાત ફેલાઈ ગઈ. યશોધર્મા તપસ્વીની આ આવ પગ તર્કવિતર્ક કરતો હતો.

યશોધર્માના પ્રરથાન સમયે ત્રણથી ચાર હજાર પાર્વતીય સૈનિકો સાથે જોડાયા. એ જેમ જેમ આગળ વધતો જતો હતો તેમ અન્ય લાગમાંથી પણ એની દૈવી સદાયની વાત સાંભળી સૈનિકો જોડાવા લાગ્યા. દૃષ્ટ-સમ્રાટ મિહિરકુલે જ્યારે એના આગમનની વાત સાંભળી ત્યારે તેણે આક્રમણ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. પરંતુ પ્રત્યેક દિવસે દૃષ્ટ-સેનામાં એના દૈવી પરાક્રમની વાત ફેલાતી જતી હતી. કોઈક સમયે એવી ખબર આવતી કે યશોધર્માના હાથમાં અશ્વનું ગાંડીય તથા તેની ચરો આવી ગયાં છે. કોઈક વખતે એવી ખબર આવતી કે એકલો યશોધર્મા દશ સદસ્ય સૈનિકો માટે પૂરતો છે. કોઈએ વળી એવી વાત સાંભળી કે તેને આગનેવાસ સિદ્ધ હતું. દૃષ્ટ-સેનામાં ગભરાટનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં.

૪

‘તપસ્વી યદને આવુ પ્રચારકાય’ તમને શોભતું નથી. મારી સેનામાં આ પ્રમાણેના ગભરાટનું કારણબૂત શોધવાની યોજનામાં હું મદદ થયો છું જાણી મને આત્મસંતોષ છે. પરંતુ તમે તમારા ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કરો. તમારા પ્રચારકાયનો અંત હવે શીઘ્ર લાવવો છે.’ મિહિરકુલ જોલ્યો.

‘અર્થ, મારા મૃત્યુથી પ્રચારકાય વધી જશે તેની તને ક્યા ખબર છે!’

‘કેવી રીતે?’

‘મારું મસ્તક જ્યારે ભૂમિ પર પડશે ત્યારે જનતામાં એવો પ્રચાર થશે કે એક તપસ્વીના લોહી રેડાયા વગર દૃષ્ટ-સમ્રાટનું મૃત્યુ થવાનું નથી એમ ખબર હોવાથી મેં જાણી જોઈને મારો ભોગ આપ્યો છે. દૃષ્ટ-સમ્રાટ, મિથ્યાનાદી પુરુષ પણ જગતનું કોઈક સમયે સત્યવાદી કર્તા વધારે કલ્યાણ કરી શકે છે તેની તને કદના નહિ હોય! આ મારી મુંદળ ભૂમિને તે પદલિત કરી જે તારા વરસાબા છે તેનું પ્રાપ્તિત કંઈ એકલા તારા કે તારી સેનાના નાશથી થવાનું નથી. હમારે તો દુજોનો વીણી વીણીને નાશ કરવો પડશે.’ મિહિરકુલ કંઈક વિચારી જોલ્યો, ‘આ તપસ્વીને કારાગારમાં રાખો.’

૫

યશોધર્માને તપસ્વીના કેદ પકડાવાની ખબર પડી અને એણે દૃષ્ટ-સેના પર પ્રબળ વેગથી આક્રમણ કરી દૃષ્ટ-સેનાના ગભરાટનો લાલ લારતવર્ષની સેનાએ પૂર્ણ લીધો. દૃષ્ટોની સેના છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ. યશોધર્માએ તપસ્વીની, શોધ કરવા માંડી એક તખ્તમા રક્તથી લથપથ તપસ્વીનું શરીર સૈનિકોએ શોધી કાઢ્યું.

થોડું જળ છાંટતાં તપસ્વીની મૂર્તિ દૂર થઈ. યશોધર્માને જોઈ તે જોલ્યો, ‘યશોધર્મા, આ શરીર આવા કલ્યાણકારી માર્ગે વપરાશે એની આશા ન હતી, હવે જીવનની આશા નથી, એક મદાન ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ ગઈ છે.’

અશ્વપૂર્ણ નેત્રે યશોધર્મા જોલ્યો, ‘દેવ, મારે લાયક કંઈ આશા?’

‘આત્મહત્યાની યોજના કદી ન કરતો!’ તપસ્વીની આંખોમાં એક છૂંપે હાસ્ય હતું અને ટકાવ હતી યશોધર્મા નીચો વળ્યો. તપસ્વીનું શરીર નિર્જીવ હતું. તે ચૂપચાપ તપસ્વીના શબની ચળવળને લઈ જોલ્યો, ‘આત્મહત્યા કરીશ, તો પણ તમારી માફક કલ્યાણકારી રીતે કરીશ.’ સૈનિકો સમ્રાટના મૂક રુદન પ્રતિ મૂક લેવા લાગ્યા.

ગુજરાતી પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સંસ્કૃત ભાષા-સાહિત્ય વિષે ધરાવે છે તે સાથે સરખાવતાં દક્ષિણ-હિંદનાં પ્રાચીન ભાષા-સાહિત્ય વિષેનું તેનું જ્ઞાન ધણુજ અત્યંત છે કેટલાકની તો માન્યતા પણ એવી છે કે હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ સંસ્કૃત ભાષામાં જ સમાઈ જાય છે, એટલે બીજા ભાષાઓ પ્રાચીન સંસ્કૃત આપવાની જરૂર નથી. પરંતુ એ માન્યતા કંઈક જૂલ-ભરેલી છે. દક્ષિણ-હિંદની તામિલ, તેલુગુ વગેરે ભાષાઓ સંસ્કૃતની સરસાઈ કરે તેવી છે અને ભારતના ઐતિહાસિક કે સાંસ્કૃતિક સાહિત્યની કેટલીએ ઉણુપો તે દૂર કરી શકે તેમ છે. ભારતવર્ષની અખંડિત એકતાનો આદર્શ જળવવાને પણ એ ભાષાઓનો અભ્યાસ જરૂરી છે.

તે ભાષાઓમાં સમૃદ્ધિની ગણુનરીએ તામિલ ભાષા વધારે આગળ આવે છે. સંસ્કૃત ભાષાની જેમ તે ભાષા પણ ખૂબ ખેડાયેલી છે. તે ભાષાનાં પાંચ મહાકાવ્યો સંસ્કૃતનાં પંચમહાકાવ્યોની જોડમાં જોડાં રહી શકે તેમ છે. તે મહાકાવ્યોમાં સંસ્કૃત મહાકાવ્યોની રમણીયતાની સાથેસાથ રામાયણ-મહાભારતની ભવ્યતા પણ સમાયલી છે. એ પાંચ મહાકાવ્યો યુષ્માનુક્રમે-ચિન્તામણી, શિલ્પપદિકારમ્, મણિમેખલા, વળઘયાપતિ અને કુન્ડલકેશી છે. આ પાંચ મહાકાવ્યોમાંથી પહેલાં ત્રણ મળી આવે છે, જ્યારે છેલ્લાં બે હજી ક્યાંય નજરે ચડ્યાં નથી. પણ મધ્યકાલીન તામિલ લેખકોની મોઢી પરથી જણાય છે કે એ બંને કાવ્યો પ્રચલિત ત્રણ ગ્રંથોના જ ભાગ અને મુદરે હતા.

ચિન્તામણિ કાવ્ય તિરુત્તકદેવ નામે યુવાન જૈન સાધુએ લખેલું છે. મદુરાના સાહિત્યમંથ (સંગમ)માં જૈન સાધુઓ તૃતીયક કાવ્ય લખી જ ન શકે એવી દીકા યતાં તિરુત્તકદેવે તૃતીયક કાવ્ય લખવાનું બીકુ ઝડપું અને તેમાંથી તામિલ સાહિત્યના રત્ન સમુ ચિન્તામણિ મહાકાવ્ય ધડાયું રસ અને ભવ્યતાની દૃષ્ટિએ આ કાવ્ય જગતના કાંઈ પણ કાવ્યની હરોળમાં જીજી રહી શકે તેવું છે. જિનસેનના 'મહાપુરાણ'માં લખાયેલી પ્રાચીન યુગની અર્ધઐતિહાસિક-અર્ધ-પૌરાણિક વાર્તા પર રચાયેલું આ મહાકાવ્ય દક્ષિણ-હિંદનું મહાભારત ગણાય છે.

તામિલનું સર્વોત્તમ મહાકાવ્ય જો કે ચિન્તામણી છે છતાં અખિલ ભારતવર્ષની ગણુતરીએ તો તામિલનું વધુમાં વધુ સુંદર ને વિશેષ ધ્યાનપાત્ર મહાકાવ્ય 'શિલ્પપદિકારમ્' છે. ચિન્તામણીની વાર્તા મહદ્ અંશે પૌરાણિક છે, જ્યારે શિલ્પપદિકારમ્ એ ઐતિહાસિક કાવ્ય છે અને તેનું મૂળ કથાક્ષેત્ર દક્ષિણ-હિંદમાં છતાં પ્રસંગોપાત તે બીજા-ત્રીજા સદીના અખિલ-હિંદના ઇતિહાસ પર પ્રકાશ ફેંકે છે. ચિન્તામણી કાવ્ય રમ અને સાહિત્ય દૃષ્ટિએ સર્વોત્તમ છે. જ્યારે શિલ્પપદિકારમ્માં સાહિત્ય, મંગીત, નાટક અને ઇતિહાસનો રમસંગમ થયો છે. તેની બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે તેનો કર્તા ઇળંગોનાડિલ કાવ્યનાં પાત્રોનો સમ-કાલિક છે, કાવ્યમાંના કેટલાક પ્રસંગો તેજે નજરે નિહાળ્યા છે અને ચેરનો રાજકુમાર છતાં તેજે અશ્વત્થ વૈભવ, તણને જૈન દીક્ષા લીધેલી છે.

મહિમેખલા શિલ્પદિકારમના અનુસંધાનમાં લખાયેલું છે. તેનો કર્તા શાતણાર ઇંગોવાડિલનો મિત્ર હતો. તે બૌદ્ધ લિક્ષુક હતો.

વળઈયાપતિનો કર્તા જૈન હતો ને કુન્ડલકેશીનો કર્તા બૌદ્ધ હતો. બંને કાંઈયો પ્રાચીન ઇતિહાસ પર પ્રકાશ ફેંકનારાં હતાં, ને ઉપગ્રંથ કુન્ડલકેશીમાં કર્તાએ બૌદ્ધ ધર્મની સર્વોપરિતા દાખવવા પ્રયાસ કરેલો અને સમય ગણતરીએ બંને કાંઈયો ઉપરનાં ત્રણ કાંઈયો કરતાં વધારે પ્રાચીન હતાં તે સિવાય તેમના વિષયમાં વિશેષ જાણી શકાયું નથી. બંનેના કેટલાક છટકે ભાગો પાછળના મન્યોમાં મળી આવે છે.

આ રીતે પાંચે કાવ્યોનું વિદ્યાર્પણોક્ત કરતાં વધુમાં વધુ પ્ધાનપાત્ર કાવ્ય શિલ્પ-દિકારમ જણાય છે—એટલે આ લેખના વિષય તરીકે એ કાવ્યનેજ પસંદગી આપી છે.

દક્ષિણદિશના ત્રણ મુખ્ય પ્રાંતો—ચોલ, ચેર ને પાંડ્ય. તેમાંના ચોલ પ્રાંતના પુલ્કર નગરમાં બે વર્ષિક કુટુંબો વસતાં હતાં. તેમાંનું એક કુટુંબ સાગરો બેટીને પરદેશો સાથે ધંધાધોધાર વ્યાપાર ચલાવતું. બીજું કુટુંબ સ્થાનિક વ્યાપારીઓમાં અગ્રસ્થાન ધરાવતું હતું. સાગરના વ્યાપારીને કણ્ણકી નામે એક સ્વરૂપવાન પુત્રો હતો, સ્થાનિક વ્યાપારીને કોવલણ નામે મુંદર પુત્ર હતો, તે બંનેની રતિ ને કામદેવ સરખી એક નિદાણી બંનેના માતૃપિતાએ તેમને કંમઝવિધી જોડ્યાં.

કેટલોક સમય તો સ્વર્ગીય આનંદમાં પસાર થયો. પણ પ્રાણી કોવલણ માધવી નામે ગણિકા પર મોહી પડ્યો. તેણે ધર તજી દીધું ને સાગરકંઠે મહેલ બાંધી ત્યાં તે ગણિકા સાથે વિહરવા લાગ્યો. કિન્નર-યુગલની જોમ તે બંને નાટક, સંગીત ને રસ-વિલાસમાં મસ્ત રહેવા લાગ્યાં.

એક પ્રસંગે ઉત્તરમાં વિજયો મેળવી આવેલા નૃપતિએ ઇન્દ્ર-મહોત્સવ આદર્યો. તેમાં અપ્સરાની જોમ રમખુમતી માધવીના સ્નેહ-વિશે કાવલણના મનમાં શંકા જન્મી ને તે તેને તજી ઘેર આવ્યો. ગણિકાના સહવાસમાં કોવલણ પોતાની બધીજ મિલકત યુમાંવી બેઠો હતો છતાં કણ્ણકીએ તેને સ્નેહાશ્રુથી વધાવી લીધી.

કણ્ણકીના કિંમતી અલંકાર સિવાય ધરમાં કંઈ મિલકત નહોતી. એટલે બંનેએ એ અલંકારમાંથી કંઈક વેચી નવેસરથી વ્યાપાર ચલાવવાનો વિચાર ધડ્યો. પરંતુ તે નગરમાં કણ્ણકીના અલંકાર વેચતાં તો કંલંક લાગે. એટલે પતિ-પત્ની અલંકાર વેચવાને પાંડ્યની રાજધાની મદુરા ચાલ્યાં.

દુર્ગમે માર્ગો ઘટાવીને કાવેરી નદી ઉતરીને બંને શક્તિમે આગળ વધ્યાં. રસ્તે તેઓ કુંડુંદી નામે જૈન સાધવીનાં સમાગમેમાં આવ્યાં. કુંડુંદી તેમને માર્ગ દાખવવાને તેમની સાથે ચોલી.

મદુરાની નજીક પહોંચતાં સાધવીએ એ યુગલને માદરો નામે એક માયાળુ ભરવાંડણના સમાગમેમાં મૂક્યું. કોવલણને યુસ્ત્ર આવડેના નિવમાનુસાર રાત્રિભોજનનો ત્યાગ હોઈ કણ્ણકીએ વેળાસર રસોઈ પકાવી ને સવારમાં કણ્ણકીનું એક ઝાંઝર મદુરામાં વેચવા જવાનું કરાવી બંને નિદાને બોળી પડ્યાં. સવારે કોવલણ ઝાંઝર લઈ મદુરાની બજારમાં પહોંચ્યો, ને રાજસોનીને ત્યાં જઈ તેણે તે ઝાંઝર બતાવ્યું. તે સોનીએ થોડાજ દિવસ પહેલાં રાજરણીનું ઝાંઝર ચોરી હતું અને તેની

તપાસ આવતી હતી કેવલજે બતાવેલું ઝાઝરે રાજરાણીના ઝાઝર જેવું દેખાતા સોનીએ ચોરીને આરોપ કોવવણના માથે ઢોળી દેવાનું તકેદારી રચ્યું તે તરતજે પાડવરાણની સમીપ જઈ પહોંચ્યો ને ઝાઝરને ચોગનાર મુદ્દામાલ માથે પોતાની દુકાને બેઠો હોવાના સમાચાર આપ્યા ગમને તરતજ ઝાઝર કમળે કરીને ચોગને તાત્કાલિક વધ કરવાને ખોરાએ મોકલ્યા

કેવલજેને અહરે જોતાજ મારાએને તે નિદોષ જણાયો પણ સોનીએ તેમની સમક્ષ ચોગના ચાતુર્ય વર્ણવ્યા ને એક મારાએ ઉશ્કેરાઈને કેવલજેને વધ કરી નાખ્યો

આ પ્રસંગે બરવાડજીને ધેગ ગહેલી કણ્ણકી કણ્ણક અરુભની શકાથી ગભગઈ ગઈ હતી ને બરવાડજી ને તેની પુત્રીએ તેને રીઝવવાને ભક્તિયુક્ત નૃત્ય-મંગીત આદર્યું હતું તે પછી બરવાડજી સરિતાએ સ્નાન કરવા જતા તેણે કોવવણના વધના સમાચાર સાંભળ્યા ને તે વીલા મુખે પાછી ફરી એ સમાચાર કણ્ણકીના કાને જતાજ તે બેહોશ બની બૂમ પાડી

ભરવાડજીના માયાળુ પ્રધામથી તે ચોડીવારે ભાનમાં આવી પગલું હલે તેનું સ્વરૂપ ચડીના જેવું ભાસવા લાગ્યું. તે છટા કરે નગરમાં દોડી પતિનું લોહી-નીગળતું શય નિહાળી તેને તમ્બર ચડી ત પછી તે ગજમદિરે પહોંચી ને અન્યાયી ગમને મદાર બોલાવ્યો. નામને તેની નાગણીએ પ્રત્યે માન નહોતું પણ દોષિતને મળ કરવાનો રાજધર્મ આગળ ધર્યો હતગમા કણ્ણકીએ પતિને નિદોષ જાહેર કર્યો ને તેની મામિતી "જુ કરનાની તૈયારી દર્શાવી, રાજાએ ગાળિતી માગતા કણ્ણકીએ તેને પૂછ્યું—

'ગણીના ઝાઝરમાં તમે શું ભરાવ્યું હતું?'

ગમને મ્હુ, મોતી

'મારા ઝાઝરમાં રત્ન છે'—કહીને કણ્ણકીએ કમળે કગવતું ઝાઝર મગાવી તે તોડી મતાવ્યું તેમાંથી રત્ન નીખળતાજ રાજાને પોતાની બૂમ સમજાણી તે તત્ક્ષણ બેહોશ મચ્યો ને બીજાજ કણે ગજધર્મમાં ચલેલી ક્ષતિનું પ્રાયશ્ચિત લેવાને તેના આજુ પ્રભુ પાસે ભેડી ગયા રાણી પણ પતિને અતુમરી

પણ કણ્ણકીનો કોપ શાંત ન થયો જે નગરમાં આવો અન્યાય નભાવી લેવાય તે નગર પૃથ્વીના પડ પર રહેવું ન જોઈએ એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો પોતાનો એક સ્તન એથી મઠી તેનું લોહી નગરની આસપાસ છાટતા તેણે તે નગરને-ગરીએ, સાધુઓ ને પવિત્ર માનવોને બાદ કરી-ભસ્મ બનવાનો શ્રાપ આપ્યો

ગત્રે મુદ્દગમાં આગ પ્રગની ને ભારતનું એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ નગર અગ્નિદેવનું ભવાનક તાડવ અનુભવી રહ્યું [૧ સે ૨૩૦ ના આપાડ વદ આક્રમ ને શુકવાગ]

આ સમયે નગરદેવીએ કણ્ણકી સમક્ષ પ્રગટ ચર્ચ કર્યું, 'જહેન, વૃથા કોપ શાંત કર કર્મના ફળ દરેકને ભોગવવા પડે છે ગત જન્મમાં તારા પતિ કુલિંગદેશમાં આવેલાં મિહ પુરના રાજારી વસુનો મની હતો તેણે પોતાના માનિકને અનુમંતીને જનધર્મ અને અર્ધ સાતું નત સ્વીકાર્યું હતું દર્મિયાનમાં શિહપુત્ર ને કપિનપુર વચ્ચે વૈર જન્મ્યું ને તારા પતિએ કપિલપુરથી આવેલ એકે વેપારીને જસૂમ ધારી નેનો વધ કરા યો વેપારીની પત્ની મોહ દિવંમ સુધી અનદદ શોખમાં ભટકો ને ડેને દિવંમ મંગતા મરતા તેણે તાગ પતિને તેના કર્મનું એવુંજ ફળ ભોગવવાનો શ્રાપ આપ્યો પરિણામે તાગ પતિએ વહેમનો ભોગ

બની પ્રાણુ બોયા છે ને તારે તે. વેપારીની પત્નીની જેમ ચોદ દિવસ લગી બટકું પાશે. તે મુદત વીતતાંજ હું સતી બનીને સ્વર્ગમાં તારા પતિ પાસે પહોંચી જશઃ." :: :: ::

આ પ્રમાણે વૃત્તાંત સાંભળી કણ્ણકીનો કાપ કંઈક શાંત થયો ને પરિણામે અગ્નિ પણ અદ્વંધી શાંત થતાં નગર બધાનક પ્રલયમોથી બચી ગયું. કણ્ણકી પોતાની બંગડી તોડી નાંખી ત્યાંથી દોડવા માંડી ને ચોદ દિવસ વીતતાં તે ચેર રાજ્યના એક કુચર નજીક જઈ પહોંચી. ત્યાં તે સ્વર્ગવાસ પામી ને તેના સતીત્વના બળે તેના શરીરની આસપાસ તેજ દેખાયું.

કુચરવાસીઓએ તેને દેવી માની ભક્તિભર્યા નૃત્ય-સંગીતથી ઉત્સવ ઇજવ્યો અને તેમણે એક દેવી પોતાના રહેઠાણની નજીકમાં સ્વર્ગવાસ પામી હોવાનાં સંભાચાર ચેરપતિ શેન્ગુદુવ અને મહાન જ્ઞાન મુનિ ઇળંગોવાડિલને પહોંચાડ્યા.

શેન્ગુદુવ અને ઇળંગોવ અને ચેરના મહાન નૃપતિ ચેરલાટનના પુત્ર હતા. ઇળંગોવને શાંતિ પસંદ હોય તેણે સંસાર તજી દીક્ષા લીધી ને તે એટલું પવિત્ર જીવન જીવવા લાગ્યો કે તેના નામની સાથે માનવાચક અડોગત સંબંધ જોડાય તે ઇળંગોવાડિલના નામે પ્રખ્યાત બન્યો. શેન્ગુદુવે ગાદીએ આવી દક્ષિણમાં અને ઉત્તરમાં મંથ્યામંથ વિજયો મેળવ્યા અને તે એક સમ્રાટ તરીકે પ્રખ્યાત બન્યો. ચોલ અને પાંડ્ય પર તેણે પોતાની પ્રભુતા સ્થાપી અને ચોલના રાજચિન્હ વાઘ અને પાંડ્યનાં રાજચિન્હ માંજીને પોતાના રાજચિન્હ બાણની સાથે મેળવી દઈ તે તે ત્રણે ચિન્હ વાપરવા લાગ્યો. અને ભાઈઓએ કવિ શાતણાર પાસેથી કણ્ણકીના વિગતવાર સંભાચાર મેળવ્યા ને એક સતી અને થયેલા અન્યાયથી બંનેને દુઃખ થયું. શેન્ગુદુવે કણ્ણકીની સ્મૃતિને ધ્યય બનાવવા તેને મદાદેવી પદે સ્થાપી તેનું મંદિર બનાવવાનો ને ઇળંગોવાડિલે તેને એક મહાકાવ્યમાં અમર બનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. મોટાભાઈએ કણ્ણકીની સ્મૃતિ બનાવવાને હિમાલયથી અલ્પ શિક્ષા લઈ આવવાની યોજના ઘડી નાનાભાઈએ કાવ્ય આરંભ્યું.

શેન્ગુદુવ લશ્કર સાથે હિમાલય ચાલ્યો. રસ્તે જે જે રાજ્યએ તેનો મામનો કર્યો તે બંધાને તેણે સમરજીમ પર હરાવ્યા. એવો સાંમનો કરનારમાં બાલકુમારના પુત્ર કણ્ણક અને વિજય (બાણુ કરીને મોલવપતિ) તથા કોંચુરાજ સુખ્ય હતા. તેમને હરાવીને શેન્ગુદુવે તેમને કેદ કર્યા ને હિમોલય પર આજીવી વાઘ ને બાણુનાં પોતાનાં ત્રણે રાજચિન્હ કોરી, ત્યાંથી અલ્પ શિક્ષા મેળવી, તે શિક્ષાને મેળામાં રેનાન કરાવરાંથી શેન્ગુદુવ પોતાની રાજધાની વંજી પાછો ફર્યો ને કણ્ણકીની એક ભગ્ય પ્રતિમા બનાવરાંથી તેણે તેની એક આલિશાન મંદિરમાં સ્થાપના કરી.

કણ્ણકીની સ્મૃતિ-સ્થાપનાએ એક અદ્વિત પ્રસંગ હતો. તે પ્રસંગે લંકાપતિ ગાંજબાહુ, મંઘંધપતિ, માલવપતિ અને બીજાં સેકડો રાજ્યો ઉપરાંત આ કાવ્યનો કૃતો અને હાજરો સાંધુઓ હાજર રહેલા. ત્યારથી કણ્ણકી પદ્મિણીદેવીના નામે જાણીતી બની અને ચેર, પાંડ્ય ને ચોલ ઉપરાંત લંકા, માળવા વગેરે સ્થળે પણ તેનાં મંદિરો બનાવાયાં.

કણ્ણકી અને કાવલજીના મૃત્યુના સંભાચાર મળતાંજ તે બંનેની માતાઓ મૃત્યુ પામી, અનેના પિતાએ દીક્ષા લીધી, માધવી ગણિત પોતાની પુત્રી મણિમેળલા સાથે બૌદ્ધ

બિહુણી બની, બરવાડણો બળી મરી ને કુકુદી સાધ્વી અણુસણ (ઉપવાસ) કરીને મૃત્યુ પામી. આ સિવાય એ બનેના જે કાઈ સગા-સબંધીઓ હતા તેમને ઐન્યુદ્ધે મૃતિ-સ્થાપનાના પ્રસંગે માનપૂર્વક નહોતરેલા.

આ પ્રમાણે શિલ્પપદિકારમ્નો કથાપ્રવાહ પૂર્ણ થાય છે.

લેખક નજરે નિરખેલા પ્રસંગો પર જગતમા ઘણાં ઓછાં કાવ્યો રચાયા છે તેવાં કાવ્યોમા આર્થાવર્તમા જેમ રામાયણ, મહાભારત અને હયાશ્રયનું મુખ્ય સ્થાન છે તેમ દક્ષિણ-દિશમા શિલ્પપદિકારમ્ અપ્રસ્થાને આવે છે.

શિલ્પપદિકારમ્ એ નામ બે શબ્દોનું બનેલું છે. શિવમ્ અને આદિકારમ્. શિલ્પમ્ એટલે ઝાંઝર અને આદિકારમ્ એટલે તેની આસપાસ ગૂંથાયલું તે ઝાંઝરની આસપાસ ફરતી વાર્તા પર રચાયલું મહાકાવ્ય તે શિલ્પપદિકારમ્.

શિલ્પપદિકારમ્મા રસ, કલા, સુન્દરતા, કારણ અને પારતપિકતાનો અદ્ભુત સંગમ થયેલો છે. મેઘદૂતનું માધુર્ય, ગમાયણ મહાભારતની ભવ્યતા, વિદ્યમૌર્ચશીલની ઝમક ને ઉત્તમરામચરિત્રની કરુણતા તેમાં એકી માથે નજર ચડે છે. ગણિકા માધરી મામાન્ય સાહિત્યકૃતિઓમા હોય તેમ કેવળ અવગુણની પુતળી નથી તેમ મૃચ્છકટિકની પર્વતસેનાની જેમ તે પવિત્ર નારી કે ગુણની પુતળી નથી, -તે ગુણ-અવગુણના સંગમસ્થાને ઊભેલી કલાની દેવી છે.

સંગીત, નાટક અને ગદ્ય-સાહિત્યના એ ત્રણે અંગના વિજયિનિ સ્વરૂપોનું એકજ કથામાં રસદર્શન કરાવવામા શિલ્પપદિકારમ્ કદાચ જગતભરમા અન્યેડ નીવડી શકે તેમ છે. સાગરસંગીત, સરિતાસંગીત, ગિરિસંગીત, મમ્બૂદસંગીત, યૃત્યસંગીત એકાત સંગીત, કરુણ મંત્રીત, ઉદ્દીપક સંગીત-રથજ કે ભાવ ગણતરીએ સંગીતનો એવો કાઈ પ્રકાર નહિ હોય જે શિલ્પપદિકારમ્મા સમાવેશ ન પામ્યો હોય.

શિલ્પપદિકારમ્ની બીજી વિશિષ્ટતા તેના આંતરિક સ્વરૂપને લગતી છે. વંજીથી હિમાલય સુધીનું ઐન્યુદ્ધવનું પ્રવાણ તે યુગના ભારત પર મુંઝવ પ્રકાશ ફેંકે છે, અને દક્ષિણદિશની સાર્વકૃતિક દયાનો તે મુદર ખ્યાલ આપે છે.

નારીના સતીત્વનો પ્રતાપ, કર્મેના અચૂક ફળ, ગણિકામંત્રીના માથેજ પ્રવેશતી દુર્દેશા અને ન્યાયભગનું પગિણામ—એ ચાર પાયા પર ગ્યાવલા આ મહાકાવ્યને દક્ષિણ-ભાગતની એક અન્યેડ અને યશસ્વી કૃતિ ગણી મકાઇ.

યુદ્ધ-ઈર્ષ્યા—

રમણલાલ બટ

મૃત્યુ કરે જગતના જીવ એક તોલે,
નિસર્ગ તોલે બૂલી બેઠ બાવો;
તો યુદ્ધ ચાનાં? ઈરખાય શાને?
રે માનવી! ક્ષણિક વિશ્વ શું માન તારાં?

વિકાસવાદ ?

શ્રી બ્રજ લેખક પંડિત રઘુનંદન શર્મા
અનુવાદક રમણલાલ ગ. લાટ

[ગતાક પૃ ૨૧ થી ચાલુ]

એખીસોનની કબજામાંથી મનુષ્યોની જે લગભગ નીકળે છે તેને વિદ્વાનો સાત હજાર વર્ષ જૂની જણાવે છે, અને તે આજના મનુષ્યને બરાબર મળતી આવે છે આ જ રીતે સ્પેનમાંથી ગાયોની છાત્રીઓ મળી આવી છે, જે ૨૦ હજાર વર્ષ પહેલાની છે એમ માન્ય પડ્યું છે, વળી એ વખતનો ગાયો-ચિત્ર ઉપરથી-આજની ગાયો જેવી જ છે અને આ ચિત્રો ચિતરનારા પશુ આજના ચિતરનારા જેવા જ હતા એને અતિરિક્તા, ચીનના મરુ મેદાનમાં ખોદવાથી મનુષ્યની જે જે વસ્તુઓ મળી આવી તે ત્યાં મમુદ હતા તે પહેલાની છે વસતી પછી સમુદ્રનું આનંદ અને ન જુલો કે કમ્પારે રેતને છોડી તેનું ખસી જવું ખતાવી રહ્યું છે કે લાખો વર્ષ પહેલાં માણસોની સુખાકૃતિ આજના મનુષ્યોની સુખાકૃતિ જેવી જ હતી કાગજ કે ત્યાં મનુષ્ય સંબંધી જે જે પદાર્થો મળી આવ્યા છે તે આજના સમયના પદાર્થોને મળતા આવે છે

હવે આ વિષયને અસાગ-પૃથ્વીના આયુષ્ય સાથે તપાસવામાં આવે છે પૃથ્વીનું આયુષ્ય નક્કી કરવામાં યુરોપીય પડિનોના મતબદ્દ હોવા છતાં આખરે જે નક્કી થયું છે તે નીચે આપવામાં આવ્યું છે, અને ગણિતનકે મજૂરી કરતા ડાર્વિનનો મત કેટલો માલો છે તે આપોઆપ જણાઈ આવે છે

યુરોપના ધર્મચાર્યોએ હેવટનો નિર્ણય કર્યો છે કે સમાગને પેદા થયે ૬૬૮૪ વર્ષ થયાં પદાર્થવિદ્યાની લોકો ગરમી, પ્રકાશ અને ગ્રહો આદિના તાગતમયથી જે સમય નક્કી કરે છે તે ૪૦૦૦૦૦૦-આઠાશ લાખ વર્ષ છે જૂનજીવિદ્યાના પડિનોએ ખૂબ માનવાની અને કાળજી પૂર્વક નિરીક્ષણ કરીને સિદ્ધ કર્યું છે કે પૃથ્વી દસ કરોડ વર્ષ જૂની છે

સમુદ્રવિદ્યાવિશારદ પ્રોફેસર જોનીએ ગમુદના ખાગપણાનો તપાસ કરીને સિદ્ધ કર્યું છે કે સમુદ્રનું પાણી આ રીતે આટલું ખારું થવાને દસ કરોડ વરસ જોઈએ આવી અંતિમ નિષ્પત્તિના કારણે જોઈ મહાશયને વિનાશવતની રાષ્ટ્ર મોસાવનીએ સુવર્ણપદક આપીને સન્માનિત કર્યા છે

પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ બ્યારથી શરૂ થઈ હતી, રેડિયમદ્વારા તે સમયથી લઈને આજ સુધી એક સમય શોધી કાઢવામાં આવ્યો છે જેની મર્યાદા ૭૫૦૦૦૦૦૦૦-સાત અબજ પચાસ કરોડ વર્ષ છે પરંતુ આ સમય નિર્ણય કરતાં અવિચ્છેદ્યો પોતેજ કહે છે કે, 'આ રીતે આ સખ્યા અનુમાનથી તો આગળ પ્રતીત થાય છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે રેડિયમની શક્તિ સાથે મજબ રાખનારી ગણનાતુ આ કૃણ છે' તેથી મોટા સંકેત સાથે ૭૫૦૦૦૦૦૦૦-સાત અબજ પચાસ કરોડ વર્ષનું પૃથ્વીના અંકુશમાં માટે વધારેમાં વધારે અનુમાન કરી શકાય છે

આ પૃથ્વી ઉપર કેટલા પ્રાણીઓ અને કેટલી જાતની વનસ્પતિ છે એ જાણી લેવાથી પરિણામ તરતજ મળી આવશે.

કેટલાક વર્ષો પહેલા સ્પેસર એની 'એન્સ્યુરેશન' નામની ચોપડીમાં લખ્યું છે કે, 'વનસ્પતિવિદ્યાના જાણકારોએ વનસ્પતિના જે બેદ પાડ્યા છે તેની મધ્યા ત્રણ લાખ વીસ હજાર સુધી પહોંચી છે અને પ્રાણીશાસ્ત્રના જ્ઞાતાઓને જ્યારે જ્યારે જુદી જુદી જાતની સૂરતો સાથે કામ પડ્યું ત્યારે તેની મધ્યા કંઈ વીસ લાખની થવા જતી છે'.

સ્પેસર પછી પણ ઉપર પ્રમાણેની કેટલીયે તપાસ થઈ અને કેટલીયે નવી યોનિઓ મોંઘુમ પડી છે. ભારતવર્ષના તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ તો યોગશી લાખ યોનિની ગણતરી કરી છે *

ઉપરાંત બધી બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને હવે વિકાસવાદીઓના કથન પણ જોઈએ. વિકાસવાદીઓ કહે છે કે આફ્રિકામાં એક જ જાતુ ક્રમે ક્રમે આટઆટના બેદ થઈ ગયા. હમણા જ મનુષ્યનો ઇતિહાસ જતાવવામાં આવ્યો કે વીમ હજાર ર્વની તો એની ચિત્રકળા મળી આવે છે અને લાખો વાની એની અન્ય ચીજો મળી આવે છે અને જો વીમ હજાર વર્ષ પહેલા મનુષ્યને બીજા ઝેરામાં માનવામાં આવે અને એજ પ્રકારે તેવીસ લાખ ઝેરામાં વીમ હજાર વર્ષ બાદ ફેરફાર કે અનર માનવામાં આવે તો, ૨૩૦૦૦૦૦ x ૨૦૦૦૦ = હેતાળીશ અમજ વર્ષ થાય છે અને જો માનવીને ચીનની વસતીની મોંઘક જોઈ લાખ વર્ષ પૂર્વેના માનવામાં આવે અને યોગશી લાખ યોનિ માથે શુણ્ણવામાં આવે તો, આઠ અર્બ આળીશ અમજ વર્ષનો સમય હોવો જોઈએ પરંતુ પૃથ્વીનું આયુષ્ય (જે વેદ પ્રમાણે ૬૭ સુધી એક અળજ સત્તાણુ કરોડના આશરે છે) યુરોપના વિદ્વાનોએ ૬૭ સુધી દસ કરોડ વર્ષ જ માન્યા છે, જેથી નિકામવાદનો સિદ્ધાંત તે ગણતરીએ ખોટા ઠરે છે.

અને જો તેઓ કહે કે મનુષ્યની નૃપવા (Link) જગતભરના પ્રાણીઓની માથે નથી, કિન્તુ અમુક અમુક પ્રાણીઓની સાથે જ છે અને આ પ્રકારે કેટલીયે શ્રેણીઓ છે અને આદિમાં કેટલાય પ્રકારના બીજ હતાં, તો પછી એમજ કહેવું પડે કે આ માન નામનો જ વિકાસવાદ છે કારણકે આમ તો બધા જ લોકો જુદાની પહેલા બીજ માને છે અને બીજને બધા પૃથક્ પૃથક્ જતાવે છે કિન્તુ વિકાસવાદી કહે છે કે, " નહિ, નહિ, તમે નિકાસવાદને સમજતા જ નથી મનુષ્યની નૃપવાનો સમય સમસ્ત પ્રાણી અને વનસ્પતિ સાથે નથી. પરંતુ અમુક જ પ્રાણીઓનો નિકામ મનુષ્ય છે વિદ્વાસનો સિદ્ધાંત છે કે જે પ્રાણી પોતાની નક્કા નથી કરી શકતું એને સ્પષ્ટ જીવિત ગણતી નથી એટલે કે જોગજો-પાજોજની ધૂનમાં દુનિયાના બધા જ પ્રાણીઓ ગતર્મિન વ્યગ્ર રહે છે પ્રમંગોપાત નાના પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરે છે ચેષ્ટા કંટી વેળા શરીરના જે જે ભાગ ઉપર વધારે વજન પડે છે તે જો ભાગ ધણી સમય પછી વિલક્ષણ પ્રકારનો બની ગયે છે એની સનાન પરંપરામાં—દીર્ઘકાળ પડી એક વિશેષ અંગ પેદા થાય છે અને એક નવાજ આગ—પ્રકારની જાતિ બને છે " આ મતવ્ય અને સ્પષ્ટનિયમને આધારે વિદ્વાનોએ એમ માન્યુ છે કે—

* આ ગણતરી મુસલમાન વિદ્વાનોએ પણ ઠીક ઠીક માની છે એક મુસલમાન વિદ્વાન કહે છે કે, 'હકુત દહ દો કાલિવદીદ અમુ, હમચો સમજ, બારદો રોહ અમુ' અર્થાત્ (૭x૧૦)+(૭x૨) = ચોરાશી લાખ પ્રકારના શરીરો જોયા અને તે એકવાર બીજ જુદાન્યાયથી પેદા થાય છે.

પ્રસિદ્ધ રમત ચોપાટમાં પણ રોગમી અર્થા પડી તે ચોરાશી ઘરમાં ર્ધો પડી પાદ છે, અર્થાત્ મુક્તિ પામે છે.

આદિ સૃષ્ટિમાં પાણી ઉપર એક જન્તુ પેદા થયું, જેને ન તો પ્રાણી કહી શકાય કે ન તો વનસ્પતિ કહી શકાય. એણે પોતાના પોષણ માટે અનેક યત્નો કર્યા, એની વંશવૃદ્ધિ થઈ. એ વંશજોએ પણ કુદરતી ઘટના અનુસાર પોતપોતાના પોષણના અર્થે પ્રસંગાનુસાર પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. ઘણા દિવસ પછી એમાંથી કેટલાંક માછલીઓ બની ગયાં. પાણીમાં બહુધા હાડકાં વગેરે પડ્યા રહે છે. જે માછલીઓ હાડકાં ઉપર ચડવાનો પ્રયત્ન કરી રહી હતી તેઓ ઝાડ ઉપર ચડનારી ખીસકોલી આદિ બની ગઈ. જે કિનારા પર જમીનમાં પ્રયત્ન કરતી રહી તેઓ દેડકાં વગેરે બનીને મુખ્ય આદિ બની ગઈ અને આ રીતે ક્રમે ક્રમે ઘોડા, વાંદરા, ગોરીલાં (વનમનુષ્ય) યતો મનુષ્ય બન્યા.

જડ પાણીમાં આરંભથી જ એકદમ ચેતન કીડો ફરી રીતે બન્યો, આ જટિલ પ્રક્રિયા ન કરતાં ઉપરોક્ત વિકાસવાદનો ઉત્તર આ છે કે જે પ્રાણી જે ઇન્દ્રિય કે અંગથી વધુ કામ લે છે તેની તે ઇન્દ્રિય કે અંગમાં પ્રથમના શુદ્ધર્થોમાં વૃદ્ધિ કે દ્વિતીય ધર્મ જાય છે. આ સાથે છે પરન્તુ એ અંગ કે ઇન્દ્રિયનો આકાર પ્રકાર બિલટો-મુલટો, વાંકાચૂંકો નથી થઈ જતો; કોઈ નવું અંગ કે ઇન્દ્રિય નથી ફૂટતી અથવા તો કોઈ અંગનો લોપ થઈ નથી જતો. આ દલીલની પ્રુષ્ટિ માટે નિમ્નોક્ત ત્રણ વૈજ્ઞાનિક દલીલો આપવામાં આવે છે.

(૧) કોઈ પણ પ્રાણીની ઇચ્છાથી તેના શરીરમાં હાડકાં પેદા થતાં નથી તેમ તે નવાં ફૂદી નીકળતાં નથી. જે પગેની જગ્યાએ ચાર કે છ પગે બની શકતા નથી, જેને આંખ નથી એને આંખ નથી બની શકતી. તેમજ હાથ, પગ, આંખ વગેરે ખરી પણ જન્તાં નથી. કારણ કે હાડકાં સંબંધ પ્રાણીના જાનંતુંઓ સાથે નથી. હાંતમાં સોંપ જોસવામાં આવે અથવા ભાંગેલા (શરીરને હેદી બહાર નીકળેલાં) હાડકાંને સંપૂર્ણ કોષોમાં આવે તો જરાયે તકલીફ થતી નથી. ત્યારે હાડકાંનો સંબંધ મન કે બુદ્ધિની સાથે છે જ નહિ, તો હાંત અથવા અન્ય હાડકાં ઉપર ઇચ્છાશક્તિની કંઈ રીતે અંકર થશે? જ્યારે વાળને ઇચ્છાનુસાર હલાવી શકાતા નથી—જાયા કરી શકાતા નથી તો તે ઇચ્છા પ્રમાણે વધી ઘટી શકે ખરા? આ રીતે પ્રયત્નથી કોઈ ગીજ બહાર ફૂદી નીકળતી નથી. કારણ કે પ્રયત્ન તો ઇચ્છા પેંછી જ કરવામાં આવે છે. આથી વિકાસનું મતલબ જે ઇચ્છા અને પ્રયત્નથી અંગ અર્થાત્ હાડકાંની ઉત્પત્તિ માને છે તે બિલકુલ અમત્ય છે.

(૨) જોજન પ્રાપ્ત કરવામાં આંખ, નાક, જીભ અને ત્વચાની જરૂર હોઈ શકે પણ જોજનપ્રાપ્તિનો સંબંધ 'ચબ્દ' સાથે કશોય નથી. ત્યારે પ્રાણીઓમાં કર્જેન્દ્રિયની ઉત્પત્તિ શા માટે અને કથી રીતે થઈ?

(૩) જે પશુઓ બરફવાળાં રૂયાનોમાં રહે છે તેમના શરીર પર વાળ જોડે છે અને વધે છે તો દબરો સાલથી બરફવાળી જગ્યામાં દુઃખ પામનાર ઓલેન્ડ વગેરેના નિવાસી મનુષ્યોના શરીર પર વાળ કેમ ન જોડી નીકળ્યા? જે જીવાને પરમાત્માએ વાળ આપ્યા છે તેમને કંડી પડતાં જ વાળ જોડે છે અને ગરમી પડતાં વાળ ખરી પડે છે કે ઝોંઝો થઈ જાય છે. પશુઓ, પક્ષીઓની ઇચ્છાથી તો છ મદિનામાં વાળ વધી જાય, પરન્તુ ઓલેન્ડના મનુષ્યોના શરીર પર દબરો વર્ષમાં પણ વાળ ન જોડ્યા—આ વિકાસવાદનું કેવું અધેર છે? ઇચ્છાશક્તિ તથા પ્રયત્નથી જ્યારે શરીર પર વાળ પણ જોડી શકતા નથી તો કાન જેની બિનજરૂરી ઇન્દ્રિય અને હાડકાં, જેને બુદ્ધિ સાથે સંબંધ નથી તે, આપોઆપ કેવી રીતે બની શકે? અતઃપ્ર આણી આપોઆપ આકાર-પ્રકારમાં ફેરફાર નથી કરી શકે.

જીવન ઝરણા.

પ્રમા

રાજવી ઇન્દ્રજિત એક રાત્રે ગુપ્તવેશે નગરચર્યાએ નીકળેલો તે પ્રસંગે એક ઘરમા બહારગામથી તરતમાજ પાછા ફરેલા કિંગ નામે વેપારીને તેનો પત્ની પૂછતો હતો કે-
“નાથ, તમે તો ‘આપણા ગજવીની છત્રછાયા નીચે તારે અન્ય કોઇના રક્ષણનો જરૂર નથી’ એમ કહીને દૂર દેશાવગ ગયા હતા તરતમાં પાછા ક્યાથી ફર્યા ? શું હવે રક્ષણની જરૂર લીધી થઈ છે ?”

ઈન્દ્રજિતના કાને આ શબ્દો પડતા જ તેને કમકમા આવ્યાં. પોતાની અખડિત છત્ર-
છાયા સખમા પ્રથમ પુછાય તેમા પણ તેને પોતાની ઉણપ લાગી તે એ ઉણપના દડ તરીકે તેણે તરતજ પોતાનો એક હાથ કાપી નાખ્યો

સ્વામી રામતીર્થે કોલેજમા અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે તેમની પ્રતિભાથી અંબવયા પ્રીન્સીપાલે તેમને વિલાયત જઈ આપી સી. એસ. બનવાની સલાહ આપી. રામતીર્થે એ સલાહનો ગવિનય અસ્વીકાર કરતાં કહ્યું, “મારી ભુદ્ધિ દુ ભાગ દેશબધુઓના ચરણે ધરવા ઇચ્છુ છું, તે સરકારને વેચવાની મારો ઇચ્છા નથી”

મથુરાપતિનું અવમાન થતા તેનો દસો પુત્રોએ ગળ્યેના દશ મરખા ભાગ કરી તે બહેંગી લીધા પગ્નુ એ બહેંગણી વખતે બહેન અજનાદેવી વાદ ન આવી. ભાગ બહેંગાઈ ગયા પછી નાનાભાઈ અંકુરને લાગ્યું કે, ‘બહેનને અન્યાય થાય છે.’ પણ દશ ભાગના શાંતિથી અગ્નિ ભાગ થઈ શકે એ સંભવિત નહોતું અંકુરે તરતજ પોતાનો ભાગ બહેનને સોંપી દીધો, ને નવે ભાઈ પાસેથી થોડી થોડી આર્થિક મદદ મેળવી તેણે વેપાર આંદર્યો. બહેનને અન્યાય થતો હોય એ ગીતે ભાગ મેળવીને રાજ બનવા કરતા વેપારી બનવામાં તેણે વિશેષ ગૌરવ નિહાળ્યું

સ્વામી વિવેકાનંદ કાશી નજીકના વનમાંથી પમાર થતા હતા. તે પ્રસંગે જંગલી વાઘગચ્છોનું એક ટોળું તેમનો પાછળ પડ્યું. સ્વામીજીને આ ઝંનૂતી વાંદરાઓનો ખય લાગ્યો તે તે મૂકીએ વાળીને દોડવા લાગ્યા. વાઘગચ્છો તરતજ તેમની પાછળ દોડ્યા. તે પ્રસંગે સ્વામીજીએ નજીકમાંથી દેવી વાણી મમો અવાજ આવતો માન્યો, “દુષ્ટોયો ડો નંદિ, કે ભાગ નંદિ હમેશા તેમનો સમાન ઝનૂનથી સામનો કર.”

સ્વામીજી તરતજ દોડતા થઈ ગયા તે આખો કાઠીને વાનગટોળાની સામે આવ્યા. વાંદરા લીધી પૂછડીએ ભાગવા માડ્યા

થોડીવારે વૃક્ષગ્રુમાંથી એક સંન્યાસી બહાર આવ્યો. સ્વામીજીને ન ભાગવાની

તેણે જ સલાહ આપી હતી. સ્વામીજીએ તેને પ્રભુનો સંદેશવાહક માની તેના ચરણમાં મરતક મૂક્યું.

x

x

સ્વામી વિવેકાનંદ અલવરની મુલાકાતે ગયેલા ત્યારે દીવાન મેજર રામચન્દ્રજીના આગ્રહથી તે તેમને ત્યાં બિતરેલા. એક દિવસે અલવરપતિ મંગલસિંહ તેમનાં દર્શને આવ્યા. વાતચીત દરમ્યાન મંગલસિંહે કહ્યું, “સ્વામીજી, ભૂતિપૂર્ણ પ્રત્યે, મને જરા પણ સદ્ભાવ નથી. લાકડા કે ધાતુના દુકડામાં ઈશ્વર ભરાયો છે એમ માનવું અને તેની પાછળ શક્તિ વેંચી દેવી-તેને હું તો મૂર્ખતા માનું છું.”

સ્વામીજીએ તરતજ પોતાના એક સાચી મારફત દીવાનના ખંડમાં લટકતો મંગલસિંહનો ફોટો મંગાવ્યો. તે ફોટો દીવાનના હાથમાં મૂકતાં સ્વામીજી બોલ્યા, “એના પર ચૂકો.” “આપ આ ચું કહો છો?” દીવાને- મહારાજને કહ્યું, “આ તો અમારા શિરતાજ મહારાજ છે.”

“તમારા મહારાજ તો મારા સાથે વાત કરી રહ્યા છે.” સ્વામીજી હસીને બોલ્યા, “તમારા હાથમાં તો કાગળનો દુકડો છે. એમાં મહારાજ ક્યાંથી ભરાયા?”

“એ મહારાજનો ફોટો છે” દીવાને કહ્યું. “એને જોતાં જ અમે સાક્ષાત્ મહારાજને જોઈ રહ્યા હોઈએ એમ લાગે છે.”

“ત્યારે” સ્વામીજી ધીમેથી હસીને-બોલ્યા. “મૂર્તિ એ પણ ભગવાનનું પ્રતીક છે. ભક્તજનો એને પત્થર ધારીને નેહિ, પણ ભગવાન માનીને, પૂજે છે.”

x

x

x

ઝોહર નામે એક લેખકે પોતાની બધી જ શક્તિ મહામદ પયગંબરને બદનામ કરવામાં વાપરેલી. પણ ત્યારે પયગંબર વિજયી જન્યા ને ઝોહરને માટે બચાવનો કાંઈ માર્ગ ન રહ્યો ત્યારે પયગંબરને આંગણે જઈ તે બોલ્યો, “ખુદાના પયગંબરનો મહાન શુભ ક્ષમા છે.” પયગંબરે ઝોહરને તેના પાછલા વર્તન માટે ઈપકારો, એક શબ્દ પણ કહ્યા વિના તેને પોતાનો ઐતિહાસિક ગુણો ભેટ આપ્યો.

x

x

x

અવંતીપતિ બોજની સભામાં આવીને એક બ્રાહ્મણે આકાશ સામે આંગળી કરી જમીન પર હાથ ફેરવ્યો. ઉત્તરમાં બોજે મોંમાં આંગળી મૂકતાં બ્રાહ્મણે બોજની સમક્ષ એક પત્થર ધર્યો. બોજે હસીને બ્રાહ્મણને સલાહ આપવાનું ઇનામ આપ્યું.

બોજની સભાનો કોઈ પણ સભાસદ આ સંતાઓનો મર્મ ન સમજી શક્યો. બોજ તે સમગ્રવર્તો બોલ્યો, “બ્રાહ્મણે મને કહ્યું કે, ‘અતિશયિથી તેનું ખેતર ધોવાઈ ગયું છે.’ મેં તેને મશ્કરીમાં કહ્યું કે, ‘તમારા પૂર્વજ અમરત્વ ઋષિ સાગરનાં જળ પી ગયા હતા તો તમે વરસાદ પણ ન પી શકો?’ મારી એ મશ્કરીનો વળતા કટાક્ષથી ઉત્તર આપવાને બ્રાહ્મણે મારી સમક્ષ પત્થર મૂકીને જણાવ્યું કે, ‘તમારા પૂર્વજ રામચન્દ્રજીએ સાગર પર પત્થરનો સેતુ બાંધ્યો હતો. તમે તે બાંધી ‘લુંઓને’-તેની આ સમયોચિત દિમત અને મામિકતા ખરેખર પ્રસંસાને પાત્ર લાગવાથી મેં તેને ઇનામ આપ્યું.’”

x

x

x

અમેરિકન સેનાપતિ જેકસને એક દરજ્જાને સુરવાળ બનાવવાની વરદી આપી. સેનાપતિ સાથેના આવા સંબંધથી દરજ્જાભાઈ કુલાઈ ગયા ને એક પ્રસંગે ભરસામાં પોતાની છાપ પાડવાને તે સેનાપતિ નજીક જઈ બેસા રહ્યા.

જેકસન તો દરજ્જાને શૂલી જ ગયો હતો. એટલે તેણે તેને કાંઈ નામાંકિત વ્યક્તિ ધારી તેની સાથે હાથ મિલાવ્યા. દરજ્જાભાઈ હર્ષથી બેભરાઈને તરત જ પોતાની ઓળખ આપવા માંડ્યા. જેકસન તેમને અધવચ્ચ અટકાવતાં જ બોલ્યો, “હા, હા, ઓળખ્યા. તમે તો મેજર સુરવાળ ને?”

ને દરજ્જાને એક અક્ષર પણ વિશેષ બોલવાની તક આપ્યા વિના જેકસને તેને સમા સમક્ષ ‘મેજર સુરવાળ’ ના ઇન્કાબયો ઓળખાવ્યો. તે દિવસથી મરણ પૂર્વત દરજ્જાભાઈ ‘મેજર સુરવાળ’ ના ઉપનામથી ઓળખાવા.

ફ્રેન્ચ રાજકુમાર બેરીના શિક્ષક રાયનના મકાનમાં આગ લાગવાથી શિક્ષકને ખૂબ નુકશાન થયું. રાજકુમારે મંત્રી પાસે શિક્ષકને મદદ કરવાને ૫૦૦ રૂપિયા માગ્યા. મંત્રીએ કહ્યું, “શિક્ષકને મદદની વાત ન કરવાનું પ્રથમ વચન આપો. તેમ છતાં પણ શિક્ષક પંદર દિવસ પૂર્વત તમારા અવ્યાસ વિષે જો સંતોષજનક અભિપ્રાય આપે તો રૂપિયા આપું.”

રાજકુમારે શિક્ષકને ઠરી વાત ન કરતાં ચોપડીઓ હાથમાં લીધી ને પંદર દિવસ લગી દિનરાત અવ્યાસ કરીને તેણે શિક્ષકને સંપૂર્ણ સંતોષ પમાડ્યો. મંત્રીએ પોતાના વચન અનુસાર કુમારને પાંચસો રૂપિયા આપ્યા. કુમાર તે લઈ શિક્ષકને ઘેર પહોંચ્યો. શિક્ષકે રૂપિયા લેવાની આનાકાની કરતાં કુમારે કહ્યું, “મારતર સાહેબ, એ ૫૦૦ રૂપિયા મેળવવાને માટે તો મેં ૫૦૦ રાજ્ય મેળવવાને પણ ન બળતું એવી નોઢરી બળતી છે, સમજ્યા?”

ને હસતાં હસતાં માસ્તરના બોળામાં રૂપિયાનો ઢગલો કરી તે ફોડી ગયો.

ચાર્લ્સ બીબ્બનો ભાઈ ડયુક એન્ડ ચોર્ક વિલાસ માટે દર મહિને નવી નવી સુવતીઓ શોધી કાઢતો પણ ચૂંટણીમાં તે હારેલાં નિષ્કળ જ નીવડતો. તે એક પણ સુવતી મુંદર કે શાયક ન નીકળતી.

‘ચોર્ક’ના આ હમલાગ્ય પર હસતાં ચાર્લ્સે કહ્યું, “મને તો આમાં આપણા ધર્મચરુનું જ કંઈક કારસ્તાન લાગે છે. ચોર્કના પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરાવવાને તે મહાશય જ સુવતીઓને ચૂંટી મોકલતા હોવા જોઈએ.”

કુમારવચે જનરલ આન્ટે અંધ પર બેસીને દૂરની એક દુકાને કેટલીક ચીજો ખરીદવાને ગયેલો. પણ સવારની ખુશનુમાં હવામાં તે મસ્ત બન્યો ને અગ્ર ધારેલી દુકાનથી દશ ડગલાં આગળ વધી ગયો. આન્ટેને અંધને પાછો ફેરવવાનું ન ગમ્યું. તે આગળ તે આગળ વધ્યો તે ફેરવામાં ત્રણ મોંઘેલનું નવું ચક્કર લગાવી તે સામે મોઢે ધારેલી દુકાને ચોવી બીજો.

નિરીક્ષકોએ આન્ટની આ વલણને વિચિત્ર ધૂનમાં ગણી કાઢી. પણ કવિંબમાં આન્ટની એજ ધૂને અમેરિકાને આંતરવિદ્યાર્થમાંથી સંગોપાંગ પાર ઉતાર્યું. તે કાંઈ પણ મંથોગામાં પાછાં ફેરવાનું વિચારી જ ન શકતો.

માનસશાસ્ત્રીઓ અને શરીરશાસ્ત્રીઓનું એમ માનવું છે કે, પ્રથમ માર્ગ અવ્યવહાર છે; જો જનસંખ્યા મર્યાદિત કરવી હોય તો ખીજા માર્ગનો આશ્રય લીધા વગર છૂટકોજ નથી.

દુનિયાભરમાં સંતતિનિયમન માટે વીશમી સદીની શરૂઆતમાં એક પ્રયત્ન મોલું કરી વળેલું. પ્રત્યેક રાષ્ટ્રમાં સંતતિનિયમનનું આદેશન જાણીત સળગેલું-આપક બનેલું. પહેલો માર્ગ અસકલ અને અવ્યવહાર મનાયેલો હોઈને વૈજ્ઞાનિક સાધનોનું ઉત્પાદન ચોકબંધ થવા લાગ્યું. આજે માનવી સંપૂર્ણપણે વિજ્ઞાનના સકંજમાં સપડાયેલો છે. જીવનની પ્રત્યેક બાજુ વૈજ્ઞાનિક બની ગઈ છે. પરિણામે વિજ્ઞાનથી ઘેરાયેલો માનવી સંતતિનિયમન માટે વિજ્ઞાનથી પર રહી શકે તે અસંભવિત હતું. સમસ્ત માનવજાત સંતતિનિયમનના ખીજા માર્ગ ઉપર પ્રયાણ કરવા લાગી. આ માર્ગ જોટલો મોઢક, સહેલો અને મુદતર દતો તેટલોજ હેવાનક. અને ઘાતક હતો. શરૂઆતમાં એની મોઢકતા આંજી નાખે એવી હતી પણ ત્રીસ વર્ષના અંખતરને પરિણામે જે ન કહી શકાય તેવાં ભવંકર પરિણામે પ્રત્યેક રાષ્ટ્રને તેમજ સમસ્ત માનવ જાતને સફળ કરવા પડ્યાં, અનુભવ્યાં પડ્યાં. તેનાથી માનવીની આંખોનાં પડળો ખૂલી ગયાં, મોઢકતાની આંધી અટકી યઇ ગઈ. અને એ માર્ગ નીતિનાશનો છે, રાષ્ટ્રને નિર્બળ બનાવનાર છે, વ્યક્તિને શારીરિક અને માનસિક અનાદોગ્ધતામાં ઘસડનાર છે, રાંસાબળને છિન્નભિન્ન કરનાર છે, ગૃહજીવનને બિનબેખંડાર બનાવનાર છે, જીવનનો સાંસ્કૃતિક અને પરમ આનંદ દહાડતાર છે તેવી ખામો યઈ. પરિણામે આજે માનવજાતના મોટા ભાગે ઉપરથી સંતતિનિયમનનાં મોલનો પ્રયત્ન બાજી બીતરી થયો છે. પ્રત્યેક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રમાં સરકારથી સંતતિનિયમનને દેશવટો આપવામાં આવ્યો છે. એ બાબતની ચર્ચાઓ, આપ્તવાનો, પ્રચારો, પુસ્તકો અને સાધનો ઉપર સખ્ત બંદોબસ્ત મુકવામાં આવ્યો છે. રાષ્ટ્રિય દંષ્ટિએ તેને તજવા સિવાય રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર સંભવિત નથી. રાષ્ટ્રને સળંગ, પ્રગતિશીલ, આગિશીલ અને સંસ્કારવાળું બનાવવા માટે કૃત્રિમ સંતતિનિયમનને જરૂર પડી છે, નાખવા સિવાય છૂટકો નથી.

જનસંખ્યા મર્યાદિત કરવાનો માત્ર પ્રથમ માર્ગજ સુવર્ણમાર્ગ છે. એ માર્ગને અસકલ અને અવ્યવહાર કહેવામાં આવેલોકન અને વિચારની હણપ છે. માનવી સંયમથીજ જીવે છે. જીવનને પ્રત્યેક ડગલે ને પગલે સંયમથી જીવે છે. માતવીને આપેલમાંથી અચાવી લે છે. સંયમવિહોળો માનવી પરુ સમાન છે. જ્યારે આ માર્ગને અસકલ અને અવ્યવહાર કહેવામાં આવે છે ત્યારે માનવી પ્રત્યેક દંષ્ટિબિંદુ-માનવી જાણે કે પશુટત્ત્વનું પ્રતીક હોય તેવું રાખવામાં આવે છે. માનવી પ્રગતિશીલ પ્રાણી છે, સારાસારની વિચારશક્તિવાળું પ્રાણી છે. ઉત્કર્ષ અને ઉન્નતિ એ તેનો ઉર્ધ્વગામી પ્રાણ છે. વિજ્ઞાન તેની નૈસર્ગિક ગતિને રોકે છે. વિજ્ઞાનની પ્રગતિ માનવજાતને ગૂંચળાવનારી અને ઘાતક નીવડેલી છે. જીવનના એક અનુપમ નૈસર્ગિક ઉપભોગને પણ જો વિજ્ઞાનને હસ્તક કરી દેવામાં આવે તો, અનુભવજીવનની દેવી સંપત્તિઓનો વિનાશ યઈ જાય તેમાં શી નવાઈ? માનવી મનુષ્ય મટી પશુ બને છે.

હિન્દને માટે ક્યો માર્ગ મહણ કરવો તે પ્રશ્ન જરૂર પડી શકેલો નથી. સંયમ એ આર્ય સંસ્કારનું કેન્દ્ર છે. આર્ય પ્રજાને માટે આ માર્ગ અસકલ અને અવ્યવહાર નથી. ગુલામીની શૃંગલાઓમાં જકડાયેલા પ્રજાજીવનને સામાજ્યવાદ એક નવા ખીજા રીતે, સીધી કે આડકતરી રીતે, નિર્બળતાને માર્ગે, જીવનવિકૃતિને માર્ગે, વિનાશને માર્ગે દોરી રહ્યો છે.

જ્યારે દુનિયાભરનાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોમાં •કૃત્રિમ મંતતિનિયમનના આદેશનને દાખી દેવામાં આવે છે, ત્યારે સામ્રાજ્યવાદી સત્તા છૂપી છૂપી રીતે, ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકામાં જે વૈજ્ઞાનિક સાધનોનું ઉત્પાદન નિરર્થક બની રહેલું છે, તેને ટેકાણે પાડવાને માટે દિંદમાં મંતતિનિયમનનો પ્રચાર કરે છે. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોતાં મંતતિનિયમન માટે મંયમ એ એકજ માર્ગ છે, આજે દિંદ જે પરિસ્થિતિમાં જઠકાયેલું છે તે પરિસ્થિતિની વાસ્તવિક ઘટનાઓ નિહાળતાં ધડીભર લાગે છે કે જનસંખ્યા મર્યાદિત કરવાની ખાસ જરૂર છે. પરંતુ જનસંખ્યા મર્યાદિત થવામાં પ્રગ્નતા શિક્ષિત અને અશિક્ષિત, ઊંચા અને નીચા, મંરકારી અને અમંરકારી થરાનું ગમતોલપણ જળવાઈ રહે એ ખાસ મહત્વનું છે. વિજ્ઞાનના શરણથી અથવા તો સ્વયમથી મંતતિ નિયમનનો પ્રયોગ માત્ર સમજી શકાયોથી જ થઈ શકવાનો છે, અને પરિણામે પ્રગ્નતા ઉત્તમ વર્ગની સખ્યા ઘટવાની; જ્યારે બિનકેળવાયેલા અને નીચલા વર્ગની સંખ્યા વધતી જ જવાની. આજે બિનકેળવાયેલા મજૂરવર્ગની ગમત્સ પણ વૈજ્ઞાનિક સાધનોનો પ્રચાર કરવામાં આવે છે. પરિણામ એકદમ સમગ્રનય તેવું છે: અનારોગતા, આયુષ્યઘટન અને ગૃહજીવનની મધુરતાનો નાશ જોશબેર આગળ વધી રહેલ છે. એ પ્રચારને સીધી કે આડકતરી રીતે પરદેશી સરકારનો ટેકો છે, કારણ કે છતાંયેલી પ્રજાને નિઃમત્વ બનાવી તે પ્રગ્નનું સાંસ્કારિક બળ તોડી નાખવું, તેમાજ સામ્રાજ્યવાદનો વિજય છે. દિંદને માટે આર્થિક ઉદ્ધારના કાર્યક્રમમાં સંતતિનિયમનને સ્થાન આપવા છતાં, દિંદના સાર્વત્રિક શોષણને અટકાવી શકાય તોજ માત્ર દિંદનો આર્થિક ઉદ્ધાર મંભવી શકે. સંતતિનિયમન-કૃત્રિમ સાધનોથી-દિંદને માટે વિનાશનો માર્ગ છે.

‘ગોવાલણી’નું અવલોકન*

મુરેશ ગાંધી

: મિત્ર :

દે મારગે પુષ્પ પરાગધેરાં
વેરી, ગયો પાન્થ શ્રમિત દૂરે
અનંતના રયામલ અંચલામાં.

સંવોદનાં ધૂસરમાંથી જાગીને
એની પ્રિયા આંસુભરી ગર્ધ પથે
લેગાં કરીને નવરંગી ફૂલડાં
એણે ગૂંથી રમ્ય સુરમ્ય હાર,
ધરી દીધો શારદકંઠમાંહી.

નાચો રહું અંતર હર્ષલીનું,
કેડામણી એ કુલજહન્વિનું.
એનાં બધાં ફૂલ ખીલ્યાં હશે ન, વા
અધાં ખીલ્યાં કેક હશે કલીરૂપે;
એમાં હશે વાસ, ન હોય તોય શું ?
એ ફૂલનું અંતર કે ન છેદજો
વાણીતણા વિષમ વલ્લધાવથી
એ પુષ્પના લીતર મોનમાં જીલો,
નિત્ય પથિક પેલો.

* રવ. મલયાનિલ કૃત ‘ગોવાલણી અને બીજાં વાતો’

બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળની નીતિથી કંટાળીને એડસ્ટને ૧૮૪૫ માં મંત્રીપદનું રાહનું આપવાનો અક્ષર વિચાર કર્યો અને મહામંત્રી રાખટ પીલને એ વિચારથી વાકેફ બનાવવાને તેણે તેને એક પત્ર લખી નાંખ્યો. પત્રમાંની વિગત ખાનગી રહે એ ખૂબ જ જરૂરી હોઈ તેણે પત્ર પર 'અતીવ ખાનગી' એવી નોંધ તો લખી પણ પત્ર કાઢી પર લખેલા હતા તેને કવરમાં બીડવાને બદલે તેણે તેને ખુલ્લા કાઢી રૂયેલ પોસ્ટમાં રવાના કર્યો.

પીલના હાથમાં કાઢી પહોંચતાં જ તે એડસ્ટનની આવી બેદરકારી પર ખીન્યો. પણ શ્રદ્ધાને કહ્યું, "ગભરાઓ છો શા માટે? સમસ્ત ઇંગ્લાંડની પોસ્ટ-ઓફીસોમાં એવો એક માણસ નહિ હોય કે જે એડસ્ટનના અક્ષરો ઉઠેલી શકે?"

આ રીતે એડસ્ટનના અરુપિત અક્ષરોએ ઇંગ્લાંડને એક રાજદારી ધરતીકંપમાંથી બચાવી લીધું પણ અરુપિત અક્ષરોના લાભનાં આવાં દૃષ્ટિએ જગતના ઇતિહાસમાં વિરલ છે, જ્યારે એનાં નુકસાનથી દેશદેશના ઇતિહાસનાં અર્થખ્ય પાનાં ભરાયલાં છે.

સમ્રાટ અશોકે તક્ષશિલાના સૂત્રા પર લખેલા પત્રમાં 'જઘીયતામ્' ને બદલે જૂલથી 'જંઘીયતામ્' લખ્યું [કહેવાય છે કે આ ફેરફાર અશોકની રાણીએ કર્યો હતો, પરંતુ તેમ હોય તો પણ તે લખાણને છેલ્લી વળતે ચોકસાઈપૂર્વક વાંચી જવાની જરૂરિયાત મૂકે છે.] ને ભારતવર્ષના યુવરાજ કુણ્ડલે પોતાની આંખો ગુમાવી અને પરિણામે સિંહાસન પણ ગુમાવ્યું.

અમેરિકાના મશહૂર પત્રકાર ગ્રીલીના અક્ષર ખૂબ જ અરુપિત હતાં. તેનાં નીકટના સાથીઓ કે પ્રતિદિન તેના અક્ષરના પરિચયમાં રહેનાર સિવાય બીજાં કોઈ જ તેના અક્ષર ઉઠેલી ન શકતું. અક્ષરના પ્રમાણમાં તેની સહી કંઈક રુપિટ થતી. એક વખતે તેણે ફરજનો લંગ કરનાર એક ઉપતંત્રીને અરતરશીના પત્ર લખ્યો. તે ઉપતંત્રી એ પત્ર લઈ કેલીફોર્નિયા પહોંચ્યો. ત્યાંના એક પત્રના માલિક સમક્ષ તેણે અરતરશીના પત્રને ગ્રીલી તરફના પ્રશંસાના પ્રમાણપત્ર તરીકે રજૂ કર્યો. માલિકે ગ્રીલીની સહી ઉઠેલવામાં જ એટલી મુશ્કેલી અનુભવી કે ઉપરના પત્ર પર નજર ઠેરવવાની પણ તે હિંમત ન કરી શક્યો. પરિણામે તેણે ઉપતંત્રીના જણાવ્યા પ્રમાણે એ પત્રને ગ્રીલીના પ્રમાણપત્ર તરીકે સ્વીકારી લીધો ને એ ઉપતંત્રીને તેણે પોતાના પત્રનો મુખ્ય તંત્રી બનાવ્યો. વર્ષો વીત્યા પછી ગ્રીલીને આ ઉત્તર-પોંડીની ખબર પડી પણ પછી પગલાં લેવાને માટે ઘણું મોઢું ઘર્ષ ગયું હતું.

ગ્રીલી જ્યારે રેલવે-કંપનીના અધિષ્ઠાતાપદે હતા ત્યારે એક કારકુને કંઈક જૂલ કરવાથી ગ્રીલીએ તેને અરતરક કર્યો અને તે આચયનો તેના પર પત્ર લખી નાંખ્યો. કારકુને તરતજ નોકરી છોડી દીધી ને ગ્રીલીના પત્રને સાચવી રાખ્યો. થોડોક સમય જવા દઈ તેણે એ પત્રને ફર્ટ કલાસમાં ફ્રી મુસાફરી કરવાને ગ્રીલીએ બહેલા પાસ તરીકે વાપરવા માંડ્યો. દીપ્ત તપાસનારાઓ તો ગ્રીલીની સહીજ મુશ્કેલીએ ઉઠેલતા. એટલે તે પરના લખાણને

ખડું-ખોડું કહેવાની હિમત ન કરતાં તેઓ તેને પાસ તરીકે કબૂલો લેતા. આ રીતે, ગ્રીક્ષીના હસ્તાક્ષરના પ્રતાપે, ખરતરફ ચલેલા કારકુને એ જ ખરતરશીના પત્રની મદદથી વર્ષો સુધી ફરટ કલાસમાં મૂકત મુસાફરીની મોજ માણી.

નેપોલિયનને પોતાના ખરાબ હસ્તાક્ષર પરત્વે ખૂબજ અણગમો હતો. તેણે પાકટ વચે હસ્તાક્ષર સુધારવા પ્રયાસ કર્યો. પણ તેમાં તે નિષ્ફળ ગયો. ખરાબ હસ્તાક્ષરને તે કેળવણીની ઉણપ ગણતો. પોતાના અક્ષર પ્રત્યે પૂરતું લક્ષ ન આપવા માટે તેણે પોતાના બાલપણના શિક્ષકને સગ્ન કરવાનો વિચાર કર્યો પણ શહેનશાહબાનુ નેસેફાર્દનના વચ્ચે પડવાથી એ વિચાર અમલમાં ન આવી શક્યો. આમ છતાં શિક્ષકને એક પ્રકારની સગ્ન તો મળી જ મળ. ફ્રાન્સના શહેનશાહ અને યુરોપના વિજેતાનો તે બાલપણનો શિક્ષક છતાં તેને કશું જ મહત્ત્વ ન અપાતું. નેપોલિયનના હસ્તાક્ષર પ્રત્યે પૂરતી કાળજી આપી તેણે તેના અક્ષર ને બાલપણમાં જ સુંદર બનાવ્યા હોત તો નેપોલિયન તેને રાજકુટુંબના શિક્ષકપદે રચાપત.

મહાત્માજીને પણ પોતાના ખરાબ હસ્તાક્ષર માટે ખૂબ દુઃખ થાય છે. તેમણે પણ મોટી વયે અક્ષર સુધારવા પ્રયાસ કરેલ પરંતુ તેમાં સફળતા મળી શકી નહિ. પોતાની એ ઉણપને સૂચવતાં મહાત્માજી લખે છે કે, “ નહારા અક્ષર અધૂરી કેળવણીનો નિશાની ગણાવી નેઈએ. દરેક નવસુવક અને યુવતી માગ દાખલાથી એતે ને મમને કે મારા અક્ષર એ વિદ્યાનું આવશ્યક અંગ છે.”

કેટલાંક માનવોને પોતાનું મહત્ત્વ અને કામગીરી દર્શાવવા ખાતર અક્ષરો જાણી નેઈને બગાડવાની ટેવ પડી હોય છે; અને પછી એ ટેવ તેમના જીવન માથે જડાઈ જાય છે. સ્વેચ્છાએ અક્ષરો બગાડવાની કલાનો દાકતરોએ તો જાણે ઇંગ્લેન્ડ જ રાખી લીધો છે. થોડાંક વર્ષ પૂર્વે એક નોર્વેજિયન ધારાસભ્યે દાકતરોના ખરાબ અક્ષરોથી પ્રગતને કેટલું નુકશાન વેકું પડે છે તે દર્શાવવાને એક દાકતર પાસે અમુક દંદાને અનુલક્ષીને પ્રીસ્ટીશન લખાવ્યું ને પછી તે પ્રીસ્ટીશન લુદા લુદા દવાવાળાઓને ત્યાં રજૂ કરી મંખ્યાબંધ સ્વચેતા દવાઓ લીધી. ધારાસભ્યની ધારણા પ્રમાણે જ એમાંની ધણીખરી દવાઓ એક-બીજીથી ભિન્ન નીકળી. આ વસ્તુસ્થિતિ પરત્વે ધારાસભાનું ધ્યાન એથી દાકતરો પર સ્વચ્છ અક્ષરો કાઢવાની સૂચના મોકલવામાં આવી.

દાકતરોના અક્ષરો એમના કંખાઉન્ડર સિવાય બીજા કોઈ લાગ્યેજ વાંચી શકે છે. એ સ્થિતિ પરત્વે કટાક્ષ કરતાં એક લેખકે જણાવ્યું છે કે, “ પોતાના સંદેશાનું પરિણામ આવ્યા પૂર્વેજ એ મંદેશો કોઈ જાણી ન જાય તે ખાતર યમ પોતાના દૂતને જેમ ખાનગી બાપામાં આઠાઓ મોકલાવે છે તેમ દાકતરો પણ યમના ચુસ્ત શિષ્ય તરીકે તેના એ પગલાને અક્ષરશઃ અનુસરે છે.”

કેટલાંક લેખકોને પણ પોતાની વિશિષ્ટતાના ચિન્હ તરીકે અને ઝડપના આવેશમાં અક્ષરો બગાડી નાંખવાની ટેવ પડી હોય છે. એવા લેખકોને થોડા વખત માટે ને કંપો-ઝીટરના રચાન પર મૂકી ખરાબ અક્ષરોવાળું લખાણ સોંપવામાં આવે તો વિશિષ્ટતાના શુભાનમાં અક્ષરો બગાડવાનું તે બીજાનું દિવસે વાસરી જાય.

આધુનિક યુગનો માનવી યન્ત્રનો શુભામ બન્યો છે. તેને પગ કે અથ્થ કરતાં મોટર કે રેલવે વધારે ગમે છે; તીર કે તલવાર કરતાં ખંદુક ને રીવાલ્વર વધારે ગમે છે; ધીના

દીપક કરતાં ધલેકટ્ટીકની બત્તી વધારે આકર્ષે છે; કંઠ કરતાં ગ્રામોદ્દેશન વિશેષ ગમે છે; આંખોની સુન્દરતા કરતાં ચરમાની સુન્દરતા પર તે વધારે લક્ષ આપે છે.—તે જ રીતે પોતાના અક્ષરો પર ધ્યાન આપવાને બદલે તે ટાઇપ કે પ્રેસ પર વધારે ધ્યાન આપે છે. મોટર ને રેલવેએ માનવીના પગ લાંગી નાખ્યા છે, બંદુક ને રીમોફરે તેનાં કાંડાંનું કૌવત હરી લીધું છે; ધલેકટ્ટીકની બત્તીએ આંખોનું નૂર હણ્યું છે, ગ્રામોદ્દેશનનાં સંગીત સાંભળતો માનવી સત્રારીના પવિત્ર કંઠની કિંમત જૂઠ્યો છે,—તે જ રીતે પોતાના અક્ષરો ટાઇપ પર કે પ્રેસમાં છપાયે સંતોષ અનુભવતો માનવી હરતાક્ષરો સુધારવાની જરૂરિયાત જૂઠી ગયો છે.

ગ્લેડ્સ્ટન ટાઇપ-સાર્ફટરનો ખૂબજ વિરોધી હતો. તે કહેતો કે, “ ટાઇપ-સાર્ફટર માનવી અને માનવી વચ્ચેના સંબંધમાં યાંત્રિક જડતા ઊભી કરે છે.” યાંત્રિક વિકાસ રૂપને વ્યક્ત કરે, રંગને વ્યક્ત કરે, સુગંધને વ્યક્ત કરે, શક્તિને અને કલાને વ્યક્ત કરે, કંઠને વ્યક્ત કરે, આરાધને વ્યક્ત કરે—અ બધામાં તે ઝડપ અને વિપુલતા ઊમેરે તો પણ એ સર્વેમાં રહેલી નૈસર્ગિક લાવનાને કે આત્મતત્ત્વને તે વ્યક્ત નહિ કરી શકે. ટાઇપના કે પ્રેસના અક્ષરો ગમે તેટલા સુંદર હોય પણ સુંદર હરતાક્ષર પ્રેમિકો વચ્ચેની લાગણીને જે વેગ આપે તે ટાઇપ કે પ્રેસ ન આપી શકે.

પ્રાચીન ભારતીય પ્રગતિ હસ્તાક્ષર પ્રત્યે ખૂબજ લક્ષ આપતી. પાટણ કે જોસલમીરના બંકારમાં રહેલી હસ્તપ્રતો નિહાળવા લાગીએ તો તેમાંના સુંદર અને મરોડદાર હસ્તાક્ષર પરથી નજર દૂર કરવાનું પણ મન ન થાય. ને તેનીજ જોડમાં જો આજના દાક્તરો, લેખકો કે અધિકારીઓનાં લખાણો મૂકીએ તો લાગે કે માનવી સુંદર માનવી મટીને બિદામણ્ડ જૂત જતી રહ્યો છે.

કુદરત

ભાનુ શુક્લ

વિષય સમરથાઓ અને ગહન કોપડાઓ એ કુદરતના અંશુલિકેદયા કાનૂનો છે. કુદરતને હિંદલવા મથતો માનવી તેના અણુ અને પરમાણુઓનો છેદ અને પરિચ્છેદ કરી આનંદ છે.

સુડોળ અને સુરમ્ય કુદરતને ઔર આકર્ષક અને રમણીય જોવા મથતો માનવી એના પરિચ્છેદનથી એને પામવા પ્રયત્નો આદરે છે અને આચરે છે. કિન્તુ એ અણુધ નથી સમજતો કે બેડોળતા અને બહિલીના ધ્રુણાંગનક વ્યવસાયમાં એ રચ્યોપચ્યો રહી એમાં જ ગિદગીનાં જોમ અને જોળન વેડી રહ્યો છે.

જીવનના ચડતા તળાકામાં એને વાતાવરણ અનેક અને અંતુકૂળ જણાય છે; પરન્તુ સમય જતાં, કાળની નિરસીમ સીમા તરફ માનવીને અતિ ખેદથી સમગ્ધ છે કે તેણે બેલહિલી કરી નથી; તેણે કુદરતને સત્ય સ્વરૂપમાં નિહાળી નથી. તેના મયામણનો પરિપાક એની રીતે તેને ખમડતો જણાય છે.

.....અને ત્યારે માનવીના કંપિત રુદન પર કુદરતનો કારમો નહિ પણ કમનીય, શસ્ત્રસમગ્ધ નહિ પણ મુંવાળો વહાલપલ્લેયો કરકમળ ફરતો જણાય છે. અવનત અનેલો માનવી ત્યારે નીચે ફેંપડે કુદરતને ચરણે નિજનો પાલવ પાચરે છે, કુદરતને ચરણે વંદના કરી કુદરતમય જનવા એ નેકહિલીથી પ્રાર્થે છે.

દૈવવાદ અને મૃત્યુના ડરને ખખેરી નાખનાર મનુષ્ય સફળ માનવી છે. આકાશની અપરિસીમા અને ભૂતળના અતળ ઊંડાણ એના આત્માને ઘસગવો શકતા નથી. હિમનગરની ફારી દેતી ફરી અને મયુરનાં તૂફાન એની ખેંચલક્ષી યાત્રાને અટકાવો શકતા નથી પ્રકૃતિનાં અમેદ અંગને એ જનકલ્યાણ અર્થે, સગળ અને ઉપયોગી બનાવવાના સફળ-અફળ અખતરા પાછળ જરૂર પડે હસતા હમતા જાન હોમી દે છે. એને જીવવું જાણું છે, કારણ એ આહું છે કે જગત જીવે અને વધે.

યુવાની એક વખત આવે છે. એને જે વધાવતો નથી, એને જે પૂજતો નથી; તે જીવનો જાગતો છતાં મરેલો છે એને જીવવાનો અધિકાર ન જ હોય. યુવાની નિષ્ફળતાથી સર્વકાળ અલિપ્ત હોઇને માદસ તથા સૌમ્ય પર શામન ચલાવવું એને મન રમત વાત છે.

ભારતના અતિશય મોટા ભાગના યુવાનોને જોતા અફસોસ થાય છે. એ અશિક્ષિત -અર્ધશિક્ષિત હોય ત્યારે દૈવવાદ અને ખોટી ધર્મધેવજા પાછળ ખુવાર થાય છે. એ શિક્ષિત -મુશિક્ષિત હોય ત્યારે પોતાની કિંમત અતિશય ઊંચી આંકી અમના કોઇ પણ કાર્ય માટે નિષ્ફળ નીવડે છે. જોડા બેઠા જ્ઞાનસામગ્રી મેળવવામાં શક્તિ અને શરીરના તેજ નાદક ઓગાળી દે છે. એને માત્ર શામન કંઠું ગમે છે વિના મહેનતે શક્ય તેટલી નવીનતા અને સરળતા સાથે ભાગતાં એનો પામર આત્મા હર્ષથી નાચી ઊઠે છે. એનું કર્તવ્ય, એની ફરજ, એની હિમત માત્ર શબ્દોમાં જ પૂર્ણ થાય છે.

એ આરામ અને મોજગોખને જ જ્ઞાતો થયો છે. ચાલવાનો સામાન્ય પ્રમંગ ઉપરિચત થતાં તે ગાડીમાં બેસવાનું વધુ પર્વદ કરે છે. ફલક પજનની એકાદ પેટી ઊંચકવાને મજૂર માટે ખુમાખુસ કરે છે. એની આવક કમતા જનવક અતિશય વધી છે અને તેટલા માટે માખાપ ઉપર જ આધાર રાખનાર થયો છે. એનું નિર્જળ શરીર પ્રકૃતિના ઉત્પાત સામે એક ક્ષણ પણ ટકી શકતું નથી.

યુવાન, તને નિર્વોર્ય યુવાની જાજે ખરી ? તું નવયુગ નિર્માણ કરનાર, તને કર્તવ્ય-વિમુખતા જોમે ખરી ? તું તો રાષ્ટ્રનો વિધાવક, તને આરામની નિદ્રા શાની હોય ! તું પ્રગ્રસ્તીનું છે, તારું ક્ષેત્ર મંકુચિત છે; તોપણ જે થોડી ઘણી શક્યતાઓ તારી આગળ પડી છે તેનો તું સાગમાં સારો લાભ ઉઠાવી શકતો નથી તે દુઃખનો વિષય છે.

આત્મમળ કેળવ્યા વિના મુશીબતનો માર્ગ માફ થતો નથી. નિગરાવાદીના હસ્તમાં છેવટે ભરમ જ રહેશે. જે નાની નાની મફળતાઓ મેળવે છે તે જ કાળક્રમે મહદ અભિ-લાષાઓ સફળતાથી સિદ્ધ કરી શકે છે યુવાન, તારે તો એટલા માટે જીવવાનું છે કે તારા વડે ખીજાં જીવે

ભારતની મહા નદીઓ અને ઝગણું એમને એમ વહી જાય છે. ભારતનો યુવાન તેમાં કશીય ફળદાયી ક્રાન્તિ આણી શકતો નથી. એના આકાશી તારક, અનંત રાતો આખ્યા

અને આચમ્યા, ચિત્રગૃહો અને પથારીઓમાં સમય ગાળતા નિષ્ક્રિય યુવાનને તેમનામાંથી વધુ કશું સંશોધન કરવાની જિજ્ઞાસા નથી. પર્વતરાજ દિમાદિનાં ગગનચૂમી દિમ, સૂર્યના તાપથી રંગાઇને અદ્ભુત સ્વપ્નભોમ સર્જવે છે ત્યારે એક કુદરે જીડીને ત્યાં પહોંચવાની તમન્ના તો શું, સાદી ધમ્મચાય એને જગતી નથી. પણ છદ્! એ બિચારાથી સાદસ-અમિમાં તે શું પરિવર્તન થાય! એની નિર્માલ્ય જૂનમાં, એના બીરુ હૃદયમાં દિમતનો નિવાસ જ ક્યાં છે?

છત્રીમાં સાધારણ બગાડ થયો હોય, મકાનની દીવાલો પર ધૂળ અગર જળાં એકઠાં થયાં હોય, ઘડિયાળ બંધ પડી હોય તેટલામાં જ તે તે વિષયના 'નિષ્ણાતો' તરફ દોડ્યાર આજનો યુવાન કશો પણ પ્રગતિ સાધી શકે! એનું જીવન કેટલું બધું પરાવંચળી છે! અને ખોટી રીતનું પરાવંચન—એનું ખીજું નામ મોત.

ભારતીય યુવાનીનો આત્મા સુખ બન્યો છે તેટલા માટે બધો જ દોષ તેને દેવાય તેમ નથી. આત્માને પરાધીન કરતી, બાહ્યને બંધીથી કરતી, સ્વરક્ષામાં પણ નિર્માલ્ય રાખતી, આજની કેળવણી વિશેષ જવાબદાર છે. સાધનો નહિ જોવાં જ છે અને વિકાસનો માર્ગ ખુલ્લો નથી. પણ તેથી શું, માત્ર હિંમતો બેઘરૂં કે મરેલો માનવી જ એ સ્થિતિને પથટાવી શકશે નહિ.

યુવાન, તું દેરાનું જિગર છે. તારું સ્થાન પ્રકારામાન પ્રદેશમાં જ હોય! એક વાર તારા પોતાના આત્માને સજીવન કર, જીવન જીવવાને ઉપયોગી યંત્રોની કરામત જાણ, નાની નાની વિવિધ સજ્જતાઓ મેળવ, સ્વાશ્રયી બન, અને પરાજય તારી આગળથી ભાગવા માંડશે. તને પોતાને ઓળખ, અને અભેદ આપોઆપ ખુલ્લો થતો જશે, તારાં સ્મારક જગતના ખૂણે ખૂણે નહિ રચાય તો ચાલશે, કંઈક એવું કર જેથી માનવકુળની પેઢી દર પેઢી પોતાના હૃદયમાં તને, તારી આચરેલી માનવતાને સંધરી રાખે; અને અનહદ પોતાની અનંત વાણીમાં તને યુગપ્રવતક તરીકે નવાજે!

કયમ જીવાય ?

પ્રભુલાલ શુક્લ

: પૃથ્વી :

હલા, રસ નિરૂપમા, વિમલ પ્રીતિની વેલડી!

પજો દય જ પાંગરી વિટપ શૂંકથી જૈ સરી!

ખિલ્યાં કુપણ: પોયણી નવ ખીલી જ્યહી પ્રીતિની,

પિખાઈ કૂલ-પાંખડી, પદ છુંદાણી રે, સૌરભ!

જતાં જીવન-તાલ રે, કયમ નચાય પાની થડી?

તુટત સ્વર-તારથી કયમ સિતાર જાણ શકે?

સરત ઉર-આત્મથી કયમ શરીર જીવી શકે?

થતાં વિલોન માધુરી કયમ કરી જીવે કુસુમ?

યુરોપના કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રસંગો

કિશોરલાલ આલિયા જોશી

ઈંગ્લાંડના રાજા હેન્રી અને ફ્રાન્સના રાજા વચ્ચે મહાયુદ્ધ થાય એવો એક પ્રસંગ ઉપરિચિત થતાં, ફ્રાન્સના રાજાએ પોતાની મદદતા બતાવવા રાજદૂત સાથે ઇંગ્લાંડના રાજાને એક દડો ભેટ મોકલાવ્યો; અને એક પત્ર લખી તેમાં 'જય્યાબુ ક, 'તમે મારી સાથે યુદ્ધ ખેલવા માટે નાલાયક છો, પરંતુ દડો રમવા લાયક છો. મારી સાથે રણભૂમિમાં યુદ્ધ કરવું એ કાંઈ બાળકની રમત નથી. એટલે આ સાથે એક સુંદર ગોળ દડો સહર્ષ ભેટ પાઠવું છું. રાજમંદિરમાં એ દડા સાથે રમત રમતાં તમને મારી સાથે યુદ્ધ ખેલવાનો કદી ખ્યાલ નહિ આવે.' ઇંગ્લાંડના રાજા હેન્રીએ એ પત્રનો જવાબ નીચે મુજબ પાઠવ્યો: 'દડો મોકલવાનો તમારો મનોમાવ હું અંપૂર્ણ રીતે કલ્પી ગયો છું. તમે જે દડો મને ભેટ મોકલાવ્યો છે, એવા દડા જેવા ગોળ દડાઓનો જ્યારે ફ્રાન્સ ઉપર વરસાદ વર્ષશે, ત્યારે તે તોપના દડાઓ રાજમંદિરમાંથી નીરખવાની તમને ખૂબ લિજ્જત આવશે.'

૨

સ્પેનનો રાજા શીલીપ એક દિવસ સગડો પાસે બેઠો બેઠો તાપતો હતો. નોકરે તે સગડીમાં એટલું બધું બળતણ ભર્યું હતું કે જેથી એક મોટો બડકો થતાં શીલીપ ખૂબ ગભરાવા લાગ્યો. સ્પેનના રાજવંશીઓની સભ્યતાના નિયમ પ્રમાણે શીલીપથી ત્યાંથી બીડી ન ચડાય, કે ન સગડીમાંથી કોલસા દૂર કરી ચડાય. અને જો ત્યાંથી દૂર ખસે તો અવિનય થયો કહેવાય! જો રાજા સગડીને ત્યાંથી દૂર કરે તો તે નોકરનું કામ રાજાએ કર્યું કહેવાય! થોડીવારે ત્યાં શીલીપનો મુખ્ય પ્રધાન આવ્યો; રાજાએ તેને અગ્નિ બૂઝવવા આજ્ઞા આપી, ત્યારે પ્રધાને કહ્યું કે, 'મારું કામ પ્રગતમાં એતન રેડી રાત્રી દરોખારે ચલાવવાનું છે. અગ્નિ જુઝાવવાનું નથી. જો હું અગ્નિ જુઝાવું તો સ્પેનના પ્રધાનોની સભ્યતાના નિયમનો ભંગ થયો કહેવાય!' કમનસીબે નોકરે કે જેનું કામ વાર્તાવિક રીતે અગ્નિ જુઝાવવાનું હતું, તે કાંઈ કામ પ્રસંગે બહાર ગયો હતો. તાપ વધતો જ ગયો. રાજાની પદ્ધતિને લાંછન લાગે એટલે શીલીપ ત્યાંથી દૂર ખસ્યો નહિ; પ્રધાનની પદ્ધતિને લાંછન લાગે એટલે પ્રધાને આગ જુઝાવી નહિ. આથી અતિશય ગરમીથી રાજાનું લોહી બીકળી આવ્યું. /શરીરમાં ખૂબ બળતરા આવી, અને તેમાંથી રતવાનો રાગ લાગ્ય પડતાં આખરે સ્પેનનો રાજા શીલીપ મૃત્યુને શરણે થયો!

૩

શીલીપના મૃત્યુ પછી એક સમયે સ્પેનના રાજમંદિરમાં ભયંકર આગ પ્રગટી નીકળી. સ્પેનના રાજાની બેન કે જે આ મંદિરમાં હતી તેને મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવી લેવા માટે એક વીર સૈનિક તરતજ રાજમંદિરમાં દોડી ગયો અને કાંઈ પણ ધનામ કે બહિસની આશાથી રાજકુવરીને ઊંચકીને સહીસલામત રીતે બહાર કાઢી લાવ્યો. સ્પેનના રાજવંશી-

ઓતી સભ્યતાના નિયમ પ્રમાણે સભ્યતાનો લંગ કરવા બદલ પેલા વીર સૈનિક ઉપર ન્યાયમંદિરમાં કામ ચલાવવામાં આવ્યું. અને શિક્ષા કરતાં ન્યાયાધીશે જણાવ્યું કે, “મહારાજાની બેનને બંને હાથમાં બાંધકોને રાજમંદિરમાંથી બહાર કાઢવા બદલ અને સ્પેનનાં રાજવંશીઓની પુરાણી સભ્યતાના નિયમનો લંગ કરવા બદલ તમને મોતની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવે છે.”

૪

મહાન ઓક તત્ત્વજ્ઞાની એરિસ્ટોટલ જેવા શિક્ષકો અને સિકંદર જેવા શિષ્યો હજી સુધી દુનિયામાં યથા નથી એમ કહેવાય છે. કારણ કે જ્યારે સિકંદરે પોતાનું શિક્ષણ પૂરું કર્યું ત્યારે ગુરુ-દક્ષિણામાં ગુરુ પાસે આભારની લાગણી વ્યક્ત કરી હસતાં હસતાં તેણે કહ્યું કે, ‘ગુરુદેવ! મારા માતપિતાએ તો મને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી ઉપર ઉતાર્યો, પરંતુ મારા-ગુરુ મહારાજ એરિસ્ટોટલે તો મને પુનઃ પૃથ્વી ઉપરથી સ્વર્ગ પર લઈ લીધો!’

૫

હંગેરીનિવાસી કેમ્પીલેન નામના એક કારીગરે કાષ્ટમાંથી શેત્રંગની રમત બનાવી. ઇ. સ. ૧૭૬૦માં એ રમત લઈ તે જ્યારે ફ્રાન્સમાં આવ્યો હતો ત્યારે નરવીર નેપોલિયન બોનાપાર્ટ તથા બીજા કેટલાક નામાંકિત પુરુષો સાથે કેમ્પીલેન એ શેત્રંગની રમત રમ્યો. આ રમતમાં નેપોલિયન તથા બીજા પ્રસિદ્ધ પુરુષો હારી જતાં નેપોલિયન હસતાં હસતાં બોલ્યો કે, ‘ઓ કેમ્પીલેન! તારી કલાને ધન્ય છે! અત્યારસુધીના મારા એક મુદ્દમાં હું હાર્યો નથી, પણ તારી સાથે શેત્રંગની રમતમાં આજે હારી જતાં ખરેખર મને ઘણીજ લજ્જા ઉત્પન્ન થાય છે.’

૬

ફ્રાન્સ દેશમાં ઇ. સ. ૧૧૦૦માં એક એવો વિચિત્ર રિવાજ હતો કે મહારાજાની મહોરવાળો અને છાપવાળો કાષ્ઠ પણ અગત્યનો દસ્તાવેજ થાય તો તેમાં જ્યાંસુધી બાદશાહની દાદીના ત્રણ વાળ ચોંટાડવા ન હોય ત્યાંસુધી તે દસ્તાવેજ પાકો થયો કહેવાય નહિ! ઇ. સ. ૧૧૨૧માં આવા ત્રણ દસ્તાવેજો ચતાં બાદશાહની દાદીના કુલ નવ વાળ ચૂંટાઈ ગયા. ફ્રાન્સના રાજાને પોતાની દાદી પ્રિય હોવાથી આ રિવાજ અંધ કરવા તેણે એક જાહેરનામું બહાર પાડી તેમાં જણાવ્યું કે, “જો આ વિચિત્ર રિવાજ સદાય જારી રાખવામાં આવે તો મહારાજાની બાદશાહી દાદીનું ટૂંક સમયમાં નિકળ નીકળી જાય. આથી દાદોવિહીન અનેલા રાજાની પ્રતિષ્ઠાની મુશ્કેલીનો પાર રહે નહિ. આજથી આ રિવાજ અંધ કરવાની આજ્ઞા ફરમાવું છું.”

૭

ઇ. સ. ૧૬૬૪માં લંડનની ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ઇંગ્લાંડના રાજાને રૂપિયા ૨૦૦૦૦૦ અને ૨ ઓંસ ચા નજરાણા તરીકે ભેટ ધરી. ઇંગ્લાંડના રાજા ચહાના સ્વાદની લિજ્જત લેતાં, ચહાની ખૂબ પ્રશંસા કરતાં સભામાં બોલ્યા કે, ‘જો આ મધુર સુંદર અમૃત સમાન ચહાના સ્વાદની લિજ્જત આખીને કોલંબસ સફરે બિપડ્યો હોત તો હિન્દુસ્તાન જમ્મ પહોંચ્યો હોત!’ આથી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ચહાના વેપારનો પરવાનો માંગતા રાજાને કહ્યું કે, ‘અને જો ઇંગ્લાંડના રાજાને આ સુંદર ચહાનો સ્વાદ મધુર લાગ્યો હોત તો ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને ક્યારનોય ચહાના બ્યાપારનો પરવાનો આપ્યો હોત!’ રાજાએ કંપનીને ચહાના બ્યાપારનો પરવાનો આપ્યો.

પ્રાચીન હિંદના રાજવીઓ સંબંધમાં આજની પ્રબંધ એમ કહે છે કે, “એ રાજાઓએ નાચગાનમાં નિહાળી ગુમાવી, અને ભારતવર્ષને પરતંત્ર બનાવ્યું.”—એ સમયે રાજાઓનાં હાથમાં એકદલ સત્તા હતી. એટલે મંજૂર છે કે તેમણે સત્તાનો દુરુપયોગ પણ કર્યો હોય. હવે ધીમેધીમે રાજાની સત્તા પ્રબળતા હાથમાં આવી રહી છે. તો પ્રબળ હવે પોતાના હાથે સત્તાનો એવો દુરુપયોગ ન થાય તેની ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ.

પ્રાચીન યુગના મોટા ભાગના રાજાઓએ નાચગાનની સાથેસાથ મંદકારકોનાં પણ પોતાનો મહત્વનો કાળો નોંધાવ્યો છે. જગતના યોદ્ધાં પરતંત્ર ભારતનો પણ યશ જળવી રહેલાં શકુન્તલ, મેઘદૂત, ઉત્તમરામચરિત્ર, કાદંબરી, દયાથય વગેરેના કર્તાઓને એ રાજાઓએ પોતાના મિત્ર તરીકે સન્માનિત; તેમના ચરણમાં રાજવંશોની લક્ષ્મી-ધરતી અને અમર કૃતિઓ રચવાને તેમને દરેક પ્રકારની સગવડતા કરી આપેલી. આજના પ્રબળયુગમાં ગુજરાતી કુટુંબોમાંથી કેટલા ટકા એમ કહી શકે તેમ છે કે તેઓ પ્રતિવર્ષે જેટલું નાણું સીનેમાં નાંટક પાછળ ખર્ચે છે તેટલુંજ નાણું સાહિત્ય પાછળ પણ ખર્ચે છે.

રાજાઓનો સુગ દત્તો ત્યારે સાહિત્યને ટકાવવાની અને ખીસવવાની ફરજ રાજાઓની હતી; આજે પ્રબળયુગમાં એ ફરજ પ્રજાની છે. રાજાઓએ પોતાની ફરજ પ્રત્યે જેટલું લક્ષ આપ્યું તેટલું પણ લક્ષ શું પ્રજા નહિ આપે? ગુજરાતમાં સારી નાચનારીઓને પ્રજાના ઉત્તેજનથી આજે જેટલા પગારો મળે છે એના દરમિયાન ભાગની, આવક પણ કાર્મી ગુજરાતી સાહિત્યકારની છે ખરી?

એ સાચું છે કે ગુજરાતી પ્રબંધ વ્યાપાર-પ્રધાન છે અને એને સાહિત્ય કરતાં નાણામાં વધારે રસ છે પરંતુ અમુક વિષયમાંજ રસ હોવાને ખાતર અગત્યની ફરજો પ્રત્યે બેદરકાર બની ન શકાય. જુના રાજાઓએ જો એમ કહ્યું હોત કે, “અમને તો લડાઈ, નાચગાન ને પૈસામાં રસ છે; અમે સાહિત્યમાં ન સમજીએ.”—તો આજે ભારતની કીર્તિ કાણ જળવત?

સ્વતંત્ર દેશ સાહિત્ય અને સાહિત્યકારની યોગ્ય કિંમત આંકી શકે છે. પ્રાચીન ભારતવર્ષની જેમ આજે યુરોપ-અમેરિકામાં વધારેમાં વધારે સન્માન અને નાણું સાહિત્યકારોના કાજે નોંધે છે. હિંદના બીજા કેટલાક પ્રાંતોમાં પણ સાહિત્યની કંઈક કદર થાય છે. ગંગાળ, મહારાષ્ટ્ર અને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં એવા કેટલાક સાહિત્યકારો છે કે જેમને સાહિત્યક્ષેત્રમાંથીજ જરૂરી પોષણ મળી રહેતું હોય. પણ ગુજરાત હજી એ ક્ષેત્રને નથી પહોંચ્યું.

ગુજરાતમાં સાહિત્યની આ દશાની જવાબદારી કેવળ પ્રજાને માથે ઢાળી દેવાનો આશય નથી. સાહિત્યકારો અને સામયિકો પણ તે માટે કેટલેક અંશે દોષપાત્ર છે. ગુજરાતી સાહિત્યકારો અને સામયિકોનો મોટો ભાગ આજે જે વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયો છે તેમાંનો એક વિભાગ એવો છે કે જે સારાસારનો વિચાર ન કરતાં, ફક્ત દર્શને મીઠાઈ આપે

તેમ, પ્રજા જે માગે તેવું જ સાહિત્ય પીરસ્યા કરે છે-પછી ભલેને એ સાહિત્ય પ્રજાને ધાતક જ નીવડનાર હોય; બીજો વિભાગ એવું સાહિત્ય પ્રગટ કરે છે કે જે પ્રજાનો નવાણું ટકા વર્ગ સંગ્રહ જ ન શકે. કેટલીક વખતે આ બીજા પ્રકારના સાહિત્યમાં સર્ગ જ ન પડવાની કારણે પણ પ્રજાનો મોટો વર્ગ પ્રથમ પ્રકારના સાહિત્યને અપનાવી લે છે. આ સ્થિતિ અટકાવવી હોય તો સારા સાહિત્યકારોએ અને સામયિકોએ સમજવું જોઈએ કે આ પ્રભુયુગ છે અને સાહિત્યની કસોટીનું છેલ્લું ન્યાયાસન પ્રજામત છે. તેમણે અર્થઘનતા, નિગૂઢતા અને સજ્જાડંબરનો મોહ તથા દેવો જોઈએ. સરસ, સુગમ; અને સુંદર વાચનદારા પ્રજાને ઉર્ધ્વ માર્ગે દોરવાના ધ્યેયને તેમણે અપનાવી લેવું જોઈએ. જો તેઓ તેમ નહિ કરે તો ગંભીર પતિવ્રતાને તજીને પુરુષ જેમ રમતિયાળ ગણિકાના આશ્રયે જાય તેમ પ્રજા નીતિહીન સાહિત્યમાં જ રાખ્યા કરશે.

પ્રજાએ પણ સાહિત્ય પ્રત્યેની પોતાની ફરજ સમજવી જોઈએ. તેણે મળ્યું જોઈએ કે વેપારના કે સુદ્ધના સમાચાર મેળવવાને ખરીદેલાં વર્તમાનપત્રોમાં જ સાહિત્ય નથી સમાઈ જતું; તેમજ દિલ્લમરૂપ કે લાગણીને ઉત્તેજતાં પત્રો ખરીદવાથી જ સાહિત્ય પ્રત્યેની ફરજ પૂરી નથી થતી. વિચારશીલ, જ્ઞાનવર્ધક અને કલામય સામયિકો (માસિકો વગેરે) પ્રત્યે પણ તેણે પોતાનું લક્ષ દોડાવવું જોઈએ. સામયિકો પ્રજાને સમયના પ્રવાહ સાથે પરિચયમાં રાખ્યા ઉપરાંત બિનબિન પ્રશ્નો પર ઝીંજવટભરી વિચારણા રજૂ કરી શકે છે અને સાથેજ તે સંસ્કારી અને દીર્ઘજીવી સાહિત્ય પણ પીરસે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના કોઈ પણ અંગની જો વધુમાં વધુ કફાંડી દર્શાવવા તો તે માસિકોની છે. ગુજરાતમાં સમાચાર-પત્રોનો ઉઠાવ પ્રમાણમાં કંઈક ઠીક છે; પુસ્તકો ધીમે ધીમે અપવાની આશા રાખી શકાય છે તેમજ તેનો પ્રકાશન-પ્રવૃત્તિમાં અપત પ્રમાણે વધઘટ પણ કરી શકાય છે. પરંતુ માસિકોનો પ્રશ્ન ઘણોજ વિઠટ છે: પ્રજાના નર્મદી સહકારનો અભાવ, નિયમિત પ્રકાશન અને પ્રગટ થઈ ગયા પછી લાંબે ગાળે અપવાની અસંભવિતતા—આ ત્રણે મુશ્કેલીઓ ગુજરાતનાં માસિકોને મારે ખૂબ જ આકરી ચર્ષ પડી છે. તેમાંથી પ્રજાના સહકારનો પ્રશ્ન જો ઉઠેલી જાય તો બીજી બે મુશ્કેલીઓ તો આપોઆપ ઊડી જાય છે.

ગુજરાતી માસિકોની અવદશાનાં આ બાજુ કારણો ઉપરાંત કેટલાંક આંતરિક કારણો પણ છે. ચાલુ માસિકોની સ્થિતિને અન્યાસ કર્યા વિના જ તે ક્ષેત્રમાં અનેક ગણત્રીહીન પ્રયોગો થાય છે અને સતત નુકસાન ખમી શકવાની અસંકલિત યોગ્ય પ્રયોગો અધવચ પૂરી પડે છે. તેવાં પ્રયોગોમાં કેટલીક વખતે પ્રજાએ કારણો સંવાંનમ પણ જોવામાં આવે છે. એ સ્થિતિમાં સામયિકો પ્રત્યેના પ્રજાના વિશ્વાસમાં ઝોટ આવે છે અને એ ઝોટ સામયિકોની કુંઘાલ આર્થિક દશા પર એક ઘા સમાન થઈ પડે છે. એટલે ગુજરાતનાં સામયિક-સાહિત્યને જો ટકાવી રાખવું હોય તો ગણત્રીહીન પ્રયોગો પણ અટકાવ જોઈએ. આદર્શસંખ્યા કે આર્થિક મદદની પૂરતી બાંહેધરી અથવા તો કેટલાંક વર્ષ સુધી વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦૦નું નુકસાન ખમવાની શક્તિ—એ વ્યવસ્થા પછી જ માસિકનું સંગળાચરણ થવું જોઈએ.

પ્રાસંગિક રેખાચિત્રો

આલુ મંદિરને, રીઝર્વ બેન્કના ઉપધ્યક્ષી ગવર્નર તરીકે ભારતભરમાં મંદિર અને શ્રી [હવે સર] મણિલાલ બાલાભાઈ નાણાવટીને નાણાદંડ બક્ષાયું છે. આ ઇલ્કાબ તો એક સરકારી કેળવણી છે પણ તે સ્વપાતા પૂર્વે જે જીવન-મંદિર ચાલુ પડે છે તેમાં સંકળતાં પુરુષાર્થ અને પ્રતિભા વિરલ વ્યક્તિઓને સાધ્ય હોય છે. એવી વ્યક્તિઓનાં જીવન પ્રગતે વિકાસમાર્ગમાં ખૂબ જ મદદકર્તા થઈ પડે છે.

સર મણિભાઈ એક યશસ્વી અને ભાગ્યશાળી કુટુંબના નમીરા છે. ટૂંકા આયુષ્યમર્યાદા અને અનારાગના સામાન્ય કમભાગ્યમાંથી ભારતમાં ઘણાં ઓછાં કુટુંબો બચી શક્યાં છે, અને તેમાં તેમનું કુટુંબ મોખરે ગણી શકાય. કેળવણી, સુધારો અને પ્રગતિમાં પણ તેમનું કુટુંબ અગ્રેસર છે. પરદેશ-પર્યાટન, સ્ત્રી-કેળવણી, આંતરપ્રાન્તીય અને આંતરજાતીય લમ, ઉચ્ચ હોદ્દાઓ અને વ્યાપાર, વિદ્યાન, રાજકારણ, શિક્ષણ વગેરે ક્ષેત્રોમાં યશસ્વી રીતે પ્રકાશવાનુ માન તેમના વિશાળ કુટુંબને માટે સામાન્ય થઈ પડ્યું છે. વડોદરારાજ્યના કર્તવ્યશીલ મેડીકલ ઓફિસર તરીકે કીર્તિ મેળવનાર તેમના નિવૃત્ત પિતાશ્રી આજે પ્રપૌત્રોને રમાડતાં જીવંત પ્રગ્નજીવનનું દર્શન કરાવે છે.

સર મણિભાઈનો જન્મ ૧૮૭૭ના વનસ્પતિઓની અગ્યારમી તારીખે થયેલો. બી. એ., એલ.એલ. બી. પર્વતનું શિક્ષણ તેમણે વડોદરા અને મુંબઈમાં મેળવ્યું અને નાણાંશાસ્ત્રનું ઉચ્ચગ્તન અમેરિકામાં રહીને બોર્ડનના મથકર અર્થ-મંદિરમાં મેળવેલું. ૧૯૦૪માં તે વડોદરા રાજ્યની નોકરીમાં દાખલ થયા અને અઠક વર્ષ ન્યાય, વ્યાપાર અને સહકારી ખાત.માં સામાન્ય પદ પર રહીને પણ સુંદર સેવા બજાવી તે વ્યાપાર અને ઉદ્યોગખાતાના અધિષ્ઠાતા પદે નીમાયા. ઓખા બંદરની ખીલવણીમાં તેમણે ખૂબ જ મદદરવો ફાળો નોંધાવ્યો છે. તે પંછી મુલકી અને હિસાબી ખાતામાં સફળ કામગીરી બજાવી તે પુરુષાર્થ, પ્રતિભા અને ભાગ્યના બળે નાચળ દીવાન અને મંત્રીમંડળના સભ્યપદે પહોંચ્યા.

૧૯૩૫ના સપ્ટેમ્બરમાં તે, રાજ્યના ધારા પ્રમાણે મુક્ત પુરી થતાં, નોકરીમાંથી નિવૃત્ત બન્યા. પણ સ્વ. શ્રીમંતે એક અકવાડિયામાં જ તેમની સેવાની માગણી કરી તેમને ફરી નોકરી પર બોલાવ્યા. એ અપરસામાં રીઝર્વ બેન્કના ઉપધ્યક્ષી ગવર્નર તરીકે તેમની નિમણૂક થતાં તે કલકત્તા ગયા અને આજે એ પદ પર યશદાયી કામગીરી બજાવતાં તે મુંબઈમાં જીવે-કિનારે વસે છે.

સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં પણ તેમને ખૂબ રસ છે. જૈન યુવક પરિષદના પ્રમુખપદેથી તેમણે સુધારાની દાકલ કરેલી. વડોદરારાજ્યની નોકરી દરમિયાન તેમણે ખેતી-ઉદ્યોગ વગેરે વિષયો પર અભ્યાસપૂર્ણ અહેવાલો પણ પ્રગટ કરેલ છે.

તેમના કુટુંબના વડીલો સહુ દીર્ઘાયુષ્ય બોગવી તેઓ ભારતની કીર્તિમાં વધુ ને વધુ ફાળો નોંધાવતા રહે એ આશા સાથે વિરમીયું.

ચાલુ મહિનાની ચોવીસમી તારીખે સિયામમાં એક લઘુ બૌદ્ધ વિહાર ખુલ્લો મુકારો અને જુલાઈની છઠ્ઠીએ સિયામના માજી મહામંત્રી બલુલ બલભાદુ, અશ્વટ સમૃદ્ધિ અને ઉપભોગથી ભરેલો મંસાર તજીને, બૌદ્ધ શિક્ષક અને એ વિદ્યારમાં વસવાને જશે.

પ્રાચીન ભારતમાં મહાન નૃપતિઓ, મંત્રીઓ અને શ્રેષ્ઠીઓ પણ સંન્યસ્ત સ્વીકારતા હતા એટલે ભારતને માટે આ પ્રસંગ આશ્ચર્ય ઉપજાવતારો ન ગણી શકાય. પરંતુ સ્વેચ્છિક ત્યાગનો આદર્શ ખોલવનાર ભારતમાં જ એ આદર્શ બ્યારે મંદ પડી ગયો છે ત્યારે ભારતનાં પ્રાચીન સંસ્થાનોમાં જળવાઈ રહેલો એ જીવનધર્મ ભારતવાસીને માટે વિશેષ આકર્ષક બનવો જોઈએ.

ભારતમાં સંન્યસ્ત પ્રમાણ સાલ આમથી તો નથી ગઈ, પણ તેનો લાભ બનતાંકુધી બેકારો જ લે છે. એટલે એ પ્રમાણ આદર્શ મરીને બ્યવસાય બની ગઈ છે. પણ સિયામમાં નૃપતિઓ અને મંત્રીઓ પણ આજ પર્વત એ આદર્શને અનુસરતા આવ્યા છે.

માનવીએ જીવનમાં ત્રણેક મહિના માટે શિક્ષકનું પાળવું જ જોઈએ એવી બૌદ્ધ પ્રમાણું ત્યાં મુન્દર પાલન થાય છે. રાજાથી માંડીને ખેડૂત પર્વત સગજગ સદુ કાર્ધ ત્રણ માસ લગી વિહારમાં વસી શિક્ષક-જીવન ગાળે છે અને પછી જેનાથી બની શકે તે આજીવન શિક્ષકવ્રત સ્વીકારે છે બળબાદુ આજીવન શિક્ષક બનનાર છે.

રાજવી પ્રમદીપકને બલબાદુ પર અત્યંત રત્નદ હોતો. તેણે તેને 'કાયા'નો મહા-પ્રસ્થાન બહેલો. સિયામમાં પ્રગતંત્રની લાવના વિકસતાં પ્રમદીપકની સત્તાને મર્યાદિત બનાવવામાં આવી અને પાછળથી પ્રમદીપકે સિંહાસન તજ્યું. તે પ્રસંગે સિયામને શાશિત-સ્નાનમાંથી ઉગારી લેવામાં બળબાદુએ મહત્વનો ફાળો નોંધાવેલો.

x

x

x

કુદરતની એ એક લીલા છે કે જગત પરથી એકજ અકાલકાળમાં બે સમાન નૃપતિઓ આમથી જાય છે-એને સિંહાસનમ્મળ છતાં પોતપોતાની પ્રમળા દૃઢ-સિંહાસનેથી ભ્રષ્ટ ન બનેલા; બંનેનો રોગરગમાં પ્રભુતાનો ગર્વ છલકે. પહેલો સિયામનો માજી નૃપતિ પ્રમદીપક, બીજો જર્મનીનો માજી શહેનશાહ-કેસર વીલિયમ બીજો. પ્રમદીપકે મેની ત્રીશમીએ અવસાન પામ્યો; કેસર જૂનની ચોથીએ ગત થયો.

પ્રમદીપકનો જન્મ ૧૮૬૩માં થયેલો. તેના પિતા સુસાલોલકાર સુધારક વિચારના હોઈ તેમણે પુત્રને શિક્ષણ માટે ઇંગ્લાંડ મોકલ્યો. ઈટન વિદ્યાપીઠમાં તેણે પાશ્ચાત્ય જીવન-પ્રથા અને અંગ્રેજી ભાષા પર પ્રભુત્વ મેળવ્યું. ૧૮૮૬માં વડીલબન્ધુ રામના અવસાન પછી તે સિયામના સિંહાસને આવ્યો. ઇંગ્લાંડમાં રહીને ઉદાર વિચારશ્રેણી કેળવેલી હોઈ તેને એકદમ સત્તા ન રહી અને પ્રભુને પણ તેણે રાજતંત્રમાં ભાગ અદ્યો. ૧૯૩૧માં બીજી વિશ્વ યુદ્ધ માવજત માટે તેને અમેરિકા જવું પડ્યું. ત્યાંથી આવેને તેણે જોયું તો પ્રભુ લોકસાસન-વાદની લાધનામાં એકદમ આગળ વધી ગઈ હતી. એ અરસામાં રાજ્યના આર્થિક સલાહકાર સર એડવર્ડ ફ્રેક રાજતાયું આપ્યું ને દેશભરમાં બળવો ફાટી નીકળ્યો. મંત્રીઓ કેદ થયા, રાજાની સત્તાને મર્યાદિત બનાવવામાં આવી. પ્રમદીપકે એ મર્યાદા કબૂલી પણ ૧૯૩૩માં તેણે ધારાસભાને વિખેરી નાંખી રાજ્યતંત્ર મંત્રીઓના હાથમાં સોંપ્યું. તે અરસામાં આંખોની માવજત માટે તેને ઇંગ્લાંડ જવું પડ્યું ને સિયામમાં ફરી બળવો મળ્યો. આ પ્રસંગે

બળવાખોરોએ રૂબૂ કરેલી શરતો રાજ્ય સ્વીકારી શકે તેમ નહોતું એટલે તેણે ઇંગ્લાંડથી જ પોતાનું રાજનામું મોકલી આપ્યું ને તેના લગ્નોબ આનંદ મહીદાસને સિયામનું સિદ્ધાસન સોંપાયું. ગાદીત્યાગ પછી પ્રગદીપકે પોતાની પત્ની સાથે ઇંગ્લાંડમાં રહી રમતગમત અને આનંદવિનાશમાં જ શેષ જીવન પસાર કર્યું છે.

કૈસરનો જન્મ ૧૮૫૯માં થયેલો. સમસ્ત જર્મનીમાં મંત્રી ખીસ્માર્કને પ્રભુત્વ ભોગવતો જોઇ તેના સ્વભાવમાં આગની લાલક ખીલી અને ગાદીએ આવતાં જ તેણે ખીસ્માર્કને રાજકારણમાંથી નિવૃત્તિ લેવરાવી. સીઝરની પરંપરામાં ખીલેલા યુરોપના મદાન રાજવંશ હોલેનશેલેર્નના દીપક તરીકે તે પોતાને ઇશ્વરી વિમૂતિ માનવા લાગ્યો. પ્રધાનોને રમકડાં બનાવી તેણે એકદત્ત સત્તા વિસ્તારી અને ઇંગ્લાંડને દબારી જર્મનીને જગતનું સુવૈભવ મહારાજ્ય બનાવવાનાં સ્વપ્ન સેવ્યાં. એ સ્વપ્નને સિદ્ધ કરવાને તેણે ૧૮૯૯માં આખા યુરોપને ઇંગ્લાંડ સામે એકત્ર કર્યું પણ દ્રોષોલીના પ્રજા પર ધટલી છડું પડી જતાં તેની યોજના ઊધી વળી ગઇ. પરંતુ વિખૂટા પડ્યા છતાં કૈસરની મહત્ત્વાકાંક્ષા ઠંડી ન પડી શકી. તેણે લગ્ન નૌકાદળ તૈયાર કરી તેની મદદથી ઇંગ્લાંડને હાથપાવોના કાર્યક્રમ શરૂ કર્યો. તેમાંથી મહાયુદ્ધ જન્મ્યું ને તેમાં જર્મનીની દારૂ યતાં કૈસર નાસી છૂટ્યો. ત્યારથી યુરોપવૈત તેનું નિવાસસ્થાન હોલેન્ડમાંનું હર્ન રહ્યું છે. ત્યાં તેણે લાકડાં કાપવાની પ્રવૃત્તિની સાધોસાધ સિદ્ધાસનબ્રષ્ટ રાજવી તરીકે સંરમરણે લખવાની પ્રવૃત્તિમાં જીવનની ઉત્તરાવરણ પીતાવી છે.

તેનો ગર્વિષ્ઠ સ્વભાવ અંત લગી અજુનમ રહેલો. હીટલરના વિગ્ન્ય પરત્વે ખોલતાં તેણે કહ્યું કે, “ગત મહાયુદ્ધમાં અમે અમારા કોર્પોરલો [હીટલર એ યુદ્ધમાં કોર્પોરલને દરબજે હતો] ને કેવાં કેળવતા હતા તેનું એ પ્રમાણ છે.”

હીટલરને કૈસરના ગર્વિષ્ઠ અને ઉતાવળિયા સ્વભાવ પ્રત્યે અજુગમે “જનાં જર્મન નૌકાદળના સંસ્થાપક તરીકે તે તેને સન્માનતો.

x

x

x

સેન્ટ હેલીનામાં નેપોલિયનના અવસાન પછી તેના અવશેષ વર્ષો સુધી એ બેટમાં પડી રહ્યા. પરંતુ પાછળથી ફ્રાંસ સજીવ બનતાં તેણે ઇંગ્લાંડ પાસે એ અવશેષની માગણી કરી તે મેળવ્યા અને નેપોલિયનની અંતિમ ઇચ્છા પ્રમાણે તેને સેન નદીના કાંઠે દાટી તે પર કરોડોના ખર્ચે ઈન્વેલીડનો લગ્ન રાજ્યે જીજો કર્યો.

નેપોલિયનનું ખીજું લગ્ન ઑસ્ટ્રિયન રાજકુમારી મેરી લુઈસી વેરે થયું હતું. તેનાથી તેને ડ્યુક ઑફ રીસ્ટાડ નામે પુત્ર થયો. નેપોલિયનનું પતન થતાંજ ઑસ્ટ્રિયન શહેનશાહ એ બૈર્નને પોતાને ત્યાં ઉકાતી મેણે નેપોલિયન જિંદગીનાં છેલ્લાં સાત વર્ષે દરમિયાન પત્ની કે પુત્રનું મોં ન જોઈ શક્યો. ઑસ્ટ્રિયન શહેનશાહે રીસ્ટાડની જિંદગી મોજવિલાસમાં ખતમ કરાવી નાખી. તેના અવશેષ આજં લગી ઑસ્ટ્રિયામાં કાપુરીના દેવળમાં હતા. હમણાં હીટલરની આગ્રાથી તે ફ્રાંસ મોકલાવી તેને નેપોલિયનની કબર નજીક દાટવામાં આવ્યા છે, ને એ રીતે સવાસો વર્ષ પછી પુત્ર-પિતાનું અવશેષરૂપે પુનર્મિલન થયું છે. અને આસાક હીટલરે પણ એ બંધાના તીચે ફેન્ય પ્રગળે અહેસાનમંદ બનાવી છે.

પ્રત્યક્ષ પરિચય

‘રૂપમતી’—લેખક: સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ; પ્રકાશક : ઇન્દ્રવદન બળવંતગાય કોફર, ‘પ્રજાપંથુ’ પ્રેસ, રેવડી બગીચા, અમદાવાદ. [‘પ્રજાપંથુ’ ના ગ્રાહકોને સને ૧૯૪૧ ની બેટ]. મૂલ્ય રૂ. ૨.

ઐતિહાસિક નવલકથા એ સાહિત્યનું કપરામાં કપરું અંગ છે. તેમાં કલ્પના અને ઇતિહાસ-સ્વર્ગ અને પૃથ્વી-બંનેનું મધુકૃત રસદર્શન કરાવવાનું હોય છે. તે બેમાંથી એકાદ અંગ પ્રત્યે બે ઉપેક્ષા સેવાય તો નવલકથા કાં તો શુષ્ક બની જાય છે, ને નહિતર તે બૂઝાણું બની રહે છે.

આજસુધી ગુજરાતમાં પ્રગટ થયેલી ઇતિહાસિક નવલકથાઓમાં બેમાંથી એકાદ અંગ પરત્વે ગંપૂર્ણ નહિ તો પણ વિશેષ પડતી ઉપેક્ષા અથવા તો ઉણપ નજરે ચડે છે. ‘ગુજરાતનો નાય’, ‘રાજાધિરાજ’, ‘બારેલો અગ્નિ’ કે ‘ક્ષિતિજ’ પણ તેમાંથી બચી શકે તેમ નથી. પરંતુ ‘રૂપમતી’ એ ઉણપ દૂર કરે છે. હુમાની ‘માર્ગદેશ’ કે ‘વેળાપસ’ ની જેમ તે ઇતિહાસ અને સાહિત્યને પૃથ્વી અને સ્વર્ગની પેઠે સાંકળી દે છે.

‘રૂપમતી’ નાં બંને મુખ્ય પાત્રો—રૂપમતી ને બાજુ-કંઈક લોકોત્તર સ્વરૂપમાં ચાલી જવાથી તેમનું વ્યક્તિત્વ માનવશૂનિકાથી—અને કદાચ તેમના વારસાધિક સ્વરૂપથી પણ—રહેજી હોયે થયી જાય છે. રૂપમતી રસમય સુખાને બદલે, મુનસીની રાજકલેવડોની જેમ, અરધી દેવી જણાય છે; અને બાજુ બહાદુરના જીવનમાં વજ્રાવલસા નિર્દયતા, બિનવશાહારી અને કાયરતાના કેટલાક અંશો લોકોત્તર વ્યક્તિત્વની છાયામાં ઢાંકી દેવાયા છે. પરંતુ કાલિદાસે પણ ‘શકુન્તલ’માં દુષ્યન્તના અવમુલ્લો ઢાંકવાની નીતિ સ્વીકારી છે તે જોતાં એ વલણને ત્રુટિ તો ન જ કહી શકાય.

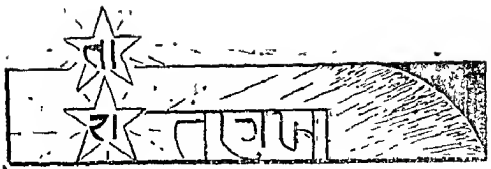
ત્રિવેણી—મંપાદક અને પ્રકાશક : ડૉ. એમ. એ. સુરેશ, ઘોડબંદર રોડ, ભેગશરી, મુંબઈ. મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦.

‘અમ હૈયે સાત’, ‘જતિ’ અને ‘સનુ ગામડું’—એ ત્રણે કાવ્યાનુવાદોનો પરિચય આ પૂર્વ આ પત્રમાં અપાઈ ચૂક્યો છે. એ ત્રણેના સંગમરૂપે પ્રગટ થયેલ આ ‘ત્રિવેણી’ પણ એટલું જ કિંમતી પ્રકાશન છે.

સ્વીકાર

શરદ્વતીપુરાણ, હુબેનસંગ, ઉત્તેવાળ આશિષ જ્ઞાતિની તવારીખ, વજ્રમ અંક, મુરલી, મત બોલીઓ.

[પરિચય હવે પછી

કલા-શિક્ષણ-સાહિત્ય-વિજ્ઞાન-કચક્તા વિદ્યાપીઠ સર રાધાકૃષ્ણને ડૉ. ઓફ લો. ની ઉપાધિ બક્ષનાર છે. અદલાખાદ વિદ્યાપીઠના રમાયણશાસ્ત્રના આચાર્ય બાવા કરનારસિંગને કૃત્તીજી વિદ્યાપીઠે ડૉ. ઓફ સાયન્સની પદવી આપી છે. મુમુક્ષુ મરકારે કેટલીક હાઈરિકુલેને ઔદ્યોગિક શાળાઓમાં ફેબ્રી નાંખવાની યોજના ઘડી છે વડોદરા રાજ્યની તમામ શાળાઓમાં ફગ્નિયાત શારીરિક શિક્ષણનું ધોરણ અમલમાં મુકારો. ચાલુ વર્ષે પંતળવિદ્યાપીઠની મેટ્રીકની પરીક્ષામાં ૩૦૦૪૨ માથી ૨૨૫૬૪ વિદ્યાર્થીઓ પસાર થયા છે, જ્યારે મુંબઈ વિદ્યાપીઠની પરીક્ષામાં ૨૬૮૮૪ માથી ૧૩૫૦૮ વિદ્યાર્થીઓ પસાર થયા છે. શ્રી. ધનુશાલ ગાંધી તથા શ્રી રતુભાઈ દેસાઈના તત્ત્વોપદે જીવન-૪૧ થી મુંબઈમાં 'કવિતા' નામક માસિક પ્રગટ થશે. પ્રેમ-ભક્તિમંડળના આશ્રયે કરાચી અને વડોદરામાં સફળતાપૂર્વક બજવાવલુ કવિ નાનાલાલ કૃત 'ગોપિકા' નાટક દ્વયે કાઠિયાવાડમાં રજૂ થાય છે. આવતા સપ્ટેમ્બરમાં અમરનાથ જહાના પ્રમુખપદે કારમીરમાં મળનારી અખિલ હિંદ કુળવણી-પરિષદ. કાશી વિદ્યાપીઠની કાલેજ ચાલુ વર્ષે બધ મહેશે અદલાખાદની પોલીમે 'ભારતમાં અંગ્રેજ રાજ્ય'ની નકલો જપ્ત કરી છે. હિંદુ-મુસ્લિમ બેદિલીને ઉત્તેજે એવું કઠા-ચિત્ર પ્રગટ કરવા માટે 'ફલછાજ'ના તત્ત્વો શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીની ધરપકડ અને પાછળથી જાળીન પર છૂટકારો, તેમજ એવીજ બેદિલી ફલાવવાના કારણ નીચે અમદાવાદના બે હિંદુ પત્રકારોની ધરપકડ, જર્મનીમાં કન્યાઓને સીગારેટ પીવાની મનાઈ ફરમાવવામાં આવી છે.

દેશ-અમદાવાદ, મુંબઈ, વગેરે રચે કોમી રમખાણોની આગ ફરી લગ્ન છે. નાથ-દારનો બંડાર ખોલાતાં તેમાંથી ત્રણ લાખની રોકડ, છ લાખનું મોતુ, અગ્યાર લાખનું ઝવેરાત, ચૌદ-પંદર લાખની વડીલ-મિલકત તેમજ સખ્યાબંધ કિંમતી વીંટીઓ અને મોગવ શહેન-શાહોના પરવાનાએક મળી આબ્યા છે. દેવવાડના યાત્રાળુઓ પાસેથી લેવાતા કરમાં વૃદ્ધિની ઘડાટી યોજના : [બીસમી સદીના ભારતવાસીઓના નશીમે બે જ શબ્દ લખાયા છે- ' કર ' અને ' કંગાલિયત. '] મુંબઈમાં એક જાપાનીઝ ડૉક્ટર હિંદુ ધર્મ સ્વીકારે છે, કરાચીમાં પ્રખ્યાત અંગ્રેજ બાલુ મીસ ફેજર જૈન ધર્મ સ્વીકારે છે, અલીપદમાં વીશ હજાર હિંદુઓ શીખ ધર્મ સ્વીકારે છે. હિંદુ મહાસભા હિંદુ મરક્ષણની યોજના વિચારે છે સર ઝાફરહા-ખાન છ મુદાઓ પર જમતની નવી વ્યવસ્થા સૂચવે છે : [શબ્દોમાં તો સસારને સૌ કોઇ સ્વર્ગ બનાવી શકે છે; પણ ક્રિયામાં તેમ કરવાને સશક્ત સેનાઓ અને આત્મમોગની તત્પરતા બેઝએ.] અમદાવાદના એક રાષ્ટ્રવાદી મીલમાલિકે અને બંગાળના પ્રખ્યાત વક્તા પ્રધાને વૃદ્ધ વયે યુવાન કન્યાઓ સાથે અતિ ઝડપે લગ્ન બિજવી નાંખ્યાં છે : [હિંદના

દુદ્ધોના જીવંતપણાનો એ એક પુરાવો લેખાવો જોઈએ.] પાર્લામેન્ટનાં બાતુ સભ્ય મીસ રાધએને બાસ્તવાસીઓને અનુલક્ષીને લખેલા શિષ્યામણુના જાહેર-પત્રનો કવિવર ટાગોર સમુસલ્લેખો ઉત્તર વાળે છે. ડ્યુક ઓફ કોવનશાવર લીફ્ટ વિદ્યાપીઠમાં હિંદુ શાસન દિંદીઓ ચલાવે એવી સ્પિટનની બાવનાની જાહેરાત કરે છે પણ તરતજ સરકાર તે જાહેરાત ખિનસત્તાવાર હોવાનું અને. હિંદને સાંસ્થાનિક દરમજમથી આગળ ન વધારવાની નીતિને અચળ દર્શાવતું નિવેદન પ્રગટ કરે છે. હિંદી મરકારે ખાકસાર પ્રવૃત્તિને ગેરકાયદેસર ઠરાવતાં ઠેર ઠેર ખાકમારેલી ધરપકડ મુયધર્મી કામદાર નેતાઓની આમટ્ટી ધરપકડ અખબારોમાં વપરાતા કાગળો અંગે મુકાયેલા સરકારી અંકુશ. ગંગાળ અને મજ-ખારમાં અતિવૃદ્ધિ અને વાયાઓનાં જવાનક તોફાન. કાનપુર અને સુરતના ચોરાશી તાલુકામાં કેલેરાનો ઉપદ્રવ. તાંદૂર (નિકામ) માં યાત્રારથાન નજીકના કૂવાનું પાણી પીવાતાં દમરો યાત્રાળુઓ મરણ પામ્યાં છે. કાશી નજીક રેલવે-અકસ્માત. મદારામાના માણ પ્રમુખ શ્રીનિવાસ આયંગર, જુનાગઢના માણ દીવાન કેશવલાલ ત્રિવેદી, વિખાન ગુજરાતી સાહિત્યકાર શ્રી વિજયલાલ દુવ, જેન મમાજના જાહેર કાર્યકર્તા શ્રી રવચંદ વકીલ અને નામાંકિત ઉદ્યોગપતિ શ્રી જમશેદજી વાડિયાનાં અવમાન.

પરદેશ—ક્રાંસ અને જર્મની વચ્ચે વધતી એકતા પ્રત્યે અમેરિકા જાણી નજરે જુએ છે. ફીટ પર જર્મનીનો હુમલો અને વિજય; ગ્રીસપતિ ફીટ તજી મીચર ચાલ્યો જાય છે ને ફીટર્મની સ્પિટિસ સેનાને આક્રિષ્ટમાં ખસેડાય છે. નૂતન યુરોપની રચના વિચારવાને 'ફીટસર અને મુસોલિનીની ઝેનર-ધાટમા મુશ્કાત. ઓમ પર છટલીનો કાળુ રહેશે. જાપાન ચીન પરના આક્રમણને બાબતે બનાવે છે અને જાવા-સુમાત્રા પ્રતિ વિશાળ ખંજો લંબાવે છે. જાપાન અને રશિયા વચ્ચે વ્યાપારી કરાર અમેરિકામાં પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટે રાષ્ટ્રિય આપત્તિકાળનો પરિસ્થિતિ જાહેર કરી મેળવેલી વિશાળ સત્તાઓ; ત્રિરાટ લશ્કરી તૈયારીઓ; ન્યુયોર્કના ખારામાં પથરાયેલી સુરજો. કેટલાંક અમેરિકન કારખાનાઓમાં આગ ને કેટલાંકમાં દહનાળા; દહનાળા સામે પ્રમુખે લશ્કરી પગલાં લેના પ્રયત્નો વિરોધ. રૂઝવેલ્ટની મુદ્દપ્રેરક નીતિ પર કર્નેલ લીન્ડ-બર્ગના પ્રહારો. અમેરિકા ધરી સત્તાઓની મિલકત અગિત કરીને તેમના એલચો-ખાતાંઓને ગંધ કરે છે. સ્પિટનમાંનો અમેરિકન એચસી રૂઝવેલ્ટની મુખાકાતે. અમેરિકાએ માર્ટિનિકનો કાળુ લેનાં ત્યાંનું ફ્રેંચ સોનું અમેરિકાના હાથમાં પડે તે પહેલાંજ તેને ઉડાડી મૂકવાની ફ્રાંસની યોજના આખમલેન્ડમાં પ્રજામતાકની રચાપના. ઉત્તર આય-લેન્ડમાં ફરજિયાત લશ્કરી બરતી મામે ડી'વેલેરાએ ત્રિરોષ દર્શાવતાં તે મુખતરી રહેલ છે. ડબ્લીન, સાર્થપ્રસ અને અલેક્ઝાન્ડ્રિયા પર જોંગમરો. ઈરાકમાં સ્પિટને વિજય મેળવનાં રશીયઅસીની નાસલાગ. યુદ્ધ પરત્વે મી. ચર્ચોલ્ડનું નિવેદન ને સ્પિટનની વર્તમાન મુદ્દમતીતિ પર માણ મુદ્દમંત્રી હોર બેલીશાના પ્રહાર. ક્રાંસે જર્મનીને સીરિયામાં સરલન આપનાં સ્પિટિયે વિમાનોનો ટ્યુનીસ ને સીરિયા પર જોંગમરો અને યજી સીરિયા પર આક્રમણ. ફ્રેંચ મેનાના મામના છતાં સીરિયામાં સ્પિટનની આગેદૂર. જનરલ રમ્પસને તેના જનમદિવસે શીશ્વ-માર્ચલના ઇલકાજ ઉપરાંત દોઢ લાખ પૌંડની જેટ અપાય છે. આટલાંટિક-મુદ્દમાં સ્પિટનની 'દુડ' અને જર્મનીની 'નિરમાર્ક' નામે મચદૂર મુદ્દ-તોફાનો સાગર-તળિયે જળ પહોંચે છે. સ્પિટનની કાલસાની ખાણમાં જાણેજી હોનાગત મિરામના માણ નૃપતિ પ્રજાદીપક અને જર્મનીના માણ શહેનશાહ ફૈસરનાં અવમાન.

પ્રેરક, સુંદર, રસીલી, કળામય નવલકથા
-નવલિકાઓની અભિનવ ગ્રંથમાળા

કથાપરી ગ્રંથમાળા

ઘેરંગી છાપણી, ઉત્તમ કાગળો, મજબૂત બાંધણી, ને
શોભામય ઉઠાવનાળાં પુસ્તકો બહાર પડી ગયાં છે.

૧ કથાપરી (નવલિકાઓ) ૨-૮-૦ તૈયાર છે

૨ કથામણિ „ ૨-૮-૦ „

૩ કથાકલગી „ ૨-૮-૦ „

૪ કથાકલાપ „ ૨-૮-૦ „

૫ કથામધુ „ ૨-૮-૦ હંપાય છે

તે પછી

કથાપ્રસાદ; કથાકુંજ; કથાવિલાસ

કથાંજલિ; કથાવલિ; કથાગાર

કથાપરી (ગ્રંથમાળા) કાર્યાલય

આમલીરાન, સુરત

આં ચોપડીઓ મળવાનાં ઠેકાણાં:-
અમદાવાદ : ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
વડોદરા : પુસ્તકાલય મ. સ. મહેતા
મુંબઈ : એન. એમ. ત્રિપાઠી
„ એન. ડી. મહેતા

આરોગ્ય, વ્યાયામ અને તંદુરસ્તી વિષયક સંપૂર્ણ અને સચિત્ર
માહિતી સતત ૨૬ વર્ષથી આપતું માસિક

વ્યાયામ

વાર્ષિક લવાજમ - હિંદમાં રૂ. ૨-૮-૦ પરદેશ શિલિંગ-૫.

શરીર તંદુરસ્તી સિવાય બધું નકામું છે. શરીરને તંદુરસ્ત, નિરોગી અને સશક્ત કેવી રીતે બનાવવું અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે કેવી રીતે ટકાવી રાખવું, તે વ્યાયામ વાચકોથી પણ જાણી શકાશે.

આપના ધરમાં, આપની લાવજેરીમાં કે આપની વ્યાયામશાળામાં તેને બોલાવો; તે આપને યોગ્ય અને સાચી સલાહ આપશે. વર્ષના રૂ. ૨-૮-૦ના બદલામાં, વર્ષ આખરે શક્તિરના બીલ માટે, ખર્ચાતી ગોટી રકમનો તે બચાવ કરશે.

ગમે તે માસથી તેના ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

લખો:—

વ્યવસ્થાપક: વ્યાયામ કાર્યાલય,

મધુસુદારનો વાડો, રાવપુરા, વડોદરા

‘મ હા ગુ જ રા ત’

સિંધમાં વસતા ત્રણ લાખ જેટલા ગુજરાતીઓનું મુખસિદ્ધ મુખપત્ર (સાપ્તાહિક)

- જેમાં સાહિત્ય, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, શરીર કેળવણી, ખાજખત, સ્ત્રી મંસાર—વિગેરે જીવનને લગતા દરેક વિષયોની સુંદર છણાવટ થાય છે.
- જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી. કુમરશી ધરમણી સંપત દર અઠવાડિયે મુદ્દ પરિસ્થિતિ આમેદગમ રીતે વર્ણવે છે.
- ‘જન્મભૂમિ’ અને ‘જલુડી’ ચાન્દરચના હરિશ્ચંદ્રના સમોટ હાથો અને દલીનો એક નિષ્ણાત તરફથી નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.
- ‘મહાગુજરાત’ સુદ્ધિવર્ધક વૃદ્ધ હરિશ્ચંદ્ર વગર દાખલ શીએ સુદ્ધ ધનાઓ બેળવી આપે છે.
- એના દીપોત્સવી અને બીજા ખાસ અંકોએ ગુજરાતી પત્રકારિત્વને સમૃદ્ધ કર્યું છે.
- વડોદરા રાજ્યનાં તમામ પુસ્તકાલયો માટે મળુર થયેલું છે.

વાર્ષિક લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૪ — વિદેશ શિ. ૬

- સિંધમાં જાહેર ખખર માટે અલગ સાધન •

નમૂનાની નકલ તેમજ લાવતાં માટે આજે જ લખો :

એન્ટો ન હોય તેવા ક્યોના ન્યુઝપેપર એન્ટોએ દ્રવજ પવબધાર કરવા,
એનેજર: સિંધ ન્યુઝપેપર્સ લીમિટેડ, કેમ્પબેલ સ્ટ્રીટ-કરાંચી.

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વધ્યા	૦-૪	૩૬ માતૃપ્રેમ	૦-૪
૨ કાકી	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્નગીતો	૦-૬
૩ કાપદામા સ્ત્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ સતતનિવસન	૦-૮
૪ અર્ધગાના (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વહેમી પતિ	૦-૩
૫ ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને મુખ્ય	૦-૬
૬ ખાણ્ણુ (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વસ્તો	૦-૫
૭ બલિદાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમૂજ વાતો	૦-૪
૮ બનાટવી	૦-૪	૪૩ બહી લાબો	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રજા છે	૦-૧
૧૦ જ્ઞાના પત્રો (કોસીદીપ્ત્ય લગ્ન)	૦-૬	૪૫ માંદગી અને માવજત	૦-૪
૧૧ પતિની પરીદગી	૦-૪	૪૬ વાતનું વતેસર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ધરેણીનો શોખ	૦-૬
૧૩ ફાર્મ	૦-૪	૪૮ પારસી સતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાણકેવી	૦-૧૨
૧૬ કેને પરણુ ? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાજીની બા	૦-૧૦
૧૭ સુધક્તા અને સુદરતા	૦-૮	૫૨ સાસુની શિખામણ	૦-૧
૧૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કામચંડુ અગ્નિ	૦-૧
૧૯ ભૂતના બક્ષા (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નવલકથા	૦-૧
૨૦ રિપવૃક્ષ (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિષેક	૦-૪
૨૧ હાસ્યકલાપ (રમૂજ)	૧-૮	૫૬ માસિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી ઔધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા આધિયા	૦-૧
૨૩ વીર રાજા (કાળુ ગુલામ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે ભાગ)	૨-૪
૨૪ હાસ્ય અરણ્ય (રમૂજ)	૧-૮	૬૦ ગોરખાનાં ગીતો	૦-૧
૨૫ "જરા માહ મૂકજો"	૧-૦	૬૧ મેકમ ડેમીડા	૦-૧૨
૨૬ ગરબાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ મામાજીક વાતો	૦-૩
૨૭ જીવનપથો (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ ગુણીયલ ગુદિણી	૦-૧
૨૮ સુખી ધર (બોધક)	૦-૩	૬૪ શ્રી સ્વામ્ય	૦-૧
૨૯ ભરત ગૂંચણ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી રાધણકળા	૦-૩
૩૦ મોર્ચાસીનું અક્ષર	૦-૫	૬૬ સતી જસમા	૦-૬
૩૧ રત્રીયા બેગમ	૦-૩	૬૭ સસારદર્શન	૦-૬
૩૨ ગૃહ વિવેક	૦-૬	૬૮ શ્રીમાતા આનંદમક	૧-૦
૩૩ સુખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૩૪ રતવનું શાસ્ત્ર	૦-૩	૭૦ સાચા સહોદર	૧-૮
૩૫ શ્રી હૃદય	૦-૩		

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનો આખો સેટ આપને જ વસાવો ફક્ત ૭૦ પુસ્તકો બહાર પડ્યા છે. તે જાંડેમાં મળે છે પુસ્તકો છુટાં પણ મળી શકેશે નર જુદાં ભાગે શ્રીશક્તિ, કેળાપીઠ, સુરત

‘સુવાસ’માં

જાહેર-ખબર એટલે

વ્યાપારમાં વધારો આને

પ્રજાનું જીવન ઘડતો સાહિત્યને ઉત્તેજન

ભાવ મારે જુઓ—‘અતુકમણિકા’ની નીચેના ભાગમાં

વિશેષ મારે પ્રજાનો—

સુવાસ કાર્યાલય,

રાવપુરા, વડોદરા

વીર પ્રભા

(૧૯૨૬)

મધુમેહની અકસીર દવા

મધુમેહ (ડાયાબીટીસ) અને તેનાથી થતા પેશાબના દરદો તેમજ અપચો, હાડો, શુળ, નસના ટચાણાં, પેડું દરદીની નબળાઈ, અશક્તિ હોય તો દર દોને ‘વીર પ્રભા’ દરતજ મટાડે છે. કી. રૂ. ૫

વીરભામ ફેક્ટરી, મુબઈ નં ૩

૧૧૦ ચંના રફીટ

વીર શક્તિ

સ્ત્રીઓના પ્રદર રોગોની દવા

સ્ત્રીઓના પ્રદર રોગો કમર ને પેડુમાં દુખાવું માથાનો સખત દુખાવો ચહેરા ઉપર શીઘરા, શરીરની કાન્તિ તથા બળ ઘટી જવું, માસિક ધર્મનું અનિયમિત થવું, યંત્રીર મુશ્કેલી જવું તો પેશોને ફક્ત આજે દિવસમાં આરામ કરનારી ખાનીની દવા વાપરો કી રૂ. ૩

વીર ભામ ફેક્ટરી

૧૧૦ ચંના રફીટ, મુબઈ નં ૩

ખાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ

તં

મ

રીતે

૧૮

વરસથી

પ્રગટ

થાય

છે

ખાળક માસિક ખાળકો મારેજ પ્રગટ થાય છે સાદી ને સીધી ભાષા હોઈ આજના પ્રોડ-શિશુના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કઈ કઈ મળી રહેશે

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા છે

તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં ખાળક અવશ્ય હોવું જોઈએ,

કેમકે નિર્દોષ ખાળકો ખાળકે વાચવા ઘણા આતુર હોય છે

નવા વરસથી ઘણા ફેરફાર થયો છે

‘ખાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા—વડોદરા

‘સુવાસ’નું સલાહકાર-મંડળ

- રા. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેશાઈ, બી. એ., એવએવ. બી.
માછ નાયબ દિવાન, વડોદરા રાજ્ય
- રા. રા. અતિસુખશંકર ક. ત્રિવેદી, એમ. એ., એવએવ. બી.
પ્રોફેસર ઓફ ડીપોસિટરી, વડોદરા કોલેજ
- રા. રા. રમણલાલ વસંતરાવ દેશાઈ, અમ. એ., બી. એચ. એસ.
પ્રકાશનખાતાના અધિકારી-વડોદરા રાજ્ય
- રા. રા. કેશવરાવ હિમતરાવ કામદાર, એમ. એ.
પ્રોફેસર ઓફ હિસ્ટરી, વડોદરા કોલેજ
- રા. રા. ગોવિંદરાવ એચ. ભટ્ટ, એમ. એ.
પ્રોફેસર ઓફ સસ્ટેન, વડોદરા કોલેજ
- રા. રા. મણુલાલ રણછીડલાલ સગમુદાર, એમ. એ., એવએવ. બી.
પ્રોફેસર ઓફ ગ્રાન્ટાલી, વડોદરા કોલેજ
- રા. રા. ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ, એમ. એ., એવએવ. બી.
પ્રોફેસર ઓફ ગ્રાન્ટાલી, વડોદરા કોલેજ
- રા. રા. જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી,
માછ અધ્યાપક પુસ્તક અધ્યાપનમંદિર, વડોદરા
- રા. રા. નર્મદાશંકર હરિશંકર વ્યાસ બી. એ.

પત્રવ્યવહાર આ સરનામે કરવો :—

સુવાસ કાર્યાલય : રાવપુરા : વડોદરા

ભારતવર્ષનું પ્રાચીન ગૌરવ તથા મહત્ત્વ જાણવું હોય—
અનુભવવું હોય તો

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ
એસ. એમ. એન્ડ એસ.
એમ. આર. એ. એસ. કૃત
ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ઈ. પ. ૧૦૦ સુધીના
૧૦૦૦ વર્ષના ઇતિહાસ—

પ્રાચીન ભારતવર્ષ ખરીદો

[પાંચ ભાગમાં]

તમે સ્વદેશપ્રેમી છો ?

...તો તમે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ જાણતા જ હો
ત જાણતા હો તો

ઉપલા પુસ્તક માટે આજે જ ઓર્ડર લખો

પાંચ ભાગ બહાર પડી ચુક્યા છે.

મેટ્રની કિંમત રૂ. ૨૮ છૂટક કિંમત [૫, ૭, ૧૧, ૬, ૫] = રૂ. ૩૦
આ દળદાર ઐતિહાસિક ગ્રંથના આકર્ષક અને નાગરે ‘સુવાસ’ અર્થાં લખાઈને
—રૂ. ૧૧૧ માં મળશે.

ચરમાનું

કારખાનું

- § આખાથે દિંદમા પહેલવહેલુ છે અને એક જ છે.
 - § મુખ્ય મુખ્ય અર્થ મશીનરી પણ અત્ર દિંદમા જ બનાવીને ઊભી કરી છે એટલે કારખાનાને તાત્ત સ્વદેશી બનાવટનું જ કહી શકાય તેમ છે.
 - § અગે જર્મનીમા આદ આદ વર્ષ ઉપગત રહીને તાલીમ લીધી છે.
 - § વળી આખના વૈદિક અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની ઇચ્છા પદ્ધતિ પ્રમાણે ફળવણી લઈ મુંબઈ યુનીવર્સિટીની ડીગ્રી મેળવી છે. એટલે ચરમાના નંચરો પણ અરાબ માફક આવતા કાઢી આપાએ છીએ.
 - § ઉપગત ચરમાનો વંચાગ, ત્રીમ ત્રીમ વપં કરી, વ્યાપારિક દૃષ્ટિએ તેમાં આવી પડતી ઝીણી ઝીણી જરૂરિયાતોનો પરિચય પણ માખી લીધો છે.
 - § આ પ્રમાણે ચરમાના કાચ તૈયાર કરવામાં તથા તેના પહેરનારને મંપૂર્ણ મતોપ આપી શકાય ત્યાંમુખેના પહેરેથી છેલ્લે મુધોની, દરેકે દરેક નાની મોટી ક્રિયા-પ્રક્રિયાનો પદ્ધતિપૂર્વક અગે અભ્યાસ કર્યો છે, પરિચય લીધો છે, અનુભવ માથે પરિશીલન કર્યું છે. કોટલુ જ નહિ પણ તે માટે સોનાનો આદ પણ મેળવ્યો છે.
 - § વળી અમાર જ કારખાનું હોઈને, તેમજ અમારી અંગત દેખરેખ નીચે કાચ બનાવતા હોઈને, મંમે તેવુ કપડ, અટપડીયુ કે ઝીણી વિગતવાળુ પ્રીરકોરન હોય તેા પણ જૂજ મમયમા જ તેવા કાચ બનાવી આપીએ છીએ.
 - § કેમેગના કાચ, ફુખીનના કાચ, તેમજ મામકોટકોપ ઇત્યાદિના વૈજ્ઞાનિક રીતે બનાવતા કાચની આગવૂટ માર્ફ હોય તેા ને મમા કરી અપાય છે અથવા નવા પણ નાખી અપાય છે.
 - § તેા જ રીતે ચરમાનું પણ દરેક પ્રકારનું રીપેરેંગ કામ કરી આપવામા આવે છે.
- એટલે ચરમાના કાચની કોઈપણ પ્રકારની જરૂરિયાત મારે ક્યાંય જવાની કે માથાં આપાની જરૂર રહેતી નથી.

- § વળી ઘમ પણ અન્યની મગખામણીમા માગ લાગે તેવા જ મગખા છે.
- § પોતાનાં વખાણ પોતાના મ્હોએ કર્વાં તે કાઈ રીતે ઈન્જનીય નથી જ. એટલે વિશેષ નથી લખના; પરતુ ભવભક્ષા ઇચ્છે તથા દેશી, નાના તથા મોટા અમલદારોએ તેમજ રાજમદારાગ્યોએ સ્વતઃ અમને આપેલા મટિક્કિટો મગાવીને વાંચી જોયા વિનંતિ છે.

રાવપુરા, દાવર સામે,
વહોદરા

લખો યા મજો—
રેશાશિકાન્ત એન્ડ કુ., ચરમા બનાવનારા

शुभाक्ष

वर्ष ४ : अंक ३-४

मुद्रांकन-मंगलूर १९४१

मयाल

तत्री

डॉ. त्रिभुवनदास लहरेय्य शाह

श्रीमनलाल अम्बाला

લવાજમ—ફેટલાક આદેશનાં ત્રીજા વર્ષનાં લવાજમ હજી બાકી છે. તેમને પત્રો લખ્યા છતાં ફેટલાકે તે પ્રત્યે પૂરતું ધ્યાન નથી આપ્યું. તેવા સંજ્ઞાઓને આગ્રહજરી દિનતિ છે કે હવે લવાજમ મોકલી આપવામાં તેઓ જરા પણ દીલ ન કરે. આગરજની વીજમી તારીખ, સુધીમાં જેમનાં લવાજમ નહિ મળી જાય તેમને સપ્ટેમ્બર મહિનાનો અંક પી. પી. થી મોકલાશે.

જૂના-નવા જે આદેશનાં ચોથા વર્ષનાં લવાજમ બાકી છે તેમને પણ તે તારીખે મોકલાવી આપવા વિનંતિ છે. હવે પછી આદેશ તરીકે રહેવાની ઇચ્છા ન હોય તેમણે પાછાં લવાજમ મોકલાવી આપી જણાવી દેવી જોઈએ.

નિયમો-ચોજના—

‘સુવાસ’નો ઉદ્દેશ પ્રજાની સાંવજિક ઉત્થતિમાં દરેક રીતે મદદકર્તા બનવાનો છે. તે ઉદ્દેશને અનુકૂળ ધર્મ પડે એવા વિવિધ પ્રકારનાં લેખોને તેમાં સ્થાન અપાશે. અભ્યાસ-પૂર્ણની સાથોસાથ જોડણીશુદ્ધ, સરળ, મૌલિક તે રસિક લેખોને પ્રથમ-પસંદગી મળશે.

લેખકોનો ઉત્સાહ વધારવાને અમે ‘લેખકમંડળ’ ની એક સુદર ચોજના બંધી છે. એ મંડળમાં હિમતા કે પ્રતિષ્ઠિત હરકોઈ લેખક જોડાઈ શકે છે. તેમાં જોડાવાને ‘સુવાસ’ માટે એક સર્વાંગસુદ્ધ લેખ મોકલાવવાનો રહે છે. એક વખત એવો લેખ પ્રગટ થયા પછી લેખક ‘લેખકમંડળ’ નો સભ્ય બની શકે છે અને દર વરસે એવો એક લેખ આપીને ચોતાનું સભ્યપદ તે ચાલુ રાખી શકે છે. તે રીતે સભ્ય બનવાથી લેખકને વિના લવાજમે ‘સુવાસ’ મોકલાય છે; તેને ચોતાના પ્રગટ થયેલ લેખની પાંચ આઉટ-પ્રીન્ટ્સ મળે છે તે વિશેષની જરૂર હોય તો અલ્પ અર્થે સંગવહતા કરી આપાય છે; પુરસ્કાર ને ભેટ પર અધિકાર મળે છે; પુરતક-પ્રકાશનની સજવહતા કરી આપાય છે અને વિશેષમાં તે ‘સલાહકાર-મંડળ’ માં પ્રતિનિધિત્વ મેળવી શકે છે.

તે અનુસાર આજુ અંડરી સલાહકાર-મંડળમાં એક વિશેષ નામ ઉમેરાયું છે.

‘સુવાસ’નો નમૂનાનો અંક પત્ર લખી જણાવનારને વિના મૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે. પણ તે પત્ર મળ્યા પછી પ્રગટ થાય તે અંક મોકલાશે. નમૂનાનાં અંકોની તરતમાં જરૂર હોય તેમણે તપ્ત આનાની ટિકિટો જોડવી.

જેમાં હિતરે જરૂરી હોય એવા દરેક પ્રકારના પત્રવ્યવહારમાં, કે લેખો અસ્વીકાર નીવડે તો પાછા મેળવવાને, જરૂરી ટિકિટો બીડવી જોઈએ. અને ચોતાના પત્ર પર કે છુકપોસ્ટ પર, પોસ્ટલ નિયમ પ્રમાણેની, પૂરતી ટિકિટો ચોડવી જોઈએ.

કાર્યાલયને હિમતા પત્રવ્યવહારમાં તંત્રી કે સંચાલકનું નામ ન લખવું. કેમકે તેમ ચવાથી તેમની ગેરહાજરીમાં તે પત્રની બ્યવરથા વિલેખનનક ધધ પડે છે.

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ ના આદેશોને પ્રથમ વર્ષે અર્ધા લવાજમે [લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટલ=૧-૧૨-૦] અને ત્યારપછી બીજા એક વર્ષને માટે પોણા લવાજમે [૨-૮-૦] ‘સુવાસ’ મળી શકશે.

ANCIENT INDIA

(B. C. 900 to A. D. 100=1000 years)

Unparalleled and unprecedented

Because

- It has a continuous chronology.
- It is full of bomb-shell-like and astounding theories, either quite newly proposed or presented with new garments.
- All statements are based on inscriptions, coins, evidences of recognized authors and government reports.
- Hence it is *sanctioned* by the Director of Public Instruction
- And *approved* by the University of Bombay
- And recommended by many personages of note and scholarship.

Price: First Vol. Rs. 7/-, Second Rs. 10/-, Third Rs. 9/-,
Fourth Rs. 9/- Total Rs. 35/-

Please send your orders to:—

SHASHIKANT & Co.

ORIENTAL PUBLISHERS

Raopura, opp. Tower, Baroda

આંખના દાકતર બહુ ત્યારે ચશ્માનો નેખર કાઢી આપશે

પણ પછી તમે શું કરશો ?

- (૧) પેપલ, ફ્લીન્ટ, કાઢિન, કોસ્ટલ, કુકસ, બ્લુ, સ્મોક, એન્ટેકરીન, કલોરોફોલ, ફ્યુઝલ, એન્ગ, પુન્કટાલ, હેશ, હિમ્મલ, કુકમાર્પટ, વીટ્રેકસ, જાતના કાચોમાંથી કયો ફાયદાકારક ?
- (૨) ગ્રાવલ, રાઉન્ડ, ૪૬, ૪૦, ૪૨ પેન્ટાસ (લોંગ, નીચર) કુલબ્લુ, ઓક્ટોગોનલ, હેક્ઝાગોનલ ઇ. આકારમાંથી કયો પસંદ કરવા યોગ્ય ?
- (૩) ફ્લેટ, પેરીસ્કોપીક, ટોરીક, સીલીન્ડર, સ્ફેરીકલ, સ્ફેરીસીલીન્ડર, બાયફોકલ્સ, સ્પીટ, મુન, ક્વૅડ (અપર કે લોઅર) સીમેન્ટ, કોર્ટાક, ક્રેડેલ, એટેચમેન્ટ ઈન્માં કઇ ગોઠવણ સમવડવાળી ?

આ બધું બધું હોય અને ચશ્મા ખરીદતાં છેતરાવાની બીકમાંથી બચી જવું હોય તો

આંખ અને ચશ્મા

નું પુસ્તક જે અમે ત્રીસ વર્ષના અનુભવ વિપરથી બહાર પાડ્યું છે તે તુરત મંગાવી લ્યો. મુખર્ષ સરકારના ઇજવણી ખાતાએ લાઇસેન્સી, પ્રાથમિક ઇજવણી, ઈનામ વિગેરે માટે પણ મંજૂર કર્યું છે.

પાકું પૃ. ૪૦ ચિત્રો, ૧૪૦ પ્રશ્નો છતાં કિંમત માત્ર ૦-૧૦-૦.

શશિકાન્ત એન્ડ કું. : રાવપુરા : વડોદરા

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પેતાની હિચ્ચ કાટિ સાચવી રાખી છે. તેના અમલેખો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

લેખો એકરે સારા અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

ધ્રુમ્મીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા સંત્રપાસને આવકારે, પોષે અને સપૂણ સુવિકાસની તક આપે.

—અરેશર પ્રશમભૂષ ખબરદાર

—માનસી

ગુજરાતને એક સાઈ માસિક મળ્યું હોવાનો સતોષ થાય છે.

—જન્મભૂમિ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન સાહિત્ય-જગતમા મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—યુવક

આ નવો ફાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નજર કરી ફૂંકી દેવા જેવો નથી. ‘યથા નામા તથા ગુણા’ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે. ... લેખોની શૈલી ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મહત્વતા ભાષાશુદ્ધિ અને નોંધણીને આપેલી છે.

—પ્રેતીવાડી વિજ્ઞાન

‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે ... તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે. આ પદ્ધતિનો બધાં સામયિકવાળા સ્વીકાર કરે તો ?—અત્યારે કચરાની ટોપલીમા નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા’પામે.

—ગુજરાતી

તેમા ખીરસાયલી વિવિધ જાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારા ખોરાક પૂરા પાડે છે.

—શવિય મિત્ર

સામગ્રી મંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

વિદ્વાતભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બધ પડેલા ‘સાહિત્ય’ માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બંધાય છે.

—બાળક

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સુચારુવિજ્ઞ

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તન્ત્રી-દેશીરાજ્ય

‘સુવાસ’ના કેટલાક અમલેખોમા જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાત્મક ગદ્યનો સંયોગ ટાંગોર સિવાય કયાંય નથી અનુભવ્યો.

—બ. મ. ખરીબ

‘સુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની ભાષા એટલી તો હૃદયગમ છે, કે ગુજરાતી કાવ્યાના કાષ્ઠપિણ્ડ સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની તૃષ્ણ જ લાગી રહે.

—મિત્રપ્રિય

અમારૂં આખું કુટુંબ ‘સુવાસ’ ખૂબ વાંચે છે. અમારે ત્યાં ગુજરાતના ધણાં પત્રો આવે છે, પણ તેમાં શિષ્ટ સાહિત્ય તો ‘સુવાસ’ જ આપે છે.

—કે. ઝોસિયા જોશી

વિચાર અને સાહિત્યસમૃદ્ધ સુંદર માસિક...પ્રત્યેક માસે અવનવી, વિધવિધ અને રસની સુરમિ સતોષીય એવી સાહિત્ય અને વિચાર-સામગ્રી ખીરસાય છે.

—અનાવિલ જગત

મહાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મોહિતં યૈન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૪ થું]

ભુતાર્ધ-ઓગસ્ટ: ૧૯૪૧

[અંક ૩-૪

પુણ્ય-પાપ

૧. ચ.

સૈકાઓ થયાં મળગી રહેલા આ વિશ્વમાં માનવીએ જે સુખી બનવું હોય તે પ્રાણીમાત્રને સુખી બનાવવાં હોય તો એણે પુણ્ય-પાપના સ્વરૂપનું નવેસરથી સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ કરવું નોંધવું. કેમકે પુણ્ય-પાપની પ્રચલિત વ્યાખ્યાઓ પ્રમાણે તો પુણ્ય એ કહેવાય છે કે જેના આશ્રયે માનવી સ્વર્ગની આશા સેવતો આ સંસારમાં તો માર આછંખાઇને કમોતે મરે છે, અને પાપ એ કહેવાય છે કે જેની મદદથી માનવી સંસારના ગિરિશૃંગ પર પોતાનો વિજયધ્વજ શેષે છે અને કહેવાતા પુણ્યશાળીઓ એના પગ ચાટતાં ચાટતાં એ પાપી નરકમાં જશે એવી કલ્પનાના આશ્રયે સંતોષ અનુભવે છે.

એ વ્યાખ્યા અનુસાર દુષ્ટને પણ, અળ ન કમી, ન્યાય કરતા દયાને કે ક્ષમાને વિશેષ પસંદગી આપવી, આ લોક કરતાં પરલોક પર વધારે ધ્યાન આપવું, ઢીલા બનેલા હૃદયની લાગણીના જીભગને આત્માનો અવાજ માનવો, પુરુષાર્થને બદલે ભાગ્ય કે પરમાત્મા પર વધારે આધાર રાખવાં વગેરે પુણ્યના સ્વરૂપો છે; તે કરતાં જિલ્લો માર્ગ એ પાપ ગણાય.

આ વ્યાખ્યા પહેલાપ્રથમ તો જે કે લાગણીપ્રધાન માનવોના હૃદયમાથી જ જન્મેલી છે, અને જોને પોતાની આવશ્યક ભૂમિકા પણ હતી- લોહી, શુદ્ધ, યજ્ઞ, નિર્દયતા, સક્રિયપૂજન વગેરેથી કંટાળેલી પ્રજાઓ આત્મભોગ, ભાવના, માધુર્ય, અભિદાન, લાગણી વગેરેની કંખના સેવતી હતી; નિર્ભજો મંગલજી માગતા હતા; મુગો સુધી પુરુષાર્થ સેવીને થાકેલી પ્રજા વિમાઓ માગતી હતી. પુણ્યની આ વ્યાખ્યાએ એ જરૂરિયાત પુરી પાડી. એટલે તેને યોગ્ય સન્માન મળ્યું.

પરંતુ સમય જતા એ વ્યાખ્યાની હિલ્લોળ જણાઇ આવી. એ વ્યાખ્યાને અનુસરવાને પૂર્ણ ત્યાગ અને મંનપાસીનું હૃદય નોંધવું. જીવનકાળની પુણ્ય-વિમામાતા સમયે કદાચ એ

ત્યાગ ને મન્યસ્ત ખીલવી શકાયા હોય પણ પ્રતિયુગે એ ન મેલવી શકે. એટલે એ વ્યાખ્યાનું પ્રાકૃતત્વ ક્ષોણ બનવા લાગ્યું.

પરંતુ આત્માની વિદાય સાથે દેહ વિલય પામે છે એમ પ્રસંગની કે પ્રાણતત્ત્વની વિદાય સાથે વ્યાખ્યાઓ વિદાય નથી પામી શકતી-અને એ જ જગતનાં દુઃખનું મૂળ છે. કુદરતની ગતિની વિરૂદ્ધ જઈ વિસામાને માટે પુણ્યની જે કૌશલિક વ્યાખ્યા ધ્યાયલી તેને જગતની અનેક પ્રજાઓએ સ્થાયી તરીકે સ્વીકારી લીધી. એ વ્યાખ્યા નિર્બંજતાની પોષક ને દુષ્ટાને સંરક્ષક હોઈ રાજસત્તાઓએ અને દંભીઓએ તેને ટેકા આપ્યો; તલવારના બળે મેળવેલી સત્તાને સ્થાયી બનાવવી હોય તો રાજકર્તાએ પરાજિતના માનસમાં જ નિર્બંજતાનું બીજ વાળી તેના ધ્યેયને અને પુરુષાર્થને બીજા માર્ગે વાળી દેવાં જોઈએ, અને એ કાર્યક્રમમાં પુણ્યની ઉક્ત વ્યાખ્યા તેમને લાભદાયી નીવડી; દંભીઓને પોતાના દંભ છુપાવવામાં અને દંભ કે દુષ્ટતા કદાચ ખુદલાં પડી જાય તો તેની વ્યાજબી સંજનમાંથી ખચી જવામાં એ વ્યાખ્યા સોનેરી પટ સમી યઇ પડી. આ રીતે લાગણીપ્રધાન પુરુષોનું હૃદયબળ, બક્ષા માણસોનું ભાવનાબળ અને દ્રવ્યબળ તથા રાજસત્તા અને દંભીઓનું દંડબળ અને દ્રવ્યબળ-એ સર્વેથી પોષાયેલી એ વ્યાખ્યાએ જગતની ઘણીખરી પ્રજાઓને પોતાના પંજમાં જકડી લીધી.

પણ જ્યારે સૈકાઓ સુધી એ વ્યાખ્યાને અનુમરવા છતાં-અત્યેક પ્રમંથે સહન કરવા છતાં કોઈ પણ પ્રજાને કુદરત તરફથી કંઈ બદલે ન મળ્યો તેમજ એ વ્યાખ્યાને અનુસરવાથી આ લોકમાં ભરે સહન કરવું પડતું હોય પણ પરલોકમાં મહાસુખ મળે છે એની ખાત્રી આપવાને પરલોકમાંથી કોઈ પુણ્યત્ત્વ અહીં સંદેહે પાછો ન ફર્યો ત્યારે કેટલીક પ્રજાઓને લાગ્યું કે પુણ્ય, પાપ, કર્મ, ઈશ્વર, આત્મા, ભાગ્ય, પરલોક એ બધાં સોનેરી જાળ છે અને દુષ્ટાએ ભોળાં માનવોને ફસાવવા ખાતર એને પૃથ્વી પર પાથરી દોષેલી છે. આ મન્ત્રત્ર્યમાંથી ભયાનક નારિતકવાદ જન્મ્યો અને તેણે ફ્રાન્સની અને રશિયાની ખાના-ખરાબી કરી નાંખી.

ધીમે ધીમે એ નારિતકવાદ જગત પર પથરાવા લાગ્યો અને સ્વાર્થને ખાતર અથવા ભાવનાને ખાતર ધર્માચાર્યો, સ્થાપિત રાજસત્તાઓ, દંભીઓ અને એ ત્રણેએ ઉચ્ચેરેલી ભોળી પ્રજાઓ તેની મામે પડી. એમાંથી આગ પ્રગટી; અને જ્યાંસુધી આસ્તિકવાદ પોતાના ઉજ્જવળ અને પ્રચંડ સ્વરૂપમાં પ્રકાશ્યે, જગત પરથી નારિતકવાદ અને દુષ્ટતાનો પૂર્ણ નાશ ન કરી નાંખે ત્યાંસુધી એ આગ ઓલવાવાની નથી. ને પુણ્યની વ્યાખ્યાની કુદરતને સર્માતર સાચી નવરચના વિના આસ્તિકવાદ પ્રકાશગાન અથવા વિજયી બને કે જગત પર ધર્મ સ્થાપી શકાય એ અમંભવ છે.

કુદરત, પરમાત્મા, કર્મનાં ફળ, પરલોક વગેરે તરવો એવાં છે કે જેનો ધનંદાર ન થઈ શકે. પણ પુણ્યની પ્રચલિત વ્યાખ્યાએ જ કુદરતની ગતિમાં અવરોધરૂપ બની એ ધનંદારની કલ્પનાને જન્મ આપ્યો છે.

કુદરતે કર્મનાં વ્યાજબી ફળનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો; કોઈ પણ પ્રાણી પોતે કરેલાં સારા-નરસાં કર્મનાં પરિણામમાંથી છુટી ન શકે. તે સામે માનવીએ દુષ્ટને ખાતર પણ પોતે સહન કરવાની-પુણ્યની વ્યાખ્યા બાંધી અને એ રીતે તેણે કુદરત કરતાં પણ વધારે ડાહ્યા અને મદાન હોવાનો ડોળ દર્શાવ્યો. તેમ કરીને તેણે દુષ્ટને સખ કરવાની પોતાની ફરજ અને મદાન હોવાનો ડોળ દર્શાવ્યો. તેમ કરીને તેણે દુષ્ટને સખ કરવાની પોતાની ફરજ પણ કુદરત પર ઢોળી દીધી. પરિણામે કુદરત એ ફરજના પાલન માટે હથિયાર તરીકે

ખીજન જ માણસો શોધી કાઢવાની જરૂરિયાતમા મુકાણી ને તેમાંથી દુઃખની પરપરા જન્મી. મંભવિત છે કે એ નીતિના પરિણામે કેટલાક પુણ્યાત્માઓના ભોગે થોડાક માનવોના હૃદય સ્નિગ્ધ બન્યાં હશે પણ એ નીતિથી થયેલા નુકસાન આથે સરખાવતા એ લાભ નહોતો છે. એ નીતિ લાખો અદ્વાતાઓને પોતાની નિર્જળતા છુપાવવાનો સોનેરી પટ બની ગઈ છે, અને પરિણામે દુષ્ટતાને પોતાના નિકાસ માટે મોકલો માર્ગ મળ્યો છે.

દુષ્ટતા હૃદયપલટો સંભવિત છે, પણ તે નિગળ પુણ્યશાળી કેવળ સહન કરતો હોય તે સ્થિતિમા નહિ. પરંતુ પૂરતી સમ્મતા પરિણામે પોતાના નયનમાંથી આંસુ વહેવા માટે ત્યારે. એવા પ્રસંગે તેને માફ કરી શકાય છે. પણ એવી માશી તો જ્ઞેનામાં મળ કરવાની શક્તિ હોય એવો વીર જ બહોળી શકે છે. ને માટે જ હુમાને કેવળ વીરનું બૂધણ લેખવામાં આવ્યો છે.

માનવી કુદરતનું ગંતાન છે. તેને જન્મ કાઢતો ભોગ લેવાનો અધિકાર નથી, તેમ પોતાનો ભોગ આપવાનો પણ અધિકાર નથી. જોતે આશ્રયીને અધર્મ ગણી હોય તેને જ સજા થવી જોઈએ તે જો પોતાને આશ્રયીને હોય તો પોતાને, અન્યને આશ્રયીને હોય તો અન્યને. તેમા માનવીએ તો ફક્ત ન્યાયાધીશની જ ફરજ બજાવવાની છે; તેણે વ્યક્તિ કાણ છે એ નથી જોવાનું-દોષિત કાણ છે એ જોવાનું છે.

આ લોક એ કર્તવ્યધામ છે, પરલોક એ કર્તવ્યનું ફળ છે. માનવી ત્યારે ફળ પર વિશેષ ધ્યાન આપે છે ત્યારે કર્તવ્યની વિશુદ્ધિને ઈર્ષ્ય પહોંચે છે માનવીએ પોતાને પરલોકમાં શુ ફળ મળશે એને બદલે અહીં પોતાની શી ફરજ છે તે પ્રથમ વિચારવું જોઈએ. ફળ એ તેની દૃષ્ટિની બહાર છે, ત્યારે કર્તવ્ય તેની સન્મુખ છે. જગત પર ગમે તે માર્ગે ધર્મ બળવવો એ તેની ફરજ છે. પછી પરલોકમા એનું ફળ ગમે તે મળે.

હૃદય અને આત્મા એ સિદ્ધ વસ્તુઓ છે એ માનવી ઘણી વખત બૂલી જાય છે. હૃદય લાગણીને આધીન છે, આત્મા ધર્મ-કર્તવ્યને આધીન છે. લાગણી એ હમેશા ધર્મ નથી હોતો. મહેલા આગ પર નરત્ત મૂકવું પડે તો આત્મા એની નારતવિક્રતા રિચારી શકશે પણ હૃદયને ઈર્ષ્ય પહોંચ્યા વિના નહિ રહે એ જ રીતે ધર્મના રક્ષણને ખાતર દુષ્ટને સજા કરવી પડે તો આત્માને તે માન્ય છતા કોમળ હૃદય દુભાયા વિના નહિ રહે. પણ હૃદયની એ સ્થિતિને આત્માનો અવાજ ન લેખવી જોઈએ. પરિણામે પુણ્યની સાચી વ્યાખ્યામાં પણ એનો સમાવેશ ન થઈ શકે.

ભાગ્ય અને પરમાત્મા મહા સત્ત્વે છતાં માનવીએ પોતાનું લક્ષ કર્તવ્ય અને પુરુષાર્થમા જ કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ. પુરુષાર્થ પર ભાગ્યની અસર સંભવી શકે છે પણ ભાગ્યનું ઘડતર તો સર્વેશી પુરુષાર્થને આધીન છે. અને, પરમાત્મા એ વિશ્વનો મધ્યસ્થ પ્રાણ છતાં સૂર્યમાંથી છૂટેલા કિરણની ફરજ પોતાનું ધ્યાન સૂર્ય પ્રતિ બળાવવાની નહિ, પણ સૂર્ય એને જ્યા પ્રકાશ પાથરવા મોકલે છે ત્યા ફોડાવવાની છે તેમ માનવીની ફરજ પરમાત્માએ તેને અહીં જ કર્તવ્યધર્મ બજાવવાને મોકલ્યો છે તેમા રાચવાનો છે. સૂર્યનું કિરણ સૂર્યથી ગમે તેટલું છેટે જઈને પણ જો પ્રકાશ-પાથરનું હોય તો તે સૂર્યથી છૂટું નથીજ પડતું તેમ કર્તવ્ય બજાવતો માનવી પરમાત્માથી છૂટો નથી પડતો.

આ રીતે પુણ્યની વ્યાખ્યા જો લાગણી કે કદવનના આદર્શોને મર્યાદિત કરી કુદરત અને કર્તવ્યધર્મની નજીક આવતી રહે તો કેવળ સ્વર્ગમાં જ નહિ, પણ આ જગત પર પણ હમેશાં પુણ્ય અને પુણ્યશાળીઓ જ વિજયી નીવડશે.

“સાહેબ, આપ સભેરે જાણ્યો તો અચ્છા હોગા’ મારો કારકુન બોલ્યો. હું કંઈક ચિંતામને બોલ્યો, ‘ક્યો?’

‘સાહેબ, રાત્રી કે વહ રસ્તે સે કાઈ જગત નહિ હૈ જ્યાર આપકો તકલીફ હોગી!’ હું સમજ્યો કે રસ્તો કદાચ સારો ન હશે માટે આ પ્રમાણે કારકુનને ગજારાટ થતો હશે. પરંતુ મારો વિચાર રાત્રીના જવાનો હતો. મોટરને લાયક રસ્તો સારો હતો અને સવાર સુધી હું બનારસ સુધી પહોંચી જઈશ એમ મેં કદપના કીધી હતી. સવારમાં જવાથી મારો આખો દિવસ બગડે એમ હતું અને દિવસની ગરમી પણ અસહ્ય થઈ પડે તેમ હતું. મેં પાછું દરતાપૂર્વક કહ્યું, ‘નહિ. હમ અબી જાએ.’

એક નિશ્વાસ નાંખી કારકુન બોલ્યો, ‘જાણ્યો સાહેબ, આપ બાહ્ય છે, જ્યાં આહે વહાં જા સકતે હૈ.’

કંઈક ચમકીને હું બોલ્યો, ‘ઇસકી કયા માને? બાહ્ય હોને સે મેં કયા કાયદા કાનૂન કે વિરુદ્ધ બી જા સકતા હું?’

તે ક્ષણભર મૌન સેવ્યા પછી બોલ્યો, ‘નહીં સાહેબ, ઈસ રાસ્તે મેં દો ભૂત રહતે હૈ, વહ લોકોં કે બહત સતાતે હૈ. હમને સુના હૈ કે બાહ્યોં કે નહી સતાતે, ઈસલિયે એસા કહતા હૈ.’

બાહ્યોને ભૂતો પણ સતાવતાં નથી એ વાત મારા મગજમાં વિચરવા લાગી. ભૂતો પણ આટલાં પક્ષપાતી હોય છે એ વાત મને ખૂંચવા લાગી. આ હિસાબે કદાચ હિંદુ ભૂતો બાહ્યોને ન સતાવતાં હોય પરંતુ મુસલમાન, ક્રિશ્ચિયન, બાહદી, બૌદ્ધ અને જૈન ભૂતોનું શું? થોડીવાર પાછો વિચાર આવ્યો કે જો અન્ય ભૂતો બાહ્યોને સતાવતાં હોય તો હિંદુ ભૂતો કમર કસીને તેમના રક્ષણ માટે કેસરિયાં કરતાં હશે અને ભૂતોમાં કોમ્યુનલ રાયોટ (દામી દુલ્લહ)નો પ્રાદુર્ભાવ થતો હોવો જોઈએ. અને જન્મ બેની લગામમાં ત્રીજો દેખીતી રીતે કે આડકતરી રીતે લાલ લાઈ જાય છે તેમ બાહ્યો, ભૂતોની સૃષ્ટિમાં નિર્ભય વિચરણ કરી શકે છે એમ બનવું જિલકુલ અસંભવ નથી કહી શકાતું. બાહ્યોએ અન્ય વર્ણના હિંદુઓ પર પોતાની મહત્તાની એવી જયોટ અને સખૂત છાપ પાડી છે કે ભૂત-ચોનિમાં પણ બાહ્યોવર ભૂતોને એમની રક્ષા માટે તૈયાર રહેવું પડતું હશે. આ વિચાર-માળાનો ભંગ કરતો મારો કારકુન બોલ્યો, ‘અચ્છા, સાહેબ, અગર ભૂત મિલે તો ગામત્રી મંત્ર અથવા ગીતાશ્લોકે કોઈક જરૂર પડને લગ જના.’

આ એક નવી સૂચના હતી અને મેં માત્ર હકારસૂચક માયું હતાવું અને ઓશીસમાંથી મારા ખ્વોલમાં આવ્યો. મારી પત્નીની જેરહાજરી હોવાને લીધે વધુ સૂચનાઓ મળવી મુશ્કેલ હતી પરંતુ મારો મિત્ર ભવાનીપ્રસાદ મારા રાત્રે મોટરમાં જવાના વિચાર પર

જરા કંઈવારો અને બોલ્યો, 'કંઈ એવી ખાસ આવશ્યકતા ન હોય તો સવારે જાઓ!'.

'ના ભાઈ, હું તો અડધા કલાકમાં જાવું છું.'

તે થોડી વાર થંભીને બોલ્યો, 'તમે તમને વધી ન હોય તો હું પણ આવું. મારી પત્ની પણ ત્રણ ચાર દિવસ માટે પિયર ગઈ છે અને સેવક પણ ફ્રી (છૂટા) છે.'

કંઈક હસીને મેં કહ્યું, 'હાં ચાલોને, તમને દિંદુ, મુસલમાન, ક્રીશ્ચિયન અને અન્ય સંપ્રદાયનાં ભૂતોની મુલાકાત થશે; અરે! તમે પણ પાછાજાવો! ચાલો ત્યારે આપણી કાર (મોટર) તો ભૂતપ્રકૃત થઈ જવાની!'

તે હસીને બોલ્યો, 'અરે હું તો ગાયત્રીના પાઠ રાજ કરું છું, મને વળી ભૂતો શું કરવાનાં છે?'

'હીક.'

૨

ત્યારે હું, ભવાનીપ્રસાદ અને જહાદુર (કાર્પેનર) બનારસ જવા નીકળ્યા ત્યારે મારી કારકુન પાછો કંઈક બખડ્યો:

'સાદબ, એક તો રાત કેા જાતે હો, આર તીન આદમી હો. તીન ટીકટ મહાવિકટ.'

મને એ કારકુનની આટલી મંડુચિત મનોવૃત્તિ જરા વધારે પડતી લાગી. હું બોલ્યો, 'લક્ષમણ, ચલો તુમલી ચલો! ચાર હો જાયેંજે.'

તે આજીજીપૂર્વક બોલ્યો, 'સાદબ, મેં બાલમચેવાલા હું. વહાં જાને સે મર જાઉંગા. વહ ભૂત તો કિસીકો હોડતે નહો. આદમી કેા પાગલ બના દેતે હૈં.'

વધારે વિવેચન ન કરતાં મેં તેને જવા દીધો. અમે જાણ્યા. લખનૌની સડકો પસાર કરતાં કંઈ ઝાઝો સમય લાગ્યો નહો. હું મોટર ચલાવતો હતો અને ભવાનીપ્રસાદ મારી બાજુમાં બેઠો હતો, અમારો કાર્પેનર પાછળ બેઠો હતો. અંધકાર ધીમે ધીમે જગત પર પોતાનું સામ્રાજ્ય પાથરતો હતો. દિવસની અસલ ગરમી પછી કંટાળેલા લોકો બહાર નાની ચારપાઈઓ નાંખી આરામ લેતા રસ્તાની બાજુમાં પડ્યા હતા. નાનાં હોકરાઓ પણ ખૂબ આનંદથી રમતાં હતાં.

શહેરની બહાર આવ્યા પછી ગ્રામ્યસૃષ્ટિની નીરવતા વધારે પ્રિય લાગી. કાર્પેનર વખતે પસાર થતી મોટર-ઢોરીનાં બૂગળાંનો અવાજ એ શાંતિનો લંગ કરતો હતો અને શૂંગાલોનો દૂરથી આવતો ધ્વનિ એક અપ્રિયતા ઉમેરતો હતો. રસ્તાથી ગામડાંઓ જરા દૂર હતાં એટલે મનુષ્યધ્વનિ સાંભળવાનો સંયોગ ઓછો હતો. અમારી મોટર વેગથી રસ્તો કાપતી હતી અને ભવાનીપ્રસાદના રમૂજી દુચકા સાંભળતાં અમારો વખત આનંદમાં નીકળતો હતો.

રસ્તે જતી મોટર-બસો પ્રમાણમાં ઓછી થવા લાગી અને પછી ત્રણ ચાર માઈલ સુધી એક પણ મોટર-બસ મળી નહિ. રાત્રીના બારેનો સુમાર થયો હતો. હું જરા થાકી ગયો હતો એટલે મોટર બીબી રાખી કાર્પેનરને ચલાવવાનું કહ્યું અને હું અને ભવાનીપ્રસાદ પાછળ બેઠા.

રાત્રીની નિસ્તબ્ધતા હવે ખરેખર લક્ષ્યનક હતી. અમે આગળ વળ્યા; થોડે દૂર ગયા પછી એક ટુટેલા ખંડિયેર જેવાં કિલ્લાની બાજુમાં એક તળાવ હતું. જહાદુર બોલ્યો,

સાહબ, જરા પાણી ડાલના પડેગા. મોટર ગરમ હો. ગર્મ હું. તેણે મોટર અટકાવી ને પેટ્રોલનો એક ખાલી ડબ્બો લઈ તળાવની તરફ ગયો. અમે બેઠા વાતો કરતા હતા.

એકાએક એક મનુષ્યાકૃતિ બાજુથી મોટર પાસે આવતી દેખાઈ અને હમારી મોટરથી જરા દૂર ઊભી રહી. બવાની પ્રસાદે ખૂબ જોરથી, કોનઃ હૈ? નો પગકાર કીધો.

ઉત્તર મળ્યો નહો. પુનઃ સવાલ કીધો પણ તે મૂર્તિ તો ચાંત હતી. અંધકારમાં હમે તેનો અહેસાસ રૂપ જોઈ શકતા ન હતા. એ રોચ કાઢી તેનું બટન દાખ્યું. આશ્ચર્યની સાથે મેં જોયું કે જે રોચ નીકળતી વખતે મેં સળગાવી જોઈ હતી તે અત્યારે ખરાબ થઈ ગઈ હતી. હવે શું કરવું એ વિચાર કરતા હતા ત્યાં તો એક હૃદયભેદક ચિત્રકાર સંભળાયો. આ ચિત્રકારે હમને કંપાની દીધા અને હમારાં રોમેશભાઈ બાબની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ. અમે એ ચિત્રકાર કંઈ બાજુથી આવ્યો તે બાબત પર વિચાર કરવા લાગ્યા. થોડીવારે તે જ હૃદયભેદક ચીસ પુનઃ મંભળાઈ અને એ ખંડિયેરના બાગ તરફથી આવતી હતી. હમારાથી હવે રહી ન શકાયું. બવાની પ્રસાદ રીતોદ્ધવ લઈને બોલ્યો, 'ચાલ; આમણે તે તરફ જઈએ અને જોઈએ કે શું છે?' હમે જોયું કે પેલો મનુષ્યાકૃતિ અદસ્ય થઈ ગઈ હતી. 'ચાલ!' હું બોલ્યો, પરંતુ માફ મન એક અચાત બાથથી કંપી જાયું હતું.

અમે જે તરફથી ચીસ આવતી હતી તે તરફ ગયા. અંધકારમાં હમારે રસ્તા શોધવો મુશ્કેલ હતો. મેં પુનઃ રોચ સાથે પ્રયત્ન કરી જોયો. રોચ સળગી જોડી અને પ્રકાશનું એક ખૂબ અંધકારને ભેદવા લાગ્યું. ખંડિયેરની પાસે આવી હમે જોયું તો એક સ્ત્રી ઘેરીને બે ત્રણ વ્યક્તિઓ ઊભી હતી. હમને જોતાં વ્યક્તિઓ અદસ્ય થઈ ગઈ. તે સ્ત્રીની છાતીમાં એક ધા હતો અને અમે તે જોઈને રતબ્ધ થઈ ગયા. આ સ્ત્રીને જોઈ અમને વિચાર આવ્યો કે એનો જીવનદીપ બોલવાઈ જવાને બે કલાક ગરા હતા.

'પાણી... પાણી...' નો ધીમો ચિત્રકાર પુનઃ આવ્યો. અમે આગળ વધ્યા અને બહાદુરને ખૂબ મારી, ને પાણી લઈ આવવા કહ્યું. તે પાણી લઈ આવ્યો અને હમે તે બાષ્પના મુખમાં રેડ્યું. હમે વિચાર કીધો કે એને હોસ્પિટલમાં પહોંચાડી પોલીસમાં ખબર આપવી. મહામુસીબને તે બાષ્પને ઊઠાવી મોટરના પાછલા ભાગમાં સુપાડી. પરંતુ એક વિચિત્ર બનાવે હમને વધારે મૂંઝવી દીધા. હમારી મોટરની બત્તી બોલવાઈ ગઈ અને અનેક પ્રયત્નો કર્યા પણ સળગી નહો. વિજળીની બત્તીઓ આમ કોઈકવાર દગો દે છે માટે ધરથી નીકળતી વખતે મેં તે તપાસી જોઈ હતી. પરંતુ હવે ગાઢ અંધકારને જોઈને વગર બત્તીએ જતું જટિલ તેમજ અસંભવ હતું. બહાદુર બેટરીની સાથે માથાકૂટ કરવા લાગ્યો. હમે પેલી બાષ્પના દીર્ઘનિઃશ્વાસો સાંભળતા કુખી થતા હતા. હમે આશ્ચર્યપૂર્વક જોયું કે પ્રથમ આવેલી મનુષ્યાકૃતિ પુનઃ થોડે દૂર ઊભી હતી. તે કંઈક સંઘા કરતી હતી. બવાની પ્રસાદ હવે કંઈક ગભરાઈને ગાયત્રીમંત્ર બોલવા માંડ્યો. હું એક અદ્ભુત સૃષ્ટિમાં પોતાને આવેલો માનવા લાગ્યો.

પેલી મનુષ્યાકૃતિની સંઘા ત્યાંથી હમે રૂપ જોઈ. તે ત્યાંથી અમને હટી જવાનું કહેતી હતી. એકાએક હમારી મોટરની બત્તી સળગી જોડી. બહાદુરે હેંડલ માર્યો અને મોટર ચાલુ થઈ. અમે ત્રણ જણા આગળ બેઠા અને મોટર જોરથી ચાલુ કીધી. એકાએક દુર્લભ

વાયુએ હમારા નાકોની સહનશક્તિની મજબૂત પરીક્ષા કરી. નાંખી. અને ખરેખર ગલરાઈ ગયા. મોટર જેમ રસ્તો કાપતી હતી તેમ હમારી પાછળ સુવાડેલી મૃતપ્રાય સ્ત્રીનાં ડચકાં ક્ષીણ થતાં જતાં હતાં. તેના ધા પર બાંધેલા કપડામાંથી રક્ત નીકળીને હમારી મોટરની સુંદર ગાદીઓ પર પડતું હતું. હમે તેને શીઘ્ર હોસ્પીટલમાં પહોંચાડવાની કોશિષમાં મોટર ભેરવી ચલાવવા લાગ્યા. થોડે દૂર ગયા હોઇશું અને એક માણસ દાયમાં લાઠી અને ફાનસ લઈ આવતો મળ્યો. હમે મોટર અટકાવી તેને પૂછ્યું કે પાસે કયું સહેર હતું.

‘સાહબ, ફેનિયાદ અખ-દો ખીલ હે.’

‘હમે તેને કહ્યું કે હમારી સાથે ધાયલ ઓ. હતી અને ટૂંકે રસ્તે જલ્દી હોસ્પીટલ લઇ જવા તેની સલાહતા વાચી. તે તૈયાર થયો. હમે તેને પાછળ સાચવીને ખેંસવા કહ્યું.

‘સાહબ, વહાં તો કોઈ નહોં હે!’

અમે ચમક્યા. પાછળ જોયું. આખી સીટ ખાલી હતી. મોટરની સીટની ગાદી પર પડેલું રક્ત. પણ અદૃશ્ય હતું. બવાની પ્રસાદને કપાળે પરસેવાનાં બિંદુ સ્પષ્ટ દેખાયાં. બહાદુર બનથી એકદમ અવાઈ થઇ ગયો. હું સ્તબ્ધ થઇ એક અગાત બપૂરું રોમાંચ અનુભવવા લાગ્યો. હમે ચૂપ બિલા હતા.

એકએક પેલો માણસ બોલ્યો, ‘સાહબ, આપ ઉસ ખંડર કે પાસ સે ઉસ ઐરત કે લાયે ચે કયા?’

‘હાં’ હમે ત્રણે બોલ્યા.

‘અરે સાહબ, વહ તો જૂતોં કી માયા હે. આપ તો સંસ્તે બચ ગયે. નહીં તોં વહાં તોં કિતને આંઠગી તલાવમેં ફૂળા કર જૂતોને માર દિયે હે.’

જૂતોની વાત સાંભળી તથા મોટરની સામે બિભેલી મનુષ્યાકૃતિ જોઇને જે બપ ઉત્પન્ન થયો ન હતો તે બપ હવે હમારા પર પોતાનો અધિકાર વિસ્તારતો હતો.

‘સાહબ, આપ બાહજી હૈ?’

‘હાં.’

‘જલ્દી તો બચ ગયે. સાહબ, વહાં એક પુરાને વખત મેં કિલા. થા ઐર એક બદમાશ રાજા થા જો કોઠાંકી બહુ બેટીયોંકી ઈજ્જત લિયા કરતા થા. એક વખત કોઈ બાહજીકી લડકી કી આબરે લી થી. ઉસ લડકીને ખુદકુશી (આત્મહત્યા)કી ઐર આપ દિવા કી ઉસકા કિલ્લા ખંડર હો જાયગા ઐર વહાં કોઈ લી નહોં રહેગા.’

હમે સ્તબ્ધ થઇ બિલા હતા. ‘સતી આપ દે નહોં અને સંખણીનો લાગે નહોં’ કહેવત કામુક અને વ્યભિચારીઓએ પોતાનાં રક્ષણ માટે બનાવેલી હમને લાગી. એ ગઠના પત્યરો ફેટલીયે કરુણ ચીસો સાંભળી પણ મૌન બિલા હતા અને એજ કરુણ ચીસોનું પ્રતિબિંબ બતાવવાને આજે પણ મૌન બિલા હતા. હમારી સ્તબ્ધતાને જોઇને પેલો માણસ પુનઃ બોલ્યો, ‘સાહબ, વહ રાજા તો કુત્તેકી માત સે મરા. થા ઐર ઉસકે વંશ કા નાશ હો ગયા થા.’

અત્યારસુધી મૂક રહેલો બહાદુર બોલ્યો, ‘સાહબ તલાવસે પાની લેતે વખત હમને લી એક ઐરતકા તલાવમેં કમર તક પાની મેં ખડી દેખી થી.’

આ કોઈ ખીજ ફળવધૂનું પ્રેત હતું. કારકુનની વાતને હસી કાઢી રાત્રે આવવાનું સાહસ વ્યર્થ હતું કે કેમ તેનો હું વિચાર કરવા લાગ્યો.

• પેલા માણસે ફાનસ ઉડાવી જતાં જતાં કહ્યું, 'સાહેબ, અપના નસીબ અચ્છા સમજો નહીં તો વહ ભૂત આપણી મોટર કે તલાવમે' ફેંક દેતે. અયોધ્યકિ પાસકે એક જમીનદારકી મોટર કે ફેંક દી યી.'

હું ચૂપ બિમો રહ્યો. જવાનીપ્રસાદ બોલ્યો, 'અરે, મારા ગાયત્રીમંત્રનો પ્રતાપ હતો કે આપણે બચી ગયા.' બહાદુર મોટર સ્ટાર્ટ કરતો બોલ્યો, 'સાહેબ, ફ્રેન્ચાઈડ કે સ્ટેશન કે વેઈટિંગરૂમમે' અલિયે સળેરે જાયેજો.'

મારામાં ના પાડવાની શક્તિ હતી નહીં. હું ક્યા પ્રતાપે બચ્યો તેની વિમાસણમાં પડ્યો. બ્રાહ્મણ હોવાથી કે જવાનીપ્રસાદના ગાયત્રીમંત્રના પ્રતાપે હમારી મોટર તલાવમાં ન ગઈ એ બાબત પર વિચાર ચલાવતા હમે ક્ષેત્રકુશળ ફ્રેન્ચાઈડ પહોંચ્યા.

સવારે જ્યારે બિડયા ત્યારે ચા પીતાં પીતાં રાત્રિના અનુભવે પુનઃ રામાંચ ઉત્પન્ન કીધો.

શુ તે બ્રાહ્મણકન્યાનો આત્મા પોતાના મતીત્વભંગના દુઃખને પુનઃ પુનઃ અનુભવી, સદ્ગતિને પામતો ન હતો ?

અરીસો

(સિખરિણી—સોનેટ)

'લિખદુત'

અરીસે રૂપાળા વદન નીરખીને મલકતો,
નિહાળી રેપાઓ રૂપતણી મુખે મુદિત થતો;
થતું' તું ગર્વી'લું હૃદય મુખ-સૌન્દર્ય અમકયે,
જાંચી રાખ્યે ઓવા, મદભર અને લોચન થયે.

વિલો ! લાંગી નાખ્યો મુજ જીવન-આધાર અરીસો !
હવે દેવી રીતે નિજ રૂપ દેજો ! પેખી શકશે ?
મુખે છાયા હાથા, જ્યમત્યમ થઈ મૂર્ધજ-લટો
સમારૂં શી રીતે ? કયમ અરર ! હું દર્પણુહીણો ?

અરીસા મોઢાના શત-અયુતવારે તૂટી જશે !
મુખોનાં સૌન્દર્યો અસિત કણથી પૂરિત થશે !
હશે ઓવા નીચી, નયન શરમે મીથઈ જશે !
કુસૌન્દર્યોકેરા અતિ જલદ જોળા જીતરશે !

અરીસો આત્માને અમળ અમ આપો પ્રભુ ! સદા
સુકર્મોનાં પાવા પુનિત પ્રતિબિમ્બો તણી પ્રભા.

પ્રકૃતિની પરિશોધ

પ્રભુલાલ શુક્લ

: પાનો :

છાયા - પ્રદીપ

ટૂંકા, સંખ્યા, રંગની, સરોદ, અનંત - અને ખીજ

: દર્શન પહેલું :

[એકા ધાટના બજલા આગળ એક બગીચાનો ભાગ. ગુલાબ, નૂલ અને ચીરસહીના ફૂલ-છાડનાં ફૂંડાઓ ચોપાસ ગોઠવાયેલા છે. ફૂલથી લયેલી વેદીએને ઠગડો, ગોળાથી અને ત્રિકોણોમાં ગોઠવવામાં આવેલ છે. જમીન પર કુકુમ-સાથિયા અને રંગોળીના મુરોએનો ચીતરેલ છે. હરિયાળી ધોની વાકીચૂકી ફેડીઓ દેખાય છે. બજલાની આસપાસ ચીમર ન્દાની રાષ્ટ્રીય પત્તાઓ ફરફરે છે. હાથોતરી પર આમંત્રિત પ્રેક્ષકોનું પુરસ્કારીઓમાં ગોડવાયો છે. મુખ્યદ્વારની સામે, બજલાના પચવિધાની નજીક, ન્દાનો તખ્તો રચવામાં આવ્યો છે તખ્તાની નેપથ્યમાં કાળો પડદો દોઝાય છે. પડદાની બન્ને બાજુ જરીબધાં ચાર ચાર ગોળ ચાકળાઓ લટકે છે. તેની મધ્યમાં મંદિરના આકારનું પૂન-આસન દેખાય છે. એની પચવિધાની બન્ને બાજુ દીપની દ્વારમાળા ઝગમગે છે એની મધ્યમાં ફૂલમળાથી ઢાકાયેલી બીજી પડી છે. આસનની બન્ને બાજુ ત્રણ ત્રણ તંતુવાજાઓ અને અડેક ગાવિકા બેઠેલાં છે. વાદકોનું સંકેદ ઘોલિયા અને પીળા રંગની ઝગમગ સન્ન છે ગાવિકાઓ સંકેદ વચ્ચેમાં રોએ છે. ધીરે ધીરે તંતુવાદનમાંથી સંગીત શરૂ થાય છે. તેની સાથે ધ્વનિચત્રમાંથી ગાવિકાઓ આલાપ મંડે છે. ગોલિલી બધી બીજી-બીજીઓ બંધ થાય છે. એક પળ બધે અધારુ ફેલાય છે. તરત જ તખ્તાની બદારની બન્ને વિંજના પ્રકાશવંત્રોમાંથી તખ્તાપર આછા નીલો, પીળો, વાદળી અને લાલ પ્રકાશ પથરાયા કરે છે. અદરની વિંજમાંથી ચાર ચાર કુમારિકાઓ કટિમેખલા, પુષ્પચૂડા, નૂપુરો, તારકમટી ગુલાબી સાડી, પામરી, છુટ્ટી વેણી, ભાલમાં અજતો, નયનઆર્જલ, અજળાથી કપોલ મુધી રૂપેની દીપકોઓનું ચિત્રામણ, એંદોરગી પદપાની અને હથેળીઓના રાજુચારમાં પ્રકાશમૂર્તિ જેવી, એક હાથમાં ફૂલ અને બીજા હાથમાં પીંછીઓ ધરીને અભિનય-નૃત્ય કરતી આવે છે. ગીત શરૂ થાય છે.]

અંગુની રંગોળી રે!

પુરી કોણે ભુવન-મંદિરે

દયેળામાં ટોળાં લેવા રંગની ચાળી,

દિશાકેરી પાપણોની પીંછીઓ ઝાલી;

અંગુલિ રેખાએ ફાની આકૃતિ જગતી ?

આજા લલાટે.

અણુએ અણુમાં એની એનના કોંપી,

સંશવના મોજાવાને કલ્પના લાંબી;

પીંછીની કાયાએ સુગન્ધાતિ માધી,

કોણ ચિનારે ?

. [નર્તિકાઓ મિત્રની અભિમુદામાં રિયા થાય છે, ત્યાં નેપથ્યમાંથી ઘાટો અવાજ સંભળાય છે-‘હાયા! ઓ, હાયા!’ અને કાળા કામળામાં કઢવાની ‘છપી જેવી લાગતી એક વજ્રા લાકડીયે કાચા ટકવતી ધ્રુવેરોરે.]

વૃદ્ધા: (હૂનતા અવાજે) સંધ્યા, ઓ મેખલા? માલતી, ઓ રજની?

નર્તિકાઓ: (આશ્ચર્યથી વજ્રા સમીપ નજીક) શું છે, મા?

વૃદ્ધા: હાયાને દેખી કાઠએ, ખેટા?

મંધ્યા: ના, મા. એ તો અહીં નથી આવી.

વૃદ્ધા: ત્યારે ક્યાં ગઈ હશે એ? ઘેરથી ચાર વાગ્યાની નીકળી છે અને રાત પડી તો યે પાછી ફરી નહિ.

રજની: (આગળ આવી) હમણાં હમણાં એને શું થઈ ગયું છે, મા? એણે તો હવે અમને મળવું પણ મૂકી દીધું છે.

મેખલા: આજે સંધ્યાની જન્મતિથિ છે, મા! ને અમે એ જીજ્ઞાસે છીએ.

વૃદ્ધા: (દેવથી સંધ્યાનું મુખ હસપાથી છાંયું કરીને) ભગવાન સો વરસની રાખે તને, ખેટા! અને તારા જીવનને પણ ઉત્સવ જેવું બનાવે.

મંધ્યા: ઉત્સવમાં તમને તેડી જરા હું ત્રણ વખત તમારે ઘેર આવેલી પણ ત્યાં તો તાણું જ! બધામાં આમઢથી અમે હાયાનું ગીત પણ રાખેલું. પણ એનો તો પતો જ નથી. પ્રેક્ષકોને હવે શો ઉત્તર આપવો?

વૃદ્ધા: એ તો એવી ને એવી જ રહી, દીકરી! હજી સુધી એનું બાળપણ નુ ગયું.

મંધ્યા: પણ એનામાં આવું પરિવર્તન કેમ થયું છે, મા! કે પુસ્તકનાં ચોર્યાં ને બીનના તાર શિવાય એને કાઈ તો સહચાર ગમતો નથી. અને આખી દુનિયાનું દુઃખ જાણે એના પર જ આવી પડ્યું હોય એવું ગમગીન મોહુ રાખી એ અંધારામાં એકલી ખેસી રહે છે એવું તે એને કયું દુઃખ પડ્યું છે, મા!

વૃદ્ધા: (કાંપતે શરીર અને હૂનતા અવાજે) મારો ભગવાન જાણે, ખેટા! હજી કાંઈ જાણે શું યે આ જીવનને જોધા-વેંકવાનાં બાકી રહ્યાં હશે. (કામજેથી આસુ લૂછે છે.)

સંધ્યા: (લાડથી) નહિ મા! એ જરૂર ક્યાંક કાંઈ અગત્યના કામે ગઈ હશે. ચાલો આપણે એને શોધી કાઢીએ.

મેખલા: (જે હાથે તાલી પાડી) હા, ચાલો ચાલો!

રજની: હું પણ સાથે બોલીશ, મા!

બીજી નર્તિકાઓ: અમે પણ સાથે આવશું, મા! (ને બધા વૃદ્ધાને ઘેરી વળે છે)

વૃદ્ધા: અરે, સાંભળો તો ખરાં, ખેટા! એનાં મિત્રોનાં ઘરેઘર અને શરીરે શરીરે હું ખૂંદી વળી છું. આપણે હવે એને ક્યાં ગોતીશું? તમે અહીં જ રહો. બધું બસરું થયું છે. હું એકલી જ જઈશ.

સંધ્યા: ના, મા. તમેજે કહ્યું હતું ને કે તમારી આંખને અને વિજળીનાં અજવાળાને જન્મજૂનાં વેર છે; પગ અને રસ્તાને પ્રથમથી જ બનતું નથી.

વૃદ્ધા: (લાકડી પકાડીને) હજી આ લાકડી રહી છે, દીકરા! રસ્તાને અને એને બહુ બને છે.

મેખલા: ના, મા. અમે તમને એકલાંને નહિ જવા દઈએ. અમે તો માથે જ આવશું.
(સંધ્યા-રજનીને હૃદયગીત) કેમ, સંધ્યા, રજની ?

સંધ્યા-રજની: (જરા હલખીને) હા, હા

સંધ્યા: (નેપથ્યના સુગંધગુદ તરફ જોઈને, પાટો પાડી) સરોદભાઈ ! એ! અનંતભાઈ !

[સફાઈથી ઓળેલા વાહનિયા વાળ, સફેદ પાપનભા અને ખમીરામાં સજ્જ થયેલા બે યુવાનો પ્રવેશે છે.]

સરોદ: શું કહ્યું, સંધ્યા બહેન ?

* સંધ્યા: ભાઈ જરા ફાનસ આપો તો.

અનંત: એમાં તમારે પરિશ્રમ લેવાની શી જરૂર છે ? નદીમાને તો અમે જ મૂકી આવીશું. (સરોદને હૃદયગીત) કેમ સરોદભાઈ ?

સરોદ. જરૂર.

સંધ્યા: નહિ, નહિ. ચાલો બધા મળીને જઈએ. અંતે છાયાને શોધીએ.

વૃદ્ધા: અરે સાંભળો તો ખગ ?

(કુમાર-કુમારિકાઓના કલરવમાં વૃદ્ધાના એ રખો હાથી ભય છે. 'સરોદ' અને 'સંધ્યા' વૃદ્ધાને ટેકા આપે છે. આગળ સરોદ અને અનંત હાથમાં ફાનસ લઈને ચાલે છે. તેમની પોછળ કુમારિકાઓ દ્વારા બંધ થાય છે. સરોદ ગીત હાથે છે. ગીત એ ઝીલી લે છે.)

એરે ભાઈ દીપક ચાલે

અધારોના દીપક ચાલે.

કાંઈ મધ્ધાણના દેહને અધારે,

બાંધે શિશિરની ઝડીએ તમારે;

ઘેરથી એના નીસરવા ટાણે,

ટેકા આપી પણ બોંભિયો ચાલે

ઘડી એની લાકડી ચાલે.

એરે એની આખડી ચાલે.

[ગીતના પ્રતિષેધે રમી જતાં, પડેલા પડે છે. તખ્તા પર પ્રકાશ પથરાય છે.]

: દર્શન, ખીજું :

[ગામને સીમાડે આવેલા એક એકાંતચૂંદરું આગેશું. ખેડામાં જાડ, મધ્યભાગમાં એક કુવારો. ઝાંઝના યદ આડે 'ચોંટડિલ ફલક'. ખાલુના મેજ પર કેન્વાસ, પીંછીઓ, અને વિવિધ રંગપાનો. ફલકની નજીકમાં પીતામ્બર અને જળો પડેલીને જામેડો પચ્ચારોઈ વર્ષના પ્રતિભાચાળી યુવાન. એના હાથમાં પલ્લી ગયેલ પીંછી. એની મુખમુદ્રા ચિંતનથી વિરોધપેશી. આંખો દૂર સુદૂરના પ્રકૃતિદર્શનમાં સ્થિર અને ધીર. એક તરફ ગિરિશૃંગની દારમાળ, બીજી તરફ સતિષપ્રવાહે વહેતી નદી વચ્ચેમાં લીસાનરીવાળું મેદાન. બે ગિરિશૃંગની મધ્યમાંથી જાહેરાત વંદ્ર. યુગો પાછળે વૃદ્ધાનુદો. આગળના પ્રવેશદારને અડેલીને જામેડો એક ચૌવના. એના ભાલમાં કુમકુમન ચિત્રાંભલુ સફેદ વેશ-પરિધાન. અભેડે ગળે. ચૌવના પ્રકાશિત અવાજે યુવાનને હૃદયગીતે બોલી રહે છે.]

તું પ્રકૃતિ-રોજાને નીરખી રહ્યો છે, પ્રદીપ ? પરંતુ દર્શનને ચોખ્ખે એવી દષ્ટિ 'કેળવ્યા' વિના એનાં સોચાં સ્વરૂપની ઓળખ એમ નહિ લાંબે તને. કલાની ઉપાસના પ્રથમ તો કલામય જીવન મોગે છે. જીવનને અકસાદમક રાખીને, કલા પાછળ લીધેલ તારા આ

બેખની ક્યારેય સિદ્ધિ નહિ સાપડે તને અને કલા પાછળ જીવનની ધૂળધાણી કરી રહેલા ચિત્રક ! તારા પદ આગળ જ કોઈ અન્ય પ્રકૃતિનું જીવનધન તારી ચરણરજને ઝખતું અહર્નિશ જીભ હોય છે એનું ક્યારેય લાન રહ્યું છે તને ?

[પ્રદીપ કંઈ સંભળતો નથી]

તું સર્જનનો કંઈ બુધિકા રહ્યો રહ્યો છે, વેપક !

પેલા કુવારો ભેયો ? એને મોનવીની જેમ ઊંચે ચડતું બદ્ધ ગમે છે પણ આખરે તો હતાશ ચક્રને એને ધરતી પર જ પાછું ઊતરવું પડે છે ધરતીનો બાળક ધરતી છોડીને ખીજે ક્યા જવાનો ? સકળ બળના એનિત ધસાગથી ઉપર ચડતા, એ અધવચ્ચે પહોંચે છે ત્યારે શક્તિ ખૂટતા નીચે ફગાયાઈને જાણી, દેહની રદીમરી એતના એકલી કરી, વાકા વળાંકો ખાધને, એ ઉપર જવા મયે છે પરંતુ આખરે ના નીચે પટકાઈને પરાજિત થયેલા સૈનિકની જેમ ધરતીની છાતી પર એ એનું માથું અફાંબ્યા કરે છે તે એવું તે શુ કુ.ખ દરો, દર્દ દરો એના હૃદયે, હે પ્રદીપ ?

[પ્રદીપ પાછું વળી જાય તરફ જુલે છે ને મૂળ સ્થિતિમાં મુખ ફેરવી દે છે]

અને પેલી નદીને કુવારોએ કહી રહ્યા છે કે, 'અની સમુદ્રધેલી ! વર્ષાદ રૂપી અમારી જીવન-સુધાનું દીપુ ચે દીપુ તને આપીને તારી રક્ષા કરતા યુગોથી અમે અનિમિષ નેત્રે જિભા હોએ તે ક્યારેક તો તારી જલ-છાલકે આ સળગતા દેહને ચાલવન આપ ! '.

[પ્રદીપ માથા પર કટાણથી હાથ મૂકે છે]

અને આ આદનીને એનું પતિ-ગૃહ કેમ ઊડતું પડ્યું તેની ખબર છે તને ?

[પ્રદીપ પાછું જોયા વિના 'નહાર ના માથું દલાવે છે]

તો સાબળ કૃષ્ણપદ્મેલા એક કવિની એ કથા છે એક દિવસ ચંદ્ર અને ચંદ્રિકા વચ્ચે ઝગડો ચલે. ચંદ્રિકા કહે છે 'અરે પુરુષ ! યુગો યથા મે તને સદચાર આપ્યો. તારી ગોદ સેવી હૃદયનો દુઃખ આપી જીર્ણ અને કુમાર આપ્યા સુસ્ત લાગણીઓને જગાડે એવી શીતલતા આપી છતાં ચે છુ તો પર્યટ જોવા દેવાસેતો જ રહ્યો-આ વિચાર પ્રતિપલે મને વિહ્વળ બનાવી મૂકે છે, મને જપવા દેતો તથા અને લાગણીશૂન્ય એવું તારું હૃદય' નેઈ તારી શી દશા થાય છે' એ જોવા કે પરખવાની ક્યારેય ખેવના કરી છે, તે ?' -ને જલ્લે છે ચંદ્રે એનો શુ જિવાળ આપ્યો ?

[પ્રદીપ અર્ધિશ્વર થઈ એલી જોડે છે 'જાયા' ને એના હાથમાવો ખાંજી સરકી પડે, જે હવામાં વાયોલીનના વેદનામ્મથી સૂરો સભળાય છે કાત ચડતી હોવાથી ઝાંઝી જાય નીચે બંને હાથાચિત્રો જોવા દેખાય છે હાથા મુક્ત હસે છે]

ચંદ્રે કશો જવાબ ન આપ્યો એ તો તારી 'જેમ' હૃદય-વિહોણો અને જડ બનીને જિભો રહ્યો તથા ચંદ્રિકાએ કહ્યું 'પ્રાણીયે પ્રાણીના, હૃદયપર સાત્રાન્ય જમાવીને ખેંઠેલી ફાં આમ તારાથી પરાજિત પામીને તારી સાથે નહિ રહી શકું', અને એ ચાલી નીકળી એને આવતી જોઈ પૃથ્વીના પ્રત્યેક પ્રાણીના હૃદય આનંદથી નાચી ઊઠ્યા ઝાડ-પાન ડોલવા લાગ્યાં. સમીરે ગતિ વધારી ચમીસણોએ ગાન શરૂ કર્યું. જલ્લ, પ્રાણી સર્વ નિર્જનિજના અંગ-ડોલનમાં મસ્ત થયા પણ એ જલ્લ, ક્યા ? કોણ એને અભ્યાગત રાખે ? ને રાખવાની શક્તિ પણ કોનામાં ? ચાલતા ચાલતા એ વૃદ્ધવન પહોંચે છે ત્યારે થળી, મળ્ય છે. ત્યાં એ રાંધા અને ગોપિકાઓને રાસલીલા રમતા જુએ છે. એ, 'કોઈ અભ્યાગત, મને રાખો છું'

ગીત, ગાય છે. રાસલીલા બધ ઘાય છે. ગોપિકાઓ ચંદ્રિકાને જોઇને નહાસી જાય છે. અને કૃષ્ણ પણ એની મોગસી મંતાડતો હાજો છે. ત્યારે રાધિકા આગળ આવે છે અને-અંજલિએ અંજલિએ, ચંદ્રિકાને પીઇને એના હૃદયમંદિરે નિવાસ આપે છે. પરંતુ મૂળથી ગદા પોતે જ કૃષ્ણ-પ્રેમની વિગહિણી, એમા વિરહમાં ચાલતી જાયો. એનાથી એ કેમ છંદવાય ? પરિતાપ નહિ સહી શકવાથી એ આનંદ હારયનૃત્ય કરતી યમુનાતટે જાય છે અને એનાં વહેતાં પાણીની સપાટી પર જોખલો જોખલો ચઢાને છોડી મૂકે છે. ત્યારે યમુનાજળની સપાટી ઉપર ચન્દ્ર પ્રતિબિમ્બ રૂપે નીચે જીતે છે અને જ્યારે એ પ્રીતમેલડી યમુનાજળમાં નિગનિગનાં હૃદય ઉકેલી રહ્યાં છે ત્યારે ધનમાંથી કૃષ્ણ મોરલી બજાવી રહ્યો છે અને એ સમયે રાધિકા અને ગોપિકા-ઓને પણ યમુનાતટે શ્રીકૃષ્ણનું અંતરમિલન થાય છે

તને પ્રણયમાં મિલન ગમે કે વિરહ, હે પ્રદીપ !

[પ્રદીપ કરો ઉત્તર આપતો નથી. શિલ્પકૃતિ જેવા એ અચેત જીવો છે.]

છાયા: તારે પણ ચંદ્રની જેમ જડ અને પાપાણુ બનીને જીર્ણુ હોય તો હુંયે ચંદ્રિકાની જેમ તારું ઘર છોડીને આ ચાલી.

[છાયા ચાલી જાય છે. પ્રદીપ સ્થિરદૃષ્ટિએ એને જોઈ રહે છે. નેપથ્યમાંથી વાણીની નના ઘસારવરી સંભળાયા કરે છે. પડદો પડે છે.]

: દર્શન ત્રીજું :

[એક મૃદબહુલા બાળામા વીણા, મૃદંગ, ધૂધર, મહારાં વગેરે સાજ પડેલ છે. મધ્યમાં લાકડાનું નહાનું 'પૂલમ' દિર છે. આસન પર સ્થિતવંદને શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ વિરાજેલ છે. બાલુમાં બે મોટી દીપિકાઓ બળે છે. બાલેક પર પૂલ-સામગ્રી પડી છે. મૂર્તિ આગળ છાયા બેઠી છે. તેના અંકમા વીણા પડી છે. તે આજે વિચારશીલ બની છે વિચારોની પરપરામાં તેની આમળીઓ વીણા સાથે રમી રહી છે. તારમાંથી સૂરે જોડી જોડીને વાતાવરણને વેર બતાવે છે. એકાએક એની વિચારમાળા તૂટે છે. અને મૂર્તિ સામે દૃષ્ટિ ચલાવી રાજ અને હષકાલયાં અવાજો એ શ્રીકૃષ્ણને ઉદ્દેશીને કહે છે.]

કહો, મહાભારતની એ બધી પ્રપંચગળ તમારે શા માટે રચવી પડી ? મંદકૃતિના સંહારનો એ હત્યાકાંડ ક્યા કારણને લઇને ઓદરવો પડ્યો ? 'વદા વદા હિ ધર્મસ્ય...'ની ત્હમરી ઋચા પ્રમાણે દૈત્યોનો વિનાશ કરી 'પૃથ્વીનાં પાપનો હાર ઝોછો કરવા ? પણ મુરારી ! પાપનો સહાર કરવાને બદલે તમે પાપને પ્રુપ્ત કરીને કેમ ન લાઈ શક્યા ? તમે તો સકલ બલમૂર્તિ છોને, દેવ, તમારે માટે કહિન શું હતું ? દૈત્યોનો વિનાશ કરવાને બદલે જે કારણોએ એને દૈત્યો બનાવ્યા તેનો ઉપાય કેમ ન શોધ્યો ? ન અજમાયો ? એ માનવખો-ળિયાંઓની દ્વિસા કરવાને બદલે અર્હિસાત્મક રીતે અને આત્મવિશુદ્ધિથી તમે દૈત્યોને દેવ કેમ ન બંનીપી શક્યા, પ્રભુ ! તમને માનવગંધારનું પ્રલંબનૃત્ય જોવાનો શોખ લાગ્યો હતો કે માનવીઓના વેધનાં જતાં શુદ્ધિગળ અને મંદારચક્રિતની ધખાં થઇ હતી ? તમારી પોતાની સદારચક્રિતમાંથી તમારો વિશ્વાસ છીડી ગયો હતો કે વધતી જતી માનવતાનું પોષણ કરવા તમે અસમર્થ બન્યા હતા ? અને પોષણ અસમર્થ બનતા હો તો સર્જન કરો છો શા માટે, પ્રભુ ?

[...] બાકી આત્માની અજરતા અને અમરતાની ત્હમરી દ્વિસુરી આપણા તો રહમળવામાં નથી આવતી, પ્રભુ ! જો માનવ-આત્મા અજરામર હોય તો અને સર્જન,

પોષણ અને વિનાશની આ બધી તમારી માત્ર હીતા જ હોય તો દેહદેહના બોળિયામાં પુરીને એને દુઃખી કરો છો આ માટે ? કયો આનંદ મળે છે તમને એમાં ?

[વૃદ્ધને લડને ઘેર આવતા કુમાર-કુમારિઓ પ્રવેશે છે]

સખ્યા ત્યો આ રહી એ તો ઘેર શોધીયે તો બહાર હોય અને બહાર શોધીયે તો ધરમા

[શબ્દ વનિથી છાયા સ્વરથ બની જાણી થાય છે ને આસુધો બધાને આવમાર આપતી તદ્દીમાની નજીક નહીં બોલે છે]

પ્રદીપને ત્યાં હું ગઈ હતી, મા' જરા મોકું થઈ ગયું હું નાણું છું તમે મને શોધવા ગયા હશે, તમને ચિંતા થઈ હશે મને માફ કરો, મા' !

વૃદ્ધા એમા શું બેટા ? એ તો મને ટેર જ એવી તું બહાર જા અને માફ મન લેયક થઈ જાય એક કલાક એક દિવસ જેવો લાગે એટલે આજની જેમ શોધવા નીકળીને નાહકની ખીમને દેરાન કરૂ

છાયા (લાડથી) મા' ! (અને સખ્યાને ઉદેશતી) તારા ઉત્સવમા મથુ હું આજે ન આવી શકી, સખ્યા ! મને માફ કર

સખ્યા (વાતને વડાડતી) અરે, એમા માફ કરવાનું શું વળી ? તારૂં ગીત ત્યાં સંભળવાનું હતું તે અહીં સાંભળી નાખશું ? (બીભ્ને ઉદેશી) કેમ સખ્યાઓ ?

સર્વ હા હા

મેખલા છાયાબેન આજે જરૂર ગારો

છાયા નહિ બેન આજે હું યાકેબી છું ને મારો કંઠ પથ મેચરો થઈ ગયો છે

વૃદ્ધા ગા બેટા બધાની મરજી છે તો ગા જીવાનીને વળી યાક કેવો ? ને કંઠને તો જેમ ઘૂટશે એમ સૂટીસો થશે, દોકરા !

[બધા ખૂણામા હારમધ બેસી ન્યે છે મેખલા વોણ બળવે છે રજની મૃદન બળવે છે માલતી વાયોલીન વગાડે છે છાયા ગીત ગાતુ રાફ કરે છે સખ્યા નૃત્ય કરે છે]

નૃત્યમીત

અસ્તાઈ—

રૂવિકિરણની કઠાવટી કર મારી ઓઢી શુભાખી ઓઢણી,
ઉડુંગણકસુમ હૈ જનનયાળમા કેળી અહો પગલી પડી ?

ચલતી—

વસતની વસણી વાળી,
વસુધાની ચેતના નગો
વસુધાની ચેતના નગોરે

સમીરણ વિંજણ ટાણેરે
સ ખીમણ કંઠને ઓઢેરે
પ ખીમણ કંઠને ઓઢેરે
ડાળે ડાળે,
પાને પાને,

રાશી ત્યા સિમત જો વેરેરે
પથે પથ આદની હેલેરે
પથે પથ આદની હેલે
સાગરપાળે,
વિચિ ડાળે,

કેશડાની ડાળીઓ મ્હોરીરે
ચૌવનની ધડીઓ બોલીરે,
ચૌવનની ધડીઓ બોલી,
કને કને,
ફૂલ સુગંધે,

ફૂલના પ્રાણે રે,
પ્રજ્જ્વતા નય પરાગીરે

તરંગ પાળે રે,
અદાની શોભના નાચીરે
(પડો પડે છે)

મનુજ હરે રે,
યુગોની ભાવના સાધીરે

[અપૂર્ણ]

જ્યોતિષ અને ઇતિહાસ

૫૬૪

ભાગતવર્ષ અતિ પ્રાચીન દેશ હોવાને લીધે એના નગરો પણ અત્યંત પ્રાચીન અને લાંબો ઇતિહાસ સાથે, રાખતા હોય છે નગરો વસે છે, વિકાસ પામે છે અને અંતે વિનાશ પામે છે, પરંતુ એમા પણ અમુક નગરો સદીઓ સુધી વિકસ્યા છે, અને અનેક ચડતી પડતી હોવા છતાં સર્વદા આકર્ષણનું સ્થાન બન્યા છે જ્યારે અમુક નગરો થોડો સમય ખૂબ વિકસીને જૂતલ પરથી અદૃશ્ય થઈ ગયા છે આજે ભારતવર્ષમા કાશી, દ્વારકા, દિલ્હી, પ્રયાગ, મથુરા, પાટલીપુત્ર, અયોધ્યા ઇત્યાદિ સહેજે વિલમ્બાન છે અને તેમનું પ્રાચીન સ્થાન પણ આધુનિક સ્થાનની આજુબાજુ મળી આવશે જ્યારે કપિલવસ્તુ, દરિતનાપુર, વૈશાલી, વિદિશા ઇત્યાદિ સહેજે જ એક વખત ખૂબ સમૃદ્ધ હતા તે આજે લુપ્તપ્રાય થઈ ગયા છે, એનું કારણ પણ કેઈ કદી શકતું નથી

પ્રાચીન આચાર્યો જ્યારે પણ નૂતન નગરનું નિર્માણ કરતા ત્યારે જ્યોતિષિઓને પૂછતા વગર કરતા નહોં અને તેનું નામકરણ તથા પ્રથમ શરૂઆત (Foundation Stone) અમુક સમયે જ (જે જ્યોતિષની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ હોય) કરવામા આવતા અનેક પ્રખર જ્યોતિર્વિદો નગરના નિર્માણની સાથે તેનું ભાષી પણ લખી કાઢતા તથા તે નગરનું આયુષ્ય પણ શોધી શકતા હતા અમુક સમયે જ્યારે જ્યોતિષિઓની સલાહને અવગણીને નૃપતિઓ હઠપૂર્વક નગર બંધાવતા ત્યારે તે નગરનો નાશ શીઘ્ર થવા વગર રહેતો નહોં ત્રિપુર સહેરનું દહન કરતી વખતે ભગવાન શમ્ભુને કટલો ચામ પડ્યો હતો તે જગન્નાહેર છે, અમુક વખતે જ એ નગરનો નાશ થઈ શકતો હતો અન્યથા એ દેવોની સ્પર્ધા કરતું અન્યેય ઊંચું હતું એનું કારણ એ હતું કે ત્યાના રાજવીઓએ જ્યોતિષની દૃષ્ટિએ શુદ્ધ સમય સાધીને એનું નિર્માણ કીધું હતું અણુલીલપુર પાટણના સમયની પણ વાત જગપ્રસિદ્ધ છે કે રાત્રીએ સદેવવશાત નગરની નિર્માણ કિંન કઢાવી નાખી નહિતર પાટણ અર્નત સમય સુધી રાજધાની રહેત અને શુજરાતનું અસ્તિત્વ આજે જુદું જ હોત

પ્રારબ્ધવશાત ઉત્થાન અને પતન તો અવરચલાલી છે પરંતુ એમા સમયની મર્યાદાને વધારી કે ઘટાડી શકાય છે નવા કર્મમા મનુષ્યનો અધિકાર છે અને તે ઉત્તમ સમયે કર્યું હોય તો અવશ્ય સારું ફળ મળે છે

પ્રત્યેક દેશોના પ્રારબ્ધની સાથે પ્રત્યેક નગરોનાં પ્રારબ્ધ પણ જુદા જુદા હોય છે દાખલા તરીકે આ વખતે મૈથ અને વૃષભ રાશિ (અ, લ, મ, બ, વ, ઉ,)ના નગરો પર મહેાની વક દૃષ્ટિ વંધારે પ્રમાણમા હતી અને લગ્ન, ખોરટલ, ખર્મોધામ, બેવગ્રી એથેન્સ, વોરસો એમર્સ્ટ્રામ, બેન્ગાલી, બર્લિન, બસરા, બગદાદ, અમદાવાદ, લખનૌ ઇત્યાદિ શહેરોએ સર્વનાશના ચિન્હો સ્પષ્ટ ભેયા છે એમા ઇન્ડોસ (સમસ્ત દેશ)ની રાશિ પણ મૈથ હોવાથી નુકમાન વધારે થયું હિંદુસ્તાનની મહત્ત રાશિ હોવાથી પ્રમાણમા અમદાવાદ એક કુલ્લનો ભોગ બની બચી ગયું, અને લખનૌ શિયા-સુન્નીનો જખડો પામી છૂટી ગયું દેશ અને નગર બેઠિતા પર મહેાની વક દૃષ્ટિ હોય તો પાપમાલી પુષ્કળ થાય છે જો દેશ પર સૌમ્ય દૃષ્ટિ અને નગર પર વક દૃષ્ટિ હોય તો સૌધારણ્ય હમકલા કે ધરતીકપતો આવશે લાગીને બચી જાય છે જો

દેશ પર વફ હોય પરંતુ નગર પર સૌમ્ય હોય તો નગરને કઈ વધારે નુકસાન થતું નથી દાખલા તરીકે પેરીસ, ગ્રેગ, જુખારસ્ટ વગેરે જાણી ગયા છે કે દેશોએ ઘણું ભોગવ્યું

પ્રાચીન જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં રાશિ-મંડળની બારે રાશિઓને, ચર, સ્થિર, અને દ્વિસ્વભાવ એમ ત્રણ ભાગોમાં વહેલી છે ચર—મેષ, કર્ક, તુલા, મકર

સ્થિર—વૃષભ, સિંહ, વૃશ્ચિક, કુમ્ભ દ્વિસ્વભાવ—મિથુન, કન્યા, ધન, મીન

ચર રાશિમાં સાધેલું કામ અપાયુધી હોય છે સ્થિરમાં લાગે સમય ટકે છે અને દ્વિસ્વભાવવાળું અનેક ચડતીપડતી જોઈ પોતાનું અસ્તિત્વ નામમાત્રનું ટકાવી રાખે છે એ રાશિના નગરોએ દુનિયામાં મોટી ક્રાંતિઓ જોઈ છે ચર રાશિના અક્ષરે અ, લ, ઈ, ડ, દ, ર, ત, ખ અને જ છે હવે એ રાશિઓ જગતનો ક્રાંતિકારકો મદ/શનિ આવે છે ત્યારે ઉત્પાત અવસ્ય કરે છે એને આપુ રાશિમંડળ કુત્તા ૩૦ વર્ષ લાગે છે પ્રગ્નપતિ (Herschel) નો બોલે મદ પછી જગતના ઉત્થાનમાં મુખ્ય ભાગ લાગે છે એને આપુ રાશિમંડળ કુત્તા ૮૪ વર્ષ લાગે છે જો એ ખેડ મદો બારમે પહેને કે બીજે સામે આ પા તો નગરનો સર્વનાશ થાય છે અન્યથા સાધારણ દાનિ ભોગવી પુનર્નિર્માણ થાય છે આ સમયમાં આવતા અઢી વર્ષ સુધી શનિ અને પ્રગ્નપતિ 'વૃષભ' રાશિમાં રહેવાના છે શનિ મેષમાં નીચનો અને મદા ઉત્પાતી હોય છે અને પ્રગ્નપતિ વૃષભમાં (નીચનો અને મદા ઉત્પાતી હોય છે આ વર્ષે પ્રગ્નપતિ વૃષભમાં અને શનિ મેષમાં હતો એટલે મેષ રાશિ (અ, લ, ઈ) શહેરોને ઘણું ખમવું પડ્યું અને ઢલું) પણ ભવિષ્યમાં એ ત્રણ વર્ષ ખમવું પડ્યું પડશે

સ્થિર રાશિમાં જ વ, ઉ, મ, ટ ન, ય મ અને શ છે એ રાશિના શહેરોની આપુ લાગી હોય છે પરંતુ આ વર્ષે લગભગ અઢી હજાર વર્ષ પડી શનિ અને પ્રગ્નપતિ વિનાશકારી રીતે ભેગા થયા છે માટે એ શહેરોને પણ ઘણું ભોગવવાનું છે તેમાં પણ ખાસ કરીને વૃષભ રાશિવાળા (૧, ૪, ૭) ને વધારે નુકસાન છે બેનગ્રેડ, ન્યારસો, ખોરસ્ટલ ઇત્યાદિ શહેરોને તેટલા માટે જ થયું વેંવું પડ્યું

દ્વિસ્વભાવ રાશિમાં ક, છ, ઘ, પ ઠ જ લ ધ દ, ઢ દ અ, ઝ અને જ, છે આ શહેરો ઘણાં જ ચડતી પડતી નેવાવાળા છે પરંતુ તે પોતાનું અસ્તિત્વ કાયમ, રાખી શકે છે ભારતમાં કાશી પટના (પાટલીપુત્ર) પૈકણ (પ્રતિજ્ઞાન), દિલ્લી દારકમ, ઇત્યાદિ આ વર્ષમાં પ્રગ્નપતિના વૃષભમાં આવવાથી મિથુન રાશિના નગરોને ત્રાસદાયક થઈ પડશે દિલ્લીએ કેટલીયે ગાંઠી જોઈ પણ આખરે કાયમનું કાયમ રહ્યું પેશાવર પુના, પુણજીઆને જીવિત છે પણ અતીતની સ્મૃતિ પર આસુ પાડી રહ્યું છે આપણા કેટલાક મુંદર નગરો આજે હુપ્ત થઈ ગયા છે હસ્તિનાપુર, અલકા તક્ષશિલા ઇત્યાદિ ઘણાંયે કહી શકાય છે

નગરોનું નિર્માણ-મુહૂર્ત સ્થિર રાશિમાં થાય તો નગરો ઘણા સમય સુધી જીવેલાં સાલવી ભોગવી શકે છે તેમજ પ્રત્યેક દેશની રાજવાની દેશની રાજધાની પાંચમો કે દેશમાં રાશિની હોય તો વધારે સારું થઈ શકે છે દાખલા તરીકે હિંદુસ્તાનને માટે જ વ, ઉ, ધ ઠ, જી રાજધાની માટે સારા છે એ નગરોના સાંપ્રાજ્યો ૪૦૦ માં પાંચમો વર્ષો સુધી રહ્યા છે પાટલીપુત્રમાં નંદ અને મૌર્યશત્રુ સાંપ્રાજ્ય અને પછીના ગુપ્તોનો શુભ એ પાંચમોમાં ખાસ ખ્યાન એવું છે પ્રતિજ્ઞાનના સાતવાહનોએ મારસો વર્ષો સુધી અતુલ સમૃદ્ધિ ભોગવી હિન્દુસ્તાન પણ સારી સમૃદ્ધિ ભોગવી ગયું અને લેખકનો મત એ છે કે ભાગતવર્ષની રાજધાની માટે એ શહેર જ ઉત્તમ કહી શકાય

વિકાસવાદ ?

મૂળ લેખક : પંડિત ચુનંદન રામી

અનુવાદક : રમણલાલ ગ. ભટ્ટ

[ગતિક પૃષ્ઠ ૭૪થી ચાલુ]

એને અતિરિક્ત એમ કહેવામાં આવે કે એ શ્રેણિઓના મિશ્રણથી ત્રીજી વિલક્ષણ જાતિ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે કે એમ હોવા સંભવ છે કે એ શ્રેણિઓએ મળીમળીને જગતની આટલી બધી જાતિઓ કરી હોય. આ બાબતનો ઉત્તર સૃષ્ટિએ આપોઆપ આપેલ છે. સૃષ્ટિએ જે ઉત્તર આપેલ છે તે રહસ્યપૂર્ણ છે, માળી એક જાડથી કલ્પમ લાવીને બીજાં જાડમાં લગાવી, તે બનેથી વિલક્ષણ ફળે તૈયાર કરે છે. પરંતુ તે વિલક્ષણ ફળ બીજાં વૃક્ષ અથવા બીજાં ફળો ઉત્પન્ન નથી કરી શકતું. આ ધટના હમેશાં બાગબગીચાઓમાં આંખ તથા બોરડીમાં જોવામાં આવે છે. આ જ પ્રકારે ગધેડા અને ઘોડીથી ખચ્ચર નામનું એક વિલક્ષણ પશુ પેદા થાય છે પરંતુ તે પશુ તેના જોવાં બીજાં પશુઓ ઉત્પન્ન નથી કરી શકતું. — વસતી નથી વધારી શકતું. આ ઉદાહરણો પ્રબળતાથી ‘મિશ્ર-યોનિજ-જાતિ’ (જુદી જુદી જાતિઓથી જન્મેલી જાતિ)નું ખંડન કરે છે. ‘મિશ્ર-યોનિજ-જાતિ’નું માત્ર ખંડન કરે છે એટલું જ નહીં પણ એક સચોટ વૈજ્ઞાનિક આદેશ આપે છે કે—

“જે કોઈ પણ જાતિ જરાપણ પોતાની વંશપરંપરાની પ્રતિકૂળ પોતાના શરીરમાં કોઈ પણ નવી બનાવટ-રચના ઉત્પન્ન કરશે તો એનો વંશ આંલશે નહીં.”

કેટલીક યોનિઓ એવી પણ મળી આવે છે કે જેના મિશ્રણથી વંશની પરંપરા ચાલે છે. પરંતુ એ જાતિઓ, જે આપણી દૃષ્ટિએ કિલ્લ સમગ્ર છે તે, કુદરતની દૃષ્ટિમાં એક જ છે. જે એમ ન હોય તો એમના વંશ ન ચાલે.

આપણી દૃષ્ટિમાં—આપણી બાંધેલી શૃંખલામાં—આપણી નિયત કરેલી બંધારણમાં ઘણી જ ભૂલો છે. આપણે મોટે ભાગે બાહ્ય આકાર-પ્રકારની સમતા જોઈને જ શૃંખલા રચી કંઈકેઈકે છીએ. પરંતુ એ સૃષ્ટિ નિયમાનુસાર નથી હોતી. શું ઘોડા અને ગધેડાની સમતા પસંદ કરવામાં કે ભૂલ થઈ છે? શું ગધેડાની સુખાકૃતિ ઘોડાની સુખાકૃતિને બરાબર મળતી નથી આવતી? પણ સૃષ્ટિ કહે છે કે, “ઘોડા અને ગધેડાને કે પશુ સંબંધ નથી.” આપણી મતલબને અંગે, આપણે બકરી અને મૃગને બિલકુલ કિલ્લ કિલ્લ જાતિ કંઈકેઈકે પણ સૃષ્ટિ બન્નેને એક જ માને છે. એમ જાણવામાં આવ્યું છે કે આ બે જાતિના મિશ્રણથી વંશપરંપરા ચાલુ રહે છે. કોઈ કોઈ વખત બિલકુલ એકજ જાતિના પ્રાંત વિખેદી શરીરાનું વૈષમ્ય જોઈને મનમાં તરત જ માની લેવામાં આવે છે કે આ કોઈ કિલ્લ જાતિઓ છે. પરંતુ સૃષ્ટિ સાંજિત કરે છે કે, આ બે જુદી જાતિ નથી પણ એકજ છે. ટેરાડોન્કોના મતબબને જોઈને ડાર્વિન જોવાં પ્રાણીશાસ્ત્રી બોલી શકેલા હતા કે, ‘એમને

જોઈને આ વાત પર ભાર મૂકીને વિશ્વાસ રાખી શકાય છે કે તેઓ પણ આપણુ મનુષ્ય જેવાં મનુષ્યો છે.*

પરંતુ એજ ડારવીન વાંદરાં અને ગોરીલાને જોઈને જૂઠા પાડી જોઈએ કે, “મનુષ્ય નિઃસંદેહ આ લોકોને નિકટ છે અને એમનું જ ઉત્તર પરિણામ છે.” પરંતુ સૃષ્ટિએ એના એ વળતુંમાનને (ધોડા તથા ગધેડાના સંબંધ અથવા તો બકરી અને હરણના સંબંધ જેવા વૈષમ્ય અનુમાનને) મૂળથી જ કાંપી નાખ્યું છે. આ ઉપરથી કહેવાનું એટલું જ છે કે જે જાતિઓના મિશ્રણથી વંશ ચાલે છે તે બિન જાતિઓ નથી. પરંતુ ટેરાડેલિફોના મનુષ્યની માફક જરા વિકૃત રૂપમાં એકજ જાતિ છે. અને જે જાતિઓના મિશ્રણથી વંશ નથી ચાલતો તે જાતિઓ નિઃસંદેહ તદ્દન બિન જાતિઓ જ છે. મનુષ્યના સંયોગથી ગોરીલા, ધોંદરા તથા એવી અનેક ચેનિઓ, છેક ધોડાગધેડા સુધીમાં એક ધારણા અર્થ થાયતો મથી. આથી ‘મનુષ્ય આ જૂંપલાનો નથી. પરંતુ હરણ અને બકરી અથવા ટેરાડેલિફો અને મનુષ્ય, જોકે જોતાં તો તેઓ આકાર-પ્રકારમાં ભિન્ન દેખાય છે પણ તેઓના સંયોગથી વંશ વ્યાપે છે. તેથી તેઓ એક છે. પ્રાચીન ઋષિઓએ આ વિષય ઉપર બહુ સારો વિચાર કર્યા પછી મિશ્રણ ક્યો છે ?—

‘સમાનપ્રવર્તિમ્ણ જાતિ’ (ન્યાયશાસ્ત્ર)

અર્થાત્ જાતિ તો એને કહી શકાય કે જેમાં સમાન પ્રસવ હોય—જેના પારસ્પરિક યોગથી વંશ ચાલુ રહે. તેઓ જુદા જુદા રૂપમાં હોવા છતાં પણ એક જ જાતિ છે. પરંતુ આંખોની કલંભોથી ઉત્પન્ન થયેલાં ફોજો અને ધોડા ગધેડાથી ઉત્પન્ન થયેલા અચ્ચરથી વંશ મથી ચાલતો તેથી તેઓ એક જાતિ ન કહી શકાય.

કલંભી આંખોની ફરીના ગોટલામોથી વૃક્ષ કે ફળ કેમ નથી થતું ? અચ્ચરને સતતિ કેમ ઉત્પન્ન નથી થતો ? આનો ઉત્તર વારતવર્ષ સિનાય બીજને કોઈ દેશ આપી શકે તેમ મંથી. ‘કારણ કે આમાં પહેલાં તો કેમ, ‘કર્મનું’ ફળ, એનો ઉપજોગ તથા ‘પુનર્જન્મનું’ ચૂક વંદસ્વ’ લેવું છે.

પુનર્જન્મની પ્રક્રિયા છે કે મનુષ્યના ‘કર્મોની’ સાથે સાથે એના બાહ્ય શરીર અને અંતર-શરીર પર વિલક્ષણ પરિવર્તન થાય છે.

આથી મોટા લોકો લોકો જાણે છે કે ચોર તથા લૂંટારાની સકલો લયાનક ચર્મ જાય છે; અન્તઃકરણ સંગેત આત્મા કર્મોના કારણથી વિલક્ષણ બને છે અને મરણ બાદ એવી યોનિમાં આવીને રિયત થાય છે—કર્મ પ્રમાણે *

* આ પ્રકારની એક જ ગેલી જાતિ અમેરિકાની અમેઝોન (Amazon) ખાંડીના કિનારે જુદા પર નિવાસ કરે છે. તેના હોઠ એક એક હાથ લાંબા હોય છે. આ મિલકત જ ‘મનુષ્યથી’ વિલક્ષણ આકાર-વાળા છે, કિન્તુ ‘મનુષ્ય’ છે. ‘સરસ્વતી’, વર્ષ ૧૦, અંક ૪.

* સૃષ્ટિમાં ‘કર્મ’ અને એના પરિણામ મુકરર છે. કારણ સૃષ્ટિના કાનૂન નિયમિત છે. એટલે કે જેટલા પ્રકારના ‘કર્મ’ છે એટલા જ પ્રકારની યોનિઓ છે, અને તે એટલે સુધી કે પ્રત્યેક યોનિમાં ઉત્તમ, મધ્યમ, નિમ્ન અને અધમ આદિ વેદાવિદ્યમાન છે. સૃષ્ટિનો કોપવેદો છે કે અમુક પ્રકારના કર્મની પરાકાષ્ટા પર પહેલ્યવાંથી અમુક યોનિમાં જન્મ જ પડે છે.

જ્યારે એ સિદ્ધ થઈ ગયું કે પોતાની વશપર પરાની પ્રતિકૂળ જરા પણ આકાર પ્રકારમાં પરિવર્તન હોવાથી વશ ચાલતો નથી, ત્યારે વિકાસવાદમાં-ક્રમક્રમ ઉત્પત્તિના સિદ્ધાન્તમાં જરા પણ દમ જણાતો નથી.

અહીં સુધી તો એમ ખતાવવામાં આવ્યું કે ગણિતની ગણતરી કરતા પણ સૃષ્ટિની શરૂઆતથી આજસુધીમાં આટલી ક્રમ ક્રમ ઉત્પત્તિ ન થઈ શકે કોઈ પણ પ્રાણી પોતાના હાડકા ઉપર કાબૂ ન ગખરાના કારણથી તેના પોતાનો આકાર-પ્રકાર નથી બદલી શકતું, અને તેમજ મિશ્ર-યોનિ સમ્બંધથી વચગાંઈ થતી નથી.

હવે એમ ખતાવવામાં આવે છે કે મનુષ્ય વાદરા આદિ પણ વિભાગનું પ્રાણી નથી વાદરા અને ગોરીયાની બનાવટમાં એટલું અન્તર નથી કે જેટલું ગોરીલા અને મનુષ્યમાં છે, અને આ અન્તર એટલું છે કે જેને વિજ્ઞાન કદીયે એક નહીં થવા દે.

પૃથ્વીમાં, માણસોને બાદ કરતાં, જેટલા જેટલા પ્રાણીઓ છે તેમાં કોઈના પણ વાળના રંગમાં અને બનાવટમાં એટલું પરિવર્તન થતું નથી જોવામાં આવતું જેટલું મનુષ્યના વાળમાં જોવામાં આવે છે જે ગાય સફેદ હોય છે તે આશ્વન સફેદ જ રહે છે જે ઘોડો લાલ હોય તે શુવન પર્યંત લાલ જ રહે છે બૂખરા વાદરા બૂખરા રંગનો જ રહે છે પણ મનુષ્યના વાળનો રંગ ચાર વખત બદલાય છે જન્મથી વેળા વાળ બૂગ હોય છે. પછી કાળા, ત્યારબાદ સફેદ અને અન્તમાં પિંગળા થઈ જાય છે મનુષ્યનો નાળ સાથે શો મળે છે? આ બાબતનો ઉત્તર ભાગતર્પણના પડિતો સિવાય બીજા કોઈથી આપી શકાય તેમ નથી અથર્વવેદ ૧૪, ૫, ૫૫માં લખ્યું છે કે—

‘બૃહસ્પતિ પ્રથમ સૂર્યાયા દીપ્યે વશમકલ્પયત્’

અર્થાત્ બૃહસ્પતિએ પહેલા જ સૂર્યદાગ માથામાં વાળ ઉત્પન્ન કર્યાં મનુષ્યનું માથું આકાશ તરફ છે આકાશ જેને ધૌ, અગ્નિ, બૃહસ્પતિ વગેરે કહે છે બૃહસ્પતિનો પ્રકાશક સૂર્ય મિશ્રણ દ્વારા બૃહસ્પતિને મનુષ્યના શરીરમાં પહોંચાડે છે હવે એકાદમ થયું કે ‘ઈયર’ જ સૂર્યને પણ પ્રકાશ આપે છે અને એજ ‘ઈયર’ વિદ્યુતને પણ પેદા કરે છે વિદ્યુત અને વાળને શો અને કેટલો સંગ્રહ છે એ કહેવાની જરૂર નથી જ્યારથી અમ્બુ જાન પ્રાપ્ત કરવા માટે છે ત્યારથી જ વાળનો રંગ કાળો થતો જાય છે શ્યામ રંગ ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ કેટલો જલ્દી પડે છે (શ્યામ રંગ પ્રકાશ કેટલો ખેએ છે) એ પણ કહેવાની જરૂર નથી. આ વિવરણથી એમ સમજાય છે કે જેના વાળનો રંગ નથી બદલાતો એના વાદરા તથા ગોરીલા કદીએ મનુષ્યના વડવાઓ ન હોઈ શકે.

કહી દો—

રમણ વ્યાસ

વિલો ! ગાઢા ઝાઝયા તિમિર થર આ ઓજસ ભરો
હરે આશા પથે વમળ રચતી કેંક મૂંઝવે,
ભરો દિસિ હાવા શુવન પથે વા દૂર સરો.
કહી દો કે ખૂટી અપરિમિત શક્તિ પ્રભુ હવે !

સર્કસના જંગલી જાનવરો

અને

તેમની કેળવણી

નીલકંઠ ગોપાળ ડાંગરે

હું પ્રો. છત્રેના સુપ્રસિદ્ધ સર્કસમાં મેનેજર તરીકે કામ કરતો હતો. 'સર્કસના' દરેક વિષયોમાં હું નિપુણત હતો. પરંતુ જંગલી જાનવરો કેવી રીતે કેળવવાં તે હું જાણતો નહોતો. એ કલા જાણવી જોઈએ એવી મારી ખાસ ઇચ્છા હતી એ સર્કસમાં તે સુયોગ ન આવ્યો. પણ ચોમાસાની રજા દરમિયાન ખીજા સર્કસમાં મને કામચલાઉ સ્થાન મળી ગયું અને તે સર્કસના માલિક નવાં જંગલી જાનવરો કેળવવા માગતા હોઈ મને ત્યાં છપ્પેકડી તક સાંપડી. મેં તે માલિક સાથે, તેના સર્કસના મેનેજર તરીકે ચક્રધરપુર, ખડગપુર, અસનસોલ, રાંચી વગેરે નાનાં-મોટાં ગામોમાં ફરી, જંગલી જાનવરો કઈ રીતે કેળવાય છે તે જોયું-જાણ્યું. આ સ્થળે તે અનુભવ રજૂ કરવાની ઇચ્છા છે.

જંગલી જાનવરોને કેળવવાં હોય તો પ્રથમ એ બાજત ખ્યાનમાં રાખવી. જોઈએ કે તેની શરૂઆત છ સાત મહિનાનાં બચ્ચાંથી જ થઈ શકે છે. ચોતોના સ્વભાવધર્મ અને તાકાતની ખરી કદમતા તેને આવતાં સુધી જ તે હુકમ માની શકે છે. તેથી તેને બાળપણથી જ કેળવવું જોઈએ.

અમે એક વાઇનું બચ્ચું પકડ્યું. શરૂઆતમાં એ 'બચ્ચાના' ગળામાં ચામડાનો પટો ચડાવી, તેને પાંજરાની બહાર કાઢી, સાંકળથી પકડી, ખૂલી જગ્યામાં ફેરવવાનું કામ ચાલ્યું. તે બચ્ચું પાંચ-છ દિવસમાં તેના માલિક સાથે નાચવાં-ફરવાં લાગ્યું. રાજ નજી-ચાર વખત તેને સાંચે ફેરવતા. એવી રીતે તે ગાંજીસોની સાથે પણ હળી ગયું. એ બચ્ચાને ચાર છંચ પહોળા તથા ત્રીસ ફૂટ લાંબી લોખંડની અદર પટ્ટી પર ચાલવાનું, તે પર સળગતા ગોળે સળિયામાંથી પસાર થવાનું, તોપ ફાડવાનું તેમજ હાથી પર સ્વારી કરવાનું કામ શિખવવાનું હતું. એ બધાની પ્રાથમિક તૈયારી પાછળ આઠ દિવસ અને દોઢસો રૂપિયા ખર્ચાયા.

જે દિવસથી એ બચ્ચાને અદર પટ્ટી પરથી ચાલતાં શિખવવાની શરૂઆત થવાની હતી તેના આગલે દિવસે તેને ખાવાનું ન અપાયલું. બીજા દિવસે પાંજરું ખોલી, તેના મોં સામે માંસનો ટુકડો ધરી તે તરતજ ઉપરોક્ત પટ્ટી પર પહોંચવાની નિસરણી પર મૂકી દેવામાં આવ્યો. બચ્ચું દોડીને નિસરણી પાસે પહોંચ્યું ને ટુકડો ઝડપી લેવાને તેણે ઇલાજ મારી. પરંતુ તેના મુઠાની સાંકળ પકડનારે તેને ફરવા ન દેતાં તે અકેક પગથિયું ચડીને ટુકડા પાસે પહોંચી શકે એટલી હદે જ સાંકળ ટીકી મૂકી. એ રીતે સાંકળની ખેંચતાણથી ત્રણચાર વખતની ચડ-ઝીતર પછી જ એ બચ્ચું ટુકડો ઝડપી શક્યું. આ રીતે પગથિયાં ચડી જવાથી ખાવાનું મળે છે એની ત્રણચાર દિવસમાં ખાતી થતાં તે બચ્ચું નિસરણી પર રાજ ચાર પાંચ વખત દસચાર ઓટા ખાવાં લાગ્યું.

પાંચેક દિવસ પછી એ બચ્ચુ પગથિયાં ચડી માંસ ખાવા માટે મોં નીચું કરે એટલામાં જ એક માણસે તે કટકો ત્યાંથી ઉપાડી જે પટ્ટી પરથી બચ્ચાને ચાલતાં શિખવવાનું હતું તેની વચ્ચે મૂકી દીધો. બચ્ચાને જૂખ ધણી લાગેલી હોઈ તેણે તે પટ્ટી પર ચાલવાનો પ્રયામ કર્યો. તેના પ્રયાસને સુલભ બનાવવાને પટ્ટી પણ એક ફૂટ પહોળી અને લાકડાની રાખવામાં આવી હતી. બચ્ચુ થોડેક સુધી તો આદ્યું પણ પછી તે ગભરાઈને અટકી ગયું. પ્રવાસ પડતો સુકાવાથી તેને ખાવાનું પણ ન મળ્યું. એ રીતે અખતરામાં બે દિવસ પસાર થયા. ત્રીજે દિવસે જૂખથી બ્યાકુળ બનેલું બચ્ચુ પટ્ટીની અધવચ પડેલા માંસના ટુકડા સુધી પહોંચી ગયું પરંતુ તે એ ટુકડાને સ્પર્શે તે પહેલા જ એક માણસે તે ઊંચકાને પટ્ટીના બીજા છેડા પર મૂકી દીધો. બચ્ચું ફરી ગભરાવા લાગ્યું પરંતુ બાહુ ફરતું મુસ્કેલ હતું અને ખોરાક પણ આગળ પડ્યો હતો. બચ્ચુ સાવચેતીપૂર્વક આગળ વધ્યું ને છેડા પર પહોંચતાં જ તેણે ટુકડાને ઝડપથી મોંમાં ઉતારી દીધો. એ જ વખતે પ્રથમ છેડા પર માંસનો બીજો ટુકડો મૂકવામાં આવ્યો. એ પર નજર પડતા જ બચ્ચુ તે ઝડપી લેવાને તલપાપડ બન્યું. એક વખત પટ્ટી પસાર કરવાથી ઝોછા થયેલા બંને તેનામાં હિંમત જન્મી. તે તે જ પટ્ટી પર પાછું ફર્યું. ને એ રીતે ખોરાકની લાલચે તેણે ત્રણ ચાર વખત એ પટ્ટી પસાર કરી.

બીજે દિવસે જૂખ બચ્ચુ ન્યારે પટ્ટીની અધવચ પહોંચ્યું ત્યારે માંસનો ટુકડો ત્યાંથી ઊંચકાને આગળ મૂકવાને બદલે પાછળ મૂકવામાં આવ્યો. બચ્ચુ ખીજવાઈ ગયું. તેની આંખોમાં ઝનૂન પ્રકટ્યું. પણ પટ્ટી બાધેલી લોખંડી ગાકળ અને આસપાસ ઊભેલા હથિયારબંધ અનુભવી માણસો સામે એ ઝનૂન નિરર્થક હતું. તેણે સત્યામદ આદ્યો. આગળ કે પાછળ પણ કશું માંડવાના પ્રયત્ન વિના જ તે અધવચ બેસી રહ્યું. તેને પટ્ટી પરથી ઉતારી લેવામાં આવ્યું. તે દિવસે તેને ખોરાક ન મળ્યો.

બીજે દિવસે પણ એ જ પ્રયોગ અમલમાં મુકાયો. બચ્ચાથી આજ તો બોજન વિના રહી શકાય તેમ નહોતું. તેણે માંસનો ટુકડો મેળવવા અધવચથી પાછા ફરવાનો પ્રયત્ન આદ્યો. પાછળના પગ પાસે લઈ, ચરીર સકોચી, આગળના પગ ધીરેથી બદલાવી, આખરે તેણે મોટું તો બદલ્યું. તેના કેળવણીકાર રખેવાળે તેને તે પ્રયત્નમાં સારી મદદ કરી. બચ્ચુ ઝડપથી માંસના ટુકડાની નજીક પહોંચી ગયું. પરંતુ તે જ સમયે રખેવાળે તે ટુકડો ફરી પટ્ટીની અધવચ મૂકી દીધો. જૂખથી અને પ્રયત્નથી સજ્જતાથી ઉત્તેજિત બચ્ચુ તરત બાહુ ત્યાં દોડી ગયું તે પ્રમાણે ત્રણત્રણ ચાર દોડના અંતે તેને માંસનો એકેક ટુકડો અપાયો. આ રીતે બચ્ચું નિસરણી પર ચડવાની, પાટિયા પર જવા-આવવાની અને અધવચથી પાછા ફરવાની કેળવણી પામ્યું.

પેદેરથી દિવસ પૂર્વે આવા સજ્જ અને સતત અખતરાના અંતે એક ફૂટ પહોળા લાકડાના પાટિયાને રથળે ચાર છય પહોળા લોખંડી પટ્ટી ગોઠવવામાં આવી. તેના પર પાંચેક ફૂટ આગળ વધતાં જ બચ્ચુ ગભરાઈને અટકી ગયું રખેવાળે તેને આગળ વધવામાં મદદ કરવા માંડી પરંતુ પ્રગતિ બહુ આશાજનક ન નીવડી. ચોદમો રત્નનો ઉપયોગ પણ નિર્થક ગયો. તે દિવસે બચ્ચાને નીચે ઉતારી લઈ જૂખ્યા પેરે જ પોંજરામાં ગોંધી દેવાયું.

બીજે દિવસે જૂખ બચ્ચું બચ્ચુ ખોરાકની લાલચે પટ્ટી પર આડેક ધીટ ચાલી ગયું. પણ પછી અદ્ધર પટ્ટી જૂલવા માંડતા બચ્ચુ ગભરાઈને ચંબી ગયું. તેને જખરદસ્તીથી ચલાવવાનો

અંધારામાંથી તે પટ્ટી પરથી ગળાડી પડ્યું. તેને જાણીમાં ઝીલી લઈ ફરી પટ્ટી પર ગોઠવવામાં આવ્યું. બચ્ચું જરૂર પર ચડ્યું. પણ એના કળવનારાઓને એવા જરૂરને કાજમાં લેવાંતી કલા સાધ્ય હતી.

પટ્ટી પર આગળ વધવામાં ખોરાકની લાલચ કરતાં, પડી જવાનો ભય બચ્ચાને વિશેષ હતો. જાગરદસ્તી કરતાં તે ચુરસે ચતું હતું. મારીને કળવવા જતાં તે કાયમનું જાગડી જવાનો સંભવ હતો. તેમ કરતાં તે ફૂંકો મારવાનો પ્રયત્ન કરે અથવા તો તે પંખોનો પણ ઉપયોગ કરે, ને ગોઠા મળે તો તે બટકું પણ જરી ખેસે. વાધના નખ અને ચૂકનું ઝેરી તેમજ સ્વભાવનું ઉત્તેજક સ્વરૂપ એતાં આપા સંયોગોનો જન્મ દિતકારક નહોતો. એટલે બચ્ચાને પ્રતિભાવથી આગળ વધારવાનો એક માત્ર માર્ગ રહ્યો. તે માટે માનકે અણીવાળા બે સળિયા તથા બે અર્ધ ચંદ્રાકૃતિ શળ ગરમ કરાવી મૂકનાં ને બચ્ચું પંખે ઉગામે તો તે પર સળિયા અડાડવાનો અને બચ્ચું જરવા જાય તો બીજા દાયથી શળ ચાંપી દેવાનો પ્રયોગ સાર થયો. ડામના અનુભવથી બચ્ચાએ પ્રતિકારબળ અજમાવવાનું છોડી દીધું. ને તે આગળ વધવાની વેતરણ કરવા લાગ્યું. એ જ સમયે પટ્ટીની બન્ને બાજુએ બે માથુસો ગરમ સળિયા લઈ ઊભા રહ્યા ને રખેવાળે તક જોઈ પાછલા પગ પર સળિયા ચાંપી દીધો. આ રીતે ત્રણ બાજુએ ભય વધી પડતાં બચ્ચાએ આત્રણ દોટ મૂકી ને તે પટ્ટીના છેડા પર જઈ પહોંચ્યું. ત્યાં તેને પંખાળોને તેની નજર સામે છેડે પડેલા માંસના ટુકડા પર વાળનામાં આવ્યા. આ વખતે રખેવાળે તેને ત્યાં પહોંચવામાં મદદ પણ કરી. અને તેને માંસનો એ કટકો ખાવા દેવામાં આવ્યો. પણ તે જ વખતે બીજા છેડા પર બીજો ટુકડો મૂકવામાં આવ્યો. ડામ અને ભૂખના અનુભવે બચ્ચાને એવું ગભરાવી મૂકેલું કે તે પડી જવાના ભયને ભૂલી જઈ પટ્ટી પર વારંવાર આવજા કરવા લાગ્યું. તે દિવસે તેને ખોરાકમાં દૂધ પણ મળ્યું.

આ રીતે ત્રણચાર દિવસ પર્વન્ત લાગલગાટ પ્રયોગથી બચ્ચું પટ્ટી પર આશાનીથી આવજા કરવા લાગ્યું. ડામના પ્રયોગે તેને એવું ચમકાવી મૂક્યું હતું કે તે લોખંડનો સળિયા નજરે પડતાં જ ગભરાઈ ઊઠતું એટલે હવે સળિયા તપાવવાની ખાસ જરૂર ન રહેતી.

તે પછી પટ્ટી પર અધવચથી પાછા ફરવાનો પ્રયોગ સાર થયો. લાકડાના પાટિયા પર તો તે પ્રયોગ સફળ થઈ ચૂક્યો હતો પણ લોખંડની પટ્ટી વિશેષ સાંકડી અને વધારે નખી જતી હોઈ બચ્ચું ગભરાવા લાગ્યું. પણ ડામના ભયથી તેની સામગ્રી કરવાની વૃત્તિ દબાઈ ગઈ હતી. એટલે તેણે સાવચેતીપૂર્વક પાછા ફરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેમ કરતાં તે બેચણ વખત જાગડી પડ્યું. પણ તેને જાણીમાં ઝીલી લેવાનું હોઈ તેના શરીરને કશી ધમ્મ ન પહોંચી. ધીમે ધીમે તે આ કામમાં પણ ટેવાઈ ગયું. પછી તો તેને ખોરાક પણ કામની પૂર્ણાકૃતિ પછીજ અપાવા લાગ્યો. ખોરાકની ઇચ્છાથી બચ્ચું આઠા પ્રમાણે કામ અડપથી પૂરું કરવા લાગ્યું. તેના કામને વધારે સારું જનાવવાને વચ્ચે તેને એક-બે દિવસ ઉપવાસ પણ કરાવવામાં આવ્યા.

હવે છેલ્લા કડિન પ્રયોગની તૈયારી થઈ. બચ્ચું ગભરાઈને ન નાસી આવે. તે માટે પૂરતો બંદોબસ્ત થયો. તે પછી બચ્ચું જેવું પટ્ટીની અધવચ પહોંચ્યું કે તેની સામે અને પાછળ લોખંડના સળિયા (આસપાસ ફેરાસીનમાં બોળેલું કપડું વીંટી સળગાવેલા) ગોળાકૃતિ સળિયા ધરવામાં આવ્યા. બચ્ચાની ગભરામણને સીમા ન રહી. એ જ વખતે તેની પાછળ

એક-મોટા ફાટા જેવો ધડાકો થયો અને તેની સાથે જ પૂંછડીની નીચે ડામ પડ્યો. બચ્ચાંએ એક-ક્ષણમાં જ જોઈ લીધું કે પાછળ કે બાજુમાં ફરવા કરતાં. સામે જળતા ચક્રમાંથી પસાર થવું એ ઝોહું ત્રાસજનક છે અને ખીજી જણે તે તેમાંથી પસાર થઈ ગયું. રખેવાળે તેને એ ક્રિયામાં પૂરતી મદદ કરી.

ઉપરાંત ક્રિયાઓ બચ્ચા પાસે એક જ દિવસમાં વારંવાર કરાવી તેની બીજી બાજી નોખવામાં આવી. આઠેક દિવસમાં તો બચ્ચું એ બધી ક્રિયાઓ નીડરતાથી કરવા લાગ્યું.

આ રીતે બધી મહિનાના ગાળામાં બચ્ચું પ્રથમ પ્રયોગ માટે સુસજ્જ બન્યું. આસનસોલમાં જઈને ખેલમાં પ્રથમ રાત્રે જ તેણે દળરો પ્રેક્ષકોને સફળ કામથી મુગ્ધ બનાવ્યા. માલિકમાં આનંદને હદ ન રહી. તેણે બચ્ચાને માસ સાથે અરચક દૂધ આપ્યું. રખેવાલને ધનિામ આપ્યું. સર્કસના કાર્યકરોને શિખડ-પૂરીનું જમણું આપ્યું. પરંતુ બચ્ચાને માટે હવેથી દિવસે મળતો ખોરાક બંધ થયો, રાત્રે એક વાગે ખેલની પૂર્ણાહુતિ પછી જ તેને ખાવાનું મળવા લાગ્યું.

થોડા, ફૂતરો, હાથી વગેરે પ્રાણીઓને કુદરતે અકલ આપેલી હોવાથી તેમજ તેમને મારવાનાં, કાપીને રાખવાનાં અને કેળવવાનાં સાધનો ધણું હોવાથી એ પ્રાણીઓ તેમના જીવનમાં કોઈ પણ વખતે નવું કામ શીખી શકે છે-બચ્ચાં હોય તો તેટલી ચપળતા અને મુગમતા વધારે એટલું જ. ઉપરાંતમાં, તેમની વય જેમ જેમ વધતી જાય છે તેમ તેમ તેમના રવણાવ કરેલ મતો જાણ તેઓ માણસો સાથે હળીમળીને રહે છે. પરંતુ વાધ, વર, સિદ્ધ વગેરે જંગલી જાનવરોની બાબતમાં તેવું નથી હોતું. તેમનામાં અકલ નથી હોતી, તેમજ વય વધતી જાય તેમ તેઓ વધારે કૂર બનતાં જાય છે. એટલે તેમનામાં પોતાની શક્તિનું જ્ઞાન પ્રકટે તે પહેલાં-બાળવયમાં જ તેમને કેળવી શકાય છે. મોટાં થયાં પછી તેમને કેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ મૃત્યુને નોતરવા જેવું છે.

પરંતુ એક વખત કેળવાઈ ચૂક્યા પછી જંગલી જાનવરો ખીજાં કોઈ પણ પ્રાણીઓ કરતાં વધારે લાભદાયી નીવડે છે. ખીજા પ્રાણીઓને તો શુ પણ માનવીને પણ કોઈ પણ તાલીમ જળવી રાખવા તેના સતત મહાવરો રાખવો પડે છે જ્યારે જંગલી પ્રાણીઓની બાબતમાં તો, પ્રામેદિનની રેકડ પર ચપાળ જળવાઈ રહે કે નેગેટીવ ફોટો-પ્રિન્ટ મર ચિત્ર જળવાઈ રહે અને તેને ગમે ત્યારે ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેમ તે પ્રાણીઓને એક વખત અમાયલી કેળવ્યું નરે ત્યારે ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. હુદિમાન પ્રાણીઓ કે માણસ પ્રસંગે મારખી તેના ગેરલાભ પણ ઉઠાવી શકે છે-જાહેર ખેલમાં જૂલ થશે તો પાછળથી મળ થશે પણ તાત્કાલિક સજ્જ તો નથી જ ચવાની તે તેઓ સમજતાં હોય છે. જ્યારે જંગલી પ્રાણીઓ તે જ્ઞાનથી વંચિત હોઈ તેઓ ગમે તે પ્રસંગે એકધારે કામ આપે છે. વય વધતી જાય તેમ તેમનામાં કૂરતા વધતી જાય છે એટલી જ તેમના વિષયમાં સાવચેતી રાખવી જોઈએ.

આ જ્ઞાન સાથે બચ્ચાને કેળવવાનું કામ ખ્યાગળ ચાલ્યું. એક સાંખા તારને છોડે માંસનેા દુકડો ભેરવી તે તેના મોં સામે ધરવામાં આવ્યો. બચ્ચાએ એ દુકડો ઝડપી લેનાં સાથે તાર પણ ખેંચાવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે સતત પ્રયોગથી બચ્ચું તાર ખેંચતાં રેવાઈ ગયું. પછી તે તાર ખેંચે તે જ પળે દૂર ધડાકો મવા લાગ્યો. જંગલમાં ઉછરેલો વાધ તો આવો ધડાકો સાંભળતાં જ વીકરીને ચાંકળ તોડીને પણ નામવામાંડે. બચ્ચું પણ પ્રથમ તો ગભરાયું.

સાંકળ ન હોત તો નારી પશુ જાત. પણ પછી ધર્મકર્તા પ્રસંગે ખાવાનું મળતું હોવાથી તે તેનાથી ટવાયું. ધીમે ધીમે અવાજ મોટો થવા લાગ્યો તેનાજીક આવવા લાગ્યો. વખત જતાં તે તાર સરકારની પરવાનગીથી તૈયાર કરાવેલી તોપ સાથે નોંંચામાં આવ્યો. અચ્ચુ તાર ખેંચે કે તોપનો ધડાકા થાય. પ્રેક્ષકોની હાજરીમાં તારને છેડે માંસ ન વળગારી શકાય એટલે પ્રથમ માંસને રથળે લોહી ચોપડાવા લાગ્યું અને પછી તે કામની પૂર્ણાકૃતિ પછી ખાવાનું મળતું હોય અચ્ચુ લોહી વિના પશુ તાર ખેંચતાં ટવાય ગયું. પણ તે અવાજથી ગભરાવાનો વાધનો જાતિસ્વભાવ ન બૂલી શક્યું. તે દેવ પ્રમાણે ત્રણ વખત તાર ખેંચી ત્રણ ધડાકા તો કરે પણ પછી ગભરાઈને પીંજરામાં લપાઈ ગય.

ઉપરોક્ત બંને પ્રયોગોના વર્ણન પછી, વાઘ કે સિંહને હાથી પર સારી કરવાનું, અચ્ચુક રથળે ફૂદકા મારવાનું, બકરીની સાથે જમવાનું વગેરે કામ કરી રીતે શિખવાતાં હશે તે સહેજે સમજી શકશે. શિક્ષણમાં પ્રેમ અને દિલાસો મહત્ત્વનો ભાગ લખે છે. ઘોડા, ફૂતરા, હાંથી, ગાય, બળદ વગેરે ચતુષ્પદ તેમજ ઉંદર, સસકું વગેરે નાના જીવ તથા પોપટ, કોપલ, મેના, કખૂતર, ચકલી વગેરે પક્ષીઓ પોતાના માલિકને સારી રીતે પિછાને છે અને પ્રેમ, દિલાસો કે સમ્મના સ્વરૂપને સમજી શકે છે. માણસો પર તરાપ મારવી, મોડું કાંસી કરાવવા પ્રયત્ન કરવો, ધૂર ધૂર અવાજ કરવો, પંખે મારવો, નખથી સામેના માણસને ઇજા પહોંચાડવી એ આ પ્રાણીઓના 'જાતિસ્વભાવ' છે, જન્મસિદ્ધ હક છે, અચાનક સાધન છે અને તે પુરસ્કૃતિ બંધે છે. એટલે એમાંથી અચના માણસે કામ લેતી વખતે પોતાનાં બંધનદાર દરિયાપારે પાસે રાખવાં એ ખાસ અગત્યનું છે.

સર્કસનાં જંગલી પ્રાણીઓ સંબંધમાં સામાન્ય પ્રશ્નોમાં વિશેષ ધ્યાન અગત્ય પ્રવર્તે છે. કોઈકે પ્રશ્ન એકરૂપતાથી અથવા બૂલથી રમતમાં પ્રાણી છૂટી જાય તો પ્રેક્ષકોમાં નાસલાંગોતો પાર નથી રહેતો. પણ એ પ્રાણી તો કામથી કંટાળેલું કે ગભરાયેલું હોઈ પોતાનું પીંજરું શોધતું હોય છે. જંગલમાં કે ગામમાં નારી જવાય એવો તેમને ખ્યાલ પશુ નથી હોતો. માથાપં તરફથી શિકાર કરી ખાવાનું શિક્ષણ ન મળેલું હોવાથી સામે આવેલા પ્રાણીઓના અગર માનવોના શરીરમાંથી કંઈ ખાવાનું મળશે એવી તેમને કલ્પના પણ નથી હોતી. તેના પીંજરામાં બકરી કે મરઘી મૂકી દેવામાં આવે તો ખાવાના હેતુથી તે તેને મારતું નથી. તે જરૂરે ચડે છે અથવા તરાપ મારે છે તે ખીજ અથવા ગભરામણથી સ્વરક્ષણ માટેજ. માંસ અથવા લોહીને પોતાનો ખોરાક પ્રાણીઓના શરીરમાંથી આવે છે તે જાનથી તે વંચિત હોય છે. તરાપ મારવામાં કે નહોતર હોવામાં સફળ થઈને જો તે જીવતાં પ્રાણીનું લોહી આખી જગતે જાય તો તેનું તે જાન ખીલવા માંડે છે. ને તેમ ચાપ તો પ્રાણી હાથથી અંધુજ સંમંજનું. તેવો પ્રસંગ ન આવે તે માટે સર્કસના માલિકો પૂરતી કાળજી રાખે છે. પણ કમલાગ્યે એવો પ્રસંગ આવી જાય તો ભોગ ખતનાર માનવી નશીલદાર હોય તો જ જીવી શકે છે.

લોહીમાંસની ગંધ પારખવામાં આ પ્રાણીઓ ખૂબજ કાબેલ હોય છે અને પુરુષ કરતાં સ્ત્રી આગળ તે વધારે કાલાં જને છે તે અનુભવ સર્કસની પ્રગતિમાં ઘણાજ લાભદાયી નીવડે છે. લોહીમાંસ ચોપડેલી જડ વસ્તુઓમાં પણ તેમનું ધ્યાન પરાવી શકાય છે. તેઓ જરૂરે ન ચડે તે માટે તેમને પ્રેમથી પંખાળવામાં આવે છે છતાં પ્રત્યેકવંશાત સમ્મનો ઉપયોગ કરવો પડે તો તેઓ હુમલો કરીને પંખે મારવામાં, અચ્ચુક ભરવામાં કે લોહી ચોપી નવામાં

સફળ ન થાય તે માટે બધાજ શક્ય સાધનો અજમાવવામાં આવે છે તેમની સાથે કામ લેતી વખતે બિનજરૂરી સન્નેગોમાં શૂલ્કથી લોહીમાસને સ્પર્શી વસ્તુઓ ન વપરાય તેની પણ કાળજી રાખવી પડે છે કેમકે તેમ થાય તો તેમનું ધ્યાન તે ચીજમાથી દૂર ખસેડવાનું અસંભવિત થઈ પડે છે. પરદેશી સર્કસોમાં આવા પ્રાણીઓ સાથેના કામ માટે મોટે ભાગે યુવતીઓને જ રોકવામાં આવે છે, જેથી કામ વધારે અસરકારક બને છે

આ પ્રાણીઓ સાથે કામ લેતી વખતે હાથમાં ચાલુક, પીસ્ટોલ કે લોખંડનો દડ રાખવામાં આવે છે કેટલાકની માન્યતા એવી છે કે હાથમાં વીજળીની બેટરી રાખવામાં આવે છે પણ અણીને વખતે એનો ઉપયોગ અસંભવિત હોઈ તે નથી વપરાતી. કેળવાયેલું પ્રાણી મારવાના ગમે તે સાધનથી ડરી જાય છે અને જો તે હદયકાર ઉશ્કેરાય તો પછી કાઠપણુ સાધનનો ઉપયોગ કરવાની તક નથી રહેતી

જે દિવસે કામ ન કરવાનું હોય તે દિવસે પ્રાણીઓને ખોગક મોટેભાગે સાજના સમયે આપવામાં આવે છે, અને જામના દિવસે રાત્રે કામની પૂર્ણાહુતિ પછી આપાય છે એટલે જે પ્રાણીઓને સાજરે ખોરાક ન મળે તેઓ આજે જેલમાં પોતાનો વાગે છે એમ સહેજે સમજી જાય છે અને કામની ત્વગિત પૂર્ણાહુતિ માટે તત્પર બને છે

ખોગક દિવસે રુબો હોય, શૂબ ન હોય કે કટાણો કે મુત્તી ઉપજ્યા હોય ત્યારે પ્રાણીઓને તેમના ગ્રેડાણના પાજગામાંથી કામ કરવાના મોટા પાજગામાં ભીતાગતા જખરદસ્તી કરવી પડે છે. તેવા પ્રમંગે કામ લેનારે પોતાની સંવામતીની ખૂબ જ કાળજી રાખવી જોઈએ. સર્કસમાં જંગલી પ્રાણીઓના વિષયમાં આદ્યમણના જે કર્મ ધાતક બતાવે બને છે તે મોટે ભાગે આવા પ્રમંગે પૂરતી કાળજી ન રાખવાના કારણનેજ આભારી હોય છે

નૃત્ય

મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ

૩મણુમ ૩મણુમ નાચે

જલબિન્દુ ગિન્દુ નાચે ...

૩મણુમ ...

સાગર ઉરની ભીમ નાચે

મુજ અંતર સાથ ગચે,

પળ પડતી, ચળ ચડતી રમભરતી !

અહા ! સૌ તરંગો, દિલ ઉમંગો રમ્ય જાગે....૩મણુમ...

મેઘ ગગન ગાળે, ઝાંઝ પખાજ વાગે,

બની મસ્તાન, ઘઈ શુલતાન, ભૂલી નિજ ભાન

વીજ ! રૂપાળી નાચે....૩મણુમ....

લંકા-માલદ્વીપ

કિશોર કાઠારી

લંકા ભરતખંડનો જ એક ભાગ હોય તેને ભારતવર્ષના પ્રાચીન સંસ્થાના તરીકે ઓળખાવતાં દુઃખ થાય છે. પરંતુ વર્ષો થયાં તે દ્વીપને રાજકીય દૃષ્ટિએ ભરતખંડથી જુદો પાડી દેવામાં આવ્યો છે અને આજે તો ત્યાંની સરકાર ત્યાંના અધિકારી વસતા હિંદીઓને દુઃખીત કરી રહી છે, તે જોતાં ભારતવાસીને માટે તેની ઓળખ કેવળ પ્રાચીન સંસ્થાના તરીકે જ શક્ય છે.

આજે લંકા એ કારણે ખ્યાન આકર્ષે છે—એક તો તે દિવસે દિવસે દિંદિપી વધુને વધુ અલગ થઈ રહ્યું છે અને બીજું આજનું સીદ્ધાન્ત એ પ્રાચીન લંકા હોવા વિષે ચંકા દર્શાવતા હોયો. હમણાં વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રગટ થાય છે. એ સંયોગમાં આ લેખ સમયોચિત નીવડવા સંભવ છે.

રામાયણ-કાળથી લંકા ઇતિહાસ-મંદિર ખન્ધું છે. તે સમયે તે દ્વીપ રાક્ષસોના દેશ તરીકે જાણીતો હતો. રામાયણના યુદ્ધમાં તે સેતુબંધથી ભરતખંડ સાથે સંકળાયો, અને ધીમે ધીમે આર્ય પ્રજા પણ ત્યાં વસવાટ કરવા લાગી. લક્ષ્મણના પુત્ર અનુરુદ્ધના નામ પરથી તે દેશના પાટનગરને અનુરુદ્ધપુર નામ મળ્યું.

ઈતિહાસમાં લંકા અનેક નામે ઓળખાયું છે. તેમાં લંકાદ્વીપ, સિંહલદ્વીપ, ઓજદ્વીપ, વરદ્વીપ, મંડદ્વીપ, રત્નદ્વીપ, નિરસદેશ, પોચા, તામ્રપર્ણી, તામ્રપાનિ, ટાલોપેન, સાલિધી, ગીલન, સિંગલદિપ, સેરિન્દીપ, રીલોન વગેરે નામ જાણીતાં છે.

આ બધાં નામોમાં અતિ પ્રાચીન નામ લંકા જણાય છે. રામાયણના સુન્દરકાંડમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સીતાની શોધમાં તે દ્વીપમાં જઈ પહોંચેલા હનુમાને પાછા ફરતાં જ્યારે દ્વીપના પાટનગરને આગ લગાડી ત્યારે લંકા નામે રાવણની મુંઝવેલીના લાભ મંદિરની પથ્થુ ખાનાખરાળી ચર્ચ ગયેલી. તે દેવીની સ્મૃતિમાં રાવણે સેતુસેતુ દ્વીપને લંકા નામ આપ્યું.

સિંહલ નામની ઉત્પત્તિ મંથનમાં છે' મત છે; પ્રદેશે' મત એમ કહે છે કે, 'મ. સ. પૂર્વે ૫૪૪માં બંગરાજ સિંહલે પોતાના પુત્ર વિજયને દેશપાર-કરશે' તે પોતાના સાથીઓ સાથે લંકા જઈ પહોંચ્યો અને ત્યાંના મૂળ વ્રતનીઓ પર વિજય મેળવી તેણે લંકામાં સુવ્યવસ્થિત રાજ્ય સ્થાપ્યું અને પિતાના નામ પરથી તે દ્વીપને તેણે 'સિંહલદ્વીપ' નામ આપ્યું. બીજો મત એમ કહે છે કે, 'અરણ્યકાજ સિંહ અને વંગતી રાજકુમારી સુસીમાના સંયોગથી જન્મેલ જે રાજકુમારોએ પિતાના નામ પરથી સિંહપુર ગામ વસાવ્યું અને સમય જતાં તેમના વારસો સમગ્ર લંકાની ગાદીએ આવતાં તેમણે પોતાનાં આદિ પુરુષ સિંહના નામ પરથી તે દ્વીપને 'સિંહલદ્વીપ' નામ આપ્યું.

ઓજદ્વીપ, વરદ્વીપ, મંડદ્વીપ વગેરે નામે લંકાવાસીઓનાં તેજ અને પરાક્રમને આધારી

છે તે નામો જોઈ અન્યોમાં વિશેષ પ્રમાણમાં મળી આવે છે લંકામાં લીલમ-મરમત ઇત્યાદિ રત્નો વિશેષ પ્રમાણમાં મળી આવતાં હોઈ તે રત્નદીપના નામે ઓળખાવે છે ચીની લોપમાં રત્નદીપનો અર્થ 'પોચા' થતો હોઈ ચીનાઓએ લંકાને તે નામે ઓળખાવે છે છે સં પૂર્વે ૫૪૩ માં ગજુમાર વિજયે લંકા સર કર્યું ત્યારે ત્યાની માગી સુવર્ણ મિશ્રિત અને લાવાશ પડતી હતી એ માગીમાં ખેનતા વિજયની સેનિકોનાં હાથ લાંબ થવાથી તેઓ તે દેશને 'તામ્રપાણિ' તરીકે ઓળખવા લાગ્યા તામ્રપણી, તામ્રપણી, તામપાનિ વગેરે એના રૂપાતર છે

હજારેક વર્ષ પૂર્વે આર્ય ખગોળશાસ્ત્રીઓ અક્ષાંશની ગણના લંકાદીપથી શરૂ કરતા એટલે લંકાનો અક્ષાંશ શૂન્ય ગણાનો પગિણામે ખગોળવિષયક અન્યોમાં લખેને અક્ષાંશનાના એટલે નિઃશ્વેદશ તરીકે ઓળખાવે છે ભારતગત્યાર્થ પછી તેને એ જ નામે ઓળખાવે છે આ જ માથે મદાકાગતના બીજાપરમા અને બીજા ખગોળવિષયક અન્યોમાં દિલ્હી, ઉત્તરેન કન્યાકુમારી અને લંકા એક જ રેખાશ ૭૫૭ હોવાનું અને એ જ રેખાંશને તેઓ વૃમધરેખા ગણતા હોવાનું જણાવાય છે લંકા ગળધમાં અક્ષાંશ-રેખાંશનું આ ૨૨૩૫ સ્વાભાવિક રીતે જ તે દીપના પાટનગરને અનુસરીને હોય તમાનયુગમાં રેખાંશની ગણના ગ્રીનવીચથી થાય છે આ એ ગણનાનુસાર દિલ્હી, ઉત્તરેન કન્યાકુમારી વગેરે ૭૭ રેખાશ પર આવે છે આ જોતા લંકાનું પ્રાચીન પાટનગર ૭૭ રેખાશ અને શૂન્ય અક્ષાંશ પર હશે વર્તમાન સીલોન ૭૮ થી ૮૨ રેખાશ અને ૬ થી ૧૦ અક્ષાંશના ગાળામાં આવેલું છે આ સ્થિતિમાં પ્રાચીન લંકામાંથી પશ્ચિમ અને દક્ષિણનો અર્ધ ઉપરાત ભાગ સમુદ્રમાં ડૂબી ગયો હોય અને વર્તમાન સીલોનદીપ એ ને લંકાનો અવશિષ્ટ પૂર્વોત્તર ભાગ હોય એ જ એકમાત્ર ઉદ્ય મલવિત છે અને ક્ષેત્રફળ સરખાવતા એ ઉકેલ સાચો પછી જણાય છે 'દીપવશ'માં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રાચીન લંકાનું ક્ષેત્રફળ ૫૭૬૦૦ ચોગ્રસમાધન હતું ત્યારે વર્તમાન સીલોનનું ક્ષેત્રફળ ૨૫૦૦૦ ચોગ્રમ માંદલ છે પ્લીની નામે પ્રાચીન રાગન અન્યકારે તે દીપનો એ ૫૭ તરીકે કરેનો ઉલ્લેખ પછી લંકાનું ક્ષેત્રફળ પ્રાચીન સમયમાં અતિવિસ્તૃત હોવાનું સૂચન કરે છે

ત્રિપદશિને પોતાના શિલાલેખોમાં આ દીપને 'તામ્રપણિ' તરીકે ઓળખાવે છે ત્યારે પ્લીની પોતાના અન્યમાં તેને 'ટાઓપેન' અને વ્યાગ્રોવેત'ના નામે ઓળખાવે છે મીટ્ટને પોતાના અમર મદાકાવ્ય પેરેડાઇઝ લેસ્ટ'માં તેને ટેમેગિનના નામે યાદ કરે છે આ બધા 'તામ્રપાણિ'ના રૂપાતર જણાય છે ટાલેમાંએ તેને 'સાલેડા' નામે અને આરમ પડિત આશુરિદને તેને 'ઝીલન' નામે ઓળખાવે છે આ બંને સિંહનના રૂપાંતર લાગે છે આગળ વ્યાપારીઓ તેને 'સિંગલદિન' કે 'સેગિન્દીવ'ના નામે ઓળખતા તે નામો પછી સિંહલદીપના રૂપાંતર છે

જ દિવસે બગવાન શુદ્ધ મુકિત પામ્યા તે જ વિશાખ સુદ ૧૫ ઈ સ પૂર્વે ૫૪૩) દિવસે વિજય લંકાના સિંહાસને બેઠો ૩૮ વર્ષ પૂર્વે સુવ્યવસ્થિત રાજ્ય ચલાવી તે અવમાન પામ્યો અને ને પછી બે વર્ષે સિંહલુગેનો નૃપતિ ઉપતિસ્મ પુવાસ લંકાનો ગાદિપતિ બન્યો તેની પછી અભય ગણતિરસ ઇત્યાદિ ગંજઓએ મારાન ચલાવ્યું

ભારતમાં ત્યારે ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્ય મિહાસને બેઠો ત્યારે સીયોનમાં નૃપતિ પકુડા જપ્તન વર્ષનું દીર્ઘ શાસન ભોગવી ચૂક્યો હતો તેણે સર્વસ્ત દીપમાં ભખતા ખીલેલી તેની પછી અનુક્રમે મુતશિવ અને દેવાનાપિય તિરસ લંકાના મિહાસને આપ્યા.

દેવાનાંપિય તિરસે ચાળીશ વર્ષ લગી મુસામન ચલાવ્યું. તેના રાજ્યકાળ સીધાનના ઇતિહાસમાં સુવર્ણકાળ કાતરાયો છે. તે ભારતપતિ અશોકનો મિત્ર હતો. અશોકને અનુસરીને તેણે પણ બૌદ્ધ ધર્મ અપનાવ્યો. તેણે ગયાના બોધિસ્થાની કાળ મંગાવી તે લંકામાં રાખી. અશોકનાં સંતાન-મેહેન્દ્ર અને સંધમિત્રા તેના જ સમયમાં બૌદ્ધ ધર્મનાં પ્રચાર માટે લંકા પહોંચેલાં.

દેવાનાંપિય તિરસની પછી અનુક્રમે ઉત્તીય, શિવ અને સુરતિરસ લંકાના સિંહાસને આવ્યાં. તેમના શાસનકાળમાં જૈન ધર્મે પણ પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તાર્યો જણાય છે. એ ગાળામાં બૌદ્ધ વિહારોના બાંધકામને તો કંથી દદ જ નથી રહી.

આ અરસામાં દક્ષિણદિશનાં રાજ્યોનું સામર્થ્ય વધી રહ્યું હતું. તેમાંના દામિલપતિ સેન અને શુભે લંકા પર આક્રમણ કર્યું અને સુરતિરસને દરાવી તેમણે ત્યાં બાર વર્ષ લગી શાસન ચલાવ્યું. પણ અંતમાં ઉત્તીયના ભાઈ અસેલે તેમને હણીને રાજદંડ પોતાના હાથમાં લીધો. તેની પછી લંકાના સિંહાસને આવેલા દુત્યગામણીનો શાસનકાળ તેણે ત્રીસ કરોડના ખર્ચે બંધાવેલા સ્વર્ગીય લોકપ્રાસાદથી જળણીતો બન્યો.

જળપ્રલયથી લંકા ક્યારે ફોણું બન્યું તે માટે ચોક્કસ સમય શોધી કાઢવો મુશ્કેલ છે પરંતુ દુત્યગામણીની પછી લંકાના અલૌકિક વૈજ્ઞાનમાં થયેલી ક્રમિક ક્ષતિ કોઈક આક્રમક સૂચન કરે છે. ત્રીજી સદીની શરૂઆતમાં લંકાનું શાસન ચલાવતો નૃપતિ ગજબાહુ ચેરના રાજવી શેન્ડુવના ખંડિયા જોવા હતા. અને તેની પછી પણ લંકા ધીમે ધીમે ધસાતું રહ્યું છે.

પાંચમી સદીની શરૂઆતમાં દિંદિના પ્રવાસે આવેલો ચીની મુસાફર ફાહિયાન એ વર્ષ લગી લંકામાં રહેલો. તેણે નોંધેલી હકીકત પરથી જણાય છે કે તેના સમયે પણ લંકાની માટી રસાળ અને સુવર્ણમિશ્રિત હતી, ત્યાંની આબોહવા સુંદર હતી, ત્યાં ભાંગીની પુષ્કળ પેદાશ હતી અને હિંદીઓની વસતી ત્યાં વિશેષ પ્રમાણમાં હતી.

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં લંકા વિષે અનેક સમય હકીકતો મળી આવે છે. તેમાં લંકાનાં પાટનગર તરીકે અનુક્રમે અભયપુર, વર્ધમાન, વિરાલ અને અનુરૂદ્ધપુર જણાવાયલ છે. ભગવાન શુદ્ધ સદ્ગુણે લંકાની મુલાકાતે આવેલા અને લંકાને ધર્મનું કેન્દ્ર માની તેમણે ઇન્દ્રને તેની સંભાળ રાખવા ભલામણ કરેલી. અશોકે અનુરૂદ્ધપુરની ઉત્તરે એક ભવ્ય બૌદ્ધ સ્તૂપ બંધાવ્યો હતો અને તેની નજીકના બૌદ્ધવિહારમાં હજારો બૌદ્ધાચાર્યો રહેતા હતા. આ ઉપરાંત કરોડોના ખર્ચે હજારોની સંખ્યામાં બંધાવેલા બૌદ્ધ વિહારોનાં વર્ણન કવિને પણ પ્રેરણા આપે એવાં છે.

બારમી સદીની શરૂઆતમાં લંકાનાં સિંહાસને આવેલ પરાક્રમબાહુ ખૂબ જ વશસ્વી રાજકર્તા નીવડેલો. તેણે દક્ષિણ-ભારતનાં ચોલ અને પાંડ્ય નામે એ મોટાં રાજ્યો હતી લઈ તેમને લંકા સાથે ભેળવી દીધેલાં. મૃતપ્રાંચ બનેલા બૌદ્ધ ધર્મને તેણે પુનઃ સજીવ કરેલો. તેણે કેટલાંક જગ્યાઓ બંધાવરાખ્યાં, પ્રાચીન બૌદ્ધ વિહારો તેમજ મંદિરોનાં અર્જોદ્ધાર કરાવ્યો. સ્થળે સ્થળે શાળાઓ અને ઔષધાલયોની સ્થાપના કરી. તેના સમયમાં લંકાનું સંસ્કૃત તથા પાલી ભાષાનું સાહિત્ય ખૂબ જ વિકાસ પામ્યું. તેણે પોતાના સિક્કા પ્રચલિત કરેલાં. લંકાની પ્રજા તેને લોકેશ્વરના ઉપનામથી સંબોધતી. મહામદ ગોઝનીએ ઉત્તર ભારતને જ્યારે બેઠાસ બનાવ્યું ત્યારે ઉત્તરની કેટલીક પ્રજા દક્ષિણે ચાલી ગયેલી અને ત્યાંથી દક્ષિણવાસીઓ સાથે તે ઠેક લંકા અને માલદીપ સુધી જઈ પડી. પરાક્રમબાહુએ તે સર્વને સંરક્ષણ આપ્યું.

લંકાના ખોદકામમાં પરાક્રમખાહુના મમજ્ઞા કેટલાક શિક્ષાઓ, ઇમારતો, શિક્ષાલેખો પ્રત્યાદિ મળી આવે છે. ઈ. સ. ૧૨૨૧માં પરાક્રમખાહુના મૃત્યુ સાથે લંકાના સુવિખ્યાત રાજવંશનું પતન થયું. પરાક્રમખાહુના વંશજો અને દક્ષિણભારતના કેટલાક રાજાઓ વચ્ચે એ સમયમાં મોટાં યુદ્ધો થયેલાં. તેમાં લંકાના રાજવીઓ ધીમે ધીમે ક્ષીણ બની કાળાતરે નિર્માલ્ય બન્યા.

ઈ. મ. ૧૫૦૦માં પોર્ટુગીઝો વિજ્ઞાના સમગ્ર સમુદ્રો પર ફરી વળ્યા ત્યારે કેટલાક પોર્ટુગીઝ વ્યાપારીઓએ ૧૬૪૦માં વ્યાપાર્યે લંકામાં પોતાનું યાણું જમાવ્યું. ૧૬૫૦માં તેમણે લંકાને પોર્ટુગીઝ મંરયાન બનાવ્યું. ઇ. સ. ૧૭૦૦માં ફ્રેન્ચોએ, પણ લંકાના કેટલાક ભાગે ઉપર સત્તા ભોગવી હતી પરંતુ પોર્ટુગીઝ તથા ફ્રેન્ચો વચ્ચે યુદ્ધ થતાં ફ્રેન્ચોને લંકામાંથી પોતાનું યાણું ઉઠાવીને પોન્ડીચેરી ભાગી જવું પડ્યું. તે પછી પચાસેક વર્ષ પોર્ટુગીઝોએ ત્યાં સત્તા ભોગવી પણ ૧૮૦૦માં જ્યારે અખિલ ભારત અંગ્રેજોના હાથમાં જઈ પડ્યું ત્યારે તેમના નામ માત્રથી ગલારાઈને પોર્ટુગીઝો ૧૮૧૫માં મોલેનમાંથી ભાગી છૂટ્યા. આ રીતે કોઈપણ ભતતના શ્રમ વિના ૧૮૧૬માં લંકાદ્રોપ અંગ્રેજોને હાથ આવ્યો.

આ સમયે પ્રાચીન પાટનગર કાન્ડીમાં શાસન ચલાવતો દેશી ગઝલ આહોશ ને ધર્મપ્રેમી હતો. તેણે બૌદ્ધ ધર્મને પુનઃજીવન આપવાનો પ્રયાસ કર્યો અને સિયામ સાથે મિત્રાચારી કેળવી. પરંતુ અંગ્રેજોએ તેને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકી લંકાને ભારતીય સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દીધું. તે પછી ભારતવર્ષને ટુકડે ટુકડે મંરયાન બનાવવાની નીતિને અનુસરીને ૧૯૦૧માં સોલેનને, ભારતવર્ષથી છૂટું પાડીને તેને 'કાઉન કોલોની' તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યું.

આધુનિક લંકાની કેટલીક દકીકત જાણવા જેવી છે અર્વાચીન લંકાદ્રોપની આકૃતિ જમરૂપ કે શીફળ જેવી છે. ભારતવર્ષ અને લંકાદ્રોપ વચ્ચે ૨૧ માઈલની પાકની સામુદ્રધુની છે. વચ્ચે મનારનો અખાત આવેલો છે. મનારના અખાત વચ્ચે કેટલાક નાના ટાપુઓ તથા ઊંચા ટેકરાઓ આવેલા છે. તે બધા મળીને કુલ ૬૦ માઈલ લાંબી કુદરતી પાળ બંધાઈ ગઈ છે. આ પાળને અત્યારે 'આદમનો પૂલ' * [Adam's Bridge] કહે છે. એ દ્વીપોમાં 'મનાર' અને 'રામેશ્વર' એવા બે મોટા દ્વીપો આવેલા છે. એ દ્વીપો વિસ્તારમાં ઘણા મોટા છે. ટેકરાઓની વચ્ચે કેટલીક ઊંડી ખાડીઓ છે. લંકાદ્રોપની મધ્યમાં તથા દક્ષિણ દિશા તરફ કેટલાક પર્વતો આવેલા છે. એ પર્વતો ઉપર કેટલાંક મોટાં જંગલો તથા રસાળ અને ફળદ્રુપ મેદાનો તથા ખીણો આવેલી છે. સૌથી ઊંચો પર્વત 'પેદતાલા' છે. તેનાથી ઊતરતા 'ગલા' અને 'આલિયા' પર્વતો છે. મહાવિલા તથા ગંગા નામની સુંદર સરિતાઓ એ પર્વતોમાંથી વહે છે. લંકાદ્રોપમાં સૌથી પ્રસિદ્ધ આદમની ટેકરી છે. એ ટેકરીના શિખર ઉપર ભુદ્ધ ભગવાનનાં પગલાં છે, અને ત્યાં બૌદ્ધાર્યોના મોટા વિહાર આવેલો છે. ત્યાં દરરોજ ભુદ્ધ ભગવાનનાં પગલાંની પૂજા કરવામાં આવે છે. લંકાદ્રોપની, પૂર્વે કેટલાક અધોર પર્વતોની ખીણમાં જંગલો આવેલાં છે, તેમાં જળપ્રલયથી ઘણાં મોટાં પ્રાચીન નગરો દટાઈ ગયાં હોવાનું કહેવામાં આવે છે. પ્રાચીન નગરોના કેટલાક અવશેષો ક્યારેક મળી આવે છે, પરંતુ નષ્ટ પામેલાં એ નગરોનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થતો નથી.

* આપણા અર્થ પૂર્વજ ભગવાન 'આદમ'નું રાખ્દ ઉપરથી 'આદમ' રાખ્દ હત્યજ થયો છે. એ પૂલ ક્યારે બંધાયો તેની ચોક્કસ તારીખ મળતી નથી, પરંતુ એટલું ચોક્કસ છે કે એ પૂલ ભગવાન 'મનુ' એવલા 'બાવા આદમ' નેટલો ભૂતો છે. રામાયણમાં એ પૂલ 'સેતુબંધ' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. અને તેમાં એ પૂલ ઉત્તમાને બાધ્યો હોવા સંબંધી વિગતવાર કથા વર્ણવાયલી છે.

ખીસ્માઈ જર્મન સામ્રાજ્યના પાયા પુરી ઓરિદ્યાને જર્મન અસર તજે ઢાંકી દીધું.

એ અરસામાં ઓરિદ્યામાં ફ્રાન્સ જોસેફ શહેનશાહપદે આવેલો. તેનામાં ખીસ્માઈનું પ્રભુત્વ નહોતું, છતાં તેણે કુનેહથી ઓસ્ટ્રો-હંગેરિયન શહેનશાહતને 'જર્મન' શહેનશાહતમાં ઓગળી જતાં ઉગારી લીધી. આયમતા સામ્રાજ્યને તેણે સાત દશકા લગી સોંપી રાખ્યું.

પરંતુ ઇતિહાસિક ગણતરીએ જોસેફ કમલાગી નીવડ્યો. પોતાના એકનાએક પુત્ર ફોલ્કનાં લગ્ન તેણે, રાજકીય દિલોને ખાતર, બેલ્ગિયમની રાજકુમારી સ્વીકાર્ષન વેરે કરેલાં. પણ ગુમાની સ્વીકાર્ષન ફોલ્કને સુખી કરવામાં નિષ્ફળ ગઈ. પરિણામે ફોલ્ક વત્સેરા ત્રામે એક યુવાન અભીરજનદીના પ્રેમમાં પડ્યો, ને ૧૮૮૬ના એક પ્રભાતે જગતને સમાચાર સાંપડ્યા કે ઓસ્ટ્રો-હંગેરિયન શહેનશાહતનો સુવરાજ ફોલ્ક પોતાની પ્રેમિકા સાથે ગેયરલોંગના શિકાર-વનમાં મરેલો મળી આવ્યો છે.

આ રીતે, ફોલ્ક મૃત્યુ પામતાં તરત જ સામ્રાજ્યના વારસોને પ્રંચ લેલો થયો. જોસેફને ઝોટો, ફ્રાન્સ ફર્ડીનાન્ડ અને ફર્ડીનાન્ડ કાર્લ નામે ત્રણ માલદીપ શબ્દો સ્વાભાવિક રીતે જ ચૂંટણી મોટાની યામ. પણ ઝોટો વિરુદ્ધ કે માલદીપનિવાસી મૂળ હોવાનો દાર ગતી ગયો હોય. જોસેફને તે રાજકર્તાની જોડાયેલ હોય અને ત્યાં રાજસારાંગ ફ્રાન્સ ફર્ડીનાન્ડને બચવામાં આવ્યું. પણ સમયમાં માલદીપો તેના સ્વામીપણા હેઠળ હતા, જોહાનિયન શુંદરી વેરે લગ કરવામાં માલદીપો છુંકા પડી ગયા હોય અને જર્મની ઉપર રાજકુમારના લગ્નનો આશ્રય મંસ્ત્રિતિ અને અપરેષોનો નાશ થયો હોય. ગમે તે હોય, પરંતુ એટલે તેણે લગ્ન સામેલો પાતો જે વિસ્તાર હતો તે આજે નથી. અને દલુ પણ દિવસે દિવસે હંગરીના અંતિરી સમુદ્રમાં ગરકાવ થતો જાય છે. આથી તે દીપનો પ્રાચીન ઇતિહાસ કે પોતાનીતં સાથે સમુદ્રમાં સમાઈ ગયો હોય એ સંભવિત છે. લગભગ છેલ્લા એક જોસેફના માલદીપ ઇતિહાસ ઉપર નજર દોડાવતાં માલદીપનાં પ્રથમ મુસલમાન સોનનું નામ 'મુદમ્મદ-ઉલ્લ-આદિલ' હતું, જેના સાસનકાળમાં દીપવાસીઓને તરખીજ દેશના રહેવાયાળા 'યુસુફ-સમ્મદીન' દ્વારા ઇ. સ. ૧૧૫૩-૫૪ માં ઇસ્લામ ધર્મના અનુયાયી બનાવ્યા હતા. એજ સમયમાં માલદીપનિવાસીઓએ પોતાના પ્રાચીન બૌદ્ધધર્મનો પરિત્યાગ કર્યો હતો. એજ સુલતાનના સમયમાં 'તારીખ' નામનો ઇતિહાસ લખવાનો પ્રારંભ થયો હતો. જ્યારથી માલદીપવાસીઓએ મુસલમાન ધર્મમંદળ કર્યો ત્યારથી એમની માતૃભાષામાં બદલ રૂપાંતર થતું ગયું. અત્યારે માલદીપનાં સરકારી કાગળો અરબી ભાષામાં લખાય છે. પ્રાચીન રયાનીય લિપિનો પરિત્યાગ થઈ ગયો છે. અને અરબી ભાષાના અનેક શબ્દોનો દીપવાસીઓની બોલીમાંથી પ્રયોગ થાય છે.

આ રીતે લંકા તથા માલદીપનાં પ્રાચીન રાજમંદિરો, બૌદ્ધમંદિરો, બૌદ્ધવિદ્યાશાલ, સ્તૂપો, ઈમારતો તથા પરચરોમાં પથરાયેલી આર્થ મંસ્ત્રિતિ અને ભારતીય કલા-કૌશલ્ય આદિથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે લંકા અને માલદીપ પ્રથમ ભારતવર્ષનાં અંગ હતો. સમય પલટાયો અને પરદેશીઓના આક્રમણથી લંકા અને માલદીપોમાંથી આર્થ મંસ્ત્રિતિ અને સંસ્કૃતિનું પતન થઈ ગયું. બૌદ્ધધર્મ કમલ: લુપ્ત થઈ ગયો, અને દર્જરો વર્ષ જૂની આર્થ મંસ્ત્રિતિનો પરદેશીઓએ નાશ કરી નાખ્યો—તો પણ લંકા તથા માલદીપનાં લોકો અત્યારે પણ કંચોરક પ્રાચીન ભારતીય મંસ્ત્રિતિનાં યશોગાન આપને જીવનમાં આનંદ માને છે.

૧૯૧૨ માં ઝીટાએ એક સ્વૈચ્છિકતાન પુત્રને જન્મ આપ્યો. કાર્લ પિતાની રમૂતિમાં તેને 'ઝોટા' નામ આપ્યું. તે પછી લગભગ પ્રતિવર્ષે ઝીટા એકેક મતાનને જન્મ આપવા લાગી.

આ સમયે સર્વિયા, સ્લોવેકિયા આદિ દક્ષિણ અને પૂર્વ યુરોપના કેટલાક પ્રદેશો ઓસ્ટ્રો-હંગેરિયન શહેનશાહતની કાબૂમાં હતા. ત્યાંના ક્રાન્તિકારી વર્ગે એ પ્રદેશોને ઓસ્ટ્રિયન ઝેરી તળેથી મુક્ત કરવાની લાવના સેવતો હતો. તેમાંના પ્રિન્સીપ નામે એક ક્રાન્તિકારીએ ઓસ્ટ્રિયાના યુવગજ ક્રાન્ઝ ફર્ડિનાન્ડ અને તેની પત્નીનું, ૧૯૧૪ના જૂનની ૨૮ મી એ, સર્વિયાની સરહદમાં ખૂન કર્યું જર્મનીને આ ખૂનની પાછળ રશિયાની ઉશ્કેરણી હોવાની શંકા ઉપજી. તરતજ તે સર્વિયા અને રશિયા સામે ઓસ્ટ્રિયાની મદદે આવ્યું અને તેમાંથી બીસમી સહીનું, પ્રથમ મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું.

ફર્ડિનાન્ડના ખૂન પછી યુવરાજપદ સ્વાભાવિક રીતે જ કાર્લને સોંપાયું. પ્રથમ તો તેને યુદ્ધમાં આગલી દરોજો પર મોકલવામાં આવ્યો. પણ પછી જુદા રાજવી ગોસેકનું શરીર અસ્વસ્થ બનતાં કાર્લની બિંદગી વધારે કિંમતી બની અને તેને સુરક્ષિત સ્થળોમાં કામગીરી સોંપાણી. ૧૯૧૬ ના નવેમ્બરમાં ક્રાન્ઝ ગોસેકનું અવગાન થતા કાર્લ ઓસ્ટ્રો-હંગેરિયન શહેનશાહતનો અધિષ્ઠાતા બન્યો.

આ પ્રસંગે ઇતિહાસિક શહેનશાહતનો ભાગ ઉઠાવવાને માટે કાર્લ કાચી વયનો હતો એટલું જ નહિ, પણ તેના કાકા ફર્ડિનાન્ડે તેને ઇર્ષ્યા રાજકારણમાં પ્રવેશવા પણ નહોતો દીધો. ગોસેકનું અવસાન થતા તે સ્વાભાવિક રીતે જ ઓસ્ટ્રિયાનો શહેનશાહ બન્યો અને છુડા-પેસ્ટ જર્મ દેશની નૃપતિ તરીકે તેણે પોતાનો ગભરાલિપેક ઉજવાડ્યો. પણ યુદ્ધમાં તે પૂરતો રમ ન દાખવી શક્યો. ફર્ડિનાન્ડનું ખૂન તેને માટે અતિ દિલગીરીનો વિષય નહોતું. અને જર્મની, ઓસ્ટ્રિયા-હંગરી, બલ્ગેરિયા તે ત્રણે સામે લગભગ સમસ્ત જગતને ગોડાયણુ નોંધતે યુદ્ધના પરિણામ વિષે ગભરાવા લાગ્યો.

તેના પ્રધાનો પણ તેના પ્રત્યે પૂરતો આદર ધરાવતા નહોતા. પ્રધાનોના હૃદયમાં જર્મનીનો જુસ્સો ઊભરાયો હતો. પરિણામે તેઓ કાર્લને બાવલો ગણવા લાગ્યા. કાર્લની શુભેચ્છાની પણ તેઓ ઠેકડી ઉડાવવા લાગ્યા. તે સમયે વ્યાપારીઓ વિશેષ લાભને ખાતર માલને જમાવો રાખતા હોઈ ઓસ્ટ્રિયામાં મોઘવારી ને ભૂખમરો વધી રહ્યા હતા તે અટકાવવાને કાર્લ વેપારીઓ સામે પગલા લેવાનું વિચાર્યું ત્યારે પ્રધાનોએ તેમાં મહકાર આપવાની ના બોલી.

કાર્લને ખોટા સમાચારો ફેલાવવાની રાજનીતિ સામે પણ ચીંધો હતો. તે કહેતો કે તેમ ઝંકરવાથી સમય જતાં સરકારમાં પ્રજાનો વિશ્વાસ ઊડી જાય છે. અને 'વાદ આયો રે પાઈ' 'આયો' ખોલનાર છોકરો પાડોશીઓનો સહકાર શુભાવી બેઠો તેમ સરકાર પણ પ્રજાના સહકારથી વંચિત બને છે.

આ અરમાં જર્મની ચારે બાજુથી ઘેરાઈ ગયું હોઈ તે બાવાનક સંજમરીન-યુદ્ધ શરૂ કરવા માગતું હતું. તેમાં કાર્લની અનુમતિ ભેજવવાને ને એ યુદ્ધ માટે ઓસ્ટ્રિયન બંદરો જર્મન નૌકાધીશને સોંપવાનું તેને સમજાવવાને બે જર્મન પ્રતિનિધિ વિયેના આવ્યા. કાર્લે એવી અનુમતિ આપવાની ના કહેતાં જર્મનીએ અનુમતિ વિના જ તે કાર્ય આરંભી દીધું. પરિણામે કાર્લનું દિલ જર્મનીથી છૂટું પડ્યું.

એ યુદ્ધમાં કાર્લને વિજયની આશા નહોતી અને વિજય મળે તો પણ ઔસ્ટ્રિયા-હંગરીને કશો લાભ નહોતો. કેમકે ચોતાના પક્ષમાં જર્મનીએ અત્યંત મેળવી લીધેલું હોઈ જત મળે તો પણ ઔસ્ટ્રિયા-હંગરિયન સહેનસાહત પર જર્મનીનું પ્રભુત્વ પથરાઈ જાય. સખમરીન-યુદ્ધ તટસ્થ રાજ્યોને નુકસાન પહોંચાડ્યું હોઈ ત્રીસ તેરવેન પણ કાર્લ પર કૈસરને સમજવવાની સૂચનાઓ મોકલાવતાં હતાં, ને કૈસર માટે તેમ નહોતો. પરિણામે કાર્લ સુલેહ પાછળ ચોતાનું ધ્યાન પરોવ્યું. ને તેણે ચોતાના બે સાળાઓ મારફત ચોતાનાં મિત્ર રાજ્યો માન્ય રાખી શકે એવી વ્યાજબી શરતોએ ક્રાંસ સાથે શાંતિની વાતચીત શરૂ કરી.

એટલામાં કૈસર કાર્લની મુલાકાત લેવાને ત્રિયેના આવી પહોંચ્યો. તેણે અમેરિકા સાથેનો સંબંધ તોડી નાંખવામાં કાર્લનો અનુમતિ માગી. કાર્લ તો જર્મનીના આ શુભાનુચી ગભરાઈ જઈ બેઠો. તેણે કૈસરને ચોતાના અને દુરમનના બળનું સાચું માપ આંકવા સમજાવ્યો, અને તેને સુલેહ માટે સમજવવાને તે ઝીટા સાથે કૈસરની વળતી મુલાકાતે પણ ગયો. ત્યાં તેણે પોતે ક્રાંસ સાથે વ્યાજબી શરતે સમાધાનની વાતચીત ચલાવવા માગે છે તે પણ જણાવ્યું. કૈસરે તેનામાં ચોતાનો ઉત્સાહ રૂડવાનો મિથ્યા પ્રવાસ કર્યો.

કાર્લે ક્રાંસ સાથે શરૂ કરેલી વાતચીત આગળ વધતી હતી એટલામાં ક્રાંસનું પ્રધાનમંડળ બદલાયું ને મહામંત્રીપદે રીબોટ આવ્યો. રીબોટને આવી વાતચીતની કશી માહિતી નહોતી, એટલે કાર્લના સાળાઓએ જ્યારે તેની સમક્ષ બને પક્ષને માન્ય થઈ પડે એવી કાર્લની સંધિની શરતો મૂકી ત્યારે તે અમૂક બેઠો. તે વિષયમાં છિટનના મહામંત્રી લોર્ડિ જ્યોર્જની સલાહ લેવાતે તે તત્કાલ છત્તોડ દોડ્યો. લોર્ડિ જ્યોર્જે શરતોને તદ્દન વ્યાજબી જણાવી. પણ રીબોટને બોર્થોન ને હેબ્સબર્ગ રાજવંશો પ્રત્યે જ સ્વગ હતી. તેણે તે શરતોના સ્વીકાર સામે અનેક વાંધા રજૂ કર્યા. લોર્ડિ જ્યોર્જે રીબોટની એ વક્ષણ જોઈ મૌન બળાવ્યું. કાર્લે વિશેષ છૂટછાટ મૂકી. જે જર્મની એ શરતો માન્ય ન કરે તો તેનાથી છૂટા પડી જવાની પણ તેણે તત્પરતા દર્શાવી. પણ ક્રાંસને સંધિ કરવી જ નહોતી. ને રીબોટની પછી ક્રાંસના મહામંત્રી પદે આવેલો કલેમેન્સો તો રીબોટનો પણ ગુરુ નીકળ્યો. તેણે ઔસ્ટ્રિયા અતે જર્મની વચ્ચે ફાટ પડાવવાને કાર્લ સાથેનો બંધો જ શુભ પત્રબ્યવહાર પ્રગટ કરી દીધો. પરિણામે જર્મનીભરમાં અને ઔસ્ટ્રિયાના વિજયધ્વજ વર્ગમાં કાર્લ અને હેબ્સબર્ગ રાજવંશ સામે રોષ ફાટી નીકળ્યો. મિત્રરાજ્યોએ પણ કાર્લને બોકડું માન્યો. પરંતુ મોપાંસા જેવા સંખ્યાબંધ નામકિત શાંતિવાંચ્છુઓએ કાર્લને શાંતિનાં દેવદૂત તરીકે આજખાવી, તેતો તિરસ્કાર કરનાર કેન્દ્ર પ્રધાનમંડળને 'યુદ્ધબૂખ્યા'ની ઊપમા આપી.

૧૯૧૮ના સપ્ટેમ્બરમાં જર્મનીમાં બળવો ફાટી નીકળ્યો અને ઓક્ટોબરમાં જર્મન આન્સેલર યુગેન્ડોઈ રાજ્યાયુ આવ્યું. કૈસરે રાજત્યાગ કર્યો. નવી જર્મન સરકારે સમાધાન માટે અમેરિકાના પ્રમુખ વિલ્સન પર તાર મોકલાવ્યો તે વિલ્સનની યોગ્ય બહિષ્કારી મળતાં જર્મન સૈન્યે હથિયાર હેઠાં મૂક્યાં. આ પ્રસંગે જર્મની અને ઔસ્ટ્રિયામાં સમાજવાદી અને લોકશાસનવાદી તંત્રો આગળ આવ્યાં. તેમણે કાર્લ પાસે ઔસ્ટ્રિયાનું સિંહાસન તજવ્યું. પણ કાર્લે હંગરીની વફાદારીમાં વિશ્વાસ હતો. હંગરીના નૃપતિ તરીકે તત્કાલ યુગપેસ્ટ જવાને તે તત્પર બન્યો. પણ તે જ પહેલું યુગપેસ્ટથી તેને તાર મળ્યો કે હંગરીની લોક-પ્રતિનિધિ સભા તેના પાસે રાજપદનું રાજ્યાયુ માગે છે.

કાર્લ આ મંથોગોમાં મૂંઝાઈ ગયો. પરંતુ ઝીટા તરતજ તેની મદદે આવી. તેણે કહ્યું કે, 'આ રાજનામું દુસ્મનોની સમજવટથી માગવામાં આવ્યું છે. હંગેરિયન પ્રજા હેબસબર્ગ રાજવંશ પ્રત્યે કદી બિનવફાદારી ન દાખવે દુસ્મનોની દોરવણીથી આજે તેઓ ભલે તેમને પદબ્રષ્ટ કરે. પણ સ્વેચ્છાએ તાજ તજવાથી તો તમારા વરાળેનો ગાદી ઉપરનો હક્ક ઊડી ગય.' કાર્લે આ સલાહ માન્ય રાખી. તેણે રાજનામું ન આપતાં કુટુંબ સાથે દેશ તજી જવાનો નિણય કર્યો. ને થોડા જ દિવસમાં તે પોતાની પ્રિય પત્ની ઝીટા ને સતાનો સાથે સ્વીઝર્લેન્ડના એક ગામડામાં જઈ વસ્યો.

અનુભવી રાજનીતિજ્ઞોની જેમ કાર્લે પરદેશમાં પહોંચેથી નાણું તો જમા કરાવ્યું નહોતું. એટલે હવે તેને ખૂબ મૂંઝવણમાં મુકાવું પડ્યું. પણ ઝીટાએ એ મૂંઝવણ દૂર કરી. તેણે હંગેરીની સરકાર તરફથી મળતા સાધારણ સાલિયાણામાં આખા કુટુંબને નભાવવાની, એટલું જ નહિ પણ તેમાંથી પોતાનાં સતાનોને રાજકર્તાને થોડા કેળવણી આપવાની જવાબદારી પણ ઉઠાવી લીધી.

કાર્લે તો હવે રાજકારણથી કટાણી ગયો હતો પણ ઝીટાએ તેનામાં પ્રેરણા રેડવા માંડી. એટલામાં હંગરીનું પ્રજાશાસન રૂમાનિયાના આક્રમણ માટે ન ટકી શકવાથી તે તૂટી પડ્યું ને નૌકાધીશ હોર્થો હંગરીના રીજન્ટપદે આવ્યો. તે ગંજવંશ પ્રત્યે અખૂટ વફાદારી ધરાવતો હોર્થ ઝીટામાં નવી આશા જન્મી. તેણે કાર્લને હંગરી જવા ઉત્તેજ્યો. ગર્ભવતી ઝીટાને સ્વીઝર્લેન્ડમાં રાખી કાર્લ માળીના વેશી ઓસ્ટ્રિયા થઈ હંગરી પહોંચ્યો. હંગેરિયનો તો તેને વધાવવાને તૈયાર હતા પરંતુ પરદેશી દળસૌગીરીના કારણે રાજશાસનની પુનઃ સ્થાપના સંભવિત નહોતી હોર્થોએ કાર્લને પાછા ફરવા આમંત્રણ વિનંતિ કરી અને કાર્લને એ વિનંતિને માન આપવું પડ્યું.

થોડાક મહિના પછી સ્વીઝર્લેન્ડની સરકારે કાર્લને પોતાનો દેશ તજી જવા નોટીસ આપી. હવે ઝીટાથી ન રહેવાયું તેણે હોર્થ પછી ઉપાયે હંગરી પહોંચવા નિર્ણય કર્યો. અંતતોને સ્વીઝર્લેન્ડમાં રાખી ગર્ભવતી ઝીટાએ એક શુભ વિમાનમાં પતિ સાથે હંગરી જઈ પહોંચવાનું સફળ માદસ ખેડ્યું. ત્યાં વફાદાર પક્ષે તેમને મદદ આપી પણ હંગરીનું નવું પ્રધાનમંડળ રાજશાસનની વિરૂદ્ધ હોર્થે જને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ થયું તેમાં રાખનો પક્ષ હારી જતા કાર્લ ને ઝીટા કેદ બન્યાં. હોર્થોએ તેમના પ્રત્યે સન્માન દાખવ્યું પણ પરદેશી સત્તાઓએ તેમને ઝડપથી દેશનિકાલ કરવાનો આગ્રહ કર્યો.

તેમને ક્યાં મોકલવાં તેનો વિચાર કરવાને યુરોપનાં રાજ્યોની એક પરિપદ મળી. તેમાં ઝેકોસ્લોવેકિયાના પ્રતિનિધિએ સેન્ટ હેલીનાનું નામ સૂચવ્યું પણ તેમ કરવાથી તો કાર્લને નેપોલિયનની કીર્તિ મળી જાય એવો ભય દર્શાવી બ્રિટિશ પ્રતિનિધિએ તેમને માટે મેડેરિયાના અણુગણ ટાપુને થોડા જણાવ્યો. ને થોડા જ દિવસમાં બ્રિટિશ નૌકા 'મોનીટર' માં કાર્લ અને ગર્ભવતી ઝીટાને મેડેરિયા ઉપાડી ગઈ.

ત્યાં પ્રથમ તો તેમને માટે ટાપુવાસીઓએ એક બંગલો તૈયાર કરેલ પણ પછી તેમના પાસે પૈસા નથી એમ જણાતાં તેમને વસવાને માટે એક સાધારણ ઘર આપવામાં આવ્યું.

રાજદંપતીની નાસભાગ પછી તેમનાં સખ્યાબંધ અંતાનોનું પોષણ શી રીતે કરવું તેની સ્વીઝર્લેન્ડમાં ચર્ચા થઈ પડેલી. માતાપિતા જીવતાં હોર્થ તેમને અનાયાત્રમમાં તો

રેવાન આપી શકાય તેમ નહોતું. એટલામાં મોટા કુવર એટા મદગીમાં સપડાયો. તે સમયાર મોરિયા પહોંચતા જ કાર્લ-ઝીટાએ પુત્રને મળવા જવા માગણી કરી. પણ તેના ઉત્તરમાં કેવળ ઝીટાને જ ટાપુ છોડવાની અનુમતિ આપવામાં આવી. ઝીટા સાહસિક રીતે સ્વીઝર્લેન્ડ-જર્મની પહોંચી તે સંતાનોને પોતાની સાથે મોરિયા લઈ જવા-ઈચ્છા દર્શાવી. સ્વીઝર્લેન્ડની સરકારને તો લપ ગઈ. ઝીટા સંતાનો સાથે મોરિયા પહોંચ્યા પછી થોડાજ દિવસમાં દુઃખી કાર્લ યોનોસ વર્પની યુવાન વયે અવસાન પામ્યો (એપ્રિલ-૧૯૨૨).

કાર્લના અવસાન પછી ઝીટાને ટાપુમાં ગોંધી રાખવાનો કંઈ અર્થ નહોતો. તેમ જ સ્પેનમાં આવેલાં-ઝોએ પોતાની રાણી (મહારાણી ષીટોરિયાની પુત્રી)ની ગ્રેષ્ઠાથી સગપણના દાવે ઝીટાને સ્પેનમાં આશ્રય આપવાની તત્પરતા દર્શાવી. આદેશ-ઝોની માગણી સ્વીકારતાં ઝીટા સ્પેન આવી પણ સ્પેનમાં પાછળથી રાજ્યક્રાન્તિની ચિનગારીઓ પ્રગટતાં તે સંતાનો સાથે ફ્રાન્સમાં અને પછી ઇટલીમાં જઈ વસી.

ઇટલીમાં એટા રાજકન્યાના પ્રેમમાં પડ્યો. તે બંનેનાં લગ્ન કરી ઇટલીના રોકાથી તેમને ઑસ્ટ્રિયા-હંગેરીના સિંહાસને ખેસાડી દેવામાં આવે તો તે બંને દેશો જર્મનીની ત્રાપમાંથી બચી જશે એવી ગણતરીએ નૃપતિ વીક્ટર ઇમે-યુઅલ અને હ્યુસ મુસોલિનીએ એ બંનેના પ્રેમને વિકસવા દીધો. પણ પછી ઇટલીને માટે યુરોપમાં જ્યારે જર્મની સિવાય કોઈ જ મિત્ર ન રહ્યું અને હીટલરની ઑસ્ટ્રિયાને ગળી જવાની ઇચ્છા જાહેર બની ત્યારે મુસોલિનીને માટે એ લગ્નનું સાહસ ખેડવાનું મુશ્કેલ બન્યું. ઝીટાની આશા તૂટી પડી અને થોડા જ વખતમાં તેને કુટુંબ સાથે ઇટલી તજવું પડ્યું.

કાર્લ મરતી વખતે કહેલું તેમ હેબ્સબર્ગ રાજવંશનું પતન તેણે પોતાના કેન્દ્ર તરીકે જર્મનીને બદલે ઑસ્ટ્રિયાને પસંદ કર્યું તેને આભારી છે. ઑસ્ટ્રિયામાં જર્મન, સ્લાવ વગેરે જુદી જુદી પ્રજાઓ વસે છે. તેમાં જર્મન પ્રજાની નજર હંમેશાં બર્લિન તરફ જ રહે છે. ગત મહાયુદ્ધ પછી ઑસ્ટ્રિયાના પ્રજાતંત્રે પણ જર્મનીમાં લાળી જવાની ઇચ્છા દર્શાવેલી પરંતુ લીગ ઓફ નેશન્સે તેનાથી જર્મનીનું બળ વધી જશે એમ માંતી તેમ ન થવા દીધેલું. તે પછી ઑસ્ટ્રિયામાંના જર્મનપક્ષ હંમેશાં અસંતુષ્ટ જ રહ્યો છે. તે પક્ષે હેબ્સબર્ગ રાજવંશ પ્રત્યે અને ઑસ્ટ્રિયાને જર્મનીથી અલગ રાખવા ઇચ્છનાર કે દ્રીષી હેબ્સબર્ગ રાજસત્તાની રિયાપનાની લાવના સેવનાર વર્ગ પ્રત્યે રોષ જ દર્શાવ્યો છે. હીટલરની આતંકચામાં આ રોષ તેના પૂરેપૂરા સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થયો છે. તે રોષે ઑસ્ટ્રિયન-ચાન્સેલર ડોલ્ફસના પ્રાણ લીધા.

ડોલ્ફસની પછી શુશ્નીગ ઑસ્ટ્રિયાના ચાન્સેલર પદે આવ્યો. તેના સમયમાં હીટલર ઑસ્ટ્રિયા પર પોતાનો પુનઃ વધારે વિસ્તાર્યો. આ પ્રસંગે એટાએ શુશ્નીગ સમક્ષ પોતાને રાજપદ નહિ તો ચાન્સેલરપદ સોંપવાની માગણી મૂકી. શુશ્નીગ રાજલક્ષ્મી હતો પણ એટા હીટલરને પહોંચી વળે એ તેને અસંભવિત જણાયું. એટલે તે તે માગણી કબૂલી ન કરેલો.

૧૯૩૮ના માર્ચમાં હીટલર ઑસ્ટ્રિયાનો કબજે લેતાં અને શુશ્નીગ કેદ પકડાતાં ઝીટા-એટાની રહીસદી આશા પણ નષ્ટ થઈ ગઈ. પણ ચાલુ-યુદ્ધની શરૂઆત પછી આ યુદ્ધમાં જર્મનીને દારી જઈ તો જર્મન મહારાજ્યના દુકડા પડતાં ઑસ્ટ્રિયાનો તાજ પોતાને બળે એવી નવી આશા સાથે એટા ઇંગ્લાન્ડ-અમેરિકામાં આજે પ્રચારમાં પડેલાયો છે.

મહામાનવો અને ઘેલછા*

ત્રિશંકુ

મેકેલે [હિંદી પીનલોકોડનો રચનાર-વિખ્યાત અંગ્રેજ સાહિત્યકાર]—તે દર શનિવારે સાંજે રીચમંડ પાર્કમાં આવેલી 'રેટાર એન્ડ માર્ટર'નામે હોટલમાં કોફી પીવાને જતો અને કોફી પીધા પછી પોતાના ટેબલ પર કે આસપાસ પડેલાં બધાં જ કાચના વાસણો ફેંકી નાંખી, બીજા જ પગે તે બધાનું ખીંચ ચૂકવી ચાલતો ચતો હોટેલ-માલિક તેની આ ટેવથી માહિતગાર હોઈ કોઈ પણ સમયે આડે ન આવતો.

નેપોલિયન [ફ્રાન્સનો શહેનશાહ]—જેટલા કાચનાં વાસણ નેપોલિયને ફેંક્યાં છે તેટલાં જગતમાં કોઈ કાચના વેપારીએ પણ નહિ ફેંક્યા હોય. પત્ની, લાઈ, પ્રધાન, મેનાપતિ, પરદેશી એલમ્બી-વગેરે પર રોષે લરાવાના જ્યારે જ્યારે પ્રશ્નો આવેલા ત્યારે ત્યારે નજીકમાં ધૂતિમાળ કે કાચનું જે કંઈ કિંમતી વાસ્તુ હોય ત્યારે તે પછાડીને તે તેના ભૂક્કા કરી નાખતો તે પછી શાંતિથી બોલી બેઠો કે, 'તમારી પણ હું આ દશા કરી શકું તેમ છું.'

તેના હાથમાં હમેશાં એવી ચળ આવતી કે તે કંઈ તોડેફોડે ત્યારે જ તેને સંતોષ વળતો. સામ્રાટી જોસેફાઇને માલમેયનના મહેલમાં મંતાનની પેઠે ઉછેરેલા સંકડો કિંમતી છોડવાઓ તેણે કચરી નાંખેલા ને મંખ્યાબંધ નાના ઝાડોને મૂળમાથી ઉખેડી ફેંકી દીધેલાં.

કેન્ય મેખ્ખરની એક બેઠકમાં તેણે પોતાના સિદ્ધાસનની નજીક બેઠેલા જનરલ ખટ્તાન્ડના કિંમતી કાટના ખોશામાં માછલીઓ ભરી દીધેલી.

સોક્રેટીસ [યુરોપનો મહાન તત્ત્વજ્ઞાની]—તે પગે ચાલીને જવા કરતાં ઘણી વાર લાકડાના નાના ઘોડા ઉપર ફરવા જવાનું વધારે પસંદ કરતો. એવા પ્રસંગે નગરજનો તેની સખ્ત ઝાટકણી કાઢી તેને એક બાળકની ઉપમા આપતા. પરંતુ તેવી ટીકાથી ન ડરતાં સોક્રેટીસ લાકડાના ઘોડાને 'ચડો બેટા' કહી-ચાપૂક લગાવી અમણા જોરથી હંકારતો.

થેમીસ્ટોકલીસ [ગ્રીસનો સેનાપતિ અને ગૃજનીતિજ્ઞ]—ગ્રીસના પાટનગર એથેન્સમાં વંસતાં વીસ હજાર સજ્જન અને મહારાજાઓનાં નામો-તેમના ખાપનાં નામ, તેમની અટક, તેમનો ઇતિહાસ વગેરે સાથે-તેને લગભગ મોઢે હતાં આ હકીકત વર્ણવી પોતાની એક નોંધમાં તે જણાવે છે કે, 'પરંતુ નવાઈની વાત તો એ છે કે મારા ઘરમાં દરરોજ કાણુ

* ઘણાંખરા મહાન પુરુષોમાં મહત્તા સાથે કેટલીક ઘેલછાઓ પણ ખીલી નીકળે છે. એવી ઘેલછાઓને બનતા લખી ઇતિહાસના પાનાઓ પર રચાતી મળતું એટલે પ્રભુને મોટો હાથ દેખેલાં એ વસ્તુશિયતિથી અજ્ઞાત રહે છે. પણ જો તેવા પુરુષોના સમસ્ત જીવનનો ઝીણવટભર્યો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તેમાંથી ઘેલછા, મૂન, ગાડપણ, વિચિત્રતા કે લયના અવનવા પ્રસંગો મળી આવે છે. સંખ્યાબંધ મહામાનવોના જીવનમાંથી એવા કેટલાક પ્રસંગો રજૂ કરતો એક લેખ 'સુવાસ'ના મે માસના અંકમાં 'મહામાનવોના ગાડપણ'ના નામે પ્રગટ થયો છે. આ લેખમાં એવા બીજા વિશેષ પ્રસંગો રજૂ થાય છે.

ગૃહસ્થો મુલાકાતે આવે છે અને મારા ઘરમાં કુલ કેટલાં માણસ છે તે કોઇ દિવસ મને મોઢે યાદ નથી રહેતું.

વોલ્ટર સ્ટેકટ [મહાન અંગ્રેજ સાહિત્યકાર]—પ્રજાતંત્રમાં બિટ્ટીને તે સગડી, બનતાં સુધી, જાતે જ પેટાવતો અને તેવા પ્રસંગે સગડીમાં ગપાસતેલ નાંખવાને બદલે પોતાની બનાવેલી કવિતાઓના કાગળો જ હોમતો. રાત્રે એક વાગે ઘોડા પર બેસીને ફરવા જવાના શોખથી તે ઘણી વખત ચોર કે ડાકુ ગણાઈને પોલીસના પંખમાં સપડાઈ જતો. તેની સ્મરણશક્તિ એટલી વિચિત્ર હતી કે ઇતિહાસની ઝીણી ઝીણી હકીકતોને ધ્યાનમાં રાખવા છતાં પોતાની એક કવિતાને તે બાવરનની જ માની બેઠેલો.

મીસલુઈ [ફ્રાન્સનો આદિ મહાન દર્શક]—તેને હોરેસનાં પુસ્તકો પર અત્યંત પ્રીતિ હતી. તે પુસ્તકો તે દર્શનાં પોતાની પાસે જ રાખતો. તે પુસ્તકો અંગે ચોર-ડાકુને તેને એટલો ભય હતો એટલો કે ડાકુઓએ પોતાના કિમતી કબજામાં રાખવા પશુ ન હોય. બહાર ફરવા જતી વખતે તે પુસ્તકોનું રક્ષણ કરવા સંબંધમાં ઘરની તિબેરીનો પશુ વિશ્વાસ ન હોઈ તે તેમને બગલમાં છુપાવીને સાથે લઈ જતો.

જહોન ગોટલીબ [મથુર અમેરિકન કાટવાધિપતિ]—તે દર્શનાં કાળા ઉત્તરે જ પોશાક પહેરતો. ઉનાળામાં ધાસની ટોપીને પશુ કાળા રંગથી રંગાવતો. તેની માન્યતા એવી હતી કે બધા રોગો પગ વાટે જ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે અને તે સામે સાવચેતી તરીકે પોતાના બૂટનાં તળિયાં તે એક ઈંચ જાડા રબરનાં જ રખાવતો.

રૂહોડ્રસ [દક્ષિણ-આફ્રિકામાં વસનાર અંગ્રેજ કાટવાધિપતિ, અને રાજનીતિગ]—પોતાના સાહિત્યકાર મિત્ર પાર્નેક્ને તેણે દય હમર પાઉડની બેટ આપેલી. પરંતુ સીગારેટ સળગાવવાને તે કોઈ દિવસે દિવાસળી ન વાપરતો. આસપાસ એકલા મિત્ર કે પડોશીમાંથી એકાદની સળગતી સીગારેટ લઈ તે વડે જ તે પોતાની સીગારેટ ચેનાવતો. સીગારેટ પીવાની તલ્લપ લાગી હોય ને આસપાસ એવું કોઈ ન બેઠેલ હોય તેવા પ્રસંગે તે કોઈને બોલાવી તેના પાસે સીગારેટ ચેતાવવાને અને પછી તે સીગારેટ લઈ તે વડે જ પોતાની સીગારેટ સળગાવે.

જૂન [જર્મન સેનાપતિ]—જગવિખ્યાત જર્મન મહાકવિ ગેટેના મિત્ર હોઈ તેણે ગેટેના એક નાટકમાં પાંડ લજવાનું માથે લીધું. તેમાં પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીની તલવારથી મરણ પામવાનો પ્રસંગ આવતો હતો. જૂને પાંડ તો ઝાંખી કાઢ્યો પણ જ્યારે પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તે નાટકને ભૂલી ગયો ને પ્રતિસ્પર્ધીની તલવારના કૃત્રિમ મારથી કૃત્રિમ રીતે બેધ પર પડી જવાને બદલે તે પોતાની તલવાર સાથે સામા નટ પર ધસી ગયો. ગેટેએ મુશ્કેલીએ તેને બાર્નમાં આણ્યો અને સામેના નટને પણ માંડ માંડ મરતા બચાવી લેવાયો.

જેમ્સ [પહેલો-સિટનનો રાજવી]—તે નાગી તલવારથી એટલો ગહરાતો હતો કે નાઈટનો છટકાળ બક્ષતાં જ્યારે નરવીરાને સિંદાસન પરથી તલવાર બંધાવવાનો પ્રસંગ આવતો ત્યારે તે પોતાનું મોં બાજુએ ફેરવી લીધા પછી જ તેમની કમ્બરે તલવાર બાંધી શકતો—અને તે પશુ ધૂજતા હાથે.

જેસેફ [તેપોશિવનનો ભાઈ અને હોવાંડનો વૃષ્ટિ]—૧૮૨૫માં તે અમેરિકાની મુલાકાતે ગયો ત્યારે જે-રી વોલ્ટને તેના સન્માનમાં બાજુનો મેળાવડો ગાંઘ્યો. તેમાં કમલાએ

જોસેફનાં ટેબલ નજીક એક બિલાડી જંઈ પહોંચી. ને તેના પર નજર જતાં જ જોસેફ-
‘હાય બાપ રે!’-બરાડતાં ખુરશી પરથી કૂદીને નામવા માંડ્યો. આમત્રિય મહાપુરુષો
જોસેફને અચાનક થું થયું તેના વમજમાં સ્તબ્ધ થઈ ગયા ને બ્યારે નજીકમાં બેઠેલી
જોસેફની બહેન પોલાણને સમજાવ્યું કે જોસેફ બિલાડીથી ડરે છે ત્યારે નેપોલિયનના ભાઈને
અધમાન પહોંચવાના ભયે મલાજનો બહેરમાં દસી તો ન શક્યા પણ રૂમાલની પાછળ
માં દબાવી દઈ તેમણે એ ઐતિહાસિક બિલાડીને સમામાંથી હાંકી કાઢી.

• બિટનપતિ હેનરી બીજો પણ બિલાડીથી તો જોસેફના જેટલો જ ડરતો હતો.

લંડનડરી [બિટિય ઉમગવ]-હાય ધરહું કામ પૂરું થતાં જ તે પોતાની પત્નીની
સાથે હંમેશાં દોવાનખડમાં નાચવા માંડતો અને એ નાચ લગલગ બે ક્યાક લગી
ચાલુ રહેતો. આવા પ્રમંગે તેની પત્ની કટાણીને બ્યારે અગાઉથી જ બહાર ચાલી ગઈ હોય
ત્યારે પોતાની ખુરશીને પત્ની માની તે તેની માથે નાચવા માંડતો અને ખુરશીમાં પત્નીના
જેવું સજીવ સામર્થ્ય ન હોવાથી તે બિચારી અંતમાં તૂટી જ જતી.

આલ્ફ્રે [ગ્રોથો-રેવેનનો નૃપતિ]-તેને એવો ખ્યાલ હતો કે નેવું ટકા જેટલી
મડિયાળો જરૂરના પ્રમંગે ખોટી જ નીવડે છે. અને પરિણામે સાથે આફ-દશ મડિયાળો
સેવરાઆ વિના તે કાર્પ કાળે મહેલની બહાર ન નીકળતો.

એ [અંગ્રજ કવિ]-તે બીજાઓ સાથે ભાગ્યે જ વાતચીત કરતો. ફરવા નીકળતો
ત્યારે દસમુખો ગ્રહેતો, પરંતુ શાક લેવા જતો ત્યારે વધુ પડતું બોલવાના અસાધ્ય કાઢિયાને
વધારે કે ઓછા પૈમા આપીને-અને કાઢિયાઓ ઓછા પૈમા સ્વીકારી લે એવા મૂર્ખ તથી
હોતા એટલે મોટેભાગે વધારે જ પૈમા આપીને-પાછો વળતો.

દ્યુતિકણી

જયાનંદ દવે

(૫૭ સિખરિણી)

લલે મહારે ભાગ્યે સહુ જનતણા શત્રુ બનવા
તણુ આલેખાયું; વિવિધ ઉરના દ્રેષ સહવા
તણુ છો નિર્મોય; નિરખો મુજને સર્વનથનો
તિસ્તકારે છો ને; જીવન ઘન અંબાર ચરમાં

અગમગતો દિવ્ય દ્યુતિકણી :

૫

મહને ‘મહારો’ ફહેતાં જીવનતણુ સાર્યકથ સધળું
લહે એવું સાર્યું ઉર ધરતું કો’ એક સ્વજન
મળ્યું છે, એથી આ મુજ લઘુક હૈયુ નિશદિન
અકુલેલું, ઘેલું, રસિક બની, જીવ્યા સમું રૂઢ
રસમય બનાવે જીવનને !

૧૦

એકાદ કલાક પછી ખેતીવાંડીનો વિષય પૂરો થતાં વકીલ મદાસયં જિજ્ઞેષી બોલ્યા,
 "હવે હું ફરતીયરને ઉદ્દેશીને બોલવાની શરૂઆત કરું છું."

અચાનક ઊંચા સ્વરથી જાગી ગયેલા ન્યાયાધીશ ચીટીએ પૂછ્યું, "ત્યારે ક્યાંક થયાં તમે ખીમ્મ જાને ઉદ્દેશીને બોલતા હતા?"

x

x

x

એકસરકડ વિલાપીટી જખન સેનાપતિ ખુલ્લારને 'ડોક્ટર એફ હા' ની પંક્તી આપી,
 તે અંગે એક દિવસે વાતચીત નીકળતાં ખુલ્લારે કહ્યું, "એ લોકોએ મારા જખરચીને 'પણ
 એ ડીઝી આપની નોંધ્યો. ને મારે માટે સંખ્યાબંધ ગોળાઓ ખનાવે છે. અમે બંને હમેશાં
 સાથે જ વિચરીએ છીએ, છતાં એ ડોક્ટર નહિ, ને હું ડોક્ટર?"

x

x

x

ક્રાયડનનું એક નાટક જાજવાનું હતું. તેમાં રંગમંડપ પર આવેલી એક સ્વરૂપવાન
 યુવતી પોતાની છાતીમાં ચયેલી મળને અનુલક્ષીને બોલતી હતી—'મારો ધા ઊડો છે,
 કેમકે તે નાનો છે.'—અને પછી લમણે હાથ મૂકીને, બચિત ચહેરે આંસપાસ નજર
 ફેંકતી હતી.

તે પ્રસંગે તેના પર મોહી પડેલા અને પ્રેક્ષકવર્ગમાં બેઠેલા ડ્યુક બર્કિંગહામ જીલા ચર્ચ
 બોલ્યા, 'પણ એ ધા ને દર્યા ન હોત, તો તે તેથી પણ વધારે ઊડો હોત.'

પ્રેક્ષકો બકીંગહામની આ રસપંક્તિ પર એટલા મુગ્ધ બની ગયા કે ક્રાયડનના નાટકને
 તેમણે શુભ ગણીને ગુન્જકારી કાઢ્યું.

x

x

x

રાજકુમાર ખેરીના રાજમહેલમાં કેટલાંક અલૌકિક ચિત્રોની સાથોસાથ અંખ્યાબંધ
 સામાન્ય ચિત્રો વંજગેલાં જોઈ એક મિત્રે કુમારને તેનું કારણ પૂછ્યું.

"ભાઈ," કુમારે ભાવપૂર્વક કહ્યું, "અલૌકિક ચિત્રો હું એટલા ખાતર ખરીદું છું
 કે તેવી કૃતિઓ વર્ષોની જહેમતે ને જીવનના બોગે તૈયાર થાય છે ને તેનો પૂરતો કિંમત
 સાધારણ પ્રજા ચૂકવી નથી શકતી. સામાન્ય ચિત્રો હું એટલા ખાતર ખરીદું છું કે મારા
 મહેલમાં અલૌકિક કૃતિઓની સાથોસાથ એ ચિત્રો લટકતાં રહેવાથી તેના આલેખકો આનંદ
 અને ગર્વમિશ્રિત સંતોષ અનુભવે છે ને પરિણામે તેઓ અમર કૃતિઓ આલેખવાને
 ઉત્તેજાય છે. સામાન્ય આર્થિક બદલામાં સેકડો જીગતા કલાકારો પોષાતા, અને
 પ્રેરાતા રહે છે."

x

x

x

તેપોલિયન અને સેનાપતિ લે-સા 'ફોગારાનું લગ્ન' નામે ફ્રાંસનું લોકપ્રિય નાટક જોવાને
 ગયા. નાટકની અધવચ પડેા પડતાં લે-સે કહ્યું, "અગાઉ હું આ નાટક પર વારંવાર મરી
 શીટતો. પણ આજે જરીકે આનંદ નથી આવતો."

તેપોલિયને હસીને કહ્યું, "એનું કારણ એ છે કે અગાઉ તમે પીટ-કલાસેમાં બેસતાં
 હતાં આજે જોરવેરદારમાં બેઠા છો."

‘માસિક’નું સ્વરૂપ

સાહિત્યકાર

આધુનિક જગતમાં સામયિક એ પણ સાહિત્યનું એક મહત્વનું અંગ છે. પ્રજાની રસવૃત્તિને મતોપરી, જ્ઞાનની ખીન-રણી કચી અને ચાગ્રિનતા ધડતરમાં સહાયક બનવું એ સાહિત્યનો આશય હોવાથી છે સામયિકો પણ એ જ આશય ધરાવે છે.

દૈનિક, અધ-સાપ્તાહિક અને સાપ્તાહિક તથા માસિક, ત્રૈમાસિક અને વાર્ષિક એ સામયિકના પ્રકાર છે. તેમાં દૈનિક, અધ-સાપ્તાહિક અને સાપ્તાહિકનું મુખ્ય માર્ગ તાજા સમાચારો આપીને પ્રજાની જિજ્ઞાસાવૃત્તિને મતોપવાનું અને માસિક, ત્રૈમાસિક ને વાર્ષિક સામયિકનું કાર્ય એ સમાચારોનું ઇતિહાસમાં શુ રચાન છે તે દર્શાવવાનું તથા સંસ્કાર, ચારિત્ર અને જ્ઞાનના વિષયમાં પ્રેરણા બક્ષવાનું છે.

ગુજરાતમાં ખીજા પ્રાન્તો કે દેશો માથે સરખાતતા સાહિત્યને ઝોઝો આવકાર મળે છે અને તેમાં પણ અન્યથા સાહિત્યમાં જે થોડોધણો આવકાર મળે છે તે મોટે ભાગે વાર્તાના પુસ્તકોને જ અને સામયિક-સાહિત્યમાં જે કંઈ આવકાર મળે છે તે મહદ્ અંશે સમાચારપત્રોને આ સ્થિતિના કારણો વિચારવા જ જોઈએ અને પ્રજાની જીવનશક્તિને ને ખીલારવી હોય તો તેના ઉકેલ પણ શોધવો જો એ તેમાંથી અહીં પ્રથમ સામયિક-માસિકના પ્રશ્નને સ્પર્શવું એ વધુ યોગ્ય ધર્મ પડશે.

માસિકની ઉપેક્ષાના મુખ્ય મારણો-એ પ્રકારના સાહિત્ય પ્રત્યે પ્રજામાં જોમિને અભાવ, માસિકની પોતાની ઉણપો અને આર્થિક મુશ્કેલી છે. તેમાંથી આર્થિક પ્રશ્નને હમણા બાજુએ રાખી પ્રથમના એ મારણો અને એના ઉપાય વિચારી લઈએ.

સમાચારપત્રોને મળતા આવકારનું મુખ્ય કારણ માનવીમાં ગ્રહેલી સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસા વૃત્તિ છે. પ્રજાના બહોળા વર્ગમાં એ વૃત્તિ એટલી સતેજ હોય છે કે સગવડતા હોય તો પૈમા ખર્ચોને ને નહિતર પુરવઠાલયમાં કે લાગવગથી-પણ ગમે તે ઉપાયે વર્તમાનપત્ર મેળવી-વાચી તે પોતાની એ વૃત્તિને તો મતોપે જ છે. ઉપગતમાં સમાચારપત્રો વ્યાપારી વિષય સાથે મેળવાયલા હોઈ વ્યાપારી વર્ગ તરફથી પણ તેને આવકાર મળે છે. સામયિકોના ટકાવનું મુખ્ય માધન જાહેર-ખર્ચ પણ મોટે ભાગે સમાચારપત્રોને જ ફાળે જાય છે. આ રીતે ત્રેવડા ટેમથી સમાચારપત્રોના ફેલાવાનું ક્ષેત્ર વિશાળ અને ઉત્પાદક બને છે અને ફેલાવો તથા આવક વધવાથી સમાચારપત્રોને વધુ ને વધુ સમૃદ્ધ, રસવૃત્તિપોષક ને સસ્તા બનાવવાનું સરળ ધર્મ પડે છે.

માસિકનું કાયદેન આનાથી તદ્દન જિનન છે. તેનું મર્તવ્ય માનવજીવનના ધડતર પર ચિરસ્થાયી અસર નીપજાવવાનું છે. તે મહિનાભરના સમાચારોને તારવીને દુખાણમાં આપે છે-પરન્તુ તે જિજ્ઞાસા મતોપવાને નહિ પણ એ સમાચારો ઇતિહાસને શી રીતે ધડે છે તે દર્શાવવાને તે વ્યાપારને સ્પર્શે છે-પરન્તુ તે આનુ ભાવતાલની ગણતરીએ નહિ પણ વ્યા

પારમાં શી રીતે સફળતા પામી શકાય તેના મૂળગ્રંથ સિદ્ધાંતોની મજબૂતરીએ. તે વાર્તાઓ આપે છે પણ તેની પાછળ રસવૃત્તિને સંતોષવાની સાધોસાધ જીવનસંગ્રામમાં સહાયક બનવાનો આશય રહેલો હોય છે. તેમાંના પ્રત્યેક લેખની પાછળ જીવનના કોઈ ને કોઈ ખૂણાને ચિરરચામી સંદેશ આપવાનો ઉદ્દેશ હોય છે.

પણ કમભાગ્યે કેટલાંક માસિકો આ ઉદ્દેશને શિદ કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે. તેઓ કદાચ તેમાં અતિ શુષ્ક બની જાય છે, ને નદિતર લપસી જાય છે.

સભા કે ધર્મમંદિરોનો આશય પ્રગ્નને નવીન સંદેશ આપવાનો કે તેનામાં પવિત્રતા સિચવવાનો હોય છે. પણ એવા શુષ્ક કમથી કોઈ આકર્ષાતું નથી એટલે સાધોસાધ રસવૃત્તિને પોષક એવાં નૃત્ય-ગરબા વગેરે યોગ્ય જાય છે. પણ પૂરતી કાળજી ને રાખવામાં આવે તો વખત જતાં મોટે ભાગે આ નૃત્ય-ગરબા સભાને કે ધર્મમંદિરોને બવાઈ કે બજારનાં દેવાલયમાં ફેરવી દે છે. એ જ રીતે માસિકો ને શુષ્ક ઉપદેશ કે ફળવણીનાં માંચેને જ પડી બેસે તો કોઈ તેમના પ્રત્યે આકર્ષાતું નથી. અને આકર્ષણને માટે માસિકો બ્યારે લખવા, રસવૃત્તિપોષક અને મનોરંજક વિષયો દાખલ કરે છે ત્યારે સમય જતાં મોટે ભાગે તે એ જ વિષયોનું ધાગ બની જાય છે. આ બંને ચીલાઓમાંથી બચી જવાને સંતત ગાંધીજીની રાખવી જોઈએ.

કાબજી જેમ માસિકે પણ કાન્તાની ફરજ બજાવવાની છે તેના ઉપદેશમાં સાધીની શુષ્કતા ન હોય, તેમ મણિકાની જેમ તે પંસાને કે અંમતે સ્વાર્થને ખાતર નહિ ન બની શકે કે હૃદય ગોપવીને મીઠું મીઠું બોલી ન શકે. કાન્તા પતિને સાચો-પોતાનું જાકું હૃદય ને પોકારતું હોય એવી-સલાહ આપે, તેમ માસિક પ્રગ્નને સાચું શિક્ષણ આપે. તેમ કરતાં કાન્તાની જેમ તે રિમત, શૂંગાર, રુદન કે હાવભાવનો ઉપયોગ કરે પણ તે કોઈ કાળે પૂણું હૃદય વિરુદ્ધ ન બોલે, પ્રગ્નને છેતરે નહિ, સ્વાર્થને ખાતર કેવળ સામાને ગમતું જ ન બોલી શકે.

માસિકો ને પોતાની આ ફરજ સંતત બજાવતાં રહે તો મોટે-ઘણે પણ પ્રગ્નને એમની યોગ્ય કિંમત આંકવી જ પડશે. પણ કેટલાંક માસિકો આર્થિક બેપરવાઈના કારણે તદ્દન શુષ્ક બની જાય છે તો કેટલાંક માસિકો ધીરજ ધરી શકવાની અશક્તિના કારણે કેવળ નિરર્થક મનોરંજક બની રહે છે અંધવાં બંધ પડી જાય છે. આ પ્રયોગો માસિક પ્રત્યે પ્રગ્નની જવાબદારી જગૃત કરવામાં અડચણકર્તા બને છે. માસિકે તો મંદિર જેવાં સ્વચ્છ, સુંદર, પવિત્ર ને મનોહર બનવું જોઈએ. તેમ થતાં પ્રગ્ન એને ઉવેખી નહિ શકે.

પ્રગ્નને વિશેષ નહિ તો પણ એટલું તો ચોક્કસ કંઠી શકાય કે, શૃષ્ટિકૃત્તિ સાધવા સંતોષવા જેટલી જ જીવનમાં ચિરંજીવ તત્ત્વોના વિકાસની પણ જરૂર છે. એ જરૂરિયાત ચિર સાહિત્ય-માસિક પુરી પાડી શકે છે. જંગમતા દોષતા પ્રવાહોનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરી પ્રગ્નને તેનું સ્પર્શ-દર્શન કરાવવું અને જીવનનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ કરવું એને માસિક પોતાની ફરજ સમજે છે. તેના પાલનમાં શ્રમ, સમય અને ખર્ચની મર્યાદા નથી રહેલી; એટલે એની કિંમત કેવળ પાનાંની મજબૂતરીએ આંકવી એ વ્યાજબી ન લેખાય. જીવનનાં દરેક ક્ષેત્રોમાં જેમ વ્યાપાર નથી પ્રવર્તતો તેમ સાહિત્યના આ અંગ પરત્વે પણ એ દબિટબિન્દુ ન સેવી શકાય.

પ્રાસંગિક

છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષોં થયાં ગુજરાતની ઋતુઓ અનિયમિત અને અસ્તવ્યસ્ત બની ગઈ છે. શિયાળામાં વરસાદ, વસંતઋતુમાં પણ પ્રચંડ ગરમી અને વર્ષાઋતુમાં વરસાદની અનિયમિતતા એ એનાં લક્ષણો છે. વર્ષોં થયાં વરસાદનું પ્રમાણ દર વર્ષે ઘટતું જ રહ્યું છે અને આ વર્ષે થોડાજ દિવસમાં વૃષ્ટિએ અર્ધાંશ તથા નમનૃત્ય ખેલી લીધું અને જરૂરિયાતના સમયે તે ફરી અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે. ગુજરાત-કાઠિયાવાડના ટકાવ અને વિકાસ માટે એ અતિ જરૂરી છે કે આ અનિયમિતતા પર ગંભીર વિચારણા ચલાવી તેનાં લપાનક પરિણામોમાંથી બચી જવાના અને ઋતુઓને ધીમે ધીમે વ્યવસ્થિત બનાવી ગુજરાતને પુનઃ નંદનવન બનાવવાના ઉપાયો શોધીને તે અમલમાં મૂકવામાં આવે.

અતિ ઠંડીના મારમાંથી બચી જવાને જરીખાઈના કારણે આપણા પાસે પૂરતાં સાધનો નથી. અતિ ગરમીના મારમાંથી બચી જવાને આપણે ત્યાં બાગ, બગીચા, વૃક્ષો, જળાશયો, ગરમીને ચૂસી લેતા માર્ગોં કે ગરમીને દૂર રાખતાં ગૃહો નથી. અને અતિવૃષ્ટિના મારમાંથી બચી જવાને પડતા પાણીને ત્વરણે નદી, સરોવર, જળસંગ્રહાલય કે સાગરમાં જો વાળી દેતા જળમાર્ગોં નથી. પરિણામે ત્રણે ઋતુઓની અતિશયતા આપણને મૂંઝવેની નાંખે છે. એમાંથી બચવાને આપણે વર્ષાઋતુ પર વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ; કેમકે ઋતુઓનું મૂળ વર્ષાઋતુ છે અને જો વર્ષાઋતુ સુધરે તો વર્ષ પણ સુધરી જાય છે.

વર્ષાઋતુ વર્ષે આપણે ત્રણ પ્રશ્નો વિચારવાના છે: અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ અને અનિયમિત વૃષ્ટિ. આપણે ત્યાં વર્ષાદની સામાન્ય રીતે તાલુ રહે છે એટલે જો જળસંગ્રહાલયો સારા પ્રમાણમાં હોય તો અતિવૃષ્ટિ તો ઊઘટી આપણને લાંબે ગાજે લાલકાઈથી થઈ પડે. એને બદલે વર્ષાદ સંજોગે પણ વધારે પડે તો પાણી ગામમાં જ ફરી વળે છે. એવા પ્રસંગે આપણા પ્રદેશની રેલવે પાણીની સાગર કે સરિતાં પ્રતિની ગતિને સુગમ બનાવવામાં મદદગાર બનવાને બદલે કેટલીકે વખતે ઊઘટી અડચણકર્તા બની રહે છે. ન્યાયી રેલવે પસાર માય છે એવા નીચાણના કેટલાકે એવા વિસ્તારો છે કે જ્યાં નાળાંઓના અગાવે પાણીની આવજન ન થઈ શકવાથી પાણી ભરાઈ જાય છે અને ત્યાં જરૂરી પગલાં લેવામાં રેલવેમાર્ગ બાંધે આવે છે.

અને ગુજરાતનું ભૌગોલિક સ્વરૂપ વિચારતાં અતિવૃષ્ટિ કરતાં પણ અનાવૃષ્ટિનો પ્રશ્ન વિશેષ મહત્વનો છે. નાંખાઈતે ભૂસ્તરશાસ્ત્રી સતીશચંદ્ર દત્તાના કહેવાં પ્રમાણે કેન્દ્રનું ત્રણ ધીમે ધીમે વિસ્તરી રહ્યું છે અને જો પૂરતાં પગલાં લેવામાં નહિ આવે તો ઉત્તર ગુજરાત ત્રણ દાયકામાં રણમાં ફેરવાઈ જશે. આખોદરાની પાંચ પારિક રિચીતે જોતાં આ કથન સાત્વની લગોલગ જણાય છે.

ઉત્તર ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં અગાઉ વર્ષાદનું સરેરાશ પ્રમાણ ૩૫ થી ૪૦ ઇંચ હતું તે ધીમે ધીમે ઊતરીને ૧૨ થી ૧૫ ઇંચ પર આવી બીજું છે. રણની રેતી સામે

ઉત્તર-ગુજરાતનું અહોનિશ રક્ષણ કરતી જળબરી જનાસ અને સરસ્વતીમાં આજે જવલ્લેજ પાણી નજરે ચડે છે. જનાસનો પ્રવાહ ધીમે ધીમે દક્ષિણે આવી રહ્યો છે તે જોતાં ઉત્તર ગુજરાતની સપાટી ઊંચી ચડતી હોય એ પણ અસંભવ નથી. ઉત્તર-ગુજરાતની સુકાયે પણ ધીમે ધીમે દક્ષિણે વિસ્તરી રહી છે. તેમાંથી જયવાને તાત્કાલિક ઈલાજને અર્થલભ્યું મુકાવા જોઈએ. તે માટે શ્રી શતીચયન્દ્ર દત્ત સિંધુમાંથી નહેર કાઢી તેને જનાસ-સરસ્વતીમાં વાળવાનું સૂચવે છે. આ ઈલાજ જોટલો અસરકારક છે તેટલો જ તે જોનું કાષ્ટ નથી એવા પરાધીન પ્રદેશને માટે સુરક્ષે પણ છે. પણ વૃક્ષારોપણ, જળાશયોમાં વૃદ્ધિ, બાગ-બગીચા અને વૃક્ષશ્રુડો કે નાનાં નાનાં જંગલોનું સંરક્ષણ વગેરે ઈલાજોને શક્ય ટેકા આપવો જ જોઈએ.

ગુજરાત-કાઠિયાવાડ પર દોડતાં વાદળોને સક્કર ભેરેજ આકર્ષી લે છે એ આરોપનો જતો કરીએ તો પણ, આહું વર્ષની દૃષ્ટિક અતિવૃષ્ટિને બાદ કરતાં, ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં વર્ષાનું પ્રમાણ પ્રતિવર્ષે ઘટી રહ્યું છે એ વસ્તુસ્થિતિ તો સત્ય તરીકે જોવા જ રહે છે. તેના નિવારણ માટે શક્ય ઉપાયો ત્વરાએ અમલમાં મુકાવા જ જોઈએ.

જનાંડ શોએ સાચું જ કહ્યું છે કે આ યુગ આત્મપ્રસંસકોના અને પ્રચારકોના છે. એ યુગમાં અનેક સામાન્ય કે દંભી માણસો, જાણે ચડીને પૂજાય છે, જ્યારે સાચા શક્તિશાળીઓ કે સેવકો જંગલના ફૂલની જેમ ક્યારે આધમી જાય છે એની પણ કાઠિયા દરકાર નથી હોતી.

આળીશ વર્ષ લગી સાહિત્યદેવીની અખંડ સેવા કરીને, પંડિત હરમોવદદાસ ગત આપાડ વહી તેરશે મુંબઈમાં સ્વર્ગવાસ પામ્યા. વર્તમાનપત્રોમાં એમના મૃત્યુની નોંધ પણ વાંચવા ન મળી !

રાધનપુરના તે નિવાસી. તેમના પિતા ત્રિકમચંદ શેઠ, માતા પ્રધાનદેવી. કાશીની પદ્માવિજય કૌન સંસ્કૃત પાઠશાળામાં તેમણે ન્યાય, વ્યાકરણ, ભાષા, સાહિત્ય, દર્શનશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોના ઊંડા અભ્યાસ કર્યો. તે પછી લંકા જઈ તેમણે પાલી, બાયા પર પ્રભુત્વ મેળવ્યું. પંડિત બેચરદાસ અને પંડિત, લાલચન્દ્ર ગાંધીના એ વડીલ વિદ્યાવન્ધુ, કલકત્તા વિશ્વ-વિદ્યાલયે તેમને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-ગુજરાતી ભાષાના વ્યાખ્યાતા તરીકે અપનાવી લીધા.

પ્રાકૃતભાષાનો મહાન, કાસ, 'પ્રાકૃતરાજ-મહાર્ણવ' : એ તેમની અમર કૃતિ છે. તે ઉપરાંત 'વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય', જેવા શાસ્ત્રીય મહત્વનાં અને 'સુરસુંદરીચરિત્રમ્' તથા 'સુપાસનાહચરિત્રમ્' સમા સાહિત્યિક મહત્વનાં સંખ્યાબંધ ગ્રંથોનું વિશુદ્ધ સંપાદન કરી તેમણે પ્રાકૃતભાષાને નવજીવન આપ્યું છે.

તેમના પત્ની સુભદ્રાદેવી પણ વિદુષી. નારીરત્ન છે. તેમણે સ્વ. પંડિતજીને તેમની સાહિત્યસેવામાં અણુમોલ મદદ કરી છે. આજે તેમને પડેલી ખોટ અવધર્ય છે.

'આખું' ગ્રંથ લખી ઐતિહાસિક જગતમાં મચહર અનેકા મુનિરાજ શ્રીમત્તત્તવિજયજીના શિષ્યરત્ન મુનિ વિશાલવિજય, એ પંડિતજીના લઘુમન્દુ ચાપ. તેમણે 'સુભાષિતપદ્ય-રતનાકર' ના પાંચ ભાગનું સંપાદન કરેલું છે.

ભજનિકા [આવૃત્તિ ખીજ]

કિ. ર. ૨-૦-૦

ભારતનો ટકાર [આવૃત્તિ ત્રીજ]

કિ. ર. ૧-૦-૦

કર્તા અને પ્રકાશક—

અરવિંદશર ફરામજી ખખરદાર

૭૮૮, પારસી કોલોની, દાદર

મુબમ્બઈ-૧૪

પ્રભુ અને દેશ—માનવી માનવી આ એ સર્વશ્રેષ્ઠ પૂજન-પ્રતિમાઓના ચરણે પ્રકુલ અને સુવસિત શબ્દ-કુસુમોની મુલમ માળ ગૂથતા આ બંને કાવ્ય-અન્યો પરાધીન દેશને માટે પ્રેરણા અને કાર્તિના આશાસ્થાન સમા છે. સુંદર છતાં સુગમ રચના એ બંનેને, સર્વોપયોગી બનાવે છે અને ચિંતન, પ્રેરણા, ભક્તિ, ભૂમિ અને જ્ઞાનનું જોમ તેમને, વિશિષ્ટતા અર્પે છે.

‘ભજનિકા’ મા—

શક્તિ ન માણે મર્મ હૃદયના, જ્ઞાન ન જાણે પ્રેમ

—જેવી પક્ષિઓ કવિનું દર્શનબળ સૂચવે છે, જ્યારે

‘ભારતનો ટકાર’ મા—

વીર પૂર્વજના પુત્ર ગણાશે આજ કુટીર હિચકારા ?

—જેવી પક્ષિઓ ભાગ્યવીર રાજનીતિજ્ઞોના હૃદયમાં જળી ગઢેલા પુણ્યપ્રકાશને કાવ્યરેહે વ્યક્ત કરે છે.

મુબમ્બઈ વિદ્યાપીઠે એ બંને અન્યોને પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે સ્વીકારી લઈ ગુજરાતી વિદ્યાર્થી— વર્ગને માટે પ્રાણવાન શિક્ષણનાં દાર ખોલ્યા છે.

હ્યુએનસંગ [સયાજી સાહિત્યમાળા પુષ્પ રત્નમ] —લેખક: ડૉ. દેવેન્દ્ર ર. મજસુદાગ. પ્રકાશક: મુધાકર મ. સુપ્ત, આર્ય મુદ્રાકર પ્રેસ, વડોદરા કિંમત રૂ. ૧-૮-૦.

। પરદેશી સાહિત્યમાં, હિંદના પ્રવાસે આવેલ ચીની યાત્રી હ્યુએનસંગ વિષે ઘણું લખાયું છે. ગુજરાતમાં તે વિષયમાં સાગોપાગ અન્યની ખોટ હતી. તે ખોટ પુરી પાડીને સયાજી સાહિત્યમાળાએ ગુજરાતની મહત્વની સેવા બજાવી છે.

અહીં એક સૂચના સમયોચિત લેખાશે. જગતની જુદી જુદી ભાષાઓના સાહિત્યમાં હિંદ વિષે ઘણું લખાયલ છે, પણ તે મેળવવાને આપણે અંગ્રેજી ભાષાનો જ આશ્રય લેવો પડે છે. અંગ્રેજ સંશોધકો ચાવીને આપે એટલું જ ખાવાની આપણને ટેવ પડી ગઈ છે. આ ટેવને દૂર ન કરી શકાય ? હ્યુએનસંગના શિષ્યોએ હિંદ વિષે સંખ્યાબંધ અન્યો લખ્યા છે. પણ અંગ્રેજ સંશોધકો એની ઉપેક્ષા કરે છે, માટે આપણે પણ એના સ્પર્શથી છોટ રહ્યા છીએ.

‘હ્યુએનસંગ’ એ નામ વ્યક્તિસૂચક છે પણ આખો અન્ન લગલગ પ્રવાસ-વર્ણન છે, ભાષા-શૈલી માદી અને રાચક હોઈ તેને વાર્તાની જેમ વાંચી જઈ શકાય છે.

આવા—અતિદામિક દષ્ટિએ મહત્વના-અન્યમાં શુદ્ધ કંઈક વિશેષ જળવાવી જોઈતી હતી. પ્રથમ પાને જ હ્યુએનસંગના જન્મની સાલ ઈ. સ. ૬૦૦ ને બદલે ૬૦૦ લખી છે. એવી ખીજ પણ કેટલીક ક્ષતિઓ રહી જવા પામી છે.

સરસ્વતીપુરાણ—સંશોધક અને વિવેચક : શ્રી કનૈયાલાલ લોધિકર દલ; પ્રકાશક : અંબાલાલ જ્ઞાપીરામ જાની, શ્રી કાર્બસ ગુજરાતી સેલા, વિદ્યલભાઈ પટેલ રોડ, મુંબઈ. મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

પુરાણો એ ઇતિહાસની ખાણ છે. તેનું જો યોગ્ય સંશોધન માય તો તેમાંથી અનેક અમૂલ્ય હકીકતો મળી આવે તેમ છે.

સોળ સર્ગના બનેલા 'સરસ્વતીપુરાણ'નો પંદરમો અને સોળમો સર્ગ સરસ્વતી નદીની સાથેસાથ ગુજરાતના ઇતિહાસને પણ સ્પર્શે છે. આ 'અન્નમર્મા' એ બંને મૂળ સર્ગ, તેનું બાબાંતર, તે પરથી ઐતિહાસિક અનુશીલન અને ભૌગોલિક વિચારણાઓ રજૂ મળેલ છે. પ્રશસ્ત્ય શ્રેષ્ઠથી અનેક નવી વિગતો તેના પૂર્વાપર સંબંધ સાથે પ્રકાશમાં આવી છે. એ માટે લેખક અને પ્રકાશક બંને અભિનંદનને પાત્ર છે.

લેખકની દૃષ્ટિ, ખીમ્મ ઐતિહાસિક ગ્રંથો સાથે સરખાવતાં, પુરાણ પ્રત્યે કંઈક વિશેષ પૂરકપાત્રી જણાય છે. આ 'પુરાણ'નો રચનાકાળ લેખક તેરમા સદીના મધ્યાભાગની પહેલાં જણાવે છે. પણ ભાષાસ્વરૂપ જોતાં અને તેને ખીમ્મ પુરાણો સાથે સરખાવતાં આ વિધાન શંકાસ્પદ લાગે છે.

ઉનેવાળા બ્રાહ્મણજ્ઞાતિની તવારીખ-લેખક : દીનબંધુ પ્રકાશક : દલસુખરામ અંબાલાલ ભટ્ટ, શાહપુર, અમદાવાદ. મૂલ્ય-પાંચ આના.

સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ-કાંઠે સાગરની સમીપ આવેલું ઉના-દેલવાડા. પ્રાચીન યુગમાં ત્યાં મહર્ષિ બ્રાહ્મણો વસતા. પ્રભાસપાટણમાં ચન્દ્રે આદરેલા યત્રમાં તેમણે ભાગ લીધેલો, મૂળરાજ સોલંકીએ તેમને જગીર બહેલી. એ મહાપ્રજ્ઞની વારસ તે ઉનેવાળે બ્રાહ્મણ-જ્ઞાતિ.

રક્ટપુરાણના આધારે એ જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ રજૂ કરતું આ પુસ્તક તે જ્ઞાતિને માટે અને ગુજરાતના ઇતિહાસ-પ્રેમીઓને માટે પણ રસનો વિષય છે.

સ્વીકાર

આમપુનર્ધટના, હું કાણુ ? શ્રી મંગળદાસ દલાલ—ના જીવનની રૂપરેખા, જોખવટથી વાત કરજો, માગવતાંક, Jain Vidya, ઉત્તમાન, કવિતા.

[પરિચય હવે પછી]

[અનુબંધાન પૃ. ૧૫૨]

જર્મન નવસોની ધરપકડ. જાપાનમાં પ્રધાને-મંત્રીની ફરેંગલી અને નવા પ્રધાનમંડળે ફાંસને દંભાવી દિંદી ચીનનો કબજો સેતાં અમેરિકામાં બેંગલોળાટ. અમેરિકા અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય જાપાનીઝ મૂકીને સ્થગિત કરે છે અને જાપાન એવા જ વળતા પગલાં લે છે. અમેરિકા ચેતાની સેનાને શીલીપાઈસને રસ્તે મોકલાવી શીલીપાઈસને એક કરોડ ડોલરની મદદ કરે છે તે બ્રિટનને તે ૪૨૫ કરોડ ડોલરની લોન આપે છે. લશ્કરી સરંજામ પાછળ અમેરિકા ડોલરની ખર્ચની જોગવાઈ કરી અમેરિકા લાખોની સેનાને તૈયાર કરે છે. અમેરિકામાંના બ્રિટિશ એલમી લોર્ડ હેલીફાક્સ નિવૃત્ત બનશે. હીટલરની માંદગી અને મુસોલિની પર નિષ્ફળ ગેળીયાર. જાપાનમાં ચીનાઓ સિવાયના પરદેશીઓને પ્રવેશવાની મનાઈ. જાપાન પણ જળપ્રલંથ અતુલ્ય છે.

કલા-સાહિત્ય-વિજ્ઞાન—અગાધ મૂળજ્ઞભાઈ પી શાહને અને ગોકુળદાસ ગાયસુરાને 'સાહિત્યભૂષણ'ની પદવીથી નવાજનાર ઝાંશીના મંરૂત વિદ્યામંદિરે હમણા મૂળજ્ઞભાઈ પી. શાહને 'કાવ્યભૂષણ'ની, કવિવર ખખડદારને 'આદિત્યભૂષણ'ની જ્યોત્સના શુકવને 'સાહિત્ય-મનિષિ'ની અને વડોદરા કોલેજના પ્રો. ભટ્ટ તે પ્રો. જાવેને 'વિદ્યાભૂષણ'ની પદવી અર્પે છે. ગુજરાત સાહિત્યમંચએ ૧૯૪૦ નો રણજિતગમ સુવર્ણચન્દ્રક શ્રી ધનસુખરાવ મહેતાને ખત્ર્યો છે. બદામીના હુમરી કલ્લા પરથી ચક્રસંવત ૪૬૫નો—પુવકેશી પહેલાનો—ચિત્રાલેખ મળી આવ્યો છે. ગદ્યલિંગના બોદકામમાં મળી આવેલો ૩૬ હૈદરાબાદ નજીક બોદકામમાં જમીન નીચેથી મળી આવેલુ કોટબધ નગર ધારવાડના પ્રાચીન સમ્રાટસ્થાનને મળી આવેલી રાવણની અપૂર્વ મૂર્તિ મધ્યપ્રાન્તના હોશગાળાદ જિલ્લામાં નીકળેલા છૂપા ખગ્ગનામાં શાહજહાં-ઔરંગઝેબના સમયના ૧૨૨ ચાદીના સિક્કા છે. સમ્રાટકદ ખાતેના કબ્રસ્તાનમાંથી મળી આવેલુ તેમજ લગનું હાડપિંજર. વાયવ્ય કાસમાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ જમીન નીચેથી, જેમાં સોળ ફૂટ લાંબા પોકિયા છે એવું, ત્રીસ હજાર વર્ષ જૂનું સમ્રાટસ્થાન શોધી કાઢ્યું છે. મુખમ્મદમાં ચોલ ઇન્ડિયા રેડિયોના આશ્રયે કેટલાક ગુજરાતી મશીનથી બનેલું બીજવેલું સંગ્રહન આસામમાં વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાની વિચારાની ચોજના દિલ્લીની આઇ. સી. એસ ની પરીક્ષા આપવા ઇચ્છનાર વિદ્યાર્થીઓએ હવે પ્રથમ પ્રાન્તિક અધિકારીઓની પરીક્ષામાંથી પસાર થવું પડશે લખનૌમાં મળેલી દિલ્હીસ્તાની લિપિ-પરિપદની માન્યતાનુસાર રોમન-લિપિ જ ભારતવર્ષની સર્વસામાન્ય લિપિ બની શકે તેમ છે. [સર્વે સુણે કાંચનમાં બળી વ્યવ છે, તેમ સર્વ સંસ્કૃતિઓ વિજેતાની સંસ્કૃતિમાં એગળે છે] મુમુર્દની કોર્પોરેશને અને સિંધની સરકારે ઇતિહાસના પુસ્તકોમાંથી કલકત્તાની કાળી કોટડીના પ્રસંગને રદ કરવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો છે જર્મનીના હાથમાં કેદ પકડાયેલા જગમશહર હાસ્યલેખક પી જી લુડહાઉસ હવે જર્મનીના પ્રચારક બન્યા છે કવિવર ટાગોર ફરી માદગીમાં સપડાયા છે પ્રાકૃત લાપાના મહાવિદ્વાન પડિત હરગોવિંદદાસ, જળીતા ગણિતશાસ્ત્રી પ્રો. જેડાવાલ ચીમનલાલ સ્વામીનારાયણ, નામાકિત વિનિત-અગ્રણી અને 'લીડર' પત્રના તત્ત્વો મી વાય. ચિન્તામણિ તેમજ જગપ્રસિદ્ધ સંગીતજ્ઞ અને પોવાડના માણ મહામત્રી પેટ્ટેવરકીના અવમાન દેશ—ના વાર્ષસંગ્રામની કારોબારી મળા સાતથી વધીને અગ્રા સંઘોની બને છે અને તેમાં દિલ્લીએને ત્રણને બદલે આઠ બેઠકો મળી છે; [સ્વગાન્યની વર્ષો જૂની માગણીએ છેવટ પાય વ્યક્તિઓને તો લાજ અપાઓ ખરો!] અહિંમાં અંગેના મતભેદના પગિણાએ શ્રી કર્નેયાવાલ મુનશી મહાસક્ષામાંથી છૂટા થાય છે અને ડો. સત્યપાલ, પડિત ઇન્દ્ર, તરસીગદાસ અમવાલ વગેરે તેમને અનુસરે છે. [આ બધા મહાપુરુષો આજસુધી અહિંસા

અંગેનું ગાંધીજીનું દષ્ટિબિન્દુ કાં તો સમજ્યા જ નહોતા અને સમજ્યા હતા તો પોતાના આત્માને છેતરતા હતા.] શ્રી મુનશીએ સ્થાપેલો અખિલ હિંદ મોરચો. પડિત માલવિયાજી સંરક્ષણના પ્રશ્નમાં અહિંસાની ડબલગીરી સામે પુણ્યપ્રકોપ દર્શાવે છે. વડી ધારાસભાની મુદત એક વર્ષ વિશેષ લેવાવવામાં આવી છે. દેશભરમાં જિજ્ઞાસા રહેલી તિલક-જયંતી. નાણાના દુરુપયોગ ને હાંચ માટે જનમનગરના માછ મહેસૂલી અધિકારી ધનછત્રે રૂ. ૧૫૦૦૦ના દંડ સાથે પાંચ વર્ષની કેદની સજા તથા એક ખેડૂતને જીવલેણ માર મારવા માટે દંડય (બાવનગર)ના થાણદારને રૂ. ૧૫૦ ના દંડની સજા. વડોદરામાં પોલીસને માથે નંખાવેલી મૂઠો ઉગાડવાની જવાબદારી. વીસનગર અને વડોદરામાં શ્રી. રવિશંકર મહારાજને હસ્તક થયેલી ખાદી-મંદિરાની ઉદ્ધાટન-ક્રિયા. અમદાવાદમાં રસિક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવતા નાણામંદ્ર મહાત્મા વિરોધથી કંટાળીને નગર તજી જાય છે. દિંદમાં વદાણો બાંધવાને સિધિયા કંપનીએ વિઝાગ્રાપટમાં કરેલી ગોદાની સ્થાપના. દિંદી સરકાર અપાન સાથેનાં વ્યાપારી કરારને રદ કરે છે, જનપાનની મૂડીને સ્થગિત કરે છે, દિંદમાં લોખંડના વેચાણ પર અંકુશ મૂકે છે. જનપાનમાં વસતા રાજ્ય મહેન્દ્રપ્રતાપ હિંદ આવવાની પરવાનગી માંગે છે. મધ્યપૂર્વના મેસહર સેનાપતિ વેવલને દિંદમાં ગોઠવી દિંદના સેનાપતિ આશી-લેકને મધ્યપૂર્વમાં મોકલવામાં આવેલ છે. ઇરાકના સંરક્ષણની જવાબદારી દિંદને સોંપવામાં આવી છે. મુદાનના રક્ષણમાં દિંદી સૈનિકોએ દાખલેલી બહાદુરી માટે મુદાનની સરકારે દિંદને એક લાખ પાઉંડની ભેટ ધરી છે. સર સં-મુખ ચેરી અમેરિકામાં દિંદી ખરીદી મંડળના પ્રમુખપદે અને સર ગિરિનદાસેર ખાજખાઈ એજન્ટ જનરલ તરીકે નીમાયા છે. બ્રહ્મદેશનાં દ્વાર દિંદીઓ સામે ખંધ થાય છે. મલખારમાં જળપ્રલય અને વાવાઝોડાએ રૂ. એક કરોડનું નુકશાન પહોંચાડી ૨૩૦૦૦ મકાનોને તારાજ કર્યા છે. ત્યાંથી પરવારેલ જળદેવી દક્ષિણ-ગુજરાતમાં તોડવ ખેલે છે અને દિવસો સુધી રેલવેને અરતવ્યસ્ત કરી લાખોનું નુકશાન પહોંચાડે છે. તેમાં ૧૮૦૦૦ લગભગ મકાનોને ભોગ લેવાયો છે. રાહત માટે મુંબઈ સરકારે પાંચ લાખ અને ગાયકવાડ સરકારે સવાલાખ રૂપિયા મંગૂર કરે છે. મુંબઈ-અમદાવાદ-દાકા-નાગપુર વગેરે રથને છરી ભોંકવાના છૂટા-છવાયા જનાયો.

પરદેશ-જર્મની તૂટી સાથે બિન-આક્રમણની કરાર કરી રશિયા પર આક્રમણ કરે છે. અને તેમાં શી-લેન્ડ, રમાનિયા, હંગરી, આલ્બેનિયા વગેરે તેને સાથ આપે છે. બાવનક ખુવારી છતાં જર્મન લશ્કરની આગેદુર. સ્વીડન જર્મન-સેનાને માર્ગ આપે છે. જર્મનો લેટવિયા, લિથુઆનિયા, પશ્ચિમ યુક્રેન વગેરે કબજે કરી આંગેલ વંધે છે. મોસ્કો પર વિમાનો બોમ્બારો. સ્પેન રશિયા સામે તિરસ્કાર વ્યક્ત કરી જર્મનીની મદદે સ્વયંસેવકો મોકલાવે છે ને ફ્રાંસ એવો જ તિરસ્કાર વ્યક્ત કરી રશિયા સાથેનો રાજદ્વારી સંબંધ તોડી નાખે છે. બિટન-અમેરિકા રશિયા સાથે મિત્રતા ગાંધી તેને મદદ આપવા તત્પર બને છે. મી. ચર્ચીલ કહે છે- જો જર્મની રશિયા પર વિજય મેળવશે તો ચીન-દિંદની એશી કરોડની પ્રજા જર્મનમાશે. અને એ પ્રજાઓને સ્વર્ગોષ સુખ માણી રહી છે તે પશુ મૃતવાદ જશે.] છઠ્ઠાંદ સોરિયામાં અને અમેરિકા આઈસલેન્ડ પર કાળૂ જમાવે છે. અમેરિકન કોંગ્રેસ અમેરિકાની સેનાને પશ્ચિમ ગોળાર્ધની બહાર મોકલવાની ના કહે છે. અમેરિકામાં સંખ્યાબંધ અનુસંધાન પૃ. ૧૫૦]

પ્રેરક, મુંદર, રસીલી, કળામય નવલકથા
-નવલિકાઓની અભિનવ ગ્રંથમાળા

કથાપરી ગ્રંથમાળા

બેરંગી છાપણી, ઉત્તમ કાગળો, મજબૂત બાંધણી, ને
શોભામય ઉદાવવાળાં પુસ્તકો બહાર પડી ગયાં છે.

૧ કથાપરી (નવલિકાઓ) ૨-૮-૦ તૈયાર છે

૨ કથામણિ " ૨-૮-૦ "

૩ કથાકલગી " ૨-૮-૦ "

૪ કથાકલાપ " ૨-૮-૦ "

૫ કથામધુ " ૨-૮-૦ છપાય છે

તે પછી

કથાપ્રસાદ; કથાર્કુજ; કથાવિલાસ

કથાંજલિ; કથાવલિ; કથાગાર

કથાપરી (ગ્રંથમાળા) કાર્યાલય

આમલીરાન, સૂરત

આ ચોપડીઓ મળવાનાં ઠેકાણાં:—

અમદાવાદ : ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીમાર્ગ

વડોદરા : પુસ્તકાલય સ.સ. મંડળ લિમ, રાવપુરા

મુંબઈ : એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું, કાલખાદેવી

" એન. ડી. મહેતાની કું, "

‘સુવાસ’માં

જાહેર-ખબર અટલ

વ્યાપારમાં વધારો અને

પ્રજાનું જીવન ઘડતા સાહિત્યને ઉત્તેજન

ભાવ માટે જુઓ—‘અનુક્રમણિકા’ની નીચેના ભાગમાં

વિશેષ માટે પ્રકાશિત—

સુવાસ કાર્યાલય,

રાવપુરા; વડોદરા

વીર પ્રભા

(૨૪૨૨૬)

મધુમેહની અકસીર દવા

મધુમેહ (ડાયાબીટીસ) અને તેનાથી થતાં પેશાબનાં દરદા તેમજ અપચો, ઝડો, શુષ્ક, ચક્રાક્ર, ટચપ્રાય, પાંડુ, હૃદયની નબળાઈ, અસાધ્ય, લાંબું વિ. દર-દેને ‘વીર પ્રભા’ દ્વારાજ મરાઈ છે. કી. ૨૮ પ

વિરભામ ફેક્ટરી, મુંબઈ. નં. ૩

૧૧૦ ચક્રા ૨૬૦૮

વીર શક્તિ

સીઓના પ્રદર રોગોની દવા

સીઓના પ્રદર રોગો, કમર ન પેડામાં દુઃખ, માથાનો સખ્ત દુખાવો, ચહેરા ઉપર રીકારા, સારીની કમ્પિત તથા બળ પરી નર્વ, માસિક પ્રમનું અનિયમિતવણું, સારી કુકાર્ડ નર્વ વિ. રોગોને ફક્ત આજેજ દિવસમાં આરામ કરનારી ખાત્રીની દવા વાપરો. કી. ૩૦. ૮.

વીર ભામ ફેક્ટરી

૧૧૦ ચક્રા ૨૬૦૮, મુંબઈ નં. ૩

ખાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ

તં

ત્ર

રીતે

૧૮

વરસથી

પ્રગટ

થાય

છે

ખાળક માસિક ખાળકો માટેજ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સ્ત્રીધી લાવા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે.

તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં ખાળક અવશ્ય હોવું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાલુકાં ખાળક વાંચવા ઘણાં આતુર હોય છે.

નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.

‘ખાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા—વડોદરા

બી. હેન્ડપીલ માટેના એકી સાથે જે પુસ્તકો, મળાવનારને
વી. પી. પોસ્ટલ ચેક. (પરદેશ ખાતે વી. પી. થયું નથી).

હૅરી લુટારો

(વેબ-શ્રી. ધનગકર ત્રીપાડી)

એક અતિ રહસ્યભરી ક્રીટેક્ટીવ નવલકથા છે જેદ ગરમોની
શુથલી બહેન અચ્છી રીતે કરી છે રોમાચક સાહસોની તે
પરપરા ચાલે છે આવી વાર્તાઓ વાચવાથી હુમ્મ્યાઇઓ અને
ચોરીઓ પકડી પાડવાની અને સાહસીક બનવાની તાલીમ મળે છે

હૅરી લુટારો કોણ છે અને હુ શુ હુટે છે એનો વોદ ત્યાદે
ખુલે છે ત્યાદે વાચકને આશ્ચર્યજ ઉપજે છે વાર્તા નિર્દોષ છે
સ્ત્રી મન્માન, પત્ની પ્રત્યે ઉદાર પતિની ઉચ્ચ લાવના અને
સિદ્ધાંતવાદી હુગરાની અદભૂત ભાવનાનો ખ્યાલ, સચોટ અસર
દે છે શિષ્ટ જનતાને અને અખાલ વૃદ્ધને વાચવા ગમે તેરી
એક દિલચસ્પ મુલાયમ વાર્તા છે

દિલ્હીનો ઉઠાવગીર દાઉદ મુબઈ આવીને હૅરી લુટારાની
નામે મુબઈને હુયમચાવે છે મુબઈની ગાહોશ પોલીસને સત્તજડ
થાપ આપે છે અને એ જુદી જુદી રીતે ચોરીઓ કરવામા અને
ખુન કરવામા અજળ પ્રકારથી કામે લે છે એ વાચતાં હૃદયના
મળકારા અડપ રાજે છે

૫૪ ૧૮૦, જે ચિત્રો, સુદર જેકેટ, પાંકુ પુકુ ફ્રી રૂ. એક,
(શી દોઢ) વિ પી પોસ્ટલ છ આના અલગ

વર્ધમાન એન્ડ સન્સ.

પાયકુની દામજકશન
મુબઈ નં. ૩

આ હેન્ડબીલ માટેના એકી સાથે બે પુસ્તકો મળાવનારે
વી. પી. પાંજેજી માફ. (પરદેશ ખાતે વી. પી. થતું નથી)

પ્રેમનું પરિણામ

આજ કાલ પ્રેમભંગ એ પાશ્વત્ય સંસ્કૃતિની છાપ, એ એક
ફેશન રૂપ યહ પડી છે, અને એ બદી હિંદમાં સારી રીતે પગ
પેસારો કરતી જાય છે એની અસર ઉછળતી પ્રજા ઉપર મળીર
થવા પામી છે પરિણામે આજનું વાતાવરણ ઘણીજ અડપથી
વીજળીવેગે બદલાતું જાય છે

આ નવલકથા માયાજ બનાવોથી બનેલી, પ્રેમીઓની આત્મ
કથા છે જરાસરખી પણ બનાવટી કે ઉપજાવી કાઢેલી વાર્તા નથી

લેખક પોતેજ લખે છે કે—મારી યુવાવસ્થામાં મારા પર
જે વીતી ગયું એ દીલકૂદેથી બતાવોતું આખેલખ વર્ણન એક

ગુજરાતના
સમર્થ
હાસ્યકાર

શ્રીયુંત
હરિપ્રસાદ
વ્યાસ

હરિપ્રસાદની હાસ્યકથાઓ

હાસ્ય કલાપ	૧-૮-૦
હાસ્ય ઝરણાં	૧-૮-૦
હાસ્ય કુવારો	૦-૮-૦
રમુછ વાતો	૦-૪-૦
ચોર્યાસીનું ચક્કર	૦-૫-૦

પાંચે ચોપડીઓ તમને પેટ પકડીને હસાવશે. તેમાંય
ગુજરાતના સુવિખ્યાત ચિત્રકાર

શ્રી હસમુખ પંડિતનાં

હાસ્યલેખનો, ચિત્રો, સ્કેચ વગેરે લેખને તમે રાજી
રાજી થઈ જશો. તમે વાંચશો એટલે તમારા સ્નેહી
સંબંધીઓને એ વાંચવાની બલામણુ કર્યા વગર તમે
રહી શકશો જ નહિ.

આખો સટ રૂ. ૨-૮-૦ માં. પોસ્ટેજ લુહડું.
ઉપરાંત શ્રી હરિપ્રસાદ કૃત ખંડોર પોલ અને ચાલો ભજન-
વીંધિના સટ પણ મળશે. લખે:-
દેશબંધુ-શ્રીશક્તિ કાર્યાલય, ૬૮૦ રેળાપીઠ, મુરત

આજ લેખકનાં અન્ય પુસ્તકો

	રૂાં.
અર્ધગના	૦૧
ખાંધણાં	૦૧-
માસિક ધર્મ	૦૧=
ગોરમાનાં ગીતો	૦૧-
મોઢમ ઠેગીઠા	૦૧૧

ધર્મરસાલ વીમાવાળા કૃત રસીલી—સાહસ કથાઓ

અઘાંડનો ભેદ—૧ ચીનની મુસાફરી

આ પુસ્તકમાં કાકટર પ્રતાપરાય અને તેના સામીત
નદાદુરસિંહ ગુપ્ત રીતે ચીની વેશ ધારણ કરીને વિમે-
ટના એક ગુપ્ત યાનમાં આપ છે અને કાપાનક ચાંદો
અને જોખમ વચ્ચે યમને તેઓ અદ્ભુત યાનમાં એક
પુસ્તક ચોરી લાવે છે. તેઓ હેવાલ નહુલ રસિક અને
પ્રેરક છે. ૩-૮-૦

વિષયક

રૂા. ૧૧

*

અઘાંડનો ભેદ—૨ પારસમણિની શોધ

આમાં એલ કાકટર પ્રતાપરાય અને નદાદુરસિંહ આ-
ફ્રિકાના રજુપ્રદેશમાં મુસાફરી કરે છે અને પારસદવની
એક ખીણમાં ઉતરે છે. તેમને પારસનો પારચય થાય
છે. અને કેટલું કેટલું દાવ આવે છે તે તો પુસ્તક
વાંચ્યાથીજ સમજાય. ૨-૦-૦

નામ વચગની નવ

રૂા. ૧૧

*

અઘાંડનો ભેદ—૩ મોતની મુસાફરી

આમાં કા. પ્રતાપરાયને નહુલે આજી પૂર્વે એક મોતના
અમુદમાં યથ પ્રવાસ કરે છે તે વખતે આજી માત્રનો
નાશ થાય છે. વળી તે નર્ધા પાછા સજીવન કેવી રીતે
થાય છે તે હેવાલ અત્યંત રસિક છે. ૧-૦-૦

વીર તાપા (બે લાગ

રૂા. ૨૧

*

અઘાંડનો ભેદ—૪ એરાવતની આરાધના

આમાં કા. પ્રતાપરાય અને નદાદુરસિંહ સાત સુંદના
દાથીને મદાલ કરવા આફ્રિકા ઉપડે છે...

સાચા સહોદન

રૂા. ૧૧

*

વીર શાગ

રૂા. ૧

ખડ ૧ થો તથા બીજો મળી ૨-૮-૦

*

‘સુવાસ’નું સલાહકાર-મંડળ

- રા. ખ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેશાઈ, બી. એ., એલએલ. બી.
માણ નામણ દિવાન, વડોદરા રાજ્ય
- રા. રા. અતિસુખશંકર ક. ત્રિવેદી, એમ. એ., એલએલ. બી.
પ્રોફેસર ઓફ ફીલોસોફી, વડોદરા કોલેજ
- રા. રા. રમણલાલ વસંતરામ દેશાઈ, એમ. એ., બી. એચ. એસ.
પ્રકાશનખાતાના અધિકારી-વડોદરા રાજ્ય
- રા. રા. કેશવલાલ દિંમતલાલ ઠામદાર, એમ. એ.
પ્રોફેસર ઓફ હિસ્ટરી, વડોદરા કોલેજ
- રા. રા. ગોવિંદલાલ એચ. ભટ્ટ, એમ. એ.
પ્રોફેસર ઓફ સંસ્કૃત, વડોદરા કોલેજ
- રા. રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર, એમ. એ., એલએલ. બી.
પ્રોફેસર ઓફ ગુજરાતી, વડોદરા કોલેજ
- રા. રા. ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ, એમ. એ., એલએલ. બી.
પ્રોફેસર ઓફ ગુજરાતી, વડોદરા કોલેજ
- રા. રા. જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી,
માણ અધ્યાપક: પૂરુષ અધ્યાપનમંદિર, વડોદરા
- રા. રા. નર્મદાશંકર હરિશંકર વ્યાસ બી. એ.
- રા. રા. ઈશ્વરલાલ કસનજી નાયક બી. ઇ., એ. એમ. આર્ટ. ઈ. [હિંદી]
એમ. આર. એસએએન, આર્ટ. [સંદન]

ભારતવર્ષનું પ્રાચીન ગૌરવ તથા મહત્ત્વ બાણુબું હોય—
અનુભવબું હોય તે

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ
એમ. એમ. એન્ડ એસ.
એમ. આર. એ. એસ કૃત

ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ઈ. સ. ૧૦૦ સુધીના
૧૦૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ—

પ્રાચીન ભારતવર્ષ ખરીદો

[પાંચ ભાગમાં]

તમે સ્વદેશપ્રેમી છો ?

. તો તમે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ બાણુતા જ હો
ન બાણુતા હો તે

ઉપલા પુસ્તક માટે આજે જ ઓર્ડર લખો

પાંચે ભાગ બહાર પડી ચૂક્યા છે.

સેટની કિંમત રૂ. ૨૪

છટક કિંમત [૫, ૭ા, ૬ા, ૬, ૫] = રૂ. ૩૦

આ દળદાર ઐતિહાસિક ગ્રન્થના આજકાલ અનનારને ‘સુવાસ’ અર્થાં લવાજમે
—રૂ. ૧૫૫ માં મળશે.

ચરમાનું

કારખાનું

- કે આખાને હિન્દી પહેલવહેલુ છે અને એક જ છે. •
- કે મુખ્ય મુખ્ય મર્મ મરતીનરી પણ અત્ર હિન્દી જ જનારીને લીધી કરી છે એટલે કારખાનાને તદ્દા સ્વસ્થી મનાવતુ જ કહી સકાય તેમ છે.
- કે અમે જમતીમા આઠ આઠ વર્ષ ઉપરાંત રહીને તાલીમ લીધી છે.
- કે વળી આખના વેદિક અને સાસ્ત્રીય જ્ઞાનની હિંદુ પદ્ધતિ પ્રમાણે કેળવણી લઈ મુખ્ય યુનીવર્સિટીની ડીગ્રી મેળવી છે એટલે ચરમાના નવરો પણ અગત્ય માફક આપના કાદી આપીએ છીએ.
- કે ઉપરાંત ચરમાનો વેપાર, રોગ ગ્રીસ વગેરે કરી, વ્યાપારિક દૃષ્ટિએ તેમા આવી પડતી ગ્રીસી ગ્રીસી જરૂરિયાતોનો પરિચય પણ આપી વીધો છે.
- કે આ પ્રમાણ ચરમાના કાચ તૈયાર કરામા તથા તેના પહેરનાગે મૂર્ખા મતોય આપી શકાય તામુખીની પહેલેથી જેલ સુધીની, દરેક દરેક નાની મોની કિયા-પ્રક્રિયાનો પદ્ધતિપૂર્વક અમે અભ્યાસ કર્યો હોય તેમ જ લીધો છે, અનુભવ માથે પત્રીક્ષત કર્યું છે. એટલું જ નહિ પણ તે માટે સોનાનો આદ પણ મેળવ્યો છે.
- કે વળી અમારું જ કારખાનું હોઈને, તેમજ અમારી અંગત દેખરેખ તીએ કાચ ખનાવાતા હોઈને ગમે તેવું કાચ, અટપટીયું કે ગ્રીસી રિગતવાળું પ્રીરકોશન હોય તે પણ જૂઠું નમવમા જ તમા કાચ જનારી આપીએ છીએ.
- કે કમેનના કાચ, દુર્ગમીનના કાચ તેમજ માત્રદોષાય પ્રત્યાગ્નિત વૈજ્ઞાનિક રીતે ખનાવાતા કાચની વાચનૂટ થયું હોય તા ન અમા કરી અપાય છે અથવા નરા પણ નાખી અપાય છે.
- કે તમા જ રીતે ચરમાનું પણ દરેક પ્રકારનું રીપેરિંગ કાચ કરી આપરામા આવે છે.
- અંદરતે ચરમાના કાચની કોઈપણ પ્રાચીની જરૂરિયાત માટે ત્યાં જ જવાની કે ત્યાં આપાની જ રહેતી નથી.

- કે વળી તમા પણ અન્યની ચરમામણીમા આવત વાંચે તેમા જ ગણ્યા છે.
- કે પોતાના રખાણ પાતાના મોઝે કચ્ચા તે કાઈ રીતે મુશ્કેલીય નથી જ એટલે વિશેષ નથી લખતા, પરંતુ જાનભાસ હિંદુ તથા રેશી નાના તથા મોટા અમલનરેએ તેમજ ગામમદાનગરોએ સ્વતઃ અમને આપેલા મર્દિફિકેટ મગારીને વાચી લેવા વિનંતિ છે.

રાવપુરા, રાવર મામે,
વડોદરા

લખો યા મળો—
શશિકાન્ત એન્ડ કું. ચરમા ખનાવનાર

सुवास

श्री ४ : अंक ५

संख्या : १८४८

संख्या :

तंत्री

१. त्रिभुवनदास लहरेयं शाह

श्रीभनलाल अमलभ संघवी

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૪

સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૧

અંક ૫

૧ કવિતા ...	...	મ...	...	૧૫૩
૨ કવિયર ટાગોરને અંગ્રજિ...	...	વિવિધ	...	૧૫૪
૩ પાગલ ...	...	"ગૌતમ"	...	૧૫૪
૪ ગરમત ...	...	ઈ. ન.	...	૧૫૫
૫ પ્રકૃતિની પરિચય	...	પ્રભુલાલ શુક્લ	...	૧૬૧
૬ જીવન અર્થ	...	પ્રમા	...	૧૬૬
૭ મણિમેખલાઈ	...	ચીમનલાલ	...	૧૭૩
૮ દુઃખની કિંમત...	...	વિદ્યાર્થી	...	૧૭૭
૯ પશુતા...	...	ભારદ્વાજ	...	૧૭૮
૧૦ જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શો	...	કર્નલાલ જી. રાવળ	...	૧૭૯
૧૧ કમ્પ રાજાપાન	...	પદ્મ	...	૧૮૩
૧૨ જલધિને	...	સુરેન્દ્ર દોશી	...	૧૮૬
૧૩ રામાજ્ઞાન	...	નર્મદાચંકર દ. બાસ	...	૧૮૭
૧૪ હાથા આમ જાય !	...	રમેશનાથ રંગનાથ ગૌતમ	...	૧૮૮
૧૫ અંગ્રજિ	...	નરસિંહ	...	૧૮૪
૧૬ હુવે	...	દેવજી રા. મોદા	...	૧૮૬
૧૭ અન્ધ-પરિવ્રજ	...	...	...	૧૮૭
૧૮ લીલા કોણે કરી ?	...	રમણ બાસ	...	૧૮૮
૧૯ તારા-તણખા	...	...	...	૧૮૯

લવાજમ

અંકો અને લેટના ટપાટાખર્ચ માથે--

હિદ--

૩-૪-૦

ખર્ચ--

૩-૮-૦

પરદેશ--

શિલિંગ ૧

જાહેર ખખરના ભાવ

૬ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં. ૩	દોડા ભાવ
૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	ખમણા ભાવ
૨૭	૧૪	૫	એક કલર	ઉપર પ્રમાણે
૧૬	૮	૩	બે કલર	૨૫% વધારે

જાહેર-ખખર ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૨½% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી બી. એ.

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : આનંદ મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ.

૬-૬-૪૧

દેરી લુટારો

(ગેખા — શ્રી. કનુશંકર ત્રીપાઠી)

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

એક અતિ રહસ્યભરી ડીટેક્ટીવ નવલકથા છે બેદ બરમોની ગુથણી બહુજ અચી રીતે કરી છે રોમાચક સાહસોની તો પરપરા ચાલે છે આવી વાર્તાઓ વાચવાથી હુમ્મણો અને ચોરીઓ પકડી પાડવાની અને સાહસીક જાનવાની તાલીમ મળે છે

દેરી લુટારો કાલ છે અને એ લુટે છે એના બેદ નિયારે ખુલે છે, ત્યારે વાચકને, આશ્ચર્યજનક ઉપર છે વાર્તા નિર્દોષ છે સ્ત્રી સન્માન, પત્ની પ્રત્યે ઉદાર પતિની ઉચ્ચ ભાવના અને સિદ્ધાંતવાદી લુટારાની અદ્ભૂત ભાવનાનો ખ્યાલ, સચોટ એસર કરે છે શિષ્ટ જનતાને અને અભાવ વૃદ્ધને વાચવા ગમે તેવી એક દિવ્યરૂપ મુલાયમ વાર્તા છે

દિલ્હીનો ઉઠાવગીર દાઉદ મુબરક આવીને દેરી લુટારોના નામે મુબરકને હથેલીએ છે મુબરકની બાહોશ પોલીસને સંગ્રહ થાપ આપે છે અને એ છુદી છુદી રીતે ચોરીઓ કરવામાં અને ખુન કરવામાં અજબ પ્રકારથી કામ લે છે એ વાચતા હૃદયના ધબકારા ઝડપ સામે છે

પૃષ્ઠ ૧૮૦, બે ચિત્રો, સુદર લેફ્ટ, પાંકુ પુકુ મીંડા એક, (શી દોઢ) વિ પી ચોટર્જી છે આના અલગ

વર્ધમાન એન્ડ સન્સ.

પાયધુની દામજીશન મુબરક નં. ૩

આ. હેન્ડબીલ માહેના એકી સાથે બે પુસ્તકો મળાવનારને
વી. પી. પોસ્ટલ માફ. (પરદેશ ખાતે વી. પી. થતું નથી)

માનું જીવન

માતા કે રાક્ષસી ?

(લેખક—શ્રી. મણીલાલ હજીરામ મુર્ચરામ દેસાઈ)

એક સ્ત્રી ગુસ્સાના આવેશમાં પતિનું જીવન તોડી નાખે છે. પછી એ મુઝવણમાં પડે છે કે હવે શું કરવું ? પતિના જીવન તરીકે બહાર યથા પોતાના તાના બાળકોને રાખતાં સુકાં કે જીવન છુપાવીને એ બાળકોને ઉછેરી સંસાર મોર્ગે ચઢાવવા અને માતા તરીકેની ફરજ અદા કરવી ?

જીવન છુપાવીને બાળકોને રનેહ બતાવ્યા વગર, સખ્ત રીતે ઉછેર છે, માતાનો ખ્યાર કેટલી હિંદે. કઠોર યથા શકે છે અને એ કઠોરતામાં રનેહ કેટલો હિંદા હોઈ શકે છે તેનું સુદર ચિત્ર દેખાડેલું છે. પુત્ર મોટો થતાં પોતાની પિતાના જીવનને શોધી કાઢવા મથે છે ત્યારે એ કયામાં કાંઈક અજબ પલટો આવે છે.

નવલ્લીકા રચનાનું વણાટ મજબૂત છે. વાર્તા પ્રવાહ સરળ, સીધો અને સાદી રીતે વહેતો જાય છે. આકર્ષક રહિત સાદી ભાષા વાંચકની રુચિને ઉત્તેજે છે. ૧૪૪ પૃષ્ઠ. પૈકે બાર્ડ-ડીંગ, સુદર નેકેટ, કી. ડા. દોહ. (શ્રી. એડી) વિ. પી. પોસ્ટલ માફ છે આના અલગ.

વર્ધમાન એન્ડ સન્સ.

પાંચજીની રામજી કરાન
મુબઈ નં. ૩

આ હેન્ડબીક માટેના એકી સારી એ પુસ્તકો મંગાવનારને
વી. પી. પોસ્ટેજ માફ (પરદેશી ખાતે વી. પી. ચલુનીયી)

શયતાની કામ

અને

ભેદી ભગવાન

પ્રસ્તાવનામાં દીવાન જહાદર કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી
લખે છે કે:—“વાર્તા ઘણીજ મોધદાયક અને રમુજી પ્રસંગોથી
ભરપૂર છે.”

જગતનાં માન્યાતા મનુષ્યો પૈસા ખાતર અનેક જાતનાં નિર્લજ
કુકર્મો કરે છે તેને કુદરત એટલી તેા સખત શિક્ષા કરે છે કે
નિર્દોષ, નિરપરાધીની કનકગત કરવાની અને અધમ કૃત્યો કરવાની
ખોડ લુલાવે છે.

નિર્દોષ મનુષ્યો તરફ કુદરત કેટલી ઉદારતા દર્શાવે છે. એ
આ નવલકથાનું પ્રદેખરૂં રહસ્ય છે. દુનિયાનાં સરળ, ભોળા,
પ્રમાણિક અને નિર્દોષ માનવજાત તરફ કુદરત વિવિધ પ્રકારની
ઉદારતા દાખવે છે. અને “સત્યમેવ જયતે” એનું સાચું સાચું
સ્વરૂપ જાતાવે છે.

કુદરત કોઈ અદ્ભૂત શક્તિવાન છે અને જગતનું સંચાલન
દૃઢ મજબુત હાથેથી ચલાવે છે એનું શુદ્ધ રહસ્ય સમજાવે છે.

નવલકથા બહુજ રસિક, સાદી અને સરળ છે, છતાં વિવિધ
રંગોથી રંગાયલી હોવાથી વાંચકની મગજને ઝોર તાઝગી આપે છે.
૫૦૦ પૃષ્ઠ, પુલ કલોથ પાકુ બાઈન્ડીંગ, એનેરી ગીલ્ડીંગ, સ્વેડઝ કાગળો.
મોંઘવારીનો સખત વંખત હોવા છતાં ૫૦૦ પાનાનો દળદાર
પુસ્તકની કોમત બહુજ સસ્તી રાખવામાં આવી છે. માત્ર રૂ. ત્રણ,
(શી. પાંચ) વિ. પી. પોસ્ટેજ આઠે આના વધુ.

વર્ધમાન એન્ડ સન્સ.

પાયકુની દ્રામજકશન
મુંબઈ નં. ૩

આ: હેન્ડનીલ માટેના એકી સાથે એ પુસ્તકો મંગાવનારને
શી. પી. પાણેજી મોરારી (પરદેશ ખાતે, શી. પી. પાણેજી, નથી)

પ્રેમનું પરિણામ

આજ કાલ પ્રેમલગ્ન એ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની છાપ, એ એક
ફેશન રૂપ થઈ પડી છે. અને એ બધી હિંદમાં સારી રીતે પગ
પેસારો કરતી બાંધ છે. એની અંસર ઉછરતી પ્રજા ઉપર ગંભીર
થવા પામી છે. પરિણામે આજનું વાતાવરણ ઘણીજ બડપથી
ધીજીવીવેગે બદલાતું જાય છે.

આ નવલકથા સાચા જાનાવોથી બનેલી, પ્રેમીઓની આત્મ-
કથા છે. જરાસરળી પણ બનાવટી કે ઉપજાવી કાઢેલી વાર્તા નથી.
લેખક પોતાના લગ્ને છે કે આરી યુવાવસ્થામાં મારા પર
જે વીતી ગયું એ દીલકરેથી જાનાવોતું આંખેદુખ વર્ણન એક
નવલકથાથીજે વધુ રસિક, વધુ કંડણાજનક અને સનસનીટી ગંધુ છે.

જે બહુનિગાહ સુતિના પ્રેમે મારા આત્મા ઉપર કાણ
જેળબેયો અને જેના બહુ પ્રેમનાં બંધને મને વશ કરી લીધા
એ આખો લેદરભરેથી ભરપૂર દિલકાસ તદ્દન સાચે સાચો-રીલ
સીલાબંધ ઉતાર્યો છે.

અમારી છુપી મુલાકાતોનાં પ્રસંગો, જાનગી વાતોનાં મીઠા
સંસ્મરણો આ નવલકથામાં ઉતાર્યા છે. સાચો પ્રેમ કેને કહેવો
એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આંખેદુખ રીતે મળે છે.

પ્રીત કરવી તો સહેલાઈ, નીલાવરી મુશ્કેલ, એ કહેવત
મુજબ પ્રેમીઓ અચ્ચેનાં રીસામણ, જેરસમજુતિઓ, તકલીફો
અને દીલનાં દર્દોનાં ખ્યાલ આવશે. અને કહીને કમોટીઓમાંથી પસાર
થવું પડે છે એ પ્રસંગો વાંચતા વાંચતા રૂવાડા પડા થઈ જશે.

પાના ૨૩૨, ૨૫૬, ૨૬૬, ૨૬૮ ને કેટલાક ઉત્તર સાધજ,
શી. ડા. એ. (શી. ત્રણે-પાણેજી છ. આતી વધુ ની (૧૦૦) ૧૦)

વધુ માન એન્ડ સન્સ પ્રાઇવટ લિમિટેડ પાણેજી દામજીશન
૨૫૬ ની ૩

નિયમે.

‘સુવાસ’નો ઉદ્દેશ પ્રજાની સાર્વત્રિક ઉન્નતિમાં દરેક રીતે મદદકર્તા બનવાનો છે. તે ઉદ્દેશને અનુકૂળ થઈ પડે એવા વિવિધ પ્રકારના લેખોને તેમાં સ્થાન આપાશે. અભ્યાસ-પૂર્ણની સાથેસાથ જોડણીશુદ્ધ, સરળ, મૌલિક ને રસિક લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે.

લેખકોનો ઉત્સાહ વધારવાને અંગે ‘લેખકમંડળ’ ની એક સુંદર યોજના ઘડી છે. એ મંડળમાં હિગતા કે પ્રતિષ્ઠિત હરકાઈ લેખક જોડાઈ શકે છે. તેમાં જોડાવાને ‘સુવાસ’ માટે એક સર્વાંગસુંદર લેખ મોકલાવવાનો રહે છે. એક વખત એવો લેખ પ્રગટ થયા પછી લેખક ‘લેખકમંડળ’ નો સભ્ય બની શકે છે અને દર વરસે એવો એક લેખ આપીને પોતાનું સભ્યપદ તે ચાલુ રાખી શકે છે. તે રીતે સભ્ય બનવાથી લેખકને વિના લવાજમે ‘સુવાસ’ મોકલાય છે; તેને પોતાના પ્રગટ થયેલ લેખની પાંચ આઉટ-પ્રીન્ટસ મળે છે ને વિશેષની જરૂર હોય તો અલ્પ અર્થે સંગ્રહિત કરી અપાય છે; પુરસ્કાર ને બેટ પર અધિકાર મળે છે; પુસ્તક-પ્રકાશનની સગવડતા કરી અપાય છે અને વિશેષમાં તે ‘સલાહકાર-મંડળ’ માં પ્રતિનિધિત્વ મેળવી શકે છે.

તે અનુસાર ચાલુ અંકથી સલાહકાર-મંડળમાં એક વિશેષ નામ ઉમેરાયું છે.

‘સુવાસ’નો નમૂનાનો અંક પત્ર લખી જથ્થાવનારને વિના મૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે. પણ તે પત્ર મળ્યા પછી પ્રગટ થાય તે અંક મોકલાશે. નમૂનાના અંકની તરતમાં જરૂર હોય તેમજે ત્રણ આનાની ટિકિટો ખોડવી.

જેમાં ઉત્તર જરૂરી હોય એવા દરેક પ્રકારના પત્રવ્યવહારમાં, કે લેખો અસ્વીકાર્ય નીવડે તો પાછા મેળવવાને, જરૂરી ટિકિટો ખોડવી જોઈએ. અને પોતાના પત્ર પર કે લુકપોસ્ટ પર, પોસ્ટલ નિયમ પ્રમાણેની, પૂરતી ટિકિટો ચોડવી જોઈએ.

કાર્યાલયને લગતા પત્રવ્યવહારમાં તંત્રી કે સંચાલકનું નામ ન લખવું. કેમકે તેમ થવાથી તેમની ગેરહાજરીમાં તે પત્રની વ્યવસ્થા વિલંબજનક થઈ પડે છે.

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ ના આદકોને પ્રથમ વર્ષે અર્ધો લવાજમે [લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ=૧-૧૨-૦] અને ત્યારપછી બીજા એક વર્ષને માટે પોણા લવાજમે [૨-૮-૦] ‘સુવાસ’ મળી શકશે.

લવાજમ

જૂના-નવા જે આદકોનાં લવાજમ બાકી છે તેમને તે તાકીદે મોકલાવી આપવા વિનંતિ છે. હવે પછી આદક તરીકે રહેવાની ઇચ્છા ન હોય તેમજે પાછું લવાજમ મોકલાવી આપી ના જણાવી દેવી જોઈએ.

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વધ્યા	૦-૪	૩૬ માતૃપ્રેમ	૦-૪
૨ કાફી	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્નગીતો	૦-૧
૩ કાવદામાં સ્ત્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ સતતનિયમન	૦-૮
૪ અધ્યાત્મના (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વહેમી પતિ	૦-૩
૫ ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને સુખ	૦-૬
૬ ખાવણા (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ બલિદાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ ગ્રમજી વાતો	૦-૪
૮ ભવાટવી	૦-૪	૪૩ ભલી ભાભી	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ જ્ઞાના પત્રો (કસોતીમય લગ્ન)	૦-૬	૪૫ માદગી અને માવજત	૦-૪
૧૧ પતિની પસંદગી	૦-૪	૪૬ નાનું વતેસર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ધરણીના શોખ	૦-૧
૧૩ ફોર્મ	૦-૪	૪૮ પાગમી સતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ ગણકથા	૦-૧૨
૧૬ કોને પગલું ? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાજીની બા	૦-૧૦
૧૭ સુધતા અને મુંદગતા	૦-૮	૫૨ માસુની શિખામણ	૦-૧
૧૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાવદાનું અરાન	૦-૧
૧૯ સુતના ભક્ષા (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નનમકથા	૧-૮
૨૦ વિષવૃક્ષ (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિષેક	૦-૪
૨૧ હાસ્યકનાથ (રમજી)	૧-૮	૫૬ માસિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી સૌધગણી	૧-૮	૫૭ નવા સાચિયા	૦-૨
૨૩ વીર રાક્ષા (કાળુ યુનાન)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે ભાગ)	૨-૪
૨૪ હાસ્ય ઝરણા (રમજી)	૧-૮	૬૦ ગોરમાના ગીતો	૦-૧
૨૫ "જરા ચાહ મૂકળો"	૧-૦	૬૧ મેઝમ કેશીકા	૦-૧૨
૨૬ ગરખાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ આમાજિક વાતો	૦-૩
૨૭ જીવનપલટો (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ ગુણીવન ગૃહિણી	૦-૧
૨૮ સુખી ઘર (ભોધક)	૦-૩	૬૪ સ્ત્રી સરનાન	૦-૧
૨૯ ભરત ગૂંથણ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી સંધ્યકથા	૦-૩
૩૦ ચોર્યામોનું ચક્ક	૦-૫	૬૬ સી જમમા	૦-૬
૩૧ સ્ત્રીયા બેગમ	૦-૩	૬૭ મસાગદશન	૦-૬
૩૨ શુદ્ધ વિવેક	૦-૬	૬૮ જમિમાતા આનંદમક	૧-૮
૩૩ અખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૩૪ સ્વપ્નનું શાસ્ત્ર	૦-૩	૭૦ સાચા સહોદર	૧-૮
૩૫ સ્ત્રી હૃદય	૦-૩		

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાના આખો સેટ આજે જ વસાવો કુલ ૭૦ પુસ્તકો બહાર પડ્યા છે. તે ૩૧ કરમાં મળે છે પુસ્તકો છતાં પણ મળી શકશે ૧૨ જુદાં જુદાં શ્રીશક્તિ, કેળાપીઠ, સુરત

‘સુ વા સ’માં

જાહેર-ખબર અટલ

વ્યાપારમાં વધારો અને

પ્રભુમું જીવન ઘડતા સાહિત્યને ઉત્તેજન

ભાષા માટે જીઓ—‘અનુક્રમણિકા’ની નીચેના ભાગમાં

વિશેષ માટે પુછાવો—

સુ વા સ કાર્યાલય,

રાવપુરા; વડોદરા

વીર પ્રભા

(૨૪૨૨૬)

મધુમેહની અકસીર દવા

મધુમેહ (ડાયાબીટીસ) અને તેનાથી
પતાં પેશાબનાં દરો તેમજ અપચો,
જોડા, યજ, ચક્ષુ, રક્તક્રીડ, પાંડુ,
હૃદયનો નળજાહ, અસક્તિ, હાંફ વિ. દર-
દોને ‘વીર પ્રભા’ દરતજ મટાડે છે.
કી. રૂ. ૫

વીરબામ ફેક્ટરી, મુંબઈ. નં. ૩

૧૧૦ ચકલા સ્ટ્રીટ

વીર શક્તિ

સ્ત્રીઓના પ્રદર રોગોની દવા

સ્ત્રીઓનાં પ્રદર રોગો, કમર ને પેશુમાં
દુઃખડું, માથાનો સખ્ત દુખાવો, ચહેરા
કપર શીકાર, શરીરની કાન્તિ તથા જળ
પરી જવું, માસિક પર્વનું અનિયમિ-
તપણું, શરીર મુકાઈ જવું વિ. રોગોને
ફક્ત આઠજ દિવસમાં આરામ કરતાં
આત્રીની દવા વાપરો. કી. રૂ. ૩.

વીર બામ ફેક્ટરી

૧૧૦ ચકલા સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૩

ખાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ

તં

ત્ર

રીતે

૧૮

વરસથી

પ્રગટ

થાય

છે

ખાળક માસિક ખાળકો માટેજ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સ્ત્રીથી
લાયા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણતા જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની
શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે

તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં ખાળક અવશ્ય હોવું જોઈએ,

કેમકે નિર્દોષ ખાલુકાં ખાળકે વાંચવા ઘણું આતુર હોય છે :

નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.

‘ખાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા—વડોદરા

આરોગ્ય, વ્યાયામ અને તંદુરસ્તી વિષયક સંપૂર્ણ અને સચિત્ર
માહિતી સતત ૨૬ વર્ષથી આપતું માસિક

વ્યાયામ

વાર્ષિક લવાજમ - હિંદમાં રૂ. ૨-૮-૦ પરદેશ શિલિંગ-૫.

શરીર તંદુરસ્તી સિવાય બધું નકામું છે. શરીરને તંદુરસ્ત, નિરોગી અને સચક્ર કેવી રીતે બનાવવું અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે કેવી રીતે ટકાવી રાખવું, તે વ્યાયામ વાંચવાથી પણ જાણી શકાશે.

આપના ઘરમાં, આપની હાથગેરીમાં કે આપની વ્યાયામશાળામાં તેને બોલાવો; તે આપને થોડા અને માત્રી સલાહ આપશે. વર્ષના રૂ. ૨-૮-૦ના બદલામાં, વર્ષ આખરે દાક્તરના બીજા માટે, ખર્ચાતી મોટી સ્કમનો તે બચાવ દેશે.

ગમે તે માસથી તેના ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

લખો—

— વ્યવસ્થાપક: વ્યાયામ કાર્યાલય,

મજીસુદારનો વાડો, રાવપુરા, વડોદરા

‘મ હા ગુ જ રા ત’

સિંધમાં વસતા ત્રણ લાખ જેટલા ગુજરાતીઓનું સુપ્રસિદ્ધ મુખપત્ર (સાપ્તાહિક)

- જેમાં સાહિત્ય, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, શરીર કેળવણી, આગળગત, સ્ત્રી મંસાર—વિગેરે જીવનને લગતા દરેક વિષયોની સુંદર જણાવટ થાય છે.
- જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી. કુંગરશી ધગમશી મંપટ દર અકાદમીયે યુદ્ધ પરિસ્થિતિ આગેજીમ રીતે વર્ણવે છે.
- ‘જન્મશ્રમિ’ અને ‘બહુશ્રી’ શબ્દરચના દરિદ્રાષ્ટાઓના મનોદા ઉઠેલા અને દલીલો એક નિષ્ણાત તરફથી નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.
- ‘મહાગુજરાત’ શુદ્ધિવર્ધક વ્યૂહ દરિદ્રાષ્ટ વગર દાખલ રીએ સુંદર ધ્વનાઓ મેળવી આપે છે.
- એના દીપોત્સવી અને બીજા ખાસ અંકોએ ગુજરાતી પત્રકારિત્વને સમૃદ્ધ કર્યું છે.
- વડોદરા રાજ્યનાં તમામ પુસ્તકાલયો માટે મજુર થયેલું છે.

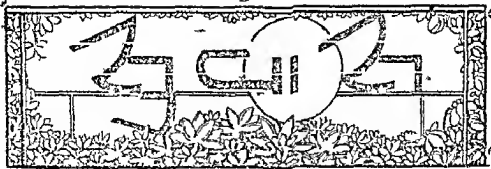
વાર્ષિક લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૪ — વિદેશ શિ. ૬

• સિંધમાં જાહેર ખબર માટે અજોડ સાધન •

તમૂનાતી નક્કલ તેમજ લાવતાલ માટે આજે જ લખો :

એન્ટો ન હોય તેવા સ્થળોના ન્યુઝપેપર એન્ટોએ દ્રુત ન પત્રવ્યવહાર કરેલા.

એનેજર : સિંધ ન્યુઝપેપર્સ લીમીટેડ, કેમ્પબેલ સ્ટ્રીટ—કરાંચી.

અસાનતિમિરાન્ધાના ધાર્નાર્જનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મોહિતં યેન તસ્મૈ શ્રૌણુરયે નમ્ર ॥

પ્રસ્તક ૪ થું]

સપ્ટેમ્બર ૧૯૮૧

[અંક ૫

કવિતા

મ

કવિતા એટલે શબ્દકૃત વેરતી કાન્તા તે કથાની દેવી છે, ગમની સરિતા છે. આત્મમયનને પરિણામે ઊભરાતા અમૃત-સમાધી તેનો જન્મ થયો, મન-તેજે તેને પીનથી અને તેનો વિકાસ સાધ્યો. યુગોના આયમના તેજ પર કવિતા આહો પ્રકાશ વેરે છે, અને માનવહૃદયમાં સ્વધર્મની મીઠી સુવામ ફેલાવે છે.

કવિતામાં ગ્સ અને કળા, તરન અને સદૃશ્ય, પ્રેમ અને માધુર્ય, તેજ અને પ્રતાપ-એકમેકને હીપાવતા ઉભય તત્ત્વોનો અતૂટ સમન્વય દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

કવિતા એ કવિના આત્મ-જીવનમાથી ઉદ્ભવતી રમની ધારા છે. જોટલી કવિના જીવનની નિર્મળતા તેટલો કવિતાનો પાઠાવ. કવિતાના અખડ પ્રવાહમાં જ કવિની જીવન શક્તિનું દર્શન થાય છે.

કવિતા એટલે વિશ્વના મદાન તત્ત્વો અને વ્યક્તિઓનું જીવનદર્શન કરાવતી આગમી કવિતાનું મૂલ્ય કવિના આદ્ય, શૈલી, પ્રભાવ અને જીવનમદતા પર અધાર રાખે છે. કવિતામાં કવિની અદ્ભુત રૂપનાતું દર્શન થાય છે. પણ તે કલ્પનામાંએ જૂત કે ભાવિની વાસ્તવિકતા જ તરવરતી હોય છે. તેમાં અસત્યનું લેશ માત્ર નિરૂપણ હોઈ ન શકે.

કવિતા એ પુષ્પનાળા છે. માગાના પુષ્પે-પુષ્પે પાંખડીએ-પાંખડીએ સુગંધી વહે છે, તેમ કવનાના શબ્દે-શબ્દે, અક્ષરે-અક્ષરે વિના આદર્શ નૃતિમત કે તી સુસાસિત ભવ્યતા નળરે પડે છે. કવિના અગર કરે છે કવિને, સજીવન કરે છે તેના આર્દ્રને.

શિગિરના હૃદયમાથી જન્મતું એકાદુ નિર્મળ ઝગલુ-માનવતૃપ્ત હિપાવતું ઉન્નત પ્રદેશોને પોષતું, ખડકો ઢોળતું, મધુર જળ વેગતું જેમ આગળ ધપે છે, તેમ કવિ-હૃદયમાથી જન્મેલ કવિતા-ઝગલુ મનના હિપાવતું શુષ્ક હૃદયમાં સુગંધી ઢોળતું, વજ્ર-હૃદયને ઢોળતું આગળ વધી અખિલ વિશ્વમાં વિવ્યતાનો પડથો પાડી માધુર્ય વહેવાવે છે.

સ્વ. કવિવર ટાગોરને અંજલિ

વિનિત્સુ

શાલિની

નિષ્ણાતો ને હોય માહિત્ય, ચિત્રે
ને ગંગોતે દાખવો તે કવિના,
હું તો મુદા જેહ અંકાર્ધ હૈયે
છેલ્લી બોટે, વિશ્વ ચલે ધરીય ૧
સૌંદર્યોનું ધામ ને છે ક્યાનું
માન્યું જેને જિંદગી-કાર્ય દેવે
નિ સ્વાયે ન્યા ચારદા સેવનાની
વ્યાઠે જામે આદરાતી નિહાળી. ૨
આદર્શો ને શારદોપામનાના
લાગે વિશ્વે છેક બૂધાર્ધ જતા
તે સધાયે જીવને મુકરાના
આવાસો ન્યા આમ્રહે નિત્ય યાતા. ૩

દીકી મહે ત્યાં દિવ્ય શી માણુસાઈ
દીકા યત્નો દીર્ઘ, જાકેવવાને
મુરકેલી ને કઈ સગથા જાટલ
જોઈયા ખાતા જેહ વચ્ચે મનુષ્યો ૪
હત્યાકાઠો વિશ્વમા ને રચાય
તે વિચારે હૈયુ કુણુ ચિરાય,
તહોયે ધૈયે જેહ નિ શક માને
“અતે તો ને (જય), ધર્મ કેરો થવાનો,” ૫
જેની મેઘા વિશ્વ સારાય કાળે
બેઠેલી એવા માનવો જૂજ જાજ
કિન્તુ એવા મર્વયા શ્રી રવીન્દ્ર
મહારી એવી માન્યતા છે અધીન. ૬

પાગલ

“નીતમ”

“અરે, તને તે થયુ છે શુ આજ આ
કે મૂકી સો કામ પડ્યા મહસ્વના
તુ નીકળ્યો, પાગલ, આમ ધૂમવા?”
કૃપા કરી હાલ કશું ન પૂછીશ
મારી કતે ઉત્તર ના તમાગ
એ પ્રશ્નનો, માન હું જાણુ આટલું
કે મેહુલો મત મધૂર રીઝવ્યો
વર્ષો રજોતો મન મૂકી ક્યારનો
તે રંગભૂમિ પર આમની યે

‘જાગી હતી મહેશિલ જાગ્ય કોઈ
એવે મને ઈજન કા’ અગમ્યનું
આખુ, બીલી આ મુજ પ્રાણુ-પોયણી
પ્રકૃતી ઉઠી, સદુનું ઉવેખ્યુ
પડ્યુ હવું નીરવ ઉર—ખીન, તે
અદીકનો અંશુલિ રપશે, યાતાં
કકારતું મનુલ સર જાળ્યુ...
તે મૂકી સો કામ પડ્યાં મહસ્વના
હું નીકળ્યો પાગલ, આમ ધૂમવા!

મુંબઈ અજબ નગરી છે. તેમાં જે સરળતાથી એકાંત સાંપડી શકે છે તેથીય વિશેષ સરળતાથી ટોળામાં ભળી શકાય છે. મુંબઈના ભરચક લતાઓમાં ટોળાં ન હોય તો મુંબઈની આખી સિકલ ફરી જાય છે. મુંબઈનાં ટોળાંમાં આપોઆપ ધસડાતાં ચાલ્યા જવું એ ય એક વિશિષ્ટ અનુભવ છે.

કોમી હુસ્લડે અને સરકારના પાંચ જણ ભેગા થવા વિરુદ્ધના કાર્ય હુકમે મુંબઈની એ ટોળાં-મગ્ગને તો भारीજ દીધી હતી. ટોળાં નહોત વધ ગયાં હતાં. રાતનું મુંબઈનું અલબેલું સ્વરૂપ તો સરકારી કાયદાને લીધે શક્ય જ નહોતું રહ્યું.

પણ ટોળાંની મગ્ગથી ટેવાયલા મુંબઈગરાઓ એ લાલ લેવાનો જરાશોય પ્રસંગ આવે તો જવા દે તેવા નથી હોતા.

હુસ્લડી કંટાળીને કે જાતની સલામતીને કાળે કે પછી દેશનાં માણસોના આગ્રહથી સેંકડો લોકો મુંબઈ છોડી રહ્યા હતા. વહેલાં જઈએ તો ગાડીમાં બેસવાની સારી સગવડ મળે એ આશાએ એ સેંકડો લોકોને તેવું ટકા ભાગ ગાડી ઊપડવાના સમયથી ત્રણ કલાક અગાઉ રેલેશન પર પહોંચી જતો.

રેલેશનમાં કોઈ સરકારી હુકમનું બંધન ન હતું એટલે લોકો પોતાની ટોળાંવૃત્તિને ત્યાં પૂરેપૂરી રીતે પી લેતાં. મુંબઈ સેન્ટ્રલ રેલેશનનાં વિશાળ પ્લેટફોર્મ પર થોડે થોડે અંતર નાનાં નાનાં ટૂંગઘાંમાં બેસી લોકો ભાતભાતની ચર્ચા કરતાં હતાં, અને એ રીતે ટોળાં-મોજ માણતાં હતાં.

એવા એક ટોળાંમાં એક મોટી મૂંછાવાળા ભાઈ બેઠો હતો. ઉંમર તો તેની પાંચોશથી પંચાસ વચ્ચે ગમે તે ધારી શકાય. પરંજપે સાહેબની માફક તેણે મૂંછાને વળ ચડાવ્યો હતો. તેની આંખો જરા રતાય પડતી હતી. ગાલમાં ખાડા પડી ગયા હતા, તે પૂરવા માટે હોય તેમ તેણે પાનનો મોટો ડૂંચો ગલોદે ચડાવ્યો હતો. છાતી બેસતી અને પેટ ઉપસતું હતું.

એ ટોળાંમાં એક નમ્મિયો, એક લહેરીલાલો યુવાન, એક વૃદ્ધ ને બીજા ચાર પાંચ લોકો હતા. બીડીઓની આંપ-લે ચાલી રહી હતી અને વાતનો રસ, ખરલમાં સુંરમો ઘૂંટાય તેમ ઘૂંટાયે જતો હતો. મોટી મૂંછાવાળો એ બધામાં પોતાનો પ્રભાવ પાડી રહ્યો હતો.

“કેમ, આપણી ગાડી ક્યારે ઊપડે છે?” નમ્મિયે પૂછ્યું.

“ગાડી તો પોણાનવે ઊપડે છે.” મોટી મૂંછાવાળાએ કહ્યું.

“ઓહો! ત્યારે તો હજી ધણીવાર.” વૃદ્ધે કહ્યું.

“બીડ પણ ગજબ છે.” નમ્મિયા જુવાને કહ્યું.

“રાતની ગાડી તદ્દન ખાલી જાય છે અને અત્યારે ગીરદીનો પાર નથી.” વૃદ્ધે કહ્યું.

“ભાઈ, એ તો હુસ્લડના મામલા છે.” લહેરીલાલાએ તોરથી કહ્યું.

“હા, કશુંમા રાતે તો નીકળાય પણ નહોતે!” મોટી મૂંઝવાળાએ કહ્યું.

“આ વખતના હુલ્લડે તો ગળબ કરી છે!” નમ્મિયે કહ્યું.

“એટલે તમે લાગી છો છો?” લહેરીલાલાએ હસતાં પૂછ્યું.

“ના-ના, મારે તો ઘેર કામ...દેશથી કામળ...કેટલાય વખતથી જઈ જઈ...” નમ્મિયે ગોઠા વાળવા લાગ્યો.

“અરે, મુંબઈની તો મજા જ મારી મઈ છે.” મોટી મૂંઝવાળાએ વચ્ચે કહ્યું, “દુકાને જવાનું તે ખીતા ખીતાં, દુકાનમાં બેસવાનું તે ખીનાં ખીતાં ને, દુકાનેથી ઘેર જવાનું તે ખીતાં ખીતાં. સતારના ઘેરથી નીકળ્યા હોઈએ તે માંજે માલનરવા પાછા ઘેર પહોંચીએ ત્યારે મનાય કે એક દી છબ્યા!” તેણે મૂંઝા આમળી.

“એમાં સીનેમા-ખીનેમામાં તો જવાય જ ક્યારી!” લહેરીલાલાએ કહ્યું.

“અરે, યાર! મેં તો મારા લતામાં મારામારી જ જોઈ, મારેકાર લાડી ને જરા ઊછળતા દીડા. એ જીવતા સીનેમાથી નવરા પડીએ ત્યારે બહાર નીકળાયને?” ટહી મોટી મૂંઝવાળો દરચો.

“એમ કે?” નમ્મિયે પૂછ્યું, “તમે તો ક્યારેય નહોતા સપડાઈ ગયાને?”

“ના-ના, બંદાને તો કંઈ વાધો નથી આવ્યો. એકવાર કંઈ રાડ આવી ને લોડા નાસલામ કરવા લાગ્યા. દુકાનેટ ફટોફટ બધ થરા લાગી. મેંય ઝપાટાબંધ દુકાન બંધ કરી દીધી. પણ એ વખતે રસ્તા પર એક લાઘ ઐરી-છાકરાને સાથે લઇને ફરવા નીકળ્યા હતા.”

“કાઈ નવા-મવા હશે.”—“હા, લાગ્યાં તો અગત્યનાં જેવાં.”

“પછી? એનું શું થયું?”

“ચાલુ શુ? મારી દુકાન પાસે હતાં પણ મેં તો દુકાન બંધ કરી દીધી હતી.”

“તમે એમને દુકાનમાં બોલાવી ન લીધાં?” વૃદ્ધે પૂછ્યું.

“ના, રે! એની ઐરીને બચાવવા જતાં કયાંક આપણા જ રામ રમી જાય તો? પણ એ લાપડો બહાદર ખરો! બાલુની દુકાનવાળો બારણું બંધ કરતો તો તેનું કાંડું પકડી કહે, ‘આ છાકરાંએને અંદર લઈ લે!’ પેલો કંઈ આનાકાની કરવા ગયો તો કહે, ‘મુંડા તો તને મારતાં મારશે પણ નો આમને અંદર નહોં લે તો હું તો, તને જરૂર મારીશ.’ લાંઈ, પેલાને જખ મારીને એ બધાં અંદર આવ્યાં ત્યાંસુધી દુકાન ખુલ્લી રાખવી પડી. પણ સાદે નસીબે એટી જ રાડ આવેલ એટલે થોડીવારમાં બધું સાંત થઈ ગયું.”

“સાલું! આ હુલ્લડના દિવસોમાં તો વગર મોતે મરવા જેવું જ ચાલુ છે.” લહેરી-લાલાએ કહ્યું, “આપણા તો દિવસો ખૂટતા નહોતા, એટલે હુલ્લડ આવે ત્યાંસુધી દેશમાં જ રહેવાનું નક્કી કર્યું છે.”

“હીક છે!” વૃદ્ધે કહ્યું, “દેશમાં આવી ધમાધમ તો નહોં હોય.”

“સાથે ગંજીયો તો લીધો છે ને?” નમ્મિયે પૂછ્યું.

“હો-હો, ગાદીમાં સોઝિયું મોહુ કરી બેસી રહેવું કોને ગમે?”

“અરે, ગાદીમાં તો એવી ગમ્મત કરવી છે કે હુલ્લડના આ બધા દિવસોનો વટક વળી જાય.” મોટી મૂંઝવાળાએ કહ્યું.

“હા, અહોં કયાં મુંડાની છરીતી કે પોલીસના ઘોડાની ખીક છે!” લહેરીલાલાએ કહ્યું.

ગાડીમાં બેઠા પછી જાતજાતની ગમ્મત કરવાની કલ્પના બધાના મનમાં ફરી વળી.
 “હજી ચાંવાળો કેમ નથી દેખાયો?” કંઈવારે વૃદ્ધ પૂછ્યું.

“ચાંવાળો ઊંઘણુસી લાગે છે.”—“ના—ના, હમણાં આવવો જોઈએ.”

“રામ—રામ કરો ભાઈ! ચાંવાળો બરાબર સમજે છે કે આ બધા બંધાણીઓને ચા વિના ચાલે તેમ નથી. વહેલા જઈએ કે મોડા, આપણે ચા તો જટલો અપતો હશે વેટલો જ અપવાનો.”

વાતોના તાનમાં એ બિરાદરોને એટલું ધ્યાન નહિ રહેલ કે, પોતે ગાડી ઊપડવાનાં સમયથી ખારસા એ કલાક અગાઉ આવ્યા હતા; અને ચાંવાળાના નોકરો ય મત્વ માનવો જ હોઈ તેમને આરામ ને નિત્યકર્મમાં થોડા વખતની જરૂર પડે ખરી!

ગાડી પ્લેટફોર્મ પર આવી અને ચારેકાર ધમાધમ ચર્ચ પડી. કેટલાકોએ તો ચાલતી ગાડીએ જ પોતાના બીસ્તરા ડાખમાં ફેંકીને પોતાની જગ્યા રાફી લીધી. પ્લેટફોર્મ પર આપણે જે મંડળીને જોઈ તે ગાડી આવતાં ઇનલિન થઈ ગઈ હતી, પંખીનો મેળો વિખરાયો હતો. મોટી મૂંઝવાળા ને લહેરીલાલો એકજ ડાખમાં પેસી ગયા હતા. બેઠા પછી એકમેકની નજર મળતાં તેમણે ‘પંખીના મેળા’ ની ઓળખાણ પાછી તાજ કરી લીધી હતી.

બધા બરાબર જોડવાઈ ગયા પછી ય પેલો નમ્રહિયો જુવાન ગાંસડાં-પોટલાં લઈ પ્લેટફોર્મ પર આંટા મારતો હતો. તેને સીધો ક્યાંય જોખાતો નહોતો, પાછી પેલી ‘પંખીના મેળા’ ની ઓળખાણ ઠામ આવી; અને મોટી મૂંઝવાળાએ તેને પોતાના ડાખમાં લઈ, પોતે જરા સંકડાઈ બોગરીને ય તેને જગ્યા કરી આપી. એ ત્રણ ઓળખીતા બેમા થઈ જતાં ‘ધોળ’ રમવાનો મેળ મળી ગયો હતો.

ચાંવાળો આવી ઈંચો હતો. લેંકોને આની તંદાપ પણ ખૂબ લાગી હતી. માણસ નવરે હોય ત્યારે તેને પોતાનું વ્યસન વિશેષ સાંભરે છે. દરેક ખાનામાંથી પાંચ-સાત ચાના પાણીની માગણી થવા લાગી.

મોટી મૂંઝવાળાએ ત્રણ પ્યાલા આં માગ્યો. ચાના પ્યાલા આપીને ચાંવાળો હોકરો જતો રહ્યો. ચા પી લીધા પછી તેણે ત્રણ પ્યાલામાંથી એક જોડ જરા જુદી સંતાડી દીધી અને બીજી બે જોડ બાકીના પેસેન્જરોએ મૂકેલ પ્યાલાની સાંધે મૂકી દીધી.

ગાડી ઊપડવાનો વખત થયો ત્યારે પેલો ચાંવાળો પ્યાલા પાછા લેવા આવ્યો. પ્યાલાની ગણતરી કરતાં એક પ્યાલો ઓછો ચાય છે તેવું તેને લાગ્યું ખરૂં, પણ હજી ત્યાં પ્યાલામાં આપવા-લેવામાં એ બાપડો દિસાળ ચૂપી ગયો હતો. થોડીવાર, ‘લઈ, અહીં એકેય પ્યાલો રહી તો નથી જતો ને!’ એમ પૂછી પૂછી કંઈજ જવાબ ન મળવાથી તે જતો રહ્યો.

ગાડી ઊપડી અને જરા વેગમાં આવી એટલે મોટી મૂંઝવાળાએ પોતે ‘સંતાડેલી’ કાચની પ્લેટા ને રકાળી કાઢી તેને પ્લેટફોર્મ પર ઘાં કર્યો. પ્લેટફોર્મ પર કાચનાં વાસણું ફૂટવાનો અવાજ પ્રસરી રહ્યો અને ડાખમાં મોટી મૂંઝવાળાનું હાસ્ય ફેલાઈ રહ્યું.

“અરે, ભાઈ! બાપડાનાં પ્યાલો-રકાળી એ માંગતોતો ત્યારે પાછાં કાં ન આવ્યાં દીધાં?” તેની બાલુમાં બેઠેલ એક પ્રૌઢ મુસાફર એવી નફ્ટાઈથી નવાઈ પામતાં પૂછ્યું.

“અમે તે કાંઈ એની આપના નોકર છીએ કે બધું સંભારીને તેને દેવા બેસીએ!” જવાબ આવ્યો.

“પણ એ ફાડી નાખવા કરતાં રાખી જ લોધાં હોત તો?” નમુછિયે પૂછ્યું.

“આપણે કાંઈ ચોરી કરવા ચોડા નીકળ્યા છીએ! આ તો એ ઘડી ગમ્મત! ગાડીમાં વખત નય.” વળી તે દસ્યો.

“પણ તમારી ગમ્મતમાં એ ગરીબને નુકશાન થયું તેનું શું?” પ્રીટે પૂછ્યું.

“એ કમખખત ચા'વાળાઓ ખૂબ કમાય છે.” મોટી મૂછોવાળાએ કહ્યું.

“પણ આ નુકશાની એ ચા'વાળાને નહિ ભોગવવી પડે, આ ખાલા તે રકાખીના પૈસાં તો બાપડા તોકરના પગારમાંથી કાપી લેવામાં આવશે.” પ્રીટે કહ્યું.

“એ તો એમ જ ચાલે—”

પ્લેટફોર્મ પર ગાડીમાં ગમ્મત કરવાના કરેલા નિર્ણયને અમલમાં મૂકવાનું શરૂ થઈ ગયું હતું.

* * *

“બા, તું આજે રેશને ન જા તો ન ચાલે?” દશોક વર્ષનો એક દરિદ્ર કિશોર તેની માતાને સમજાવતી રહ્યો હતો.

“રેશન પર ગયા વિના કેમ ચાલે?” તાવે મૂજતી માતાએ કહ્યું.

“આટલા સખત તાવમાં તું રેશને કેમ કરીને જઈ શકીશ?”

“ગમે તેમ કરીને ય રેશને ગયા વિના છૂટકો નથી. સાથે કંઈક ઓઢવાનું લઈ જઈશ. તાવ તો ઠાણ જાણે કેટલા દી' સુધી આવશે. એટલા બધા દી' ખાટલામાં પડી રહું તો પછી આપણે ખાઈએ શું?”

“તારે બદલે હું રેશને જઈ તો?”—“ના એટા! એમ ન ચાલે.”

“શા માટે ન ચાલે?”—“તું હજી નાનો છે.”

“તને તો હું નાનો જ લાગ્યા કરીશ. મારા જેવડો પેસો પુનિયો તો દાડિયે જાય છે.”

“પણ બાઈ! તને ગાડીનાં ધરાક સમજવતા ન આવડે.”

“આવડે—આવડે એ તો!”

“બાપુ. ગાડીમાં તો ભાતભાતના માણસ હોય. મારા જેવીને ય એમને સમજાવતાં ક્યારેક ભારે પડી જાય છે, તો પછી તારા જેવડાનું શું ગમ્મત!” એ બાઈ પોતાના બાળક સમક્ષ ન કહી શકી કે ક્યારેક તો તેને પેલાના ધૈર્યની ડેકડી સહી લઈને ય શાક-પાન વેચવાં પડતાં હતા ખરૂં કહીએ તો તો એ યુવાન હતી માટે જ કેટલાક આહોકો તેની પાસેથી માલ ખરીદવાનો પક્ષપાત દર્શાવતા. સ્વતંત્ર રીતે પોતાનું કવન ચલાવવા માગતી ગરીબ વિધવાને તેનાં કેટલાંક ધરાકોને હાથે બિજાસે અપમાનના જે પ્રસંગો સહેવા પડતા તેની હૈવાફાટ કારમી થયા એ કુમળા બાળક પાસે તે કેમ જ રજૂ કરી શકે? તેનું પોતાનું અંતર પણ એવે હરપ્રસંગે ક્રોધથી જળી બેસતું પણ તે સમસમીને બેસી રહેતી.

“ના, બા! આજે તો હું તને કોઈ પણ દિસાએ રેશને નહીં જ જવા દઉં” હાકરાએ પ્રેમપૂર્વક કહ્યું.

“એમ ખોટી જાક ન કરીએ.” માતાની મૂંઝરી વધી રહી હતી.

“જક તો તું કરે છે કે હું? તાવમાં ચોકાઈ છે તો ય રેશન જવાની વાત મૂકતી નથી એ તું જાણી કે હું?”

“પણ તને એ બધા વિચિત્ર લોકોને સમજવતાં કેમ આવડશે?” માતા એનો એ પ્રશ્ન ફરીફરીને પૂછી રહી.

“તું-તારે મને જુદી જુદી જાખડીઓ ઘેરથી બનાવી દેજે ને! હું એક એક આને એ બધી વેચી આવીશ.”

“સારું! ત્યારે આજે તું રેશને જજે.” માતાએ ગોઠવું સંકોચતાં કહ્યું. છોકરો ખુશ થઈ ગયો.

“પણ, બેટા!” કંઈ વારે માતા મૂળતે સ્વરે બોલી, “જળવજે, હોં! કાંઈ ઉડામણી કરે તો આકરો ન થઈ જતો, હોં!”

“તું કાંઈ ચિંતા ન કરીશ. આજે ભેજે તો ખરી તું! હું તો પહેલી જ ગાડીએ બધી જ ટોપલીઓ વેચી મારવાનો!” છોકરો રંગમાં આવી ગયો હતો.

“ચીકુ! જમફળ! રોંગણા! એક ટોપલીનો એક આનો!” કાઠિયાવાડ-એકસપ્રેસ સ્ટેશન પર આવતાં પેલા છોકરાએ આનંદથી જૂમ પાડી.

જે ડબ્બામાં પેલો મોટી મૂઝોવાળો બેઠો હતો, તે જ ડબ્બાની સામે એ છોકરો પોતાની નાની નાની ફળની જાખડીઓ લઈને હવેબેર જૂમો પાડતો ઊભો હતો.

“એય, ચીકુ! કેમ આપ્યા?” મોટી મૂઝોવાળાએ જૂમ પાડી. તેણે પોતાના મનથી ચીકુ વેચનાર છોકરાનું નામ પણ ‘ચીકુ’ જ હોવું જોઈએ એમ નક્કી કરી નાખ્યું. એમ નામ પાડવામાં ય ગમ્મત હતી!

“એક આનાની એક જાખડી.” છોકરાએ વિનયથી કહ્યું.

“તારી પાસે ચીકુની કેટલી જાખડી છે?”-“દશ.”

“દશ જાખડીના આક આના ખરા કે નહોં?”

“ના, સાહેબ! દરેક જાખડીનો એક આનો.”

“સામટી લઈએ તો કંઈ ફાયદો ન થાય?”

“ના, છં!” કહી એ છોકરો ત્યાંથી ચાલવા લાગ્યો.

“અરે, ઊભો તો રે!” લાવ-લાવ, ‘છ જાખડી લાવ!’ મોટી મૂઝોવાળાએ દમામપૂર્વક કહ્યું. છોકરાએ તીવ્રે બેસી જાખડીઓ કાઢી આપી.

“આ નહોં!” મોટી મૂઝોવાળાએ એક જાખડી પાછી આપતાં કહ્યું. “પેલી દે.” છોકરાએ જાખડી બદલાવી આપી.

“એલા, તારી પાસે રૂપિયાના છટા પૈસા છે કે?” તેણે ખીસામાંથી રૂપિયાની નોટ કાઢી પૂછ્યું.

“ના, છં! મારી પાસે એટલા બધા પૈસા ક્યાંથી હોય?” છોકરાએ ગરજી મોં કરી કહ્યું.

“સ્ટેશન પર માલ વેચવો આવે ત્યારે થોડાક છટા પૈસા તો રાખવા જોઈએ ને?”

“સાહેબ, હું તો આજે પહેલી જ વાર જાખડી વેચવા આવ્યો છું.”

“ઠીક, લે હું આ લાઈ પાસેથી છટા પૈસા લઈ તને આપું છું.” એટલું કહી તેણે ડબ્બામાં પેલા નમૂઝિયા જુવાન તરફ ફરતાં કહ્યું, “જરા છ આના આપજે તો!”

નમૂઝિયે ‘છ’ આના ગણી આપ્યા.

આટલા વખત દરમિયાન પેલો છોકરો જાણુના ડબ્બામાંથી કાંઈએ જાખડી માગવાથી

[ગતાંક પૃ. ૧૧૦ થી ચાલુ]

∴ દર્શન ચોથું :

[કલાચિત્રોથી શાળાગરેલો એક અધ્યાસ-ખંડ. ખૂણમાં પુસ્તકોથી ભરેલો એક કબાટ. સામે દીપાવની બાજુમાં બે કાચ ગોઠવાયેલા છે. દીપાવ પર પુસ્તકો, નોટબુકો, લેખણ તથા પેન્સીલ વગેરે પડેલ છે. કાચ પર શરીર ઢાળીને છાયા બીન વમાડી રહી છે. હવાડી બારીઓમાંથી સૂર્યને પ્રકાશ પથરાય છે. છાયા ગીત ગાઇ રહી છે-]

કાચલ કંઠનું ગીત ખોવાયું,

ક્યાં રે ધરા તણું હીર રામાણું ?

સરિતાની સૂડી ધૂલિ ભેડી ભેડી ખૂણી રહી તર-તરને છાનું

દેખનાની કર-અંજલિમાં શાને કુંજ નિડુંજનું રૂપ સુકાણું ?

ખાલી ઝરાનું દયું મલરાણું

શિશિરને કાણે આપીયું ગાણું ?

[સ્વરમાતાના પ્રતિષેષો વચ્ચે બારણે ટકેલા સંભળાય છે, બીનને બાજુમાં મૂકીને છાયા સફળી બેસી થંધ હોર ખેલે છે. પ્રદીપ ખંડમાં પ્રવેશ કરે છે.]

છાયા : (હર્ષ સભર) એ, પ્રદીપ, તમે !

પ્રદીપ : (સ્મિતથી એ પ્રશ્નને હંકારી દે છે અને કાચ પર ગોઠવાય છે. છાયા બેની-સામેના કાચપર શરીર સકોરી બેસે છે) આજે અધોરની ગાડીમાં હું રહેર છોડી જતો હોવાથી થયું કે ચાલ છાયાને મળી આવું.

છાયા : (ગુસ્સા અને શોક-મિશ્રિત અવાજે) વળી એજ વાત ? ન્યારે સાંભળો ત્યારે- 'જંતું છે. જતું છે.' અરે એવો તે દયો મોહ છે તને જવાનો ?

પ્રદીપ : (નિઃશ્વાસ નાખી) તું સમજતી નથી મારી મનોદશાને, છાયા ! તું જે અગર મારી સ્થિતિમાં હોત તો એમજ કરત.

છાયા : [દીપાવ પરથી કોરી-ચોપડી અને પેન્સીલ લપાડીને, હંસતકાલુ રથ પોંચાની સૌથી મોટી આંગળી કપાળને અડાટતી, મુખપર વિદ્યુત ચિંતન-અમતાનો કૃત્રિમ ભાવ લાવી, પેન્સીલથી બીજે હાથે નોટબુકમાં કે આકૃતિ દોરતી, મલકથી] દયો, આ મુકાણાં અને જે તમારી સ્થિતિમાં. અમને તો કોઈ કંઈ જવાનું નથી કહેતું. જિલ્લું આ અધૂરું-ચિત્ર પુકારી રહ્યું છે : 'સ્વરૂપ દે. મને પૂરું સ્વરૂપ દે.'

∴ પ્રદીપ : (અસ્તવ્યસ્ત બનતાં) તું વાતને મજાકમાં ઉડાડે છે, છાયા ! હવે મારી ધીરજની અવધી ખૂટી છે, સર્જનોના પરિશ્રમથી મદારે ચિત્ત હવે સ્ખલિત થયું છે, હવે મને જીવનનો થાક લાગ્યો છે. સલાઓની ગડમથલો, જાહેર જીવનનો પરિતાપ, ખુશામતનું વિષ, સામાજિક જીવનની કુદ્રતા અને વ્યક્તિ-વ્યક્તિના અહંવાદમાં હું માનવૃતાનો. વિનાશ. જોઈ. રહ્યો. છું.

૧૬૬... સુવાસ : સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૧

છાયા : અને મધ્યાહને નૃત્ય કરે છે મેખલાંબેન વીણા, રજનીબેન મૃદંગ રંગે (હસીને) માનતીબેન મંજુલા વગાડે છે

[બધા હસે છે સાતિ હાઈ રહે છે. સંગીત વાતાવરણને યે નથાવે છે અભિનય-ગીત રાજ થાય છે.]

મેખ બાળે બાળે પડે જાડરી,

નીમે ધરતીનું હૈયું રસાળ,

પાય ડેકે બગે છે લીલોતરી.

ધરતીના અતરની ડાની વરાળની,

ગાળ બિફડે રંગી આલ-છાબડી,

કોઈ હલભાગીના છવન ઉતાપની,

દોળે આસુડે એ અનલિ

મધૂરની કેર જીડી જીડી આપડી,

જખી એને માછી ચાતકની આંખડી,

કોટ-પાખો રોળાઇ મૂલિએ અચેત રૈ,

ત્યારે વરસી આ કોની રસાગુલિ !

(પડે પડે છે)

: દર્શન છૂટું :

[સ્થળ : પ્રકૃતિના કલાચિત્રોથી રાખગરેલો છાયાનો રાચનખડ બપો રાત નીરવતા, સમય પ્રભાતનો વીજળીબત્તીના ઘેરા લીલા પ્રકાશમા પવન પર ઢળેને ચિત્ત તન આરામ અને કચ્છાની મૂર્તિ જેવી છાયા વીણાના તાર સાથે અતર—ઈ આલાપી રહી છે]

નીત પ્રભાતે આમણ માંડે

કેણુ જઈ રાણગારી ?

પ્રદીપ, મૂપ ફરજો મદો કા'

આયુક્તા પથરાવી,

પ્રકાશની પાખડીઓ જેવી,

આરા જઈ પ્રગટાવી,

રહારો દ્વાર ધડી ખખડાવી

[આરોડે ટકેલા સ્વભાષ છે]

છાયા. કેણુ ?

આગતુકે હું પ્રદીપ

[છાયાના અભાગમા આનંદની ચિનગારી ફેલાય છે વીણા બાજુમા મૂકી એ રાંધણી બેસી થાય છે ને દ્વાર ખોલવા દોડે છે ઓચિતો કંઈ વિચાર એના પગને ધક્કાવી રે છે એની જામિયા સમી ભય છે, તે સાત અને સખત બને છે, ને દ્વાર નજીક બેસી જાય છે]

છાયા : તારી પ્રકૃતિ યે ન સધર્યો તને, સર્જક !

પ્રદીપ સધર્યોતો પરન્તુ તારા ચમ્દોને મૂલવીને સ્વપ્નની કેડી શોધતો હું પાછો આવ્યો છું, છાયા !

! છાયા : એ કેડી તને ત્યાં ન જડી, કલાકાર ?

પ્રદીપ : એ માનવીને જુદી જ રીતે પોતાની જોડમાં લે છે, છાયા ! ત્યાં માંડે માટે બધું દતું (આજે પહેળી ને ઘેરી કરતા) લીલી દરિયાળી પર કુસુમો સેજ ગિછાવનાં ગગન ચાદર ઓઢાડતું તરુરો ચમર દોળનાં તાગએ દીપમાળા ગચ્છતા પદાડો દ્વારપાળો બાંઈ રક્ષતા ઝરણાઓ ગીત ગહતાં ટેકગઓ તેના પ્રતિયોગો પાડતા ને એના તાલે તાલે ચિત્તન્યની કોઈ સાકાર મૂર્તિ આનંદ-સારથ-નૃત્ય કરી ગહેતી પરન્તુ.....

છાયા: તો તારા એ ત્યાંના બધાં જીવો મૂકી અહીં તારે પાછું કેમ આવવું પડ્યું, સ્વપ્નજીવી ?

પ્રદીપ: માનવમુખ જોવાની બૂમ લાગવાથી. તારાં સ્વપ્નનો અને મારાં સર્જનોની સત્તામણીથી. હરધરીયે-હરપળે માનવતાના અવાજને સરાવર લહરીની સંગે સંગે ઊડીને મહારા કાન પર અચ્છાતા આક્રંદી રહેતા કે, 'તું અમને કેમ ભૂલ્યો ? કેમ ભૂલ્યો ?' અને મારાં સર્જનો સજીવદેહે મારી આંખ સામે ઊભીને મને ધમકાવતાં કે, "તારી નિર્બળતાને પ્રોત્પન્ન તું માનવતાને બૂલવા માગે છે, ચિત્ત કે તું મદાપાપી છે."

છાયા: તો તારી નિર્બળતાનું તને જ્ઞાન થયું ખરું. ઘણું જીવો તમે સર્જો !

[એ હસે છે.]

પ્રદીપ: ના. નિર્બળતાનું જ્ઞાન નથી થયું મને, પણ માનવતાનું મૂલ્ય થયું છે, છાયા ! એ પ્રકૃતિ-વૈભવમાં મને પ્રતિધડીએ કંઈક જીણપ લાગ્યા કરતી. ને મને લાગતું કે સિધ્ધતાં જીજ્ઞતાં પૂરો મારી આંખ સામે આજ રહેતાં અને કહેતાં કે, "પાછો આવ, પાછો આવ તું." ને 'તારી જીવન-પ્રકૃતિને મૂકીને તું કંઈ પ્રકૃતિને શોધવા ચાલ્યો છે, પ્રદીપ ? મારું મુંસાર સળગાવીને તું સર્જનની કંઈ દુનિયા વસાવવા નીકળ્યો છે, કલાકાર ?' એ તારાં શબ્દો મને જૂંપવા દેતા નહિ. મને તારાં જ સ્વપ્નનો આવતાં. પ્રકૃતિ તત્ત્વના આણ્યે આણ્યમાં તારાં સ્વરૂપ તરવરતું. એ અંગુલિનિર્દેશથી મને આમ-ત્રી રહેતું. અને પ્રકૃતિનાં બધાં દૃશ્યો દૃશ્યો મને પ્રકારી રહેતાં કે, "તારી જીવન-પ્રકૃતિને લેવા તું પાછો જા. પાછો જા."

છાયા: તો હું મેં કહ્યું હું કે પાછો જા, પાછો જા. લોહીની હાંફ શોધવા નીકળેલા પુરુષ, તું પાછો જા !

પ્રદીપ: લોહીની મને ઝંખના હોત તો તો પ્રકૃતિને દૂંદવા હું ન ગયો હોત છાયા ! ને ત્યાંથી હું તારા હૃદયને શોધતો પાછો આવ્યો છું તેનો તો કંઈ ખ્યાલ કર. અને તું જીવન આપું બાળક જેવી જ રહીશ, છાયા ! આવ, હૃદય અને આત્માની શાંતિ શોધીએ. આવ, નવતર લવનની પગથી ચડીએ. ને માનવતાને ઉમળે એવો પ્રકાશ પાથરીએ.

છાયા: હું તો રહી પોચી મારીની. મારાથી કેમ ચડાય ? ને કલાકાર, ચડવાનો જરા જોછો મોહ રાખો તો સારું. કારણ કે ચડનારને નીચે જીતપો વિના છૂટકો નથી ને નીચે જીતરતી વખતે એને પસ્તાવું પડે છે કે, "ન ચડ્યા હોત તો સારું". જાકી હૃદય અને આત્માની શાંતિ ન શોધતો ક્યારેય. કારણ કે એમને બિચારાને દેહના બોળિયામાં પુરાઇને અનાદિ કાળથી દુઃખી થવાની ટેવ પડી ગઇ છે. બિચારો દેહાત્મા ! [એ હસે છે.]

પ્રદીપ: આટલું નૈરાશ્ય ? આ તે તને શું થઇ ગયું. છાયા ?

[છાયા જીભી નમ્યે છે. ને કોપથી મૂનતા મુલદ અવાજે કહે છે]

છાયા: સાંભળવું છે શું થયું છે. મને ? તું મહારા આદર્શ અને તપ-સાધનાનો ભંગ કરવા આવ્યો છે, પ્રકૃતિપૂજક ? કલાને ચરણે સોંપેલા આ જીવનધનનો તું હવે માલિક થવા આવ્યો છે, પુરુષ ! એક પ્રકૃતિ તો તને મળી છે અને બીજીને સાથે લઇ જઇશ તો એ શોક્યોના વિસંવાદમાં તારે જીવન, સળગી જીંદગી, કલાકાર !

[ફરી એ અદ્ભુત અવાજે કહે છે.]

પ્રદીપ: એ તારી બૂલ છે, છાયા ! બારણાં ખોલ. હું તને સત્યદર્શન કરાવું.

છાયા સત્યદર્શન તો તું તરછોડીને આવ્યો ગયો ત્યારથી જ થઇ ગયું છે, અને અને કલાધર કે તને એ પણ સમજાવવું પડશે કે પ્રજુષી-હૃદયના એક વખત બંધ થયેલા બાગ્યા ફરી ક્યારેય બિઘડતા નથી તું પાછો જા, પ્રદીપ ! મને તારી તપસ્વિની બનીને મરવા દે

પ્રદીપ તારે તપસ્વિની બનવાની જરૂર નથી, છાયા ! આટલા વર્ષ તું તપસ્વિની બનીને જ જીવી છે તે આર્થ નારીધમને દીપાબ્યો છે કલાની ઘેનજામાં તારા સાચા સ્વરૂપને હું ત્યારે નહોતો ઓળખી શક્યો ને પોત્તી માગીતો તો હું છું છાયા ! કે તને કંખતો ફરી આજે તારે બારણે બિભો છું છતાંયે તું એમ ધ્વજીતી હો કે મારે આવ્યા જવું તો હું જાઉં છું

[છાયા નીચે બેસી જાય છે એના રૂઢવાનો અવાજ સમજાવ છે વાચાલીનના તારમાથી કંદય બધા પ્રગટાવવા મથતો કોઈ પડોશી ધીમી ઘેરી સૂત્રાટ વાતાવરણને કપાવે છે]

પરંતુ જતા જતા આટલું સૂચન કરતો જાઉં છું છાયા ! કે જીવન એક કસોટી છે અને તેમાં પ્રેમીનું તો ખાસ અને જધા તપ-આદર્શની ઉપાસના, માધના અને શહીદીને યે કોઈ અનિમ ધ્યેય હોય છે તારા તપનું ધ્યેય જ્યોતિ-મિનનતુ છે અને જ્યોતિમિલન આજે સ્વરૂપ લઇને આપણી આખ સામે બેસી છે દાર બોલી અને ધડી તું નીરખ તો ખરી ! (વચ્ચે અવાજ) પ્રાણ-પરિક્રમણી સગાથિની !

[કડક અવાજે બારણા ખૂલે છે જાયા દાઢ કરી પત્રધિયા બિરોડી છાયાને પ્રદીપ કીરે છે બહાનના અંધારામાં એ બને છાયા-ચિત્ર જેવા દેખાય છે પ્રદીપના ખમ્મા ઉપર છાયા એનું શીર દાબે છે એ દૃષ્ટીથી પ્રદીપ છાયાનું મુખ જોયું કરે છે કણ્ઠકથાર એ બને એકમીલની કીકીઓના અતરતેજમાં નિનનિનના પ્રાણ પડોશે છે તરવજ સ્વસ્થ થઇને આગળીમાં આગળી પડોશીને પ્રકૃતિ-પુરુષની એ ચેલડી છાયાચિત્ર જેવી ચાલી જાય છે ધરતી પર માત્ર એના પગલાઓ જ રહી જાય છે સંધ્યા, ગેખલા, રજની અને અન્ય સખીઓ દાયમા દીપક લઇ એમના પગલા ચોષ્ઠી આવે છે ને દીપક નૃત્ય શરૂ થાય છે નૃત્યની સાથે ગીત સંભળાય છે]

પદ બેડલી

આ કોની પડી પગદડીયે ?

એની પગલી

કયાના અજવાજાને નહોતરે ?

પ્રાણુથી, પ્રાણની મિયે ચૂકીને,

હરતાવે ચાલી યુગ-એવ ?,

કુમકુમ એના પત્રવા-નિશાનીયે,

મૂકો આરાવણી દીપડી

નવલખતારા હવારી હૃદયેથી જ્યોતિના ઉત્સવ મડાવે

અતર અતરના સનાતન તેજમાં સ્ફુટિ-રોલા સરખાવે

સાહેલડી,

નવતર જીવનની કેડીયે

[પ્રદીપ અને છાયાના પગલાઓ ઉપર એક પછી એક દીપક મૂકીને કુમારિકાઓ ચાલી જાય છે કાપતા ગીત-સૂરો સાથે દીપકની વાટ ફૂલ રહે છે પડોશ પડે છે]

• નૃપતિ ચેરલાટનને શેન્યુદુવ અને ઇળંગોવ નામે બે પુત્ર હતા. તેમાં શેન્યુદુવ મોટો હોઈ યુવરાજપદ તેને સોંપાયું હતું.

એક સમયે ચેરલાટનની સભામાં એક મશહૂર જોશી આવી ચડ્યો. ઇળંગોવનો તેજસ્વી ચહેરા જોઈ તે બોલ્યો, “તમારા ભાગ્યમાં રાજપદ લખાયું છે.”

ઇળંગોવ ચંમક્યો. રાજપદનો અધિકાર મોટાભાઈનો ગણાય. તે અનુસાર તેને યુવરાજપદ સોંપાઈ પણ ચૂક્યું હતું. યુવરાજને ઘેર પુત્ર પણ રમતો હતો. છતાં પોતાના ભાગ્યમાં રાજપદ!—એ ભાગ્યને ફેરવવું જ જોઈએ.

તે ખીજે જ દિવસે ઇળંગોવે સંસાર તથા દીક્ષા લીધી.

x

x

x

સેકડો પુરુષોનાં માથાં ઉતારનાર અને ગુજરાતના પાટનગરના ભર બગ્ગરમાંથી મોતીના હાર ઉડાવનાર બહારવટિયા ગંગદાસને ચરીરે પાડું નીકળેલું. એ પાકામાં ખદબદતી જીવાત જો ભોંય પર પડી જાય તો ગંગદાસ તે વીણી વીણીને પાકામાં પાછી મૂકી દેતો. ને જીવાતોના ખોરાક માટે તે પાકામાં હંમેશાં લોટનો પીંડ પૂરતો.

એક પ્રસંગે કોઈ કેદીએ આમ કરવાનું કારણ પૂછતાં ગંગદાસે કહ્યું, “પ્રભુએ પાકામાં જ બિચારીને જન્મ દીધો છે. ખીજે એ શી રીતે જીવી શકે?”

“મહારાજ,” કેદીએ વિશેષ છૂટ લેતાં કહ્યું, “આટલી દયા છે તો પછી માણસોનાં માથાં કેમ વધેરા છે?”

“માણસને ભગવાને પેટ દીધું છે તેમ સાચું—ખોટું સમજવાની ભુદ્ધિ પણ દીધી છે.” ગંગદાસે શાંતિથી કહ્યું. ને પછી વ્યંચિત ભાવે ઉમેર્યું, “પણ માણસ પેટનું કેદી માપ નથી કાઢતો. અને પરિણામે હળાહળ સ્વાર્થથી તે ભુદ્ધિને પણ કુમાર્ગે વાપરે છે. તેની ગાન તો તક્ષવારની અણીથી જ ઠેકાણું આવે છે.”

x

x

x

ચોલપતિ કાંકદનને બે સ્વરૂપવાન પુત્ર હતા.

એક સમયે નાના પુત્રની નજર રાજમહેલની નજીકમાંથી પસાર થતી બરડી નામે લાવણ્યવતી આહાણુ—નારી પર પડતાં તે મોંઢયી થેલો બંધ્યો. બરડીએ તે જાણતાં, પોતાના રૂપમાં માતા કે ભગિનીની ભાવના જન્માવતી નિર્મળ પવિત્રતા નથી એમ માની, આપઘાત કર્યો.

એ સમાંચાર કાંકદનને કાને પહોંચતાં જ તેણે પોતાને હાથે પુત્રનું મસ્તક કાપી નાંખ્યું. થોડા સમય પછી કાંકદનના મોટા પુત્ર રાજમાર્ગ પરથી પસાર થતી વિશાખા નામે અપ્સરા સમી સુંદરી પર મુગ્ધ બન્યો. પોતાના કંઠમાંથી મોળ કોઠી વિશાખાના કંઠમાં પરાવવાને તેણે હાથ લેવાં કર્યાં. વિશાખાના ચારિત્ર્યને થોડીક જાણ્યું મોટે એ હાથને અંદર રાખી રાખ્યા.

ને એ હાથ નીચે ઊતરી શકે તે પહેલાં જ કાકદંતના રાજ્યમાં એ હાથની સાથે-
સાથ પુત્રના મસ્તકને પણ ધડથી જુદું કર્યું.

તે-ડેમાં નેપોલિયને પોતાની સેનામાં એક પણ સ્ત્રીને ન આવવા દેવાની કડક આજ્ઞા
કાઢેલી. અને એ આજ્ઞાના અક્ષરશ પાલન માટેની જવાબદારી તેણે ચારિત્રવાન અમલદારોને
સોંપી. આમ છતાં એક દિવસે નેપોલિયને સેનાની મધ્યમાં કેટલીક રમણીઓ નિહાળી તેણે
તરત ઉક્ત અમલદારો સામે દુરુજના લંગ માટે કામ ચલાવવાનો બંદોબસ્ત કર્યો.

એ કામની સુનાવણીમાં સરકારી વકીલે સ્ત્રીઓને પૂછ્યું, “સેનામાં પ્રવેશવાને તમે
અમલદારો પર ક્યા બાજુ વાપર્યો હતો ?”

“વકીલશ્રી,” એક તેજસ્વી રમણીએ આગળ આવતાં કર્યું, “તમારા અમલદારો
શક્તિશાળી અને સુરક્ષિત છે. એટલે રથૂલ બાજુ કામ કરી શકે તેમ નહોતું. તેઓ ચારિત્ર-
વાન છે તેથી નયન-બાજુથી પણ કામ સરે તેમ નહોતું.”

“તો પછી તમે અહીં આવી શી રીતે ?”

“હું આપના સૈનિકો માટે મીઠાઈના કરડિયા આવતા હતા. અમને લાગ્યું કે
સૈનિકોને મીઠાઈ કરતા અમે વધારે જાણીશું. એટલે કેટલાક કરડિયાઓમાં મીઠાઈને રથળે
અમે લગાઈ આવી. આપના બિચારા વાકત અમલદારોની નજર ત્યાં લગી શી રીતે પહોંચે ?”

લોર્ડ જ્યોર્જના તેજસ્વી વાણજીથી ઉશ્કેરાઈને એક શ્રોતાજને કર્યું, “રહેવા દો
તમારૂં એ બધું ડહાપણ તમારા પિતા કાણુ હતા એ અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ.
ગધેડાની ગાડી હાંકવામાં એમણે હીક નામના કાઢેલી.”

“એ ગાડી તો મને યાદ નથી,” લોર્ડ જ્યોર્જ ધ્યાતિથી કર્યું, “પણ ગધેડો તો
આપારે પણ મારી નજર સામેજ ઊભેલો છે.”

મગધપતિ બિંબિસારે એક ચતુર મહામંત્રીની શોધમાં હતો. તે શોધ નિષ્ફળ જતાં
તેણે મહામંત્રીની મુદ્રિકા એક જળહીન ઉજ્જવડ કૂવામાં નાંખી અને કૂવાની આસપાસ પહેરો
ગોડવા દંડેરો પીટાવ્યો કે જે માણસ કૂવાને કાઢે એસીને હાથવડે એ મુદ્રિકાને જાચકી લે
તે મગધનો મહામંત્રી બને.

મહિનાઓ સુધી એ વોંટી ત્યાંજ પડી રહી કાઈ એને સ્પર્શો તો શું, પણ સ્પર્શવાની
કલ્પના પણ ન કરી શક્યું.

એક દિવસે દુરથી આવેલા એક કુમારે કૂવા નજીક આવતાં જ દંડેરો જાણીને તે
વોંટી જાચકી લેવાની ઈચ્છા દર્શાવી. તેણે વોંટી પર જાણુ નાંખ્યું, જાણુ પર દેવતા નાંખ્યો.
વોંટી જાણુમાં ચોંટી ગઈ, ને દેવતાથી જાણુ સુકાઈને જાણું બની ગયું. પછી કૂવામાં નીક-
વાટે પાણી નાખતા જાણું તરત તરત કિનારે આવી પહોંચ્યું. કુમારે હાથવડે એ જાણુને
જાચકીને તેમાંથી વોંટી કાઢી, તે પોતાની આગળી પર ચડાવી દીધી.

બિંબિસારે તરત જ તેને પોતાના મહામંત્રી તરીકે વધાવી લીધો. તે પ્રમંત્રે જણાવ્યું
કે તે કુમાર દેશાટનમાં બિંબિસારે સુનંદા નામે એક લાવણ્યવતી વણિક-કન્યા સાથે કરેલ
લગ્નના પરિણામે જન્મેલો પોતાનો જ મુત્ર અભયકુમાર હતો.

સમય જતાં તે કુમારે મગધને જંગલભરતું એક યશસ્વી સામ્રાજ્ય બનાવ્યું.

ઝાર પોણે પોતાના શર્વિષ્ઠ સેનાપતિ સ્વેરોને દેશધાર તો કર્યો પણ જ્યારે નેપોલિયન સામે રશિયન સેના બેઠાલ બનવા લાગી ત્યારે તેણે સ્વેરોને પાછો બોલાવ્યો. સ્વેરો પોતાનો બધો કાઠમાઠ તણ દમ સાદાં વેશે રાજમંદિરમાં આવ્યો ને બોંય પર લાંબો યર્ધ પેટ ધસતાં ધસતાં તે જીભથી સિદ્ધાસનનાં પગથિયાં અને ઝારના પગ ચાટવા લાગ્યો.

ઝારે ચમકીને કહ્યું, “સેનાપતિ, આમ કેમ કરે છે ? ગાંડો તો નથી થયો ને ?”
 “જી, ના.” સ્વેરોએ વેધક શાંતિથી કહ્યું, “મારા દેશના દુઃખથી પ્રેરાઈને હું અહીં મારું પદ ગેલાળવાને પાછો આવ્યો છું અને અનુભવે મને શીખવ્યું છે કે આ રાજ-સંભામાં હંમેશાં આમ વર્તનારને માટે જ રથાન હોય છે. એટલે હું એ અનુભવને અનુસરું છું.”

ફ્રેન્ચ પરદેશમંત્રી ટેલીરેન્ડે પોતાની પત્ની તરીકે અનેક ચતુર મુંઢરીઓની અવગણના કરી મેદ જીલ્દિની મેડમ ગ્રાન્ડને પશ્ચંદગી આપી. એ અંગે એક મિત્રે હસતાં હસતાં પૂછ્યું,
 “મેડમ ગ્રાન્ડને પસંદ કરવા પાછળ કાંઈ ખાસ કારણ તો રહેલું નથી ને ?”

“કારણ એ જ કે એના કરતાં વિશેષ અશુભ સ્ત્રી સમસ્ત ક્રાંતિમાં મને ખીજી ન મળી શકી.”

“આપના કહેવાનો આશય હું નથી સમજી શકતો.” મિત્રે કંઈક ગંભીર બની કહ્યું.

“આશય એ” ટેલીરેન્ડે એક આંખ સહેજ ઝીણી કરી કહ્યું, “કે પ્રસંગ આવે અશુદ્ધ સ્ત્રી જાતે મૂર્ખ બને છે, ચતુર સ્ત્રી પતિને મૂર્ખ બનાવે છે.”

અરબસ્તાનમાંથી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ માટે પરદેશ સિંધાવતા હતા. રસ્તે જોગેશા હજરત બેહલુલ નામે તત્ત્વજ્ઞાનીએ તે વિદ્યાર્થીઓને અંદરોઅંદર પડકારની વિદ્યા અને સંસ્કૃતિની પ્રશંસા કરતાં સાંભળ્યા.

હજરત બેહલુલ તરત જ ચાલણી લઈ રસ્તામાં ધૂળ ચાળવા બેસી ગયા. વિદ્યાર્થીઓની નજરે તેમના પર પડતાં જ તે બોલ્યા, “હજરત સાહેબ, આ શું આદર્શ છે ?”

“બેટાઓ!” હજરતે ગંભીર શાંતિથી કહ્યું, “ઘહેરમાં મારી એક સોય પડી ગઈ છે. તે અહીં શોધી રહ્યો છું.”

“સોય જોવાય ઘહેરમાં, ને શોધો છો. અહીં !”

“એમાં શું ?” હજરતે હસીને કહ્યું, “તમારે જીવવું છે અરબસ્તાનમાં. છતાં તમને વિદ્યા અને સંસ્કૃતિ પરદેશમાંથી સાંપડી શકે છે. તો પછી મને શું અહીં મારી એક સોય પણ નહિ મળે ?”

વિદ્યાર્થીઓ સામાન સાથે ત્યાંથી જ પાછા ફરી ગયા.

પાટલિપુત્રના ધનાવહ શ્રેણીની પત્ની રોહિણી રૂપરૂપને અંગાર હતી. એક પ્રસંગે નૃપતિ નંદની નજરે તેના પર પડતાં જ તે મોહથી યાવલ થયો ને શ્રેણીને કંઈક બહાને બહારગામ મોકલાવી એક રાત્રે તે રોહિણીને આંગણે આવ્યો.

પ્રથમ તો રોહિણીએ આત્મહત્યાનો નિશ્ચય કર્યો, પણ પછી કંઈક વિચારી તેણે શાંતિથી રાજાને સન્માન આપ્યું અને તેની સમક્ષ શ્રેણી જીવી જીવી રહાણીઓ મૂકી.

એક રકાબીમાયી ફળ ચૂસાઈ રહેતા રાત્રીએ બીજી રકાબી હાથમા લીધી તે રકાબીમાંના ફળમાં રસ ધણો ઝોઝો જણાતા રાત્રીએ પૂછ્યું, “સુંદરી, આ ફળો રમહીન કેમ જણાય છે?”

“રાજન્” રોહિણીએ હસીને કહ્યું, “એ ફળ અમારા નોકરે ચૂસેલાં છે.”

“ચૂસેલાં રસહીન ફળ!” ગાત્ર રકાબીને પછાડતાં બોલ્યો, “અને તે મારી રકાબીમાં? મૂકતાં શરમ પણ ન આવી?”

“એમાં શું?” રોહિણી પ્રજાવલ્લી વાણીમાં બોલી, “અન્ય પુરુષે સેવેલી નારી સાથે સરખાવતાં તો એ ફળ અનેકગણા ઉમદા છે.”

નંદે રોહિણીના મરતક પર હાથ મૂકી તેને નાની બહેન નરોંકે આશિષ આપી

X

X

X

રશિયા અને તુર્ક વચ્ચે લવાનક મંચામ ખેલાઈ ગયો હતો. તે પ્રમંથે રશિયન સેનાપતિ રોકોબોલેફ પોતાના સેન્યને શિથિલ બેઠ આગળ ધર્યો. ને ગોળીઓના વરસાદ વચ્ચે હસતાં હસતાં ખુરશા મેદાનમા ધૂમવા લાગ્યો.

એ બેઠ ફેટલાક મિત્રોએ કહ્યું, “જાઈ, જાત પ્રત્યે આટલી બેપરવાઈ દાખવવી એ સેનાપતિને શોભતું ન જણાય.”

“નહિ છ.” રોકોબોલેફ હસીને કહ્યું, “હું બેપરવાઈ નથી દર્શાવતો. હું તો સારી રીતે જાણુ છું કે તુર્ક સૈનિકોને ગોળાઓ છોડતા આવડતી જ નથી પણ મારા મૈનિકો એ નથી જાણતા એટલે તેમને એ શિખવવાને જ હું અહીં ફગી રહ્યો છું.”

—ને તે પછી તે યુદ્ધમાં રશિયન સૈનિકોએ દાખવેલી બહાદુરી ઇતિહાસમાં અમર બની છે

X

X

X

સ્વ દેશબધુ દાસ ‘નારાયણ’ નામે એક પત્ર ચલાવતા હતા. તે પત્ર માટે વાર્તા લખવાને તેમણે શરદબાબુને આમંત્રણ આપ્યું. અને શરદબાબુએ તે આમંત્રણને વશ થઈ એક વાર્તા લખી મોકલાવી

દેશબધુને એ વાર્તા એટલી ગમી ગઈ કે તેમણે શરદબાબુ પર એક કારો એક મોકલાવી આપ્યો. શરદબાબુ જાણતા હતા કે દેશબધુની આવક લાખખોની છે, છતાં તેમણે તે ચેકમાં ‘સો રૂપિયા’ તો આક પુરો તે ચેક બેન્કમાં વટાવવાને મોકલી આપ્યો.

દેશબધુએ એ હકીકત જાણતા શરદબાબુને આટલી બધી દ્રવ્ય-મર્યાદાનું કાગળ પૂછ્યું. શરદબાબુએ કહ્યું, “ધણા માણસોની ઝોછી કિંમત અંકવાથી જગતમાં જે દુઃખ પ્રવર્તે છે તેને દૂર કરવાનો ઉપાય થોડાં માણસો પોતાની ઉચિત કિંમત સમજે, તેમાં રહેલો છે.”

X

X

X

ન્યુ ઇંગ્લાન્ડની એક વિદ્યાપીઠ સેનાપતિ લા ફ્રેચેને ‘ડોક્ટર બોફ લો’ ની પદવી આપી. એક પ્રસંગે સેનાપતિ બેરન રટ્યુબન પોતાની લશ્કરી ટુકડી સાથે ઉક્ત વિદ્યાપીઠ પાસેથી પસાર થઈ રહ્યો હતો. વિદ્યાપીઠના મકાન પર નજર પડતાં જ તેને ઉપરાક્ત પ્રસંગ યાદ આવ્યો ને તે બગડ્યો, “દાસ્તો, લાગો, દોડો. અહીં વસતા મૂર્ખ પડિતો હમેશાં સેનાપતિઓને દાકતર બનાવી દે છે. જે આપણે એમના પંતમાયી લાગી છૂટીશું, તદિ તો તે મૂર્ખાઓ આપણામાંથી પણ એક-બે ને મૂંડીને દાકતર બનાવી દેશે.”

તામિલ મહાકાવ્યો—

મણિમેખલાઈ

ચીમનસાલ

રઘુવંશ, કુમારમંભવ, કિરાતાલુંનીય, નૈપવ ને શિશુપાલવધ એ—સંસ્કૃત ભાષાનાં પાંચ મહાકાવ્યો છે. તે જ રીતે તામિલ ભાષામાં પણ ચિન્તામણિ, શિશુપ્પધિકારમ્, મણિમેખલાઈ, વળલ્લયપતિ અને કુન્ડલકેશી એ પાંચ મહાકાવ્યો છે. પણ ઉપરનાં સંસ્કૃત મહાકાવ્યોનાં આપણને જોડેના પરિચય છે તે સાથે સરખાવતાં તામિલ મહાકાવ્યો વિશે આપણે ઘણું જાણીએ છીએ.

ઉપરોક્ત પાંચ તામિલ મહાકાવ્યોમાંથી પહેલાં ત્રણ જ અત્યારે મળી આવે છે. તેમાં ચિન્તામણિ કાવ્યનો વિષય જૈન પૌરાણિક છે જ્યારે શિશુપ્પધિકારમ્ અને મણિમેખલાઈ એ બંને કાવ્યો ઇતિહાસને સ્પર્શે છે. એ બંને કાવ્યોના લેખકો સમકાલિક અને એકમેકના મિત્ર છે ને શિશુપ્પધિકારમ્નો કથાપ્રવાહ બંધાંથી અટકે છે ત્યાંથી જ, શિશુપ્પધિકારમ્ના એક બાલ-પાવને પ્રધાનપદે રાખીને, મણિમેખલાઈની રચનાત યાદ છે. આ પ્રયોગોમાં શિશુપ્પધિકારમ્ના પરિચયર પછી મણિમેખલાઈ નો પરિચય સાધવાનું વાચકોને ગમશે એમ માની આ લેખના વિષય તરીકે એ કાવ્યને પસંદગી આપેલ છે.

કોવલણ નામે એક યુવક પોતાની સ્નેહાળ પત્ની કણ્ણુકીને તથા માધવી નામે નર્તકીના પ્રેમમાં પડ્યો, ને પાછળથી તે, તે નર્તકીને તથા કણ્ણુકીનો પ્રેમાળ પતિ બની રહ્યો. તે પછી કિમતી ઝાંઝર વેચવાને પત્ની સાથે મદુરા જતાં ત્યાં ચોરીના ખોટા આજ નીચે તેનો વધ થયો. કણ્ણુકી મદુરાને આગમાં જળાવી કોવલણની પાછળ સતી યર્ષ. આ શિશુપ્પધિકારમ્નો ટૂંક કથાસાર.

કોવલણ સાથેના પ્રયોગથી માધવીને એક રૂપવતી પુત્રી જન્મી. કુલદેવી મણિમેખલાના નામ પરથી તેને મણિમેખલાઈ નામ અપાયું. એ મણિમેખલાઈના નામ પરથી આ કાવ્યનું નામ ચોખાયું અને કાવ્યનું મુખ્ય પાત્ર પણ તે મણિમેખલાઈ છે.

ચોલાના પાટનગર પુઝારમાં પ્રતિવર્ષે, ઇન્દ્ર-મહોત્સવ ઉજવાતો. એ મહોત્સવમાં નર્તકીઓ દેવોને પણ લલચાવતી કીડાઓ કરતી. માધવી દર વરસે એ મહોત્સવમાં જાત. ભેતી પણ કોવલણના વધ પછી તે નિષ્ઠા બનીને કાવેરીપટ્ટીનમ્માં મહર્ષિ અવલુના ચરણે જઈ વસી હતી. તેની ખૂબસૂરત પુત્રી મણિમેખલાઈ પણ તેની સાથે વસતી. માધવીની માતા ચિન્તાને આ ન રુચતું. તેણે માધવીને નર્તકીની ફરજ સમજાવી. પણ માધવીએ કહ્યું, “કણ્ણુકી કોવલણની પાછળ સતી યર્ષ. શું હું તપસ્વિની પણ ન યર્ષ શકું?” મણિમેખલાઈને સમજાવતાં તે બોલી, “મારા પિતાનો વધ થયો. મોટી માતા તેની પાછળ સતી બની. એવાં દુઃખી અને પવિત્ર દંપતીની કન્યા યર્ષ શું હું મર્દ રૂપ વેચું?”

૧ કંટલાક આનો હસ્થાર શિશુપ્પધિકારમ્ પણ કરે છે.

૨ ‘સુવર્ણ’ જ્ઞાન-૧૯૪૧.

પિતાની પાછળ આંસુ સારીસારીને મણિમેખલાઈના કંઠની કુસુમમાળ કરમાઈ ગઈ હતી. માધવીએ તેને નવાં કુસુમો વીણવાને સખી સતમતી સાથે નગરના ઉપવનમાં મોકલી. ચોક્કસ યુવરાજ ઉદયકુમાર મણિમેખલાઈના રૂપ પાછળ ઘેસો બન્યો હતો. તે અચાનક ઉપવનમાં આવી પહોંચ્યો. મણિમેખલાઈ તરતજ ઉપવનમાંના ભુદ્-મંદિરમાં મંત્રાર્થ ગઈ. પણ તેનું સ્વર્ગીય લાવણ્ય ઉદયકુમારની નજરે ચડી ગયું ને તે નેની પાછળ ઘેસો બન્યો. પવિત્ર ઉપવનમાં હેડતી કરવાનું કાંઈ ન ધારી તે મણિમેખલાઈના બહાર નીકળવાની રાહ બેતો દગવાળે જઈ ગયો.

આ પ્રગંઢે કુદરેવી મણિમેખલાઈ કુવપુત્રીની મદદે આવી. મણિમેખલાઈને નિદ્રામાં નાંખી તે તેને અદ્ધર જાગ્યોને મણિપદ્મવત્સના પવિત્ર બેટમાં મૂકી આવી. માધવીને તેણે, સતમતી મારફત, મણિમેખલાઈ વિષે નિશ્ચિત રહેવાના સમાચાર પાઠવ્યા. તેમજ યુવરાજ ઉદયકુમાર, ગમ્મદ સ્વપ્નમાં પ્રગટ થઈ તેને તેણે મણિમેખલાઈને બૂલી જવાની મલાહ આપી.

મણિપદ્મવત્સના સરોવરને તીરે એક બચ્ચ ભુદ્-મંદિર હતું અને તેમાં ભુદ્ લગવાનનાં પગલાં હતા. ત્યાં મુગ્ધ દર્શનમાં લીન થયેલી મણિમેખલાઈને પોતાના પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન થયું. તે પ્રમગ્ને દેવી મણિમેખલા ત્યાં જઈ પહોંચી અને મણિમેખલાઈને તેણે જીવવાના અને રૂપવિવર્તનના મત્ર આપ્યા. સરોવરમાંથી મણિમેખલાઈને એક અક્ષય દાનપાત્ર મળ્યું.

મત્રની મદદથી મણિમેખલાઈ મુમવેશ કાઢેરીપટ્ટીનમ્ જઈ પહોંચી. ત્યાં અર્ચણ મહર્ષિએ તેને દાનપાત્રનો ઇતિહાસ કહ્યો—‘આપુત્ર નામે એક યજ્ઞવિરોધી રાદાચારીને તે પાત્ર ભુદ્કૃપાથી મળ્યું હતું તે પાત્રની મદદથી આપુત્રે લાખો દીન-દુઃખીઓની સેવા કરી હતી. અત્યારે તે આપુત્રનો છત્ર ચાવડદેશમાં પુણ્યગળના નામે શાસન ચલાવતો હતો’

મણિમેખલાઈ મહર્ષિને નમન કરી પુદ્ગામા તે પાત્ર માથે બિડાએ નીકળી. તેણે એક પવિત્ર નારીના દાથે બિડા લીધી ને એ પાત્રમાં તે બિડા પડતાં જ ને અખૂટ બની ગઈ. મણિમેખલાઈ દમ્ભરો ગરીબોને તે પાત્રમાંથી ખોરાક આપવા લાગી. અને ગરીબોના આહુ મંપર્કમાં રહેવાને તે દાનશાળામાં વસવા લાગી

પોતાની અંધારા-મમી પૌત્રી બિશુણી બની ત્યજ એ ચિંતાને ન રુચ્યું. તેણે ઉદય-કુમાર સમક્ષ પહોંચી તેને ઉત્તેજ્યો. ઉદયકુમાર તરત દાનશાળામાં પહોંચ્યો. પરંતુ મણિ-મેખલાઈ મત્રજળે વિદ્યાધરીનું રૂપ લઈ ત્યાંથી પસાર થઈ ગઈ.

તે પછી મણિમેખલાઈ કેદખાનામાં પહોંચી અને કેદીઓમાં ખોરાક બહેંચવા લાગી. નૃપતિ માતશ્યકિંદનીને તેની આ અપૂર્ણ શક્તિના સમાચાર મળતાં તેણે તેને સન્માન આપ્યું ને તેની ચિનતિથી કેદખાનાને ધર્મશાળાના રૂપમાં ફેરવી નાંખ્યું.

મણિમેખલાઈ તે ધર્મશાળામાં વિદ્યાધરીના સ્વરૂપમાં વસવા લાગી, તેનું તે સ્વરૂપ એક વિદ્યાધરીને મળતું આવતું હોય તે વિદ્યાધરીનો પતિ તેને પોતાની પત્ની માનીને ધર્મશાળા પર દેખરેખ રાખવા લાગ્યો. ઉદયકુમાર મધ્યગતે એ ધર્મશાળામાં પ્રવેશવા જતાં બારણે ઉઘેલા વિદ્યાધરે તેને કાપી નાંખ્યો.

રાત્રીને આ સમાચાર મળતાં તેણે પુત્રના વધને ન્યાયયુક્ત માની વિદ્યાધરને અગ્નિનંદન આપ્યું અને મણિમેખલાઈને કોઈ સતાવે નહિ તે માટે તેને પોતાની દેખરેખ નીચેના કારણદર્શમાં મૂકી. પણ રાણી શીર્ષિએ તેને પોતાની પાસે રાખવાની તત્પરતા દર્શાવતાં

રાજ્યએ તેને અનુગ્રા આપી. રાણીએ મણિમેખલાઈને પુત્રના વધનું કારણ માની તેને અનેક પ્રકારે દુઃખ દીધાં. ગુંડાએ મારફત તેને બીજણ અત્યાચારની બેગ બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો, પણ તે સર્વમાંથી મણિમેખલાઈ કાંચનની જેમ પાર જીતરતાં રાણીએ તેની સમા માગી.

ત્યાંથી મણિમેખલાઈ સાવકરાજ્યના પાટનગર નાગપુર જઈ પહોંચી ને પુણ્યરાજને મણિપદ્મવત્ આવવાની સૂચના આપી તે મણિપદ્મવત્ આવી ગઈ. પુણ્યરાજે મણિપદ્મવત્માં આવી સ્વર્ગીય બુદ્ધમંદિરમાં પવિત્ર ચરણપંક્તિનાં દર્શન કર્યાં. મણિમેખલાઈએ તેને પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન મેળવવામાં સહાય કરી, અને પોતાની પાસેનું અશ્વ દાનપાત્ર તેને આભારી હોવાની સહીકત જણાવી. પુણ્યરાજે મણિમેખલાઈનો ને બુદ્ધમંદિરનો પૂજારી બની રહ્યો. પણ મણિમેખલાઈએ તેને રાજધર્મ સમજાવી નાગપુર પાછો મોકલ્યો.

રાજવી માવણકિલ્લી એક નાગકુમારી સાથે ગ્રેમમાં પડેલો અને તેના પરિણામે નાગકુમારીએ મણિપદ્મવત્માં એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. એક શ્રેષ્ઠ તે પુત્રને પુદ્ગલ લાવતો હતો ત્યારે સાગરમાં વહાણ તૂટી જતાં તે પુત્ર ગુમ થયો. બચેલા શ્રેષ્ઠીએ રાજવીને તે સમાચાર આપ્યા. રાજવીએ બધાં કામ પડતાં મૂકી પુત્રની શોધમાં સાગર ડોળાવ્યો. તે પ્રસંગે ઈન્દ્ર-મહોત્સવ પણ બૂલી જવાયો. ને પરિણામે કાપેલા ઇન્દ્રે પુદ્ગલ પર સાગરનાં જળ વહાવી દઈ તે નગરને કુખાડી દીધું.

પુદ્ગલના પ્રત્યેક પ્રસંગે માધવી, અર્વણ મહર્ષિ વગેરે ચેરની રાજધાની વંછી આલ્યાં ગયેલાં. મણિમેખલાઈ વંછી પહોંચી. ત્યાં ભારતવિજેતા શેન્ગુદુવે બંધાવેલા સ્વર્ગીય મંદિરમાં માતા કણ્ણકીનાં દર્શન કરી તે ઉપાશ્રયમાં ગઈ તે ત્યાં જિહ્વુ તરીકે વસતા કાવલજીના પિતાનાં દર્શન કર્યાં. એ વૃદ્ધ જિહ્વુએ તેને સમાચાર આપ્યા કે કાંચીમાં દુષ્કાળ પ્રવર્તતો હોઈ માધવી, અર્વણ મહર્ષિ વગેરે ત્યાં ગયેલ છે. મણિમેખલાઈએ કાંચી જતાં પહેલાં અધિવેશે વંછીની ધર્મસલાની મુલાકાત લીધી અને ત્યાં જુદા જુદા ધર્માચાર્યોને વાદમાં ઉતારી તેણે જીએ દર્શનનો સાર સાંભળ્યો.

કાંચીમાં તેણે દાનપાત્રની મદદથી પ્રગ્નની ભૂખ લાગી. તેની પવિત્રતાના બળે હોય તેમ ત્યાં વૃષ્ટિ પણ થઈ. કાંચીપતિ ઇલકિલ્લીએ તેનો લગ્ન સત્કાર કર્યો. તે પછી મણિમેખલાઈ અર્વણ મહર્ષિના ચરણે ગઈ ને મહર્ષિએ તેને બુદ્ધ-ધર્મનું સર્વ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન આપતાં તે બુદ્ધધર્મની મહાન ભિક્ષુણી બની મહર્ષિના ચરણે વસવા લાગી.

આ કથાના કેટલાક પ્રસંગો પૌરાણિક કે કાવ્યનિક લાગે છે. પણ તેમાંનાં ઘણાખરાં પાત્રો ઐતિહાસિક છે અને કેટલાક પ્રસંગો ઇતિહાસની સોનેરી સાંકળે જોડાઈ ગયે છે તેમજ ભારતની તત્કાલીન સ્થિતિ પર તે પ્રકાશ ફેંકે છે એટલે તેનું અવલોકન અહીં સરચાને ઘઈ પડશે.

આ કાવ્યનો કર્તા જ્ઞાતજ્ઞાર શિવપ્રધિધારમ્ કાવ્યના કર્તા-ઈર્ષંગોવાડિલને. અનુજ મિત્ર છે અને ચેરના મહાન, નૃપતિ શેન્ગુદુવ તથા લક્ષ્મણ ગજબાહુનો તે સમકાલિક છે. આ કાવ્ય તેણે શિવપ્રધિધારમ્ના અનુસંધાનમાં લખેલું છે તેમજ તે તેણે ઈર્ષંગોવાડિલને વંચાવ્યું પણ છે. પરિણામે તે, વિક્રમતી, ત્રીજી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં રચાયું હોવાનો પૂરતો સંભવ છે.

પતિ કાવલણના વધથી રોગે લગવથી કણ્ણકીએ વિ એ ૨૩૦ ના આવાડ વદ આક્રમેને શુક્રવારે દક્ષિણ-મદુરાને આગમાં જળાવ્યું છે આ નેતા મણિમેખલાઇનો જન્મ ત્રીજી સદીના પૂર્વાર્ધમાં અને તેનો યશસ્વી જીવનપ્રવાહ તે સદીના મધ્યભાગમાં મુકાય છે — કેમકે મણિમેખલાઇનો જન્મ કાવલણ જ્યારે માધ્યમીની માથે વગતો હતો ત્યારે જ સ્વર્ધ ચૂમ્યો હતો અને મદુરા-દહન પ્રસંગે તો કાવલણે માધ્યમીનો ત્યાગ કર્યોને પણ કેટલાં વર્ષો વધી ગયા છે

મણિમેખલાઇના સમયે ચોપમા માવણ્ણિકી, પાડયમાં શૈન્યન અને ચેગમાં મેન્ડુવનું શાસન ચાલતું હતું કાચીનો શાસક ઇલ્લમ્બિની ચોલપતિ માવણ્ણિકીનો વધુપન્ધુ હતો અને તે માવણ્ણિકીના સુખા તરીકે કાચીમાં શાસન ચલાવતો હતો તેણે ચેગ અને પાડયની મેયુક્ત સેનાઓને કાગિયાડના યુદ્ધમાં મખત હાગ ખવરાવી હતી તે હરીકત મણિમેખલાઈ ઉપરાત બીજા પણ અનેક અન્યોમાં મળી આવે છે

ગાગુમારીને પેટે જન્મેલા માવણ્ણિકીના પુત્ર ઇલ્લતિરૈયનને કવિ કણ્ણને પોતાની અમર કૃતિ પેરૈનાણાઈપધાર્ધમાં પોતાના મદાયક અને સમકાલિક મયોપતિ તરીકે ઓળખાવેલ છે એટલે પુદાગમાં જળપ્રવય પછી કા તે ગાદી કાચીમાં ફેરવવામાં આવી હોય અથવા તો ઇલ્લમ્બિનીના અવમાન પછી કાચીના સુખાપદે ઇલ્લતિરૈયન આવ્યો હોય એમ જણાય છે.

ગુજરાતને માટે મણિમેખલાઈ કાવ્ય એ દષ્ટિએ અર્ગાયનું છે કે 'ગુર્જર' ક્ષેત્રનો વધુમાં વધુ પ્રાચીન ઉલ્લેખ તે કાવ્ય પૂરા પાડે છે તેમાં ચપાપતિના મદિરે માટે 'કુન્ડર કુડિકાઇ' શબ્દ વપરાયલ છે તામિલ શબ્દ 'કુન્ડર'નું મરકૂત રૂપાન્તર 'ગુર્જર' થાય છે, અને 'કુડિકાઇ'નો અર્થ 'મદિર' થાય છે પશ્ચિમી મૃજ્જરાએ બાધેતું અથવા બધાવેતું હોઇને તે મદિર 'કુન્ડર કુડિકાઇ'ના નામે ઓળખાયું

ત્રીજી સદીમાં કઈ કઈ પ્રજાઓ કયા કયા વ્યવસાયમાં નિખળીત હતી તેની વિગત પણ મણિમેખલાઈ પુરી પાડે છે માવણ્ણિકીની રવગીંવ ઉપનન-ભવનનું વર્ણન કરતાં તેમાં જણાવાયું છે કે—'તે ભવનના ઘડતરમાં તામિલના કપાકારો, મમઘના ઝવેરીઓ, મહારાષ્ટ્રના સોની, અવતીના હુદારો, ધવનના સુધારો વત્તના કડિયાઓ અને કાશલના ચિત્રકારોએ પોતાની મમમ આતુરી અને શક્તિ વાપરી હતી'

વજ્રમાં મણિમેખનાઈ જ એ દર્શનના આચાર્યો પાસે ધર્મે માલજે છે તે પ્રખળ ભારતની તે સમયની વિશુદ્ધ દાર્શનિક રિયતિનો મચોટ ખ્યાલ આપે છે

તે યુગની ધાર્મિક સદિષ્ણતા પણ પ્રશમનીય જણાય છે ઇળગોવાડિય જૈન શાતજુાર બૌદ્ધ ઇળગોવાડિયના શિવસ્પધિકારમ્ કાવ્યમાં જૈન દર્શનને પ્રધાનપદ છે, શાતજુારના મણિમેખનાઈ કાવ્યમાં બૌદ્ધ દર્શનને પ્રધાનપદ છે આમ છતાં બંને કર્તાઓ એ કૃતિઓને પરસ્પર મંકવિત બતવા દે છે શાતજુાર ઇળગોવાડિયના જૈનત્વને મન્માને છે ઇળગોવાડિય શાતજુારના બૌદ્ધત્વને માન આપે છે

કાવ્યતત્ત્વની ગણતરીએ શિવસ્પધિકારમ્ કરતાં મણિમેખનાઈ કઈક ઊતરતું છે પણ તે શિવસ્પધિકારમ્ના અનુસંધાનમાં હોઈ તેમજ શિવસ્પધિકારમ્ના કર્તાએ એ અનુસંધાનને માન્ય રાખેલ હોઈ તેનું સ્થાન હમેશા શિવસ્પધિકારમ્ની સમીપમાં જ રહેવાનું છે

દુઃખની કિંમત

વિદ્યાર્થી

સુખ એ હાવા છે, દુઃખ તડકો છે. હાવાની કિંમત જેમ તડકાને આભારી છે, તેમ સુખની કિંમત દુઃખને આભારી છે. હાવા-સુખ સાંતિની સાથે આળસ પ્રેરે છે; તડકો-દુઃખ પરસેવાની સાથે પુરુષાર્થને પણ ઉત્તેજે છે. સુખ કે હાવા ન હોત તો જગત પર લીધણ આગ જળતી હોત, દુઃખ કે તડકો ન હોત તો જગત આળસને આધીન થઇ અનંત નિદ્રામાં જકડાઈ ગયું હોત. જગતની સજીવતા તેજ-હાવાની જેમ સુખ અને દુઃખના ક્રમેને આભારી છે. તેમાં સુખની તો દરેકને જ ઈચ્છા હોય છે અને પોતે સુખી કે શ્રીમંત હોત તો શું શું કરી નાંખત તે દરેક માણસ વિચારે છે એટલે તેની જરૂરિયાત પર લખવું એ નિરર્થક છે. પણ પોતે દુઃખી ન હોત તો જે અનુભવ લીધાં કે જે કાર્ય કર્યું તેમાંથી કેટકેટલું આપી રહી જાત એ બહુ જ ઓછા માણસો વિચારતા હશે; તેમજ દુઃખ આવ્યે ધણાંખરાં માણસો મૃગાઈ જાય છે એટલે માનવવિકાસક્રમમાં દુઃખ કેટલું જરૂરી છે તેનાં દષ્ટાંતો માનવીને દુઃખમાં દિશાસારૂપ અને સાર્થક નીવડવા સંભવ છે.

એક સમયે ઈંગ્લેંડમાં એક વર્તમાનપત્રમાં એવી જાહેરાત છપાવેલી કે અસુક શ્રીમંત મેરણ-પધારીએ પહેલેથી જ એને તેના કુટુંબમાંથી નો કોઈ યુવાન તેની પાછળ રમીય નામ ધારણ કરવાને તૈયાર હોય તો તેને તે પચાસ હજાર પાઉન્ડો વારસો સોંપી જવાની ઈચ્છા ધરાવે છે.

આ જાહેરાત મહાકવિ ટેનીસનના વાંચવામાં આવતાં તે બોલી બીચો, “મારા કુટુંબમાં આવા મૂર્ખ શ્રીમંતો કેમ કોઇ પાડતા નથી. જો મને પચાસ હજાર પાઉન્ડો વારસો મળતો હોય તો હું રમીય તો શું-તેને કહે તે નામ ધારણ કરી દઉં.”

પાસે બેઠેલા મિત્રે પૂછ્યું, “શું તમે ટેનીસન નામ છોડી દેવાને તૈયાર થઇ જાઓ?”
“ટેનીસન નામને તો શું-” ટેનીસને સાંતિથી કહ્યું, “પચાસ હજાર પાઉન્ડ મળતા હોય તો હું કલમ અને કવિતાને પણ છોડી દઉં, અને એક મહેલ બંધાવીને તેમાં આનંદથી જિન્દગી વિતાવવાનું પ્રયત્ન કરું.”

તે પ્રસંગે તે મિત્રને ગરીબાઈ અને દુઃખની કિંમત સમજાવણી. તેણે જોયું કે ટેનીસનને ખાંધે જો શ્રીમંત કે સુખી હોત તો ટેનીસન ચોક્કસ મોજવિલાસમાં જિન્દગી ગુમાવી બેસત. તેને પોતાને કદાચ તેનાથી આનંદ થાત પણ તેની અમર કાર્તિ તે આનંદમાં જ લુપ્ત જતી જાત અને તેની કવિતાનાં રસઝરણો પ્રગટવાં પહેલાં જ સુકાઇ જાત.

આર્થ પ્રજા તો પહેલેથી જ દુઃખ અને ગરીબીને મહત્વનો વિકાસમાર્ગ માનતી આવી છે. વિદ્યાભ્યાસના સમયે સમૃદ્ધિશાળી મહારાજાઓના વારસો પણ ગરીબાઈને અને તેના પરિણામે નીપજતાં દુઃખને હમતે મોઢે સહન કરતા અને એ રીતે જીવનપથને સુદૃઢ

બનાવી તેઓ જિન્દગીને સફળ કરતા. પરલોકના પાપારૂપ વૃદ્ધવયમાં પણ ગરીબાઇને જ પગદગી આપતી.

ભારતીય ઇતિહાસ તો દુઃખ અને ગરીબાઇમાં પ્રકાશેલા કષ્ટ, દુઃખ, ચન્દ્રશુભ, વિક્રમ, શાલિવાહન, વનરાજ, જગદેવ, પ્રતાપ, શિવાજી ઇત્યાદિ પુરુષવરોના જીવન-પ્રસંગોથી ભરપૂર છે. પણ પ્રમ્મ ધીમે ધીમે તેમનાથી દૂર થવા જતાં 'તે દુઃખની કિમ્મત વીસરી ગઈ છે અને દ્રવ્ય ને ઇન્દ્રિયશુભને જ તે સર્વસ્વ માનતી બની છે.

દુઃખ અને ગરીબાઇની કિમ્મત ભારત જહાર પણ અંકાણી છે. પરંતુ તે પ્રત્યે પણ પૂરતું ધ્યાન નથી આપાયું.

અમેરિકન રાજનીતિજ્ઞ કેમરને ક્રાઈએ પૂછ્યું કે— "તમારો પુત્ર આટલો તેજસ્વી છતાં તમારી જોમ આગળ કેમ નથી આવતો?" ત્યારે કેમરને કહ્યું, "એનું કારણ એ છે કે મને ગળેલી સગવડતાઓ અને નથી મળી શકતી "

"એ સગવડતાઓ કઈ?"

"દુઃખ અને ગરીબાઈ." કેમરને હમત્તા હમત્તા કહ્યું તે પછી શાંતિથી ઉમેર્યું, "માનવીને જો કે એનાથી સહન કરવું પડે છે, પણ વિકાસમાર્ગમાં તો એ બંને ખાતર અને વૃદ્ધિની ગરજ સારે છે."

નેપોલિયન પોતાના વિકાસના મહત્વના માર્ગ તરીકે દુઃખ અને ગરીબાઈને જ ઓળખાવતો. લશ્કરી શાળામાં શ્રીમંત અને અભીરોના સુપુત્રો જ્યારે મોજવિલાસમાં મસ્ત રહેતા ત્યારે ગરીબ કુટુંબનો દુઃખી નેપોલિયન દિનરાત અભ્યાસમાં જ મગ્ન રહેતો. અને એ મગ્નતાએ તેને ફ્રાંસનો વધુમા વધુ કાબેજ સેનાપતિ અને પરિણામે શહેનશાહ બનાવ્યો.

શહેનશાહપદે પણ નેપોલિયન વારંવાર કહેતો કે, "મારા પર જો ફ્રાંસના રક્ષણની જવાબદારી ન આવી પડી હોત તો હું એક ગરીબ એકાંત તરીકે જીવવાનું જ વધારે પસંદ કરત." "

અમેરિકાનો નામાંકિત ધારાસભ્ય અને રાજનીતિજ્ઞ ક્રાવૉન લંગડો હતો, અને પોતાના એ દુઃખને તે વિકાસમાર્ગમાં આશિષરૂપ લેખતો. એક મિત્રે તે અંગે ખુલાસો પૂછતાં ક્રાવૉને કહ્યું: 'ભાઈ, અગાઉ મને રમતગમત અને મોજશોખમાં જ કેવળ રસ પડતો, પણ એક પ્રભાતે ઓહિયોમાં પિતાજીનું મૃત્યુ ટેકરી પરથી દોડાવવા જતાં હું ગબડી પડ્યો ને લંગડો બન્યો. મારો વિકાસ એ દુઃખને આભારી છે. એ દુઃખે મને ચિંતન અને અભ્યાસની તક બક્ષવાથી મારી અબુધતા વિદ્વતામાં પલટાણી."

પશુતા

ભારદ્વાજ

: મિત્ર •

સો વર્ષ છે તુંજડું પાણીમાં રહે,
છોડ ન એની મૂળભૂત કટુતાઃ
તેવી રીતે માનવપ્રકૃતિ ફૂડી—
છોડ ન એની મૂળભૂત પશુતા !

જયોજ બનાઈ શા

કનૈયાલાલ જ. રાવળ

એકવાર શાના જીવનચરિત્રલેખક મી. હેન્ડરસને શાને વાતચાતમાં પૂછ્યું, 'તમે ધન્યતા લોહી વગરના પણ ઠંડી પ્રકૃતિના કેવળ શુદ્ધિપ્રધાન વંત સમા છો'. એ લોકોક્તિ સામે તમારે શું કહેવાનું છે ?"

જવાબમાં શાએ એક દૃષ્ટાંત આપ્યું:

આશા-મનોરથોની પરંપરા રચતા એવા એ માણસો લોકમેદનીના એક વિશાળ સમૂદની નિકટમાંથી પસાર થાય છે. પહેલા માણસને આ ટોળું એક મોટા સહેરનું સામાન્ય દંરૂ લાગે છે. બીજાને અહીં માનવ અને ફિરસ્તા આ પૃથ્વીથી સ્વર્ગ મુખીની અનંત સીડીના સોંપાને ચડ-ઊતર કરતા લાગે છે. પહેલો એક ટાંઢે ધરધરતા ભૂખ્યા બાળકને જુએ છે, ને પોતે પોતાના કાંઠેને છાતી આગળથી વધુ અક્રમતાથી ખેંચી તાણે છે અને બાળક તરફ એક સિક્કો ખાસામાંથી કાઢી ફેંકી મોં ફેરવી ચાલતો થાય છે. અને બીજા જેવો પોતે નથી એ માટે ધન્યરનો ઉપકાર માનતો આગળ ધપે છે.

અને બીજો માણસ ?

બીજો માણસ એજ છોકરાને અત્યંત લાગણીભરી નજરે જુએ છે, અને તે જ ક્ષણે તેના અંગોપાંગમાંથી, 'સમાજ આવી ઘટનાઓ શા માટે જન્માવે છે—શંકય બનાવે છે.' એવા વિરોધનો મૂંગો હાથપોકાર સરી પડે છે. અને પછી આવા એકાદ, દુઃખીને એક પૈસો આપવા પાછળ પોતાની જાતનું પ્રાણપંથુ નથી કરતો, પરંતુ આવી ભયંકરતાની બદબો ફેલાવતા સંયોગોને ખુદલા કરવા અને આવી વેદનાના ધનકારા-દીપકો ઓછા થાય ને છેવટે નાશ પામે તે માટે શ્રુએશ ઉઠાવી ધા-પોકાર નાખી તે સમાજને સંજવળતો કરે છે.

પહેલા પ્રકારનો માણસ જગતમાં નજર નાખો ત્યાં મળી આવશે.

અને બીજો માણસ તે બનાઈ શા.

શાએ જગતની સ્વાયો અસમાનતા, ઉઘાડા અન્યાય અને ઢોંગી પાખંડો સામે સંઘ્રામમાં ઊતરી રણશિયુ ફૂંકનાર તરીકે નામના મેળવી છે.

જગતનું દુઃખ વિમોચન-દર્દવિદારણ એ તેનું જીવનકાર્ય છે. જગતના અસાધ્ય ગંજાતાં એવા આ બ્યાધિતો તે એક માત્ર વૈદ છે. ગેદઅર્ધોની જગમ એ કંઈ કેવળ ચિકિત્સા જ નથી કરતો; એ દર્દનું નિદાન કરીને ખસી જતો નથી પણ તે આવા દર્દને પોતાની પકડમાં લે છે, તેને માટે આસકનો ઉપચાર અજમાવે છે ને અંતલગી તેની સામે ઝૂમે છે.

એક વસ્તુનું નવસર્જન કરવા પુરતી રીતે જ હયાત વસ્તુનું ખંડન આવશ્યક છે. એ ખાતર શા મૂર્તિભંજનો વેપ લગ્નવે છે. જૂની ઇમારતોને જમીનદોસ્ત કરી, તેના પાવામાં નવો પ્રાણ-પત્થર ધરખી, એ ઇમારતોને તેજુદોજ રચના-સ્વાંગ આપવા માગે છે. 'જૂનું એટલું સોનું'. એ સિદ્ધાંત સાંભળવા તેનું હૃદય ચોખ્ખો નકાર સુણાવે છે; જૂનું એટલું પ્રગતિનું

શો માને છે કે ચળકે એટલું, સોનું નથી. " અને એટલા જ માટે એ શેક્સપિયરને, નેપોલિયનને અને સીઝરને સમાન્ય કક્ષાના માનવ કહે છે.

નાટકો કે નાટ્યગૃહો ૧૬મા સૈકામાં કે ૨૦મી સદીમાં વિચારનાં વાહક ગણાય છે. આદર્શનું કે વાસ્તવવાદનું સંયોદ ને ઉચ્ચ સ્વરૂપ નાટકો દ્વારાજ પ્રાકટ્ય પામે છે. શોએ નાટકો ભજવાય એ ઉદ્દેશથી જ લખ્યાં પણ તખ્તા ઉપર કંઈ એની અસર થઈ નહિ; એટલે તેણે વિવેચકનો લેખાસ પરિધાન કર્યો, અને અંગીત તથા નાટક ઉપર તેના વિવેચનલેખો પ્રસિદ્ધ થયા. પછી તેણે પોતાનાં નાટકોને પુસ્તકાકારે છપાવવા નિર્ણય કર્યો, કારણ કે એણે એમ માન્યું કે લોકો વાંચશે તો ખરા જ. અને આ કામિયો સફળ થયો; તેણે સારી અસર ઉત્પન્નવી. અને એના નાટકોની પરપરા અવિરત ચાલી જ ગય છે. આજે પણ લોકો માની લે છે કે આ શોનું છેલ્લું નાટક હશે, પણ અંતઃકરણથી આશા રાખતા હોય છે કે હજી શોનાં નાટકો વાંચવા મળે તો સારું.

શો સમાજને ધ્રુમવે છે, ચમકાવે છે, ચોડવે છે અને પોતાની કટાક્ષપ્રધાન ને હાસ્ય-ગસિકે ભાર્મિક નાટ્ય-કૃતિઓથી પોતાનો એક પછી એક ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરતો જાય છે. શો એક પ્રતિભાશાળી લેખક છે, સાહિત્યિક કલાકાર છે. વિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર કે ઇતિહાસના ક્ષેત્ર કરતાં લલિત-વાર્ત્તમયના આલેખકો આપણી આંખે ઊડીને વળગે છે, કારણ કે તેઓ આપણને જીવનના ઉમટતા મહાસાગરને કાંઈ દોરી જાય છે; આપણી એકલતા મીટાવે છે; જીવનની નીરસતા, વેરાનતા કે એકતાનતા monotony ખાળી રાખી પ્રેતસાંદનનો પાનો ચડાવે છે. વિજ્ઞાન શરીરને અવશ્યઆરામ આપે છે; કલા મનને પ્રકુલતા આપે છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી માણસને મૃત્યુથી બચાવે છે તો સાહિત્યકાર જીવનમાંથી ઉગારે છે.

એસ્ટરટન શોની ફિલસૂફીને ડારી સાથે સરખાવે છે; ફેબોલીકવાદને મદિરા સાથે; અન્વેષવાદને હડા પાણી સાથે; ભાવનાવાદને સોડાવોટર સાથે.

શોનાં પાનાંઓ વિચારોથી ભરચક બર્ષા છે. તેનું ગમે તે પુસ્તક ઉઘાડીએ કે જાણે આપણે કાંઈ પ્રકાશિત ઓરડામાં આવી પહોંચ્યા એમ લાગે છે. શોનાં વિચારકણો એક બીજા સાથે હોડ બેઠાં હોય એમ લાગે છે. શો પ્રશ્નોના જવાબ નથી આપતો; પણ ધણા પ્રશ્નો પૂછે છે: તે આપણને ખેરાકે આપવાને બદલે આપણી કુધાઈતિ સતેજ કરે છે.

ધણાને શો ઉપાધિરૂપ અણુગમાના પ્રતીક શો લાગે છે; કારણ કે તે આપણને અણુ-ગમતી કડવી પણ અત્યંત હિતકર બોધાત્મક, વાતો સહસ્રકાંઠ કહી જાય છે. જ્યાંસુધી શો જાગે છે ત્યાંસુધી સમાજ જાગશે નહિ.

શો એ રીતે સમાજનો મહાન શિક્ષક છે—કડક શિક્ષક છે, પ્રહરી છે.

શોમાં તંત વધુ; અદ્વૈતિની અદેરી પ્રજળતા; દુષ્ટ વિશેષ: શાકાહારી ને સંયમી શો અત્યંત સુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ છે. વર્તમાન યુગના બે ખૂબ નાટ્યકાર: શો અને ગેલ્ડસ્વર્થી. શોમાં કટાક્ષ છે; ગેલ્ડસ્વર્થીમાં નર્મમર્મ છે. ગાલ્ડસ્વર્થીમાં ન્યાયાધીશની તટસ્થતા છે; શોમાં વડીલનો પક્ષપાત છે. ગાલ્ડસ્વર્થી કેવળ ચિકિત્સક જ છે; શો તો દવા આપી રોગની જડ ઉખેડનાર છે. ગાલ્ડસ્વર્થી શુદ્ધ કલાકાર છે, શો ઉચ્ચ પ્રચારક છે, ઉપદેશક છે.

ક્ષમ્ય રક્તપાત

પંકજ

૧

‘હૂત, મહારાજ અવન્તિવર્માની સલામાં કંઈ વીર પુરુષોની ખામી નથી, અને આ પ્રમાણે એક મજબૂત ખડ્ગ અને ધનુષ્ય મોકલી રાજ્ય મિહિરભોજ પોતાની દુર્બળતા ખતાવે છે.’ પ્રધાનમંત્રી સુધ્ય બોલ્યો.

‘અત્તપતિ સુધ્ય, કાશ્મીર-નરેશની સલા વીરપુરુષ યુદ્ધ નથી, એ વાતનો ખ્યાલ મને પણ છે; પરંતુ જ્યારે મારા સ્વામીએ આ સંદેશો મને મોકલ્યો ત્યારે મારું કર્તવ્ય છે કે એ તમને ખરાબર પહોંચાડવો.’

સલામાં એક અદ્ભુત શાંતિ પ્રસરી ગઈ. મહારાજ અવન્તિવર્મા પોતાના કપાળ પરનાં રવેદંબિકુઓ લૂછવા લાગ્યા. મંત્રી સુધ્યનો ચહેરો રક્તવર્ણી થઈ ગયો અને થોડીવાર તે બોલ્યો: ‘જે આ ધનુષ્ય અને ખડ્ગનો અગ્રે અસ્વીકાર કરીએ તો?’

‘અત્તપતિ, તો મહારાજ મિહિરભોજની વિકટવાદિની આ મુદર અને સમૃદ્ધ કાશ્મીર જુમિને પદ્મસિત કરી નાખશે.’

સુધ્ય ચૂપ રહ્યો. થોડીવાર બોલ્યો: ‘વાર, હૂત કાલે તમને જવાબ મળી જશે. મહારાજ અન્ય મંત્રીઓ સાથે પરામર્શ કરી ઉત્તર આપશે.’

‘જેવી આગા અત્તપતિ.’

૨

અવન્તિવર્મા કાશ્મીરમાં ઉત્પલ રાજવંશને સ્થાપન કરનાર પ્રથમ નૃપતિ હતો. એનું શાસન કાશ્મીરમાં રામરાજ્ય તરીકે ગણાયું. એ ન્યાયી અને પ્રજાવત્સલ શાસક હતો. એની કારકિર્દીને સફળ બનાવવામાં એના મંત્રી સુધ્યનો મુખ્ય ફાળો હતો. એ મંત્રીએ કાશ્મીરની નદીઓ પર બંધ બંધાવ્યા, નહેરો ખોદાવી અને કાંપને સુકાવી સેકડો નવાં ગ્રામો વસાવ્યાં. કાશ્મીરની ઉપજ એટલી બધી વધી ગઈ કે ધાન્યની કિંમત આગલી કિંમતનો પાંચમોભાગ થઈ ગઈ. સુધ્યને લોકોએ અત્તપતિની પદવી આપી.

પરંતુ આ મુદર અને રમ્યપ્રદેશનાં ક્ષિતિજ પર સમ્રાટ મિહિરભોજની વિકટવાદિનીના તોફાનનો આભાસ મળતો હતો. સમ્રાટ મિહિરભોજની દષ્ટિ કાશ્મીર પ્રદેશ હાથ કરવાની હતી, અને તેનાં હૂત સાથે યુદ્ધ અથવા તોળે યવાની શરત મોકલી હતી.

૩

‘સુધ્ય, આપણે જે મિહિરભોજના યુદ્ધના આવાહનનો સ્વીકાર કરીએ તો આ નંદનવન સમી જુગિ નષ્ટ થઈ જશે. કાશ્મીરમાં વીર પુરુષોની મણા નથી, અને ત્યાગી પુરુષોનો અભાવ નથી; પરંતુ મારી દષ્ટિ સમક્ષ આ સમસ્ત પ્રજાની સમૃદ્ધિ નષ્ટ થતી કેમ જોઈ શકું?’

‘મહારાજ, આ જુમિની ઉત્પતિમાં આ દાસનો અવલન પણ છે, અને હું પણ એને

નષ્ટ થતી જોવાને દુખી છું, પરંતુ મહારાજ, એ મુંદર ઉભતિ આપણા નૈતિક પતનનું કારણ થાય તો એ જાલે નષ્ટ થઈ જાય. હું સ્વયં જોને નષ્ટ કરી નાખીશ '

'સુધ્ય, તું આ શું જોલે છે?'

'હા મહારાજ, પ્રજાને સમૃદ્ધ બનાવી એ વિધાતી બનાવવાની આશા રાખી ન હતી. અન્યથા આજે મિહિરજોજની ક્ષમતા હતી કે આપણા પર યુદ્ધનું આવાહન મોકલે!'

એકાએક યુવરાજ શકગર્ભાનું આગમન પ્રહરીએ મંજળાગ્યુ તે આવી જોલ્યો. 'પિતાજી, મિહિરજોજે આપણને યુદ્ધનું આવાહન મોકલ્યું છે એમ જ્યારે હું મૃગયાથી પાછો ફર્યો ત્યારે વિરૂધ્ધે કહ્યું '

'હા, હવે જોનો શું જવાબ આપવો તે પર મનણા કરીએ છીએ.'

'પિતાજી એમા મનણા શાની? યુદ્ધના આવાહનનો જવાબ મુદ્દ જ હોઈ શકે '

સુધ્યની આજો ચમગી તે જોયો. 'મહારાજ, જો આપણે આ વખતે નમતુ આપીશું તો પછી આપણા અન્ય શત્રુઓ પણ આપણા પગ આક્રમણની ધમકી આપશે. ગાધાર અને ઉરશાના નૃપતિઓ પછી કઈ ચૂપ બેસે તેમ નથી '

સેનાપતિ ચદ્રજેખર જોલ્યો. 'મહારાજ, આપણી ભૂમિ પગ પગ મૃકવાની મિહિરજોજની ક્ષમતા નથી, અને એ વિષય પર આપ આપણા સૈનિકોનો વિશ્વાસ રાખો. જો આપણે લડીશું તો મિહિરજોજની ભૂમિ પર લડીશું આપણી વાડી નષ્ટ થશે નહીં!'

'હા પિતાજી, આ કઈ એક સમયની વાત નથી શું સમ્રાટ લલિતાદિત્યે જ્ઞાન સમ્રાટની સેનાને ક્ષતવિસ્ત્ર નહોં કીધી હતી? યુદ્ધ, યુદ્ધ, યુદ્ધ એ જ છે ઉત્તર મિહિરજોજને જોસો માર્તંડેશ્વરની જય!'

'માર્તંડેશ્વરની જય'નો પુન ઉચ્ચાર સૌએ કીધો.

૪

સમ્રાટ મિહિરજોજને ત્યાં ખબર પડી કે કારમી-સમ્રાટ યુદ્ધદાન કરવા તૈયાર છે, ત્યારે તેના કોષની સીમા રહી નહોં પરંતુ તેજ સમયમા મગધ અને મિથિલાના રાજા નારાયણે મિહિરજોજને યુદ્ધનું આમંત્રણ આપ્યું. મિહિરજોજ પ્રથમ તે તરફ વળ્યો. મગધને જીત કરતા ત્રણ વર્ષ થઈ ગયા.

૫

મહારાજ અવન્તિવર્માના મૃત્યુ સમયે સર્વે ખિન્ન જોવા હતા. મહારાજના સુખ પર વિધાતી હાથા હતી.

'સુધ્ય! ' મહારાજ ક્ષીણ સ્વરે જોલ્યા. 'શું આ નદનવન સમી ભૂમિ શનુના સૈનિકા દ્વારા નષ્ટ થઈ જશે?'

દુઃખપૂર્ણ સ્વરે સુધ્ય જોલ્યો. 'મહારાજ, જગતમા ઉત્પત્તિ અને વિનાશની સાથે વિનાશ પણ હોય છે. પરંતુ મહારાજ, મારા પ્રાણ જ્યાસુધી હશે ત્યાંસુધી જોને નષ્ટ થવા દઈશ નહોં '

'પિતાજી, યુવરાજ શકગર્ભા જોલ્યો. 'આર્ષ જો બાબત પર નિશ્ચિત રહો. અમે આ ભૂમિની સમૃદ્ધિની રક્ષા પ્રાણપણથી કરીશું. મુદ્દ સોધવા જઈશું નહોં, પરંતુ આગળે મુદ્દ આવી જીજ્ઞાસે તો તેનાથી બંદીશું નહોં આપના ચરણોના શપથપૂર્વક કહું છું કે આપણી ભૂમિ મારા જીવતા પરત ન નહોં આવે. ' . . .

મહારાજે એક સંતોષ અનુભવ્યો. મેઘની આંખોમાં અમી ઝળકેલું અને તે શાંતિમાં પાછું ફેરવી ગયા.

૬

મહારાજ અવનિતવર્માના મૃત્યુ પછી શંકરવર્મા પિતાના શ્રાદ્ધકર્મથી નિવૃત્ત થયા પછી પોતાની સરહદ પરના દુર્ગોનું નિરીક્ષણ કરવા ગુપ્તવેશે નીકળ્યા. એક રથાન પર વડન ઝાડ નીચે એક બાર્ડ રહી રહી હતી. મહારાજ તે બાર્ડ પાસે ગયા અને પૂછ્યું: 'દેવી તમે કેમ રહો છો?'

'રહું નહીં તો શું કરું? મારો એક પુત્ર તો મરી ગયો છે અને થોડા દિવસમાં બીજો પણ મરી જશે, પરંતુ મહારાજની આંખ જાણતી નથી. મેં તે સાંભળ્યું છે કે મહારાજ મુદ્દથી નિવૃત્તિ લીધી છે.'

મહારાજ ચૂપ બિલા રહ્યા. થોડીવાર બોલ્યા: 'પણ થયું શું તે તો કહો?'

'બાર્ડ, આ પેલા કાળમુખા મિહિરભોજના પુરબિયા સૈનિકા કોઈક વખતે અમારે ખેતરોમાં ધૂસી જાય છે. તેમને રોકતાં મારો એક પુત્ર મરી ગયો છે. આપણા કિલ્લેદારે એ બાબતની વાત કીધી ત્યારે એણે અને ધમકાવીને કહ્યું કે, 'નકામી ધાંધલ બિબી કરવું નહીં અને આવાં નજીવાં કારણોએ લકાર્ડ બિબી કરવી નહીં.'

શંકરવર્માનાં નેત્રો લાલચોળ થઈ ગયાં અને પાસે બિબેલા સૈનિકને કહ્યું, 'વાગ્મદંડ જા, કિલ્લેદાર મદને બોલાવી લાવ.'

પેલી બાર્ડ ગભરાઈ ગઈ. શંકરવર્માએ કહ્યું, 'દેવી, હું જ આ બૂમિનો નૃપતિ શંકરવર્મા છું. આજે તમે મારી આંખો ઉધારી છે અને શાંતિની વિલાસમય કાયરતાનું દિગ્દર્શન કરાવે છે. તમે નિર્ભય રહો. ત્યાંસુધી શંકરવર્મા જીવિત હતો ત્યાંસુધી કાશ્મીરની ભૂમિ પર એ પશુ અત્યુસૈનિક મદોન્મત થઈ ફરી ચક્રો નહીં.'

૭

'અનૃપતિ, મિહિરભોજની પાસે મેં આપણા કૃષિકના મૃત્યુની ક્ષતિપૂર્તિ માટે દાવે કીધો છે. જો એ ક્ષતિપૂર્તિ ન થાય તો કાશ્મીરનરેણીની સેના મિહિરભોજના રાજ્ય પર આક્રમણ કરશે.'

કંઈક સ્મિત કરી સુખ્ય બોલ્યો, 'મહારાજ, હું પ્રથમથી સદત મહારાજને કહેતો હતો કે બચાવ ઉત્તમ રીતે આક્રમણદારા જ થઈ શકે છે. મિહિરભોજને એટલી ખાતરી સહ જઈ જોઈએ કે સમૃદ્ધિ અને શાંતિની વચ્ચે કાશ્મીર કાયર અને નપુંસક બન્યું નથી.'

સેનાપતિએ આવી ખબર આપી કે, મિહિરભોજનો જવાબ નકારમાં આવ્યો હતો અને સેના મહારાજની આજ્ઞાની રાહ જોઈ રહી હતી.

મહારાજે ધ્યાનમાંથી તરવાર કાઢી અને 'જય માર્તેન્દ્રશ્વર'નો ઘોષ કીધો.

૮

કાશ્મીરની સેના આગળ મિહિરભોજની સેના બીમવેગે લડ્યા છતાં પાછળ પડી અને સૈનિકમાં ગભરાટની લાગણી ફેલાઈ. પુણ્ય માર આધા પછી મિહિરભોજ સંધિ યાચી એ વિજય પામી ત્યારે મહારાજ શંકરવર્મા શ્રીનમર આપ્યા ત્યારે અનૃપતિ સુખ્ય પોતાના જીવનની અંતિમ ઘડી ગણી રહ્યો હતો. મહારાજ તરત ત્યાં પહોંચ્યા. સુખ્યની આંખો ચમકી. 'મહારાજ, વિજયનો સંવાદ સાંભળી હું અત્યંત પ્રસન્ન ચિત્તે પ્રાણત્યાગ કરું છું.'

ત્યારે સમાજવાદનું ખરું સ્વરૂપ કેવું હોયું જોઈએ ? આ પ્રશ્ન લોકોને સહજ ઉપરિચિત થાય છે. અહીં સમાજવાદના મૂળ સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ કરી તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ખતાવવાનો આશય છે.

વ્યક્તિગત મૂડી કે મિલકત, કે જોના પરિણામે આર્થિક અસમાનતા ઊભી થાય છે તેનો અભાવ સમાજવાદનો પ્રથમ સિદ્ધાંત છે. સમાજવાદમાં શ્રમને પરિણામે મળતી આવકને જ સ્થાન છે. જમીનદારીમાંથી મળતાં કિરાયાને કે મૂડીમાંથી મળતા વ્યાજને અને પરિશ્રમ વિનાના એશારામી જીવનને તેમાં બિલકુલ સ્થાન નથી. વ્યક્તિગત મિલકતના સિદ્ધાંત ઉપર રચાયેલા સમાજનું સંપૂર્ણ પરિવર્તન સમાજવાદ માગી લે છે. વ્યક્તિઓને હસ્તક રહેલા મોટા ઉદ્યોગો રાષ્ટ્રને હસ્તક બન્ય છે; મૂડીવાદી મંચકનને હસ્તક રહેલો આંતરરાષ્ટ્રિય વ્યાપાર રાષ્ટ્રને હસ્તક આવે છે. સમાજના કોઈ પણ ખૂણાને કે ભાગને એ પરિવર્તન રૂપરૂપી વિના રહેતું નથી.

જ્યાંસુધી આ પરિવર્તન માત્ર આર્થિક દૃષ્ટિએ જ રહેશે ત્યાંસુધી સમાજવાદના ખરા વાસ્તવિક સ્વરૂપની સિદ્ધિ અપ્રાપ્ય હશે. એ પરિવર્તન પામતા સમાજમાં સર્વ ધર્મો તરફ સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ અને મહિષ્ણુતા હોવાં જોઈશે દામ્પત્યજીવનની પવિત્ર અને નીતિમય ભાવનાને વધારે દૃઢ સ્થાન મળેલું હશે. કુટુંબબાવના વિશેષ હૃદયવાળી અને મધુર બનેલી હશે. સારામે રાષ્ટ્રનો મંચાલક પ્રજાના પયગમ્બર સમા કોઈ અસાધારણ નર-દેવ રહેશે.

સમાજવાદ એટલે દ્વિમંત્ર કાન્તિ નહિ. દ્વિમંત્ર કાન્તિને પરિણામે આવેલો સમાજવાદ આજે જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચે ઝોલાં ખાઈ રહ્યો છે. સમાજવાદ એટલે સહજ અને નૈસર્ગિક ઉત્ક્રાન્તિને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલી શોષણરહિત રાજ્યવ્યવસ્થા. આ ઉત્ક્રાન્તિ સર્વ-વ્યાપક હોય છે. સમાજવાદનો ખરો અને સંગીન પાયો માનવીના હૃદય-પરિવર્તનમાં રહેલો છે. જ્યાંસુધી માનવી-પરિમિદશીલ માનવીના નકર દિલનું પરિવર્તન, પ્રેમ અને સહિષ્ણુતા-ભર્યા ક્રોમળ અને અદ્વિસક હૃદયમાં નહિ પરિણમે ત્યાંસુધી કાન્તિગ્રસ્ત સમાજવાદ જગતની રાજકારણમાં માત્ર એક અખતરો રૂપે જ રહેવાનો. આવી રીતે ઉત્ક્રાન્તિ પામતા સમાજવાદમાં મૂડીધારીઓ પ્રત્યે દેષ કે ઝેર નહિ વરસતું હોય, સમૃદ્ધિની વેરણુઠેરણુ તેમાં નહિ હોય. પરિવર્તનના એ શાન્ત અને ગંભીર પ્રવાહમાં વ્યક્તિગત મૂડી અને મિલકતનું ઉચ્છેદન નહિ પણ દોહન થશે. મૂડીનું વિસર્જન સ્વેચ્છાએ થઈ રહેશે. અસમાનતાના આર્થિક ધુરંગોને એક ઝટકે જમીનદારત કરવામાં નહિ આવતા હોય પણ ગરીબની શ્રૂંપડીઓ ઊંચે જતી હશે અને આસીસાન ઇમારતો વિનમ્રભાવે નમતી હશે—પ્રગતીય રચાતો તરીકે અથવા તો કલા અને સૌંદર્યોનાં પ્રતીકો તરીકે. વ્યક્તિના માત્ર ધર્મક કે પરિમિદશીલ વૃત્તિના પોષણ અર્થે અને સમૃદ્ધિના દમાક તરીકે તેને સ્થાન નહિ હોય.

સમાજવાદનું અંતિમ ધ્યેય માનવજાતનું આર્થિક કર્યાણ છે, શ્રમજીવીઓને શોષણ રહિત કરવાનું છે, મૂડી અને મિલકતની અસમાનતા ટાળવાનું છે. આર્થિક કલ્યાણ એટલે રાષ્ટ્રના ઉત્પાદનની સમાન વહેંચણી માટે રાષ્ટ્રના તમામ ઉદ્યોગો વ્યક્તિગત મૂડી રાષ્ટ્રગત થઈ જાય છે. એમાંથી પરિણમતા તમામ ફાયદા સમસ્ત પ્રજાના હિતાર્થે રહે છે.

સમાજવાદમાં વ્યક્તિગત મૂડી કે મિલકતને સ્થાન નથી, એનો અર્થ એવો નથી કે વ્યક્તિને બિખારી કે સંન્યાસી બનાવવાનો છે. તેને તેના શ્રમના અદર્શરૂપે રહેવા માટે સુદર

મજાતું ધર, પહેરવા માટે જરૂરનાં બધાં કપડાં, પોપણ અથે જરૂરનો ખોરાક, માનસિ ખોરાક તરીકે પુસ્તકો અને સાહિત્યનાં અન્ય સાધનો, તેના દૈનિક ઉપભોગનું રાચરચી વગેરે તેને મળવાનું જ. અને તે તેની હકુમતમાં જ રહેવાનું. માત્ર તેની જ હકુમતમાં ન પશુ તેના વારસોને પણ મળવાનું. મૂઝૂના સંગ્રહને સમાજવાદમાં રચાન નથી. કોઈ પદ્યકૃતિ મૂઝૂના વ્યાજ ઉપર કે જમીનના કિરાયા ઉપર વિનાશકે જીવન નિર્ગમી શકે ના

જેવી રીતે મોટા ઉદ્યોગો વ્યક્તિગત મટી રાષ્ટ્રગત ચક્ર ગ્રપ છે તેમજ જમીનમી વ્યક્તિગત મટી રાષ્ટ્રવ્યાપી બની ગય છે. ખેતરનો ખેડનાર પોતાના શ્રમનું પૂરપૂરું વળતર પ્રાપ્ત કરે છે અને રાષ્ટ્રનું માન્ય થયેલું આર્થિક જીવનધારણ બોગવે છે. કોઈ પણ વખત કોઈ પણ સંજોગોને કારણે, કોઈ પણ જમીન અસાધારણ વળતર આપતી બની ગય તો વ્યક્તિગત મામિકાની મટી રાષ્ટ્ર-માલિકીની ચર્ચ ગય છે. હેતુ એ છે કે સંગ્રહની વ્યક્તિને મળવી ન જોઈએ.

સમાજવાદમાં મૂલ્યવત્તિની વહેંચણીનો પ્રશ્ન ઘણો સરળ બની ગય છે. શ્રમનું વળતર એજ માત્ર આવકનું સાધન હોય છે. વ્યાજ અને કિરાયાને રચાન નથી. નિર્વૃત્તિ-વેત ઉપર નહાનારો થોડો વર્ગ કે થોડો શિક્ષકવર્ગ સમાજવાદમાં પણ રહેવાનો. નહિ હોય માં જિનપરિશ્રમવાળી જિંદગી ગાળનારા એકારામી મૂઝૂદારો. સમૃદ્ધ આગસુનો વર્ગ, જે આજ સમાજવ્યવસ્થામાં બેનોણું રચાન બોગવે છે, તે સમાજવાદમાં એક દિવસ પણ રાં શકવાનો નથી.

વિનિમય અને નાણાંને સમાજવાદમાં રચાન રહેશે પણ આજના કરતાં જુદા સ્વરૂપે આજે પ્રત્યેક વિનિમય પાછળ બંને પક્ષને નફો કરવાનો મુખ્ય આશય હોય છે, પણ ન્યાં સંગ્રહ પરિત્યાજ્ય ગણાતો હશે ત્યારે વિનિમય નફાના રાગથી મુક્ત થયેલો સરળ અ સિધો જ રહેશે. નાણાંનો ઉપયોગ આવા સરળ વિનિમયને વધારે સુલભ બનાવવાં પૂરતો હશે. પરસ્પરનાં શ્રમ ઉપર એટલે કે શ્રમની વહેંચણી ઉપર જ સમસ્ત રાષ્ટ્રનું જીવન શક બને છે, પણ માત્ર શ્રમથી પરસ્પરનો વિનિમય શક્ય બનતો નથી. વિનિમયનો કોઈ પદ્યકૃતિ અથવા યોજના કરતાં નાણાંને રચાન આપવું કંઈ ખોટું નથી. એ નાણું કોઈ દિવ કોઈની પાસે સ્થિર સંગ્રહના સ્વરૂપમાં રહી શકવાનું નથી એમ એક વખત નક્કી થ ગયું પછી નાણું વિનિમયનું પ્રયોજન, બહુ સુંદર રીતે, સંતતે જીવન્ત અને ફરતું રહેતો, પો પોંડે છે. ઉપભોગ શ્રમનો ફળરૂપ બનતાં અને ઉત્પાદન તથા વહેંચણી રાષ્ટ્રવ્યાપી અ વ્યવસ્થિત બનતાં વિનિમયના જાત્ર કુદરતી રીતે વસ્તુની ઉપયોગિતાથી જ નક્કી થઈ જ છે. બંનેરભાવમાં અને વસ્તુઓની કિંમતમાં આજની વ્યવસ્થામાં જે ઉંજળાંઓ અનુભ વંચામાં આવે છે તે સમાજવાદમાં શક્ય નથી. કારણ કે વિનિમય અને નાણું બંને પરસ્પર મોત્ર પોતાનું આર્થિક કર્તવ્ય બજાવવા પૂરતાં જ રહે છે. એની પાછળ શુદ્ધિની લીલા રમ શકાતી નથી એટલે સોદા અને સટાંઓ આપોઆપ અદરેય થઈ જાય છે. વસ્તુઓને કિંમત ખરેખરી વારતવિક કિંમત જ રહે છે: તે સ્થિર હોય છે, ગિલકુલ નિશ્ચિત હોય છે નાણાંની અચળતા કેવળ માનવીની અચળતાના પડખા રૂપે જ છે. જ્યારે માનવીનું જીવન આર્થિક, ભૌતિક, આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક-સ્થિર બને છે ત્યારે તે નાણાંને પો સ્થિરતા બંધે છે. પ્રયોજનથી પર બનેલાં માનવીને નાણાંનો મોહ રહેતો નથી. સંગ્રહ તેન

હાથા આમ જાય !

“ જોહો આજ તો મ્હારાં ઊધડી મળ્યાં ને. વગર સાણુએ ’
 ઘેર આવતા મેં ધરમા એક અવનવીન દેખાવ જોયો. મણિ-ન
 બ્રોક્સાય. અખંડ મૌલાવ્યવતા મીસીસ મણિગવરી જગનલાલ પસ્તા
 થાય, તે એક ખુશી પર ખેડાં હતા, અને તેમની મામે ટેબ
 ચોપડીઓ પડી હતી. તેમાં સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪ થો, દશમસ્કન્ધ,
 પરિપક્વો અહેવાલ, ધર્મવૈદ્ય અને ગંગીત રત્નાકર માથે વ્યાસ ન
 હતી. મણિગવરી કિશ્કરનીનાં પાનાં ઉઘામવામાં મશગૂલ હતાં. શા
 આ તરસ જોઈને સેવકનું દિલ બાગ બાગ થઈ ગયું. મારા જેવો
 અને રસિક સાહિત્યનો ખા, એની પત્ની કાળા ઉપર ઘોળાયે ન
 સાલતું હતું, અને એમને લાઇન ઉપર લાવવા સેવકે ઘણા હુમલ
 લિધનના મોરકો ઉપરના હુમલા જેવા તે આક્રમકારક રીતે નિષ્ક્ર
 સંજોગોમાં બાજે આ અતુષ્ઠ દેખાવ જોઈને આ ભાર્ગસાહેબ તે
 બાગ બાગ થઈ ગયા અને ઉપર ટાકેલા હરખ દર્શાવનારાં વાક્યો
 પડ્યાં. મણિગવરીએ ઊંચું જોયું.

“ આજ તો અમારા તકદીર વાને મિતારા તેજ થઈ ગયા જ
 શેની શોધમાં પડ્યાં છો ? ” મેં દિલ્લગીથી ચલાવ્યું.

“ એ તમારી રાણી ફાણીની વાત જવા દો તમે બધા માફરીયા એવાજ. ”

“ અરે એ શું બોલ્યા ! એણે તો હોય ? પણ છે શું તે કહેશો ? આટલી બધી શોધ
 શેની કરો છો ? ખોવાયેલા જિગરની ? એ શોધતાં છો, તો લતુમાનની માફક ચીરી જુઓ
 મ્હારી છાતી, ત્યાં તમારું જિગર..... ”

વૃત્તિમાં રહેતો નથી, પરિશ્રદ્ધ તેને ત્યાગ્ય છે. એવા સમાજમાં વિચરતો માનવી ખરા આર્થિક
 કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરે છે નાણાની કુરૂપતા તેના મંદમમાં અને ચચળતામાં ગ્રેહી છે. માત્ર
 વિનિમય અર્થે નાણાનો ઉપયોગ બાજબી છે.

સમાજવાદમાં વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યની ભાવના એના ખરા સ્વરૂપમાં ખીલે છે. વ્યક્તિ-
 ગત સ્વાતંત્ર્યના એકા તથે હાલની મગાજ-વ્યવસ્થામાં જે પ્રકારનું શોષણ, અસમાનતા
 અને અન્યાય ચાલી રહ્યાં છે તે સદંતર અદૃશ્ય થઈ જવાનાં. નાણાંની રેલમહેલ અને
 સમૃદ્ધિના સ્વછંદ વિદારમ્ને જ જે વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યની ભાવના સમાર્પિ જતી હોય તો
 તેનું વ્યક્તિ-ગત સ્વાતંત્ર્ય સમાજવાદમાં અશક્ય છે. આર્થિક અને માનસિક ગૂંગળામણ
 રહિતનું જીવન એટલે સ્વતંત્ર જીવન. જ્યાં માનવીને પેટનો ખાડો પૂરવાની ચિન્તા નથી
 ત્યાં માનવી મદાય સ્વતંત્ર જ છે. પણ માત્ર રહેલો ને દામ મેળવતાં જ્યાં માનવીનું સાઈએ
 જીવન ખતમ થઈ જતું હોય, ત્યાં વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય છે એમ કેમ કહી શકાય ?

“બહુ થયું હવે. ખાલી બોલતાં જ આવડ્યું છે.” મણિગવરીએ હજુ કહ્યો; તો પણ જણાઈ આવતું હતું કે સેવકની હાજાર અદાથી તે સાવ નારાજ નહોતો થયાં.

“પણ તમારા આ મુકુમાર મુખ ઉપર ગદ્યાનિ શા કારણે જવાઈ છે, હે તન્વરી ! (તા. કે. તેમનું વજન ૧૮૦ રતલથી ઓછું નથી જ, એમ કહેનારને હું તે આરોપ પુરવાર કરવાની એલેન્જ કરું છું.) શાથી આ મુખ કમળને-મુખ કમળને-એટલે કે આ મોઢું કેમ બિતરી ગયું છે ?”

“પાંજા ઊડ્યા કે કવિતામાં ? શું બોલું. મારું કપાળ ! મારા મનથી કે તમારાં ચોપડાંમાંથી જડશે, પણ એ તો જાણ્યું; તમે બધાંયે સાક્ષરો એક સરખા બન્યાક.”

નિર્દોષ અને નાહક દીણુચેલા, અતિ શુભવાન, પુત્રવાન છત્વાદિ (લક્ષ્મીવાન શિવાયના બીજા) બધાંયે “વાન”થી જે શોળી રહ્યા છે એવા માન આપવાને યોગ્ય વર્ગની આવી નાંદેશી સાંભળીને મારું દિલ કકળી ઊઠ્યું. પણ મણિગવરીના સ્વભાવથી માદિતગાર એવા આ સેવકે અતિ આલાપીથી સમય વરતીને એ કકળેલા મનના કકળાટને કાન પકડીને બેસાડી દીધો, અને બહુ દુભાયેલા અવાજે તેમને અપીલ કરી :

“આ શું બોલો છો તમે, કવિકુલસિરોમણિનાં હે જીવનસદચરી...”

“આ તમારે રીતસર સીધો વાત કરવો હોય તો બોલો, નહિ તો આ ચાલી હું તો. ટાપલાં સાંભળવા નવરી નથી તે.”

“ના, ના, સખર. હવેયો એવું નહિ કરે. પણ કહો તો ખરા, શું સોધતાં હતાં આ શાંતનાં લંડારમાં ?”

“ધૂળ ને ઢેફાં; સોધી સોધીને યાદી, પણ છે જ નહિ.”

“એ વસ્તુઓ, હે કુરંગનપત્ની, એ હુદ્દ વસ્તુઓ ટેબલ ઉપરથી ઓછી જ મળી શકે છે ? એને માટે તો જરૂં પડે ઉકરડે...”

“ઉકરડે ન જાય હમણાં કહું તે ? હું શું કામ જઉં ?” તીક્ષ્ણ શોધવાળાં ગવરી ગાય છેડાં પડ્યાં, પણ પછી જરા હસી પણ પડ્યાં : “તમને તો બધામાં મસ્કરી જ સહે છે, અમે સોધી સોધીને કાચર થઈ જઈએ તેની કંઈ તમને પડી છે ?”

“પણ શું તે તો કહેશો ?”

“કહીને શું કરે ? કંઈ ઓછું જ જડવાનું હતું ? જ્યોને કહું : આ. તમે લાપડાંને હમરો વાતો નથી જાણતા, તેમાંની એ એક છે.”

“ઓહ ! આ કેવો હુમલો ! આ હું શું સાંભળું છું ?”

“ખરી વાત સાંભળવી શેની ગમે !”

“પણ મહારા સમ, જો ન કહો તો, જાનેજિગર, કે એવી કંઈ ચીજનાં સફલાંચ ખૂલ્યાં છે-કે જેને તમે શોધવાનું અતુલ્ય માન આપો છો ?”

મણિગવરીથી ન રહેવાયું. તેમનાથી હસી પડાયું : “બચું, તમે તો આવાજ રજા. જ્યોને કહું. હું તો એમ જાણતી હતી કે બધું તમારાં ચોયાંમાં હોય. તમે જ એમ કહેતાં તા ને ? પણ વાત સાવ ખોટી. એકેમાં નથી જડતું.”

“તોઆહ ! તોઆહ ! પણ શું નથી જડતું તે ઓચરવાની તકલીફ લેશો, તો બહાર સભા ભરીને હું આપનો આહાર માનીય. શું નથી જડતું ? સિયામનો સંદેહ લાથી, કે કામચાટકાના રાજાનો કાખ પગનો છુટ ?”

“એસ્તો, વળી, કે કાખ શેનાથી જાય.”

“ ડાઘા ? શેનાથી જાય ? ડાઘા-શેનાથી જાય ? ” હું જરા ગૂંચવાડમાં પડ્યો; એટલે વખત મેળવવાના પેતરા માંડ્યા.

“ હા, હા, ડાઘા, અને કાનો ડા ને ધને કાનો ધા, એટલે, ડાઘા, ડાઘા શેનાથી જાય, એમ. ”

“ ડાઘા આપણે ત્યાં આવે જ શા સાડ ? ”

“ એ શું, કેમ ન આવે ? કશાને ડાથી જ ન પડે ? ”

“ ઓહો સમજ્યો. મારા મનથી કે ડાઘા એટલે બિદામણા ફેટારા, એ અહીં આવ્યા હશે, તેને કેવી રીતે હાંકી કઢાય એ પ્રશ્ન હતો. ” એ સફાઈ આદરી.

“ અહીં તો એવો એક જ ડાઘા છે, તેને ચાર પગ નથી, ને મારે એને કાઢવોય નથી. ” જુલો કુ તંસે મીસે જ્યો મણિગવરીએ દિસાળ ચૂકતે કર્યો, ને સેવકની ઝોળડી બંધ કરી નાખી. પણ પ્રશ્ન તો બિમો જ રહ્યો.

“ પણ હવે કહેશો ખરા કે ડાઘા કેવી રીતે નીકળે ? ”

તમારે એક નિયમ ખ્યાનમાં રાખવો, કે જ્યારે તમારા જ્ઞાનની હદ આવી લાગે, ત્યારે સવાલનું જોર તોડવા મારે સાગો સવાલ કરવો. કાલંજસની અમેરિકાની શોધ જ્યો આ મારી મહાન શોધ છે. તે મુજબ મેં શ્વાબથી પૂછ્યું :

“ ડાઘા ? શા મારે જાય વાડ ? ”

“ તેનું તમારે શું કામ છે ? ” મીસીસ તરડાઈ. આ જવાબની મેં આશા નહોતી રાખી, એટલે આપણા પેતરા માર્યા ગયા. તો પણ દગડી બિમી રાખીને હાંકે રાખ્યું :

“ પણ શેના ડાઘા ? ”-“ ગમે તેના. ”

“ અરે વાહરે, શેના ડાઘા જાણ્યા વગર ખખર કેમ પડે ? ”

“ ન આવડવાનાં બધાં ફાંફાં છે. જેસોને જાનામાના. ”

“ છટ નો-સં-સા ! મને તમે ગંજીર અન્ધાપ કરો છો, કોકાની બા ! ડાઘા સંબધી સંપૂર્ણ હકીકત જાણ્યા વગર તેનો નિકાલ હું કેવી રીતે કરી શકું. ”

“ હ્યો, ત્યારે, કહીના. ”

કહીના ડાઘ ? શેનાથી જતા હશે ? ખખર નથી, એમ કહેતાં સર્વજ્ઞાન-સંપત્તિપણની બધી આખરે ચાલી ગય.

“ શેના ઉપર પડેલા છે ? ”

“ વળી એનું તમારે શું કામ ? ગમે તેના ઉપર. ”

“ અય સુનયને ! મારા સવાલની અગત્યનો બેદ મેં તમને હમણાં જ ન સમજાવ્યો ? ” અતિથય તારીફ લાપક ધીરજથી મેં કહ્યું.

“ સાડી ઉપર. ”

“ કેવી સાડી ? ”

“ જોને, કેવા ચીકણા છે. જાણું, ગદાકાલે ચકરીને ત્યાં જતે પહેરી'તા. ને, તે ચીનાઈ. ”

“ બસ ? એટલુંજ ને ? જાઓ. ” મેં દમામથી ફરમાવ્યું, “ અહીંથી સીધાવો, સાડી મને ચોકલી આપો, અને ખરાબર એક નહિ, બે કલાક પછી મને પૂછજો. દરમ્યાન પ્રતિદારીને કહી દેજો કે કાર્પ પ્રવેશ ન કરે. ”

“ ઓહો ને ! પ્રતિદારીના ગળકા ચાપ છે ! પ્રતિદારીને જલ્દે છે મોટા પતથરા ! પણ અમથા શીદને માથાઝીક કરો છો. જુઓને આ સાંડોને. ”

“બસ, બહુ થયું.” મ્હારો રુબરુ ખીંચ્યો હતો. “હું અત્યારે કશું જ સાંભળવાં માગતો નથી, બે કલાક સુધી મને છેડતો નહિ.”

“શું છે? ખારસા કાઢશે મજાનું લેવ.” એમ બગડતાં મણિગવરી ચાંદ્યાં બુધાં, ને ધડીબંધ સાડી નોકર જોડે મને મોકલી આપો.

હું મંજવણમાં પડ્યો. કઢીના ડાંધ રેશમ પરથી કેવી રીતે નીકળે? એ સાડી મારી સામે જ પડી હતી. કેવી પ્રુબચરત! મણિએ પહેરેલી, ત્યારે વિચાર એમ આવે, કે વધારે કાને વખાણું: સાડીને, કે સાડીની અંદર રહેલી મ્હારી પોતીકી મિલકતને...ના, ના, આ સાડીનો ડાંધ નીકળે નહિ તો ભોગ મળે. એનું હમણાં જ ચૂકવેલું બિલ મારી નજર સામે તરવરવા લાગ્યું.

બહુ મગજ કર્યું, પણ સાડી પરથી કઢીના ડાંધ કાઢવાનો રસ્તો કંઈ જડ્યો નહિ: ધડિયાળમાં જોયું તો ચોણાબે કલાક વહી ગયા હતા. હું તો ચાક્યો. સાડીના ડાંધ ન જાય તો એ મોટા ધરામાં પડે, પણ બે કલાક પૂરા થયે જો કશું નહિ સૂઝે, તો આ નળિયા જેવું નાક કપાઈ જશે, તેનું શું કરવું? મણિગવરીની કાતર ઉર્ડે જીલને કેવી રીતે ચાલતી અટકાવવી?

લાવને, એક નવી સાડી લઈ આવું. એટલે મરકરીમાં વાત કાઢી નખાશે, અને વળી મણિગવરીનું મોઢું સડી ગયેલા સીતાફળ જેવું ચવાને જલ્દે મલકાઈને ઘોળકાના દાઢમજેવું ચંઈ જશે, એ તો જીલ્લો. જુઓને, હમણાં ટયુશન મળ્યું હતું, એટલે એમ જાણીશું કે એક મહિનો ટયુશન મોઢું શરૂ થયું હતું.

આપણે રહ્યા અપળ. વિચાર આવ્યો કે અમલમાં મૂક્યો જ સમજે! ખારણેથી તો, જવાબ એમ નહોતું કેમકે પેલી બાલુ મણિગવરીનો આવાસ હતો. ખારી તરફ નજર કરી: ઝટ ઊઠી, પેલી સાડી છુકકેસમાં ચોપડીઓની પાછળ સંતાડી ખારીમાંથી ઠેકાને ટોડ્યો. પેલી સાડીના જેવી જ ખીજ લઈ પાછો આવ્યો, ને બોંખારો કરી બેઠો. બે કલાક મીસીસ આવ્યાં.

“લ્યો તમારી સાડી. કાથો સાફ થયો કે નહિ?”

મણિગવરી વિચારમાં પડ્યાં: “આ શું કર્યું વળી?”

મેં ઘણા અનકા કર્યો, પણ અંતે ખરી વાત કહેતી પડી, ને મારી હુશિયારીનું ખ્યાન કરી, ધનામની રાહ જોતો ઊભો.

“અત્યારે બળ્યા, તમે તો આવા ને આવા દાધાબળ્યા જ રહેવાના.” અડધી ખીજ અને અડધી નવી સાડીની ખુશાલીના મિત્રજીથી તે બોલ્યાં. “મ્હારી વાત તો પુરી સાંભળવીંતી, અને ધડો ઉખેડીને સાડો જરા જોવીંતી તો ખૂરી.”

“કેમ વંળી?”

“પણ સાડીને કાથો પડ્યો છે જ ક્યાં?”

“શું, તમે શું બોલ્યાં? બોહા!”

“મને પૂરું બોલવા પણ ન દીધું. મેં ક્યારે કીધું કે કાથો પડ્યો છે? હું તો એમ કહેતી હતી, કે ગપકાલ રકરીને ઘેર જમતે કદો મારી સાડો ઉપર પડતે પડતે રહી ગઈ, તેથી મને વિચાર આવ્યો, કે ન કરે નારાવણ ને કદાચ જો કાથો પડે, તો તે કેવી રીતે કાઢવો, એ જાણી લઈએ તો સારું. તેથી હું પૂછતીંતી!”

બોલીઓ મત [આપણી બાળક-ચમાળા વર્ષ : ૪] પુસ્તક : ૪]
 લેખક : દિનેશ દાકાર કિંમત ૦-૪-૦
 મુરલી [આપણી બાળક-ચમાળા વર્ષ : ૪. પુસ્તક : ૫-૬]
 લેખક : ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી કિંમત ૦-૮-૦
 ચોખ્ખટથી વાત કરજો-લેખક : દિનેશ દાકાર. કિંમત ૦-૪-૦

મંપાદકો—
 સોમાભાઈ ભાવસાર;
 દિનેશ દાકાર
 પ્રકાશક :—
 નવચેતન સાહિત્યમંદિર
 ૨૪૫૬, ભદ્ર, અમદાવાદ.

આનંદ અને ગમ્મત સાથે જ્ઞાન આપતી આ ત્રણેય ચોખ્ખટીઓ બાળકોને ગમી જાય એવી છે. પહેલી બેમાં નાની નાની વાર્તાઓ છે, ત્રીજીમાં એક કુમારના જીવનની એકપાસ વણાયેલા રમૂજ પ્રસંગો છે. 'બોલીઓ મત'ની પહેલી વાર્તાના પ્રસંગ અંગ્રેજ સાહિત્યમાં ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ છે પણ અહીં તે પૂરતા પ્રમાણમાં સફળ નથી નીવડતો. એકંદરે વાચન આનંદપ્રદ છે.

શ્રીમાન મંગળદાસ ભાઈદાસ દલાલ—લેખક અને સંપાદક : શ્રી. જગન્નાથ નાગર; પ્રકાશક : વાડીલાલ મણિલાલ દલાલ, કરાચી.

આ નાનકડી પુસ્તિકામાં સામાન્ય નોકરીથી શરૂઆત કરી, રૂ. ૨-૧૨-૦ની મૂંઝીથી કામશીપલ કોલેજ બિની કરનાર તથા ગુજરાતી કે. એન્ડ લી., કારિયા હાઈસ્કૂલ, વગેરે સંસ્થાઓ સ્થાપનાર અને ગુજરાત જીમખાનાના ઉત્પાદક કરાચીના એક મહાદુરગુજરાતી શ્રી. મંગળદાસ દલાલ [સી. આર. એ., જી. પી.]નો સંક્ષિપ્ત જીવનપરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે.

My Class-Work in English [For standard—I]—સંપાદક : અર્નતરાય લ. ભટ્ટ, બોટાદ. કિંમત ૦-૩-૦

પ્રાયમિક શાળાનો અભ્યાસક્રમ પૂરા કરી માધ્યમિકમાં પ્રવેશતા વિદ્યાર્થીને અંગ્રેજી ભાષાના અગ્રણ્યમાં મદદગાર બનતું આ પુસ્તક વર્ષોના અનુભવી શિક્ષકના હાથે તૈયાર થયેલું હોઈ વિદ્યાર્થીઓને તેમજ અંગ્રેજી ભાષાના બીજા પણ પ્રાયમિક અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થઈ પડવા સંભવ છે.

લીલા કેણે કરી ?

રમણ વ્યાસ

મહારી જીવન કુંજ આ શુષ્ક હતી,
 ઉર-બીન જસૂર કંઈ લખતી;
 ન જાણું કાં કુંજ પુનઃ મઘતી,
 ઉર સંગીત બીન બજાવી રહી:

લીલા કેણે કરી ?

કુલા-સાહિત્ય-વિજ્ઞાન-વીલિયમ સેરાયન નામે અમેરિકન લેખકે ૩૦૦૦ રૂપિયાનું પુલિઝર પ્રાપ્તિ લેવાની એમ કહીને ના પાડી છે કે, 'કલાએ પોતાની કિંમત દ્રવ્યથી ન અંકાવવી જોઈએ.' માર્કેટબેઈન-મંડળે માર્કેટબેઈનની કૃતિઓમાંથી વધુમાં વધુ ૩૦૦ શબ્દનાં ૬૪ સુંદર અવતરણો મોકલાવનારને અનુક્રમે રૂ. ૧૫ ને ૧૦ ડોલરનું હનામ આપવાનું જાહેર કર્યું છે. કલકત્તા ખાતેની ૫૦૦૦ અમૂલ્ય પ્રાચીન હસ્તપ્રતો યુદ્ધ પૂર્વે થાય ત્યાંલગીને મટી બનારસમાં ફેરવાશે. વિશ્વભારતી-શાંતિનિકેતન તરફથી શ્રી રવિશંકર રાવળને ચિત્રકળા અને સિંધકલા પર વ્યાખ્યાન આપવાનું નિમંત્રણ મળ્યું છે. લંડન પદના ઓગ્સમારા દરમિયાન સીપકીન્સની પ્રકાશન-પેટીએ યાણીશ લાખ પુસ્તકો ગુમાવ્યાં છે. જર્મનીના હાથમાં કેદ પકડાઈને પ્રચારક બનેલા પી. જી. વુડહાઉસની નવી નવલકથા-Money in the Bank-અમેરિકન પ્રકાશન-પેટી પ્રગટ કરશે. યરોવિન્ચ જૈન મન્યમાળાના મેનેજર શ્રી અબયચંદ્ર ગાંધીને કાશીના સંસ્કૃત વિદ્યામંદિરે 'સાહિત્યબૃષ્ણ' ની પદવી આપી છે. રજાટ વિદ્યાપીઠે સર રાધાકૃષ્ણને ડૉ. ઓફ લોઝની પદવી આપે છે. સર સી. વાય. ચિન્તામણિનાં અવસાનથી ખાલી પડેલું દિલ્હી લેખકોના મંડળનું પ્રમુખપદ શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી સંભાળે છે. મુંબઈમાં ઓક્ટોબરની ચોથી-પાંચમીએ ગુજરાતી સાહિત્ય-સંમેલન અને નવેમ્બરમાં અખિલ હિંદ લેખક-પરિષદ ભરશે. દિલ્હીમાં શ્રીકૃષ્ણજીવંતીની દબંગબાહરી જીજવણી. મુંબઈમાં જીજવાયલે સાહિત્ય-સંસદનો વાર્ષિકોત્સવ. રશિયન વૈતાનિકોએ કૌશલ્ય સર્વગ્રહણનું બારીક અવલોકન. મુંબઈ વિદ્યાપીઠની માર્ટર ઓફ લોઝની પરીક્ષામાં ૧૮માંથી એક પણ ઉમેદવાર પાસ થયેલ નથી: [બ્રિટને હવે રશિયા સાથે મિત્રાચારી બાંધેલી છે. મુંબઈનો જિલ્લાપ્રમુખ ૧૭૭ આ સરહિત્તપદથી સરહિત્તપદ પ્રાપ્તિ સિદ્ધિતને નાદ ગણે છે.] કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનું આગસ્ટની સાતમી તારીખની બપોરે થયેલું અવસાન.

દેશ-અખંડ ભારતીય મોરચા અંગે શ્રી. મુનશીની આગેકૂચ-ગાંધીજીની મુલાકાત લઈ તેઓ ભારતપ્રવાસે નીકળે છે અને વિવિધ પક્ષના અગ્રણીઓને મળી મોરચાનાં મૂળ રાખે છે. શ્રી. મુનશી અને જયકર પાકીસ્તાન-યોજના સામે સખત વિરોધ દાખવે છે. મુસ્લિમ લીગના 'શરનશીન' જનાબ ઝીલુના આગ્રહથી સર સીકંદર દલાતખાન અને સર સાદુલ્લાખાન સરકાર નિયુક્ત સંરક્ષણ સમિતિમાંથી રાજીનામું આપે છે. મુસ્લિમ લીગની કારોબારી દિલ્હીમાં ઠેરઠેર થયેલાં હિંદુ-મુસ્લિમ રમખાણોની જવાબદારી હિંદુઓને માથે નાંખે છે: [વરુ અને ઘેટાની વાર્તા યાદ રાખવા જેવી છે.] ભારતીય ચરખા સંઘમાં ૨૨૪૪૨૧ કર્તનારાઓમાં ૧૬૬૪૬ હિંદુઓ ને ૫૬૨૪૫ મુસ્લિમો છે: [છતાં મુસ્લિમ લીગ કહે છે કે મહાસબા એ હિંદુ સંસ્થા છે.] ચરખા-સંઘમાં એક કાર્યકર્તાએ કરેલા બે લાખનો ગોટાળો:

સંસ્કૃતિ ગમે તેવી રચાય-માનવસ્વભાવ અટલ નહીં, શિખર વધારે જીયું તેમ પટકાવાને
અને હાડકાં વધારે રંગાવાને વિશેષ-ગ્રંથવ.) શ્રી. ઇસ્તુરભાઈ શેઠના હાથે અમદાવાદમાં
મરફતી કાપડ-મોંઢેના નવાં લખ્ય મકાનનું પાતમુહૂર્ત અને પ્રીતમનગરમાં અખાડાની
ઉદ્ઘાટન-ક્રિયા. સરદાર પૃથ્વીસિંહની આગળ વધતી અખાડા-પ્રવૃત્તિ. આણંદમાં શ્રી મુનશીના
હાથે કૃષિ-ગો-વિદ્યાભવનની ઉદ્ઘાટન-ક્રિયા. મુગ્ધરાતમાં અનિયમિત અતિવૃદ્ધિ અને રેલવે-
વ્યવહારમાં ટેરડેર લંગાણ. દોહદાપુરના ગાદીવારસ તરફ સતારાના બાલ. રાજકુમારની
પસંદગી. ભાવનગર-નરેશના મંચડી-ઉછેરના શોખ પાછળ ચનારો દોઢ લાખનો ખર્ચ. દિલ્હી
રેલવેએ ૧૯૪૦-૪૧ ના વર્ષમાં ૧૮૪૬ લાખ લગભગનો નફો કરે છે. દિલ્હી માટે નામેશી
જનક દિલ્હી-ગર્મા કરારો પ્રત્યે ભારતભરમાં પ્રમતી નીકળેલો રોષ. બિહારમાં કોલેરાથી અને
બંગાળમાં વાચાકોલાથી હાજરોનાં મરણ; મરપારકરમાં તીડોનો ઉપદ્રવ; ઉત્તર ગુજરાત
માં કોલેરા અને દામદોડનું વધતું જોર. [દિલ્હી સામે દેવળ સ્વતંત્ર જગતેજ નહિ-ફરતે
પણ દુશ્મનાવંત આઢરી છે.] હાકા. ૫૨ નાજવામાં આવેલો દુશ્મન-વેદો, સરદાર વલ્લભભાઈ
પટેલની માંદગી, અને જેલમુક્તિ. મુંબઈના નામાંકિત વંદીસ થી આશુભાઈ દેસાઈ, મથુર
વ્યાપારી થી નંદલાલ કીશામંદ, બદવાનના મહારાજ અને પ્રસિદ્ધ કાઠિયાવાડી કાર્પેક્ટો શ્રી
કુલચંદભાઈનાં અવસાન.

પરદેશ-શ્રી. ચર્ચીલ અને પ્રે. રૂઝવેલ્ટની સાગરમધ્યે મુલાકાત અને જંગતની
શાંતિભરી નવી વ્યવસ્થા માટે આકે કલમોનું નવું જાહેરનામું. [ગ્રામિક જાહેરનામોથી
જંગતની પ્રજાએ કંટાળી ગઈ છે. તેઓ તેા રાજાવાવેના ચક્રિય અમલ જાણી રહી છે.]
શ્રી. ચર્ચીલ, પ્રે. રૂઝવેલ્ટ, અપ્ટન સીફોર્સ વગેરે જંગતમુક્તિનાં પ્રયત્નો રેલાવે છે. અમેરિકા
શર-સરંગતમ પાંછળ વધુ પાંચ અમલ ડોલર ખર્ચશે. અમેરિકા અને જપાન વચ્ચે
સમાધાનીની દિલસાજ નિષ્ફળ નીવડી છે. જપાન સોવિયેટ અને સિયામને દબાવે છે.
ઇરાનમાં વધી પડેલી જર્મન પ્રવૃત્તિને દાખવામાં ઇરાનની સરકાર નિષ્ફળ જવાથી બ્રિટન
અને રશિયા ઇરાનપર અને બાલુએથી આક્રમણ કરે છે અને એ આક્રમણ સામે ઇરાનનું
સરકાર ન ટકી શકવાથી ઇરાન બ્રિટન-રશિયા સાથે સમાધાની કરે છે. તુર્કી એ આક્રમણને
છબ્દોમાં વળાડે છે અને જર્મનીને ઇરાનના પ્રશ્નમાં કસોટી રસ નથી. [આનું નામ રાજકીય
મિત્રાચારી.] રશિયન ગોરયા પર અને પર્સની ભવંકર ખુશરી-લોપણ સાંમનો છતાં જર્મન
સરકાર આગળ વધે છે; અને કાવ, ઓડેસા તે-લેનોનપ્રેક્ટની નજીકમાં ભપાનક યુદ્ધો ખેલાઈ
રહ્યાં છે. સોગાપુરમાં જંગી લશ્કરી પ્રવૃત્તિ. ફ્રાંસમાં જર્મનીના પક્ષપાતી એડમીરલ ડાલોના
હાથમાં મુકાવણી વિશાળ સત્તાઓ. ફ્રાંસ જર્મનીની જેમ એકદમ સ્વાસનતંત્રનો સ્વીકાર
કરે છે અને જર્મનીની નૂતન વિશ્વવ્યવસ્થાને આવકારે છે. ફ્રાંસના માછ મહામંત્રી અને
જર્મન પક્ષકાર લાવાલ પર થયેલો નિષ્ફળ ગોળીઆર. યુકેનમાંના હોટલરના વડા મથકે
હોટલર અને મુસોલિનીની થયેલી મુલાકાત. એસ્ટ્રેલિયાના વડાપ્રધાન મેન્રીએ રાજીનામું
આપનાં તે પદ પર ફેડનેની નિમણૂક. જર્મોરિયા, રશિયા સામે, જર્મની સાથે યુદ્ધમાં જોડાવાની
ના પાડે છે. અમેરિકન વિનાશિક પર છપી સખમરીને હોડેલો દોપડો, દિલ્હી માછ
સાંઈસરોય લોડ બીલોગડનું અવસાન.

‘સુવાસ’નું સલાહકાર-મંડળ

૨૧. ય. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેશાઈ, બી. એ., એલએલ. બી.
માજી નાયબ દિવાન, વડોદરા રાજ્ય
૨૧. ૨૧. રમણલાલ વસંતરાવ દેશાઈ, એમ. એ., બી. એચ. એસ.
પ્રકાશનખાતાના અધિકારી-વડોદરા રાજ્ય
૨૧. ૨૧. કેશવલાલ હિંમતરાવ કામદાર, એમ. એ.
ઇતિહાસના પ્રોફેસર, વડોદરા કોલેજ
૨૧. ૨૧. જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી,
માજી અધ્યાપક: પૂરુષ અધ્યાપનમંદિર, વડોદરા
૨૧. ૨૧. નર્મદાશંકર હરિશંકર વ્યાસ બી. એ.
૨૧. ૨૧. ઈશ્વરલાલ કર્સનજી નાયક બી. ઇ., એ. એમ. બાઈ. ઈ. [હિંદ]
એમ. આર. એસએએન, બાઈ. [લંડન]
૨૧. ૨૧. મૂળજીભાઈ પં. શાહ, સાહિત્યભૂષણ-કાવ્યભૂષણ

ભારતવર્ષનું પ્રાચીન ગૌરવ તથા મહત્ત્વ જાણવું હોય—
અનુભવવું હોય તો

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ્ર શાહ
એલ. એમ. એન્ડ એસ.
એમ. આર. એ. એસ. કૃત
ઈ. સ. પૂર્વે ૯૦૦ થી ઈ. સ. ૧૦૦ સુધીના
૧૦૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ—

પ્રાચીન ભારતવર્ષ ખરીદો

[પાંચ ભાગ માં]

તમે સ્વદેશપ્રેમી છો ?

તો તમે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ જાણતા જ હો
ન જાણતા હો તો

ઉપલા પુસ્તક માટે આજે જ ઓર્ડર લખો
પાંચ ભાગ બહાર પડી ચૂક્યા છે.

મોટાં શહેરોના જાણીતા ગ્રંથ ભુક્ષેત્રો પાસેથી મળી શકશે.
સેટનો કિંમત રૂ. ૨૪ છૂટક કિંમત [૫, ૭/૧, ૧૧, ૬, ૫] = રૂ. ૩૦
આ દળદાર ઐતિહાસિક ગ્રંથના આજકાલે બનનારને ‘સુવાસ’ અર્થાત્ સવાસમે
—રૂ. ૧૧૧ માં મળશે.

ચરમાનું

કારખાનું

- આખાગે દિલમાં પહેલવહેલું છે અને એક જ છે.
- મુખ્ય મુખ્ય સર્વ મશીનરી પણ અત્ર દિલમાં જ બનાવીને બીબી કરી છે એટલે કારખાનું તદ્દન સ્વદેશી બનાવટનું જ કહી શકાય તેમ છે.
- અમે જર્મનીમાં આઠ આઠ વર્ષ ઉપરાંત રહીને તાલીમ લીધી છે.
- વળી આંખના વૈદિક અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની ઉમેળ પદ્ધતિ પ્રમાણે ડગલણી લાઈ મુંખાં પુનીવરસીટીની ડીગ્રી મેળવી છે. એટલે ચરમાના નબરા પણ બરાબર માફક આવતા કાઠી આપીએ છીએ.
- ઉપરાંત ચરમાનો વેપાર, ત્રીસ ત્રીસ વર્ષ કરી, વ્યાપારિક દષ્ટિએ તેમાં આવી પડતી ત્રીણી ત્રીણી જરૂરિયાતોનો પરિચય પણ સાધી લીધો છે.
- આ પ્રમાણે ચરમાના કાચ તૈયાર કરવામાં તથા તેના પહેરનારને સંપૂર્ણ અંતિમ આંખી શકાય ત્યાંસુધીની પહેલેથી ઉત્તરે સુધીની, દરેક દરેક નાની મોટી કિયા-અક્રિયાનો પદ્ધતિપૂર્વક અમે અભ્યાસ કર્યો છે, પરિચય લીધો છે, અનુભવ સાથે પરિશીલન કર્યું છે. એટલું જ નહિ પણ તે માટે સોનાનો ચાંદ પણ મેળવ્યો છે.
- વળી અમારું જ કારખાનું હોઈને, તેમજ અમારી અંગત દેખરેખ નીચે કાચ બનાવાતા હોઈને, અમે તેવું કપડું, અટપરીયું કે ત્રીણી વિગતવાળું પ્રીરકીપ્શન હોય તો પણ જૂજ સમયમાં જ તેના કાચ બનાવી આપીએ છીએ.
- કેમેરાના કાચ, દુરબીનના કાચ, તેમજ માઇક્રોસ્કોપ ઇત્યાદિના વૈજ્ઞાનિક રીતે બનાવાતા કાચની લાંગવૂટ થઈ હોય તો તે સમા કરી અપાય છે અથવા નવા પણ નોંખી અપાય છે.
- તેવી જ રીતે ચરમાનું પણ દરેક પ્રકારનું રીપેરીંગ કામ કરી આપવામાં આવે છે.

એટલે ચરમાના કાચની કોઈપણ પ્રકારની જરૂરિયાત માટે ક્યાંય જવાની કે ગોથાં ખાવાની જરૂર રહેતી નથી.

- વળી દામ પણ અન્યની સરખામણીમાં સારા લાગે તેવા જ રાખ્યા છે.
- પોતાનાં વખાણ પોતાના મહેાંએ કરવાં તે કોઈ રીતે ઈચ્છનીય નથી જ. એટલે વિશિષ્ટ નથી લખતા; પરંતુ ભલભલા ઈંગ્લેજ તથા દેશી, નાના તથા મોટા અમલદારોએ તેમજ રાજમદારાઓએ સ્વતઃ અમને આપેલા સર્ટિફિકેટો મેળાવીને યાંચી જોવા વિનંતિ છે.

રાવપુરા, ટાવર સામે,
વડોદરા

સજો યા મજો:—
શશિકાન્ત એન્ડ કું., ચરમા બનાવનારા

સુવાસ

મર્ચ ૨ : અંક ૬-૭

કવિ સાહ -

સ્વિત્તોપર-નિમ્ન : ૧

તેની -

ડૉ.નિશુવનદાસ વાહેરચંદ શાહ

ચીમનશારા અમુલખ ૨

દી પો ત્સ વી અં ૬

પ્રેરક, સુંદર, રસીલી, કુળામય નવલકથા
 નવલિકાઓની અભિનવ ગ્રંથમાળા

કથાપરી ગ્રંથમાળા

બેરંગી છાપણી, ઉત્તમ કાગળો, મજબૂત બાંધણી, ને
 શૌભામય ઉદાસવાણાં પુસ્તકો બહાર પડી ગયાં છે.

૧ કથાપરી (નવલિકાઓ)	૨-૮-૦	તૈયાર છે
૨ કથામણિ	૨-૮-૦	”
૩ કથાકલગી	૨-૮-૦	”
૪ કથાકલાપ	૨-૮-૦	”
૫ કથામધુ	૨-૮-૦	”

તે પછી

કથાપ્રસાદ; કથાકુંજ; કથાવિલાસ

કથાંજલિ; કથાંવલિ; કથાગાર:

કથાપરી (ગ્રંથમાળા) કાર્યાલય

આમલીરાન, સુરત

આ ચોપડીઓ મળવાનાં ઠેકાણાં:—

અમદાવાદ : ગુજર્ અંધરતન કાર્યાલય, ગાંધીમાર્ગ

વડોદરા : પુસ્તકાલય સ. અ. મંડળ લિમ, રાવપુરા

મુંબઈ : એન. એમ. ત્રિપાઠીની કુંઠ કાલેજાદેવી

” એન. ડી. મહેતાની કુંઠ, ”

નવોજ માસ !! તદન નવાજ પુસ્તકો !!!
 હૈત્ય શોખીનો માટે એક ઉમદાતક.

માધના વખતમાં દરેક બર્બરો ધણાજ વૃધતા જાય છે તેવા
 ના વખતમાં પુસ્તકોના ભાવો ધણાજ સસ્તા રાખ્યાં છે

મે	પુસ્તકો ખરીદનારને ફક્ત વિ. પી. દપાલ ખર્ચ માફ
૩૧. પ થી છાતા	૨૫ રકા કમીશન વિ. પી. ખર્ચ વધુ
૩૧. વીસતા	૩૩ " " "
૩૧. ત્રીસતા	૩૭ " " "
૩૧. ચાળીસતા	૪૦ " " "

વધુ પુસ્તકો ખરીદનારે પત્ર વ્યવહાર કરવો.

૨૨ તે વિ. પી. થતાં નથી માટે પોષ્ટલ શીટીંગ અગાઉથી મોકલવા.
 ૧૬ કુલ વિ. પી. દપાલ ખર્ચ અસગ્ર. ૩૧. એક સુધીના પુસ્તકો મંગાવનારે
 ૧૬ પોષ્ટ સ્ટેમ્પ મોકલવા. ~~૧૬~~ રીતીકમાં હશે ત્યાં સુધી પુસ્તકો મંગાવે.

૧ નાટક, સીતેમાની રૂપસુંદરીઓના સહેલા અવનની સત્ય નવલકથા	૨૧	૦	૧૦
૨ પી—ચૈત્ય શ્રીયતાની તણખા ઝરતી અદભુત નવલકથા	૦	૧	૨
૩ વીર સાવરકર—અદભુત રોમાંચક અવનકથા પાકુ પુકું	૦	૦	૮
૪ પર્વત—સ્વદેશ પ્રેમી રાજકુમારની દેશદ્રમી અજબગી રહેલી નવલકથા	૧	૦	૦
૫ પીછ વાતો (સાક્ષરોની ચુંટી કહાઢેલી તેર વાતચિતો)	૧	૦	૦
૬ માયા (અજબ પ્રકારની મનોવેવક નવલકથા)	૨	૦	૮
૭ અને હુસીના (બે બેડીયા બેડોની અતિ ગસમરી અદભુત રોમાંચક તદન નવીજ નવલકથા ૫૭૬ ૩૩૦ પાકુ પાછંડીંગ)	૩	૦	૦
૮ અને આરોગ્ય—અતિ ઉપયોગી (પ્રો. માણીકરાવ-વડોદરા)	૦	૧	૪
૯ શાસ્ત્ર—ખાત્રા પિવા માટેની અરદારત	૦	૧	૪
૧૦ કેળવણી—માખાપોને જાણુવા યોગ્ય માગદિમકિ પુસ્તક	૦	૧	૪
૧૧ રોજા—ઉપયોગી સલાહ અને સુચનાઓ	૦	૧	૩
૧૨ અને આરોગ્ય— " " (૩૦૦ પૃષ્ઠ પાકું પુકું)	૧	૦	૫
૧૩ ના ઇતિહાસની વાતો—ધણ નવું જ જાણુવા મંગાવે	૦	૧	૨
૧૪ સૌ. કુમારી—વીસમી સદીની કુમારીકા અને મીમની નવીન વાતો	૧	૦	૦
૧૫ ન મંદીર—દેવ દેવીઓની પ્રેમ લીલાની અજબ વાતો	૦	૧	૦
૧૬ તિને પંથ—પોતાની જાતને કેમ ઉપયોગી બતાવવી તથા સમાજ અને દેશની ફરજો અદા કરવાની ધમકા શીખવતું	૧	૦	૧
૧૭ ખર—નીચલા થરની તદન નવનસત્ય વાતો	૦	૧	૦
૧૮ આરો " " "	૦	૧	૦

‘સુ વા સ’માં

જાહેર-ખર્ચર ઝાટલે

વ્યાપારમાં વધારો અને

પ્રજાનું જીવન યોગ્યતા સાહિત્યને ઉત્તેજન

બાપ—

[કાગળની મોંઘવારીને પરિણામે જૂના બાપ વધારીને નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યા છે.]

	૬ માસ ૩ માસ ૧ માસ	કપરપેજ નં. ૨-૩	જાગણી બાવ
૧ પાનું	૫૦ ૨૭ ૧૦	"	નં. ૪ ત્રણગણી બાવ
૩ પાનું	૩૫ ૧૬ ૭	એક કલર	ઉપર પ્રમાણે
૪ પાનું	૨૫ ૧૦ ૪	બે કલર	૨૫% વધારો.

જાહેર-ખર્ચ ફેરવાગણી દરેક વખતના ૧૨ ૩% વધારો.

વિશેષ માટે યુજાનો—

સુવાસા કાર્યાલય-રાવપુરા; વડોદરા

ગુજરાતના તરુણ સૈનિકોનું સંસ્કારપત્ર

સ્કાઉટ વીર

યુવકો, વિદ્યાર્થીઓ, તરુણો, બાળવીરો અને વીરબાળાઓ
સૌનું માસિક છે.

નવા કદમાં, નવા રૂપરંગમાં અને રાષ્ટ્રભાવનાથી ભરેલા લેખો,
પ્રેમગીતો, પર્યાવરણને, સૌર્યકથાઓ વગેરેથી ભરેલું છતાં

લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપીઆ બે.

નમૂનાનો અંક મંગાવી જુઓ.

સ્કાઉટ વીર કાર્યાલય-રાવપુરા રોડ-વડોદરા

બાળક

કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

બાળક માસિક બાળકો માટે જ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી
ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિશુના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની
શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે

તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં બાળક અવશ્ય હોય જોઈએ,
કેમકે નિર્દોષ બાલકો બાળક વાંચવા ઘણું આતુર હોય છે :

નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.

‘બાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા-વડોદરા

સ્વ

તં

ત્ર

રીત

૧૯

વરસથી

પ્રગટ

થાય

છ

હિંદુસ્થાનની મૌથી મોટી કંપની

ન્યુ ઇન્ડિયા

એશ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

આગ-મોટર વિગેરે દરેક જાતના

વીમા અગર એજન્સી માટે

મળેા યા લખો :-

ધ્રાન્થ મેનેજર

શાંતીલાલ એમ. ફોજદાર

જોઇએ છે:-વરોદરા, પચમહાલ તેમજ લગ્ન પ્રિસ્ટીકટમા
જાંદગીના વીમાનુ કાચકાજ ચોરગેનાઈઝ કરવા
સ્પેશીયલ એજન્સીઝ માટે મળેા યા લખો:-

ચીફ એજન્ડસ -

એન. એમ. ફોજદારની કું.

કુવારા સામે, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

પ્રેરક, સુંદર, રસીલી, કળામય નવલકથા
 નવલિકાઓની અભિનવ ગ્રંથમાળા

કથાપરી ગ્રંથમાળા

બેરંગી છાપણી, ઉત્તમ કાગળો, મજબૂત બાંધણી, ને
 શોભામય ઉઠાવવાળાં પુસ્તકો બહાર પડી ગયાં છે.

૧ કથાપરી (નવલિકાઓ)	૨-૮-૦	તૈયાર છે
૨ કથામણિ	૨-૮-૦	„
૩ કથાકલગી	૨-૮-૦	„
૪ કથાકલાપ	૨-૮-૦	„
૫ કથામધુ	૨-૮-૦	„

તે પછી

કથાપ્રસાદ; કથાકુંજ; કથાવિલાસ
 કથાંજલિ; કથાવલિ; કથાગાર

કથાપરી (ગ્રંથમાળા) કાર્યાલય
 આમલીરાન, સુરત

આ ચોપડીઓ મળવાનાં ઠેકાણાં :—

અમદાવાદ : ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીમાર્ગ
 વડોદરા : પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિં., રાવપુરા
 મુંબઈ : એન. એમ. ત્રિપાઠીની કુંઠ કાલ્યાણદેવી
 „ એન. ડી. મહેતાની કુંઠ, „

નવીન જાતો ! નવોજ માત્ર !! તદન નવાજ પુસ્તકો !!!
 સાહિત્ય શોખીનો માટે એક ઉમદાતક.

હાલ લગભગના વખતમાં દરેક ખર્ચો ધણાજ વધતા જાય છે તેના કટોકટીના વખતમાં પુસ્તકોના ભાવો ધણાજ સસ્તા રાખ્યાં છે

એકી સારી	જે	પુસ્તકો ખરીદનારને ફક્ત વિ. પી. રૂપાલ ખર્ચ માફ
„	રૂ. ૫ થી ઘટાડાના „	„ રૂ. ૨૬ કમીગન વિ. પી. ખર્ચ વધુ
„	રૂ. વીસના „	„ ૩૩ „ „ „
„	રૂ. ત્રીસના „	„ ૩૭ „ „ „
„	રૂ. ચાલીસના „	„ ૪૦ „ „ „
„	વધુ પુસ્તકો ખરીદનારે	યવ વ્યવહાર કરવો.

પરંતુ ખાતે વિ. પી. થતાં નથી માટે પોષણ શીલીંગ અગાઉથી મોકલના. છુટક પુસ્તકો વિ. પી. રૂપાલ ખર્ચ અલગ. રૂ. એક મુઠ્ઠીના પુસ્તકો મંગાવનારે અગાઉથી પોષ રેખા મોકલવા. ત્રીસીકમાં વધે ત્યાં મુઠ્ઠી પુસ્તકો મળશે.

સંગ્રાથી—નાટક, સીનેમાની રૂપમુંદરીઓના સરેવા અવનવી સત્ય નવનકથા	૩૦ આ. ૧૦
લુરંધરાગી—પેલાંપ્ર શૌચતાની તબીબા ઝરતી અદભુત નવલકથા	૦ ૧૨
સ્વાતંત્ર્યવીર સાવરકર—અદભૂત રોમાંચક રૂપનકથા પાકું પુકું	૦ ૮
પ્રતાપી પર્યટ—સ્વદેશ પ્રેમી ગજકુમારની દેશદુષ્ટી ઝગડળી રહેલી નવલકથા	૧ ૦
ધનીઅને બીજી વાતો (સાક્ષરોની ચુંટી કહાડેલી તેર વાતોઓ)	૧ ૦
દેશની માયા (અજ્ઞાત પ્રકારની મનોવેદક નવલકથા)	૨ ૮
અમીના અને હુસીના (જે બેડીયા બહેનોની અનિ ગસમરી અજ્ઞાત રોમાંચક તદન નવીન નવલકથા પૃષ્ઠ ૩૩૦ પાકું આકર્ષક)	૩ ૦
કસરત અને આરોગ્ય—અતિ ઉપયોગી (પ્રો. માણીકરાવ-વડોદરા)	૦ ૧૪
આહાર શાસ્ત્ર—ખાવા પિવા માટેની બરદાસ્ત	૦ ૧૪
બાળ કેળવણી—માબાપોને જાણવા યોગ્ય માર્ગદર્શક પુસ્તક	૦ ૧૪
કેરલાક રંગો—ઉપયોગી સલાહ અને સુચનાઓ	૦ ૧૩
રંગ અને આરોગ્ય— „ „ „ (૩૦૦ પૃષ્ઠ પાકું પુકું)	૧ ૫
હિંદના ઇતિહાસની વાતો—પણ નવું જ જાણવા મળશે	૦ ૧૨
અ. સો. કુમારી-વીસમી સદીની કુમારીઝ અને મીસની નવીન વાતો	૧ ૦
મદન મંદીર—દેવ દેવીઓની પ્રેમ હીલાની અજ્ઞાત વાતો	૦ ૧૦
પ્રગતિને પંથે—પોતાની જાતને કેમ ઉપયોગી બનાવવી તથા મમાજ અને દેશની ફરજો અદા કરવાની ધગશ શીખવતું	૧ ૧
આખર—નીચલા ચરની તદન નવનસત્ય વાતો	૦ ૧૦
જન્મોરો „ „ „	૦ ૧૦

બાળકોની માવજત—દરેકે દરેકને પરમાં રાખવા લાયક સ્ત્રી ઉપયોગી	મ. ૨ આ
રનેહલુગનની સુંદરી ભાગ ૧-૨, સાથે (ચંદ્રભુત નવલકથા સોનેરી પુઠું)	૩
શાયતાની કામ અને બેદી લગવાન—અતિ ઉત્તમ રસીલી સામાજિક વાર્તા ૫૦૦ પૃષ્ઠ પાકું સોનેરી બાઈન્ડીંગ	૩
સાહચરી અથવા રનેહલુગની સુંદરી (મી. દેલવાડા કૃત)	૨
સાસાનીયન શુરવીર—અતિહાસીક શૌર્યતાલરી નોવેલ—ધર્મદેવદાસ નામુ	૪
શેત્રંગ, (શેત્રંગ રમવાની રીત, રામજી અને જુબીઆ સાથે)	૦
સત્તરમી સદીનું ક્રાન્સ (સુવિધવાત નવલકથાકાર અલેક્ઝાન્ડર ડુમાનો ધ્રો મરેકેટીયરનું સુંદર લાખાંતર પૃષ્ઠ ૨૮૮ પાકું બાઈન્ડીંગ)	૨ ૧૪
સરસ્વતિની સહન શીલતા અને મતીસુંદરીની મહત્તા તથા ભુર્ણદરીની પિંગલા અને ગોરખની ઈંગલા (અધ્યાત્મિક)	૧ ૮
સોભાઅવતી સાવિત્રી—(હિન્દુ સમાજનું કચ્છુ દશ્ય સ્ત્રી ઉપયોગી),	૩, ૦
હૃદયોગ (આત્મજ્ઞાન દર્શાવે, પ્રતિજ્ઞામાં મક્કમ રખાવે તેનું પુસ્તક)	૧ ૪
હિંદના હિતનો ઉક્લ (પ્રોફેસર પ્રાંજયેના પુસ્તકનો અનુવાદ)	૧ ૮
સાધ્વા યાને હુરે આસતાના (ઈસ્લામી પ્રાણુવાન સાહિત્ય)	૨ ૮
યારમીને શામ	૧ ૦
અરબી અંપરાશ	૧ ૮
રૂમતુલ કુબરા યાને રોમન મહારાજ્ય	૧ ૦
ઈબને મુસ્લીમ	૧ ૮
લયલાયે દમિશક (સિરીયાની સુંદરી)	૧ ૦
મીના બાઝાર—જનાના બજાર	૧ ૦
ગોમુલ આઝમ	૦ ૮
જલવર્ષે તુર (રાષ્ટ્રે ઐશુખ)	૧ ૦
પાકીસ્તાન (મુસ્લીમ રાજપ્રકરણીય માર્ગદર્શક)	૦ ૧૨
આંસુની ઈમારત	૦ ૮
લેયાયે હુક્ક યાને સત્યનો શો'ક ભાગ ૧-૨-૩ દરેક ભાગનો	૧ ૮
ગાઝી મહમદ બીન કારામ (અતિહાસીક નવલકથા)	૧ ૦
જમીલા યાને બંગાલનો બળવો	૧ ૦
ઈસ્લામ અને પ્રભુ સામ્રાજ્યના ખડીફરો	૦ ૧૦
મુલતાનુલ હિંદ—કી'વા ચિસ્તી ચરિત્ર	૦ ૮
માલાનાં મહમદઅલી—જીવન ચરિત્ર	૧ ૪
અહલેમતની આલમગીર વાદગીરીઓ	૦ ૪
ઈસ્લામનાં ઓલીઆ (દીવ્ય ચમત્કારોથી ભરપુર)	૦ ૮
કુઆર્ન અને ઈતસાન (દરેક મુસ્લીમ લાઈને અતિ ઉપયોગી)	૧ ૦
જગતના મહાન માર્ગ દર્શક (ઈસ્લામ ધર્મને લગતું)	૦ ૧૨

વધેમાન એન્ડ સન્સ. પાંચકુની જંકશન, મુંબઈ ૩.

જોઈએ છે

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’, ‘Ancient India’ અને ‘સુવાસ’ના ફેલાવો વધારવાને પ્રચારકો—જેઓ પોતાના પ્રદેશમાં રહ્યા કે સુસાફરીમાં તે કામ કરી શકે; અથવા કમીયાન અને પગારના પોરણે ચાલુ કે-વાસર તરીકે રોકાઈ શકે. શરતો અને લાયકાત સાથે નીચેના સરનામે તરત જણાવો—

શશિકાન્ત એન્ડ કું.

રાવપુરા, વડોદરા

આપના દાક્તર બહુ ત્યારે ચશ્માનો નંબર કાઢી આપશે પણ પછી તમે શું કરશો ?

- (૧) પેમલ, ફ્લીન્ટ, કાઉન, ક્રીસ્ટલ, કુક્સ, બ્લુ, સ્મોક, એન્ટિક્રીન, કલોરોસીસ, ફ્યુઝલ, એબર, પુન્ડાલ, ઉરો, ઉમ્બ્રાચ, કુકમાર્ક્ટ, પીટ્રેસ, બનના કાચોમાંથી કયો ફાવેદારક ?
- (૨) ગ્રાવલ, રાઉન્ડ, ૩૬, ૪૫, ૪૨ પેન્ટલ (લેન્ઝ, નીપર) પ્રસન્યુ, એક્ટેગોનલ, હેક્ઝાગોનલ છ આકારમાંથી કયો પસંદ કરવા યોગ્ય ?
- (૩) ફ્લેટ, પેરીસ્કોપીક, ટોરિક, સીલીન્ડર, સ્ફેરીકલ, સ્ફેરીસીલીન્ડર, બાઇફોકલ્સ, સ્પીટ, મુન, કર્વેડ (અપર કે લોઅર) મીનિટેડ, ક્રીપ્ટિક, કુકો, એટેચમેન્ટ ઈમાં કઈ ગોઠવણ સગવડવાળી ?

આ બધું જાણવું હોય અને ચશ્મા ખરીદતાં હોય તો ખીટમાંથી બચી જવું હોય તો

આંખ અને ચશ્મા

નું પુસ્તક જે અમે ત્રીસ વર્ષના અનુભવ ઉપરથી બહાર પાડ્યું છે તે તુરત મંગાવી લો. મુખર્ષી સરકારના કેળવણી ખાતાએ લાઇબ્રેરી, પ્રાથમિક કેળવણી, ઈનામ વિગેરે માટે પણ મંગાડ કર્યું છે.

પાકું પૂર્ણ ૪૦ ચિત્રો, ૧૪૦ પૃષ્ઠો છતાં કિંમત માત્ર ૦-૧૦-૦.

શશિકાન્ત એન્ડ કું. : રાવપુરા : વડોદરા.

 લોકવૈદ્ય

સુરેન્દ્ર જી. દવે

રાણપુર, દીડવા મોટી સામેજ, ટેમલાપોજના મેડા ઉપર, અમદાવાદ

- સચોટ નિદાન,
 - વ્યક્તિગત કાળજી,
 - દેશી વેદુ એજ અર્થ રોગનિવારણ,
 - આયુર્વેદ=મનુષ્યોને હવવા છતાં જીવવા નિવા.
- વ્યાધિનો મૂળમાંથીજ નાશ કરવાનો સફળ પ્રયત્ન, દેશી દવાઓનો પુરો પરિચય.

આરોગ્ય, વ્યાયામ અને તંદુરસ્તી વિષયક સંપૂર્ણ અને સચિત્ર
માહિતી સતત ૨૬ વર્ષથી આપતું માસિક

વ્યાયામ

વાર્ષિક લવાજમ - હિંદમાં રૂ. ૨-૮૫૦ પંચેરા શિલિંગ-૫.

શરીર તંદુરસ્તી મિત્રાથ બધું નકામું છે. શરીરને તંદુરસ્ત, નિર્ગમી અને સક્ષમ કેવી રીતે બનાવવું અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કર્યો જણી તે કેવી રીતે ટકાવી રાખવું, તે વ્યાયામ વાંચવાથી પણ જાણી શકાશે.

આપના ઘરમાં, આપની કામચેરીમાં કે આપની વ્યાયામશાળામાં તેને બોલાવો તે આપને યોગ્ય અને સાચી સલાહ આપશે. વર્ષના રૂ. ૨-૮-૦ ના બદલામાં, વર્ષે આખરે શક્તિરતાં ખીસ માટે, ખર્ચાતી મોટી વ્યયો તે બચાવ કરશે.

ગમે તે માસથી તેના આહુક થઈ શકાય છે.

લખો:—

વ્યવસ્થાપક: વ્યાયામ કાર્યાલય,

મજીમુદારનો વાડો, રાવપુરા, વડોદરા

‘મહાગુજરાત’

સિંધમાં વસતા મણુ લાખ જેટલા ગુજરાતીઓનું મુખ્યસિદ્ધ મુખપત્ર (સાપ્તાહિક)

- ☆ જેમાં સાહિત્ય, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, શરીર કેળવણી, બાળજગત, સ્ત્રી સંસાર—વિગેરે ધ્વનને સંગતા દરેક વિષયોની સુંદર છબીવટ ધાવ છે.
- ☆ જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી દુર્ગરશી ધરમશી સપટ દર અઢવાડીએ મુદ્દ પરિસ્થિતિ આમેદુશ રીતે વર્ણવે છે.
- ☆ ‘જન્મભૂમિ’ અને ‘બહુશ્રી’ રાજ્યચના દરીકાષ્ટઓના સચોટ ઉદ્દેશો અને દલીલો એક નિષ્ણાત તરફથી નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.
- ☆ ‘મહાગુજરાત’ શુદ્ધિવર્ષિક વ્યદ દરીકાષ્ટ વગર દાખલ રીએ સુંદર દીનાગો મેળવી આપે છે.
- ☆ એના દીપોત્સવી અને ખીજત ખાસ અંકોએ ગુજરાતી પાઠશિલ્પને સમૃદ્ધ કર્યું છે.
- ☆ વડોદરા રાજ્યનાં તમામ પુસ્તકાલયો માટે મંબૂર થયેલું છે.

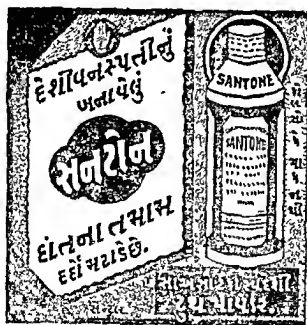
વાર્ષિક લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૪—(વિદેશ શિ. ૬)

☆ સિંધમાં જાહેર ખખર માટે અગ્નેડ સાધન ☆

નમૂનાની નકલ તેમજ ખાપતાલ માટે આગે જ લખો :

એજન્ડો ન હોય તેવા રખેલાના ન્યુઝપેપર એજન્ડોએ તરત જ પાખ્યવહાર કરવો.

ખેનેજર : સિંધ ન્યુઝપેપર્સ લીમીટેડ, કેમ્બેલ સ્ટ્રીટ—કરાંચી.

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ કોટિ સાચી રાખી છે. તેના અગ્રભેગો ખરેખર ચિત્તનરીય અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ રેસાઈ

લેખો એકંદરે સારા.....અગાસપૂર્વક લખાયા છે.

—અરદેશર ફરામજી ખજરદાર

મજ્જીએ છીએ કે શિશિન ગુજરાત ‘સુવાસ’ એના સત્રપાસને આવકારે, પોતે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—ગનસી

ગુજરાતને એક સાફ માસિક મજ્જું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—જમ, ૧૫

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું ગ્વાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—સુષ્મ

આ તરો ફક્ત અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નજર કરી ફેંકી દેવા જેવો નથી. ‘પથા નામા તથા ગુણ’ ની જેમ ખાસ વાચના જેવું છે...લેખોની શૈલી ઉત્તમ કલાપૂર્વક ની છે, ખાસ મદદતવા ભાષાશુદ્ધિ અને અને ભોળીને આપેલી છે.

—જોતાવાડી વિજાન

‘સુવાસ’ નું મોરણ આમ વધુ આપક બનતું થાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે...તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે.....આ પદ્ધતિનો બધા સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો ? અત્યારે કચરાની ટોપનીમાં તાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી

તેમાં ખીરસાયથી વિવિધ જાનની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારા ખોરાક પૂરો પાડે છે.

—જાગ્ય મિત્ર

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—યુસ્તકાસય

વિદ્વાનગણે લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બંધે પડેલા ‘માહિત્ય’ માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બંધાય છે.

—જાગક

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પડના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સંચાલકપદ

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી - દેશીરાજય

‘સુવાસ’ ના કેટલાક અગ્રભેગોમાં જાગૃતાયન રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાત્મક ગદ્યનો સંયોગ ટાંગોર સિંચાય કયાય નથી અનુભવ્યો.

—જ. મ. પરીખ

‘સુવાસ’ ના કેટલાક વિષયોની ભાષા એટલી તો હૃદયંગમ છે, કે ગુજરાતી ભાષાના કોઈપણ સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતા ફરીવાર તેના વાંચનની તૃષ્ણ જ લાગી રહે.

—મિત્રપ્રિય

અમરૂં આખું કુટુંબ ‘સુવાસ’ ખૂબ વાંચે છે. અમરૂં ત્યાં ગુજરાતનો ઘણું પડે આવે છે, પણ તેમાં શિષ્ટ સાહિત્ય તો ‘સુવાસ’ જ આપે છે

—ડિ. જોશિયા બેરી

વિચાર અને સાહિત્યસમૃદ્ધ સુન્દર માસિક...પ્રત્યેક મામે અવનવી, વિધવિધ અને દરેકની મુરુચિ સંતોષાય એવી સાહિત્ય અને વિચાર-સામગ્રી ખીરસાય છે.

—અનાવલ જમત

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધ્યાનાં દાનાંજનશલાકાયા ।
નેત્રમુન્ધીલિતં યેન તસ્મૈ ધ્રીગુરુવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૪ થું]

ઓક્ટોબર-નવેમ્બર

[અંક ૬-૭

મોજાં ન મોતી

અરહેશર ફરામહ ખખરદાર

[ધ્વનિત]

પ્રજુનો ઋત શબ્દ છે વાણીના સાગરશે,
એમાં રત્ન ને મોતી અમોલ છે નૂરભર્યાં;
એનાં મોજાં ભર્યંકર બહાર દિસે વકર્યાં,
પણ ભીતર શાંતિછિપે મોતી સધરશે;
કદી ગેસી તીરે ભયથી નિરખ્યા કરશે,
કિંવા તીરજળે ભીતરી તેનાં ફીણ નર્યાં
કુસુમો સમ પાથને લાગીને જાય ખર્યાં
તે જ પાળકની રમતે પડી શું ઠરશે ?
અહો સાગરના તરનાર ! શું જોઈ રહ્યો ?
તીર છોડીને સાગરમાં ભરી દે ડૂબડી !
તારી મટીને ક્ષારજળે ભીંજવી દધને
પેલાં મોતી અમોલ રહ્યાં મહીં જ ઝખડી
તેને મુકા ભરી લઈ આવ એ મોજાંવલ્લો-
નહી બહારભીંજ્યો પણ ઉરડૂખ્યો થઇને !

દીપોત્સવી

(મિત્રોપજ્ઞતિ)

‘હિમદૂત’

મહેલ ને મંડપ-મંદિરોમાં
અગે દીપોકેરી સહસ્રમાળા;
પ્રકાશનાં અંબર પેરતી નિશા
સુવર્ણ-રંગે પૂરવા મધે દિશા.
સંવત્સરે આમ દીપોત્સવોની
હુંદુભિ વાગ્યે, મનુજોર્મિ કેરી
હેલી ચડ્યે, માળ રચાય દીપની
બે દિનની, ને ફરી રાત્રિ આંધળી.

વહી જતી માનવ-જિંદગીઓ
વેગે વળી આવી દીપોત્સવીઓ;
તથાપિ કાં અંતર-કંદરામહી
ના હાર એકે દીવડાવણી જની ?
હૈયે કદી દીપક-માળ ને અગે;
દીપોત્સવી માણી ગણાય માનવે. ૧૪

રવીન્દ્રનું યાત્રાગાન*

અનુવાદક : બાલચન્દ્ર

સંસુખ પડ્યો છે ચાન્તિસાગર :

હે સુકાની, નૈયા હંકાર !

તું હુયે ચિરસાથી.

લે ઓ લે નિજ અંકે એને,

નિઃસીમપંથે જલશે મુવતારા !

તવ ક્ષમા, હે સુકિતકાતા !

તવ કારુણ્ય હુયે ચિરપાયેય,

યાત્રાપંથ ચિરન્તે.

ક્ષય પામો હે મર્ત્યબંધનો !

વિરાટ વિશ્વ ! દયો એને બાહુમાં,

પાયે નિર્ભય ઉરમાં પરિચય

મહા-અરાતનો !.....

* આ ગીત કવિનર રવીન્દ્રનાથે “કાકષર” નામક તેમના નાટકની નવીન રચનામાં
આવૃત્તિ માટે જે વર્ષ પહેલાં રચેલું પણ પાઞ્ચમી નાટકમાં ન મૂકતાં, એ ગીત પોતાના
મૃત્યુ પછી ગવાય એવી ઇચ્છા તેમણે પ્રવર્ણિત કરી હતી.

કવિવર ખખરદાર

મુળાલસાદ પી. શાંદુ

‘ગુણવંતી ગુજરાત’ અને ‘જ્યાંજ્યાં વમે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત’ જેવી અમર કવિતાના મર્મક કવિવર અરદેશર દુરામંછ ખખરદારની સાહિત્યસેવાઓથી ગુજરાતમાં આજે કાણુ અગભરુ છે ?

મદ્રાસ જેવા દૂર દૂરના પ્રદેશમાં વર્ષો સુધી વચરાટ કરી ગુજરાતી માતાની અમૂલ્ય સેવા કરનારે આપણા એ લોકપ્રિય કવિ જીવનના સંખ્યાકાળે ત્રણેક વર્ષથી મુંબઈનિવાસી બન્યા છે. એમના આગમનથી ગુજરાતને મોટો ફાયદો થયો છે. આ ત્રણ વર્ષના ગાળામાં એમના તરફની એમના નવા કાવ્યક્રમો ‘રાષ્ટ્રિકા’ તેમજ ‘કલ્યાણિકા’ની અમૂલ્ય લ્હાણુ ગુજરાતને મળી છે. અને મુંબઈમાં એમનું આગમન થયા પછી તો એમને આંગણે નાના મોટા અનેક લેખકો મળ્યા છે અને યોદ્ધાવત્તી પ્રેરણા મેળવે છે.

નરસિંહ સમા પદ્મદંડ કામના-ભવ્ય મુખાકૃતિવાળા આ કવિ સ્વભાવે ઘણા શાંત છે. એમના તેજસ્વી લક્ષણમાં ચિંતનની છાંય છે. એમનાં નવનોમાંથી મળે નિર્મળી ઝરતી હોય એમ લાગે છે. એમાં માનવ-સ્વભાવનો તત્ત્વરથી અભ્યાસ અને માનવતાની ઝાંખી થાય છે. કઠણુને રંગે રંગાયલા, જીવનની સાક સાક દિવાળીઓ જોઈ ચૂકેલા આ કવિએ પોતાના સમગ્ર જીવનને કવિતામય બનાવી દીધું છે.

પારસી હોવા છતાં જીવન અને આચાર-વિચારમાં મળે એ સંપૂર્ણ હિંદુ છે. એ કવિતા-સાહિત્યના તો જીંડા અભ્યાસી છે જ પણ તે ઉપરાંત સામુદ્રિકશાસ્ત્ર અને જ્યોતિષશાસ્ત્રનો એમનો જીંડો અભ્યાસ આશ્ચર્યજનક છે. એમની યોગક્રિયાઓની ઉપાસના પણ અનન્ય છે. તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલા એમના જીવનમાં માનવતાનાં રસદર્શન થાય છે. પ્રભુ, પ્રભુતા ને માનવતાથી એમની કવિતા સભર છે.

દાદર-પારસી કેલોનીમાં, શાંત વાતાવરણમાં આવેલા જાક્વા મેનશન નામના એક મકાનમાં હાલમાં એ નિવાસ કરે છે. આજે એ મકાન ગુજરાતી સાહિત્યકારો, કવિઓ માટે મળે એક પ્રેરણાધામ થઈ પડ્યું છે. રોજ નાના મોટા એક-એ સાહિત્યકારો એમની સુલાકાતે આવ્યા જ હોય તમે એમને ત્યાં જઈ તો અનુભવ થાય કે આ કેઈ અજબ સૈજન્યમૂર્તિ છે. છેલ્લાં બેતાળીસ વર્ષથી એ તીવ્ર શિરોવેદનાથી પીડાય છે. માંદગીની હેરાનગતિ ચાલુજ હોય છે છતાંયે માંદગીના સમય દરમિયાન જ એમની અણમૂલી કવિતાઓનો જન્મ થાય છે.

માંદા શરીરે પણ એ તમારી સાથે કલાકો સુધી ભાવભરી-અંતરની ઉત્કંઠાભરી વાતો કરી શકે છે. તમે એમને મળવા માટે પ્રથમવાર જ ગયા હો છતાં પા અડધો કલાકમાં તો તમને એમનું લાગે કે તમે કેઈ ચિરપરિચિત વ્યક્તિ સાથે દિલ ખેલીને વાતો કરી રહ્યા છો. એમની સાથેના વાર્તાલાપમાં કલાકો ક્યાં નીતી નય છે એની પણ ખખર રહેતી નથી. એ વાર્તાલાપમાં કવિતા વિષયક ઘણી બાબતો મળ્યુવાની મળે છે. એ વાણીનો જાદુગર અજબ આકર્ષણ જમાવે છે. એ પોતે એમના હસ્તાક્ષિપ્ત ગ્રંથો ઘણા કવિઓ-લેખકોને બતાવે છે એટલું જ નહિ પણ એ અગ્રગટ કાવ્યો સ્વયંમે સંભળાવે છે. અને જ્યારે એ એમાં રહેલી ખૂબીઓ સ્વયંમે સમજાવે છે ત્યારે તો આપણને અવશ્ય આનંદ થાય છે એટલું જ નહિ પણ આપણને એમ પણ લાગે છે કે

આવા મહાનુભાવનો લાભ કેમ કરી વધારે લઈ શકાય ? એમના લેખનની એક ખાસ ખૂબી નોંધવા જેવી છે. એ પોતે જે કાંઈ લખે છે એ બધું અંતિમ જ હોય છે. લખ્યા પછી જરાય જેટલો સુધારો વધારો એ કરતા નથી, કારણ કે એમની રચનાઓ અંતરના ઊંડાણમાંથી પૂરા મંથન પછી કલમ દ્વારા કાગળ ઉપર ઊતરે છે. આટલી ઉંમરે પણ એમના અક્ષરો તો મોતીના દાણા જેવા સુંદર છે. વર્ષોની ભરી ભરી વાદળી જેવી કવિતાના એ ધીરગંભીર કવિને નિહાળતાં ખરેખર આપણે કૃતાર્થ થઈએ છીએ.

આજથી સાઠ વર્ષ પહેલાં ખ. સ. ૧૮૮૧ના નવેમ્બર માસની ૭મી તારીખે એમનો જન્મ દમણમાં થયો હતો. એમની ઉંમર પાંચેક વર્ષની હશે ત્યાં તો એમના પિતા ફરામજી સ્વર્ગવાસી થયા. એમના સંસ્કારી દાદાજીને હાથે એમનું બાળજીવન સુંદર રીતે ધકાધું. રામાયણ, મહાભારત અને શાહનામું-આદિ દ્વારા દાદાજીએ એમના બાળજીવનને સંસ્કારી બનાવ્યું. દમણની ખાનગી શાળામાં સાત ધોરણ પૂરા કર્યા પછી એમની દશ વર્ષની ઉંમરે કવિ અંગ્રેજી અભ્યાસ માટે મુંબઈ આવ્યા અને ત્યાંની ન્યૂ હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થઈ ૭ ધોરણનો અભ્યાસ કર્યો.

છેક નાનપણથીજ એમની બુદ્ધિના ચમકારાએ અનેકને આકર્ષ્યા હતા. એમના મામા રેફ રસ્તમજી પેમારદર અંગ્રેજીમાં કાવ્યો રચતા હતા. તે જોઈ બાલકવિને પણ અંગ્રેજી કવિતા રચવાની પ્રેરણા થઈ.

એમના દાદાજીની વ્યવહારક્ષતા જોઈ એમનો મિત્રવર્ગ એમને ખરદારના નામથી બોલાવતો. એ સંબોધન બાલકવિને બહુ ગમી ગયું હતું એટલે ન્યૂ હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થતી વખતે પોતાની જૂની અટક 'પોસ્ટવાળા' ને જલ્દે ખરદાર લખાવી હતી અને ત્યારથી એ ખમરદાર તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા.

અહીં એમના શાળાજીવનનો એક પ્રસંગ નોંધવા જેવો છે. જલ્દભાઈ ભરડા કરીને કવિના ગુરુ હતા. તેમને કવિ મળવા ગયેલા. આ વખતે એમણે આ બાલકવિને એક અંગ્રેજી બાવપોથી આપીને એક કવિતા બતાવતાં કહ્યું કે આના જેવી કવિતા ગુજરાતી ભાષામાં રચી આવ્યો, અને કવિએ તે જ વખતે પાંચ-દશ મિનિટમાં આખી કવિતા રચી આપી. એ કવિતાનું નામ 'વાદળની ગાડી.'

કવિ અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણમાં બહુતા હતા તે વખતે મુંબઈમાં મરડોનોડું રેગયાજો ફાની નીકળ્યો. એટલે એ એમને વતન ગયા. અને પછી બીજી પ્રતિકૂળતાને અંગે એમને વિદ્યાભ્યાસ છોડી દેવાની ફરજ પડી.

એ સમયમાં એમણે કાવ્યસાહિત્યનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. અને દલપતકાવ્ય, નર્મકવિતા આદિ કાવ્યઅંગ્રી વાંચ્યા. દલપતરામની શૈલી ગમી જવાથી એમણે એને અપનાવી એમનાં કાવ્યોમાં ભાવ અને ભાષાની જે સરળતા અને પવિત્રતાનાં દર્શન થાય છે તે દલપતશૈલીનો પ્રભાવ ગણી શકાય. ધીરનર્મદ અને હરિલાલ ધ્રુવનાં કાવ્યોના અભ્યાસે એમની પાસે ધીરરસની અમર કૃતિઓ રચાવી. કવિ પ્રાચીન કવિતાના પરમ પૂજારી અને ઊંડા અભ્યાસી છે. નરસિંહ અને મીરાંનો ભક્તિભાવ એમનાં અનેક કાવ્યોમાં ઊતર્યો છે. પ્રેમાનંદના અભ્યાસે રસની જમાવટ એ શીખ્યા. એમ પોતાના પુરોગામી કવિઓની માનક્તા, કલા, કવિતા એ બધાનાં સૂક્ષ્મ અભ્યાસે કવિની દષ્ટિ વિશાળ બનાવી. ગુજરાતી ઉપરાંત ઇંગ્લિશમાં પણ એ કવિતાઓ રચે છે. જગતની અનેક ભાષાનાં કાવ્યોનો એમણે તલ્લરપર્શી અભ્યાસ કર્યો છે. અને ગુજરાતી કવિતા જગત કાવ્ય-

પતી હરોળમાં પોતાનું સ્થાન મેળવે એવી એ ભાવના સેવી રહ્યા છે.

કવિનું વય પંદર વર્ષનું હતું તે અરસામાં 'માસિક મગદ' નામના એક માસિકમાં હારા રચવાની હરીફાઈ આવી. એ વખતના સાદા મણાતા કવિઓએ પણ એમાં ભાગ હતો. પણ કવિને પ્રથમ ધેનાંમ મળ્યું હતું. ત્યારે આ પંદર વર્ષના 'શુભા' એ અનેકને ૧૧ પમાડ્યું હતું.

આ પ્રસંગથી કવિને ઘણું પ્રોત્સાહન મળ્યું. ૧૯૦૧ માં એમના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ રસિકા'એ જગત આગળ પ્રથમ વાર પોતાનાં પોષ્યાં ખોલ્યાં. પછી ચારેક વર્ષે ગુજરાતને સિકા'ની બેટ મળી. ૧૯૦૭ માં 'મહાશાનીના કાવ્યરત્નોત્તુ' સંપાદન કાર્ય કરી સ્વર્ગસ્થ પોતાની ફરજ બજાવી. ૧૯૦૮ માં 'પ્રકાશિકા'ના પ્રથમ પ્રકાશન પામ્યો. ત્યારપછીને ગુજરાતમાં દુષ્કાળ પડતાં કવિ ધંધાર્થે મદ્રાસ ગયા, અને ત્યાં બીજા ભાગીદારો સાથે વધાર્યો. મોટર અને સાપ્તકસતો ધંધો કરનાર કવિ વ્યક્તિને પોતાના ભાગીદારોથી છેવં ભાગમાં સોસલું પડ્યું અને પરિણામે જીવનના સંધ્યાકાળે એ મદ્રાસ છોડી ત્રણેક વર્ષ મુંબઈમાં આવી રહ્યા છે.

ગાંધીજીના હિંદમાં આવ્યા પહેલાં, ૧૯૧૪-૧૫ માં લખાવકાં એમનાં વીરરસસંધો' કિતનાં કાવ્યો 'ભારતનો ટંકાર'ને નામે ૧૯૧૮ માં પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં હતાં. ૧૯૨૦ પ્રભાતનો તપસ્વી' અને 'કુકુટદીક્ષા' નામનાં બે પ્રતિકાઓ રચી ડોલનશૈલીને અપવાગવનું આપ્યું. ત્યારપછી ૧૯૨૫ માં 'સદેશિકા'; ૧૯૨૬ માં એમના નવા મુક્તધારા છંદમાં 'હું' ત્રણ હજાર લીટીનું લાંબું પ્રણયકાવ્ય 'કલિકા'; ૧૯૨૮ માં નરસિંહ અને મીરાંતું સ્મરણુ. એવી માધુરીમય 'ભજનિકા'; ૧૯૨૯ માં ગુજરાતજોને અતિપ્રિય એવા ભાવવાદી રાસનાનો સંગ્રહ 'રાસચંદ્રિકા' અને ૧૯૩૨ માં તત્ત્વજ્ઞાન અને ચિંતનના વિરલ યોગમયું એમનું મ જુલજુલા છંદમાં લખાયેલ અમર સર્જન 'દર્શનિકા'—વગેરેની લ્હાણુ ઉત્તરોત્તર ગુજરાતને િ ગઈ.

મુંબઈના નિવાસ પછી ૧૯૪૦ માં 'કલ્યાણિકા' અને ચાલુ સાલમાં 'રાધિકા'ના નવા પ્રથો આપણે મેળવી શક્યા છીએ. તે ઉપરાંત 'રાસચંદ્રિકા'ના પ્રથમ ભાગ સાથે બીજા રાસ-ગરબા ઉમેરી ભાગ ૧-૨ સાથે પ્રગટ કાઢ્યા છે. તે ઉપરાંત 'ભારતનો ટંકાર', 'ભજનિકા' 'દર્શનિકા'ની નવી આદ્યતિઓ પણ ચાલુ સાલે પ્રગટ થઈ છે.

એમનું અંગ્રેજી ભાષા ઉપરનું પ્રજુલ પણ એમનાં કાવ્યોમાં જણાઈ આવે છે. The ken Tassel નામનો એમનો અંગ્રેજી કાવ્યગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે અને એણે કવિને સારી િતિ આપી છે. તે ઉપરાંત એમના બે અંગ્રેજી કાવ્યગ્રંથો Leaf and Flower તેમજ The st House of the Spirit નામે પ્રસિદ્ધિની રાહ બોધ રહ્યા છે.

કવિ પોતાના ગુજરાતી કાવ્યનું અંગ્રેજીમાં અને અંગ્રેજી કાવ્યનું ગુજરાતીમાં એવી તો સુંદર ભાષાન્તર કરી શકે છે કે મૂળ કથું ને ભાષાંતર કથું તે શોધવું મુશ્કેલ થઈ પડે. આપણે ત્યાં બંને ામાં આવો કાવ્ય ધરાવનારા કવિઓ વિરલ છે. ગુજરાતના કવિઓમાંથી જગત-કવિતાના શમાં કોઈએ પણ નોંધવા જેવો ફાળો આપ્યો હોય તો તે કવિ અખરદારને ગણી શકાય.

આ સિવાય એમનાં અનેક ગુજરાતી કાવ્યો અપ્રગટ છે. તેમાંય એમનો કાવ્યગ્રંથ 'લખે ગીતા' િ પ્રગટ થશે ત્યારે ગુજરાતના કવિઓ અને વિવેચકોનું ધ્યાન એ અચૂક ખેંચશે એવી અપૂર્વ એની

રચના છે. નાટક 'મનુરાજ'ના ચાર અંકો લખાઈ ચૂક્યા છે. અને કવિએ કેટલાકને તે વાંચી પણ ખતાવ્યા છે. સાંભળનારાઓ એના ઉપર મુગ્ધ થયા છે. પાંચમો અંક હજી લખાવો બાકી છે. ધર્મર તરફથી મળેલી ગદ્યનું પ્રેરણા-અગમ્ય દર્શન-સંદેશ એ આ નાટક દ્વારા રજૂ કરી રહ્યા છે. આખું નાટક નવીન શૈલીનું હોઈ અખંડ પદ રૂપે છે. જ્યારે ગુજરાતને એ મળશે ત્યારે ગુજરાત ન જોયેલી કવિતા જોશે; ન વાંચેલી કવિતા વાંચશે; ન ગાયેલી કવિતા ગાયશે. લગભગ દશ હજાર લીટીનું એ મહાનાટક અનેક દૃષ્ટિએ અસાધિક બનશે.

આજે કાવ્યસાહિત્યમાં જે અરાજકતા ચાલી રહી છે એ સામે એમનું હૃદય પોકારી જાય છે. અને આજના નવા કવિઓ વિપથગામી બને તે પહેલાં એમને માર્ગદર્શન કરાવવાની ફરજ એ અદા કરે છે. કવિતાનાં વિદ્યુત સ્વરૂપો આજે ધણે સ્થળે જોવામાં છે એ માટે એમને દુઃખ થાય છે. ૧૯૩૯માં મુંબઈ યુનિવર્સિટી તરફથી હકકર વસનજી વ્યાખ્યાનમાળા માટે એમને નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. તે પ્રસંગે 'ગુજરાતી કવિતાની રચનાકળા' એ વિષય ઉપર કવિતા-સર્જન સંબંધીની અનેક વિગતો પોતાના તત્ત્વસ્પર્શી અભ્યાસદ્વારા એમણે રજૂ કરી હતી. કવિતાના મૂળભૂત સિધ્ધાંતોની પણ એમાં એમણે ચર્ચા કરી હતી. આ ભાષણોએ ગુજરાતી કવિઓનું સારા પ્રમાણમાં ખ્યાન બેચું છે. અને હવે તો ટૂંક સમયમાંજ પુસ્તક સ્વરૂપે એનાં દર્શન થશે એમ હાથે છે. ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ આવો અભ્યાસપૂર્ણ અમૂલ્ય ગ્રંથ મેળવવા માટે ખરેખર પોતાને ભાગ્યશાળી માનશે- ખાસ કરીને કવિતાના ઉપાસકો.

કવિને અંગત કાર્ષ્ણ્ય પણ વ્યક્તિ સામે રૂપ નથી, બલકે એમને એવી દૃષ્ટિથી જોનારી વ્યક્તિઓના એ ગુણપૂર્ણ છે. ગુજરાતી કવિતાના ઉત્કર્ષ માટે એમનું ચિંતન, એમનો પ્રયાસ, એમની અભિલાષા ખૂબ તીવ્ર છે.

૧૯૨૪માં ભાવનગર મુકામે મળેલી સાહિત્યપરિષદ પ્રસંગે સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ તરીકે એમની વરણી કરવામાં આવી હતી. ૧૯૩૧માં ગુજરાત અને બૃહદ્ ગુજરાતે એમના જીવનના પચાસ વર્ષનો ઉત્સવ-કન્કોલ્સવ જળવી એમને સન્માન્યા હતા. તે પ્રસંગે 'કવિ ખખરદાર કન્કોલ્સવ અભિનંદન ગ્રંથ' તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. તે ઉપરાંત સ્વ. સાક્ષર મટુભાઈ કાઠાવાળાએ પણ પોતાના આ મિત્રના માનમાં 'સાહિત્ય' માસિકનો નવેમ્બરનો ખાસ અંક પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. એમનો હીરકમહોત્સવ ઉજવવાનો પણ હવે સમય છે. ગુજરાત એ રીતે એ પ્રસંગ જળવી પોતાની ગુણપૂર્ણતા વૃદ્ધિ કરશે. ગુજરાતે આજે સાહિત્ય-સંમેલનના આદર્શ અધિવેશન વખતે કવિને પ્રમુખપદે નીમી પોતાની ફરજ અદા કરી છે. એ રીતે લાયકને સ્થાન આપવામાં ગુજરાતે પોતાનું ગૌરવ વધાર્યું છે.

પરમકૃપાળુ પરમાત્મા એમને સારી તંદુરસ્તી બક્ષી એમને હાથે ગુર્જર કાવ્યસાહિત્યની હજી વિશેષ સેવા કરાવે એવી પ્રાર્થના કયા ગુજરાતીના હૃદયમાં નહિ થતી હોય ? અને આ લેખ પૂરો કરતા એમને એમના જ શબ્દોમાં કહેવાનું મન થાય છે:

‘આજ વસતે મોરી અમ રસવાટિકા,

અમર ખીલો ત્યાં જુજ ફૂલોના ફાલ જો ।

દેવ દીધું નર, જગત શું દર્ષ શકે ?

વીરા ! અમ ઉરની તો વંદનમાળ જો ।’

*તે નાટકમાંનું એક સુંદર કાવ્ય- ‘ઝીલો કિરણનાં બાણુ’ ‘સુવાસ’ના અધિન-૧૯૮૫ ના અંકમાં પ્રગટ થઈ ચૂક્યું છે. તન્ત્રી

હિંદુ-મુસ્લિમ એકત્ય

વસંતાનુજ

જોડણીમાં અમે એક સ્વાધ્યાય-મંડળ બનાવ્યું હતું. તેમાં જુદા જુદા વિષયો ઉપર ચર્ચા રહેતી. એકાદ સભ્ય પોતાને મનગમતો વિષય પસંદ કરે અને અગાઉથી જાહેર કરે. ખીજા જોડક વખતે મુખ્ય વક્તા પસંદ કરેલા વિષય ઉપર પોતાના વિચારો રજૂ કરે અને અન્ય બંધુઓ પણ તે વિષય પરત્વે પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરે.

કોઈવાર એમ પણ બનતું કે મુખ્ય વક્તા પોતાના વિષયમાં નિષ્ણાત હોય અને તેની પાસેથી તેમના વિષય પરત્વે વધુ જાણવાની ઈચ્છાથી વક્તાને પ્રશ્નો પૂછવામાં આવતા અને વક્તા તરફથી તેના ઉત્તરો મળતા. આવી ચર્ચામાં દરેક વિચારના ભાષણો, જેમનું વર્ગીકરણ કરીએ તો અત્યારે જે જુદા જુદા વાદો—પાંધીવાદ, સમાજવાદ, સામ્યવાદ વગેરેને નામે—ઓળખાય છે તેના પ્રતિપાદકો, આ ચર્ચામાં ભાગ લેતા.

ન્યાયને ખાતર અહીં કહી દેવું જોઈએ કે ચર્ચા દરમ્યાન કે પછી કોઈ જાતની કડવાશ જામી ન થતી, પરંતુ એકબીજાનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજવાનો પ્રયત્ન થતો.

મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતના એક વકીલ દરજ્જાના મુસ્લિમ મિરાદર થોડા દિવસ માટે અમારા સાથી બન્યા અને તેમની પાસેથી મુસ્લિમ-સંપર્ક બાબત શું થઈ શકે તે વિષે જાણવાની અમે તક લીધી. આ ભાઈ મુસ્લિમ હોવાથી, વિદ્વાન હોવાથી અને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિના ઠીક ઠીક અભ્યાસી હોવાથી મુસ્લિમો વિષે તથા તેમની ધાર્મિક માન્યતા વિષે જે કાંઈ ગેરસમજ સામાન્ય રીતે પ્રચલિત છે તે દૂર થાય અને સાચી વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ આવે એ ઉદ્દેશથી અમે એ ભાઈને બન્યા અને તેમણે અમારા સ્વાધ્યાય-મંડળમાં હાજરી આપી અમારી વિનંતિને માન આપવાનું સંતોષાઈ.

તેઓથીએ ખાસ કરીને નીચેના મુદ્દાઓ વિષે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું.

- (૧) મહંમદ પયગંબરનું જન્મ, (૨) ઇસ્લામનું તત્ત્વ, અન્ય ધર્મો તરફ ઇસ્લામનો ભાવ,
- (૩) ઇસ્લામ ધર્મમાં સ્ત્રીનું સ્થાન, (૪) ઇસ્લામ અને મુલાત્તી, (૫) ઇસ્લામ અને આર્થિક વહેંચણી,
- (૬) ઇસ્લામ અને રાષ્ટ્રીયતા (૭) ઇસ્લામ અને લોકશાહી, શરાબ, અહિંસા વગેરે.

અહીં જે કાંઈ ઉપરના મુદ્દાઓ પરત્વે લખવામાં આવ્યું છે તે વક્તાએ લાવણુ દરમ્યાન જે કાંઈ કહ્યું તેની કાપી નોંધ ઉપરથી ઉતારેલ છે. એથી એટલું સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે આ લખાણનો ઉદ્દેશ કોઈ પણ જાતની નવી ગેરસમજ કે ગૂંચ જામી કરી ચર્ચા કરવાનો નથી, પરંતુ આજે જે કાંઈ ગેરસમજ પ્રસરેલી છે તે દૂર થઈ શકે તેમ હોય તો તે દિશામાં પ્રયાસ કરવાનો છે.

હજરત મહંમદ પેગમ્બરનો જન્મ ઇ. સ. ૬૨૨ માં મક્કામાં થયો. તેઓ ૬૮ વર્ષ જીવ્યા. તેમને જે કાંઈ પ્રેરણા મળી, જે કાંઈ તેમણે જાણ્યું અને પ્રત્નને વિચારો રૂપે આપ્યું તે કુરાનમાં સંગ્રહી રાખવામાં આવ્યું છે.

એ જમાનામાં અનેક સ્ત્રી પરણવાનો સિવાજ પડી ગયો હતો. કેટલી સ્ત્રી પરણી તેની કશી મર્યાદા રહેતી નહિ. આથી પેગમ્બર સાહેબે એ સંખ્યા ઉપર અંકુશ મૂકવા ખાતર પહેલા

ચારની સંખ્યા મુકરર કરી અને પાછળથી તે સંખ્યા ઘટાડીને બેની રાખી અને છેવટે એક સ્ત્રીથી વધુ સ્ત્રી ન કરવી એમ તેમણે કહેલું છે.

તેમના જમાનામાં પડાપદ્ધતિ નહોતી. ફોકરીઓને છોકરાઓ જેટલાજ હક્ક હતા. સ્ત્રીઓ નમાજ માટે મસીદમાં જતી. મસીદમાં આગળ પુરો, વચ્ચે બાળકો અને પાછળ સ્ત્રીઓ રહે તેવી ગોઠવણ હતી. સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવું એવો પણ ઉપદેશ કરવામાં આવેલ છે.

મુસલમાન રાજાઓ ગુલામો રાખે છે અને ગુલામોનો વેપાર કરે છે એમ કહેવાય છે પરંતુ સાચી વાત એ છે કે ગુલામીની પદ્ધતિ ઈસ્લામની શરૂઆતમાં નહોતી. લડાઈમાં જે કેદી પડાતા તેમને જેલમાં કે કોઈ અલગ વિસ્તારમાં રાખવામાં નહોતા આવતા પરંતુ કુખી કુટુંબોમાં તે કેદીઓને વહેંચી દેવામાં આવતા, અને સજાની નક્કી કરેલી મુદત પુરી થતાં તેમને છૂટા કરી દેવામાં આવતા. મહંમદ સાહેબનું ફરમાન હતું કે ગુલામો પ્રત્યે તેના માલિકે સાફ વર્તન રાખવું. ગુલામને તેની મુદત પહેલાં પણ છોડી મૂકવા માટે અમુક નિયમો હતા.

આર્થિક સમાનતા જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચે લાવવા ઈસ્લામીઓને માટે એવું ફરમાન છે કે જે ફરમાન મુજબ વર્તવાથી ગરીબ અને અમીર વચ્ચેનું અંતર ઘટવું જાય. દર વર્ષે મુજબનોએ પોતાની આવકનો ૧/૪૮ હિસ્સો સરકારી ખજાનામાં આપવાનું હતું. જમીન ઉપર કોઈની માલેકી નહોતી. માણસ જેટલી જમીન ખેડી શકે તેટલીજ તેની પાસે રહી શકતી. વ્યાજ લેવાની મનાઈ કરવામાં આવી. કુટુંબો ઉપર એવો કર નાખવામાં આવ્યો કે કોઈ કુટુંબ શ્રીમંત બની શકે નહિ; વળી ગરીબ અને અમીર એક આસને એક યાગીમાંથી જમી શકે એમ પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું.

પેગમ્બર સાહેબના અને તે પછીના જમાનામાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાને પૂરેપૂરું સ્થાન હતું. રાજ્યમાં યહૂદી, ખ્રિસ્તી તથા બીજા ધર્મવાળા સહુ સાથે દળીમગીને એકસંપથી રહેતા. કોઈનું પરાણે ધર્મોત્તર ન કરવું એવું ફરમાન હતું. પેગમ્બર સાહેબે કહેલું છે કે બીજા ધર્મના પેગમ્બરોને આપણા ધર્મના પેગમ્બરો જેટલુંજ માન આપવું, અને એકબીજા ધર્મવાળાએ દળીમગીને રહેવું.

મહંમદ સાહેબ લોકશાહીમાં માનતા. તેમણે પોતાની પાછળ ખલિફાની યોજના કરી, પરંતુ તે જો લાયક ન હોય તો ગાદી ઉપર ન ટકી શકે તેવા નિયમો ક્યાં. કોઈ ખલિફ પોતાની પાછળ ખલિફ નીમી જતા નહિ. પાંચમા ખલિફે જ્યારે પોતાના દીકરાને ખલિફ નીમ્યાનું જાહેર કર્યું ત્યારે હુસેને તે વાત ન સ્વીકારી. પરિણામે લડાઈ થઈ, તેમાં હુસેન મરાયો, અને ત્યારથી મોહરમ શરૂ થયાં.

શરાબખોરી ઉપર પણ ધીમે ધીમે અંકુશો મૂકવામાં આવ્યા. દારૂ પીનારને માટે નમાજની બંદી કરી. પાછળથી શરાબને હરામ ગણવામાં આવ્યો અને શરાબનો તીવ્ર વિરોધ કરવામાં આવ્યો.

પેગમ્બર સાહેબે કહ્યું છે કે નમાજ મસીદમાં જ પઢવી જોઈએ. બક્ર ઇદ વખતે કોઈપણ યોગ્ય જગ્યાએ લોકોએ એકઠા થઈ નમાજ કરવી એમ કહેવામાં આવેલ છે. મસ્જામાં જે નમાજ થાય છે તેને હજ કહે છે.

પેગમ્બર સાહેબે કાફરનો વિરોધ કરવાનું કહ્યું છે ખરું પરંતુ તુરત જ કાફરને માફ કરવાનું પણ સૂચવ્યું છે જેથી જુદા તેને માફી આપનારને માફ કરે.

ઈસ્લામીઓમાં પાછળથી શિયા અને સુન્ની એવા બે વિભાગ પડ્યા. સુન્નીઓ પેગમ્બર

અને ખલિફાને જ માને છે. શિયાઓની સંખ્યા બહુ થોડી છે અને તેઓ ફક્ત પેગમ્બરને જ માને છે. હિંદમાં તેમની સંખ્યા સેકડે ૬ ટકાથી વધુ નથી.

સુન્નીઓની સંસ્થાઓ તરીકે હિંદમાં જમિયત-ઉલ્લ, ઉત્તેમા અહરાર, ખુદાઇ ખિદમતગાર, મુસ્લિમ લીગ, મોમીન વગેરે ગણાવી શકાય.

જમિયતમાં બધા મોલવીઓ હોઇને તેમાં ખૂબ વિદ્વાન અને ધર્મીયરણુ કરનારા માણસો હોય છે. તેઓ સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય માન્યતા ધરાવનારા હોવાથી હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાને જ ટેકા આપે છે. આ ઉપેમાઓ પેગમ્બર સાહેબની રીતે જીવન ગાળવામાં માને છે. અને તે મુજબ તે વખતે હાથે-કાંતેજ અને વણેજ કપડાં પેગમ્બર સાહેબ પહેરતા તેથી જમિયતના સભ્યો પણ ખાદી જ પહેરે છે.

અહરાર પક્ષ સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રવાદી છે. તેઓ જહાદ્દ કામ કરનારા હોવા છતાં જમિયત સંસ્થાના સૈનિકો તરીકે કામ કરે છે. અહરારોના ૪ લાખ સ્વયંસેવકો છે અને તેઓ મહાસભાને ટેકા આપે છે.

ખુદાઇ ખિદમતગાર સંપૂર્ણ અહિંસક છે. ઇશ્વર સિવાય કોઇની શુભામી તેઓ સ્વીકારતા નથી. તેમના આગેવાન ખાન અબ્દુલ ગફારખાન છે.

મુસ્લિમ લીગમાં સર્વ સાધારણ જનતા અને કેટલાક ખિતાબધારીઓ છે અને આ સંસ્થા કોંગ્રેસનો વિરોધ કરે છે.

મોમીનો મુસ્લિમ લીગને માનતા નથી. તેમની સંખ્યા મુક્તપ્રાંતમાં ઘણી મોટી છે.

આ રીતે લીગ પાછળ બહુ મુસલમાનો નથી. લીગ સિવાયની જે મુસ્લિમ સંસ્થાઓ છે તેઓ લીગનો જાહેર વિરોધ કરવામાં શક્તિ ખર્ચવાને બદલે રચનાત્મક કાર્ય કરે છે અને રાષ્ટ્રીય ભાવના ફેલાવે છે.

ઈસ્લામે અન્ય ધર્મ તરફ તિરસ્કાર રાખવાનું જણાવ્યું નથી. કાફર એટલે બિન ઈસ્લામી નહિ, પણ ઈસ્લામી હોવા છતાં ઈસ્લામનાં દરમાનો મુજબ વર્તન નહિ કરનાર.

એક હાથમાં કુરાન અને બીજા હાથમાં તલવાર લઈ ઈસ્લામનો ફેલાવો કરવાનું મહંમદ સાહેબે દર્શાવ્યું નથી. પરંતુ તેમની પાછળના હકુમત વધારવાના લોભી રાજ્યોએ આ જાતની નીતિ અપનાવી કરી હતી.

કોઈ કાફરને મારી નાખવાનું સૂચન નથી પરંતુ નાસ્તિકને સાચો આસ્તિક બનાવી નાસ્તિકતાનો નાશ કરવા સાચા ઈસ્લામીઓને સૂચન છે.

૨

અમારા સ્વાધ્યાય-મંડળ પાસે એકવાર એવી સૂચના આવી કે મહાસભાનો તોરવિધ રચનાત્મક કાર્યક્રમ કઇ રીતે આગળ ધપાવી શકાય તેની તવરૂપથી ચર્ચા કરી આપણા સ્વાધ્યાય-મંડળ તરફથી કોઇ અમથી યોજના તૈયાર થાય તો સાર.

આ સૂચના સહુને પસંદ પડતાં જુદા જુદા કાર્યક્રમના અનુભવી, જાણકાર અને રસ ધરાવતા બાઈઓની જુદી જુદી પેટા સમિતિઓ નીમી તેમની પાસેથી અહેવાલ માગવાનું નક્કી થયું અને એ અહેવાલ સ્વાધ્યાય-મંડળ પાસે રજૂ થાય અને એ અહેવાલને છેવટનું યોજનાનું રૂપ મળે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું.

તોરવિધ કાર્યક્રમમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ ઐક્યને બહુજ અગત્યનું સ્થાન છે. વળી આ ચર્ચા દરમ્યાન દેશનું વાતાવરણ પણ કેમી વેરઝેર વધુ હવું તેથી આ વિષયની ચર્ચા યોગ્ય અને અત્યંત ઉપયોગી હતી.

ચર્ચાની વિગતમાં ન હોતરતાં સ્વાધ્યાય-મંડળમાંથી પસાર થયા પછી જે સૂચનાઓ નક્કી થઈ તે અંતરે આપવામાં આવી છે. સ્વાધ્યાય-મંડળમાં ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રના અગ્રગણ્ય અને અનુભવી કાર્યકરો હતા એ કહેવું બિનજરૂરી લાગે છે..

હિંદુ મુસ્લિમ એકપત્રે અંગે એકબીજા કામને: નજીકનો સંપર્ક જરૂરી છે અને તેને અંગે કાર્યકરોએ નીચે જણાવેલ રીતે કાર્ય કરવું જોઈએ.

(૧) તહેવારોને કિવચે-દા. ત. રમજાન છંદ, મોહરમ, સંક્રાંતિ, નવું વર્ષ-એક બીજા ઉપર અભિનંદન-પત્રો મોકલવા.

(૨) જુદી જુદી રીતે સામાજિક અને કેલેબ્રેશન સ્નેહ સંબંધ દૃઢ કરવાની કોશીસ કરવી.

(૩) મહાસભાની સહાયકારી સમિતિઓમાં, મહાસભામાં નોંધાયેલા મુસ્લિમ સભ્યોને લેવા પ્રાંતિક સમિતિને સૂચવવું.

(૪) જ્યાં મુગકિન હોય ત્યાં ગ્રામપંચાયત, સ્કુલબોર્ડ, હોલ્સ લોકલ બોર્ડની તાબુકા કમિટી વગેરેની ચૂંટણી અગર નિમણુક વખતે મહાસભાના મુસ્લિમ સભ્યોને લેવા ઉચિત સમજવું.

(૫) જ્યાં અનુકૂળતા હોય ત્યાં હિન્દુ અને મુસલમાનોની શાળા એક જ મકાનમાં રાખવી.

(૬) રમતગમતના મેળાવડામાં બંને કોમના છોકરાઓ લાગ લાગ શકે તેવી રીતે બિન્દોબી અગર તેા મિત્ર રમતગમત રાખવી. બંને કોમનાં નાનાં છોકરાંઓ ધૃત્યી તેમાં લાગ લાગ શકે તેવી રીતે ગોઠવણ કરવી.

(૭) કોમી ભેદભાવ વધે તેવી રમતોમાં-દા. ત. કોમી દષ્ટિએ રમતી ફીફ્ટ ગેમ્સ વગેરેમાં-મહાસભાના કાર્યકરોએ લાગ ન લેવો તથા તેવી રમતગમતને ઉત્તેજન ન આપવું.

(૮) મુસ્લિમ આમ જનતાની આર્થિક ઉન્નતિ ખાદી અને ગ્રામઉદ્યોગો અને ગૃહ ઉદ્યોગોથી થઈ શકે છે એટલે તેને ઉત્તેજન આપવું.

(૯) હિન્દુ અને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન થાય તેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવું.

(૧૦) મુસ્લિમ પ્રજામાં કામ કરનારા મહાસભાના કાર્યકરોએ દેવનાગરી અને જીર્ડ લિપિ શીખી લેવી.

(૧૧) હિન્દુ મુસલમાનોના સ્થાયી સંબંધ સુલુકાઈઓ રહે તે માટે સ્થાનિક મહાસભા સમિતિઓએ આગેવાની લઈ બંને કોમના કાર્યકરોની એક સુલેહ સમિતિ નીમવી અને એ સમિતિએ બંને કોમની આર્થિક અને સામાજિક મુશ્કેલી દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો.

આ સૂચનાઓ ફક્ત માર્ગદર્શન રૂપે છે. તેમાં આપણા કાર્યને સફળ બનાવવામાં ઉપ-યોગી થાય તેવા સુધારા વધારા થઈ શકે છે.

કાયાનું મૂલ્ય

મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ

(અનુક્રુપ)

લક્ષ-કોટિ હીરામેતી માણેકો કે જવાહિરો,
સોંધાં સૌ મનુ-કાયાથી - ધારે જે આત્મનો હીરો.

પાધરમાં મોટાં મોટાં ઝાડ હતાં, ગણીએ તો એ એક કોડી યધને વધી પડે એટલાં હતાં. પાધર પાસે ઈંદનો નિખાડો હતો. તેમાં ઈંદ-રોડાંની સંખ્યા ગણે ગણી ન શકાય એટલી હતી. એની નજીકની નેળમાંથી ચરવા જતાં ધણુમાં માથ, ભેંસ, વાછરડાં અને પાડિયાંનો આંકડો સો બસોત્તો હતો પરંતુ એ બધાની વચમાં ચોરા ઉપર અત્યારે પાંચજ જણુ બેસા હતા. વત્તા નદિ, એાછા નદિ-પણ કેવળ ભુકા પાંચ. જેને કાનો નહિ, માત્રા નહિ, મીંડું નહિ, પાણુ નહિ ને પૂછકું નહિ અને જે અલ્લાપાની એથે બેડો છે એવા કોરામોરા પાંચના આંકડા જેવા એ પાંચ જણુ ચોરાને શોલાવતા હતા.

તેઓ ગામની પચાસતેના સભ્યો હતા. ગામનો કારભાર એ પાંચ સિવાય બીજા કોઈ જણુ સાતમાના હાથમાં ન જતો. એ એમનો બાપીકા વારસો હતો. એમને એના બેગવટા માટે વગર લખાણે પણ નવચરચંદર અમરપટે મળ્યો હતો. દેશ માથે નવાં નવાં રાજ આવ્યાં ને ગયાં, ધર્મી ને પરધર્મી રામઓ ગાદીએ બેસા ને બિનર્થો પરંતુ દરેક ગામમાં પંચાસતનું રાજ્ય અબાધિત રહ્યું. હમ, પીંડારા અને લુંદારાઓ પણ તે સૂંદવી શકયા ન હતા.

પંચના એ પંચકમાં મોટું કોણુ ને નાનું કોણુ ? બે ને ત્રણ પાંચ કે ચાર વત્તા એક પાંચ હોય ત્યાં નાના મોટાનો ભેદ વર્તી શકાય પરંતુ પાંચ એકડાનો સરવાળો ત્યારે પાંચ બને ત્યારે એ ચોક્કસ જણી નદિ શકાય. સાંકળનાં કડાંના પાંચ અંકડામાં પહેલો કોણુ ને છેલ્લો કોણુ ? ગણીએ તો દરેક જણુ, ન ગણીએ તો એક પણ નહિ.

એ પાંચેનો મોભો પણ સરખો, કામ પણ સરખાં ને આવડત પણ સરખી. પાંચમાં એકને સત્તવાદી કહીએ તો બાકીના ચારે અસત્તવાદી કહેવાવા જેટલાં પાપ નહોતાં કર્યાં. એથી વિરુદ્ધે કોઈને કુટિલ કહીએ ને રજા તેને એ ઈલકાળથી બાદ રાખીએ તો સાચેજ જૂકું બોલ્યા એમ કહી શકાય. ટૂંકમાં દેખાવે બધા એકજ બીમાનાં રમકડાં ન હોતાં છતાં સરવાળે તો હતા તેવાજ.

એ સાંકળનો એક અંકડો હતો ગામનો મુખી. સરકાર દરઆરે ને સાહેબો પાસે તે જન્મના ખવાસને પણ હગડી શકતા અને બાકીના વખતે તે ગામના લોકોને ખવાસનો પાક ભજવવા ફરજ પાડતા. એના હાથમાં એક ચાણુક રહેતી. રામઓના રાજદંડનો પ્રતાપ પણ એથી અદકો નહિ હોય. ગામનાં ગરીબ, ગુરયાં, દળપતિઓ ને હરિજનો: અધાં તેને સૂકોને સલામ કરતાં.

આ મુખીની પડખે હતો એક ગરાશિયો, મેરુઆવા ચંદાઆવા. આગે એનો ગરાશ તો કદાચ હશે એ પાંચ વીંધાનો છતાં એનો ઠાક તો હતો કોઈ રાજદરમાર જેવાનો. વાળનાં ચોક્કિયાં અને મૂળના આંકડાનો એનો રાજપૂતી ઠાક રાજપૂતી ગુરાવન વિના દહાનું કારણુ બનતો. હા, એની આંખમાં ખુનસ અને ગળામાં કરકાડી હાજર જણાતાં. પરંતુ તે બંને અરીણુ અને ભાંગ પાસેથી ઉધાર આણેનાં હતાં. આપદાનના વાસની તલ્લવાર વારે તહેવારે એની બેટે સૂચતી પરંતુ તેને કાષ્ટએ એના હાથમાં રમતી, વીળળી પેડ ચમકતી દીડી ન હતી. કદાચ એ ખાંડું ખમગ હશે

અને ચામડાની કોડીમાં-મ્યાનમાં મોં સંતાડતું હશે. અથવા કદાચ એ ખૂંટી કામડી, પણ કેમ નહિ હોય ?

૧ ગરાશિયો જેટલો કડવાબોલો હતો તેટલોજ મીઠાબોલો હતો શેરિયો. એ મીઠાશ એટલે કડવી કાચસણુની ગોળી પરનું મીઠું પડે. એ વાણિયોન્હનો, ભાટિયો હતો, ગાંધી હતો કે દોશી: તે ન જાણીએ તો ચાલશે પરંતુ એની બીજી એક ખરી ઝોળખ ન જાણીએ તો કાંઈ વેળા પડતાવાનો વારો આવે. એ ઝોળખ હતી એ કે એ રીંછની માફક પોતાના શિકારને ચાટી ચાટીને પૂરો કરે. માંસમાં દાંત બેસાડવા જેવી કે શરીરને ચૂંથી નાખવા જેવી ફૂરતા તે નહિ વાપરે. તે પાકી કેરીને એકજ ગડે નહિ ખાય પણ હળવે હળવે ઘોળીને, ચૂરીને ખાય.

એની પોતડી માંડ માંડ ધૂંટણુને ઢાંકતી. એનું કેડિયું પોતાના નામને સાર્થક કરતું, કેડની નીચે એક દોરો પણ ન બીતરતું. આવો વેશ હતો છતાં તે પચમાં બેસતો. એ અધિકાર એની પોતડીએ કે કેડિયાએ નહોતો બદ્ધો પણ બદ્ધો હતો શ્રી કલદારે, એની હવેલીએ, ગામ ફરતે વીંટાઈને વંધી પડે એવા લાંગા લાગ્યા પાનાંવાળા લેણુદેણુના ચોપડાએ.

શેઠ પોતાના ધનના જોરે ચોરે બેસતા તો પૂનરી પોતાના દેવના જોરે. એ દેવ પીતાંબરધારી કૃષ્ણ હોય, દિગંબરધારી મહાદેવ હોય અથવા લીલી માદર ઓડતી કાંઈ કબરનો પીર હોય-અમે તે હોય છતાં તેના સતના પ્રતાપે તેનો પૂનરી અર્પો દેવ, ના ના દોડો દેવ હોય તેમ વર્તે. ઘી, ગોળ અને ઘઉં સિવાય ખીજાને એ ભૂલથીય અડતા નહિ હોય તેની જાહેરાત તેનું રિનગ્થ વાન અને માતેલી દુંદ કરી રહ્યાં હતાં. ટીલાં, ટપકાં, માળા તે જઠાઠાદીના જાગામાં રામ વસના હોય તો તો એ અને એના રામ એકજૂ નજાતા હતા. પરંતુ રામનું આરામપર જો માણસનું મન હોય તો તો બને વચ્ચે બાર કેશનું, સાચું કહીએ તો બારશો જોગનનું અંતર હશે. ગામને એ અંતરની ઝોળખ ન હતી તેથી પૂનરીનું 'ધર્મરાજ' નિર્વિખે ચાલ્યા કરતું.

પાંચમાં જોતે હજી નથી ઝોળખાવ્યા તે હતા મહેતાજી. ગામડામાં મહેતાજી એટલે તો તલાટી પણ હોય અથવા પંતૂજ પણ હોય. પરંતુ તેની ચોખવટ ન કરીએ તોય ચાલશે કારણ નામે અને અધિકારે જુદા છતાં રહેણી કરણી બનેલી સરખી જ હોય છે. બને કલમના રાગ છે અને ગામડા ગામમાં કલમના ગોઠે મોટી બેતી કરે છે. એ બેતીમાં જે પાક પાકે છે તે ખતરેણા ખેતરમાં કે માત-બર કુંવારકા ધરતીમાં પણ નથી પાકતો. તેથી પંદર રૂપરડીના મહેતાજી પાંચશો રૂપિયાના રોજગાર કરનાર પેઠે રહેતા.

આ પંચક આજે ન્યાય કરવા બેઠું હતું. શરિયાદી હતું ગામ આખું ને અપરાધી હતો એક હરિજન: જેનો પહેલો અપરાધ એ હતો કે તે માણસ જન્મ્યો હતો, ખીજો અપરાધ એ હતો કે તે તેની નાતના મુખીના ઘરમાં જન્મ્યો હતો, અને ત્રીજો અપરાધ એ હતો કે તેણે જે પાંચ ચોપડી જાણવાની બૂલ કરી હતી.

એના પર આરોપ હતો ગામનાં કપાસનાં ખેતર બેલાડવાનો.

પંચ ચોરે બેઠું હતું, જાજમ પર બેઠું હતું, ગાદી તકિયે બેઠું હતું, પંચાતિયા પાન ખાતા હતા, હુકો પીતા હતા, બગાસાં ખાતા હતા.

અને અપરાધી નીચે ધૂળમાં બેઠો હતો. તેને ગંધાતાં જાણુમૂતરમાં કે સડેલાં હાડચામ વચ્ચે બેઠું રહેવું નથી પડતું તે કદાચ પંચની દયા હતી.

“ ખાલપા ! પંચ એટલે પરમેશ્વર તેને એના જેવીજ ફરતે આંખ છે. માટે જોજો, ખોટું બોલીશ તો વધારે યુનામાં આવીશ. ઇશ્વરને હાજર જણી જો કહે તે સાચું જ કહેજો. ”

પંચના મંત્રી હોય એમ મહેતાજીએ મ્થાપના નાટકનો આરંભ કર્યો. ‘ હા જામ. ’ આરોપી હરિજન બોલ્યો. એથી વધુ ખીજું બોલવું પણ શું ?

તે સરકારી દફતરે હરિજન હતો, મહાસભાની સભામાં હરિજન હતો. પરંતુ ગામગામમાં તેહજી હતો હડધત, હરાયો, અને હીણામાં હીણો. ‘ હા જામ, જી જામ, ’ કે એવા ટૂંકા જવાબોથી લાંબા જવાબો આપવાનો તેને અધિકાર ન હતો. હા, તેને એકે અધિકાર હતોજ નહિ સિવાય કે ગાળ ખાવતો, લાતો ખમવાનો અથવા તો વેડ કરવાનો.

“ તો બોલ, ખાલપા ! કાલે ઉગમણી સીમ, તમે લોકોએ ઊઘાળા દીધી, નહિ ? ” મુખીએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ હા જામ. ”

ના કહેવા જતાં કદાચ ખરડા પર બે ખાસમાં વધારે પડશે એ ધાકે ખાલપો હા જી કરતો હતો.

“ તમારે એ કરવું જોવાનું ન હતું ખરું ને ? ” મુખીએ જણાવે કે કથાના અંતે નીતિનો ઉપદેશ આપ્યો.

“ ના જામ. ”

“ તો હવે તમારી ચામડી ઊતરડી નાખીએ તો ખોટું છે ? ” ગરાશિયે સજ દર્શીવી પોતાના સ્વભાવનો પરિચય આપ્યો.

“ ના જામ. ”

“ ના ના મેરૂ માવા, ના. ફટકા તો એ બે પાંચ ખમી લેશે ને પછી બધું બૂલી જશે. એ જાતને એમ ચીસ ન લાગે. એમને તો દંડ કરવા જોઈએ દંડ કે જેથી તે વાળતાં બે પાંચ વરસ લગી કેડ સીધી કરી ઊંચે જોવા વારો નહિ આવે. ”

શેડિયો જણ્યો હતો કે ખાલપાને દંડ થાય તો તે બીજે કથાથી લાવવાનો છે ? વાળિયાને ત્યાં કારે પાને સહી આપ્યા વિના ખીજું એને કાણુ ધીરવાનું છે. તેથી અપરાધીની સજ પોતાના ધંધાને લાભદાયક કેમ બને તેની તેણે તકેદારી રાખી.

ત્યાં તો મહેતાજી ચમક્યા. તેણે એક વ્યક્તિને દૂરથી આવતી દીડી. પટેલ ઇંગિયાની ખડકી-માંથી તે ધાંધરમાં ડવેરી. તે દૂર દૂર હતી, ઘેળી ચાદરના ધાગાં જેવી દેખાતી હતી છતાં મહેતાજી ચમક્યા. કાળાં વાદળ ધોળાં વીજળી જોઈ ચમકે કે કાગડાનું ટોળું હંસને જોઈ ચમકે તેમ ચમક્યા.

“ કેમ શું છે ? ” બાકીના ચારે જણા બોલ્યા.

“ શામળભાઈ આવે છે. ” મહેતાજીએ જવાબ આપ્યો.

“ પેલો વંડેલો વધીલ ! ”

“ પેલો, વંડેલો વિદ્વાન ! ”

“ પેલો ગંડુરાજ ગાંધીવાળો ! ”

“ પેલો સરકાર માંખાપનો વેરી ! ”

“ હા, એજ સતવાદીનું પૂછકું ! ”

પંચના પાંચે અકોડાના મુખમાંથી ધિક્કાર ને આશ્ચર્યના ઉદ્ગાર નીકળ્યા. આ મિતાફરી

વાક્યપંચકે આગંતુકે શ્યામજનો પૂરે પરિચય આપી દીધો. એ વાક્યોના ઉચ્ચાર વખતે દરેકના ગળામાં ભયનું ગચરકું આવ્યું. “આ બધા અહીં ક્યાં ટળી ! એ ન્યાં નય છે ત્યાં કોઈ ન કોઈ ઉમાધિ બિભી યાય છે.”

તેથી પંચના પાંચે જણા ચંચળ થયા. જાણે કે ચોરાના પાયામાંથી તળિયેની ઈટ ખસી ગઈ જાણે કે એમની જામ તળેની બોંબમાંથી ભાત્રાં નીકળ્યાં, કાંટાની શળ ફૂટી, કીડી મકોડાની લંગર પ્રગટી.

“એના ઘરે તો સૂતક છે. પરમ દિવસે તો પિતા જેવો પિતા મરી ગયો અને ભાઈ સાહેબ આજે દરવા નીકળ્યા છે. જુઓ તો ખરા.” મુખી બડબડ્યા.

“એ ભણેલા અને ભખણેલાને વળી સ્નાન ને સૂતક ! દુનિયામાં ધર્મ ક્યાં રહ્યો છે મારા ભાઈ !” પૂઞરીએ અફસોસ જાહેર કર્યો.

“આ જુવાનિયા પૈ તો કમાઈ જાણતા નથી. બાપની માત્ર મિલકતમાં તસુનો તો ઉમેરો કરતા નથી. જતાં થવા માગે છે કહ્યું દાનેશ્વરી.” શામળભાઈની દોહાઈ જ કંજૂસ શૈલિને વધારેમાં વધારે ખૂંચતી હતી.

“કહે છે કે એમને સ્વરાજ લેવું છે, વગર તલવારે ને વગર તોપે. રાજપાટ તો કોડીમાંનો હાડવો ખરો ને કે અંદર હાથ નાખીને લઈ લેવાય.” ગરાશિયાએ શ્યામજ પર ટીકા કરતાં કરતાં અહિંસા ઉપરનો પોતાનો અજુગમો પ્રદર્શિત કર્યો.

બધા બોલ્યા પરંતુ ન બોલ્યા મહેતાજી. કારણુ તે જોડીદાર ચારે જણા જેવા છેક અસંસ્કારી ન હતા. છેક ખૂણમાંના ગામડાની બહારની દુનિયાના વાતાવરણનો તેને થોડોક પાશ લાગ્યો હતો. તેથી બાકીના ચાર જણા કરતાં તે શ્યામજને વધારે સારી રીતે, સત્ય રીતે જાણખતે હતો. શોક-સૂતક જતાં શ્યામજ ચોરે આવતો હતો તે અપરાધી હરિજનને છોડાવવા માટે જ દરો એની એને ખાતરી પડી. પ્રથમ પળેથી જ ખાતરી પડી.

પંચ ગમે એ દરારે જતાં ગામ આખું જાણતું હતું કે જે સીમ ભેલાડવામાં આવી છે એમ કહેવાતું હતું તે સીમમાંથી કપાસનું તૂલ બિલ્લળી ગયું હતું. એ ખેતરોમાં ખાતેદાર, માલદાર ખેડૂતોનાં ઢોર બે દિવસથી ચરતાં હતાં. પરંતુ પંચનો દાવો એ હતો કે ધણીઓ ગમે તે કરે એ તેમની મુનસફીની વાત છે. ધારે તો તેઓ બિલા પાકે ઢોર છોડી મૂકે. પરંતુ તેની દેખાદેખી હરિજનોથી તેમનાં પ્રગલાંમાં પગલાં કેમ મૂકાય ? પારસી સીમમાં તેમનાથી પોતાના ગામજનકરો કેમ ચરાવાય ?

પંચ આ દલીલને દીવાલ જેવી નાક્કર સમજતું હતું, પરંતુ સત્ય અને ન્યાયની કમેદારીએ ને પોલી હતી. મહેતાજી તે જાણતા હતા અને તેથીજ તે શ્યામજને આવતો બેઈ ગજારાતા હતા.

શ્યામજની મા ગૂજરી ગઈ ત્યારે તે પાંચ વરસનો હતો. તેથી તેને તેના મામા પોતાના ઘેર લઈ ગએલા. પછી તો શ્યામજ મામાના ઘરેથીજ ભણ્યો હતો, આગળ વધ્યો હતો, વપ્રીલ થયો હતો. તે પિતાને ઘેર જન્મને જ આવતો. કારણુ તેના પિતા પંચમાંના સભ્ય જેવાજ ગઈ ગૂજરીતા માણસ હતા. ગામડાગામમાં શોભે એવા એક નાનકડા મૂડીવાદી પ્રજ્ઞશોષક હતા. તેમનો ને શ્યામજનો મેળ ગળતો નહિ, તેથી પુત્ર પિતાથી દૂરજ રહેતો.

તેના પિતા કંજૂસ પેઠે પાઈ પૈસો બેગો કરતા, ને વ્યાજખાઉ, ના ના માંસબક્ષી માણસ-ખાઉની પેઠે ગરીબ ચૂરખાને લૂંટતા. એ શ્યામજ કેમ સહી શકે ? એના પિતાનો ઘસારો આખી

દુનિયા વેદતી. તે જ દુનિયાનો ઘસારો શ્યામજી પોતે વેદતો. એક જગતને પોતાનો સેવક સમજતો તો અન્ય પોતાને જગતનો મેવક. એ પિતા-પુત્રનો મેળ મળે ખરો ?

ના. ને તેથીજ શ્યામજી પિતાજીના મરણ પછી ઘરે આવ્યો હતો. અને ત્યાંથી અત્યારે એ ચોરા તરફ આવતો હતો. જાણે કે અન્યાયના દાવાનજમાં બગતા કડોટકને ગંચાવવા નજરાન આવતો હતો ! બજાજીરી ને સીતમગીરીની કઢામાં તળાતા સુધન્વાની વહારે ખુદ ધધિર ઊતરતો હતો !

શ્યામજીએ પંચને નમસ્તે કર્યો અને પછી તરતજ તે ખાલપા તરફ ફર્યો. શ્યામજી તેને ઉમળકાભેર બેટ્યો. 'ખાલપા, ઘરે જા !'

પરંતુ સ્તબ્ધ બનેલો ખાલપો જડવત જીભે રહ્યો. એકવાર તેણે શ્યામજી તરફ જોયું ને બીજવાર પંચ તરફ. એકના મુખ પર પ્રેમની પ્રભા હતી. બીજાનાં મુખે પર વિના આજાયા. જવું કે નહિ જવું એ દ્વિધામાં ને ગૂંચવાયો.

"નથી જવું ? આખો હરિજનવાડો રહારો કરે છે ને તું અહીં કેમ જીભો છે ? જાજી ને તેમના આત્માને દાદા પાડ." શ્યામજીએ ખાલપાનો હાથ પકડી તેને ઘર બાજુ ગતિમાન કર્યો.

"જામ જામ" ખાલપે હવે પગ ઊપાડ્યા. પંચ અને તેની વચ્ચે અંતર વધતું મધુ તેમતેમ તેના પગમાં જોર વધ્યું. તે દેખાતો બંધ થયો.

"શ્યામજી ! તેં પંચનું અપમાન કર્યું છે એનું તને જાન છે ?" ધડીબર આભા ધયેલા મુખીએ સ્વસ્થતા મેળવી કડક અવાજે કહ્યું.

"મુખી કાકા ! મેં પંચનું અપમાન નહિ પણ બહુમાન કર્યું છે." મંદમંદ શિમતથી શાંત સ્વરે શ્યામજીએ જવાબ આપ્યો.

"પંચના અપરાધીને ભગાડી દીધો એ બહુમાન ! શ્યામજી અમે તારા જેટલું ભણ્યા નથી તેથી કંઈ દોહ ગમાર નથી કે અમને જિંદાં ભણાવે છે."

પોતાના કોઈને યત્ન કર્યો છતાં કાબૂમાં ન રાખી રાકનો ગરાશિયો ગાળ્યો, "બૂનો છે મેરુભા મામા; એ અપરાધી હતોજ ક્યાં કે તેના જવાથી તમારું અપમાન થયું."

"કોણે કહ્યું કે એ અપરાધી ન હતો ?" શેડિયાએ પ્રશ્ન કર્યો.

"હું કહું છું."

"પણ શ્યામજીભાઈ ! એ ખાલપાએ અપરાધ કબૂલ્યો હતો. ફક્ત અત્યારે સગા ફરમાવવીજ બાકી હતી." પંચના મંત્રી મહેતાજીએ પંચની કાર્યવાહીનો સાર કહી સંભળાવ્યો.

"હરો, છતાં કહું છું કે તે નિર્દોષ છે."

"શ્યામજી ! તને કોઈએ જીધું ભણતર ભણાવ્યું છે. બધા કહે તેથી અવળી વાણી બોલતાં સને એ જાધા ભણતરે જ શિખવ્યું લાગે છે." વડીલ અને ઉપદેશક શુરુ બનેલા વેશ ભજવતા હોયની તેમ પૂજારી બોલ્યા.

"ખરી વાત, મહારાજ એક કાગે હું જીધું ભણતર જરૂર ભણ્યો હતો. ત્યારે હું વકીલ હતો. તમારા જેવા અનેકોને માનપાત્ર હતો, ગામ પરગામના યુવાનોનો આદર્શ હતો. પરંતુ ગાંધીજીએ મારી આંખ ઉઘાડી. તેણે હજારમીલની ફાટી મરાપી. એ જીધું ભણતર ચોટી કઢાવ્યું. અને આખું ભણતર એકેએકથી ન્વેસરથી ભણાવ્યું."

ઈકબાલનું જીવન અને કવન

‘યાવર’

“સારે જહાંસે અચ્છા હિંદોસ્તાં હુમારા.”

આવાં દેશભક્તિનાં મસ્ત ગીતો ગાનાર કવિને સંજારતાં સૌથી પ્રથમ આપણને કાશ્મીર યાદ આવે છે. કવિનો સંબંધ કાશ્મીરના એક ઉચ્ચ કુટુંબમાંથી ઊતરી આવે છે, અને આ વસ્તુ આપણને તેના કવનમાં પણ પ્રતીત થાય છે:

હિંદોસ્તાં મેં આવે જે કશ્મીર છાહકર,

શુશ્રુષ્ણને આશીયાના ખનાયા થમનસે દૂર.

(ભાવાર્થ:—કાશ્મીરની ભૂમિ છોડી અમારે હિંદુસ્તાનમાં આવવું પડ્યું અને આમ શુશ્રુષ્ણને પોતાનો માલો ઉઘાનથી દૂર બાંધવો પડ્યો.)

સને ૧૮૭૫ માં શિયાલકોટ શહેરમાં કવિ ઈકબાલે પ્રથમજન્મ જન્મતું નૂર જોયું તે સમયે કોઈની ક્યાંથી ખબર હોઈ શકે કે કાળનો પડો ઉચકાતાં સાહિત્યની મહેફિલોમાં ઈકબાલના નામનો કંઠો વાગશે; એના શબ્દોમાં દિલ હલાવી નાખે એવી તાકાત પેદા થઈ જશે. કવિ ઈકબાલે જન્મ લીધો એ સમય એવો હતો કે ન્યારે ભારતભૂમિ પર પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિએ ધીમે ધીમે પગથી પાડવા માંડી હતી. હિંદની ગૌરવવંતી સંસ્કૃતિ પર આ હાથો અસર હતા; અને તે સમયે મુસ્લિમોની હાલત તો એટલી બધી તંગ હતી કે તેમના ઉપધારની આશા રાખવી એ જાંઝવાનાં જળ જેવું હતું. આવાજ ધૂંધવાતા વાતાવરણમાં અને એ બારીક સમયમાં ઈકબાલે પોતાના વિદ્યાર્થીજીવનની શરૂઆત કરી, ને અગ્રેજી બજાવાની મહત્તાકાંક્ષાને આધીન થઈ હાઈસ્કૂલમાં પણ પગ મૂક્યો. નાનપણથી જ હોંશિયારીના પરિણામે કલાસમાં વિદ્યાર્થી ઈકબાલ પ્રથમજન્મ રહેતો. આમ તે મેટ્રિક પાસ થયો, અને પછી તો શિયાલકોટની સ્કોલ મીશન કૉલેજમાં દાખલ થઈ તેણે કૉલેજની કારકિર્દી શરૂ કરી. એક વર્ષ ત્યાં ગાળી કૉલેજિયન ઈકબાલ લાહોર આવ્યો. ને ગવર્નમેંટ કૉલેજમાં દાખલ થયો અને ત્યાંથી જ બી. એ. ની ડીગ્રી પ્રાપ્ત કરી. આ સમયે કોઈ પણ મુસ્લિમનું ફક્ત બી. એ. પાસ થવું ઘણું ઉચ્ચ શિક્ષણ લીધા સમાન માનવામાં આવતું હતું. પરંતુ ઈકબાલના મગજમાં અભ્યાસનીજ ધૂન હોવાને લીધે તે આગળ અભ્યાસ જારી રાખવાને માટે સહેજ પણ અચકાયા નહિ અને એમ. એ. ની અંદર આખી પંજાબ યુનીવર્સિટીમાં તેઓ પ્રથમ નંબરે પાસ થયા. તેમણે ઐન્ડિયન નિયમ નરીફ ફિલસૂફીને, પર્સિયન, આખી હતી.. લાહોરની. ઇંગ્લેન્ડના. રિલિજિયસ સૂફીના પ્રોફેસર મી. આનોઈડના તેઓ પ્રિયપાત્ર વિદ્યાર્થી થઈ પડ્યા હતા, અને પ્રો. આનોઈડ પણ પોતાને આવા વિદ્યાર્થી મળ્યા બદલ ગર્વ લેતા. યુર ને શિખ્યો સંબંધ એટલો બધો વધી ગયો કે છેવટે તે મિત્રાચારીમાં પરિણમ્યો. છેવટે પ્રો. આનોઈડને પોતાને વતન જવાનું થયું. ઈકબાલથી તે સહન ન થયું. તેને ઘણું દુઃખ થયું. અને એ અસહ્ય વિયોગના રૂપે ઈકબાલના હૃદયમાંથી દિલના તાર તોડી નાખે એવી એક કવિતા જન્મી:

કુશ્ત એ ઉજલત હું આબાદીસે ગજરાતા હું મેં, શહેર સે સોદાગી શોદતમે નિકલ ભતા હું મેં.

થારે અખ્યામે સલકસે દિલકો તડપાતા હું મેં, બેહરે તરસી તેરી ભનિબ રોજના આતા હું મેં.

(ભાવાર્થ:—હું એકલો પડી ગયો છું. વસ્તીથી ગભરાઈ છું અને એક ગાંઝ માણસની જેમ શહેરની બહાર દોડી નળિં છું. જૂતકાળના દિવસો યાદ આવતાં મારું દિલ તડપી ઊઠે છે. અને દિલને સાન્ત્વન આપવા હું તારી પ્રતિ દોડતો દોડતો આવું છું.)

શુરુને પણ પોતાના શિષ્ય પ્રત્યે એટલો પ્રેમ હતો કે તેઓ એમજ ચાલતા હતા કે મારો વિદ્યાર્થી જગતની સમગ્ર એક શાનદાર વ્યક્તિ બની જાશે અને તેટલા માટે તેઓ પોતાના બનતા પ્રયત્નોને અમર્યાદ મૂકતા કદાપિ ચૂકતા નહિ. કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની છૂટા થયા બાદ કવિએ લાહોરનેજ પોતાનું કામગીરી રહેણાંચુ બનાવ્યું અને પ્રથમ તેઓ લાહોરનીજ ઓરિએન્ટલ કોલેજમાં ઇતિહાસ અને ફિલસૂફીના પ્રોફેસર નિભાયા; પરંતુ થોડા સમય બાદ ત્યાંથી છૂટા થઈ ગવર્નમેન્ટ કોલેજમાં કે જ્યાં તેમણે પોતાની કોલેજની કારકિર્દીના આનંદિત દિવસો વ્યતિત કર્યા હતા ત્યાં અંગ્રેજ અને ફિલસૂફીના પ્રોફેસર નિભાયા. થોડાજ સમયમાં તેઓએ પોતાના ઉમદા સ્વસ્થતાથી વિદ્યાર્થીઓનાં મન હરી લીધાં અને સર્વના માનીતા યર્ષ પડ્યા. કવિતાના ક્ષેત્રમાં જો કે એમણે કોલેજ-જીવનથીજ પગ મૂક્યો હતો પરંતુ હવે તો તેઓએ લાહોરની ગણીતી સાહિત્યરસિક વ્યક્તિઓમાં અચૂક સ્થાન લઈ લીધું. સાહિત્યનો અભ્યાસ તો તેમણે જરૂરીજ રાખ્યો. ઈકિઆલને તો જ્ઞાનની તરસ લાગી હતી. આટલેથીજ આ તૃપ્તાતુર મૃગની પાસ છીપી નહિ અને છેવટે આ તૃપ્તિએ તેને ઇંગ્લેન્ડ જવા પ્રેર્યો. એક મજબૂત ધરાદો કરી આખરે તેણે ઇંગ્લેન્ડનો રસ્તો લીધો.

એના મનમાં ઉચ્ચ મહત્વાકાંક્ષાઓ હતી. જ્યાં જ્યાં આશાની ઈશ્વારે તેણે ચણી હતી. તમનાઓનાં મોજાં તેના હૃદયમાં પર ધૂધવાટ કરી રહ્યાં હતાં. સાત સમંદર પાર કરી કવિએ ઇંગ્લેન્ડને કિનારે પગ મૂક્યો અને એ કેન્સિંગ યુનીવર્સિટીમાં દાખલ થયા અને પાશ્ચાત્ય ફિલસૂફીનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. ત્યાંથી ફિલસૂફીની ડીગ્રી મેળવી તે જર્મની ગયા અને ત્યાં સાહિત્ય વિષયક અભ્યાસ આદર્યો. વધુમાં યુનીવર્સિટીની પીએચ. ડી. ની ઉપાધિ પણ પ્રાપ્ત કરી. પછી કવિએ લંડનમાં પાછા આવી કાન્ટની અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને છેવટે ઈકિઆલ બેરિસ્ટર પણ બન્યો. ત્યારબાદ School of Political science માં દાખલ થઈ ત્યાંની મહાન અને જ્ઞાની વ્યક્તિઓ તેમજ સાહિત્ય ઉપાસકોના સંસર્ગમાં આવી અણખેડેલા ક્ષેત્રોમાં પણ ઈકિઆલે પોતાની જ્યોત ચમકારી.

આ અરસામાં કવિના શુરુ પ્રો. આર્નોલ્ડ લંડન યુનીવર્સિટીમાં પ્રોફેસર તરીકે હતા, અને તે કેટલાક કારણસર પણ માસની રજા ઉપર ગયા હોવાથી તેમની જગ્યાએ અરબીના પ્રોફેસર તરીકે ઈકિઆલની નિમણૂક થઈ. એક હિંદીનું લંડન યુનીવર્સિટીમાં પ્રોફેસર બનવું એ આપણા માટે થોડો ગર્વ લેવા જેવું નથી પરંતુ એમની દૃષ્ટિએ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને બારીકાઈથી નિહાળી, કહેવાતી પ્રગતિને પંથે પકડી આ સંસ્કૃતિ તેમને તદ્દન અજાણી લાગી. યુરોપની સ્ત્રી-પૂજક સંસ્કૃતિમાં તેમને રહેજે વધુ પડતું સત્તર દેખાયું નહિ. જગમગી રહેલી એ ચમક સાવ જૂની અને નિસ્તેજ લાગી; અને એ પૂર્વમાં જન્મેલા કવિએ પશ્ચિમવાસીઓની ભવિષ્યવાણી લાખી કે તમારી સંસ્કૃતિ તમારાજ વિનાશનું કારણ બનશે:

તુમહારી તકલીબ યુદ્ધ અપને ખંજરસે આપડી સુરકુશી કરેગી,
એ સામે નાનુક પે અરબીશાન્દ બનેગા નાપાવદાર હોગા,
ક્યારે મજદૂરકે રહનેચલો યુદ્ધગી બસી ફકા નહિ દે,
ખરા ઇસે તુમ સમજ રહે હો વો અબ જરે કમ અચાર હોગા,

(ભાવાર્થ:—પશ્ચિમવાસીઓ ! તમારી સંસ્કૃતિ પોતાનાજ ખંજરથી આત્મહત્યા કરશે; કારણ કે નાનુકે ગળા પર બાંધેલો માથો કયાં સુધી ટકી શકશે ? આ જગત, આ સૃષ્ટિ કંઈ ફકાન નથી, જેને તમે શુદ્ધ સોનું સમજો છો તે ખેડુજ છે.)

આખરે લગભગ અડધી વર્ષ યુરોપની ભૂમિ પર ગાળાને કવિ પોતાને પ્રતન પાછો ફર્યો. આ સમયે તેનું વય લગભગ બત્રીસ વર્ષનું હતું. તેના આગમનની ખુશીમાં લોકોએ મહેફિસો જમાવી, બજારમાં ચોળ્યા, કવિતો ગાયાં. લાહોરમાં કવિએ વધીવાતનો ધધો શરૂ કર્યો. જો કે આ સધા પરતે તેમને આસ આકર્ષણ તો હતું નહિ, છતાં પણ નિર્વાહને માટે તેમને આ ધધો અખત્યાર કરવો જ પડ્યો. આ અરસામાં પણ કવિએ પોતાની શકિતનો પરચો લોકોને બતાવ્યો. તેની ફિલસૂફી બરેલી સાવનાથી લોકો અંતર્ધન ગયા. એને લીધે જ એ અરસામાં સર્વત્ર વાત પ્રસરી કે સન ૧૯૨૩ નું નોબલ પ્રાઈઝ ઇકબાલને જ મળવું જોઈએ. પરંતુ, કમનસીબીએ પોતાનો પગલો લોકોના રાખ્યો.

ઇકબાલનું મન પહેલેથી જ કવિત્વ તરફ દોરેલું હતું. અભ્યાસની સાથે સાથે તેની શકિતઓ ખુલી. કવિતાના ક્ષેત્રમાં તેના વિચારોએ એક નવોગ પંથ પ્રહણ કર્યો. પરંતુને સ્થળ સ્વરૂપમાં જ કોઈની અસર નીચે દબાયા વગર રળૂ કરવાની તેની શૈલીએ તેની શકિતઓને કસોટી પર મૂકી. આમ તેણે તે સમયના મહાન સાહિત્ય-ઉપાસકો અને સાહિત્યરસિકોના મન પર રિપત વાત વરણુ જમાવી દીધું. તે સમયે ચોળતાં કવિ-સંમેલનો ઇકબાલ વગર ચૂંતાં ચૂંતાં લાગતાં, પ્રસંગ મળતાં ઇકબાલને સાંભળવા લોકોની સેદની ઉમરી આવતી.

ઇકબાલની દૃષ્ટિ ઇસ્લામની નાજ મતી ઉમારત પ્રત્યે ચોંટી ગઇ. પોતાનો ધર્મ, પોતાના લોકોની આ અવસ્થા તેનાથી સાંખી શકાઇ નહિ. ઇસ્લામનો પ્રાચીન ક્યદમો તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ નૂતલ કરવા લાગ્યો. તેનું લોહી બીજી આબુ. આતનતાના અધિકારમાં રૂબેલી કોમને જાગૃત કરવા તેણે હમર કરી અને એજ બેપને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખી તેણે એટલી સુદર કવિતાઓ રચી કે યુરોપ સુધી તેના પ્રસારે વિવેચનો થવા લાગ્યાં. સૌથી પ્રથમ તો તેણે નાલએ મુતીમ-એક અનાય બાળકની ફરિયાદને નામનું કાવ્ય રચ્યું અને લાહોરમાં એક વાર્ષિકોત્સવ પ્રસંગે જનતા સમક્ષ મૂક્યું. તેમાંથી કેટલીક પંક્તિઓ અહીં રળૂ કરે છું.

અનાય બાળક પોતાની હાલત પર આંસુ વહાવે છે ને એમ સમજે છે કે પોતે જગતમાં રહવા માટે જ જન્મ લીધો છે; એટલે હવે તો હિંમત રાખવી જરૂરી છે:

કબો દિલકે વારતે મિલતા નહિ મરહમ મુજે, અપની સુરતો કે રોના સુરતે આદમ મુજે,
જીલ્લે કામાને પીદરમ બસકે છે માતમ મુજે, હાં કિમોદ અય મુજીતે દીલે પુરનમ મુજે,
પ્રકરતીજ અય ફિલ ન હોના થોકે તીરથી લાયે, હું બના હય તબીબે અરકે કામીએ લાયે.

(ભાવાર્થ) :- મારા દિલના ધાવ મરાડવા માટે મને ક્યાંય પણ દવા મળતી નથી. હું રહું છું કારણ કે મારા કપડાં એ જ લખાયું છે. હું શોકમાં રૂબેલી છું કારણ કે મને માળ્યાપતે આસરો નથી. એ અશુભની આંખો ! તું દરિયાસમ આંસુ વહાવી મને કુમારી દે એ દિલ ! તું તારી આ અનાય સ્થિતિ પર ગભરાજો નહિ. હિંમત રાખજો કારણ કે તે અનાયના આંસુની કંડવારનો અનુભવ લેવા માટે જ જન્મ લીધો છે.)

અને ત્યારબાદ તો એણે કેટલીએ કવિતાઓ લખી જેમ જેમ તે પ્રગટ થઇ તેમ તેમ લોકો તેની ઉચ્ચ લાવના ને આંખ આંજી દે એવી વસ્તુની રંગીની તરર આકર્ષાતા ગયા. ઈંગ્લેંડ જતાં પહેલાં પણ આ વતનપૂજકે ગાયું હતું:

સારે જહાસિ અયલ હિંદોસ્તાં હમારો,
હમ શુલુલે હે ઇસકી ચેલ્લશક્ષીયાં હમારા.

(જગતમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ અમારી ભરતભૂમિ છે, અમ શુલુલોનું એ ઉદાન છે.)

સન ૧૯૧૧ માં એલ ઇડિયા એન્ડ્યુકેશનલ કોન્ફરન્સ તરફથી તેમણે કરેલી કોમ અને વનનૃતી સેવાની કદર કરી તેમને એલાવવામાં આવ્યા, અને તેમણે તે વર્ષના વાર્ષિક કોલેજમાં પ્રમુખત્વ સ્થાન શોભાવ્યું. ઉપર જણાવ્યા મુજબ તેના કવિનૃત્યમાં ઇસ્લામનો આત્મા ચમકે છે. અજ્ઞાન મુસ્લિમને તે સંબોધે છે:

મુલાએ લમચીલકા ફરતે કુદરત તું અખાં તું હે,
ચર્કી પચકા કર અથ આફિલ કે મગલુને શ્રમાં તું હે.

(ભાવાર્થ:—ઓ અજ્ઞાન ! અવિદ્ય ! પ્રભુની શક્તિ તારામાં છે. પરમેશ્વરની જીભ તારી પામે છે. પહેલાં તું તારા વિચારોમાં મહમતા ને દહતા પેદા કર.)

એક વસ્તુને અર્હીયાં ખાસ નોંધવા જેવી છે કે ઇક્યાસે કોઈના માનમાં કવિન ગાયાંજ નથી, કોઈનાં પ્રશંસા-ગીતો ગાવાથી પોતાની કલમને તેણે દૂરજ રાખી છે. પ્રશંસા-ગીતો ગાવાની ટેવ પશ્ચિમના કવિઓમાં વિશેષ જોવામાં આવે છે પશ્ચિમના કોઈ પણ કવિ ભાએજ આ વસ્તુથી અસિખ રહ્યો હશે. પરંતુ ઇક્યાસે તો કહ્યું કે—

મલક પપરાઈ અખીરેઈ નહિ મેરા દુઆર.

(ભાવાર્થ:—મારું કવિત કોઈનાં પણ પ્રશંસા-ગીતો ગાવા માટે નથીજ.)

ઇક્યાસના કવનમાં તો છે આત્માનાં ઓગસ; અને બારીકાઈથી જોઈશું તો આપણને દેખાશે કે ઇક્યાસના કવનમાં શેકસુપિયરનું માનસ, મીઠનની ઉચ્ચ કલ્પના, શેઢીની મીઠાસ, વર્ડ્સવર્થનું પ્રકૃતિ-પૂજન, ટેનીસનની સફાઈ, કોલેરીજનું સંગીત, અને શેરટનું હાપણ છે; છતાં પણ તેનું કવિત કોઈની અલર નીચે આવ્યું નથી. તેની દષ્ટિ જગતથી છુદ્ડ નિહાળે છે. વર્ણનશક્તિમાં કંઈ અનેરો પ્રભાવ છે. કલ્પનામાં કંઈ ઓગસ રંગ છે. વસ્તુના અણુએ અણુમાં તેની દષ્ટિ તીરની જેમ સોંસરી પેસી જાય છે.

ખીજના ચંદ્રને નિહાળતાં તે કહે છે:

દૂર કર મુરચીલકા કમી હુકમ મરકાએ નીલ,
એક દુકા તરવા ફિરવા દે રમે આપે નીલ.

(ભાવાર્થ:—ચંદ્રની નોકા તૂટી જઈને નીત્રાકાશના સમુદ્રમાં ડૂબી ગઈ છે અને ફક્ત નોકાનો એક કકડો સમુદ્રના પાણીની સપાટી ઉપર આમનેમ તપી કરે છે.)

ખરેખર ઇક્યાસની શાએરી જીવનના તાર જણાવવાની શ્રે છે. જીવનની ચડતી, પડતી, તુફાન કે અધકાર આગળ તે પોતાનું માથું ઝુકાવતો નથી. તે જીવનને કોઈ તુફાન આવી સમેટી લે તે પહેલાં તેની સાથે જંગ મચાવવાને તત્પર બતાવે છે. તેના હૃદયમાં કવિત-શરણુ કૂટે છે અને તે સાનસ, ફિલસૂફી, ધર્મ કે એવી બીજી વસ્તુઓના ગંડન પ્રશ્નોને છેડે છે. ક્યારેક તેની દષ્ટિ સુદ્ધિસૌદ્ય નિહાળે છે. ક્યારેક તેના હૃદયમાં કાન્તિની ચીનગારી જોડે છે. ક્યારેક સુશીવાદના નશાથી તેની નજર મસ્ત બની જાય છે. તે દુઃખમાં સુખ, અધકારમાં પ્રકાશ, અને મૃત્યુમાં જીવન નિહાળે છે, કારણ કે તે આશાવાદી છે.

આરમ્ દોગા સદરકે ગુરસે આઈના પોરા,

એ.ર હુમન રાવકી સીમાજયા દો બચગી.

(ભાવાર્થ:—પ્રાતઃકાળની ન્યોનિ પ્રકાશશે અને રાત્રીનો અધકાર દૂર થઈ જશે, આકાશ ઝમઝમી બિરો.)

ઇક્યાસને સમજવો સહેલો પણ છે અને મુશ્કેલ પણ છે. એનું કવિત એટલું જ

મહન છે અને એટલું જ સાદું છે. ગહનતામાં તે સાદી વસ્તુને આટોપી લે છે, સાદી વસ્તુમાં ગૂઢ ભાવાય ખતાવે છે. જીવન તેને મન એક તુફાન છે, જેમાં મુશ્કેલી તે ખેંચાખેંચ છે. તે કહે છે :

જન્મદાશ તપ ઝીંકગી જહાંજી, થે રત્ને કદીમ હથ મહાંજી.

હોગા કબી ખતમ થે સફર કયા, મઝિલ કબી આયગી નઝર કયા,

(ભાવાર્થ:—આ જગતની એક રીત જ એ છે કે અસ્થિરતા એટલે જ અહીંનું જીવન. અને આ જીવન-પ્રવાસ ક્યારે પૂર્ણ થશે ? આપણે આપણા ધ્યેય પર, મઝિલ પર ક્યારે પહોંચીશું ?)

જગતની દરેક વસ્તુ અને અણુએ અણુને હિપ્ત કરવા પાછળ પરમેશ્વરનો કંઈને કંઈ હેતુ તો રહેલો જ છે. કંઈ વસ્તુને બેકાર પેદા કરવામાં આવી જ નથી.

નહી હે ચીઝ નકમ્મી કે.ઈ જમાનેમેં,

કોઈ જુશ નહી કદરતકે કારખાને મેં.

(ભાવાર્થ:—જગતમાં એક પણ વસ્તુ નકામી નથી, અને આ કુદરતના કારખાનામાં કોઈ ખૂરું નથી.)

ઇકબાલ ફકત મુસ્લિમોનો કવિ નથી, બલકે તે સારા હિંદુસ્તાનનો કવિ છે. જ્યાંસુધી હિંદી જુદી જુદી કોમો એકપતા ન સાધે, ભારતની આઝાદીને પોતાનો મુખ્ય હેતુ ન બનાવી લે, ત્યાં સુધી હિંદનો ઉદ્ધાર તેને મુશ્કેલ જણાય છે, અને તે સમસ્ત ભારતવાસીઓને ઉદ્દેશ છે :

મઝહબ નહી સીખાતા આપતમે બેર રખના,

હિંદી હૈં હમ વતન હૈં હિંદોસ્તાં હમારા.

(ભાવાર્થ:—કોઈ પણ ધર્મ આપણને એકબીજા પ્રત્યે વેર રાખવાનું શિખવાડતો જ નથી. આપણે બધાજ હિંદીઓ છીએ અને હિંદ આપણી માતૃભૂમિ છે.)

ન સમજોમે તો મીટ નઓમે અથ હિંદોસ્તાં વાહે,

તુમ્હારી દાસ્તાં તકબી ન હોગી દાસ્તાનો મેં.

(ભાવાર્થ:—ઓ ભારતવાસીઓ ! તમે સમજશો નહિ તો નષ્ટ થઇ જશો અને ઇતિહાસમાં તમારું નામ શુદ્ધ રહેશે નહિ.)

ગુનાર આલુદમે રંગે નસબ હૈં ખાસો પર તેરે,

તું અથ મુર્ગે હરમ બોડને સે મહેલે પરશીશો હોમ.

(ભાવાર્થ:—ઓ પવિત્ર, સ્વર્ગીય પંખી ! તારાં પીછાંમાં, તારી પાંખોમાં જાતજાતના વર્ગ-બેદની માટી ભરાઈ ગઇ છે. બડતાં પહેલાં તું તારી પાંખોને ખખેરી નાખ.)

ઇકબાલની નઝરમાં માનવતા એ એક ઘણીજ મહાન વસ્તુ છે. તે માનવતાને જીવનનું સર્વસ્વ સમજે છે. તેને હિંદુ કહેશે તો તેનું દિલ દુભાશે, તેને મુસ્લિમ કહેશે તો તેનું હૃદય ફવી બડશે. એ તો છે સમસ્ત માનવતાનો કવિ. એ પોતેજ કહે છે :

ઝાહિરે તન્મે નઝરને ખુઝે કાફિર માના,

ઐર કાફિર થે સમજતા હૈં મુસલમાન હું મેં.

(ભાવાર્થ:—દૂકી દષ્ટિવાળા મુસ્લિમોનાં મોલવીઓએ મને મારા વર્તન પરથી પરધર્મી માની લીધો, અને પરધર્મીઓ એમ સમજે છે કે હું મુસલમાન છું.)

માનવતાનું ખૂન તેની રંગરંગમાં વહે છે અને માનવતા પરમેશ્વર સમક્ષ પણ કેટલી મહાન છે :

રોમ અથ ચલ્મિ અદ મુન્કો હિંકારતસે ન રોમ,

અરથે ખાલીકોળી હો વાઝ બો ઇન્સાન હું મેં.

(ભાવાર્થ:—ઓ શત્રુ ! તું મને તિરસ્કારની દષ્ટિએ ન જો. પરમેશ્વરને પણ મર્વ થાય-હું એ મનુષ્ય છું.)

અને એ માનવતાનો કવિ પોતાની મંઝિલને શોધે છે. પોતાના ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્નો થાળે છે. કવિ આશાવાદી છે. એટલે પોતે મંદી જઈને પણ પોતાનો હેતુ પ્રાપ્ત કરવો એ જ તેની તમન્ના છે.

વે મુસાફર હું મોઢે જળન પતા મંઝિલકા,
ખુદ બી મોઢે જઈ નિશાને રહે મંઝિલ હોકર.

(ભાવાર્થ:—મારા ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા જતાં, મારી મંઝિલને શોધવા જતાં હું મંદી જઈ તે તોની મને પરવા નથી—હું એ પ્રવાસી છું.)

• એજ માનવતાની મહત્તામાં તેને ખુદીનાં—આત્મનાં દર્શન થાય છે. એમાંજ એને જીવનના બેદ સમગ્રાય છે અને તે અનંત થવા સંદેશ આપે છે :

ખુદા મેં હુણ જી ગાફિલ થે સીરરે જીંદગાની હે,
નીકલ કર હલકમે સામે સહરસે ભવીઈ હોલ.

(ભાવાર્થ:—ઓ અસ્તાન ! તું ખુદીમાં—આત્મમાં—દૂખી જ. એમાંજ તને તારા જીવનના બેદ સમજાશે, અને આ જીવનની ગુલામીમાંથી મુક્ત થઈ અનંતતાને પ્રાપ્ત કરી લે.)

કલ્યાણમાં બધારસ છે. અલ્લહે અલ્લમાં તેણે પોતાની દષ્ટિ ફેંકી છે. એક વસ્તુ તે જુએ છે અને તેની નજર અમી જોઈ છે. બીજી વસ્તુ તે નિહાળે છે અને તેનું ખૂન ઊઠાળા મારે છે. તેના હૃદયમાં ઝંઝાવાત જામે છે, તુફાન જોઈ છે. પોતાની, પોતાની કામની હાલત આટલી બધી કચડી નાખી તે માટે તે પરમેશ્વર પાસે જવાબ માગે છે : તારી ખાતર આટલું બધું કરવા છતાંય તેનો આ બદલો, એ ક્યાંનો ન્યાય ?

તેનું કથન વીરત્વના વાધા પહેરે છે અને ભૂતકાળના ઈતિહાસને જીવંત કરે છે :

હલ ન સકતે થે અગર જંગમે અડ ભતે થે, પાઈ શેરા કે બી મયદાસે ઊપડ ભતે થે,
તુજસે સરકશ હુઆ કોઈ તો બીગડ ભતે થે, તેજ ક્યા ચીઝ હય હમ તોપસે લડ ભતે થે.

(ભાવાર્થ :—યુદ્ધમાં એકવાર ઊતર્યો પડી અમારું પાછું હડવું અસંભવિત હતું. અમારી તાકાત સામે મોટા મોટા વીરનરના પણ પણ પાછી પાની કરતા હતા. હે પ્રભો ! તારી સામે કોઈ માયું જીંચકે એ અમે સહન કરી શકતા ન હોતા તરવારની સામે તો થું પણ તારા નામને માટે તોપોના મુખ આગળ પણ અમે જંગ ખેલ્યો છે.)

છતાં પણ અમારા પર તારી અવકૃપા કેમ ?

અખ વે અલ્લાહ નહિ હમપે ઈન્સાયાત નહિ,
ખાન થે ક્યા હૈ કે પટેલીસી મહારાત નહિ.

(ભાવાર્થ :—પણ હવે અમારા પર પહેલાં જેવી તારી કૃપા નથી. પહેલાં જેવી મહેરબાની નથી. પહેલાં જેવું વર્તન નથી. આ વાત શું છે ?)

આમ આ 'શિકવા' (ફરિયાદ) નામક કાવ્યદ્વારા તેણે ઈશ્વરના અન્યાય સામે ખૂંડ જગાવ્યું. કામની તૂટેલી ઝૂંપડીઓ પર બોંબની વર્ષા બદલ તેણે ઈશ્વરની પાસે ઉલ્લેખ માંગ્યો. ન્યાયી બદલાની આશા રાખી. પરંતુ કલ્યાણ ઇસ્લામની પડતીનું કારણ સમજતો હતો. ઈશ્વર અન્યાયી નથી એમ તેનું દિલ બોલી જાયું, અને પોતે લખેલા 'શિકવા' નામક કાવ્યનો જવાબ પોતેજ પરમેશ્વર તરફથી "જવાબ શિકવા" નામક કાવ્યમાં આપ્યો. મુરિદમોને અન્યાય નથી થયો એમ તેણે વિના સંશયે બતાવી આપ્યું. એમની પડતીનું કારણ એઓ પોતેજ છે એમ કહી તેમની બૂધ પ્રતિ આંગળી ચીંધી.

ઇકબાલે ગંઝ-સાહિબમાં પણ એટલોજ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. બલકે તેની ગંઝો જુદીજીતરી આવે છે. નેશ અને તનમનાદહરી ગઝોને 'દખા' તેણે ખતાવી આપ્યું કે ગંઝોમાં ફક્ત પ્રજુય-ગીતોજ ગવાતાં નથી પરંતુ ઇન્સાનીયતના આત્માને ઉચ્ચ આદેશો આપતી ભાવના અને જીવન ચંબી ભાવ તેમાં ગીતો પણ આપી શકાય છે. એનાં પ્રજુય-ગીતો પણ આપણાં મન પર અનોખીજ પ્રેરણા રહે છે; જુદાજ રંગો છાંટી ભાવ છે. જીવનની ફિલસૂફી સમજાવવા જેટલી શક્તિ તેની ગંઝોમાં રહેલી છે. તે કહે છે:

એમકે તેરા અયા ખીજલીએ, આત્મશ્રેષ્ઠ, શરાશ્રેષ્ઠ,
જલકે તેરા હુચયત અન્નિ, સુરજને, શારેને.

(ભાવાર્થ :-આગ, પાણી, વીજળી, ચંદ્રાં સૂર્ય, તારાઓ વગેરે ન્યાં ન્યાં એકે છું ત્યાં ત્યાં તારી ઝલકજી નજરે પડે છે. તારીજ ચમકે ખાવ છે.)

અને આ સ્થળે કલાપિતી એક ગંઝ વાદ આવે છે કે—

‘ન્યાં ન્યાં નજર મારી કરેં ઘાટી ભરી ત્યાં આપતી.’

ઇકબાલ કહે છે કે પ્રેમ તુરેલા દિલમાંજ રહી શકે છે:

એદજત કે લીધિલિ હું કેંઈ દુદનેવાલી,

યે-વા મય હમ દસે રખતે હેનામુક આબગીનોએ.

(ભાવાર્થ :-એ મનુષ્ય પ્રેમને માટે કોઈ તુટી શકે તેવું દિલ શોધજો. કારણકે એ એક એવી મદિરા છે જેને હંમેશા નાનુક પ્યાલીઓમાંજ રાખવામાં આવે છે.)

ખરો મનુષ્ય કોણ ? કવિ દિલને પ્રશ્ન પૂછે છે:

ખયાળાને મે અય દિલ એકલે દિગઃ જુમ્જુ કયસી,

કરેં ને પ્યાર હંસસિ વોહી અલ્લાહવાલે હે.

(ભાવાર્થ :-એ દિલ ! સાચા હૃદયવાલા મનુષ્યોની શોધ માટે તું વનમાં શા માટે ભંટકે છે ? તું જાણે છે કે પ્રભુને પણ એજ માણસ વહાલો છે જે જગતના મનુષ્યોને આજે છે.)

કવિ કહે છે કે, પરમેશ્વરને પ્રાર્થના નિઃસ્વાર્થ દિલથી કરવી જોઈએ :

સોદામતી નહિ યે છપ્પાદત જુદાગી હે

એ જોખર જાગી તમજા બોલોહડ.

(ભાવાર્થ :-પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરવી એ કંઈ આપલે કે વેપાર કરવા જેવું નથી કે તું પ્રાર્થના કરી હંધર વાસેવી જદલાની આશા રાખે છે.)

અને છેવટે ઇકબાલ પોતાને-પોતાના આત્માને સમજે છે; માનવતાને ઓળખે છે. મનુષ્ય કોણ છે ? તેવું સ્થાન કેટલું ઉચ્ચ છે તે તે જાણે છે. પ્રભુએ મનુષ્યમાં સંપૂર્ણતા મૂકી છે; એ આદેશ તે ઝીંએ છે—

હું દતા શીરતા હય કયા ઇકબાલ અંખને આપકો;

આપહી ગયા મુશકિર આપહી મંજિલ હું ને.

(ભાવાર્થ :-એ ઇકબાલ તું તને પોતાને શું શોધી રહ્યો છે ? ક્યાં શોધી રહ્યો છે ? તું જ મુશકિર છે, અને મંજિલ પણ તું જ છે. ખેંચને. શોધનારો પણ તું જ છે અને ખેંચ પણ તું જ છે. તું જ દ્રષ્ટા છે. તું જ દર્શન છે.)

અને આજે ઇકબાલનો દેહ નથી, દિલ છે. એ દિલની મીનગારીઓ. માનવજીવનના પંથને અજાણો.

ગુજરાતનાં સંસ્કારકેન્દ્રોમાંની એક વડોદરા નગરીએ છ મહિનામાં સમાજનાં અનેક જીવનઅંગોને આવરતી કઈ કઈ પ્રવૃત્તિઓ કરી, તેની માર્ગદર્શકનોંધ—

વડોદરાને સંસ્કાર ચોપડે જમા

રમેશનાથ રંગનાથ જોતમ

કોઈપણ લોકસમૂહ કઈ દિગામાં ગતિ કરી રહેલો છે, તેની વૃત્તિઓ કઈ તરફ વળાંક લઈ રહી છે અને તેની પ્રવૃત્તિઓ કેવાં રૂપ ધારણ કરવા તરફ દબે છે, એનો કયાસ કાઢવાનો વ્યવહાર તથા વારતવિક માર્ગ એકજ હોઈ શકે, તે એ કે એ લોકસમૂહની દિનચર્યાનું નિરીક્ષણ કરતા રહેવું. અમુક સમય દરમ્યાન એ લોકસમૂહમાં થતી પ્રવૃત્તિઓની જાને તેટલી વિગતવાર નોંધ રાખવાથી એવું નિરીક્ષણ સરળ થઈ પડે. કયા પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓને લોકરુચિ અધિક અભિર્મુખ થતી જાય છે અને કઈ તરફ ઉદામીન, તેનો અંદાજ એની નોંધની તપાસથી આવી શકે. અને એવો અંદાજ આવતાં, જાહેર કાર્યોનાં માર્ગદર્શન કરનારાઓ નિર્ણય કરી શકે, કે લોકરુચિને દેશ તથા સમાજની ઉન્નતિ અર્થે કઈ દિશા તરફ વાળવાની અને કઈ દિશાઓને ટાળવાની આવશ્યકતા છે. એ નિર્ણય ધાર્ય, એટલે સરથાઓ તેમજ વ્યક્તિચિરોગો આવના વર્ષ માટેની પોતાની પ્રવૃત્તિઓની યોજના, સામાન્ય રીતે થાય છે તેમ આંખ મીચીને નહિ પરંતુ શુદ્ધિપૂર્વક, યોજનાપૂર્વક અને ચોક્કસ હેતુ પુરઃસર ધડી શકે. સમાજની સુધારણા, પ્રગતિ તેમજ ઉન્નતિને વેગ આપવામાં અને તે સાથે કોઈપણ ક્ષેત્રમાં અવનનિ થતી દેખાય તો તેનું વારણ કરવામાં આ પ્રકારની નોંધ કેટલો મહત્વનો ભાગ ભજવી શકે, એ આ ઉપરથી સમજી શકાશે.

ગુજરાતનાં સંસ્કારકેન્દ્ર સમાં નગરો પોતાપોતાની પ્રવૃત્તિઓની નોંધ નિશ્ચિત સમયખંડ માટે રાખે, તેનાં જમા-ઉત્તાર પાસાં કાળજીથી તપાસે, અને સરવૈયાં કાઢે, તો તે બહુ ઉપયુક્ત નીવડે. વડોદરા ગુજરાતનાં સંસ્કારકેન્દ્રોમાં મોખરાનું સ્થાન સાચવે છે, અને નમૂના રૂપે તેનીજ સંસ્કારનોંધ રાખવાનું મારે માટે શક્ય હોવાથી મેં ૧૯૪૧ના ફેબ્રુઆરી માસ સુધીના છ મહિનાનો 'દિસામ' આઠો અધૂરો પણ તૈયાર કરી, અને "શારદા" માં તે પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તે પછીના છ મહિનાની અર્થાત માર્ચ ૧૯૪૧થી ઑગસ્ટ ૧૯૪૧ સુધીની હકીકત ધધારાકિત એકત્ર કરીને અહીં આપી છે. આશા છે કે તે આપણી સંગ્રહાઓને, આપણા સમાજના મોવડીઓને તેમજ એકંદર જનસમાજને ઉપયોગી થઈ પડશે. અને આ પ્રકારના કાર્યમાં રસ લેનારા બીજા ગુજરાતીઓ પણ બહાર આવશે.

આ છ મહિના દરમ્યાન વડોદરા નગરીમાં નીચે પ્રમાણે બ્યાખ્યાનો યોજાયાં હતાં.—

નવી કવિતા; આરોગ્ય-વિષમજ્વર અને હિમજ્વર; હિંદુધ્યાન અને હિંદુઓ; કાળ્યાનો; આર્યોનો સંસ્કાર; મહાવીરજ્વામી; પ્રાકૃતભાષા; સમ્રાટાપા; બે જાહેર બ્યાખ્યાનો; કલકત્તામાં ગુજરાતીઓ [વાનાવાપા]; ચેપીરોગો-એરી, હાયરોમ. વિષમજ્વર, સ્વચ્છતા (કુચ-૧૪); મહામદ પેગંબર; અમર ટાગોર; સમાજનું પરિવર્તન; વૈષ્ણવ સંગઠન (વ્યાખ્યાનભાગ); કર્મનો કાપડો, પ્રેમકકિત; સંગીતની જીવન પર અસર; પ્રાચીન-અર્વાચીન શિક્ષણપદ્ધતિ; ધર્મ; અસહ્યા સંગ્રામ; રાષ્ટ્રિય-ત્વ અને વ્યક્તિચિકાસ; શ્રધ્ધા; સાક્ષાત્કાર; હિમાલયનો ૬૦૦ માર્ગસેનો પગપાળો પ્રવાસ; હાલનું

શિક્ષણ; મુવાનો શું કરી શકે; આપણા વિદ્યાને અને મંડળો; પ્રસન્નવદન; હરિદર્શન; ગૃહસ્થ; વેપાર-વણુજ વિષે કેટલાક છૂટક વિચારો; વક્તૃત્વકલા; આધુનિક સાહિત્યમાં નવલિકાત્વ સ્થાન; બહાષ પંથ-વિશ્વશાંતિ; વર્તમાન પરિસ્થિતિ; વીર વચન; વ્યાધાંમ અને મુવાનો; ગુજરાતનું રાસ-સાહિત્ય; વેદ; પાવેષા; દિનચર્યા અને સંત તુકારામ. તેમાં મુખ્ય વક્તા તરીકે અનુક્રમે-રા. રંગેશ્વરશર્મા; ડૉ. આપ્ટે; એલ. બી. ભોપટકર; પ્રો. શેખમહમદ સાદીક; સ્વામી માધવતીર્થજી; પ્રો. દોશી; પંડિત લાલચંદ્ર ગોંધી; કાકા કાલેલકર; શ્રી ભુગતરામ દવે; શ્રી. ચાંપસી વ. ઉદેશી; ડૉ. હર્ષદ દાકર; શ્રી. સત્યજીત મુકરજી (૨); ડૉ. સુમન્ત મહેતા; કૃષ્ણ જીવનજી મહારાજ; શ્રી પ્રાણલાલ બક્ષી; પ્રો. ચ. શં. પટેલ; શ્રીમતી યોગિની દોરા; પ્રો. ગોવિંદલાલ ભટ્ટ; શ્રી મનુભાઈ શાહ; શ્રી. કૃ. બ. મહાબલજી; શ્રી. એસ. એસ. આપ્ટે; શ્રી શિવપ્રસાદ મજુમદાર; શ્રી. વી. એન. યાત્તિક; શ્રી મણિલાલ પારેખ; શ્રી. રવિશંકર મહારાજ; શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈ (૨); શ્રી અરવિંદ બુચ; શ્રી ગોકુળદાસ દ્વા. રાયચુરા (૨); શ્રી. અંબાલાલ બા. પંડ્યા; શ્રી રજનીકાંત દોરા; શ્રી લક્ષ્મીદાન્ત વ્યાસ; બાઈ શિરીન ફાજદાર; મી. ડી. વાંચ. ફેલ; શ્રી દુર્ગાશંકર દવે; સરદાર પૃથ્વીસિંહ; શ્રી મહેન્દ્રકુમાર શાહ; પં. શ્રીપાદ દા. સાતવક્ત્રકર; ડૉ. સુમન્ત મહેતા; શ્રીમતી કાશી બહેન દાકર અને શ્રી રીતારામલાલ હતા. ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાનોમાં પ્રમુખસ્થાને શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈ; પ્રો. દા. ના. આપ્ટે; પ્રો. કામદાર; સર વી. ટી. કૃષ્ણામાચારી; ડૉ. એમ. એમ. અલી; શ્રી મોતીલાલ ડો. દેસાઈ; શ્રી સુનીલાલ દેસાઈ; પ્રો. અ. ક. ત્રિવેદી; શ્રીમતી કમળાદેવી શાહ; શ્રી અ. રી. પ્રધાન; શ્રી વાકસકર; શ્રી ગોકુળદાસ દ્વા. રાયચુરા; શ્રી સત્યજીત મુકરજી; શ્રી સુધાલકર; શ્રી શિવશંકર મજુમદાર; શ્રીમતી ઇન્દુમતી દોરા ઇત્યાદિ વિરાજ્યા હતાં.

આ પ્રમાણે વિવિધ વિષયો ઉપર લગભગ ૬૦ પ્રવચનો અને વ્યાખ્યાનમાળાની નોંધ રાખી શકાઈ છે. એ નોંધમાંથી રવી ગયા હોય, એ વળી જુદા.

પ્રવચનો ઉપરાંત, “ચર્ચા સભાઓ” પ્રત્યે વડોદરામાં અભિરુચિ વધતી જતી દેખાય છે. આના પહેલાંના છ મહિનાની પ્રવૃત્તિની નોંધમાં તેના ઉલ્લેખ મેં કરેલો છે. અને તે પછીથી તેવાં આયોજનો તરફ લોકલક્ષ વિશેષ લગતું લાગે છે. ખિસાન્દ વક્તૃત્વવર્ગની સાપ્તાહિક ચર્ચાની યોજનાથી એ વૃત્તિને સારું પ્રોત્સાહન અને પોષણ મળે છે. એ તથા ખિસાન્દ યુથ લોજની વ્યાખ્યાન, ચર્ચા, સંગીત આદિની પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકારોનો સાથ છે. વળી બંધારણો તથા ધારાધારણોથી રહિત છતાં-અગર તે કારણે જ ૧-લોકપ્રિય સાક્ષરમિલનની યોજના, જેમાં દર રવિવારે મિત્રો અવિધિસર ભેગા થઈને ડાયરો જમાવે છે, એ પણ નોંધયોગ્ય છે. એ પ્રવૃત્તિઓ લગભગ દર આવાડિયાની નિયમિત હોય તેની અંક અને વિગતવાર નોંધ વિસ્તારલયથી લીધી નથી. પરંતુ વડોદરાના સંસ્કારજીવનમાં તેના ઘણા નાનોસૂનો નથીજ. “ધર્મ,” “થિયોસોફીનાં ત્રણ ધ્યેય,” “સ્ત્રીઓએ નોકરી કરવી કે નહિ” ઇ. વિષયો ઉપર ચર્ચા-સભાઓ અન્ય સંસ્થાઓ તરફથી યોજાઈ હતી.

ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના અવસાન પ્રસંગે સંખ્યાબંધ શોકસભાઓ અને પ્રવચનો થયાં હતાં. તેમાંના એકમાં સર વી. ટી. કૃષ્ણામાચારી પ્રમુખ હતા, અને ત્યાં ત્રણ અગ્રગણ્ય નાગરિકોએ કવિને અંજલિ અર્પી હતી. લગભગ એમ કહીએ તો ચાલે કે જેટલી સંસ્થાઓ છે તેટલાં શોકપ્રદર્શન થયાં હતાં. એ સર્વની નોંધ વિગતવાર લેવાની અહીં ભાગ્યેજ આવશ્યકતા હોય, કારણ એની ટીપ્પણી જ લાંબી થઈ જાય એમ છે. ઉપરાંત શેઠ પેરતૂનજી કુરામજી કંદ્રાકટરના અવસાન નિમિત્તની શોકસભાઓ પણ ઘણી થઈ હતી.

આ વ્યાખ્યાનો ઇ. ઉપરાંત અનેક વિદ્વાન વ્યાખ્યાનકારો, સંન્યાસીઓ અને કીર્તનકારોએ વડોદરામાં મહિનાઓ સુધી ધર્મવિધ્યક પ્રવચનોનો લાભ વડોદરાના જનસમાજને આપ્યો હતો: જેવા કે—શ્રી. વિદ્યાનંદજી મહારાજ, શારદાપીઠના શ્રી. શંકરાચાર્ય, શ્રી. ચંદ્રશેખરાશ્રય મહારાજ, સ્વામી બલ્લાનંદ, સ્વામી બલ્લર્ષિ, સીતારામજીજી કીર્તનકાર, શ્રી. હરિહરપ્રસાદ ભટ્ટ, શ્રી. પ્રસાદરત્નકુમાર, ભગવાનદાસ થામો, ઇ. ભ. પં. સોનવણે, મહાજ્ઞાન પ્રત્યાદિ.

શ્રી ચીમનાજીજી સ્ત્રી-સમાજ તથા અન્ય કેટલીક સ્ત્રી સમાજો તરફથી પ્રસંગાનુસાર હરિ-કીર્તનો પણ યોજવામાં હતાં.

આ નોંધના સમય દરમ્યાન વિશ્વશાંતિ મહામત્ત, મહારુદ્ર, અતિરુદ્ર વગેરે યજ્ઞ-યાગાદિ પણ સારી સંખ્યામાં થયા હતા અને તેવા પ્રસંગોએ સારાં સારાં પ્રવચનો થોડા હજારો લોકોને તેનો લાભ આપવાની યોજના થઈ હતી.

આ છ મહિનામાં નીચે પ્રમાણે ઉત્સવો તથા જયંતીઓ ઉજવાયાં હતાં—

હોલિકોત્સવ; શુરપૂર્ણિમા; વસંતોત્સવ; શ્રાવણી; રાષ્ટ્રીય સ્ત્રી-દિન ઉત્સવ; ગૌરી ઉત્સવ; શ્રાવણ માસ દક્ષિણ સમારંભ; રામ નવમી; મણિશોત્સવ; ઇદમિલાદ; શ્રી કૃષ્ણ જયંતી; વલ્લભ જયંતી; ચિત્રાજી જયંતી; શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જયંતી; હનુમાન જયંતી; મહાવીર જયંતી; શંકર જયંતી; પ્રતાપ જયંતી; સાવરકર જયંતી; તિલક જયંતી; ઇ. ઇ....

શ્રી કૃષ્ણ-જયંતીની વિરાટ સભામાં સર વી. ડી. કૃષ્ણામાચારી પ્રમુખસ્થાને હતા, અને હિંદુ, મુસલમાન તથા અન્ય ધર્માવલંબી વિદ્વાનોએ વિવિધ દૃષ્ટિથી શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર ઉપર પ્રવચનો કર્યાં હતાં. આ જયંતી કુડીપદ સંસ્થાઓએ અલગ અલગ પણ ઉજવ્યાં હતાં. અને તેમાં અનેક શ્રોતવ્ય ભાષણો થયાં હતાં; તેમાં સ્ત્રી-સંસ્થાઓનો ફાળો સારો હતો. ઇદમિલાદના પ્રસંગે ઇ. મહમદ પેગંબરના જન્મ ઉપર ઘણાં પ્રવચનો થયાં હતાં. જેમાં શ્રી સત્યવ્રત મુન્દરજીવું વ્યાખ્યાન ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

ગૌરીઉત્સવ, વસંતોત્સવ ઇ. માં સ્ત્રી-સંસ્થાઓ તરફથી સુંદર પ્રવૃત્તિઓ-રંજન કાર્યક્રમો ઇ. ની થઈ હતી.

મણિશોત્સવ તો રાજ્યનો ઉત્સવ. એના સમારંભો “મણિ ગણાય નહિ” તેટલા. પોણે પોણે તે અંગે કેટલાય દિવસો સુધી પ્રવચનો થયાં. તેમાં વિષયોનું વૈવિધ્ય પણ સાનંદામ્યર્થપ્રમાટે તેવું. તે અંગે વ્યાખ્યાનાદિ પ્રવૃત્તિઓને પણ વૈજ આપવાનાં આયોજનો જુઓ. વ્યાખ્યામ શાળા, લક્ષ્મીનાથ વ્યાખ્યામશાળા, અને બીજી વ્યાખ્યામ સંસ્થાઓ. તેમજ પોણ-મંડળો તરફથી સારી સંખ્યામાં થયાં હતાં.

શહેરની હાઈસ્કૂલો તથા કોલેજ તેમજ શિક્ષકશિક્ષણની સંસ્થાઓ માટે વકતૂલની હરીશાષ્ટના પ્રસંગે વડોદરા વિદ્યાર્થી-મંડળ તરફથી યોજવા હતા.

નોંધના ખટમાસમાં જેની ઉદ્ઘાટન અગર સ્થાપના થઈ હોય તેવી સંસ્થાઓનાં થોડાં નામ આ રહ્યાં:

વડોદરા બેંકના નવા મકાનનું ઉદ્ઘાટન, શ્રીમંત મહારાજ સાહેબના શુભ હસ્તે; શ્રી પ્રતાપસિંહ જીમખાના પેલીસિયનનું ઉદ્ઘાટન, શ્રી. સૈ. મહારાણી શાંતલિનીના શુભ હસ્તે; મામોદાર ભંડાર તથા ખાદી-સંડારનાં ઉદ્ઘાટન, શ્રી રવિશંકર મહારાજ હસ્તક; હરિજન ધર્મશાળા ઉદ્ઘાટન, શ્રી. ભગવંતરાવ પાતેકર હસ્તક,

સ્ત્રીઓ માટે પ્રાથમિક શિક્ષણવર્ગની સ્થાપના; ઇન્ટર મેડિકલ ડીમેડીંગ કલેજની સ્થાપના; પ્રાથમિક શિક્ષણવર્ગ અંગે પુસ્તકલેખની સ્થાપના; સ્ત્રીઓ માટે હાઈ સ્કૂલની સ્થાપના; લુણાવાડા વિદ્યોત્તેજક મંડળની સ્થાપના, ઇત્યાદિ.

નીચેની સંસ્થાઓના ઇનામ સમારંભો, વર્ષોત્સવો, સન્મોત્સવો, રંજનના આયોજનો ઇ. ની નોંધ લઈ ચકાઈ છે—

ઇનામ સમારંભ	હરતે
સયાજી વિહાર કલેજ	શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ
શ્રી ચીમનાગાઇ સ્ત્રી-સમાજ	શ્રી. મૃણાલિની રાજે
હિંદી કોડ-મંડળ	સર વી. ડી. કૃષ્ણમાચારી
હિંદ વિગ્ય જીમખાના	શ્રી. ભદ્રશીલરાવ ગાયકવાડ
વીરા શ્રીમાળી ફંડ	

(શાળાઓના ઇનામ-સમારંભો આ નોંધમાં સમાવેશ કરેલો નથી.)

વર્ષોત્સવો, સન્મોત્સવો ઇ. ધણી સંસ્થાઓ તરફથી ઉજવાયા હતાં. તેમાંના કેટલાંક નીચે આપ્યા છે:

શ્રી. લક્ષ્મીનાથ વ્યાયામશાળા, વડોદરા કમ્પાઉન્ડર્સ એસોસીએશન, મહારાણા પ્રતાપ વ્યાયામ મંદિર, વડોદરા સાહિત્યસભા, ગુજરાતી સાહિત્યમંદિર, આર્યસમાજ, દશા લાડ યુવક મંડળ, વૈષ્ણવ દશા પોરવાડ પ્રગતિમંડળ, દેશાઇ શેરી યુવક મંડળ, ધણિયાળી પોળ સાવંજનિક વ્યાયામ મંદિર, વાકરાવાડી વીર વ્યાયામમંદિર, રુડકન્ટસ બ્લકમંડળ, ઓદિત્ય ટોળક વિદ્યાર્થી-મંડળ, મુસ્લિમ વિદ્યાર્થી-મંડળ, થીઓસોફીકલ લોજ, સહનિયારિણી સભા ઇત્યાદિ.

વડોદરામાં લગભગ પોણે પોણે પ્રગતિમંડળ એક યા બીજા સ્વરૂપમાં છે. તે ઉપરાંત જ્ઞાતિ-મંડળો પણ અનેક છે. તે સર્વના વર્ષોત્સવો પ્રસંગે ભાષણો, ચર્ચાઓ, વ્યાયામ પ્રયોગો ઇ. થાય છે. તેના તે અહીં ફક્ત આટલો ઇશારોજ થઈ શકે તેમ છે.

વ્યાયામ, મર્દાની રમતો—

વડોદરામાં વ્યાયામ તથા મર્દાની અને મેદાની રમતગમતો તરફ વિશેષ પ્રમાણમાં અભિરુચિ છે. એક યા બીજા ઉત્સવના પ્રસંગેના સાત લઘુ વ્યાયામનાં દિગ્દર્શનો શ્રી. જુહાપાલ વ્યાયામ મંદિર, લક્ષ્મીનાથ વ્યાયામશાળા, વડોદરા મધ્યમ કોડ મંડળ, (સંધ વ્યાયામ), ગુજરાતી કોડ મંડળ અને ઉપર નિર્દેશિત પોળ અને જ્ઞાતિમંડળોના અખાડા તરફથી યોજવા છે જ.

રમતગમતોમાં, ક્રિકેટની યોજમ આ ખટમાસના અંતમાં શરૂ થાય છે. મહાજન કપ, કુટબોલ ટુર્નામેન્ટ, હોકી ટુર્નામેન્ટ, વાય. એમ. સી. એ. તરફથી યોજાતી સ્ત્રી-પુરુષોની મિત્ર, સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની મિત્ર, તથા ફક્ત સ્ત્રીઓની જ હોકી અને ટેનીસની હરીફાઈઓ (જેની સંખ્યા એક ડઝન ઉપર જાય છે) ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિઓ વધે વખત ચાલુ રહી હતી. જે મહિનામાં દેશી રમતગમતોના બે દિવસનો સુંદર કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. અન્ય કોડમંડળોએ પણ તેવાં આયોજનો કર્યાં હતાં.

પ્રદર્શનો અને પરિષદો—

૧ સ્ત્રી હુન્નર પ્રદર્શન (શ્રી ચીમનાગાઇ સ્ત્રી હિંદોગાલય), ૨ વડોદરા રાજ્ય વિદ્યાર્થી પરિષદ, ૩ વૈષ્ણવ પરિષદ, ૪ ગુજરાત-કાઠિયાવાડ ઇમારતી લોકડાના વેપારીઓની પરિષદ, ૫ વડોદરા

મહિલા મંડળ તરફથી યોગ્યેલી સભા, ૬ યોગ્યગેટ હરિજન વાસમાં થયેલી સભા, ૭ વડોદરા ઔદિચ્ય બ્રહ્મસમાજની સભા, ૮ ઔદિચ્ય રોળક કાંઠાજીની સાતિ સુધારણા અંગે સાતિસભા.

સ્વચ્છતા-આરોગ્ય ઇત્યાદિ—

વડોદરામાં ધણીખરી પોળ સ્વચ્છતા-દિન, શિશુદિન અને આરોગ્યને લગતા અન્ય પ્રકારના કાર્યક્રમો યોજે છે. આ ખટમાસ દરમ્યાન થયેલાં તેવી આયોજનોમાંનાં કેટલાંક આ રહ્યાં—

મામાની પોળ સ્વચ્છતા-દિન તથા શિશુદિન; મહાવીરસ્વામીની, પોળ સ્વચ્છતા-દિન; એરીના એપી રોજ સંઘ ધે મોટર-પ્રચાર; બે શેરીઓમાં સ્વચ્છતા તપાસ; સુસતાનપુરા સ્વચ્છતા-દિન ઇત્યાદિ.

વડોદરાની સુધરાઈ તથા આરોગ્યખાતા તરફથી આરોગ્ય અને સુખાકારી અંગે થતી પ્રવૃત્તિઓમાં આ લોકપ્રવૃત્તિઓ સારી રીતે સહાયક બને છે. તેમાં કેટલાક સેવાભાવી ડાકટરો અને અગ્રણી પ્રજાજનો સાથ આપે છે.

ઉપવન-સંબેલનો અને રંજનના કાર્યક્રમો ધણી સંસ્થાઓ તરફથી કિસોવાના પ્રસંગોએ ગોઠવાય છે.

પ્રકીર્ણ—

અમદાવાદનાં કમનશીખ રમખાણોથી કહ્લુપિત થયેલા વાતાવરણને લીધે તેમજ તળ વડોદરામાં મનુર આદિસતને લગતી પ્રવૃત્તિઓના કારણે પણ બે મહિના કરતાં વધુ સમય સુધી સમાન બંધીનો હુકમ જારી હતો. જાહેર પ્રવૃત્તિઓ ઉપર તેની અવરોધક અસર પહોંચ્યા વિના નહિજ રહી હોય.

વળી બપોળે જળ-સંકેતની ગુજરાતની આપત્તિમાં વડોદરા પણ સમભાવ હોય એ સ્વાભાવિક છે. એ સંકેતના નિવારણ માટે સર વી. ડી. કૃષ્ણામાચારીના અધ્યક્ષપણા નીચે જાહેર સંભાલ ધર્મને સમિતિઓ નિમાઈ હતી.

રેલવેના બચકાર અસ્તવ્યસ્ત યથજવાથી વડોદરા રેલવે મુસીબતમાં આવેલાં હજારો ઉતાડિઓ માટે રહેવા, ખાવા-પીવા, રવાનગી ઇત્યાદિને લગતી જોગવાઈ કરવામાં શહેરની મુખ્ય સંસ્થાઓ ધણી દિવસો સુધી રોકાઈ હતી. અને તેમાં શ્રીમંત મદારાણી સાહેબે પણ સહાય કરી હતી. આ પણ સંસ્કાર-પ્રવૃત્તિજ છે.

વડોદરાની અગ્રગણ્ય લોકસંસ્થાઓ આ પ્રકારનાં સંકેત-રાહતનાં ધણી કાર્યોમાં ગુચાર્ધ હતી. માનવ દયાની આ કામગીરીને આપણા સંસ્કાર જીવનનાં પોષક તત્ત્વ તરીકે સ્થાન છે, એ નિર્વિવાદ છે.

ગુજરાતના મોખરાના એક નગરની સંસ્કાર પ્રવૃત્તિનો હિસાબ કરતાં, નિવેદનીયા બાપામાં કહીએ તો, “ તા. ૩૧ ઓગસ્ટ ૧૯૪૧ ના રોજ ખતમ થતા છ મહિના દરમ્યાન થયેલી પ્રવૃત્તિઓનો દૂકસાર ઉપર પ્રમાણ છે. ” આ રાહે યથાશક્તિ તોંધ રાખવાનો આ પ્રયત્ન બનતાં સુધી ચાલુ રહેશે. કારણ મને આશા છે કે વહેલા મોડા પણ ગુજરાતનાં અન્ય નગરોમાંના કોઈને કોઈ ઉત્સાહી જીવનને આ પ્રકારની તોંધની ઉપયોગિતા સમજશે, અને તે કાર્ય ઉપાડી લેવા એ પ્રવૃત્તિ થશે જ.

ભારતીય શાસ્ત્રોનાં ભાષાંતરો

કિશોર કોઠારી

એ સાચું છે કે આને ભારતવર્ષ દીન-હીન છે, પણ સાચેજ, એ પણ એટલુંજ નિર્વિવાદ છે કે પ્રાચીન કાળમાં ભારતીય પ્રજાએ પુનિત સંસ્કૃતિની યશપતાકા ફરકાવેલી છે. તે સમયે ભારતભૂમિના આર્યશાસ્ત્રીઓએ ધર્મશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, અદ્ય-વિદ્યા, વેદવેદાંગ, વ્યાકરણ, ન્યાયશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, જ્યોતિષવિદ્યા અને વૈદક સંબંધી અસંખ્ય પુસ્તકો રચ્યાં હતાં અને તે પુસ્તકોએ પાછળથી જગતની અનેક ભાષાઓમાં અનુવાદિત થઈ વિશ્વભરમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ પાથર્યો છે.

મનુ ભગવાને 'શિક્ષા' વિશે કૃત એકજ પ્રકરણ લખ્યું હતું, અને તે પ્રકરણ ઉપરથી વારંવાર જગતની અનેક ભાષાઓમાં ભાષાન્તર થયાં હતાં. પાણિનિ આદિ આર્ય મહર્ષિઓએ સંસ્કૃત-વ્યાકરણ ગ્રંથો રચીને જગતની પ્રજાઓને શુદ્ધ ભાષા લખતાં શીખવ્યું હતું. પ્રાચીન આર્યોમાં વ્યાકરણ રચવાની કાર્ષ અગ્રજ પ્રકારની પદ્ધતિ હતી-કારણ કે તે પદ્ધતિ મનુષ્યની રમરણશક્તિને મદદ કરવાની યુક્તિ તરીકે અગ્રપણી પમાડે એવી હતી. આર્ય વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓએ હેંગડી જવાય એટલા અક્ષર-ગ્રંથો રચીને એક વાર ગ્રીક અક્ષરશાસ્ત્રીઓને હડાવ્યા હતા. અંગ્રંગણિત-ખીજગણિત અને અદ્યગણિત વિદ્યામાં તો આર્યો બહુજ આગળ પડતાં હતા. આર્યોની એ ગણિતવિદ્યાઓ પાસે આરબો, આફ્રિકાના ખૂરો અને મીસરવાસીઓ પાણી ભરતા હતા. દશ આંકડા વડે અંગ્રંગણિતનો પાયો રચવાની શોધ કરી આર્યોએજ ગ્રીક પડિતોને બોધપાઠ આપ્યો હતો. ચરક-મુશ્રૂત અને નિદાન જેવા સર્વશ્રેષ્ઠ આર્ય વૈદકશાસ્ત્રીઓએ એક સમયે અરબસ્તાન અને ધરનના વૈદકશાસ્ત્રીઓને હડાવ્યા હતા.

ભારતવર્ષની અનેક પ્રાચીન વિદ્યાઓનો વિદેશમાં પ્રચાર થયો હતો અને તે પ્રચાર સંસ્કૃત પુસ્તકોના અરબી-ફારસી ઇત્યાદિ ભાષાઓમાં થયેલા અનુવાદને આભારી હતો. ગણિત, વૈદક તથા જ્યોતિષશાસ્ત્રના કેટલાક ગ્રંથો અરબી તથા ફારસી ભાષામાં અનુવાદિત થઈને અરબસ્તાન મારફત ધરન, મીસર અને રોમ અને ત્યાંથી સમગ્ર યુરોપખંડમાં કંઈરીતે પ્રસરી જવા પામ્યા હતા તેની કેટલીક વિગત અહીં આપવામાં આવી છે.

સને ૭૫૪-૭૭૭ માં અરબસ્તાનમાં અબ્બાસી નામનો એક બળવાન ખલીફા રાજ્ય કરતો હતો. તેણે આરબોના વિદ્યાભ્યાસને બહુજ ઉત્તેજન આપ્યું હતું. તેની આગાથી 'હિન્દ' નામના એક સંસ્કૃત ગ્રંથનું અરબી ભાષામાં 'સિન્દ' તરીકે ભાષાન્તર કરવામાં આવ્યું હતું. ચાકુબ નામના એક મુસલમાન ગ્રંથકર્તાએ તે ભાષાંતર ઉપરથી એક જ્યોતિષશાસ્ત્ર રચીને, તેનો ફેલાવો અરબસ્તાન-ધરન અને ઇજિપ્ત સુધી કર્યો હતો.

'ઉત્ત-અબ્બ-અબ્બાહિત્ત-કાતુલ-અત્ત' નામક અરબી ભાષાન્તર-ગ્રંથમાં આર્ય-શાસ્ત્રીઓ વિશે લખ્યું છે કે- 'ભારતવર્ષના ગણિતશાસ્ત્રીઓ-વૈદ્યો અને જ્યોતિષશાસ્ત્રીઓ હરહંમેશ ભારતવર્ષથી બગદાદ આવીને જમદાદના ખલીફાની રાજસભામાં ભારતીય શાસ્ત્રો ઉપર આરબ પડિતો સાથે ચર્ચા તથા વાદવિવાદ ચલાવતા હતા. આરબ પડિતો આર્યશાસ્ત્રીઓના શિષ્યો હતા. અરબસ્તાન તથા ધરનમાં ગણિતશાસ્ત્ર-ખગોળ-રસાયન-શિલ્પશાસ્ત્ર તથા યંત્રકલા-

એને લગતી જે વિદ્યાઓ બહોળા પ્રમાણમાં પ્રચલિત થઈ હતી તે ભારતીય આર્ય પંડિતોનેજ આહારી હતી.

વળી એ પુસ્તકમાં ખલીફા-હારુન-અલ-રશિદ અને ભારતીય વેદ 'મંક' વિષે એવું લખ્યું છે કે- 'બગદાદના પ્રસિદ્ધ ખલીફા હારુન-રશિદ [ઇ. સ. ૭૮૬-૮૦૮] એકાએક જીવંતેલુ રોગમાં પટગાઇ પડ્યા. આરબવૈદ્યોએ અનેક ઉપચારો કર્યા છતાં ખલીફાને જરા પણ આરામ ન થયો. આ રીતે આરબવૈદ્યો ન્યારે રોગોપચારમાં નિષ્ફળ નીવડ્યા, ત્યારે હારુન-અલ-રશિદની નગર ભારતભૂમિ પર દોડી; અને તે રોગ મટાડવા વિખ્યાત ભારતીય વેદ 'મંક' ને આમંબલુ પાડ્યું. મંકના ઉપચાર તથા ઔષધોથી ખલીફાનો જીવંતેલુ રોગ નખમાંથી પથ્થુ જતો રહ્યો અને સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થતાં ખલીફા હારુન-રશિદને અતિ આનંદ થયો. તેણે વૈદ્યરાજ મંકને પુષ્કળ દાનમો આપ્યાં અને રાજસભામાં 'પંડિત 'નુ' બિરુદ અર્પણ કર્યું'.

એ ગ્રંથમાં કેટલાક ભારતીય પંડિતોના નામનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં 'મંક'-'કંક' અને 'બાખર'નાં નામો સુખ્ય છે. 'મંક' એ 'માણિક્ય' અને 'બાખર' એ 'ભારતકર્યાચ' હોવા નોંધએ એમ રહેજે કલ્પી શકાય એમ છે. આગળ જતાં એ ગ્રંથમાં દાદર, જખહર, રાહ, અંકર, અનદિ, સંક, જંગમરી, જ્યોદર, સાનાક, સનગદાલ નામના ન્યોતિપીઓ અને વૈદ્યોનું ભારતીય પંડિતોના વિષયમાં વર્ણન કર્યું છે. આ નામો અરબી ભાષામાં વિકાર પામી ગયાં છે તે શ્લોકે સમજી શકાય તેમ છે. વળી એ ગ્રંથમાં ભારતભૂમિમાંથી અરબસ્તાન-ધરાન અને મીસર ગયેલા 'સિરક'-'સસદ' અને 'રીદાન' નામના ત્રણ મહાન ભારતીય વૈદકગ્રંથોનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે ગ્રંથો ચરક, સુશ્રુત અને નિદાન સિવાય બીજા કયા હોઈ શકે ?

બાદશાહ હારુન અલ રશિદ સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા અનેક ગ્રંથોનાં અરબી તથા ફારસી ભાષામાં ભાષાંતર કરાવ્યાં હતાં અને તેમાં ચાલુક્ય તથા સુશ્રુતકૃત 'વિષ ચિકિત્સા' નો પણ સમાવેશ થતો હતો. એ જ અરસામાં ચાલુક્યકૃત 'પશુ ચિકિત્સા' અને ચરકકૃત 'ચરક-સંહિતા'નો પણ અરબી ભાષામાં અનુવાદ થયો હતો. સુશ્રુતકૃત પશુ-ચિકિત્સા વિષયક એક બીજા ગ્રંથનું પણ સને ૧૩૮૧ માં અરબી ભાષામાં ભાષાંતર થયું હતું.

અલ્લમામમ નામનો ખલીફા ન્યારે અરબસ્તાનમાં રાજ્ય કરતો હતો, ત્યારે એક સંસ્કૃત બીજગણિતનું અરબી ભાષામાં ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું હતું. બીજગણિતના ભાષાંતર થયેલા એ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં એવું લખવામાં આવ્યું હતું કે, '-૧-૨-૩-૪-૫-૬-૭-૮-૯' ઇત્યાદિ અંક ગણવાની પદ્ધતિ અને રીત તથા એક-દ્વિ-ત્રિત અને સદશ્ચ ઇત્યાદિ દશના પાવાની સંખ્યા ગણવાની જે પદ્ધતિ સર્વત્ર પ્રચલિત હતી, તે પ્રથમ ભારતવર્ષના આર્યોએજ ઉત્પન્ન કરી, અને ત્યાંથી તે પદ્ધતિનો પ્રચાર અરબસ્તાન-ધરાન-ચીન-મીસર અને સ્પેનદ્વારા યુરોપખંડમાં થવા પામ્યો હતો.'

અરબી-ફારસી બીજગણિતનો એ ગ્રંથકર્તા એટલો તો સ્વીકાર કરી ગયો છે કે, 'પ્રથમ આરબોએ ભારતના આર્ય પંડિતો પાસેથી એ વિદ્યાઓનો રીતસર અભ્યાસ કર્યો તે પહેલાં આરબ પ્રજા એ વિદ્યાથી તદ્દન અજાત હતી. અરબસ્તાનમાં ભારતીય વિદ્યાઓનો પૂરો પ્રચાર કર્યા પછી તે વિદ્યા અને તેના જુદા જુદા વિષયો તથા તેની અન્યરચના આરબોદ્વારા બગદાદથી ઊપડી છેક સ્પેનના કોર્ડોબા નગર સુધી ફેલાવા પામી હતી.'

'પ્રુલાસત-ઉલ-હિસાબ' નામના એક બીજા અરબી ભાષાંતર ગ્રંથના નિવેદનમાં ૨૫૪૮ આલેખવામાં આવ્યું છે કે, 'આજે અરબસ્તાન તથા ધરાનમાં જે વિદ્યાઓ-ગણિતશાસ્ત્ર,

વૈદકશાસ્ત્ર અને ન્યોતિપથશાસ્ત્ર-શિખવવામાં આવે છે તે વિદ્યાઓની મૂળ જન્મભૂમિ ભારતવર્ષ છે. ભારતમાં એ વિદ્યાઓ ઉત્પન્ન થઈ તે પહેલાં જન્મતી કોઈ પણ પ્રગતે એ વિદ્યાઓ વિશે લેશ પણ માહિતી નહોતી. ભારતમાં પ્રથમ એ વિદ્યાઓ જન્મી અને ભારતીય પંડિતો પાસેથી આરંભ પડિતો એ વિદ્યાઓ શીખ્યા. તેમણે સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં ભાષાન્તર કર્યાં, અને તે દ્વારા એ વિદ્યાઓ દેશ-પરદેશમાં ફેલાવો પામી. ફારસી-અરબી શીખવનાર અમારો મુન્શી [શિક્ષાગુરુ] ખરેખર પ્રાચીન આર્ય શિક્ષકનો નમૂનો છે. ’

આલ્બેર્ટની [અરબી ભાષામાં અલ-નીઝની. સને ૯૭૦ થી ૧૦૩૮] નામનો એક આરંભ પડિત ન્યોતિપથવિદ્યા શીખવાના આશયથી ઇ. સ. ૧૦૩૦ માં ભારતમાં આવ્યો હતો. તેણે પાછળથી ભારતીય સાંખ્યપદ્ધતિ અને યોગ વિષયના એકેએક ગ્રંથનું અરબી ભાષામાં ભાષાન્તર કર્યું હતું. ઉપરાંત તેણે પોતાની ભારત-યાત્રા દરમ્યાન જે ભારતીય સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો તે સંબંધી કેટલાંક સંસ્કૃત પુસ્તકોમાંથી પણ અરબી ભાષામાં તરજુમો કર્યો હતો. અલ્બેર્ટનીના એ તરજુમા દ્વારા ભારતીય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રથી જગત પૂર્ણ વાકેફ થયું હતું.

અરબસ્તાનના ખલીફા આબુસાલેહ અલ્બેર્ટનીનાં કેટલાંક અગત્યનાં પુસ્તકો વાંચી કાઢ્યાં હતાં, અને તેથી તે ભારતીય સાહિત્ય-લેખનપદ્ધતિ, અંકગણિત, ખીજગણિત, અને વૈદકશાસ્ત્ર-ઉપર એટલો તો મુગ્ધ બન્યો હતો કે તેણે પોતાની સલામાં વિરાજતા આરંભ પંડિતોને કેટલાક વિશેષ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંથી અનુવાદ કરવાનો હુકમ કર્યો. આબુસાલેહ કેટલીક ભારતીય વિદ્યાપદ્ધતિઓ મક્કા તથા અરબસ્તાનની મુખ્ય પાઠશાળાઓમાં ફરજિયાત દાખલ કરાવી. અરબસ્તાનમાંથી ઊપડી એ વિદ્યાઓ ધરાનમાં પ્રસરી. ધરાનમાંથી એ વિદ્યાઓ ચીન-જાપાન તથા તિબેટમાં ગઈ. એ વિદ્યાઓ દ્વારા ચીના લોકો આકાશમાંહેના તારા-નક્ષત્ર અને સૂર્ય-ચંદ્ર વિશે કાંઈક જાણતાં શીખ્યા. ઇ. સ. ૧૧૦૦ માં તો એ વિદ્યા સમગ્ર એશિયામાં ફેલાવો પામી ગઈ. એશિયાખંડમાંથી એ વિદ્યા સને ૧૧૫૦ માં આફ્રિકામાં ગઈ, અને હજીપતના એલેક્ઝાન્ડ્રિયા નગરના વિશ્વવિખ્યાત વિદ્યાલયમાં પહોંચી ગઈ. આફ્રિકાના મૂર લોકોએ જ્યારે સ્પેન છૂટીને કોર્ડોબા નગરમાં રાખ્યું સ્થાપ્યું હતું, ત્યારે સ્પેનમાં ઈસ્લામી સંસ્કૃતિનું ભારે ભરે હતું. મૂર રાજ્યકર્તાઓએ એલેક્ઝાન્ડ્રિયાના વિદ્યાલયને અનુસરીને સ્પેનમાં એક પાઠશાળા સ્થાપીને તરતજ ભારતીય શાસ્ત્રો અપનાવી લીધાં. સ્પેનના એ વિદ્યાલયમાં ભારતીય શાસ્ત્રોનાં અરબીમાં અનુવાદિત થયેલાં પુસ્તકોજ ચાલતાં હતાં. સ્પેનની પાઠશાળામાંથી છટકી એ વિદ્યા આખરે આખા યુરોપખંડમાં પ્રસરી જવા પામી.

સને ૧૧૦૦માં યુરોપ ધણોજ પછાત ખંડ મનાતો. તેને વિદ્યાઓ માટે ખીજ લોકો પર આધાર રાખવો પડતો હતો. યુરોપની કેટલીક પાઠશાળાઓમાં સ્પેનદ્વારા ભારતીય વિદ્યાપદ્ધતિ દાખલ થઈ અને ધીમેધીમે યુરોપવાસીઓ જેમ જેમ જાગૃતિમાં આવતા ગયા તેમ તેમ અરબી ભાષામાંથી યુરોપીય ભાષામાં ભાષાન્તર કરવા લાગ્યા. લીઓનાર્ડો નામના એક યુરોપીય પંડિતે ૧૨૦૧ માં ભારતીય વિદ્યાઓ શીખવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને આફ્રિકા ખંડમાં આવેલા બાંજરા (અરબી ભાષામાં બર્બર) દેશમાં જઈ અરબી ભાષામાં ભાષાન્તર થયેલાં ભારતીય ખીજગણિત અને ખીજ અગત્યનાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો. તે પછી રવદેશ પાછા ફરતાં લેટિન ભાષામાં પ્રથમ ભાષાન્તર કરીને તેણે એ શાસ્ત્રોનો યુરોપમાં પ્રચાર કરવા માંડ્યો. આ રીતે ભારતભૂમિનાં મહામૂલ્યાં શાસ્ત્રો સમગ્ર યુરોપિયા અને ઉત્તર આફ્રિકામાં પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યાં.

‘ડાયોફેન્ટસ’ નામના એક ગ્રીક ગણિતશાસ્ત્રીએ ગ્રીસદેશની જહોજહાલીના સમગ્રે ભારતીય બીજગણિતની વિદ્યાનો પ્રથમ પહોં રોપતાં એટલું તો કબૂલ કર્યું હતું કે, - ‘ભારતીય બીજગણિતવિદ્યાથી ગ્રીક વિદ્યાર્થીઓ, ગ્રીક પંડિતો અને ગ્રીક રાજવીઓ બીજાં બ્રાહ્મી અવનતું શીખી શકશે. આપણે લવિષ્યમાં તેમાંથી એક એવી વ્યવસ્થા વિદ્યાન ઉત્પન્ન કરીશું કે જે માનવ-જાતને બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડશે.’ ડાયોફેન્ટસે ભાષાન્તર કરેલાં પોતાનાં પુસ્તકોમાં ભારતના બીજગણિતશાસ્ત્રમાંનાં પ્રમાણોનો વારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો હતો, અને તેથી તેના લખના પ્રમાણે એ વિષયમાં પ્રાચીન ગ્રીક પંડિતો ભારતીય વિદ્યાવિશારદ આશીના શિષ્યો સમાન લેખાતા હતા.

સુવિખ્યાત પંડિત પાયથેગોરાસે અંકગણિતના એક ભારતીય ગ્રંથનું ભાષાન્તર કરતાં નિવેદનમાં જણાવેલ છે કે- ‘ભારતવર્ષની અંક ગણવાની પદ્ધતિ સાથે અમે સંપૂર્ણ એકમત થઈએ છીએ, અને તે વિદ્યાનો અભ્યાસ ગ્રીસદેશની તમામ પાઠશાળાઓમાં દાખલ કરીએ છીએ. આથી ભારતપુત્રોની જેમ ગ્રીસના યુવાન વિદ્યાર્થીઓના જ્ઞાનમાં અંકગણિત અને બીજગણિતથી વિશેષ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થશે.’

‘રામાયણ’ અને ‘મહાભારત’નાં ભાષાન્તરો તો જગતની ઘણીખરી ભાષાઓમાં થઈ ચૂક્યાં છે. શહેનશાહ અકબરે પણ ‘મહાભારત’નું ફારસી ભાષામાં ભાષાન્તર કરાવ્યું હતું. એ પુસ્તકની આબેહુમ નકલ અત્યારે જયપુરના મહારાજા પાસે છે. અકબરશાહે ફારસી ‘મહાભારત’માં સમયાનુસાર કેટલાક ચિત્રકારો પાસે સુંદર ચિત્રો દોરાવી તે પુસ્તકમાં મૂક્યાં હતાં. એમાંનાં કેટલાંક સુંદર ચિત્રોના ફોટોગ્રાફ લગભગ ૪૦ વર્ષ પહેલાં લન્ડનના એક પ્રસિદ્ધ ફોટોગ્રાફર મી. ગ્રીગે જયપુરની યાત્રા દરમ્યાન લીધા હતા. એમાંનાં કેટલાક કલામય ફોટોગ્રાફ-ચિત્રો અને તે ઉપરથી તૈયાર કરવામાં આવેલાં તેલ-ચિત્રો અત્યારે જયપુરના આલ્બર્ટ હોલની બીંત શોભાવી રહ્યાં છે.

સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રતિભાશાળી વિદ્વાન સર વિલિયમ જેન્સ ગર્થ સદીની અધવચમાં યુરોપખંડમાં થઈ ગયો. તેણે ‘મનુસ્મૃતિ’ મહાકવિ કાસિદાસકૃત ‘શાકુન્તલ’ તથા એવાં બીજાં ઘણાં સંસ્કૃત પુસ્તકોનું અંગ્રેજી ભાષામાં ભાષાન્તર કર્યું હતું. ત્યારથી સંસ્કૃત ભાષાનું માધુર્ય તથા શૈલી અને પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃત લેખનપદ્ધતિ તરફ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો તથા પ્રજાનું લક્ષ ખેંચાયું હતું.

કલકત્તામાં ‘ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી’ની સને ૧૭૮૮ માં પ્રથમ સ્થાપના કરવામાં આવી, ત્યારથી એ સોસાયટીએ પ્રથમ મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથો જેટલા હાય લાગ્યા તેટલા છાપીને પ્રસિદ્ધ કરવાનો શત્રુત્વ પ્રવાસ આરંભ્યો હતો. તે પછી એ મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં ભાષાન્તરો પ્રગટ કરીને પણ એ સોસાયટીએ ઉપયોગી સેવા જાળવી છે.

સને ૧૮૮૮ માં પેશાવરના સુફીઝાદ નિલાગમાં જાકરાલી ગામની પાસે કેટલાક પત્થરોની નીચે દટાયેલું પ્રાચીન ભારતીય ગણિતશાસ્ત્રને લગતું એક પુસ્તક મળી આવ્યું હતું. એ પુસ્તકની ભાષા ઉકેલવા માટે પંજાબ સરકારે કલકત્તાની એક સ્કુલના પ્રિન્સિપાલ ડો. હોર્નેલ ઉપર એ પુસ્તક મોકલી આપ્યું હતું. એ પુસ્તકની ભાષા ઉકેલીને ‘એન્ડ્રીકવેરી’ નામના માસિક પત્રમાં ડો. હોર્નેલે વર્ણન કરતાં જણાવ્યું હતું કે—‘આ પુસ્તક અતિ પ્રાચીન છે અને તેનાં પૃષ્ઠો ‘અર્ચ’ નામના એક વૃક્ષની છાલનાં બનાવેલાં છે. કેટલાંક પાનાંઓ ચૂંથાઈ-વીંખાઈ ગયાં છે, કેટલાંક ફાટી ગયાં છે; એટલું જ નહીં પરંતુ તે પુસ્તકનો આદિ તથા અંતનો ભાગ ક્યાંક ગુમ થઈ ગયો છે. આ ગ્રંથ ભારતની જહોજહાલીના સમયે-ઈ. સ. ના પ્રથમ સદીમાં કોઈ ભારતીય વિદ્યાવિશારદના હાથે લખાયેલો છે. આ પુસ્તકમાં ગણિતશાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર અને વેદકશાસ્ત્ર સંબંધી વિપુલ માહિતી આપવામાં આવી છે. પુસ્તકના દરેક ઉપજા ભાગમાં ‘શ્રી શારદા’ અને ‘સરસ્વતી’ની

સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. આ આખું પુસ્તક ઓકમાં લખવામાં આવ્યું છે. પુસ્તકનાં કેટલાં પૃષ્ઠો વાંચતાં જણાય છે કે પાંચમા સૈકામાં હિન્દુસ્તાનમાં ગણિતશાસ્ત્રના લખાણોમાં 'આર્યો' જાહેરો ખૂબ જ ઉપયોગ થતો હતો. પુસ્તકની ભાષા મિશ્ર સંસ્કૃત હોય તેમ જણાય છે. કદાચ પ્રાચીન કાળમાં વાચક પ્રાંતોમાં વપરાતી પ્રાકૃત ભાષાઓ હોય. એ પુસ્તકમાં સિક્કાઓનાં નામ તરીકે વારંવાર 'દિનાર' અને 'દ્રામ' શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો છે. પ્રથમ શબ્દ લેટિન 'દીનેરિસ'ને હિન્દુ આંકાર છે. ઓમાં એમ પણ લખ્યું છે કે ઇ. સ. ના પ્રથમ સૈકામાં અને ત્યારપછી ત્રણ સૈકાઓ સુધી આ સિક્કાઓ ઉત્તર-ભારતમાં ફેલાવે પામ્યા હતા. કેટલાક સ્થળે x જેવું નિશાની એટલે કે ગુણાકાર-આદ્યાકી કરવાની વ્યાખ્યા પણ આપવામાં આવી છે. નોકરોના પગાર કે ગણુષા તથા સોના-રૂપાના દાગીનાઓની ગણતર તથા જોળ કેમ કરતાં તેને લગતા કેટલાં મુદ્દર પણ સચોટ નિર્ધારણ પણ લખવામાં આવ્યા છે, જે અત્યારે પણ મોટે ભાગે રાખવા જેવા કિંમતી છે. વળી એ પુસ્તકમાં એવું જણાવ્યું છે કે પ્રાચીન આર્ય ગણિતશાસ્ત્રને લગતાં પુસ્તકોમાં સપ્તાહ દિસાખ દશાંશ અને વીશાંશ પદ્ધતિ પ્રમાણે જ ગણવામાં આવતા-એ ઘણી આશ્ચર્યજનક વાત છે. આ પુસ્તકની રચના કોઈ મહાન આર્ય ગણિતશાસ્ત્રીએ કરી હોય એમ તેની ભાષા અને લેખનપદ્ધતિ ઉપરથી લાગે છે. અન્યકતોનું નામ ગુપ્ત યયું છે આ પુસ્તકનાં ભાષાન્તરો અરબી-ફારસી-ગ્રીસી-ચીનાઈ ઇત્યાદિ ભાષાઓમાં થયેલાં છે. આ પુસ્તકની એક નકલ બાગદદમાં પણ મોકલવામાં આવી હતી તેમ ઓમાં લખ્યું છે. આ ગ્રન્થ જરૂરમાં શી રીતે દટાઈ જવા પામ્યો તે વિશે અનુમાન કરતાં એમ જણાય છે કે લગભગ એક હજાર વર્ષની હસ્તી પછી એ પુસ્તક ખાસ ધરોહાથી દાટી દેવામાં આવ્યું હતું. દ્રવ્યજોળ અને મૂર્તિજોળક મુસલમાન બાદશાહ મહમૂદ ગઝનવીએ ઇ. સ. ૧૦૨૩ માં પ્રથમ ત્યારે હિન્દુસ્તાન પર સ્વારી કરી, ત્યારે તેનું સૈન્ય ખેંચરવાઈ ઓળંગીને ખેસાવરના મુકરાઈ વિભાગના ખાકરાલી ગામ પાસે પહાવ નાખી પડ્યું હતું તે સમયે આ અમૂલ્ય ભારતીય ગ્રન્થની ખાનાખરાબી કરી તેને પત્થરોની વચ્ચે આવેલી બેખાંમાં દાટી દેવામાં આવ્યો હતો-એવા ધ્વંસાદાયી કે ભારતવર્ષન આયોની રૂઢીસઢી અંતિમ કીર્તિ આ પુસ્તકદ્વારા હવેથી વિદેશમાં પ્રસરી ગઈશે નહીં.

યયું પણ તેમજ. એ પુસ્તક દટાઈ ગયાની સાથેજ ભારતીય શાસ્ત્ર અને સંસ્કૃતિનું પણ ઝડપાટન થઈ ગયું-જે સંસ્કૃતિ આજ દિવસ સુધી કદી પાછી ઊભી થઈ જ નથી.

પરંતુ ભારતીય શાસ્ત્રોમાંથી જ-એલાં યુરોપ-એશિયાનાં સમગ્ર શાસ્ત્રો વિશે અંતમાં એટલુંજ લખવું બસ થઈ પડશે કે- ભારતીય બીજગણિત તથા અંકગણિત, અરબસ્તાનનાં કનુક વર્ષની અંકની રીત અને પ્રાચીન ગ્રીસ દેશની અંકગણિતની પદ્ધતિના પ્રચારથી જગત ભરમાં પ્રાચીન મનુષ્યોને જે મહા જ્ઞાન ઉપનન થયું હતું, તેથી એ શાસ્ત્રોદ્વારા અર્વાચીન યુગના સર્વ મનુષ્યોને વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને પ્રાકૃતિક જ્યોત્સના તથા ખગોળ સમર્જવાં સહેલાં બન્યાં છે. પરંતુ જો પ્રાચીન યુગમાં આર્ય વિદ્યાવિશ્વરોનો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો અને ગણિતશાસ્ત્રો મનુષ્યોના જાણવામાં ન આવ્યાં હોત તો અર્વાચીન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો જે વિકાસ થયો છે તે થવા પામત નહીં. અને જો ભારતીય શાસ્ત્રોનો પ્રચાર ભાષાન્તર દ્વારા વિદેશમાં ન થયો હોત તો આજે મનુષ્યની જીવિ ઉપર જે જગત પ્રકાશ ફેંક્યો છે તે ફેંકત નહિ. આ રીતે, અર્વાચીન યુરોપમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો જે વિકાસ થયો છે તે પ્રાચીન ભારતીય શાસ્ત્રો અને તેનાં ભાષાન્તરોને આભારી છે.

એક અંગ્રેજ કવિએ કહ્યું કે છે સૌદર્શની વસ્તુ હમેશ માટે આનંદમયી છે. પણ સાથે સાથે જો તે સૌદર્શનથી વસ્તુ પોતાના નમ્બી કરેતા અસ્તિત્વ ન હવે આગળી જાય તો તે જીવની જની જન છે. આવી એક વસ્તુ વાળ છે તેથીજ કેટલાક લોકો તેને માટે મરી પડે છે તો કેટલાકને તે ન જરાપણ જરૂર લાગતી નથી. દારૂના વાળ વધે તે જેમ અનિચ્છીય છે તેમ વાળ ન જોને ને દાન પડી જાય તે પણ ચિતાજ્વળન છે. શરીરના અચુક ભાગમાં તેની દાખરીથી એક વ્યક્તિ કદાગે છે તો બીજી વ્યક્તિ જે સ્થળે વાળ ન જાગતા હોય તે સ્થળે બિળા માટે તત્તમે છે એમ માનમાં તો હજારો માર્ધન ની જમીન પર ની તથા દરિયાપર ની મુઆફરી કરી શકાય. ઉત્તરકુશમાં આ જાતા નાચ તથા સગીત, દોગડા ની રુદ્ધ વિના દનિજીધુરમાં સાબળી શમન. જેમ 'શેન' ના એક લાગકાથી મનુષ્યજનિતો નાશ કરી શકાય—આ અને આની વિના ની અદ્ભુત મોલો મનુષ્ય ન ગમી શકે તેટલી છે. વસ્તુ નિરપેક્ષની વાળનો સત્વર નાશ કરે તમા જના વાળ ન હોય ત્યાં ઉપાડી શકે તેવી દના માન વિજ્ઞાનવેત્તાઓના પાત્રાગાર રી છે. આ નું અસંગત પરિણામ આ પુ નથી—તે જરૂર દયાજનન છે તે ની મોઝના પાડી શરૂ નહિ આવે. વૈનાક્ય ચિતામણિ જે શાધ તેના પ્રતિ મનુષ્યજનિત કેટની કૃતરાતાની દૃષ્ટિથી જાશે? ખરખર પોતાના જાતિભાવ ની ગણનામાં તે માદમ કસુરો અચના મનુષ્ય—દુખના બીજન નિવારન જેટલો જ ઉચ્ચ ગણાયો એ આશ્ચર્યસ્પદ સમ્પે છે કે 'અમેરિકન લોકો દરરોજ ૫૦,૦૦૦ ટન નિરપેક્ષની વાળ દૂર કરે છે. હમેશા હજારો દાસિયા માયાના એન્ટરેને વાળને પુષ્ટિ આપે તેના દ યો ધમે છે. વાળને દૂર કરવા તથા વાળને વધાવવા—આ બન્ને કાર્યોમાં હજારો અમેરિકનોને રોજ મરે છે.' આવી મનુષ્યજનિત માટે આ રમૂજ આકડા કેટલા યાય તે ની જરા કલ્પના તો કરો.

સરેરાશ એક આ પોતાના વાળ માટે હમેશા એક કનાકનો સમન ચિતાવે છે, જો નિદાગીભરની ગણતરી કરીએ તો તે આકડો ૨૫,૦૦૦ કનાકનો આવે છે. પુરો સ્ત્રીઓ કરતાં ઓછો સમય માટે છે.

શરીર પરના વાળ ગણતા ત્રીસ લાગે એની તમામ લોકોની માન્યતા છે. પણ થોડાકલાએ આ મહાભારત કાર્ય માટે ઉપાડી પૂર કર્યું છે તેઓ કહે છે કે સામાન્ય મનુષ્યના શરીર પર લગભગ ૩૫૦,૦૦૦ વાળ તથા માથા પર લગભગ ૧૧૦,૦૦૦ વાળ હોય છે. સ્ત્રીઓના માથા પર પુષ્પોના માથા કરતા વધારે વાળ હોય છે. ગોરી સ્ત્રીને કાળી સ્ત્રી કરતા વધારે વાળ હોય છે. ગાતા વાળવાળા લોકોને ઓછામાં ઓછા વાળ હોય છે તેમના માથા પર ઘણી વખત ૮૦૦૦૦ થી વધારે વાળ હોતા નથી, ત્યારે ગોરા રંગ ની સ્ત્રીઓને કેટલીક વખત ૧૪૦,૦૦૦ વાળ હોય છે. બધી જાતના વાળ જોતા સામાન્ય મનુષ્યના માથામાં દર ચોરસ ઇંચે ૧,૦૦૦ વાળ હોય છે.

વાળનું બધાંજી હીની કુગળીના જેવું છે. કુગળીના પાન તે વાળ અને કુગળીનો દડો તે વાળનું મૂળ. દરેક વાળ કંઈક પદાર્થની બનેલી સીસી નળી જેવો ઓઠેવેસે અંશે હોય છે અને તેને મૂળ, થડ અને અંશી હોય છે. કદના જેવું મૂળ આમડીના હિપ્પટમાં હોય છે તેની સાથે અમીની ગાંઠો જોડાયેલી હોય છે તેમથી થતો સાવ વાળનું પોષણ કરે છે તથા તેને અધ્યક્ષિત રાખે છે. વાળના જી. જી. ૨૨ હોય છે—કાળો, બૂઝો, વાલ વિગેરે.

જ્યારે માણસના વાળ ઊગતા હોય અને કપાતા હોય તે દરમિયાન સફેદ થઈ જાય તો તે ધોળાપણનો અર્થ એ કે વાળના મૂળમાં નવા ઊગતા વાળને રંગ પૂરો પડી શકતો નથી. કેઈ વાર એક રાતસાંજ માણસના વાળ ધોળા થઈ જાય છે. તેનો અર્થ એ કે રંગને ઢાંકી દેતા ગેસના પરપોટાની અચાનક વૃદ્ધિ થઈ છે.

વાળ નિર્જીવ છે. ફક્ત મૂળિયાંજ સજીવ છે. સાંભળવામાં વિચિત્ર લાગે તેવી વસ્તુ એ છે કે દરિયાઈ ધોડાની દાંડીના વાળ મનુષ્યની દાંડીના વાળ જેવાજ પદાર્થના હોય છે. તેવું બહુ પ્રાણીઓના સંબંધમાં છે. દાંડીના પગના નખ અને ગેંડાનાં તથા જળપાડાનાં શીંગડાં પણ આ વાળના વિભાગમાં આવે છે.

જુદાજુદા પ્રકારની વિશિષ્ટતા પ્રમાણે મનુષ્યજાતિના વિભાગો પાસવામાં આવ્યા છે. તે વિભાગોમાં વાળનું મહત્ત્વ કંઈ ઓછું નથી. જો કે જે જાતિ (સ્ત્રી અને પુરુષ) માં વાળના જથ્થા અને બંધારણમાં બહુ ઓછો તફાવત પડે છે. પરંતુ આકાર, રંગ અને સામાન્ય સમાનતામાં પડતા તફાવતે વાળને માનવ-જાતિશાસ્ત્રમાં આટલું મહત્ત્વ આપ્યું છે. દૂંકા અને ગુન્જાવાળા વાળ સામાન્ય રીતે જાનના જેવા કહેવાય છે અને જેનો રંગ કાળો ભમ્બર હોય તે, ઓસ્ટ્રેલિયનો તથા હિંદના મૂળ વતની સિવાય, બધી કાળી જાતિઓની વિશિષ્ટતા છે.

સીધા, લખડા, લાંબા અને ખરબચડા વાળ પીળી જાતિઓ-ઝીનાઓ, મંગોલ અને અમેરિકાના ઇન્ડિયનોના હોય છે.

વાંકડિયા, નરમ અને રેશમ જેવા સુવાળા વાળ યુરોપિયનોના હોય છે. સામાન્ય રીતે આ વાળ સફેદાધવાળા હોય છે, જો કે તેમાં પણ કાળા, ભૂરા, લાલ માલુમ પડી આવે છે.

દરેક રીતે સુંદર કહી શકાય તેવા વાળ ઉત્તર-યુરોપના રહેવાસીઓમાં વધારે પ્રમાણમાં મળી આવે છે, પણ દક્ષિણવાસીઓમાં બહુ જૂઝ માલુમ પડે છે. ડૉ. જહોન બેડોની ગણતરી પ્રમાણે દર ૧૦૦ સ્કોટમાં ૧૬, ૧૦૦ અંગ્રેજોમાં ૧૩ અને ૧૦૦ ઇટાલિયનોમાંથી ફક્ત બે ગેરા રંગના હોય છે.

લાલ વાળની ઝૂંપી પડતી હોય તેવી જાતિઓ જગતમાં નથી. ઓસ્ટ્રેલિયા તથા તારમાનિયાના લોકોને પુષ્કળ વાળ હોય છે. ગીચતામાં તેમનાં માથાં વાળનાં ગૂંચળાં જેવાં હોય છે. તેમની પછી હિંદની પહાડી જાતિઓ તથા ટીબેટ આવે છે અને ત્યારપછી જાપાનના અનુ અને પછી રશિયાના ખેડૂતો. ઓજમાં ઓછા વાળ વાળી પીળી જાતિઓ હોય છે. તે જાતિના પુરુષોને કહેવા પૂરતી પણ દાંડી લાગેજ હોય છે. દાખલા તરીકે અમેરિકાના ઇન્ડિયનો તથા મેંગોલ લોકો. નીઝોલ્ડ લોકોને વચગાળાના કહી શકાય પણ સામાન્યતઃ તેઓ વાળ વિનાના તરફ વધારે પ્રમાણમાં હોય છે.

કવિઓએ અને લેખકોએ વાળની પ્રશસ્તિ જેવી તેવી કરી નથી, તે આપણા સાહિત્યનાં અનેક પુસ્તકોમાં લખેલ મળી આવશે.

ચીનની મહાન દીવાલ પર દેખરેખ રાખનારા એક સરદારે જ્યારથી વાળનો ક્ષય તરીકે ઉપયોગ શોધી કાઢ્યો ત્યારથી વાળ વધારવા માટેનાં, તેને સુશોભિત બનાવવા માટેનાં તથા તેને દૂર કરવાનાં સાધનો શોધકો ખોળી રહ્યા છે. વ્યક્તિગત વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટેની આધુનિક સ્વતંત્રતા તથા રસને અંગે સ્ત્રીઓના માથાના વાળ ઉપરના ચણગારો માટે અનેક પ્રકારની વિવિધતા જન્મી છે. વાળ લાંબા રાખવા કે દૂંકા રાખવા, ગૂંચળાંવાળા રાખવા કે સીધા રાખવા તે માટે દરેક સ્ત્રીમાં જુદી જુદી રીત હોય છે. તેમ જુદી જુદી પ્રજામાં જુદી જુદી રીત હોય

છે. દાખલા તરીકે મુરોપિયન સ્ત્રીઓમાં લાંબા વાળ રાખવાની ફેશન લાગ્યેજ હોય છે. સામાન્ય રીતે તે ટૂંકા વાળ રાખીને આકર્ષક રીતે ઓળે છે. ત્યારે હિંદી સ્ત્રીઓનો કિસ્સો ભુલ્લગ પ્રકારનો છે. તેઓ વાળ એટલા લાંબા રાખે છે કે કેટલાક કિસ્સામાં તો ઘૂંટણ સુધી પહોંચે છે. પછી તે વાળનાં ચૂંચળાં વાળી સરસ અંબોડો બાંધે છે. તેમાં ફૂલ નાખીને તેને વધારે આકર્ષક બનાવવામાં આવે છે.

કળામય વાળ કાપવામાં જેણે વધારેમાં વધારે ફાળો આપ્યો છે તે પારિસનો એન્ટોનાઈન પહેલાં સ્થપતિ હતો. તેણેજ સ્ત્રીના માથાને સ્થાપત્યનો દેખાવ આપ્યો છે.

• જરા વિચિત્ર લાગે તેવી વાત છે છતાં પારિસમાં વિચિત્ર સ્ત્રીઓની કલ્પ છે. તેનું નામ 'રાતા વાળવાળી સુંદર સ્ત્રીઓની કલ્પ' છે. તેનાં સભ્યો ફક્ત રાતા વાળવાળા પુરુષો સાથેજ લગ્ન કરી શકે છે. વર્ષો પહેલાં આ કલ્પની રાજ્યાત મિસ મિલ્ફોડ કેંચુલે કરી હતી. તે હજુપણ તેની પ્રમુખ છે. કલ્પના સભ્યોની સંખ્યા મર્યાદિત-માત્ર તેરનીજ-છે. પરંતુ મૃત્યુ અથવા ગેરલાયકાતને અંગે જગ્યા ખાલી પડે ત્યારે સભ્યો તરીકે નોંધાવા માટે મોટી સંખ્યાનાં નામ રાહ બેઠાં પડ્યાં છે. દર અઢવાડિયે કલ્પમાં બોગન થાય છે ત્યારે સભ્યો પોતાની સાથે લાલ વાળવાળા પુરુષમિત્રને લાવે છે.

કલ્પની દૈન માન્યતા છે કે લાલ વાળવાળા પતિઓ બહુજ પત્ની-પરાયણ નીવડે છે, અને આ સંબંધી આંકડા બેઠા કરી એમ બતાવી આપ્યું છે કે લગ્ન સંબંધી કેસોમાં લાલ વાળવાળા પુરુષો ઓછામાં ઓછા સડોવાયલા હતા અને એવા કેસોમાં પણ પુરુષોજ પહેલ કરનારા હતા. બીજા પુરુષો કરતાં લાલ વાળવાળા પુરુષોએ ઓછાં મૃત્યુ કર્યાં છે તેમ તેણે આંકડાથી સાબિત કરી આપેલ છે. પસંદગી ન પામેલા રંગના વાળવાળા પુરુષ સાથે પ્રેમસીલાનો પ્રતિબંધ કરવામાં આવેલ છે અને લાલ વાળ સિવાય કોઈ પણ વાળવાળા પુરુષની સાથે લગ્ન થતાં સભ્ય તરીકે બંધ થવું પડે છે.

જેમ વાળ વધારવાની જરૂર છે તેમ નકામા વાળનો નાશ કરવાની પણ તેટલીજ જરૂર છે, અને તે માટેની મુક્તિઓ આશ્ચર્ય પમાડે તેટલી મોટી સંખ્યામાં છે. ઉલ્લામાં ઉલ્લી શોધ એક જાતનું મીઠું છે જેનાથી કેળાંની છાલ માફક વાળ દૂર થાય છે. આ મીઠું જેવી વસ્તુને વીજળીથી ગરમ કરતાં તે તદ્દન નરમ બની જાય છે અને તેને ચામડી પર ચોપડવામાં આવે છે. જરા ઠંડું પડતાં તેને ઉખેડી લેતાં બધા વાળ આપોઆપ નીકળી જાય છે.

બીજી શોધ એક વિશિષ્ટ પ્રકારના મંત્રની છે. તે વિદ્યુત્પ્રકરણથી વાળને દૂર કરે છે. તારની સાથે સંબંધ ધરાવતી ઝીણી સોપને વાળમાં નાખવામાં આવે છે અને પછી વીજળીનો ધીમે પ્રવાહ ચાલુ કરવામાં આવે છે. (દરદીને આની ખબરજ પડતી નથી.) તે વાળના મૂળને કાપી નાખે છે. ડાબા હાથને પાણીમાં રાખવામાં આવે છે અને કાંડને વિદ્યુત્પ્રવાહ લગાડવામાં આવે છે જેથી જમીન સાથેનો સંબંધ જળવાઈ રહે.

વાળને યોગ્ય રંગ આપવાનું કાર્ય બહુ સામાન્ય છે. રરિમ વર્ણના લગભગ બધા રંગ કલ્પને આપી શકાય છે. એક છાપના જણાવ્યા પ્રમાણે હોલીવુડમાં ચાલતી આવતી ફેશનને અંગે વાળને સોનેરી ગ્રાંપ લગાડવાનું સ્ત્રીઓ માટે સામાન્ય મઠ પડ્યું છે. સીનેમા સ્ટાર એન ડોરકે આ પ્રથા દાખલ કરી છે.

આ રીતે વાળની શોધા અનેક સ્ત્રી-પુરુષોનાં ચિત્તને આકર્ષી રહી છે.

જ્યોતિષશાસ્ત્ર એટલે શું ?

જ્યોતિષશાસ્ત્રને છ વેદોગોમાંનું એક અંગ ગણવામાં આવે છે અને તેને વેદનું નવન કહેવામાં આવે છે. આજે આપણે જ્યોતિષશાસ્ત્ર શબ્દનો અર્થ ભાવિજ્ઞાન દર્શાવનાર શાસ્ત્ર એટલે કે ફલશાસ્ત્ર (Astrology) એ રીતે કરીએ છીએ અને તેથી આપણે જ્યોતિષશાસ્ત્રના એક અંગ માનને જ આપ્યા જ્યોતિષશાસ્ત્ર તરીકે માની લઈએ છીએ. આજે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ ફલશાસ્ત્ર (Astrology) ને બીબ્લ શાસ્ત્રો જેવાં કે ખગોળશાસ્ત્ર (Astronomy), ભૂગોળશાસ્ત્ર (Geography) વગેરેથી ભુદ્ સમજે છે; પરંતુ આપણે જ્યોતિષશાસ્ત્ર શબ્દ બહુજ વિશાળ અર્થ દર્શાવે છે. આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જ્યોતિષશાસ્ત્રના ત્રણ રકબો (વિભાગો) પાડવામાં આવેલ છે: પ્રથમ વિભાગને સિદ્ધાન્ત, બીબ્લને સંહિતા, અને ત્રીજાને હોરા કહેવામાં આવે છે. સિદ્ધાન્તમાં ખગોળશાસ્ત્ર, ભૂગોળશાસ્ત્ર, જ્યોતિષનું તત્ત્વજ્ઞાન અને ગણિત (પાત્રીગણિત અને બીજગણિત, ત્રિકોણ અને ગોલગણિત) વગેરે વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે; સંહિતા ખંડમાં તારાઓ, ભૂકંપ વગેરે ઉપરથી જન્મતનું ભાવિ જોવાનો નિર્ણય, ગૃહવિધાન, સ્વરશાસ્ત્ર, સાંમુદ્રિકશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોની ગણના કરવામાં આવેલ છે; અને હોરા ખંડમાં મનુષ્યનું ભવિષ્ય જાણવા માટેનું ફલ વગેરે વિષયો અર્થવામાં આવેલ છે. આ રીતે જ્યોતિષશાસ્ત્ર એક બહુજ વિશાળ શાસ્ત્ર છે માટે જ તેના સંપૂર્ણ જ્ઞાતાને દેવતા કહેવામાં આવે છે. સિદ્ધાન્ત અને સંહિતાને જ જાણનાર અને કેવળ દર્શાવે જાણીને જ જ્યોતિષીના આડંબર ધારણ કરનારને નક્ષત્ર-ચૂંચક કહેવામાં આવે છે.

ભૂગોળશાસ્ત્ર અને ગુરુત્વાકર્ષણ—

ભૂગોળશાસ્ત્રના કેટલાક મૂળભૂત સિધ્ધાન્તોના આઠ શોષકો તરીકેનું માન આપણે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને આપીએ છીએ કારણ કે આપણને આપણા જ્યોતિષશાસ્ત્રની પૂરતી માહિતી નથી. ‘આટલી વિશાળ પૃથ્વી કઈ વસ્તુના આધાર ઉપર રહી છે?’ આ પ્રશ્ને દુનિયાના સર્વ વિદ્વાનોને એકસરખી રીતે જ મૂંઝવણમાં મૂકેલ છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ ઈ.સ. ૧૬૮૨ માં સર આર્થરેક ન્યૂટને ગુરુત્વાકર્ષણ (Law of Gravitation) નો નિયમ શોધ્યો તે પહેલાં પૃથ્વીના આધાર વિશે લોકો કાંઈજ સંતોષકારક કલ્પના કરી શકતા ન હતા; તેથીજ રીતે પ્રાચીન કાલમાં ભારતના વિદ્વાનો પણ પૃથ્વીના આધાર વિશે ઘણીક કલ્પનાઓ કરતા. અર્ધવેદમાં સત્યકામ પરમાત્માએ પૃથ્વીને ધારણ કરી એમ કહેવામાં આવે છે ન્યારે ઋગ્વેદમાં હ્રિષિકા દ્વારાર પૃથ્વી સુતવામ્ । ઋચામાં ‘જે સૂર્ય વૃષ્ટિના જળનું પૃથ્વી ઉપર સિંચન કરે છે તે (સૂર્ય) પૃથ્વીને ધારણ કરે છે’—એમ કહેવામાં આવેલ છે. એટલે કે સૂર્ય પોતાના ગુરુત્વાકર્ષણથી પૃથ્વીને રિયતિમાં રાખે છે તે વસ્તુનું આ ઋચામાં સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ છે. વેદના આ ગૂઢ તત્ત્વને પ્રગ્ન સમજી શકી નહીં તેથી પૃથ્વીના આધાર બાબત અનેક કલ્પનાઓ થયા હાગી અને પુરાણોમાં પૃથ્વીના આધાર તરીકે શેષનાભને કલ્પવામાં આવ્યા. પુરાણની આ માન્યતા સામે પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષશાસ્ત્રી આર્યભટ્ટે (ઈ.સ.ના પાંચમા સદ્કામાં) ઉચ્ચ વિરોધ જાહેર કર્યો. અને ત્યારબાદ ભારતનાચાર્ય

પણ આ માન્યતાને સખન શબ્દોથી ધુતકારી કાઢી: મૂર્તિ ઘર્તાં ચેદ્વરિચ્ચાસ્તતોન્યસ્તસ્યાધ્વન્યોસ્યૈવ મવાનવસ્યા । મન્ત્યે કલ્યા ચેત્સ્વશક્તિઃ કિમ્યે કિં નો મૂમેઃ સાદમૂતેષ્વ મૂર્તિઃ । (સિદ્ધાન્તશિરોમણિ, ગોલાધ્યાય, ભુવનકોશ, શ્લોક ૪) આ શ્લોકમાં ભારકરાચાર્ય કહે છે કે પૃથ્વીને ધારણ કરનાર કોઈ વસ્તુ હોય તો તેને ધારણ કરનાર પણ કોઈક વસ્તુ હોવી જોઈએ. એ રીતે પરંપરાથી કલ્પના કરતાં અનવરથા હોય પ્રાપ્ત થશે, અને છેવટે કબૂલ કરવું જ પડશે કે અમુક વસ્તુ પોતાની શક્તિથી જ અધ્ધર રહી છે. તો પછી પૃથ્વી જ પોતાની ધારણાત્મિક શક્તિથી ટકી રહી છે તેમ શા માટે ન માનવું ?

* જ્યોતિષના અતિ પ્રાચીન ગ્રંથ સૂર્યસિધ્ધાન્તમાં પણ આવો જ મત દર્શાવવામાં આવેલ છે:— મધ્યે સમન્તાદ્વક્ષ્ય ભૂગોલો જ્યોમ્નિ તિષ્ઠતિ । વિભ્રાજ, પરમાં શક્તિઃ વ્રહ્મણો ધારણાત્મિકામ્ ॥ (ભૂગોલાધ્યાય-શ્લોક. ૩૨) બ્રહ્માની ધારણાત્મિક શક્તિના બળથી અંક (બ્રહ્માંડ) ના મધ્યભાગમાં પૃથ્વી સ્થિત રહી છે. અહીં ધારણાત્મિક શક્તિ એટલે ગુરુતાકર્ષણ એમ જ સૂચન છે. આથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે ગુરુતાકર્ષણનો નિયમ ન્યૂટને શોધ્યો તે પહેલાં ભારતના જ્યોતિષ-શાસ્ત્રીઓ જાણતા હતા, અને આ નિયમ આધુનિક શોધનો નહીં પણ અતિ પ્રાચીન-વેદકાલીન છે. પૃથ્વીનું ફરવું—

અતુએનું નિયમિત પરિવર્તન અને દિવસ-રાત્રિનું નિયમિત બનવું એ વસ્તુ પણ વિચારણીય છે. આ વસ્તુ એક બીજા પ્રશ્નને જન્મ આપે છે, અને તે પ્રશ્ન એ જ કે ‘પૃથ્વી સૂર્ય આસપાસ ફરે છે કે સૂર્ય પૃથ્વી આસપાસ ફરે છે ?’ જેમ યુરોપની પ્રજા એક સમયે માનતી હતી કે દિવસ અને રાત્રિનું કારણ સૂર્યનું પૃથ્વી આસપાસનું પરિક્રમણ છે તેમ ભારતમાં પણ એક પક્ષ આવો જ મત ધરાવતો હતો. ભારકરાચાર્ય જેવો સમર્થ ખગોળ-ખગોળવેત્તા પણ આવી માન્યતાથી દૂર રહી શક્યો ન હતો. સિદ્ધાન્ત-શિરોમણિ, ગોલાધ્યાય, ભુવનકોશ, શ્લોક ૫ માં ભારકરાચાર્ય આ બાબત ઉપર પોતાનો મત દર્શાવે છે: યયોગ્ણતાકાંતલયોઽથ શીતતા વિષૌ/દુતિઃ કે કઠિનત્વમશનિ । મહત્ત્વો મૂરત્ત્વો સ્વભાવતઃ યત્તો વિનિદા વા વસ્તુશક્તયઃ ॥ આ શ્લોકમાં સૂર્ય પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે, અને પૃથ્વી તો સ્થિર છે—તેમ દર્શાવેલ છે. ‘પૃથ્વીનું સ્થિર હોવા માટેનું કોઈ જ વૈજ્ઞાનિક કારણ ભારકરાચાર્ય સમજાવી શકતા નથી. તેઓ એટલું જ કહે છે કે જેમ અગ્નિમાં ઉજાતા, ચંદ્રમાં શીતલતા, પત્થરમાં કઠિનતા એ વસ્તુઓ સ્વાભાવિક છે તેમ પૃથ્વીમાં અચળતા સ્વાભાવિક છે, કારણ કે પૃથ્વી આઠ વસ્તુઓમાંની એક છે.

દાસના વૈજ્ઞાનિકો માને છે કે પૃથ્વી જ સૂર્ય આસપાસ ફરે છે અને સૂર્ય તો સ્થિર જ છે. આ મત પણ ભારતના ખગોળશાસ્ત્રીઓથી અજાત ન હતો. આર્યભટ્ટ પોતાના આર્યભટ્ટીય (રચના-ક્રિષ્ણન સં. ૩૬૦૦-ઈ. સ. ૪૯૯) માં ગોલપાદના ૧૦મા શ્લોકમાં કહે છે કે—અનુલોમ-ગતિર્નાસ્થઃ પશ્યત્યત્ત્વં વિલોમગં ચદ્રઃ । ગત્તાનિ માનિ તદ્વત્ સમપથિમગાનિ લક્ષ્યામ્ । જેવી રીતે નૈકામાં બેઠેલો ગાણુસ કિનારા પરની સ્થિર વસ્તુઓને નૈકા જતી હોય તે દિશાથી જણતી દિશામાં જતી બુદ્ધિ છે તેવી રીતે પૃથ્વી ફરતી હોવાથી નક્ષત્રો વગેરે પશ્ચિમ દિશા તરફ ગતિ કરનાં જેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ઉપરથી આર્યભટ્ટને પૃથ્વીની ગતિનું જ્ઞાન હતું તે વાત નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થાય છે. તેમનું ‘ચલ પૃથ્વી સ્થિરા માતિ એ વાક્ય પણ એટલું જ સૂચક છે. વરાહમિહિર ધ્રમતિ ધ્રમસ્મિતેવ ક્ષિતિરિત્યવેરે વદન્તિ નોદુગ્ગઃ : ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં પૃથ્વીને

ફરતી માનનારા પક્ષની વિરૂદ્ધમાં. દલીલો રજૂ કરે છે તે જોતાં જણાય છે કે તેમના સમયે પણ ભારતવર્ષમાં પૃથ્વીને ફરતી માનનારાઓનો મોટો પક્ષ હતો. પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ અને પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે એ દલીલ સામે વિરોધપક્ષ એવી દલીલ રજૂ કરે છે કે જો પૃથ્વી ફરતી હોય તો એક પક્ષી પોતાના માળામાંથી જીડીને આઠાણમાં જીંચે ચડયા પછી કદાપિ પણ પોતાના માળામાં પાછું આવી શકે જ નહીં કારણ કે તે દરમ્યાન પૃથ્વીની ગતિના કારણે તેનો માળો તો ઘણો જ દૂર ચાલ્યો ગયો હોય. આ દલીલના પ્રત્યુત્તરમાં એટલું જ કહી શકાય કે માત્ર પૃથ્વી જ ફરે છે તેમ નહીં પરંતુ પૃથ્વીની આસપાસનું આખું એ વાયુમંડળ પણ ફરે છે.

પીથાગોરાસનો સિધ્ધાન્ત—

In a right angled triangle, the square on the hypotenuse is equal to the sum of the squares on the sides containing the right angle. કેાઈ પણ કાટખૂણાવાળા ત્રિકોણમાં કાટખૂણાવાળી બે લીટીઓ (બુજ અને કોટી) ના વર્ગનો સરવાળો આ બન્ને લીટીઓને છેડેથી જોડનાર લીટી (કંછું) ના વર્ગ બરાબર થાય, પીથાગોરાસનો આ સિધ્ધાન્ત પણ ભારતના ગણિતશાસ્ત્રીઓ સારી રીતે જાણતા હતા. આર્યભટ્ટીય ગણિત પાઠ શ્લો ૧૭ માં પણ યજ્ઞેવ મુજાવર્ગઃ કોટિવર્ગઃ કર્ણવર્ગસ્તઃ । બુજ અને કોટિનો વર્ગ કંછુંના વર્ગ બરાબર થાય તે વસ્તુ સ્પષ્ટ રીતે બતાવવામાં આવેલ છે. ભારકરાચાર્યે લીલાવતીના ક્ષેત્ર વ્યવહારના શ્લો. ૧-૨ માં પણ આ વસ્તુ બહુજ વિસ્તારથી સમજાવેલ છે એટલે કે પીથાગોરાસનો ગણિતનો સિધ્ધાન્ત પણ ભારતના જ્યોતિષશાસ્ત્રી માટે નૂતન નથીજ.

અશ્રુ

રમણ વ્યાસ

: અંગની :

જીવન જ્યારે હવે હલકે,
સરવે ઉર-પાંખડીઓ મલકે;
ને જ્યાં મુખ અંતિરેકે છલકે—
હર્ષાશ્રુ સરકે ! ૧

આયુ-કુંજ ઘડી શુષ્કજ ચાતાં,
તિમિર કણેક દિશે પ્રસરતાં,
જીવન-છાંય જરા દૂર જતાં—
દુઃખાશ્રુ ટપકે ! ૨

સમાજવાદના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો પ્રત્યક્ષ અવિર્ભાવ ક્રાન્તિમાં નથી, પણ ઉદ્ઘાટનમાં છે; માનવીની સ્વતંત્રતા હણી લેવાથી અને માત્ર સત્તા અને શાસનના પ્રાબલ્યે એ સ્વરૂપ લાવી 'ચકાતું' નથી પણ માનવીના હૃદય-પરિવર્તનથી જ એ વસ્તુ શક્ય છે, એ મુદ્દો આપણે આ લેખના પહેલા હપ્તામાં જોઈ ગયા. સમાજવાદની નાબુદ સમસ્યાઓ સમજવાની ખાસ જરૂર છે. ખરું કહીએ તો લાગ્યેજ સમાજવાદ તેના સાચા અર્થમાં, તેના ખરા સ્વરૂપમાં સમજવામાં આવ્યો છે.

સમાજવાદની ખરી જડ આર્થિક ક્રાન્તિ કે આર્થિક સમાનતામાં નથી પણ માનવ-સ્વભાવનાં મૂળમૂલ તત્ત્વોના પરિવર્તનમાં છે. માનવી એટલે મહત્ત્વાકાંક્ષાનું પ્રાણી. સત્તા, શાસન અને પ્રભુત્વ માટે તે સતત ઝંખે છે, જીવે છે અને મરે છે. એવા અને બહિષ્કારના માર્ગે પણ માનવી પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાને જ પોષે છે. આગળ આવતું, પ્રતિભાશાળી બનવું એ તેનો જન્મસિદ્ધ ગુણ છે. માનવીના આ સ્વભાવને, આવા ગુણને, આધુનિક જીવનક્રમમાં અને સમાજરચનામાં અનેરું સ્થાન છે; જોકે એ સ્વભાવને બનુરૂપ અને એ ગુણના પોષણ અર્થેજ આધુનિક જીવનરાસ અને સમાજરચના ધડાયાં છે. માનવી પોતેજ એનો સર્જક છે.

માનવ-સ્વભાવના મૂળમૂલ તત્ત્વો વિચાર કરતાં જણાય છે કે સમાજવાદની રચનામાં સાર્વજનિક સમાનતા શક્ય નથી. એ માત્ર સ્વપું છે, બ્યવહારમાં જોના અવિર્ભાવ ન થઈ શકે એવો અફળ સિદ્ધાન્ત છે. સમાજવાદ એટલે આર્થિક સમાનતાવાળી અને આર્થિક શોષણ-રહિતની સમાજરચના. જગતની અંદર કોઈ પણ સુખમાં અને કોઈ પણ પ્રકારની રચનામાં ભુદ્ધિ, પ્રતિભા, સર્જનશક્તિ, વર્તન, ચારિત્ર વગેરે ગુણની જોતી-નીતી કક્ષાઓ તો રહેવાની જ. સમાનતા એટલે જગતનાં સર્વ માનવજીવોની એક કક્ષા નહિ. માનવીના સંસ્કાર પ્રમાણે અને તેનાં આંતરધન પ્રમાણે શ્રેણીભેદ તો રહેવાનોજ. સમાજવાદની રચનામાં સમાનતા એટલે આર્થિક સમાનતા, એ મર્યાદા બરાબર સમજાઈ જતી જોઈએ. સમાનતા એટલે આર્થિક શોષણનો અભાવ, સમાનતા એટલે એસારામથી અન્યના ત્રમ ઉપર જીવન પસાર કરવાની અશક્યતા, સમાનતા એટલે પ્રત્યેકને માટે પરિશ્રમ, એ જીવનધર્મ.

સમાજવાદની અંદર ખાસ મહત્ત્વની ધટના આર્થિક પરિવર્તન અને મૂડીવાદનો અભાવ માની લેવામાં આવેલ છે તે બરાબર નથી. આર્થિક પરિવર્તન અને મૂડીવાદનો અભાવ તો સમાજવાદના પ્રથમ ઉચ્ચારણમાં જ છે, પણ વસ્તુતઃ સમાજવાદની અંદર જે મહત્ત્વની ધટના છે તે, માનવીના 'હૃદયનું', સ્વભાવનું, જીવનધર્મનું, જગત પરત્વેના દરિયમિંદુનું પરિવર્તન-એ છે.

માનવજીવનના પ્રત્યેક અંગમાં, માત્ર આર્થિક નહિ, પણ સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક, કેલુગિક અને આધ્યાત્મિક જીવનમાં પરિવર્તન કેવી રીતે લાવી શકાય, એ એક મોટો મહત્ત્વ પ્રશ્ન છે. માનવી જન્મથી જન્મ આપણાઓની મિલકત વારસામાં મેળવે છે તેમજ તે સંસ્કારનો વારસો પણ મેળવે છે. એટલે માનવસંસ્કારના પરિવર્તન માટે એ પાંચ વર્ગ કે એકાદ બે દશકા પૂરતા નથી. જૂના સંસ્કારની ઝાપ ખૂંસવા માટે અને નવા સંસ્કારને લોહી સાથે મળી બળ તેવી રીતે પ્રદલ્લ કરવા માટે ત્રણ પેઢી સુધી સખ્ત પ્રયાસ થવો જોઈએ. આ ક્રાન્તિથી શક્ય નથી. પરિવર્તન એટલે જ

ઉત્થાન્તિ. આવા સંઘીન પરિવર્તન માટે પહેલું પગથિયું કેળવણી છે. કેળવણી દ્વારા માનવીનું ધક્કર થાય છે. કેળવણીનાંકમશ ફેરફારથી માનવજીવનના ઘડતરમાં અને સંસ્કારમાં પરિવર્તન લાવી શકાય છે. સમાજવાદની ખરી ઉપયોગીતા હવે સમજી શકાયે. આજની વ્યક્તિવાદની સમાજરચનામાં રાષ્ટ્રના પ્રત્યેક માનવી માટે કેળવણીની પૂરેપૂરી તક નથી. ત્યાંસુધી પ્રત્યેક વ્યક્તિને જીવનના ઘડતરની અને સંસ્કારનાં અમૃતપાનની પુરી તક ન મળે ત્યાંસુધી એની માણસામ્રોના વિકાસ કેવી રીતે સંભવે ? સમાજવાદ આ તક પુરી પાડે છે. રાષ્ટ્રનું પ્રત્યેક બાળક જન્મથી આર્થિક અસમાનતાઓથી મુક્ત હોઈને, રાષ્ટ્રનાજ સંતાન તરીકે સંપૂર્ણ નિકાસ સાધે છે. પછી જેની જે પ્રમાણે શક્તિ, કુદરતી રીતેજ પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિ પ્રમાણે તેના વિકાસની મર્યાદા બંધાઈ જવાની. અમુક માણસોને જન્મથી જ અસાધારણ શક્તિ પ્રાપ્ત મળેલી હોય છે. એવા માણસો સમાજવાદની રચનામાં પણ રાષ્ટ્રના અગ્રગણ્ય પ્રમુખ તરીકે મોખરે તરીજ આવવાના. શુધ્ધિની, કાર્યશક્તિની, વ્યવસ્થાશક્તિની અસમાનતા અનિવાર્ય છે. સમાજવાદમાં સમાનતા એટલે રાષ્ટ્રની સમસ્ત પ્રજાને મેંદા જેવી બનાવવાનું નહિ, પણ માણસામ્રોના વિકાસ માટે સંપૂર્ણ તક અને સવલત.

આજના જીવનરાહમાં, આધુનિક સંસ્કૃતિમાં, પ્રચલિત સંસ્કારમાં ખરા સમાજવાદના આલિંગની શક્યતા છે ?-એ પણ એટલો જ મહત્ત્વ પ્રશ્ન છે. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અત્યારે ઘર્ષ રહેલ રસની દ્વાજત આપોઆપ આપી દે છે. અર્વાચીન ભૌતિક સંસ્કૃતિના વિકાસમાં સમાજવાદને સ્થાન નથી, એ સંસ્કૃતિ સમાજવાદના મૂળભૂત સિદ્ધાન્ત સાથે અનુરૂપ નથી, સમાજવાદના ખરા સ્વરૂપને પથ નથી. સમાજવાદ એટલે આર્થિક મેદ અને વર્ગવિમુક્ત વિનાની રચના; ભ્યારે આજની સંસ્કૃતિ એટલે હરીફાઈ, જીવલેણ હરીફાઈ, માત્ર આર્થિક ક્ષેત્રમાં નહિ પણ જીવનના પ્રત્યેક અંગમાં અને પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં.

સમાજવાદનું ખરું સ્વરૂપ આર્થિક સંસ્કૃતિ અને આર્થિક વર્ણવ્યવસ્થામાં સંધારણે છે. આર્થિક વર્ણવ્યવસ્થા એટલે માનવજીવનના ફરજ પ્રમાણે ભાગલા; માનવ-સમુદાયના પણ ફરજ પ્રમાણે ભાગલા. પ્રત્યેકની ફરજ પ્રમાણે, જે તે વિભાગમાં સ્થાન પ્રાપ્ત થવું. ફરજને ધર્મ સમજવામાં આવેલો. આજે શ્રમ-વ્યવસ્થાની જે ખ્યાલ છે તેના કારત્તા અનેક રીતે ચડિયાતી શ્રમ-વ્યવસ્થાની લાવના ઉપર એ વર્ણવ્યવસ્થા રચાયેલી. માનવીના જીવનની ચાર અવસ્થાઓ નક્કી કરવામાં આવેલી અને પ્રત્યેક અવસ્થાની ફરજ બજાવી માનવી પોતાનો જીવનરાહ સફળ કરતો. એ ચાર અવસ્થા એટલે માનવજીવનને નિષ્ક્રમબદ્ધ કરવાનું અમોષ સાધન. એવા શાસનબદ્ધ જીવનક્રમમાંથી પસાર થતા માનવીની મહત્ત્વાકાંક્ષા કે પ્રતિભા બીજાઓને ધાતક નીવડતી નથી. દ્વિતીય અવસ્થાની મહત્ત્વાકાંક્ષા ચતુર્થ અવસ્થામાં આધ્યાત્મિક દીપ્તિમાં પરિણમે છે, તેવીજ રીતે પ્રતિભા પ્રથમ અવસ્થામાં વિદ્યારૂપે ચમકે છે, દ્વિતીય અવસ્થામાં સમાજમાં પુરંધરનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરાવે છે, તૃતીય અવસ્થામાં નિરૂત્તરને નવીન ઓપ આપે છે અને ચતુર્થ અવસ્થામાં ક્ષણતેજનું રૂપ ધારણ કરે છે. આમાં નથી પરિમિત કે સંમરને સ્થાન. સત્તાને સ્થાન, વર્ગસ્વ અને વ્યક્તિત્વ સહાને માટે જાળવી રાખવાનું, આ વ્યવસ્થામાં અશક્ય બને છે. પ્રત્યેક અવસ્થા ફેરે માનવીનો જીવનપલટો યાંચ છે, અને એ જીવનપલટા સાથે ફરજેનું. તેમજ જીવનના દૃષ્ટિબિંદુનું પરિવર્તન થાય છે. મૂડીવાદ એટલે માત્ર અર્થનીજ મૂડીવાદ નહિ, પણ સત્તાનો, પ્રભુત્વનો, વર્ગસ્વનો, મમલ્લનો પણ મૂડીવાદ. માનવીના જીવનભાગલા એ વ્યવસ્થામાં એવી સુંદર રીતે પાડવામાં આવ્યા છે કે કોઈ પ્રકારનો મૂડીવાદ ટકી શકતો નથી. પરિવાય, વિસર્જન અને પરિવર્તન-આર્થિક વર્ણશ્રમ ધર્મની અને વર્ણ-વ્યવસ્થાની ચાવીઓ છે.

જેવી રીતે વ્યક્તિના જીવનને ચાર આશ્રમમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે, તેવીજ રીતે માનવસમુદાયને ચાર વર્ણમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો છે. આ વિભાગો શ્રમ-વહેંચણીના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણેજ પાડવામાં આવ્યા છે. આ વર્ણવ્યવસ્થાને સમાજવાદનું 'પરંપર' સ્વરૂપ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે એ વિભાગો જરૂર નહોતા. વિભાગો મુખ્યત્વે જન્મથી નક્કી થતા છતાં માનવી પોતાની લાયકાત પ્રમાણે એક વિભાગમાંથી બીજા વિભાગમાં જઈ શકતો. પ્રત્યેક વિભાગની ફરજ જે તે વિભાગના માનવીની બૌદ્ધિક શ્રેણીને અનુરૂપ રાખવામાં આવતી. કેળવણી અને સંસ્કારથી જે પોતાની કક્ષાને જાણે કે નીચે લઈ જતો તે પ્રમાણે તેના વિભાગમાં ફેરફાર થતો. પ્રત્યેક વિભાગનો માનવી પોતાની ફરજને ધર્મ તરીકે માનતો અને ફરજ અદા કરવામાંજ ધર્મનો આવિર્ભાવ તેમજ જીવનસાધ્ય રહેલાં છે તેવી પાછી માન્યતા હતી. પરિણામે, વિભાગો હોવા છતાં વર્ગભેદ કે વર્ગવિમુક્ત ઉપરિચિત થવાની તક રહેતી નહિ. અમુક વિભાગમાં પોતાનું સ્થાન નક્કી થઈ ગયા પછી તે વિભાગની ફરજને બળવથી એજ પોતાનો જીવનધર્મ છે, એવી ભાવનાથી, આર્થિક વર્ણવ્યવસ્થામાં, માનવી પોતાનું જીવન નિશ્ચિત સ્વરૂપમાં પસાર કરતો હોવાથી, હરીફાઈ અને વર્ગ-વિમુક્તને સ્થાન રહેતું નથી. હરીફાઈ અને વર્ગવિમુક્તનો અભાવ એ જ સમાજવાદનું 'ખરું' સ્વરૂપ છે.

સમાજવાદના ખરા સ્વરૂપમાં આવી વર્ણવ્યવસ્થાનું પુનઃસ્થાપન અને પુનર્જીવન એકદમ શક્ય નથી. સામાજિક પરિવર્તનની ગતિ બહુ ધીમી હોય છે, કારણકે માનવીના સ્વયં પરિવર્તનની ગતિ પણ બહુ ધીમી છે. તેનો જીવનરાહ, તેનું જીવનધોરણ, તેનું જીવનનું દષ્ટિબિંદુ, તેની ન્યાય અન્યાય અને ખરા-ખોટાની ભાવના, સ્ત્રી-પુરુષના પરસ્પર સંબંધ વિશેની માન્યતા, નીતિ અને વર્તનના નિયમો વગેરે એટલાં બધાં અટલ હોય છે કે તેમાં ફેરફાર થતાં યુગોના યુગો અને પેઢીઓની પેઢીઓ પસાર થઈ જાય છે. સમાજવાદના ધોરણ ઉપર સમાજરચનાનો વિકાસ થતો જાય છે અને અંતિમ કક્ષા સમાજવાદમાંજ પરિણમવાની છે તે વાત નિઃશંક છે.

સમાજવાદના સાચા સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ એટલે માનવીના હૃદયમાં વિશ્વબધુત્વની ભાવનાનો સંપૂર્ણ ઉદય. માનવી મહત્વાકાંક્ષાની પકડમાંથી મુક્ત થઈ સત્ત્વપ્રધાન બનશે ત્યારેજ વિશ્વબધુત્વની ભાવના સાથે સમાજવાદ ખરા સ્વરૂપમાં ખીલશે. માનવ માનવ વચ્ચે બધુત્વની ભાવના અને સમાન હકની હસતી, માત્ર, ખરા સમાજવાદ માટે પૂરતાં નથી. સમાજવાદ એટલે સમસ્ત જગતના જીવો-માનવી, પશુ, પંખી, કીટ, પતંગ સર્વે શોષણરહિત. કદાચ આગે સમાજવાદનું આવું આદર્શ સ્વરૂપ અશક્ય જણાય, પણ માનવી અને જગત ખરેખર જો પ્રગતિનેજ પથે હોય તો સર્જન અને વિનાશ, વિનાશ અને સર્જનની કક્ષાઓમાંથી પણ પસાર થતાં થતાં જરૂર એ શોષણરહિત જીવનકક્ષાએ પહોંચવાનાંજ છે.

વાદળી

(ઉપનૃતિ)

કાન્તિલાલ હ. પરીખ

ડુંભો બરાયો પરિતાપથી શું ?
 હૈયા તણાં બાર ઉઘાડિયાં ને
 સહુજ સ્ત્રોતે સરિયાંજ આંસુઃ
 શું વાદળી થાંત બની રહીને !

મમ્મળના મંત્રીપુત્ર અને કોશ્યા નર્તકીના ઐગિક સ્થુલિકદ્રો દીક્ષા લીધા પછી કોશ્યાને સન્માર્ગે વાળવાને ચોમાસાના ચાર મહિના કોશ્યાની જ ચિત્રશાળામાં ગાળ્યા. તેમના ઉપદેશથી વિલાસમૂર્તિ કોશ્યા સાધ્વી સમા ચારિત્રશીલ બની, ને સ્થુલિકદ્રો અપૂર્વ યશ મળ્યો.

સ્થુલિકદ્રના એ યશ એક સાધુના હૃદયમાં ધીમે જન્મ્યા. બીજા ચોમાસામાં તે પણ કોશ્યાની ચિત્રશાળામાં જઈ વસ્યા.

કોશ્યા તેમનું ચારિત્રબળ માપવાને સંધ્યાએ સોળે શૃંગાર સજ્જને ચિત્રશાળામાં પ્રવેશી. આકાશમાંથી સંદેહે ઊતરી આવેલી અસરા સમી કોશ્યાને બેઠા સાધુ વિદ્વજ બનીને યોગની ઈચ્છાથી તેના ચરણમાં ઢળી પડ્યા.

“સાધુ મહારાજ,” કોશ્યાએ કુસુમ સમા મધુર શબ્દોમાં કહ્યું, “અમે તો નર્તકી કહેવાઈએ. દ્રવ્ય વિના લગ્ના નૃપતિની પણ બૂબ ન ભાગીએ. આપના પાસે કંઈ છે ?”

“કંઈ નથી.” સાધુએ દીન વદને ઉત્તર દીધો.

“તો એક કામ કરો.” કોશ્યાના બંને ઓઢ પર સ્થિત તરવરી રહ્યું.

“શું ?” સાધુનાં નયનમાં ચાતક સમી આતુરતા ઊભરાણી.

“નેપાળનો રાજ્ય ચોમાસામાં સાધુએને એકે રત્નકંબળ દાનમાં દે છે. તમે ત્યાં જઈ તે કંબળ લઈ આવો.”

સાધુ રત્નકંબળ લેવાને નેપાળ ઊપડ્યા. તેમને રત્નકંબળની ભેટ તો મળી પણ રસ્તે ચોરાએ તે લૂટી લીધી. સાધુક વેશ બદલીને ફરી નેપાળ ગયા ને મહાવતને બીજી રત્નકંબળ મેળવી. આં પ્રસંગે તો કંબળને દંડાના પોલાણમાં સાચવીને તે સહીસલામત પાટલીપુત્ર આવી પહોંચ્યા ને કોશ્યાના ચરણે તેમણે તે કંબળ ધરી.

કોશ્યાએ તેમના દેખતા જ તે કંબળના બે દૂકડા કરી, તેનાથી પોતાના બંને પગ લૂછી, તે દૂકડા બારીએથી બહાર ફેંકી દીધા.

“આવી રત્નકંબળનો આવો ઉપયોગ ?” સાધુએ અમકીને પૂછ્યું.

“એ રત્નકંબળ તો તમે ત્રણ મહિનાના યત્નથી મેળવી છે.” કોશ્યાએ પ્રતાપી વાણીમાં કહ્યું, “પરંતુ ચારિત્રની સાધના પાછળ તો તમે ત્રણસો મહિના વિતાવ્યા છે. એ ચારિત્રનો ઉપયોગ મળમૂતથી ભરેલા મારા દેહની પાછળ કરવાને તત્પર થતી વેળા રત્નકંબળનો આ ઉપયોગ તમને લગેો સાહે છે ?”

સાધુએ નર્તકીનાં નયનમાં કપકાની જ્યોત નિહાળી, પોતાના હૃદયમાં રહેલા મોહ અને ધર્મના કંટક નિહાળ્યા. તેમણે કોશ્યાને બહેન ગણી તેની ક્ષમા માગી.

“માફ કરજો. મુનિરાજ,” કોશ્યાએ ધીમેથી કહ્યું, “હું તો નર્તકી. ઉપદેશ આપવો એ મારી ફરજ નથી. પણ સ્થુલિકદ્રની હું ચરણકિંકરી. તેને પગે ચાલવામાં હું માફ સૌભાગ્ય લેખું છું. તેની પૂનર્લિણી તરીકે મારે તો એટલું જ કહેવાનું છે કે તેના ચારિત્રની ફરીકાષ્ટ ન હોય.”

નિરપેક્ષ કવિ કુંભણદાસની કાવિત્તિ સાંભળી રાજા માનસિંહ એક સમયે તેમનાં દર્શન કરવાને તેમની ઝૂંપડીએ પહોંચ્યો. તે જ્યારે ઝૂંપડીમાં પ્રવેશતો હતો ત્યારે કુંભણદાસ એક કંટોરામાં બેસેલા પાણી સમક્ષ સુખ રાખી કપાળે તિલક કરતા હતા.

કવિની આ દરિદ્રતા જોઈ માનસિંહની દાનરૂચિ સતેજ થઈ. તેણે તત્કાલ કવિ સમક્ષ પોતાનો રત્નગરૂડિત ચરીસો ધર્યો. કવિએ હસીને કહ્યું, “રાજાનું, એવા ચરીસા રાજમહેલમાં શોભે, ગરીબની ઝૂંપડીમાં નહિ.”

“પણ તમારા જેવા મહાપુરુષ ગરીબ રહે જ શા માટે ?” માનસિંહે કહ્યું. “તમે માગો, ને માગશો એટલાં જરૂર-ગરીબ તમારે ચરણે ધરીશ.”

“નૃપતિ !” કવિ તીક્ષ્ણ ચબ્દોમાં બોલ્યા, “વેળા માટે જરૂર-ગરીબ જરૂરનાં હશે. બકિત માટે એની જરૂર નથી.”

“શું તમે કશું જ નહિ માગો ?”

“હું એટલું જ માગું છું,” કવિએ ઠપકાભરી વાણીમાં કહ્યું, “કે મારા પ્રભુની પ્રતિમાની જગ્યાએ કોઈ જરૂર-ગરીબ મોકલવાનો પત્ત ન કરે.”

x

x

x

શકુન્તલાના પુત્ર ચક્રવર્તી ભરતે જ્યારે જોયું કે પોતાના સંખ્યાબંધ પુત્રોમાંથી એક પણ પુત્ર સિંહાસનનો સ્વામી બનવાને લાયક નથી ત્યારે તે પુત્રોનો વધ કરી તે નવા માદીવારસની શોધમાં નીકળ્યો.

તેની નગર બારદાજ ઋષિ પર ફરી. તેમના ચરણે તેણે ભારતનો મુગટ ધર્યો. ઉત્તરમાં બારદાજે કહ્યું, “રાજાનું, રાગતિલક યુવાનને થાય; આધેડને તે ન શોભે.”

“યુવાનોમાં તો સિંહાસનને યોગ્ય કોઈ ન મળ્યો.” ભરતે અધિત વાણીમાં કહ્યું. અને પછી ચમકતાં નયને ઉમેર્યું, “પરંતુ એક આસા રહે છે.”

“કઈ ?”

“આપના પુત્રને મેં નથી જોયેલ. તેને જોવાની ઇચ્છા છે.”

બારદાજે પોતાના બાલપુત્ર ચિત્રવરને બોલાવ્યો. ભરતે તેનાં અંગે અંગમાં પથરાયેલું પ્રભુત્વ પારખ્યું. તેણે તેને દત્તક લેવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

બારદાજે ભરતના હાથમાં પુત્ર સોંપ્યો. ભરતે તેના મસ્તકે ભારતનો મુકુટ ધર્યો.

x

x

x

એક બપોરે ભકતોની સાથે ફરવાને નીકળેલા મહમદ પયગંબર સાહેબે રસ્તે તડકામાં તરફડતો એક વીંછી જોયો. તેમણે તરતજ તેને હથેળીમાં બેસાડી લઈ ઝાડની છાયામાં મૂક્યો. તેમ કરતાં વીંછીએ પયગંબરની હથેળીમાં ડંખ દીધો, એટલું જ નહિ, પણ તે ફરીને તડકામાં ચાલ્યો ગયો. પયગંબરે પુનઃ તેને છાયામાં મૂક્યો ને ડંખ સહી. વીંછી ફરી તડકે ચાલ્યો.

વીંછીની આ વૃત્તિ પર ટીકા કરતાં ભકતોએ પયગંબરને કહ્યું, “સાહેબ, એને જાંવા દો. એ એનો સ્વભાવ નહિ ઊડે.”

“જો એ એનો સ્વભાવ ન ઊડે” પયગંબરે હસતાં કહ્યું, “તો મારે મારો સ્વભાવ શા માટે ઊડવો ?”

x

x

x

અવિરામ ગર્જન

ત્રિભુવન ગૌ. વ્યાસ

૧

અવનીને રાખી ઉઠળમાં-
પથરાયો એ પારાવાર,
દિગંત ઉછળી છોળે ધોતો-
અખૂટ છલકાતો ભંડાર
ભારે એનો લવ્ય દમામ
સાગર ગરજી રહ્યો અવિરામ !

૨

ભલે ડૂબે કે તરે ગમે તે-
એની શી એને ગણતી ?
અનંત યુગથી મહાકાલનાં-
સંગીતની લાગી મસ્તી !
ગતિક છતાં નવ તજતો હામ,
સાગર ગરજી રહ્યો અવિરામ !

૩

અનેક સરિતા સુંદરીઓનાં-
મુખમાં મીઠાં ચૂમ્યા કરે,
તોય સલૂણો સૌથી ખારો-
એકડમલ થો ધૂમ્પા કરે !
નિર્મળ સહર સદા નિષ્કામ
સાગર ગરજી રહ્યો અવિરામ !

૪

સૌથી મોટો સમર્થ તોયે-
લેથ ન લોપે એ મરજદ,
ગગન સમે ગંભીર સદાએ-
અણુ અણુ કરતો અનહદ નાદ,
જળતરંગે શુંજે આમ
સાગર ગરજી રહ્યો અવિરામ !

પડી ? એ વિદ્વાનોએ પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિની સન્ધિઓને જોઈને જે ગફલત કરી છે એના સમાધાનની સાથે પહેલા પ્રશ્નો ઉત્તર સમાપ્ત થશે.

જે પ્રકારે ગોરીલા અને મનુષ્ય જોવાથી જાનને એક છે એવો ભ્રમ થયો હતો એજ પ્રકારે ચામાચીંચિું જોઈને પશુ તથા પક્ષીની શૃંગારા વિશે થયું છે. અને આ રીતે માછલી અને પક્ષીને જોઈને તેમજ નાગવેલ * અને સાપની સાદૃશતાથી તથા બીજી હજારો વનસ્પતિ અને જંતુઓને જોઈએ છીએ ત્યારે આવોજ સંદેહ થાય છે. કારણ-ઘણાંજાં જંતુઓ તથા વનસ્પતિનાં પુદ્ગળ એકજ આકાર-પ્રકારનાં માનુષ્ય પડે છે. આથી જરાજર સમજાવું નથી કે આ વસ્તુને પ્રાણીમાં ગણવી જોઈએ કે વનસ્પતિમાં ? આ સ્થિતિમાં એક વાર એ વસ્તુ ધ્યાન ઉપર આવ્યા વિના રહી શકતી નથી કે “ શું આ એકરૂપતાની જ બહુરૂપતા છે અને વાંસ્તવમાં એકબીજાની એટલેજ સંબંધ છે કે જેટલો બાપ-એટા વચ્ચે હોય છે ? ” પરંતુ જરા જાંડી દૃષ્ટિએ જોતાં અને પુનર્જન્મના સિધ્ધાન્ત ઉપર વિચાર કરવાથી જાંડી સમજ પડી જાય છે અને મામલો વાંતવાનમાં રૂપદ્વર્ધ જાય છે.

* નાગવેલ સોનાના તારની માફક જુલો ઉપર વિદ્યાર્થ રહે છે. એવાં મૂળને જમીનની દરકાર નથી હોતી, તે જાહ ઉપર સાપની માફક વિદ્યાર્થેલી જ રહે છે અને એનેજ ખાઈને ધોતે વહે છે તેમ ધોતાનો વંશ પણ વધારે છે. વૃદ્ધી જવાથી વૃદ્ધી ગયેલો કડો એક ભુદીજ વેળી જની ધોતાનો વિસ્તાર કરવા માંડે છે, આ વનસ્પતિ સંપોદિ જંતુઓને મળતી આવે છે અને એજ કારણે એને નાગવેલ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ વનસ્પતિનાં ગુણ અલગથી વધુ હોવાને જે તે વનસ્પતિ છે.

‘સુંદર ભાષામાં વિચારો વ્યક્ત કરવા, અન્યને ઉપદેશ આપવો અને જોગજન તથા રંજનમાં રસ માણવો’ એ જ એ સાહિત્યકારના જીવનનું ધ્યેય હોય તો અધેરીના સાહિત્ય-સંમેલનને સર્વોચ્ચ સફળ કહી શકાય.

પરંતુ વાતો અને ઉપદેશને અમલમાં મૂકવાની ખરેખરી તમત્તા હોય તો આજે ભારતભૂમિની અને તેના સામાન્ય જનસમાજની એ દૃષ્ટા છે કે જ્યારે પ્રત્યેક ઉપદેશકે ચૂંધાતી અને બીધણી યાતનાઓ સહન કરતી માનુષ્યમિતી સામે લોહીનું છુન્દેછુન્દ વપરાઈ જાય ત્યાંસગી લોખંડી દાઝ જનીને બેઠવું જોઈએ; મોટર-બંગલાઓ તે મોજશોખનાં સાધનો તરૂને ભારતના જનસમાજનો મોટો ભાગ જ્યાં ફૂટપાથ પર સૂઈ રહે છે ત્યાં, ગંધાતી ગલીઓમાં એ સમાજનાં બાળકો ભૂખ, દુઃખ તે રોગથી ટળવળે છે ત્યાં ‘પહેંચવું’ જોઈએ. નાટકની જેમ એ દરયોને નીરખવાને નહિ પણ અનુભવવાને, પોતાનું સર્વસ્વ એમના ચરણે ધરવાને. આ ગણતરીએ સંમેલન કેટલી સફળતા વધું? તેની તોંધ વકતાઓના ભાવિ કાર્યક્રમ પર અવલંબે છે.

તારીખ ત્રીજીની સાંજે કલા-પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકાયું. મીઠીની સવારે મધ્યસ્થ સમાજની બેઠક મળી, બપોરે ખુલ્લા સંમેલનમાં પ્રમુખનું ભાષણ થયું, સાંજે કેટલાક વિભાગીય પ્રમુખોનાં ભાષણો થયાં.

પ્રમુખ શ્રી કવિવર ખરદારતા આખ્યાનમાં આમાનો ખનિ, ધર્મની તમત્તા, લાગણી અને અભ્યાસનો નિચોડ તરી આવતાં હતાં. વિભાગીય પ્રમુખોમાંથી પણ કેટલાકનાં ભાષણો ખંત, અભ્યાસ અને વિચારણાના ફળરૂપ હતાં. શ્રી. રમણલાલ દેસાઈએ સાહિત્યકારોની જગીરદારશાહી સામે ‘એચેલું’ ખ્યાન આવકારપાત્ર હતું. અધિકાર અને વૃષ્ટિએ તેમની ગતિને અવરોધી ન હોત તો તેમને સાંભળવામાં આનંદ આવત.

પાંચમીની સવારે વિષયવિચારિણી સભાની બેઠક મળી અને બાકી રહેલા વિભાગીય પ્રમુખોનાં ભાષણો થયાં. અચાર વાગે સાહિત્યકારો ‘પ્રકાશ પિકેયર્સ’ના રટુડિયોમાં મહેમાનગીરી માણવાને ગયા. ત્યાં તૈયાર થતા ‘ભરત-મિત્રાપ’ ચિત્રનાં કેટલાંક સુંદર દરયો જોયા પછી પેટ આંખની ધધા ન સેવે એટલા ખાતર સરસ જોગજન આરોગ્યમાં આવ્યું.

બપોરે અધિવેશનમાં પંદરેક નિર્ણયો વંચાયા તે કેટલાક દરાવો થયા, જેમાં આવતા વર્ગી સોલંકીવીર મૂળરાજની સહકારથી ઉત્તરવાનો દરાવ ખાસ ખ્યાન જેએ છે.

સાંજે પ્રમુખશ્રીએ ઉપસંહાર કરતાં પોતાનું વિદાયગીત વાંચી સંભળાવ્યું. તે પ્રસંગે પંચારેલા સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણને જોવાને તેમજ સાંભળવાને માનવમેદની મિકાર જની હતી. સર રાધાકૃષ્ણે એ મેદનીને પ્રેરક અને આસ્થાદક પ્રવચનથી સંતોષી ભારતીય વિદ્યાભવન ખુલ્લું મૂક્યું.

રાત્રે ગરબા અને રંજનના કાર્યક્રમમાં મહેમાનોએ માનસિક પ્રસન્નતા અનુભવી.

બીજે દિવસે સાંજે ૭ વાગે ટિકિટના શાહી ભાવ ખર્ચાને રોપણ એપેરા હાઉસમાં શ્રી મુનશીના ‘જય સોમનાથ’ પરથી ઉપજવેલી નૃત્ય-નાટિકા જોવાને ગયા. રંગમૂલક પ્રેક્ષકોથી ચિકાર જાન્યું હતું પરંતુ નિશ્ચિત કલાકારના અસહકારથી નિમાયણ કામમલાઉ કલાકાર એટલી પ્રસન્નતા ફેલાવી ન શકયા, જેટલી ૧૯૩૬ના અમલાવાદના સંમેલન પ્રસંગે સર ચીતુભાઈને ત્યાંના ઋતુરૂપ આદિના કાર્યક્રમે ફેલાવી હતી.

શ્રી અરદેશર ફરામશ ખખરદાર [અધિવેશનના પ્રમુખ]—

માનવજીવનના ભાવોની, વિચારોની, અનુભવોની અને ભાવનાઓની શિષ્ટ તેમજ ને સાહિત્ય.

વિગતને પણ આપણને શીખવું છે કે પ્રકૃતિમાં જે અશિષ્ટ છે તેનો કાળક્રમે નાશ થાય છે અને શિષ્ટ (fittest) જીવનનોજ વિકાસ થાય છે ને તે પ્રકૃતિના તુલ્ય સુદમાં જીવી શકે છે. વિશ્વનું ચૈતન્ય પ્રકૃતિને શુદ્ધ કરતું કરતું તમામ જીવનને પુણ્ય સ્થિતિ બાજીજ વાળે છે. જે પાપમય છે તે પ્રકૃતિના અશુદ્ધ અને અધૂરા રૂપનું દર્શન છે, જે પુણ્યમય છે તે જીવનના શુદ્ધ, પૂર્ણ ને ઉપકારક રૂપનું અંતિમ રૂપ છે. જે પાપમય છે તે જીવનને અધિગતિ અને દુઃખ તરફ ખેંચે છે, જે પુણ્યમય છે તે જીવનને પ્રગતિ પર ચઢાવી આનંદ બંધે છે. જે પાપમય છે તેનો પ્રકૃતિની વિનિવાસ ભંગ થાય છે, જે પુણ્યમય છે તેની ન્યોતિ અચળ રહીને ઝગમગે છે. જે પાપમય છે તેનો ક્ષણિકતામા વામો છે, જે પુણ્યમય છે તે અનંતતામાં અમર વિહરે છે. એવું અમર સાહિત્યજ ઉત્પન્ન કરવાનું પ્રત્યેક લેખકનું ખોય હોવું જોઈએ. પ્રત્યેક લેખકે જાણવું જોઈએ કે તેનામાં જે ચૈતન્ય છે તે પ્રભુનુંજ છે, ને તે પુણ્યમય છે. તેણે જાણવું જોઈએ કે તેના કાંઈક પુણ્યના ફળરૂપ તેના પર વાઝેલીની મહેર જિતરેલી છે, અને તેના હાથેના લાખો મૂકે માનવખંધુઓ જે મોતના લાખો, અલિસાધાઓ અને ભાવનાઓ વાણીના શિષ્ટ રૂપમાં ઉતારી કે ઉઠ્ઠારી શકતા નથી, તેના અવેશ તરીકે તે લેખકને જે શક્તિની બક્ષિયા થયેલી છે તેનો ઉપયોગ પુણ્યમાર્ગેજ કરવાનો તેનો અધિકાર છે. એ અધિકારનો જે લેખક દુરુપયોગ કરે છે તે માનવજાતના યત્નનું કાર્ય કરે છે. તે સાહિત્યને કલુષિત કરે છે, એટલે તે માનવાત્માની પવિત્રતાને કલુષિત કરે છે અને તેની પ્રગતિમાં વિરોધ ઉત્પન્ન કરે છે. કાળના વહેવા સાથે એવું સાહિત્ય, પછી તે ગમે તેવી પ્રતિભાથી કે કળાથી અંકિત હોય, તો પણ આખરે નાશ પામે છે, કારણ કે નિર્સર્ગનિયમ પ્રભાવે તો જે શિષ્ટ છે તે જ ટકી શકે છે ને અમરત્વ પામે છે.

ખખાં સાહિત્યનો નેબધી કળાનો પાલો ધર્મમાંજ રહેલો છે. આજે આપણી પાસે સાહિત્ય ને કળાનાં જે રૂપ મેળવે છે તે હજારો વર્ષમાં ધીરે ધીરે વિકાસ પામતાંજ પરિણમ્યાં છે. જે દેવને યા પ્રભુને આપણી સદ્બલકિતથી રીઝવા અને તેની મહેરના અધિકારી થવા આપણાં સાહિત્ય ને કળા આપણે નિયોજ્યાં છે, તે સાહિત્યને ને કળાને આપણે ધર્મથી વિમુખ કરવા 'જેઠ્ઠુ' તો એનો મૂળ પાલો જ ધર્મી પડશે અને આપણી એ હજારો વર્ષોની આ શિષ્ટ ને ઇષ્ટ મૂડીજ આપણે ખોઈ બેસીશું. સાહિત્ય ને કળાના મધ્યર્થિદુરૂપ રહેલો ધર્મજ ને જોડી જાય કે સડો પામે, તો સાહિત્ય અને કળાના શા હાલ થાય તે કલ્પવું મુશ્કેલ નથી.

હિંદુસ્તાન કે ધરાન કહો, ચીન કે અરબસ્તાન કહો, મિસર, ગ્રીસ કે તુર્કસ્તાન કહો: એ સૌ પ્રાચ્ય દેશોએ લાંબા અનુભવે અને યોગવિદ્યાના બળે માનવજાતની તમામ પ્રકૃતિને સીધા પ્રગતિને માર્ગે વહેવડાવવા સદ્ધર્મને જ વિશ્વના મધ્યર્થિદુરૂપ પર મૂકેલો છે. વિશ્વમાં સદ્ધર્મ તે જ સત્ય છે,

અધિવેશન ખખરદાર શુભશક્તિ સાહિત્ય-પરિષદ સંમેલનના ચૌદમા અધિવેશનના પ્રમુખોનાં વ્યાખ્યાનો-માથી મહેત્વનો દૂક ભાગ અહીં આપવામાં આવેલ છે. વ્યાખ્યાતાના હાર્દને રજૂ કરવાની ભાવના છતાં સ્વજન-સંકાયના કારણે વ્યાખ્યાતાને પૂરતો ન્યાય ન આપી શકાયો હોય તો તેને ક્ષતિય ગણવા વિનંતિ છે.

તે જ પ્રશ્ન છે, અને બીજી બધી વસ્તુઓ ગોણુ છે. પાશ્ચાત્ય દેશોએ પાછળથી ચૈતન્યના વિકાસને તદ્દરપર્યાં અભ્યાસ કરવાને બદલે બહુધા પ્રકૃતિના સ્થૂળ વિકાસનો, અને એ પ્રકૃતિના ગુણના સંશોધનથી સ્થૂળ મોજમજનાં સાધનો ઉત્પન્ન કરવામાં, અને તે ટકાવી રાખવાને વિપક્ષ સામે યુદ્ધ કરવાની આસુરી સંપત્તિનો ઉપયોગ કરવામાં પેતાની શક્તિ ખર્ચી છે...

કર્મસંભેગે પશ્ચિમની પ્રજાઓ સાથે આપણો યોગ ચાર સદીથી થવા માંડ્યો અને ધીરે ધીરે ત્યાંનો પાર્થિવ સુખવાદ આપણે અહીં પ્રવેશવા લાગ્યો. પશ્ચિમની પ્રજા સ્થૂળ મોજ-શોખ ને આરામતા વિષયમાં વિજ્ઞાનના વિકાસથી આપણા કરતાં આગળ વધેલી લાગી, અને જિતાઈથી પ્રજા ભેગે આપણી પ્રજાને ત્યાંનું બધું જ ઉત્તમ ને અનુકરણીય લાગ્યું. ચૈતન્ય ને પ્રકૃતિના યોગથી ઉત્પન્ન થયેલા આ વિશ્વમાં જાતેનું કામ છે. પ્રકૃતિના ગુણોનું જ્ઞાન આપણા સમગ્ર વિકાસ માટે જરૂર કામનું છે, પણ એ જ્ઞાનને આપણે ચૈતન્યના પુત્રોએ ચૈતન્યના જ વિકાસ માટે ઉપયોગમાં અને વિનિયોગમાં લેવાનું છે. પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ અધારમાં છે, ચૈતન્યનું સ્વરૂપ તેજમાં છે. આપણે શું લક્ષ્ય ? શું માંગીશું ? અધાર કે ચૈતન્ય ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાંજ આપણી પ્રગતિનો કે અધોગતિનો માર્ગ રહેલો છે.

આજના આપણા નવીન સાહિત્યમાં પશ્ચિમના પૂરનાં ગદ્યનાં પાણીનો પુષ્કળ બેળ થયો છે. જાણે પશ્ચિમનું તેદ્યુ પથ ને પુણ્યરૂપ જ હોય એવી માન્યતા ધણાની ધબ ધબ છે, અને તેમાં પ્રગતિને નામે ધણું અનર્થકારક પ્રગટ થાય છે. સ્વતંત્રતાનો અર્થ સ્વઝંહિતામાંજ ધરાવાય છે. સંયમ ને ધર્મમાર્ગના બેય વિનાની સ્વતંત્રતા સ્વઝંહિતામાં જ પરિણમીને આખરે અગ્નિ સાથે રમતા બાળકની જેમ દાઝી જાય છે. ઊગતા સૂર્યની સાથે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જે નવા વાર્તા જન્મે છે, તે બધા આપણે ત્યાં પણ ધૂસી જાય છે. ધર્મ જુદિનો કસોટીથી એવા વાર્તાની પરીક્ષા કરવાનું ધર્મ મોટે ભાગે યુવાન લેખકોને રહેતું નથી, કે અનુભવની અપૂર્ણતાને લીધે એ વાર્તાની માત્ર જાળકની શબ્દરમતોમાંજ તેમની આંખ અંજાઈ જાય છે, અને તેને આપણા સાહિત્યમાં તુરત લાવવાના વાત થાય છે. કવિતામાં અને નવલકથામાં કે નવલકથામાં આજકાલ આપણે એવા એવા પ્રસંગોનાં ને ભાવોનાં કથન બેઠાએ છીએ કે જ્યાંની દસ્તી આપણા દેશમાં કે સંસારમાં છે જ નહિ, અને એ વાંચતાં શિષ્ટ વાચકને આગ્રાત જ થાય છે. પશ્ચિમના સાહિત્યમાંના મેત્ર ને કચરા પણ અહીં પ્રવેશ પામ્યા છે, અને આપણા જનસમાજનાં તથા ઊગતી પ્રજાનાં હૃદયને તે ઝેરથી ભરે છે.

પૂર્વે તે તેના ધર્મ જ માન્ય છે, ને તે જ પુણ્યકારક છે.

જ્યાં પ્રભુ નથી, પ્રભુનું સત્ય ને સૌંદર્ય ને આનંદ નથી, પુણ્યમય વાતાવરણ નથી, ત્યાં કશું નથી. ધર્મ વગરનું સાહિત્ય નથી દેશને કામનું, નથી જગતને કામનું, નથી વ્યક્તિને કામનું. કવિતા એ કળા છે, અને કળાનું સુખ્ય કાર્ય સત્યનું સૌંદર્ય અને સૌંદર્યનું સત્ય જાંડી હૃદયોર્મિથી દર્શાવવાનું છે. અયથનત્વ, ગિંતન, કલ્પનાનાં ઉડુગન, ઉપમા આદિ અલંકાર એ બધાં માત્ર કવિતાનાં ગોણુ અંગો છે.

જ્ઞાન, ભક્તિ, સેવા, રમેદ, અર્પણ અને આનંદ એ પ્રભુતાનાં જ સદ્ભાગી અંગો છે. બધો અનુભવ જ્ઞાનમાં, બધી શ્રમ્યા ભક્તિમાં, બધી શક્તિ સેવામાં, બધી ઈચ્છા રમેદમાં, બધી સંપત્તિ અર્પણમાં, અને બધી પ્રાપ્તિ આનંદમાં પરિણમીને સમાઈ જાય છે. એ પ્રજ્ઞાન અંતરમાં ઉતારીને આપણે સરસ્વતીની સેવા કરશું, અને વિશ્વના પક્ષમાં આપણે પણ આપણો હિરસો મધાશક્તિ નાખશું, તો આપણું જીવન અકારત તો નહિજ ગયેલું કેહેવાશે.....

પંખીડાં હો । કહી કહીથી જામીને
 આઆ આ ગુર્જરીને માળે છ રે;
 મેધિરા બોલ કંઈ સુરયા-સુભાળ્યા,
 જીવ્યા-જીલાળ્યા વઢાલે છ રે-પંખીડાં હો । ૧
 અંગ અંગ તેજની બસતી ઉઘાળતી
 સારંગી પૂર્ણિમા આવી છ રે;
 આતમે આતમે રસની ધરબ આહી
 રંગ રંગ રેલતી લાવી છ રે-પંખીડાં હો । ૨

સોનાદિ'ડોળે આમ ચાલે હો'યશે,
રસને દિ'ડોળે એવા હો'યશે છ રે ।
ખોલી અકાંઠે પ્રભુમેલે/ખિલાન્યા,
ખોલે ત્યાં પુણ્યરસ સો'યશે છ રે ।-પ'ખીડાં હો । ૩
પ'ખીડાં હો । આપુ' વિદાય કયમ ।
આપુ' સદાય વડાસ વાણી છ રે ।
નવલા કલોલ તમ કંઠે વડાવનાં
લેને-લેને રસલદાણી છ રે ।-પ'ખીડાં હો । ૪

સર્જકનાં સાધનો ચારે પાસ વેરાવલાં પડ્યાં હોય છે. સર્જકની વિશિષ્ટતા એ વેરાવલાં સાધનોને માન્ય આકારોમાં ગોઠવી દે છે અને તેમાં ગ્રાણી પૂરે છે. સાહિત્યકાર આમ સર્જક છે; સાહિત્ય એ સર્જનકલા છે; અને આપણી સામાન્યતામાં જ એ સર્વ સાધનો વેરાવલાં પડ્યાં છે. સામાન્યતામાં પણ ભારે મહતાનાં ખીજ રહેલાં છે એવી પરખ કરનાર સાહિત્યકાર, કલાકાર, વિજ્ઞાની કે પયગંબર છે. માનવતામાંથી જ મહત્તા ધણ્ય છે; સમાજમાંથી જ સાહિત્ય રચાય છે. સાહિત્ય એ સામાજિક-સામુદાયિક સંચલન છે.

..... અને સાહિત્ય એટલે? ધનિકોને મન નિર્થક શબ્દવલોહ; કામગરાઓને મન રેલગાડીમાં વખત પસાર કરવાનું સાધન; સ્ત્રીઓને મન રસોઈ, નિદ્રા, બ્લેનપણી અને ગરબાની વચ્ચે મગતી નવરાસતો ઉપયોગ; અને કલાશોખીનાને મન ઝોરડો શોભાવતું કર્તાચિર.

વાણી જેવું સ્પષ્ટ વિચારવાહન બીજું નથી, અને સાહિત્ય સરખી સર્વોપયોગી, સર્વોત્કૃષ્ટ, સર્વમય અને પ્રગતિશીલ બીજી એક કક્ષા નથી. નૃત્યને સાહિત્ય અર્થ આપે છે, અભિનયને વિષય આપે છે, ચિત્રને પરિચય આપે છે અને સંગીતને જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તે શબ્દ આપે છે.

સામાન્ય જનતાને એ શુદ્ધ વાણી આપે છે, રસિકતા આપે છે, કદપના ઉદ્યમ આપે છે; સદ્ગુણ નિત્ય પ્રસંગોમાં રહેલું કાવ્ય માધુર્ય જનતાને પાપ છે, જીવન ધરતરમાં ઉપયોગી થાય એવાં પાત્રો તેની દષ્ટિ સન્મુખ રાખે છે, જનતાના ઉત્સાહને તે જીવંત રાખે છે, અને સર્વ ભાવે જનતા સાથેની એકતા સાચવી જીવનનાં Standard-કક્ષા જોડે લાવે છે. સરસમાં સરસ વિચારો, ભિર્મિઓ, કદપનાઓ અને મૂર્તિઓનું સાહિત્ય એક સાર્વજનિક મંદિર છે. એમાં પ્રવેશવાની સહુને હુક છે.

શ્રી. ડૉ. ડી. જી. વ્યાસ [કલા વિભાગના પ્રમુખ]—

આનંદ માનવજીવનનો એક ઉદ્દેશ છે. એ આનંદ નિર્દોષ અને નિઃસ્વાર્થ છે, પરબલ્લભ સ્વરૂપ છે. તેની પ્રાપ્તિ મનુષ્યને ક્યાંયથી થવું થતી હોય તો તે સૌહાર્દ્યદર્શનથી, કલા અને સાહિત્ય-માંથી. નૃત્ય અને નાટ્યના પ્રયોગો મુમુક્ષુઓએ સર્વદા જોવા એવા વિચિત્ર દેખાતા 'સંગીતરત્નાકર'ના કારના ઉલ્લેખમાં ગૃહ સત્ય સમાયેલું છે. કલાનો અભિનય નિહાળતાં થતી રસનિષ્પત્તિમાંથી જ સાત્ત્વિક આનંદ ઉદ્ભવે છે તે અન્તઃશુદ્ધિ કરવામાં સાદાપ્રભૂત યાપ છે અને અન્તઃશુદ્ધિ મુમુક્ષુને જરૂરી છે. રસના પાયા ઉપર સાહિત્ય અને કળા બન્ને મળે છે. વિષ્ણુનાં પડતાં બન્ને નિર્જળ અને નિર્ઘ્રિય બની જાય છે.

કળાનો અંતિમ હિદેશ આંતરમાર્ષિ અને તેથી મતી અન્તઃશુદ્ધિ હોવાથી પ્રત્યેક ધર્મે અને સંપ્રદાયે કળાને અગ્રસ્થાન આપ્યું હતું...

નિયમબદ્ધતા ભારતીય કલાની વિશિષ્ટતા છે અને પ્રત્યેક ધર્મે અને સંપ્રદાયે તેનો સ્વીકાર કર્યો છે. ભારતીય કલાની બીજી વિશિષ્ટતા તેની મૂળગત એકતા અને અવિભાજ્યતા છે. અભિનયકળાને કલાનાં બાહ્ય સ્વરૂપોનો પાયો માનવામાં આવ્યો છે. ભારતીય અભિનયપદ્ધતિ મુંદર અને સાંકેતિક છે. તેની સ્પર્શ કરી શકે તેવી અન્ય પદ્ધતિનું હજી કોઈ દેશ નિર્માણ કર્યું નથી. ચિત્રકાર, શિલ્પી, નાટ્યકાર, નર્તક કે ગાયક ન્યાસુધી અભિનયકલામાં સિદ્ધહસ્ત ન થાય ત્યાંસુધી તે ખરો કલાસર્ગદ બની શકતો નથી. કલાની ઉત્પત્તિ સર્ગનશકિતમાંથી થાય છે અને તેનું પ્રલક્ષ્યસ્વરૂપ તેના સર્ગકર્તા માનસિક પસંદગી અને શક્તિ અનુસાર થાય છે. ખરી કળાની શોધ તેનાં બાહ્ય સ્વરૂપો અને માધ્યમોની પાછળ કરવી પડે છે.

ગુજરાતના જીવનમાં મૃદુતા, લય, સરવરતા, રંગપ્રિયતા અને વૈવિધ્યવૃત્તિ બરપૂર છે. મૃદુતા અને લય તેની ભાષા, સિપિ, ગાન, નૃત્ય અને અન્ય કલાઓમાં દેખાય છે. વૈવિધ્ય ગુજરાતનાં રાજ્યસ્ત્રીકાં અને વસ્ત્રોની જાતોમાં છે. કાઠિયાવાડમાં તો લગભગ દરેક રાજ્યની પાંચડી જુદી એ જાએજ કોઈની અગ્નિપથ દરો. સ્ત્રીઓનાં કપડાંના રંગો અને બાતો અને પહેરવાની શેલીમાં પણ લય, મૃદુતા અને વૈવિધ્ય છે.

મંદિરોમાંથી સમાજની શ્રદ્ધા ડગવા માંડી, એટલે કલાકેન્દ્રો વૃદ્ધવા માંડ્યાં અને કલાએ પોતાનું મુખ્ય આશ્રયસ્થાન ગુમાવ્યું. લોકોએ દેવધર્મને બદલે કલાધર્મનો સ્વીકાર ન કર્યો. રાજ્યમંદિરોએ પણ કલાનો સંપ્રદાય ન કર્યો. પરિણામે કલા જીવનની અનિવાર્ય જરૂરિયાતને બદલે વિદ્યાસના સાધન તરીકે ઓળખાવા માંડી. જીવન અને કલા વિભક્ત થયાં. ભારતવાસીઓનું કલામય જીવન કૃત્રિમ અને શુષ્ક બન્યું. સરકારે ગણીમાંડી કલાશાળાઓ સ્થાપીને શિક્ષિત તથા અશિક્ષિત એવા કલાકારોના એ વર્ગો ઉત્પન્ન કર્યાં, પરંતુ લોકોની અધ્યા કલામાંથી ડગી ગયેલ હોવાથી શિક્ષિત કલાકારો માટે અત્યારે પણ સમાજમાં નિશ્ચિત સ્થાન નથી. અગાઉ આહકો કલાકારોને શોધતા હતા. આજે કલાકારો આહકોને શોધે છે.

અશિક્ષિત કલાકારો કે જેમના પૂર્વજોએ હિંદની ઉત્કૃષ્ટ કલાસૃષ્ટિ સર્જી હતી તેઓ અસહાય અને અસાધન બની ગયા છે. તેમના માટે જો કંઈયે પણ સ્થાન રહ્યું હોય તો કારખાનાંઓમાં મજૂરો તરીકે અથવા પદવીધારી સ્થપતિઓ અને એન્જિનિયરોના હાથ નીચે રાજીઆઓ તરીકે. કલાની આવી ભાવનાક દશામાંથી ગુજરાત પણ મુકત રહ્યું નથી. આજે ગુજરાત છે, ગુજરાતીઓ છે. પરંતુ તેમનાં સ્થાપત્ય, શિલ્પ કે કારીગરીઓ પરથી ગુજરાતની જાણ ખૂસાતી નાંખે છે.

શ્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ [તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ]-

વિદ્યાઓનું વિદ્યાત ધર્મ અને અર્થ જાણવામાં છે એ ચાલુક્યનો મત તેના યુગનો સૂચક છે. ઉપનિષદો અને શ્રમજુથો ઉપરથી આપણને એમજ લાગે છે કે 'મોક્ષ' એ એકજ 'પદાર્થ' પુરુષાધ તરીકે જાણીતો હશે. વાસ્તવિક રીતે ધર્મ તથા અર્થ અને કામને ત્રિવર્ગ તરીકે સમજાવવાની જ 'મોક્ષ' 'પદાર્થ' સાર્થક થાય છે.

બ્રાહ્મજુકાલ એ એક રીતે આપણી સંસ્કૃતિનો વિધાયક કાલ છે. સમાજવ્યવસ્થા અને તેમાં મૃદસ્થ તરીકે માણસનો ધર્મ એ યુગમાં રિથત થાય છે. એ બૌદ્ધિક ઉપર અનુરૂપ અથવા પ્રતિરૂપ બીજાં ચિત્રો થાય છે. માણસને ઐદિક મુખ માટે 'કર્મ' કર્યું આવશ્યક છે. અને આવશ્યક

કર્મ ને કરવામાં ન આવે તો 'લોકસંગ્રહ' રહે નહિ એ મહાન સિદ્ધાન્ત આ યુગનું ફળ છે. અર્થાત 'છટ્ટાપૂર્ત' યતયાગાદિ અને લોકોપયોગી કાર્ય કરવાં તથા પોતપોતાના વર્ણ પ્રમાણે પોતાના વર્ણની ફરજો બજતવવી એ 'ધર્મ'નું તત્ત્વ નિષ્પન્ન થાય છે. પંચ મહાયત્ન, - દેવયત્ન, બ્રૂતયત્ન, પિતૃયત્ન, બ્રહ્મયત્ન અને મનુષ્યયત્ન, - પશુવત્ સ્થિતિમાંથી સામાજિક મનુષ્ય બનાવવાનો સંસ્કારવિધિ, વર્ણધર્મ તથા સાર્વર્ણિક ધર્મ-અદિ-સા, સત્ય, અસ્તેય, શૌચ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ ઇત્યાદિ અને યમ-નિયમ આદિ પદ્ધતિઓ આ યુગના ચિંતનમાંથી ફલિત થયા છે.

શ્રી. કેશવલાલ હિં. કામદાર [ઇતિહાસ-વિભાગના પ્રમુખ]—

માયીન કાગળના ઇતિહાસમાં યાદવ-સંસ્કારનો વિસ્તાર મુખ્યત્વે આપણા ગૂજરાતથીજ થયો છે. એ વિસ્તાર મહારાષ્ટ્ર અને તામિલ પ્રદેશ સુધી ગયો છે. ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ પાસે આ વિષય વધારે દિશાસૂચન માંગે છે. યાદવકુળનાં રાજ્યો ગણરાજ્યો હતાં; એવાં ગણરાજ્યો ઉત્તર હિંદમાં આ વળતે બંધાયેલા હતા. યાદવીય ગણરાજ્યો સમવાય રાજ્યો હતાં, જેનો ખ્યાલ બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્યમાંથી આપણને મળી શકે છે. યાદવ વસાહતમાં આત્મીયે આત્મી બન્યો છે. એ આત્મી-રોનો વિસ્તાર યાદવોના જીવલે જ હતો. અને તેમનાં પણ ગણરાજ્યો હતાં. એ ગણરાજ્યોને મૌર્ય મહારાજ અન્નદાતા તોડ્યાં અને તેમની પાસે સામાજિક અને આર્થિક સત્તાઓજ તેણે રહેવા દીધી એવા કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. આવા રાજ્યો સુરાજ્યો, સુરાષ્ટ્રો હશે. તેથીજ તેમના મુખ્ય ક્ષેત્ર-આપણા હાલના કાશિયાવાસને પ્રાચીનોએ સૌરાષ્ટ્ર સુરાષ્ટ્રનાં સમૂહ: સમવાય. એ નામ આપ્યું હોય, ને કે કેટલાંએક સૂર્યરાષ્ટ્ર ઉપરથી સૌરાષ્ટ્ર-સૌરાષ્ટ્ર થયું એ મત ધરાવે છે. મને પહેલું મત વધારે માન્ય લાગે છે. એમ પણ સંભવે કે નંદ રાજ્યોએ આ રાજ્યો સામે નિષ્ફળ સંઘ્રામો કરી તેમને સ્વતંત્ર રહેવા દીધાં હોય. નંદ રાજ્યોનો અમલ સમુદ્રો સુધી હતો એ પૌરાણિક વિચાર આ મતને પ્રુટિ આપે છે.

વલ્લભી એટલે છત્તની મહેલાતોળું, અટારીઓળું નગર. ઓની મુસાફરો એની જાહોજલાલી વર્ણવે છે. વલ્લભીના મેરેઓ મેર હોય, મિત્રના એટલે સૂર્યના પૂજકો હોય, હાથુ હોય, આર્થ હોય, કે ગમે તે હોય, પણ જ્યારે તેમણે ગૂજરાતમાં અમલ જમાવ્યો ત્યારે તેઓ આર્થ સંસ્કારના પ્રશંસક થઈ ગયા હતા. એ સંસ્કારમાં તેમણે બૌદ્ધ અને જૈન મેળ મેળવ્યો હતો. આર્થમંજૂ-શ્રી કલ્પ પ્રમાણે વલ્લભી રાજ્યો સમુદ્રસ્વામીઓ હતા અને એક વાર કનેજનાં સાર્વભૌમ પદે વિરાજ્યા હતા. કેપર્ડિ ક્ષેત્રમાં તેમણે હાથેયે જૈન સૂત્રોળું એકીકરણ વલ્લભી મુકામે થયું હતું. વલ્લભીના બૌદ્ધ વિહારના એ કુલપતિઓ રિયરમતિ અને ગુણમતિ હતા. જેમાં ગુણમતિ મહાપાત્ર પન્થનો પ્રખર વિદ્વાન હતો. ભટ્ટીકાવ્ય અહીં લખાયેલું. વલ્લભીના વિદ્યાર્થીઓ જુએનસંગ આવી ગયો હતો. તે રાજ્ય પારસિકો સાથે અને અરબો સાથે પરિચયમાં હતું. હર્ષ, ગૂર્જરા, ચાણક્ય અને ચાલુક્યો સાથે તેમનો સાંધિવિગ્રહ સંબંધ હતો. તાણકો એટલે મુસ્લિમો સાથે સમુદ્રના સ્વામીત્વ માટે લડતાં તેઓ હારી ગયા. એ લડાઈ હિન્દ ઉપરની ઇસ્લામની અધિકારી પ્રથમ બુમિકા હતી. એ સમયમાં વલ્લભી, ગીરિનગર, વડનગર એ, હિન્દમસદૂર વિદ્યાધામો હતાં. બસો વરમોના આ વલ્લભી રાજ્યથી પરિજુમેની સંસ્કારિતા ગૂજરાતની સંસ્કારિતાની પ્રથમ બુમિકા હતી.

સિકકાસાહ્યનાં પરિજુમેનો હું એનીજ [શિલાલેખો, ચિત્રો, મુર્તિઓ, પાળિયા ઇ. જેવી] લોકભોજ્ય પ્રસિધ્ધિ આપવાનો આગ્રહ કરું છું. સિકકાસાહ્યોના સહકારથી આપણે આપણી પુરાતન સંસ્કૃતિને લોકભોજ્ય બનાવી શકીએ, રાજકોટ, વડોદરા અને

મુખમાં ગૂંચાત વિષેના સિકકાઓના શરો સંગ્રહ છે. તેમાંના ઐતિહાસિક અને સાંસ્કારિક ઉપયોગિતાવાળા સિકકાઓ ઉપરની મુદ્રા વગેરેને આપણે ફોટોગ્રાફીની કળાથી મોટાં કરી શકીએ. આપણે તેમની પ્રતિકૃતિઓ વાચનાઓ, પુસ્તકાલયો વગેરેમાં મૂકી શકીએ, તેમને આપણે સ્વભાષામાં કે ભાષાંતરથી, દીપ્ત્યુત્પત્તિ અને દૂરનાં વિવેચનોથી લોકોને સમજાવી શકીએ. એવીજ રીતે તામ્રપત્રો ઉપરનાં સીલ વગેરેને આપણે લોકભાષામાં સમજાવી શકીએ. અત્યારે આપણે સિકકાઓ, સ્ટેમ્પો, મુદ્રાઓ વગેરેનાં વ્યક્તિગત શોખને સતોાવવા આલખ્યો તૈયાર કરી રાખીએ છીએ. હું એમને લોકભાષા બનાવવા ઇચ્છું છું. હું તેમને સાર્વજનિક ચિત્રશાળાઓમાં ગોઠાવવા ઇચ્છું છું. અત્યારે તે માત્ર અભ્યાસીઓના કૃતકલ્પના વિષયો છે. એ ચાર દૃષ્ટાંતો આપીશું તો સૂચના વધારે સ્પષ્ટ થઈ જશે. રૂદામન, ચન્દ્રગુપ્ત, સમુદ્રગુપ્ત, કુમારગુપ્ત-એમના સિકકાઓ ઉપરનાં તે રાવડોનાં શરીરોને આપણે ફોટોગ્રાફીથી મોટાં બનાવી તેમની છબિઓ આપણે સંગ્રહસ્થાનોમાં મૂકીએ, તેમનાં વર્ણનો આપણે શિક્ષાવેળેને આપણે તે છબિઓની સાથે તે વખતની ભાષાઓમાં અને સ્વભાષામાં એટલે ગૂંચરાતીમાં મૂકીએ અને પછી લગભગ તેમનાં જ સમકાલીનનાટકો-કાવ્યો કેમુદીમહોત્સવ, રઘુવંશ, કુમારસંભવ વગેરેમાં બતાવેલાં રાવડોનાં વર્ણનો મૂકીએ. તો આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓ સમૃદ્ધ બને, શોભે, આહ્લાદક થાય અને બોધક નીવડે. તે જ પ્રમાણે હાઈ રાખના સ્વદસ્તો મમ મહારાજાધિરાજ શ્રી હર્ષદેવ એ હસ્તાક્ષર હર્ષચરિતમાં આપેલા તે રાખના વર્ણન સાથે રાખીએ તો ચોક્કસ આપણી જનતાનો હાઈ વિષેનો ખ્યાલ જગીનબને. વલ્લભી, સોલંકી, મુસ્લિમ, મરાઠી અને ઈંગ્રેજ યુગોના આપણા ઇતિહાસમાંથી આવાં બીજાં અનેક દૃષ્ટાંતો લઈ શકાય.

પ્રાધ્યાપક ચંદુલાલ નગીનદાસ વકીલ [અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર વિભાગના પ્રમુખ]—

આપણી સાધન સંપત્તિ જેતાં, આપણા લોકોની આવડત અને સાહસ ખેડવાની તૈયારી જેતાં, આર્થિક દૃષ્ટિએ ગુજરાત પછાત જ કહેવાય. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડનાં ગામડાંઓમાં ફરીએ તો જણાશે કે તેમની સ્થિતિ એટલી બધી નયણ છે કે કોઈ વરસે વરસાદની અછત હોય કે તરત ખૂખમરો શરૂ થાય. મુખર્થ સરકાર તરફથી નહેરો બાંધવાને અને તે વડે ખેતીને પાણી પૂરું પાડવાને મોટો ખર્ચ કરવામાં આવે છે. પણ પ્રમાણમાં ગુજરાતમાં નહેરોની અને બીજાં પાણીનાં સાધનોની સગવડ ઓછી છે. આ સંબોગમાં દુકાળનો સામનો કરવાની તાકાત લોકોમાં ક્યાંથી જ હોય? આપણે ત્યાં દુકાળ કંઈ અપવાદ રૂપે નથી, કે જેને માટે કશી પૂર્વતૈયારી ન કરી હોય તો ક્ષમ્ય ગણાય. એ તો આપણાં કૃષિજીવનું એક સામાન્ય લક્ષણ છે, અને તેને અંગે જોતી થતી મુશ્કેલીને પહેંચી વળવા કોઈ પણ રાષ્ટ્રિય સરકાર સંપૂર્ણ તૈયારી રાખવા પ્રયત્ન કરેજ. પણ, વસ્તુસ્થિતિ શી છે? અનેક ગામડાંઓ એવાં છે કે જ્યાં શહેરો સાથે અથવા રેલ્વે સ્ટેશન સાથે વ્યવહાર ચોમાસામાં તો બંધ જ થઈ જાય. પાકા રસ્તાઓ પણ જોઈતા પ્રમાણમાં નથી. ગામડાંઓની ગંદકી દૂર કરી તાંતા લોકોની તંદુરસ્તી વધારવાનાં સાધનો મળતાં નથી. પ્રાથમિક કેળવણી માટે યોગ્ય સગવડોની ન્યૂનતા આપણે જાણીએ છીએ... આપણાં અસહનનાં બંદરો ખંભાતથી સુરત સુધી નકામાં જેવાં થઈ ગયાં છે.... દરિયા કિનારે આવેલા આપણા આ મોટા પ્રદેશના પ્રમાણમાં આપણી પાસે બંદરોની સગવડ, વહાણવટાનો ધંધો વગેરે પૂરતા પ્રમાણમાં નથી.

શ્રી ભાઈલાલ શંકરભાઈ પટેલ [વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ]—

ખેતીની કળા ખાસ ગુજરાતમાં બહુ સરસ રીતે ખીલેલી છે. લગ્ન જલ્લામાં તથા ખેડામાં

જમીનની ખેડ-વાવવાની પ્રથા તથા જમીનની સ્વચ્છતા વગેરે જેતાં જેની ધણી સારી રીતે થાય છે એમ કલા વગર ચાલે જ નહિ. ડૉ. વૉલ્ફર કે જેણે ૧૮૮૯માં હિંદુસ્તાનમાં ખેતીની સુધારણા સંબંધી તપાસ કરવા આવ્યા હતા, તેમણે કહ્યું હતું કે— 'હિંદુસ્તાનની ખેતી પછાત નથી, પરંતુ ખેતીની પ્રથાઓ ખતાવી આપે છે કે ખેડૂત પાકની ફેરબદલી, પાકનું મિથણ તથા વાસલ પડવા વગેરેની રીત વિશે ધણું જ સાચું જ્ઞાન ધરાવે છે....

પ્રા. વિજયપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી [ભાષાશાસ્ત્ર વિભાગના પ્રમુખ]—

પરપ્રાન્તની ભાષાનો અભ્યાસ માતૃભાષાને લયરૂપ યથ રહે. આ વિષયમાં આપણુ રાજકારણના નેતાઓ જેટલી સ્વચ્છતા હું રાખી શકતો નથી. રાજકીય કારણોથી (જે શરૂઆતમાં બહુ નજીવં લાગ્યાં હશે) ભાષાના સ્વરૂપ અને મહત્ત્વમાં ભારે ફેરફારો યથ ગયા છે. પશ્ચિમ રાજસ્થાનનો રાજકીય અને સામાજિક સંબંધ ગુજરાત સાથે ઓછો થયો ને પશ્ચિમ રાજસ્થાનીએ પોતાનું અક્ષર સ્વરૂપ પકડ્યું, અને આજે અદ્ય સાહિત્યવાળી એ ભાષા-ભાષાઓએ હિન્દીનું 'વર્ચસ્વ સ્વીકાર્યું' છે. ગુજરાત અને રાજસ્થાન એક રાજકીય એકમ તરીકે રહી શક્યા હોત તો આ બંધા પ્રદેશમાં એકજ ભાષા હોત. સિધ્ધિ, ત્યાંના આમીનોએ, તેમને અપોલી સિપિ સામે વિરોધ ના કર્યો તો આજે સિંધ સંસ્કારની દૃષ્ટિએ વિશાળ ભારતથી અગમ્ય પડી ગયું છે. આજે ત્યાં સિંધીને પુરી અરખીજા ખતાવવાનો અવરિયત પ્રપ્ત યથ રહ્યો છે.

શ્રી. ગુનીસાલ વર્ધમાન શાહ [પત્રકારિત્વ-વિભાગના પ્રમુખ]—

સાચું પત્રકારત્વ મંગે છે કે પત્રનીતિની સામેના મતને પણ તે ગણનામાં લે; પરંતુ 'પત્રકાર પોતાની સત્યાગ્રહિણી દૃષ્ટિને કળાવા જ ન દે, વાચકને સંદેહમાં જ રાખ્યા કરે, તો તટસ્થ દેહવાતું એ બીયહીન પત્રકારિત્વ સત્યશોધમાં જરાએ ફાળો આપતું નથી, વાચકોને દોરી શકતું નથી, અને વાચકના માનસનું ઘડતર કરવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે. જાહેરજીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં દરેક પત્રની નીતિ નિયત હોવી જોઈએ. દરેક વર્ગને અને દરેક વાચકને સતોષવાની આશાથી તટસ્થતા રેનીને સૌ કોઈને પ્રસન્ન રાખવા મયતું એ મિથ્યા છે.

લાગેના ફેલાવાયાનાં દેનિકો ઇંગ્લાંડ-અમેરિકામાં પ્રસિદ્ધ થાય છે, છતાં ત્યાં સાપ્તાહિકો માસિકો અને ત્રિમાસિકો પણ સારી સંખ્યામાં નીકળે છે: એવો અભિલાષ એક કરોડની ગુજરાતી બોલનારી પ્રજામાંથી પોણાભાગની અબજા જનતાવાળા પ્રાંતને માટે કરવો એ નિર્ધર્ક છે, પરંતુ જે પત્રકારો નુદી-નુદી જરિયાતો પિછાણીને તેને પહોંચી વળવા માટે આપણી વાચક જનતા સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય તો તેઓના જ્ઞાન, કળા અને સેવાનો લાભ જનતા વિશેષ પ્રમાણમાં ઉઠાવી શકે તેમ છે. 'જોહન ઓ' લૅન્ડસ વીકલી જેવું સર્વથા સાહિત્યનેજ સ્પર્શીને ચાલતું સાપ્તાહિક આપણી પામે નથી. 'સિટરરી ડાયજેસ્ટ' જેવું સાપ્તાહિક અને 'ઈકિયન ડાયજેસ્ટ' જેવું માસિક પત્ર પણ તેટલું જ જરૂરી છે. મરાઠીમાં 'સજાદ્રિ', બંગાળીમાં 'પ્રવાસી', અને હિંદી 'સરસ્વતી' કે 'વિશાલ ભારત'ની તુલનામાં આપણાં ગુજરાતી માસિકપત્રો દીન-દુર્બલ લાગે છે. મરાઠી 'કિસોરકર' જેવું મધ્યમવર્ગના વાચકોને સદા આકર્ષતું માસિક પણ આપણી પામે નથી, ત્યાં 'મોડર્ન રીવ્યુ' જેવા ગુજરાતી માસિક પત્રની માત્ર અભિલાષ જ કરવી રહી. 'કુમાર'નાં દુબળાં અંગો પુષ્ટ થાય તો તે તુરંત સતોષ આપી શકે તેવું પત્ર છે; અને 'પ્રસ્થાન', 'ઊર્મિ', 'રેખા', 'સુવાસ' ગોત્ર પ્રગતિ કરે તો કેટલીક જરિયાતોને પહોંચી વળે તેવાં છે.

ભૂતકાળના અનેક બનાવો મારા જીવનમાં એક અનેરો ભાગ ભજવી ગયા છે. પરંતુ આ બનાવ એવો છે કે મારા જીવનમાં કદી બુવારો નહીં. કોઈ કોઈ સમયે તો એ બનાવ ભારતનાં આ ભયંકર પતન અને દારિદ્ર્ય પર અશ્રુપાત કરવા પ્રેરે છે.

અમે ઈજીનિયરીંગ કોલેજમાં ભણતા હતા અને અમારી દૂર દક્ષિણ-ભારતનાં ખાસ રમાનો જોવા નીકળી હતી. એ બૃમિકાનું મુખ્ય બિંદુ મેદૂરનો મોટો બાંધ, જે મદ્રાસની સરકાર બાંધતી હતી, તથા મેસૂરનો કૃષ્ણરાજ સાગર કહી શકાય. મેદૂરમાં કામ ચાલતું હતું અને અસંખ્ય રૂપિયા ભારતના કહેવાતા લોકોને માટે પરંતુ અિટનના પરાક્ષ લોકોને માટે વપરાતા હતા. બાંધના ખરા બાંધકામ પાસે જ્યારે અમે આવ્યા ત્યારે ત્યાં બાંધના મધ્ય ભાગમાં સીમેન્ટ કોંક્રીટ નાંખવા માટે ઊંચા કીધેલા ટાવરો જોયા અને તેમાં યાંત્રિક સહાયતાથી સેંકડો મજૂરી સીમેન્ટ મોંઘીટ એકજ માણસ નાંખી શકતો હતો. એવા સાત ટાવર તો મેં ગણ્યા હતા અને પ્રત્યેકની કિંમત પણ ૮૦૦૦૦ રૂપિયા બતાવવામાં આવી હતી. એક ભારતીય હૃદય કદી બિંદુ અને સવાલ પુછાયો, “તમારા મદ્રાસ પ્રાંતમાં તો મજૂરી ઘણી સસ્તી છે. છતાં આ ટાવરનું શું કામ હતું?”

ઈજીનિયર જરા બેઠક રીતે બોલ્યો. ‘મજૂરી જો હડતાલ પાડે તો ?’

‘તમે જો મજૂરીને ફક્ત ૪ આના કે ૫ આના રોજ આપો છો તેના બાંધકામમાં એક કે બે આના વધારે આપો તો તેઓ ખૂબ યત્ન કરે અને ટાવરમાં વપરાયેલા પૈસાનો સદુપયોગ થાય.

ઈજીનિયર ચૂપ રહ્યો. એક બીજા શુદ્ધ ભારતીય હૃદયને પુનઃ કંપારી આવી અને સવાલ પુછાયો, ‘બાંધ બાંધી ગયા પછી આ ટાવરોનું શ્રાદ્ધ કયાં થશે?’

સવાલ જરા વધારે પડતો હતો અને અમારી સાથે આવેલા પ્રોફેસરે વચ્ચે પડી વધારે પડતા સવાલ કરવાનો નિર્ણય કીધો. અમે ચૂપચાપ અન્ય વાતો અને બાંધના ભવિષ્યમાં થનારા સુંદર ઉપયોગ અને ખેડૂતોને રામરાજ્ય મળવાનાં સ્વપ્નાં પર વિચાર કરતા બાંધને જોવા લાગ્યા.

મેદૂરના બાંધની આબુઆબુનું દરયક બહુજ મનોરમ્ય છે. કાવેરી નદી ત્યાં આગળ પર્વત-મંથી તળેટીમાં ફરી પડે છે અને તેનો પ્રવાહ ઘણોજ વેગવાન છે. આબુઆબુ ત્યારે જંગલી જનનવ-રોની ધારતી પશુ હતી. જંગલી જનનવરો પશુ પોતાની સ્વતંત્રતા પર ચતા આક્ષેપથી ક્રુધ્ધ હતાં અને અવારનવાર આતંત્રતાથીઓ પર આક્રમણ કરતાં હતાં.

સાંજનાં અમે ત્રણચાર મિત્રો એ પ્રાકૃતિક સૌંદર્યને જોતા મજૂરવર્ગના ક્રોધાની પાછળને રસ્તે એક શિખરની પાસે આવ્યા. ત્યાંથી આશ્ચર્યની રવિની સુંદર આબો જોઈને અમે નીચે ઊતર્યા. નીચે એક અસ્થિ-કંકાલ સમો માણસ એક મોટા ટોપલામાં કેળાં લઈને બેઠો હતો. બાપાની અજ્ઞાનતાને લીધે અમે જેમતેમ કિંમત પૂછી અને એક આનામાં એક ડઝનના લાવે કેળાં મળતાં જોઈ અમે આખો ટોપલો લઈ લેવાના વિચારમાં પડ્યા. આઠ આનામાં ટોપલાની માલિકી અમારી થઈ ગઈ અને તે અસ્થિ-કંકાલ એ હાથ જોડી અમને હજારો પ્રજ્ઞામ પાયરવા લાવ્યું. તેની બાંખોમાં કૃતમતા અમે રપટી જોઈ.

હરિભાઈએ એક કેળું ખાવાને મોટે લીધું પરંતુ અમને માલમ પડ્યું કે એ કેળાં ધણાંજ હલકી જાતનાં તેમજ બીયાંવાળાં હતાં. તેનો સ્વાદ ત્યજી સારો ન હતો. પરંતુ અસ્થિ-કંકાલની દયા ખાઈ અમે તેને પૈસા આપી ચૂક્યા હતા અને તે અમારી પાછળ ટોપલો લઈ આવતો હતો. અમે વિચાર કીધો કે મિત્રોમાં ગમ્મત થશે અને આનંદ આવશે એક રસ્તો અમને દૂંડો લાગવાથી અમે તે તરફ વળ્યા. તે અસ્થિ-કંકાલ કંઈક વિચિત્ર બોલવા લાગ્યું અને સામે બે ત્રણ માણસો બોલ્યા, ' Sir Sweepers (મિહતરો છે). '

અમને લાગ્યું કે હરિજન-વસતી હતી. છતાં અમે તે જોવાનો લોભ સંવરણ ન કરી શક્યા. એકએક બે નાનાં બાળકો એક ખાદ્ય પદાર્થ માટે લડી પડ્યાં અને તેમાંના એકે અશક્તિને બે ચાર લપડાક લગાવી દીધી. અમે ઊભા રહ્યા અને તે રડતા બાળકને પામે બોલાવ્યું અને એક કેળું આપ્યું. તે બાળક ખૂશ થઈ ખાવા લાગ્યું અને તેનો વૃદ્ધ પિતા અને માતા પાસેની ઝૂંપડીમાંથી બહાર નીકળી દૂરથી અમને નમસ્કાર કરવા લાગ્યાં. જોતજોતામાં બાળકો અમારી તરફ ટોળે વળ્યાં અને અમે પણ કેળા ધૂટથી બહેંચવા લાગ્યા. બાળકની સાથે પછી તો વધુકે પણ આવ્યાં અને અમારા પર ચારે તરફથી નમસ્કારની ઝડી વરસી. એક હરિજન કંઈક લાગીતૂટી અંગ્રેજી બોલતો હતો, તે બોલ્યો, ' સાહેબ આ જગ્યાએ તો તમે લોકોજ આવ્યા! તમે ખરેખર દેવ છો. નહીંતર આટલાં બધાં કેળાં કેવી રીતે ગરીબોમા બહેચો. '

તેના આ શબ્દોએ અમને વીધી નાંખ્યા. અમે કેળાં કેમ બહેંચ્યાં હતાં તે તો અમારું જ મન જાણતું હતું. કેળા અમારે મન નક્કમાં હતાં અને તેના માટે મળતો યશ અમને બંધકર લાગ્યો. તે હરિજને કહ્યું, ' સાહેબ ચાર આના રોજમાં ચાર ચાર છોકરાંને ક્યાંથી ખાવાનું મળે ? અને આમ લડાઈ તો રોજ થાય છે. '

પેલા ટાવરવાળી વાત મને યાદ આવી. ટાવરના સાત આઠ લાખ રૂપિયાના ખર્ચા હજીદાર શું આ હતભાગી હિંદીઓ ન હતા ? શું એ એમના લોહીના ધુરંગે ન હતા ?

અમારું દિવ ખરેખર વેદના અનુભવતું હતું. હરિજન-વસતીને નોકે એક માણસ મમરાનો ટોપલો લઈ બેઠો હતો. અમે આખા ટોપલાની કિંમત પૂછી અને એક રૂપિયામાં તેનો સોદો પતાવી તે સર્વે છોકરાઓમાં બહેંચી દીધો. હરિજન-વસતીની સ્ત્રીઓ અમારા પર દૂરથી નમસ્કારની ઝડીઓ વરસાવતી હતી.

અમે ડાક-બંગલે આવ્યા. બીજે દિવે અમારે મદ્રાસ જવાનું હતું. અમારી બસની પાસે આખો હરિજન-વાડો બેઠ્યો હતો. તેમની ભાષા અમારે માટે અજ્ઞાત હતી પરંતુ તેમના મુખના ભાવો ધણાજ બેદક હતા. અને અમે બસમાં બેઠા ત્યારે એ નાનાં છોકરાંઓએ જે એક ચિત્કાર કીધો હતો તે હજી સુધી ભુલાય તેમ નથી.

આજે દસ વર્ષ પછી હું એ બનાવને જૂની શકું તેમ નથી. હાથે હતભાગી ભારતવર્ષ, તારી થીતો આવો ઉપયોગ ! એ નિહાળીને તો સ્વર્ગમાં બેઠેલા હિંદુ, જૈન અને જૈન દેવો પણ કેપલા જોઈએ. આજે અતીતની ઋતિ દેવેક ભારતવાસીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો જૂનો ઉપદેશ પુનઃ યાદ કરવા કહે છે :

દક્ષિણ મર વૌતેય મા પ્રયજ્ઞેશ્વરે જનમ્ ।

વૈજ્ઞાનિક સંસ્કૃતિએ જન્મતને અનેક સવલતો આપી છે એ ખરું, પણ સાથેજ તેણે વસ્તુ-ઓના કેવળ બાહ્ય સ્વરૂપ અને ગાભ ઉદ્દેશ પર જ ધ્યાન આપીને અનેક અમૂલ્ય પદાર્થોની આંતરિક કિંમતને આવરી લીધી છે. તેવા પદાર્થો અસંખ્ય છે પણ અહીં આપણે તેમાંથી, દીપોત્સવી નજીક આવી બહોંચેલી હોખને, દીપકને જ પસંદગી આપીશું.

દીપકનો બાહ્ય ઉદ્દેશ અંધકારમાં પ્રકાશ ફેલાવવાનો છે. એ ઉદ્દેશને ધ્યાનમાં રાખીને વિજ્ઞાને આંગળીના નળવા સ્પર્શથી જ જળદળાટ પાછરી દેતો વીજળીનો દીવો શોધી કાઢ્યો. પણ તેમ કરીને તેણે જૂના દીપકના આંતરિક લાભોની અવગણના કરી.

ચીકણા તેલી પદાર્થોમાં આંખને અને મગજને યોગ્ય દંડક આપવાની શક્તિ રહેલી છે. આ શક્તિ એ પદાર્થોના સીધા સેવનથી જેટલી ફળદાયક નીવડે છે તે કરતાં પણ એ પદાર્થો આગમાં જળવાના પ્રસંગે વધારે ફળદાયક નીવડે છે. આ રીતે દીપકનો બાહ્ય ઉદ્દેશ ભલે પ્રકાશ આપવાનો હોય પણ ચીકણા તેલના દીવામાં આંખોને અને મગજને યોગ્ય આપવાની અમૂલ્ય અને અમાપ આંતરિક શક્તિ રહેલી છે. તે શક્તિ પ્રત્યે વિજ્ઞાને આંખમીંચામણું સેવ્યાં છે.

ભારતવર્ષે દીપકના વિષયમાં તેજ કરતાં પણ ધીને વિશેષ પસંદગી આપેલી છે. આની પાછળ પ્રકાશના બાહ્ય કારણ ઉપરાંત અનેક પરસ્પર સંકલિત આર્થિક, સાંસ્કૃતિક અને આરોગ્યવિષયક કારણો રહેલાં છે. અર્થશાસ્ત્રનો એક સિધ્ધાંત છે કે સતત ઉપજતી કાર્ષી પણ વસ્તુનું સ્થાયી મૂલ્ય ટકાવી રાખવું હોય તો તે વસ્તુના ચાલુ ઉપયોગ ઉપરાંત કેટલીક વખતે અતિભોગ અને પ્રસંગોપાત બગાડ જરૂરી છે. ઈંગ્લાંડ, ફ્રાંસ, અમેરિકા, જાપાન ઇત્યાદિ દેશો એવા પદાર્થોના અમુક દિરસાને દરિયામાં પધરાવીને આ સિદ્ધાંતને અનુસરે છે, બધારે ભારતવર્ષમાં યજ્ઞ, જન્મણુ, સંધ ઇત્યાદિ સાથે આ સિધ્ધાંતને સાંકળી દેવાયતો. આર્થિક ગણતરીએ દીપક એ વ્યવસ્થાનું અંગ છે. સાંસ્કૃતિક ગણતરીએ તે ગાયની જરૂરિયાતને પેપે છે. આરોગ્યની ગણતરીએ ધીના દીપકમાં રોગના સૂક્ષ્મ જંતુઓને નિર્મૂળ કરવાની શક્તિ રહેલી છે; અને આંખ તથા મગજને તે ચીકણા-તેલી પદાર્થ જેટલીજ દંડક આપે છે. એ ઉપરાંત વાતાવરણને પવિત્ર બનાવવાની પણ એ દીપકમાં કોઇ અગમ્ય શક્તિ રહેલી છે. આ રીતે ધીનો દીપક પ્રકાશ ઉપરાંત બીજા અનેક ઉદ્દેશો સારે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિનું એક મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે તે કાર્ષી પણ નિયમન કે પદાર્થોના સ્વીકાર કરતાં તેનાં બાહ્ય કારણો ઉપરાંત તેનાં અનેકવિધ સ્વાભાવિક પરિણામ વિચારે છે અને દરેક દૃષ્ટિબિન્દુએ ક્ષિતિકર્તા નીવડતી વસ્તુઓને જ પોતાના જવાબદારીમાં સ્થાન આપે છે. સ્ત્રીને માટે

● વિજ્ઞાનનો એક સિદ્ધાંત છે કે કોઈપણ પદાર્થની શક્તિ તેના સ્થૂળ કરતાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં વધારે રહેલી છે. અને કેટલાક પદાર્થો એવા છે કે જેમની સૂક્ષ્મ શક્તિ અગ્નિની મદદથી ફોરે છે. ઇ. ત.-સોનાની મૂળી ખાવાથી જે લાલ થાય તે કરતાં તેનો વરખ ખાવાથી વધારે લાલ થશે અને વરખ કરતાં પણ જરમ વધારે લાલદાયક નીવડશે. ધૂપ-પૂર્ણે વગેરે પણ બળવાથી જ તેમની શક્તિ પ્રકાશમાં આવે છે. આ જ કાલજ્યુષી અગ્નિની માવજતમાં તેલી પદાર્થ સીધા વાપરવાને બદલે તેની મેઝા વાપરવામાં આવે છે.

× શીતળાની રસીના મરાહૂર સંઘીપક ને અત્યારથી કે-ચ ઠાં હોઈછીને પણ કબૂલું છે કે સોગના સૂરખ જંતુ-ઓને હરાવવામાં ધીના મૂખાકા જેવો અસરકારક ઉપાય બીજો એક પણ નથી.

માયાની, છાતીની, હાથની ને પગની કસરત જે સ્વરૂપમાં જરૂરી છે તે સ્વરૂપની સાથે ગૃહસ્થને તે સાંકળી લઈ એ સંસ્કૃતિએ જેમ કસરતને પણ સ્વાભાવિકતા અને ઉપયોગિતાનો આપ આપે તેમ તેણે પ્રકાશ પાથરનાર દીપકની સાથે આર્થિક, સાંસ્કૃતિક, અને આરોગ્યવિષયક દ્વિતી સાંકળી લીધાં.

કેવળ બાહ્ય ઉદ્દેશને અનુસરતી આધુનિક વિચારશ્રેણી આર્થિક દ્રવ્યે વસ્તુના અન્ય ગુણો નથી વિચારતી એટલું જ નહિ, તેના કોયે પ્રત્યે પણ તે બેપરવા રહે છે.

વીજળીની બતી વધારે પ્રકાશ અને સવલત આપે છે તે સાચું પણ સાથે જ તેનામાં પ્રાણહર શક્તિ રહેલી છે એ પણ એટલી જ સિદ્ધ હકીકત છે. એ શક્તિ, પ્રવાહને સ્પર્શવામાં આવે ત્યારે પોતાનું પૂરેપૂરું રૂપ બતાવી તત્ક્ષણ પ્રાણ હરી લે છે, જ્યારે પ્રકાશરૂપે તે શરીરમાંના પ્રાણુતત્ત્વોને પોતાના પ્રતિ આકર્ષે છે. તેવા પ્રસંગે આંખોનું નર વપરાયમાં હોઈ તેની અસર તરત કળાય છે, જ્યારે અંગેઅંગમાંથી જે પ્રાણુતત્ત્વ ખેંચાતું હોય છે તે અતિ સૂક્ષ્મ હોઈ તરત કળાતું નથી. પણ ચન્દ્રના નિર્મળ પ્રકાશમાં કે ઘીના દીપકની નજીક બેસવાથી શરીરમાં જે પ્રયુક્ત શક્તિ અનુભવાય છે તેને સ્થળે વીજળીની બતીની નજીકમાં ગરમી, અશાંતિ અને શરીરનું ખેંચાણ થતું જણાય છે.

જુદાં જુદાં દ્રવ્યોની ગરમીમાં જુદા જુદા ગુણધોષ હોય છે અને તેમાં વધુમાં વધુ ઘેષ વીજળીની ગરમીમાં જણાય છે. આમને સ્પર્શ કરવામાં આવે તો તે શરીરના જેટલા ભાગને સ્પર્શશે તેટલાને દગ્ગડી દેશે. સૂર્યની ગરમી આખા શરીરમાંથી પરસેવો આદિ ખરાબ તત્ત્વોને ખેંચી લેશે. જ્યારે વીજળીની ગરમી ઝડપથી પ્રાણશક્તિને જ ખેંચી લે છે.

આ રીતે દેશી તેલી દીપકોમાં પ્રાણુષોષક શક્તિ છતાં પરદેશથી આયાત થયેલ પ્રાણહર વીજળીના દિવાને પસંદગી આપીને બારતીવ ગ્રન્થ પોતાની અનુકરણગતિનાં દૃષ્ટાંતમાં એકનો ઉમેરો કરે છે.

તે સાંસારિક ક્ષેત્રમાં આ વૈજ્ઞાનિક દીપકનો પ્રવેશ એટલો પડતો હોય તેમ 'હવે ધાર્મિક, માંગસિક અને ઉત્સવોના પ્રસંગોમાં પણ તેને સ્થાન અપાવા લાગ્યું' છે, અને એ રીતે માંગસિક પ્રસંગોના મૂળ પર જ પ્રાણહર ફટકો પડે છે.

— : ૦ : —

દરેક સ્થળે સારા લાગવગવાળા એજન્ટો અને સ્પેશિયલ એજન્ટો બેઠાં છે.

જનતાની સેવા એ આમારું ધ્યેય છે. * સ્ત્રીઓના વીમાની અન્નેડ વિશિષ્ટતા

— : સુવાવડ પ્રસંગે શૈક્ષક મહદ આપવાનું ધોરણ :—

સ્વદેશી અને સંધ્યર

લાંગ-લાઈફ

વીમા કંપની લી૦

કંપની પોતાની મુખ્ય કચેરી માટે બાબુ ધમારત બાંધે છે : : લક્ષ્મીરાઈ, લુધવાર, મુના, ર ખારીવાવ, રાવપુરા, મેસર્સ શેવડે એન્ડ કો. ચાર દરતા, ખાડીઆ, વડોદરા અમદાવાદ.

ચીફ એજન્ટસ:—સુબરાત અને કાપિયાવાદ.

અ. સૌ. વિધવા-લેખક: શ્રી બાણુભાઈ પ્રાણજીવન વૈદ્ય બી. એ. પ્રકાશક: પ્રગતિ સાહિત્ય મંદિર, રાજકોટ. મૂલ્ય: રૂ. ૨.

‘કોમુદી’, ‘સુવાસ’, ‘સાહિત્ય’, ‘યુવક’, ‘ને’ ‘ફસલાય’ માં ‘ઇ. ન.’ ના તખલ્લુસથી પ્રગટ થઇ ચૂકેલી લેખકની અગ્યાર વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ અનેક રીતે ધ્યાન આકર્ષે છે. રસની છાંયકો, ઝમકભરી શબ્દભૂંડણી, ઝળહળતું અદ્ભુત વાતાવરણ, ઉપમા-અવકાર, કલ્પનાનાં ઉદ્બુધન કે જવનંત સ્વર્ગીય પાત્રો ન હોવા છતાં એકેએક વાર્તા પ્રાણુભરી છે. પ્રસંગો અને પાત્રોમાં પૂરતું વૈવિધ્ય છે. સમાજમાં અહીંતહીં ફરતાં પાત્રોને ઊંડાથી ઘસ લેખકે પોતાની લાક્ષણિક ઢબે એમને અદ્ભુત જીવન બદલ્યું છે. તેમાં લાગણીનો સમપ્રવાહ, તદ્દપતા અને અસંભવ દોષનો અભાવ એ પ્રસંગો સ્વાનુભવસિદ્ધ હોય એવી અસર પાડી જાય છે. પેટ પકડીને હસાવતાં કે મગજના તાર ઝલઝલાવી મૂકતાં કટાક્ષો ન હોવા છતાં-‘તેનામાં પારકા કુશિયામાં ન પડવા જેટલી ખંધાઈ ક્યાંથી હોય ?’ જેવાં બાકયો એવાં કટાક્ષોનું કર્તવ્ય પૂરેપૂરું બન્યું જાય છે. સાદા છતાં સુધક શરીર અને સસ્તાં છતાં સ્વચ્છ વસ્ત્રોમાં ધૂપાયલા તેજસ્વી આત્મા સમી આ વાર્તાઓ વર્તમાન સમાજજીવન અને લોકનોખ સાહિત્યનું પ્રતિનિધિત્વ રજૂ કરે છે.

પુસ્તકનું નામ જરા ચમકાવે એવું છે. પરંતુ આપણા સમાજમાં અખંડ સૌહાર્દઅવતી હોવા છતાં પતિનો સમાગમ ન પામીને વિધવા સમુજીવન ગાળતી સ્ત્રીઓનો તોટો નથી એનો બ્યારે વિચાર કરીએ અને આ સંગ્રહમાં પણ એવાજ જીવનપ્રવાહને રજૂ કરતી એક-બે વાર્તાઓ વાંચી જઈએ ત્યારે નામ સાર્થક લાગે છે.

ઈશ્વરનું ખૂન-લેખક: દિવ્યાનંદ. પ્રકાશક: નવચેતન સાહિત્ય મંદિર, રજપદ, ભદ્ર, અમદાવાદ. કિંમત રૂ. ૨-૪-૦

ભારતવર્ષને અને વિશ્વને સુંદર, પવિત્ર, સુખી ને સ્વતંત્ર બનાવવાની ભાવના સેવતા યદુવર્મા નામે એક મહારાજ પોતાની આસપાસ અબણ અને શુદ્ધિમાન સ્ત્રી-પુરુષોનું ઘુંદ જમાવે છે અને ઉત્કટ ભાવના સાથે તે સંસક્ર ગોસાંઈ સમી જીવનલીલા ખેલે છે. એ ખરું છે કે તે સ્વપ્નદૃષ્ટા છે, હૃદય-મંઘન અનુભવે છે, પ્રભુતા સિદ્ધ કરવા ઝંખે છે પણ તેનો સાધનમાર્ગ રાજાઓને પોતાની ફરજે અદા કરી શકવા જેટલું મનપ્રસન્ન રાખવાને ગોરી સુંદરીઓની જરૂર પડે એવો છે. ગુણાતીત કક્ષાના કે શ્રી કૃષ્ણ સમા મુરગોત્તમના શૃંગારજીવનના અનુકરણે વિશ્વને ખતાવ્યું છે કે એવાં અનુકરણ લાભ કરતાં હાનિ વધારે નીપજવે છે. એટલે એ પ્રકારના જીવનક્રમને પૂજનીય કે આદર્શ તરીકે તો શું પણ ક્ષાંતવ્ય તરીકે પણ રજૂ કરવો તે સમાજને માટે ભયભરેલું છે.

પુસ્તકનું નામ જરા કેવલ ઉપજાવે એવું છે. લેખકે તેને એ અર્થમાં ઘટાવ્યું છે કે ઈશ્વરત્વ ખોવાઈ ગયું છે અને યદુવર્મા મહારાજ તેની દલાલરી ખોજમાં નીકળ્યા છે.

શબ્દોને સજીવ બનાવવાનું લેખકમાં જળ છે; તે પાત્રોમાં પ્રાણ પુરી શકે છે, વાતાવરણમાં રંગ; તેજ ને ઝમક પુરી શકે છે; તેમનું લોભનાબળ અને વિચારગળ માનનાણું આશ્ચર્ય ઉપજાવે

એવું છે. પણ પ્રવાહિતા અને પ્રસંગ-સંકલનની સિધ્ધિતાથી નાહ્યતત્ત્વ કાચું પડી જાય છે. સમગ્ર વાંચનથી મન પર એક છાપ જડાય છે પણ પૃથક્કરણ સંતોષ નથી નીપજવતું.

પાવાગઢથી વરોદરામાં પ્રકટ થયેલા છુરાવલા પાર્થનાથ—લેખક: પં. લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી; પ્રકાશક: અભયચંદ્ર ભગવાન ગાંધી, હરીસ રાઠ, ભાવનગર. મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

છુરાવલા પાર્થનાથનો મહિમા વર્ણવતા આ પુસ્તકનો મુખ્ય વિષય જો કે જૈન ઇતિહાસને અનુવક્ષીને છે પણ તેમાં સંશોધનની જે ચોક્કસાદ નજરે ચડે છે તે સમસ્ત પ્રગ્નની ગણતરીએ પણ પ્રશંસનીય છે. જૈન સમાજને માટે તો પાવાગઢ તીર્થ પર શ્વેતાંગરેભોદક્ષ રજૂ કરતું આ પુસ્તક એક ઐતિહાસિક દસ્તાવેજની ગરજ સારે છે.

આ ગ્રંથમાં પ્રસંગોપાત પાવાગઢના સર્જવંશની તેમજ શાકંભરીના અને જાધેરાના ચૈદ્યાણી તથા માંડવગઢના ગંત્રીઓની દફતર પણ રજૂ થાય છે, જે ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને માટે તો અમૂલ્ય સામગ્રી સમી છે.

આખો ત્યા નામાંકિત બની ચૂકેલા ને જ્યાં ત્યાં આગળ ધરાતા સંશોધકો તો સંખ્યાગણ છે પણ પ્રાચીનભાષા સમજવામાં ભૂલ ન કરતા—ને અનેકની એવી ભૂલો મુદ્રારતા—તેમજ કલ્પનાને કદી પાથો ન બનાવના સંશોધક તરીકે તો પ્રથમ સ્થાન કદાચ લાલચંદ્ર પંડિતનું જ દશે, આ પુસ્તક એમની એ ચોખ્ખામાં ઉમેરો કરે છે.

પત્ર-પરિચય

કવિતા—[તંત્રીઓ: ઇન્દુલાલ ગાંધી, મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ, રતુભાઈ દેસાઈ; કવિતા કાપીલય, ગુરુનિવાસ, વિલેપાર્થે. વા. લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦]

જાણ મહિનાથી નિયમિત પ્રગટ થતા આ કવિતાવિષયક ગુજરાતી માસિકે પોતાનું ચોક્કસ સ્થાન મેળવી લીધું છે. પ્રત્યેક કવિતાપ્રેમીએ પોતાનું એ માસિક ફતેહ મેળવી દીધીયું બને એવી સક્રિય ભાવના રાખવી જોઈએ.

ઉત્થાન—[તંત્રી: સ્વા. સ્વયંજ્યોતિ તીર્થ, જ્ઞાનસાધન આશ્રમ, છોટાઉદેપુર. (પૂર્વ ગુજરાત) વા. લવાજમ રૂ. ૩-૮-૦]

દિંદી ભાષામાં પ્રગટ થતા 'કલ્યાણ' માસિકનું સ્થાન જનજીવી શકે એવા ગુજરાતી પત્રની ઉજ્જવ દેટલેક અંશે આ માસિકથી પુરી પડવાનો સંભવ છે. અધ્યાત્મ વિષયને પ્રાધાન્ય અપાવા છતાં વિષય-વૈવિધ્ય સાથે જળવલ્ય છે. સ્વામી રામતીર્થની નીતિકથાઓ સામાન્ય વાચકવર્ગને પણ બોધદાયી નીવડે એવી છે.

સ્રી-બોધ ગરબા—અંક [સંપાદક: મુળજીભાઈ પી. શાહ. કિંમત રૂ. ૧]

રાસ-વિષયમાં જિનન જિનન યુગનું અને જિનન જિનન સ્વરૂપનું સુંદર પ્રતિનિધત્વ ધરાવતો અને જૂતાની સાથેસાથ સંખ્યાગણ નવા રાસો રજૂ કરતો આ વિશેષાંક સંપાદકના સતત ખત અને વિશ્વાનુરૂપ અભ્યાસનું પરિણામ છે. દરેક રાસપ્રેમીએ તે સંગ્રહવા જેવો છે.

મહા ગુજરાત—આયર્સ એન્ડ શીપર્સ એગ્રાર સીલ્વર જ્યુબીલી—ખાસ પૂર્તિ,

એગ્રારની ઉત્પત્તિ અને તેના વિકાસનો ઇતિહાસ રજૂ કરતી તેમજ પચીસ વર્ષની તેની કાર્યવાહીનો પરિચય કરાવતી આ પૂર્તિ એ વિષયના રસજોને ઉપયોગી થઈ પડે તેવી છે.

સ્વીકાર

નાર્ઝીરાજ, જ્ઞાનસાર, પંચતંત્રની વાર્તાઓ ભાગ ૧-૨, લોકનાથકો, આરોગ્ય, પટકાર, વિવેચનની ઓરણપર, શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનો છવીશમો વાર્ષિક રિપોર્ટ.

[પરિચય હવે પછી]

કલા-સાહિત્ય-વિજ્ઞાન-મુખર્ષીના નિર્વિદ્યે-વગસાદ અને તિમિરના પ્રકૃતિતાકનને ખાદ કરતા-ઉજવાઈ ગયેનું સાહિત્ય-સમેનન કારમીરમા અખિન હિદ કેળવણી-પરિદ, અમદાવાદમા વિનોદ-પરિદ, નામીમા નવગવિ ઉત્સવ, ભાવનગરમા વિત્રાથી-સમેનન અને વડોદરામા શ્રી સુન્દરમ્ના પ્રમુખ દે કવિઓનો મુશાયગે નવેનરમા ત્રાવણુગેરમા ઉજવાનારે મુશાપોમ્નો પદ દિવમ્નો ભગ્ય મળેત્સવ સુરતમા ઓમ્ગેમગની અધવચમા આચાર્ય-સમેનન અને નવેનરમા ભરાનાર કવિ-સમેનન લખનોમા નવેનર-ડીમેનરમા ભરાનાર ખાદી ઓલોગિક પ્રદર્શન ખનીડે શોના સૂચનથી લડતની ગેરેરીમા કવિયર ટાગેરનું ચિત્ર મૂકરામા આવેન છે પ્રો જ્યેન્દરાય દુરકાગનો હીરેત્સવ અને શ્રી રમણનાથ રેસાઈનો સુવશોત્સવ ઉજવવાની આવતી તેસારીઓ જેએનિયન વિદ્યાપીઠ (ચોલાઈ)મા પ્રાખ્યાપક પ્રાચીન ભારતીય ન્યાયપ્રથા અને શાસન-પ્રણાલિકાને તેમજ સ્ત્રી-વિપક કાનૂનોને ઇતિહાસભગમા અગ્નેક અને સર્વોત્તમ તરીકે ઓગખાવે છે [અગ્રે ૭ પદ્ધતિએ કેળવાના અને રમણીઓને શબ્દભાગથી પ્રસન કળવાના માગો ઓગતા કેટનાક હિદી વિદ્વાનોને ખાદ ક્રતા જગતભરના અજામીઓ એ વિવિધમા એક મત ધરાવે છે.] સર સર્વેષ ની રાધાકૃષ્ણના પ્રવાસથી બનારસ વિદ્યાપીઠને અમદાવાદ, મુખર્ષીને કવકતામાથી અદી લાખની મદ મળી છે ભાવનપુરના એક મુગ્ધિયમ મિરાદે પોતાનું નામ 'નીના દેસાઈ' રાખ્યું છે [આમે પણ હિદમા પુરોએ જગડીઓ પહેરવાનું જ ગાડી છે]

દેશ-દેશભરમા અદ્ય ઉસાદપૂર્વક ઉજવાયવી ગાંધી-જયંતી મોગ કેન્દ્રોમા નામાકિત વકતાઓના પ્રેરક પ્રવચનો, વિપ્લવ પ્રમાણમા ખાદીનું વેચાણ અને મદાસાહને ચણે ધરાયલ કરોડો વાર સૂતર અને લાખોની થેલીઓ સ્થગે સ્થગે સન્યાસકના પુન મજણ અને અમતવાદમા વિજ્યામહેન કાનુગાની ધરપકડ સારીરિક અખખ્યાનાના કારણે શ્રી હુનાખાઈ દેમાઈ અને આચાર્ય નગેન્દ્રેનો ધૂરકારો, રાજગ્જની જેવમુકિત સ્વભૂતિને જેવને બંને પ્રાનપદ વનારે આવકાર્ય લાગે છે અને પુના જીત્તા મદાસમા સમિતિના પ્રમુખ 'દાવની સત્યાગ્રહની ચળગમા સહાય આપી રાકાય તેમ નથી' એમ જણાવી રાજનામું આરે છે આનુ વરે આઈ સી એસ ની પરીક્ષામા એકેના ૩૭ માથી ૩૬ વિદ્યાર્થીઓ પોતે પાખીસ્તાનની વિરોધમા હોનાનું જણાવે છે. મુસ્લિમ-લીગમા જીણાની સરમુખ્યાગ્રાહી સામે સર સુલતાન, બેગમ શાહનવાઝ અને ફરુન હકે લાયકેલુ માધુ અને તેમા પ્રથમના બેએ મુગ્ધિયમ-લીગની શિરતનો ભગ કરવાથી તેમને લીગમાથી મગેની ભરતરરી હકે માધુ લાયખવાના પરિણામે બગાળની ધારાસભામા કંગડની અને તે અગ્રકાવચાને સરકાર ધારાસભાની મુદત લંગાવે છે ના ચાલસરોયની મુદતમા થરેનો વધારો, વડી ધારાસભાના નેતાપદે થી અલે અને રાજસભાના નેતાપદે સર અકબર હેદગીની નિમણૂક પાણી ખતમ મગતુ હોવાથી સર તેજબહાદુર સદુએ અ'હાયાદ મ્યુનીમીવાનીગને પોતે પાણીવેગ નહિ

ભેર એવી નોટીસ આપી છે. કરાંગીને એ કરોડના ખર્ચે પાણી પૂરું પાડવાની યોજનાના અમલ માટે સમગ્ર સિંધ નવા કરવેરા સદન કરશે. કચ્છના મહારાજ અંગ્રેજ દીવાનની નિમજૂક સામે વિરોધ દાખવી અતે નમતું આપે છે. ત્રાવણકોર-નરેશ તમામ વર્ષના હિંદુઓ માટે ખુલ્લાં ન મુકાવતાં મંદિરોનાં સાવિયાણાં બંધ કરે છે. નાઝીઓના હાથમાં સપડાયેલાં કપુરથવાનાં મહારાણીની મુક્તિ માટે થયેલી વીસ લાખ સોનામહોરની મામણી પુરી પાડવાની મહારાજની તૈયારી, પણ તે સામે બ્રિટનના વિરોધથી એ તૈયારી અક્રિય રહે છે. મી. એમરી હિંદના સુદ-પ્રયાસને વખાણીને 'પંચતંત્ર'માંની પુરાણી કબે હિંદી પ્રગ્નને સંપત્તી સત્તાદ આપે છે અને બંધારણવાદનાં વિગ્રથગાન ગાય છે. આટલાંટિકનાં ગગનગામી મોજાઓ પર ગૂંથાયેલી જગતમુક્તિની અણ કલમો સંજોધમાં ખુલાસો કરતાં મી. ચર્ચીલ કહે છે કે, એ કલમો બ્રિટનની છવજાળ નીચે મોજ માણનાં બંધારણીય માર્ગે આગેદૂર કરી રહેલી પરાધીન પ્રગ્નઓ માટે નથી, પણ હિંદને જેમના માથે નવું છત્ર ધર્યું છે' તે યુરોપીય પ્રગ્નઓ માટે છે. મી. ચર્ચીલના આ ૧૯૪૮ વર્ષનું સામે માલવિયાજી, સર તેજમહાદૂર સમુદ્ર, સર સિફ્ટર વગેરેએ દાખવેલો વિરોધ અને મહાત્માજીનું તે પ્રતિ સૂચક મૈત્ર. ચર્ચીલના આ ખુલાસાથી સંતોષ ન થયાથી બે. સાવરકર પ્રે રજવેશ્ટને એ કલમોનો અર્થ પુછાવે છે અને રજવેશ્ટ તે પ્રત્યે મૈત્ર જાળવે છે: (સ્વતંત્રતા) દાન કરવામાં રજવેશ્ટ જો ચર્ચીલ કરતાં વધારે આદરવાની હોય તો તે ત્રીજવાર અમેરિકાના પ્રમુખપદે ચુંટાઈ પણ ન શકત.] હિંદી સેનામાં ઓસ્ટ્રેલિયનો અમલદારપદે નિભાયા છે. હળવદમાં શિવકોર નામે બોળાં ને ધર્મિજ ડોશીમાનાં પગમાંથી સ્વયં પ્રગટેલી આગે એમનો અગિસરંકાર કયો છે. અમરાવતી, ધનજાદ ને ઢાકમાં કોમી અથડામણ સરોડા-હિંદાદ ધત્તાદિ રથજે હિન્દુ રમણીઓના અપહરણના પ્રવાસો. નડિયાદમાં ત્રણ ખ્રિસ્તીઓએ એક યુવતી પર ગુન્નરેલો અત્યાચાર. ગુજરાતમાં કેટલેક રથજે સરસ્વ ધાડ અને કાઠિયાવાડમાં માણુ દેને લટકાડ. કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ઉત્તર ગુજરાતમાં કેલેરા, ટાઈફાઈડ, તીડ અને અનારુષ્ટિએ આદરેલી તાંડવલીલા. કસોલમાં કેલેરાએ વર્તાવેલો કેર. કવેટામાં ધરતીકંપના આંચકા.

પરદેશ-બ્રિટન અને રશિયા સામે પરાજય પામીને ધિરાનના શાંસક, રેઝાશાદ પહે-લીએ ગાદીત્યાગ કરી સ્વીકારેલો દેશવેદો અને વિજયી મેનાઓની મદદથી પાટનગર તહેરાનમાં રાજકુમારના મસ્તકે મુકાયેલો મુગટ, ધરાનની પછી અફઘાનિસ્તાનમાં જર્મનો બરાખા હોવાથી અફઘાન સરકારને તેમને હાંકી કાઢવાની મજેથી સૂચના. સિયામની તટરથતા જાળવવાની અશક્તિના અને તિમેટની સરદદ પર પણ લૂટાઈએલો ત્રાસ વધેલો હોવાના ફેલાતા સમાચાર: [રાજનીતિનું બીજું નામ ગહાનાં પીત્તવવાતી-કલા.] જાપાન સામે સંયુક્ત જાનતી રશિયન-અમેરિકન રાજનીતિ અને ચીન સાથેના વિગ્રહમાં વિજયી આગેદૂર છતાં તેમાં જાપાનને આપેલો પડનો ભયાનક ભોગ. જાપાનમાં ભર્ષકર ફરિયાદ વાવાઝોડાએ વર્તાવેલો કેર. તુર્કસ્તાનના પૂર્વ ભાગમાં ધરતીકંપ. બ્રિટનની તરફેણમાં નમીને ધીમેધીમે લડાયક જાનતી રજવેશ્ટની રાજનીતિ: અમેરિકન સંરક્ષણ-નિસ્તારમાં નાઝી નોકાઓ પર હુમલો કરવાનો અને વ્યાપારી વડાણોને સરસ્વજન જનાવવાનો થયેલો નિર્ણય. ફ્રાંસમાં જર્મન સેનિકો પર છૂટાછવાયા હુમલા ને એકાએકેકિયામાં જાળવાના પરિણામે ખૂનરેણ. બ્રિટનના દૈનિક સુધ્ધ ખર્ચે દોઢ કરોડ પૌંડી લહે પહેંચ્યા આગે છે. બ્રિટન અને જર્મની વચ્ચે ધાવસ કેદીઓની ફેરવદલી અંગે વાટા-ધાટો. કીવના પતન પછી મુકેનમાં આગળવથો જર્મન ધસારો. લેનીનગ્રેડનો બીપણુ જાનતો ઘેરો. મોસ્કોને પણ ઘેરી લેવાની જર્મન ચાલજાણ. રશિયન મોરચેથી અચાનક બર્લિન પહેંચેલા કીટસ-રતું લડાયક બાપણ. જર્મની અને તુર્કી વચ્ચે વ્યાપારી કરાર. બીપણુ સામના છતાં રશિયામાં જર્મનોની ઝડપી આગેદૂર અને સૈન્યની ભયાનક કતલ.

‘સુવાસ’નું સલાહકાર-મંડળ

- રા. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીગાઈ દેસાઈ, બી. એ., એલએલ. બી.
માછ નાયબ દિવાન, વડોદરા રાજ્ય
- રા. રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, એલ્. એ., બી. એચ. એસ
પ્રકાશનર્થોવાના અધિકારી-વડોદરા રાજ્ય
- રા. ડા. દેશવલાલ હિંમતલાલ કામદાર, એમ. એ.
હિલ્ડાસન પ્રોફેસર, વડોદરા-કોલેજ
- રા. રા. જમણવાનદાસ દયાગજ મોદી,
માછ અધ્યાપક પુસ્તક અધ્યાપનમંદિર, વડોદરા
- રા. રા. નર્મદામકર હડિમકર બ્યામ, બી. એ.
- રા. રા. હંચરલાલ કેમનંદ નાયક, બી. ઈ., એ., એમ. આર્ટ્સ, [દિંદોર]
એમ. આર. એસએએન, આઈ [સંકલન]
- રા. રા. મૂળજીભાઈ પી. શાહ.

ભારતવર્ષનું આચીન ગૌરવ તથા મહત્ત્વ જાણવું હોય—

અનુભવવું હોય તો

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ

એસ. એમ. એન્ડ એસ.

એમ. આર. એ. એસ. ૬૧

ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ઈ. સ. ૧૦૦ સુધીના

૧૦૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ—

પ્રાચીન ભારતવર્ષ ખરીદો

[પાંચ ભાગમાં]

તમે સ્વદેશપ્રેમી છો ?

તો તમે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ જાણતા જ હો

ન જાણતા હો તો

ઉપલા પુસ્તક માટે આજે જ ઓર્ડર લખો

પાંચે ભાગ બહાર પડી ચૂક્યા છે

મોશં શહેરોના જાણીતા સર્વ બુકસેલરો પામેથી મળી શકશે.

સેટની કિંમત રૂ. ૨૪

હટક કિંમત [૫, ૭.૫, ૧૧, ૬, ૫] = રૂ. ૩૦

આ દળદાર ઐતિહાસિક અનમના પ્રાદક બનનારને ‘સુવાસ’ અર્થે સલામ

—૧. શામ્ભો મળશે.

सुधास

वर्ष ४ : अंक ८

दिसम्बर : १९४१

संस्थापक—

सूत्री—

गुवनदास लहरेयंद शाह

श्रीमनलाल अभुलप मंघवी

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૪	ડીસેમ્બર ૧૯૪૧	અંક ૮
૧ પ્રગતિ ...	...	૨૬૫
૨ ગામરો ...	ભારતીય ...	૨૬૭
૩ રોડો ...	નિબુવન વીરજીભાઈ હેમાણી	૨૬૮
૪ પાપાણનાં આંસુ ...	૫૬૪	૨૭૨
૫ પ્રજા અને સંસ્કૃતિ...	રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ	૨૭૭
૬ વલ્લભના ગરબા ..	મુળજીભાઈ પી. શાહ	૨૮૦
૭ ભારતનું નૌકાબળ .	કિશોર કાશીરી-અ.	૨૮૩
૮ નદી કશી વિસામો... ..	ગયાનંદ દવે ...	૨૮૬
૯ પડદા પાછળ ..	કેશવલાલ કાશીરામ જાની	૨૯૦
૧૦ આકાશની અનિષ્ટ સૂચનાઓ	૫૬૪	૨૯૫
૧૧ કાલ અને આજ .	મનમોહન પરીખ	૨૯૮
૧૨ જીવન જરૂરુ ...	પ્રજા ...	૩૦૩
૧૩ ખોરાક અને આરોગ્ય	વિદ્યાર્થી ...	૩૦૬
૧૪ પ્રત્ય-પરિચય ..	...	૩૦૭
૧૫ તારા-તજુખા ...	...	૩૧૦

લેખાંશ

અકો અને સોના દપાલખર્ચ સાથે—

હિ. ૬	અર્થ	પરદેશી
૩-૪-૦	૩-૮-૦	શિલ્પિ-૬

જાહેરખબરના આવ—

[કાગળની મોઢવારીને પરિવ્યભે જૂતા આવ વધારીને નીચે પ્રમાણે કરવામાં આગા છે.]

	૧ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવચેજ નં. ૨-૩ અમલુ આવ
૧ પાનું	૫૦	૨૭	૧૦	નં. ૪ નજીમણી આવ
૨ " "	૩૫	૧૬	૭	એક કક્કર ઉપર પ્રમાણે
૩ " "	૨૫	૧૦	૪	એ કક્કર ૨૫% વધારે.

જાહેર-અમર ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૨૩% વધારે.

વિશેષ માટે પ્રજાઓ—

મુબાસ કાર્યાલય-રાવપુરા, વડોદરા

મુદ્રક અને પ્રકાશક : નિબુવનદાસ હાટેરચ દ શાહ.

મુદ્રણ અને પ્રાશનરથાન : લોકસેવા પ્રેસ : મોદીખાનો, વડોદરા. તા. ૮-૧૨-૪૧

નિયમો—

‘ સુવાસ ’ દર મહિનાની પાંચમી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે.

‘ સુવાસ ’ નો ઉદ્દેશ પ્રગતી સાર્વત્રિક ઉન્નતિમાં દરેક રીતે મદદગારી બનવાનો છે. તે ઉદ્દેશને અનુકૂળ થઈ પડે એવા વિવિધ પ્રકારના લેખોને તેમાં સ્થાન અપાયો. અભ્યાસપૂર્ણતા સાધોસાધ બેઝબીશ્યુક, સરળ ને મૌલિક લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે.

‘ સુવાસ ’ ના ‘ લેખક-મંડળ ’ માં જોડાવાથી લેખકને વિના લવાજમે ‘ સુવાસ ’ નિયમિત મોકલાય છે; તેને પોતાના પ્રગટ થયેલ લેખની પાંચ આઉટપ્રીન્ટ્સ મળે છે ને વિશેષની જરૂર હોય તો અસ્પષ્ટ સમજવડતા કરી અપાય છે; સલાહકાર-મંડળમાં પ્રતિનિધિત્વ મળે છે. ને ‘ સુવાસ ’ ના લેખકોને પુસ્તક-પ્રકાશનની સમજવડતા કરી આપવાની યોગ્યતા વિચારાઈ રહી છે.

‘ સુવાસ ’ નો નખનાનો અંક મંગાવનારે ચાર આનાની ટિકિટો મોકલવી.

જેમાં ઉતર જરૂરી હોય એવા દરેક પ્રકારનાં પત્રવ્યવહારમાં, કે લેખો અરવીકાઈ નીચડે તો તે પાછા મેળવવાને, જરૂરી ટિકિટો બીડવી બેઠબે, અને પોતાના પત્ર પર કે છુકપોસ્ટ પર પોસ્ટલ નિયમ પ્રમાણેની, પૂરતી ટિકિટો ચેડવી બેઠબે. નોટ-પેઇડ સ્વીકારવામાં નહિ આવે.

કાશીલયને સગતા પત્રવ્યવહારમાં તંત્રી કે સંચાલકનું નામ ન લખવું. કેમકે તેમ થવાથી તેમની ગેરહાજરીમાં તે પત્રની વ્યવસ્થા વિલંબજનક થઈ પડે છે.

‘ પ્રાચીન ભારતવર્ષ ’ કે ‘ Ancient India ’ ના ગ્રાહકોને પ્રથમ વર્ષે અર્ધો લવાજમે (લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦+૦-૪-૦ પોસ્ટેજ=૨-૧૨-૦) અને ત્યારપછી એક વર્ષને માટે પોણા લવાજમે (૨-૮-૦) ‘ સુવાસ ’ મળી શકશે.

લવાજમ:-

મૂળાન્તવા જે ગ્રાહકોનાં લવાજમ બાકી છે તેમને તે તાકીદે મોકલાવી આપવા વિનંતિ છે. હવે પછી ગ્રાહક તરીકે રહેવાની ઇચ્છા ન હોય તેમણે પાછડું લવાજમ મોકલાવી આપી ના જણાવી દેવી બેઠબે.

‘ સુ વા સ ’ માં

જાહેર-ખબર અટલે

વ્યાપારમાં વધારો અને

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ ક્રાંતિ સાચવી રાખી છે. તેના અમરવેળા ખરેખર ચિતનશીલ અને કાવ્યનરતી ભરેલા હોય છે.

લેખો એકંદરે સારા.....અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—રમણલાલ વસંતરાવ દેસાઈ

—અરહેશ્વર કરામજી ખંભારદાર

છત્તીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા સારપ્રવાસને આવકારે, પેળે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—માનસી

ગુજરાતને એક સારું માસિક મળ્યું હોવાનો સતોષ થાય છે.

—જનમજીભિ

એ નિશ્ચિત પ્રકારનું સ્થાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવીશે એવી આશા બંધાય છે.

—યુવક

આ નવો ફાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નગર કરી ફેંકી દેવા જેવો નથી. ‘મયા નામા તથા ગુણ’ ની જેમ ખાસ વાચવા જેવું છે...લેખોની ગેલી ઉત્તમ કક્ષાપૂર્વક નવી છે, ખાસ મહત્વતા ભાષાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે.

—ખેતીવાડી વિરન

‘સુવાસ’ નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે...તેના સંપાદકોને ધન્યવાદ છે....આ પદ્ધતિનો બધા સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો ?—અત્યાદિ કચરાની ટોપથીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિધ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી

તેમાં ખીરસાપડી વિવિધ જાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે છે.

—સચિય ભિર

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—યુસ્તકાશવ

વિદ્વાતભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બંધ પડેલા ‘સાહિત્ય’ માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બંધાય.

—વાળક

જીવન, કલા, સાહિત્ય યોગે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સયાહાજીજી

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી દેશીરાજી

‘સુવાસ’ ના કેટલાક અમરવેળામાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન કવિતાત્મક ગદ્યોનો સંયોગ ટોચાર સિવાય કયાંય નથી અનુભવ્યો.

—બ. સ. પરીખ

‘સુવાસ’ ના કેટલાક વિષયોની ભાષા એટલી તો હૃદયગમ છે, કે ગુજરાતી ભાષાના કોઈપણ સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની તૃષ્ણ જ લાગી રહે.

—નિત્યાત્રય

અમારું આપું કુટુંબ ‘સુવાસ’ ખૂબ વાંચે છે. અમારે ત્યાં ગુજરાતનાં ઘણાં પત્રો આવે છે, પણ તેમાં શિષ્ટ સાહિત્ય તો ‘સુવાસ’ જ આવે છે.

—કે. જ્ઞાણિયા બેરી

વિચાર અને સાહિત્યસમૃદ્ધ સુંદર માસિક...પ્રત્યેક માસે અવનવી, વિધવિધ અને દરેકની સુરચિ સંતોષાય એવી સાહિત્ય અને વિચાર-સામગ્રી ખીરસાપ છે.

—અનાવિજ જગત

હિંદુસ્થાનની સૌથી મોટી કંપની

ન્યુ ઇન્ડિયા

એશ્યુરન્સ કંપની લિમિટેડ

આગ-મોટર વિગેરે દરેક જાતના

વીમા અગર એજન્સી માટે

મળેા યા લખો :-

આનંદ મેનેજર

શાંતીલાલ એમ. ફોજદાર

નોંધવું છે:-વડોદરા, પંચમહાલ તેમજ અન્ય પ્રિન્સીપલિટીમાં
લંદનીના વીમાનું કમિઝીયોન ઓરગેનાઇઝ કરવા
સ્પેશીયલ એજન્સીઝ માટે મળેા યા લખો:-

ચીફ એજન્ડ્સ :-

એન. એમ. ફોજદારની કું.

કુવારા ગામે, ગાંધીગિડ, અમદાવાદ.

પ્રેરક, સુંદર, રસીલી, કલામય નવલકથા
—નવલિકાઓની અભિનવ ગ્રંથમાળા

કથાપરી ગ્રંથમાળા

ગેરંગી છાપણી, ઉત્તમ કાગળો, મજબૂત બાંધણી, ને
શોભામય ઉદાવવાળાં પુસ્તકો બહાર પડી ગયાં છે.

૧ કથાપરી (નવલિકાઓ) ૨-૮-૦ તૈયાર છે

૨ કથામણિ „ ૨-૮-૦ „

૩ કથાકલગી „ ૨-૮-૦ „

૪ કથાકલાપ „ ૨-૮-૦ „

૫ કથામધુ „ ૨-૮-૦ „

તે પછી

કથાપ્રસાદ; કથાકુંજ; કથાવિલાસ

કથાંજલિ; કથાવલિ; કથાગાર

કથાપરી (ગ્રંથમાળા) કાર્યાલય

આમલીરાન, સુરત

આ ચોપંડીઓ મળવાનાં ઠેકાણાં :—

અમદાવાદ : ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીમાર્ગ

વડોદરા : પુસ્તકાલય સ. સ. મહેળા લિંગ, રાવપુરા

મુંબઈ : એન. એમ. ત્રિપાઠીની કુંઠ કાલ્યાણદેવી

„ એન. ડી. મહેતાની કુંઠ „

સાક્ષર ગિરોમણી થી. ડક્ટર નારાયણ વસનંતનાં

મહા મુલ્યવાન પુસ્તકો

હિન્દુ ગૌરવ અથવા માળાની અને બીજી

અતિ મહત્વની નવલકથાઓ

એકી સાથે રૂ. હશના પુસ્તકોનો એડર્સ આપનારને પારકર પેત
ટાઈપની ફાઉન્ટન પેના લેટ. પાંચ રૂપીઆના એડર્સવાળાને
“માનું જીવન યા માતા કેન્સાક્સી” (રૂ. ૧-૮૦) પુસ્તક લેટ.

ગુરૂ ગોવિંદસિંહ અથવા ધુરધર ધર્મ સમ્રાટ:—જાદશાહ
ઔરંગઝેબના અત્યાચારથી, પોતાનાં પ્રાણાધિક પુત્રો તથા પોતાનું બલિદાન
ઓપીને, પગખર્ચા હિન્દુધર્મ, હિન્દુભક્તિ તથા હિન્દુગૌરવને રક્ષનાર અને
પોતાની પાછળ વીરવેરાળી જેવા બહાદુર બંદાને હિન્દુત્વ રક્ષામાટે છોડી
જનાર ગુરૂ ગોવિંદસિંહના જીવનના રોમાંચક પ્રસંગોને વર્ણવનારી અને
મૂલપાત્ર હિન્દુઓના દૈવ્ય ધર્મ તથા ધીરતાની ભક્તિને પ્રકટાવી દેનારી
અતિહાસિક નવલકથા સોનેરી પાકુ પુર્ક, પૃષ્ઠ ૩૦૦, કી રૂ. ૩

વીર વેરાળી, અથવા બન્દા બહાદુર:—ગુરૂ ગોવિંદસિંહના
અધુરા રહેલા કામને નિર્ભયતાથી પુરૂ કરનાર વિધર્મીઓએ ગુલરેલા અત્યાચારોનો
સુકતે હિસાબ કરી નાખનાર અને હિન્દુ ભક્તિની રક્ષા માટે જીવનનું બલિદાન
આપનાર વીર વેરાળી જન્મ બહાદુર, અસ્ત્ર એક આદર્શ નવલકથા રૂપે, રોમાંચક,
ઘટનાઓથી, ઈશ્વરપુર, આત્મરક્ષાનાં માર્ગો જતાવનાર અતિ ઉપયોગી પુસ્તક છે.
નવલકથા એટલી તો આકર્ષક બન્યોથી લખાયેલી છે, અને એક પછી એક
જેવા તો પ્રસંગો આવે છે કે પુસ્તક અપૂર્વ સુકવાની ઈશ્વર ચતીજ નથી
પાકુ સોનેરી બાઈન્ડિંગ, ૪૦૦ પાના, કી રૂ. ૩

હિન્દુ સંગઠન અથવા મરણોન્મુખ હિન્દુ ભક્તિની એક
સંજીવની:—સ્વામી અખાનદજીનો પુસ્તકનો અનુવાદ એટલી તો રોમાંચક
ભરી ભાવામા ધર્મ છે કે વાચતા વાંચકે રૂવાઈ બસી થઈ જાય છે.

છેલ્લાં ૧૨૦૦ વર્ષ થયા હિન્દુ જાતી ઉપર અને સનાતન-વેદિક હિન્દુ ધર્મ ઉપર મુસલમાનોએ, ખ્રિસ્તીઓએ, વિધર્મીઓએ, અન્ય જ્ઞાતિઓએ અને બીજાં સંપ્રદાયોએ જે જે અર્થોર્થારો, ઇર્ષ્યાદોષો તથા અપ્રિયોક્તિયા કાર્યથી હિન્દુ જાતીને એકાલ, કંગાળ અને મુકદ્દાલ જેવી સ્થિતિમાં મુકી દીધી છે તે દુઃખાવતામાંથી બચવાં પ્રયત્ન સંઘર્ષની સામ્રી જરૂર છે એવું સંપૂર્ણ જ્ઞાન કરાવે છે અને હિન્દુ જાતીને તેનાં હિન્દુપણાનું અસલ સ્વરૂપ જણાવે છે. આણું એકાદ પુસ્તક તો દરેકે દરેક હિન્દુનાં ઘરમાં રહેલું જ જોઈએ એવું દરેકે દરેક હિન્દુએ માનવું જ જોઈએ. કિલ્લોપાનાં, શ્રી. રા. કો. ૬. ૨-૭

દ્વાપતીશાસ્ત્ર અથવા લગ્નતી સંકળતા તથા નિબંધતાનો વિચાર:—દ્વાપતીશાસ્ત્ર [Dvapathi Science] નાં અભ્યાસ તથા દ્વાપત્ય સંતિનાં અભ્યાસ અનેક પરણી ચુકેલા સ્ત્રી પુરુષોના લગ્નની નિબંધતા—Fidelity થાય છે. અને તેમનો સંસાર જે સ્વર્ગમય થવો જોઈએ તેનાં બહાર કંઈકો લેવેલો, તરફ તુલ્ય અને કલેશો તથા કંકાશર્મય હાંડળી થવાનું કારણ માત્ર બીજાં વ્યક્તિ કાલ, બીજાં અનુભવ અને નિર્દોષપણું જાતનાં આ વિષયનાં સંપૂર્ણ સમજ આપનારાં પુસ્તકો પણ ગુપ્તવાચ્યા હોય તેનું જ સુખ્ય કારણ છે.

આ વિષયનાં સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, મરાઠી, હિન્દી અને અનેક ભાષાનાં તેમજ વિવિધ પ્રકારનાં પુસ્તકો શ્રી કંકરુરે ઘણાં સમય સુધી વાંચી, બીચારી અર્થોર્થો કદી પ્રમાણભૂત પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. પાનાં, રૂબ, ટી. રા. જે.

સૌભાગ્ય રાત્રી અથવા વહુરાણીને શીખામણ:—ભા. ૧ તથા ૨ (જે પુસ્તકો) શ્રી. કંકરુરે આલવીઆંએ હિન્દીમાં બહાર પાડ્યાં એની ભૂમિકા પંજાબનાં સિંહ લાલાજીએ લખી. તે પુસ્તકોની હિન્દી નકલો ઉપડી ગઈ. દરેક શાળાઓએ અને લાયબ્રેરીઓએ વસાવી દીધી. એજ પુસ્તકોનાં અનુવાદો શ્રી કંકરુરે કર્યા. ઉત્તમ ગૃહીણી જીવનની સંકળતાની સાચી બતાવનાર ઉચ્ચકોટીના પુસ્તકો છે. વિવંહીત જીવનના અધિકારોની સમજવા લાયક વિષયોની. બહુજ સંવેદનશીલ અને બીલ્વર્થ કરી અર્થોર્થ કરી છે. કન્યા-શાળામાં પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે અંકાંવી શકાય તેવા છે. વડોદરા વિદ્યામંદીરે થોડું કદર કરી અને ઉત્તમ પુસ્તકો તરીકે વિદ્યાર્થીનીઓને વાંચી લેવાં બંધામણ કરી છે. સ્ત્રી ઉપયોગી એકે એક જાણતો અને અનેક જાતનાં વિષયોને ઘણી સરળતાથી અર્થોર્થ કરી દેતો. દરેક પુસ્તકના રૂબ પાનાં ટી. દરેક ભાગની રૂ. જે.

સુલુહની હિન્દુ વીર મહિલા રમણી રત્ન, રત્નદેવી:— એક આદર્શ ત્યાગ મૃતિ મહિલાની જીવનકથા. તેમનો સંસ્મરણો માટે ભારતના પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રી પુરુષોએ લખેલા લેખોનો સંગ્રહ. ચાલુ જમાનામાં સ્ત્રી પુરુષોને વાંચવાની બિશ્વાસ-આવશ્યકતા છે. હિન્દુ ઉત્તમ ચારિત્રનાં ગુણો, લાગવૃત્તિ, સ્વમાન સાચકવાની ઉત્તમ જીવન-વિગેરો અનેક શકિતઓ જેણ વળની તાલીમ મળે છે. પાકુ સોનેરી પ્રકાશનાં રૂબ ટી. દરેક ભાગની રૂ. જે.

१२३४५६७८९१०१११२१३१४१५१६१७१८१९२०२१२२२३२४२५२६२७२८२९३०३१३२३३३४३५३६३७३८३९४०४१४२४३४४४५४६४७४८४९५०५१५२५३५४५५५६५७५८५९६०६१६२६३६४६५६६६७६८६९७०७१७२७३७४७५७६७७७८७९८०८१८२८३८४८५८६८७८८८९९०९१९२९३९४९५९६९७९८९९

કચ્છની પકાની અંથેવા પુર્વે અંને રાજ્ય: કૌં રામાચક

द्विरपयं गेयं द्वि-^१ध्वं यरास्त्रनी द्वि-^२नतिनां दीव्यं

તો ઉત્તમ રીતે રસીક શેલીથી લખાયા છે કે 'પુસ્તકને પૂરું કરીને લેવાની લાલચ છોડી શકાતી નથી; ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક અપૂર્વ અને અમંગલ્ય પુસ્તક થયું છે. ૫૪૬ દંડ, પાંચ પુરુ, કી. રૂ. ચાર.

ન્યતિ અથવા સંતાલ વિદ્રોહ:—કવ્યલેખક ઐતિહાસિક નવલ-કથા હિન્દુસ્તાનમાં ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીએ પગ દેડો મજબુત બનાવવા ન્યા ત્યા અત્યાચારો અને અવિચારી પગલાઓ ભરવા માંડ્યા હતા તે વખતે વીર સંતાલ ભાતીએ પોતાની સ્વતંત્રતાનાં રક્ષણ માટે હથીઆરો, અખડાઓ, યુદ્ધમાં અનેક સંતાલ વીરનરો અને વીર રમણીઓએ પોતાનાં પ્રાણોની આહુતીનાં ભોગે સંતાલ ભાતીને અમર કીધી. પાના ૨૪૦, પાંચ પુરુ, કી. રૂ. અઢી.

મંસાર પારિવ્રત અથવા આદર્શ આર્થ અખલા:—આજકાલના લેખાગુ સુધારકોનાં અતઃકરણો કેટલાં ભયંકર કાળા હોય છે, લાખોનાં ટુટ ફૂટો! કેવી શીકૃતથી હાથથી કરી ન્ય છે અને સુધારકોમાં ગણાતી સ્ત્રીઓની કાગળી પંજુ કેવી ચશકલી રહે છે, એ જુઓ. અને એક આર્થ અખલા અને આર્થ પુરુષત્વ સ્વાર્થ ત્યાગી પંજુ અને ખીલ અનેક જુઓ કેટલાં આદર્શ હોય છે તે પંજુ જુઓ હુનિયો કેટલી ભયંકર છે. તે નગ્ન સ્વરૂપમાં દેખાડે છે. પટ્ટિસોનેરી, બાઈન્ડીંગ, કી. રૂ. સવાળે.

કાંચ કુમુભાકર:—કંકર નારણ વિસન જ્યારથી લખતાં શીખ્યા ત્યારથી માસિકો, અઠવાડીકો અને પત્રોમાં આવેલા અને કેટલાક અમરીધ કાવ્યોને અમર સંગ્રહ અનેક ભૂતનાં વિવિધ પ્રકારના નાના જોટા કાવ્યો ગીતો, છંદો, શ્લોકો, કાવ્યો. ૫૪. ૩૧૨, કી. રૂ. અઢી.

ચૂડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા:—આ વાર્તામાં ચંપા નામની નદીની આત્મકથા છે. નાટકકાર તરીકે રંગભૂમિ અને સિનેમાઓમાં તેઓ કેવું જીવન ગુજારે છે તેનો રહસ્યમય પડદો ચૂડેલ થાય છે.

૧૨૧. ખીલ ભાગોમાં અમદાવાદમાં સાધુનાં પેષમાં કેટલો અનોચારે ચાલી રહ્યો છે તથા ગંગાનામાં એક ગરીબ આદાણની કન્યાઓનાં વરવિક્રયની રીવાજથી કેવો હોલ ખેડાલ થાય છે, તેની કડબરસિક કથા છે. એ ઉપરાંત દિલ્લીની એક નામચીન વિધવા બાઈ દેવકુમારીની પ્રપચો પુલ્લાં કરાયેલા છે. એ બધા ભાગો રસમય છે. વાંચવા માંડો તો બહારે તેનો છેડો નહિ મૂકો એવી ખાતરી છે.

ભાગ-૨-૩ દરેક ભાગની કી. રૂ. ચાર. ૨૮૫૯ અર્થ અલગ.

દરેક દરેક છુટક પુસ્તકનું વિભી-પોસ્ટેજ અલગ છે. **વધ માન એન્ડ સેન્સ** નામના હાલમાં પુસ્તકનું પ્રથમ નિવેશન.

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

શ્રીશક્તિ અથમાળા

૧ વંધા	૦-૪	૩૬ મદ્યપ્રેમ	૦-૪
૨ કાફી	૦-૩	૩૭ પારસી હામગીતો	૦-૬
૩ કામદામાં સ્ત્રીનું રથાન	૦-૩	૩૮ સંતતિનિયમન	૦-૮
૪ અધોગત્રા (વાતો)	૦-૩	૩૯ વહેમી પતિ	૦-૩
૫ ગૃહવ્યસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને સુખ	૦-૬
૬ ખાંચણાં (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ બલિદાન (મિરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમુજ વાતો	૦-૪
૮ ભવાટવી	૦-૪	૪૩ ભક્તી લાભી	૦-૧
૯ મા (વાતો)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ જવાના પત્રો (કસોટીમય હામ)	૦-૬	૪૫ માંદગી અને માવજત	૦-૪
૧૧ પતિની પસંદગી	૦-૪	૪૬ વાતનું વતેસર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ધરેણીનો શોખ	૦-૧
૧૩ ફોઈ	૦-૪	૪૮ પારસી સતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાતો)	૦-૫	૫૦ રાજકુંડવી	૦-૧૨
૧૬ કેને પરણું ? (વાતો)	૧-૪	૫૧ શિવાજીની બા	૦-૧૦
૧૭ સુધડતા અને સુંદરતા	૦-૮	૫૨ સાસુની શિખામણ	૦-૧
૧૮ હાલપનો પુવારો	૦-૮	૫૩ કામદાનું અચાન	૦-૧
૧૯ જૂનના હાડકા (વાતો)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નવલકથા	૧-૮
૨૦ વિષદશ (વાતો)	૧-૮	૫૫ નારી અભિયંક	૪-૦
૨૧ હાલપકલાપ (રમુજ)	૧-૮	૫૬ માસિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી ચૈધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા સામિયા	૦-૨
૨૩ વીર રોઆ (કાળુ ચુલાખ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે ભાગ)	૨-૪
૨૪ હાલપ જરણા (રમુજ)	૧-૮	૬૦ ગોરમાનાં ગીતો	૦-૧
૨૫ "જરા માહ મૂકતો"	૧-૦	૬૧ મઝમ ડેમીયા	૧-૧૨
૨૬ ગરબાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ સામાજિક વાતો	૦-૩
૨૭ જીવનપક્ષો (વાતો)	૦-૪	૬૩ ગુણીવંશ ગૃહિણી	૦-૧
૨૮ સુખી ઘર (બોધક)	૦-૩	૬૪ શ્રી રવાન વ્ય	૦-૧
૨૯ ભરત ગૃધણ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી રાધીચુકળા	૦-૩
૩૦ મોપોસીનું અક્ષર	૦-૫	૬૬ સતી જસમા	૦-૬
૩૧ સ્ત્રીના બેગમ	૦-૩	૬૭ સંસારદર્શન	૦-૬
૩૨ ગૃહ વિવેક	૦-૬	૬૮ જુમિમાતા આનંદમાં	૧-૮
૩૩ સખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૩૪ રતનનું શાસ્ત્ર	૦-૩	૭૦ સાચાં સહોદર	૧-૮
૩૫ સ્ત્રી હૃદય	૦-૩		

શ્રીશક્તિ અથમાળાનો આખો સેટ આજે જ પસાવેલો. કુલ ૭૦ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. તે રા. ૩૨માં મળે છે. પુસ્તકો છૂટા પાણી મળી શકશે. તર છુટું.

લખો : શ્રીશક્તિ, કેળાંપીક, સુરત.

આરોગ્ય, વ્યાયામ અને તંદુરસ્તી વિષયક સંપૂર્ણ અને સચિત્ર
માહિતી સતત ૨૬ વર્ષથી આપતું માસિક

વ્યાયામ

વાર્ષિક લવાજમ - હિંદમાં રૂ. ૨-૮-૦ પરદેશ શિલિંગ-૫.

શરીર તંદુરસ્તી સિવાય બધું નકામું છે. શરીરને તંદુરસ્ત, નિર્ભય અને સક્ષમ કેવી રીતે બનાવવું અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કર્યો પછી તે કેવી રીતે ટકાવી રાખવું, તે વ્યાયામ વાંચવાથી પણ જાણી શકાશે.

આપના ધરમાં, આપની લાયબ્રેરીમાં કે આપની વ્યાયામશાળામાં તેને ખોલાવો; તે આપને યોગ્ય અને સાચી સલાહ આપશે. વર્ષના રૂ. ૨-૮-૦ ના બદલામાં, વર્ષ આખરે ઇક્વિટીમાં ખીસ માટે, ખર્ચાતી મોટી રકમનો તે અચાવ કરશે.

ગમે તે માસથી તેના ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

લખો:-

વ્યવસ્થાપક: વ્યાયામ કાર્યાલય,

મજીમુંદારનો વાલો, રાયપુરા, વડોદરા

‘મહાગુજરાત’

સિંધમાં વસતા ત્રણ લાખ જેટલા ગુજરાતીઓનું મુખસિદ્ધ મુખપત્ર (સાપ્તાહિક)

- ☆ જેમાં સાહિત્ય, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, શરીર કેળવણી, આગમગત, ત્રી સંસાર—વિગેરે જીવનને લગતા દરેક વિષયોની સુંદર છબીવાદ યાજ છે.
- ☆ જાણીતા સાહિત્યકાર ત્રાકુંગરશી ધરમશી સંપત્તિ દર અઢવાડીએ પુદ્ધ પરિસ્થિતિ આગેદખ રીતે વર્ણવે છે.
- ☆ ‘જન્મભૂમિ’ અને ‘જલુકી’ શબ્દરચના દરીદ્રાઓના અચોટ ઉદ્દેશો અને દલીલો એક નિષ્ણાત તરફથી નિયમિત પ્રસિદ્ધ યાજ છે.
- ☆ ‘મહાગુજરાત’ બુદ્ધિવર્ધક વ્યૂદ્ધ દરીદ્રાજી વગર દાખલ રીએ સુંદર ઇનામો મેળવી આગે છે.
- ☆ એના દીપોત્સવી અને બીજા ખાસ અંકોએ ગુજરાતી પત્રકાલિનને સમૃદ્ધ કર્યું છે.
- ☆ વડોદરા રાજ્યના તમામ પુત્રકાલિનો માટે મંગ્લ રાયેલું છે.

વાર્ષિક લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૪ — વિદેશ રૂ. ૬

☆ સિંધમાં જાહેર-ખબર માટે અજોડ સાધન ☆

નમૂનાની નકલ તેમજ ભાવતાલ માટે આગે જ લખો :

એમ-એ ન કોય તેવા રથળોના ન્યુબેપર એમ-એને તરત જ પચવ્યકાર કરવો

શેનેજર : સિંધ ન્યુબેપર્સ લીમીટેડ, કેમ્પબેલ સ્ટ્રીટ-કરાંચી.

ગુજરાતના તરુણ સૈનિકોનું સંસ્કારપત્ર

સ્કાઉટ વીર

યુવકો, વિદ્યાર્થીઓ, તરુણો, બાળવીરો અને વીરબાળાઓ
માનું માસિક છે.

નવા કદમાં, નવા રૂપરંગમાં અને રાષ્ટ્રભાવનાથી ભરેલા લેખો,
કૃત્યગીતો, પર્યાટનવર્ણનો, શીર્ષકવાચી વગેરેથી ભરેલું છતાં

લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે.

નમૂનાનો અંક મંગાવી જુઓ.

સ્કાઉટ વીર કાર્યાલય-રાવપુરા રોડ-વડોદરા

બાળક કોઈ પણ પગ સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ

તં

ત્ર

રીતે

૧૯

વરસથી

પ્રગટ

થાય

છે

બાળક માસિક બાળકો માટે જ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી
ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની
શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે

તમારી અસ્થાયેઘરમાં બાળક અવશ્ય હોય જોઈએ,
કેમકે નિર્દોષ બાલુડાં બાળક વાંચવા ધણાં આતુર હોય છે :

નવા વરસથી ઘણા ફેરફાર થયો છે.

‘બાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા-વડોદરા

ૐ નારાયણ

પરમહંસ શ્રી સ્વામી રામતીર્થના ઉપદેશ સ્વરૂપ
મહાગુજરાતની સંસ્કારી પ્રજાનું

ધાર્મિક માસિકપત્ર ‘**ઉત્થાન**’

જેરદાર લખાણનાં દર મહિને પૃષ્ઠ ૮૦. વરસ દહાડે પૃષ્ઠ ૯૬૦; છતાં
વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂા. ૩-૮-૦ ચોસ્ટેજ સાથે
ગ્રાહક લવાજમ મોકલી આપે તરીકે નામ નોંધાવી દેવો.

જામે ત્યારે આપેલ ધનારને વર્ષના બધા અંકો મોકલવામાં આવે છે

લેખો-પ્રબન્ધક : ‘ઉત્થાન’

જ્ઞાન સાધન આશ્રમ-છોટાઉદેપુર

(પૂર્વ ગુજરાત)

દરેક સ્થળે સારા શાગવમવાળા એન્ટો અને સ્પેશિયલ એન્ટો ભેટજો છે.

જનતાની સેવા એ અમારું ધ્યેય છે. ક્ર. સીઓના વીમાની અન્નિત વિશિષ્ટતા
— સુવાવડ પ્રસંગે રોકડ મહદ આપવાનું ધોરણ :—

સ્વદેશી અને
સંધર

લાંગ-લાઇફ

વીમા કંપની
લી૦

કંપની પોતાનાં મુખ્ય કચેરી માટે બમ્બ હમારત બાંધે છે : : કલકત્તા, સુવપુરા, પુના, ર
ખારીવાવ, રાવપુરા, મેસુસ શેવડે એન્ડ કો. ચાર રસ્તા, ખાડીઆ,
વડોદરા. અમદાવાદ.

ચોક્ક એન્ટસ:—સુવપુરા અને કાઠિયાવાડ.

જોઈએ છે

‘ પ્રાચીન ભારતવર્ષ ’, ‘ Ancient India ’ અને ‘ સુવાસ ’નો ફેલાવો
વધારવાને પ્રચારકો—જેઓ પોતાના પ્રદેશમાં રહ્યા કે સુસાક્રીમાં તે કામ
કરી શકે; અથવા કમીશન અને પગારના ધોરણે ચાલુ કેન્વાસર તરીકે
રોકાઈ શકે. ચરતો અને લાયકાત સાથે નીચેના સરનામે તરત જણાવો—

શશિકાન્ત એન્ડ કું.

રાવપુરા, વડોદરા.

આંખના દાકતર બહુ ત્યારે અરમાનો નંબર કાઢી આપશે
પણ પછી તમે શું કરશો ?

- (૧) પેંગલ, ફ્લીન્ટ, કાઉન, કીસ્ટલ, કુક્સ, ગ્લુ, સ્મોક, એન્ટેકટીન, કલોરોશીલ, ફ્યુઝલ, ઓબર,
પુન્કટાલ, ઉરો, ઉમ્માલ, કુક્રાપ્ટ, વીટ્રેક્સ, જાતના કાચોમાંથી કયો ફાલકારક ?
- (૨) ઓવલ, રાઉન્ડ ૦૬, ૪૦, ૪૨ પેન્ટાસ (લોંગ, નીચર) પ્રુલચ્યુ, ઓક્ટોગોનલ, હેક્ઝાગોનલ
ઇ. આકારમાંથી કયો પસંદ કરવા યોગ્ય ?
- (૩) ફ્રેંચ, પેરીસ્કોપીક, ટ્રોરીક, સીલીન્ડર, રફેરીકલ, રફેરોસીલીન્ડર, બાઈફોકલ્સ, સ્પીટ. મુન,
કર્વેડ (અપર કે લોઅર) મીમેન્ટેડ, ક્રીસ્ટલ, કુક્સ, એટ્યમેન્ટ ઈન્માં કઈ ઓકલ
સગવડવાળી ?

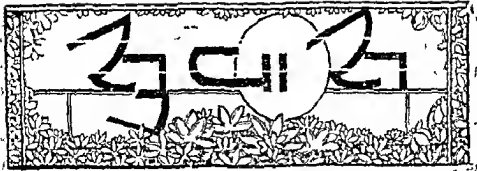
આ બધું જાણવું હોય અને ચરમો ખરીદતાં હેતરાવાની બીકમાંથી બચી જવું હોય તો

આં ખ અને ચ રમા

તું પુસ્તક જે અમે ત્રીસ વર્ષના અનુભવ ઉપરથી બહાર પાડ્યું છે તે તુરત મંગાવી લ્યો.
મુંબઈ સરકારના કેળવણી ખાતાએ લાઇબ્રેરી, પ્રારંભિક કેળવણી, ઈનામ વિગેરે માટે
પણ મંજૂર કર્યું છે.

પાકું પૃષ્ઠ ૪૦ ચિત્રો, ૧૪૦ પૃષ્ઠો છતાં કિંમત માત્ર ૦-૧૦-૦.

શશિકાન્ત એન્ડ કું. : રાવપુરા : વડોદરા.

અજ્ઞાનતિમિગ્નધાનાં જ્ઞાનાંજનદાલાકયા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ ધૌગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તાક ૪ પૃં]

હીસિંગ્ખર

૫૦ [અંક ૮

પ્રગતિ

૫.

હિંસર્યાને આગળ વધતા રચના ગતિનાં એ સ્વરૂપ હોય છે: એક રચનાં ચઢોતી ગોળાકાર ગતિ—ચડતી—પડતી—અને બીજી તે ગોળ ગતિના કારણે રચને મળતી પ્રગતિ.

વિશ્વના પ્રત્યેક તત્ત્વમાં ગતિનાં આ બંને સ્વરૂપ રહેલાં છે: સાધનની ગોળાકાર ગતિ—ચડતી—પડતી—અને પરિણામે સાધકને મળતી પ્રગતિ.

જગતના દરેક પદાર્થો રચના ચઢતી જેમ સાધન સમા છે અને તેમની ચડતી—પડતીને પરિણામે આત્મતત્ત્વને પ્રગતિ મળે છે.

સામાન્ય જગતથી માંડીને માનવી પર્વન્તનાં પ્રાણીઓ અને તે પ્રાણીઓના નિવાસસ્થાન રૂપ રાષ્ટ્રો એ ગોળ ગતિને સુખ-દુઃખ કે ચડતી—પડતીના રૂપે અનુભવે છે; જ્ઞાની માણીના પડતી માંડીને અખિલ પૃથ્વી પર્વન્તના જગ પદાર્થો તેને જમણ-રૂપમાં અનુભવે છે; અને સામાન્ય મંતવ્યથી માંડીને વિશ્વવ્યાપી સંસ્કૃતિઓ લગીના વિચારપ્રવાહો તેને પરિવર્તનના રૂપમાં અનુભવે છે. એ અનુભવના પરિણામે આત્માઓને—વિશ્વના ચૈતન્ય તત્ત્વને પ્રગતિ મળે છે.

દિન-રાત, ઉપા-સંધ્યા, તેજ-છાયા, વર્ષા-દેશ્મત-ગ્રીષ્મ આદિ કાળનાં ચક્રમણ્ડલ છે; સુખ-દુઃખ, વેસવ-દરિદ્રતા, પ્રતાપ-દીનતા, જીવન-મૃત્યુ આદિ પ્રાણીઓનાં ચક્રમણ્ડલ છે; સ્વતંત્રતા-પરતંત્રતા, ચડતી-પડતી એ રાષ્ટ્રનું ચક્રમણ્ડલ છે; હિંસા-અહિંસા, શક્તિ-માર્દવતા, વર્ણોત્તમ વ્યવસ્થા-અકિલ સ્વાતંત્ર્ય, શૌષેવાદ-મંત્રવાદ-મંત્રવાદ-તાંત્રવાદ, સરકારવાદ-જનસરકારવાદ, નૃપવાદ (Sovereignty)-લોકશાસનવાદ (Democracy)-સરમુખપાયારી (Antocracy) આદિ વિચારપ્રવાહ અને સંસ્કૃતિઓનાં ચક્રમણ્ડલ છે. તેમાંથી-સાગરમ-ચનમાંથી પ્રથમ રત્નો અને વિષ પ્રગટ્યાં તેમ-સાગરમાં દર્પ કે ગ્લાનિ પ્રગટે છે, પણ અંતમાં પ્રગતિનું અમૃત સાંપડે છે.

એ સાચું છે કે રચને ખરી ગતિ અશ્વ જાય છે; ચક્ર તે કેરળ એ ગતિને સુગમ બનાવી

અશ્વનો હાર હાંવો કરે છે પરંતુ જીવનમાં પણ ચડતી-પડતીનું એ જ સ્થાન છે પુરુષાર્થ અશ્વ છે, ચડતી-પડતી ચક્ર છે, આત્મા પ્રવાસી છે.

ગતિમાન રથચક્રનો આગમનો ભાગ પાછળ અને પાછળનો ભાગ આગળ એ ક્રમ સતત ચાલ્યાજ કરે છે એ જ રીતે જગતમાં સરકૃતિઓના પરિવર્તન યાવ છે પ્રાચીન સરકૃતિ સમય પાકતા આગળ આવવા પ્રયે છે ત્યારે તે પ્રત્યાધાતી (Reactionary) તરીકે ઓળખાય છે પણ શક્તિની સહાયથી પ્રયક્ષિત સરકૃતિને પાછળ ધકેલી તે ન્યારે અમર્યાને આવી પહોંચે છે ત્યારે તે પ્રગતિમાન (Progressive) તરીકે સ્થાન પામે છે અને પાછળ ગયેલી સરકૃતિ અનુક્રમે અમર્યાન ન મેળવે ત્યાં સગી પ્રત્યાધાતી વિશેષણ તેના ભાગમાં રહે છે આ ક્રમ સતત ચાલ્યાજ કરે છે અને એ બંનેના ભ્રમણમાજ સાચી પ્રગતિ છુપાયી છે

ન્યારે આ ભ્રમણ ચાલતુ હોય છે ત્યારે પરસ્પરવિરોધી બે મગો મમ કરે છે એક એ ભ્રમણને આગળ વધારવા માગતુ સુધારક બળ, અને બીજુ એને એચી રાખતુ રૂઢિવાદી બળ રથમાં જેમ અશ્વને હાકવાને ચાલુકની જરૂર રહે છે પણ સાથેજ એ રથ કાગળના પાનાની જેમ ઊડી ન જાય તે માટે તેને એચી રાખતુ ગુરુત્વાકર્ષક બળ પણ જરૂરી હોય છે તેમ જગતમાં પણ ઉપરોક્ત બંને બળો જરૂરી છે

દિવસના શ્રમ અને તાપ પછી રાત્રિ શાંતિ અને આરામ બંને છે રાત્રિના આજ્ઞા અને તિમિર પછી દિવસની પ્રભા તાજગી બંને છે વર્ષાની હેની અને કીચડ પછી હેમન્ત સૌદર્ય અને માધુર્ય બંને છે હેમન્તની ઠડી પછી ગ્રીષ્મ તાપ લાવે છે, ગ્રીષ્મના ઉકળાટ પછી વર્ષા નીરધારાઓ વર્ષાવે છે આ રીતે કાળપરિવર્તન એકબીજા વિભાગની ઉણ્ણો પૂરે છે એટલુજ નહિ તે પરિવર્તનના પરિણામમાંથી માનવી જીવન અને પ્રગતિ મેળવી શકે છે, એજ રીતે એકમેકની ઉણ્ણો પૂરવાની શક્તિ ધરાવતા તરવેા ફરતા રહીને જીવનના સત્ત્વરપ્ર પ્રગતિ પ્રેરે છે

હરતી અને ઓટ વિના જેમ જળાશયોમાં મનિનતા પ્રવેશે છે, તેમ સુખ-દુઃખ કે ચડતી-પડતીના ક્રમ વિના માનવી કે રાષ્ટ્ર કા તો તદ્દન બેહોશ બને છે ને નહિતર તે દીન બને છે સાચી પ્રગતિ તો તેમને સુખ-દુઃખ, વૈભવ-દરિદ્રતા, સ્વતંત્રતા-પરતંત્રતા આદિના ભ્રમણમાંથી મળે છે

અહિંસામાં શાંતિ, દયા, પ્રેમ આદિ સદ્ગુણો રહેલા છે પણ ન્યારે તેના મૂળમાં પોતાની નમળાઇ ફાલી નીકળે છે ત્યારે હિંસાને સ્થાન મળે છે, હિંસામાં શક્તિ, જીવન પ્રત્યેની બેપરવાઈ કાળુ રાખવાની કના આદિ સદ્ગુણો રહેના છે, પણ ન્યારે તે જ સ્ત્રુણોમાંથી કૂરતા, અશાંતિ, અસલામતિ આદિ દુર્ગુણો ફાલી નીકળે છે ત્યારે પુનઃ અહિંસાને સ્થાન મળે છે

વર્ણશ્રમધર્મ ધધાઓને સવામન રાખે છે, વ્યવસ્થા જાગવી રાખે છે, જીવનમાં સ્થિરતા આણે છે, પણ તેના મૂળમાં રહેલી, વૈવિધ્યતા વાદ્યતી માનવવૃત્તિને સતોષવાની અશક્તિ ફાલી તીકળતા વ્યભિચારાતચ્ચાદ જન્મે છે અને વ્યક્તિસ્વાતચ્ચવાદમાં રહેલ જીવનની અસ્થિરતા નીનિશ્ચેધિલ્ય તથા સધરાક્તિનો અભાવ આદિ ફાલી નીકળતા પુનઃ વર્ણશ્રમવાદ આવે છે

નૃપતિના આશ્રમે મહંત્તકાક્ષાઓને માર્ગ મળે છે, તે પ્રજાના પિતા સંમો અને પ્રદર્શનો પ્રાધિક્ષ હોઈને રાષ્ટ્ર એક કુટુંબ સમુદાય છે પરંતુ મૃપવાદના મૂળમાં રહેનો સત્તાનો મદ

ઉત્કૃષ્ટતાની જેમ વધી જતા લોકશાસનવાદ આવે છે. લોકશાસનમાં વ્યક્તિત્વવાતંત્ર્ય પોષાય છે, સર્વ ક્ષેત્રોને ન્યાય મેળવવાની તક મળે છે પણ એજ લોકશાસનની ઓથે વાક્યાતુરી દાખવનારા સ્વાધીન્ય દંભીઓ રાજ્યતંત્ર પોતાના હાથમાં લઇ લે છે. બહુમતિની અધ્યક્ષિત કે વિનાતક માર્ગશ્રીઓને પણ માને આપનારાઓ સત્તાસ્થાન સાચવી શકે છે, લઘુકક્ષી ગણતરીએ રાષ્ટ્ર નર્મણું પડી જાય છે તથા નૈતિક શિથિલતા પ્રવેશે છે અને પરિણામે સરમુખત્યારોને માર્ગ મળે છે, સરમુખત્યારના આશ્રયે પ્રેમ બળવાન અને શિસ્તમદ્દ અને છે પરંતુ સમય જતાં વર્ગપરંપરાગત રિતના અભાવે સરમુખત્યારો વર્તમાન કીર્તિનેજ નજરમાં રાખે છે, લશ્કરનેજ સર્વસ્વ લેખે છે, બદલાતા સરમુખત્યારોનાં અંગત અને રાષ્ટ્રીય બંને હિતોની જવાબદારી પ્રજા પર પડે છે, લોખંડી શોસનની જરૂરિયાતો પ્રજા અકળાઇ જાય છે અને પરિણામે રાષ્ટ્રના સંપૂર્ણ પ્રતીક સમાનુપત્તિને માટે માર્ગ મોકળા થાય છે.

આ પ્રમાણે પ્રત્યેકમાં રહેલી ઉલ્લુખો અને એ ઉલ્લુખોને પૂરવાની એકમેકમાં રહેલી સક્તિના કારણે જન્મજી ન્યાય રહે છે અને તેના પરિણામે પ્રગતિ સતત બને છે.

પરંતુ આ નાના જન્મજોની સાથેસાથ એક યુગજન્મજી પણ ચાલુ હોય છે. વિશ્વને એક યુગ ઉત્થાનનો મળે છે, તે ખીળ યુગમાં પતન અનુસરવું પડે છે. ઉત્થાનયુગના દુરુપયોગમાથી પતન જન્મે છે, અને પતન સાથેના સંક્રામમાથી ઉત્થાન વિક્ષેપે છે.

ચાલુ યુગ પતનનો જણાય છે. પરંતુ પ્રગતિક્રમમાં એકજન્મજીની જેમ આ પતન પણ અનિવાર્ય છે. અને નિગાના ગર્ભમાં છુપાયેલ પ્રજાતની જેમ એ પતનના ગર્ભમાં પણ ઉત્થાનનાં મળ છુપાયેલાં છે.

ગામડે-

ભારદ્વાજ

: અજની .

હીએ ખેતર પાક લગુંબતાં,
વન વાયરથી કુંડાં લયતાં,
આગે ધોરી રીંગ અળકતાં,
—એ વેળા તે ગર્ભ !

હાવાં છે સ્વયં જોવાની,
ઉજ્જડ ધરતી રસકસ હીણી,
ને ઉજ્જડ કૃષિવસ્ત્ર હેયાંની

—જળતી સહસ્રાન્તે !

પ્રાચીન ગ્રીસ દેશના ઉદાત્ત અને અનુપમ બુદ્ધિયુગે ઉત્પન્ન કરેલા ફિલસૂફો તેમજ ચિંતકોમાં મહત્તા અને પ્રખ્યાતિની દૃષ્ટિએ તો સૌથી પહેલું સ્થાન 'પ્લેટો' આવે છે. આ તે જ તત્ત્વ છે, જે પસાર થયેલાં હજારો વર્ષોના ઇતિહાસમાં ફરમાન ફરોગ અને એશિયાની-રે સારાથે જગતની સુશિક્ષિત જનતાના હૃદય પર અપ્રતિમ પ્રભાવ પાડી શક્યો છે અને સંક્રમણો સુધી એ પ્રભાવ ટકાવી શક્યો છે. આવો પ્રભાવ ધણીખર તો સુંદર આદર્શોની મદદતા અને અનુપમતાને જ આભારી હોય છે તેમજ કલ્પનાના સુદર તેમજ વિવિધ રંગોથી રંગાયેલી લેખનશૈલીને લાગે જ પરિણમતો હોય છે; અને એ જ કારણ હોય છે કે પ્રાચીન કાળના સઘળા ગદ્યલેખકોને મોખરે 'પ્લેટો' નામ મુકાયેલું હોય છે.

'પ્લેટો' જન્મ આવે-સના જિયામા જિંયા—ખાનદાન કુટુંબમાં થયો હતો. તેની મા સુંદરિખ્યાત ગ્રીક શાસ્ત્રકાર સોલનના વંશની હતી. તેના જન્મસ્થાન સંબંધી એટલું અનુમાન કરી શકાય છે કે આવે-સ અગર ઈજીપ્ત નામના દાણમાં એ જન્મ્યો હતો, પરંતુ હજી સુધી તે વિશે કંઈ ચોક્કસ માહિતી મળી શકી નથી. તેના દાદાના નામ ઉપરથી પાડવામાં આવેલું તેનું મૂળ નામ તો એરિસ્ટોક્રિસ હતું, પણ તેનું કપાળ બહુ વિશાળ હોવાને કારણે તેને 'પ્લેટો' એનું ઉપનામ આપવામાં આવ્યું હતું. આ ઉપરાંત, લવિષ્યની પ્રજાને વારસામાં મળેલી તેની અમર સાહિત્ય-કૃતિઓ સિવાય, એ ફિલસૂફો જીવન-ક્રિતિદાસ જાણવાનું બીજું કંઈ સાધન હજી સુધી તો પ્રાપ્ત થયું નથી. અને એવી રીતના તેની જીવનકથાના સાચા આવેખનને અભાવે એ 'પ્લેટો' સંબંધી કેટલીયે દંતકથાઓ પણ પ્રચલિત થયેલી જોવામાં આવે છે: (૧) બાળક* 'પ્લેટો'ના મોમા મધમાખીઓ આવીને મધ મૂકી જતી; અને (૨) સોક્રેટિસના શિષ્ય તરીકે 'પ્લેટો' બહાર પડ્યો તે પહેલાં સ્વર્ગ તરફ જઈતા 'હૈસનું' સાક્રેટિસને આવેલું સ્વપ્ન—વિગેરે.

આ ભાવિ ફિલસૂફી કેળવણીનું કાર્ય, તે યુગના ઘણી જ પ્રખ્યાતિ પામેલા કેટલાયે શિક્ષકોના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યું હતું. પરિણામે ઉચ્ચ કેળવણીને આવશ્યક એવી એક પણ અભ્યાસની 'શાખા' નો તેણે અનાદર કર્યો નહોતો. યુવાવરયાના આરંભકાળમાં તો ચિત્રકળા તેમજ કાવ્ય તરફ એ યુવાન 'પ્લેટો'ને એવો તો અનુરાગ થયો હતો કે એટલી નાની ઉંમરે પણ તેણે એક મહાકાવ્ય (Epic), કેટલાક ઇંદાદ કાવ્યો અને ઘણાંએ કરચુરસપ્રધાન નાટકો લખ્યાં હતાં. પરંતુ પાછળથી પ્રખ્યાત ગ્રીક કવિ હોમરના કાવ્યોની સાથે પોતાની કૃતિઓની સરખામણી કરતાં, તેને પોતાનાં એ સર્ગનાં લખાણો તરફ એવો તો કંટાળો તેમજ અણમગ્નો થઈ આવ્યો કે તે બધાને એકી સાથે અગ્નિમાં હોમી દેતા તેના હૃદયને થોડાંમો પણ આંચકો લાગ્યો નહોતો. આ ઉપરાંત

*And as when Plato did in the cradle thrive,

Bees to his lips brought honey from their hive.

W. Browne, Britannia's Pastorals II.

સંગીત, અક્ષરશાસ્ત્ર અને ચિત્રકલામાં પણ તેણે પુરેપૂરી નિપુણતા દાખવી હતી. વળી ઉસ્તાદ ફરતીબાજ તરીકેની પણ સુંદર નામના તેણે પ્રાપ્ત કરી હતી; અને ઝીસ દેશના છેક પશ્ચિમ છેક પરના રિસા ગામ પાસે આવેલાં એલિઝિપપન મેદાનોમાં રમાતી રાષ્ટ્રીય રમતોની હરીફાઈમાં પણ તે હારતો હતો.

આવી રીતે તરફ તરફના અભ્યાસની પાછળ સાગવામાં તેના જીવનનાં પહેલાં વીસ વરસ તો પસાર પણ થઈ ગયાં! બરાબર એ સમયે સુપ્રસિદ્ધ ઓઈ મહાપુરુષ સત્યવીર સોફિસ્ટિકના ઉપદેશે એ નવયુવાનનું ધ્યાન એન્થુ, તે ઝીક મહાપુરુષ તરફ મુલાન 'સેલો'ને એવું તો આકર્ષણ થઈ આવ્યું કે સોફિસ્ટિકનાં એકેએક સંભાષણ વખતે હાજરી આપવાનું 'સેલો'ને માટે તો ફરજિયાત થઈ પડ્યું. ત્યાં એ પ્રખ્યાત પુરુષવરની 'અલૌકિક વંદનૃત્યશક્તિ' તથા અજબગજબની બુદ્ધિમત્તાથી તે એવો તો અંભાઈ થયો કે એ વખતથી તેણે ફક્ત તરવજાનને પોતાના અભ્યાસનું કેન્દ્ર બનાવ્યું અને પરિણામે એ તરવજાનની બારીક ગલીફનીઓમાં લટકવામાં તેમજ તેમાંથી બહાર નીકળવાના 'રાજમાર્ગ' શોધવામાં તેનાં મગજ તથા હૃદયને તેણે આજીવન ધૂંટાર મૂકી દીધાં હતાં. પરંતુ મહાત્મા સોફિસ્ટિકના શિષ્ય તરીકેની દીક્ષા લીધા પછી તો તે માત્ર નવજ વયે તે મહાપુરુષ સાથે રહેવા પામ્યો હતો, કારણ કે સમયનો એટલો દૂરો ગાળો પસાર થતાં તો એ સત્યવીરને રવધર્મ અર્થે આત્મજનિધન આપવાનો સુઅવસર પણ આવી પહોંચ્યો હતો. પરંતુ નવ વર્ષના એ સમય દરમ્યાન શિષ્ય તરીકેના 'સેલો'ના લક્ષિતભાવે, સોફિસ્ટિકના કોઈ પણ અંગત મિત્રના પ્રેમનું રક્ષક ધારણ કરી લીધું હતું એટલે ત્યારે એ સાત્ત્વિક મહાપુરુષને ઝીમ દેશની રાજ્યસભા સમક્ષ મુન્હેશાર તરીકે ખડો કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેના તરફથી બચાવ કરવાનું 'સેલો'એ જ માથે લીધું હતું, પરંતુ ન્યાયાધીશોને પક્ષપાત ક્યાં તેનું કંઈ ચાલણ દે એમ હતો. અને એવી રીતની એ ધર્મવીર સોફિસ્ટિકની શહેદત પછી ભાવિ દિવસે 'સેલો'એ તો આધેન્સ નગરીને થોડા સમયને માટે રામ રામ કરીને ત્યાંથી એ ત્રણ માઈલ પર આવેલા મેથારા નામના ગામમાં પોતાના વસવાટનું ધામ બનાવ્યું. પરંતુ થોડા સમયમાં ત્યાંથી પણ તેનું દિલ ઊઠી ગયું. એટલે પછી મીસો, સિસિલી અને ગ્રેસિયાનાં પ્રદેશો તેમજ ફ્રાંસ દરના બીજા અનેક દાપુઓની કષ્ટમય સુમારી ખેડવાનું સાદસ પણ એણે ખેડ્યું. આ લાંબા તેમજ કટુસાધ્ય પ્રવાસ દરમ્યાન દરેકે દરેક પ્રદેશ તેમજ દાપુના પ્રાચીન વિદ્યાલયોના ગ્યાપનારાઓ તેમજ કેટલાયે સંતપુરુષો અને રાજા-મહારાજાઓના ખાસ પરિચયમાં આવવાનો સુઅવસર પણ તેને પ્રાપ્ત થયો હતો. અને એવું પાંચ દહેવાય છે કે કરાનના 'તરવજો' (Mivraji)* ની, કાઠડીઆનાં અલૌકિક મંડળોની તેમજ એમિલોનાના કેટલાયે ખજોગશાસ્ત્રીઓની વિદ્વાતાનો અભ્યાસ કરવાની સુંદર તક પણ આ પ્રવાસ દરમ્યાન જ તેને સાંપડી હતી.

એ લાંબા પ્રવાસમાંથી પાછા ફરતાંવેત જ એ 'સેલો'એ આધેન્સનું કોઈ બંદર ઉપવન પસંદ કર્યું અને ત્યાં તરવજાન-વિષયક સિદ્ધાંતોનું શિક્ષણ આપવાનું શરૂ કર્યું, જેને પરિણામે એ ઉપવનને 'એકેડેમી'—(Academy=વિદ્યાધામ, મુઝકુગ)* ઉપવામ મળ્યું હતું. એ 'આશ્રમ'ની ખ્યાતિ તો એટલી હદ સુધી વધી જવા પામી કે થોડા સમયમાં જ સમગ્ર ઝીકવાનીઓએ 'સેલો'ને

* કરાનના આ તરવજોને, પરિવન મેન્ડ (Pervan Mera) કેટલાયે પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રેતાઓ તો પ્રમાણે સહિત સાબિત કરી બતાવે છે કે કરાનના હિન્દના થોડાંઓ પાસેથી જાન સંપાદન કર્યું હતું; અને બીજા એમણે લલિતાસન્નિદેશમાં છે કે, આ મેન્ડએ બીજા કોઈ નહિ, પરંતુ કરાનમાં જન્મ્યો હતો અને રહેલા બા.

મીનીન ગ્રીસ દેશના ઉદાત્ત અને અનુપમ બુદ્ધિયુગે ઉત્પન્ન કરેલા ફિલસૂફો તેમજ ચિંતકોમાં મહત્તા અને પ્રખ્યાતિની દૃષ્ટિએ તો સૌથી પહેલું સ્થાન 'પ્લેટો' આવે છે. આ તે જ તત્ત્વ છે, જે પસાર થયેલા છેલ્લા એ હજાર વરસ દરમ્યાન યુરોપ અને એશિયાની-રે સારાથે જગતની સુશિક્ષિત જનતાના હૃદય પર અપ્રતિમ પ્રભાવ પાડી શક્યો છે અને સંકારો સુધી એ પ્રભાવ ટકાવી શક્યો છે. આવો પ્રભાવ ધણુ ખરું તો સુંદર આદર્શોની મદદતા અને અનુપમતાને જ આભારી હોય છે તેમજ કલ્પનાના સુદર તેમજ વિવિધ રંગોથી રંગાયેલી લેખનશૈલીને લધને જ પરિણમતો હોય છે; અને એ જ કારણ હોય છે કે આવીન કાળના સઘળા ગદ્યલેખકોને મોખરે 'પ્લેટો' નામ મુકાયેલું હોય છે.

પ્લેટોનો જન્મ આથેન્સના બિઆમા બિંચા—ખાનદાન કુટુંબમાં થયો હતો. તેની મા સુંવિખ્યાત ઐત્રીક શાસ્ત્રકાર સોપનના વશની હતી. તેના જન્મસ્થાન સંબંધી એટલું અનુમાન કરી શકાય છે કે આથેન્સ અગર ઈજિપ્તના નામના દાપુમાં એ જન્મ્યો હતો, પરંતુ હજુ સુધી તે વિશે કંઈ ચોક્કસ માહિતી મળી શકી નથી. તેના ઘણતા નામ ઉપરથી પાડવામાં આવેલું તેનું મૂળ નામ તો એરિસ્ટોક્રિસ હશે, પણ તેનું કપાળ જબુ વિશાળ હોવાને લીધે તેને 'પ્લેટો' એવું ઉપનામ આપવામાં આવ્યું હતું. આ ઉપરાંત, લવિષ્ણી પ્રગળે વારસામાં મળેલી તેની અમર સાહિત્ય-કૃતિઓ સિવાય, એ શીલસૂક્ષ્મો જીવન-કૃતિહાસ જાણુવાનું બીજું કોઈ સાધન હજુ સુધી તો પ્રાપ્ત થયું નથી. અને એવી રીતના તેની જીવનકથાના સાચા આવેખનને અભાવે એ પ્લેટો સંબંધી કેટલીયે દંતકથાઓ પણ પ્રચલિત થયેલી જોવામાં આવે છે (૧) બાળક* પ્લેટોના મોમાં મધમાખીઓ આવીને મધ મૂકી જતી, અને (૨) સોફિસ્ટિકના શિષ્ય તરીકે પ્લેટો બહાર પડ્યો તે પહેલાં સ્વર્ગ તરફ ઊડતા હંસનું સાફિસ્ટિકને આવેલું સ્વપ્ન—વિગેરે.

આ લાવિ ફિલસૂફીની કેળવણીનું કાર્ય, તે યુગના ધણી જ પ્રખ્યાતિ પામેલા કેટલાયે શિક્ષકોના દાયમા સોપવામાં આવ્યું હતું. પરિણામે ઉચ્ચ કેળવણીને આવરમક એવી એક પણ અભ્યાસની 'શાખા' તો તેણે અનાદર કર્યો નહોતો. યુવાવરયાના આરંભકાળમાં તો ચિત્રકળા તેમજ કાવ્ય તરફ એ યુવાન પ્લેટોને એવા તો અનુરાગ થયો હતો કે એટલી નાની ઉંમરે પણ તેણે એક મહાકાવ્ય (Epic), કેટલાક છંદમદ્ધ કાવ્યો અને ધણુએ કરજીરસપ્રધાન નાટકો લખ્યાં હતાં. પરંતુ પાછળથી પ્રખ્યાત ઐત્રીક કવિ હોમરના કાવ્યોની સાથે પોતાની કૃતિઓની સરખામણી કરતા, તેને પોતાના એ સંપૂર્ણ લખાણો તરફ એવો તો કંટાળો તેમજ અજીમો થઈ આવ્યો કે તે બધાને એકી સાથે અગ્નિમાં હોમી દેતા તેના હૃદયને યોડો. પણ આંચકો લાગ્યો નહોતો. આ ઉપરાંત

*And as when Plato did in the cradle thrive,

Bees to his lips brought honey from their hive.

સંગીત, અલંકારશાસ્ત્ર અને ચિત્રકળામાં પણ તેણે પુરેપૂરી નિપુણતા દાખવી હતી. વળી ઉસ્તાદ ફરતીઆમ તરીકેની પણ સુંદર નામના તેણે પ્રાપ્ત કરી હતી, અને ઝીસ દેશના છેક પશ્ચિમ છેડા પરના રિસા ગામ પાસે આવેલાં એલિફિંથન મેદાનોમાં રમાતી રાષ્ટ્રીય રમતોની હરીફાઈમાં પણ તે બિનરતો હતો.

આવી રીતે તરેહ તરેહના અભ્યાસની પાછળ સાગવામાં તેના છવતનાં પહેલાં વીસ વરસ તો પસાર પહોંચી ગયાં. બરાબર એ સમયે મુસ્લિમ ઝીક મહાપુરુષ સત્યવીર સોફિસના ઉપદેશ એ નવયુવાનનું ધ્યાન ખેંચ્યું. તે ઝીક મહાપુરુષ તરફ મુલાકાતે જોવું તો આકર્ષણ થઈ આવ્યું કે સોફિસનાં એકેએક સંભાષણ વખતે હાજરી આપવાનું જોડોને માટે તો ફરજરૂપ થઈ પડ્યું. ત્યાં એ પ્રખ્યાત પુરુષવરની અલૌકિક વકતૃત્વશક્તિ તથા અજબગજબની છુદ્ધિમત્તાથી તે એવો તો અંતર ખેંચી ગયો કે એ વખતથી તેણે ફક્ત તત્ત્વજ્ઞાનને પોતાના અભ્યાસનું કેન્દ્ર બનાવ્યું અને પરિણામે એ તત્ત્વજ્ઞાનની ખારીક ગવીઝીઓમાં બટકવામાં તેમજ તેમાંથી બહાર નીકળવાના 'રાજમાર્ગ' શોધવામાંજ તેનાં મગજ તથા હૃદયને તેણે આજીવન છૂટાદોર મૂકી દીધા હતાં. પરંતુ મહાત્મા સોફિસના શિષ્ય તરીકેની દીક્ષા લીધા પછી તો તે માત્ર નવજ વય તે મહાપુરુષ સાથે રહેવા પામ્યો હતો, કારણ કે સમયનો એટલો ટૂંકો ગાળો પસાર થતા તો એ સત્યવીરને સ્વર્ધર્મ અર્થે આત્મજ્ઞસિદ્ધિ આપવાનો સુઅવસર પણ આવી પહોંચ્યો હતો. પરંતુ નવ વર્ષના એ સમય દરમ્યાન શિષ્ય તરીકેના જોડોના ભક્તિભાવે, સોફિસના કોઈ પગ અંગત મિત્રના પ્રેમનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું હતું એટલે ત્યારે એ સાત્ત્વિક મહાપુરુષને ઝીસ દેશની રાજ્યપત્રમાં સમક્ષ મુન્હેગાર તરીકે ખરોડરવામાં આવ્યો ત્યારે તેના તરફથી બચાવ કરવાનું જોડોએ જ માથે લીધું હતું, પરંતુ આપાધીશોનો પક્ષપાત ક્યાં તેનું કશું શક્ય નહોતું કે એમ હતો? અને એવી રીતની એ ધર્મવીર સોફિસની શહાદત પછી ભાવિ દિવસ જોડોએ તો આલેન્સ નગરીને થોડા સમયને માટે રામ રામ કરીને ત્યાંથી બે ત્રણ માહત્ત પર આવેલા મેગારા નામના ગામડાને પોતાના વસવાટનું ધામ બનાવ્યું. પરંતુ થોડા સમયમાં ત્યાંથી પણ તેનું દિલ જાગી યતું એટલે પછી ઝીસ, સિસિલી અને મેન્ના એસિયાના પ્રદેશો તેમજ દૂર દુરના બીજા અનેક દાપુઓની કપટમ મુસાદરી બેઠવાનું સાદસ પણ એણે બેઠ્યું. આ લાંબા તેમજ કટુસાધ્ય પ્રવાસ દરમ્યાન દરેકે દરેક પ્રદેશ તેમજ દાપુના પ્રાચીન વિદ્યાલયોના ગ્યાપનારાઓ તેમજ કેટલાયે સંતપુરુષો અને ગજ-મગારાઓના ખાસ પતિયથમાં આવવાનો સુઅવસર પણ તેને પ્રાપ્ત થયો હતો અને એવું પાંચ રહેવાય છે કે ફરનના 'તરવો' (Madrasi)* ની, કાલ્ડીઆનાં અલૌકિક મહોનોની તેમજ એમિરોનાના કેટલાયે ખગોળશાસ્ત્રીઓની વિદ્વાતોના અભ્યાસ કરવાની સુંદર તક પણ આ પ્રવાસ દરમ્યાન જ તેને સાંપડી હતી.

એ લાંબા પ્રવાસમાંથી પાછા ફરતાવેંત જ એ જોડોએ આલેન્સનું કોઈ ગાદેર ઉપવન પસંદ કર્યું અને ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાન-વિવરક સિદ્ધાંતોનું શિક્ષણ આપવાનું ગર કર્યું, જેને પરિણામે એ ઉપવનને 'એકેડેમી'—(Academy = વિદ્યાધામ, ગુરુકુળ)નું ઉપનામ મળ્યું હતું. એ 'આત્રમ'ની ખ્યાતિ તો એટલી હદ સુધી વેધી જવા પામી કે થોડા સમયમાં જ સમગ્ર ઝીકવાસીઓએ જોડોને

* ઈરાનના આ તત્ત્વજ્ઞને 'પર્સિયન મેનધ (Persian Mend) પણ કહેવામાં આવે છે. કેટલાયે પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રિયો તો પ્રમાણે સહિન સહિન કવી જતાં છે કે હરાળના આ 'મેનધ'એ પ્રાચીન હિન્દના યોગીઓ પાસેથી જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું અને બીજા એકાદ ઇતિહાસકર્તાએ એનું પણ મુજાવવાની હાથ જોડી છે કે, 'આ મેનધએ બીજા કોઈ નહિ, પરંતુ ફરનમાં વસવાટ કરીને રહેલા ભારતવર્ષના બ્રાહ્મણ હતા.'

અને તેના શિક્ષણને વધારી લીધાં, એટલું જ નહિ પણ તે સુવાન ચિંતકને માથે તત્ત્વ-શિરો મણિનો કળશ ઢોળી દીધો. એટલે સંસ્કૃતિ અને વિદ્યાના કેન્દ્ર સમી એ આથો-સ નગરીમાં ઓસરેલોનાં ખૂલેખૂલામાંથી કેટલાયે યુવકો તેમજ અખ્યાત પુરુષો પણ એ પ્લેટોનાં 'શિષ્ય' તરીકેની દીક્ષા લઇને તેના શિક્ષણનો આરવાદ લેવાને આવવા લાગ્યા. તેમાંના મુખ્ય તો સિરેક્યુઝનો શાહમદદે દિઓન અને જગવિખ્યાત વકતાઓ લાઇક્ટરગસ તથા ડીમોસ્થીનીસ અને આઇસોક્રિટિસ હતા.

... પોતાના એ 'વિદ્યાગ્રમ' (Academy) માં પ્લેટોએ તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક શોધખોળ દરવાની પ્રવેશ કરી અને એ કામ માટે તે પ્રયત્નશીલ રીતે લાવકે હતો; કારણ કે પ્રગતિ, ખાતર શક્તિ-યનારા તેના ગુરુ (સોક્રેટિસ) ના ચરિત્રમાં પ્રધાનપણે દેખાઇ આવતા કેટલાયે સહયુગોએ અસત્ય એ ગુરુત્વના સહવાસના પ્રતાપે જ-શિષ્યના હૃદયમાં કાયમનો વાસો કયો હતો. એ પ્લેટોના કોઇ ને કોઇ કાર્યમાં એકી સાથે પણ અજબ રીતે દેખા દેતા. તેમાંના મુખ્ય મુખ્ય સંસ્કાર - ગુણો પણ જાણવા જેવા છે. પવિત્રતા, ભક્ષાઇ, તેમજ ન્યાયરૂપિ, માટે અપ્રતિમ આત્મક્રિત; 'સત્ય' ની શોધ તેમજ પિંજાન કરવા માટેની અત્યંત ઉત્કટ ઝંખના; કોઇ પણ કાર્ય માટે જરૂરનાં એવા એકાગ્રતા તથા દૃઢતા; ગંભીર શાંત સ્વભાવ, ક્ષમાદિ. આ ઉપરાંત, (૧) 'હકેતના સ્વધર્મા' આસે સ્વચ્છંદી તેમજ અસ્વાભાવિક જ હોય છે; (૨) 'જ્ઞાન' માત્ર 'અસત્ય' છે; (૩) 'સત્ય' તો વળી ભ્રમણા (Delusion) સિવાય બીજું કશુંયે નથી; (૪) 'નિશ્ચિતતા' તો વળી સ્વપ્ન જ છે; ક્ષમાદિ એકાંતપ્રેરિત શિક્ષાવ્યવસ્થાને તે 'પાખંડ'નું ઉપનામ આપતો. એથી બાકુ તે તો કહેતો કે 'ચિત્તચક્રિતની કુનિયા ભલેને ભમણાત્મક તથા કાલુષ્યગુરુ હોય, પરંતુ 'શુદ્ધિ' તેમજ 'અંતરનો અવાજ' (conscience) તો કદી પણ સાચા દિલના અને પ્રામાણિક મનુષ્યને બધે માર્ગે દોરી લઇ જઇ શકે જ નહિ.' તે ઉપરાંત ઓકે સંસ્કૃતિના ઉત્તમોત્તમ યુગનો પ્રતિનિધ કરાવનારી સર્વગત (Universal) સમ્યક્તાના અસૌક્રિક નમૂના ૨૫ એ પ્લેટો હતો. તેની પણ ભાષ્યે કોઇથી ના પાડી શકાશે. વળી તે શીલચરિત્રને તો આત્માની પવિત્રતા જાળવવા માટેની તાલીમ (Discipline) રૂપે જ ઓળખાવતો. તે કહેતો કે 'મનુષ્ય શરીર તો માત્ર એક મંદિર અને આત્માનું નિવાસસ્થાન છે.' અને તેથી જ તો માનસિક અને નૈતિક શિક્ષણના જેટલીજ અગત્યતા શારીરિક કેળવણીની છે એમ તે ઉત્તાદ કુલીજાજનું માનવું હતું.

... એ મહાપુરુષ એકાદી-અને કેટલાયે કહે છે તે પ્રમાણે ચોરશી વરસની વયે મરણ પામ્યો. આટલી યુગ્મ: વયે પણ તે અચ્છી રીતે ધોરેવારી કરી શકતો અને સિસેરા કહે છે તે પ્રમાણે 'બરાબર તેના અવસાનની ધડીસુધી તે કંઈક લખવામાં રોકાયો હતો. - દુઃકમાં તે લખતો લખતોજે, સ્વર્ગે સિધાઓ. હતો. જિંદગીજર તે પરજોજ નહોતો. સુવાનીમાં તેને યુદ્ધકળા માટે અત્યંત શોખ હતો એમ કહેવાય છે; પરંતુ સોક્રેટિસ સાથે તેની ઓળખાણ થઇ ત્યારથી જ્ઞાનસંપાદન અર્થે તેણે અવિરત અને અત્યાંત પ્રયત્નો આદરવામાં કરી. પછી કમીના રાખી નહોતી એમ હતિહાસ સુણાવે છે. આ ઉપરથી એટલું તો બેધકકપણે કહી શકાય કે સકળ માનવજાતિની માનસિક તેમજ નૈતિક કેળવણીના ઉત્થાન માટે આજન્મ પ્રયાસ સેવનારા મહાપુરુષોમાં એ પ્લેટોનું નામ પણ વિના સંકોચે મૂકી શકાય. વળી પ્રાચીન ગ્રીકસાહિત્યનાં ઉત્થાન માટે તેણે કાવ્યાત્મક શુદ્ધિવિદ્યા અને અપ્રતિમ માધુર્યવાળી તેમજ સૌંદર્યપુરક (Elegant) ભાષાચેલીના ઉમેરા રૂપે સુંદર કાવ્યો અર્પી છે એ ઉપરથી ચીસ દેશના મહાપુરુષો તો એટલે સુધી કહી શકા છે કે 'સ્વર્ગમાં વસનારા દેવોનેજે ગ્રીક ભાષા બોલવાનો પ્રસંગ સાંપડે તો તેઓ પણ પ્લેટોના જેવીજ શૈલિ કંદણું કરે.' સુપ્રસિદ્ધ ચિંતક

એમસને પણ ચોખ્ખા કહ્યું છે કે 'પ્લેટોને એળખવા માત્ર એક જ રીત છે ; અને તે, તેને કુદરત સાથે નહિ પણ ખીજાં મનુષ્યો સાથે સરખાવવાની છે.' તે ઉપરાંત એજ સાંધુચરિત એમસને મુશ્કાવ્યું છે કે 'આજે વિચારકો તેમજ ચિંતકો જે સઘળી બાબતો વિશે લખ-લખ કરે છે અને વિવાદોસ્ત જ રહેલા જણાય છે તે સઘળી બાબતો ' પ્લેટો માંથીજ ઉદ્ભવેલી છે, ' અંતમાં એક પાશ્ચાત્ય લેખકની સાથે આપણે પણ એક દૂકી ને ટ્ય વાત કરી શકીએ. છીએ કે-મનુષ્યની કિંમતનો આધાર તેનાં જીવન તેમજ કવન પર જ છે એ સિદ્ધાંતને આપણે સ્વીકારીએ તો એટલું તો નિશ્ચિતજ છે કે માનવસમાજના ગણ્યાગાંધ્યા સંતપુરુષોમાં પ્લેટોનું સ્થાન અવશ્ય છે અને છેજ.

પ્લેટો સંબંધી ધણી ખરી હકીકત તો તેનાં લખાણમાંથી જ મળી રહે છે. તેણે મુખ્યત્વે સંવાદો રૂપેજ લખ્યું છે અને તેનો મુખ્ય 'સંવાદક' તો સોક્રેટિસ છે. એ સઘળાં લખાણના સ્વાભાવિક રીતે ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય. ૧. સંવાદ-પદ્ધતિ (Method of Dialogues); ૨. જ્ઞાન-વિવરણ (Explanation of knowledge), ૩. કાલ્પનિક (Speculative)-શીલ્પશીની સાથે વ્યવહારિક વિજ્ઞાનનો સંયોગ થયો હોય તેવા લખાણો. એ ત્રણે વિભાગનાં લખાણોના પરિચય કરાવવાનું આ સ્થાન નથી, માત્ર દૂકી સમીક્ષા કરવા પૂરતો જ આ પ્રવાસ છે. એ સરળાં લખાણ-માંથી 'સોક્રેટિસની મારી' (Apology of Socrates) અને 'પ્રજનસતાક રાજ્ય' (The Republic) એ બે પ્રયોજો નિ:શંકપણે ઉચ્ચ કોટિના છે. એમાંના 'પ્રજનસતાક રાજ્ય' માં તો પેલા સાંધુ-પુરુષ પાષ્ઠથેગોગોરાસના ખાતપાતવિષયક સિદ્ધાંતને પુનર્જન્ય આપવાનું કાર્ય પ્લેટોએ અદ્વિતીય રીતે કર્યું છે. એ પુસ્તકમાં જનસમાજને સાનુકૂળ થઈ પડે તેવા આદારવિહારનાં મુંદર પણ સાદાં મૂંતઓની સચોટતા સમજાવતાં સોક્રેટિસને મુખે પ્લેટો દહેરાવે છે તે ખરેખર જાણવા જેવું છે: 'મજૂરી કરનારાઓ તો ધારા ધારવા મુજબ ધર્મ અને જવ ખાધને રહેશે અને ધરતી પૂરી અગર ચેટલી તથા બાજનાના રોટલાને પતરાવળી પર પીરસીને, ઝાડનાં પાદાં તથા ડાંખળીઓની બનાવેલી જંગલી પ્યારીમાં પડ્યા પડ્યા, ફૂલના દાર ગૂંથતાં ગૂંથતાં, સર્વ રાકિતમાન પ્રેતુને રીઝવનારા ત્રલોકો ગાતાં ગાતાં, અરસપરસના સમાગમનો ઉપભોગ લેતાં લેતાં, લગાઇ તેમજ કુસંધ અગરતો ગરીમાઈની ડહાપણ ભરી ખીંકને હૃદયમાં ધારણ કરીને માત્ર પોષણ કરી શકાય તેટલાંજ સંતાન ઉત્પન્ન કરવાનો સિદ્ધાંત નજર સામે રાખતો રાખતાં તેઓ આનંદથી તેનો ઉપભોગ કરશે... ..આને પરિણામે અજખ પ્રકારની તંદુરસ્તીને માણુનાં માણુતાં તેઓ લાંબુ આયુષ્ય પૂરું કરીને તથા તેમનાં સંતાનને એવાં જીવનનો તેમજ વર્તનનો વારસો આપીને સ્વર્ગલોકમાં સિધાવશે!' એજ પુસ્તકમાં આખરના ભાગમાં વળી પાછો સોક્રેટિસ યોગજ કહે છે કે 'પ્લેટોનું એ આદર્શ પ્રજનસતાક રાજ્ય અન્યાય તેમજ દ્વિસામાં ગરક ઘાતાંની સાથેજ મનુષ્યો પણ માલેજીની ભાવનાને પોષશે અને આખરે એ 'પ્રજનસતા' સ્વખરત્ થઈ ગેશે અને પરિણામે અવનતિ અને નાશ આવીજ શકશે.'

આજે પણ એ મહાન દિવસુદ્ધતી કબર પર ગ્રીકવાસીઓએ લખેલો નીચે મુજબનો સ્મૃતિલેખ (Epitaph) શોધી રહ્યો છે :

'ઓ ગરક ! શા માટે તું એ કબર પર અદર ઊડે છે ?

તું ઉચ્ચ તેમજ તારાઓથી અંકિત થયેલા કયા ઘર તરફ ઊડી રહ્યું છે ?

સ્વર્ગમાંથી જીતેલા મહાપુરુષ પ્લેટોના આત્માની હું પ્રતિમા છું,

અને આથો-સ-નગરીને એ મહાપુરુષનું, રામ વારસામાં મળ્યું-છે.'

‘ પ્રિયે, આ પ્રમાણે આપણુ મિલન કોઈક દિવસે અનર્થકારક થશે. ’

‘ નહીં, નહીં, દેવ એવું ન મોનો ! મને તમારા દર્શન વિના જરા પણ શાંતિ મળતી નથી. ’

‘ પ્રિયે, હું જાણુ છું કે તારો મારા પર શુદ્ધ પ્રેમ છે, પરંતુ આપણે આમ કપાસુધી મંળ્યા કરશું ? ’

‘ હાથ પ્રિયતમ, હું એનો ઉત્તર કેવી રીતે આપી શકું ? ગણિકાના પ્રેમની સાક્ષી કોણ આપશે ? પરંતુ તમારા વિના જીવન કેમ ચાલશે તે ઈ કલ્પના કરતા રવનમા એ હું કંપી જીતું છું. ’

‘ વસુધરા ને પિતાજીને આ વાતની ખબર પડી તો આપણું જીવન વિષમય થઈ જશે એ જાણી મેં કેટલીયે રાત્રી જીધ વગર પસાર કરી છે. ’

‘ પ્રિયતમ, શું આપણી નિઃશ્ચિન્તા સુખ લાગેલું નથી ? ’

એક નિઃશ્વાસ નાખી યુવક બોલ્યો, ‘ મુધ, મુદ્દ, મુદ્દ-બસ એજ રટણ છે આપણા મહારાજનું અને પિતાજીનું સંધુનરેણની સાથે મુધ્ધવાના થવાની છે તેની તો તમે ખબર મળી હશે ? ’

‘ હા મળી છે પરંતુ મેં સાબત્યું છે કે નગરરક્ષક સેનાનો સાથે તમને અહીંજ મૂકવાના છે. ’

કંઈક હસી પુરુષ બોલ્યો, ‘ જો હો, તું તો મારી બધી ખબર રાખતી માગે છે ? ’

એક નિઃશ્વાસ નાખી વસુધરા બોલી, ‘ શું કહું ? નારીનું હૃદય પામીને મેં પોતાની જાતનેજ વેચી દીધી છે. ’

પુરુષ વસુધરાના મુખ સામે નેઠ રહ્યો

૨

‘ દેવ, આપની પ્રતિજ્ઞાનો ભગ ધાય એની ખબરની પાડી ખાતમી લાકડે આવ્યો છું. ’

‘ શું કહે છે ? ’

‘ હા દેવ, આજે મને ખબર મળી છે કે આપના પુત્ર દિવ્યરશ્મિનું મન નગરની સુદર નર્તકી વસુધરા પર ચોટ્યું છે અને મુમ રીતે એજો મળે છે. ’

‘ શું બોલ્યો ? દિવ્યરશ્મિ એક ગણિકા સાથે પ્રણયપત્રીયા આદરે છે ? અને ને એ વાત ખોલી હરી તો નકુલ હું તાર મેસ્તક મારા હાથેજ હેદી નાખીશ. ’

‘ દેવ, આપ એ વાત માનશો નહીં માટેજ પાડી ખાત્રી થયે આવ્યો છું આપ ને પુરાવો માગતા હો તો દિવ્યરશ્મિની પાછળ મુખ્યચરો મૂકી લુઓ. ’

કંઈક વિચારી મુવસેન બોલ્યો, ‘ વાર તું જા. ’

મુવસેન ચેદિરાજનો સેનાપતિ હતો અને શાત્ર જીત્તનો શાખીન તથા નીતિનો પૂજક હતો. પોતાનો પુત્ર ગણિકાનો પૂજક જાન્યો જાણી તે અત્યંત દુઃખ થઈ આમતેમ ફરવા લાગ્યો થોડી

વાર રૂપી પછી એને કંઈક વિચાર મુક્યો અને એક દુનને યોવારી કહ્યું કે, 'ના ઉપમેનાપતિને કહેજે કે અધીરથીઓની ટુકડી જોતો નેનુ દિવ્ય-રિમ છે તે આપણી મેના સાથેજ આવશે અને તેના બદલામાં નગરરક્ષા માટે અથારોલી મેનાની ટુકડી જે ધૂસમેનના નેતૃત્વમાં રાખવામાં આવેલી છે તે રહેશે.'

કિરણમયીએ આવીને પતિનેકહ્યું, 'આપ વિજયયાત્રાએ સેના સાથે જાઓ છો એ વાત બપણી બદિનારાયણના વનમાંથી પિતાજીએ આચીત્તો કહેવપ્રત્યા છે.'

ધ્રુવસેન પત્નીના મુખ તઃઃ જોઈ નહો અને થોડીવારે બોલ્યો, 'એક ગિયત્રેસં તપસ્વીનો પૌત્ર ગણિકામાં અનુરકત થાય એજ પ્રકૃતિની બલિદારી છે. દેરી આજે મારા હૃદયને અકથ્ય વેદના થઈ છે.'

'શુ' કહો છો ?'

'હા, તમારો રરિમ વસુ ધરના પ્રેમમાં અનુકત થયો છે, એક સિંદનો પૌત્ર આજે કામી કૃનરાની અધોગતિને પામ્યો છે.'

'હું' રરિમને એ પછી જોડે ?'

'પૂઠવાની આવરવકતા નથી. મે એને સાથ લઈ જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. ગણિકાના ધરમાં મેસી હા...હા હી...હી કરતો રરિમ મરે તેના કરતા સિધુને તીરે મુદ્દમાં મરે તો માર મરનક ગૌરવથી બચુ નહો.'

કિરણમયી કઈ બોલે તે પહેલાં એક અનુચરે ખગર આપી કે મહારાજ સેનાપતિ ધ્રુવસેનને બોલાવી રહ્યા હતા ધ્રુવસેન મહારાજને મગવા ગયો.

૩

'મદરી, જો આપણી ચિકિટ્સાદિની નગરની વાહાર નીકળી ત્રણ પોજન દર પગાર તાંબી પડી છે. હવેથી નગરની રક્ષા આપણે કરવાની છે. કોઈપણ મનુષ્યને નગરમાં હામન થવા દેવો નહીં. પ્રથમ તેને અટકાવી અને ખમર આપવી.'

'વાર દેવ, એમજ યશે.'

૪

'વસુધેરે, પિતાજીને આપણા રતેકની ખાકી ખમર મળી ગઈ છે અને આજે શિમિરમાંથી સંતાઈને નગરમાં આવતાં જે કષ્ટ મને થયું છે તે માર મન જ જાણે છે.'

'હાપ, આ મુદ્દમાંથી તમે પાછા આવો એમ મને લાગતું નથી'.

'મને પણ એમજ લાગે છે. પિતાજી માતાજીને કહેતા હતા કે, 'એક ગણિકાના ધરમાં હા . હા હી...હી કરતાં રરિમ મરે તેના કરતા સિધુને કાઠે મુદ્ધમાં મરે એ તેમને માટે વધારે ગૌરવનો વિષય થશે.'

'તો પછી આપણું આ મિશન અતિમ છે ?'

'હા, જો પ્રભુને રુચશે તો એ મહાયુધ્ધ પછી બેગા થઈશું.'

રરિમ ગયો અને વસુધેરા તેને જતો જોઈ રહી.

૫

વેદિરાજની શિમિરમાં એક માણસ સંતાતો-ધૂપાનો પ્રવેશ કરતો હતો. પ્રહરીની દષ્ટિ તેના પર ગઈ અને તેણે પકકાર કીધો. તે માણસ નાસવાની તૈયારી કરતો હતો અને પ્રહરીએ એક ચર

તેના પગને તાકીને માધુ. માધુસ પાવળં યદ્ય પડ્યો. પ્રહરીએ તેને પકડી લીધા અને કારાગારમાં મૂકી જીપ-સેનાપતિને ખબર આપી.

નકુલની સામે જ્યારે પ્રહરી તે માધુસને લઈ આવ્યો ત્યારે નકુલના આશ્ચર્યની સીમા ન રહી. તે બોલ્યો, 'રશિમ, તમે સંતાધને શું કામ સિમિરમાં પ્રવેશ કરતા હતા? તમે તમારું સિમિર જોડી બહાર ક્યાં ગયા હતા? બહાર જવાની આજ્ઞા લીધી હતી?'

રશિમ ચૂપ હતો. યોડીવારે નકુલ બોલ્યો: 'રશિમ, તમારા પિતાની પ્રતિજ્ઞાને લાંઘન થાએ એવું કામ તમે કીધું છે. જુઓ, આ સમયે હું તમને જતા કદે છું પરંતુ એ વાતને રખે ભૂલતા કે તમારા પિતાજીનું હૃદય પાપાણનું છે અને આમ સંતાધને કેષિતે મળવા તમે જાઓ છો. એમ તે જાણ્યો તો શું અનર્થ થશે તે તમે કહી શકો છો.'

રશિમ મૂગે મોઢે નકુલને નમ્યો. ખીજે દિવસે સેનાએ કૃમ કીધી અને ચેદિથી અનેક ચોજન દૂર નીકળી ગઈ.

૬

'રશિમ, તું જાણે છે કે સિંધુરાજની સેના સિંધુને પેસે કાંઠે પાણનાંખી પડેલી છે?'

'હાં પિતાજી.'

'એ સેના આપણી સેનાને સિંધુ નદી ઓળંગવા દે તેમ નથી. આપણે એ સેના પર પાછળથી આક્રમણ કરવા માટે એક ટુકડીને અહીંથી વીર્ય ચોજન દૂર સિંધુ ને જંગલના ગરેશમાં ઓળંગવી પાડી અને એ મહત્વનું કામ હોવાથી એ તારી ટુકડીને સોંપવામાં આવે છે.'

'બાર પિતાજી! હું આપણીથી ચેષ્ટા કરીશ કે વિજયપદ્મની આપણને પ્રાપ્ત થાય.'

'રશિમ, ખ્યાન રાખજે. હિમાલયમાં તપ કરતા તારા પિતામહ, હું અને તારી માતા તારા કાર્યથી ઉત્તમ મરતકે દૂરી થઈએ તો તારું જીવન સફળ સમજી લેજે.'

રશિમ પિતાને નમન કરીને પોતાના સિમિરમાં આવ્યો.

૭

સિંધુરાજની સેનામાં પાછળથી થયેલા આક્રમણથી પુષ્કળ ગતરાટ ફેલાયો. ચેદિરાજના સેનાપતિનો પુત્ર દિવ્યરશિમ કાળની મારફત સિંધુરાજના સેનાકોનો વધ કરતો સર્વત્ર ગૂંચી રહ્યો હતો. કુવસેનની મોટી સેના સિંધુને ઓળંગવામાં એ દરમિયાન સફળ થઈ અને એક ધોર અંત્રામ પછી સિંધુરાજની સેના ક્ષતિવશત થઈ ગઈ.

યુધ્ધમાં સર્વે રશિમના પરાક્રમની વાત કરતાં હતાં. યુધ્ધ પૂરું થયે સેનાપતિની પાસે થાવળ રશિમને સેનિકા લઈ આવ્યા. રશિમ મૂર્છિત હતો અને આજુ-ચરીર જણાઈ ભરપૂર હતું. કુવસેન એક દાણુ વિચારિત થઈ ગયો અને વેદાને પાટાપીડી કરવા કહ્યું.

૮

'ના, મને ખબર મળી છે કે, સિંધુરાજની સામેના દંડ-યુદ્ધમાં દિવ્યરશિમ સખત થાવળ થઈ મૂર્છિત થઈ પડ્યા છે.'

'શું કહે છે?'

'હા, આ સેનાપતિનો વિજયોલ્લાસ કદાચ પુત્રના જોવાથી વિલીન થઈ જશે. એક ખીજ પછી સાંજળા છે કે જો દિવ્યરશિમ બચી પછી જાય તો પછી અમરત જીવન ચમુવિલીન જશે.'

એક નિશાચ સાથે વસુધરાની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા માંડ્યાં. યોડીવારે તે બોલી, 'આપણે ૨૫ તૈયાર કરે. આપણે સેનાના શિબિરમાં જઈશું.'

'શું કહે છે ? સેનાપતિ તમને મળવા દેશે ?'

'હું જા અને આદેશ પ્રમાણે કરે.'

૬

'રશિમ, તારી વીરતા પર આજે એદિરાજ પ્રસન્ન છે અને તને વીર વિક્રમનું બિરુદ આપ્યું છે.'

રશિમ કંઈ બોલી ન શક્યો. યોડીવારે મુવસેન બોલ્યો, 'રશિમ, આજે તારી માતા પશુ આવી આવી પહોંચશે.'

મુવસેન બહાર આવ્યો. વૈદરાજ બોલ્યા, 'દેવ, તમારો પુત્રબચી ગયો છે પશુ આજ રાત્રી આંખોમાં અવરણ બોગવશે.'

'શું ? રશિમ આંધાપો બોગવશે ? હાથ રે નિધુર વિધાતા !'

'હા દેવ, વાણીમાં પશુ આવી આવી જતે પરંતુ તે તો ઠીક થઈ જશે. દેવ, સુરતાનાં મુઠ્ઠા કંઈ ઝોળાં પડતાં નથી. રશિમ આજે સમસ્ત વીરપુરોમાં ગવણો છે તો બદલામાં તેને સૂઈ રશિમનો આનંદ તજવો પડશે.'

મુવસેન મૂઠની માફક બેસી રહ્યો.

કિરણમયીએ આવી જ્યારે આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેનું મનુહર્ય કદની ઊઠ્યું.

૧૦

'દેવ, એદિની ગણિયા વસુધરા આપના પુત્રની સ્થિતિ જોવા આવી છે.'

'શું કહે છે ? ગણિયા મારા પુત્રની સ્થિતિ જોવા આવી છે ? તેને કહી દે કે મુવસેનના પુત્રને ગણિયાની સકાનુભૂતિની આવરણતા નથી.'

કિરણમયી બોલી, 'નાથ, ધાયલની સ્થિતિ જોવા આવનારને ના કહેવી એ પ્રથાચિર છે.'

કંઈક વિચારી મુવસેન બોલ્યો, 'વાર, તેને સહ આવ.'

વસુધરા આગે અને રશિમના માતાપિતાને નમન કરી બોલી, 'મારા આવવાથી આપને અથા થઈ દશે, પરંતુ તમે મારી વ્યથાને કહી મને ક્ષમા કરશો. હું ગણિયા છું જાણી મારો તિરસ્કાર કરશો નહીં. રશિમને ખાતર મેં માફ જીવન અર્પણ કર્યું છે. મને ધાયલ બનાવશે ?'

મુવસેન ચૂપ બેઠો. કિરણમયીએ કહ્યું, 'મારી સાથે ચાલો.'

કાયલ રશિમનાં અંતઃકોણે વીર હજારાં ગજુ દત્ત. વસુધરા આવી અને રશિમને જોઈ અંતઃ કારવા બાગી. રશિમનો હાથ તેણે ધ્રુવ દબાવ્યો. રશિમ વસુધરાને સ્પર્શ કરતાં નિદ્રામાંથી જાગ્યો. 'વસુ ! તું ક્યાંથી ? પિતાજી જાણશે તો શું કહેશે ?'

'હા હું પિતાજીને પૂછીને આવી છું.'

'વસુ, હવે તો હું અનુવિદ્યોન યજ્ઞ કર્યો છું. પિતાજીના ગૌરવનું રક્ષણ કરવા માટે મેં મારાથી બન્યો તેટલો ઝાંગ આપ્યો છે પરંતુ હવે મારે આજીવન અંધ રહેવાનું છે. હાથ, ઝોળાં કરતાં શિશુરાજે મારી કાપા કરી, મારું કલ્યાણ કાપી દેલો.'

'રશિમ, જીવનમાં વસુધરાએ દુઃખ એકજ વાર ખેંચ્યું છે અને તેને પુનઃ પુનઃ બોવા પ્રમત્તી નથી. તમારા પિતાજીના કુળના ગૌરવમાં હું ઝાંઝન સગાડવા નથી માંગતી પરંતુ વીર રશિમના જીવનને કંઈકમય જોઈ શકીશ નહીં.'

રશ્મિ ચૂપ રહ્યો. વસુધરા ધ્રુવમેનને કંઈ કહેવા જતી હતી ત્યાં તો ચિમ્બિરતી બહાર પુષ્કળ ફોલાફસ થયો સબળાયો. એકાએક ત્રિભંગમા રકન થી ઢલપથ થયેલા બે સિંધુરાગ્રના વીરો આંખો અને એક પોતાના હાથમાંની શકિત બીમવેગથી ધ્રુવમેનને લટીને ફેંકી.

આંખના એક પવકાગ્રમા પાછળથી નકુમે આવી તે સૌનાંકનું માયું ઉઘારી દીધું અને બીજા સાથે લડવા લાગ્યો. ધ્રુવમેનની યામે વસુધરાનું ગરીર શકિતના પ્રહારથી પાપલ થઈને પડેલું હતું. કિરણમયી વસુધરાની સારવારમા પડી. બહારથી અન્ય સૈનિકોએ આવીને માતંગને પકડી લીધા. પોતાના નૃપતિના પરાગ્રવનો બદલો લેવા એ વીરોએ આ ક્રિમલ કાંધી હતી.

વસુધરાની મૂઠો ભગ થતા ધનીવાર લાગી મૂઠો બંધ થનાંજ તે બોલી, 'સોપાપિત્રું શું થયું ?'

'તેઓ સંકુશળ છે.' કિરણમયી બોલી.

ધ્રુવમેન આગળ આગ્યો અને વસુધરાના માથા પર હાથ મૂકી બોલ્યો, 'વસુધરા, તારા આ ઉપકારને બદલે હું મારો પ્રાણ પણ આપવા તૈયાર છું.'

વસુધરા થડકને સાહે બોલી, 'મેનાર્થાત, જે મારા રક્તગ્નના પછી તમારી પુત્રી જનવાની યોગ્યતા મેળવી શકી હોય તો મર જીવન સાર્થક સમજરા.'

ધ્રુવમેનની આબોમાથી અસુની ધાગ આવી. તે બોલ્યો, 'વસુધરા અંધ રશ્મિની પત્ની થઈ શકે શું સુખ જોઈ શકવાની છે ?'

'હા વસુધરા, એ કુખી િ અસંજના ધવામાં તને શું મળવાનું છે ? કિરણમયી બોલી. 'ચિતાછ અને માતાછ, એ સ્વાનનો ઉતર આપી શકું તેમ નથી. એ રશ્મિની થતી થવાથી'ને' હું મારા ગચ્ચિકાગ્રવનના પાણેનું પ્રાર્થન કરી સપ્તીયનો બેનાથી વંચારે ઉનમ પુરસ્કાર શું દોષ રહે? આજે રશ્મિ અંધ છે, તે પત્નિ હું અંધ હતી આજે મરી આપ્યાં કાનડી છે અને રશ્મિની સેવાની સાથે મારા પ્રાર્થનનો સુયોગ શુ કામ જતો ફર ?'

મેનાપતિ ધ્રુવમેન કંઈપણ ઉતર આપી શક્યો નહીં તે અશુભ્ય મુખે બહાર ગયો. કિરણમયી બોલી, 'વસુધરા, તારા બલિદાને એક પાપ દૂર કરી પિતાની આબોમાંથી આસુ આપવાં છે !'

વસુધરા ચૂપ સ્વર રહી મહારથી એકાએક ધ્રુવમેન આવી કહ્યું કે, ચેદિરાજ વસુધરાને જોવા આ રી રહ્યો હતો.

ચેદિરાજે આવીને વસુધરાને આસીર્વાદ આપ્યા અને બોલ્યા, 'વસુધરા, જે ચેદિની ભૂમિ માનવજીવનમા સુગ પડેલો અણી શકે છે તો તું તેનો એક મુંદર નમૂનો છે. આજથી તું ચેદિરાજની ધમપુત્રી કહેવારા.'

ધ્રુવમેનની અબે મા આસુ કિરણમયીએ જોવા અને બીજા જુએ તે પહેલાં સેનાપતિએ એ આસુ લૂંટી લીધા.

પ્રજ્ઞ અને સંસ્કૃતિ

રમણલાલ વસંતલાલ દેરાઠ

હિંદુ સંસ્કૃતિ મુસ્લિમ ધર્મજીમાં પૂરેપૂરી પરામત ન થઈ એમાં પ્રજ્ઞનો ધણો મોટો ફાળો છે. પરંતુ સંસ્કૃતિને ઓગાળી નાખવાના કે પોતાની કરી લેવાના જે અરો આર્ય સંસ્કૃતિમાં હતા તે વિદ્યુત યથા છતાં પ્રગ્નજીવનમાં બહુ સારી રીતે સચવાઈ રહ્યા હતા. કના, સત્તા અને ધર્મની આગેવાની ધરાવતાં રાજ્યો આર્ય સંસ્કૃતિ સાચવવામાં ન્યા નિર્દુશ નીચવાં ત્યા પ્રગ્ન સત પશુ બળપ્રદ ખમીર સફળ થયું. હિંદુ રાજ્યાશ્રયે બેસી થયેલું મોમતાયનું દેવાલય એક કળાં વધારે વખત ભાંગ્યું પરંતુ ગામડે ગામડે બેસી થયેલી શિવ-દહેલીઓનો સ્પર્શ મુસ્લિમોએ સાચવેલો હતો. પાસાગઢ તુડ્યો, પરંતુ હિંદુની કાળી-કાળિકા પાસાગઢ ॥ બેનગી ગુજરાતની શેરીએ ગેરીએ પહેલ્યા ગઈ. પાટણ પડ્યું પણ જૈન અન્નજાગરો સચવાઈ રહ્યા. જુનાગઢે મુસ્લિમ-વિજય રવીકારી લીધો પરંતુ એજ જુનાગઢનો ભક્ત નરસેયો ગુજરાત ॥ છલે ચડી ગયો. રાજ્યો પડ્યાં, દિલ્લા પડ્યા, કલાધામો નષ્ટ થયા, નગરો જમીનોસ્ત થયા અને રાજ્યકર્તા તથા યુદ્ધકર્તા કષ્ટકેમો કપાઈ ગઈ કે મુસ્લિમ બની ગઈ. જેકા, ચુડામમા, સોલકી અને વાયેલા સરખી રાજ્યકર્તા કે લાગઈ ઉપર છવની કેમો મુસ્લિમ ધર્મ રવીકારી આર્ય સંસ્કૃતિની બહાર ચાલી ગઈ. છતાં પણ હિંદુ કે મુસ્લિમ જાગ્રીના વર્તમાન યુગ પહેલાના પચાસ-એ વા પહેલા તે કેમો પોતાની જૂની અટકો સાચવી આર્ય સંસ્કૃતિનો સમર્થ દર્શાવના કરતી હતી પચાસ કે સેવડનો નવો સ્વાંગ સજતી ગુજરાતી મુસ્લિમ પ્રજ્ઞનો મોટો ભાગ આવો છે. એ સિવાયના ખેડૂત, મંજૂર, મહાજન એ સર્વ હિંદુ રહ્યા. આમજનતાનો હિંદુ ધર્મ રાજપાંડિતો અને રાજકુટુંબો સરખો ચમકતો નહિ હોય. પરંતુ એજ આમજનતાએ નગરોમાંથી લાગેના બાલકોને અથા આપી હિંદુ ધર્મ સજીવન રાખ્યો. પ્રજ્ઞના દાડમાં બેઠેલી સંસ્કૃતિજ સાચી અને પ્રાચી સંસ્કૃતિ છે એ હિંદુમાં સામિત થયેલો સિદ્ધાંત રાજકોટીઓની કચેરીએ કચેરીએ કોતરી રાખવાની જરૂર છે.

વળી જે જે આમજનતા કે જે જે કેમોએ આમ સીધો હિંદુ ધર્મનો બચાવ ન કરતાં મુસ્લિમ સંસ્કૃતિને અપનાવી તેમણે પણ હિંદુધર્મના રહસ્યનું જ કાંઈ કર્યું છે. મોવેસદામ, મુમના, આગાખાના, મતિયા વગેરે કેમોએ કપારે અને કેરી હતો મુસ્લિમ ધર્મ રવીકાર્યો એ આપણે તપાસીશું તો આપણને લાગશે કે એ ધર્મ માયતા સીરા ધર્મ સમન્વયનીજ છે. લામ-મરણ પ્રયગે કાઝી અને બાલકો બંને પામે ક્રિયા કરાવની, નામો હિંદુનાજ રાખવો, મદિરો રચાવી લીના અખંડ દિવા બાળવા, ઈન્દ્ર-વિંણ-મલ્લાને અટલાની સાથે સંબોધન કરવું, રોજા અને જન્માષ્ટમી બંનેનું પાન કરવું, નિરામિય બાહારનો આગ્રહ રાખવો અને લાજનકીર્તનમાં અધ્યાત્મવાદ ઉતારવો એમાં મુસ્લિમ સંસ્કૃતિના હિંદુકરણ વિવાદ બીજા કારણ દેખાતું નથી. તમના ધર્મ-પરિવર્તનમાં પણ કોઈ મુસ્લિમ સતના ચમત્કારજ કારણપડેલો છે, નહિ કે વિરોધતાની તવાર. હિંદુ અને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિના ગ્રાહ્ય અરો બેઠા કરી, હિંદુ-મુસ્લિમ થયેલું બેનગી બંને સંસ્કૃતિઓના વિશાળ સમન્વયની બુમિકા તૈયાર કરવાનું જ કાંઈ આમાંથી ફક્ત થાય છે. આમ જનતાએ

મુસ્લિમ સંસ્કૃતિનું ધર્મણુ હળવું ક્યું, ધર્મ સાચવી રાખ્યો, અને સમન્વય-શ્રમિકા બની કરી. કબીર, નાનક, વલ્લભ અને ગૌરાંગ તથા રક્ષિણના અનેક સતો સરખાં ધર્મબળને જન્મ આપ્યો. પ્રથમ ધપણે જે શક્ય ન હતું તે પ્રજાએ પોતાના કીમિયા વડે શક્ય બનાવ્યું. સંસ્કૃતિ એ વ્યક્તિઓમાં, સમૂહોમાં, રાજકારણમાં પ્રતિબિંબિત થાય ખરી પરંતુ તેનું સાચું પ્રતિબિંબ, તેની સાચી શક્તિ જનતામાં, સમગ્ર પ્રજાસમૂહમાં રહેલાં છે. સંસ્કૃતિ એ પ્રજાકીય તત્વ છે. સિદ્ધરાજના જવાથી આપ સંસ્કૃતિ હુપ્ત ન થય. ગૌરાંગજીમના અદરશ ધનાથી મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ વિનાશ પામી નહિ. વ્યક્તિ જ્યારે સંસ્કૃતિ અર્થે મહત્વની બની જાય છે ત્યારે તે પોતે પણ સામાજિક કે પ્રજાકીય બળ બની જાય છે. એ વ્યક્તિ પ્રજાકીય સંસ્કૃતિની બલમય અનિ બની જાય છે અને એમાંથી પ્રજાકીય બલ ફેલાય છે. પરાજિત પૃથુરાગમાંથી આર્ય સંસ્કૃતિ આજ પણ બળ મેળવે છે અદ્યાકાંડીનને નામે ધરતામ સંસ્કૃતિ ગર્વ લે તો તેમાં મિનધરજાની વાંધા નજ લાઇ શકે. હિન્દુ અને મુસ્લિમ સમન્વય સાધતી સંસ્કૃતિ અકબરને નામે આજ પણ પ્રુષ્ઠિ મેળવી શકે-કારણ એ સર્વ વ્યક્તિઓ પ્રજાકીય સંસ્કૃતિમાં કેન્દ્ર બની ગઈ હતી પ્રજાએ તેમને અપનાવી-પ્રજાને તેમનામાં વ્યક્તિ વ્યક્તિને ભગત કરનાર બલ દેખાયું-માટે તેમનાં મહત્વ. વ્યક્તિગત જોડણું વ્યક્તિત્વ પ્રજાકીય બની શક્ય એટલું આપણી ભાવનામાં, કલ્પનામાં, ઊર્મિમાં છવતું રહ્યું. આમ વ્યક્તિ પણ અતે તો પ્રજાકીય ત્રાગવેજ તોળાય છે. એટલે કબીર-નાનક જેવી હિન્દુ-મુસ્લિમ સમન્વય કરતી વ્યક્તિઓ પ્રજાકીય શક્તિઅનિઓ જ છે. પ્રજાની પાત્રતા એ જ વ્યક્તિના કેન્દ્ર સામર્થ્યનું રહસ્ય. હિન્દુ સંસ્કૃતિનું પ્રજાકીય બળ તેને સાચવી શક્યું.

મુસ્લિમોનાં પ્રથમ મંડાણ ધર્મણુ અને ખંડનમય હતાં. હિન્દુ સંસ્કૃતિનાં અનેક ચિન્હોને એ મંડાણે લુપ્ત કર્યો. કેક રાજ્યો, કેક સમૂહો, કેક જાતો, કેક દેવાલયો અને કેક અન્યો ધરસામની ખંડનશક્તિમાં વિનાશ પામ્યા. છતાં હિંદમાં આવી મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ એટલું તો શાળી કે હિન્દુ સંસ્કૃતિ સમૂળ તોડી વૂટે એમ નથી અને તે ઉખાડી નાખવાને પાત્ર પણ નથી. સત્તા અને ધર્મની રીતિમાં સરખી રાખવાના માનવજાતના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. ધર્મ અને સત્તાના સમપ્રવાહો કદી રિપ્ત થઈ નથી. હિન્દુ સંસ્કૃતિએ, બૌદ્ધ સંસ્કૃતિએ, ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિએ તેમજ મુસ્લિમ સંસ્કૃતિએ આવા પ્રયત્નો કરી જોયા. તે સત્ત્વ પરિણામ શન્યમાં આવ્યું છે. ખ્રિસ્તી પ્રદેશોમાં ઈસુના દીક્ષા ખરી પણ ઈસુ કે ઈસુના અનુયાયીની સત્તા નહિ પોય પણ માત્ર દુરથી દર્શન કરવા લાયક રમકડું બની જાય છે. મહંમદનું પેગંબરત્વ આખા ઇસ્લામને માન્ય પરંતુ મહંમદ પછીના યોધા ખલીફા જ સત્તાના ઝગડા શરૂ થયા. અલીનું મૃત્યુ અને ત્યારપછીના ઇસ્લામનો વિકાસ સત્તા અને ધર્મના જુન-જુન પ્રવાહોમાં વહેવાઈ જાય છે. બગદાદના ખલીફની તથા પૂર સત્તા હિંદની મુસ્લિમ જનતા ઉપર ન હતી-પછી ભવે ખલીફના નામના હિંદની મઝિહોમાં ખુત્બા પઢાતા હોય. ધર્મ પ્રણયો, પરંતુ ધર્મે ઉપજાવેલી રાન્યસત્તા મર્યાદિત બની. અને હિંદમાં પણ મુસ્લિમ ધર્મ આવી કેન્દ્રિત સત્તા ઉપજાવી શક્યો નથી. કુતલુબીન દિલ્હીનો પ્રદેશ લાઇ બેઠો અને 'બખ્ત્યાર બંગાળા પોતાનો કરી બેઠો. દિલ્હીના સુલતાને મેળવેલું ગુજરાત સુઝરશાહે ખૂંચી લીધું-અને મુઘિયો છતાં, ધર્મની ગીરહાકે આમ સત્તાના પ્રવાહન પાસે પોકળ બની જાય છે હિંદના મુસ્લિમ રતિલાસમાં પણ એમજ બન્યું. મુસ્લિમ સંસ્કૃતિને આમ સત્તાની વહેંચણીમાં હિન્દુ સંસ્કૃતિ

૧. અનેક વાર સમાધાનો કરવાં પડ્યાં. સમાધાનમાંથી સ્વીકારની શ્રમિકા બીબી માય છે

અને રસીકારમાંથી સમન્વય ઉપજે છે. સમન્વયમાં એકબીની શક્તિ છે-અને તે ધર્મની ઉપરવટ યદી પશુ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. એ શિક્ષણ દ્વંસામના મંડનકાળમાં અને સંસ્કૃતિઓને મળ્યું. મુસ્લિમ સત્તાનો લાંબો કાળ એક ઉગ્ર અને ખીછ પ્રશાંત માનવ-સંસ્કૃતિઓના સંગમનપ્રયોગોમાં જ વીર્યો છે. અકબરે મુસ્લિમ સુલતાન પાસેથી ગુજરાત છૂટું અને બંને સંસ્કૃતિના દોહન દીનેષદાહીનો સંદેશ આપવા તે મથ્યો. આપું જાણીતું ગુજરાતી સાહિત્ય આ યુગમાં ધડાયું અને ગુજરાતી ભાષાએ વર્તમાન સ્વરૂપ બહુજ સ્પષ્ટતાથી ધારણ કર્યું તે આ જ યુગમાં. હિંદની સર્વ પ્રાન્તિક ભાષાઓના વિકાસમાં આ જ ધરના દેખાય છે. મુસ્લિમ અમલ ખરેખર સમન્વય-ત્રિય, નિદાન સમન્વય-સાધક નીવડ્યો ન હોત તો આવું ભાષા અને સાહિત્યની ઉન્નતિનું કશું આપણને મળી શકત નહિ. ફારસીનું રાજકીય પ્રાબલ્ય હોવા છતાં અને ફારસીનો હિંદુ જનતામાં પશુ સારો પ્રચાર હોય છતાં ગુજરાતી હિંદુત્વના સંભારવાળી રહી રાકી. ગુજરાતના મુસ્લિમોએ પશુ તેને અપનાવી એ મુસ્લિમ યુગનું જ ગૌરવ ગણાય. હિંદના ફારસી ભાષાના સાહિત્યવિકાસ વિષે અને બહુ વિચારશક્તિ નથી, જો કે હિંદનો એ ફાળો પશુ મરસવી છે. છતાં હિંદુ-મુસ્લિમ સંસ્કૃતિના સમન્વયનું એક મહા ચિન્હ હિંદુસ્તાની-હિંદી-ઉર્દૂના વિકાસમાં પશુ વ્યક્ત થયું છે એ માત્ર સિધ્ધિ અર્થે અગતી જનતાએ ખાસ સમજવા સરખું છે. એ ઉર્દૂની ઉત્પત્તિ પશુ ગુજરાતમાં જ થઈ છે એવી એક મોન્મતા ગુજરાતના મુસ્લિમ યુગના ગૌરવને વધારે અગતી બનાવે છે.

મુસ્લિમયુગે ઇતિહાસ માટે પશુ બહુજ સાધનો આપ્યાં અને સાચાં છે. જૈન પ્રશસ્તિઓ અને રાસાઓમાં સચવાયેલા મધ્ય યુગના ગુજરાતના ઇતિહાસ કરતાં અને તેથીએ ઝાંખા સિદ્ધા, શિક્ષાલેખ તથા કદાનમૂનાઓમાંથી ઉપજવાતા એથી આગળના ધૂમસભ્યો ઇતિહાસ કરતાં મુસ્લિમ યુગે આપણને બહુ વિગતભરેલી માન્ય દ્રશ્યક્રતોઓ સાધનો આપ્યાં છે. એ ઇતિહાસલેખનમાં હિંદુઓનો પશુ મહત્વનો ફાળો હતો. ઔરંગઝેબના સમયનું વિશ્વસપાત્ર વર્ણન પાટણના મહેતા ઇશ્વરદાસ નામના ગુજરાતીએ આપું છે તેનો ત્રણ-સ્વીકાર સર જહુનાથ સરકારે પશુ કર્યો છે, એ માદ રાખવા જેવું છે.

અકબરનું સમન્વય-સ્વપ્ન ઔરંગઝેબની ઉગ્ર મુસ્લિમતાએ નિષ્ફળ બનાવ્યું અને હિંદુ સંસ્કૃતિએ વીરત્વ ધારણ કરી શિવાજીદ્વારા હિંદુ રાજકીય પુનરોત્થાન સિધ્ધ કરી બતાવ્યું. બંને સંસ્કૃતિ પાછી અથડાઈ અને તેમાંથી બંનેનો એક ત્રોછ સંસ્કૃતિએ પગાજ્ય કર્યો. હિંદુ અને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિના સંપૂર્ણ સમન્વયમાં રહેલી ખાખીએ હિંદુ તથા મુસલમાનોને પરાધિન બનાવ્યા. હિંદુ-મુસલમાન બંને હિંદી-હિંદના નાગરિક છતાં બંનેને પંડિત બનાવતું એક પરદેશી તંત્ર સમન્વયવિદોષી હિંદી સંસ્કૃતિ નાથે છે તથા દોરે છે. બંને પ્રજાના મહાન દોષો એમાં કારણભૂત છે. આ હિંદુ-મુસ્લિમ સંસ્કૃતિના સમન્વયકાળનું સમમ દોહન.*

* મુન્બઈ વિદ્યાપીઠના આશ્રયે ચાલુ વર્ષની દરર વરવચ આપવટ-આખ્યાનભાષામાં લેખકે આપેલા પાંચ આખ્યાનોમાંના બીજા આખ્યાન 'મુસ્લિમ યુગ અને ગુજરાતની સંસ્કૃતિ' માંથી.

શુભ્રતની વિદુ જનનાનો મોટો ભાગ એવો છે કે જે શક્તિની ઉપાસના કરે છે શક્તિની ભક્તિનાં એ ઉપાસના કરનારા નિઃશ્વરના પશુ ભક્તિથી શક્તિ પ્રગટાવવાનો ઠોઠ મને છે

શક્તિભક્તિમાં તત્તીન બની પોતે રચેના ગરબાઓ દ્વારા અમર બની જનાર શક્તિમાલિના મહામજા કવિ વલ્લભનુ નામ મોખરે આવે છે એ રગતળી પાડેના કવિ જ્યારે ગય ચિત્ત પક્ષિઓ લનમગ્નો-ગ્રીનાનો પુર રટ દને મરને પ્રભાવનો દશે ત્યારે દરન કેવુ બનતુ હશે તેની તો કંપના જ કરી રહી

મા તુ પાવની પદમણી કે કાળ કાળમ રેલોલ

ઈ સ ૧૬૪૦ થી ઇ સ ૧૭૫૧ સુધી એકસો અગિયાર વર્ષનું દીર્ઘ અધુષ ભોગવનાર શક્તિના એ પરમ ઉપાસના સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવા જેવો છે

પાય વર્ષની ઉપરે એમને જનોઈ દેવ મા આની હતી એમના ગુરુ પરમાત્મ રવિપ્રજ્ઞાચારી ગુરુએ એમી ઠોઠ ગાપી મના હતા જનતાની આમેએ ઠોઠ હતા પશુ નવાણુ મનની પ્રાપ્તિ મરી શ્રદ્ધ પૂરવી ભક્તિથી તે મનનો એ ભાવ જપતા હતા અને એમ પશુ એમને માટે કહેવામા આવે છે કે પાય વર્ષ પાય માસ અને પચીસ દિવમે એમને એ મન-મિદ્ધ ધર્ષ હતી આે રમ ભગવતીએ બાહ્યરૂપે એમને દર્શન દીધા હતા અને ત્યારથી વનમજ તે કપિત્વની રટણા યત્ન-જીવનને તેમને વર્ષ

મૂળ ગે અમ ન લના વનની એ મુશળમા રહેતા એમનો બાપ ધોળો પશુ એમની જ મદક શક્તિનો પરમ ઉપાસક હતા

વલ્લભના જારે સતાતો તેની હયાતીમા જ મૃયુ પામ્યા હતા અને એમણે આખુ જીવન બહુચગાળી સેવા મા જ ગળ્યુ હતુ અને એમ પશુ કહેવાય છે કે એમણે ન્યા ન્યા બહુ ચગાળી ગ્યાખના કરી છે ત્યા ત્યા સુખસ વતિએ તો રગ રેલા યો છે

એનામા શક્તિ વિાની લવના રચૂન હતી પશુ સુખ હતી એના અતરના બિગાણુમા ભક્તિનો તનમાત્ર હતા અને એ સયા ભકતને પોતાની ભક્તિમા અખૂર શ્રદ્ધા હતી એનું દર્શન આપણને એની નીચેની પતિઓમા થાય છે

પૂરી એનુ પીઠ, ગળ મહન ચદરવો આજ આમર વય તેજ રીણે છે મરવો

અગ્નિરેક જળતર મતિરકિન સચરાચર મા તુજ અકળ મદત્તવ બ્યાપક મુરમુનિવર

અંતિ વલ્લભનો મગ-એટલે આ રમો સૈકા-ગુર્જર સાહિત્યના ઉત્કર્ષ મરેટો અનન્ય કાગ હતો પોતાના અનેપ્રવધ પ્રાસાદિક અંતે કિક કાઓ અને આખ્યાનોથી ગુજગતી ભાષાને સૈભાગ્યવતી મનાર મા યુગ્મવાતનો મદાકવિ પ્રેમાનંદ 'સિદ્ધાસન બત્રીસી' આદિ અનેક લોકવર્તાઓની રમઝા જનાવનાર લોકકવિ સામગ તથા વેલતની વાતો કવિનાદ્વારા ગાઇ-ગવડાવી જનાર વેદાતી

અખો એ ત્રણે આ યુગના મહાકવિઓ ધર્મ ગયા. વલ્લભભટ્ટનો સાહિત્યમાર્ગ એ ત્રણેથી નિરાળો હતો છતાં એણે રચેલાં શક્તિનાં કાવ્યો ઉપરથી એણે પણ પોતાનું સ્થાન એ ત્રણે મહાકવિઓની હરણમાં મેળવી જ લીધું છે. એના જેવા સુદર કલ્પનાવાળા શક્તિના પ્રાસાદિક ગરબા ખીજ કોઈ કવિને હાથે રચાયા નથી અથવા રચાયા હશે તો પ્રસિદ્ધિમાં નથી. સાહિત્યના એક અનોખા રત્ન સમા કવિ વલ્લભના સાહિત્યને એક ગ્યો એકત્રિત કરી સંપાદન કરવામાં આવે એ અગત્યનું છે. હજુ એ દિશામાં પ્રયત્ન થયો નથી.

નવરાત્રિના નવમા દિવસોમાં શેરીએ શેરીએ માતાજીના જે ગરબાની રમઝટ જામે છે એનો મોટો ભાગ કવિ વલ્લભની કૃતિઓનો જ હોય છે. કવિ વલ્લભ ગરબાનો જન્મદાતા ગણાય છે. ગરબા વિષે આપણે વધારે ચોક્કસ રીતે એના સમયથી સાંભળીએ છીએ, વર્ષો ઉપર એના હૃદયમાંથી ઉદ્ભવેલી લોકહૃદયને સ્પર્શતી કૃતિઓ આપણી શેરીઓમાં અને ગૃહમાં આપણે જ્યારે જ્યારે પણ સાંભળીએ છીએ ત્યારે આપણને તેને મારે માન ઉપજ્યા વિના રહેતું નથી.

‘ રંગતાળી રંગતાળી રે રંગમાં રંગનાળી;
મણિ અવાસ બસીસબળી રે રંગમાં રંગતાળી,
માથે કનકનો ગરબો લીધા રે રંગમાં રંગતાળી;
મણિ રતનનો દીવડો કીધા રે રંગમાં રંગતાળી.

એમ ભુલંદ અવાજે તાળીઓની રમઝટ વચ્ચે ખેલાતો એ ગરબો માનાર અને સાંભળનારના હૈયામાં રંગના અનોખા સાથિયા પૂરે છે.

વયમાં મોટી દીપિકાની આસપાસ ગોળ ધૂમણે ચડેલું નારીવૃંદ જે અજબ મસ્તીથી ગરબાને ચમાવે છે, જે અજબ સૌંદર્યથી ગરબાને દીપાવે છે; જે અજબ ગીતમાધુર્યથી ગરબામાં પ્રાણ પૂરે છે અને જે અજબ જાદુથી ગરબા ગાઇ અનેકને આકર્ષે છે, એ બધો જ સ્ત્રીશક્તિનો પ્રતાપ છે. સ્ત્રીઓને એ કુદરતદીધી બક્ષીસ છે. જો કે શક્તિની લક્ષિતના ગરબા હજુપે આરાસુરીમાં અંજાણના ચાચર ચોકમાં પુરુષો અંતરના ઊંડા ભાવથી લલકારે છે.

‘ ગરબે રરતાં રે મા બળિયાં તેની દીપક સ્થાપત અપાર
કમલ દીપક રે મા કોઢિયાં તેની કોભાનો નહિ પાર, ’

અને વડોદરામાં પણ અંધિકામંદિર આગળ નવરાત્રિમાં પુરુષોના ગરબા જોવા મળે છે:

‘ અલ્લખેલી રે ! અંખે માત ! જેવાને જાહે, ’

પણ એ ગરબામાં સ્ત્રીસુલભ ગતિ નથી હોતી કે નથી હોતી કુમાર-પણ છતાં ય એ દારા ગાતા પુરુષોનું વૃંદ ત્યાંથી પસાર થનારને ઘડીભર થંભાવી શકે છે. ખીરદાળી પાસે પોતાને લક્ષિત ભાવ વ્યક્ત કરી આશીર્વ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતું પુરુષવૃંદ ગરબાની ધૂનમાં તલ્લીન થઈ ગયું હોય છે—જાણે પ્રત્યેકને અંગે અંગ ગરબાનાં જ છાંટણું ન છંટાયા હોય !

આનંદના ગરબાની રચના કવિએ કરી તે વળતે એમની ઉમર તેર વર્ષની હતી. આટલી નાની ઉમરે કરેલી એ રચના કેટલી પ્રાસાદિક છે ! એનો અલ્લખેલો દાળ-ફૂલગૂં-ચણી સમી શબ્દગૂંચણી અને એમાંથી અંતરમાં પ્રવેશતો લક્ષિતભાવથી સહરહસ્યો એ ગરબો આપણને મુગ્ધ કરે છે. અમદાવાદને આંગણે ૧૯૩૬ ના ઓક્ટોબરમાં ગાંધીજીના પ્રમુખપણા નીચે જરાપવા બારમા ગુજરાતી સાહિત્યસંમેલન પ્રસંગે સર ચિનુભાઈના શાંતિનિકુંજ જંગલે રંગન

સમારંભ મોજાયો હતો. તે પ્રસંગે કવિ વદનનો આનંદ અનુપમ ગરબો કાઢી બનોખી રીતે ગવાતો સાંભળ્યો હતો:

‘આઈ આજ મને આનંદ વાપ્યો ચાત ધણો મા !
 ગાવા ગરબા હંદ બહુચર આત તણો મા !
 સ્વર્ગ મૃત્યુ પોતાળ વાસ સડળ તારો મા !
 ખાળ કરી સલામ કરે ઝાલો મારો મા !
 રસના મુગ્ધ હંભર તે રટલા હાથો મા !
 ઇશે અસ લગારે લઈ મનમથ મારો મા !
 ગીત નૃત્ય વાલંત તાલ તાને માને મા !
 વાણી વિવિધ શુણ્ય આણી ગાને મા !
 નાપી દૂધ તળાવ તું સરિતા સિંધુ મા !
 જળ તરણ જળ વાવ ત તારણ બિંદુ મા !
 શુધ્ધ કરણ સંસાર કર ત્રિશળ લીધું મા !
 ભૂમિતણે શિરે કારે કરવા મન ધીધું મા !
 નમો નમો જગમત નામ સહસ્ર તારે મા !
 માત તાત ને જ્ઞાત તું સરવે મારે મા !

એના સર્જકે એ ગરબો ત્યારે રચ્યો હતો ત્યારે એને કલ્પના પશુ નહિ હોય કે એની મોહક કૃતિઓ કેટલી સુંદર સજ્જતથી રંગબ્રિમના તખ્તા ઉપર રજૂ થઈ જનતાને નિમ્ન સર્જકનો સુંદર પરિચય આપશે. ૧૧૮ ચરણની સુકુમારતા હારી ૧૧૮ કડીઓની એ દીર્ઘ રચના સાંભળતાં જાણે અતરમાં આદ્ય આનંદ થાય છે.

એવો જ એનો ખીજો ગાગરનો ગરબો છે. એ ગરબાની અયોગિક વિરાટ કલ્પના આપણને મુગ્ધ કર્યા સિવાય રહેતી નથી

‘ગગનમંડળ કરી ગાગરી રે મા !
 સુર સડલ શોભા બરી રે મા !

અને ધજી તો આદિત્યનો અખંડ દીવડો કાઢી કવિ પોતાની કલ્પનાનો વિદાર અજળ રીતે વિસ્તારે છે

વિશાળ, વાટચ મધ્ય ગેરની રે મા !
 શોજન પચાસ લણ દેરની રે મા !
 સાતે સાગરબચાં ધીતણા રે મા !
 એવા બહુ એણ બહુચરા તણા રે મા !
 કલ્પની ગાદી કરી બરી રે મા !
 મહામાથએ મારો ધગી રે મા !
 માને મળી તે મનલાગની રે મા !
 ઉપર ઉઢાણી શેર નાગની રે મા !
 એકલ આશાશની આંકણી રે મા !
 ગાગર ઉપર બરી ઢાંકણી રે મા !

એમ વિરાટ ગાગરમા એ ત્રણે દેવ ત્રિંણુ ચક્ષુ અને શિયને વસાવે છે અને એ ગાગર બહુચરી શિરે ધરે છે જાણે વદનએ પોતે અથ જુગદ્ગમાને ગગનનો ગરબો લઈ દૂમતા નિદ્રાત્ર્યાં હોય !

(અપૂર્ણ)

અંબીચીન યુગમાં યુરોપ-અમેરિકાની સ્ટીમરો-આરકસો-વહાણો-સખમરીનો ઇત્યાદિ પૃથ્વીના સર્વ મહાસાગરોમાં રોજ રોજ ધૂમી વગે છે, વ્યાપાર તથા સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરે છે અને પ્રસંગ આવ્યે સાગરની સપાટીઓ પર પણ મહાસંગ્રામ ખેડે છે ત્યારે મહત્ત્વાકાંક્ષી ભારતવાસીના દિલને લાગી આવે છે કે-‘મારા દેશ પાસે સાગર પર ખેડવાનું કોઈ સાધન નહિ?’

એ સાચું છે કે આજે ભારતવર્ષ પાસે કોઈ સમર્થ નૌકા તો શું પણ સારું ગણાય એવું એકે વહાણુ પણ નથી. પરંતુ એક સમય એવો ચોક્કસ હતો કે ન્યારે સાતે સાગર પર એકે એવું બંદર નહોતું કે ન્યાં આર્યોના વિજયક્રમને ફરફરાવતી ભારતની બધી નૌકાઓ લાંગરી ન હોય; સમુદ્ર પર એવી એક સંગ્રામ નહોતો ખેડાતો કે જેમાં ભારતની ઘરકરી નૌકાઓએ પેતાનો પરાસ્ત્રી ફાળો ન નોંધાવ્યો હોય.

ભારતીય યાત્રામાં સમુદ્રોને માટે, દારોદક અથવા લવણસમુદ્ર, ક્ષીરોદક, દધિમંડોદ, ધૂતોદ, ક્ષુરસોદ, સુરોદ અથવા કાશોદધિ, પ્રસાંત, અન્તલોપ અથવા અતલ, બ્રમ્પ, શુદોદ આદિ નામો મળી આવે છે. તેમાં દારોદક એ આજે પણ ખારા પાણીથી ભરેલો હિંદી મહાસાગર છે. ક્ષીરોદક એ રશિયાની ઉત્તરે આવેલો છે અને દૂધ (ક્ષીર) જેવો સફેદ હોઈ તે આજે પણ સ્વેતસમુદ્રના નામે ઓળખાય છે. દધિમંડોદ એ હંમેશાં બરફથી ઢંકાયેલ રહેતો હોવાના કારણે ઢઢી સમો લાગતો ઉત્તર મહાસાગર છે. ધૂતોદ એ ઘી સમો પીળો હોઈને આજે પણ ‘પીળો સમુદ્ર’ ના નામે ઓળખાય છે અને તે ચીન અને કોરિયાની વચ્ચે આવેલો છે. ક્ષુરસોદ એ શેલડીના રસની જેમ રતાશ પડતો અને આફ્રિકા તથા અરબસ્તાનની વચ્ચે આવેલો રાતો સમુદ્ર છે. સુરોદ એ દારૂની જેમ કાળાશ પડતો અને એશિયાની પશ્ચિમે આવેલો કાળો સમુદ્ર છે. પ્રસાંત એટલે શાંત મહાસાગર પેરીશીટ. બ્રમ્પ એટલે મેડીટરેનિયન અને અન્તલોપ અથવા અતલ એટલે જેનું તળિયું અતિ ઊંડું છે એવો એટલાંટિક મહાસાગર સમજવો. સિન્ધુ તથા ગંગા નદીઓ સમુદ્ર સમી વિચાળ હોઈને તેમજ તેમનું પાણી મીઠું હોઈને તેમને શુદોદ નામ અપાયું. આમાંથી ત્રણેક એકબીજામાં સમાવેશ પાળી જતાં હોઈ મુખ્ય મહાસાગરો તરીકે તો તે સમયે પણ આજની જેમ સાત સમુદ્રો જ ઓળખાતા.

આ સાતે સાગરો પર ભારતની ઘરકરી તેમજ સફરી નૌકાઓ આકાશમાં તારાઓની જેમ સતત ચમકતી હોવાનાં અનેક પ્રમાણો મળે છે.

પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં-‘અશ્વિનને વ્રુષ નામે એક રાજર્ષિ મિત્ર હતો. તેના પર કોઈ એક હીપના રાજાએ ચડાઈ કરી તેમાં છતવાને પોતાના પુત્ર બ્રહ્મ્યુને તેણે સેના આપીને મોકલેલો. ન્યારે બ્રહ્મ્યુનું વહાણુ ફરફરના તોફાની સાગરમાં આફ્રિકામાં સપડાયું ત્યારે તેણે અશ્વિનની સ્તુતિ કરી અને અશ્વિને તેને સેનાની સાથે પોતાના વહાણુમાં લઈ લીધો ને ત્રણ દિવસ ને ત્રણ રાતમાં તેણે સર્વને વ્રુષ પાસે પહોંચાડ્યા.’ *

* વ્રુમોહ મુન્ડુમન્વિનો દમેષ્વર વિન ક્વિન્મ મુવાં ગદ્યાદા :

તમ્ભુર્નો મિરાત્મન્વતી મિરન્તક પ્રદ્વિરપોદકાગિઃ । કૃન્વેદ સંહિતા-અટક ૧. ઇ. ૪. વર્ગ ૨૧ ક. ૨

કેટલું રખીક નામે એક સંશોધક હમીરચ પ્રથમના અંતે નાઇન્ટુ' ઉત્પત્તિસ્થાન શોધી કાઢ્યું. તે સમયના પોતાના ભ્રમણ-વિવરણમાં તે લખે છે કે— 'નાઇન નદીનું ઉત્પત્તિસ્થાન શોધવાની પહેલ ભારતવર્ષના આર્યોને ફાળે જાય છે. તેમણે કેવળ નીલ નદીનું ઉત્પત્તિસ્થાન જ નહિ પરંતુ સાથોસાથ તે કયા મહાસાગરને મળે છે તે પણ શોધી કાઢ્યું છે.' .

આ રીતે હજારો વર્ષ પૂર્વે ભારતીય પ્રજાએ કેવળ ખુલ્લા મહાસાગરો પર જ નહિ પરંતુ સાથોસાથ આફ્રિકા જેવા અધકારખંડની ભયાનક સરિતા પર પણ પોતાની નોકરોએ વસાવેલી છે, મધ્ય આફ્રિકામાં આજે પણ જળવાઇ રહેલાં ત્રીઆણ્વેનાં ખડિયેરો ભારતીય પ્રજાએ ત્યાં વિકસાવેલી સંસ્કૃતિની સાક્ષી પૂરે છે. આ જ પ્રમાણે ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યુઝીલેન્ડમાંથી પણ ભારતીય સંસ્કૃતિના અવશેષો મળી આવે છે.

જૈન સાહિત્યમાં જણાવાયા પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણ પાંડવોની સાથે લવણ્યસમૃદ્ધ ઝાળંગીને અપરકંઠા નગરીએ ગયા હતા અને ત્યાંના રાજા પચોત્તરને તેમણે દરાવ્યો હતો મેગેસ્થીનીસ શ્રી કૃષ્ણને હીરે-કલીસ (હરિકૃષ્ણ) ના નામે ઝાળખાવે છે અને ગ્રીક સાહિત્યમાંથી હીરેકલીસના વિજયની અનેક હકીકતો સાંપડે છે. તેમણે ગ્રીસના એવીસ પ્રાંતના રાજવીને દરાવીને એ પ્રદેશ કબજે કરેલો અને ત્યાં ઝોલિમ્પીક રમનગમતોની શરૂઆત કરેલી. શ્રીકૃષ્ણનું મુશરિ ઉપનામ તેમણે મુર રાક્ષસનો વધ કર્યો હોય તે કરતાં મેરૈકની મુર પ્રજા પરના વજનને આભારી હોવાનો વધારે સંભવ છે. કેમકે દક્ષિણ મુરૌપ પર વિજય મેળવનારને માટે ઉત્તર-આફ્રિકા પર વિજય મેળવવાનું સદૃજ ઘણું પડે. તે ઉપરાંત શ્રી કૃષ્ણ જે બાણ્યમુરનો વધ કર્યો છે તે તેમનાજ સમયમાં એવીરિયાની ગાદીએ આવેલો નામાંકિત રાજવી અમુર બાણ્યપાશ હોવાનો પૂરતો સંભવ છે પરદેશોમાં આવા વિજયો મેળવનાર ભારતીય પ્રજા પાસે જે વિપુલ નૌકાજળ હશે તેની કલ્પના કરવી પણ મુશ્કેલ છે.

નાગદત્ત નામે કાર્ત્તિકે એક યુવાન વ્યાપારી પરદેશ ગયો. ત્યાંથી પાછા ફરતાં વદાણુ હામરીમાં સપડાયું. તે ગ્રસગે જણાયું કે પાસેની દરિયાઇ ટેકરી પર ભારંડપક્ષીઓ વસે છે તેમને કાંઈ ઉઝડે તો પવન છૂટે અને વદાણુ બચી જઈ શકે. પરંતુ ટેકરી પર ચડનારે તો પોતાનો ભોગજ આપવો પડે, કેમકે તે પાછો જિતરે ત્યારે સાનુકૂળ પવનથી વદાણુ ફર નીકળી ગયું હોય. આવા સયોગોમાં પણ પ્રવાસીઓને બચાવી લેવાને ખાતર નાગદત્ત ટેકરી પર ચડ્યો અને ત્યાંના મંદિરનો ઘંટ વગાડી તેણે પક્ષીઓ ઉઘડ્યાં. ગણતરી પ્રમાણે વદાણુ ગતિમાન બન્યું. તે પછી નાગદત્ત સાગરમાં પડતું મૂક્યું અને સાનુકૂળ સયોગોથી તે બચી ગયો. —પ્રાચીન જૈન સાહિત્યમાં મળી આવતી આ વાર્તા એક યુવાનનો આપભોગ દર્શાવતા ઉપરાંત તે સમયમાં ભારતવાસીઓ પોતાની નૌકાઓની મદદથી સાગરમધ્યે ટેકરીઓ પર પણ મંદિર બાંધતા હોવાનું પ્રમાણ પૂરું પાડે છે. તે ઉપરાંત જૈન સાહિત્યમાં મળી આવતી શ્રીપાળની સચિત કથા અને મગધપતિ ત્રિભિસાર બાહ્યવર્ષમાં જળમાર્ગે બેન્ગાળ નદીરે પહોંચ્યા સંબંધી હકીકત પણ પ્રાચીન ભારતની અપ્રતિમ નૌકાઓનું સ્મરણ કરાવે છે.

અને જેમ જેમ આપણે ઐતિહાસિક કાળમાં પ્રવેશતા જઈએ છીએ તેમ તેમ ભારતનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો પાસે બધા નૌકાખંજો હોવાનાં વધુ ને વધુ નકકર પ્રમાણો સાંપડતાં જાય છે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬૫ લગભગમાં, પોતાના રસજીવનથી જગવિખ્યાત અનેકા વસપતિ ઉદયનના પિતા ચતાનિકે ન્યારે

ચંપા પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે તે પોતાના બંધ નૌકાસૈન્ય સાથે એક જ રાતમાં કોશાખીથી ચંપા જઈ પહોંચેલા અને સાગરમાં જો તેણે ચંપાને પેરી લીધેલી.*

ઇ. સ. પૂર્વે ૭મી અને સાતમી સદીમાં બેખીલોને જે વિકાસ સાધ્યો, તેમાં ભારતીય પ્રજાએ મહત્વનો ફાળો નોંધાવ્યો હતો. રટ્ટેઓ, માકોપોલો, હીરોડોટસ આદિના જણાવ્યા પ્રમાણે ભરૂચ, ખંભાત અને સોપારનાં બંદરો ભારત દિગ્વીક્રમની સામગ્રીઓ બેખીલોન જતી અને બેખીલોનની શેલમાં અલિપ્તિ કરતી. ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૪ માં બેખીલોનના સિંહાસને આવેલા નેશુચન્દ્રનેજાર સાથે મળ્યેયતિ ગિર્ગિસારને મિત્રતાનો સંમથ હતો અને બંને એકમેકને શાહી નૌકાઓની મદદથી વારંવાર બેટમોગદો મોકલાવતા.

ઇ. સ. પૂર્વે ૭મી સદીમાં લંકામાં સુચવરિયત રાજતંત્રની સ્થાપના કરનાર વિજય ભારતનો જ રાજકુમાર હતો. પિતાએ દેવવ્રો દેવાથી તે પોતાના સૈનિકા-સાથીદારો સાથે નૌકામાં નીકળી પડ્યો અને લંકામાં તે સમયે શાસન ચલાવતી રાણી પર વિજય મેળવી તેણે લંકાને પિતાના નામ પરથી સિંહલ નામ આપ્યું.

રૅન્ડીનેવિષાના મહાકાવ્ય 'એડા' માં જણાવ્યા પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમી સદીમાં ત્યાં ભારતીય ઉપદેશકો સંસ્કૃતિના પ્રચારાર્થે દરિયાઈ માર્ગે જઈ પહોંચેલા અને બોર્નિંગો, બ્રાસી, શ્રીલીપાઇસ, મેસીલીસ આદિ પૂર્વ પ્રદેશોમાં મળી આવતા ભારતીય અવશેષો એવા જ સંસ્કૃતિ-પ્રચારની સાક્ષી પૂરે છે.

સિયામના ઇલાકાદિતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અરોકના ત્રીજા પુત્રને નવ પૌત્રો હતા. તેઓ સંસ્કૃતિનો ફેલાવો કરવાને નૌકાઓમાં દૂર દૂર નીકળી પડેલા. ને તેમણે મુનાન, સિયામ, તિબેટ, અનામ આદિ દેશોમાં ભારતીય વિજયધ્વજ રોપ્યો હતો.

ઇ. સ. પૂર્વે ૬૨ માં કાલકાચાર્વ સાખી સરસ્વતીને ગર્દભિલ્લતા પંચમાંથી મુક્ત કરાવવાને ૯૬ શક માંડલિક રાજાઓની જે સેના લાવેલા તે પણ દરિયાઈ માર્ગે કાદિયાવાડમાં બીતરીને અવંતી બ્રાહ્મ આગળ વધી હતી.

ઇ. સ. ૭મી માં ગુજરાતનો એક રાજકુમાર દરિયાઈ માર્ગે જવા જઈ પહોંચેલો અને ત્યાં વિજય મેળવીને તેણે પોતાનું શાસન પ્રવર્તોવેલું. પેરીપ્લીસ નામે ગ્રીક લેખકની નોંધ પરથી જણાય છે કે ત્રીજી સદી સુધી જવા અને બ્રાસીમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ પોતાનો વિજયધ્વજ ફરકાવી રહી હતી. તે પછી, ઇ. સ. ૬૦૩ માં ગુર્જર રાજકુમાર ભવિજય સવેલચાલ પોતાના સાથીઓ સાથે જવા પહોંચ્યો અને ત્યાં વિજય મેળવીને તેણે પોતાનું શાસન પ્રવર્તોવેલું. જવાદીપના બોરોળદૂર રતૂપ પર એની એ આખી પ્રવાસકથા કોતરેલી છે. અને તે પછીના અવશેષો એતાં જણાય છે કે પંદરમી સદી સુધી ત્યાં ભારતીય જાહોજલાલી કાયમ હતી.

આચીન રોમનો પ્રાકૃતિક ઇતિહાસકાર અને સેનાધિપતિ પ્લીની પોતાના ઇતિહાસ-ગ્રંથમાં લખી ગયો છે કે- 'ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦ માં ભારતનું આર્થ વ્યાપારીઓનાં કેટલાંક સુદર વહાણો ભારત-મહાસાગરમાં યદને આફ્રિકા જવા બિપદનું સમુદાયના દરમિયાન દિગ્વીક્રમ મહાસાગરમાં

* ક્ષેત્ર પૂર્વે મોસેન્યે: શતાબ્દીકો નિર્દેશકા । ગ્લવારણત્ પુરોં સ્વંપાં જાપાસમ સમાગમઃ ॥ ૫૧૬

તેઓને એક પ્રયત્ન વાવાઝોડાનું તોફાન ન તો તેઓના ફેટલાક વહાણો તો સમુદ્રને તળિયે જઈ ભેડા આ આર્થ વ્યાપારીઓમાં ઉત્તર ભારતનો કર્તુકગન નામે એક રાજની પણ હતો સહભાગ્યે એ રાજની અને તેની સાથેના બીજા કેટલાક વ્યાપારીઓ તોફાનથી બચી જવા પામ્યા પરંતુ સમુદ્રના તોફાની પ્રવાહથી તેઓ આડમાં યડી ગયા. લગભગ દશ માસ પછી તેઓ છેક જમ પીની ખાડીમાં જઈ પહોંચ્યા જર્મનીમાં કેટલાક દિવસો ગાળીને તેઓ કાસ ગયા કાસમાં એ સમયે મિટ્રેનસ નામનો રોમન સૂર્યો શાસન ચલાવતો હતો તેણે કર્તુકગન તેમજ તેના સાથીઓનું ભાવ પૂર્વક સ્વાગત કર્યું, અને ગમન નૃપતિ ટેટસ ઉપર એક લાનામણપત્ર લખી આપ્યો એ ભનામણ-પત્ર લખને કર્તુકગન અને તેના સાથીઓ રોમ પહોંચ્યા ' આ હકીકત લખાણથી વણુવીને અતમા પ્વીની લખે છે કે- 'આ ઘણી આશ્ચર્યજનક બિના છે કે આર્થ વ્યાપારીઓ હિંદી મહાસાગરમાં યજ્ઞને ઉત્તર-આટલાટિક મહાસાગર દ્વારા ફરતા ફરતા જર્મની આગળ હતા ! જે સમયે આટલાટિક મહાસાગર ઓળંગવા યુરોપવાસીઓ અસમર્થ હતા ત્યારે ભારતવાસીઓ સમુદ્રપ્રવાસમાં પ્રવીણ અને અજોડ હતા એટલું જ નહિ, તેઓ કુશળ નાવિકો પણ હતા સમુદ્રમાર્ગોથી તેઓ પરિચિત હતા અને દૈનિકાના અર્થ મહાસાગરો વિશે તેમને માહિતી હતી '

મિસરમાં વસતો નો ાસ નામે એક પ્રાચીન ગ્રીક ઇતિહાસકર્તા છે કે 'ભારતવાસીઓ વારંવાર સમુદ્રયાત્રા ખેડી મિસર દેશમાં આવતા હતા. તેમાંના કેટલાક ધર્મનો પ્રચાર કરતા હતા, અને કેટલાક ભારત વર્ષમાં બનેલો સુન્દર માલ મિસરના બજારોમાં વેચતા હતા કેનીક વાર તો એકી સાથે દશથી પંદર વહાણો ભરીને ભારતવાસીઓ મિસરમાં આવતા વહાણોમાં પુષ્કળ માત્ર લાદવામાં આવતો વહાણના સહની દતા અનોખા પ્રકારની હતી વહાણ પર છેડે કે ૫૫ ચિન્હો કે વામાં આવતા એ ઉપરથી મિસરવાસીઓને જણ થતી કે એ વહાણો ભારતખંડમાંથી આવેલા છે '

૪ સ ની ચોથી સદીમાં ભારતની યાત્રાએ આવેલો ચીની પ્રવાસી ફાહિયાન બગાથથી દરિયાઈ માર્ગે લડા પહોંચ્યો અને ત્યાં ગોતાને ચીન પહોંચાડે એવા વહાણુ પી રાહ જોવા માગ્યો થોડા જ દિવસમાં તેને ૩૦૦ માણસોથી ભરેલું કોષ હિંદુ ગ્રેજિનું વહાણુ જાણ જતું હોવાના સમાચાર મળ્યા તે વહાણુ પર ગયા તે વ્યાપારીએ દયા લાવી વગર ભાડે તેને વહાણુમાં ખેસાડ્યો રસ્તેએ વહાણુ ખરાબે ચડ્યું વહાણુમાંની વજનતર વતુઓ પાણીમાં નાખી દેવાના સંયોગો બિભા થયા ફાહિયાન પામે ૫૦૦ ધમ ગ્રન્થો, ૨૦૦ બૌદ્ધ મૂર્તિઓ અને ઉપરાત કેટલોક સામાન હતો બીજા એની સાથેસાથ તેને ધણુ ચોતાના એ સામાનમાંથી ઘણાખરો ભાગ દરિયામાં પધરાવવો પડેલ તે પછી વહાણુને મરામત કરવા ચોગ્ય ટાપુ મળી જતા ત્યાં મરામત થઈ ને ૮૦ દિવસે વહાણુ જાવા લાગ્યું ત્યાં ફાહિયાન પાચ મહિના ઢોરો તેણે સમરન જવામાં આર્થ સરકૃતિની જ જહોજલાની નિહાળી તે પછી ત્યાંથી ચીન જતા એક હિંદુ વ્યાપારીના લગ્ન વહાણુમાં તે ચીન પહોંચ્યો

આતમી સદીમાં પણ સાગરકાંઠા ભારતીય નૃપતિઓ પામે ભવ્ય અને અજેય નૌકા ૧૧ હતું વારંવાર હુમલા લઈ આવતી આરબસેનાઓને એ નૌકાખજે મલાને માટે સાગરમાં સુવાડી દીધેલી પરિણામે થતો દરિયાઈ માર્ગે હિંદ પર આક્રમણ લાવવાનું જ ભૂલી ગયા અને તેમણે ભારત પર આક્રમણ માટે ઉત્તરનો વિકટ માર્ગ પસંદ કર્યો

ને ઉત્તરમાં જેમ જેમ ભારતીય સેનાઓ યવનોને માર્ગ આપવા લાગી તેમ તેમ ભારતના યૌરવને કૃતકા ભાગતો ગયો અને તેની અસર ભારતીય નૌકાસૈન્ય પર પણ પડી. બીજી બાજુએ સમુદ્ર-પર્યટન પર મુઠાલયા પૌરાણિક પ્રતિબંધથી સફરી વધારાના બાંધકામ પર પણ નિવાતક અસર પહોંચી. આમ છતાં તેરમી-ચૌદમી સદીમાં ખંભાત, બરુચ આદિ બંદરોની નહોળસાસી જોતાં અને જગજગદ સમા શ્રેષ્ઠિઓનો અગ્રાટ સાગર-આપાર જોતાં જણાય છે કે ભારતીય નૌકાબળને ખરો કૃતકો તો યુરોપીય સત્તાઓના આગમન પછીજ લાગ્યો છે.

ને કુદરતની એ ભીંષા છે કે એ યુરોપીય સત્તાઓનાજ પારજો ઉઘરેલા પંડિત મેકસમુસરને કહેવું પડે છે કે—‘જો હું અખિલ વિશ્વ પર એવો દેશ શોધવાને નજર ફેરવું કે જ્યાં પ્રજાએ પોતાની સધળી દોહત, શક્તિ અને સૌન્દર્યની ધૂરે દાથે લ્હાણી કરી હોય એટલુંજ નહિ બલકે ક્યાંક ક્યાંક તો સ્વર્ગજ સ્વર્ગ પૃથ્વી ઉપર ઊતરી આવું હોય તો તે નજર પ્રાચીન ભારતવર્ષ પર જઈ ફરે છે. જે સમયે પોતાને પૃથ્વીના નાથ તરીકે ઓળખાવતો બાદશાહ શીલીપનો પુત્ર સિંકદર મુરોપથી સાગરમાર્ગે ભરતખંડમાં પહોંચવાને પણ અશક્ત હતો ત્યારે ભારતવાસીઓ તો અમેરિકાખંડ જઈ પહોંચ્યા હતા. જે સમયે રોમન, ગ્રીક, રોનેપાઈ અને અંગ્રેજો સમુદ્રમાત્રા કરવાનું શીખ્યા તે પંદરમી સદીની ક્યાંય અગાઉ ભારતવાસી આર્યોએ પોતાના પગ તળે પૃથ્વી પરના જામમ મહાસાગરો કચડી નાખ્યા હતા.’

નથી કશી વિસાતમાં....

(પૃથ્વી)

યદા પ્રણયની પ્રભામય વિશિષ્ટતાઓ તણા
કયા તરવરાટથી જીવન માઈ ન્હોતું ચુંજ્યું;
અને મિલનઝાંખ્ય ને વિરહદાહ, —બન્ને તણા
મીઠા-કટુ ન કેં મ મેં અનુભવો લક્ષ્યાંતા; અને
હજૂ ઉરમહીં છુપ્યા સુભગ સૌમ્ય સંદેશને
તમે પ્રિયતમે ! ન નેત્રપથથી હતા પાઠવ્યા;
હતા બહુ સુખી તદા : જીવન સીધું—સાદું હતું,
મળ્યા નજ મળ્યા તણી ન લવલેશ ચિન્તા હતી. ૮
પરંતુ, વિધિયોજના જુદી જ નીકળી : આપણે
અચાનક મળ્યાં, સહ્યાં સકળ સૂક્ષ્મ સંવેદનો,
નિરન્તર નિગૂઢ સંવનનમગ્ન સાથે થયાં,
અને ઉભય આપણે ઉભય કાજ જીવી રહ્યાં. ૧૨
છતાં, પ્રિયતમે ! સમસ્ત મુખલોગ સંસારના
નથી કશી વિસાતમાં પ્રણય-જન્ય પીડા કને ! ૧૪

ધૂમાડાથી કાળે ડી ગએલા એક જુનાટ મકાનની ઓસરીમાં જન્મનાથ અરવરથ ચિત્તે આમ્તેમ આંટા મારી રહ્યા હતા. ઘડીકમાં બહાર ઓટલા પર આવી દૂર દષ્ટિ ફેંકે, તો ઘડીકમાં પાંછા અંદર જઈ ફરવા માટે એમ આવી રહ્યું હતું. ઘોડીવાર પછી ઓગડાના હાથ પાસે ઊભા રહી તેમણે અંદર નેહું તેમની સ્ત્રી ચૂપા પામે એમ કસતી હતી. અને છાણું મૂકવાથી ધૂમાડો ખૂબ ચમો હતો તેથી ભૂંગળીથી ચૂપો ફૂટી રહી હતી. એક નાના ઝાળિયામાંથી રમોડામાં નહીં જેવું અજવાળું પડતું હતું એમોડામાં આગકો ભાગ્યા-તૂટ્યા, કસણ ઊડી ગએલાં વાસણોમાં જમવા ખેસી મળ્યાં હતા. એક આગકો પાંચિયામાં રડતું હતું. કાણકાર શાંત રહેતાં તેણે નીચેના શબ્દો સાંભળ્યા.

“બા, મી આપને !”

“આપુ” છે, જો તો ખરા !”

“કુપારે આપુ” ! મારે નેમ્મએ છીએઅં—અં !”

“છોટુ ! તોફાન જવા દે ! ગુપચુપ જમી લે !”

“અં.....અં. . .અમને ઘી”

“માર ખાઈશ હો ! . . .”

પાછલા શબ્દો જગતાચને ગગનર સંભળાયા નહિ કારણકે દરથી પોપટમેનને આવતો નેમ્મ તે બારણા પામે આવી ઊભા અદ્ય ચાવી રહેલો સંવાદ સાંભળી તેમની દીન નજરમાં ખેદની છાં આવી ગઈ. પોતાનું બેઠેલું નાક પગલથી ગરા જાયું ચડાવી તે પોતાના અર્થ સંસાર-સકટના વિચારમાં પડી ગયા.

જગન્નાથ ગુજરાતી શાળામાં પરીક્ષ દરિયાના પગારથી કામ કરતા હતા ! અત્યંત વપરાશથી ઝાળો પડી ગએલો કોટ અને ધૂળના ઢંગલો પટ ચરી ગએલ તેમનું ધોતિયું તેમની સ્થિતિની સાક્ષી પુરી રહ્યા હતા. નાની ઉમરમાં જ ચિંતાને લીધે તેમને મોળાં આવી ગયાં હતાં. શીશીનાં ચાપા તેમની કાળી આંખી પર પણ રપટ દેખાતાં હતા હમેશ વધેલી દાઢી, મોડા મોડા હોઠ, અને નિપતેજ મુખમુદ્રા—આ બધું જોતા જ દયા આવે એમ હતું.

નિસાસા સાથે કોઈકના મોઢામાંથી “મરીમ બિચારો !” એ શબ્દો બહાર પડતા.

વળી બીજને કોઈ વકોદિતથી કહેતો, “પણ છોકરાંની પેલેલું તો જુઓ ! આટલી ગરીબી છતાં આ ભોંકાને સંતતિનિયમન ક્યાં સૂએ છે ? મેરી રોપ્સ અને હેવલોક એલિસ બિચારા લખી લખીને યાકયાં..... !”

“અરે જવા દો વાત !” ત્રીજે કોઈક કહેતો; “જોતોજ નાનો ભાઈ બેલુ સાઈ” કમાય છે, તે પણ કોઈ દિવસ કયા ભાવ પૂછે છે ? પેટે પાટા બાધી આણેજે તેણે જાણ્યાઓ ગણાવ્યો ! પણ ફનિયા એવીજ છે; કોઈ કોઈનું નહિ”

અને કોઈ લોકો માણસ આ જ શબ્દો જગન્નાથને કહે, અને સૂચવે કે “ ભાઈને પત્ર તો લખો ! તમારે આટઆટલું દેવું છે તો કંઈક મદદ તો કરે ! ” તો જગન્નાથ ખમીસનાં જાટન ચંચળાળતા શુદ્ધ હૃદયે કહેતા, “ શું કરવું ? ઘરમાંથી હેરાનગતિ જતીજ નથી ! પત્ની મરતાં મરતાં માંડ બચી ! વળી આ લગ્નકાળે લીધે મોંઝાંઝારી ફાટી નીકળી છે ! શાના વગર ચાલે ? આંખ ઉપરાઉપરી સુવાણ, ઝિમારી અને કર્જા પગાર તો સર થઈ જાય છે ! અનાજ, ઘરભાડું, ધી, દૂધ...”

પણ ધૂનમાને ધૂનમાં આ પુરાણ કહેતાં કહેતા જગન્નાથ ઊંચું ઊઠે, ત્યાં તો સાંભળનાર રસ્તે પડી ગયો હોય !

પછી તે મનમાં વિચાર કરે, “ ખરી વાત, એકવાર ફરીથી દીનાનાથને પત્ર લખું તો ? વધુ નહિ તો, પત્નીસ રૂપિયા તો મોકલત એમ બે ત્રણ વખત તેને લખ્યું, પણ જવાબ નથી ! કદાચ તે પંથુ મુરકેલીમાં હોય ! ” અને પછી પોતાના દાસદાસલોકો વિચાર કરતાં કરતાં તે પોસ્ટમેનની પ્રતીક્ષા કરતા લાગી જતા.

આજે પણ આની જ એક હાલુ હતી. પોસ્ટમેનને પોતાના તરફ પગલા માંડતો જોઈ, તે દેવદૂત હોય તેમ, તેના તરફ અતિશય આદરપૂર્વક જગન્નાથ જોઈ રહ્યા. શરીરમાં કાદવ ખૂદકાં ખૂદકાં નજીક આવી, ઉત્તરસ ખાતા ખાતાં, તેમની આદરપણું દ્રષ્ટિ બદલ જરાપણ ફેલવાઈ ન જતાવતાં, પોસ્ટમેને નિવિંદારપણે તેમના હાથમાં એક કવર આપ્યું.

“ મનિઓર્ડર નથી ને ? આજ આવવાનો હતો. ” આશાબંધે હૃદયે કવર પરના અક્ષરો જોતાં જોતાં જગન્નાથે ગાઝાઈ ભરેલો મુઠ્ઠો પૂછી નાખ્યો. દેવદૂતે જતા જતાં જરા ચિડાઈને કહ્યું, “ નહિ, મારતર, સાહેબ ! મનિઓર્ડર હોય તો અમે કંઈ રાખી ન મૂકીએ ! ”

જગન્નાથે ગ્રેમથી પત્ર તરફ જોયું, અને ધીમેથી તે ખોલ્યો. પણ વાંચનાં વાંચનાં તેમનો ઉદ્દાસ રાખી ગયો, અહેરો દિશાગશીલ જાણ્યો, જનક જનક હોહ, ભીંસાયા, અને, મન કુબ્ધ થતાં જનકે જનકે તેઓ ખમીસનાં જાટન ચંચળાળતા મડી જતા તેમ, આજે પણ તેમનો હાથ બટન પર પડ્યો.

પત્ર આખ્યો તે તેમની જીએ જોયું હતું. તે હાથ ધાર્યો બે મહિનાના જાળકને લઈ બહાર આવી, અને જગન્નાથના કિનરી નયેના અહેરો તરફ જોઈ બોલી, “ શું લખે છે ભાઈ ? પૈસા મોકલ્યા કે નહિ ? ”

“ ના, ના.....તેને પણ... ! ”

“ બરાબર છે ! પેટનાં ટોકરોને જુખમાં રાખી તેને કોલેજનું ચિત્રણ આપ્યું, તો અત્યારે પત્નીસ રૂપિયા પણ તે મોકલી શકતો નથી ? આ રૂપિયા જેટલો પગાર છે, પણ આપણને શા કામનો ? લંકામાં સોનું હોય તેથી આપણને શો લાભ ? ” મારો દિનુ ! મારો દિનુ ! નુકસાન કરે છે તે જુઓ આ તમારો ભાઈ ! ” ક્રોધાગ્નિમાં બળતી જગન્નાથની જીએ વાગમદાર થઈ !

જગન્નાથને ખૂબ દુઃખ થયું. પોતાના પ્રાણથી પણ પ્યારા ભાઈ વિંદે પત્નીને આમ બોલતી સાંભળી. તેઓ જગન્નાથ થઈ ગયા. મુરકેલીથી મોટા પર ગિમત ફરકાવી તેઓ બોલ્યા, “ દિનુને હું એટલો બધો સા માટે ઉતારી ખાડે છે ? તે એવો નથી. પત્રમાં શું લખ્યું છે તે તો સાંભળ...”

“ વહીલ જાણત્રી,

“ તમારો પત્ર મળ્યો. તમે મૂંઝવણમાં છો. તે જાણી ઘણી જ દિલગીરી થઇ. શક્ય હોત તો પત્રીસ તો શું પણ પચાસ રૂપિયા મોકલી આપત. પણ હું પણ આફતથી ઘેરાયો છું. મુંબઈમાં ટાઇફોઇડ ફાટી નીકળવાનું તમે જાણ્યું હતી જ. પ્રથમ મારી ઓ એકવીસ રિવસના તાવમાં અપહાર્ષ, અને માંડમાંડ બચી. તે સાચી યજ્ઞ ત્યાં હું પટકામો. આમ છેલ્લા દોઢ મે માસથી અમે ખુબ હેરાન છીએ. તમારી ચિંતાઓનો બાર તમારે માથે કેટલો છે તે હું જાણ્યું છું. તેથી જ તમને આ ખબર લખ્યા નહોતા. નકામી તમોને ચિંતા થાય ! સારવાર મારે તમને લખવાનો વિચાર હતો. પણ મારાં સાસુ આવી જવાથી તમને તકલીફ આપી નથી. હવે અમારા બન્નેનાં શરીર સારાં છે. નવો અવતાર મળ્યો એમ જ સમજવાનું છે. ક્યારે ચિંતા દરવા જેવું નથી.

“ પણ જાણ ! આ જખા સંજોગમાં મારી બધી સિસિક તજાણ ગઈ ! ઘેર નર્સ રાખવી પડી. દૂધ અને રૂળપરજ રહેવું પડ્યું ! બરફ. શકિતવર્ધક દવાઓ, ઇન્જેક્શન, વિઝિટ-ટી એ બધું તો હોય જ ! મુંબઈમાં સો રૂપિયાનો પગાર ‘કિસ ગિસાત’ ! છતાં પણ હું ફરકસરથી રહું છું. મોજશોખ જરાપણ કરતો નથી. બીજું તો શું, પણ સિનેમામાં પણ ફરી જતો નથી. આમ છતાં પણ મારી પાસે એક પૈસો પણ નથી. ઊંઘડું એકસો ચાલીસ રૂપિયાનું દેવું થઇ ગયું છે.

“ જાણ ! શરૂસે ન યશો. તમે પેટે પાટા બાંધી મને બચાવ્યો છે તે ઉપકાર બધી જાણ એવો હું ગમાર નથી. તેનો બદલો હું જરૂર જરૂર વાળીશ. પણ અત્યારે સાચાર છું !

આપનો આસાંદિત હિતુ. ”

પત્ર વાંચતાં વાંચતાં ઉંચે જગન્નાથનો કંઈ રૂબોઈ ગયો. તે જોઈ તેની પત્ની ચિડાઈને લાગી, અને જતી રહી. જગન્નાથ શુદ્ધ હૃદયે ધરમાં ફરવા માંડ્યા.

આજે શાળામાં પણ જગન્નાથનું ચિત્ત સ્વચ્છ નહોતું. બધો વખત તેનાં આંગળાં ખમી-સના ખતન પર જ પડેલાં માલમ પડતાં હતાં. ધુદ્ધિલીન વિદ્યાર્થીના લિખાર વાંચનને પણ આજે તેણે શાખાથી આપી ! પ્રાર્થનાના માર્ક બધાએ લેતા એમ હુકમ હોયો. ઇતિહાસ-શૃંગોળના પિરિયડમાં નિમ્મયોજન તેણે રામ-અરતની વાત રસપૂર્વક ફરી સંભળાવી. અને ડ્રોઈંગનો પિરિયડ નહોતો છતાં બધાને ચિત્રો કાઢવાનું ફરી દીધું !

ઊંઘરાઓમાં કલબ્રમ શરૂ થઇ. એક ઊંઘરાથી તો મોટેથી બોલાઇ ગયું, “ આજે માસ્તરને કંઈક થયું લાગે છે ! ઘેર લગાઇ થઇ હશે ! ”.....આ સાંભળતાંજ બધા ઊંઘરાના મ્હોંપર હાસ્ય ફરકી રહ્યું. આ જોયા છતાં પણ જગન્નાથ હિમાલયની માફક રિયર બેસી રહ્યા !

આજે ઘેર આવતાં તેમનો રાતલ ચહેરો નિશ્ચય બની ગયો હતો. તેઓ દરેક વસ્તુ તરફ ઊંઘ દૃષ્ટિથી જોતા હતા. હોઠ ખીડી તેઓ કંઈક વિચાર કરી રહ્યા હતા.

કાનગૃહસો કપ અને તીરાડવાળી રકાબીમાં ધસાડી ગમેથી સ્કા લાવીને મૂકતાં પત્નીએ કહ્યું, “ આજે ચોખા લાવવાના છે. ચોકુડુંથી પણ.....”

તેણે કહ્યું, “ હું કાલ સવારે હિતુ પાસે મુંબઈ જવાનો છું. ”

“એટલે ? પરમ દિવસ ઉઝીના લીધેલા પૈસા લાડામાં જ ખર્ચવા છે કે શું ? તમારા દિનુએ તો હદ કરી ! ન થાય તેટલું ઓછું ! ઓખા વગર તો નહિ જ ચાલે !” બોનતાં બોલતાં પત્નીના કપાળમાં કરચલી પડી.

“વારુ, વારુ ! પેલો દિનુ મરતાં મરતાં બચ્ચો અને મારે તેને જેવા પણ ન જવું એમ ? તેની બીંમારીના ખર્ચર સાંભળ્યા ત્યારથી જ અને ક્યાંય પણ એન પડતું નથી ! અને એકતો એક લાઈ વધારે કે પાંચ સાત રૂપરડી વધારે ? પણ તને મારા લાઈ પર લાગણી ક્યાંથી હોય ?”

, આમ કહી તેણે પોટકું બાંધવાની શરૂઆત કરી. પત્નીએ કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. પણ છેકરાઓને એચાર લાકડા ચમપી તેણે પોતાનો કોષ ચમાવ્યો !

x

x

x

x

પોતાની છૂર્ણ કાચવાળી શેતરંછનો વીંટો બગલમાં મારી જગન્નાથ દિનુના ઘર તરફ ધરયો જતો હતો. સાંજના સાડાસાત વાગ્યા હતા. આશાથી, આનંદથી, બંધુપ્રેમથી તેનું મન ઉત્સુકિત બન્યું હતું. તે એટલો બધો આનંદમાં હતો, કે મુંબઈ જેવી અલ્પભેલી નગરીમાં રહેતે ચાલનાર બધાં માણસો, પોતાનાં અણબધ કપડાં, મેલો વીંટો અને ગામડી દેખાત એક એક ઉપકાસપૂર્ણ નજર ફેંક્યા સિવાય રહી શકતાં નહોતાં તેનો પણ તેને ખ્યાલ નહોતો ! તેના મનમાં તો એકજ રટણ હતું, “દિનુ કેવો સુકાઈ ગયો હશે ! ટાઇફોઇડમાં શકિતનો અત્યંત હાસ થાય છે એમ તેણે સાંભળ્યું હતું ! તેના ભરેલા ગાલમાં ખાડા પડી ગયા હશે ! જાતીમાં પાંસળાં દેખાતાં હશે ! તેજથી આંખો જાડી ઊતરી ગઈ હશે ! બિચારો કુંદુંબનાં બધાં માણસોથી દૂર ! આ ગજબપુરીમાં એકલો !”

વિચારમાંને વિચારમાં દિનુનું ઘર આવી ગયું. પણ જુએ છે ત્યાં મોટું તાણું ! બેબાકરો બની તે આજુબાજુ જેવા લાગ્યો. પામેજ એક ફીલા પડદાવાળી બારીમાંથી તેણે અંદર નજર કરી. ખૂણામાં સુંદર પતંગ હતો. તેના પર ફળદ્રુપ છાપેલી સુંદર ચાદર હતી. બારણાં પર નીચેના ઉંબર સુધી પહોંચે તેવા ભરતવાળા રેશમી પડદા હતા. દીવાલ પાસે એક સુંદર ટેબલ હતું અને તેની ઉપર નાજુક વેલબ્રેલું આકર્ષક ટેબલકલોથ શોભી રહ્યું હતું. દીવાલ પર આસ બનાવેલી બે બેઠક પર કાચની ફૂલદાનીઓમાં રંગબેરંગી અગળનાં પુષ્પો ગોઠવેલાં હતાં. ટેમલની પાસે અને બાજુપર ચાર પુરસીઓ હતી. અને તેની પીઠ પર અને બેઠક પર રેશમી ચરતરવાળી ગાદીઓ હતી. પીઠની ગાદીઓ પર ‘વેલ્કમ્’ ‘સુસ્વાગતમ્’ ‘વંદેમાતરમ્’ વગેરે અક્ષરો ભરેલા હતા. દીવાલ પર એક મોટો રંગીન ફોટો હતો, તેમાં તેનો લાડકવાળો દિનુ સુટ પહેરી ઠાકથી બેઠો હતો અને તેની સ્ત્રી એક બેઠી જાતની સાડી પહેરી બોળામાં એક વાળવાળા નાના કૂતરાને રાખી તેને પંખાળી બેઠી હતી.

માંદગી, કરજ, દારિદ્ર્ય વગેરેનું એક પણ ચિન્હ જગન્નાથે જોયું નહિ ! આમો બની જેતાં જેતાં જગન્નાથનાં સ્તુ અશ્રુમીનાં થવા લાગ્યાં. પાંચેક મિનિટ તે શાંત થયો. તેણે આજુબાજુ નજર ફેરવી તો, પાસેની ગેલેરીમાંથી એક માણસ નિર્વિકારપણે જગન્નાથ તરફ તાકીને જોઈ રહ્યો હતો. જગન્નાથને મનમાં થયું, “કેવાં છે આ શહેરનાં માણસ ! કોઇને કોઇની પડી નથી !”

તેણેજ તેને પૂછ્યું, " અરે લાઇઆ દીનાનાથભાઈ ક્યા ગયા છે ? "

પેલા ગૃહસ્થે કહ્યું, " કોણુ દીનાનાથ ? અત્યારે બીજે ક્યાં હોય ? દિલ્લમમા ગયા હશે !
" પડદા પાછળ " દિલ્લમ નવી ચડી છે ને ? બહુજ શોખીન પેર છે ! આ દિલ્લમ ત્રીઝ વખત
જોવા ગયા હાથે છે ! પચુ...તમારું નામ ? ક્યાંથી આવો છો ? કંઈ જરૂરનું કામ હતું ? "

બહુજ પ્રવાસથી ચહેરાપરનો ખેદ છુપાવી જગન્નાથે લૂખું રિમત કરી કહ્યું, " ના ના
ખાસ કંઈ નહોતું, તેના લાઇઓ સંદેશો લાવ્યો છું. પણ મને રાકાવાનો વખત નથી, એટલે
તમેજ કહી દેજો. કહેજો કે, તેના લાઇએ કહેવાનું છે કે, ' તેની મુશ્કેલી હાલમાં દૂર થઈ છે એટલે
પેસા મોકલવાની જરૂર નથી ! ' વાર, તેની તમિયત તો સારી છે ને ? નેઓ મુકાઈ ગયાનું અમે
સાંભળ્યું હતું...! "

" મુકાઈ ગયાનું ? " તે ગૃહસ્થ ખડખટ હસી પડ્યા. " અરે મહેરબાન ! તેના જેવા,
તંદુરસ્ત માણસ મુંબઈમાં થોડા જ જડવાના ! દોઢસો શેર તો વગ્ન છે ! બન્ને નીરોળી છે.
આજે એક વર્ષથી માયું પણ કુખ્યું નવ્યું નથી ! "

જગન્નાથ પણ હસી પડ્યો અને કહ્યું, " હીક, હીક ! મને તેમ તોયે ગામડાનું આપેલ
પીપેલ શરીર છે ને ? હીક સંદેશો કહેજો. પ્રણામ પણ કહેજો. "

જડ પગલાથી કાદર ગિતરી જગન્નાથ નીચે આવ્યો, અને આનુગ્રાહુ જોઈ પોતાનાં
આસુ લૂછી નાખ્યાં. પાછો રોશને આવી આગગાડીમા બેસી ગયો, જૂખ લાગી હતી એટલે
તેણે દૂધ મંગાવ્યું, પણ દૂધ પીતાં પીતાં આંખમાંથી કુખડ અશ્રુઓ, તૂટેલા દારમાંથી મોતી
ખરે તેમ, ખરી પડ્યાં.

તે મનમાં બોલ્યો, " મારે તેની મુલાકાત લઈ તેને નકામો શા માટે ગરમાવવો ! મેં
બરાબરજ કયું છે. તે ખુશીમાં છે એટલે બસ ! મારે તેનું પારખું શા માટે કરવું ? અત્યારે
તેનામાં અને મારામા પૈસાનો ફરક છે. તે મારે સમજવું જોઈએ ! "

બીજે દિવસે જગન્નાથ પોતાના ઘરમા એક ટાગિયા પાસે બેસી પત્ર લખી રહ્યો
હતો. તેની સ્ત્રીએ કહ્યું, " શું કરી આવ્યા ? દસ રૂપિયા ખર્ચ્યાને ધરમ ધકકો ખાઈ આવ્યા ને ?
લાઇકવાયા ભાઈએ ચાર દમડી પણ પરખાવી ? કોણુ જાણે ક્યારે અકકલ આવશે ! ન ગયા હોત તો
મે મહિનાના ચોખા આવત, પણ "

તે ચિડાઈને બોલ્યા, " હવે ચાલતી ચા અહીંથી ! મારો દિનુ હાલપિંજર ચૂક ગયો છે !
કોઈ સારવાર કરનાર નહિ. અને મારે જેવા પણ ન જવું એમ ? અને વળી કહે છે પૂરમ ધકકો !
ડહાપણ ન કરીશ ! ખરું જોતાં તો તેને અહીં હવાફેર મારે લઈ આવવો જોઈએ ! પણ અહીં
આપણી આ સ્થિતિ ! "

પત્ની અંદર જતી રહી. તેના તરફ જગન્નાથ એક વિચિત્રતાની દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો. તરતજ
ડાબો હાથ ખગીસનાં બટન પર પડ્યો, અને હૃદયનો ખળભળાટ જેમતેમ સમાવીતેણે પત્ર પૂરો કર્યો—
" પ્રિય દિનુ,

" તમારા બન્નેની ખીમારીના સમાચાર જાણી ધણીજ ચિંતા થાય છે રજા મને તો તમે

‘નિમિત્તાનિ ચ પર્યામિ વિપરીતાનિ કેશવ’ । ગીતા

જગત પરિવર્તનશીલ છે, પરંતુ એમાં જ્યારે મોટાં પરિવર્તનો થવાનાં હોય છે ત્યારે તેની સૂચના પ્રતિ, અનેક પ્રકારે જગતને આગળથી આપે છે. જુમિકંપની અગાઉ પક્ષીઓનો કસરત ઘણોજ ભવપૂર્ણ હોય છે અને દોરોતું કંદન કરેલું હોય છે. મોટાં તોફાનની પહેલાં પણ પશુપક્ષીઓ પોતાનો ભવ પ્રથમથી વ્યક્ત કરે છે. આધુનિક જગતમાં શુકન અને અપશુકનોને મૂર્ખતાપૂર્ણ અને વહેમ (Superstition) તરીકે દૂરી કાઢવામાં આવે છે પરંતુ એજ હસવાવાળા પાછળથી જ્યારે તે બનાવો બની જાય છે ત્યારે એ હાશરપ્રદત સૂચનાઓની અવગણના પર દૃષ્ટાત કરતા હોય છે. વ્યક્તિગત જીવનના શુકન અપશુકનો બૂતલ પર અનેક છે અને તેની સમીક્ષા કેવલક સમયે કરવામાં આવશે. પરંતુ મોટાં અપશુકનો કે જેમાં ગાંધારીનાં પ્રારબ્ધ અને જીવનનરણનો મવાલ આવે છે તે પ્રથમ આકાશમાંજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જગતમાં કાષ્ઠપણ બનાવ એવો નથી જ્યાં એ અપશુકનોના દર્શન પછી શુભ મનાવ બન્યા હોય પ્રત્યક્ષે કિં પ્રમાણમ્ ની દૃષ્ટિએ પણ એ અપશુકનોની સત્તા માનવાને મજબૂત કારણ મળે છે.

આકાશના મદમંડળમાં અનિષ્ટકારક મહામાં મંથન, શનિ અને પ્રભપતિ ખાસ કહેવાય છે. રાહુ એ ચંદ્રનો શત્રુ હોઈ અનિષ્ટકારક છે. એ સર્વે મહો અમુક સમયે મહાક્રિપાની યદ્દ જાય છે. ધૂમકેતુ એક બીજો અનિષ્ટકારક તારો છે જે જગતમાં અનિષ્ટ સૂચનાઓ લખીને દેખાય છે. મંગળનો તારો રક્તવર્ણનો હોઈ ધણો દુઃ આવેખાયો છે. સંસ્કૃતમાં એને અંગારક,

બંને હવાફેર માટે અહીં આવતા રહેજો હાલ તુરંત મારી અડચણ દૂર થઈ છે, એટલે હમણાં તું કંઈ મોકલતો નહિ. પહેલાં શરીર સંભાળજે, બીજું બધું પછી

“ તું કરકસરથી રહે છે તે જાણી સંતોષ. એ સિવાય મુંબઈમાં રહી શકાય જ નહિ. તું સિનેમા પણ જોતો નથી એ જાણી ધણો આનંદ થયો છે. શહેરમાં રહી આટલો સંગમ રાખનાર થોડા જ હોય છે ! હવે ખાસ લખવાનું કે શરીર ખાસ સાચવજે. હું આટો આવત, પણ રંગ મળી શકી નથી. કુશળપત્ર અવારનવાર જરૂર લખ્યા કરજે.

વિતચિંતક બંધુ
જગન્નાથ. ”

‘પોસ્ટ’ ઓફિસે જતા રસ્તામાં તેણે ટુકડેકાણે ‘પડદા પાછળ’ ની જાહેરાત મોટે અક્ષરે દીવાલ પર જોઈ. તેના જામ હોઈ ધૂમ્ધવા મીઠાયા, નરકારામાં યરથગટ વહુટયો, ધામોઆસ ઉજીતર બન્યો. તે ધોધરે અવાજે ધીમેથી બોલી બીકયો, “ પડદા પાછળ ! કેવી દુનિયા ! ”

“ અને તેના હાથમાંના પત્ર પર આંસુનાં બે ટીપા સરી પડ્યાં ! ”

લોહિતાંગ, અગ્નિ ઈત્યાદિ નામે આપવામાં આવેલાં છે. ગ્રામીન પામાત્મ પ્રજા તો એને ૨૫૪ મુદ્દનો દેવના (Mars) કહે છે. આ ગ્રહ ન્યારે વહી ચાલે છે અથવા રાશિમાં પાછો ફરવા માટે છે ત્યારે સાધારણતઃ કંઈક ઉત્પાત કરે છે. મહાભારત મુદ્ધ સમયે એ વહ માં હતો. મુધ્ધતી પૂર્વેજ ન્યેઠા મુધી મંગળ આવીને ઊઘટી રીને અનુરાધા નક્ષત્ર તરફ વળ્યો. અનુરાધા નક્ષત્રનો દેવતા 'મિત્ર' છે. આ સ્થિતિએ ન્યેઠા રાજા દુર્યોધનના મિત્રોનો સંહાર કરાવ્યો. મંગળના વહી થવાને કુજસ્તંભ કહે છે. સાધારણતઃ મંગળ એ નક્ષત્ર પસાર કર્યા પછી, ત્રીજા નક્ષત્રમાં પહોંચ્યા પછી વહી પ્રત્યેક ત્રીજે વર્ષે થાય છે પરંતુ જો એકજ રાશિમાં બે નક્ષત્ર પસાર થવા પહેલાં જો એ વહી થઈ તે જ નક્ષત્રમાં કુજસ્તંભ થઈ જાય તો મહાઅનર્થકારી થઈ જાય છે. મહાભારત સમયે તેમજ થયું હતું. ૧૯૩૯ની સાલમાં પણ મંગળ તે જ પ્રમાણે વહી થયો હતો અને તેણે મહાયુધ્ધનું સ્થપન કર્યું.

શીશુ ગતિથી આકાશમાં ગતિમાન ગ્રહો શનિ અને પ્રજાપતિ છે જે અનિષ્ટસૂચન અત્યંત બીજાણુતાથી કરે છે. સામાન્યતઃ નાની ક્રાંતિઓ અને ઉત્પાતો શનિ દર ત્રીસ વર્ષે ન્યારે મેષ રાશિમાં આવે છે ત્યારે અને પ્રજાપતિ દર ૮૪ વર્ષે ન્યારે વૃષભ રાશિમાં આવે છે ત્યારે થાય છે. પરંતુ જો એ બે ગ્રહો સાથે મેષ અથવા વૃષભમાં ભેગા થાય છે ત્યારે અનર્થવા... દે છે

રોહિણી નક્ષત્રની આકૃતિ શકટ એટલે ગાડાના જેવી ન્યોતિપ-મંથોમાં લખેલી છે. પશ્ચિમ તરફનો એક તારો તે ગાડાની ધૂગ અને પૂર્વના ચાર તારો તે વહેલના ચોકમાં જેવા દેખાય છે શનિ, મંગળ અને ચંદ્ર આ નક્ષત્ર નજીક આવે છે તે વખતે જો આ શકટમાં જાય છે તો બહુ મોટું અનિષ્ટ સૂચન કરે છે. વરાહમિદિર કહે છે, 'શુ' ઠહીએ, શનિ, મંગળ અને ચંદ્ર એ ન્યારે રોહિણી શકટનો ભેદ કરશે ત્યારે સર્વ જગત સગરમાં બૃડી જઈ ક્ષય પામશે.' હાલમાં શનિ અને મંગળ આ શકટ નજીક આવે છે, ત્યારે તે તેમાં ધબકે જતા નથી. ચંદ્ર માત્ર ચત્તાર વર્ષમાં સુમારે પાંચ છ વર્ષે શકટરોહણ કરે છે. ગણિતથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે, પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વેજ માત્ર શનિ રોહિણી-શકટભેદ કરતો હશે; મંગળ તેનાથી પણ પૂર્વે ધણી સદિઓ ઉપર ભેદ કરતો હશે. ત્યારથી આજસુધી તેણે ઠહી શકટભેદ કર્યો નથી. દશરથે કરેલું 'શનિનું' સ્તોત્ર પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં કહ્યું છે, 'દશરથ રાજા રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે રોહિણી શકટનો શનિ ભેદ કરે એવો યોગ એક વખત આવ્યો. બાર વર્ષ સુધી અનાટ્ટિ રહી બારે અનર્થ તેને પરિણામે થશે, એમ જાણી દશરથ નક્ષત્ર-મંગળમાં ગયા અને શનિ સાથે મુદ્ધ કરવા માંડ્યું. તેના પરાક્રમથી પ્રસન્ન થઈ શનિએ વરદાન આપ્યું કે હું તારા રાજ્યને પીડા કરીશ નહિં. આવતે વર્ષે શનિ રોહિણી-શકટનો ભેદ કરવાનો છે એમ વાત ચર્ચાય છે પણ એ હજી વિવાદસ્પદ છે. પરંતુ જગતની સ્થિતિ જોતાં એ શકટ-આરોહણ કદાચ ખરું હોઈ શકે.

સૂર્ય અને ચંદ્ર-ગ્રહણો સાધારણતઃ થયા કરે છે અને તેમાં પણ લોકોને અનિષ્ટ સૂચના દેખાય છે. તેમાં પણ સૂર્યગ્રહણો ખગાસ ધણીજ થોડાં દેખાય છે. ખગાસ સૂર્યગ્રહણોથી અમુક દેશોના રાજકર્તાઓનું મૃત્યુ થાય છે. ખાસ કરીને સૂર્ય અને ચંદ્ર-ગ્રહણો જો એકજ મહિનામાં થાય તો મહાઅનર્થકારી હોય છે. મહાભારતના મુદ્ધને વર્ષે સૂર્ય અને ચંદ્ર-ગ્રહણો એકજ મહિનામાં થયા હતાં. આ વર્ષે પણ સૂર્ય અને ચંદ્ર-ગ્રહણો એકજ મહિનામાં થયાં છે. અને રશિયામાં ભરંકર નરમેષ બતાવી દીધો. એકજ મહિનામાં બે ગ્રહણો થવાનો યોગ હજારો વર્ષે થાય છે.

ધૂમકેતુઓ જગતમાં જ્યારે દેખા દે છે ત્યારે ત્યારે હંમેશા અનિષ્ટ બનાવોને લઇને આવે છે. ધૂમકેતુઓમાંથી ધણીખરાની કક્ષા અનિ દીર્ઘ વર્તુળ હોય છે અને તે 'એકવાર' દેખાયા પછી ઘણે વર્ષે પાછા દેખાય છે. એ ધૂમકેતુઓ પ્રાચીન આચાર્યોને માલુમ હતા અને પરાશરાદિએ એમની વ્યાખ્યા આપેલી છે તથા વરાહમિહિરે પણ તેમનું અન્વેષણ કાઢ્યું હતું. "પૈતામહ કેતુ ૫૦૦ વર્ષે પ્રવાસ કરી પાછા દેખાય છે. ઉદાસક ચ્વેતકેતુ ૧૬૦ વર્ષે પાછા દેખાય છે. શળીના અગ્ર જેવી શિખા ધારણ કરનાર કશ્યપ ચ્વેતકેતુ ૧૫૦૦ વર્ષે પ્રવાસ કરી ધૂમકેતુ નામે ધૂમકેતુ આવી ગયા પછી પૂર્વ દિશામાં ઉત્થ પામે છે. અગ્નિપુત્ર રશ્મિકેતુ ૧૦૦ વર્ષે પ્રવાસ કરી આર્ત કેતુ આવી ગયા પછી કૃતિકા નક્ષત્રમાં ઉત્થ પામે છે."

ઉપરા ધૂમકેતુઓનાં નામ જે મુનિઓએ તેમને શોધ્યા હતા તે પરથી અપાયેલાં છે. મહાભારત યુદ્ધ સમયે ધૂમકેતુ દેખાયો હતો. આ વર્ષે પણ ધૂમકેતુ દેખાગો હતો અને રશિમા પર અનર્થ વાળો દીધો.

૬૨વી સન પૂર્વે ૪૩ ના વર્ષમાં એક ધૂમકેતુ દેખાયો હતો અને જુલિયન સિઝર મરણી તથા રોમમાં ક્રાંતિ થઇ. ઇ. સ. ૭૬ ના વર્ષે એટલે આપણો રાક કાસ રાઝ થયો તે વર્ષે ધૂમકેતુ દેખાયો હતો અને શોકોની સાથે થોડા યુદ્ધ થયું હતું. ઇ. સ. ૬૩૨ મધ્યે એટલે મુસલમાનોના પથગંબર મહંમદ સ્વર્ગમાં ગયા તે વર્ષે એક ધૂમકેતુ દેખાયો હતો. ઇ. સ. ૧૦૦૦ ના વર્ષે પૃથ્વીનો ભય થવાનો છે એવો સુરોપખંડમાં ભય હતો અને તે જ વર્ષે ધૂમકેતુ દેખાયો અને ત્યારપછી મોટા ઉલ્કાપાત થયો. ઇ. સ. ૧૦૬૬ નો ધૂમકેતુ વીલિયમને અનુકૂળ અને હંગેરેડને પ્રતિકૂળ હતો. કોન્સ્ટેન્ટીનોપલના મુસલમાનોએ રોમન બાદશાહીનો અંત આણ્યો તે સુમારે ઇ. સ. ૧૪૫૫ માં હેલીનો ધૂમકેતુ દેખાતો હતો. એ માણં ચિન્હ જોઇને ધૂમકેતુના ને મુસલમાનોના નાસથી રક્ષણ થાય એવા હેતુથી પોપે જ્યાં ત્યાં દેવગૃહમાં પ્રાર્થનાઓ રાઝ કરાવી. બેલ્ગ્રેડમાં ખ્રિસ્તી લોકો લડતા હતા અને પ્રાર્થના કરતા હતા, પરંતુ ધૂમકેતુને દયા ન આવી અને ૪૦૦૦૦ માણસ લડાઈમાં પડ્યું અને મુસલમાનો જીત્યા. ૧૬૧૦ માં ધૂમકેતુ દેખાયા પછી બાઈબલ લખાઈઓ અને શહેનશાહ એડ્વર્ડ સાતમાનું મૃત્યુ થયું હતું.

અનિષ્ટ સૂચનાઓથી ગભરાઇને ધાંધલ મચાવવી એ કાચરનું તથા એક નીચ પ્રકૃતિના માણસનું લક્ષણ છે. જગતની બાહ્ય લટનાઓ પર મનુષ્યનો અધિકાર નથી માટે હાથરનો આદેશ સહાર્ લેવો એ જ મનુષ્યને જરૂર ધર્મ છે. મહાભારતના યુદ્ધ સમયે અનિષ્ટ દર્શનો હોવા છતાં પાંડવો પોતાના કર્મમાંથી વિચલિત થયા ન હતા. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનો ઉપદેશ એક તારવેલું અમૃત છે કે 'કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન' અને એ અનિષ્ટ સમયે પણ કર્મયોગમાં પ્રેરાવા પ્રેરણા આપે છે.

કાલ અને આજ

મગનલાલ પરીખ

[એકાંકી નાટક]

સ્થળ : આગ્રાનો તાજમહેલ

સમય : ઈ. સ. ૧૬૫૮ ની આસપાસ.

પાત્રો—મોગલસમ્રાટ શાહજહાં, તેની પુત્રી જહાંનઆરા, કુમાર, ઔરંગઝેબ.

[તાજમહાલની આગળનો ભાગ જુમ્માની રાત છે. ચાંદનીમાં તાજ નાહી રહ્યો છે. આગળ બે બાજુ કુવારાઓની બે દાર છે, અને વચ્ચે એક મોટા યુવારો છે. દૂર દૂરથી આવતું હોય તેવું 'ધીનું' સંગીત સંભળાતું હોય છે.]

ચોડીવાર એમ પસાર થાય છે. ત્યાં શાહજહાં અને તેની પુત્રી જહાંનઆરા તાજમહાલમાંથી બહાર આવે છે. બન્નેના મુખ પર ચિંતાનો ભાર જણાય છે. શાહજહાં પગણે ચાલતો હોય તેવું દેખાય છે—વારંવાર જહાંનઆરાનો ટેકા લેવા પડે છે. તાજમહાલનાં પગથિયાં પાસે આવી બન્ને ઊભાં રહે છે. આકાશ સામે એકીસાથે બન્ને દષ્ટિ કરે છે અને પછી એકબીજા સામે જોઈ નિશ્ચય નાંખે છે.)

શાહજહાં એટા જહાંન !

જહાંનઆરા : કેમ ? ચાચા !

શાહજહાં : જોઈ આ જિંદગી ? (સંદેશ હમે છે) હું નો માનતો હતો કે જિંદગી એટલે કાર્યોની ધટમાળ. ના, ના, પણ જહાંન ! એ તો કાર્યોજ નહિ, એના પડખા-એનાં પ્રતિબિંબએહ ! ને પરિણામે બનતા બનતાં ધટમાળ.

જહાંન : (ગળગળા મ્ત્રે) આ શું કરો છો ? ચાચા ! તમને મારી પણ દયા નથી આવતી ? ખુદા સૌ સારા વાના કરશે.

શાહજહાં : ખુદા કરશે ? શું કરશે ? (નિઘ્રાસ મૂકી) એકે પુત્ર સારો પાક્યો નથી. દારા નાસ્તિક છે, મુગ્ધ નિર્ભય છે, મુરાદ સ્વચ્છંદી છે, ઔરંગઝેબ ધર્મીય છે. (આંસુ સાથે) એટા જહાંન ! આજે તો મોગલસામ્રાજ્યની પડતી જોઈ રહ્યો છું.

જહાંન : નિરાશ ન થાવ. નિરાશા એટલે આત્માનું મૃત્યુ. અમારી અખંડ હિંદની કદવના હજી સાખૂન છે.

શાહજહાં : તમારી કદવના ! અહા ! માત્ર એક રમ રવાન.

જહાંન : આજે રવાન છે, કાલે સર્જન થશે.

શાહજહાં : એટા ! (ઠોકું ધુણાવતા) એ તો આગમનના તારા પકડવાની વાન છે. (જહાંનના મસ્તક પર હાથ ફેરવતાં) એ કદવના તો નના અકબરે પણ કરી હતી, પણ નિષ્ફળતા મળી.

જહાંન : પણ એ તો અમરજ્યોત છે. ચાચા ! એમણે જહાંની હતી આજે જલ્દે છે ને ભવિષ્યમાં પણ જલ્દા કરશે. એક દિન પણ એવો નહિ આવે ? હિંદ કદી પણ અખંડ અને અવિભાજ્ય નહિ થાય ? તમને—(શાહજહાંને જોરથી ખાસી આવે છે એટલે અટકી બંધ છે.)

જહાંન : (કંઈક ગજરાટથી) અહ અવ.

શાહજહાં : (શીકડું દરીને) હવે સદગ ત્યારે તો કબરમાંજ.

જહાંન : (કરજી સ્વરે) હાય ! તમારું મૃત્યુ એટલે અમારી આશાનું મૃત્યુ. હું કે કુમાર કંઈ ન કરી શકીએ ?

શાદજીઠાં : નહિ તોયે શું ? (ડાકું ધુણાવે છે) જલ્દાન ! (દુમો બરાબ જાય છે.) હું તો જોઈ રહ્યો છું 'પ્રીતુ'જ. તું અને કુમાર ! એક દિન મનેય તમારો સંબંધ અયોગ્ય લાગતો હતો. એ હતી મારી સંકુચિત મનોદશા. આજે તો તમને જેને હિંદની એકતા સ્થાપનાં દેખું છું. એ સ્વપ્ન-કેટલું ભવ્ય ? પણ કેટલું ક્ષણિક ?

જલ્દાન : (આશ્ચર્ય અને દુઃખથી) ક્ષણિક ? અમારા આદર્શો અશક્ય છે ?

શાદજીઠાં : હા, તું મારી મુદ્રિકા લઈ લઈને એક કંઈ કરવા માગે છે. કુમાર જેની મદદથી બુદ્ધ કરવા માગે છે. પણ ઔરંગઝેબનો લુલ્હમ ? (ડાકું હસારી) કોઈ સરદાર હિંમત નહિ કરે. કરો, તોય કંઈક કરો. (નિઃશ્વાસ થી છે. થોડીવાર શાન્ત રહી પછી હસતાં હસતાં) જલ્દાન ! આવી આવી તો દેશીયે લુભાની રાનો ગમ્મ. આવા આવા તો કેટલીયવાર ઘરે ઘરે ચિરાગ જળતા જોયા છે-મે અને તારી અમાનન મુમતાએ. (વિચારમાં હોય તેમ) પણ આવી કદપૂના કદીન નહોતી આવી. કદી પ્રગ્લને, કદી રાજને, કદી દિંદને-પાદજ નોતો કરતા. અમારે મન-તો અમારે મહેલ, અમારે આગ્રાગઢ એજ દુનિયા હતી અને એમાં જે જ અમર આત્મા વસતા હતા -હું અને મુમતાઝ. (ખાંતી આવે છે.) આજે એ મુમતાઝ મૃત્યુ પામી છે અને (વજા સ્થળ પર લાય મૂકીને) પૈસો શાદજીઠાં કેદખાનામાં પડ્યો છે. કદિકે એની મુમતાઝની કપર પર કૃષ્ણ ચડાવવા નહીં શકે છે. (અદ્ભુતરૂપે કહે છે.)

જલ્દાન : (ગભરાઈથી) ચાચા ! ચાચા ! (શાદજીઠાં વિચિત્ર રીતે જલ્દાન સામે જોઈ રહે છે.) તમે પાગલ તો નથી થઈ ગયાને ! (શાદજીઠાંનો ખગો હસારી) ખોસોને.

શાદજીઠાં : એ પૈસો આપ્યો (આંખો ફરી જાય છે.) હા. એજ, મારાં કાંઈતું ફળ આપવા. (નેપથ્યમાં થોડાના કાળવાનો અવાજ સંભળાય છે અને થોડીવાર પછી ગંધ થઈ જાય છે.) થોડા પર ખેંચીને ? (ખુશખબર હમી પડે છે.)

જલ્દાન : આ શું ? (કુમાર પ્રવેશ કરે છે ને કુર્નિંગ બગાવે છે.)

કુમાર : (આશ્ચર્યથી) શાદજીઠાં !

જલ્દાન : (ગળગળા સ્વરે) કુમાર !

શાદજીઠાં : (આશ્ચર્યથી) કુમાર તું ! તને કેદ કરશે...પણ તે શું કરે ? એ તો પિતાના પગને પગલે આવે છે. (વિચારમાં પડે છે)

કુમાર : (આશ્ચર્યથી) આ શું ? શાદજીઠાં ! સમ્રાટ પાગલ તો નથી થયાને ?

જલ્દાન : (દુઃખથી) કંઈક એવુંજ. આતું તો ઘણીવાર કરે છે. ઔરંગઝેબનું નામ સાંભળી ચમકે છે, લગ્યા કરે છે. (આમુસદ) અને હવે તો એમની તળિયત પણ ખગડી છે. કોબુલ્લો છાતીમાં દદે થાતી જુઓ પાડવા કરે છે.

કુમાર : શાદજીઠાં કન્યા અને આંસુને વેર હોય છે.

શાદજીઠાં : (કુમાર સામે વિચિત્રરીતે તાણી રહી) કીક થયું. તું આપ્યો ? જરા જોનો ખરો (પોતાના હોંધ જતારી) આના પર ખૂનના ઝાંડા છે ને ? (ખુશખબર હમે છે.) કાનિય મે જલ્દાનને કહ્યું હતું, પણ ને અખાં દેખી શકતી જ નથી ! (જરા પામે આવે છે. ત્યાં જોડથી ખાંસી ચડે છે. જલ્દાનઆરા દોડી જઈ જાતી રાખે છે.)

કુમાર : સમ્રાટ ! આ પાગલપણું તમને જોખે ?

જલ્દાન : (ગળગળા સ્વરે) કુમાર ! મેજ આવી આજ વાત. બોજન સમયે પણ ખૂનજ દેખે છે. કેટલીકવાર બિચમાં પણ જાગ્યા કરે છે.

શાહજહાં : (બાથમાંથી ધુટિયાનો ચત્ત કરતાં) દૂર હલં. ખુદાએ તને આંખોજ નથી બંધી. (દૂર દૂર જાય છે) મેં જોવા મળ્યો તેમ તારા રહે છે.) મારે એક ચક્રે રાજ્ય કરવું હતું । તેથી મેં સૈનો ધાત મર્યો. આહ ! એ ચાચા...એ ભાઈઓ...કેટલાં નિર્દોષ ? રાને સંઘર્ષો જન આવે છે. પણ ક્યાં એમને હું મારી નાંખુ છું ? તો શાને દિવસે મારા હાથ પર ખૂનના છાંટા દેખાય છે ?

કુમાર : શહેનશાહ ! તમારી જહાન સામે તો જુઓ. અમને આપેલાં વચનોનું શું ? કાઠની ખાતર—[શાહજહાંને જોઈને ખાંસી ચડે છે ને પડી જાય છે. કુમાર અને જહાનઆરા દોડીને પાસે જાય છે. જહાનઆરા પિતાને જોળામાં મુકાડે છે, અને મરતક પર હાથ ફેરવે છે. કુમાર પાસે ખેસી જાય છે. કેટલીક ઢાંચો પસાર થાય છે. ત્યાં રજુશિંશુ કુંકાય છે. ત્રણે ચમકે છે. શાહજહાં એકદમ ખેડો થાય છે, કુમાર ઊભો થાય છે. પણ કોઈના પગના ધબકારા સંભળાય છે એટલે જહાન કુમારને નિશાની કરી તાજમહાલની અંદર મોકલી દે છે અને પિતા પામે આવી ઊભી રહે છે. એક સૈનિક અવેશ કરે છે.]

સૈનિક : (કુર્નિચ બગતી) ખાવિદ ! વખત થઈ ગયો છે.

શાહજહાં : (કંઈ બતાવીને) પાણી ! (સૈનિક પાણી લેવા જાય છે.) જહાન ! હું તને પાગલ લાગું છું ? (આજુબાજુ જોઈ) પણ સાચેજ હું ખૂન સિવાય કંઈ દેખતો નથી. જાણે મારું પાપ પગલાવાર મારી પાછળ ભમતું ના હોય ? (વિચારમાં પડે છે. સૈનિક પાણીનો પ્યાલો આપે છે. શાહજહાં પાણી પી ખાતો પાછો આપે છે. લઈને સૈનિક દૂર ઊભો રહે છે.)

શાહજહાં : મોડેથી આવજો, અત્યારે તો તમે તમારું કર્તવ્ય બજાવો. પણ... (ડોકું ધુણાવે છે.) નિષ્ફળતા વિના કંઈ નહિ. (નિઃશ્વાસ મૂકે છે.) જહાન ! બોલતી કેમ નથી ? બેટા !

જહાન : શું બોલું ? તમારી સાથે આવું ? (રજુશિંશુ કુંકાય છે.)

શાહજહાં : ના, કર્તવ્ય પહેલાં, પ્રેમ પછી. પ્રેમને પ્રથમ સ્થાન આપનાર કર્તવ્ય ચૂકે છે. ને બેટા ! ત્યાંજ મોગલશહેનશાહતનો પાયો ડગમગી જાય છે. અમે કર્તવ્યને બોગે પણ પ્રેમ કરતા. (સૈનિક તરફ જોઈ) ચલો આવો. (સૈનિક આગળ વધે છે. શાહજહાં પાછળ પાછળ જાય છે. ખાંસીનો અવાજ આવે છે. ધીમે ધીમે તે બંધ થઈ જાય છે. ત્યાં કુમાર તાજમહાલમાંથી બહાર આવે છે. ફરી રજુશિંશુ કુંકાય છે.)

કુમાર : શાહજહાં ! ઔરંગઝેબ આવી પહોંચ્યો લાગે છે.

જહાન : કુમાર ! એ ખૂનજ દેખે છે. સત્ય હોય કે પછી ખાન્તિ.....કંઈ નવી તકલ્લ !

કુમાર : શાહજહાં ! (ધીમા સ્વરે) આ આપણું અંતિમ મિલન પણ હોય. ઔરંગઝેબ સંઘર્ષી જગાએ છતો મેળવતો આત્રા તરફ ધસી રહ્યો છે. દારા આપણા પક્ષમાં છે. આમાગઢમાં યુદ્ધની તૈયારી થઈ ચૂકી છે. (રજુશિંશુ સંભળાય છે.) જુઓ, જુઓ, તમે મને રમ આપો. આજે હું બતાવી દઉં મારું હાથિયો લોહી.

જહાન : (આશ્ચર્યથી) યુદ્ધમાં જાય છે ? મારું શું ? ને આપણી કલ્પનાઓ ?

કુમાર : શાહજહાં ! એ આદર્શ આજ તો મને અશક્ય લાગે છે. કાલ તો...કોણ જાણે.

જહાન : (વિચારમાં હોય તેમ) મન કાલે તો અશક્ય હતો જ. આજે તમને લાગે છે. (હુ:ખથી) અને કદાચ આવતીકાલે પણ અશક્ય જ રહેશે...પણ કુમાર ! મારી આરાઓ, અભિમાનઓ સૌના માલિક તમેજ છે.

કુમાર : પણ મારું કર્તવ્ય ?

જહાન તમારું કર્તવ્ય ? પૃથ્વીરાજ્યનું કર્તવ્ય તે તમારું કર્તવ્ય. સચુકતાને એણે રહી, તમે મને રહો. જસ, કુમાર ! મને અહોથી લઈ જાય (કુમાર વિચારમાં બેસી ગયો છે.) એ દિન હજી હું નથી જૂની તમે દીવાને-આમના દરવાજામાં મારા ચાચાને કુર્નિંગ બેઠાના આપ્યા હતા શો તમારો લગ્ન દેહ ! તમારી આંખો મને બે સમન્દરની લાગી તમારા વશનું-સમગ્ર માન-રમતિના પુરુષવત્તુ ગૌરવ હું નિહાળી ગઈ હું તો હતી પડદા પાછળ, તોય મને લાગ્યું કે મારું અંતર કોઈ આપ્યા જ પુરુષ માટે ઝખતું હતું. કુમાર ! તમે હવેને સમજી ગયો છો ?

કુમાર - શાહજાદી ! હું હનિષ છું હનિષ કદી રડતો નથી, પણ તોય આજે મારું હૃદય રડી શકે છે, મારો આત્મા અકળાય છે (વિચારમાં) ગમે તમ પણ, શાહજાદી ! મોગત-સાત્રાજ્યના ગૌરવનું-તારા ગૌરવનું રક્ષણ હું કરીશ

જહાન (કટાક્ષથી) પણ આપનું ગૌરવ ? પારકી ગુન મી ?

કુમાર (નિશ્વાસ મૂકી) અમારું ગૌરવ ! એનો ધ્વજ તો ક્યાંગો યથાગતો છે-હિંદમાં કુસંપ પેઠો ત્યાંથી (હું ખરી) શાહજાદી ! ગૌરવ કેમ નહિ તો સાચવવાની તો વાતજ ક્યાંથી ? (રણશિન્હુ કહાય છે. થોડીવાર વાગ્યા કરે છે, પછી મધ યથા જાય છે. પણ તરતજ લશ્કરની દૂધના અનાજ આવે છે, કુમાર અને જહાનઆગ સ્તંભ બની બેસી રહે છે ધીરે ધીરે લશ્કર દૂર જતું હોય તેમ અવાજ આવે છે યતો જાય છે ને પછી મધ યથા જાય છે.)

જહાન ગૌરવ નથી તો મેળવો મગી દાંટ તો ક્ષિતિજ પર છે કુમાર ! હું તો તમને અને દારાને મગી દિલને અખડ અને એક કરતા નેહ છું.

કુમાર - વખત વીતી ગયો છે, શાહજાદી ! સાબળી તમે લશ્કરની દૂધ ? કદાચ ઔરંગઝેમે મદને ઘેરો ઘાલ્યો હશે. લાગે છે કે ખૂનખાર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે પણ (ડોકું ધુણાવી) દાગ સફળ નહિ થાય. સૈન્યમાં કુસ પના બીજ વધારી મારા છે

જહાન : (ગભગટથી) તો તમારું શું ?

કુમાર મારું ? (ધીમેથી) હિમાનયની વાના દરવાજામાં કદાચ આ મારા ગુરુતમા છેલ્લુંજ યુધ્ધ હશે

જહાન (ગભગટા રવે) ને મારું ?

કુમાર તમે ?.. આજે પડદામાં રહેતા ગાદજીતાના મન શાહજાદીજ નથી આજે તો સાક્ષાત્ ઔરંગઝેબ છે શાહજાદી ! લાને આજે આપણું ગુન જિ નિબન્ય થાય લખિયમાં કોઈન ગદ તો તે જરૂર મતાવશે અખડ અને અનિભાજન હિંદની કલ્પના કોઈક નિત તો જરૂર છંદત બનશે

જહાન (અશ્વ સાથે) મને પણ દિમાવય સાથેજ વધ જશેને ?

કુમાર હા, (વેદના સાથે) હિમાવયમાં રાહ નેહશ અને નહિ તો પછી સ્વર્ગમાં તો ચોક્કસ (જહાનઆરા કાને હાથ દે છે એના મુખ પર અણગમતાના ચિન્હો પ્રગટ જણાય છે)

કુમાર (થોડીવાર પછી) ને શાહજાદી ! તમારી પાસે તો હજી મદાન કર્તવ્ય પડ્યું છે. શહેનશાહ શાહજાદા આજે મત્સ્ય મિત્રને છે (જહાનઆરા કંઈ બોનતીનીથી કુમાર પણ મૌન ગ્રહણ કરે છે. કેટલોક સમય એમ પસાર થાય છે. ઓચિંતા રણશિંગના ઉપગ્રહપરી અવાજ આવે છે લશ્કરની દૂધ સંભળાય છે એ તણુ દારૂગોળના ધડાકા સાબળા છે દૂધનો અવાજ ધીમે ધીમે બંધ થઈ જાય છે પણ થોડી થોડી વારના અંતરે દારૂગોળના ધડાકા સંભળાયા કરે છે)

જહાન - કુમાર ! (ધ્યામજ્જા નહોતે) એક વાગ તારો જેવો શબ્દ સુણાવ, એકવાર પ્રેમથી મને એની રીતે બોલાવ, કે આ સાગ્ય તાજને હમે એના પડદા ઉઠે.

કુમાર (મૃદુતાથી) જહાન !

જહાન : કુમાર ! (કુમારનો હાથ પકડી લે છે.) હવે તું નહિ, છોકરું. મારું છગર કહે છે—મારો ખુદા કહે છે કે તું મારો છે, તું મારી કદપનાના અખંડ હિંદને એતાજ બાદશાહ છે ને હું તારી—(ફરી ધડકા સંભળાય છે. લશ્કરની કચના અવાજને પાસે આવતા હોય તેવું લાગે છે એટલે જહાનઆરા અટકી જાય છે ને કુમારની વધુ નજીક જઈ એનો હાથ જોરથી પકડીને ઊભી રહે છે. થોડો સમય પસાર થાય છે, ત્યાં ઔરંગઝેબ એ સૈનિકો સાથે પ્રવેશ કરે છે. જહાનઆરા ગભરાઈને ઝીસ પાડે છે.)

ઔરંગઝેબ : (ગુસ્સાથી—સૈનિકોને) પકડો એ નાપાક કાફરને. (સૈનિકો કુમારને પકડે છે અને જહાનઆરા સ્તબ્ધ બની ઊભી રહે છે.)

કુમાર : (બુરસાથી) ઔરંગઝેબ ! તું કુસપનાં બીજ વાવે છે. તારી ધર્મ-ધર્તા સામ્રાજ્યને સંહારશે. હાંકમા રહેવું હોય તો હિંદી થવું પડશે. (સૈનિકો તેને ખેંચીને લઇ જાય છે.)

ઔરંગઝેબ : હું તો કુરાનની સત્તાને સ્થાપું છું. મોગલસલ્તનતનાથી વિજ્ઞાસને વિદાય કરવા માગું છું..... (જહાનઆરાને) ને તું ? કુળને, ધર્મને કલંક લગાડવા એકી છું. આ કાફરની માથું ? (દારગોળાનો ધડકો થાય છે) આપણી સમસ્ત જાતિના શત્રુને સાથમા રાખે છે ?

જહાન : માં શત્રુ નથી. એ તો છે મારી કદપનાનો સર્જક, સંહારક તો આજે તું બન્યો છું. (આ બમા અશ્રુ આવે છે.)

ઔરંગઝેબ (ગુસ્સાથી) સર્જક ? ના. શયતાન છે. દારાને પક્ષમાં લઇ તને ઉપાડી જવા માગતો હતો. આજે તો જહાન ! એ મારો કેદી છે ને દારા તો ક્યારેનાય કેદમાં પડી ગયો છે.

જહાન : હું ? દારા કેદી ! (રડી પડે છે.)

ઔરંગઝેબ : જનથી માત્ર હુકમજ બેદાય છે. પણ તેથી કંઈ મારાં પાક કાર્યમાં વિશેષ નહિ પડે. આજે આઝાદ પડે.. ને પેલા શુદ્ધાને પણ દારાનેજ ગાદી આપવી હતીને ? (તિરંગદારથી હસે છે.) ઠીક નસિબન મળી છે. આ શુભ સમાચાર એને.....

જહાન : (ગભરાટથી અટકાવીને) ના એવું ના કરીશ એમને કુખ થશે. તને પ્રાયું છું. (આંસુ ભૂંછતા) આમને આમ થાયાને અને મને એકજ જગાએ રહેવા દેજે. અમે તારી વચ્ચે નાહ આવીએ.

ઔરંગઝેબ : કદાચ સમાચાર પહોંચી પણ ગયા હશે (જહાનઆરા નિશ્વાસ મૂકે છે. રજુશિંશુ ટુંકાય છે અને એક સૈનિક પ્રવેશ કરે છે.)

સૈનિક : (ગભરાટથી કુર્નિશ બગવી) શહેરગાહ...ગયા.

ઔરંગઝેબ : હે ! બા ખુદા !

સૈનિક : હા, સમાચાર કહેતાં જ જોવાન થઇ ગયા અને પછી તો લવવા માંડયું.

ઔરંગઝેબ : (આશ્ચર્યથી) શું ? લવવા માંડયું ?

સૈનિક : 'એટા જહાન' કુમાર... અખંડ હિંદ...ખૂન, ખૂન પિતાને પગને ' એવું એવું કંઈક બોલતા હતા.

ઔરંગઝેબ : (વિદુલ બની) હું ! પિતાને પગે !

જહાન : કોણ ? આચા ? આશાનો છેલ્લો તાંબો... (કાફર દલાવનાં) એ પગ તૂટી ગયો ?

[વિદુલનાથી આકાશ પ્રતિ તાકી રહે છે. ઔરંગઝેબ પણ શન્યમનઃક બની જાય છે સૈનિક આશ્ચર્યથી જોઇ રહે છે દૂર દૂર અંદુકના ધડકા સંભળાય છે. કોઇ કોઈનાર રજુશિંશુ ટુંકાવું હોય છે દૂર કોઇ મોટું લશ્કર કચ કરતું હોય એવા અવાજને સંભળાતા હોય છે અને પડો પડે છે.]

જીવન, ઝરણ

પ્રમા

ત્યજિ ગતો ગગની મુગ્ધન વસા લીના પાણીને દાર્યે દારી ગો ત્યજ તે મેનાના ગણા
રાયમનને અગો જાણે રહેા રાયમને તેો તેદનગ્મા નિત્ર સમ્પાન આપુ.

નુરનનની પુત્રી તારા "કપના અમાર હતી તીના સામના મુદ્દમા તેણે એણે અપ્રતિમ
ગૌર્ય દાખવેતુ કે તે નિના સાથોસાથ શક્તિના પશુ અવતાર રેખા તી રાયમનના પુત્ર જાણે
તેના દાદની માગણી કરતા સુનને કહ્યુ, જે તદગિજાને વચનોથી મ્વન કરે તે જ તાગના
દાદનો અધિનારા થશે "

જયમન પાણી સામે સમામ આ સા રણુ નમા તેને જાણી સમતા ન સાગડી ખીંચ
માણુ તાગના મોડ તેને મામગ મના થો ન વચન પૂર્ણ કર્યો અગાઉ જ તેણે તાગો ઉપાડી
જાનો પ્રવન કર્યો જે પ્રમા પીર મુ તને તના વર પરી નામ્યા

રાયમનને કાન આ સાન જતા જેણે ગાળિરી નાસ કરાવી. તે સમય મુગ્ધનના વિનાથીએએ
રાયમનને ઉદ્દેશ્ય પ્રપામ કર્યો પશુ તખાસતા અન પાનાને પુત્ર દોરિત જણાતા રાયમને કહ્યુ.
" મુ તને એમ જયનમદ્દ અો ચારિનરીન મુસાને મોજ સમ્પન કરી નમાવની મના કરી કે ને
મેનાની આગર જાગરી ર. તેના જન્મામા હુ તેા મેદા પગાડુ ભેગ આપુ છુ "

x

x

x

પૂર્વ દિશા રાત્રીપ્રમા પર પ્રતિમન મમયો હતો સતાથીએની અનુમતિ વિના કોઈથી
સની ન મેની રામતુ.

તે સમયે પાનાના ગર્ભની ની સમક્ષ આનીને વારીશ વર્તની એક મ્વકપનાન આર્થ યુવનીએ
પોતા પતિના રામની આથે જાગી મગવાની અનુમતિ માગી

ગર્ભને તેને અમમનના કહ્યુ, " જનન, તમની સાથે જાણી મન્વામા મો કારદો / એ
તો એક પ્રકારનો આપનાન છે "

"સાદમ," યુવનીએ રાતિથી કહ્યુ, "આર્થ લનનાએના જીવન વખત પ્રસંગેજ પતિની
માથે સકમાત જાણ છે પતિના દેદમાથી પ્રાણ આ સા જતા પત્નીના જનનમાથી પશુ તે
ચાલ્યો જ ગયો લેખાપ તે પત્રી પત્ની જે હવે તો તે અમાજમા દુઃખ દેલાવતુ રામ છે "

'આ ગધી તે સમાજે પોતાના અન્યાયાગને ન્યાયથી દેવવાને ગોખાવેની
નીનો છે."

" મહુપ, એમ પ્રશ્ન પૂછુ ? " - જુ ઠીથી "

'તમારે' ત્યા સૈનિમેરી દુરમનની તો જાના મુખ સામે ધકેલના તમે કેની દલીલો
ગોખાવો છો ? "

" પશુ ત્યા નો રાષ્ટ્રીય સ્વામતિ અને દેશઅમિતો અચાનક " યુવતીનો આશય પારખી
જામ સાદુમે મચાવ કર્યો

' જોનિન્ સવામતિને ખાતર પુત્રી પામે જલિદાન મગવામા આવે તેનુ નામ દેશઅમિત
અને નેનિન્ સલાનનિને ખાતર પત્રી પામે જલિન્ મગવામા આવે તે શુ અત્યાચાર ! સમાજના

એક અંગમાં અવિદ્યાનની ભાવના વિકસાવીને તેને તમે હવંત રાખ્યા માગો છો અને, બીજા અંગને તમારે શું નિહાવ રાખવું છે ? સ્ત્રીને માટે અવિદ્યાનની કોઈ તક નહિ ? ”

“ જાહેન, તમારી ભાવનાશક્તિ માટે મને માન છે. પણ સૈનિકો આગની સાથે રમી જાણે છે. તમે કોઈ દિવસ આગને અર્પણ કર્યો છે ? ”

“ હાવો, તમારી સમસ્યા કરી દેખાડું. ”

ગવર્નર એક માણસને સળગતી મસાલ લાવવાની આજ્ઞા કરી. મસાલ આવવાંજ રમણીએ સરિમત વઢને તેના પર પોતતનો દાથ ધરી દાંધા. ગવર્નર તો ચમકીને જોઈ જ રહ્યા. થોડા સમયમાં આખો પંતે સળગી ગયો ને કાણી સુધીના ભાગમાંથી લોહીમાંસ બૂમિ પણ ટપકવા લાગ્યું. છતાં આર્થ રમણીના મુખ પર તો નિમળ હાસ્ય સિવાય બીજો કોઈ ભાવ નહોતો. ગવર્નર કંપતા હૃદયે મૂક અનુમતિ આપતાં કહ્યું, “ બંધ કરો આ પરીક્ષા. ”

ને ગવર્નરના બંધમાંથી બંધાર નીકળતાં પણ સુવતીના ક્રુણ પર તો મધુર સ્મિતજ પથરાયું હતું.

x

x

x

ચિત્તાંશના રાજકુમાર અરિસિંહે વનમાં એક ફૂજર પર તાકીને પોતાનું છેદનું બાણ છોડ્યું. પણ નિશાન ચૂકવાથી ફૂજર ભાગી ગયું, ને એક જુવારના ખેતરમાં બસાયું. અરિસિંહ તેની પાછળ દોડીને ખેતરમાં તેની શોધ કરવા લાગ્યા. તે પ્રસંગે ખેતરના એક માળા પર બેઠેલી એક ગ્રામ્ય પણ રૂપવતી રજપૂત કન્યા નીચે જાતરીને સ્થિત ફરકાવતાં બોલી, “ મહારાજ, આપને શ્રમ લેવાની જરૂર નથી. હું એ ગદમાથને હમણાંજ પકડી લાવું છું. ”

ને અરિસિંહની મૂક અનુમતિ મળતાં તે બાળાએ ચપળતાથી જુવારનો એક સાંઠો ખેંચી કાઢી તેના એક છેડાને અણીદાર બનાવ્યો ને માળા પર ચડી તેણે તે સાંઠાને અરિસિંહનાં ધનુષ પર ચડાવી એવા વેગથી દૂર સંતાપકા ફૂકકર પર છોડ્યો કે ફૂકર તરફથી પાછડાઈ પડ્યું. બાળાએ તેને ખસા પર બેસી લાવી તે અરિસિંહના ચરણે ધર્યું.

ભવિષ્યમાં તે બાળા અરિસિંહની પત્ની બની અને તેના પેટે અવતરેલા વીર હમીરે ભારતીય રપતંત્રતાના પૂજાતા દીપકને ફરી જ્વલંત બનાવ્યો.

*

*

*

એક બાળુએ જુલમી સિરાગુદોડા તથા બીજી બાળુએ પરદેશી અને શઃ અ ક્રોળે-બેમાંથી એકેને સહકાર આપવામાં પ્રગલ્ભ સમજીને જંગતરોહ મહતાબચંદ તરસ્યતા સ્વીકારી.

એક દિવસે સિરાગુ તેમને પોતાની રાજસભામાં આમંત્ર્ય ને કહ્યું, “ તમારે મને તો સહકાર આપવો જ જોઈશે ”

“ મેં રાજકારણમાં ભાગ લેવાનું ઊંડી દીધું છે ” જંગતરોહ શાંતિથી કહ્યું, “ એટલે મારાથી એ નહિ બને. ”

“ એમ ! મારી અવજ્ઞા કરેા છો ? જાણો છો કે તેના બદલામાં તમારે ત્રણ કરોડ રૂપિયા દંડ ભરવો પડશે ? ”

“ એવો અન્યાય દંડ હું ન ભરી શકું. ”

“ આટલી હિંમત ? ” આંખોમાં લાલસા સાથે નવાળો કહ્યું, “ તમે મારા બંદીવાન છો. ”

આખી રાત્રીમાં સલા ચમકી ઊઠી. તત્કાલે અંગાળના સેનાપતિનું પદ ધરાવતા નવાબના માસા અને વીર સરદાર મીરજીવર પોતાના આસન પરથી ઊભા થયા અને તેમણે પોતાની તલવાર નવાબ સમક્ષ મૂકી દીધી.

“ કેમ ? ” નવાબે ચમકીને પૂછ્યું.

“ જગતશેઠ કેદી ? ” મીરજીવર હકિતપૂર્વક બોલ્યો, “ અને તે પણ અંગાળમાં ? અસંભવિત. એક પણ માનવી તે નહિ સાંખી શ્વે. ”

“ મીરજીવર, શાંત થા. ” મીરજીવરના ધર્મપ્રેમને લાલ બનાવતાં સિરાજ બોલ્યો, “ જો જગતશેઠ મુસ્લિમ ધર્મ સ્વીકારે તો આપણે તેમને તરતજ મુક્ત કરીશું. ”

“ નવાબ સાહેબ ” મીરજીવર શાંતિથી બોલ્યો, “ ધર્મ એ અધ્યાત્મનો વિષય છે. તેને રાજપ્રપંચની સાથે ન સંડોવો. ”

ને જગતશેઠના અકિતવનું રાષ્ટ્રવ્યાપી સ્થાન સમજી ચૂકેલા નવાબે તેમને માનભરે મુક્તિ બક્ષી.

* * *

ચિટનના નૃપતિએ પોતાની રાણી કેરોલાઈન અનાચારિણી હોઈ તેને છૂટાછેડા આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી. એ મુર્કદંભામાં ડુબક બોલે વેલીંગ્ટને રાજ્યનો પક્ષ લીધો, પણ લંડનની મંજૂર રાણીના પક્ષમાં ઊભી રહી.

એક સમયે ડુબકની ગાડી બજારમાંથી પસાર થતી જોઈ લોકો તેની આસપાસ ટોળે ટોળાં ને ‘મહારાણી ધણું જીવો’ નું સૂત્ર પોષારવાદાઓ. તેમણે ડુબકને પણ એ સૂત્ર ઉચ્ચારવાનો આગ્રહ કર્યો. ડુબક હસીને બોલ્યા, ‘આપની બધાની મજા છે તો કહું છું કે ‘મહારાણી ધણું જીવો’ અને સાથોસાથ આપ બધાની પત્નીઓ પણ મહારાણીના જેવીજ સુશીલ બનીને ધણું જીવો.’

* * *

કર્નલ બેન્ટને એક જાહેર સભામાં તેની ઉંમર પુછાતાં કર્નલે કહ્યું “પંચાંગ ગણતરીએ તો મારી ઉંમર ૭૪ વર્ષની છે. પરંતુ હું વિધુર છું. અને તે અન્યથે મારાં સ્નેહીત્રીને કે આ સભામાંથી કોઈ સુંદરી જે કોઈ સુલ પ્રસંગની નિયારણામા હોય તો મારી ઉંમર ૩૫ વર્ષનીજ છે. ”

x x x

એક સભામાં લોર્ડ બેન્ટને નું આપણુ સાંભળીને એક રૂબાનુ દુવલી બીજાએ બોલી ઊઠી, “ જો તમે મારા પતિ હોત તો હું તમને એ આપત. ”

“ સુંદરી, ” લેઈડ બેન્ટને હસીને કહ્યું, “ તમે જો મારાં પત્ની હોત તો તમારા હાથનો એનો કડોરો પણ હું હસતાં હસતાં પી જાત. ”

x x x

ડીઝાવલી સર રોબર્ટ પીલ પ્રયે ખૂબજ જોરશોરથી વિરોધ દર્શાવતો હતો. તે અંગે પાછળથી પીલની પુત્રી લેડી જર્સીએ ડીઝાવલીને ખુલાસો પૂછતાં ડીઝાવલીએ કહ્યું, “ તારો બાપ એવો ડાહિયો કૂતરો હતો અને હું નારું ફરકરિયું હતો તેની સાથે હું જો ખૂબજ જોરશોરથી ન બોલ્યો હોત તો મારો અવાજ કોઈ સાંભળતજ નહિ. ને ચિટનનો મહામંત્રી બનવાને બદલે આજે હું એક અબળવા લેખક તરીકે પ્રકાશકની પેઢીનાં પગથિયાંજ ધસતો હોત. ”

વર્ષો થયાં ભારતીય પ્રજાનું આરોગ્ય ચૂંચાઈ ગયું છે, તેમ છતાં તેને સુધારવાને બદલે જગાડવાના માર્ગ દિનપ્રતિદિન વધુને વધુ મોકળા બનાવાય છે. નેમાંનો એક મુખ્ય વિવાદક માર્ગ તે દિવસોમાં તાજેતરમાં બેઠક વધી ગયેલી ધી-દુધની અશુદ્ધિ છે. ગરમચાળાઓના પ્રસંગે જેટલા પ્રમાણમાં પાણી ઉપચારોનો કીર્તિપ્રદ દોષ આદરવામાં આવે છે તેટલાજ પ્રમાણમાં પ્રજાના આહાર-વિહાર અને આરોગ્ય પ્રત્યે જો પાન અપાતું હોય તો રોગચાળાઓ મૂળમાંથીજ કપાવા માટે.

સમર્થ વૈજ્ઞાનિકોએ વારંવાર જણાવ્યું છે કે-‘વનરપતિ ધી’ આરોગ્યને માટે ઘાતક વસ્તુ છે; તેના સમર્થનમાં એ ધીનું પૃષ્ઠરણ કરી તેઓ કહે છે કે-

“વનરપતિ-ધીએ ‘ધી’ નહિ પણ ‘તેલ’નું વિકૃત રૂપાંતર છે. મગફળી, નારિયેળ, કપાસિયા, માછલાં આદિના તેલમાંથી જે સૌથી સસ્તાં પડે તેવાં તેલને કોરટીક સોડાથી સાફ કરી ‘કુલર્સ’ અર્થે નામની એક ખાસ પ્રકારની માટી, રાખ અને કપારેક કપારેક તો જનાવરોનાં હાડકાંની ભરમ વડે એક પ્રકારના પ્રયોગથી તેના રંગનો નાશ કરવામાં આવે છે; પછી એસેન્સોની મદદથી તે તેલની સ્વાભાવિક ગંધ ઉઘાડી દેવામાં આવે છે. તે પછી ખાસ પ્રકારના ‘એક્ટ્રીબેટ્સ’ નીકલમાં હાઇડ્રોજન ગેસની મદદથી તેને ઘટ્ટ બનાવવામાં આવે છે. એ રીતે એ બનાવટને ‘ધીનું’ રૂપ મળતા તેમાં ધીનું નકલી એસેન્સ નાંખી તેમાં ગ્રીના જેવી જ સુવાસ પેદા કરવામાં આવે છે. આ આખી પ્રક્રિયા સ્વાસ્થ્યને હાનિકારક છે અને નીકલમાં તો એક પ્રકારનું વિષ પણ હોય છે. આ ધી સાચા ધીનો તો શું, પરંતુ શુદ્ધ તેલનો પણ મુકાબલો કરી શકે તેમ નથી.”

વૈજ્ઞાનિકોના આ મંતવ્યને સરકારી અમલદારો પણ કબૂલ રાખે છે. સુરત-સુધરાધના આરોગ્યાધીશ જણાવે છે કે-‘શુદ્ધ ધીની અંદર સક્રિય ઉત્પન્ન કરવાના ગુણો ઉપરાંત જે બીજા ગુણો પણ રહેલા છે. તે ગુણો વનરપતિ-ધી અને તેને મળતી જીજી વસ્તુઓમાં નથી. ધીમાં વીટામીન નામનું તત્ત્વ રહેલું છે, તે મનુષ્યને આંખના રોગોથી બચવાની શક્તિ આપે છે. આ સત્ત્વ વનરપતિ-ધીમાં નથી હોતું. ઉપરાંત ધી આંતરડાંમાં જંબલી પચી જાય છે, જ્યારે વનરપતિ-ધીને પચતાં વધારે સમય લાગે છે.’

આ રીતે વનરપતિ-ધી આરોગ્યને હાનિકારક, હિંસાનું પોષક અને પવિત્ર ગાયના અસ્તિત્વ પર ધા મારનાર છતાં ભારતીય પ્રજાનાં એ કમભાગ્ય છે કે સ્વાસ્થ્ય વેપારીઓ ઓળે ઉત્પન્ન કરીને વેચે છે અથવા શુદ્ધ ધીમાં બેળસેળ કરે છે અને સિનેમાંઓ તેમજ રાષ્ટ્રીય કહેવાતાં વર્તમાનપત્રો પણ પૈસાને ખાતર એની આકર્ષક જાહેરાત કરે છે. છેલ્લા કેટલાક મહિના થયાં અમદાવાદ, સુબજ ને વડોદરામાં આ પ્રચાર એટલો વધી પડ્યો છે કે પ્રજા જો ચેતશે નહિ તો તે સાંસ્કૃતિક અને આરોગ્યવિપ્લવક આપત્તિને વહેરી ડેરી.

દુધનો પ્રથમ પણ ધી જેટલો જ મૂંઝવનાર બન્યો છે- દિવસો કુલ વીસ કરોડ લગભગ દોસમાંથી દિવસો પ્રજાને વાર્ષિક ૬૦ કરોડ મજા દુધ મળે છે. તેમાંનો હું લાગ તો ધી-માખણ બનાવવામાં આવ્યો જાય છે. તે પછી માખણ દીઠ મહિને ચરેસાશ દોઢશેર દુધ રહે છે. આ અછત વિશેષ પડતી દોઢ દુધમાં બેળસેળ થાય છે અને શહેરોમાં તો મોઢવારીના કારણે એ બેળસેળમાં

શ્રી અશ્વિન-પ્રાચીન-જૈન-લેખસંદાહ (આખું-ભાગ પીઝે) — સંપાદક, અવ. લોકનકાર અને સંપાદક : દત્તિદાસપ્રેમી-શાન્તમૂર્તિ મુનિરાજ શ્રી ન્યત્રવિજયજી; પ્રકાશક : શ્રી વિજય ધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા, હોદા સરાફા, ઉજ્જૈન. કિંમત રૂ. ૩.

આઠ વર્ષ પર પ્રગટ થયેલા, આ વિદ્વાન મુનિવરેના 'આખું' ગ્રંથથી ગુજરાતમાં આજે ભાગ્યેજ દોષ ઇતિહાસપ્રેમી અજાત હશે. તે ગ્રંથે તે પછી આખું પર પ્રગટ થયેલ સંપ્રમાણ્ય ગ્રંથોના બોધિયાતી ગરજ સારી છે. એ પુસ્તકમાં આખૂની ઐતિહાસિક હકીકત સમાવાયલી, તે પછી આઠ વર્ષ બહાર મુકાયેલા એ ગ્રંથના આ બીજા ભાગમાં મુખ્યત્વે દેવનારા અને અચલગદના જૈન લેખો સમાવવામાં આવ્યા છે ઐતિહાસિક અનુક્રમણિકા અને લેખાનુવાદને સર્વાંગ સંપૂર્ણ બનાવવાના અવલોકન-નોંધ ઇત્યાદિ આ પુસ્તકને ખૂબજ મહત્વ અર્પે છે. ગુજરાતના ઇતિહાસ-આવેશનમાં તે સુંદર ફાળોડુંનોંધાવી શકે તેમ છે. આ પુસ્તકમાં સંવત ૧૧૧૨ થી ૧૮૮૭ સુધીના સપ્તજા લેખો સમાવવા છતાં 'પ્રાચીન' વિશેષજી વપરાયું છે એ જરા અગત્યનીમયું છે.

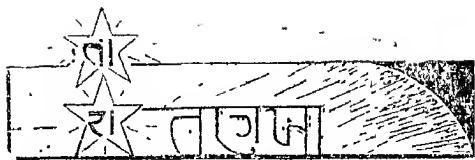
નાઝીરાજ—લેખક : અન્નબાઈ ઠા. ભટ્ટ, પ્રકાશક : પ્રગતિ-સાહિત્યમંદિર, રાજકોટ. મુલ્ય રૂ. ૧-૧૨-૦.

'પ્રગતિ ગ્રંથમાળા' ના પ્રથમ વર્ષના ચોથા પુસ્તક તરીકે પ્રગટ થયેલ આ ગ્રંથમાં જર્મનીના અર્ચાચીન ઇતિહાસ આવેશવામાં આવ્યો છે ઇતિહાસની વ્યાખ્યાને 'હકીકતોની તટસ્થ રજૂઆત કે'યુગ પ્રતિબિંબ'—એ પ્રમાણે કરીએ તો તો એ રાખ અહીં અરથાને દર છે, પરંતુ કેટલાક વિવેચકો, હકીકતોને પ્રચારના સ્વરૂપમાં તારવીને તેને અચરકારક ભાષામાં ગૂંથી લેવાની કલા 'ને પણ ઇતિહાસ તરીકે ઓળખાવે છે અને એ ગણતરીએ આ આ પુસ્તક પ્રેરક ઇતિહાસ છે.

કશી હદજ. નથી રહેતી. આ પ્રમાણે ફક્તી અજીત અને અશુદ્ધિ પ્રમાણા જીવનને શોધી લે છે.

ધી-ફક્તી આ અજીતને દર કરવાનો 'એકજ ભાગ' છે—અને તે થી ફક્તો બતાવેલો આવે દિંદુઓનો સંગાતન ધર્મ—જ્યાં 'જ્યાં' ગકમ હોય ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર જા—પાવન.

ધી-ફક્તી-જેમ, અજીત અને અશુદ્ધિ વખ્યા છે તેમ ધારિક પ્રક્રિયાના પરિણામે અત્યંત વગેરેમાંથી પણ, પોપણતત્ત્વ ધરતું છે. ચોખા વંત્રથી જીવ, દાણો વંત્રમાં તૈયાર થાય, 'પડે'—જાજરી—જનાર વગેરે વંત્રમાં દળાય, મસાલા વંત્રમાં પીસાય—અને પરિણામે પોપણતત્ત્વ ગુમાવીને એ બધા પત્થેથી શરીરને પેલક બનાવને બલ્કે હાનિકારક બને છે. નિશ્ચુતોએ આજાં ધત્રા પર પ્રતિબંધ મુકવાની વારંવાર બધામણો કર્યો છતાં સરશર એ પ્રત્યે માન એવે છે એ દિલ્લગીરીમયું છે. પરંતુ આ પ્રશ્ન એવો છે કે જેમાં પ્રગતિ ને પોતાનું દિત્તસ્થમજીને સદેજ આધિક વચારો બની વે તો શુદ્ધિઓને ખીવવલી મળવા સાથેજ આરોગ્યમાં પણ શુદ્ધિ થાય તેમ છે.

કલા-સાહિત્ય-મદ્રાસમાં શ્રી જયકરના પ્રમુખપદે કાલિદાસ-જયંતી. સાહિત્યપ્રેમી નગરોએ અને સજ્જનોએ કવિ શ્રી ખગરદારને ૬૧-મા વર્ષે આપેલાં અભિનંદન, એવું છે. વેદસ પોતાની ૭૫-મી વર્ષગાંઠના દિવસે કૂચદાર સ્વીકારવાની ના બોલે છે. જનન્યુઆરીની ૨૧-મી એ ઉજવાનારા જનારસ વિદ્યાપીઠના રજત-મહોત્સવમાં મદદતાઇ દાગરી આપશે. દાકા વિદ્યાપીઠના પદવીદાન સમારંભ પ્રસંગે સર રાધાકૃષ્ણ હિંદુ મુરિદ્રમ સહકાર પર ભાર મૂકે છે, પ્રયાગ વિદ્યાપીઠના પદવીદાન સમારંભ પ્રસંગે ડો. પન્નાલાલ વર્તમાન કેળવણીની ઉજવણી પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચે છે અને અનામચંદ વિદ્યાપીઠના આશ્રમે બોક્ષતાં શ્રી જયકર સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસ પર ભાર મૂકે છે. વડોદરામાં ડો. એફ.ડેવ 'વર્તમાન કેળવણી' પર બોક્ષતાં તે કેળવણીને રોપલરી કહે છે અને સર રાધાકૃષ્ણ 'ધર્મનું ભાષી' પર મનનીય વ્યાખ્યાન આપે છે. ગિદાલસ રોરિક તથા તેમના પુત્રનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન વડોદરાએ આવ લરીને નિદાજી અને હવે અમદાવાદ ગિદાજે છે. વડોદરામાં વ્યાપારી કોમેલ રૂપાણે મુમુક્ષમાં વિદ્યાપીઠ પરિષદ અને સુરતમાં શ્રી કાકુવેશ જયંતી-મહોત્સવ, અમદાવાદમાં ગીતા મંદિરનું ઉદ્ઘાટન અને ગીતા મૂર્તિની સ્થાપના; તે દિવા બિનશાસ્ત્રીય હોવાના સળમે સાચા સનાતનીઓએ તે સામે દર્શાવેલા વિરોધ. ઠેરઠેર ઉજવાયેલી ગીતા-જયંતી, સરતું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યોલ્લેખ જાહેર ટ્રસ્ટના રૂપમાં ફેલાય છે. મુંબઇ સરકારે હિંદી ભાષાના સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવા માટે રૂ. ૬૦૦ મંજૂર કર્યા છે. હોદોરના મદારાગળએ જનારસ હિંદુ વિદ્યાપીઠને વાર્ષિક રૂ. ૨૪૦૦૦ આપવાની જાહેરાત કરી છે. સ્વીડનની સરકારે ચાલુ વર્ષે નોબેલ-પદ્મભો આપવાનું મુંબઈની ગળ્ફ છે. વિજ્ઞાન સમાચાર-સંસ્થા ફેટરનો કાળ લંડનના પત્ર-માસિકોના હાથમાં જાય છે. પંજાબ વિદ્યાપીઠ પત્રકારત્વનો વિભાગ શરૂ કર્યો છે. 'હિંદુસ્તાન ટાઇમ્સ' ના તંત્રી શ્રી, દેવિદાસ ગાંધીને કોર્ટના તિરકકાર માટે મળેલી એક મહિનાની સજા. જેલનિવાસી ઇન્દુલાલ યાસિક ગુજરાતનો ઇનિદાસ લખે છે, પંડિત જવાહરલાલ હિંદ ગિરે પુસ્તક લખે છે, રાજેન્દ્રચાણુ પોતાની આત્મકથા લખે છે, એન્ડ્ર વિદ્યાપીઠની આશ્રિત વિક્રમદેવ કોલેજમાં સર્. સી. વી. રામનંતુ આવતું મુકાશે. મોહન-જી-ડેરોમાંથી મળી આવેલી હજારો વર્ષજૂની ચાંદની પેટી. કસકતામાં તૈયાર બનારી પ્રથમ સાહિત્ય વિષયક શીક્ષા માટે દેશવરના અંગ્રગમ્ય લેખકોને આમંત્રણ અપાશે. પ્રભાત ચિત્ર 'સંત નાનેશ્વરો' હોલીવુડમાં મળેલો આવકાર. આંતરરાષ્ટ્રિય જ્યાનિને વંરેલો પરદેશનિવાસી હિંદી નટ સાણુ શાલી વિમાની દળમાં જોડાયો છે. દિગ્વર્ધક ચાન્તારામ માસિક ૨૫૦૦ ના પગારે શીક્ષા એકવાઈઝરી જોડના પ્રમુખપદે. ઇલાકામાં ચાલતી મેચોની ત્રગઝટ અને કોમી ધોરણે ખેલાતી ક્રિકેટ મેચો સામે દર્શાવતો વિરોધ. જર્મન દેવળોમાં કોસને સ્થળે સ્થરિક અને તલવાર મુકારો. ઓગાથળમાં દરતવેજેના ઓરડા નજીક આગ લાગવાથી અમૂલ્ય હસ્તલિખિત પ્રેતોનું પુસ્તકાલય જળીને ખાખ થયું છે. અદ્વાયાદ વિદ્યાપીઠના આજ કુલપતિ સર ગંગાધ ઝાનું અવસાન.

દેશ-અ હાવા-મા અર સતુના પ્રમુખપર મજેની મિન-પદ્ધતિ નેતા પરિવદ અને દિલ્લીમાં
અર ચદાનરરના પ્રમુખપર મજેની ગ'દ્ધતિ મિનિત પા'દ આપનાગિદી ૬ દેશ દિલ્લી નાગુ નથી
પડતો એના ગી ચર્ચાવના નિવેદન પ્રથે અસતો । શાંતી ગાધીછને સયાઈદ અઢેથી લેવા
વિનિતિ કર છે હુધિય નામા શ્રી મુનશીના પ્રમુખપદે અખડ હિદુરતાન પરિવદ મુનશી પી, પડી
શ્રી સત્તમૂર્તિને અદિ સામાથી ત્રિશ્ચમ ગદ્ધતો બન છે અને તેઓ નધારણીય માગે અગત્યના
સ્વના મેરે છે પ્રથમ મદ્રાસ-મુખપના મા' પ્રધાનો આર્તીની જ્યેમુખિ, પડી પડિત જવાહરલાન
-મોના ॥ આઝાદ વગેરની મુક્તિ વડીમા આરેની ત્રિચારણા પડી મદાતમા' કહે છે કે, 'સ પૂર્ણ'
નાખીગાત અમગરો ૧ જે જ સત્તાગ્રહ મધ કરી ચકારા' ત્રાલિય મા શ્રી મદાતેન દેસાઈ જણાવે છે
કે, 'સત્તાજ મગત્તા હ મેગ નિષ્ક્રમ ગયા છે [તો એમજ માનતુ રહુ કે ઇતિહાસમા પ્રતિમિગિત
થોવી અપર પાર રાજ્યકાન્તિઓ [ન સત્તા મર્ષક્રોનેજ આવારી છે] મી જાણુ કો ઇ કે,
'દિલ્લા આનરવિચ જગમે તો તેતી જવામતી મતાસભાને શિર મળે' [વદ હ મેગા સામુ ।
જગે ૧ દે ઇ ગણુ પોતે સામુ જ યા પડી દાનો દાપને હ મેશા નથી વદ્ધતા જ માથે ઓદાડે ૪]
ઓરારમામા મદ્રાસભાની પ્રિક્તિ પઠ ધારાસભામા ગથેના દેશલ તો અન્ય પક્ષોની સાથે મગીને નતુ
પ્રધાનમજા રે છે મગાગી ધારાસભામા કટોકટીના કારણે પ્રધાનમજા રા'ડનામુ આરે છે
સદકાર-દિન, અત્યાગ્રહ-દિન અને જવાહર-દિન ॥ ઠરેર ઉજવણી અમગતાદમા ડાંમુ જેના
પ્રમુખપર મગતારી હિદુ યુવક પરિવદ ભાવનગર રાજ્યમા અખિત હિદ પશુ-પ્રદર્શન નરવાની ત ।
માર તૈયારીઓ એ નપતિએ પોતાના મીતેરમા જન્મિ વમેનો કંગેના પગારમા વધારે કથી છે અખી
વિરોગી માફ કરી છે અને ગાંભીરે એક નાખતુ વામ નીર્ધુ છે ગોરમદર રાજ્યે ગામ-ઓગાથી
માનિવ અખીઓ નુ કરી છે વાદી ગત્ય છૂગછેડાનો દાયદો પસાર કરે છે ભાવનગર રાજ્ય ॥ નવી
ધારાસમા પ્રત્યે વધતો જતો વિરોધ રાજ્યપીપાની પ્રમ સત્તાગ્રહના માર્ગે ઓખામા મુરોશિયન ખનારી
ઓ ગે મગાવેતુ 'ગન પૂના આ' મેગેરો ॥ આસ્પાસ રહુ સૈરિકોનુ તોફાન, જ્યપ્રમશ નારાયણના
પત્રા મવનાથી ભગેના જણાવાના સમયે ૧ । સરખરે તેમને આપેની નાખી પ્રસિદ્ધિ ધાગસભામા
હિલ્લા ગૃહમંત્રી મી અમીથતા જણાવ્યા 'માટે સુભાવ મોજ રામ કે બર્તિનમા છે અને તેમણે
હિલ્લ પરના આદમજુ નખતે નાજીએ ॥ મલ્લ મગના માર કથી છે મધનર્તી ધાગ
અમામા હિલ્લ-મમા કરાગ સામે ઉઝ વિરોધ બર્તો-રીનોન સાથેના હિલ્લા વિરાતક કરારમા
ત નપૂર હુ મૂનારો રીને ન કે મર્મો તૈયર નરી [તુનામીના માદ પીણાથી ઉરકેરાયના પુત્રો માતા
સાથે ઝગડીને તેને નિવજ પશુ બન ની શકે છે] રાજ્યસભામા હિલ્લા સર મેનાપનિ વેવવ હિદી
મૈનિકાતે અજવિ ગાયે છે, હુમેન ઇમામ ઐ રાજ્યસભામાથી વોડઆઉટ કરેતા જણા યુ કે,
'નર્તમાન યુદ્ધ હિલ્લી ગુડામી મયમ ગખવા ॥ માટે' મેવાઈ રહુ છે' અમેગિકાના એક પત્ર 'અ કે
ન્યુમ મા દીગવગ ॥ તુનના મદમદ પેગજ સાથે કંગવાના નરણે નિદી ધારાસભાના મુક્તિમ
અગીએ હિ ॥ ધા સભા મુવનની રાખવની ત્રખાત રજૂ કરેની ઉપવાસ પર બિનગા દેવનીના
કેદાઓના માનમા હિલ્લમા જવાવેન દેવથી નિ નિરુત સેનાપતિ અર જોતન દીવ મુ મધના
ગવર્નર તરીકે આવશે અમદાવા પર નાખતમ આવેનો સનર દાખનો હુદેનડવેગે આ' તે પાણીનો
કર વોદો મનારી વસવ કરવા ॥ મુનુરીપાનિગીને થોરી સચતા નવા વસતી-ગણુરી પ્રમાણે
હિલ્લી જનમખ્યા ૩૮ કરે, ૮૮ દાખ ॥ હે પડાવી છે હિદી અ મા' ૩૧-૫-૮૦
મુખીમા એવડ' ઇપના રૂપિયા આ' આવીઓ પાછા ખેની નેવાતુ ઇગવ્યુ છે

મુંબઈ, દાકા, નેપોર આદિ સ્થળે કોળી રમખાણો ફરી સળગ્યાં અને ઓશસાયાં. અમદાવાદના હુલ્લડના મુકદ્દમાની ચુનાવણી અને તેમાં ગી. ખન્ના આદિ નિર્દોષ જાહેર થાય છે. કાનપુરમાં વિદ્યાર્થીઓના પ્રતિજ્ઞાપિત સરઘસ પર લાડીમાર અને દિલ્લીમાં શીખોના પ્રતિજ્ઞાપિત સરઘસ પર ટિપર-ગેસ વપરાય છે. મુંબઈમાં હડતાળ અને પોલીસનો ગોળીબાર. અન્તે મુંબઈ-અમદાવાદના મગ્નૂર ઝગડાઓનું સમાધાન. પુત્રવધુએ પડખો ત્યાગ કરતાં કાઠિયાવાડમાં એક સસરાણુ ઉપવાસ પર અને કરમસદની એક હિંદુ યુવતીએ પુત્રની પાછળ આપેલું પોતાના દેહનું અલિદાન. રામચાળાએ ગુજરાતની જનતાને પીડયા પછી જીવડાં પાકને ઉપદ્રવ કરે છે. ગોંડલની રસસાળા, સુરતનું જરીનું કારખાનું, કરાંચીની પેટ્રોલની વખાર તેમજ શાહપુર (સુરત), અમીનપુર (ભુનાગઢ) ઇત્યાદિ સ્થળે અગ્નિદેવનું અને મદ્રાસમાં વાવાઝોડાનું તાંડવનચ.

પરદેશ—ઈંગ્લાંડના કેટલાંક વત માનવનાં અને પાર્લામેન્ટના કેટલાક સભ્યો હિંદને સ્વતંત્ર કરવાની માગણી કરે છે અને તેનો નકારમાં ઉત્તર આપતાં હિંદી વચ્ચર મી. એમ્મરી કહે છે, 'હિંદ માં કોઈ જવાબદાર રાજકીય સંસ્થા નથી.' મી. ચર્ચિલ એ પ્રશ્નને સિમ્તભર્યાં કટાક્ષથી નવરાવે છે, સાંજલાઈમાં અનાજની તાણુથી દેશતો બૂખમરો. રશિયન અને જાપાની સૈનિકો વચ્ચે અથડામણ અને સિવામ પર જાપાનના હુમલાની તૈયારી. જાપાન અને અમેરિકા વચ્ચે હિતોની ખેંચતાણ. સીંગાપુરમાં પથરાયલી સુરંગો અને ત્યાં લગ્ન બ્રિટિશ નૌકાજળની હાજરી. હીટલરે પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ૩૬ લાખ રશિયન સૈનિકો કેટલકા છે અને એક કરોડ બેલાલ બન્યા છે ન્યારે છેલ્લી રશિયન યાદીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે રશિયનોની ખુવારી ૨૧ લાખની છે ન્યારે જર્મન સૈનિકો ૬૦ લાખની સંખ્યામાં ખુવાર થયા છે હીટલરવાદના નાશ માટે મી. ચર્ચિલ, પ્રેમ ફ્રાન્કલેટ, સમ્નેર વેક્સ, રેલીન આદિની લલકભરી ઘોષણા. અમેરિકામાં ભરાયલી આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાર પરિષદ હીટલરવાદના નાશની નોઅત વગાડે છે. બ્રિટનમાં થનારી ફરજિયાત હરકરી ભરતી લાંડનના ખોરાકીયાતાના લાંડરને બાળી મૂકવાનું કાવતું અને કાપડના કારખાનામાં આગ લાગવાના પરિણામે ૪૧ જનની ખુવારી. પોર્ટુગલમાં સ્પંકર ભૂકંપ. ત્રીશ લાખ પાઉંડના ખર્ચે બંધાયેલ બ્રિટનનું 'આર્ક'શિપ' નામે વિમાનવાહક યુધ્ધજહાજ ડૂબી ગયું છે. જર્મન ઓરીસરો પર હુમલાના પરિણામે ફ્રાંસમાં જર્મનોએ ચત્રાવેલી કલ્લગીરી. વેગાંની નિરૂત્તિ અને ફ્રેંચ જર્મને સહકારમાં ચાલુ પ્રગ્નિ. માર્શલ પેતાં અને જનરલ 'ગોરીંગ' વચ્ચે મુલાકાત અને પરિણામે આફ્રિકામાંનાં ફ્રાંસનાં હવાઇ અને નૌકા-મથકો જર્મનીને હવાડે. જર્મની અને તેનાં સાથી રાજ્યો સામ્યવાદ વિરોધી સંધિની જખંતો ઉજવે છે. બ્રિટનને બાદ રાખી યુરોપીય પરિષદ ભરવાની જર્મનીની યોજના. ફ્રેંચ સોમાલીલેન્ડ પછી લિબિયા પર અંગ્રેજોનો હુમલો અને ત્યાં ચાલતો ઝડપી સંગ્રામ. ભૂમધ્યમાં બ્રિટિશ નૌકા કાફલાએ ઇટાલિયન જહાજોનો લેવા માંડેલો ભોગ. સુએઝની નહેરના શેરો ખરીદી લેવાના જર્મનીના પ્રયાસ. અમેરિકન વહાણો ડૂબવાના પરિણામે અમેરિકાએ

‘ સુવાસ ’નું સલાહકાર-મંડળ

૨૧. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ, બી. એ., એલએલ. બી.
માણ નાયબ દીવાન, વડોદરા શાળા
૨૧. ૨૧ રમણલાલ વમ તલાસ દેસાઈ, એમ. એ., બી. એચ. એસ.
પ્રકાશનખાતાના અધિકારી-વડોદરા શાળા
૨૧. ૨૧ કેશવલાલ દિંભતલાલ કામદાસ, એમ. એ.
પતિકાગ્રામ પ્રોફેસર, વડોદરા-કોટેજ
૨૧. ૨૧ અમલજનદાસ દયાસણ મોદી
માણ આચાર્ય : પુરુષ અધ્યાપનમંદિર, વડોદરા
૨૧. ૨૧ નર્મદાસીકર હુડિશ કર વ્યાસ બી એ
૨૧. ૨૧. ઇચ્છારાસ કસનજી નાયક, બી ઈ, એ એમ આર્ટ ઈ, [હિંદ]
એમ. આર એસએએન, આર્ટ [લંડન]
૨૧. ૨૧. મૂળજીભાઈ પી શાહ

ભારતવર્ષનું પ્રાચીન ગૌરવ તથા મહત્ત્વ જાણવું હોય—

અનુભવવું હોય તો

— ૨૧. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ

એમ. એમ એન્ડ એસ.

એમ આર એ એસ રૂત

૪ સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ૪ સ ૧૦૦ મુખીના

૧૦૦૦ વર્ષના ઇતિહાસ—

પ્રાચીન ભારતવર્ષ ખરીદો

[પોંચ ભાગ માં]

તમે સ્વદેશપ્રેમી છો ?

તો તમે ભારતવર્ષના ઇતિહાસ જાણતા જ હો

ન જાણતા હો તો

વિપદા પુસ્તક માટે આજે જ ઓર્ડર લખો

પાચે ભાગ બહાર પડી ચૂક્યા છે.

ગ્રાંથ ગ્રહેણતા જાણીતા સર્વ યુક્તસેલશે પાસેથી મળી શકશે.

સેટની કિંમત રૂ ૨૪

પૃષ્ઠ કિંમત [૫, ૭, ૧૧, ૬, ૫] = રૂ. ૩૦

આ જગદાર ઐતિહાસિક ગ્રંથના આદ્ય બંધારને ‘ સુવાસ ’ અપી લખાવ્યો

— ૨૧. ૧૧૧ માં અગ્રશે.

મુંબઈ, ઢાકા, નેપોર આદિ સ્થળે કોમી રમખાણો ફરી સળગ્યાં અને ઓલખાયાં. અમદાવાદના હુલ્લડના મુકર્દમાની સુનાવણી અને તેમાં શી, ખન્ના આદિ નિર્દોષ જનરે યાય છે. કાનપુરમાં વિદ્યાર્થીઓના પ્રતિજ્ઞિત સરથસ પર હાડીમાર અને દિલ્લીમાં શીખોના પ્રતિજ્ઞિત સરથસ પર ટ્રિપ્લર-ગેસ વપરાય છે. મુંબઈમાં હડતાળ અને પોલીસનો ગોળીબાર. અન્તે મુંબઈ-અમદાવાદના મજૂર ઝગડાઓનું સમાધાન; પુનવધુએ પકડાનો ત્યાગ કરતાં ઠાકિયા-વાડમાં એક સસરાઈ ઉપવાસ પર અને હરમસદની એક હિંદુ સુવતીએ પુત્રની પાછળ આપેલું પોતાના દેહનું બલિદાન. રાગચાળાએ ગુજરાતની જનતાને પીડ્યા પછી જીવડાં પાકને ઉપદ્રવ કરે છે. ગોંડળની રસરાળા, સુરતનું જરીનું કારખાનું, કાંચીની પેટ્રોલની વખાર તેમજ શાહપુર (સુરત), અમીનપુર (જુનાગઢ) ઇત્યાદિ સ્થળે અગ્નિદેવનું અને મદ્રાસમાં વાયાઝોડાનું તાંડવનત્વ.

પરદેશ—ઈંગ્લાંડનાં કેટલાંક વતન માનપત્રો અને પાર્લામેન્ટના કેટલાક સભ્યો હિંદને સ્વતંત્ર કરવાની માગણી કરે છે અને તેનો નકારમાં ઉત્તર આપતાં હિંદી વજીર મી. એમરી કહે છે, 'હિંદ માં કોઈ જવાબદાર રાજકીય સંસ્થા નથી.' મી. અર્ચીલ એ પ્રશ્નને સિમતલમાં કટાક્ષથી નવરાવે છે. સાંગ્રાહમાં અનાજની તાણુથી દેશનો બૂખમરો. રશિયન અને જાપાની સૈનિકો વચ્ચે અથડામણ અને સિયામ પર જાપાનના હુમલાની તૈયારી. જાપાન અને અમેરિકા; વચ્ચે હિંદોની ખેતરાણી. સીંગાપુરમાં મથરાયલી મુરંગો અને ત્યાં લાગ્ય ચિટિશ નોકાલખળી હાજરી. હીટલરે પોતાના ભાષણમાં જાણુઆ પ્રમાણે ૩૬ લાખ રશિયન સૈનિકો કેદ થયા છે અને એક કરેડ ગોલાલ ખન્યા છે જ્યારે છેલ્લી રશિયન યાદીમાં જાણુઆ પ્રમાણે રશિયનોની ખુવારી ૨૧ લાખની છે જ્યારે જર્મન સૈનિકો ૬૦ લાખની સંખ્યામાં ખુવાર થયા છે હીટલરવાદના નાશ માટે મી. ચર્ચીલ, પ્રેમ રજવેલ્ટ, સગનેર વેલ્સ, સ્ટેલીન આદિની લલકભરી ઘોષણા. અમેરિકામાં ભરાયલી આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાર પરિષદ હીટલરવાદના નાશની નોખત વગાડે છે. બ્રિટનમાં ચનારી ફરજિયાત ભરકરી ભરતી લંડનના ખેતરાણીખાતાના ભંડારને ખાળી મૂકવાનું કાવતું અને કાપડના કારખાનામાં આગ લાગવાના પરિણામે ૪૧ જનની ખુવારી. પોર્ટુગલમાં અથકર ભૂકંપ. ગ્રીસ લાખ પાઉંડના ખર્ચે અંધાયલ બ્રિટનનું 'આઈરેલેન્ડ' નામે ત્રિમાનવાદક યુધ્ધજહાજ ટૂંપી ગયું છે. જર્મન ઓરીસેરો પર હુમલાના પરિણામે ફ્રાંસમાં જર્મનોએ ચલોવેલી કલ્સગીરી. વેગાંની નિવૃત્તિ અને ફ્રેંચ જર્મન સહકારમાં ચાલુ પ્રગતિ. માર્શલ પેતાં અને જનરલ મોરીગ વચ્ચે સુધાકાત અને પરિણામે આફ્રિકામાંનાં ફ્રાંસનાં હવાઇ અને નૌકા-મથકો જર્મનીને હવાલે. જર્મની અને તેનાં સાથી રાજ્યો સામ્યવાદ વિરોધી સંધિની જયંતી ઉજવે છે. બ્રિટનને બાદ રાખી યુરોપીય પરિષદ ભરવાની જર્મનીની યોજના. ફ્રેંચ સોમાલીએન્ડ પછી લિગિયા પર અંગ્રેજોનો હુમલો અને ત્યાં ચાલતો ઝડપી સંગ્રામ. બૂમધ્વમાં બ્રિટિશ નૌકા કાફલાએ ઇટાલિયન જહાજોનો લેવા માંડેલો ભોગ. સુએઝની નહેરના શેરો ખરીદી લેવાના જર્મનીના પ્રયાસ. અમેરિકન વહાણો ડૂંગવાના પરિણામે અમેરિકાએ તટસ્થતાના કાયદામાં કરેલો યુધ્ધમુદ્દક ફેરફાર. અમેરિકામાં હડતાળો અને તે સામે કડક પગલાં લઈ રજવેલ્ટ તેમને અટકાવવા કાયદો ઘડાવે છે. અમેરિકાએ સરસરંગમની તૈયારી પાછળ અજાણે પૌંડ ખર્ચવાની જોગવાઈ કરતાં ઉપગ્રંત બ્રિટન-રશિયાને પહોંતે અજાણે પૌંડની લેાન આગે છે. અમેરિકામાં બ્રિટિશ એલપી લોડ હેલ્થિકસને યુદ્ધખોર કહીને અમેરિકન સ્ત્રીઓએ તેમના સામે દાખવેલો સક્રિય વિરોધ. રશિયા-જર્મન વિઝ્ડમાં લખાનક પ્રગતિ; ઓડેરસા, ખાકોવ, કચ્, રોસ્ટોવ આદિનું પાન. જર્મનો કીમિયા પર કાબૂ જમાવી કોડેસસ અને મોરકો પ્રતિ આગળ વધે છે.

‘ સુવાસ ’નું સલાહકાર-મંડળ

૨૧. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ, બી. એ., એલએલ. બી.
 માણ નાયબ દીવાન, વડોદરા શાખા
૨૨. ૨૩. રમણલાલ વર્માતલાલ દેસાઈ, એમ. એ., બી. એમ. એલ.
 પ્રમુખનાતાના અધિકારી-વડોદરા શાખા
૨૪. ૨૫. દેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર, એમ. એ.
 પ્રતિષ્ઠાસના પ્રેરિતર, વડોદરા-કોલેજ
૨૬. ૨૭. જમણનદાસ દયાસણ મોદી
 માણ અધ્યાપક પુસ્તક અધ્યાપનમંદિર, વડોદરા
૨૮. ૨૯. નર્મદાશંકર હરિશંકર વ્યાસ બી. એ.
 ૩૦. ૩૧. ઇશ્વરલાલ કેસનજી નાયક, બી. ઇ., એ. એન. આર્ટ ઇ. [હિંદ]
 એમ. આર. એલએન. આર્ટ. [લંદન]
૩૨. ૩૩. મૂળજીભાઈ પી. ગાહ

ભારતવર્ષનું પ્રાચીન ગૌરવ તથા મહત્ત્વ જાણવું હોય—

અનુભવવું હોય તો

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ

એન. એમ. એન. એસ.

એમ. આર. એ. એસ. ૩૮

૪ સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ૬ સ. ૧૦૦ મુધીના

૧૦૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ—

પ્રાચીન ભારતવર્ષ ખરીદા

[પાંચ ભાગ માં]

તમે સ્વદેશપ્રેમી છો ?

તો તમે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ જાણતા જ હો

જ જાણતા હો તો

ઉપલા પુસ્તક માટે આજે જ ઓર્ડર લખો

પાંચ ભાગ બજાર પરી ચૂક્યા છે.

મોટાં શહેરોના બજારીતા સર્વ બુકસેલરો પાસેથી મળી શકશે.

સેટની કિંમત રૂ. ૨૪ પુસ્તક કિંમત [૫, ૭.૫, ૬.૫, ૬, ૫] = રૂ. ૩૦

બા. ૬૫૬૨ એલિટીવિઝ પ્રવેશ સાલક બજારને ‘ સુવાસ ’ અપી લવાખો

—૧૧. ૧૧૧ માં મળશે.

મુંબઈ, દાકા, નેજોર આદિ સ્થળે કોળી રમખાણો ફરી સળગ્યાં અને ઓલવાયાં. અમદાવાદના હુલ્લડના મુકદ્દમાની સુનાવણી અને તેમાં થી, ખન્ના આદિ નિર્દોષ જાહેર થાય છે. કાનપુરમાં વિદ્યાર્થીઓના પ્રતિજ્ઞિત સરખસ પર કાઢીમાર અને દિલ્લીમાં શીખોના પ્રતિજ્ઞિત સરખસ પર ટિપર-ગેસ વપરાય છે. મુંબઈમાં હડતાળ અને પોલીસનો ગોળીમાર. અન્તે મુંબઈ-અમદાવાદના મત્તૂર ઝગડાઓનું સમાધાન; પુત્રવધુએ પડકારનો ત્યાગ કરતાં કાઠિયાવાડમાં એક સસરાણું ઉપવાસ પર અને દરમસદની એક હિંદુ યુવતીએ પુત્રની પાછળ આપેલું પોતાના દેહનું બલિદાન. રાગચાળાએ ગુજરાતની જનતાને પીડયા પછી જીવડાં પાકને ઉપદ્રવ કરે છે. ગોંડળની રસશાળા, સુરતનું જરીનું કારખાનું, કાંચીની પેટ્રોલીની વખાર તેમજ શાહપુર (સુરત), અમીનપુર (જુનાગઢ) ઇત્યાદિ સ્થળે અગ્નિદેવનું અને મદ્રાસમાં વાવોળોશનું તાંડવનટ.

પરદેશ—ઈંગ્લાંડનાં કેટલાંક વત માનપત્રા અને પાર્લામેન્ટના કેટલાક સભ્યો હિંદને સ્વતંત્ર કરવાની માગણી કરે છે અને તેનો નકારમાં ઉત્તર આપતાં હિંદી વજીર મી. એમરી કહે છે, 'હિંદમાં કોઈ જવાબદાર રાજકીય સંસ્થા નથી.' મી. ચર્ચિલ એ પ્રશ્નને રિમતજયી કટાક્ષથી નવરાવે છે. સાંગ્રાધમાં અનાજની તાણુચી દેવાતો જૂખમરો. રશિયન અને જાપાની સૈનિકો વચ્ચે અધ્યામણુ અતે સિયામ પર જાપાનના હુમલાની તૈયારી. જાપાન અને અમેરિકા વચ્ચે હિંતોની ખેંચતાણ. સીંગાપુરમાં પયરાયસી મુરગો અને ત્યાં લંબ્ય બ્રિટિશ નૌકાબળની હાજરી. હીટલરે પોતાના લાપણુમાં જાણુઆ પ્રમાણે ૩૬ લાખ રશિયન સૈનિકો કેદ થયા છે અને એક કરોડ બેલાલ બન્યા છે જ્યારે એક્સી રશિયન માદીમાં જાણુઆ પ્રમાણે રશિયનોની ખુવારી ૨૧ લાખની છે જ્યારે જર્મન સૈનિકો ૬૦ લાખની સંખ્યામાં ખુવાર થયા છે. હીટલરવાદના નાશ માટે મી. ચર્ચિલ, પ્રેમ રૂઝવેલ્ટ, સ્ટેનલ વેક્સ, સ્ટેલીન આદિની લલકરતી ઘોષણા. અમેરિકામાં ભરાયસી આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાર પરિષદ હીટલરવાદના નાશની તૈયારી વગર છે. બ્રિટનમાં ચનારી ફરજિયાત હરકરી ભરતી લડનના ખોરાકીખાતાના લંડારને ખાળી મૂકવાનું કાવતું અને ટાપડના કારખાનામાં આગ લાગવાના પરિણામે ૪૧ જનની ખુવારી. પોર્ટુગલમાં અપકર ભૂકંપ. ત્રીશ લાખ પાર્લિડના ખર્ચે બંધાયેલ બ્રિટનનું 'આર્કરોયલ' નામે વિમાનવાહક યુધ્ધજહાજ ડૂબી ગયું છે. જર્મન ઓરીસરો પર હુમલાના પરિણામે ફ્રાંસમાં જર્મનોએ ચતોવેલી કલ્લગીરી. વેગાંની નિવૃત્તિ અને ફ્રેંચ જર્મન સહકારમાં ચાલુ પ્રગતિ. માર્શલ પેતાં અને જનરલ ઓરીગ વચ્ચે મુકાકાત અને પરિણામે આફ્રિકામાંનાં ફ્રાંસનાં હવાઇ અને નૌકા-મથકો જર્મનીને હવાડે. જર્મની અને તેનાં સાથી રાજ્યો સામ્યવાદ વિરોધી સંધિની જયંતી ઉજવે છે. બ્રિટનને બાદ રાખી યુરોપીય પરિષદ ભરવાની જર્મનીની યોજના. ફ્રેંચ સોમાલીએ-૩ પછી લિગિયા પર અંગ્રેજોનો હુમલો અને ત્યાં ચાલતો ઝડપી સંઘામ. ભૂમધ્યમાં બ્રિટિશ નૌકા કાફલાએ ઇટાલિયન જહાજોનો લેવા માંડેલો ભોગ. સુએઝની નહેરો ખરીદી લેવાના જર્મનીના પ્રયાસ. અમેરિકન વહાણો ડૂબવાના પરિણામે અમેરિકાએ ના કાયદામાં કરેલો યુધ્ધમુલક ફેરફાર. અમેરિકામાં હડતાળો અને તે સામે કડક પગલાં લઈ તેમને અટકાવવા કાયદો ઘડાવે છે. અમેરિકાએ રાજસરંજામની તૈયારી પૂરાજી અગળે પૌંડ ભંચાની જોગવાઈ કરતાં ઉપરાંત બ્રિટન-રશિયાને પણ તે. અગળે પૌંડની લેાન આપે છે. અમેરિકામાં બ્રિટિશ એલની લોડ હેલ્થિફક્સને દુધખેર કઢીને અમેરિકન સ્ત્રીઓએ તેમના સામે લખવેલો સક્રિય વિરોધ. રશિયા-જર્મન વિયૂઝમાં લપાનક પ્રગતિ : ઓડેરસા, ખાકોવ, ક્યર્, રોસ્લોવ આદિનું પાન. જર્મનો ફીમિયા પર કાળૂ જમાવી કોકેસસ અને મોરકો પ્રતિ આગ્રહ વધે છે.

‘સુવાસ’નું સલાહકાર-મંડળ

૨૧. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ, બી. એ., એલએલ. બી.
માણ નાયબ દીવાન, વડોદરા રાજ્ય
૨૨. ૨૧. રમણલાલ વસંતરામ દેસાઈ, એમ. એ., બી. એચ. એસ.
મહાશિવભોવાના અધિકારી-વડોદરા રાજ્ય
૨૩. ૨૨. કેશવભાઈ હિંમતરામ કામદાર, એમ. એ.
અંતિદક્ષિણ પ્રેસિડેન્ટ, વડોદરા-કોટર
૨૪. ૨૧. જમજમનેદાસ દયાલભ મોદી
માનવ અધ્યાપક, પુસ્તક અધ્યાપનમંડિર, વડોદરા
૨૫. ૨૧. નર્મદાસ કર્ણદેસાઈ બ્યાસ બી. એ.
૨૬. ૨૨. ઇશ્વરભાઈ કમનંદ નાયક, બી. ઈ., એ. એમ. આઈ. ઈ. [કે. ઈ.]
એમ. આર. એલએલ. આઈ. [કે. ઈ.]
૨૭. ૨૧. મૂળભાઈ પી. શાહ

ભારતવર્ષનું પ્રાચીન ગૌરવ તથા મહત્ત્વ જાણવું-હોય—

અનુમતિવળું હોય તો—

૨૧. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ

એમ. એમ. એન્ડ એસ.

એમ. આર. એ. એમ. ૧૮

૪ સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ૬ સ. ૧૦૦ સુધીના

૧૦૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ—

પ્રાચીન ભારતવર્ષ ખરીદા

[પાંચ ભાગમાં]

તમે સ્વદેશપ્રેમી છો ?

તો તમે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ જાણતા જ હો

ન જાણતા હો તો

ઉપર પુસ્તક માટે આજે જ ઓફર કર્યો

પાંચ ભાગ બહાર પડી ચૂક્યા છે.

મોટા શહેરના બીણીતા-સર્વ પુસ્તકાલયો પાસેથી મળી શકશે.

સેન્ટ્રી કિંમત રૂ. ૨૪

પુસ્તક કિંમત [૫, ૭, ૬, ૫, ૫] = ૨૦

આ કમિયાર ઇતિહાસ પ્રેમના આદર્શ બનનારને સુવાસ આપી લેવાબ્ધે

—મ. શાહ આજે

ચરમાનું

કારખાનું

☆ આખાયે હિંદમા પહેલવહેલું છે અને એક જ છે.

☆ મુખ્ય મુખ્ય સર્વ મધીનરી પલ્લુ અત્રે હિંદમા જ બનાવીને ઊભી કરી છે એટલે કારખાનાને તદ્દન સ્વદેશી બનાવટનું જ કહી શકાય તેમ છે.

☆ અમે જર્મનીમા આઠ આઠ વર્ષ ઉપરાંત રહીને તાલીમ લીધી છે.

☆ વળી આંખના ઘંટિક અને શાસ્ત્રીય રાજની મંત્રણ પદ્ધતિ પ્રમાણે કેળવણી સર્વ મુંબઈ યુનીવર્સિટીની ડીગ્રી મેળવી છે. એટલે ચરમાના નાંબરે મધ્ય બંગાળર માફક આવતા કાદી આપીએ છીએ.

☆ ઉપરાંત ચરમાનો વેપાર, ત્રાંસ ત્રાંસ વર્ષ કરી; આપારિક દાટએ તેમા આરી પડતી ગ્રીથ્થી ગ્રીથ્થી જરૂરપાતોનો પરિચય પણ સાધી લીયો છે.

☆ આ પ્રમાણે ચરમાના કાચ તૈયાર કરવામા તથા તેના મહેનતારને સંપૂર્ણ સતોષ આપી શકાય ત્યાંસુધીની પહેલેથી હેતુ સુધીની, દરેક દરેક નાળી મોટી ક્રિયા-પ્રક્રિયાનો પદ્ધતિપૂર્વક અમે અભ્યાસ કર્યો છે, પરિચય લીધો છે અનુભવ સાથે પરિશીલન કર્યો છે. એટલું જ નહિ પણ તે માટે મેનાનો આઠ પણ મેળવ્યો છે.

☆ વળી અમારું જ કારખાનું હોઈને, તેમજ અમારી અંતર દેખરેખ નીચે કાચ બનાવાતા હોઈને, ગમે તેવું કપરું, અટપટીયું કે ગ્રીગી વિગતવાળું પ્રોત્કોષન હોય તે પણ જૂઠ્ઠા સમયમાં જ તેના કાચ બનાવી આપીએ છીએ.

☆ કેમેરાના કાચ, ફુરમીનના કાચ, તેમજ માઈક્રોસ્કોપ ક્ષયાદિના વૈજ્ઞાનિક રીતે બનાવાતા કાચની ભાંખટ ધર્મ હોય તે તે સમા કરી અપાય છે અથવા નવા પણ નોખી અપાય છે.

☆ તેવી જ રીતે ચરમાનું પણ દરક પ્રકારનું રીપેરીંગ કામ કરી આપવામાં આવે છે.

એટલે ચરમાના કાચની દેખપણ પ્રકારની જરૂરિયાત માટે ક્યાંય જવાની કે ગોથાં ખાવાની જરૂર રહેતી નથી.

☆ વળી કામ પણ અન્યની સરખામણીમા સારા લાચ તેવા જ રાખત છે.

☆ પોતાના વખાણ પોતાના મોઢાંએ કરવાં તે કોઈ રીતે ઈચ્છનીય નથી જ. એટલે વિદેશ નથી સખતા; પરંતુ જલ્દતતા ઈચ્છે તથા દેથી, નાના તથા મોટા અમલદારોએ તેમજ રાજમદારાઓએ અતઃ અમતે આપેલા સર્ટિફિકેટ મંગાવીને પ્રાંચી જોવા વિનંતિ છે.

રાવપુતા, રાવર માંડે,
મહોદરા.

લખો યા મળો.—

રાશિકાન્ત એન્ડ કું., ચરમા બનાવનારા

सुवास

वर्ष ४ : अंक ६

संख्या १-

जन्मदिनांक : १९४२

तारी -

त्रिभुवनदास लहेर्यचंद शाह

श्रीमनलाल अंबुलाल संघवी

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૪

અનુઆરી: ૧૯૪૨

૨

૧	હાનાલાલની કવિતા ...	૨મણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ ...
૨	જીવન ઝરણુ ...	પ્રમા ...
૩	સમ્રાટ વિક્રમ અને વિક્રમ-સંપત ...	જેઠાલાલ ત્રિવેદી ...
૪	બૂક'પ ...	કિશોરલાલ કોહારી ...
૫	આર્થ શાસ્ત્રો ...	નર્મદાશંકર હ. વ્યાસ ...
૬	એક હજાર રૂપિયાની નોટ ...	૨. ૫. ...
૭	સુવાસ ...	ભાનુ શુક્લ ...
૮	મકર સંક્રાંતિ ...	મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ ...
૯	તત્ત્વસાદ ...	'નોતમ' ...
૧૦	હોય ના તને વિરામ ! ...	સનાતન ...
૧૧	લેન્મન ...	નરસિંહ ...
૧૨	પ્રજાસંખ્યા ...	વિદ્યાર્થી ...
૧૩	હરિજન ઉત્પતિ મીમાંસા ...	'વસંતાનુજ' ...
૧૪	અન્ધ-પરિચય ...	
૧૫	ધૂણી કુંડ ...	
૧૬	આકાશની અનિદ સૂચનાઓ... ૬. ૬. જાની ...	
૧૭	તારા-તણખા ...	

‘સુવાસ’નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩-૪-૦

જાહેર-ખખરના ભાવ—

	૧ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવરપેજ નં. ૨-૩ ખમણા ભાવ
૧ પાનું	૫૦	૨૭	૧૦	.. નં. ૪ ત્રણગણા ભાવ
૨ "	૩૫	૧૯	૭	એક કલર ઉપર પ્રમાણે
૩ "	૨૫	૧૦	૪	બે કલર ૨૫% વધારે.

જાહેર-ખખર ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૨૩% વધારે.

—: ‘સુવાસ’ના અમદાવાદ-કરંચીના એજન્ટો :—

- ૧ શ્રી કનુભાઈ એસ. દેવાશયી, જાલાલનુમાન પાસે, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ
- ૨ મુધીર એડવોકેટશ્રીજી એજન્ટસ—પ્રતાપ બથર્સ, કોહારી પોળ, ગાંધીરોડ, અ
- ૩ શ્રી વલ્લભદાસ નાનજી સચદે ૨૨૩, આર્થના સમાજ રોડ, કરંચી

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ત્રિશુવનદાસ જાહેરજી દ શાહ.

શુદ્ધ અને પ્રકાશનસ્થાન : લોકસેવા પ્રેસ : મેદીખાના, વડોદરા. તા. ૪-૧-૪

ખુલાસો—

યુદ્ધ શરૂ થયાને અઢી વર્ષ થયાં. તે દરમિયાન દર મહિને કાગળના ભાવમાં વધારો થતો જ રહ્યો છે, તેમ છતાં 'સુવાસ' પોતાના સ્વરૂપમાં અફર રહ્યું: ન પાનાં ઓછાં કપાં, ન લવાજમમાં વધારો થયો.

પણ જાપાને યુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યા પછી કાગળના ભાવના ઉછાળામાં કરી દર રેડી નથી. યુદ્ધ પહેલાં ૦-૩-૬ ના ભાવે કાગળ મળતા. આજે ૦-૧૩-૬ ના ભાવે પણ જોઇતો કાગળ નથી મળતો. આ સંમીગોમાં કોં તો લવાજમ વધારવું ને નહિતર પાનાં ઓછા કરવાં—એ બેમાંથી એક માર્ગનો આશય લીધા વિના 'સુવાસ' ને ચાલુ રાખવાનું અશક્ય છે.

આજે મોંઘવારી બેઠક અતી છે. એ સંયોગોમાં લવાજમનો વધારો આવકારપત્ર નીવડે એ મુશ્કેલ છે. એટલે ને પછાકે પાનાંમાંજ ઘટાડો કરવાનો માર્ગ લેવો પડેલ છે. હવે પછી, જ્યાંસુધી કાગળના ભાવમાં વ્યાજખી સુધારો નહિ થાય ત્યાંસુધી, 'સુવાસ' નો દરેક અંક ૪૮ ને બંદરે ૩૨ પાનાનો પ્રગટ થશે. આલોકર્મ અમારી મુશ્કેલી સમજીને આ ૪૪-ઘટાડો નમાવી બે અને પોતાનો દરકાર પ્રથમની માફક જ ચાલુ રાખે એવી વિનંતિ છે.

કાગળની આ મોંઘવારીના દારણે બેટની નકલો પણ ઓછી કરવામાં આવી છે. તોએખકર્મ અને મિત્રમંડળ તે માટે કામા કરશે એવી આશા છે.

ચાલુ વર્ષનાં જેમનાં લવાજમ બાકી છે તે બધુએને ઉમરાણીના લુહા પત્ર ક્ષમાર્થ ગયા છે. તે અનુસાર તેમને ત્વરાએ લવાજમ મોકલાવી આપવા આમદબરી વિનંતિ છે.

નિયમો—

'સુવાસ' દર મહિનાની પાંચમી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે.

'સુવાસ' નો ઉદ્દેશ પ્રગતી સાંસ્કૃતિક ઉન્નતિમાં દરેક રીતે મદદગતી ખેનવાનો છે. તે ઉદ્દેશને અનુકૂળ થઈ પડે એવા વિવિધ પ્રકારના લેખોને તેમા સ્થાન અપાયે. અગ્યાસપૂર્ણ સાયોસાય જોડણીયુદ્ધ, સરળ તે મૌલિક લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે.

'સુવાસ' ના 'લેખક-મંડળ' માં જોડાવાથી લેખકને વિના લવાજમે 'સુવાસ' નિયમિત મોકલાય છે; [હવે પછી 'સુવાસ' ના ચાલુ લેખકોને જ 'સુવાસ' નિયમિત મોકલાશે. અન્યને જે અંકમા તેમનો લેખ પ્રગટ થયો હોય તે જ અંક મોકલાશે] તેમને પોતાના પ્રગટ થયેલ લેખની આઉટપ્રીન્ટ્સ મળે છે. તેમજ સત્તાદશર-મંડળમાં પ્રતિનિધિત્વ મળે છે.

'સુવાસ' નો નમૂનાનો અંક મંગાવનાર ચાર આનાની ટિકિટો મોકલવી.

જેમાં કિતર જરૂરી હોય એવા દરેક પ્રકારના પત્રવ્યવહારમાં, કે જેમાં અરવીકાર્પ નીવડે તો તે પાછા મેળવવાને, જરૂરી ટિકિટો બીડવી 'જોઈએ, અને પોતાના પત્ર પર કે 'સુકપોરટ' પર પોરટેલ નિયમ પ્રમાણેની, પૂરતી ટિકિટો ચોઢી જોઈએ. નોટ-પેઇડ સ્વીકારવામાં નહિ આવે.

કાર્યોલયને લગતા પત્રવ્યવહારમાં તર્રી કે સંચાલકનું નામ ન લખવું. કેમકે તેમ થવાથી તેમની ગેરદાનરીમાં તે પત્રની વ્યવસ્થા વિલંબજનક થઈ પડે છે.

'પ્રાચીન ભારતવર્ષ' કે 'Ancient India' ના માલકોને પ્રથમ વરે, અર્ધો લવાજમે (લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦૦+૦-૦-૦ પોરટેજ=૧-૧૨-૦) અને ત્યારપછી એક વર્ષને માટે 'પોણા લવાજમ' (૨-૮-૦) 'સુવાસ' મળી શકશે.

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ ગોતાની ઉચ્ચ ક્ષતિ ‘સામ્યવી’ રાખી છે. તેના અમલેખો ખરેખર ચિંતનસીધા અને કાવ્યતાત્વથી ભરેલા હોય છે.

લેખો એકંદરે સારા.....અગ્રવાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

—અરુંદેશ દેસાઈ ખખરદાસ

છવ્થીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા સત્રપાસને આવકારે, પોતે અને પ્રાપ્ત્ય સુવિકાસની તક આપે.

—વિ. કે. માનસી

સુવાસ નિયમિત ગ્રંથો છું, અને નિર્મળ અને નિષ્પક્ષપાત સંસ્કારી સાહિત્ય ઉપગમવચમાં એનો સ્પર્શ દેખાય છે એમ લાગે છે.

—સ્વા. સ્વયંભોલિ તો
નંદી-ઉત્થ

અમારું આખું કુટુંબ ‘સુવાસ’ ખૂબ વાંચે છે. અમારે ત્યાં ગુજરાતનાં ઘણાં પંડિતો આવે છે, પણ તેમાં શિષ્ટ સાહિત્ય તો ‘સુવાસ’ જ આપે છે.

—કે. જોશિયા ભે.

ગુજરાતને એક સારું માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે

—મ. મ. ભ.

આ માસિકે માહિતીપૂર્ણ સામગ્રી આપીને પોતાનું સ્થાન નક્કી કરી લીધેલું જણાય છે.

—સુ. બ. સ. મ.

લેખોની પસંદગી જોઈ સંતોષ અનુભવીએ છીએ. ઉગ્રતા લેખકોની કલમ વિકસા સાહિત્ય માસિકોની ખોટ ‘સુવાસે’ પુરી પાડી છે.

—મ. મ.

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન સાહિત્ય-ગ્રંથમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

આ નવો ફાસ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નગર કરી ફેંકી દેવા જેવો નથી. ‘જામા તથા ગુણ’ ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે...લેખોની શૈલી ઉત્તમ કલાપૂર્વક ન છે. ખાસ મદત્વતા ભાષાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે

—ખેતીવાડી વિ.

‘સુવાસ’ નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે મેંદ આનંદ થાય છે...તે સંચાલકને ધન્યવાદ છે...આ પૃથ્વીતોને બધાં સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો ? —અત્ય કચરાની ટોપડીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિધ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરા

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધ જાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે

—કાચિય વિ

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—યુ. સ્વ. ક.

વિદ્વાભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બંધ પડે ‘સાહિત્ય’ માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બંધાય.

—અ.

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સયાણાવા

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી-દેસાઈ

વિચાર-અને સાહિત્યસમૃદ્ધ સુંદર માસિક...પ્રત્યેક માસે આવનવી, વિષવિધ અને દરેક સુરચિ સંતોષાય એવી સાહિત્ય અને વિચાર-સામગ્રી-પીરસાય છે.

—અનાવિલ જે

હિંદુસ્થાનની સૌથી મોટી કંપની

ન્યુ ઇન્ડિયા

એશ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

આગ-મોટર વિગેરે દરેક જાતના

વીમા અગર એજન્સી માટે

મળેા યા લખો -

બ્રાન્ચ મેનેજર

શાંતીલાલ એમ. ફોજદાર

નોંધવું છે:-વટોદરા, પંચમહાલ તેમજ ભરૂચ પ્રિન્સીપલિટીમાં
હાંદગીના વીમાનું કામકાજ ચોરગેનાઈઝ કરવા
સ્પેશીયલ એજન્સીઝ માટે મળેા યા લખો:-

ચીફ એજન્ટ્સ :-

એન. એમ. ફોજદારની કું.

કુવારા સ્ટ્રેટ, ગાંધીનગર, અમદાવાદ.

દરેક સ્વચ્છ સારા લાગણવાળા એજન્ટો અને સ્પેશિયલ એજન્ટો નોંધાયે છે.

જનતાની સેવા એ અમારું ધ્યેય છે. ક્રી સીઓના વીમાની અનોઢ વિશિષ્ટતા
— સુવિવહ પ્રસંગે રોકડ મદદ આપવાનું ધોરણ —

સ્વદેશી અને
સંધર્

લાગ-લાઈફ

વીમા કંપની
લી૦

કંપની પોતાની મુખ્ય કચેરી માટે બમ્બા હમારત બાંધે છે : : લક્ષ્મીરાઈ, લુધવાર, પુના, ર
ખારીવાપ, રાયપુરા, મેસસ રેવડે એન્ડ કો. આર રસ્તા, ખાડીઆ,
વડોદરા. અમદાવાદ.

ચોક્કસ એજન્ટસ—ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ.

ૐ નારાયણ

પરમહંસ શ્રી સ્વામી રામતીર્થના ઉપદેશ સ્વરૂપ
મહાગૂજરાતની સંસ્કારી પ્રજાનું

ધાર્મિક માસિકપત્ર **‘ઉત્થાન’**

તંત્રી - સ્વામી શ્રી. સ્વયંભોષાતિ તીર્થ

જોરદાર લખાણનાં દર મહિને પૃષ્ઠ ૮૦. વરસ દહાડે પૃષ્ઠ ૮૬૦; છતાં
વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂા. ૩-૮-૦ પેસ્ટેજ સાથે
સત્વર લવાજમ મોકલી આહક તરીકે નામ નોંધાવી દેય.

ગમે ત્યારે આહક યનારને વર્ષના બધા અંકો મોકલવામાં આવે છે

લખો—પ્રબન્ધક : **‘ઉત્થાન’**

જ્ઞાન સાધન આશ્રમ—છોટાઉદેપુર

(પૂર્વ ગુજરાત)

ખા. બ. ક. કાઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ
ત
ત્ર
રીત
૧૯
વરસથી
પ્રગટ
થાય
છે

ખાબક માસિક ખાબકો માટે જ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી
લાવા હોઈ આજના પ્રાદ-શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની
શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસનાં રૂકાં રૂપયા એ

તમારી સંસ્થાકેંદરમાં ખાબક અવશ્ય હોયું જોઈએ,
કેમકે નિર્દોષ ખાલુંખાં ખાબકે વાંચવા ઘણાં આતુર હોય છે.
નવા વરસથી. ઘણાં ફેરફાર થયો છે.

‘ખાબક’ કાર્યાલય, રાયપુરા—વડોદરા

છેલ્લાં ૧૨૦૦ વર્ષ થયા હિન્દુ ભતી ઉપર અને સનાતન-વેદિક ધર્મ ઉપર સુસલમાનેએ, ખ્રિસ્તીઓએ, વિધર્મીઓએ, અન્ય સાદિ અને ખીજા સંપ્રદાયોએ જે અત્યાચારો, બળાત્કારો તથા છળ પ્રયોજી કાર્યથી હિન્દુ ભતીને બેઠાલ, કંગાળ અને સુકાલ જેવી સ્થિતિમાં મુકી છે તે હાલતમાંથી બચવા પ્રયત્ન સંગઠનની શોભાદે જરૂર છે એવું સંપૂર્ણ જ્ઞાન કરાવે છે અને હિન્દુ ભતીને તેનાં હિન્દુમણાતું અસલ સ્વરૂપ જણાવે છે. આયુ એકાદ પુસ્તક તો દરેકે દરેક હિન્દુનાં ઘરમાં રહેલું જ નોંધ્યે એવું દરેક હિન્દુએ જાનવું જ નોંધ્યે. કુલ પાનાં ૩૧૧, રૂ. ૨૦.૦૦.

દંપતીશાસ્ત્ર અથવા લગ્નની સફળતા તથા નિષ્ફળતાનો વિચાર:—દંપતીશાસ્ત્ર Sexual Science નો અધ્યાસ તથા દંપત્ય જોન અભાવે અનેક પરણી ચુકેલા સ્ત્રી પુરુષોના લગ્નની નિષ્ફળતા—Failure થાય અને તેમનો સંસાર જે સ્વર્ગમય થયો નોંધ્યે તેનાં બદલે કંટાળા-ભરે નરક તુલ્ય અને કલેશ તથા કંકાશમય હાલની થવાનું કારણ માત્ર ખીન કાત, ખીન અનુભવ અને કોઈપણ ભતનો આ વિષયના સંપૂર્ણ સંબંધના પુસ્તકો પણ ને વાચ્યા હોય તેવું જ સુખ્ય કારણ છે.

આ વિષયનાં સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, મરાઠી, હિન્દી અને અનેક ભાષાં તેમજ વિવિધ પ્રકારની પુસ્તકો શ્રી કકકુરે ધણાં સચેય સુધીં વાંચી, વીન અભ્યાસ કરી પ્રમાણભૂત પુસ્તકો બહાર પાડ્યું છે. પાના ૨૭૫, રૂ. ૨૦.૦૦.

સૌભાગ્ય રાત્રી અથવા વહુરાણીને શીખાવેલું:—ભા. ૧૨૫ (જે પુસ્તકો) શ્રી. કુચકીત માલવીઆએ. હિન્દીમાં બહાર પાડ્યા છે. ભૂમિકા બંજનનાં સિંહ લાલાજીએ પ્રકાશી. તે પુસ્તકોની હિન્દીમાં ન ઉપડી ગઈ. દરેક શાખાઓએ અને જ્ઞાતિઓએ વસાવી લીધી. તે પુસ્તકોનાં અનુવાદો શ્રી કકકુરે કયા ઉત્તમ ગૃહીણી જીવનની સફળતાની જાણતાવનાર ઉચ્ચકોટીના પુસ્તકો છે. વિવાહીત જીવનના અધિકારોની સમજાવક વિષયોની બહુજ ચીવટાઈથી અને ઝીણવટ ભરી સચો કદી છે. કાશાખામાં પાડ્ય પુસ્તકો તરીકે ચલાવી શકાય તેવા છે. વડોદરા વિદ્યામંદીરે જે કદર કરી અને ઉત્તમ પુસ્તકો તરીકે વિદ્યાર્થીનીઓને વાંચી લેવા બલામણ છે. સ્ત્રી ઉપયોગી એકે એક જાણતો અને અનેક ભતના વિષયોને ઘણીજ તાલી સચો છે. ૨૦ ચીત્રો, દરેક પુસ્તકના ૨૭૫ પાના, રૂ. દરેક ભાગની રૂ.

સુહૃદની હિન્દુ વીર મહિલા રમણી:—જે એક આદર્શ ત્યાગ મૂર્તિ મહિલાની જીવનકથા. તેમનાં સંસ્મરણ માટે પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રી પુરુષોએ લખેલા લેખોનો સંગ્રહ. ચાલુ જમાનામાં સ્ત્રી વાંચવાની ખોસી આવશ્યકતા છે. ઉત્તમ ચારિત્રનાં ચિત્રો, ત્યાગવૃત્તિ, સાર્થવધાની ઉત્તમ ભાવના વિગેરે અનેક શક્તિઓ મળવાની તાલીમ મેળવવાની પાઠ્ય સોનેરી પુસ્તકો પાના ૩૬૦, રૂ. ૨૦.૦૦.

પ્રીયઃ યર્ષઃ પડેલી સામાજિક નવલકથા છે. આથી સમગ્રનાં રાજા મહારાજાઓ, ધર્માચાર્યો, દેશ નેતાઓ અને દેશ સેવીકાઓની સત્ય ઘટનાને આધારે એકદમ આબેહુલ રીતે બહુ રસભરી વાણીમાં લખી છે. આ પુસ્તક મહાર પડતાં જ સમાજમાં તીવ્ર બળબળાટ થયો હતો. મહારણ કે અનેક પાપલીલાઓ નહીં બેબેલી નહીં બાબેલી અને નહીં સાસબેલી ખીનાઓ મહાર આપવા પામી હતી. રાજા મહારાજાઓની પાપલીલાઓ, મહાધીરો અને સાધુ સન્યાસીઓનાં કુકર્મો, અચગણ્ય ગુહરૂથો, અને બની બેઠેલા નેતાના અત્યાચારો, સમાજ અને સત્તાની અનિષ્ટ રીવાજો એ બધું વાંચતા અનેક ભાતની પોલી બાણવા મળે છે.

૧લી ભાગ ૫૫૦ પાના પાકુ પુઠું કી. રૂ. સાડાત્રણ રૂબા સાડાત્રણ
આઠ વિધવા કલ્યાણિ અથવા રાજા કે. રાક્ષસઃ-દેશી રાજ્યોનાં કિલ્લાક રાજ્યો એવાં તેા દુરાચારી હોય છે કે જે રાજા હોવા છતાં રાક્ષસ પ્રાપ્તિ યોગ્ય પ્રાય છે. તેમનાં રાજ્યમાં નિરાશ, ચાંત પ્રજા ઉપર થતાં અત્યાચારો અનેક ભાતની પીશાચી ઘટનાઓ ઉભી કરી હેરાન હેરાન કરી મુકે છે. અનેક ભાતની અંટપટો ઉભી કરી ધન માલ હુટી લે છે. પ્રજાની બહેનો દીકરીઓને છડે ચોક ઉપાડી બધું છે. એ બધી સત્ય હકીકતો શ્રી કકકુદે અજબ છટાથી અત્યંત મનોવેધક, હૃદય લેદક, રસ ભરતી વાણીમાં લખી છે. સ્ત્રી ભાતી એક અબલી નથી, પરતુ વખત આવે એક રણચંદીનું રૂ. ૧૫૩૫ પરી રાજા મહારાજાઓ અને તેનાં કમચંડાલ કારભારીઓની સાન ઠેકાણે લાવે છે અને છંદગીભરની એક ભુલાવે છે. પૃષ્ઠ ૪૧૦ પાકુ પુઠું કી. રૂ. ત્રણ

કચ્છની પદાની અથવા પુ. અરો અને રાજોઃ-એક રામાચક ઐતિહાસિક નવલકથા. વીરભુમિ કચ્છધરાની દત્તકથાઓ અને લોક સાહિત્યનાં આધારે, તેમજ કચ્છના ગામડે ગામડે રજડી રજળીને મેળવેલી સાચી હકીકતો અને ઐતિહાસિક પુરાવાથી મેળવેલી વીર કથા. ભ્રમ પુ. અરો દેવ અને મહા પરાક્રમશાહી રાણી રાજેશ્વરીની પ્રણય અને પરાક્રમની અત્યંત આકર્ષક કથા. ભ્રમી લાખા પુલાહીની અજબ ઐતિહાસિક ઘટનાઓ, અને મુસ્લીમ દર્વીશોએ કચ્છમાં કેવી રીતે યંગ પેસારો ફેરવ્યો એ બધી રસિક ખીનાઓ વાંચતાં અનેરો આનંદ મળે છે. પૃષ્ઠ ૪૫૦, પાકુ પુઠું કી. રૂ. ત્રણ

હિરણ્ય ગર્ભ હિન્દુ અથવા યશસ્વતી હિન્દુ ભાતિના દીવ્ય ગૌરવનો ઐતિહાસિક-ધૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ હિરણ્ય ગર્ભ એટલે અંદાધી થયેલી છે તેવી જ રીતે સમસ્ત સંસાર, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, વીરતા, આચાર વિચાર, વિગેરે તિમાં પ્રકારનું જ્ઞાન કરાવનાર હિન્દુ ભાતી છે. આ પુસ્તકમાં હિન્દુનો હિરણ્યગર્ભ નામથી પરિચય કરાવ્યો છે. ઐતિહાસીક વૃતાંતો એવી

તો ઉત્તમ રીતે રસીક શૈલીથી લખાયા છે કે પુસ્તકને પુરૂ કરીજ લેવાની છોડી શકાતી નથી, ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક અપૂર્વ અને અમગધ્ય પુસ્તક થયું છે ૫૪, ૬૦૦, પાકુ પુકું, કી રૂ ચાર ૫૪, ૬૦૦, ૫૪, ૬૦૦, ૫૪, ૬૦૦

જયંતિ અર્થવા સંતાલ વિદ્રોહ:—કલ્પલેખકે ઐતિહાસિક નવલ કથા હિન્દુસ્તાનમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ પેંગ દેડો મજબૂત બનાવવા, ત્યાં ત્યાં અત્યાચારો અને અવિચારી પંગલાઓ બંધવા માંડ્યા હતા તે વખતે વીર સંતાલ જાતીએ પોતાની સ્વતંત્રતાના રક્ષણ માટે હથીઆરો ખેંચીને સુદેશમાં અનેક સંતાલ વીરોદ્ધો અને વીર રમણીઓએ પોતાના પ્રાણોની આહુતીના ભોગે સંતાલ જાતીને અમર કીધી પાના ૨૪૦, પાકુ પુકું, કી રૂ અઢી

સંમાર પારિજાત અર્થવા આદર્શ આય અખલા:—આજકાલના લેખાંશુ સુધારકોના અસ કરણો કેટલા બચકર કાળા હોય છે, લાખોના ટ્રસ્ટ ફોડો કેવી સીક્રટથી હોઈયા કરીજાય છે અને સુધાગ્રમાં જાણતી સ્ત્રીઓની ડાગળી, પણ કેવી ચગકેલી રહે છે, એ જાણ્યો અને એક આય અખલા અને આય, પુરૂપતુ સ્વાર્થ ત્યાગીપણ અને ખીજા અનેક શુભો કેટલા આદર્શ હોય છે, તે પણ જાણ્યો હુનિયા કેટલી બચકર છે તે નમી સ્વરૂપમાં દેખાડે છે પાકુ સોનેરી, જાઈન્ડીંગ, કી રૂ સવાળે ૫૪, ૬૦૦, ૫૪, ૬૦૦, ૫૪, ૬૦૦

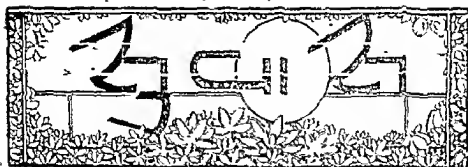
કાવ્ય કુમુમાર:—ઠકકુર મારણજી વિસર્નજી નિયારથી લખેલા શીખ્યા ત્યારથી માસિકો, અઠવાડીકો અને પંત્રોમાં આવેલા અને કેટલાક અપ્રમીધ કાવ્યોનો અજળ સંગ્રહ, અનેક નવતરના વિવિધ પ્રકારના નાના મોટા કાવ્યો ગીતો, છંદો, શૃંગારીક કાવ્યો ૫૪, ૬૦૦, કી રૂ અઢી

ચૂડેલનો વાંસો અર્થવા એક નદીની આત્મકથા:—આ વાર્તામાં ચપા નામની નદીની આત્મકથા છે નાટકકાર તરીકે ગેલૂમિ અને સિનેમાઓમાં તેઓ કેવું જીવન ગુજારે છે તેનો રહસ્યમય પડદો ખુલ્લો થાય છે ૫૪, ૬૦૦, ૫૪, ૬૦૦, ૫૪, ૬૦૦

ખીજા ભાગોમાં અમદાવાદમાં સાધુના ચેપમાં કેટલો અનાચાર ચાલી રહ્યો છે તથા જગાળામાં એક ગરીબ પ્રાણીની કન્યાઓના વરવિક્રયના રીવાજથી કેવા હાલ જેહાલ થાય છે, તેની કથણરસિક કથા છે એ ઉપરાંત દિલ્લીની એક નામની જિંદગીમાં જોવા મળેલા રૂબરૂના અવલોકનો દર્શાવેલા છે એ જગ્યા-ભાગો રસમય છે વાચક માટે તો જરૂર તેનો ફોડો નહિ મૂકો એવી ખાત્રી છે. ભાગ ૧-૨-૩ દરેક ભાગની કી રૂ ચાર ટપાલ ખર્ચ અલગ.

દરેકે દરેક છુટક પુસ્તકનું વિ પી. પોસ્ટેજ અલગ.

વર્ધમાન એન્ડ સન્સ. પાંચધુની ટ્રામ જંકશન
સુબંધ નં. ૩

અક્ષતિભિરાન્ધ્યાનાં જ્ઞાનાંજનદાન્દાકયા ।
નેત્રમુન્નોલિત યેન તમ્મૈ ધ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૪ થું]

જાન્યુઆરી : ૧૯૪૨

[અંક ૯ મા

જ્ઞાનાલાલની કવિતા

રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

જ્ઞાનાલાલનો કવિતાપ્રવેશ ચમકાવે એવો તો હતો જ એમના કાવ્યો છૂટક છૂટક 'જ્ઞાનમુધા' માં છપાયાં, તેમ તેમ તેમના તન્ક સ્પર્શિતકાવ્યનું વડા તો દોરાયુ જ. પરંતુ જ્યાં 'વસન્તોત્સવ' નું ખૂબ ચમકાવતી નીલના બધુ કાવ્ય અને 'ત્રિપદાન્ત' નામની નવનવકથા તેમજ 'જ્ઞાનમુધા' માં પ્રસિદ્ધ કરી ત્યાં સદનું ખ્યાન તેમના ઉપર કેન્દ્રિત થયુંજ. 'કુમ્ભમાળા' અને 'હૃદયપીણુ' ની પ્રશંસા તેમણે ને વખતે દેવી એટલે નહીં અસર અમુક અંગે તેમના ઉપર પડી મનાય. 'સરસ્વતીચંદ્ર' નાં નવીન રમણીયાનાના પાત્રો પણ સન્દર્ભી ગુરુને જન્મતા 'આકર્ષણ' બની ગયાં હતાં. દયપત-કવિતાને કવિના કહેવાનું જ નહિ એવી ને સમગ્રી સાહસનાની જ્ઞતિ તેમનામાં પણ પ્રવેશી હતી એમ વાગકા છે. 'ભગવદ્ ગીતા'ના અર્થબુદ્ધિ પિતાને સંબોધેલી નીચેની પદ્યિકાઓનો સંબંધ આમા યોગ્ય શકાય ખરા ? —

બહુ અવધ. ૧૧ તા. ૩ ' વસન્તકર્ણ, અન્ન. માં,
અને અપમનને મારે આ હાલે રેવ ચર્ચીત,
ભીખવા, પગલા પરા, કેમકુ રિલ કાપીવ',
ને તમારા દિવો દેવકા, જે કીધા શબ્દ અધુ,

—એ પ્રશ્નને પ્રશ્નરૂપે રહેવા દેઇ આપણે એટલું જો ફક્ત રાકીશું' કે 'જ્ઞાનાલાલની' શૈલિ અને વૃત્તશૃદ્ધિ તેમજ રીતિ-અર્થકાર અને શબ્દોના પહેલ પાડવાની શક્તિમા દયપત-ગૃહે જન્મ લીધાનો અકસ્માત ઉપયોગી થઇ પડ્યા વગર રહે નહિ.

સાથે સાથે વિષયનિર્ણય તેમજ સન્દર્શકોમાં ટેનીસનની સારી રીતે અસર દેખાય છે. 'હૂમ મ્હાર' પેટિ છે, મોટે છે —એ મરખીમા દૃષ્ટિએ ચટ્ટી ટેનીસનની અસર હૃદયંત બની જ્ઞાનાલાલના વાણીકામિયામાં શુદ્ધ સોનારૂપે ગુજરાતી બની ગઇ.

નહાનાલાલની કાવ્યશક્તિએ ગુજરાતી કવિતાને સાચી ગુજરાતજી બનાવી. એ સાચી ગુજરાતજી સ્વમાનપૂર્વક ગુજરાતીપણું રીઝાયું. નરસિંહરાવની 'અંદા', તેમના 'મેંધ દુકા', 'કનક શિખરો' અને 'રિંગ સિંધુ' આકર્ષક હતા. તે યુગે ખૂબ નવાં લાગ્યાં. મણિલાલ નંદુભાઈની સાથે સંપૂર્ણપણે સહમત થઈ આપણે એમ બાળેજ કહી સકીશું કે એ પોશ્યત્વ દ્વેષે રસ-સુવાસહીન કે માત્ર રંગીન જ હતાં. પરંતુ એ ગુજરાતી જીવનને નવાં-આકર્ષક લાગનાં હતાં જતા બંધેસતાં થઈ પડ્યાં ન હતાં, આપણા જીવનમાંથી એ ઊગી નીકળતાં 'લાગ્યાં નહિ: જેમ 'સરસ્વતીચન્દ્ર' આપણને આપણા જીવનમાંથી જ સર્જતો દેખાયો તેમ, એક ગુજરાતજી નવીનતા પરદેશી રંગીનતા જેઠે જાણી અનુભવી ગુજરાતી પહેરવેશ લાગે પાછો પહેરી લે અને ગુજરાતજી જનતામાં ગૌરવ લે એવી નહાનાલાલની કવિતા લાગે છે. નવીનતા સ્વીકારી જતાં એ નવીનતાને તેમજી ગુજરાતી બનાવી દીધી.

આમ નહાનાલાલની નવીનતા ગુજરાતને ઝંખતી માગતી હતી જતાં તે ખૂબ આકર્ષક લાગતી હતી. એ નવીનતા વિવિધ સ્વરૂપે તેમનાં કાવ્યોમાં વ્યક્ત થઈ છે. આપણે તેમની નવીનતા નિહાળીએ:

૧. પ્રથમ તો કાવ્ય-વિષયોની પસંદગીમાં કવિએ નવીનતા દર્શાવી છે; કલાંપીને આપણે જાણીએ મુશીકું. જતાં નહાનાલાલ પહેલાના કવિઓએ જે વિષયો લીધા છે તેમની અને નહાનાલાલના વિષયોની વચ્ચે એ-ત્રણ મોટા ભેદ છે.

(અ) પૂર્વ કવિઓ નિરસ એકતા-એકતાનપણું ઉપર એવા વિષયો પસંદ કરતા હતા. નહાનાલાલ જેવું વિષયવૈવિધ્ય તેમનામાં ન હતું.

(બ) પૂર્વ કવિઓમાં અનિશ્ચયે પ્રચાર પેસી ગયો છે. કુદરતનાં ગીતો હોય કે દેશભક્તિનાં હોય-સમાજ સુધારાના હોય કે જીવન-ગર્મિભર્યાં હોય-એ સર્વ જાણી જોઈને લખાતાં હોય, અમુક ઉદ્દેશથી લખાતા હોય એમ લાગે છે એમાંથી કવિમતા દેખાઈ આવતી. પશ્ચિમમાં પ્રકૃતિનાં કાવ્યો ખૂબ છે ૧-લાલો આપણે ગુજરાતને એવા કાવ્યોથી ખડકી ઢાળે. વિધવાઓ બહુ દુઃખી છે ? -એમના દુઃખમાંથી કવિતા ઉપજતી ગા માટે તેમની રિયલિટી દર્શન ન કરાવ્યું ૨-આયુ કંઈક પ્રચારલક્ષી વચણ આપણને સહજ દેખાય છે. નહાનાલાલ પ્રચારથી પર છે, સૃષ્ટિ-સૌન્દર્ય, સામાજિક પ્રશ્નો, જીવન-ગર્મિઓ કે રાજકીય ઉદ્દેશ્યો તેમની કવિત્વ દૃષ્ટિએ સ્વાભાવિક બની જાય છે. સૃષ્ટિની સાથે અનુલક્ષી એકતા જેટલી નહાનાલાલમાં સ્વાભાવિક લાગે છે એટલી એમના પુરોગામીઓમાં નથી લાગતી, આ સાહજિકતા તેમના પ્રચાર ઉપર પણ કવિત્વના રૂપેરી પડા પાતરી દે છે. જો તેમણે કદી પ્રચાર છોડ્યો હોય તો પણ જીવનની સાથે સૃષ્ટિસૌન્દર્ય નહાનાલાલે જેવું વણ્યું છે એવું કદાચ ગીબ કોઈ કવિએ વણ્યું નહીં હોય.

ચન્દન છાંયે ચાક સમારો આમને,
રંગની રસીલી હસની લલિતપર કાષ્ઠને,
ચાંદીયો ઉર ભરી ભરી રસ કંઈ દોળેતો,
આપણું પલ્લુ રમતાં તિરિલ વિલાસને-

એવારે દિવસો પણ પ્રિયતમ પડી ગયા.

ત્યોત્તમ કહેલુ મુજ પ્રિયપ્રભની અટારી
પ્રારબ્ધ મુ મંદન ઉપર ન્યોમ છાપું,
હોં એ અનેક નીલસાગર તે ત્યાગ
તેા નેત્રમાં મુજમ ઉજવળના મુઠાની

(ક) જ્ઞાનાવાયની રિતમ-પસંદગી ઝગઝગથી જારી, પરંતુ તે તુર્ત આપણી બની જાય છે. દૂંઠાણુ એ સ્વાભાવિકતાનું વક્ષણ છે એ સ્વાભાવિકતા જ માનવહૃદયને છૂતે છે, છૂવનમાં તેમજ કલામાં 'યોવના,' 'અદ્ભુત સુન્દરતા', 'વિવાનની શોભા,' 'વીરની વિદાય' એ દૂંઠાણુરી કાવ્યમંથાળાં જ્ઞાનાવાયના પુરોગામીઓના મથાળા સાથે સરખાવવાની જરૂર છે. જ્યાંથી અને અરોપિત ભાવ ઉપજાવતા વિવેચક કથાની પ્રાથમિકતા સુચવે છે જ્ઞાનાવાય એ પ્રાથમિકતાથી ઉપર ચઢી સ્થિર શિષ્ટતા અને સ્વાભાવિકતા દર્શાવે છે.

૨. જ્ઞાનાવાયે સ્પષ્ટપણે જાહેરાતથી પ્રાસ બાજુએ મૂકી દીધા-કનાડીની મારફત. તેમના પુરોગામીઓ પ્રાસ-અનુપ્રાસને બાજુએ મૂકતા સંકોચાવધા, જો કે સંસ્કૃત જંદરચના તેમને પ્રાસ તોડવાનો અધિકાર આપી ચૂકી હતી, અને 'ક-એ-ઇ બેન્દ વક્સ' એજ અધિકારને ટેકો આપતી હતી. જ્ઞાનાસાસની કલાપી સાથેની એ નવીનતા જ ગણાય કે તેમણે પ્રાસબંધનથી જંદરચનાને મુક્ત કરી-અને છતાં ભવ્ય કવિતાઓ તેમણી ઉપજાવી છે-

પ્રાગેશ્વરી રૂતિની હજન સાથ કેરી,
કીધું પ્રયાણ મુજ સગ જગપ્રધીમાં,
તેં પાપા આતમકથી પાંદડીએ ઉપાડી,
ખીચી કહક, કંઈ નૂલ ચિંતે ખરી તે,
જોતી સીમા મગનનીય રચની બાપા,
જોતી સીમા નગર કે જગમગનોની,
જોતી જ સંકલન કો રચન-કાવના ત્યા
નિર્જાંધ એમ વલના પ્રભુના પ્રવાહે,

રજે કોઈ એમ માને કે કવિ જ્ઞાનાવાયે પ્રાસનો કરેલો ત્યાગ એ અસંકિતનું પરિણામ છે. જ્ઞાનાવાય સરખા પ્રાસાનુપ્રાસ ગુજરાતના ખીન્ન કોઈ કવિએ જ્યાં જ વિપુલતા અને સફળતાપૂર્વક વાપરી દશે. એક જાદુગરની મીઠીતથી જ્ઞાનાવાય સન્દો ઉપજાવે છે અને યોગે છે, એમને પ્રાસની દરકન પડે એમ છે જ નહિ

પવનિજવમા ચિહ્નન હસે,
જલધિજલમાં કો ન રિલસે,
જો ને ન્યોમા-તમા જગજગની ન્યોતિ કો'ડું' વસે,
સખા! તારી મૃતિ દુઃખજનને એમ વિલસે,

ખંડે શિખરિણી ખડે ખડે આમ પ્રામયુક્ત છે, એટલું જ નહિ-અનુક્રુપ જેવા જંદમાં પણ તેમણે આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવા પ્રાસની જ્યાંય યોગના કરી છે

અંબાની રાજ મોરો ને, અંબાથે મુજ મોરોઓ,
માથ છે સાધુ ને સન્તો, હરિની રસ દોરોઓ,

આપણી કલ્પના જે પ્રાસને એમણે જ્યાંય પકડી શકે એવા ચમત્કારકમાં પણ રસપૂર્ણ અંબાપંજર અને સમોચ પ્રાસ ખેસાડવાની જ્ઞાનાવાયની રમિત શ્રેષ્ઠ પ્રમાણની છે

અવન ઝરણ

પ્રમા

હાંડનના ઝવેરીખવારની એક દુકાનમાં -ઠોણ સ્વરૂપવાળા યુવતી ગોનાકંઠીઓ તપાસતી હતી. એકાદ કસાકસા અવનોકન પછી તેણે એક ચમોદર કંઠી બુદી તારતી ને ઝવેરીને તેની કિંમત પૂછી.

“ પચીસ પાઉંડ. ” ઝવેરીએ કંઠીના આકર્ષક સ્વરૂપ પર નજર ફેંકતાં કહ્યું.

“ ઝોડ ” યુવતી ગિરાસ વદને બોલી, “મારા પતિ તો કંઠી ખરીદવાને ફક્ત સત્તર પાઉંડજ અચાવી શકે છે.”

તે “ વાધો નહિ, ” ઝવેરીએ વ્યાપારી દબે કહ્યું. “ જાકીના આઠ પાઉંડ આમ સગવડતાએ મોકલાવશે. ”

“ છ નહિ, ” યુવતી દુકાન પરથી નીચે ઝતરતાં બોલી, “ મારે મારી મર્યાદા જાળવવી જોઈએ. ”—તે તે ચાલી ગઈ.

તે જ પ્રસંગે તે અન્નરમાં આવેલ મહારાણી વીક્ટોરિયા દરથી આ દરય નિહાળી રહ્યાં હતાં. તેમણે તે દુકાનમાં આવીને વિગતથી માહિતગાર બની ઉકત કંઠી ખરીદી લીધી. ને તે કંઠી યુવતીને બેટ મોકલાવતાં સાથે લખ્યું, “ પોતાની મર્યાદા સમજીને મોડ પર વિનય મેળવનાર બહેનને સૌપ્રેમ બેટ. ”

૨૪. જામ રણુછતસિંહે પોતાની કુમારવમાં મુજબના જ્યોતિષી પંડિત હરેશ્વરને જામનગર, આમંબા, મુઘાકાતના પ્રસંગે રણુછતસિંહે નોકરનો વેશ ધારણ કર્યો ને પોતાના બે મિત્રોને અનુક્રમે રાજકુમાર તથા શ્રીમંતપુત્રનો વેશ ધારણ કરાવ્યો. ને ત્રણે જણ પોતપોતાની જન્મપત્રિકાઓ હાથમાં લઈ જ્યોતિષીની વાટ જોવા લાગ્યા.

જ્યોતિષીએ ત્રણે આવીને ત્રણેની જન્મપત્રિકાઓ તપાસી. ને નોકરની જન્મપત્રિકા પર ત્રીજીચંદ્રની નજર ફેરવી કહ્યું, “ આ પુત્ર રાજા થશે. ”

“ પડિતશ, ” નોકર ગાંતિપૂર્વક બોલ્યો, “ શી વાત કરો છો ? મને તે વળી રાજ્ય મળતું હશે ? ”

“ લાઈ, ” પડિતશ હસીને બોલ્યો, “ આ જન્મપત્રિકાનો માલિક નોકર નહિ પણ રાજકુમાર હોવો જોઈએ. ”

તે પછી રણુછતસિંહ માઢીએ આવતાં જ તેમણે પંડિત હરેશ્વરને રાજજ્યોતિષી નીમ્યા.

પોતાની આજ્ઞાવાકીમાં જેઠા ભાવનગરના રાજવી તખ્તસિંહજીના કપાળમાં એક પત્થર વાગતાં સિપાઈઓ તપાસ કરવા દોડ્યા ને આર વર્ષના એક છોકરાને પકડી લાવ્યા. રાજવીએ તેને પત્થર ફેંકવાનું કારણ પૂછતાં છોકરો બોલ્યો, “ મેં જાણી જોઈને તમને પત્થર માર્યો નથી. મેં તો આંખ પરથી ફેરી પાડવાને પત્થર ફેંક્યો. ”

આજ્ઞાકની આ સમ્યાઈ પર હસતાં નરેશ બોલ્યો, “ આંખને પત્થરવાગત તો તે ફેરી આવત. તો મારે તો તને કંઈક વિશેષ આપવું જોઈએ ને ? ”—તે પ્રેમાળ નૃપતિએ તે જ વખતે છોકરાના હાથમાં દૃશ રૂપવા મૂક્યા.

ચિત્તનો મહામંત્રી અને નેપોઝિવન્દો મિત્ર ફાકસ નાની ઉંમરમાં જુગારની લને ચડી ગયો. એવીજ વર્ષની વય યતામાં તે તેણે પિતાના એકીસ સાથે રૂપિયાનો ધંપડા કરી નાંખ્યો, ને છતાં ઉપરથી તે હંમેશાં દેવાદાર રહેવા લાગ્યો.

એકે પ્રભાતે તેને નિરાંતે ગોરતો બેઠ તેના પિતાએ કહ્યું, “ઓટ્ટુ દેવું છતી તને જાંચ શી રીતે આવે છે ?”

“આપે એમ પૂછવું બેઠવું હતું,” પચારીમાંથી દસીને બહાં ફાકસે કહ્યું, “કે મારા નેણુદારોને જાંચ શી રીતે આવતી હશે ?”

ફેન્કલીને પોતાના તંત્રીપદે પ્રગટ થતા પત્રમાં એ નામાંકિત પુરોણી વ્યાજખી દીકાં કરવાનો નિર્ણય કર્યો. પગના સંચાલકોએ તે સામે વિરોધ દર્શાવતાં કહ્યું, “તમારા સહતંત્રીઓ પણ આ વિષયમાં મેન નવજવવાના અમારા વિચાર સાથે મળતા છે.”

ફેન્કલીને તે પત્રના સંચાલકોને ને સહતંત્રીઓને સાંજે પોતાને ત્યાં જમવાને આમંત્ર્યા. સાદાં ટેબલો સામે બધાએ બેઠક લીધી. પછી નોકર તે ફરેકના ટેબલ પર જમવાનો સૂકો, રોટલો ને મીઠાંતું પાણી મૂકી ગયો. મહેમાનો તે મેં ફારીને બેઠકે જ રહ્યા. રોટલો અને મીઠાંતું પાણી ગળે ઉતારવાની તો શું પણ તેના સામે નગર ફેરવવાની પણ તેમનામાં હિંમત નહોતી.

તે પ્રસંગે ફેન્કલીને પોતાના ભાગનો રોટલો રસપૂર્વક પાણીમાં બોળાને ખાતાં ખાતાં કહ્યું, “સુરખીઓ, જે આવા ભોજનથી ન ચઢાવી સકતો હોય તે ફાવે તેમ કરે, પણ જે ચઢાવી શકે છે તેને કોઈની પણ શેઢમાં ફાવવાની જરૂર નથી. પત્રની મામિદીના બધે તેમને મેનેજર પ્રગટ કરતાં ફાકસો તો હું નવું પત્ર શરૂ કરીશ ને તેમાં તે સત્ય પ્રગટ થશે.”

એક ચિત્રકારે અરેશર કોટવાલની સુંદર છબી દોરી અને તે છબી લઈ તે કોટવાલ સમક્ષ પહોંચ્યો. કોટવાલ પગલર એ સુંદર છબીને નીરખી રહ્યા ને પછી ખજનંચી પાસે રૂ. ૫૦૦ મંગાવી તે તેમણે ચિત્રકારના હાથમાં મૂક્યા. કોટવાલે પોતાની કલાતુર યોગ્ય મૂલ્યાંકન કરવાથી ચિત્રકારનાં નયનમાં ઉત્સાહ તરવરવા લાગ્યો.

પરંતુ એ ઉત્સાહનો તરવરાટ સમે તે પહેલાંજ કોટવાલે પોતાની છબીનાં દુકંડાં કરીને તે દર દુકંડાં દીધા. ચિત્રકારનો ઉત્સાહ અચાંખમાં ફેરવાયો. તેણે દીન વદને પૂછ્યું, “સાહેબ, ચિત્રમાં કંઈ ખમી છે ?”

“દેખીતી રીતે તો ખામી કશીજ નથી.” કોટવાલે શાંતિથી કહ્યું, “પરંતુ મૂળ ખામી એ છે કે તેમાં પરમદૃષ્ટાણુ પરમાત્માને જૂનીને એક સામાન્ય માનવીની છબી આલેખવામાં આવી છે. એટલે કલાકારને તેના જમી કિંમત મળી ચૂક્યા પછી જગતમાં એ છબીની કોઈ જરૂર નથી.”

પોતાના પુત્રના ભાગે રાજકુમાર ઉદયસિંહને વનવીરના પંજામાંથી અચાંખના પીરાંગના પત્રાને ત્યારે સર્વે સ્થળે નકાશો મળ્યો ત્યારે તે, કમલમેરના નૃપતિ આરાસાહની સમીપ જઈ પહોંચી ને રાજકુમાર ઉદયસિંહને તેણે આરાસાહના બોળામાં મૂકી દીધા.

ગમરાયણ આરાસાહે રાજકુમારને પોતાના બોળામાંથી દૂર કરવાની ચેષ્ટા કરી. તે પ્રસંગે નગરમાં ઝમેલી આરાસાહની માતા પોતાના પુત્રની મનોભાવના સમજી જઈ બોલી, “જેટા, તું પોતાને જૈન કલાકે છે ?”

" હા. મા. એમાં પ્રશ્ન શો ? "

" ને છતાં આશ્રયે આવેલને રક્ષણ આપવાની ના કહે છે ! "

" મા. એ કોઈ સામાન્ય આશ્રિત નથી. તે ઉદયપુરનો રાજકુમાર છે. તેની પાછળ વનવીરની પ્રયંત્ર મેના અંદી આવી પહોંચશે. એ મેના સાથેના યુદ્ધમાં આપણે મારે વિજયનો કોઈ સંભવ નથી. ને તાહક બંને પક્ષનાં હાજરો માણ્યોની દિ'સા થશે. "

" વાહ, અદિ'સાના નામે કાવરતમે પોપવામે મારે દલીલ તો હાક શોધી કાઢી છે. " માતાએ પ્રભાવશીલ વાણીમાં કહ્યું ને પછી શાંતિથી પૂછ્યું, " તું જાણે છે કે વૈશ્યાલીપતિ ચેટક સુસ્ત થાવક હોવા ઉપરાંત જગત્તાન મહાવીરના મામા પણ પતા હતા ? "

" હા. "

" તેમણે જે રાજકુમારોને રક્ષણ આપવાને ખાતર મગધપતિ સામે ખેડેલા યુધ્ધમાં વૈશ્યાલીનો નાશ થવા ઉપરાંત બંને પક્ષનાં કેટલાં કરોડ માણ્યોની તાહક દિ'સા થઈ હતી ? "

આશાશાહ અવાચકપણે સાંભળી જ રહ્યા. માતા આગળ બેસી—

" બેટા, આજસુધી હું ધારતી હતી કે હું વીરમાતા છું, પણ આજે તે એ જમ બાગી નાંખ્યો છે. "

આશાશાહે હાથ ધરી માતાના ચરખા મરતક મૂક્યું અને તે બોલ્યા, " મા, હાલિક કાવરતા મારે મને માફ કર. હું રાજકુમારનું પ્રાણાતે રક્ષણ કરીશ. વનવીરની મેના સામે કમલમેર અંત સુધી ઝડપશે અને છતાં એ મેનાનો નાશ નહિ થાય તો તે કમલમેરની જ આગમાં ભરમીબૂત બનશે. "

માતાએ પુનઃ શિશ પર પોતાનો પ્રેમાળ હાથ મૂક્યો.

પન્ના આ દરમિયાન અશ્રુપૂર્ણ નયને જંઘર રહી, તેણે પ્રધાના ચંદ્રબામાં પોતાનું શિશ નમાવ્યું. ને આશાશાહે બચાવેલા એ રાજકુમારના પુત્ર પ્રતપે લારતમાતાની આખરે જળગતી રાખી.

x

x

x

ડીઝરાયલી મીનારનો અજ્ઞ શોખીન હતો. તે અંતે તેને ચેતવણી આપતાં કનૈસ વેગરટ્ટે કહ્યું, " દોરત, ફૂંકવામાં કંઈક સંયમ રાખ. ખુબજ ફૂંકવાની ટેવથી તો મેં જગતની સુંદરમાં સુંદર રમણી ગુમાવી છે. "

" દોરત " ડીઝરાયલીએ દર્શાવે કહ્યું, " તારો અનુભવ તો એમ યુગને છે કે સીમાર એ નીલિનું સર્વશ્રેષ્ઠ પગથિયું છે. "

x

x

x

ડીઝરાયલીએ અબણ, આગેડ અને કદરૂપી શ્રીમંત રિપવા મીમીસ વીન્ડહામ સાથે લગ્ન કરવાનો નિર્ણય કરતાં લંડનમાં વિરમય ફેલાયો. તે અંતે ખુલાસો કરતાં ડીઝરાયલીએ કહ્યું, "મારા બધા મિત્રોએ પ્રેમને ખાતર લગ્ન કર્યાં છે. પણ તેમાં દરેક ક્ષણ છે. કેમકે તેમાંના અડધાએ પોતાની પત્નીઓને છૂટાછેડા આપ્યા છે અને બાકીના અર્ધો તેમની પ્રેયમીઓને સારી રીતે પીટે છે. એટલે હું તો પૈસાને ખાતરજ લગ્ન કરવાનું પસંદ કરું છું, કેમકે તેમાં નકકર સોનાના પત્નીસ હજાર પાઉંડ પહેલેથીજ ખીસામાં મૂકવાના હોઈ ક્ષમાનો કોઈ પણ સંભવ નથી. "

જેની બે હજારમી જયંતી નજીક આવી છે તે—

સમ્રાટ વિક્રમ અને વિક્રમ-સંવત

જોશીલાલ ત્રિવેદી

બ્રમજનક પ્રસ્તાવ

ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસના સંશોધકોએ ગણિતવિશારદ અને ન્યોતિયનિપુણ પ્રાચીન આર્ય પ્રજાને તેમના એક મહત્વના છતાં કલ્પિત વિધાન વડે મદાન અન્યાય કરેલો છે. એ ઇતિહાસ-સંશોધકોએ પોતાના વિધાનથી એવો જામ ઉત્પન્ન કર્યો છે કે, જાણે પ્રાચીન આર્ય પ્રજા કાળ-ગણનામાં અને ખગોળજ્ઞાનમાં અજ્ઞાન હતી, એ પ્રજાની કાલગણના જાણે ગણકના ખેડ જેવી હતી. આપું અચૂકત વિધાન તે છે. સ. પૂર્વેના પ્રથમ સદ્કામાં યજ્ઞ યજેલા વિક્રમાદિત્યે સ્થાપેલા વિક્રમ સંવતનો યજ્ઞ તે પછી લગભગ ચારમો વર્ષ બાદ યજેલા શુભવંશના ચંદ્રગુપ્ત બીજાને આપવા આવતમાં થયેલું છે. નવાઈની વાત તો એ છે કે, પાશ્ચાત્ય સંશોધકોએ ફેરવેલા આ બ્રમજનક પ્રસ્તાવને 'આત્મચક્ર' માની અન્ય ભારતીય વિદ્વાનોએ પણ સ્વીકારી લીધો છે.

અત્રંતીપતિ ગદ્બોધવંશી વિક્રમાદિત્યે શકલોકોનો સદ્કાર કરી ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં પોતાના રાજ્યાભિષેક સમયે વિક્રમ સંવતની સ્થાપના કરેલી છે. આ વિક્રમ સંવતની કાલગણના ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ ના સપ્ટેમ્બરની તા. ૧૮ મી અને શુભવંશી થયેલી છે અને તે પછી વિક્રમ સંવત આજ-પૂર્વે કાલગણનામાં વપરાતો આવ્યો છે.

ચંદ્રગુપ્ત બીજા અને વિક્રમ-સંવત

ચંદ્રગુપ્ત બીજા (ઇ. સ. ૩૭૫ થી ૪૧૪) વિક્રમાદિત્યનું ગિરુદ ધરાવતો હશે તે વિષે શંકા નથી, પણ એટલાજ ખાતર અને તે એક પરાક્રમી રાજા હોવાને લીધે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ થી ચાલતો આવેલા વિક્રમસંવત તેણે ચલાવ્યો એમ કહેવું એ ખૂબભરેલું છે. આ વિષે સામાન્ય ભુદ્ધિથી નિષ્કાર કરતાં પણ નીચેના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે:

૧. ચંદ્રગુપ્ત બીજા પોતાના નામનો સંવત ચલાવે તો ઇ. સ. ૩૭૫ થી તેની શરૂઆત ન કરતાં ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ સુધી પાછળ જઈને પોતાના સંવતની શરૂઆત શા માટે કરે ? મતલબ કે ઇ. સ. ૩૭૫ માં વિક્રમસંવત ૧ ન લખતાં વિક્રમ સંવત ૪૩૧ લખાવા માટે એ શું સંભવિત છે ?

૨. આર્ય પ્રજા પ્રાચીનકાળમાં વેદો રચાયા તે કાળથી કાળગણનામાં નિપુણ હતી. ખગોળજ્ઞ 'જેઠું' નામ પ્રાચીન આર્યોને હતું. વળી ઇ. સ. પૂર્વેના પ્રથમ શતકમાં 'ગર્ગીયાર્ય' ને જેવા ન્યોતિર્વિદો યજ્ઞ ગવા હતા. આથી કાલગણનામાં તે ખગોળમાં નિપુણ આર્ય પ્રજા ઇ. સ. ૩૭૫ ના ચરસામાં જે સંવત ચલાવે તેને એકદમ ૪૩૧ ના અંકથી શરૂ કરે—તે પણ ખાસ કારણ પિતા—એ શક્ય છે ? શું આર્ય પ્રજા સંવતનું કાલગણનામાં કેવું મહત્વ હતું તે બિલકુલ સમજતી ન હતી, તેથી આમ બન્યું ?

૩. જે ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ પોતાની પહેલાંના કાળથી (ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ થી) ચાલતાં આવેલા કોઈ બીજા સંવતને અપનાવી લીધો હતો, એમ દલીલ કરવામાં આવે તો પછી તે પ્રથમનો ચાલતો

આવેનો સવન ગંભીરવર્ગી વિક્રમાદિ રોજ હોનો એમ માનવામાં શુ હકન છે ?

જમનાં કારણો

૧. સ શોધકોને આવો જમ મેલવાનુ એ / મુખ્ય કારણ / તે એજ કે જમા-અગિયારમા મેકાની પૂર્વે વિક્રમનો સવન નપરાનો ન હતા એમ આ સ શોધકોએ માની વીડુ હતુ સ શોધનનુ કાર્ય કદી સ પૂર્ણ ન થઈ શકે તેનુ અન્ય કારણનાશુ ઇ છતાં આ અતિ હિમાદી નિદાનોએ મોતાના જાણવામાં જે ન આશુ તે દુનિયામાં અસ્તિત્વમાં જ નથી એમ માની વીડુ વિક્રમ સવનનો ઉપયોગ જમા મેકા પહોંચા થતો હોવાના પેળે કે આશરો તે વખતે ન મળ્યા એને શ્રી ગમેશચંદ્ર દત્ત જેવા ભરતીય વિદ્વાને પણ વિક્રમ સવન તે પહેલાં પ્રચલિત નહિ હતા-૨૫૫૫/૧ નહિ હોય એમ માનુ પશ્ચિમીએ મેકાક હમા વગમજ રો હવત ૧૧ થી વસી મેકા પુખ્તમેકા વિક્રમાદિત્વને તેમણે કપિત માની લીરા

દત્તકથાઓ (Traditions) ને નમી ગઈ તેના ૧૫મા સ શોધકોને ૧૬ મહુ તિયાર કરતા જેવો હોય છે તથાઓ વિના પ્રમુખ પ્રચારમાં નથી આવતી વિક્રમ સવનની સામનમાં તે વિક્રમની દત્તકથાઓની સાથે સાથે જોડાઈ ગયો વિક્રમસવનનો ન જુરો સમન તેવા પુરાનો વિદ્યમાન હોય છતાં આજો મીની દેખાદોડીથી પાશ્વર સ શોધકોની નાતને પુટિ આપવામાં ભારતીય વિદ્વાનો પણ પાછા ન પડ્યા પાછળથી જમા દશમા મતદારી ૫૫મા વિક્રમ સવનનો પ્રચાર હોવાના પુરાવા મળી આ ના ત્યાર પણ આ સ શોધકોની આખ ન જોડી ગા બાઉ દાઢ અને સર કી ગદામના વખતમાં વિક્રમ સવનનો વડનામાં રહેતા ગિનાને ૧૫ સ ૭૧૪ નો મળી આ મે હોય x પચ પાછળથી તેના કરતાય જૂના વખતમાં વિક્રમસવનનો ઉપયોગ થયતા નેમો ઉપનમ્થ થયા છતાં સ શોધકોએ ઈ સ પૂર્વે પછમાં થઈ ગયેના વિક્રમાતિત્વને તે કદિત્વજ મહેવા દીધો તેમણે હવે પાછા પડી ઈ સ ૩૭૫ થી ૪૧૪ પાંત થઈ ગયેતા પ્રતાપી ચદ્રુમ ખીજને વગર કાગે શકારિ વિક્રમ બનાવી દીધા વાસ્તવિ રીતે આ ચદ્રુમ ખીજે ઉંઠ વિક્રમા દિય ખીજે ક્ષત્રપવિજેતા હોય, ગઠવિજેતા ન હોય પણ ચૂંચવાયેલા વિદ્વાનોએ અસન વિક્રમો સાચો માનવાને બદલે ચદ્રુમ ખીજનુ એણુ પકડી લીધુ અને તેને વિક્રમસવનના આપ વિક્રમાતિ તર્કકે ગોપી દીધા

નવીન પુરાવા

પણ હવે વિક્રમ સવનનો જૂના વખતમાં (સર કી ગદામ વગેરના જાણવામાં ન હતુ તે રીતે) નપરાશ થતો હોવાના પુરાવા ઠંક ઠંકણે મળી આવ્યા છે દાખના તરીકે શ્રી કન કુગની નામના ગુર્જર નૃપતિનો અભિસ-લેખ સવન ૩૮૦ ગોને ૬ સ ૪૭૬-૩૭ ના મળી આવાની જહેરાત ની જીવજી મોદીએ રોં પહેલા કરી હતી તે ધ્યાનપાત્ર બને છે +

પણ ઈ સ ૩૭૫ મા ચદ્રુમ ખીજે ધર્મજો હોયો ગોને આ નેખ તે પડીનો હાથ ચદ્રુમ ખીજે વિક્રમ સવનનો સ્થાપન ન હોય એમ સામિતી આપવાના નામમાં તે સ ૧૫ પુરાવા ૨૫ નીવડે તેમ ન હતુ તેને માટે તે ચદ્રુમ ખીજના અભિત્તવ પહેલાના વિક્રમ સવન ૧૧ શિના નેખોની આવરવકતા હતી અને તેવા લેખ અનામાએ મળી પચુ આવા છે ગોને ૧૬ ચદ્રુમ

x જુઓ આર્ચીઓલોજીકલ રીપોર્ટ ૨ એ ૧૯૬૧ ઉપર ડે બાઉ દાઢએ આપેલા દવાનો

+ જુઓ ૧ ક્ષત્રિ પ્રકારા પુ ૭૬ સુવાગ ૧૯૮૦ નો વધારો ૧ ૩૨-૩૩

ખીજને માથે ચક્રારિ ચિહ્નમાદિત્વના કાર્યનો તથા વિક્રમ સંવતના સ્થાપક તરીકેનો યશ વધુવાર ઠાપી બેસાડેલો રહેવા દેવો હિચિત નથી.

દાસી હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયના અધ્યાપક ડૉ. એ. એસ. અલ્લેકરને તાજેતરમાં કેટલાક શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો મળ્યાં છે. x તેમાં સૌથી મહત્ત્વનું તામ્રપત્ર વિક્રમ સંવત ૨૨૩ નું મળી આવ્યું છે. તે તામ્રપત્ર માળવાના કોઇ રાજનું છે અને તે રાજનું નામ તેમાં જોડી ગયું છે, પણ તેના પિતાનું નામ તેમાં છે. આ રાજ્યએ શકેને હરાવીને પોતાની સ્વાધીનતાની રક્ષા કરી હતી. આ તામ્રપત્રના લેખથી હવે એ સાબિત થાય છે કે ગુપ્ત રાજ્યનો પહેલો પણ ભારતમાં વિક્રમ સંવત પ્રચલિત હતો, અર્થાત વિક્રમ સંવતનો પ્રવર્તક વિક્રમાદિત્ય ગુપ્તરાજવંશની પહેલી યજ્ઞ મયાનું સિદ્ધ થાય છે.

આ તામ્રપત્રના લેખથી, ખરેખર ભારતીય ઇતિહાસના સંશોધનમાં એક મહાન ક્ષતિકારક પુરાવો ઉપલબ્ધ થાય છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં મર્દનીય વિક્રમાદિત્ય યજ્ઞ ગયો છે અને તેણે શકેનો ત્રાહાર કરી વિક્રમ સંવત પ્રવર્તાવેલો છે એ વાતને ઉપરોક્ત લેખથી સમજા દેકો મળે છે.

ઉપસંહાર

આ મર્દનીય રાજવંશના ઇતિહાસને લગતી હકીકત ડૉ. ત્રિભુવનદાસ શાહે નવા રચેલા "પ્રાચીન ભારતવર્ષ" ભાગ-ચોથામાં વિસ્તારથી આપેલી છે અને તે હવે સંશોધકોને મારે વધુ ધ્યાનપાત્ર થઇ પડશે, એમ કાગે છે. આ જ ગ્રંથમાં ડૉ. શાહે વિક્રમ સંવતના સ્થાપક સંખ્યા વિનંતન ચર્ચા કરેલી છે તેને પણ ઉપરોક્ત તામ્રપત્રના લેખથી સમજા પુષ્ટિ છે.

મર્દનીય વિક્રમાદિત્યે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં દાક્ષિણ મહાપ્રદમાં શકેને હરાવ્યા તે વિષયને ગૂંથીને આ લેખકે "સમ્રાટ વિક્રમ" નામની ઐતિહાસિક નવલકથા લખેલી છે. તે નવલકથાના પ્રસંગોને પણ આ નવીન લેખથી પુષ્ટિ મળે છે. અલગત, ડૉ. અલ્લેકર પોતાના તામ્રપત્રો પ્રસિદ્ધ ન કરે ત્યાંસુધી આ ગ્રાંથમાં અતિમ નિષ્પૃય તો નહિ યજ્ઞ શકે, પણ હવે "વિક્રમ સંવતનો સ્થાપક કોણ?" એ પ્રશ્ન સંશોધકોએ નવેસર વિચારવો પડશે એમાં શંકા નથી.

વિક્રમ સંવતને હવે ૨૦૦૦ વર્ષ પૂરાં થવાની થોડી જ વાર છે. એ પ્રસંગે ખરા વિક્રમાદિત્યને ઓળખીને સાઈ હિન્દુસ્તાન તેની બેદનગરની સ્મૃતિ ઉજવી, તેના મહાન જીવનમાંથી પ્રેરણા મેળવે એ આવશ્યક છે. એક સાહિત્યકારે આ બદલ અગાઉ સૂચના કરી હતી પણ તે ખરાખર સમજમાં નેવાઈ નથી. જેથી આ રથને ફરીવાર અમે "ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ"ને તથા "ફાર્ગસ ગુજરાતી સભા" જેવી સંસ્થાઓને આ ભારતીય મહાવીરનો ૨૦૦૦ મો સ્મારકદિન, અન્ય પ્રતિની પરિપક્વતા તથા સંસ્થાઓનો સદકાર માગી ભારતભરમાં ઉજવવા પ્રવૃત્તિ કરવા સૂચના કરીએ છીએ.

"ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ" આવા મહાન હિસવનો પ્રતાપ સમગ્ર ભારત સમક્ષ મુકી જરૂર પોતાનો ઉ.સાદ અને વિશિષ્ટતા જતાવી આપશે, એ આશા અસ્થાને નથી.

માનવીના મૃત્યુનાં મુખ્ય કારણો જ છે: પ્રથમ કુદરતની સંહારવીલા, બીજું માનવીની પોતાની સંહારવૃત્તિ, ત્રીજું વિધાતક રાજ્યન્યવસ્થા, ચોથું દુર્ગુણો, પાંચમું અકસ્માત અને 'જીકું' આયુષ્યની પૂર્ણાકૃતિ. તેમાંથી કુદરતની સંહારવીલા બૂક'પ. જવાહામુખી, રોગચાળો, જળમંડપ, દુષ્કાળ આદિ રૂપમાં દેખા દે છે અને તે માનવજાતના ઢપ ટકાનો ભોગ લે છે. માનવીની સંહાર-વૃત્તિ મુદ્દ, ખૂનરેણ વગેરે સ્વરૂપમાં પ્રકાશે છે અને પ્રાન્તનો વીશ દશ જેટલો વર્ગ તેનો ભોગ અને છે. વિધાતક રાજ્યન્યવસ્થા કે મુલામીમાં બળમગે, આપ'મત, ચોપણ અને રક્ષણનાં સાધનોની ઉણપ આદિ કારણે પ્રાન્તઓનો વીશ દશ વર્ગ અકાળ મોતને વરે છે. અર્નાતિ, ચારિત્રહીનતા આદિ દુર્ગુણોને પરિણામે નીપજતા એવી રોગો અને એ રોગોની વંશપરંપરા માનવજાતના વીશ દકાનો ભોગ લે છે. પ્રાન્તઓનો ત્રણ ટકા જેટલો ભાગ આગ, જળ, ધત્તો આદિના વિશિષ્ટ કે ખીજ સામાન્ય અકસ્માતોમાં હોમાય છે. અને આ બધા અપભવ પછી માનવજાતનો માંડ એ ટકા જેટલો વર્ગ એવો રહે છે કે જે આયુષ્યની પૂર્ણાકૃતિ થવાથી શાંત મૃત્યુને વરતો હોય.

દરેક વસ્તુને એ પાસાં હોય છે તેમ આ સંહારવીલાનાં પણ દેટલાક ભાગદારી પરિણામ હોય છે. પણ પ્રધાનતઃ તો તે માનવજાતના ૯૮ ટકાનો અપભવ જ છે. એ અપભવપૂર્ણ અટકાવો કે ઓછો કરવો હોય તો સૌથી પ્રથમ તેનો લપાનક દતિહાસ જાણવો જોઈએ, તેનાં કારણોનો વિગતવાર અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને એ કારણોનું શક્ય હદે નિવારણ કઃપુ જોઈએ. તેમાંથી સૌથી પહેલાં આપણે કુદરતની સંહારવીલાના પ્રથમ નેત્રસમા બૂક'પનું અવલોકન કરી જઈએ.

પૃથ્વી ઉપર પથરાયેલા બૂક'પ તથા જવાહામુખીના મૂળ પર્વતો અસંખ્ય છે. એકલા પેસીફીક મહાસાગરમાં વીખરાયેલી હાલતમાં હાલતા ચાલતા ૩૦૦ થી વધારે જવાહામુખીઓ છે. જવાહીપમાં કુલ ૩૮ જવાહામુખી પર્વતો છે. અને જપાનમાં તો તેની એટલી બધી સંખ્યા છે કે જપાન તો જવાહામુખી પર્વતોની જન્મભૂમિ જ ગણાય છે. તે બધામાં વધારે અગત્યના ને નોંધપાત્ર પર્વતો પૃથ્વીની સપાટી પર નીચે પ્રમાણે છે:

કાંચનગંગા (જિ'ચાઇ ૨૮૧૭૮ ફીટ), ધવલગિરિ (૨૮૦૮૦), હિંદુકુશ (૨૦૦૦૦), ટેન્ગંગા (૧૩૬૫), મોનાલોઆ (૧૩૧૨૦), મા. સે. દલિયાસ (૧૬૮૬૦), મા. ફેર વિધર (૧૪૬૩૨), માહુડ (૧૫૫૦૦), જોરલો (૪૨૬૫), મોયોકેની પટલ (૧૭૭૨૦), આગુઆ (૧૫૦૦૦), સ્પીએરાઓ (૨૧૪૧૪), એન્ડીસાના (૧૯૧૩૭), આકોન્કાગુઆ (૨૩૬૧૦), હંકસા (૫૨૧૦), એટલાસ (૧૧૪૦૦), માઉન્ટ બ્લેક (૧૫૮૧૫), વિસુવિયસ (૩૬૪૭), એટના (૧૦૮૭૪), કોલીમાન્ગરો (૨૦૦૦૦), એથુસ (૧૮૪૬૩), આરાસટ (૧૬૦૫૦), ડેમાવેન્ડ (૧૪૬૭૫), ઇબોન (૮૨૩૬), મેલેય-બુગીન (૧૭૭૮૦), કસ્યુમુરકાગ (૧૫૦૦૦), જોરીયસ (૧૨૩૬૭), એમોટ (૮૮૪૦). આ પર્વતોમાંથી કેટલાક બૂક'પના મૂળ પર્વતો છે અને કેટલાક જવાહામુખી પર્વતો છે.

જપાનમાં સૌથી વધારે બૂક'પ થાય છે. આખો જપાન દેશ બૂક'પના પર્વતો તથા જવાહામુખી પર્વતોથી ભરેલો છે. ઇ. સ. ૬૮૪-૮૫, ૧૬૧૨ અને ૧૭૦૭ માં 'ઓશિમા' દ્વીપમાં ભવંકર બૂક'પો થયા હતા. ઇ. સ. ૧૮૫ માં 'ક્યુઇ' દ્વીપમાં એક બૂક'પનો આંચકો લંગતાં આખો જપાન દેશ હચમચી ઊઠ્યો હતો. આ બૂક'પની લગભગ ૫૦૦૦૦ માણસો મૃત્યુ પામ્યાં હતાં. ઇ. સ.

૧૮૯૧ ના ઓક્ટોબર માસમાં 'નિર્દિન' દ્વીપમાં ભૂકંપ થતાં ૮૪૦૦૦ મકાનો અને ૧૦૦૦૦ માણસોનો નાશ થયો હતો, તથા ૩૦૦૦૦૦ ઉપરાંત માણસો ધરતાર વગરનાં થઈ ગયાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૯૪ માં થોકોલામાં ભૂકંપ થતાં ભારે ખુબારી થઈ હતી, ને લગભગ એ કરોડ રૂપિયાનું નુકશાન થયું હતું. ઇ. સ. ૧૮૯૯ માં 'કામાઈચી' નામનું એક નગર ભૂકંપનો સંપૂર્ણ ભોગ બન્યું હતું. એ સમયે ત્રણ દિવસમાં ઉપરઉપરી ૧૫૦ ભૂકંપના ભયંકર આંચકાઓ લાગ્યા હતા. ૨૦૦૦૦ ઉપરાંત માણસો સમુદ્રની લગતીનાં મેન્નમાં તણુધને મૃત્યુ પામ્યા હતા. આખા જાપાનમાં એ સમયે ચાર મહાન આંચકાઓથી હોન્શીયુ અને શીકોકી દ્વીપોમાં અસંખ્ય માણસો મૃત્યુ પામ્યા હતા. કાપડની ફેટલીક નાની મીનો જમીનદોસ્ત થઈ ગઈ હતી. મકાનનાં ફેટલાંક બાપરાંઓ ૬૦ ફુટ કરતાં વધારે ઝાકાસમાં કાંચે ઝડપાં હતાં. ધરતીમાં પ્રચંડ તીરહો પડી ગઈ હતી. 'હોન્ડુ' માં આવેલા પ્રસિદ્ધ 'ફુજીસાન' જ્વાલામુખી પણ તેટલાજ એસથી ફાટ્યો હતો. જાપાનમાં ફોથી પ્રથમ ભૂકંપ ફુજીસાન પર્વતમાંથી જ થાય છે. આ પર્વત જાપાનના ધરતીકંપનું મૂળ સ્થાન છે. સને ૧૬૨૩ માં આખા જાપાન દેશમાં ભયંકર ભૂકંપ થયો હતો. ટાઈપો અને થોકોલામાં બંને શહેરો સંપૂર્ણ નાશ પામ્યાં હતાં. છેલ્લાં 'પેસા' વર્ષમાં જાપાનમાં કુલ ૧૦,૦૦,૦૦૦ મનુષ્યો ભૂકંપનો ભોગ બન્યાં છે.

ઇ. સ. પૂર્વે ૪૨૫ માં ભૂકંપના એક આંચકાથી 'યુનિયા' નામક એક દ્વીપ સમુદ્રમાંથી બહાર ઉપરી આવ્યો હતો. પુનઃ ૪૦૦ વર્ષ પછી સમુદ્રમાં સમાઈ ગયો હતો. ૩૦૦ વર્ષની જગસમાધિ પછી તે પાછો ઉપર આવ્યો હતો. આ દ્વીપનું આ પ્રમાણે નિરંતર ચાલ્યાગ કરે છે.

ઇ. સ. ૧૭૫૫ માં પોર્ટુગાલના મુખ્ય શહેર સિરબનમાં ભયંકર ભૂકંપ થયો હતો. આ ભૂકંપે લગભગ ૫૦,૦૦૦ મનુષ્યોને બળ્લમાં દાટી દીધાં હતાં. સિરબન શહેર તો નાસજ પામ્યું હતું. આ ભૂકંપથી ઓપોટો, કોમ્બ્રાસ અને સાગા શહેરની પણ ભારે ખુબારી થઈ હતી. 'સેન્ટ્યુએસ' તો તદ્દન ઢટનપટન થઈ ગયું હતું. રપેનમાં આવેલા માસાગાનો પશ્ચિમી ભાગ જમીન-દોસ્ત થઈ ગયો હતો. મોશીકોના ફેનગરનો અંધાં ભાગ ખસ થઈ ગયો હતો, અને ૧૨૦૦૦ માણસો મૃત્યુને આધીન થયા હતા. આયિપેલેગો સમુદ્રમાં આવેલા 'મિટીસાનિસ' દ્વીપમાં લગભગ ૨૦૦૦ મકાનો અને ૫૦૦૦ ઉપરાંત મનુષ્યોનો નાશ થયો હતો. પ્રકૃતિની એ લખાનક સંહારલીલા નિહાળાને વોલ્ટર હથ્થરમાંથી શ્રદ્ધા યુમાતી દઈ નારિતક બનેલો.

સને ૧૮૧૨ માં દક્ષિણ અમેરિકાના ચીલી દેશમાં ભૂકંપ થતાં તે દેશનો સમગ્ર દરિયાકિનારો સો માઈલના વિસ્તારમાં ત્રણ ફૂટ ઝીંચો ઊપરી આવ્યો હતો. ૧૮૮૨માં ત્યાં પુનઃ ધરતીકંપ થતાં દરિયાકિનારાની જમીન ઘણા માઈલ સુધી ફરી ૩ થી ૫ ફૂટ ઝીંચી થઈ ગઈ હતી, અને કાંઠા નુકકના દરિયાના ભાગ પરથી પાણી પાછું ફરી ગયું હતું. ઇ. સ. ૧૮૨૨ માં વાલપારેસો શહેર ભૂકંપથી ત્રણ ફૂટ ઝીંચુ ઉપરી આવ્યું હતું. ૧૮૩૧ માં ભૂકંપના આંચકાથી સીરીલી દ્વીપ પાસે કિનારાથી થોડેક દૂર એક નવોજ દ્વીપ દરિયામાંથી ઉપરી આવ્યો હતો, અને પુનઃ ભૂકંપના મીઠા આંચકાથી સમુદ્રમાં પેસી ગયો હતો. એજ વર્ષમાં એ દ્વીપે પાછો સમુદ્ર પર દેખાવ દીધો હતો. ઇ. સ. ૧૮૩૫ માં ભૂકંપના એક આંચકાથી 'સાન્ટામેરિયા' નામનો દ્વીપ આઠ ફૂટ કરતાં વધારે ઉપરી આવ્યો હતો. અને ૧૮૩૯ ના ભૂકંપથી લિમુસ દ્વીપની પણ એ દશા થઈ હતી. ૧૮૨૪ માં દક્ષિણ અમેરિકાના પ્રચંડ મહાસાગરવાળા કિનારે ધરતીકંપ થતાં એક દ્વીપ ઉપરી આવ્યો હતો, અને તે જ સમયે જાપાનમાં એક મોટો ટાપુ દરિયામાં ફૂંચી ગયો હતો.

૪ સ. ૧૮૭૮ ના જન્યુઆરી અને જૂન માસમાં ન્યુ હેમ્પશિરમાં ભૂકંપનો એક જખરો આવ્યો. આવવાથી અમુક કિનારો તથા જાગ આગળની જમીન નીસ કુદાં ગઈ ઉપરની આની હતી થયું વહાળો અને માનમિશ્કતનો આથી નાશ થઈ ગયો હતો. એજ વર્ષના ડિસેમ્બર માસની ૨૭ મી તારીખે આઈસલેન્ડમાં આવેલો 'દેકવા' જ્વાલામુખી પર્વત ફાટ્યો હતો. તે સમયે મોટા ધડકા ફફડે સંભળાયા હતા અને ભૂકંપના ત્રણ જખરો આવ્યા હતા વાગ્યા હતા તેકવા પર્વતની ઉપર દિશા તરફથી મહાભારે ભડકા દેખાયા હતા. વગબગ જાનીનમી મારે સુધી એ જ્વાલાઓ ચાતુ ગઈ હતી, પણ ધીમે ધીમે તેનું જોર નરમ પડી ગયું હતું.

તે જ વર્ષના મે માસમાં કોન્સ્ટાન્ટિનોપોલમાં ભૂકંપ થતા આસપાસના ગામડાઓમાં ભારે વુકશાન થયું હતું. આવે ભૂકંપ તુર્કીમાંને કદી અગાઉ અનુભવ્યો નહતો ઇતિહાસગના તમામ મકાનો જમીનકેરત થતા દેટવાક માણ્યો છવતા દટાઈ ગયા હતા. કોન્સ્ટાન્ટિનોપોલ શહેરની પણ ખાનાખરાળી થઈ હતી જે સમયે ભૂકંપનો આવકા લાગ્યો તે સમયે સમુદ્રમાં એટલો બધો વલન ધ્રુકયો કે સમુદ્રમાં લાગે ૧૧ વડાના રાજ્ય સમુદ્રમાં પૂમવા માડેલા

૫ સ. ૧૮૮૦ માં ઓઢિદ્રવામાં આવેલા વિષેના નગરમાં ભૂકંપનો એક આવકો આવવાથી પામે આવેલું 'આગમ' શહેર ખતમ થઈ ગયું હતું અને એ નગરનો એક પણ માણ્યુ છવ ૧૧ પામ્યો નહોતો એજ વર્ષના જુલાઈ માસમાં કોનીપાર્ઝન કોપમાં આવેલા 'મનિના' નગરમાં દેટવાક દિવસ મુધી વાગવાગટ ભૂકંપના આવકાએ આવ્યા હતા આ ભૂકંપથી ત્રણ મકાનો તૂટી પડ્યા હતા અને આસપાસના પ્રાંગણમાં વગબગ પાવ દબર મનુષ્યોએ જનન ગુમાવ્યા હતા.

૬ સ. ૧૯૦૬ માં વાશિંગ્ટોન અને સાન્જાન્નીકોમાં એક પ્રચંડ ધરતીકંપ થતા હતા બંને નગરો તારાજ થઈ ગયા હતા અને એક વા સરીકામજ મગજ પામનાની સંખ્યા ૫૦૦૦૦ ની હદે પહોંચી હતી ૧૯૦૭ માં જમૈકામાં અને ૧૯૦૮ માં મર્ડીનામાં પણ ધરતીકંપના એનાજ લાવાનક આવકા વાગ્યા હતા.

૧૯૧૧ ના એપ્રિલમાં મેક્સીકોમાં થયેલા ધરતીકંપથી કોલિમ નગર તેના સમગ્ર બધાજ નિવાસીઓ મરે નાશ પામ્યું હતું અને કોલિમ જ્વાલામુખીમાંથી લાનામળી સરિતાઓ વહી હતી. અને તાન્તેતમાં-૧૯૧૧ ના ડીગ નરની સત્તની તારીખે ફોર્મોસામાં થયેલા ધરતીકંપે હનગે મકાનોના નાશ સાથે મસો માણ્યોના પણ પ્રાનવીયા છે

દિન્દુરતાનમાં પણ અગ્નિસાગ ભૂકંપના આવકાઓ લાગ્યા કેર કે.

૭ સ. ૧૮૧૬ માં કન્ઝમાં ભયકર ભૂકંપ થતા 'જૂજ' ગોરના ધણાખરે લાગ નાશ પામ્યો હતો. આ ભૂકંપની અમર કાવિયાના ગુજરાત અને દિલ્હી દિન્દુરતાનમાં પણ થતા પામી હતી અમદાવાદની ધણી પુરાણી મરિજ્ઞેના મીતારાઓ ડગમગી રેડ મગડી પડ્યા હતા દેટવીક ઐતિહાસિક કમારનોમાં પણ ચીન તથા તીરાડો પડી ગયા હતા બિંદુ નાંના મુખના જમણા ફાટા પાસે 'સિન્દ્રી' નામનું એક શહેર તથા તે શહેરનો પ્રસિદ્ધ કદનો અરની સમુદ્રને તળિયે જઈ બેઠા હતા કન્ઝના રણ પામેના ૨૦૦૦ ગોરસ માધ્ય જોડવા નિસ્તારનો દેટવીક લાગ ૧૨ થી ૧૫ કુ જમીનમાં સન્ધી ગોા હતા કન્ઝના રણ પામે ૫૦ માધ્ય વામો અને ૧૫ માધ્ય પામેના વગબગ ૨૫ કુદ ગિયાદયાઓ એક દેકગ જમીનમાંથી બહાર ૧૩ ૧૧ આવ્યો હતો. વે આ દેકગ ઉપરની આવ્યો ન હોત તો કન્ઝના રણમાં ધમી આપું સમુદ્રનું પાણી વસનીરાળા પ્રદેશને પાવમાવ કરી નાખત ૧ આ જ દારણથી કન્ઝના મોઢાએ એ ઉપકારી મકનને 'અદવામધ' એટલે કે 'ધજર નાધેનો બધ' એવું નામ આપું હતું ૧ 'અદવામધ' દેકગ આજે પણ અચળ હોતા છે.

૧૮૮૧ ના જન્યુઆરીમાં હાલિયાવાડમાં આવેલા જોનોના પવિત્ર તીર્થધામ પાંક્તિતાળામાં અને તેની દક્ષિણે દસ માહત્ર સુધી આવેલા પ્રદેશમાં ભૂકંપનો એક સખત આંચકો લાગ્યો હતો. પરંતુ શૈવળ પર્વત ઉપર આવેલાં જોનમંદિર આ ભૂકંપનો ભોગ થતાં બચી ગયાં હતાં.

૩૦ મી મે ૧૮૮૫માં કારમીરમાં ભૂકંપના કુલ ૮૦ આંચકાઓ લાગવાથી. ગારામુસા શહેર જમીનદોસ્ત થયું હતું. આ ભૂકંપ પણ દિવસ સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. કારમીરના એ ભૂકંપથી લગભગ આઠ હજાર મનુષ્યો અને પંદર હજાર નિર્દોષ પ્રાણીઓનો સંહાર થઈ ગયો હતો. ૭૦૦૦૦ થરો તૂટી પડ્યાં હતાં. ગારામુસાની આસપાસની જમીનમાં એવા તો ગીરા પડી ગયા હતા કે ધરતીમાં વહેતું પાણી કોઈ સ્થાનું હતું. એ ભૂકંપથી લગભગ કારમીરના અર્ધો જાન-દાનનો નાશ થઈ ગયો હતો. પદ્મ નામના ગામમાં ૧૩૦૦ વર્ષ પહેલાંનું એક બન્ધ બાદ મંદિર જમીનદોસ્ત થઈ ગયું હતું. એવોજ એક ખીન્ને ધરતીકંપ ૬. સ. ૧૯૦૫ માં કારમીરમાં આવેલી કાંગરાવેલી ખીણમાં થયો હતો, આથી લગભગ ૨૦૦૦૦ માણસો મૃત્યુ પામ્યા હતા, અને કેટલીક ઐતિહાસિક ઇમારતો જમીનદોસ્ત થઈ ગઈ હતી.

૧૪-જુલાઈ-મંગળવાર ૧૮૮૫ માં કલકત્તા અને તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં સવારના સાડા ૭ વાગ્યે ભૂકંપ થતાં કેટલાંક મકાનો જમીનદોસ્ત ગયાં હતાં. દુગલી નદીનાં નીર જમીન ઉપર આવ્યાં હતાં, અને નદીમાં જમીન ઉપરથી આવી હતી કેટલાંક સંગ્રામનાં પાણી દુગલી નદી સાથે મળી જવાથી ત્યાં મહાસાગર જેવો દેખાવ થઈ ગયો હતો. કલકત્તાથી અગિયાર માઈલ દૂર આવેલા શ્રીરામપુરમાં કેટલાંક માણસો મૃત્યુ પામ્યાં હતાં. ટાઉન હોલની બન્ને બાજુએ ભયંકર ગીરા પડ્યા હતા. રીંગજોઈમાં સણતું બગર તથા કેટલાંક મકાનો પાપમાલ થઈ ગયાં હતાં. એક મીસની મીમની નીચે ગળડી જતાં ત્રીણે રહેલા પંદર મનુષ્યોના પ્રાણ કીડી ગયા હતા. ભોગરામાં તો ૭ થી સાત મિનિટ સુધી ઉચાડિપરી ભૂકંપના લગભગ પાચસ આંચકાઓ લાગ્યા હતા. શેરપોરમાં લગભગ અઢાંજ મકાનો પડી ગયાં હતાં. નેટાર ખાતે એક રાગનો મહેલ પડી જવાથી ધન્ય મનુષ્યો ચમત્કાંત મળ્યાં હતા. મુશિંદાબાદમાં નવાજ સાહેબ-નાટ્યનો મહેલ, રાવલ મિષ્ટીસિંગનું મંદિર હાલાકિ જમીનદોસ્ત ગયાં ગયાં હતાં. દુગલીમાં આવેલો એક દેરી ગ્રંદરમે અણાવેલો મીનારો ગળડીને બૂચાડતો થઈ ગયો હતો.

સને ૧૯૩૪ ના જન્યુઆરી માસની પંદરમી તારીખનો ગિદારનો ભૂકંપ તો સો કોઈને પદ્ધિચિત છે. સને ૧૮૩૪ માં એવોજ એક મહાભૂકંપ ગિદારમાં થયો હતો, પરંતુ તે ૧૯૩૪ ના ભૂકંપ જેવો ભયંકર નહોતો! ૧૯૩૪ ના ભૂકંપની અસર અખિલ ભારતવર્ષમાં થઈ હતી. તે ભૂમિ-કંપથી પડતા, જગાદપુર, મોન્ગીર હાલાકિ સુદર શહેરોની ગગનચુંબી ઇમારતો જમીનદોસ્ત થઈ ગઈ હતી. હજારો મનુષ્યો મૃત્યુ પામ્યાં હતાં. ગિદારમાં કોઈ કોઈ સ્થળે પાંચ ફુટ ગરો ધૂળનો થર જામી ગયો હતો, પછલા શહેરનું એકેએક ઘર ભૂમિગ્રિત બન્યું હતું. લાગીરથીનાં નિર્મળ નીર પાંચેક મિનિટ પાતાગમાં પેલી પુનઃ ઉપર આવ્યાં હતા. એક સેકંડમાં એ ભૂકંપની અસર ૨૦૦૦૦ ચોરસ માહત્ર સુધી ફરી વળી હતી. અટમંદુ શહેર તો લગભગ તારાજ થઈ ગયું હતું. નોખાના મહારાજનો મહેલ પણ કુદરતનો કોપ ગળ્યો હતો.

તે પછી, ૧૯૩૫ ના મે-જૂન મહિનામાં જહુગિરનાના કવેરા શહેરમાં ધરતીકંપ થતાં તે શહેરનો ઘણોપરો ભાગ તારાજ થઈ ગયો હતો, અને માથાએ લગી જમીનમાં ગીરાડો પડી ગઈ હતી. તે ધરતીકંપની બીજા સ્મૃતિઓ દર પછ પ્રખ્યાત મનમાંથી દૂર નથી થઈ, ત્યાં તો કવેરામાં ફરી ધરતીકંપના આંચકા લાગ્યા છે.

મને ઘણી વખત પૂછવામા આવે છે કે મારી જિન્દગીના અમૂલ્ય વર્ષો હું કિંમતો નિવિધ પ્રાપ્તી શાસ્ત્રોના અભ્યાસમા શા માટે ખર્ચી નાખી છું ? આવા વિચિત્ર પ્રશ્નની પાછળ અમ્ય ધમ્મા જે છે કે પોતાની પ્રજા તેમજ સુરોપના ધણાખગ મરેાની પ્રજા હિંદના પ્રાચીન વિદ્યાભણારથી તદ્દન અજાન છે. વિદ્યાન મજુગો પણ હિંદને માટે-નિંદ કયા આવેતો છે, હિંદને મહાન એવેકજાન્ડે છત્યા, બગવાન શુદ્ધ જેવો કાષ્ઠ મહાત્મા ત્યાં થઈ ગયો છે, મમ આદ્ય ને આપુજ મ્હં જતો છે.

આવા વાતાવરણ અને અજોગોમા વેરોડા જ્યારે મને હિંદની અંકૂત આધ્યાત્મ અભ્યાસ પાછળ જીવન પસાર કરતાં જુલે, ત્યારે મને પાગલ માને એમા મને નવાઈ નથી લાગતી અને હું પણ એ મ જે કેમ નહોતું કેવળ અકસ્માતથી. સુરાપની ઘણીખરી ભાષાઓનું જ્ઞાન હોવાથી, મો એ ભાષાઓના મૂળમા અચુપ્રવેશ કરવાની પ્રિય થઈ ઘેરો અભ્યાસ ખાદ મને લાગ્યું કે સુરોપની મધી ભાષાઓનું મૂળ સમ્પ્રદામા છે પડી તો મે, વિદ્યાપીઠમા સંસ્કૃત ઉપરના વ્યાખ્યાનો નિમિત્ત રીતે આભગવાતુ શરૂ કર્યું મને માત્રમ પદ્ય કે સમ્પ્રદા, મારી ધારણા પ્રમાણે, હિંદુસ્તાનમા અત્યાર જોનાતી કે જાપાતી પ્રગતિ લક્ષ્યા નથી પણ ગ્રીક અને લેટીનની માફક પ્રાચીન ભાષા, અર્થશાસ્ત્રના ભાષાઓની માન્યતા તરીકે છે મે તેનો ખૂબ ખતથી અભ્યાસ કર્યો શરૂ કર્યો.

વિદ્યાપીઠના પુસ્તકાલયમાથી રામાયણ, મહાભારત, શાકુન્તલ, મુદ્રારાક્ષસ, મૃચ્છકટિક રંગના કૃત્ય, જર્મન અને ઈંગ્લીશ ભાષાતરો મને મળી શક્યા. એ બધા હું નિવિધિ આનંદથી પાતી ગયો.

મે જીજ્ઞા પુસ્તકોની તપાસ કરી, અને મારા હાથમા લગવાન કોઈવિધનું અર્થશાસ્ત્ર આપું પોતાની આડા નજી કરોડની પ્રજામાથી આવા અનુભવ અર્થશાસ્ત્રની પિઠાન માપત કે મારો હું રીંગમો માણ્યુ હતો. પોતાની ભાષામાં એક કોડી વિદ્વાનો હિંદના શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરતા હશે બગવાન કોઈવિધના અર્થશાસ્ત્રને હું પુન પુન વાંચી ગયો, અને આજના વાચનાથી પૂરો મનો ન થયો, એટલે મમ અંકૂતમાજ તેનો અભ્યાસ કરવા માટે મે મારા મરફૂતના અભ્યાસને વેગ આપ્યો.

આ અભ્યાસ જગા દહીન હતો પણ થોડા પરિશ્રમ ખાદ હું મળ સમ્પ્રદા પુસ્તકો વાંચવા લાગ્યો આ પુસ્તકો ઉપર તરીન પ્રદાગ પાસાતો મે નિર્ણય કર્યો. મારા પ્રથમ મિત્ર લાન્ડી અર્થશાસ્ત્રનો હતો. તેમા મે કોટિલ્પના અર્થશાસ્ત્ર ઉપનાત મનરમ્પતિ, રાતવદ્મપરમ્પતિ આદિ બાત નીચ કાલન-અથોતો આજના વાંચેનો મરામમા સમ્પ્રદાના વ્યાખ્યાનો ખડા, જાણના મમ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરતો અને મને મરફૂતનું અધ્યયન કરતો માટે નિમમ મે વિદ્યાપીઠ સમક્ષ રજૂ કર્યો તેમને મન આ વાતન પ્રદાન હતો વિદ્યાન અધ્યાપકો તો નાજુગ થઈ ગયા, કે હિંદમા શું

પ્રાચીન કાળમાં પણ આદ્ય વિકાસ પામેલું અર્થશાસ્ત્ર હતું? અમે તો એ વિશે કંઈ જાણતાં પણ નથી.

પરિણામે જોગેલોનિયન વિદ્યાપીઠની કાયદાશાસ્ત્ર અને વ્યવસ્થા (રાજ્યતંત્રની) શાખાના પદાતરીકે મારી, નિમજૂક કરવામાં આવી. મને આ નિમજૂકથી નવીન જોમ અને નૂતન પ્રેરણાં મળ્યાં. એક પણ રાત્રી એવી નહોતી જે મેં સંસ્કૃતના અભ્યાસમાં પસાર ન કરી હોય. પ્રાચીન ભારતના કાયદાશાસ્ત્રના નિષ્ણાત યવાનો મેં નિર્ણય કર્યો.

આ વિષય માટે, ભગવાન કૌટિલ્યનાં, મનુનાં, યાત્વલ્ક્યનાં, આપર્યભનાં, ગૌતમનાં, બુદ્ધ્યાનાં, બૃહસ્પતિનાં, નારદનાં, વશિષ્ઠનાં, વિષ્ણુનાં વગેરે પુસ્તકો જોઈએ. તે બધાં મેં એકઠાં કર્યાં. આ કાયદાનાં પુસ્તકો સ્મૃતિઓ તરીકે ઓળખાય છે. મેં તેમનો અભ્યાસ કર્યો અને યુરોપની ભાષાઓમાં તેમને ઉતાર્યાં. એકાદ વર્ષ પછી પ્રાચીન હિંદમાં લખેલો કાયદો કેવો હતો તેના ઉપર એક મનનીય નિગ્રંધ મેં લખ્યો. આ નિગ્રંધને પણ વિદ્યાપીઠ બહુ સારો આવકાર આપ્યો. પછી મેં હિંદના પ્રાચીન કાયદાશાસ્ત્ર ઉપર એક પુસ્તક કેકોની પોલીશ વિજ્ઞાનપીઠને લખી આપ્યું. મારા જીવનની આ સુખદ અને ધન્ય પળો હતી.

ધણા વર્ષના અભ્યાસ પછી હું સમજી શક્યો કે હિંદનાં પ્રાચીન શાસ્ત્રો કેટલાં વિવિધ અને વ્યાપક છે. એક ફ્રેન્ચ વિદ્વાને સાચું જ કહ્યું છે કે, “ ભારતવર્ષ એટલે વિજ્ઞાનની સર્વ શાખાઓ ઉપરાંત તત્ત્વજ્ઞાન, ભાષાશાસ્ત્ર, કાનૂન, રાજનીતિ, વૈદ્ય, જ્યોતિષ અને સમાજ-શાસ્ત્રની જગતી.”

હિંદના પ્રાચીન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની માત્ર એકજ શાખામાં સંપૂર્ણ નિપુણતા મેળવવા માટે મેં કાયદાશાસ્ત્ર એટલે સ્મૃતિઓના અભ્યાસને મારા ખાસ વિષય તરીકે સ્વીકાર્યો. આ અભ્યાસમાં સમાજશાસ્ત્ર અને રાજ્યશાસ્ત્રનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. હિંદનો પ્રાચીન કાનૂન જગતમાં અજોડ છે.

પ્રતિભાશાળી ‘ રામન લો ’ પણ હિંદના પ્રાચીન કાનૂન જેટલો જૂનો નથી, તેમજ તેટલો મુદ્દાસર કે વિશાળ પણ નથી. હિંદી કાનૂન કરતાં વધારે પ્રાચીન કાનૂનો કદાચ હશે, પણ કોઈ પણ કાનૂન તેના જેટલો સચોટ અને વ્યાપક નથી. હું ખાત્રીપૂર્વક માનું છું કે ભગવાન કૌટિલ્યના અર્થ-શાસ્ત્ર જેવું પુસ્તક તે સમયમાં કોઈ પણ રાષ્ટ્રની અંદર નહોતું. એના જેવું એક પણ પુસ્તક નહોતું કે જેમાં રાજ્યશાસ્ત્ર, રાજ્યતંત્ર, અને કાનૂન સંબંધેના અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે લાગુ કરવાનું સમજવડાનું હોય. આ એક જ પુસ્તક પ્રાચીન હિંદનાં શાસ્ત્રોના અભ્યાસ તરફ આકર્ષાવા માટે બસ છે.

એક જૂની કહેવત છે કે “ કબૂલ કરો, માન્ય રાખો અને તમે તેને ચાહશો ” મેં હિંદનાં શાસ્ત્રો અને આર્થ સંસ્કૃતિને માન્ય રાખ્યાં. આજે હું તેમને ચાહું છું. જે એવાં અમોઘ શાસ્ત્રો અને અજેય સંસ્કૃતિને માન્ય નથી. રાખતા તેમને માટે મને ચિંતા થાય છે. યુરોપનાં કરોડો માનવીઓ હિંદ માટે કશું નથી જાણતાં. એક દિવસ એ લોકો પણ હિંદની પિઞ્જન કરે અને જેમ હું તેને ચાહું છું તેમ તેને ચાહતાં રીખે !

એક હબર રૂપિયાની નોટ .

૨. ૫.

નવીનપુર સ્વચ્છ-સુધક કરખો ખરો પણ તે ગયા અડવાડિયા મુધી તદ્દન મુસ્ત હતો. હવે તે અનેક પ્રવૃત્તિઓથી યતનનાટ કરતો બન્યો છે-અને તેનું કારણ માત્ર એજ કે હરિલાલને હબર રૂપિયાની એક નોટ જડી !

ઓદિસે જતાં રસ્તામાંથી હરિલાલને નોટ મળી. હરિભાઈ અચકાતે દિલે ઓદિસે જતા હતા, કારણ કે દૂધાલાલ એન્ડ કું. નું કામકાજ મન્દ પડી ગયું હતું અને ગયા માસમાં કેટલાય કારકૂનોને છૂટા કરવામાં આવ્યા હતા હરિલાલને પણ નોકરી જતી રહેવાનો ડર લાગતો હતો.

ચાલુ જમાનામાં અનિશ્ચિતતાને લાગે પણ ધણીનાં મન અસ્વસ્થ થાય છે. અનિશ્ચિતતાના પરિણામે લાય ઉત્પન્ન થાય છે, આત્મશ્રદ્ધા ડગી જાય છે અને જીનઓની જોડેના વર્તનમાંથી ઉત્સાહ ઓસરી જાય છે. એ એક ઊંચ તેજશ છે, અને તે માણસની જિન્દગીના જીવન લાગો અડે છે ને માનવી જીવતાં મડદા જેવો બની રહે છે. હરિલાલ પણ આ રોગના લક્ષ્ય બન્યા હતા. તે નાહિમત બન્યા હતા, સમાજમાં લગવું તેમને ગમતું નહિ-અરે જાતના પડછાયાથી પણ તે ભડકતા.

પણ ખીસામાં હબરની નોટ પડતા તે અચ્છ બન્યા, ધરતી ધુળવતા પગલે ચાલવા માંડ્યા; જાણે પોને માસિક હોય તેમ ઓદિસમાં દાખલ થયા. શેઠ ઓદિસમાં આવેલા ન હતા એમ તેમને માન્ય પડ્યું ત્યારે તેમણે આજ્ઞા કરી, “ દૂધાલાલ આવે ત્યારે કહેજો કે ‘ હું હમણું પાછો આવું છું ’ મારે તેને કંઈ કહેવું છે. ”

પછી તે ઉત્સાહિત પગલે ‘ નવીન સમાચાર ’ના કાર્યાલયમાં દાખલ થયા અને નોટ જડ્યા વિગેની એક જાહેર-ખબર ધડી કાઢી, તેના અંતમાં રાફતી લખ્યું, “ માસિક હરિલાલને મળ્યું. ” જા. ખ. નો અડી રૂપિયા ખર્ચ થાય એમ જણાયું. હરિલાલ પાસે પૈસા ન હતા. તેથી ખીલ ઉધાર રાખવા કહ્યું.

“ ઉધાર રાખવા માટે માસિક અને તંત્રી યશવંતરાયને પૂછ્યું પડશે. ”-એમ કહી કારકૂન યશવંતરાયને પૂછવા ગયો, ને થોડીજ પળમાં પાછા ફરી તેણે હરિલાલને માનભરે કહ્યું, “ તંત્રી સાહેબ આપની મુલાકાત હજી છે. ”

હરિલાલ યશવંતરાયના ખંડમાં પહોંચ્યા. ત્યાં પ્રાથમિક શિષ્ટાચાર પછી યશવંતરાયે કહ્યું, “ તમે બધી હકીકત કહો તો હું તેને સમાચાર વિભાગમાં છાપીશ અને તમને જા. ખ. નો ખર્ચ ન થશે. બોલો, તમને શું મળ્યું ? હબર રૂપિયા રોકડા કે નોટોનું બંડલ ? ”

“ નહિ, નહિ, માત્ર એકજ નોટ-હબરની. હું તમને જતાવું છું. ” એમ કહેતાં હરિલાલએ ખીસામાં હાથ નાખ્યો. તંત્રીએ કહ્યું, “ નહિ, નહિ. હું તે જોવા માંગતો નથી. નોટના નંબર સિવાય ખીજ કોઈ રીતે તે ઓળખી ન શકાય. માટે હું તમને સલાહ આપું છું કે તમે કોઈને તે જતાવશો નહિ. નહિતર કોઈ નંબર વાંચી જઈ યાદ રાખી જીન કોઈને તમારા પાસે તે નંબર સાથે દહ્ક કરતો મોકલશે. માટે એ નોટ ગુપ્ત રાખો. હવે આગળ બોલો, તમને એ નોટ ક્યાંથી મળી ? ”

“મોટા બનરમાં, કોઇ મોટરમાંથી પંજુ બીડી ગઇ હોય !”

“જો કોઇ માલિક ન મળે તો આ પૈસાનું તમે શું કરશો ?”

“તો નિર્મળા સાથે લઇ કરીશ. મારા વિવાહ થયા છે. પણ દૂંઠા પગારમાં ઘર ન નિભાવાય, માટે લગ્ન માટે વિદ્વંસ કરતો હતો પણ આ પૈસાથી એ મુસીબત દળશે.”

“મજાનેની વાત. તમારો જન્મ આ જ શહેરમાં થયો ?”

“હા, પણ મારું સારું જીવન હું અહીં ગાળવા માગતો નથી.”

“કેમ, નવીનપુર શું ખોટું ?”

“એ તો શુદ્ધઓનો ક્ષેત્ર છે. ઘરડા બળે મુનિસિપાલિટીમાં બરાબ છે. તેઓ કીટ કીટ કામ કરે છે પણ અમને જીવાનિયાઓને સંતોષ થતો નથી. અમને તક મળે તો કોઇ પણ જીવાન અહીં ગોંધાઇ રહેવા ઇચ્છતો નથી પણ સાહસ માટે જહાજ જવાની તમન્ના છે.”

“સાહસ એટલે શું કહેવા ઇચ્છો છો ?”

“આ તમારું ‘સમાચાર’ એ પણ સાહસિક નથી. તમારી મોટર ટ્રોલીઓના વીમા લીધા વિના તે દોડવો નહિ એમ હું કહું તો તમે કહેશો કે હું વીમાની પોલિસી વેચવા માગું છું. પણ હું તમને કહું છું કે વગર વીમાએ તમે એ ફેરવો તે પંજુ ખોટું કરો છો.”

“અમારી ટ્રોલીઓના વીમા નથી તે તમે કેમ જાણ્યું ?”

“અમારી ઓફિસમાંથી. કુલાભાઈ એન્ડ કું.એ તમને વીમા માટે અનેકવાર કહ્યું પણ તમે તે લીધા નથી. તમે હંમેશા જવાબ આપ્યો છે, “ મને આપત્તિમાંથી ગરજતાં આવડે છે.”

“એમ !” તંત્રી બોલ્યા.

“હું જાણતો હતો કે તમને આ ગમશે નહિ પણ તમે પૂછ્યું એટલે મેં કહ્યું.” હરિભાઈ એમ કહી ત્યાંથી રસ્તે પડ્યા.

હરિભાઈને વિચાર થયો કે હનર રૂપિયા મદદા તે નિર્મલાને કહેતો જાઉં. તેથી તે તેને ઘેર ગયા અને એટલી ઉતાવળે આપી વાત કરી કે નિર્મલાને કંઈ સમજાયું નહિ: “તમને આજે શું થયું છે ? આવા બેચાકળા તો મેં તમને કદી બોલા નથી.”

“તું કંઈ સમજતી નથી. મને ઓફિસે જવા દે અને પંજી કુલાભાઈને એક બે સંભળાવું.”

“અરે, તમારી નોકરી જશે.”—“જાણ, તો શું ?”

હરિભાઈ ઓફિસમાં ગયા અને રીધા શેડના ઓરડામાં દાખલ થયા.

“કુલાભાઈ શેડ, હું રાજીનામું આપવા આવ્યો છું. આજે મને એક હનરની નોટ મળી છે. અને તો એ મૂડીથી હું કંઈક શરૂ કરીશ. આ તમારી નોકરીની અનિશ્ચિતતાથી હું કંટાળી ગયો છું. અને બીજા કારકૂનોને પણ શું થાય છે તે હું તમને કહું.”

રેભાઈ, બોલો, એક હનર રૂપિયાની નોટ શું કરે તે જાણવામાં મને મજા પડશે.”

કુલાભાઈ હસ્યા.

“અમે દરેક સપ્તામાં રવીએ છીએ. દરેક કોનો વારો આવશે એમ ગમરાટ દાયમ થાય છે. દરેકનાં મનમાં બપોળ ઉપેન્ન થાય છે. તેથી આવના અન્યા છીએ અને ધંધા મારે નકામ થવા છીએ. તમારા રારકૂનો બચકોને ગરબડિયા જાણાય છે અને કામ સંતોષપૂર્વક આપતું નથી, તમે પણ

ખરચ માટે કેવા ખરાબ પાડે છે. ને ધણે સારે ચાલતો હોય તો તમને ખરચની પરવા ન રહે. અમને નોકરીની સહીસહામતી જણાય, તો જરૂર અમે સારું કામ મેળવી શકીએ. આ મારી કથળી છે. તમને ગમે કે ન ગમે. સ્પષ્ટ જોડવા માટે માફ કરશો અને આજપર્યંત તમે જે મામા ખતાવી તે માટે હું તમારો આભારી છું.”

“એક મિનિટ એસો.” ફૂલાભાઈએ કહ્યું.

એટલામાં ટેલફોનની ઘંટડી વાગી. ‘નવીન સમાચાર’ના તંત્રી હરિભાઈ માટે પૂછપરછ કરતા હતા. “મી. હરિભાઈ, ‘નવીનપુર-૪૫૫૯’ શહેર’ શિર્ષકના તંત્રીલેખમાં હું તમારા વિચારો પ્રગટ કરવા માગું છું. તમે અહીં આપશો. આપણે આ બેગા પીછડું. બપોરની રત્નમાં આવી શકશો ?”

“હા, હું ૧-૩૦ આવીશ.”

તંત્રીએ ફોન પર કંઈ વિશેષ કહ્યું અને હરિભાઈએ જવાબ આપ્યો, “હા, મી. ફૂલાભાઈ તમારી ટ્રેલીના વીમાના ભાવો તમને મોકલશે.”

હરિભાઈએ ફોન મૂકી ફૂલાભાઈને કહ્યું, “હજારની નોટ મથ્યાની જા. ખ. માટે હું યશ-વન્તરાય પાસે ગયો હતો ત્યારે મેં તેમને ટ્રેલીના વીમા ન હોય તો શું થાય તે વિશે મારા વિચારો જણાવ્યા હતા. સર્વ જોખમ સમાવતી પોલીસીઓના તે ભાવ પૂછે છે.”

“તમે બપોરે તેને મળો ત્યારે ભાવ લઈ જશો ?”

“મી. ફૂલાભાઈ હું ભાવો લઈ જઈશ. પણ તમે જાણો છોને હું હવે તમારી નોકરીમાં નથી.”

ફૂલાભાઈ બેઠા, “હરિભાઈ, આજ સવારથી તમે જે આત્મચર્યા ખતાવો છો તે પ્રમાણે તમે ચાલ્યા કરશો તો હું તમારી જોડે પૂરા કમીશનનો કોન્ટ્રાક્ટ ત્રણ વરસ માટે કરું છું. તમે જે કામ ભાવો તે પર પૂરું કમીશન અને તમારા પગારમાં હું ૫૦ રૂપિયાનો વધારો કરું છું અને દર વરસે કંઈ ન કંઈ વધારો મળતો રહેશે. કબૂલ ?”

હરિભાઈએ ઘેડી ફાળુ વિચાર કરી કહ્યું, “વાર, કબૂલ. તમારો ઉપકાર.”

ખીજા દિવસના ‘નવીન સમાચાર’ માં હજારની નોટ મથ્યાના સમાચાર તેમજ ‘નવીનપુર: વૃહોત્’ ગામ’ એવો તંત્રીલેખ પ્રકટ થયાં. તેમાં હરિભાઈના વિચારો પણ આપવામાં આવ્યા.

રાત્રે મ્યુનિસિપાલિટીની સમગ્ર સભા મળી. હરિભાઈને ત્યાં પોતાના વિચારો જાહેર કરવા વિનંતિ થઈ. હરિભાઈએ જીવાનો શું માગતા હતા તે વિશે સારું સરખું ભાષણ કર્યું. ખીજા દિવસના ‘નવીન સમાચાર’માં તે છપાયું. વળી તંત્રીલેખ લખાયા, ખાલી પડેલી એક એક માટે હરિભાઈને ચૂંટી કાઢવા આગ્રહ કરવામાં આવ્યો.

આ બધી જાહેરાતથી હરિભાઈને સારું કામ મળવા લાગ્યું અને ફૂલાભાઈ એનું કા. ને ફાપો દેશે. અજાણ્યા પણ હરિભાઈને શોધી કામ આપવા લાગ્યા.

નોટ મથ્યાને એક અડવાડિયા પછી હરિભાઈ ને નિર્મળાએ બેગા મળી તેમને, શું ફૂલર જોઈએ તેની યાદી કરી. પછી હરિભાઈએ કહ્યું, “આ હજારની નોટ વટાવવી પડે.” એમ કહી પાણીટમાંથી નોટ કાઢી, ને “મને એ યાદગીરી તરીકે સાચવી રાખવા ઇચ્છા હતી.” એમ કહી પહેલી વખત તેમણે ગારીકાધથી નોટ તપાસી.

કુદરતના લાક્ષિત્યરસે સીંચાયેલ ધરા સ્વયંજૂ સુવાસિત છે. એને ખીજે આપો અને ધરતીમાતા મહામૂલાં વૃક્ષો, વેત્રીઓ અને વનરાષ્ટ્રો જણે છે. વૃક્ષવેત્રી વૃદ્ધિ પામે છે, કૃષીઓ વિકસાવે છે અને કૃષો પમરાવી રસપ્રદ કૃષો આપે છે. કૃષોનો એ પમરાટ, કૃષોનો એ રસાસ્વાદ કોઇ નચુલો માનવી જ નથી પિછાનતો.

એ પમરાટ, એ સ્વાદ અને એ સુવાસ પિછાનતો માનવી કુદરતને પિછાને છે, ધાંટતું સાન્નિધ્ય સાધે છે, પ્રભુની તે વધારે ગિકટ છે. સુવાસનો એ સદ્વાસી બને છે અને એનું જીવન સ્વયં સુવાસિત બને છે.

અદીક અને અપ્રાપ્ય રહેલું સુખન એની સુવાસ તો અચૂક રીતે દેલાવરોજ, માનવીને એની ફેરમમાં મરત બનાવશે. ચંદનવનમાંથી ચળાઇ આવતો સૌરભવાયુ ધાણેન્દ્રિય સત્વર પારખી આપશે અને સુખડની સામિતી આપશે.

સુવાસ ભણે કાલુજીવી હો, પણ એની યાદ સદાયે જીવંત છે. સુવાસ ભણે અદ્ય હો, પરંતુ એ અત્યુત્તમ બનશે. કુદરતનો એ અક્ષર કાવ્ય છે અને જગતના સર્વ જડ અને જીવંત આકારને માટે એ એક સરખોજ સત્ય છે.

જગતની જંગમતા જાળામાં કાંટા-ઝાંખરાં તો છે જ, પરંતુ એ કાંટાળા માર્ગે પર જઈને સમજનતા, સ્નેહ અને લાઘ્યાચારની કૃતચુલાળી મુલાવમ મિલાપત પાથરનાર માનવી મૃત્યુ પછીયે મૂકી જાય છે-તેની ચુલુગાયાના યશોગાન રૂપી સૌરભ-સુવાસ.

“નિર્મળા જો, કંઈ ગોટાળો છે. આ નોટમાં વોટરમાર્ક્સ જણાતી નથી.” ને પાંચ રૂપિયાની નોટ કાઢી તેમણે તેની જોડે વોટરમાર્ક્સ સરખાવી. તરત સમજાયું કે હજારની નોટ તો ખોટી હતી.

હરિલાલ બેસી ગયા. ને દીન વદને જમડ્યા, “આ તો આપણી જ મશકરી થઈ. ફીક થયું કે આપણે વટાવવા ન ગયા. નહિતર ફગેતી યાત.”

“આ નોટ ખોટી છે તે મને જલ્દી ગમ્યું,” નિર્મળાએ કહ્યું, “કોઈ તેનું માલિક થતું ન આવશે. તેને તખ્તામાં મઢાવી આપણે રાખી સુકાશું. ખરી-ખોટી હોય તેમાં આપણે શું? એ નોટથી તમને તમારામાં શ્રદ્ધા ઉદ્ભવી અને પ્રગતિને પથે ચડ્યા. અઢવાડિયામાં વરસનું કામ મેળવ્યું, ફૂલાલાઈ એન્ડ કુ.ને ફાલ્દો કર્યો, મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્ય બન્યા, ચહેરમાં અનેક પ્રવૃત્તિ આરંભાઈ. નોટ કેટલું ક્યું?”

“હા, હા, ખરું,” હરિલાલએ જવાબ આપ્યો, “ફર્નિચરનું વિશ્વ આગળ ચલાવ. તેમાં નોટ ખોટીની ફેમ જૂલતી નહિ.”

મકરસંક્રાન્તિ

મહેન્દ્રકુમાર દેસાઇ

આવો મકરનો શુભ દિવસ આ પુણ્ય પર્વણી તથો,
રવિરંજિત થઇ આવો અઘોરિક દહાવો લઇ લો ઘણો.

તિલગુલ આપો, ઠર ઠર સ્થાપો,

સ્નેહ વધારો, સંબંધ સુધારો,

સંવિતાપરિક્રમણ-પરિવર્તનમાંથી પાઠ જ લણો....

દિવસ આ પુણ્ય પર્વણી તથો.

સંક્રાન્તિ કરો, મન શાન્તિ ધરો,

ઉત્ક્રાન્તિ ભરો, ભયભ્રાન્તિ હરો,

ઉત્સાહિત થઇ મંગલ નૂતન કાર્યબીજને લણો....

દિવસ આ પુણ્ય પર્વણી તથો.

નવ નવ રંગ ચઢાવો પતંગ

ચિત્ત સુચળ, ઉર ધારી ઉમંગ

ભિન્નિદારે ઉચ્ચાકાશે, તૂટે ન જો તાંતણો....

દિવસ આ પુણ્ય પર્વણી તથો.

તલસાટ !

આ તે શો તલસાટ, અહીંકનો

આ તે શો તલસાટ ?

પાસેનું તે તો નવ પેષે,

સર્ગાં રનેહીનો સ્નેહ ઉવેષે,

હર સુદ્ધર રહે ઠ્યાં જંખી,

વ્યાકુળ કોને માટ ?-અહીંકનો

કોને ચિર વિરહે રહે જૂરી ?

હેથે કોની મૂરત મધુરી ?

આરતમાં સૂણે કાં જૂંખી !

દોહાડી પ્રીતની વાટ !-અહીંકનો

ઉર અનંત ઉચાટ, અહીંકનો

આ તે શો તલસાટ !

હોય ના તને વિરામ !

(શુવળંકી)

ના વિરામ !

ઓ યુવાન ! હોય ના તને વિરામ.

પરિધ પૃથ્વી માપતો,

અનિલ જો મથી રહ્યો;

સુમંદ ગંધ આપવા ખૂણે ખૂણા ફરી રહ્યો.

ઇન્દુ અર્ક અંગરે

મથી રહ્યા છ તારલા

નિશાળ ગાઢ કાપવા અર્ને પ્રકાશ આપવા.

નિસર્ગ નિર્મળી નદી

વહી રહી છ રાત હી'

અખૂટ નીર-બેહેળાં જંગે પ્રવાહ આપવા.

કોઈ ના ચહે વિરામ !

હોય ના તને વિરામ !

૧૯૪૧ માં અવસાન પામેલા ભારતીય સંસ્કૃતિના પરદેશી અભ્યાસીઓમાં ચાર્લ્સ રોકવેલ લેન્મનનું નામ મોખરે તરી આવે છે.

૧૮૫૦ ના જુલાઈની આઠમીએ અમેરિકાના નેલીક પરગણામાં તેમનો જન્મ થયેલો. કુમારવયમાં જ ભારતીય સંસ્કૃતિએ તેમનું રક્ષ આકર્ષ્યું તે તેમણે સંસ્કૃતિના અભ્યાસમાં પોતાનું ચિત્ત પરોવ્યું. ૧૮૭૩ માં તેમણે સંસ્કૃત ભાષા સાથે પી.એચ.ડી.ની ડીગ્રી મેળવી. પણ એટલેથી જ સંતોષ ન પામી સંસ્કૃતના વિશેષ અભ્યાસ માટે તે જર્મની ગયા ને વેત્તર, રાય વગેરે પાસે તેમણે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ વધાર્યો.

૧૮૮૦ માં તેમણે 'Noun-inflection in the Veda' નામે ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો અને એ જ સાક્ષમાં હાર્વર્ડ વિદ્યાપીઠમાં સંસ્કૃતના પ્રોફેસર તરીકે તેમની નિમણૂક થઈ. ૧૮૮૮ માં તેમણે પ્રગટ કરેલી 'Sanskrit Reader' આજે પણ અમેરિકામાં સંસ્કૃતના પ્રાથમિક અભ્યાસ માટે અદ્વિતીય લેખાય છે.

૧૮૮૬-૯૦ ના ગાળામાં તે હિંદના પ્રવાસે આવેલા અને હાર્વર્ડ વિદ્યાપીઠને માટે તેમણે અહીંથી ૫૦૦ અમૂલ્ય હસ્તપ્રતો મેળવેલી. તે પ્રતો આજે ૨૫૦૦ હસ્તપ્રતોના બનેલા હાર્વર્ડ વિદ્યાપીઠના ભારતીય ગ્રંથસંગ્રહમાં જળવાહ રહી છે.

૧૮૯૧ માં તે હાર્વર્ડ વિદ્યાપીઠની પૌર્ણત્ય ગ્રંથમાળાના મુખ્ય સંપાદક તરીકે નિમાયા. ત્યારથી ૧૯૩૨ સુધીમાં એ ગ્રંથમાળામાં પ્રગટ થયેલ એકઠીસે ગ્રંથોમાં એમની ચીવટ નજરે તરી આવે છે. સંશોધનના કાર્યમાં તે એટલી ચોકસાઈનો આગ્રહ સેવતા કે લેખકો, અનુવાદકો, સંશોધકો ને પ્રેસ-સંચાલકો ઘણી વખત તેમનાથી કંટાળી જતા.

હાર્વર્ડ ગ્રંથમાળામાં તેમનો પોતાનો ફાળો પણ નોંધપાત્ર છે. ચાર ભાગમાં પ્રગટ થયેલ રાજશેખરની 'કર્પૂરમંજરી' ના અનુગદ અને સંશોધનનું કાર્ય તેમણે જતે જ કરેલું. તે ઉપરાંત વ્હીટનીએ હાથ ધરેલ 'અથર્વ વેદ'ના અનુવાદ-સંશોધનનું કાર્ય પૂરું થયા અગાઉ જ વ્હીટનીનું અવસાન થતાં એ અધૂરું કાર્ય પણ તેમણે પૂરું કર્યું.

૧૯૩૨ પછી તેમણે 'મન્વેદ' પર પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું અને એ મહાગ્રંથના ગ્રેહસ્તરે કરેલા અનુવાદનું સંપાદન હાથ ધર્યું. પણ ૧૯૩૮ માં તગિયત વધારે લઘુવાર્ષી તેમને નિવૃત્તિ લેવી પડી. ત્યાં સુધીમાં તેમણે પુરા કરેલા ત્રણ ભાગ ગ્રેસમાં મોહલાલા પણ એટલામાં ચુદ્દ ફાટી નીકળ્યું અને એ પ્રકાશન ટીકમાં પડ્યું.

વૈદિક અને યૌદ્ધ સંસ્કૃતિનો તેમનો અભ્યાસ ઊંડો હતો. તે વિષયમાં ગ્રંથસંપાદન ઉપરાંત તેમણે પૌર્ણત્ય સામયિકોમાં સંખ્યાબંધ અભ્યાસપૂર્ણ લેખો પણ લખેલા. તેમના એ અભ્યાસને ધ્યાનમાં ઘડી જગતભરની પૌર્ણત્ય સમાજોએ તેમને માનદ સભ્ય બનાવેલા. ૧૯૦૮ માં કોપર્નિક્સનામાં લગભગી પંદરમી આંતરરાષ્ટ્રીય પૌર્ણત્ય પરિષદમાં અમેરિકન પ્રતિનિધિ તરીકે તે ગયેલા. ૧૯૨૪ માં છુદ્દતા જન્મની ૨૫૦૦ મી જયંતી પ્રસંગે જાપાનના નિહ્ન-મંડળે યૌદ્ધ સંસ્કૃતિના પ્રખર અભ્યાસીઓ તરીકે આઠ પરદેશી વિદ્વાનોને ચન્દ્રક અર્પણ કરેલા તેમાં તેમનું પણ સ્થાન હતું.

૪ આર્થિક —

(૮) હરિજનોને ઘરકામમાં રોકવા પ્રયત્ન કરવો જરૂરી છે.

(૯) જે કાર્ય કરતાં જાતે હરિજન હોય તેનાં બાળકોને કેળવણી મળે તથા હરિજન હોવાને કારણે નોકરી ન મળતી હોય તો તેમને નોકરી મેળવી આપવામાં મદદ કરવી.

(૧૦) હરિજનોના હાથ-કરીગીરીના ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવું અને મદદ આપવી.

(૧૧) મહાસભાની માન્ય સંઘાઓમાં તેમજ મહાસભાની કચેરીમાં હરિજનોને નોકરી આપવી.

(૧૨) હરિજનોમાં અંદરે અંદર જે ઝગઝગો યાવ તેનો નિકાલ લવાદ મારફત મળે તે માટે યોગ્ય કરવું.

(૧૩) અરપૂરણતા-નિવારણ એ મહાસભાનો ઉદ્દેશ હોવાથી કાર્યકરોની એ ફરજ ગણાવી જોઈએ કે કોઈ હકક હરિજનોને ન મળતો હોય તેનો ઉપયોગ પોતે પણ ન કરવો. આ બાબતમાં ઓછામાં ઓછું એટલું કરવું જોઈએ કે જે સમારંભમાં હરિજનોને સમાનતાભર્યું રથાન ન હોય તેમાં ભાગ ન લેવો.

૬ પ્રચાર વિષયક—

(૧૪) મહાસભાના કાર્યકરો હરિજન કાર્ય માટે જતા હોય ત્યારે રાકમ હોય ત્યાંસુધી હરિજનવાસમાં ઉતારો રાખે.

(૧૫) અરપૂરણતા-નિવારણના કાર્યમાં સરળતા પડે તેવું બાલસાહિત્ય તથા બીજું સાહિત્ય તૈયાર કરી તેનો પ્રચાર કરવો.

(૧૬) જ્યાં હરિજન-સેવકસંઘની શાખા ન હોય ત્યાં ફરેક જિલ્લા સમિતિ જુદી હારજન સમિતિ નીમી તેની મારફત હરિજનોની પરિસ્થિતિની તપાસ કરી હરિજન સર્વસંગ્રહ તૈયાર કરાવે.

(૧૭) સવર્ણ અને હરિજન બાળકો વચ્ચે પ્રેમ અને એકતા વધે તે માટે મિત્ર રમતગમનો ગોઠવવી.

(૧૮) દારૂ સુડદાણ વગેરે બંધ થાય તે માટે પ્રચાર કરવો.

(૧૯) એકું અન્ન હરિજનોને ન આપવું. જરૂરી હોય ત્યાં સાફ અને ચોકખું અન્ન આપવું.

(૨૦) સાર્વજનિક રથોમાં તેમજ મંદિરોમાં હરિજનોને પ્રવેશ મળે તે માટે પ્રચાર કરવો.

(૨૧) જ્યાં હરિજન બાળકો અન્ય કોમનાં બાળકો સાથે શિક્ષણ લેતાં હોય અને જ્યાં રથાનિક મહાસભાવાદીઓની સહાનુભૂતિ જાગૃત થઈ હોય ત્યાં જિલ્લા સમિતિની સંમતિ લઈ તાલુકા મહાસભાસમિતિના કાર્યકરો હરિજન કાર્યકરોની આગેવાની નીચે એક મહિનો હરિજનવાસમાં રહેવા જાય અને હરિજનોને સાથે રાખી પાણી ભરાવવાની કોશિશ કરે.

૫ સાંસ્કૃતિક—

(૨૨) જ્યાં હરિજનોના વિષયમાં પૂરતો લોકમત જાગૃત ન થયો હોય ત્યાં-જેમકે દેશી રાજ્યોમાં, પછાત કોમોના વિભાગમાં-અરપૂરણતા-નિવારણની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવા માટે પગપાળા

સંઘ કાઢવાની પ્રવૃત્તિ કરવી. મહાસભાના પ્રતિષ્ઠિત આગેવાનોની સરદારી નીચે સ્થાનિક કાર્યકરો, અને સ્વયંસેવકો એક ગામથી બીજા ગામ પળે યાંત્રીને વળ, સાથે હરિજન-ઉદ્ધારનાં સૂત્રો, દીવાલ-પત્રો, પૂંકા ઉપર ચોટાડેલ છાપાંઓ, પત્રિકાઓ વગેરે રાખે. મહાસભાના સંદેશની પત્રિકા રસ્તામાં વહેંચે. પ્રવાસ દરમ્યાન, પ્રચાર માટે રમેલાં હરિજન-ઉદ્ધારનાં ગીતો ગાતાં સરથસરપે ફરવું તેમજ ન્યાં મુકામ કરવાનો હોય ત્યાં સાર્વજનિક સભાઓ કરી અસ્પૃશ્યતા-નિવારણનું કાર્ય કરવું. તથા ગાંધીજીનો સંદેશ પહોંચાડવો. દરેક ગામ તથા શહેરના હરિજનવાસની મુલાકાત લેવી તથા સ્થાનિક હરિજનોની સ્થિતિ વિશે હકીકતો એકઠી કરવી.

(૨૩) મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં મહાસભા અગર તો રાષ્ટ્રીય પક્ષના સભ્યો હોય તેમજ મ્યુનિ. ના હરિજન કામદારો માટે નીચે મુજબ કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી:

(ક) હરિજન-નોકરોનું મંડળ સ્થાપવું અને તેને માન્ય રાખવું.

(ખ) તેમને કાયમી નોકરો બનાવી હકકની રજા, માંદગીની રજા અને સુવાવડની રજા વગેરેનો હકક મળવો જોઈએ.

(ગ) તેમનો પગાર પ્રાંતની મધ્યસ્થ સમિતિ દ્વારા તેથી ઓછો ન હોવો જોઈએ.

(ઘ) તેમની રહેવાની જગ્યા તથા મકાન સ્વચ્છ અને હવા-ઉગ્મસવાળાં રહેવાલાયક બનાવવા વ્યવસ્થા કરવી.

(ચ) તેમને મ્યુનિ. નોકરોની સહકારી મંડળીમાં દાખલ કરી તેમની જિંદગીનો બીજો ઉતારવા વ્યવસ્થા કરવી.

ઉપર મુજબ યોજના તૈયાર થઈ તેમાંથી જેટલો જામ અમલમાં મૂકી શકાય એમ છે એનો વિચાર ન કરતાં વાચકો એટલોજ વિચાર કરે કે જેલમાં જતા મહાસભાના કાર્યકરો જેલમાં પણ હરિજનોને ભૂલતા નથી અને તેમના ઉત્કર્ષ માટે વિચારો કરે છે.

આ યોજના તૈયાર થતી હતી ત્યારે જુદા જુદા કાર્યકરો જેમાં હરિજનો તથા સર્વજનો પણ હતા. તેઓ જે રીતે ચર્ચા કરતા હતા તે સાંભળનારને તો રસ પડે તેવી હતી પરંતુ એ બધું અહીં ઉતારીએ તો સ્થળસંકોચ નડે. પરંતુ દૂંકમાં એટલું કહી શકાય કે હરિજન કાર્યકરો પોતાની કોમના હકક અને અધિકાર માટે પૂરેપૂરા જાગ્રત હતા અને અવારનવાર તેમને મહાસભાવાદીઓ તરફથી, કાર્યકરો તરફથી, સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થા તરફથી તથા હરિજન સંઘ તરફથી જે ‘અ-ધાય’ થતો તથા હરિજનોની મુશ્કેલીઓ પ્રત્યે ‘બેદરકારી’ બતાવતી તેમજ અવારનવાર કીક કીક ઉઠેખ થતો હતો. કેટલાક સર્વજન કાર્યકરો હરિજનોને જોમ અને તેમ વધુ હકકો આપવા ઇચ્છતા હતા ત્યારે કેટલાક એવા પણ હતા કે વધુ પડતું હરિજનોને આપી તેમને મોટે ચકાવવા એ કીક માનતા ન હતા. તેમ છતાં હરિજનોને ન્યાય મળે, માનવતાભર્યું વર્તન તેમના તરફ રહે અને તેઓ મનુષ્ય તરીકે જીવી શકે તેવી માન્યતા સર્વ સામાન્ય જણાતી હતી.

શ્રી રામાનુજયાર્ય [શ્રી સપ્તાહ બાલજ્ઞાનમાળા પુષ્પ ૧૬૭ મું]—લેખક: પ્રતાપરાય મોહનલાલ મોદી. પ્રકાશક-આર્થ સુધારક પ્રેસ, વડોદરા. કિંમત ૦-૬-૦.

આ પુસ્તકમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના મહાન આચાર્ય શ્રી રામાનુજયાર્યના જીવનની ટૂંકી રૂપરેખા દોરવામાં આવી છે. તેમાં શ્રી રામાનુજયાર્યના નામે નકાવાવક દેડલાંક મન્ત્રવ્યો સાંપ્રદાયિક ગણતરીએ સ્વીકાર્ય કરતાં મુશ્કેલ છે પણ સામાન્ય વાચકજનને ગાદિની આપવાની ગણતરીએ આ પુસ્તક આવકાર્ય છે. નિરૂપણપદ્ધતિ બાલવર્ગને રુચિકર નીવડવાનો સંભવ કંઈક ઓછો છે.

કણ્ઠ (કૃષ્ણ) મુનિ-લેખક. પંડિત જાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી, વડોદરા.

આ લઘુ પુસ્તિકામાં, મુખ્યત્વે, વિ.સં. ૯૧૫ માં શ્રી જયસિંહસૂરિએ રચેલ 'ધર્મોપદેશમાલા' (અપ્રગટ)માં વર્ણવાયેલ તે સુરિના શુરુ શ્રી ૯૧૬ મુનિનું જીવનચરિત્ર આલેખાયું છે. ઐતિહાસિક ગણતરીએ આ કૃતિનું મહત્ત્વ એ છે કે તેમાં કણ્ઠ મુનિના વિદારનું વર્ણન કરતાં શુજરાતને માટે 'શુજરાત' શબ્દ વપરાયેલ છે, જે ઉદ્દેશ્ય આજ સગી મળી આવેલા બીજા સર્વ ઉદ્દેશ્યો કરતાં વધારે પ્રાચીન છે.

રાજર્ષિ લક્ષ્મીધીર-ચંચાર: ભાષાંકર કુમેરજી શુક્લ મોગળી.

મોરબી-નરેશ શ્રી. લક્ષ્મીધીરસિંહજીને રાજર્ષિ રૂપે દર્શાવતી આ નાટ્ય-કાવ્ય સંમિશ્રિત લઘુ કૃતિમાં રક્તિદેવ, મધુરખન આદિ રાજર્ષિઓની દાનપ્રિયતાના પ્રસંગો વર્ણવી શ્રી. લખ્મીધીરસિંહજી અને તેમના પિતા શ્રી. વાઘજીવાના એક-એ દાનપ્રધાન જીવનપ્રસંગો, આલેખાયા છે, પણ એકંદરે તો આ કૃતિ શ્રી. લખ્મીધીરસિંહજીનું જીવન-ચરિત્ર બનવાને બદલે એક ટૂંક પ્રશસ્તિજ્ઞાની રહે છે.

ખંડેરનો ઝુરુખો-લેખક: ભગીરથ મહેતા; પ્રકાશક: નગીનદાસ અને માણેકલાલ, ૨૯ માર્કન હાઉસ, ન્યુમરીન ક્લાઇન્સ, કોટ, મુંબઈ. કિં. ૦-૩-૦

Neem Tree-લેખક: ભગીરથ મહેતા; પ્રકાશક: એન એમ. હકકર. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ. કિંમત રૂ. ૧.

શુજરાતના એક ભગતા અને આશાસ્પદ કવિના ઉપરોક્ત બંને લઘુ કાવ્યસંગ્રહો (પહેલો-શુજરાતી, બીજો-અંગ્રેજી) સુરોક્ષિત સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયા છે. કાવ્યોમાં વૈવિધ્ય સારું જળવાયું છે. અને 'Coming down from swing' જેવાં કેટલાંક કાવ્યોમાં કવિ જીવનના મર્મસ્થળને પણ સાદો-સીધો-રમતભર્યો સ્પર્શ કરી શકે છે.

હોસ્તીંકુર [સ્ત્રી-શક્તિ ગ્રંથમાળા-૭૮]-લેખક: શ્રી હરિપ્રસાદ વ્યાસ, પ્રકાશક: સી સાહિત્ય મંદિર, સુરત. કિં. ૦-૧૦-૦

જીવનના સ્વાભાવિક પ્રસંગોમાંથી હાસ્ય ઉપજાવવાની લેખકની શક્તિ આકર્ષક છે. હાસ્યરસના પીઠ લેખકો કેટલીક વખત મર્મમાં જે હાસ્ય સમાવી દે છે તે સમજતાં પણ સામાન્ય પ્રજા ધણી વાર ગૂંચલાઈ જાય છે. તેને માટે જીવનના કે સમાજના સર્વસ્વાલ વિક પ્રસંગોમાં બેસતો આ હાસ્ય-કુતારો ખૂબ આવકાર્ય ધર્મ પામે.

તાજેતરમાં અમેરિકાની લખ્ય મુદ્દતેશ 'ઝેટલાંટા' ને ન્યુઝસીમાં તરતી મુકવામાં આવી ત્યારે તેની નામકરણવિધિ 'Gone With the Wind' ની પ્રખ્યાત લેખિકા મીસ માર્ગરેટ મીચેલના હાથે થઈ હતી. આપું માન સાહિત્યકારને કાળે તો આ પહેલવહેલું છે.

છેલ્લા ધોડાક સમયથી લગ્નમાં પુસ્તકોની ચોરી ખૂબજ પ્રમાણમાં વધી પડી છે અને મન-ચલિતઓ અને પત્રકારોની જાંડી તપાસના પરિણામે જણાવું છે કે એ ચોર એક નાભાકિત લેખિકા છે.

જગતમાં વિશ્લેષમાં વિશેષ પ્રખ્યાતિ પામેલ સાહિત્યકૃતિઓમાં વધુમાં વધુ ખરાબ કંઈ તે વિશે અમેરિકાના એક માસિકે પોતાના વાચકોનો અભિપ્રાય માગતાં વાચકોની બહુમતિએ-કાંટેલી 'Divine Comedy', મિદનની 'Paradise Lost' અને 'Paradise Regained', ગીમનની 'Decline and Fall of The Roman Empire', ગાથેની 'Faust' અને હીટલરની 'Mein Kampf' આદિ કૃતિઓને વધુમાં વધુ ખરાબ તરીકે ઓળખાવેલ છે.

તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલી 'Noche Oscura in Lima' નામે સ્પેનીશ નવલકથામાં ૧૨૦૦ 'શબ્દજ્ઞ ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યા છે, અને છતાં કહેવાય છે કે બીજી કોઈ પણ કૃતિ કરતાં તે પુસ્તક સ્પેનીશ ભાષાનું વિશેષ જ્ઞાન આપે છે.

ગુજરાતમાં જેમ કવિ મેઘાલાય, શ્રીકાન્ત દલાલ, ધનંત આદિ લેખકો કોણુ તે પર ચર્ચા ચાલેલી તેમ તાજેતરમાં જેની ચાળીશ લાખ નકલો બપી મઈ છે તે ગ્રન્થ 'The Battle of Britain'નો લેખક કોણુ એ પર ઇંગ્લાંડમાં અનેક ચરતો ખેત્રાવણી. અંતમાં તે લેખક વિમાની પ્રધાનમંડળનો સભ્ય હીન્નરી મેંટ ન્યોર્ન, સોન્ડર્સ હોવાનું જાહેર થયું છે.

Asiatic Reviewના છેલ્લા અંકમાં એક લેખ લખતાં હેનરી પોલાક જણાવે છે કે- 'ગાંધીજીએ યુધ્ધે ચડેલાં રાષ્ટ્રોને અહિંસાની સલાહ આપતાં પહેલાં ગીતાનો સંદેશ વિચારવો જોઈએ કે જેમાં સર્વને પોતપોતાના ધર્મમાં દડ રહેવાનો અને એ ધર્મ મુદ્દનો હોય તો તેને પણ અનુસરવાનાં આદેશ આપવામાં આવ્યો છે.' અને એ પ્રકારના ગીતાધર્મ પર વિવેચન કરી તેઓ જણાવે છે કે- 'ગાંધીજી અને તેમની કોટિના મદાન આત્માઓ આત્મયુદ્ધ ખેડી શકે છે પણ હિંદનો ધર્મ તો પોતાનાં દિતોને ખાતર ચિટનની સન્નેડે યુદ્ધ ખેત્રવાનો છે.'

પ્રસિદ્ધ અમેરિકન માસિક Asia ના છેલ્લા અંકમાં હિંદ વિષયક એક લેખ લખતાં મી. આલગર્ટ વીટન જણાવે છે કે- 'અંગ્રેજોએ હિંદમાં આર્થિક ખીણવણી મારે ધણો લીધો છે. કુદરતની અટળક સમૃદ્ધિ અણરોપી પડી છે. હિંદમાં ખિટનની મૂળ નીતિજ બદલે શબ્દ રહી છે.'

યુદ્ધ-રાજકારણ—મદાગાસ્કારી હાજરીથી આરડોની રાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠાને કેન્દ્ર બને છે. આરડોનીમાં મહાસભાની કાર્યવાહીએ દિવસો લગીની મંત્રણા પછી મદાગાસ્કારને મહાસભાની નેતા-ગીરીમાંથી બહેલી મુક્તિ. પંડિત જવાહરલાલ કહે છે કે બળવાખોર રહ્યા વિના હિંદનો છુટકો નથી. જવાહરલાલના નિવેદન પર એવ. જી વેલ્સની ચર્ચા ને પંડિતજીએ આપેલો તેનો વ્યાખ્યાની પ્રત્યુત્તર. મી એમરી હિંદી નીનિ અક્ષર રહેવાનું જાહેર કરે છે અને ના. વાઇસરોય હિંદી પ્રગતને ઓગસ્ટની ઓક્ષર ફરી સંવગાવે છે. સિંધના ના. ગવર્નરે વાવરવા માંડેલી અમર્થોદિત વિશિષ્ટ સત્તાઓ અને આસામના પ્રધાનમંડળે રાંછનામું આપવાથી ના. ગવર્નરે સંભાળી લીધેલી સર્વ સત્તાઓ, જનાય ક્રમયુદ્ધ હક્ક લીગથી છૂટા પડીને બગાળમા સંયુક્ત પ્રધાનમંડળ રચે છે, અને જનાય ત્રીણુ જનાય હક્કને નાતાલની બેઠ તરફિ ના વાઇસરોયને ચરણે ધરે છે. જનપાન સાથે સંબંધ હોવાના શક નીચે શરતબોજ તેમજ બીજા કેટલાક હિંદીઓની ધરપકડ. પ્રતિબંધ છતાં હિંદુ મહાસભાએ ભાગલપુરમાં પોતાનું 'ત્રેલીશમું' અધિવેશન ભરવાની નીતિ અખત્યાર કરતાં ચેરીસ્ટર સાવરકર, ડો. મુંગે, પરમાનંદ, સર જોકુલ નારાયણ, શ્રી અર્જુનદેવ, પદારાજ જૈન આદિ મેંટડો હિંદુ આગેવાનોની ધરપકડ અને 'બંગાળના નવા પ્રધાનમંડળના સભ્ય ડો. શ્યામપ્રસાદ મુકરજી અટકાયતમાં. વડોદરા અને બીજા નગરોમાં યુદ્ધ-સ્વંત્રમનું ટ્રેપન પ્રદર્શન હિંદી સરકારે શરૂ કરેલી હિંદની લુદી લુદી રેલવેઓની ખરીદી. સિંધુ નદી પર ત્રણ કરોડના ખર્ચે બીજો બંધ બંધાશે. નવા વર્ગની માનચાંદની સદાણીમાં 'ગી શાંતિદાસ આસકરજી તથા શ્રી સુનીલાલ મહેતાને. ગણેશો 'સર' નો હક્કબા. અમદાવાદ-વડોદરા-રાજકોટ આદિ રથજે પ્રકાશખંધી. બંગાળ અને આસામ બપવસત વિસ્તારો તરીકે જાહેર થાવ છે. અમરાવતી-ગોરખપુર આદિ રથજે કોમી અથકામજી. દિલ્હીમાં શ્રી અણેના ધરમાં ચેરી અને ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં ફેરેર લુદકાદ. જનપાને અમેરિકા-ચિટન સામે જાહેર કરેલું યુદ્ધ અને પંડી છટ્ટી, જર્મની, હંગરી, રુમાનિયા, બલ્ગેરિયા આદિ પાણુ મિત્ર રાજ્યો સામે યુદ્ધ જાહેર કરે છે. ચિટન શી-લેન્ડ, હંગરી, રુમાનિયા, જનપાને, બલ્ગેરિયા આદિ સામે યુદ્ધ જાહેર કરે છે જનપાનનો ચરૂઆતનો ભયાનક હુમલો ને તેમાં ચિટનના 'પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ', 'રીપરસ' આદિ ભવ્ય જહાજોનો લેવાયલો ભોગ તેમજ ચિટન-અમેરિકાના પેરિલીકના નૌદાકાકાનું ભંગાણુ. જનપાને શાંગહાઇ, ચાઇનેન્ડ, હનાઇ, શીનીપાઇન્સ, ગુઆમ, વેક, કાઉવૂન, હોંગકોંગ, મલાયા, બોર્નિયો, સુમાત્રા, મનાડો, બ્રહ્મદેશ આદિ પ્રદેશો પર વિધુ વેગી આક્રમણ કરે છે અને શાંગહાઇ, ચાઇનેન્ડ, કાઉવૂન, હોંગકોંગ, ઉત્તર મલાયા-પીનાંગ, શીલીપાઇન્સનો કેટલોક ભાગ-મનીલા, હુનાન, સારાવાક, પૂર્વ બોર્નિયો, વેક, ગીલ્બર્ટ, હોંગકોંગ, કાવાઓ વગેરે બજા કરે છે, તેમજ રાંચન પર બોંચમારો ચલાવે છે. ક્રાંસમા યદીઓ સામે તવાઇ. 'મેર્મી હી' આદિ મચાદર કેન્દ્ર્ય જહાજોનો અમેરિકાએ લોગિયો કબજે. પેરિલીકના અમેરિકન મેનાપતિઓ બરતરફ થાય છે, અને પૂર્વના ચિટિશ સેનાપતિની ફેરવહલી હીટલર જર્મનીના વડા મેનાપતિનું પદ ધારણ કરે છે. મી. ચર્ચીલ યુનાઇટેડ સ્ટેટસ અને કેનેડાની મુશાકાતે. અમેરિકા યુદ્ધ પાછળ વર્ષિક એ અમજ ડોઝર ખર્ચશે. રશિયન મોખરે જર્મની સામે વળતા હુમલામાં મોચિયેટ સેનાને મળતા રિજ્યો.

અકરખાત-મરણ—કવેરા, તિબેટ, કેમ્બેસા આદિ રથજે જૂઠુંપના આંચકા. ક્રાંસ અને પ્રગંધામાં રેકવે-અકરમાત. હંગ્રાંડની કોલસાની બાબમાં લયકરે ધડાકો. જાણીતાં ચિત્રકારિણી કીમની અમૃત ગેરગીત, ગુજરાતી સાહિત્યપ્રેમી ને સાહિત્યકાર કુ. શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડા, કાઠિયાવાડના પ્રગ્તસેવક ડૉ. પોપટલાલ, અમદાવાદના મીલમાલિક શેઠ મંગલદાસ આદિનાં અવસાન.

‘સુવાસ’નું સલાહકાર-મંડળ

૨૧. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ, બી. એ., એલએલ. બી.
માણ નાયબ રીવાજ, વડોદરા શાળા
૨૧. ૨૧. રમણલાલ વસંતભાઈ દેસાઈ, એમ. એ., બી. એચ. એસ.
મકાશનખાતાના અધિકારી-વડોદરા શાળા
૨૧. ૨૧. દેશવલાલ દ્વિંમલભાઈ અમદાદ, એમ. એ.
ઈતિહાસના પ્રોફેસર, વડોદરા-કોલેજ
૨૧. ૨૧. જયજીવનદાસ દયાભાઈ મોદી.
માણ અધ્યાપક : પુસ્તક અધ્યાપનમંદિર, વડોદરા
૨૧. ૨૧. નર્મદાચંદ્રે હરિશંકર વ્યાસ બી. એ.
૨૧. ૨૧. ઇશ્વરભાઈ કસનજી નાયક, બી. ઈ., એ. એમ. આઈ. ઈ. [ઈ. ઈ.]
એમ. આર. એલએલ. આઈ. [ઈ. ઈ.]
૨૧. ૨૧. મૂળજીભાઈ પી. શાહ

ભારતવર્ષનું પ્રાચીન ગૌરવ તથા મહત્ત્વ જાણવું હોય—

અનુભવવું હોય તો

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરયંદ શાહ

એમ. એમ. એન્ડ એસ.

એમ. આર. એ. એસ. ફા

૪ સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ઇ. સ. ૧૦૦ સુધીનો

૧૦૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ—

પ્રાચીન ભારતવર્ષ ખરીદો

[પાંચ ભાગ માં]

તમે સ્વદેશપ્રેમી છો ?

તો તમે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ જાણતા જ હો

જાણતા હો તો

ઈપણ પુસ્તક માટે આજે જ ઓર્ડર લખો

પાંચ ભાગ બહાર પડી ચૂક્યા છે.

મોટાં શહેરોના જાણીતા સર્વ જુઝનેસરો પાસેથી મળી શકશે.

મેટી કિંમત રૂ. ૨૪

છૂટક કિંમત [૫, ૭, ૧૧, ૬, ૫] = રૂ. ૩૦

આ જગદાર ઇતિહાસિક ગ્રંથના આકર્ષક બળવારને ‘સુવાસ’ અર્થાં લખાવ્યો

—શ. ૧૧૧ માં અગ્રણી.

ચરમાનું

કારખાનું

☆ આખાથે હિંદમા પહેલવહેલું છે અને એક જ છે.

☆ મુખ્ય મુખ્ય સર્વ મંદીરની પણ અત્રે હિંદમા જ બનાવીને ઊભી કરી છે એટલે કારખાનાને તદ્દન સ્વદેશી બનાવટનું જ કહી શકાય તેમ છે.

☆ અમે જર્મનીમા આઠ આઠ વર્ષ ઉપરાંત રહીને તાલીમ લીધી છે

☆ વળી આખના વૈદિક અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની ઇંગ્રેજ પદ્ધતિ પ્રમાણે ડેજવણી થઈ મુખ્ય મુખીવરસીદીની ડીમી મેળવી છે. એટલે ચરમાના નંબરો પણ ખરાબર માફક આવતા કાદી આપીએ છીએ.

☆ ઉપરાંત ચરમાનો વેપાર, ત્રીસ ત્રીસ વર્ષ ફરી, વ્યાપારિક દૃષ્ટિએ તેમા આવી પડી ઝીણી ઝીણી જરૂરયાતોનો પરિચય પણ સાધી લીધો છે.

☆ આ પ્રમાણે ચરમાના કાચ તૈયાર કરવામા તમા તેના પહેરનારને સંપૂર્ણ સતોષ આપી શકાય ત્યાંસુધીની પહેલેથી હેલ્થે સુધીની, દરેક દરેક નાની મોટી કિંવા-પ્રક્રિયાના પદ્ધતિપૂર્વક અમે અભ્યાસ કર્યો છે, પરિચય લીધો છે, અનુભવ સાથે પરિશીલન કર્યું છે. એટલું જ નહિ પણ તે માટે મેળાઓ આપે પણ મેળવ્યો છે.

☆ વળી અમારું જ કારખાનું હોઈને, તેમજ અમારી અગત દેખડેખ નીચે કાચ બનાવાતા હોઈને, અમે તેલુ કપડું, અટપગીયું કે ઝીણી વિગતવાળું પ્રેક્ટીકાલ કાચ તો પણ જૂજ સમયમા જ તેના કાચ બનાવી આપીએ છીએ

☆ કેમેરાના કાચ, દુરબીનના કાચ, તેમજ માલકોસ્કોપ ઇત્યાદિના વૈજ્ઞાનિક રીતે બનાવાતા કાચની આગવુંદ શર્ષ હોય તો તે સમા કરી અપાય છે અથવા નવા પણ નાખી અપાય છે.

☆ તેવી જ રીતે ચરમાનું પણ દરેક પ્રકારનું મિષ્ટેરિમ કામ કરી આપવામા આવે છે

એટલે ચરમાના કાચની કેટકાણું પ્રકારની જરૂરિયાત અંતે કરાંચ કરવાની કે ગોથાં ખાવાની જરૂર મહેતી નથી

☆ વળી દામ પણ અન્યની મગ્યામણીમા સારા દામ તેમા જ મળ્યા છે.

☆ પોતાના વખાણુ પોતાના મ્હાએ કરવા તે કોઈ રીતે ઇચ્છનીય નથી જ. એટલે વિગત નથી લખતા, પરંતુ જમલકા ઇંગ્રેજ તમા દેશી, નાના તમા મોટા અમલદારોએ તેમ જ નાનામહારાજાઓએ સ્વતઃ અમને આપેલા સર્ટિફિકેટ મંજૂરીને વાંચી એવા વિનંતિ

મવધુરા, દાવન સાથે,)

વખો યા મળે —

વડોદરા.

રાજિસ્ટ્રાન્સ એન્ડ કું., ચરમા બનાવનારા

सुवास

वर्ष ४ : अंक १०

इस्युआरी : १९४५

मुद्रण -

तत्र -

८

त्रिभुवनदास लहरेय शास्त्र

योगनराल अभुलभ मधवी

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ કાષ્ઠિ સમ્પત્તી ગમી છે.. તેના અગ્રણેષો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

લેખો એકંદરે સારા.....અભ્યાસપૂર્વક લેખલેખા છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઇ

ક્રમશઃ ઊંચે કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસે’ જેવા સત્પ્રવાસને આવકારે, પોતે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—અરુદેશર કરામચ ખખરદાર

સુવાસે નિયમિત વાંચુ છું, અને નિર્મળ અને નિષ્પક્ષપાત સંસ્કારી સાહિત્ય ઉપગતવવામાં એનો મુંદર ફાળો છે એમ લાગે છે.

—વિ. ક. માતસી

—સ્વા. કવચંજયોતિ તીર્થ
તંત્રી-ઉત્થાન

અમારું આખું કુટુંબ ‘સુવાસે’ ખૂબ વાંચે છે. અમારે ત્યાં ગુજરાતનાં ઘણાં પત્રો આવે છે, પણ તેમાં શિષ્ટ સાહિત્ય તો ‘સુવાસે’ જ આવે છે.

—કે. એલ્લિયા ભેરડી

ગુજરાતને એક સારું માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—જમજમ

આ માસિકે માહિતીપૂર્ણ સામગ્રી આપીને પોતાનું સ્થાન નક્કી કરી લીધેલું જણાય છે.

—મુંબઇ સમાચાર

લેખોની પસંદગી ભ્રેષ્ઠ સંતોષ અનુભવીએ ઊંચે. ઊગતા લેખકોની કલમ પિકસાવવામાં સાહિત્ય માસિકોની ખોટ ‘સુવાસે’ પુતી પાડી છે.

—જય કચ્છ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—મુવક

આ નવો ફાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નગર કરી ફેંટી દેવા જેવો નથી. ‘પથા નામા તથા ગુજા’ ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે...લેખોની શૈલી ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મહત્વતા ભાષાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે.

—એતીવાડી વિજન

‘સુવાસે’ નું પીરણ આમ વધુ વ્યાપક જનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ રાખે છે...તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે.....આ પદ્ધતિનો બધાં સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો? —અત્યારે કચરાની ટોપડીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિધ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી

તેમાં પીરસાવતી વિવિધ જાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે છે.

—સત્તિય ત્રિવે

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

વિકલાભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિકે વડોદરાના બંધ પડેલા ‘સાહિત્ય’ માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બંધાય.

—બાળા

કવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સયાજીવજય

‘સુવાસે’ એનો નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી-દેશીરાજ્ય

વિચાર અને સાહિત્યસમૃદ્ધ મુંદર માસિક...પ્રત્યેક માસે અવનવી, વિધવિધ અને દરેકની સુરમિ સંતોષાય એવી સાહિત્ય અને વિચાર-સામગ્રી પીરસાય છે.

—અનાવિલ જગત

હિંદુસ્થાનની સૌથી મોટી કંપની

ન્યુ ઇન્ડિયા

એશ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

આગ-મોટર વિગેરે દરેક જાતના

વીમા અગર એજન્સી માટે

મળેા યા લખો :-

પ્રાન્ય મેનેજર

શાંતીલાલ એમ. ફોજદાર

જોધપો છે:-વડોદરા, પંચમહાલ તેમજ ભરૂચ ડિસ્ટ્રીક્ટમાં
જીંદગીના વીમાનું કામકાજ ચોરગેનાઈઝ કરવા
સ્પેશીયલ એજન્સીઝ માટે મળેા યા લખો:-

ચીફ એજન્ડસ :-

એન. એમ. ફોજદારની કું.

કુવારા સામે, ગાંધીચોડ, અમદાવાદ.

ૐ નારાયણ

પરમહંસ શ્રી સ્વામી રામતીર્થના ઉપદેશ સ્વરૂપ
મહાગૂજરાતની સંસ્કારી પ્રજાનું

ધાર્મિક માસિકપત્ર 'ઉત્થાન'

તંત્રી - સ્વામી શ્રી. સ્વયંજ્યોતિ તીર્થ

જોરહાર લખાણનાં દર મહિને પૃષ્ઠ ૮૦. વરસ દહાડે પૃષ્ઠ ૮૬૦; છતાં
વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂા. ૩-૮-૦ પોસ્ટેજ સાથે
સત્વર લવાજમ મોકલી આહુક તરીકે નામ નોંધાવી લ્યો
ગમે ત્યારે આહુક થનારને વર્ષના બધા અંકો મોકલવામાં આવે છે

લખો—પ્રબન્ધક : 'ઉત્થાન'

જ્ઞાન સાધન આશ્રમ—છોટાઉદેપુર (પૂર્વ ગુજરાત)

બાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વતંત્ર

રીતે

૧૯

વરસથી

પ્રગટ

થાય છે

બાળક માસિક બાળકો માટે જ પ્રગટ થાય છે સાદી ને મીઠી
બાળા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની
શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.
છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂાપયા બે
તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં બાળક અવસ્ય હોવું જોઈએ,
કેમકે નિર્દોષ બાળક બાળક વાચવા ઘણાં આતુર હોય છે :
નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.

'બાળક' કાર્યાલય, રાવપુરા—વડોદરા

આરોગ્ય, વ્યાયામ અને તંદુરસ્તી વિષયક સંપૂર્ણ અને સચિત્ર
માહિતી સતત ૨૬ વર્ષથી આપતું માસિક

વ્યાયામ

વાર્ષિક લવાજમ - રૂા. ૨-૮-૦ પરદેશ શિલિંગ-૫.

સગીર તંદુરસ્તી સિવાય અધુ નકમું છે. સગીરને તંદુરસ્ત, નિગમી અને સચળ કેવી
રીતે બનાવવું અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી પછી તે કેવી રીતે રક્ષાવી ગળવું, તે વ્યાયામ
વાંચવાથી પણ બહુી મોકલો

આપની ઘરમાં, આપની લાવઝેરીમાં કે આપની વ્યાયામશાળામાં તેને જોડાવો; તે
આપને યોગ્ય અને સચી સલાહ આપશે. વર્ષના રૂા. ૨-૮-૦ ના અપલામાં વર્ષ આખા
દાકતરનાં ખીવ માટે, ખચોની મોટી વકમનો તે બંધાવ કરશે

ગમે તે માસથી તેના આહુક થઈ શકાય છે.

લખો:— વ્યવસ્થાપક: વ્યાયામ કાર્યાલય,

મજુમુદારનો વાડો, રાવપુરા, વડોદરા

અજ્ઞાતતિમિરાન્ધ્યાનાં જ્ઞાનાંજનદાલાક્ષ્યા ।
નેત્રમુન્મોહિતં ચેત તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૪ થું],

ફેબ્રુઆરી : ૧૯૪૨

[અંક ૧૦ માં]

સંગમ

અંતરિક્ષમાંથી એક મનોહર દેવી ઊતરતી હતી. તેના એક હાથમાં પ્રકાશમાન દીપક હતો, બીજા હાથમાં ચમકતી તલ્લવાર હતી. તેનાં નયનમાંથી આશ્ચર્યમાંથી—અગેશ્વરમાંથી દયા, પ્રેમ, માધુર્ય ને શાંતિનાં અમતકિરણો ઝરતાં; તેના લલ્લટમાંથી પ્રજ્વલતાં તેજકિરણો ઝગરતાં.

તેનાં જ્ઞાન વિચરતી ત્યાં ત્યાં તે પ્રથમ દીપકને આગળ ધરતી. તે દીપકના પ્રકાશમાં જે સુલેખાં જળતાં કે જગેશ્વર સન્માર્ગે વળતાં તેમના પર તે નયનનાં અભી વર્ષાવતી; જે આગસુઓ ધીમે ધીમે નયન-ખોલતા તેમના પર તે દયા ઘાખતી, પણ જેઓ પ્રકાશની આગળથી ધરીને પડી રહેતાં તેમને તે લાત મારી, ઊઘાડતી. એ રીતે પણ જીવને જે સન્માર્ગે વળતાં તેમને તે પ્રેમભર્યું પ્રોત્સાહન આપતી, પણ એ પ્રકાશને અટકાવ કરીને જે અવગેશ્વરે જતાં તેમના કંઈ પર તે તલ્લવાર ધરતી. મને આ સ્વરૂપનો કંઈ અર્થ ન સમજાતો. તેથી દેવીની સમીપ જઈ તેના મરણ માધુ મૂકનાં મેં પ્રુથુ, “માતા, આમ કેણુ છે ?”

“હું જગદંબા. —” આપનું આ સ્વરૂપ ? ” મેં દેશક-આશ્ચર્યભાવ દર્શાવ્યો.

“હા,” તેજસ્વી વાણીમાં-દેવીએ કહ્યું, “મારાં સંતાતમાં હું જે સ્વરૂપ ક્યું ક્યું એ જ સ્વરૂપ મેં ખાસ કર્યું છે.”

“આપતાં સંતાનમાં આ સ્વરૂપની કય્થા રાખવાનો આશય ?”

“જે” દેવી તલ્લવાર અતે દીપકને બાણુઓ મૂકતા-મહેજ સ્મિતપૂર્વક-બોલ્યાં, “મને મારું સ્વરૂપ ક્યું દેખામ છે ?”

“સાક્ષાત્ અસરાજેવું.” અત્રોક્ષિક સૌન્દર્યમાં અંજાખેતું બોલી મયે.

“ને હવે !” હાથમાં દીપકને ધારણ કરતાં-દેવી બોલ્યાં.

“અધારને અજવાળતાં ઉપાસું-દેવી.”

“નેહને !” દીપકને મૂકી-હાથમાં તલ્લવાર મુખાવતાં-દેવી બોલ્યાં.

“ બવાની, જોગમાયા, કાલિકા ” મૂળતા પગે હું બસડો.

“ જ્ઞાનનો પ્રકાશ પાથરવાને ઘ્યાસું દરી ” દેવીએ શાંતિથી કહ્યું, “ અને એ પ્રકાશનો અનાદર કરનાર કે અસરા સમા મૂળ સૈન્દર્યને વાસનાની નજરે નીરખનારને મારે બવાની. એ બંને સ્વરૂપનો સંગમ એ જ આત્મિક અને ભૌતિક, ચેતન અને જડ, દેવી અને આસુરી-એ બે અંગમાં ગૂંથાયેલા વિશ્વમાં વસનારનો જીવનધર્મ છે. ”

હું ગિરિનાથ અને બયભરી નજરે તેમની તલવાર સામે તાપી જ રહ્યો.

“ સાંભળ. ” દેવી અંતરના ઊંડાણમાંથી બોલતાં જણાયાં, “ મારા હૃદયમાં દયા છે, પ્રેમ છે, અમી છે, મારા દેહમાં પ્રભુતા છે; મારા હાથમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ છે.-પણ એ બધાની સુરક્ષિત કિંમત તો જ છે, જે મારા બીજા હાથમાં આ તલવાર છે. એમ વ્યક્તિ કે પ્રજાના ગુણની કિંમત અને સંરક્ષણ તો જ છે જે એનામાં એ ગુણનો અનાદર કરનારને દંડવાતું સામર્થ્ય છે. માટે જ મારાં સંતાન પાંચે હું પ્રેમ ધમ્મું છું, દયા ધમ્મું છું, જ્ઞાનનો પ્રકાશ ધમ્મું છું-પણ સાથે જ તે બધાની કિંમત અંકાય અને પ્રભુતા વિદ્યે તે માટે સામર્થ્ય-તલવાર ધમ્મું છું. ”

“ માતા, ” મેં ગર્વિતરે કહ્યું, “ માનવી કેવળ દાડ, માંસ ને લોહીનો લોચો નથી. તેનામાં સત્યને સમજ અને અનુસરી શકે એવાં મન અને આત્મા છે. તમે તેજસ્વી શુદ્ધિની પ્રતિભાથી એના મનને સન્માર્ગ સમજાવી શકો છો; અધૈયિક આત્મશક્તિના પ્રભાવથી એના સુપુત્ર આત્મા પર અચર પહોંચાડી શકો છો. એ બંને માર્ગો ખુલ્લા છતાં આ તલવારનો ઉદ્દેશ શો ? ”

“ બગવાન શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર પાસે યોગેશ્વરનો આત્મા હતો; પુરુષપરની વિરલ ભુષિ હતી. છતાં એમને પર્વતી સાથે ચક્ર, શંખની સાથે ગદા-એ શસ્ત્રો કેમ ધારણ કરવાં પડ્યાં ? અનેક પ્રસંગે હિંસા કેમ આચરવી પડી ? ” દેવીએ શાંતિથી મને પ્રતિગ્રથ કયો.

“ અમે તો એમાં પણ દોષ અને આત્મિક અશક્તિ સમજીએ છીએ. ” જે અમારા યુગનો અભિપ્રાય હિચ્ચાયો.

મારો એ ઉત્તર સાંભળી પળભર દેવીના મુખ પર કદાક્ષભયું રિમત તરવરી ગઈયું. પછી તે ગંભીરતાથી બોલ્યાં, “ બાઈ, સૈકાઓ થયાં ગુલામી બોજથીને તમારામાં જીવનની હુદ્ર લાલસા ખીલેલી છે. રાજકર્તાઓએ પોતાનાં હિતને ખાતર તમને બહેલી રમશાનશાંતિ અનુભવીને તમે અશક્તિ, અને યુદ્ધથી ગભરાઈ ગયા છો. પરિણામે ત્યાં ત્યાં, શ્રી કૃષ્ણસંભા પુરગોત્તમના જીવનમાં પણ, તમને યુધ્ધને તિરસ્કારવાની, દરેક પ્રકારની હિંસામાં દોષ નિહાળવાની અને જે અદમાને તમે સમજ્યા પણ નથી તેની અદ્ભુત અસરની બાલોચિત જાતો કરવાની ટેવ પડી ગઈ છે. એ સંયોગોમાં તમે એ પંજુ જોઈ નથી શક્તા કે વિશ્વમાં આત્મા જોડેલો નથી વસી શક્તો પણ પ્રેરક તત્ત્વ તરીકે તે દેહના આશ્રયે વસે છે; અને દરેક આત્માની સમાન ભૂમિકા નથી હોતી. કેટલાક આત્માઓ એવા સુપુત્ર હોય છે કે દેહ પડ્યાની જેમ ક્ષણભીષી પ્રેરાઈને ગમે તેની કિચાઓ કરે, અને આત્માને તેનું જ્ઞાન પણ ન હોય; કેટલાક આત્માઓ આસુરી તત્ત્વથી એવા દગાઈ ગયા હોય છે, કે તેઓ પુણ્ય-પ્રકાશનો હંમેશાં તિરસ્કાર કરે છે; તો કેટલાક નિર્જળ માનનીઓની દૈહિક મન્દિરો પાપાંસાથે એવી એકાકાર-ચક્ર ગાઈ હોય, જે કે તેમનો આત્મા સત્ય સમજે તો પણ મન્દિરો તેને નથી અનુસરતી. આવા સંયોગોમાં આત્મ-પરિવર્તન નહિ પણ પાપમાર્ગે વધુને વધુ આગળ વધતા આત્માના જ્ઞાનને ખાતર દેહ-પરિવર્તન જરૂરી બને છે. જમદગ્નિ સમા મહર્ષિનું અર્ચિર્દેન ધર્મિયોની જ્ઞાન દેહણ નથી ક્ષાવતું ત્યારે પરશુરામની દરશીની

જરૂર પડે છે; સીતા સખી સાધ્વી નારીનું આકંઠે રાવણનું આત્મ-પરિવર્તન નથી કરતું હોય તેના આત્માના દેહ-પરિવર્તન માટે રામના બાણની જરૂર પડે છે. કુપ-યે ચડેલા દેહને સન્માર્ગે વાળવો આત્મપરિવર્તન જેટલું અસરકારક નીરડે છે એટલું જ કુપ-યે ચડેલા આત્માને સન્માર્ગે વાળવામાં દેહપરિવર્તન અસરકારક છે. આત્મપરિવર્તનને માટે યોગીનો આત્મા નોખો, દેહપરિવર્તનને માટે વીરના બાહુ નોખો. "તે પગલુ યોગીને ઊર્મિલ રરે દેરી આગળ બોલ્યા—

"શ્રી કૃષ્ણઅન્ને બંને પ્રકારના પરિવર્તનમાં વિશ્વાસ હતો, એને એને મિદ્ધ કરવાની તેમનામાં શક્તિ હતી. તેમનો આત્મા યોગીનો હતો, બાહુ વીરના હતા. જેઓ સાત્ર અને ન્યાયને અનુસરે તેમને માટે તેમના પામે પ્રીતિના પ્રતીકસમું કમળ હતું, સુષુપ્ત આત્માઓને જગાડવા તેમના પાંસે શોષ હતો, અને નમજાઈ અગર દુષ્ટતાને પરિણામે સત્યને ધ્યોયથી વિમુખ બનેલા આત્માઓને ખાતર તેમના પાંસે ગદા અને ચક્ર હતા. તેઓ પ્રથમ પ્રેમથી સંમર્મવતા, પછી જ્ઞાન વાપરતા, તે પછી સખીનો આશ્રય લેતા ને અંતમાં સંહાર ચલાવતા. પ્રેમ અને જ્ઞાનથી ભરેલું એમનું યોગીસમું અકિતલ અગર પ્રેરક બની શક્યું છે, કેમકે એ અકિતલનો તિરસ્કાર કરનારને દંડવાને તેમનામાં વીરનું સામર્થ્ય હતું."

"શુદ્ધ કે ઇશુ પામે તો દંડના એવાં કથાં સાધન નહોતાં. છતાં એમનું અકિતલ પલ્લુ શ્રી કૃષ્ણના સમુજ અમર અને પ્રેરક છે. " મેં દલીલ કરી.

"અહીંજ તમે જોત જુઓ છો. " દેરી વાતસલ્પથી મ્મરે બોલ્યા, "મહાભારતમાં શ્રી કૃષ્ણે શસ્ત્રને બાણુએ મૂકીને ન્યારે કેવળ સારથી-યોગીનું પદ દરીકાધું ત્યારે વિગ્ધ હાસલ કરવાને ખાતર તેમને અભુતની જરૂર પડી. એજ ગિયતિ શુદ્ધ અને ઇશુની છે. શુદ્ધનું સાગણીકર્ષણ અકિતલ અમર બન્યું છે. કેમકે શુદ્ધના દયામંત્રને અશોક અને તિરસ સમા સત્રાટોની તલવારનો ટેકો મળ્યો. ઇશુનું પ્રેમાજ અકિતલ યુગલવી બન્યું છે, કેમકે તેના પ્રેમમંત્રને શાકમેનુ, શીલીપ અને રીચાડ સમા અનેક વીર નૃપતિઓની તલવારનો સાય મળ્યો. ઇશુ અને શુદ્ધ. કરતાં પલ્લુ વધારે પ્રેમ-દયા ભરેલા તો જગતમાં અમર પુરુષવરો સ્થ ગયા છે, પરંતુ તે કયા મૃત્યુ પામ્યા તે પશુ તમે નથી જાણતા, કેમકે તેમના નામને અમર બનાવવાને કોઈ વિજેતાએ યોનાની તલવાર ન વાપરી? કુદરતમાં યુરોપના વીરોએ ઇશુના પ્રેમમંત્રના નામે પોતાની તલવાર ન ચલાવી હોત તો આખા વિશ્વમાં આજે શુ ઇશુને બદલે ઇશ્વારનો ઝડો ફરકતો ન હોત? અશોકના રાજદંડે બહુ બોદ્ધ સ્લાધુઓએ સંઘ ન તળવ્યો હોત તો શુદ્ધનો ધર્મ? અનાચારીઓના અખાણા સિવાય બીજા કયા નામે ઝાળખાત? તમારા યેરયેર આજે બાહુમલ અને છુટકા ફોટા ફાટકે છે તે ઇશુના પ્રેમમંત્રના નહિ પણ યુરોપીય વિજેતાઓની તલવારના વિજયમારક છે."

"ત્યારે વિશ્વમાં શું પ્રેમભરી માનવતાને રચાનું નથી ? "

"છે. " દેરી માતાના વાતસલ્પથી બોલ્યા, "જનની યોદાવા ઝાણકને અમર પ્રેમ વડે સમજાવે, પછી એને શિખામણ આપે ને છતાં જાણક ન જ માને તો હાય ઉગામે એમાં જેટલી માનવતા છે એટલી જ માનવતા વિશ્વમાં સંભવિત છે; અને તે પ્રેમ અને જ્ઞાનના પ્રતીક સમા યોગી અને શૌર્યથી તપતા વીરના સંગમમાંથી પ્રગટે છે."

પૂર્વમાં ઉપા ખીરી નીકળી હતી. અને હજી પલ્લુ નહિ જાગે તો દેવી મીરાં પર પશુ તલવાર અજમાવશે એમ ધારીને મેં નયન ખોલ્યાં ને દૂર દૂર ગવાતું 'ગીતા' નું સનાતન સૂત્ર મારા હૃદય પર અથડાયું. યેર યોગેશ્વરી કૃષ્ણ યેર પાશો ધનુર્ધર ।

‘આમાં કેવળ કોટયાધિપતિઓજ વસતા હતા અને આના નૃપતિઓ-
સદ્ગુણિનીના હાથમાંથી સોમનાથનું ચિહ્ન છોડાવ્યું તે મહાવીર’-

સુવર્ણગિરિ

શ્રીમનલાલ સમ્રથી

‘સુવર્ણ ગિરીત્રે અવપૂતસ મહાસામ્રાજ્ય જ ચત્તેન , ...

‘સુવર્ણગિરિમાં આર્મપુત્રના અને મહામાયાઓના વચનથી ...

ક્રિ. સ પૂર્વે ૨૭૧ મા સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને કોતરાવેલા શ્વેતગિરિના શિલાલેખમાં છપ્પર પ્રમાણે ઉલ્લેખાયલા ‘સુવર્ણગિરિ’ શબ્દ આજ્ઞાથી અનેક વિદ્વાનોને મૂંઝવણમાં કોતારેલ છે. તે શિલાલેખમાં આગળ જતા પ્રિયદર્શિને જણાવ્યું છે કે એક વર્ષ કરતા વધારે સમયથી હું સંધની સાથે (માત્રાર્થે) જોડાયેલ છું’—[સાતલેકેનુ દબલે ષ સુમિ દર્ક સપ વેવેતે]—તે પછી એટલું તો ચોક્કસ હતું કે, સુવર્ણગિરિ એ કોઈ તીર્થસ્થળ હોયુ જોઈએ. પણ ‘પ્રિયદર્શિન’ એટલે ‘બૌદ્ધધર્મી અરોહ’ એમ તો વિદ્વાનો આગળથી જ ખારી બેઠેલા હતા, તેથી તેમણે બૌદ્ધ સાહિત્યમાં એ તીર્થની શોધાગ્રાધ કરી પણ પતો ન લાગ્યો. પરિણામે કેટલાક વિદ્વાનોએ રાજગૃહી નજીકની એક ટેકરીને સુવર્ણગિરિ તરીકે ઓળખાવી, બીજા કેટલાક વિદ્વાનોએ માળવામાંના અગત્યના પ્રદેશને માટે સુવર્ણગિરિ ઉપનામ શોધી કાઢ્યું તો કોઈકે મૈસુરમાં રાયચુરની નજીક આવેલ મેનાની ખાણોવાળા પ્રદેશને સુવર્ણગિરિ તરીકે ઓળખાવ્યો. ૧ પણ આ વિધાનોના દેહમાં કોઈ પણ વિદ્વાનને પૂરતા પ્રમાણો હાથ નથી ગયા.

પણ કહે જ્યારે ‘પ્રિયદર્શિન’ એટલે ‘બૌદ્ધધર્મી અરોહ’ એ વિધાન સામે વધુ ને વધુ પ્રબળ શંકાઓ રજૂ કરાય છે અને ‘પ્રિયદર્શિન’ એ જૈન સાહિત્યમાં સંમતિના નામે મશ્હૂર અનેકા જ્ઞાતીય સમ્રાટ (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૮૯ થી ઇ. સ પૂર્વે ૨૩૫) ને તેના બૌદ્ધધર્મ પિતામહ અરોહે બક્ષેયું’ નામ છે’ એમ દર્શાવતા શિલાત્રેખીય, કાલગણનાત્રિપત્રક અને સાહિત્યિક પ્રમાણો વધુ તે ત્રણ સંબોધે બનતા આવ છે ૨ ત્યારે સુવર્ણગિરિ તીર્થને માટે કેવળ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં જ શોધા-શોધ કરવી એ નિરર્થક કાલવ્યય છે.

1 Asoka-by Pro Hultzsch [cor. Inscr Indic.] P. 177

2 Samprati who is also called Priyadarshana in the Jain texts
Kamta Prasad Jain

The Jain Antiquary Vol VII No I. P 24

Priyadarshana was not Asoka, but was SAMPRATI

Dr. T L Shah

The Place of Samprati in the History of India

Rock-edicts belong to Samprati who was contemporary with the five Yona
Kings of the then divided Greek-Empire.

P. C. Mukharji

[Ass. Director-General of Archaeology]
Indian Antiquary Vol XXXII P. 233

જેન સાહિત્યમાં સુવર્ણગિરિ તીર્થનું ખૂબજ મહત્વ અંકાયેલું છે. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન સાહિત્યકૃતિઓમાં તે તીર્થને માટે સુવર્ણગિરિ, સોવર્ણગિરિ, સુવર્ણાયક, સ્વર્ણાયક, સુવર્ણભુલુત, સુવર્ણધાત્રીધર, સ્વર્ણદોષીધર, સુવર્ણશૈલ, સુવર્ણગોત્ર, કાંચનગિરિ, કનકાદ્રિ, કનકાયક, કનકબૃધર, કનકસાનુ, કનકસાનુમાન, હિરણ્યમયાયક, હેમચુલુત, હેમકમાલુત, ગંગેયગિરિ, તપનીવબૃધર, આમીકર-કમાધર, કલ્યાણબૃધર, કાર્ત્તસ્વરક્ષિતભુલુત, સોનગિરિ, સોવનગિરિ વગેરે નામે મળી આવે છે. તે સર્વમાં વધુમાં વધુ પ્રાચીન નામ સુવર્ણગિરિ છે, શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યના સમયમાં તે તીર્થ કાંચનગિરિ અને કનકાયકપના નામે મરાઠર અનેક અને આજે તે સોવનમડના નામે ઓળખાય છે.

આ ગિરિતીર્થ અનેક સાદિશિક અને શિક્ષણેખીય પ્રમાણોથી પુરવાર થયું છે! તે પ્રમાણે જાતેર (પ્રાચીન-ગજાશીપુર)ની નજીકમાં આવેલું હતું અને તેનું પ્રયજ્ઞ પ્રમાણ એ છે કે આજે પણ જાતેરની નજીકમાં આવેલા પહાડ 'સોવનમડ'ના નામે ઓળખાય છે અને તે મંદને વિભૂષિત કરતાં 'યક્ષવસતિ', 'અણપદાવતાર' અને 'કુમરવિહાર' એ ત્રણે મંદિર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સુવર્ણગિરિની સાથે સંકળાપમાં છે.

આ ગિરિનાં જુદાં જુદાં નામ સાથે સંકળાપલા સુવર્ણ, હેમ, કનક આદિ ચન્દ્રે પરથી એટલું તો ચોક્કસ થારી શકાય કે પ્રાચીન સમયમાં કાં તો એ પર્વતમાં સોનાની ખાણો હોવી એટલે અથવા તો ત્યાં વસતી પ્રજા પાસે અદકજ સુવર્ણ હોવું એટલે. મડનું વર્તમાન સ્વરૂપ અને તેના ઇતિહાસ ભેતાં આ જને ધારણાઓ સ્પર્શી જણાય છે. કેમકે આજે પણ એ મડ પર ત્યાં ત્યાં સોનાનાં રજકણો અને સુવર્ણભાસિક વાળા પત્થરો નજરે ચડે છે, જે ત્યાં સોનાની ખાણો હોવાના દર્શનિક પુરાવાર છે, તેમજ એવી ખાણો ત્યાં હોવાને લગતી અનેક દંતકથાઓ પણ જાતેરની પ્રજામાં પ્રચલિત છે, અને પ્રાચીન સમયમાં ત્યાં નવાણું લાખતી સંપ્રતિ ધરાવનારા શ્રીમતોને પણ વસવાને સ્થાન નહોતું, એટલે કે ત્યાં દેવજ કોટયાધિપતિઓ જ વસતા હતા, તેને લગતી નોંધ આપણે ઉપર અવગોડી ગયા છીએ. આ સંયોગોમાં તે પર્વતનું 'સુવર્ણગિરિ' નામ ખરેખર થયાર્થ છે.

સમ્રાટ સંપ્રતિ યાને પ્રિયદર્શનના સમયમાં તે પ્રાન્નનું પાટનગર અને મરાઠર તીર્થ હતું, ત્યાં સમ્રાટના પ્રતિનિધિ તરીકે મહામાત્રા (સુમે) રાસન અત્તાતે હમો અને સંધ સાથે યાત્રાએ નીકળેલા સંપ્રતિ ત્યાં દર્શને આવ્યા હમો તથા પોતાના વિશ્વવિખ્યાત શિક્ષણેખોને લગતું પ્રથમ આજ્ઞાપત્ર તેણે ત્યાંથી બહાર પાડ્યું હતું એટલી જ પ્રમાણભૂત દલીલત મળી શકે છે. પણ તે પછીના સમયમાં પ્રવેશતાં તે તીર્થ અને નગર પર વસારે પ્રકાશ ફેંકી શકાય છે.

૧ નવનવહલક્ષપગવડઅલદ્રવાસે સુવર્ણગિરિ સિદ્ધો... [આમાં નવાણું લાખતી સંપ્રતિ ધરાવવા શ્રીમતોને પણ વસવાને માટે સ્થાલ નહોતું મળતું એવું સુવર્ણગિરિના શિખરે.....]

૪ સંવત્ ૧૨૨૧, શ્રી જાવલિપુત્રીય કાન્નગિરિ મડલ્યોપરિ પ્રમુ શ્રી હેમમૂરિપ્રવોધિતગુર-પરાધીપરવાદૈત ચૈલક્યમહારાજાવિરાજતીકુમારપાલદેવકારિતે શ્રી પાર્શ્વનાયકપ્રમુખિવસદિતે શ્રી કુમરવિહારમિવાને જૈન ચૈત્યે..... [અહોરના તોપખાવાનાં મળી આવેલ શિક્ષણેખો]

૫ વૈમાર : કનકાચલોડ દુર્ગિરિ : [શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય દ્વારા સંકલાર્થ સ્તોત્ર]

૧ જેન શોષમહોત્સવ સમરણીક.

વિક્રમની ચોથી પેઢીએ અવંતિના સિંહાસને આવેલા નાહડ નૃપતિ (ક.સ. ૭૦ થી ૭૬) એ આ તીર્થમાં 'યજ્ઞવસતિ' નામે ભગવાન મહાવીરનું એક ભવ્ય મંદિર બંધાવરાવ્યું હતું. તેના સમયમાં તે તીર્થ એટલી શ્રીમંત વસતીથી ભરચક હતું કે ત્યાં નવાણું લાખની સંપત્તિ ધરાવનારને પણ વસવાને સ્થાન ન મળતું એની ઉક્તિ છે. *

નાહડની પછી પણ સુવર્ણગિરિ અને તેની તલેટીમાં આવેલા નવાણિપુર (નલોર)ની સમૃદ્ધિ દિનપ્રતિદિન વધતી જ રહી છે. ક. સ. ૮૨૫ લગભગમાં વિદેશીઓએ જ્યારે ચિત્તોડ પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે નલોર સ્વતંત્ર અને સમૃદ્ધ હતું. તે પ્રસંગે નલોરના નૃપતિએ ચિત્તોડને સર્વ પ્રકારે મદદ કરેલી અને વિદેશીઓ સામેના યુદ્ધમાં નલોરપતિએ જાતે ભાગ લીધેલો. †

વિક્રમની આરમી સદીમાં સુવર્ણગિરિ અને જ્યારે પરમારોનું શાસન રહ્યું પણ તેરમી સદીની શરૂઆતમાં ચૌહાણ નૃપતિ કીર્તિપાલે જ્યારે પર વિજય મેળવતાં સુવર્ણગિરિનો કાબુ પણ ચૌહાણોના હાથમાં આવ્યો. સં. ૧૨૨૧ માં શુભરપતિ કુમારપાળે સુવર્ણગિરિ, પર 'કુમરવિહાર' નામે શ્રી પાર્શ્વનાથનું ભવ્ય મંદિર બંધાવરાવ્યું. ‡ એ જ અરસામાં, એ ગિરિપર 'અષ્ટાવધાવતાર' નામે ચૌમુખનું અદ્ભુત મંદિર પણ બંધાવરાવ્યું.

કીર્તિપાલના વંશને ઉત્તરોત્તર વધુ યશસ્વી નીવડ્યા છે. કીર્તિપાલના પુત્ર સમરસિંહ સુવર્ણગિરિના પ્રાચીન ભગ્ન કિશોરોને છોડીને કરાવીને 'સોનગિરિ' નું મિરદ મેળવ્યું.

સમરસિંહના સમયમાં જ્યારે પશોવીર નામના ત્રણ નામાંકિત પુરુષો યજ્ઞ ગયા, એક કંડારી પશોવીર, બીજો શ્રેષ્ઠી પશોવીર, ત્રીજો મંત્રી પશોવીર. કંડારી પશોવીર સુવર્ણગિરિ પર કુમારપાળના બંધાવરાવેલા 'કુમરવિહાર' મંદિરનો ઉધાર કરાવરાવ્યો. શ્રેષ્ઠી પશોવીર જ્યારે જ્યારે શ્રી આદિનાથના મંદિરમાં એક અદ્ભુત મંડપ બંધાવરાવ્યો કે જેની મનોહર કલાકારણી આગળ દેવદાસાનાં વિશ્વવિખ્યાત મંદિરો પણ વીસરાઈ જતાં. અને મંત્રી પશોવીર સમરસિંહના પુત્ર ઉદયસિંહના નિપુણ મહામંત્રી તરીકે મશહૂર બનેલો છે. તે વીર, રાજનીતિજ્ઞ અને ચારિત્રસંપન્ન હોવા ઉપરાંત મહા વિદ્વાન અને શિલ્પસ્થાપત્યકલામાં પણ નિપુણ હતા. આખું પર મંત્રીશ્રેષ્ઠ તેજપાળે બંધાવરાવેલ ભગવાન તેમનાવના બન્ન મંદિરના પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ પ્રસંગે નૃપતિ ઉદયસિંહની સાથે તે પણ આખું ગયેલો અને તે પ્રસંગે મહામંત્રી વરતુપાળ સાથેની ચર્ચામાં તેણે ઉક્ત મંદિરના આંધકામમાં એકેક સામાન્ય જુલો સૂચવતા ઉપરાંત ચૌદ મોટી જુલો દર્શાવેલી. વરતુપાળ તેના આ જ્ઞાનથી મુગ્ધ થઈ ગયો અને તેણે પશોવીરની બેહદ પ્રશંસા કરી. [એ પ્રસંગનું આગેદાન વર્ણન 'વરતુપાળચરિત્ર'માં મળી આવે છે.]

સંવત ૧૨૬૮ માં જલાહુદીન ખીલજીએ જ્યારે સુવર્ણગિરિપર આક્રમણ કર્યું પણ નૃપતિ ઉદયસિંહ અને મહામંત્રી પશોવીરના સંયુક્ત પ્રયાસે તેને એની સમજ હાર આપી કે તે મહાભુરશેલીએ જીવ બચાવીને નાસી ગયો. ઉદયસિંહના ઉત્તરારધિકારી ચાચિગદિવના અનેક શિલાલેખો મળી આવે છે. સં. ૧૩૧૨માં તેણે ચામુણ્ડામાતાનું દેવળ બંધાવરાવ્યું.

ચાલીગઢેવીની પછી સંત્રામસિંહ અને તેની પછી તેનો વિખ્યાત વીરનર પુત્ર કાન્હડે જ્યારે જ્યારે સિંહાસને વિરાજ્યા.

† નવનવદલસ્થાપણવદમલદ્વાસે સુવર્ણગિરિસિદ્ધિ.

‡ મારહનિવકારવિય યુગિ ચીરં જસ્ય ધસદોષ ॥

૮ શાવવાનને ઉત્તિહાસ

૯ જુઓ કુ. ગો. ૪

એ અરસામાં 'આધવમ'ત્રીના આમંત્રણે અલ્લાહીદીન ખીલણએ ગુજરાતને ખેદાનમેદાન કર્યું, સોમનાથનું મંદિર તોડ્યું, સોમનાથના સિંગને આળા આમણમાં બાંધ્યું અને પોતાની વિજયી સેના, લૂટમાં મળેલી અડળક દોલત તથા આમણના ડાચળામાં ભરેલા સિંગ સાથે તે દિલ્હીને માર્ગે આણ્યો.

માર્ગમાં જલોરની સરહદ આવતી હતી. કાન્હડેએ લૂટાર યવનને પોતાની સરહદમાં પ્રવેશવા દેવાની ચોકખી ના ભરી. પરિણામે બંને વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ ખેલાયું. તેમાં અલ્લાહીદીનની સેનાનો નાશ થયો અને અલ્લાહીદીન મહામુરદેલીએ નાસી છૂટ્યો. કાન્હડેએ સોમનાથના સિંગને મુકત કરી મકરાણા ગામમાં તેની સ્થાપના કરી અને ત્યાં એક લખ દેવાડણ બંધાવ્યું. કાન્હડેનું પાણી પારખી ચક્રેલા અલ્લાહીદીને તે પછી કેટલોક સમય સુધી કાન્હડે સાથે મિત્રતા જળવી.

એક સમયે કાન્હડેનો પુત્ર વીરમદેવ દિલ્હીની રાજસભામાં જઈ ચડ્યો. ત્યાં તેના રૂપ અને શૌર્ય પર મુગ્ધ બનેલી બાદશાહની કુંવરીએ વીરમદેવ સાથે લગ્ન કરવાની હડ લીધી. બાદશાહે અને ભેગમોએ તેને ખૂબ સમજવી પણ કુંવરી પોતાની હડમાં અચળ રહી. પરિણામે બાદશાહે વીરમદેવને પોતાની કન્યાનું પાણીગ્રહણ કરવાનો આમ્રદ કર્યો. વીરમદેવ તક જોઈને ત્યાંથી નાસી છૂટ્યો, અને જલોર આવીને તેણે પિતાને હડીકત સમજાવી. પવિત્ર ભારતભૂમિને અધનાર વિજેતા યવનની કન્યાનું પાણીગ્રહણ તો કાળોતે પણ કોઈ આર્થજન ન કરી શકે. પરિણામે કાન્હડે અને વીરમદેવે સેનાને સજ્જ કરી, મુવર્ણગિરિને અમેઘ બનાવ્યો અને અંત લગી લડી ભેવાતી યોજના ધરી કાઢી.

વીરમદેવ નાસી છૂટ્યાના સમાચાર મળતાંજ અલ્લાહીદીને પાંચ લાખના સૈન્ય સાથે પોતાના બે મુખ્ય સેનાપતિઓને જલોર પર આક્રમણ કરવા મોકલ્યા. કાન્હડે અને તેમની વચ્ચે બાર વર્ષ લગી 'ભયાનક યુદ્ધ આણ્યું' પણ અમેઘ મુવર્ણગઢનો આશય ધરાવના કાન્હડે કે વીરમદેવને કશી આંચ ન આપી, પણ એ અરસામાં કાન્હડેને હાથે દિવા જાતિના એક રજપૂત સરદારનું અન્યાયે અપમાન થઈ ગયું. તે સરદાર અલ્લાહીદીનની સેનાને જઈ મળ્યો. ને તેણે યવનને ગદના ગુપ્ત માર્ગો જાતાની દીધા. પરિણામે યવનસેના અમણા વેગથી પાછી ફરી ને એક ભયંકર યુદ્ધ પછી તેણે ગઢ પર વિજય મેળવ્યો. કાન્હડે અને વીરમદેવ બંને એ યુદ્ધમાં ખપી ગયા ૧૦ રજપૂતોએ કેસરિયાં કર્યાં, રજપૂતાણીએ જોડર કરી સ્વર્ગ સિધાની. ને એ રીતે ત્રિપદશીનના સમયથી અમરાવતીનું રથાન જળવતો આવેલો મુવર્ણગિરિ વિ. સં. ૧૩૬૮ ના વૈસાખ સુદ ૫ ને શુધવારે યવનનેને હાથે જાદ બન્યો.

યવનવિજેતાઓએ મુવર્ણગિરિ અને જલોરની સ્વર્ગીય દોલતની લૂટકાટ ચલાવી, ગિરિ પરનાં અને જલોરનાં લખ મંદિરોને તોડી નાંખ્યાં અને એ મંદિરોના કણમય કિંમતી અવશેષોમાંથી ત્રણ લખ મસ્જિદો બાંધી કરી; જેમાંની એક આજે કિલ્લા પર બેઠી છે. 'હરણખાંડ'ના નામે ઓળખાતી બીજી મસ્જિદ જલોરની લાગેણે આવેલી છે અને ત્રીજી મસ્જિદ તોપખાનાના

૧૦ વીરમદેવના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી બાદશાહની કુંવરીએ પોતાના પ્રેમપાત્રની પાછળ સદી બનવાની હજી કરાંચી, બાદશાહે પુત્રીની નિકલની કિંમત આંકી તેને યુદ્ધેવમાંથી વીરમદેવનું મરનક મંગાવો આણ્યું. કુંવરીએ તે મરનક સાથે બળી મરવાની તૈયારી કરી પણ વીરમદેવના મરનકે પોતાનું મુખ ફેરવી નાંખ્યું. કુંવરીએ એણે કે પોતાનાં માનસિક પતિ મૃત્યુ પછી પણ પોતાને પત્ની વરતે વધીકરને નથી. એટલે તેણે વીરમદેવના મરનકનો મૃત્યુનાકાંઠે અનિસરકાર કરાવ્યો અને તે-જ પછી તે પોતે, પુનર્જન્મમાં વીરમદેવની પત્ની બનવાની લાવના સાથે, માતપિતાની અંબુમનિ લઈ, યમુના નદીમાં ડૂબી મરી.

કર્પમાં ફેરવાઇ ગઇ છે. કલા-કારણીમાં આખૂનાં મંદિરોની હરીશર્ષકરતાં અને ભવ્યતામાં તો એ મંદિરોને પણ ટપી જતાં સુવર્ણગિરિનાં અને જલોરનાં મંદિરો કેવાં હશે તેનો ખ્યાલ હિત મરિજોદો અને તોપખાનું તથા મંદિરોના અવશેષોમાંથી ઊભી થયેલી અનેક ક્ષમારતો, કૂવા, વાવ આદિના અવયોકનથી આજે પણ આવી શકે છે. તોપખાનામાં વપરાયેલ મંદિરોના અવશેષો આસપાસ પર આજે પણ એ મંદિરોના ઐતિહાસિક સ્વરૂપને વ્યક્ત કરતા સં. ૧૧૬૪ થી ૧૩૨૩ લગીના સંખ્યાબંધ શિલાલેખો મળી આવે છે.

મુસ્લિમ વિજય પછી સુવર્ણગિરિ અને જલોરની રિથિતિ અત્યંત અસ્થિર થઈ ગઈ. મેવાડના રાજાએ મુસ્લિમોપર વિજય મેળવી કેટલોક સમય ત્યાં શાસન ચલાવ્યું પણ વીરમદેવના વંશજોએ મેવાડના રાજા પાસેથી તે પ્રદેશ પુનઃ છતી લીધો ૧૨૫૨ પછી પદ્માણના નવા આક્રમણ સામે ચાંદણો ન ટકી શકવાથી ફરી ત્યાં મુસ્લિમ સત્તા સ્થપાઈ. પણ સં. ૧૬૭૫ લગભગમાં મહારાજ ગજસિંહે પદ્માણને હરાવ્યાં ફરી ત્યાં હિંદુ સત્તાની સ્થાપના કરી.

સં. ૧૬૫૧માં નગા ગણિએ જતાવેલી 'જલોર ચે. પરિપાટી' પરથી જણાય છે કે એ સમયે પણ જલોર લક્ષ્મીના બંડાર સમુદાય હતું. ત્યાં પાંચ નવાં મંદિરો ચાંદણોના પુનઃશાસન સમયે તૈયાર થયા હતાં પણ સુવર્ણગિરિ તો ઉજ્જડ હતો. પરંતુ મહારાજ ગજસિંહના સમયમાં ચાંદણના વંશ મંત્રી જયમલજી મુદણોએ એ તીર્થનો ફરી ઉપ્વાર કરાવ્યો, બધાં જ મંદિરો નવેસરથી બંધાવ્યાં. આજે સુવર્ણગિરિના આજૂબજૂરૂપ લાગતાં અને ઐતિહાસિક ખ્યાતિ ધરાવતાં મંદિરો એ જયમલજીએ પુનઃ બંધાવેલાં છે.

મહારાજ ગજસિંહજીની પછી મુસ્લિમો ફરી એક વખત જલોર પર વિજય મેળવવામાં લાવ્યેલાથી થયેલા પણ સં. ૧૭૪૨ માં બેધપુરનરેશ અહલસિંહે તેમને સંજ્ઞા હાર આપીને જલોર અને સુવર્ણગિરિ પોતાના રાજ્ય સાથે વેંટી દીધા અને આજે પણ એ જાને બેધપુર રાજ્યનીજ હદમાં છે.

આજે એ સુવર્ણગિરિ ત્રિપરિશિત સમા સમ્રાટોને આમંત્રણ મહત્વનું સ્થળ નથી, નાહકના સમયની જેમ તે કેવળ કાટમાધિપતિ નિવાસીઓથીજ શોભતું કુબેરનગર નથી, સોલંકીયુગનો ત્યાં પ્રભાવ નથી, સોમનાથના લિંગને યજ્ઞોના હાથમાંથી હોઝવતો ત્યાં કાન્દહર નથી—આજે તો યગ અને સુવર્ણનો એ ગિરિ, માંડવજ અને પાવાગઢની જેમ, જીર્ણુશીર્ણુ એક ગઠ છે જ્યાં અગ્નિય મંદિરોના અવશેષોમાંથી બનેલી મરિજોદ, અઘારમી સદીનાં મંદિરો, સરકારી મહાનો આદિ નજરે ચડે છે અને ઐતિહાસિક સ્મરણો જગૃત જનતાંજ સાચા ભારતવાસીના નયનમાંથી અશુભ ટપકી પડે છે.

— : : —

૧૧ સંવત ૧૫૧૨ ના મારગશર સુક પુનર્મે પદ્માણના કવિએ રચેલા 'કાન્દહર પ્રબંધ'માં જણાવ્યા અમાણે પદ્માણે એ પ્રબંધ વીરમદેવની બેઠી પેઠીએ થયેલા અગ્નિરાજની આજ્ઞાથી રચ્યો છે. કંઈકાંચો ભેલો જેમ જણાય છે કે કાન્દહરમે પોતાના એક વારસેને-વંશ કાચમ રાખવાને ખાતર—નારી પૂજવાની આજ્ઞા કરેલી, પદ્માણ નો વારસોની પરંપરા કાન્દહર, વીરમદેવ, મેગલદેવ, આજુશાહ, બેલરસી અને અગ્નિરાજ એ ક્રમમાં ચલુ છે. ચાંદણોનો હિત પુનર્વિજય બેલરસી અપદ્મ અગ્નિરાજને આજ્ઞાથી હોવા સંભવ છે.

જે પ્રજા છવતી ગંગતી હોય છે તે કોઈ અમુક સંદેશો આપી મનુષ્યજાતિને આપ્યા કરે છે, અને સંદેશો આપવાની શક્તિ ખોલે છે ત્યારે જ, રિયલિટી અને બળદીને બની જાય છે. આજથી લગભગ ૨૬૦૦—૨૭૦૦ વર્ષ પહેલાં ન્યારે ઉત્તર હિંદમાં રહેતી પ્રજાનો આત્મા જાગૃત હતો ત્યારે મહાવીરસ્વામી અને ગૌતમબુદ્ધ જેવા મહાન પુરુષો અને તેમના અનુયાયીઓએ પૂર્વે ચાલીને લંગમગ આખા જગતને પોતાગોતાનો સંદેશો પહોંચતો ક્યો હતો. જિન-ધર્મ અને બૌદ્ધ-ધર્મ આજ સુધી (અથવા ઘણાં વર્ષો સુધી) હાયમ રહ્યા તેથી આપણે સામાન્ય રીતે આ બે ધર્મોની વાત કરીએ છીએ, જે કે ઇતિહાસ ખાત્રીપૂર્વક જણાવે છે કે આજણુ ધર્મથી લુદા એવા આ માત્ર બે ધર્મો જ નહોતા પણ ઘણા અનેક હતા.

ઘણાં વર્ષો પહેલાં હું મીસર દેશમાં ફરતો હતો ત્યારે એ દેશના પાટનગર, કહર (કૈરો) શહેરમાં મોટું સંમહરયાન છે તેમાં એક નાનું લાકડનું પૂતળું મારા જોવામાં આવ્યું. સૂફી-પત્રિકામાં એવું લખ્યું હતું કે તે ઘણું પ્રાચીન, આશરે ૨૨૦૦—૨૩૦૦ વર્ષ જૂનું હશે એવું અનુમાન થતું હતું. અને ખાત્રી થઈ હતી કે કોઈ બૌદ્ધ સાધુનું પૂતળું હશે પણ એ દિવસોમાં મને દૈનિક કે માસિક પત્રોમાં લખવાની ટેવ નહોતી તેથી આ દલીલ મેં મારા મિત્રો સિવાય કોઈને કહી નહોતી. એ એક વર્ષ પછી 'મોર્નિંગ રિવ્યુ'માં એક બંગાળી વિદ્વાને લખી જણાવ્યું કે કેરોનું પૂતળું તપાસ્યા પછી એવી ખાત્રી થઈ છે કે તે બુદ્ધ સાધુનું છે.

એ વાત તો હવે જગપ્રસિદ્ધ છે કે આપણા હિંદી સાધુઓએ ધર્મનો પ્રચાર લંકા, બ્રહ્મદેશ, મલયદેશ, સિયામ, જવા—સુમાત્રા અને એ તરફના બધા દાણોમાં, તથા ચીન, જાપાન, અફઘાનિસ્તાન, ધરાન, અરબસ્તાન, મધ્ય એશિયામાં તુર્કિસ્તાન અને મોંગોલીયા વગેરે અનેક દેશોમાં ક્યો હતો.

તારપછીથી ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉદય અને ફેલાવો થયો. ખ્રિસ્તી ધર્મ અને યુરોપીય સંસ્કૃતિનો પ્રચાર આજે આખા જગતમાં થયો છે. આફ્રિકાના જંગલોમાં, તીબેટમાં કે શીજી પાસેના જંગલો. બેરોમાં, એવા પ્રદેશોમાં કે જ્યાં યુરોપિયન પરદેશીને રહેવું સંલીસસામન ન હોય એવા દુરદુરના પ્રદેશોમાં, આખા જગતના ધોંધે ખંડોમાં આજે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ ફેલાઈ રહ્યા છે અને તેવી જ રીતે ન્યારે ઇસ્લામનો પ્રચાર થયો ત્યારે એ ધર્મના ઉપદેશકો પણ આખા જગતમાં ફેલાઈ ગયા હતા, અને પોતાના ધર્મનો સંદેશો આખા જગતની પ્રજાને સૂણાવી રહ્યા હતા.

શંકરાચાર્યે ન્યારે બ્રાહ્મણધર્મને સતિજ કરીને અદ્વૈત વેદાંતનો પ્રચાર ક્યો ત્યારે આખા હિંદ દેશમાં, શહેરોમાં અને ગામડાઓમાં, જંગલોમાં અને પર્વતોપર, દેશને ખૂણે ખોચરે દશે દિશાની અંદર, હજારો આશ્રમો સ્થાપીને નવા ધર્મનો (ધર્મના નવા સ્વરૂપનો) ફેલાવો કરી દીધો હતો.

નિબંધાણ પ્રજા

૧૬મી સદીની આખર સુધી આપણા આખા હિંદની પ્રજાની રિયલિટી, હિંદની તથા મુસ્લિમની, દલાળનક હતી. રાજકીય લગભગ અંગ્રેજોના હાથમાં હતી. કેળવણીની દારવણી પૂરેપૂરી નેમના હાથમાં હતી. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ આખા દેશમાં ફેલાઈ રહ્યા હતા. જે પ્રદેશમાં આપણા પોતાના

લોકોએ કદી પણ મકો નહોતો ત્યા, રેલ્વેથી સો મો માલદાર દર, ઘાટ બહીઆમણા, જ ગુનોમા પશુ મિશનરી ઉપદેશકો વીસત્રીસ વર્ષ સુધી કામ કરીરહ્યા હતા પ્રિમ્તી મિશનરીઓની ડિરેક્ટરી પરથી માન્ય પડે છે કે આજે આપણા દેશમા ૧૦૦૦ રોમન કેથોલિક અને ૬૦૦૦ પ્રોટેસ્ટન્ટ ગોરા મિશનરીઓ છે, ગોરા એટલે યુરોપિયન અથવા અમેરિકન જાતના તેમના હાથ નીચે કે તેમની જોડે ખીજા દળરો હિંદી મિશનરીઓ કામ કરે છે તેમની સખ્યા વખતે એક વાખ જોટી મોગી હશે જ્યારે છપ્પનીઓ દુબાળ પડ્યો ત્યારે દળરો નિવારણી ડોક્ટરોએ મિશનરીઓએ પાળીને મોટા કાર્યો પશુ હિંદીઓને તેની દરકાર પડી નહોતી આપણા દેશમા લાખો લોકો રક્તપીતથી પીડાય છે પણ તેમની સારવાર, માવજત અને ટ્રાન્સ કામ મોટે ભાગે પરેશી મિશનરીઓના હાથમા છે. આપણી પ્રજામા કંગડો માણુઓ અત્યજ અને અસ્પૃશ્ય ગણાતા હતા ચાળીસ પીસતાળીસ વર્ષ પહેલા માત્ર આર્યસમાજ અને પંડિતરાના સનાતનશિવ મંદારાજે અત્યજોદ્ધારક કામ શરૂ કર્યું હતું પણ ત્યાર પહેલા મિશનરીઓએ તેમને શાળાઓમા ભણાવ્યા, તેમને વૈદકીય મદદ આપી, વેડના ત્રાસમાંથી બચાવ્યા અને હિંદુસમાજમા ટોરના કરતા દલકા ગણાતા હતા તેમને અપનાવીને મનુષ્ય મનાવ્યા અન્યત્ર તેમના ધર્મનો પવરો કર્યો, પણ હિંદુ ધર્મે તેમનું વશ્યાણુ કર્યું જ શુ હતું ?

હમણા થોડા જ દિવસ પહેલા મને શ્રી અમૃતલાલ દકકર જે સામાન્ય રીતે દકકર ગાપાના નામથી ઓળખાય છે તે મળ્યા હતા દકકરની ઓળખ બીવ-સેવામણથી શરૂ થઈ, અને ત્યાર પછીથી તેમણે હરિજન-સેવાસ ધનુ કામ ઉપાડી લીધું. આજે તેમની ઉંમર લગભગ ૭૦ વર્ષની છે પણ હવે તેમણે “આદિવાસીઓ” નો પ્રશ્ન ઉપાડી લીધો છે આદિવાસીઓ એટલે બીન, કાળી, રાનીપરજ, ગોંડ, સયાદ વગેરે જંગલોમા રહેતી કોઓ જે હિંદ દેશના ખરા સાચા આદિ રહેવાસી હતા તે બુખના માખી આર્ય દેહવાતા લોકો અને પગીથી દુણ, જૅકટ્રીઅન, ટ્રોક વગેરેના ધાડા દિંદ દેશમા આવ્યા અને મિયારા ખરા હિંદ બુગિના માલિકોને જંગલોમાં દસી કાઢ્યા. આ આદિવાસીઓની મેંથા લગભગ સવાળે કે અડી કંગડની ગણનામા આવે છે આપણે તેમની જમીન પહાવી લીધી ? આજે પણ વેપારમા મળેલો લોકો તેમને છેતરીને લંગોનીઆ ગનારી મૂકે છે અને તેમના અગાનનો લાભ લઈ રહ્યા છે. આ આદિવાસીઓ આપણી જોડે જ રહે છે ગુજરાતમા દાકડા, બીવ, વમાવા, ખારેવા, પામણ વાંડીઆ, રાતિપરજ, દુમગા (ચૈધગ, ગામિત વગેરે) ઘણી જાતો કે તેમની સખ્યા કોઈ કોઈ તાલુકાઓમાં તો ૨૦ થી ૪૦ હજાર જેટલી છે, તે જાતો આ આદિવાસીઓમા પણ આપણા હિંદી મિશનરીઓ સહુઓ, અથવા સમાજસેવકો અત્યંત નીચ સંપ્રદાયોમા જોવામા આવે છે

એ પ્રાણુ ?

પણ છેલ્લા ત્રીસ ચાળીસ વર્ષથી આપણો આત્મા જગૃત થયો છે, આપણી અવદશાનુ આપણને લાત યસુ છે. રાજકીય ગુલામી અને આર્થિક શોષણને કારણે રાષ્ટ્રીય મહાસંજ્ઞાનો જન્મ થયો અને તે સંસ્થા ઠીક સારી સગીન બની છે. કહેવાય છે કે એ સંસ્થામા ૪૦ લાખ સભ્યો છે. એ સભ્યોને ઇવતા જગતા દોષેતા તો આદિવાસીઓ મોટા ઉગળુ બની ગયા હવેથી રાષ્ટ્રીય મહાસંજ્ઞાએ રચનત્મક કાર્યોનેરેશરથી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, એટલે આપણને આશા રહેજે કે આપણા ચાળીસ કેરો હિંદીઓમાંથી જે અડી કરોડ આદિવાસીઓ મિયારી પહોંતે છે, તેઓ કેરોડાલોકો આજના સુધી પહોંત અને અસ્પૃશ્ય ગણાતા હતા તેમને ગંધાનો ઉદ્ધાર, તેમનું

કલ્યાણ હવે સર થશે આજે આપણા દેશમાં લાખો લોકો પોતાને સાધુ, સંન્યાસી, અથવા ફકીર કહેવાડાવે છે, તેમાંનો ઘણો મોટો ભાગ તો કેવળ બિખારી છે. ઘણી નાની જૂજ સંખ્યા સારા સાધુઓની પણ હશે, અને તેનાથી મોટી સંખ્યા લુપ્ત. અદમાસોની પણ હશે. આ સાધુઓએ જો સાચો ધર્મ ગ્રંથવાનો અને શિખવવાનો પ્રવલ્ન થયો હોત તો હિંદી પ્રજા ગુલામીમાં સમગ્રતી હોત જ નહિ. એ સાધુઓ પોતાનો યુનિકર્મ (ગણવેશ) પહેરીને ગૃદસ્થાત્રીઓને ચૂસ્યા કરે છે, જનસેવા કરવાનો અધિકાર, સેવા કરવા માટે ત્રાણકાત, મેળવ્યા વિના એ લોકો સેવા શી રીતે કરી શકે ?

સેંકડો વર્ષોથી ગુલામી ભોગવતી હિંદી પ્રજાએ પોતાની જાતને હેતરવાની કળા અચ્છી રીતે કેળવી છે. “ મીયાં પડ્યાં પણ ટંગડી જાંચી ” એ કહેવત પ્રમાણે એ પ્રજા માને છે કે એમની પડતી યથ જ નથી. એ લોકો કહે છે કે ભલે અમે અલગ હોઈએ, અમે બિખારી હોઈએ, ભલે અમારાં માંધી કરોડો લોકોને, દરેકજનો બૂખમરો ભોગવવો પડતો હોય, ભલે હિંદી પ્રજા નબળી, અને દેરાણીદ હોય પણ અમારા સંસ્કાર બીયા છે, અમારી વૃત્તિ આધ્યાત્મિક છે, અમે ધર્મબુધિનાં “ આર્ય ” સંતાનો છીએ, અમારો દેશ સારામાં સારો છે, (સારે જગ્યાંએ અચ્છા હિંદોસ્તાં હમારા). અને અમારા સમાજની બધી રચના તથા વ્યવસ્થા સારામાં સારી છે. આજે યુરોપિયન લોકો તો પ-ગોળાના, જાગે અમને કયડી નાખતા હોય તેમાં શું યથ ગયું ? એ લોકો અમારા સ્કીર માત્રને કચડે છે, પણ અમારો આત્મા સ્વતંત્ર છે, ઉજ્જત છે, અમે અવગમ્ય છીએ.

સાચી વાત એ છે કે હજી સુધી આપણને આપણી અધોગતિનું પૂરેપૂરું લાભ થયું નથી. માનસિક (જેમાં હું આધ્યાત્મિકનો સમાવેશ કરું છું) તેજસ્વિતાની પરંપરા બૂંસાઇ નથી. ગદ્ય એ વાત સુચુ સાચી છે. વખતોવખત એક એવી વ્યક્તિ નીકળે છે કે જે પ્રગતે, જગતમાંથી દાણવાનો પ્રવલ્ન કરે છે. સમાજરચનાનું થોડું પરિવર્તન થાય છે ત્યાંસુધી એતનનાં ચિહ્નો જણાય છે પણ જડતાનું જોર એટલું બધું બેઠું છે કે સામાજિક રચનામાં મૂળભૂત પરિવર્તન થાય ત્યાંસુધી ધીંગડા જેવા સુધારાથી એતન ટકી શકે એવું જણાતું નથી.

ભવિષ્યમાં

અને આજે એવા મૂળભૂત પરિવર્તનને માટે અનુકૂળ સમય આવી પહોંચ્યો છે. યુરોપીય સંસ્કૃતિ અને સમાજ-અંધારણને લગતા આદર્શો વિશે નવી દૃષ્ટિથી વિચાર કરવો જ પડે. એવી સિદ્ધિ આખા જગતમાં ખડી થઇ છે, ખ્રિસ્તી ધર્મ યુરોપના રાજકારણને દોરવણી આપી શકતો નથી એ હવે દિવા જેવું સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. યુરોપની સંસ્કૃતિ આદે માર્ગે ફેટાઇ ગઇ છે. રાષ્ટ્રીય અંતિમતા તથા દેશાભિમાનનો અતિરેક ધઇ રહ્યો છે. ગમે તે રીતિનીતિથી અને દરેક ભોગે બીજી પ્રજાઓને મહાત કરવી એ આવશ્યક ગણાયું છે. સમાનતા અને લોકશાસનનો ખુલ્લી રીતે વિચારપૂર્વક દંડનાટી વિરોધ થઇ રહ્યો છે. સમાજવાદ એટલે ઓશિઅલિઝમ સંબંધેનાં અર્થ-બદલાવનો ચોક્કસ પ્રવલ્ન થયો છે. નાઝીઝમ શબ્દ રાષ્ટ્રીય સમાજવાદ (નાશિઓનાત્સ મોહીઆલી-એમસ) માંથી ફૂંકાવી કાઢ્યો છે. તે જતાં નાઝીઝમ અને ફારીઝમ એ બન્ને પિત્રાર્થ એકાં સમાજવાદના કદર દુરમન છે.

યુરોપમાં આવી રીતે સમાજરચનાનું નવું મહ્યાંકન થઇ રહ્યું છે. સમાજમાં વ્યક્તિનું સ્થાન છે, સમાજનું શાસન કેવા ધોરણે થઇ શકે, શાસનસત્તા કોને અને કેવી રીતે સોંપાય એ બધી બાબતો વિશે ગંભીર વિચારમંથન થઇ રહ્યું છે. હિંદી વિચારકોએ મોંઘી કાઢવાનું છે કે જ્યાં જ્યાં તરવાને કીધે હિંદી પ્રજામાં સંપ જોવી ચીજ ટકી શકી નહીં. જ્યાં આર્થિક તરવા અને

મારા મિત્ર કૃષ્ણલાલ માસે મારો એક રૂપિયો લેણો છે. તેને રૂપિયો ઉઝીનો આપાને આર માસ પીતી ગયા છે અને તે રૂપિયો મને પાછો મળે એમ જણાવું નથી. જ્યારે જ્યારે કૃષ્ણલાલ મને મળે છે ત્યારે મને યાદ આવે છે કે તે એક રૂપિયાનો મારો દેવાદાર છે. તે તે હરમેશ માફક નિબાવસ અને મિત્રભાવે મને મળે છે. મારા રૂપિયા વિશે તેને વિસ્મૃતિ થઈ છે અને મને સમજાય છે કે, રૂપિયો મને પાછો મળે એમ નથી.

પણ બીજી બાબત વાત એમ છે કે કૃષ્ણલાલ પામે મારો એક રૂપિયો લેણો છે તે અને સારી જિંદગી યાદ રહેશે એમ હું ચોક્કસ જાણુ છું. મારી ખાતી છે કે આ ઘટનાથી અમારી મૈત્રિ વચ્ચે કશો અંતરાય આવે એમ નથી પણ મારાથી આ વાત કદી ભૂલી શકાશે નહિ. મીનબેને શું થયું હશે તે હું કદી શકું નહિ પણ હું તો કોઈને રૂપિયો ઉઝીનો આપું તે મને જિંદગી અર્પિત યાદ રહે છે

.. આ કેમ બન્યું તે તમને દ્વં. મયા વરસે તેણે મારી માસે એ રૂપિયો તા. ૮ મી જાન્યુઆરીએ [કન્યા કૃષ્ણલાલના વાચવામાં આ આવે માટે તારીખ જણાવું છું] તે કારણે જવા નીકળ્યા ત્યારે લીધો હતો. દેહીવાળાને લાડું આપવા તેને છૂટો મોઢતો હતો, ત્યારે મેં તેને આપ્યો હતો. દેનિકે સામાન્ય સરખતાથી આ બન્યું અને એ ઘટના બની જાય જ્યાંથી તો હું પણ પુરી સમજાયો ન હતો. તેણે મને માત્ર પૂછ્યું, “એક રૂપિયો છૂટો છે?” અને મેં જવાબ દીધો, “હા, એક ચાલશે?” હું માનું છું કે તેણે રૂપિયો ઉઝીનો લીધો ત્યારે મને તે માટે આપવા તેનો વિચાર હતો.

તેણે શ્રીનગરથી મને એક પત્ર લખ્યો. પત્ર ઉઘાડતા હું ધારતો હતો કે તેણે એક રૂપિયાની નોટ અદર બીડી હશે. પણ અંદરથી તો નોટ ન નીકળી. તેણે માત્ર લખ્યું હતું કે શ્રીનગરમાં એટલી ઠંડી પડે છે કે યમોંગીટનો પારો ફીઝીંગ પોસ્ટ-કોપર માત્ર ૧.૧૦ ફીઝીંગ રહે છે. આ ૧-૧૦ આંદરે તો હું શણકારી બુલાવામાં પડ્યો.

ત્રણ અઢવાડિયા પછી કૃષ્ણલાલ પાછા આવ્યા હું તેને રેશન પર લેવા ગયો-મારા રૂપિયા માટે નહિ-પણ અમારા મૈત્રિના સંબંધને લઈને. ત્રણ અઢવાડિયા પછી એ પાછા ફરે ત્યારે તેની રાહ બેસું કોઈ ભેરે રેશન મળે તો તેને રીક જાગશે એમ વિચારી હું ત્યાં ગયો હતો મેં કહ્યું, “ચાલો રેશી બાપે કરી લઈએ.” પણ તેણે કહ્યું, “ના, ચાલતા જ નહીં.”

અન્યત્ર આપાને સમજ થા માટે તુટી ગયો, ક્ષમિતો બાપને કેમ થઈ ગયો. કોઈપણ પ્રજા હોય જીજી પ્રજાઓથી અલગ રહી શકવાની નથી. જુદાજુદી અંધારૂંધીના દિવસોમાં થોડાં વર્ષો સુધી વખતે કોઈ એક પછાત પ્રજા અલગ રહે પણ જ્યારે આ વિશ્વ સમી જશે ત્યારે એરોપ્લેન, મોટરમાડી, રેડીઓ-ફોનરે રાષ્ટ્રીય સરહદો, રાષ્ટ્રીય અભિમાન તથા રાષ્ટ્રીય અપૂરવતાને જરૂર તોડી બુધશે. આર્થિક નિષેઞનના પણ હમે કોઈ પણ પ્રજા અલગ રહી શકે એ બનવા બેઠું નથી, અને અવિશ્વમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો અને વ્યવસાયો દ્વારા વિના છૂટકો થવાનો નથી.

.. આ આખો પ્રશ્ન ગંભીર વિચારણા આગળ રહ્યો છે.

સાંભળે કારમીર વિશે જાણે કરતાં જુએ કુદરતી-સાચા મને રૂપિયા વિશે વિચારો આવતા હતાં પણ અલગત મેં તે માણ્યો નહિ. કાંઈપણ એમ માણીજ ન શકે. મેં 'પૂછ્યું', 'કારમીરમાં આપણેજ રૂપિયો ચાલે કે રાજના લુહા રૂપિયા હોય છે?' મેં રૂપિયા પર મળેા બાર મૂક્યો પણ તેને મારો રૂપિયો સાદ નહા-આણ્યો.

કેટલાક દિવસ મધ્ય [હું] અને કૃષ્ણાલાલ મુનશી સોજા બગીચે [હીએ], પછી જ તેમને સમજાયું કે આ રૂપિયો તે તદ્દન બૂલી ગયા છે. એક દિવસે મેં તેને 'પૂછ્યું', "તમને કારમીરની મુસાફરીનો શું અર્થ થયો?" તો તેણે જણાવ્યું કે "હું દિસાળ રાખતો જ નથી." જરા શેરી મેં 'પૂછ્યું', "મુસાફરીનો ધાક ઉઠાવી હવે તમે કવરજ મળ્યા છે કે કેમ?" તો જવાબ મળ્યો, "હવે તો હું મુસાફરી પણ બૂલી ગયો છું." ત્યારે અને 'સમજાયું' કે મારો રૂપિયો હવે સદા મટિ જ થયો છે.

આ માટે અને કૃષ્ણાલાલ અત્યે દંઈ દેવ નથી. જેમની પાસે હું એકાદો રૂપિયો 'માગું' છું અને જોયો તે મને પાછો આપવાનું જૂહી ગયા છે. તેમનાં નામોની સાદીમાં એ 'કૃષ્ણાલાલ' નામ ઉમેર્યું. એવાઓની હીક, હીક સંખ્યા સર્ધ છે. તેમની પ્રત્યેના મારા વર્તનમાં કશો ફેર મૂક્યો નથી. મોટી પંચાત જ એ છે કે મારાથી એ જૂહી કરાણું નથી.

માત્ર એ જ દિવસ પર કૃષ્ણાલાલ સચિ અને નીન વિશે જાણે કરતા હતાં ત્યારે તેમણે કહ્યું, "નીન કદી તેનું દેવું બદા કરશે નહિ." સર્વ કાંઈ સમજી શકશે કે આ વાતથી તેને મારા એક રૂપિયાનું દેવું માદ આપ્યું નોંધ્યું પણ તેનું કંઈ જાનું નહિ.

પણ આ દરમિયાન મારા મનમાં એક વિચાર-મિત્ર પીડાકારક વિચાર ઉદ્ભવ્યો. તે આ છે. મો કૃષ્ણાલાલ પાસે મારો એક રૂપિયો લેજો છે, અને તે તે જૂહી ગયા છે તો બનવા જોઈ છે નીનજો. પાસેથી મેં રૂપિયો ઉઠીને લીધો હોય અને હું તે તદ્દન જૂહી ગયો હોઈ. એવાઓનું એક આસ્તુ મિત્ર બને. જેમ જેમ એ વિશે હું વધારે વિચાર કરું છું તેમ તેમ એ વાત અને એાંકી જમે છે. કારણ કે મેં હું એ જૂહી મયો દોઈ તો હું તેમને જાણેકમાં તો તે કદી પાછો આપનાર નથી.

જો મારા એવા લેણદારો હોય તો હું તેમને કહેવા માગું છું. 'બધા સામગ્રી નહિ પેસ રીતસરની સંખ્યામાં-અને બની શકે ત્યાં સુધી કકાવાંરીના અનુદમમાં-અને તેમના નામોની દું' તરત કાગળ પર નોંધ કરીશ. મિત્રોત્સવ પર મને એકાદો રૂપિયો ઉઠીને આપ્યો હોય એવાની હું વાત નથી કરતો. અગર કલજમાં ચાપાણી કે એમ માટે રૂપિયો ઉઠીને આપ્યો હોય એવાનું પણ આ ગણત્રીમાં સ્થાન નથી-પ્રેરાદાપૂર્વક હું તે માદ કરતો નથી. પણ કોઈ માણસે મને સૂચીમાઝા માટે રૂપિયો ઉઠીને આપ્યો હોય અને તે પણ હું કારમીર મુસાફરીએ જગા નીકળ્યો હોઈ અને આપ્યો હોય તો તેનો રૂપિયો હું પાછો આપવા માગું છું.

એથી પણ કંઈક વિશેષ : "પ્રામાણિક યાજો" એવી સામાન્ય સળગળ ઉપાદી જરૂર પડે એકાદ ઉઠીને લીધેલા રૂપિયાઓ પાછા અપાવવાની શરૂઆત કરીશ. આપણે-માદ રાખ્યું જોઈએ કે મહાન પ્રજાઓનું ચલતર પ્રામાણિકપણના અચ્છિત આક પર જ ધાય છે.

અનતમાં વાચકોને વિનંતિ કરું છું કે નવસારીની 'વિદાર-કુંજ' માં [જેના કૃષ્ણાલાલ સૂક્ષ્મ છે.] આ લખાણની નકલ ન જાય તેની આસ માગજી રાખે.

હિંદુ ધર્મ-રૂઢિ જૈન દષ્ટિએ : એક કાવ્ય ઉપરથી

[સંપાદક : પ્રો. મહુલાલ ર મજુમદાર, એમ એ , એતએત. પી. વડોદરા.]

ગુજરાતમાં બ્રાહ્મણીય મતના તથા જૈન સ્ત્રીય, એવા સરસ પરસ્પરના સુમેળથી અને સદ્ભાવથી લગભગ દોઢ હજાર ઉપરાંત વર્ષથી રહેતો આજે છે કે તેમનામાં એવું કોઈ પૈમતમ્ય કે વસત્રગો નહોતી. ગુજરાતે અહિં સને અપનાવેલી છે જીવદર્શને છેવળી યુષ્ઠિ કરનાર અંગ તરીકે સ્વીકારેલી છે અને તપમ્યા, લામિ તથા વૈરાગ્યને આત્મશુદ્ધિના સાધન તરીકે ઉપાત્મા છે.

તેથી જ ગુજરાત પ્રધાનત. જ્ઞાનયુક્ત ભક્તિના માર્ગને વધાવે છે. ઈર્ષ્યાને તથા શુક તત્ત્વજ્ઞાને એ બહુ ઓછાપણુ નથી આચાર-વિચારના જાળા, એ બધિયાર ધર્મ ગણેલા ધર્મના મેલ છે, એ તેનું તત્ત્વ નથી. કોઈપણ ધર્મમાં તેના ઉપાસકો વિવેક તથા જ્ઞાનથી વચિત અને છે અને ગતાનુગતિક બાલ આચારને જ ધર્મ માનીને તેને સાચી રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. ભારેજ તે આ ધર્મ ગણેલા આચાર, જ્ઞાનીઓના કટાક્ષ-પ્રહારના ભોગ બા છે નિદામણુ વગર ધર્મનું કોઈ ચોખ્ખું રહી શકુ નથી. અખામત જોવા જ્ઞાનકવિએ તેથી જ ધર્મના પાખડને ખુદના પાડી તેના કળા કલ્પે છે.

તીર્થે આપેના કાવ્યમાં, કાલજીવધર્મીઓમાં કેટલાક પુણ્યપ્રેરક મણીતા આચારાને જૈન દષ્ટિએ-કંદમૂળ, પાન, પુષ્પ અને જ્ઞાના પણુ જીવાણુઓને જોનારી દષ્ટિએ-નેતા કવિએ તપાસ્યા છે, એ મિત્યામતવાદી (જૈન ઈર્ષ્યાની દષ્ટિએ બ્રાહ્મણીય ધર્મઉપાસક મોટેનું જામ) પવિત્ર ગાયમાતા, વૃન્દાવનને લીધે શ્રીકૃષ્ણ નિવિહારબિ સાથે સકળાયેલી એની તુલસીનો ઊડ, મહુડાનુ વૃક્ષ, કંદમૂળ ખાઈને જે દિવસે ઉપાસણુ કરવામાં આવે છે તેનું એકાદશીનું પાવનકારી નત, જૈન દષ્ટિએ નિતરાગ મણુવા જેવા વાસુદેવ કૃષ્ણને વૈષ્ણવો જે જ્ઞાનનીતા સાથે ગોપીઓ સાથેની શૃંગાર લીલાને જેડી દેતા અવકાશ નથી તે રિણુ અવતારી કૃષ્ણ, અને મ્હાનનાસી નવનૂત શિવ-એ બધાની ઉપાસના કેની ઉપાસગોચર અને કેવી ચિત્ત બની કે એ બતાવનાને કવિને હેતુ જણાય છે.

એક ધર્મની બીજા ધર્મ ઉપર સમસાધ રધાપવાનો પ્રયત્ન પણ કેટલીકવાર આવા લખાણોમાં હોય છે, અને તેથી તે દ્વારા વાણીનું તપ કેટલાકમાં ખડિત પણ થવા પામે છે, પરંતુ આપણે સાહિત્યના અગ્રણીઓએ તો એનું એવા રાશ્ટ્રધર્મી પર જઈને જ અવલોકવાની જરૂર છે.

'પ્રભાતપુરાણ' નો છેવટ ઉદ્દેશ છે તેનું સમાધાન થક શકતું, નથી સ્કંધપુરાણાન્તર્ગત 'પ્રભાતખંડ' એવો ભાગ પ્રાપ્ત છે ખરો, પરંતુ કવિએ અહીં કયા પુરાણનો ઉદ્દેશ કર્યો છે તે હું નક્કી કરી શક્યો નથી.

સુવાસિર્ગી નાગી જે હમેશા જ્ઞાન દાગે તથા વૃન્દાદ્વારા દેવશુદ્ધિ પાળ્યા કરે છે તે જ આ હાથે હાથીદાત- (જે વસ્તુ તો હાથીનું દાઢુ જ છે) -તેનો ચૂડા મારણુ મરે છે, છતાં તેનીથી તે અપવિત્ર કે દુષિત થતી નથી-એ જેમ વૈકાચાર કે તેમ, આપણા ધર્મની જાનનાને લોકમત્ય કરનાર આચાર અને રૂઢિઓનું કેવલ તેટલા પૂરતું અવલોકન કરનારને તેના દાન જણાવોનો સંજવ છે પરંતુ સમ્યક્ દષ્ટિએ આખી જાનનાને આપણે સમજવા પ્રયત્ન કરીને તો, આ કાવ્યના કવિએ જતાવ્યો છે તેવો અધર્મનો અતિરેક જણાય નહિ.

સમાજશાસ્ત્રી ની દષ્ટિએ આ કવિતાનું મુદ્દત્ત જ અને તેથી જ અન પ્રમટ કરે છે. ધર્મ પોથીમાથી મે તે ઉનારી રાખી હતી તે વર્ષો થવાથી આજે મદ આવતું નથી તેથી તેના વચનાર સખધી હ કોઈ પ્રકાર પાડી શકુ તેમ નથી તે માટે અધ્યાત્મીઓની મારી ચાલુ છે.

મિથ્યામતિના મત

(દ્વા)

મિથ્યામતિનો મત જુઓ, ધર્મ કહે વિપરીત ।

જેકમના 'યદ સાંભળો, ચમત્કાર-અરિત. ૧

જેવ તે માને તેદને, વિપતતલો નહિ પાર;

નામ કહું દને તેદને, જોડામાં વિરતાર ૨

(ચોપાઠ)

ગાય માતા, તુલસી, નદી ને દરિ, શિવ આગળ ફરિયાદ જે કરી;

નહ' ખાખર મહુઆના વત મહાદુઃખ, જે કરે રુદ્ધ ૩

એકાદશી પણ આવી સાથ, આપ આપણા દુઃખની કહે વાત;

સહુ કહે સંબંધ આપણો; પ્રથમ વાત ગરીની સુણો:- ૪

"હું" તિર્યંચ અગાની પશુ: એ મુજને પરિણામે દિશું ૧

પતિ પિતા નવિ જાણું જાત, અગત ખાઉં દિત ને રાત. ૫

પતિવ્રત 'મુજથી કિમ પજો. 'કે મુરખ મુજને દયામિ કહે ૬

પુણ્ય જાણી પાણીને નીચ, મિત્ર અજાનઈ દવ ખાજે મિત્ર. ૬

સારુ મુથું - પોને ખાધે, સા માને તેદને એહુ પાથ.

થોડી વાત મેં આહરી કરી, માદરા દુઃખનો પાર જ નથી. ૭

—એ કયા ગવનીએ કહી,

તુલસી જોડાઈ જીભીં ચમ.

"અદાર હારમા હું વનરેપતિ, મુજ આગળ તુજ કામ છે ગતિ. ૮

તાહરે ભોગ અભોગ જ મને, ભોગ વિના મુજ આગી કરે,

ખંડખંડ કરી મુકે શાગડી, વાગો લેઈ કહે હારડી. ૯

અર્થ આધે, અણુગળ જળ નદાય, અણુદ્ધ બોમે મુજને મમ જાપ,

આભડરેટ આવે જવ તાર, મુજને છોડી ન મુકે ગમાર ! ૧૦

'મઝે માણ રનિ ન રહે' કહી, મુજ સતિ ને જોડાઈ સતી,

ધમિ ધણ હેરાન જ મર્મ, તેં નાહાથી ટેવાડે ગર્મ. ૧૧

તિહાં એક નાગ, કંઠે તેદને, આકીન બાકી જેઈમાનું બણે. "

તુલસી-વાત સદ્દેશી, નંદી બોલી તવ 'ઓંકુષ ભેણી, ૧૨

નદી કહે: 'મુજ તોપી માત, અણુદ્ધ નાહાવા આવે પ્રભાત.

પાને 'હૃદય દિબોજે તામ, અગાનીના 'જો જો કામ ! ૧૩

ધોઈ મેવ ને જાગે પાઈ, 'સારુ' કરને ગંગાભાઈ !

મોથાના કેથ, અસ્થિ 'મઝડાતણી, આણીને નાપે છે વણા. ૧૪

સામેવતે (૨) ગેજિયાને - ધરે, હુખકાગે દેતાં હો મરે.

જમ ગમાર મુજને, તે કરે, માદુ દુઃખ ને કોણ સાંભળે ? ૧૫

—એહવાં વચન સુણી તે વાર, કુળ્ય કહાન કહે. “ કુળ્ય અપર પાર,
મુઝને ‘ સંપટ ’ કહે છે ‘ ચોર ’, ‘ એણે ગોવાળિયાથે ચરાવ્યાં ઠોર ’ ૧૬
ગોપી-ગોવાળિયા કરે છે કે, જોડ; ‘ બધા નચાવ્યા શ્રી રણુછાડ ! ’
એક બિધાકુ કીર્તન ગાય, પુરુષ સવળા ધુસોવારા યાય. ૧૭
મુઝા નિમિત્તે રસોણ કરે, યાક જરીને આગળ ધરે,
દેખાવે અંગૂઠો. ને વગાડે ધંદ, તે લાક જમી ખાય કુકંઠ. ૧૮
મુઝ ‘ જનમ ’ કરે શા માટા, વનસ્પતિનો વાળે હાટ,
ધણી વાત કહેતાં જાણિયો, વગોવણીની ધગ બાંધિયો. ૧૯
કુળ્ય ધણા ને રજની. જાય; માહરું કુળ્ય તે કેમ ઓહોહાપા. ૨૦
જાત્રા કરે દુવારકા ગામ, દંડ મુંડ દેવરાવે ડામા ”

મહુડો બોલો મુઝા માન, જો પાત્ર કરે સજામ:—
“ મારા પાનની પત્રાવલિ કરે, મહુપાને જમતાં કિમ તરે ” ૨૧
મારા ફલતું જે ધૂત યાય, તે પીતાં તો નરકે જાય.
ચોમાસામા સગલ, કરે, દેડાકોડી કુંથુઆ મરે. ૨૨
તેહના ધરમા ખાવુ ટથું, જમવાને લાજન નવિ જડથું !
છેદનસેદન શદુએ. એમ; ” જીડી ગયા યાત ગોલી તેમ. ૨૩

એકાદશીવત સદુકો કરે, વનસ્પતિએ પેટ જ લારે,
આડે દહાડે ખાયે શેર, વત કરીનો ખાયો હશેર. ૨૪
લીપથુ શુપથુ ધોવા જાય; એણી રીતે અગિયારથ ધાય !
એમ ખોટી, અગિયારથ, કરે, ખોટા લોક કિણુપેરે તરે ? ૨૫
‘ નિર્મલ ’ બોલી છે સહી, ખોટા મણુસ તે પાળે નહિ,
આદરે પર્વણી પાયે જાણુ, ને પાળે તેહને ધાય કળાણુ. ૨૬
તપથી તરિયે ધણે. સંગર, એ વાત તો છે નિરધાર. ”

જેહને જેવી વીની સહી, આપ આપણી ‘ તેવી ’ કહી, ૨૭
સદુ મળાને એકજ તાલ, શિવ આગળ કહેવા તરસાલ (!)
શિવ સાંભળાને ચિતવેછથુ. “ બોળા સદુએ સમજે કિથુ ” ૨૮

(દુહો)

હર હસિને બોલ્યા ધણુ : “ મેં આલેખ્યા જે એહાં
વાકો લાકડો જાણીને, વાંકો કાઠી વેહ ૨૯
સાંભળજો સદુકો પ્રમદે, સિંચની સરેરી. વાણુ;
જે જેહવા તો, તેહવા યક, રહે તો આપણાં માણુ. ૩૦
લિંઝા પૂજાતું તેહને, વળી ચોળાતું રાખા;
દાદી જટા વમરાવીનો, વળે. વમરાતું કાખા ૩૧
[બોળાનાથ કહે], “ બને, વમરાતું, વળી ગાલ;
પાર્વતી શું રહે ગમી, સુખે ગમાતું કાળા ” ૩૨

અમારી જોડાયેલા (૩)

લક્ષ્ય સંસ્થા વિષયક ચર્ચા

‘વંસ’તાનુજ

અમારા યાર્ડમાં અમે આશરે બમ્બે સાથીઓ હતા. ઉપરાંત પંદર-વીસ જેટલા મિન-રાજદારી કેદીઓ પણ હતા. યુરસને વખતે સહુ કોઈની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ વ્યક્તિમત હોય અને તે કાતવાની અગર વાચવાની અને કોઈ કલમનીર હોય તો લેખનની.

આ સ્થિતિમાં એકબીજાના વિચારોની આપ-લે થાય, એકબીજાનો પરિચય વધે અને વિશેષતા પામેથી અલ્પજ્ઞને થોડું જ્ઞાન મળે એવા હેતુથી અમે એક ચર્ચામંડળ સ્થાપ્યું હતું. અને તેમાં અડવાડિયામાં બે અગર ત્રણ વખત બપોરને સમયે કોઈ ઉપયોગી વિષયની ચર્ચા થતી, કોઈ અનુભવીના અનુભવો જાણવાની અગર વિદ્વાનની વિદ્વાતાનો સાલ લેવાની તક મળતી.

આ અમારા ચર્ચામંડળમાં સહુથી પહેલો ચર્ચાનો વિષય હતો, — ‘સમસંસ્થાની જરૂરિયાત ખરી કે નહિ ?’ જેલમંદાર કુરસદે આટલા બધા ભાષ્યો એકઠા મળે અને છૂટી ચર્ચા કરે એવા અવસર મળવો અશક્ય અને જેલમાં સરકારે એક જ યાર્ડમાં મોટી સંખ્યામાં સંકુને ‘બેંગા’ કરી આની ચર્ચા માટે અનુકૂળતા કરી આપી તેનો સાલ લીધા વગર કેમ ચાલે ?

વળી અમારી વચ્ચે ગુજરાત-કાશિયાવાડના સુનંદા કાર્યકરો, વકામો, ‘મિન્યુએટા’, ‘મામ-સેવકો’, અહિંસક સૈનિકો, આઝાદીના આ અણુભાવ જગમાં પોતાનો ફાળો આપવાની ઉદ્દેશ્યથી સત્યાગ્રહી બનેલા ઉસાહી બંધુઓ વગેરે વિવિધ પ્રકાર અને વિચારોના ભાષ્યો હતી, ‘ઉપરાંત’ સમજના પ્રશ્ન દરેક યુવાન તેમજ યુવાની વટારી મળેલા વર્ગોરખોને હમેશાં ચૂંકરી રહ્યો હોય છે.

સમ કરવું કે નહિ, જાતીય પિપામાં-નિવારણને અંગે સમને ‘સોયે’ જોઈ થતો જવાબ-દારી ઉગવરી આવશ્યક છે કે કેમ એવા વિચારો અત્યારના યુગમાં વિચાર કરવાને ‘ટેવાંપલી’ મોટા ભાગની પ્રજાને આવતા હોવા છતાં તેની છૂટી ચર્ચા કરવામાં અનાવશ્યક સંકોચ નડે છે. પરંતુ જેલની ચાર દીવાલો વચ્ચે દાખલ થતાં જ માણસ ‘મરી’ કેદી બનવાની સાથે કેટલાય આવશ્યક અને અનાવશ્યક સંકોચો દૂર થઈ જાય છે. કેવી રીતે આંખ બને છે એ તો કેટલીકવાર કેદી બનેલા માનવીને પણ ખબર નથી પડતી, પણ માનસ ઉપર આવી અસર થાય છે એ વિષે ને કંઈ શંકા હોય તો કોઈ અનુભવીને પૂછી લેવું. અગર ‘નંતે’ અનુભવ લેવો. કોઈ મનોવૈજ્ઞાનિક એમ કહેશે કે એક સાથે એક સમૂહમાં ચોવીસે કેલાક રહેવાથી આંખ બને એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ એ ગમે તે કારણે બનતું, તેની સાથે આપણને હાથ ટુરત નિરખત નથી.

ચર્ચાની શરૂઆત કરતા એક સુરત ગાંધીવાદી ગણી રાકાય એવા ભાષ્ય એ સમસંસ્થાની જરૂરિયાત છે એમ પ્રતિપાદન કરતાં જણાવ્યું કે આ સંસ્થા ન હોય તો ‘સમાજમાં’ અરાજકતા પ્રવર્તે, પણ અને માનવીમાં ઝાઝો દેર ન રહે, કુટુંબ-સંસ્થા તૂટી જાય. તેમજ એમ ‘પણ’ જણાવ્યું કે આદર્શ સમાજરચનાને માટે સ્ત્રી-પુરુષોને સંબંધ એકબીજા ‘વંચેના’ પ્રેમના બંધન ઉપર રચાયેલો હોવો જોઈએ. જે પ્રેમનો અભાવ હોય તો એવાં લગ્નો સુખી નથી નીવડતાં ‘અંતે’ ‘અંતે’ અનિષ્ટો તેથી પેદા થાય છે. આજના સમાજમાં જે અનેક વિકૃતિઓ દાખલ થઈ છે તે દૂર કરેલી હોય અને આદર્શ તેમજ નવી દુનિયા રચવી હોય તો તેમાં એકબીજા વચ્ચે ‘પ્રેમને’ સ્થાન ‘હોવું’

જોઈશે. જે બે વ્યક્તિ વચ્ચે પ્રેમ હોય તેમજો પરસ્પરીને સમાજની સેવા કરવી, સમાજને આદર્શરૂપ બનવું અને જાવિ પ્રભા ઉત્પન્ન કરવી. આ લાઘવે સમાજના અનેક સડાઓનો ઉલ્લેખ કરી નિષ્વા-વિવાહની હિમાયત કરી હતી.

આ પછી એક સમાજવાદી બિરાદર આવ્યા. તેમજો તો લઘુસંસ્થા ઉપર હુમલો કરતાં એ જ દુનિયાનાં સર્વ અનિષ્ટોનું મૂળ છે એમ જણાવ્યું. દુનિયાની શરૂઆતમાં આ સંસ્થા બલે જરૂરી લાગી હોય, પરંતુ લઘુસંસ્થાને પરિણામે પાછળથી માલકી હક્ક, સ્થાપિત હિત વગેરે અનેક અનિષ્ટો તેમાંથી પેદા થયાં છે. દુનિયાની શરૂઆતમાં નર અને માદા બેજ જાતિઓ હતી. પણ માણસે લઘુસંસ્થા ઊભી કરી સમાજ બાંધ્યો, ગામ બાંધ્યાં, શહેરો વસાવ્યાં અને પછી તો એકતી પાછળ બીજું એમ અનેક અનિષ્ટો આવ્યાં. નથી દુનિયામાં લઘુસંસ્થાને સ્થાન નથી. નવી સમાજ રચના ઊભી કરવી હોય તો રાજ્ય મંજૂરી આપે તેવાં સ્ત્રી-પુરુષો એકબીજાના સંબંધમાં આવે અને તેમનાં બાળકોની જવાબદારી-સંભાળ, ઉછેર વગેરે-રાજ્યને માથે રહેવી જોઈએ અને આમ થાય તો જ અત્યારના સમાજનાં અનિષ્ટ તરવે અને સડાઓ દૂર થાય.

આ પછી બ્રહ્મચર્યનો માંધીવાદી આદર્શ રજૂ કરતાં એક અપરિણિત લાઘવે જણાવ્યું કે, ઇશ્વરે સૃષ્ટિ રચી ત્યારે સહુથી પહેલાં આદમ અને હવા પેદા કર્યાં. તેમજો જૂલ કરી અને મના કરેલું ફળ ખાધું. આ જૂલનું પરિણામ આપણે આજસુધી બોગધીએ છીએ. એ જૂલને લીધે અનેક અનિષ્ટો, સડાઓ વગેરે આવ્યાં છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર વગેરે આવ્યાં. પરિણામે આજે દુનિયામાં ભારે સંકટો પેદા થયાં છે. આથી આદમ અને હવાએ કરેલી જૂલ સુધારવા માટે માણસે બ્રહ્મચર્યના આદર્શ તરફ વળવું જોઈએ. રાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ પણ પ્રભુદેવે બદલે જે પ્રભુ છે તેનો કેમ ઉત્કર્ષ થાય તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. માણસમાં જાતીય આવેગ આવે છે તેનું શું એવો પ્રશ્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ જાતીય આવેગને સતોપવા પ્રત્યેકપતિનો માર્ગ નહિ પણ જાતીય આવેગનું ઉન્નતિકરણ-ઉર્ધ્વીકરણ કરવું જરૂરી છે. તેથીજ સમાજને લાજ છે. આપણે આદર્શ માનવજાતને જોએ તે જોએ ચડાવવાનો હોવો જોઈએ અને તે માટે બ્રહ્મચર્યના આદર્શનો પ્રચાર અને શક્ય હોય ત્યાં અમલ શરૂ કરવો જોઈએ, જેથી લાંબા સમય પછી બ્રહ્મચર્ય-પાલન એ સામાન્ય વસ્તુ બની જાય. કોઈ પ્રશ્ન પૂછશે કે જાતીય આવેગને અવકાશ નહિ મળતાં અનેક વિકૃતિઓ થશે તેનું શું? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એટલોજ હોય શકે કે સ્ત્રીપુરુષના સંબંધથી જાતીય આવેગને-કામવિકારને-સતોપ મળતો નથી પણ તેને વેગ મળે છે. કામબોગથી કામનું રામન થતું નથી. કામવૃત્તિને બીજે રસ્તે વાળીને-જાતીય આવેગને રાષ્ટ્રીય હિતનાં કામો તરફ વાળીને આખા સમાજને જોએ લાવે તેવી સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ તરફ મન વાળવાથીજ મનુષ્યમાં રહેલા જાતીય આવેગનો સાચો ઉપયોગ થાય છે.

આ પછી એક વકીલ બંધુએ કાયદાના મુદ્દાઓ રજૂ કરી કાયદામાં સ્ત્રીનું સ્થાન શું છે અને શું હોવું જોઈએ એની ચર્ચા કરી લઘુસંસ્થાની જરૂરિયાત ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. ભૂતકાળમાં માનવી ટોળામાં રહેતો અને કન્યાને માટે એક ટોળું બીજા ટોળા ઉપર હુમલો કરે અને છતનાર પક્ષ હારનારની સ્ત્રીઓ લઇ જાય અને તેને ઘરેલું એમ બનતું. પરંતુ હવે એવું નથી બનતું. સમાજે પ્રગતિ કરી છે, રાજ્યે કાયદા પણ કર્યાં છે. આ સ્થિતિમાં લઘુજીવન ગાળવું એ જરૂરી છે. લઘુ-જીવનના નાશથી સમાજનો અને રાજ્યનો નાશ થશે અને અરાજકતા ફેલાશે.

એક યુવાન બંધુ જેનો ઉછેર રાષ્ટ્રીય વાતાવરણ વચ્ચે થયો છે અને જેણે નવીન કેળવણીના આદર્શો અમલમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરનાર સંસ્થામાં શિક્ષણ લીધું છે એવા એ ભાષ્યે સમસંસ્થાની જરૂરિયાત ઉપર ભાર મૂકતાં માનસશાસ્ત્રનો અને ડૉ. ફ્રાઇડનો હવાલો આપ્યો. સમસંસ્થાથી જાતીય આવેશને મર્યાદા મળે છે અને સમસંસ્થામાં પેરી ગયેલાં અનિષ્ટો દૂર થાય તો વિરોધીઓ પણ તેની જરૂરિયાત સ્વીકારશે એમ આ યુવાન મિત્રે જણાવ્યું. તેમ છતાં તેમણે કેળવણીની અગત્યતા ઉપર ભાર મૂકતાં જણાવ્યું કે સમસંસ્થાનું બંધન દૂર કરવાથી અનાયાર ફેલાય એ ભાવના બુદ્ધભરેલી છે. જે સાચી કેળવણી મળ્યા હોય તો માણસ પોતાની જવાબદારી સમજતો થાય અને જાતીયવૃત્તિને સંતોષ થાય તેવી ખીજ સર્જનાત્મક વૃત્તિ તરફ વ્યક્તિ વળે તો સમસંસ્થાની જરૂર ન રહે. રાજકીય ક્રાંતિ તેમજ સામાજિક ક્રાંતિમાં જવાબદારીનું ભાન હોય તો જ સાચું પ્રજાતંત્ર અને સામાજિક તંત્ર ઊભું થાય. આપણી સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની દૃષ્ટિમાં ફેર કરવો જોઈએ. કોઈ સુદર કૂલ હાથમાં લઈ તે ચીમળાવી દેવાને બદલે છોડ ઉપર રહેવા દઈએ તો સદુ કોઈ તે જોઈ શકે અને તેની મ્હેક માણી શકે.

આ પછી એક સમાજવાદી મુવકે સમસંસ્થાનો વિરોધ કરતાં જણાવ્યું કે એકબીજાની ઇચ્છા થાય ત્યારે પુરુષ અને સ્ત્રી એકઠા થઈ એકબીજાના દેહનો ઉપભોગ લેવા માગણી કરે તેમાં વળી વિધિઓ શી અને ઘન લેવું અને દેવું વગેરેની શી જરૂર છે ?

હવે તો એક પછી એક સમાજવાદી બિરાદરેએ સમસંસ્થા ઉપર હુમલો ચાલુ રાખ્યો. એક કિસાન કાર્યકરે જણાવ્યું કે સમસંસ્થા આજે મૂડીવાદીઓના હાથમાં જકડાઈ ગઈ હોવાથી જેમ દેશનાં તમામ ઉત્પાદનના સાધનો-ઉદ્યોગો વગેરે પ્રજાની માલિકીનાં થવાં જોઈએ, તેમ સમસંસ્થા પણ મૂડીવાદીઓ અને સમાજના દુશ્મનો જેવાં જૂતવાણી વિચારવાળાં અપ્રગતિમાન તત્ત્વોના હાથમાંથી છૂટી યશે તો જ સાચી ક્રાંતિ થઈ શકશે.

સમાજવાદીઓનો હુમલો વધી પડ્યો એટલે તેના પ્રતિકાર રૂપે એક જૂતવાણી સમાજમાંથી આવેલ અને જુવાની વટાવી ગયેલા પરંતુ દેશસેવાની ભાવનાથી પ્રેરાઈને જેલ આવેલા ભાઈએ સ્ત્રીને નકંડું દાર કહેવાય છે તેમાં અન્યાય થાય છે પરંતુ સ્ત્રીઓ તો સ્વર્ગનું દાર છે એમ જણાવી સમસંસ્થા બિલકુલ જરૂરી છે એમ ભાર મૂકી જણાવ્યું અને ટેકામાં શાઓ અને પુરાણો ટાંકી બતાવ્યાં.

હવે બ્રહ્મચર્યને ટેકો આપવા એક ભાઈ ઊભા થયા. તેઓ આજીવન અપરીક્ષિત રહ્યા છે. 'વનપ્રવેશને દારે આવી જોતેલા છે. જીવનની શરૂઆતમાં આર્યસમાજ વિચારો ધરાવતા, તેનો પ્રચાર પણ કરતા, આર્યસમાજીઓમાં 'ધાસપાર્ટી' કહેવાતી તેના વિરોધી હતા, પણ પાછળથી ગાંધીજીની અસર જીવન ઉપર થતાં અહિંસાની કિંમત જાણી, અને દેશને રાજકીય ગુલામીમાંથી મુક્ત કરવા પ્રયાસો શરૂ કર્યા. તેમણે જણાવ્યું કે અત્યાસની સમપ્રથા નાપૂર થવી જોઈએ. કારણકે તે આપણી પ્રગતિને રૂંધે છે. સમસંસ્થામાં ક્રાંતિ લાવવી જોઈએ. અને જેમ જર્મન પ્રજાનો નાશ થયા પછી નિયોજથી પ્રજાતંત્રિનું કાર્ય આગળ વધાર્યું તેમ આપણે પણ સારી અને સુદૃઢ પ્રજા ઉપજાવવા માટે તેવી કોઈ પદ્ધતિ અપત્યાર કરવી જોઈએ. બ્રહ્મચર્યનો આદર્શ દરેકે રાખવો જોઈએ પણ તેનો અમલ અશક્ય લાગે ત્યારે ભાવિ પ્રજાનું હિત વિચારીને યોગ્ય પગલું ભરવું જોઈએ.

આ પછી ખીજ એક ભાઈએ બ્રહ્મચર્યનું સમર્થન કરતાં 'જણાવ્યું કે ગાંધીજીએ તેમના જીવન દરમ્યાન સત્ય અને અહિંસાનું સંશોધન કર્યું, હવે તેમણે અગર તેમના જેવી કોઈ વ્યક્તિએ બ્રહ્મચર્યના સિધ્ધાંતનું સંશોધન, તેના પ્રચાર અને પ્રયોગ કરવાની પદ્ધતિ રજૂ કરવી જોઈએ. વિકા-

રોનું શમન કરવું, ત્યાગનો આદર્શ જીવનમાં નજર આગળ રાખવો અને પ્રત્યર્થ કેળવવું. સામાન્ય માણસ ભલે લગ્ન કરે પરંતુ સમાજ પામે આદર્શ, તરીકે, ત્યાગની અને અનાસક્તિની ભાવનાથી પ્રભાવિત નું પાલન રજૂ કરવું જોઈએ.....અહીં ચર્ચા પૂરી થઈ.

ચર્ચાનો જવાબ આપતાં સહુથી પહેલાં બોલેલા ગાંધીવાદી ગણાતા ભાઈએ લગ્નસંસ્થા આજે દોષથી ભરેલી હોઈ તે દોષો દૂર થાય તો આટલો પ્રિય ન રહે, એમ જણાવ્યું. લગ્નની સંસ્થાનો નાશ કરવાથી તેના સારા તરફો પણ નાશ પામશે. આજે જેટલી જરૂર જોવાની છે તેટલી જ જરૂર લગ્નસંસ્થાની છે. જેમ જેવ-સંસ્થા, તેમ લગ્ન-સંસ્થા, આજે આદર્શ સ્થિતિએ છે એમ તો ન જ કહેવાય. લગ્નમાં પ્રેમ અને સંવર્ધન, બંનેને, સરખું સ્થાન હોવું જોઈએ. આર્થિક વ્યવસ્થામાં ફેરફાર થતા લગ્નસંસ્થામાં પણ ફેરફાર થશે. ભવિષ્યમાં ન્યારે ચોગ્ય લાગે ત્યારે તે વખતનો સમાજ, ભલે લગ્નસંસ્થાનો નાશ કરે પણ આજે તેના નાશનો વિચાર કરવો એ અસ્થાને છે.

ચર્ચાનો જવાબ અપાઈ ગયા પછી, પ્રમુખસ્થાને બેઠેલા, ગુજરાતના એક અગ્રગણ્ય કાર્યકર જેમનું જીવન દેશમાં તથા પરદેશમાં ગાંધીજીના વિચારો મુજબ દેશોદ્ધારની પ્રવૃત્તિમાં જ પસાર થયું છે, જે સંસારમાં રચાપચ્યા, રહેલા છતાં જલકમલવત્ રહે છે અને જરૂર પડ્યે-દેશની હાકલ પડે ત્યારે કુટુંબનો વિચાર ન કરતાં પ્રજાની સેવા માટે કંપોની પરવા કર્યા વગર નીકળી પડે છે, તેમણે ચર્ચાનો ઉપસંહાર કરતા જણાવ્યું કે, લગ્નસંસ્થા પ્રત્યે જીવનનામાં અજીવન પેદા થયો છે, પરંતુ લગ્નનું બંધન સ્વેચ્છાએ સ્વીકારશે એથી જ સંયમ કેળવાશે. સમાજની રક્ષા જેનાથી થાય, તે જ સાચો ધર્મ અને લગ્નસંસ્થા આજે સમાજની રક્ષારૂપ હોઈને ધાર્મિક બની ગઈ છે. સમાજના હિતને ખાતર લગ્નજીવનમાં પણ સંયમ, સ્વાર્પણ અને પ્રેમની ભાવના નહિ હોય, તો સમાજ ઊંચાંચી થઈ જશે.

જેઓ મુક્તવિદારૂની વાતો કરે છે તેઓ બે પોતાના પ્રેમપાત્રને બીજાના સમાગમમાં જોઈને બિલકુલ રોષે ન ભરાય તો ભલે મુક્તવિદાર અમયમાં આવે. પરંતુ મનુષ્યનો સ્વભાવ એવો છે કે આવું બનતાં ઈર્ષ્યા ઊપન્ન થાય છે. પશુઓમાં આવી ઈર્ષ્યા નથી હોતી. શરૂઆતમાં બે બિનલગ્નની સમાજ ઇચ્છવાળેગ હોત તો લગ્નસંસ્થાની શરૂઆત જ ન થાત. સંવર્ધનના હેતુથી જ જે સમાગમ કરે છે તે સમાજનું સાચું હિત સમજે છે, તે યદ્યપિ છે, તે મદ્દાન છે. પરંતુ આજે તો વાસના સતોપવા સમાગમ થાય છે અને તેમાંથી અકસ્માત રૂપે સંવર્ધન થાય છે. સતી સ્ત્રીઓની માફક એક પુત્રીવ્રતવાળા પુરુષો હોય તો આદર્શ અને તન્દુરસ્ત સમાજ બને.

અમારી ચર્ચા આ રીતે પૂરી થઈ. આ ચર્ચા ઉપરથી, જણાવે કે જુદી જુદી વ્યક્તિઓ લગ્ન તરફ કંઈ દષ્ટિએ જુદાં છે. આ ચર્ચામાં ભાગ લેનારાઓ કાંઈ લેલાણ કે ચર્ચાને ખાતર ચર્ચા કરનારા ન હતા, પરંતુ તેમણે તેમની સાચી માન્યતાજ રજૂ કરી હતી. એકેએક ભાષના વિચારો પાછળ એ વસ્તુ રહેલી હતી : હાવની લગ્નસંસ્થામાં ફેરફાર અને આદર્શ સમાજની રચના. સહુ કોઈએ ભાવિ સમાજનું હિત રોમાં છે, રાષ્ટ્રનું અને આખી દુનિયાનું અંતિમ હિત રોમાં રહેલું છે. તેનો ખ્યાલ રાખીને પોતાના મંતવ્યો રજૂ કર્યાં હતાં.

આવી ચર્ચાઓ અનેકવાર અનેક સ્થળે-જેલોમાં વિશેષ કરીને-થતી હશે. તેની તોંધ રાખી હોય તો વિચારોનું વહેણ કંઈ તરફ છે, તે જલદી સમજી શકાય

અંગ્રેજ કંપનીએ મુર્શિદાબાદના દીવાન તરીકે દેવીસિંહ ઠાકુર નામે લાંપટ પુરુષની નિમણૂક કરી. એક દિવસે એ દેવીસિંહની નગર કમલા નામે રૂપવતી બ્રાહ્મણનારી પર ચોટી. તેણે કમલાને પ્રથમ લલચાવી, પછી ધમકાવી ને છેવટે તેના ત્રણે પુત્રોને પકડી, તેમનાં માથાં કાપી તે બધે ફલાકને અંતરે કમલાને ભેટ મોકલાવ્યાં. છતાં કમલા ન માનતાં દેવસિંહે કેદ કરેલા કમલાના પતિ જગન્નાથનું મસ્તક પણ તે જ દિવસે કાપી મોકલાવ્યું.

કમલા એ મસ્તક જોઈને રડી ન પડી તેણે પતિના શીશને પ્રણામ કર્યાં ને પછી એક હાથમાં એ શીશ ને બીજા હાથમાં કટાર લઈ તે દોડતી દેવીસિંહનાં દરબારમાં પહોંચી. તેના ચંડીસ્વરૂપ સામે દરબારીઓ તો ચીડ પચુ ન માંડી સક્યા. કમલાએ દેવીસિંહના સિંહાસન પર ચડી તેની છાતીમાં એ કટાર ખોસી દીધી. ને મત્સુની રાડ નાખતા દેવીસિંહની છાતીમાંથી એ કટાર ખેંચી કાઢી તેણે તરતજ તે પોતાની છાતીમાં હુલાવી દીધી.

મરતી વખતે પતિના શીશને છાતી પર દબાવતા તે ખોલી, “નાથ, ચોટીક પળનો વિયોગ થયો છે. પણ તે દુષ્ટને સજા કરવાની લગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને.”—ને બીજીજ પળે પોતાના સળને પતિ અને પુત્રોના સળની સાથે બાળવાની છેલ્લી હજી વ્યક્ત કરી તેણે પ્રાણ છોડ્યા.

* * *

નાદિરશાહે બ્યારે દિલ્હીમાં લૂટફાટ અને હત્ય ચવાવી ત્યારે કંપી બેઠેલા મોગલ-સમ્રાટ મહમ્મદશાહે નાદિરશાહેને પગે પડતાં કહ્યું, “મારી પ્રજા પરનો આ અત્યાચાર અટકાવો.”

“એમ !” નાદિરશાહે હસીને કહ્યું, “તમારી ખરેખર એની હજી છે !—તેમ હોય તો તમારી બીબીઓને મારા શયનખંડમાં મોકલજો.”

મહમ્મદશાહે પોતાની બીબીઓને રાત્રે નાદિરશાહના શયનખંડમાં મોકલાવી. નાદિરશાહે તેમના પ્રતિ તિરસ્કારભર્યું હાસ્ય ફેંકતા તેમાંની બેને પગ ચાપવા બેસાડી, બીજી બે પાસે શરણત મંગાવ્યો, ને બાકીની ચારને પગે પીંજવાનું કહ્યું.

પ્રભાતમાં એ બીબીઓને હાત મારીને શયનખંડમાંથી હાકી કાઢતા હસીને નાદિરશાહ બોલ્યો, ‘આ શહેનશાહત ! આ સમ્રાટ ! અને એની આ બીબીઓ ! નથી વીરતા, નથી ઝનૂત, નથી સ્વમાન, નથી સત્ત્વ, નથી યુક્તિ—ને રાજ્ય ચલાવવા છે ! સમ્રાટ કતલ અટકાવવાની બીજ માગે છે અને તે માટે પોતાની બીબીઓને પરપુરપના શયનખંડમાં મોકલે છે !—તેને બદલે તે બે મારા પર તથવાર લઈને ધસી ગયો હોત તો હું’ તેને મારો સમેલવડિયો ગણુત. અને આ મલેકાઓ !—મારી શરણત બનાવે છે, મને પંખો દોળે છે, મારા પગ ચાપે છે. પણ શરણતમા ઝેર મેળવવાની તેમનામાં યુક્તિ નથી ! મને તિરસ્કારવાનું તેમનામાં સ્વમાન નથી ! બે તેમાંની એકાદ મલેકાએ પણ મારા પર ખંજર ઉઘાડ્યું હોત તો, હું’ તે પ્રયોગને સફળ તો ન જ થવા દેત છતાં, તેનો હાથ પકડીને એટલું તો ચોકકસ કહેત કે, “જહેન, તું’ મલેકાપદને લાપક છે. જ તાગ ખાવિદને વીર મોગલા વઘુચરાનો પાઠ શીખવ. ને તેની સજોડે રાજ્ય મોગલ.” પણ, સત્ત્વ ને સ્વમાન વિના એ દિમ્બત ક્યાંથી ? પ્રજામાં પણ પ્રતિકારનું બળ નથી. જા’ પૃથ્વીપરના કંગાલ જંતુઓ જેવાં છે. અન્ય વિજેતાઓ પોતાના વિજયને ચિરંમુખી અને સત્ત્વ ફળદાયી બનાવવાને ખાતર

આકાશની અનિષ્ટ સૂચનાઓ

[ચર્ચાપત્રનો ઉત્તર]

પંકજ

જનન્યુઆરીના 'સુવાસ' ના અંકમાં થી જાનીએ મારા ઉપલા લેખમાં કંઈક શંકાઓ દર્શાવી છે. એમની શંકાઓ વાંચી આનંદ તેમજ નિરાશા બેઉ સાથે ઉત્પન્ન થયાં. આનંદ એમની જિજ્ઞાસા પર, અને નિરાશા એમની શંકાઓના અશાસ્ત્રીય સ્વરૂપ પર.

'આકાશમાં ધૂમકેતુઓની સંખ્યા એક લાખથી પણ વધારે છે'—એ વાક્યમાં એટલોજ અર્થ છે કે 'જગતમાં એક લાખ દળની ઉપર ભોમસ છે, છતાં દુનિયા ઝેરથી મૃત્યુ કેમ નથી પામતી?' ધૂમકેતુઓ વિરાટ સ્વરૂપના અનેક ભાગોમાં હોઈ શકે. પરંતુ મારા લેખમાં મેં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે જ્યારે તે જે દેશમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે ત્યારે અશુભ બનાવો લઈને આવે છે. જે રાશિમાં ધૂમકેતુ દેખાય છે તેનાથી કેન્દ્રની રાશિમાં પણ એની અશુભ દષ્ટિ હોય છે, તેમજ તે સમયના ચન્દ્રના સ્થાન પરથી પણ તે કયા દેશને માટે અશુભ છે તે કહી શકાય છે.

ધૂમકેતુની ગતિ, સૂર્યથી અંતર અને એતો આકાર તથા કદ મુખ્યત્વે અશુભ બનાવોની પરિભાષા આપી શકે છે. જે ધૂમકેતુઓ નરી આંખે દેખાતા નથી તેમની અસર કોઈ પણ જ્યોતિષી ગણતો નથી દરખાવતો દેખાતા અનેક ધૂમકેતુઓની અસર જે ગણીએ તો જગતના પ્રત્યેક ભાગમાં નિત્ય પરિવર્તન થતું હોય છે તે એતો જવાબ આપી શકશે, કે જેટલું મહત્ત્વ તે પરિવર્તનનું છે, તેટલુંજ તે ધૂમકેતુઓનું છે.

નિયમિત સમયે આવનાર ધૂમકેતુ ૧ થી જગતમાં મોટાં મોટાં પરિવર્તનનું ભવિષ્ય કહેવામાં આવ્યું છે, અને તે એટલું સચોટ ખરું આવે છે કે તેને માટે બે મત હોઈ શકે જ નહિં. શીખોના શુરુ તેજ બહાદુરે અંગ્રેજોના આવવાના મંચો વર્ષ અગાઉ એમના હાથમાં દિંદનુ રાજતંત્ર જવાનું ભવિષ્ય લખ્યું હતું. 'ચંદ રમો ગા અને મેરતંત્ર'માં એ, ભવિષ્યવાણીઓ વાંચી શકાશે.

દેવીનો ધૂમકેતુ છે'ના પાસેના વર્ષમાં કયા કયા દેખાયો હતો તેનો પૂરો હેવાલ મળ્યો નથી. જે દેશમાં એ દેખાયો હતો ત્યાં અવશ્ય ક્રાંતિ કે મોટું પરિવર્તન થયું છે.

૪. સ. ૧૪૫૫માં એ ધૂમકેતુ દર્શીમાં દેખાયો હતો ને દર્શીય રાજધાની કોન્સ્ટેન્ટીનોપલનું પતન મુસલમાનોને હાથે થયું. આ ધૂમકેતુ ભારતમાં દેખાયો હતો કે નહિ તેનો હેવાલ નથી.

એ ધૂમકેતુ પુનઃ ૧૫૩૧માં નહીં પરંતુ ૧૫૨૮ [શંકર બાલકૃષ્ણ દીક્ષિત]માં દેખાયો હતો. ૧૫૩૧માં એતો દર્શનકાળ દેવલાક ભાટ્યારણીની કથામાં મળી આવે છે. એજ સમયે ભારતમાં ગોલ્ડા. —અને પીમ સોલોને પરાસ્ત કરી રાણા સંગની પણ શકિત તોડી અને રાજપૂતોની છેલ્લી ખ્યાલમાં આવતાં ભજરાના મેદનીરાખેનો વધ કર્યો. શું આ ભારતને માટે મહત્ત્વનો બનાવ ન હતો?

* સાલમાં ભાગતમાં ધૂમકેતુના દેખાવાની ખબર છે અને એ અરસામાં ખ્રિસ્તી સંમુદાયોના સમયે ખુલ્લું એ મોટું બંડ જગાનું હતું. ભારતમાં તે વખતે મોટો પણ પાદરી સમુદાય આજ પણ હવે કંપાવે છે. શીખોનાં શુરુ અર્જુનદેવની હત્યા પણ મરતા લગી પણ છે હતી.

૧૬૮૦ માં ને ૧૬૮૨ માં ધૂમકેતુ દેખાયો હતો (શંકર બાલકૃષ્ણ દીક્ષિત) અને તે સમયે શિવાજી મહારાજનું મૃત્યુ થયું હતું. ભગતને માટે શું એ મહત્વનો બનાવ ન હતો ?

૧૭૫૬ માં નહિ પરંતુ ૧૭૫૨ માં ધૂમકેતુ દેખાયો હતો (શં. બા. દીક્ષિત) અને ત્યાર પછી મોગલસમ્રાટનું મરાઠાઓને શરણ થયું કેમકિંમિત્રમહારાજની વાત નહોતી. ૧૭૫૬ ની સાલમાં જો બીજો ધૂમકેતુ દેખાયો હોય તો ત્રીજું પાણીપતનું યુદ્ધ ત્યારપછી જ થયું હતું. ભારતને માટે ખ્યાસીની લગાઈ કરતાં વધારે મહત્વનું એ પાણીપતનું યુદ્ધ હતું. ૧૭૬૧ માં ધૂમકેતુ દેખાયો હતો અને તે હૈલીનો જ હતો કે કેમ તે બાબતમાં વિવાદ છે.

૧૭૭૩ માં કે ૧૭૭૪ માં એક ધૂમકેતુના દેખાવાની વાત હતી અને પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ ગણિતજ્ઞ લાગ્રાંજીએ એ બાબતમાં અવેપણ પણ કીધું હતું. તે પછી તરત જ અમેરિકાનું સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધ ખેલાયું હતું.

૧૮૩૫ માં ધૂમકેતુ દેખાયો હતો અને ત્યારપછી અફઘાનીગતાની સ્વતંત્રતા પર આક્રમણ થયું હતું.

૧૮૪૩ માં ધૂમકેતુ દેખાયો હતો અને તે અરસામાં પંજાબની સ્વતંત્રતાનો નાશ થયો.

૧૮૫૭-૫૮ ના બળવા સમયે પણ ધૂમકેતુ દેખાયો હતો.

૧૯૧૦ ના ધૂમકેતુ પછી રામ એક્વર્ડનું મરણ થયું. અને તે પછીનાં દશ વર્ષમાં યુરોપમાં મોટી ક્રાન્તિ, મહાયુદ્ધ અને સિંહાસનોની ઉપગ્રામ્ય થઈ.

અંતમાં હું એક બાબત જણાવવાની ફરજ સમજુ છું કે લોકો જો એમ ધારતા હોય કે આકાશની બાધી અનિષ્ટ સૂચનાઓ આપવાનો ઇનકાર એકલા ધૂમકેતુએ જ લીધેલો છે તો તે ભૂલ ખાય છે. એને માટે બીજા ગ્રહોનું પણ સ્થાન છે. ધૂમકેતુના દેખાવા પછી દશ વર્ષમાં કોઈ ને કોઈ મહાપરિવર્તન અવશ્ય થાય છે. એટલે ધૂમકેતુના દેખાવા પછીના દશ વર્ષો તે દેશ માટે સારાં ગયાં હોય એમ કોઈ એક પણ દાખલો આપશે તો હું માનીશ કે ધૂમકેતુનો અનિષ્ટ બનાવો સાથે સંબંધ નથી. યુરોપના વિદ્વાનોને પણે જ્ઞાની દરેક બાબતમાં શંકા બતાવવાની પ્રરતિ આગકાલ ધણી ઉત્ત થઈ છે. ૧૯૪૧માં ધૂમકેતુ દેખાયો ત્યારે ભારત અને બીજાં જે દેશોમાં એ ધૂમકેતુ દેખાયો તે કેવા સુખમય (I) પ્રસંગમાં પસાર થતા હતા, તે જગમહેર છે. ત્યાર પછી, ત્રિવિધની વૃદ્ધિ શું ઓછા મહત્વની છે ?

ધૂમકેતુના દેખાવા પછીનાં દશ વર્ષ મુખી તેની અસર જણવી. ધૂમકેતુ સર્વ-અન્દની માફક નિયમબદ્ધ નથી અને રૈશરગતિક હોવાથી જ એવું દર્શન પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણને હિસાબે પણ અશુભ તો છે જ. અનેક સમયે ધૂમકેતુ જગતના એક ભાગમાં દેખા દે છે અને બીજાં દેશોમાં એ દેખાતો નથી એથી એમ માનવાને કારણ નથી કે તે ધૂમકેતુએ પ્રત્યેક દેશમાં અનિષ્ટ કરવું. આજે બંધારે વિશ્વયુદ્ધ ભયંકર રીતે ચાલી રહ્યું છે ત્યારે પણ સ્વીડન અને સ્વીઝર્લેન્ડ શાંત છે, અને દક્ષિણ અમેરિકાનાં, રાષ્ટ્રોમાં પણ શાંતિ છે. જગતના અનેક મહત્વના બનાવો યનિ-મંગલ કે યનિ-હર્ષ-દની સંયુત્તિમાં થયા છે, જે સમયે ધૂમકેતુનાં દર્શન વગર પણ ઉપની અનિષ્ટ સૂચનાઓથી દેશનું ભાવિ કહી શકાતું હતું. સંપાતની ગતિ પર પણ મહત્વના બનાવો આધાર રાખે છે. ક્રાન્તની રાજ્યક્રાન્તિ તથા વોટનું યુદ્ધ સંપાતની ગતિનાં છેલ્લાં વર્ષોને લીધે વધારે ભયંકર થયું. ક્રાન્તને એ સંપાતનો નવમાંસ અનિષ્ટકારક હતો.

ગયા મહિનામાં ત્રણ મહાન આત્માઓને યમદેવે ઝડપી લીધા. ત્રણે ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રના સંન્યાસીઓ હતા. તેમાંના પ્રથમ હિન્દુ અખંડાનંદ-સંન્યાસી છતાં પ્રમળી સાંસ્કારિક સેવાને ખાતર પ્રવૃત્તિશીલ બનેલા કર્મયોગી-મનુષ્યવારીની બીજીએ સ્વર્ગવાસી બન્યા. બીજા સુરતના સિંદ્ધ દયાળજીભાઈ-ગૃહસ્થ છતાં પ્રમળી સેવા અને સ્વાતંત્ર્યની સિધ્ધિને ખાતર સંન્યાસી સમુજીવન ગાળતા પ્રજાચેતક-તારીખ પાચગીએ અવસાન પામ્યા. ત્રીજા મીરઝા મહારાજો શ્રી ખેંગારજી સવાઈ બહાદુર-કનકજીના છત્રધારી મૃપતિ છતાં નિવૃત્તિપ્રેમ અને વિદ્યાવ્યાસગને ખાતર સાધુજીવન ગાળતા રાજસંન્યાસી-તારીખ સોળગીએ સ્વર્ગવાસ પામ્યા.

હિન્દુ અખંડાનંદ અને તેમના 'સરતુ' સાહિત્યવધક કાર્યોત્તમથી ગુજરાત સુપરિચિત છે. સરતી કિંમતે દરિદ્ર પ્રમળી સાહિત્યબૂજ સતોષનાર અને ધેરેધેર પ્રેરણાભર્યા ગ્રંથો પહોંચાડનાર એ કર્મયોગી અને એમની સંસ્થા ગુજરાતી પ્રમળના ઉદયમાં અમર રહેશે. તેમણે પ્રમળે શૈર્ષ ને સાહસનો સંદેશ આપતા 'રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ, અને 'નરવીર નેપોલિયન' સમા અનેક લઘુ ગ્રંથો સરતી મૂલ્યે ગુજરાતને ચરણે ધર્મ છે. પ્રમળી આધ્યાત્મિક સાહિત્યની બૂજ ભાગનારા 'ગીતા,' 'ભાગવત,' 'રામાયણ' આદિ ગ્રંથો તેમણે નજેવા મૂલ્યે પ્રગટ કર્યા છે. અને 'આર્ષભિષક' સમા દળદાર ગ્રંથ દોઢ રૂપિયે વેચીને તેમણે ગુજરાતમાં ધેરેધેર રાગ-નિવારણુ સરતુ અને ધરગથુ સાધન પહોંચાડ્યું છે.

સંવત ૧૯૩૦ માં ખેરસદમાં તેમનો જન્મ થયો. ૧૯૩૮ માં તેમનાં ક્ષત્ર ગયાં. નાનપણથીજ તેમને સત્સંગી અને પ્રભુનામની લગની લાગી હતી. પરિણામે ૧૯૬૦માં અમદાવાદમાં તેમણે સંન્યસ્ત સ્વીકાર્યું. સંન્યાસી બનીને તેઓ હાંદાગ, ઋષિકેશ આદિ પવિત્રસ્થળોની યાત્રાએ ગયા. ત્યાં સંન્યાસીઓને પૂજનપાદનમાં બેઠતા ધાર્મિક પુત્રકો મંગાવવામાં આવતાં ત્યારે તે મહાભેદી કિંમતે વી. પી. યદ આપતા. આ દશ બેઠ તેમનામા સરતી કિંમતે સાહિત્ય પ્રગટ કરવાની તોલાવેલી જાગી. તેમાંથી 'ત્રિવિધ ગ્રંથમાળા' ને 'સરતુ' સાહિત્ય નો જન્મ થયો. સ્વ. પદિયાર, શ્રી મનુ સુબેદાર વગેરે તેમના સહાયક બન્યા.

સ્વામીજી પર જુદા જુદા દષ્ટિકોણથી અનેક વખત ટીકાઓ થઈ છે. પણ તેમની ઉત્કટ જ્ઞાનના પરત્વે બેમત નથી. ગુજરાતમાં તેમણે શરૂ કરેલી સરતા સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ પછી હિંદી-બંગાળી વગેરે ભાષાઓમાં તેના અનુકરણુ થયાં છે. આજે સ્વામીજી ગયા છે પણ તેમણે શરૂ કરેલી પ્રજાહિતવર્ધક પ્રવૃત્તિના સતત પ્રવાહમાં તેમની રમૃતિ અમર રહેવાની છે.

શ્રી દયાળજીભાઈનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૭૮ માં થયો. નાનપણમાંજ તેમને ધર્મ અને સેવાની લગની લાગી. પરિણામે સરકારી ખેતીવાડી ખાતામાં નોકરી કરતાં પણ તેઓ સંન્યાસી સમાં ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરતા. સ્વામી વિવેકાનંદ પ્રત્યે તેમને ખૂબ જ અનુરાગ હતો.

૧૯૦૬ ની બંગલોગની ચળવળ વખતે સરકારી નોકરી તજીને તે સશ્વિય ચળવળમાં જોડાયા. સુરતની કેંગ્રેસ વખતે તેમને હોમરૂઢની ચળવળમાં તેમણે અગ્રગણ કાર્યકર્તા તરીકે પોતાનો ફાળો નોંધાવેલો. એજ અરસામાં તેમનાં પત્ની સ્વર્ગવાસ પામ્યા. તે પછી, લરકુવાની અને સાનુકૂળ સંયોગો છતાં તેમણે પુનર્વચન કરવાની ના પાડી. અને બીજાને મા-બહેન લેખનાનું વ્રત લીધું.

ભરૂચમાં ગુજરાત રાજકીય પરિપદના પ્રમુખપદેથી મહાત્માજીએ કરેલી કાકડકાને અનુસરીને ઘ્યાળજીભાઈ પોતાનું સર્વ કાંઈ નિષક-ઓળીમાં નાખીને સુરત જિલ્લામાં ફાળો ઉવરાવવા નીકળી પડેલા. મહાત્માજીની અળવળને અનુસરીને તેમણે વખતોવખત જેલવાસ સેવ્યો છે. સામાજિક કાર્યોમાં પણ તેમનો હિંસો મહત્વનો અને નોંધપાત્ર છે. અનાવિન વિદ્યાર્થી આશ્રમની રચાવના તેમને આભારી છે. આજે તેનું વર્ષના વૃધ્ધ માતૃશ્રીને પાછળ મૂકીને તે ગયા છે, પણ તેમની સંસ્મૃતિ લોકહૃદયમાં સદા જળવાઈ રહેશે.

લોકશાસનવાદી સામાન્યની શાંખાઓમાં કેળવાયલા હોઈને આજે આપણે પ્રચારગળથી કે વક્તૃત્વશક્તિથી લોકનાયકપદે પહોંચેલ હોય તેના માનવોની જ કિંમત આપી શકીએ છીએ, પણ એક વખતે એ મધોદાયી આપણે તેને જ જમ્યાંએ તે કચ્છના સ્વ મહારાવશ્રીનું વ્યક્તિત્વ આપણને ખૂબજ આકર્ષક અને માનપાત્ર લાગ્યા વિના નહિ જ રહે.

૧૮૬૬ માં તે જન્મ્યા, ૧૮૭૬ માં ગાદીએ આવ્યા તે ૧૮૮૫ માં તેમને રાજ્યાધિકાર સુખત થયા ૧૮૮૫ થી ૧૯૪૧ લગી તે કચ્છના સર્વોપગી શાસક રહ્યા, તેમ છતાં ૫૬ વર્ષના એ હાંખા ગાળામાં તેમણે નથી કદી સત્તા કે ધનનો મ અનુમન્યો, નથી પાત્રાત્ય સંસ્કૃતિની વાનરનકલ કરી, નથી યત્રસાદ આગળ નમતું આપ્યું, નથી યુરોપીય પહેરવેશ સ્વીકાર્યો.

તેઓ હમેશા રત્નજડિત પનગને બદલે સાદા ખાટના પર ચૂતા. શિકાર શિવાયના ખીન્ન બધા જ મોજશોખો પ્રત્યે તેમને ધૂણા ઠતી. જોજનમાં પણ તેઓ બાજરીનો રાટલો લેતા. પોતાના નાનાભાઈ કાલુખાના મરણ પછી તેમણે રેશમી વસ્ત્રો પહેરવાનું છાડી દીધેલું.

ઉદ્યોગો અને ધંનવાદને ટેકા આપીને તથા પાશ્વત્ય રીતરિવાજની વાનરનકલ સમા અનેક સુધાગ પોતાના રાજ્યમાં ફાળવ કરીને અનેક રાજનીઓએ આજે કીર્તિ સંપાદન કરી છે. કચ્છના મહારાવ એવી કીર્તિથી દૂર રહ્યા પણ સાધારણ કચ્છને એમણે ઔદ્યોગિક, નાણાવિવેક, સાંસ્કૃતિક અને બાનિક પરદેશી વિજયથી દૂરજ રાખ્યું છે. લવાનક લરકરી ઉત્પાદનથી સ્વતંત્ર રહેવા મથતું નાનું રાજ્ય તેમણે જ્યારે તેમ એમના નેતૃત્વ નીચે યુગપ્રચારોને ખાળવા મથતું કચ્છ ઈચરાયું હશે, પણ તે વસ્તુચિતિ તેમની વ્યક્તિગત મહત્તાને ઢાકી ન શકે.

અતે સંન્યાસી તરીકે ઉપરોક્ત ત્રણે દ્રવ્ય વધાર મદાન એવા તીર્થરક્ષક જેનાચાર્ય શ્રી વિજયનીતિસુરીશ્વરજીને તા. પાંચમીએ ઉદયપુરમાં થયેનો અર્ચવાસ પણ એટલો જ શોચનીય છે.

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૬૦]

સાબળજો સહુડો વૃમ્હે, શિવની સાચો વાણ, ૪૩

...

...

...

મહાભારતમાં ભાખિયો, જસ કુન જતી ન હોય; તસ પૂર્વ જ અગતિયા હમે, મુકિત ન પોહોચે કો. ૪૪

“ ગોરસમાં ખાચે દુદન, માસ છુ યુ નલ ” [કૃષ્ણ દુધિરિને દહે] ઇમ ઇનિકાસ પુરાણ. ૪૫

જે ખાચે નર રીગણા, તેણે ખાધું મંડુ ઝેર, નરકે નાચે નિચે સહી, શિવપુરાણે ઇન પેર. ૪૬

મૂળા ખાતા માનની, નિચે નરકે નાચ, પુત્ર-માસ ખાયા યદી, મૂળા અધિકા થાય. ૪૭

—એહ પ્રભાસપુરાણમાં બાખના છે અધિકાર, જે મૂળા ખાવે નહિ, સર્વે તસ અવતાર. ૪૮

હિંદી ને ગુજરાતી ત્રણે ભાષામાં નવેસરથી શરૂ થયું છે. જનતાકામાં વાંચુવોએ જેન લઘુમતિને કનડવાથી ફેલાવેલા આંતરિક અસંતોષ. બિચારમાં આખુંના વાનાકર સામે' ભરાનારી વિરોધસભા. માંડલ આદિ સંખ્યાબધ રથજે મંદિરોમાં ચલાવાયેલી લૂટ. કાર્પસ સભા (૩૬૫, વીરલસાઇ રોડ, મુંબઇ) એ, કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓને અનુકરણી, ૧૯-૬-૪૨ સુધીમાં ' ગુજરાતી સ્ત્રીઓની શારીરિક સંપત્તિ ' એ વિષય પર નિમંષ લખી મોકલવાનું અમંત્રણ બહાર પાડ્યું છે અને મજેલ નિમંષોમાંથી જેનો ઉત્તમ દરે એવા એક નિર્વાર્તી અને વિદ્યાર્થીની-પ્રત્યેકને રૂ. ૫૦ નું ધનનામ આપવાનું બહાર ક્યું છે.

ચુલ્લ-રાજકારણ - જન-યુ. ૨૬મીએ દેશભરમાં ટાળવાપલો સ્વાતંત્ર્યદિન. વર્ષમાં કોંગ્રેસની મહાસમિતિએ બારડોલીના દરારને આપેલી બહાલી: રાજપીપળામાં સત્યાગ્રહનું સમાધાન. નાગપુરમાં ગાંધીજીની સભામાં આંખેકરપણે ફેલાવેલ પથરા. લાગણપુરમાં હિંદુ મહાસભાના અધિ-વેશન પ્રસંગે પકડાયેલા સાવરકર આદિ હિંદુ નેતાઓનો છૂટકારો. પંજાબના વડા વજર સર સિંકર યુધ્ધસેનાની મુલાકાતે જઇ આવ્યા છે. લાગણપુરમાં કોમી અથડામણ. બંગાળ સરકારનાં દક્તરો રુલામત રથજે ખસેડાય છે. બંગાળની સરકારે પ્રજાને મોટરોને બદલે ગાડાં વાપરવાની સૂચના કરી છે. સરહદમાં વધી રહેલો રેલિયાનો પ્રચાર. ચિત્તાગોંગની મુધરાઇ બોંબારા સામે પ્રાથમિક રક્ષણ તરીકે રખડતાં કૂતરાં-બિલાડાને ઠાર કરે છે. હિંદમાં મહુરનાં દરેક રથજે પ્રકાશખંધી. ઠેર ઠેર ભાવનિયમન, ને તેના બંગ મટે ધરપકડો. દિલ્હીમાં ભારતી ભાવ-નિયમન પરિષદ. હિંદમાં કોલસા અને વેગનોની તંગીના પરિણામે રેલ્વે-વ્યવહાર પર મુકાયેલી મર્યાદા. અમેરિકા પહોંચીને સર ત્રીકટર સામુન કહે છે કે હિંદમાં વાહસરોવરને સન્મુખત્વારપદ સોંપ્યું જોઈએ. હિંદી, વજર ફરી એક વખત બહાર કરે છે કે, તેમને હિંદની નીતિ અંગે નવીન કંઈજ કહેવાનું નથી. હિંદી લોકનાયકોનાં, હિંદની પ્રજાને હિંમત રાખવાની અને ખિટનને હિંદની મેનીની કિંમત આંકવાની સલાહ આપતાં, પ્રવચનો. પંજાબના વ્યાપારીઓએ શરૂ કરેલો ના-કરનો સત્યાગ્રહ. બર્મોના વડા પ્રધાન યુ સો જાપાન સાથે મજેલ હોવાની શંકાથી તેમને અટકમાં લેવાય છે. જાપાનના ત્વરિત વિજયોથી ચોંટી જાહેલી બ્રિટિશ પ્રજા પાર્લામેન્ટ મારફત ખુલાસો માગે છે ને. અમેરિકાથી પાછા ફરેલા મહામંત્રી ચર્ચિલ વિગતવાર નિવેદન કરી બધી જવાબદારી પોતાને માથે ખેંચી લે છે ને પાર્લામેન્ટ તેમનામાં વિશ્વાસની દરખાસ્ત પસાર કરે છે. પેરસીરીકમાં 'અ'ખ્યાબધ ટાપુઓ કબજે કરવા સાથે જ જાપાન મહાપા અને બ્રહ્મદેશમાં, આગળ વધે છે. બ્રિટિશ રોના મહાપા ખાલી કરીને રીંગાપોરમાં બુદ્ધ ગોદેવે છે. થઈદેશમાં 'મોતમીન' મોરચો તૂટી પડે છે. બંગાળના ઉપસાગરમાં ફૂટેલી બે નોકાઓ. સિયામે ખિટન અને અમેરિકા સામે બહાર કરેલું યુધ્ધ ને જર્મીરોડ પર. ચાલતો વિઝડ. અમેરિકન સેનેટ સાડા-બાર અગ્રજ ડાહરના અર્થે ૬૩૦૦૦ રિમાનો આંધવાના બીલને મંજૂરી આપે છે ને તરત જ જહાજો આંધવાને માટે લીસ અગ્રજ ડાહરનું બીલું બીસ રજૂ થાય છે. અમેરિકા ચીનને પચાસ કરોડની નવી લોન આપે છે. આયર્લેન્ડમાં અમેરિકન સેના. જિતરતાં હી' વેનેરાએ તે, સામે દશોવેલો વિરોધ. રશિયન મોરચે જર્મનોની પીછેહઠને હીટલર પોતાના લાપલુમાં એ પીછેહઠ હંડીને આજારી હોવાનું જણાવે છે. લીબિયાનાં યુદ્ધમાં જર્મનોની આગેકૂચ ને ભેનગાઝીનું પતન. મીસરના પ્રધાનમંત્રીનું રાજીનામું. તુર્કી, રશિયા, આફઘાનિસ્તાન, હિંદ વગેરે રથજે ફરી વળેલું 'હંડીનું' જાપાનકે મોલું. ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં હંડી, હીમે, વરસાદ ને ઠેરઠેર લૂટાટ.

‘ સુવાસ :નું’ સલાહકાર-મંડળ

૨૧. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ, બી. એ., એલએલ. બી.
આજ નાયબ હીવાન, વડોદરા રાજ્ય
૨૧. ૨૧. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, એમ. એ., બી. એચ. એસ.
પ્રાચીનભાતના અધિકારી-વડોદરા રાજ્ય
૨૧. ૨૧. કેમવલાલ હિંમતલાલ કામદાર, એમ. એ.
ઇતિહાસના પ્રોફેસર, વડોદરા-કોલેજ
૨૧. ૨૧. જગજીવનદાસ દયાલાલ મોદી.
આજ અધ્યાપક પુસ્તક અધ્યાપનમંદિર, વડોદરા
૨૧. ૨૧. નર્મદાસંકર હરિશંકર વ્યાસ બી. એ.
૨૧. ૨૧. ઇચ્છારાસ કસનજી નાયક, બી. ઇ, એ. એમ. આઈ. ઇ. [હિંદ]
એમ. આર. એસએએન. આઈ. [સંડન]
૨૧. ૨૧. મુંગજીભાઈ પી. મોહ

ભારતવર્ષનું પ્રાચીન ગૌરવ તથા મહત્ત્વનાણુનું હોય—

અનુસવનું હોય તે—

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ

એલ. એમ. એન્ડ એસ.

એમ. આઈ. એ. એમ. ઇન

અ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ઇ. સ. ૧૦૦ મુધીના

૧૦૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ—

પ્રાચીન ભારતવર્ષ ખરીદો

[પાંચ ભાગ માં]

તમે સ્વદેશપ્રેમી છો ?

તો તમે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ જાણતા જ હો

ન જાણતા હો તો

ઉપલા પુસ્તક માટે આજે જ ઓર્ડર લખો

પાંચે ભાગ બહાર પડી ચૂક્યા છે.

મોટાં શહેરોના જાણીતા સર્વ લુક્સેલરો પાસેથી મળી શકશે.

મેટી કિંમત રૂ. ૨૪

કુટક કિંમત [૫, ૭, ૧૧, ૧, ૫] = રૂ. ૬૦

આ જગદર ઐતિહાસિક ગ્રંથના ગ્રાહક બનવારને ‘સુવાસ’ વર્ષો સવાજમે

—રૂ. ૧૧૧ માં મળશે.

ચરમાનું

કાચમાન

- ☆ આખાને નિદમાં પડેલ રહેલું છે અને એક જ છે.
 - ☆ કુખ્ય મુખ્ય સર્વ મશીનરી પણ અત્યે નિદમાં જ બનાવીને બિત્તી કરી છે એટલે કારખાનાને તદ્દન સ્વદેશી બનાવટનું જ દલીલ સકાશ તેમ છે.
 - ☆ અમે જર્મનીમાં આઠ આઠ વર્ષ ઉપરાંત રહીને તાલિમ લીધી છે.
 - ☆ વળી આખના વૈદિક અને સાસ્ત્રીય જ્ઞાનની ઇચ્છા પદ્ધતિ પ્રમાણે કેળવણી લઈ મુજબ મુનીવરસીદીની રીઠી મેળવી છે. એટલે ચરમાના નંબરો પણ બરાબર માફક આવતા કાઠી આપીએ છીએ.
 - ☆ ઉપરાંત ચરમાના વેપાર, ગ્રાંટ નોંધ વર્ષ કરી, વ્યાપારિક દરિયાં તેમાં આવી પડતી ત્રીણી ત્રીણી જરૂરયાતોનો પરિચય પણ સાધી લીધો છે.
 - ☆ આ પ્રમાણે ચરમાના કાચ તેવાર દરવામાં તથા તેના પડેલાગતે સપૂર્ણ સ્વતંત્ર વ્યાપી શકાય. તુલામુધીની પડેલેથી છેલ્લે મુધીની, દરેક દરેક નાની મોટી ક્વિપા-પ્રક્રિયાનો પદ્ધતિપૂર્વક અને અભ્યાસ કર્યો છે, પરિચય લીધો છે, અનુભવ સાથે પરિશીલન મધુ છે એટલું જ નહિ પણ તે માટે મેનાનો ચાર પણ મેળવ્યો છે.
 - ☆ વળી અમારું જ કારખાનું હોઈને, તેમજ અમારી અંતર દેખરેખ નીચે કાચ બનાવતા હોઈને, અમે તેનું કપરું, બટપરીનું કે ત્રીણી વિગતવાળું પ્રક્રિયાનું ફોર્મ તો પણ મૂજ સમયમાં જ તેના કાચ જાનાવી આપીએ છીએ.
 - ☆ કેમેગના કાચ, ફુરગીનના કાચ, તેમજ માઈક્રોસ્કોપ ક્વિપાદિના વૈજ્ઞાનિક રીતે બનાવાતા કાચની કોંગ્રુટ થઈ હોય તો તે સમા કરી અપાય છે અથવા નવા પણ નાખી અપાય છે.
 - ☆ તેથી જ રીતે ચરમાનું પણ દરેક પ્રકારનું, રીપેરેમ કામ કરી આપવામાં આવે છે.
- એટલે ચરમાના કાચની કોષ્ટપણ પ્રકારની જરૂરિયાત માટે ક્યાંય જવાની કે ગેરથાં ખાવાની જરૂર રહેતી નથી.

☆ વળી હાલ પણ અન્યની સરખામણીમાં સારા કાચ તેવા જ રાખ્યા છે.

☆ પોતાના વખાણ પોતાનાં મોઝે કરવા તે કોઈ રીતે ઈચ્છનીય નથી જ. એટલે વિશાલ નથી લખતા; પરંતુ જ્યેષ્ઠતા ઇચ્છે તથા દેશી, નાના તથા મોટા અભ્યસારોએ તેમજ ગાંધીમહારાજોએ સ્વનં અમરે આપેલા સર્વિશક્તિય મંત્રાનો વાગી નોવા વિનિનિ છે

નાવધુરા. ઘવર મામિ.
વડોદરા.

લખો વા મળે:—
રાધિકાન્ત એન્ડ કું., ચરમા બનાવનારા.

મુવાસ

વર્ષ ૪ : અંક ૧૧

માર્ચ : ૧૯૪૨

મુદ્રાલક -

તેત્રી -

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ

ચીમનલાલ અમુલખ સંઘવ

ૐ નારાયણ

પરમહંસ શ્રી સ્વામી રામતીર્થના ઉપદેશ સ્વરૂપ
મહાગૂજરાતની સંસ્કારી પ્રજાનું

ધાર્મિક માસિકપત્ર 'ઉત્થાન'

તંત્રી - સ્વામી શ્રી. સ્વયંજ્યોતિ તીર્થ

જોરદાર લખાણનાં દર મહિને પૃષ્ઠ ૮૦. વરસ ૬૬૫૬ પૃષ્ઠ ૬૬૦૦; છતાં
વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂ. ૩-૮-૦ પોસ્ટેજ સાથે
સત્વર લવાજમ મોકલી આપક તરીકે નામ નોધાવી લેશે
ગમે ત્યારે આપક યનારને વર્ષના બધા અંકો મોકલવામાં આવે છે

લખો—પ્રબન્ધક : 'ઉત્થાન'

જ્ઞાન સાધન આશ્રમ—છોટાઉદેપુર (પૂર્વ ગુજરાત)

ખાળક કેઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વતંત્ર

રીતે

૧૯

વરસથી

પ્રગટ

થાયછે

ખાળક માસિક ખાળકો માટે જ પ્રગટ થાય છે સાદી ને સીધી
ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની
શરૂઆત કરનારાઓને તમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.
છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપયા બે
તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં ખાળક અવશ્ય હોયું જોઈએ,
કેમકે નિર્દોષ બાલકો ખાળકે વાચવા, ધર્મના અતુર હોય છે.
નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયે છે.

'ખાળક' કાર્યાલય, રાવપુરા—વડોદરા.

આરોગ્ય, વ્યાયામ અને તંદુરસ્તી વિષયક સંપૂર્ણ અને સચિત્ર
માહિતી અતત ૨૬ વર્ષથી આપતું માસિક

વ્યાયામ

વાર્ષિક લવાજમ—હિંદમાં રૂ. ૨-૮-૦ પરદેશ શિલિંગ-૫.

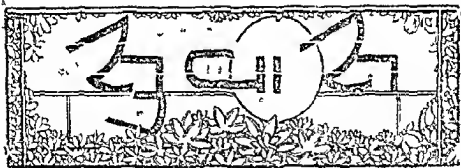
હરીર તંદુરસ્તી સિવાય બધું નકામું છે. હરીરને તંદુરસ્ત, નિર્ગમી અને સગત કેવી
રીતે જનાવવું અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થવું પછી તે કેવી રીતે ટકાવી રાખવું, તે વ્યાયામ
વાંચવાથી પણ જાણી શકાશે.

આપના ઘરમાં, આપની લાજપેરીમાં કે આપની વ્યાયામશાળામાં તેને જોડાવો; તે
આપને યોગ્ય અને સાચી સલાહ આપશે. વર્ષના રૂ. ૨-૮-૦ ના ખર્ચામાં, વર્ષ આખરે
દાકતરનાં બીજા માટે, ખર્ચાની મોટી રકમનો તે જવાબ કરશે.

ગમે તે માસથી તેના આપક થઈ શકાય છે.

લખો:—વ્યવસ્થાપક: વ્યાયામ કાર્યાલય,

મનુસુદાનનો વાડો, રાવપુરા, વડોદરા

અજ્ઞાનતિમિત્તવાનાં જ્ઞાનાંજનશાલકયા ।
 નૈવમુન્નીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રોતુર્યે નમઃ ॥

પુસ્તક ૪ થુ.]

ભાગ્ય : ૧૮૪૨

[અંક ૧૧ મા]

સાહિત્યમાં વાસ્તવવાદ

—ગુજરાતી પ્રજાનાં જન્મ, જીવન અને મૃત્યુ પર દૃષ્ટિપાત—

રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

આજકાલ અસંતોષ પ્રચલિત થાય છે કે વાસ્તવવાદી સાહિત્ય બહુ ઓછું રચાય છે. આપણા જીવનની વાસ્તવતા કેને કહેતી ?

વ્યક્તિગત રીતે જન્મ, જીવનઅવકાશ અને મરણ એ મહા વાસ્તવિકતાઓ. પાત્રીશ કરોડ માંથી વંધી આળીસ કરોડની બધી સંખ્યાએ પહોંચનાર આપણે દિવંદવાસીઓ એ વાસ્તવિકતાને વ્યક્તિગત રાખીએ અને સાહિત્યમાં ન સંધરીએ તો ચાહે એમ છે. માધી, દાગોર કે ન્હાનાવાસ જેવાના જન્મ કે જન્મતિથિ એ આપણા સામાજિક બળ છે અને તેમને સાહિત્યમાં રચાવ લાગે મળે. સામાન્ય જન્મોની વાસ્તવિકતા એક સામગ્રી ધાર્મિક દૃષ્ટાંતને ગાંઠ નાખી છે :

મર્મવાસ રાખ્યો રે કૃપા તને બહુ કરી.

અને આજના યુગને ધર્મ અવાસ્તવિક લાગતો હોય તો કદાચ આજનો વાસ્તવવાદી કવિ પાત્રીશ કરોડ ગુલામો કે દુઃખગિયામાં વૃષ્ટિ ન કરે અને હાકલ કરીને આપણા જન્મ કે જન્મોત્સવોને સાહિત્યમાં રચાવ આપી રાકે છે. અલારની વાસ્તવિકતા જન્મની રીતરી ન જોઈએ-નિદાન હિંદમાં.

એ છતાંય પુત્રજન્મ-પુત્રીજન્મની વધાઈઓ આજની કથાઓમાં કે કાવ્યોમાં નથી આપતી એમ નહિ વાસ્તવતા એટલે શું ? જન્મની કે મૃત્યુને એક એક જન્મે એક એક દેશરખવાળા મળે છે. આપણને ?

આપણા જીવનઅવકાશ પણ સાહિત્ય સાથે સમજણ રાખે એવા લાગે હોય છે. હું ગુજરાતની જ પાત કરું. ગુજરાતીનું જીવન એટલે ? ગામડાંમાં ઉછરવું, લાલુત્તા માટે રાહરમાં આવવું, ગામડા સદાયનાં છોડનાં—સરસ લજ્જતર ચાપ તો સરસ પગારવાળી નોકરી, લખ,

સાહેબ બની, સહુની સરસાઈ કરી સ્વર્ગ ભોગવવું; લાલુતર ઝાણું રવી જોય તો કોરૂની કરવી; પરણવું તો અવશ્ય અને લગ્નની આસપાસનાં બધાં વર્ષ રસિકતા અનુભવી પડીથી. જેતરે જોડાઈ જવું, રમતગમત કે કસરત માત્ર રેડિયો કે કટપનામાં જ રાજવાં; નિવૃત્ત થતાં પહેલાં એકાદ ઘર બાંધવું કે સમરાવવું; પૈસા ભેગા કર્યા હોય તો ફાવે નહિ એવું, ફાર્મિયર વસાવવું અને નિવૃત્ત જીવનના વ્યવસ્થાના મહાપુરુષાર્થમાં એ માધન કરવા જવું કે તમિષતના, ડાહરનાં, અને દવાનાં વણુંતો કરી આખા કુટુંબને ખેતર બનાવવું; બાલકોને પણ એ જ - કમે દોરવાં; કમાય નાની બાગડી રેગ પર આવી ગમેતેમ હાથપગ હલાવી જમ તેને નૃત્ય દહી યોડા દિવસ ગર્વ લેવો; કાંઈ સલામાં સભ્ય બનવાની મહેરબાની કરી હોય તો સલાના ઉદ્દેશને જલાનમાં જતો કરી કાપડ-કાનૂનનાં જ્ઞાન અને સ્વભાવનાં સ્વય ઉદાત્તરજો બિલાં કરી પ્રગતિધ્વંસ સાધવો અને જહુ જહુ, તો 'ગીતા' વાંચી - અગર 'ગીતા' વાંચવાનો ડોળ કરી ધાર્મિક પરિવર્તન કરીને ગર્વ અનુભવવો; આ લાલુતરને કે 'બનાવનારનું' જીવન: પોકળ, નિષ્પ્રાણ, ધમંડી, સ્વાર્થલુષ્ટ' ।

ગામ્ય ગુજરાતી એટલે શું ? જેનામાં લાલુતર નહિ; કટપના નહિ, 'સાહસ નહી' તે, એ લાલુ તો પેલ જની ખેતી-મજૂરીને હવડી ગણી બાબુએ મોઝે દેવામાં દદાઈ જાય, સાદકારનો ગુલામ બને અને મરીખીના અંગની પામર સુઆધિજો શીખી નિરાશાભર્યું જીવન ગળે. પરદેશી સરકાર ખેતીના માલનો લાવ ખેડૂતના હાથમાં આવવા જ ન દે એટલે ગરીબીમાંથી તે જાણે જ ન આવે. કૃષિકાર 'કુટુંબી' કહેવાયો. તેમાંથી શબ્દ અપ્રમંસ 'કાણુખી' થયો. આજના કાણુખીને 'કુટુંબ' માટે કંઈ પણ રહેતા નથી.

ખેડૂ, ઘોડો, ખાટલો, નિશાળિયો, સરદાર,

સારા 'શેખે' હોય જે પડે પારીદાર:*

એમ દલપતરામ કહે છે. આજના પારીદારની પામે આસ જગીન પણ ન મળે ત્યાં પારી જમીન તો હોય જ ક્યાંથી ? દેવાદાર ખેડૂત કે જમીને મરતો મજૂર-એ આપણા મામ કે મીચલા યંરનાં જીવન. કંજાટ, કટપાંત અને નિરાશા વિના બીજી કશી વાસ્તાવતા આ જીવનવ્યવહારમાં લાગે જ હોય.

ગુજરાત વ્યાપાર-પરાક્રમી કહેવાય છે. હશે. વ્યાપાર ધન આપે છે એમ કહેવાય છે. અમદાવાદ અને મુંબાઈના મકાનો જેનાં એ વાત સાચી લાગે. ગુજરાતી વ્યાપારીઓ દિંદમાં 'સર્વ સ્થળે અને જગતના મહોટા લાગમાં ધૂરી ગયા છે, એમ વારતવ્રતાની લાપામાં, અને પ્રસરી ગયા છે. એમ અલંકારિક લાપામાં કહી આપણે ભારે ગર્વ લેઈએ. પરંતુ એ વ્યાપારે ગુજરાત સમસ્તની આર્થિક ઉન્નતિમાં કશો ફાળો આપ્યો છે ખરો ? કેટલાક આલોચોને એ વ્યાપારે રસોઈઆ બનાવી મહારાજની કે લાટની પદવી આપી ખરી, કેટલાક ઘાટીઓ અને કેળી-કાકરાઓને ગામડા છોડાવી શહેરમાં વસાવ્યા એ વાત ખરી; કેંક સ્થળે જમીનોનાં ભૂંગળાં બિલાં કર્યાં એ સાચું. પરંતુ જે વ્યાપાર સામાન્ય કક્ષાને બિચકી આબાદીની સપાટી ઉપર ન લાવે એ વ્યાપાર નાટકની રીત; સરખો અદ્રાસ્તવિક છે. મદાન બાંધતાં પહેલાં ગીરો મુકાય; યંત્રસામગ્રી આણું, યાંય તે પહેલાં તેની ઉપર દેવાં કરાય; એજ-ટોની હાથચાલાકી એક ધંધામાંથી અનેક ધંધા બિલા કરે; ધંધાપરે પરાની ગાદી લેવા એમાં મધન યાય; વસ્તુ હોય નહિ છતાં તેના ઉપર વ્યાપાર ચાય અને જુગાર રમાય. ધનની અસ્થિરતા પારકા ધનને માટે એક પ્રકારની ખેદકારી ઉપત્તિ કરે, અને ધન ભેગું

કર્પોના ધમ્મમાં તેને ન કુટુંમ, ન સરકાર, ન વિદ્યા, ન કલા માટે ભાવ રહે. એનો શોખ ધનની બહાર, લાજુતરો તિરસ્કાર અને રેલવે-સ્ટેશનના આરમાં જઈ દારૂ પીવેલો તે. એથી આગળ વધે તો એની વાસ્તવિકતામાં વ્યભિચાર વધે.

એક ધમ્મી ધનિકને એક દેશી સાહેબની મહેમાનગીરી કરવાનો પ્રસંગ આપ્યોઃ ભણેલા માણસ તરીકે નહીં, પરંતુ એક અમલદાર તરીકે. મહેમાનગીરી આપી સાહેબને આજીજી કરાવતું હતું. શેઠ સાહેબે પોતાના વાણીતરોમાં અજ્ઞા કૈંટી, 'સાહેબને મોટરમાં મોકલજો.' 'હા. કપી મોટર કદાવું ?' - એણે સાહેબને ત્યાં મહેમાનો માટે કમવાર વસ્તુઓની ગોડવણી રહેતી. હોવાથી વાણીતરે પૂછ્યું. 'અરે ત્રણે તે આપ ! આટલાં બધાં ઠાણાં પડ્યાં છે ને !' સાહેબને છેવટે એક ઠાણાંમાં બેસીને જવું પડ્યું. 'એ ખાસ ખરાબ ન હતું. શેઠ વ્યક્તિગત રીતે ખરાબ નહોતા. પરંતુ તેમનો વ્યાપાર-વિજ્ય તેમની લક્ષ્મીનો પણ તિરસ્કાર કરવા તેમને પ્રેરતો હતો. માત્ર અકરમાત, સદા, નાદારી માટેની નફારા અને આંદોલની બધી કાવત્રાંઓ જ જે વેપારને ધીકતો રાખે તો એ વ્યાપાર ભૂકો, અનીતિચોં અને ડગમગતો-દેવાળીપણુનો જ ઉત્પાદક કહેવાય.

એનીના ભાવ, નાણાંની કિંમત, વસ્તુવતું, વ્યાપાર માર્ગ, આયાત કે નિકાસ અને ઉત્પાદન એ સર્વમાં પરાધિનતા ભોગવતા અને માત્ર દલાલો કે સદા કરી ખાના વ્યાપારને સરકારપોષણ આપે છે કેમ એ પ્રશ્ન છે. વ્યાપાર તે દરેક ઇન્ડિયા કંપનીના કે જેણે આખી ઇન્ડોર પ્રજાને સંધન બનાવતું મદારાત્મક બનું કરી આપ્યું !

ગુજરાતના આ ત્રણે (વિદ્યાર્થી, શ્રમજીવી ને વ્યાપારી) વર્ગની આ વાસ્તવિકતા. વાસ્તવવાદી સાહિત્ય આ જીવનવ્યવસાયમાંથી શું મેળવે તે સાહિત્યકારે જાણે. અને આપણું મૃત્યુ ? એક ઇન્ડોર કેવિએ દેશાનિમાન રહિત માનવીના મૃત્યુ માટે લખ્યું છે :

Unrept, unhonoured and unsung

(અરહિત, અપમાનિત અને ગીત માટે અપાત્ર)

આપણું મૃત્યુમાં ઝમક નથી, ખેંચ નથી, મોગ નથી, કીર્તિ નથી. મહાયુધ્ધ યાત્રી રહ્યું છે. ખીલું કાંઈ નહિ તો માત્ર સાદસ કે યુધ્ધશિક્ષણનો આગ્રહ તો આપણા લાખો યુવકોને યુધ્ધમાં પ્રેરે. યુધ્ધ પરાયું લાગતું હોય તો રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યને માટે લાખો માથાં બાળમાં મૂકી દેવાય ! આપણે જોગાંથી એક પણ કર્યું નથી. સરકાર તો ખોટીજ છે, પરંતુ માંધીજી તેથી પણ વધારે ખોટા છે એમ હાંમેની પંડ્યાજીમાં પડેલાઓનાં મૃત્યુ તો અરહિત, અપમાનિત, અગ્રેય જ હોય. એ મૃત્યુ ઉપર 'કોઈનો લાડકવાયો' લખાય જ નહિ. આપણું જન્મ, જીવન અને મૃત્યુ—તદન ઊર્મિરહિત અને નિરસ. એ વાસ્તવતામાંથી નિરસ સાહિત્ય જ ઉપજે. સાહિત્ય શું સંધરે ? આપણો જન્મ ? આપણો જીવનવ્યવસાય ? કે આપણું 'મૃત્યુ ?' નહાનકડા દાણજીવી શુંગાર સિવાય આપણા જીવનમાં કયો રસ છે કે જેમાંથી રસપાથ વધાવતું સાહિત્ય ઉઠગી આવે ? * *

• મુ'બદ્ધ વિદ્યાર્થીના આશરે ૧૯૪૧ ની ડેકર વસંત માધવજી આપ્યાનમાળામાં હેબકે આપેલા પાંચ આપ્યાનિર્માણ 'સાહિત્યમાં વાસ્તવવાદ' નામક આખ્ય વર્ગમાંથી.

• આ લેખની શ્રીમંત્રાણે 'ગુરુ સ'ના ૧૯૬૫ ના પાંચ અને શ્રીમંત્રાણે અંકમાં પ્રગટ પૃષ્ઠ, શ્રી, રમણલાલ ન. દેસાઈના, 'સાહિત્યમાં વાસ્તવવાદ' નામક હેબકે પાંચી એવા ચોથા વર્ગમાંથી.

સીમલા નગરીથી સો-દોઢસો માઇલ દૂર, ઉત્તર દિશા તરફ, રામપુર રાજ્યની પેલે પોર કોતર પ્રાન્ત નામનો એક અતિ સુંદર અને સુરમ્ય પ્રદેશ આવેલો છે. એ પ્રાન્તની હદ રામપુર નરેશની રાજધાની સરાદનથી માંડીતે છેક દિમાલયની પેલે પાર તિબેટની સીમા સુધી ફેલાયેલી છે. દિમાલય પર્વતની અંતેક ગિરિમાળાઓ કોતરની આસપાસના પ્રદેશને બીંટબાંધે પડી છે. કોતરની આસપાસના પર્વતોમાં આવેલાં જંગલો દેવદાર નામના કાઠથી ભરપૂર છે. ગિરિરોજની શિવલિંગ સાથે ખેલકૂદ કરી કપકલ નાદે વહેતી સરિતા સનલજ અને વનુજોમાં નાનાં નાનાં કુસુમોથા લગ્નીપત્ની રહેલી તરુલતાઓ કોતરના પ્રદેશમાં વસતાં પ્રાણીમાત્રમાં નવજીવનો સંચાર કરે છે.

તે મનોહર પ્રદેશમાં પ્રાચીન કાળથી એક સુંદર જાતિ નિવાસ કરે છે. આજે તે જાતિ 'કોતર' નામથી ઓળખાય છે પણ પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં તે 'કિન્નર' ના નામથી ઓળખાતી અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તે 'કિન્નર' અથવા 'યશ'ના નામે અમર બનેલી છે. કૃષ્ણ, લાવણ્ય, આકૃતિ, પ્રકૃતિ, રીતરિવાજ, આચારવિચાર, ભાષા તેમજ સંસ્કૃતિ ઉપરથી એક સિદ્ધ થાય છે કે કિન્નર લોકો પ્રાચીન આર્યવંશની એક શાખા છે, અને તે લોકો હજારો વર્ષ પૂર્વે એક જ પ્રદેશમાં વસવાટ કરી રહેલ છે. લાંબુ લઘાટ, હલકું શરીર, ભયં તેજી, તેમજ ગોરું રંગ-કિન્નર લોકોનાં આ બધાં લક્ષણો પ્રાચીન આર્ય લોકોના વારસાં સમાન છે.

કોતર-પ્રાન્તની મૂળ ભાષા સંસ્કૃત હતી. પરંતુ અત્યારે તેમાં પડોશમાં આવેલા તિબેટ દેશની ભાષાનું મિશ્રણ થઇ ગયું છે. આથી કોતરની અર્વાચીન ભાષા બે વિભાગમાં વહેંચાઇ ગઇ છે. (૧) સંસ્કૃત (૨) તિબેટી. આ બન્ને ભાષાના મિશ્રણથી અત્યારના કોતર દેશની એક ખાસ ભાષા બની ગઇ છે, જે 'કોતરી' તરીકે ઓળખાય છે, અને જેમાં સંસ્કૃત તથા તિબેટી ભાષાના પુષ્કળ શબ્દો છે. અત્યારે કોતરના કેટલાક ભણેલા માણસો તેમજ પંડિતો કામચલાઉ હિંદી ભાષા જાણવા લાગ્યા છે.

કોતર દેશની ભાષા બે ભાષાઓના મિશ્રણથી બનેલી હોવાથી તેઓની સંસ્કૃતિમાં પણ ફેર પડતો ગયો છે, તે તેઓનાં નીચે આપેલાં કેટલાંક નામ ઉપરથી જણાશે. પદ્મવીર, ધન્વંતર, નરગાન, નકુવ, નરપાલ, ધર્મદાસ, જ્ઞાનવીર, વર્ધમાન, સર્વજીત અને સુખાનંદ ઇત્યાદિ શુદ્ધ સંસ્કૃત નામો કિન્નર પુરુષોનાં હોય છે. જ્યારે ચન્દ્રમૌલિ, રત્નમૌલિ, હોરામૌલિ, ઈન્દ્રમૌલિ, દેવકલી, શ્યામકલી, કુન્તી, દ્રૌપદી, ગંગદાસી, ધર્મદાસી, ધન્વદાસી, જીવદાસી, શ્રદ્ધાદેવી અને આશાદેવી આદિ વિશુદ્ધ સંસ્કૃત નામો કિન્નર સ્ત્રીઓનાં હોય છે. આ ઉપરાંત બન્ને જાતિમાં તિબેટી ભાષામાં પણ નામો હોય છે. રુપ, છુપ્ત, ટાશી, જરીંગ, જરીંગપુપ, યંગતુન, હાલછેદને ઇત્યાદિ તિબેટી નામો પુરુષોમાં હોય છે; જ્યારે ટાશીછ, ગૂટી, હાલજીવ, સિમ્પા, જરીંગટાશી ઇત્યાદિ નામો સ્ત્રીઓમાં હોય છે. સંસ્કૃત તથા તિબેટી ભાષાના મિશ્રણથી પણ કેટલાંક કિન્નર સ્ત્રી-પુરુષોનાં નામો બન્યાં છે. જેમકે નરતનજરીંગ, ટાશીરામ, સનમસુખ, યંગસુખારામ, સનમગણિ, પદમપોણી પતિઓ, ભુગતપુરી, ધનવ્રતિ વગેરે.

કિન્નર લોકોનો ધર્મ પણ આર્ષ ધર્મ જ છે. જેમાં વિષ્ણુપંથ, અદ્વૈતપંથ, શિવ પંથ ઇત્યાદિ ધર્મ સંપ્રદાયો પણ છે. તેઓમાં બ્રહ્મણ, વૈશ્ય, રજપૂત અને શુદ્ર-એમ ચાર વર્ગો પણ હોય છે. આશ્વજો પૂજાપાદ, નૃત્ય તેમજ સંગીતનું કામ કરે છે. વૈશ્યો ખેતી તેમજ વેપાર કરે છે. રજપૂત યોદ્ધા યુદ્ધ, તંત્રવારણાજી ઇત્યાદિ શૌર્યભર્યા પ્રયોગો કરી જાય છે. અત્યારે કિન્નર રજપૂતો ખેતી કરે છે. સમ્રાટ અશોકના સમયમાં કનેરમાં યૌદ્ધ-ધર્મ ફેલાયેલો. અત્યારે ત્યાં યૌદ્ધધર્મી લોકો પુષ્કળ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. કોઇ કોઇ સ્થળે યૌદ્ધ વિહાર તેમજ મંદિરો હોય છે, ત્યાં દર વર્ષે યૌદ્ધ ધર્મી લોકો ભેગા મળીને પ્રભુપ્રાર્થના કરે છે. કિન્નરો દેવ-દેવીઓની પૂજા કરવામાં ખૂબ સમય વીતાવે છે. આખા કનેર પ્રાન્તમાં દેવ-પૂજા કરવાનો પ્રચાર વિશેષ દોષને સ્થળે સ્થળે દેવામયો તેમજ નાનાં મોટાં મંદિરો અસ્તિત્વે છે. રામ, ચંકર, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, મહેશ, શ્રી કૃષ્ણ આદિ દેવોને રીઝવવા કિન્નરલોકો કલાકોના કલાકો સુધી દેવમંદિરોમાં ગનતાન કરતા હોય છે. સત્તજન નદીને કિનારે આવેલા નિચાર નામક એક મનોહર સ્થાનમાં 'ઉપાદેવી'નું એક વિશાળ તેમજ ભગ્ન મંદિર છે. એ મંદિરે અનેક પ્રવાસીઓનું લક્ષ ખેંચ્યું છે. એ મંદિર ભૂતામાં જૂનું છે.

કિન્નરોની અર્વાચીન લગ્નપ્રથા 'પાંચ પાંડવો વચ્ચે એક દ્રોપદી' જેવી છે. પ્રત્યેક કિન્નર કુટુંબના નાના-મોટા ભાઈઓ એક જ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરે છે. એ લગ્નપ્રથાને કિન્નરો 'પાંડવ-વિવાહ' કહે છે. મોટાભાઈ જે સ્ત્રી પસંદ કરી તેને પરણે તે જ સ્ત્રી બીજા નાના ભાઈઓની પણ સ્ત્રી ગણાય છે. આ લગ્નપ્રથા હજુ પણ પ્રચલિત છે, અને તે મુજબ લગ્નો થાય છે. આ ઉપરાંત તેઓમાં એક એવી પ્રથા છે કે દરેક કુલીન કિન્નરગૃહમાં એક યુવક તથા એક યુવતીને જીવનભર અલગથી પાળીને 'પ્રોતાનું' જીવન અંત સુધી ધર્મમેવામાં વીતાવ્યું પડે છે. કિન્નર ભાષામાં અલગચાલી યુવકને 'લામા' કહેવામાં આવે છે. એ 'લામા' ધણે ભાગે સાધુ પુરુષ જેવા હોય છે, અને ધર્મનો ઉપદેશ કરતો કરતો સર્વસ્થળે ફરે છે. અલગચાલિલી યુવતીને 'જોમો' કહેવામાં આવે છે. 'જોમો' દેવદાસી તરીકે મંદિરમાં પૂજારિણી હોય છે. અને તેને નૃત્ય તો ખાસ શીખવું પડે છે. જે સ્ત્રી અત્યંત સુંદર હોય તેને જ 'જોમો' ગનવાયું મહાભાગ સાપડે છે. 'જોમો' અને 'લામા' કિન્નર લોકોમાં અત્યંત પૂજનીય ગણાય છે. જે યુવક 'લામા' બન્યો હોય છે, તે પોતાના મોટાભાઈની પત્નીને પતિ ચર્ક શકેલો નથી. યુવક-યુવતીને આ પ્રમાણે જીવનભર કુંવારાં રાખવાના કારણમાં એમ જણાય છે કે, બધી જાતના વિવાહ-વિદાયથી જાણવા માટે પ્રત્યેક કુલીન કુટુંબના એક એક યુવક-યુવતીએ જીવનભર અલગથી પાળવું અતિ જરૂરી છે.

એ સિવાય કિન્નરોમાં બીજો એક એવો રિવાજ છે કે, મામાપ કદાચ રાજ હોય કે ન હોય, તો પણ જો કોઇ પણ સુશિક્ષિત કિન્નર રમણી ઇચ્છત યુવક સાથે લગ્નઅનિયતી જોડાવા ઇચ્છતી હોય તો યુવક યુવતીને ઘેર જઈને તગતજ તેનું દરજી કરી જાય છે. ઘેર પહોંચ્યા પછી યુવક યુવતી સાથે ધામધૂમથી લગ્ન કરે છે. આ લગ્નપ્રથાને તેઓ 'ડમડમ' કહે છે.

સૈન્ય અને રૂપનાવસ્થામાં તો કિન્નર પ્રજા પ્રાચીન કાળથી સર્વે એધ ગણાતી આવી છે. કિન્નર લોકો ભારે દેખાવાના અને રૂબણા હોય છે, તેમણે કિન્નર સ્ત્રીઓ તો અતુર તેમજ અત્યંત મનોહર હોય છે. આજે કિન્નર પ્રજા પણ બેહાલ જની ગઇ છે. કિન્નર જાતિનાં અનેક અમજીવી કુટુંબો નિર્ધનાવસ્થા ભોગવે છે, તો પણ મેલા તેમજ મંદાં વસોથી વિખ્યાત થયેલી કિન્નર સ્ત્રીઓનું પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય કાંઇ ઘણું રહેતું નથી. કિન્નર સ્ત્રીઓને જોવા પછી એક અંગ્રેજ

પ્રવાસીએ તો તેઓને સ્વર્ગમાહેતી પરીઓની ઉપમા આપેલી હિમાલયતો સ્વચ્છ અને સુંદર વાયુ, તથા સતતજળ નદીના નિર્માળ જળના નિરંતર સેર્વનથી કિન્નર સ્ત્રી તેમજ પુરુષોનાં મુખ પર એક જાતની અલૌકિક કાન્તિ છવાઈ જાય છે.

કિન્નર પુરુષો પણ નમ્ર, વિવેકી અને સુચીત્ર હોય છે. તેઓની પ્રકૃતિ શાન્ત તેમજ મૃદુ હોય છે. તેઓ યુરોપની ગોરી પ્રજા તેમજ ખાસ કરીને ટોપાવાળા સાહેબ લોકથી બહુજ કરે છે. તેમને જોઈને તો તેઓ પર્વતોના કોતરમાં નાસવા માંડે છે. કનોરમાં અત્યંત ઠંડી પડે છે. આથી પુરુષો ઉનના કોટ, પાંચળમો, અને માથે ગરમ 'ફેલ્ટ કેપ' જેવી ટોપી પહેરે છે. કિન્નર સ્ત્રીઓ ગળામાં મોટા હાર, કાનમાં અનેક પ્રકારની જુદી જુદી વાળીઓ, હાથમાં ફરથી બાર જેટલી ચાંદી તેમજ કાચની બંગડીઓ, અને નાકમાં 'નયડી' [કનોર ભાષામાં જેને 'કુન્ડી' કહેવામાં આવે છે] પહેરવામાં બહુજ ગૌરવ માને છે. આ ઉપરાંત સ્ત્રીઓ કાચમ માટે ઉનના વસ્ત્રથી દેડતે લપટે છે. પહાડી ભાષામાં સ્ત્રીઓના એ ઉનના વસ્ત્રને 'દાડ' કહે છે. સ્ત્રીઓમાં યોગ્ય પ્રેમા મિલકુલ નથી. કોઈ પણ કિન્નર યુવતી પોતાના સહરા સાથે ધૂલથી વાતો કરી શકે છે. દરિદ્રતામાં પણ આનંદમાં કેમ રહેવું તે કિન્નર સ્ત્રીઓ સારી રીતે જાણે છે. ખાવું, પીવું, ગાવું, બળવવું, નાચવું, કૂલું એ સિવાય તેઓને બીજું કંઈ પણ પ્રિય નથી. સંગીત અને નૃત્ય એ તેમની પ્રિય વિષયો છે. પ્રાચીન કાળમાં પણ કિન્નર લોકો નૃત્યકલામાં પ્રવીણ હતા. હજી પણ તેઓને એ શોખ જળવાઈ રહ્યો છે. કોઈ પ્રસંગે યુવક-યુવતીઓ ભેગાં મળીને ખૂબજ ગાય છે. ઉત્સવ કે મેળા પ્રસંગે તો સમસ્ત કિન્નર પ્રજા સતતજળ નદીમાં કપડાં ધોતાં કે રનાન કરતાં ખૂબ મોટા અવાજ સાથે સુંદર ગીતો ગાય છે. સંખ્યા સમયે બધા જગતે દેવદર્શન માટે મંદિરે જાય છે, ત્યારે મંદિરમાં એકબીજાને હાથ પકડીને કિન્નર પુરુષો તેમજ સ્ત્રીઓ હલકા સ્વરે ગીતો ગાય છે. કોઈ નૃત્ય કરે છે અને કોઈ ગવેયો પીણું કે તંબૂર બજાવે છે.

કિન્નર પ્રજાનો મોટો ભાગ ખેતી ઉપર મુજરાન કરે છે પરંતુ ત્યાં સખ્ત ઠંડી પડતી હોવાથી હિમાચલદિત રથાને પામે તો માંડ વર્ષમાં એક વાર થોડા ઘઉંનો પાક થાય છે. આથી ત્યાં ખાસ વરતુઓની ભારે તંગી રહે છે. ઘઉં ઉપરાંત 'ફારુ' અને 'ઝોમલા' નામનાં બીજાં બે હલકી જાતના ધાન્યો પણ ત્યાં નીપજે છે. તેઓનો મુખ્ય ખોરાક ઘઉં, બટાટાં અને દૂધ છે. શ્રમજીવી પ્રજા આખો દિવસ ખેતરમાંજ વીતાવે છે.

આખા દિવસના ખૂબ પરિશ્રમ પછી સંખ્યા સમયે તેઓ પાછાં આનંદમાં આવી જાય છે. ઘર તરફ પાછા ફરતા સ્ત્રી તેમજ પુરુષો એકબીજાને હાથ પકડીને બનેલી પંક્તિમાં વેરાંધ જઈને લરકરી દબે મંદુર પહાડી ગીતો ગાય છે. એ સમયનું દરમય તો ખરેખર સુંદર લાગે છે. તેઓનું સંગીત પણ ચારથી પાંચ કલાક સુધી ચાલે એવું જાણ્યું હોય છે. ખેતરમાં પણ જ્યારે તેઓ કામ કરતાં હોય છે, ત્યારે એકાદ યુવક બીજા યુવકો કે યુવતીઓ સાથે મળીને મોટા સ્વરે ગીતો લગાડે છે.

આ જેવી ઘાતકં ચીજ કનોરમાં ક્યારનીયે પહોંચી ગઈ છે. કિન્નર પ્રજાનો મોટો ભાગ ચા-બકત બન્યો છે. ભોજનમાં પણ કિન્નર મુલિણી ચાના ખાદ્યા લરીલરીને ધરનાં બધાં માણસોને આપવા માંડે છે. બાળકો તો એકજ ઘૂંટે ચા ગટગટાવી જાય છે. જ્યારે તેઓ ચા પીવામાં મથગૂલ હોય છે, ત્યારે પોતાની સ્થિતિ કંગાલ હોવાનું બૂલી જઈને જાણે કોઈ મોટા અધવર્તી રામ હોય એવા દેખાવ કરે છે.

કનોરમાં દર વર્ષે ભાદ્રપદ માસમાં એક ઉત્સવ ઉજવવામાં આવે છે, જે કે વર્ષ દરમ્યાન ત્યાં દશ-આર મેળાઓ તથા ઉત્સવો કરવામાં આવે છે, પરંતુ તે સૌમાં ભાદ્રપદ માસમાં જે ઉત્સવ ઉજવવામાં આવે છે, તે સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે. એ ઉત્સવ 'કુશાવય' નામથી ઓળખાય છે. ઉત્સવને દિવસે સર્વ સ્ત્રી-પુરુષો, યુવકો, બાળકો સુન્દર વસ્ત્રો ધારણ કરીને મેળામાં જાય છે. એ દિવસે તેઓ આત્મજનોના મૃત્યુથી લાગેલો, આધાત, તેજશ્ચ આપ્તા વર્ષ દરમ્યાન પડેલાં દુઃખોને ખૂલી જઈને શોક તથા દિવંગીરીને દૂર કરે છે. ભાદ્રપદનો એ ઉત્સવ જંગલમાં ઉજવવામાં આવે છે. ઉત્સવમાં નૃત્ય, સંગીત, ખાનપાન સિવાય બીજું કંઈપણ હોતું નથી. આખો દિવસ તેઓ, નાચ-ગાન કરે છે. સવારના પહોરમાં ખાયાપીવાની સામગ્રી સાથે બધા લોકો જંગલમાં નિયત સ્થળે પહોંચી જાય છે. આખો દિવસ ઉત્સવ ઉજવવામાં, બધા સાથે હજવામળવામાં, અને નાચ કરવામાં વીતાવીને સંધ્યા સમયે પાંચ ઘર તરફ ફરે છે.

થોડાં વર્ષ પહેલાં કનોરમાં શિક્ષણનો અહુ થોડો પ્રચાર હતો. પરંતુ છેલ્લાં થોડાં વર્ષ થવાં કનોર પ્રાંતમાં કોઈ કોઈ સ્થળે પ્રાથમિક શાળાઓ ખોલવામાં આવી છે. આથી કિન્નર પ્રજામાં ધીમે ધીમે શિક્ષણનો પ્રચાર વધતો જાય છે. કેટલાક સુધરેલા કિન્નર કુટુંબના યુવકોએ ખૂબી પ્રથાને તિલાંજલી આપી છે, અને નવા યુગમાં પચરણ પાડવા માટે હવે બહારગામ અભ્યાસ કરવા જાય છે. અને જે રીતે તે રસિક આર્થ પ્રજામાં આધુનિક કેળવણીનો પાયો મજબૂત બનતો જાય છે.

ખીડાતાં બારણાં

મલુલાલ દેવરાઈર મુક્ત

: પૃથ્વી :

ધોમા મલપતા પડે સિતિજ પ્રાંગણે પૃથ્વીના,
ઘડી ઉતરી સધિસા નયન-પોપચ્યાં ભાંચકે
ત્યહીં જીતસુહાગનાં નવલ વસ્ત્ર આભૂષણો
ધરી, ધરતી આસના અધર રંગ સંપ્રેયતી
અને દિવસ થાકના ગગન ભાલથી લૂછતી,
સલીલ નિજ પાલવે, અમિત બિંદુ પર્થિવતા:
નિહાળો ચપ્પ સામને પ્રણય કૃત્ય દાંપત્યનું,
લજ્જામણી બની લપાઈ હિમ અદ્રિની ઓથમાં.
તદા કણકણુંત કંઠણું સ્વરો ભરે કણુંને,
ચંદુ કનક ગાંઝરી પલક અંકુતિ ખણખણે;
અને સ્વરૂપ સુવમા અનુપ ચર્વરી ઊતરે,
તિમિર પડદા તણાં ગગન બારણાં ખીડતી.

[એકાકી નાટિકા]

[ઉત્તમચિત્રીના મહાપ્રાસાદના અગ્રભાગનો વિરલ ખડ શ્રેયમરમરના ઉત્તમ રાત્રે કોનરેલ તરફ આવે સંમોની હારો ખ હમા છે રત્નપત્રી વચ્ચે એક ચોક છે એકમા સુવર્ણસિને પડેલ છે સ્ત્રીના પોલાણમાંથી અગ્ર ને નંદની ધૂનકિ માથે ગ ચાના વાક લેની લેની આખા પ્રાસાદમાં ફરી વળે છે ને ફર નજર નાખતાં વિજીલ્લાન, નિરોજ, સ્પિરાકિત નિર્લસ સિખરો વગરે પડે છે, સર્વવરમદાન રી શાંતિ છે, મહાપ્રાસાદ મહારેર પુષ્કરનાંકો સની ગયા છે

સુવર્ણઆસન પર નિ રાત્ર નિરોજ, હનવીર્ય, સ્થામવર્ણ, આસવપાનગર, સુકલકી, રા રાજેન્દ્ર, પરમ બદ્ધકે રામચુપ્ત ધિરાયેલા ને દરેક નરને તિરાચેલ છે રામચુપ્તે પિન ધર્ણુન અ બર કહોટો મારીને પહેર્યું છે મધી મુકુર વધી પલ્લુ વાળનાં કુ કા હવામા અ મતેમ ન વી રસાં છે આસનના પાયા આગળ આસવચક્ર ને આસવકલારીએ છે

રામચુપ્તને પરિચારિકા લતિકા વી ઝૂલો દોગે છે બીજા અનુચરો આમતેમ મહાપ્રાસાદમાં ફરે છે રામચુપ્ત પોમે પોમે આંખનાં પોપચા ઉઘાડે છે]

રામચુપ્ત લતિકા, વિગ્રહનો અંત આની ગયો, વિષ્ટિ ધર્મ ગધ છે કાને કુસુમપુર જઈશું
લતિકા મહારાજ—

રામચુપ્ત શાંતિ હુ મુધ ધ્વજીતો ન હતો. મુધ કામગ મારા સ્વભાવને અરચિકર છે લતિકા ! (ધસાગથી પાસે ગેસરા ચૂચન કર છે લતિકા છેક પામે આવે છે) માગવામા દુર્ગે સડતો આસવ પીવા મજે છ આસવમા દશી મ મીઠાશ તથી દોતી ઉન્દાન ને ચંદ્રપતનાં પાપે હું કુસુમપુરની ચંદ્રશાગા મૂકીને અહીં ફસાપ પ યો (બાહુ પહોળા કરે છે) આવ, લતિકા, અત પુરની મુદરીઓ રણમેદાને શેભે ? પરાક્રમવાલસાના કીડાએ મારા અત પુરનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે સ્વામીને નહીં દત્તી રોલ મરેદેવી ઉદ્ધિપિતી છતવા આવે છે ! (હસે છે) હા આ, આ. (નતિકાને બાહુમા જમી લે છે લતિકાના માલ યૂમે છે) લતિકા, (લતિકા બાહુપાશમાંથી ધૂળીને દૂર ઊભી રહે છે)

લતિકા મહારાજ ! પરાજિત—

રામચુપ્ત પરાજય ? અશાંતિ જ ખરો પગજય છે માર શાંતિ જોઈએ લતિકા, કુસુમપુરની ચંદ્રશાગા યાદ આવે છે ? તે નિર્જન હશે ? કે સુયુક્ત્ય ચોદાઓ શસ્ત્ર સગતા હશે ? માર નૃત્યાગાર ? લતિકા લતિકા ! એના પર દયા આવે છે મિયારા મુક એ મહાવયો પર અત્યાચાર યર્ધ રહ્યો હશે ? વધુ વખત હવે એ લોકો અત્યાચાર નહીં કરે મે વિષ્ટિ કરી નાખી છે ઉન્દાન, ચંદ્રપત, હરિચેણુ, મહાદેવી-સન એ સર્વે મુદ્દ વાછે મારે મુદ્દ ન જોઈએ

લતિકા મહારાજ પરાક્રમદેવ, આપા પિતા—

રામચુપ્ત તેમજે જ આ મુદ્દનો છદ આ લોકોને લગાડેલ છે માટે જ તેમનો સ્વસ્થાવ મુદ્દ પ્રિય બની ગયો છે તેમને મુદ્દ, મુદ્દ, મુદ્દ મુદ્દથી લને કાર્ધનુ અત્યાનાશ ન વગીતુ દોષ પલ્લુ મારે સત્યાનાશ વગી ગયું છે પાય હનર યોદા ને ફર હનર દીનાર આપી મે એ પાપને દૂર કર્યું છે. હાથ, એ પોપવાને આ માથા પરથી ફેંટી દીધો નુપૂના મંજુલ ધ્વનિ સાલજના ટેવાયલ કાન ખગના અગ્રપ્રાસાદને ક્યાથી સાલગી શકે ? ધનુષ્યની પલ્લુછના દકાર કગતા વીણા મને અવત

પ્રિય છે લલિતા વીણા (રામગુપ્ત આગળ બોલતાં એકદમ અચેત્ છે બહાર સૈનિકના બખ્તરની ચાકળોએના બ ખડકટ થાય છે હાથમાંના લાવાના અગ્નિ સાથેના ચક્રકટથી બીજાણી ધોત્ર થાય છે તે અવાજ વધે છે તેમ તમ રામ ગુપ્તના મોં પર બીકની રેખાઓ વધતી જાય છે. મોં પર પ્રસ્વેદ બાજે છે લલિતા વીણાએ કહેજા ઉદાવરો દોલે છે)

રામગુપ્ત લલિતા ! લલિતા ! શેનો ધ્વનિ ? કુસુમપુરથી યોધાઓ આવ્યા ? કોણે મોકલ્યા ? શા માટે આવ્યા ? કોનો આવવા દીધા ? વિધિ ચાલુ ગઈ છે સુધ્ધ તરફ નથી નથી જ લડવું ખડગ ને લાલના બડખડક આ કાને નથી સાલગવા, વિધિ ! હવે, વિધિ, તુ મ માગ પર તવાર, યથો, છે ને ! (અવાજ છેક તરફ આવે છે) લલિતા, મારી સાનિતો ચોર, કોણ છે ?

(હરિયેણુ પ્રવશે છે નિશ્ચય કરી નાખવામાં આવ્યો લાગે છે તેના મોં પર સૂર્યાસ્ત સ્થિરના છાંયણ છે, છતાં ય ક્ષતોજ છાંય નથી રહેતું તેના મોં પર ધ્વનિ છે અગમ્ય કરતાં જો દી કમરની રેખાઓ છે તેને કંઈટા માર્યો છે, બખ્તર પહેલું છે પણ સંકોચો બરાબર કરી નથી બતરના પીટના ભાગમાં ભાલાના રણા વાગવાથી ટોચા પડ્યા છે તેની પાછળ પાછળ મુરાદ્દૂર પતિ રૂસ્સેના સૈન્ય હથેલી નામાં ખડકો ને નગની છલ જેવા રણાવાના ભાલા સાથે આવે છે હરિયેણુ વિનય ખાતર જ રામગુપ્તને તમે છે)

હરિયેણુ મદાગમ ! તુ જ ખડકો ખખડાવતો હતો !

રામગુપ્ત : તુ આ રમને ચડ્યો છું પણ એ રમત તારા પ્રાણ લેશે. (હસીને) પછી કવિતા લખતી જૂની જમ્મશ (મુરાદ્દૂર સૈનિક આવી માફ તમારી બોલે છે)

સૈનિક . મગધપતિ, એ ખડગ હોડત તો ય ક્યા લેનાર હતો ? તે તો બસ કવિતા જેમ જ ' મગધપતિ સમુદ્રગુપ્તનો જય ' પાઠા જેમ બતાડ્યે જ જતો હતો !

રામગુપ્ત એ તો ત્રિહિના પરમોત્વાસના મોનતો હશે

હરિયેણુ (લાન નાને) રાગન ! જે મગધપતિના પાદ રાગનીઓના સુકુટમણિઓના પ્રકાશ શૈલતા, જે રાગનીએ ખડગ જે ચીને ત્રિહિ કી હતી, જે રાગનીએ ઉદ્દમીવ દિષ્ટિએ જેટો અગીમર કરી હતી તે રાગનીના પુત્ર આવી ત્રિહિ માટે હાથ લગાવે !

રામગુપ્ત કી ત્રિહિ ! છે કવિ પણ આમ ચચગ છે તને દેખાંથી ખમરે મળી !

હરિયેણુ સુકાર્યો કરતા દુષ્કાર્યો એકદમ ત્રગણી બડ છે જે સૈનિકની છાતીમાં સાગ પરાવી હતી તે સૈનિકને છેલ્લા આમે પણ તમારી ત્રિહિના અધો માટે આવતુર છે

રામગુપ્ત હરિયેણુ ! મારાથી કુસુમપુત્રના આનંદે ની જનદશા નથી સહન થતી. મને એ આલો બોવાની રહ્યા છે

હરિયેણુ કુસુમપુત્રના આનંદો ? તમારા સુરાગ્રહો ? એ નૃત્યગૃહો ? મંદિરાગૃહો ?

રામગુપ્ત ત્યાં અકમોં વંદગલા છે ત્યાં ચન્નો સમય છે તેથી તેઓ તારી રહ્યા છે, રડી રહ્યા છે હરિયેણુ ! પુષ્પ શી કેમળ સુન્દરીના નિવાસસ્થાનને જડ અને ખડકતરો બાહુપાશ ! તે કેમ સહાય ? મારાથી તે કેમ કહ્યા ?

હરિયેણુ ત્યારે નીચી સુડીએ દશ હજાર દીનાર ને પાચ હજાર અરવોની બેટ ધરવાનું દશ્ય તમે જોઈ શક્યો ? ત્રિહિ-ચિન્હ તરીકે મુરાદ્દૂરનો રૂસ્સેન તમને ખડક આવેજો તે સીકારી ચક્રશે ?

સૈનિક હરિયેણુ તુ કેદી છે, તારી છલ પર અકુશ રાખ

રામગુપ્ત છે તે કઈ ! એને ક્યાંથી જા બધી ખમર મળી હશે ? અટવા, તું ક્યા હંતો ? પેવો અદ્રગુપ્ત, ઉન્દાન, ને ચણુયડી મહાદેવી ક્યા ?

હરિષેષુ : નદીતીરે રહાસલા સૈનિકે.....

રામચુપ : બસ, બસ. સમજી ગયો. (અનુચર.) એ લોકને.....નદીતીરે પર છે. (અનુચર જાય છે. આસપાસ પ્રહરના ધંડા પડે છે.) લતિકા ! કેટલા પ્રહર થયા ? સુરાષ્ટ્રપતિનું આમંત્રણ.....

હરિષેષુ : (વચ્ચે જ) આમંત્રણ ! - આમંત્રણ તો શું ? દયાના ટુકડા માટેના વૃ...વૃ...કારો !

રામચુપ : (ધીમેથી) સૈનિકો આ આંકલને ક્યાંથી લાવ્યા ? (લતિકાના ગાલ પર ટાપલી મારીને જોવા ચતા ચતામા) તારે માદ દેવડાવવું હતું. પ્રહર જતો રહ્યો.

(મહાદેવી પ્રવેશે છે. તેની પાછળ સુરાષ્ટ્રના એકેય સૈનિક નથી. એ પર નથી રહતા ઠંસી છે. આજોના શાસ્ત્રોચ્ચ છે. દેહ બરાબર છે, માંસલ છે, ખડકલ છે. શરીર પર બખ્તર છે. પીઠ પર બાંધે છે. પગના નળાઓ લોકથી મટ્યા છે. માથાના કેશ છૂટા છે. છૂટા કેશ બલા પર પથરાઈ ગયા છે, જેમ હિમાલ ની ગિરિમલાઓ દિનમેથાના બને પથરાઈ છે તેમ ચક્રચક્રતા રહેત બખ્તર પર ચપિરના લાલ છાંદણાઓ છે. સુરાષ્ટ્રના સૈનિકો રણ્યકી કામે જોઈ રહે છે.)

મહાદેવી : (સ્વાસભર) દેવ ! (હરિષેષુ મહાદેવીને નમન કરે છે.)

રામચુપ : (જાણે દેખીને) ચરત લઈને આવ્યા છો ? અનુચર !

મહાદેવી : દેવ ! દેવ !

રામચુપ : અધિરાઈની કશી જ જરૂર નથી. પ્રરથાન—મહાપ્રરથાનની તૈયારી માટે મે શિબિરમાં કહેવાયી દીધું છે. કાલે.....

મહાદેવી : (સાશ્વર્થ) પ્રરથાન ? હાત્રિય કદી ય રણક્ષેત્રેથી નાસેલ છે ? (શ્વાસ જીએ ચડે છે.) દેવ, આપણા સૈનિકોએ યુદ્ધમાં ખૂબ જ પરાક્રમ...

રામચુપ : ને તેથી જ—

મહાદેવી : ચંદ્રચુપ મહારાજ તૂટી પડ્યા છે. વિજયમાળ, વિજયમાળ. ચંદ્રચુપ શુ શું નથી કરી રહ્યા ? ઘોડા સૈનિક સાથે રૂડસેનની સેના સામે લારે બાથ બીડી છે ! મહારાજ, ઊઠો, ઊઠો, શત્રુસેનામાં હમણા જ લંગાણ પડવું જ જોઈએ.

રામચુપ : મહાદેવી ! (આસન બતાવીને) શાંતિથી શ્વાસ તો લ્યો.

મહાદેવી : દેવ ! દેવ !

રામચુપ : દેવી ! ગભરાવ છો કા ? ગજરાટ દૂર કયો છે. કાલે કુસુમપુર તરફ પ્રરથાન કરીશું. મારો હાથો તો છે ને !

મહાદેવી : (સાશ્વર્થ) ક્યાં ? કુસુમપુરમાં !

રામચુપ : વિગ્રહનો અંત ક્યારનો ય આવી ગયો છે. ઉજ્જયિની આપણા કબજામાં રહ્યું છે. મોતે અત્યંત પ્રિય એવી શાંતિ આજથી સ્થપાઈ ગઈ છે.

મહાદેવી : શાંતિ ?

રામચુપ : વિષ્ટિ યર્ષ ગઈ છે. સાગરિકા, સુસંગિકા, મલ્લિકા વગેરેને હું ત્યાં કરી ચકીર. એમણે ધણા દિવસ મારો વિયોગ સહ્યો. (ખાલી ચૂંચનોના નખરાં કરે છે.) આ જ મહારાજ તેમની પ્રત્યે આટલો દૂર થઈ કોઈ દૂરતા વારસામાં મળી છે ને (હસે છે....હરિષેષુ અચળ બને છે.)

મહાદેવી: હરિયેજી ! (હરિયેજીની આલુઆલુ ઊભેડ સુરાષ્ટ્રના અનુચર તરફ મહાદેવીની તરફ પડે છે. નિરાશ હરિયેજીને મહાદેવી નિહાળી રહે છે.)

હરિયેજી: દેવી ! મગધની નર્તકીઓને પણ આ વિધિ માન્ય નહીં હોય.

(અચાનક તે જ ક્ષણે સુરાષ્ટ્રપતિ દસેન પ્રવેશે છે.)

દસેન : તો મારે પણ આ વિધિ માન્ય નથી, કવિચંદ્ર !

હરિયેજી : મહાદેવી, મગધની શ્રી આગ્રથી સુરાષ્ટ્રપતિના મહેલે જાય છે ! (દાંત કચડીને.)

સુરહનર દીનાર ને પાંચ હનર અથ !

મહાદેવી : દેવ, તમારા પૂર્વજોને આ વિધિ માન્ય હશે? તમારાં સ્વજનોને આ વિધિ માન્ય છે? તમારા અમાન્યને આ વિધિ કબૂલ છે? તમારા સેનપતિઓ આની સાથે સંમત છે? તમારી અધીંગના મહાદેવીને પૂછ્યું હતું?

(લોહીએ ખરડાયેલ વિચરાળ વનરાજ શો ચંદ્રગુપ્ત પ્રવેશે છે. તેની પાછળ મહાઅમાત્ય ઉન્દાન છે. ઉન્દાનના મોં પર જરાય લાલિમા નથી, બેડેના ચોંટકાં છે. પાછળ સૂક્ષ્મ અથેલ તળાવના પૂંખ જેવી બન્નેની મુખામુદિ ચિત્ર બની ગઈ છે.)

ચંદ્રગુપ્ત : વંદન, મહારાજ ! બોલો, શી આજ્ઞા !

ઉન્દાન : (મસ્તક તળાવતાં) આજ્ઞા.

રામગુપ્ત : ચંદ્રગુપ્ત ! અમાત્યજી !

દસેન : (કટાક્ષમાં, સર્વ) ઠાણે સુખેથી કુસુમખર પંધારજો, વિધિ થઈ ગઈ છે, પણ દસ હનર દીનાર તે પાંચ હનર અથ નેટ ધરીને

(ઉન્દાન ને ચંદ્રગુપ્ત બંધન જોયે છે. ચંદ્રગુપ્ત આગળ ધમધા રહે છે. તરતજ દસેન સૈનિકોને ઠીસો કરે છે, અનુચરો ને કૈનિકો ત્યંદ્રગુપ્તના હાથ મહિડું ખડમ પકાવવા માટે એ સજાવ કટિ ચોટી પડે છે—અલ્પે કુશીલતા કાંડે લીલીપ્રિયન ન ચોરવા હોય.)

રામગુપ્ત : સુરાષ્ટ્રપતિ ! યોગ્ય જ કીધું. તેને ખડગના મૂલની ખમરજ નથી. હાલતાં ને આલતાં, વાતવાતમાં તે ખડમ ખેંચે છે. ને આમ મને ખૂંચજ પગલે છે. (ચંદ્રગુપ્તને) ચંદ્રગુપ્ત, વિધિ થઈ ગઈ છે. હવે મુશ્કેલી કરીય આચરવડના નથી. મુશ્કે બિનજરૂરી છે. તે માટે શસ્ત્રત્યાગ પણ જરૂરનો છે. અશાંતિ ફેલાવવી હોય ત્યારે જ અલ્પશસ્ત્ર કામતાં. તને ખમર છે કે મને અશાંતિ અપ્રિય છે. બિલ્લીના પગની ઠોકર વડે પેંદા થયેલ અશાંતિને ટાળવા હું 'શું' 'શું' ઉપાયો કુસુમપુરમાં નથી યોજતો ! માટે શસ્ત્રત્યાગ.

ચંદ્રગુપ્ત : દગો !

ઉન્દાન : દગો !

ચંદ્રગુપ્ત : (ગુસ્સામાં ખડગનો ધા કરીને) પણ મારે વિધિ ન લેઈએ.

ઉન્દાન : મને એ વિધિ ન ખયે.

હરિયેજી : હું એ વિધિનો પક્ષકાર નથી જ.

મહાદેવી: આ વિધિએ મગધનું મારવ નથી દણ્યુ શું ?

રામગુપ્ત : શુદ્ધપ્રિય રાજાના યુયુત્સ હોડવાઓ ખરા છે !

[આલ]

યંત્રવાદે શુભામી સહ છે, અને શુભામીએ બેકારી ને બૂખમરો ઉપર ક્યો છે. યંત્રવાદની બીજી વ્યાખ્યા મૂડીવાદ છે, અને એટલેજ અર્થવાચીન સંસ્કારી જગતને મૂડીવાદની મોટામાં મોટી મેટ તે બેકારી છે. થોડાંક વર્ષ પહેલાં જગતના દરેક દેશના મુખ્ય શહેરોમાં હિસાબ કરતાં જણાયેલું કે બધા મળીને ઓછામાં ઓછાં ૫૦ કરોડ મનુષ્યો બેકારી અને બૂખમરો ભોગવી રહ્યા છે. આજે દુનિયામાં કોડોડો મનુષ્યો બેકાર છે એમ મૂડીવાદનું 'અર્થશાસ્ત્ર' આપણને જણાવે છે. અને તેથીજ અર્થવાચીન જગત બેકારીના રાહુથી ભારે પીડાય છે. જરા તેના આંકડા જુઓ, એટલે સમજશે.

યુરોપમાં અનેક નાના મોટાં રાષ્ટ્રોથી લરપૂર છે. એમાંનાં લગભગ બધાંજ રાષ્ટ્રો છેલ્લાં દશ વર્ષની આર્થિક મંદીથી બેકારીના રાહુથી ભારે પીડાય છે.

સરકાર અને સરકૃતિના અગ્રવધામ સમુ' બ્રિટન પણ વર્ષો, થોડાં બેકારી ભોગવે છે. ઇંગ્લાંડમાં ઓગણીસમી સદીના પ્રારંભમાં માત્ર ૮૦ લાખની વસતી હતી, અને એ લાખ માણસો બેકાર હતા. ૧૮૮૧માં તે વધીને સાઝાનજી કરોડ સુધી પહોંચી. ત્યારે પાંચ લાખ માણસો બેકારી ભોગવતા હતા. અત્યારે ઇંગ્લાંડની જનસંખ્યા ત્યાર કરોડ જેટલી છે, તે સંખ્યા જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ બેકારી પણ વધતી ગઈ છે.

બ્રિટનની કામગીર સરકારના કારભારના આરંભના મહિનામાં એટલે જૂન ૧૯૧૬માં ત્યાં ૧,૧૬૫,૩૦૨ માણસો સાવ બેકાર હતા. ૧૯૩૦ના પ્રારંભમાં તે સંખ્યા વધીને ૧,૬૩૩,૮૦૬ જેટલી થઈ હતી. તે પછી આ સંખ્યામાં દર વર્ષે પંદર લાખનો વધારો થતો ગયો છે. ૧૯૩૪-૩૫માં ઇંગ્લાંડમાં બેકારોની સંખ્યા ૧૧,૬૫૦૦૦ માંથી વધીને ૧૯૩૮માં વીસ લાખના ગંભીર આંકડા સુધી પહોંચી જવા પાળી હતી. અને આજે તો ત્રીસ લાખ માણસો બેકાર છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની આવડી મોટી નામના છતાં ખૂદ લંડનમાં જ ગયે વર્ષે દશ લાખ માણસો બેકારી ભોગવતા હતા તેઓમાના કેટલાક તો 'સંકટ નિવારણ ફંડ' ઉપર નામતા હતા.

'ઇંગ્લાંડમાં બેકારી' એ વિગે જોન હુવેટ નામના એક અંગ્રેજ લેખકે થોડાં વખત પહેલાં એક માસિક પત્રમાં મનનીવ લેખ લખેલો. તેમાં તે ખુલ્લી વાત જણાવે છે કે 'એમેરિકા, ફ્રાન્સ, રશિયા અને જર્મની કરતાં પણ ઇંગ્લાંડની પરિસ્થિતિ અત્યારે અધિક ભૂરી છે, તેનો કારણનો વ્યાપાર સાવ પડી ભાગ્યો છે માન્ચેસ્ટરની મીલોના કામદારો અગ્નિ-તટી' ભટક્યા કરે છે. બીજાં કારખાનાઓ પણ દિવસે દિવસે બંધ થતાં જાય છે, આથી બેકારીનો પ્રશ્ન ઇંગ્લાંડના કર્મચારીઓને મારે ખૂબી રહ્યો છે.'

૧૯૩૦માં આયર્લેન્ડમાં બેકારી સામે વીસે હિસાસનાર ૨,૮૦,૦૦૦, મનુષ્યોમાંથી સાડા નવ લાખને કાંઈ પણ કામ મળી શક્યું નહોતું. અત્યારે આયર્લેન્ડ એથી પણ વધુ કારમો બૂખમરો અને બેકારી ભોગવી રહ્યું છે.

વૈભવી અને વિધારી ફ્રાન્સમાં ૧૮૦૨ માં બે કરોડ અને ૭૦ લાખ માણસો તદ્દન બેકાર હતા. એ વખતે ફ્રાન્સમાં વસતી પણ વધારે પ્રમાણમાં હતી. આથી ફ્રાન્સના કર્મચારીઓએ સંતતિનિયમનનો કાયદો લાગુ પાડી દીધો. ફરી એક વાર ફ્રાન્સની જનસંખ્યા ઘટવા માંડી.

પણ તેથી બેકારોની સંખ્યા ઝાઝી તો નજ થઈ શકી, બેકારી તો દિન પ્રતિદિન વધતીજ ગઈ. પણ તે પછી ધધાઓની વહેંચણી ને વિચ્છેડી બેકારી ઘટવા લાગી. ૧૯૨૯માં ક્રાન્સગ્રાન્થાર કરેલની વસતી હતી, ત્યારે ત્યાં બેકારોની સંખ્યા ૧૦૬૪૫ જેટલી હતી. એ વખતે ત્યાં લગભગ ૬૨૬૭૦૨ જેટલા જુદી જુદી જનના ધધા અને રોજગારો હતા. આથી લોકોને પુષ્ટગ કામ મળી રહેતું. પરંતુ આખરે ક્રાન્સ પણ બેકારીના દર્દીમાંથી મુક્ત ગઈ શક્યું નહીં. ૧૯૩૨ થી ક્રાન્સમાં બેકારોની સંખ્યા વધતી ગઈ. ક્રાન્સની પ્રજા મોજશોખ અને વિલાસમાં ગરકાવ થવા લાગી. તેથી ૧૯૩૫ માં ત્યાં ખ્યાલ લાખ જેટલી બેકારોની વિરાટ સંખ્યા હતી. આખરે ૧૯૪૦ના જૂનમાં જર્મનોના હાથે ક્રાન્સનું પતન થયું.

લીટલરનું જર્મની તો ઉલોગી દેશ ગણાય છે, તો પણ જર્મની બેકારીના દર્દીમાંથી મુક્ત નથીજ. ૧૯૨૯-૩૦ માં જર્મનીમાં બેકારોની કુલ સંખ્યા ૨૩,૭૮,૨૫૨ જેટલી હતી. એ ઉપરાંત 'ઇમર્ગેન્સી ફંડ' માંથી સહાયતા લેનારા મરીન-બેકાર જર્મનોનો આંકડો ૨,૮૦,૦૦૦ જેટલી હદે હતો. ૧૯૩૩માં લીટલર સંતો ઉપર આવ્યા પછી જર્મન સરકારે બેકારોની સંખ્યાનું વસતીવગત કરવા માંડ્યું. તો આખરે માલુમ પડ્યું કે, તેનો આંકડો ૨૭,૨૦,૦૦૦ જેટલી હદે પહોંચ્યો હતો. ધીમે ધીમે લીટલરે બેકારીનો નાશ કરવા માંડ્યો, તો પણ છેલ્લા કેટલાંક વર્ષ થવા જર્મનીમાં ભૂખમરો વ્યાપી રહ્યો છે.

માધાતા મુસોલીનીના વતન દ્યાલીમાં સેંકડો મજૂરોને શોધ્યુંય કામ મળતું નથી દ્યાલીમાં ૧૯૩૧માં ૪,૬૬,૨૩૧ દ્યાલિયોનો સાવ બેકાર હતા. એ વર્ષ પહેલાં ત્યાં બેકારોની 'સંખ્યા લગભગ ૭ લાખ ઉપરાંત હતી. આત્યારે ત્યાં વજુ તોથી બેકારોની સંખ્યા તો કોણ જાણે કેટલીય હશે !

ગ્રીક લાંબની વસતીવાળા કાલિવાડ જેવા બેરિજ્યમમાં ૧૯૩૨માં ૩૨,૫૬૮ માણસો તો તંદૂન બેકાર હતા. ૧૯૪૦માં તે દેશના પતન પછી પણ ત્યાંના બેકારોની સંખ્યા તો વધતી જ માંડી છે.

૧૯૩૫માં ઓસ્ટ્રિયામાં બેકારોની સંખ્યા ૪,૧૭,૭૨૩ જેટલી હતી જેમાં એક જ વર્ષમાં ૨,૨૫,૦૮૫ માણસો તો ભૂખથી મૃત્યુ પામ્યા હતા, અને કેટલાય બેકાર મુજૂરો રાજ્યનું સહાયન ખાધને જીવતા હતા.

સ્વીઝરલેન્ડ અને પોલાન્ડમાં પાંચ વર્ષ પહેલાં નોંધાયેલી બેકારોની સંખ્યા લગભગ ૨,૫૯,૪૬૦ જેટલી હતી. ત્યાર પછી તે સંખ્યા વધવા પામી હતી. પોલેન્ડના પતન વખતે ત્યાં ૫૦ હજાર માણસો બેકાર હતા. એજ અસામાન્ય દગરીમાં કુલ મજૂરોમાંથી પંદર ટકા તો સંપૂર્ણ 'નિવૃત્તિ' સેવતા હતા. હોલેન્ડની સરકારી મજૂર ઝોશીમના રજીસ્ટર પર નોંધાયેલી કુલ મજૂરોની ૩૯૯૦૦૦ સંખ્યામાંથી ૧૯૩૬માં ૬૧૧૫૩ સ્ત્રી-પુરો સાવ બેકાર હતા.

આ ઉપરાંત નોર્વે-ડેન્ડનમાં કુલ ૩૨૮૧૦૯ મજૂરો યુદ્ધ પહેલાં સંપૂર્ણ બેકારી ભોગવતા હતા. ડેન્માર્કમાં થોડાં વર્ષ પહેલાં મજૂર જનતામાંથી કુલ પંદર હજાર માણસોને સાવ કામકાજ વગરનાં એ વર્ષ વ્યતિત કરવાં પડેલાં. હમ્બુર્ગ શીએન્ડની સરકારે મોટાં શહેરોની મજૂર ઝોશી-સમાં કુલ પંદર હજાર જેટલાં બેકારોની નોંધણી કરી છે.

અમેરિકા ધનાઢ્ય દેશ ગણાય છે, તેમ છતાંયે તે દેશ પણ બેકારીના રાહુથી મુક્ત નથી. આજે વિશ્વ અમેરિકામાં લગભગ એક કરોડ અને દશિલ અમેરિકામાં લગભગ પચાસ

કોઈ એકાદ ડોકરી તમારી સાથે હસીને ગોને, અગર તમારી સાથે કોઈ ડોકરીને એકના થોડા સમય ગાળવાનો પ્રસંગ સાપડે અને તે વખતે કોઈ સામાજિક કે રાજકીય પ્રશ્ન વિશે વ્યૂત્પત્તિ ચર્ચા કે એટલે એ ડોકરી તમારી સાથે પરણવા માગે છે અગર તમારી પત્ની થવા એ જ તાપક છે એમ કેમ માની લેા છો ? તમે મનાવો છો તો એમ કે એ ડોકરી સાથે તમે નહિ પરણો તો કંઈનું કંઈ એ કરી નાખશે અને તેવી રીતિ ન થવા ખાતર તમે તેને પગલુવા માગો છો, પરંતુ વાત તો એ હોય કે તમને એની ડોકરીને જોઈને મગજમા ગરગથિયા થાય છે અને એના જેવી કોઈ બીજી નહિ મગે એમ માનીને એ ની પાછળ ગાડા ચઢી જાય છે અને એને જૂનના મીંગારેટ પીચો છે તમે એને જૂનવા ઈચ્છના નથી પણ જૂનારે એને લગતા વિચારો બહુ જ મગજમા લાવે છે અને પત્ની તુરત એમ ખ્યાન આવે છે કે એ તમારી નથી થવાની ત્યારે વિરાશ થઈને એને જૂનના નીંગારેટને તમે વધાર વધારી ગણો એ મીંગારેટનાના ઉપર પણ તમે ભારે ઉપકાર કર્યો, નહિ તો એની સીંગારેટ કોણ વાપરત ? અને હવે સીંગારેટ બનાવનારે કોઈ જાદુભરી વિરગરણકારી સીંગારેટ મનાવવી જોઈએ, જેથી તમારા જેવા જાણી જોઈને મનમગની સ્વતુરુ સ્મરણ કર્યા જ કરે અને પત્ની એ વસ્તુ અપ્રાપ્ય હોય એટલે કટાગીને એ મનમગતી સ્વતુરે જૂનના સીંગારેટ તરફ મન વાગે ।

તમારા જેવાને હું વિદ્યુત માનસવાળા કહુ તો તમારે ચીડાઈ ન જવું જોઈએ તમારા જેવા જો અવગણના થોડી નહિ જેની સંખ્યામાં હોય તો તેની નિકૃતિ એ પ્રકૃતિ નથી મની જતી વિદ્યુતિ અને પ્રકૃતિ વૈજ્ઞાનિક રહે છે વિજ્ઞાને જેને પ્રકૃતિ કહી તે ગમે તે સંજોગોમાં પ્રકૃતિ જ ગણાય અને જેને વિદ્યુતિ કહી તે ગમે તેટલો મહેતો કેનાવો પામે ન યોય તો પણ તે વિદ્યુતિ જ ગણાયો

તમને આ બહુ નહિ ગમે. વિદ્યુત મનોદયાવાળા તમને કદા તે તમને ગાળાઈપ લાગશે, કદાચ તમે મને અન્યાય કરના નહિ માગતા હો તો મારા ધ્યનમાં અતિશયોક્તિ છે એમ કહેશો, પણ તમે નારાજ ન થાઓ તે ખાતર એાછી આકરી ભાસ વાપર તો તમને નમળા મનના તો જરૂર માગે કહેવા જોઈએ

આજસુધી પુર ની એડી નીચે દગાઈ રહેતી સ્ત્રીશક્તિ એડી નીચેથી સરકવા પ્રયત્ન કરી રહી છે અત્યારસુધી પુરબની આખ મારફત દુનિયા જોતી, પુર ની શુદ્ધિ મારફત વિચાર કરતી પરાવનબી સ્ત્રીની આખ હવે ખૂલી છે અને રક્ત । વિચાર કરતી પણ થઈ છે તેવે સમયે જ તમારા જેવા અસખ્ય સુનાતો જુવાન છોકરીઓના ગ્રેજ નિમ્નના પરિચયથી કે સ્ટેજ સ્પર્શ માનથી વિચારોમાં જાયે ચડે તો તે તુરતજ નીચે પડાશે, જેમ તમે પડાયા છો તેમ એટલું જ નહિ પરંતુ જો તમારા જેવાના જ પરિચયમાં આવી છોકરીઓ આવશે તો કદાચ ગભરાઈને પોતાની મેળે આખ બંધ કરી દેશે અને ગઈજાન ની જેમ પારખી આખે દુનિયા જોવાનું અને પારખી શુદ્ધિએ વિચાર કરતી બનવાનું કદાચ પસંદ કરશે જો કે હવે તો સ્ત્રીઓ વેગથી પ્રગતિ કરના નાગી છે, એટલે આવો સભવ બહુ ઓછો છે. કાંણુ કે આજસુધી દૂંધો પૂરનારી તમારા જેવા પામે કૂવો પુરાવે અને પુરાવેના એ દૂધા ઉપર પૂર કરે એની ડોકરીઓ ઘડવા વાગી છે

તમે કોઈ છોકરીના નિકટના પરિચયમાં જેમ તેને વિશે અધ્યયનથી વિચારો કરો છો તેમ હું તમને પૂછુ છું કે કોઈવાર તમે એ સંજ્ઞાતીર મિત્રો એકા એકાતમાં એમ વાતો કરો કે ત્યારે તમને એકબીજાના શરીરનો સ્પર્શ થતા એમ લાગે ખર કે આનો સ્પર્શ કેવો જોઈએ ? આના વિચાર સ્વાભાવિક રીતે ન આવના જોઈએ પરંતુ જો આના વિચારો થોડાને

કે ધણીને આવવા હોય તો હું એવા વિચાર કરનારને વિદૂત મનોદશાવાળા જ કહું, પછી લગ્નને તેથી કોઈને માફું હાથનું હોય અગર આપમાન હાથનું હોય.

અન્યું છે એવું કે નૂતન કુમારીને દષ્ટિ સાંપડી છે, શુદ્ધિ પણ સાંપડી છે. અને તેના તે ઉપયોગ પણ કરવા લાગી છે. પરંતુ નૂતન કુમાર દહ એનો એજ રહ્યો છે. એ તો કો કોઈ છોકરી ઉઘાડે માથે ને નિતંજનગી પહેંચતા હાંચા ચોટલાવાળા રહે જતી જુએ અને સંજોગ-વશાત્ શાળા કોનેજમાં કે ખીજે કોઈ સ્થળે થોડા પરિચયમાં આવે એટલે તો જાણે તેના મનમાં વિચારોનાં ગલગલિયાં થવા લાગે. એવી છોકરીનો પરિચય વધારવા પ્રયત્ન થાય. અન્ય મિત્રો કે સાથીઓ આવું અહોભાગ્ય પોતાને ન મળ્યું માટે ઇર્ષ્યા પણ કરે અને માનસિક ત્રિદોષથી પીડાતા દરદીની માફક લગ્નને કપોં કરે.

આવી છોકરીને જોઈ તમને મનમાં એવા વિચારો આવે કે એ તમારી પત્ની થાય તો કેવું સારું! આવી કોઈ છોકરી જૂને ચૂકે તમને વચન આપી બેસે અને તમારી પત્ની બની ચૂકે તો તે પત્નીના કેવા હાલ થાય છે તે હવે અજાણ્યું નથી. જો 'નૂતન' કુમારીમાં થોડી વંધુ અકલ્પ હોય તો તે તમારા જેવા 'નૂતન' કુમારને પરણીને તમારું રમકડું કે શુભામી બનવાનું કદી ન સ્વીકારે.

તરસ લાગે ત્યારે ગમે તે ગોળેથી ખાતો ભરી તરસ છીપાવવાની નીતિમાં માનનારા કૃતલાક સામ્યવાદી મિત્રોને હું જાણું છું. ધર બહાર સામ્યવાદી વિચારોનો પ્રચાર કરનારા તેઓ ધરમાં કામની વિભાગીય વહેંચણી સમાનતાને ધોરણે આર્થિક વહેંચણી માફક આ પ્રમાણે કરે છે. સ્ત્રી સંધિ, પુરુષ જન્મે; સ્ત્રી કપડાં ધુવે, વાસણ ગાંજે, પાણી ભરે, પધારી પાધરે અને એ બધાનો ઉપયોગ લેવાના કામમાં પુરુષ પોતાનો પૂરેપૂરો ફાળો આપે. ધરની બહાર સ્ત્રીની સમાનતાની વાતો કરનારા આવા મિત્રોની આ મનોદશા સામ્યવાદી કહેવાય કે સામ્રાજ્યવાદી? સ્ત્રી જો પોતાનાં આ કામમાં એટલે કે તેના સામ્યવાદી પતિએ બળેલા આ અધિકારો બોગવવામાં, મતઝગ કે, ફરજ બળવવામાં ક્યાંક ભૂલ કરી બેસે તો પતિરાજ પોતાનું પુરુષપણું બતાવવા ડોળા દાટે, તપી જાય, ધરમાંથી બહાર કાઢી મૂકવાની એટલે કે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપી દેવાની (1) ધમકી આપે અને પછી સમયવર્તી મેનધારણુ દરનાર સ્ત્રીની માનસિક નબળાઈને કારણે ઉશ્કેરાઈ જઈ એકાદ તમાચાનો આસ્વાદ પણ ચખાડી દે!

પરંતુ પહેલાં કોઈ હેવાનને ચંપલનો આસ્વાદ ચખાડનાર ને પોતાના પતિ-માલિક-ધણી પાસે મૂંગે મોટેબધું સહન કરી લેનાર આવી સ્ત્રીને હું નબળા મનની જ કહું. આવી સ્ત્રીઓ પતિ પાસે કૂવો નહિ પુરાવી શકે. સ્ત્રી જાગૃતિના આ જમાનામાં શરૂઆતમાં આવી નબળા મનોદશા કદાચ જોવામાં આવે. પરંતુ પગ માંડતાં શીખવું બાળક અને સાધકલ ઉપર સ્વારી કરતાં શીખનાર કુમાર-કુમારી અનેકવાર પડતાં આખડતાં જ આગળ પ્રગતિ કરે છે. તો પછી 'ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય-મર્હતિ'નું ધાવણુ ધાવી ઉઠેલી સ્ત્રીઓ શરૂઆતમાં આવી નબળાઈ બતાવે પણ ખરી. બ્યારે કોઈ પુરુષ પાસે કૂવો પુરાવે તેવી સ્ત્રી આવા કહેવાતા સામ્યવાદી પતિને પરણ્યો તે દિવસ તેના પતિનો સામ્યવાદી દંભ તુરત ઉઘાડો પડી જશે.

(અપૂર્ણ)

[ડીએનઆર-અંકના પૃ. ૨૮૨ થી માનુ]

પાવાગદનું પતન વર્ણવતો એનો ઐતિહાસિક ગરબો પાવાગદના પતનનો ઇતિહાસ કહી બતાવે છે :

‘મા ! તુ પાવાની પરગણી, કે કાળી કાળકા રે લોલ,
મા ! નારો હું ગરડે છે વાસ, કે ચકકું દોલતુ’ રે લોલ.’

એવી જ રીતે પાવાગદના પતનની વાર્તા કહી બતાવવાનો પ્રયત્ન ગોકુલદાસ નામના કવિએ પોતાના કાલિકાના ગરબામાં કર્યો છે

‘બુઝવેરી રે’ નસ ગાઉ હુ મહાકાળી રે !’

પણ કવિ વરતબાબટની સરળ, મોદક અને સુગંધ રચના આગળ આપણને એ નીરસ લાગે છે.

‘અંગિકાના શણગાર’ માની ચકિતઓ પણ આપણને કવિની સુંદર વર્ણનશક્તિનો ખ્યાલ આપે છે.

‘અબા અલમેડી દીસે ડે વરસ સોજની રે લોલ,
તેવ કુલેલ પાન્યુ’ કાળા કેરામા રે લોલ,
લટક લાડવો પાડ્યો ગોરા ગાવમાં રે લોલ,
ત ખક વાજવુ’ વોશબ્યુ’ લોઠ લેટમા રે લોલ.’

‘બહુચરાઈના શણગાર’નું વર્ણન પણ જોના સરખું છે

‘માઝ રપ રાધિકા ઘડી ઘણું બની રે લોલ,
કોટિ કામ સસી સૂર્યની બધી હગી રે લોલ,
વેણી વાસુકિ સરીખી કીસ રાખી રે લોલ,
હાથ ધટ ગોણેને માથે ગાજતી રે લોલ,
ભાલ આઠ લાલ કુમકુમની બની રે લોલ,
સોલે દીલ્લી કહી ન બય વાતદી રે લોલ,
બહુદિ મધ્યે સિ હૂની બી દી ફરી રે લોલ,
ચોડયા ચોખવા કપોલ લોલ શું બરી રે લોલ
નેણ કાજા સાર્યા તે રજ રોજશું રે લોલ,
મંદ દાસ હસે, ગુબલમાં તબોળશું રે લોલ.’

કેટલું અનળેનું વર્ણન ! જાણે કવિએ જગદ્ગમાને જ ગુજરાતણી રસમૂર્તિ ન કંટપી હોય !

‘હડિ ઠાઠ આઠ આઠ રાખી સંજમાં રે લોલ,
બાળી બહુચરા કરે કસ્તોવ ઉમંગમાં રે લોલ.’

ગીતની ઝમક પણ કેવી ગતિમાન બને છે.

‘કરે ગાન તાન પાન પાન હાથમાં રે લોલ,
કરે રમક ઝમક હુલક સખી સાથમાં રે લોલ.’

લાલિત્ય અને સ્તુકુમારતાઓથી રાજદો મૂકવાની એની કક્ષા માફુકરી છે.

સનખચુરની શેરીઓનું કવિ વર્ણન કરે છે :

‘મોઢાં મંદિર મંદિરમાં, કંઠમાં સર્વ આવસ્ય;
કોણ ધબ્બ ને નવિધા, એવે અતિ કનસા,
વરણ ચર પાસો જસે, બીજા એને વાર;
નાબ દયા કેરા કરે, પાજે કુચ આમાર,
પરધમ પોજે રેસવાં, પૂરવ દિશાના પાસ;
દેસિ દુકાને બેસિયા, હીસે લલિત વિધાસ.’

અને એ દોરીની દુકાને શું શું વેચાણ છે.

‘આગી અધિન શૂનની ઝોલણી વ વ શુભાગ;
કસળી કોર મુખ રૂપની, અમકે માનસમાળ.’

તેવી જ રીતે ગાંધીની દુકાને વેચાણની ઝીંઝો પળ ગણાવે છે:

‘કુંકુમ કેસર, સુખડ ને બાની અગર કપૂર;
દગલા દુકા દુકાડે, મધ્ય માણી સિંદૂર,
મૂવા અતર અરગળ, પાકું નેત્ર બરાસ;
અભિષ શુભાલ અરગલ, તે બકુચરાના ઘાસ.’

માળીને ત્યાં મહેકતાં ફૂલોની મધુરપ પળ આનંદાવક છે:

‘લઈ જુઈ નિત્ય ચાવડી, રતે દેવંતી શુભાગ;
ગોમરો ચંપક માલની બરી કેવડિયે ડાળ.’

આ બધું વર્ણન કવિ કરે ત્યારે મુળવાસની ગોઝ કરાવતો તંબોની ઓઢો જ પીસરી સકાવ!

‘કાચો કેવડિયો કચો, મૂનો ધમકે મ્હેત,
સોપારી સર સો બચો, બેઠે બરાસ સરોત.’

એનો ‘કલશ સ્થાપનનો ગરબો’ પણ જોવા સરળો છે:

શરૂઆતમાં બહુચરામા તોરતાંનું નત કરવાની લાનના મેવે છે તે પછી નિત્યનિયમથી પરવારી આબૂપણ સજો છે; મદ્દામૂલા અંજાર પહોંરે છે. કેસરની આડ કરે છે, નેવે કાગળ આંજો છે. કુંકમની ટીલડી કો છે. અને પછી પૂનર્ગો આજો છે:

‘મંદપથી મહોએ થયાં રે । મા ।

કુંભ સ્થાપવાને સજ થયાં રે । મા ।’

પછીતો મુનિજોને તોડવે છે. બધા પ્રસન્ન થાય છે અને પછી મુર્તિ કોલામ છે, મળના જવારા મંગાવી મંગાજો સિંચાણી ચિત્તકર્મોએ ઘડેલા એ હેમકથણની મ્યાપના કરે છે:

‘હેતે થયો કુંભ દરનકે રે । મા ।

માજ ચંપાવિ ચનકે રે । મા ।

અલવે થયાં આઠ ઘંથરી રે । મા ।

રેતો પૂરો જગદીશરી રે । મા ।

આંપાનેશ નવકવશ સ્થાપનના ગરબાની પંક્તિઓ પણ મોંઘિલા જેવી છે:

‘પૂન દીપક બગે જગજ્વળા કે ગરબા સિરે થયો રે લોલ,

નવ કુંબના ગરબા નવ કે નરદશી, કેવ ર્યા રે લોલ.’

‘લનુપધારીનો ગરબો’ પણ શક્તિના પ્રજાગનો કાંદર ઝિનાર વ્યાપે છે:

‘ ધનુષધારીનું’ ધ્યાન ધરો જો, જોનું’ ધ્યાન ધરે જાણાય જો.

અટમજ્ઞ એવે મણું જો, ધર્મા’ આજો આઠે આયુષ’ જો;
મહાતેજ તે માતા તણું જો, મણ્યા દેવ હૃદય રણુ સુધ જો.’

એમ અમુરોનો સંહાર કરી દેવાને સદાય દેતી ધનુષધારીના પ્રતાપનું એમાં વર્ણન છે.

‘ શ્રી ચક્રના ગરબા’માં કવિ પોતાની નમ્રતા જતાવે છે;

‘ શીશ નમતું’ સારદા, ચિરજ કરજીયો ગંજીર;
સેવક લણી પોતાતણો, મહામતિ દેજો ધીર,

હું’ નવ જણું’ જોડું’ ખરું, નવ જણું’ એકે અક્ષર.
રવય દીર્ઘ જણું’ નહિ, તે માટે કરજો મહેર.’

અને પછી તો એ ગણપતિ, ગૌરી, મહેશ. ગુરુદેવ, ચાર લેદ, ભક્ત-અભક્ત, બાળા બાહુચરા એ બધાને નમન કરે છે. અને રૂમઝુમ રમવા નીસરતી શક્તિનો શાહુગાર વર્ણવે છે !

‘ રમજમ રમવા નીસર્યા’, રડિત સત્ય રવજપ;
અ’મે આમૂપણુ સારિયા. કાળી રૂપ અનુપ.
ખરિ જોડી માટી, ઉર મુકનાનો હાર;
મુરનર મુનિવર મોટી રવા, જોવી કયા છે અપાર.
કાંબી કડલાં શેલિનાં, શેલિના અણુવટસાર;
વિહુવા વાગે અતિ આમળા, હમર લંગર તાર,
જરમર ને વળી જુમણું, પહોર્યાં વાડી સાર;
એણુમાળા ને વળી હાંસડી, ચપક જોસર હાર,
નપ નાકે માળ રે જડી, ચાદજો પુનમ ચંદ;
આકલ દણાટે અતિ એપતી, જોતાં આનંદ કંદ,
શેષો ભર્યાં સિંદરથી, લેણી વાણુજી નામ,
ખર હશ અંગે સારિયા, માતા મોટારે જાગ.’

અને શાહુગારની એ શોભા વર્ણવી કવિ પોતાની કદપનાને દિદારે છે .

‘ શાહુગારની જોભા કહી, હવે કહું મરજો વિશાળ;
કુર્મ તણી ગાડી કરી, રૈસમ જરત રસાળ,
ઉંઘણી કરી શેષનામની, જોતાં લેણી વાર,
ગરજો વિરાજે એજામાં, રાતો રંગજર સાર.
પૃથ્વી પંચાસે કોકળું, કોરિયું ક્યું’ તતકાળ;
અપકુળ પરવનની વાટડી, સાત સાથરે પૂત વિશાળ.
મખ કાકડો એક તણે, ઉડત થયો પ્રકાર;
તેની તથા જોતા થકી, તેજથી અનંતા દાસ,
અપણુમા જોયો કરી, દેવ રૂપીય પતંગ;
લેગયન તણુ માળા કરે, માણ પૂરણ રંગ.’

વિમળશાહ પોતાના મનમાં બે મદદની આશાઓ સેવતા હતા : એક તો પોતાને પુત્ર થાય અને વાંઝિયાપણું ટળે તે, અને બીજી આખું પર અલૌકિક મંદિર બંધાવવાની.

એ આશાઓને સિધ્ધ કરવાને વિમળશાહે અનિહદેનીનું આરાધન કર્યું. દેવીએ વિમળશાહને દર્શન આપી હતું, “વત્સ, તારું પુણ્ય એટલું પ્રબળ નથી કે જેથી એ બંને આશાઓને સિધ્ધ કરવામાં હું તને મદદગાર બની શકું. એ બેમાંથી એક જ આશા સિદ્ધ થઈ શકશે ; અને તે કઈ-તેની પસંદગી તારે કરવાની છે.”

વિમળશાહે પોતાની પત્ની શ્રીદેવીની સલાહ પૂછી. શ્રીદેવીએ પ્રસન્ન વદને હતું, “દેવ, પુત્ર આપણી સ્નેહબૂખ ભાગશે ને પ્રજાને એક નવો ધીર મળશે. પણ મંદિર તો યુગો સુધી અનેક આત્માઓને મારે પુણ્ય અને પ્રગતિનું દારૂ રહેશે. પુત્રની કિંમત અકલ્પ્ય છે, મંદિરની કિંમત અકલ્પ્ય છે.”

x x x

શરૂ સપ્તાહ-કુટુંબમાં સુંદરીનો જન્મ થયો. બોળા તે લૌકિક નથુ સલાહની તે પત્ની બની. છતાં આર્થ સંરક્ષકમાંથી કોતરી અવેશી સ્ત્રીતરી ભાવના સુંદરીના જીવનમાં એતપ્રેત બની રહી.

એક દિવસે સુંદરીને ફાસાવામાં નિષ્ફળ નીવડેલા બોળા નથુના કોષ્ટ બદમાશ મિત્રે સુંદરી પર બદયાલનો આરોપ મૂક્યો. ક્રોધાળુ નારી એ બદમાશને ખુદનો પાડીને નિષ્કલંક બની શકે તેમ નહોતું. સુંદરીનાં નયનમાં દાશ્યગર ઝગઝગિયાં ઉભરાઈ આવ્યાં. પણ બીજી પળે એ નયનમાંથી તેજનાં કિરણ છૂટવા લાગ્યાં. સુંદરી લોકોત્તર સ્વરે બોલી, “હું અગ્નિ-પરીક્ષામાંથી પસાર થવાને તૈયાર છું.”

બીજે જ દિવસે પ્રભાતે અગ્નિની સર્વભક્ષી ભટ્ટીમાં લોખંડના એક વજનદાર હથોડાને સખત તપાલીને લાલચોળ બનાવવામાં આવ્યો. સુંદરી રનાન કરીને, સ્વચ્છ વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરીને, સરિમત વદને એ ભટ્ટીની નજીક બેઠી પહોંચી. તેની બંને હથેળીઓ પર એકેક પીપળાનું પાન મૂકીને તેની આસપાસ કાચા સૂતરનો તાંતણો વીંટવામાં આવ્યો. તે પછી શાંતિનો નાવક સાંડસાથી હથોડાને ભટ્ટીમાંથી બહાર કાઢી તેને સુંદરીની બંને હથેળીઓ પર મૂકતાં બોલ્યો, ‘જે તું પવિત્ર હો તો આ હથોડાથી જરા પણ ઇન્દ્ર પાંખા વિના સાત ડગલાં ચાલી બતાવ.’

સુંદરી શાંત પ્રાગ્વભથી વદને આગળ ચાલવા લાગી ને સાત ડગલાં પૂરાં થયા પછી તેણે નાવકની સૂચનાનુસાર એ હથોડાને જમીન પર પડવા દીધો.

એ હથોડો જ્યાં પડ્યો ત્યાં જોડો ખાડો પડી ગયો ને આસપાસની જમીનમાં બે ઇંચ જેટલો કાળો ડાઘ પડી ગયો, પણ સુંદરીની હથેળી પરનાં પાન કે સૂતરના તાંતણાનો તો રંગ પણ નહોતો બદલાયો. સુંદરીના મુખ પર રંગીન સિમત હતું, તેની હથેળીઓ પર ને તેનાં અંગે અંગની આસપાસ પવિત્ર તેજની આકાશ પ્રગટી નીકળી હતી.

x x x

એક સ્ત્રીનાં કોષ્ટ પ્રવાસીએ તેના નગરમાં વધુમાં વધુ દોંશિયાર દાકતર કોણ છે તે વિશેની માહિતી પૂછી.

“ હુ તો હેન્ગવેન્ગને સોળી હાથિયાર ચા! છુ ” અને એ મળીરતથી ઉતાર દીધો

“ વાર, ” પ્રવાસીએ રસપૂર્વક કહ્યું, “ તમે તેની હોશિયારી અગે! કોઈ પ્રમાણુ ફર્સ્ટી શકશે ”

“ વણી જ પુલીથી, ” ઝડીને ચીનચિં પોતાનો અગ્રુબન વહુવવા માડ્યો—“ એક પ્રસંગે હુ માદો પડ્યો તરત જ મેં નગરના મેજિસ્ટ્રલ લેખાના કમ્પટર હેનકોનને સારનાર માટે મોના યો. પણ તેની ફ્વાથી મિમારી વચગ ખીલા નાગી એમને મેં બીજા ન તર સેનમીગને બોનાયો પરંતુ તેની દસારી તો હુ મોતલા મુખમાજ ચાલ્યો ગયો એમને છેવટે મેં હેન્ગવેન્ગને બોનાયો પણ તે નામદાર ખૂબ જ જામમા ગૃથાવન દોષને આની ન સડકા ને હુ આનાદયચીગ્યો ”

x

x

x

આરનોડના ચાન્સેલર લોર્ડ નિયોનાર્ડને અગાઉથી કહી સૂચના આપ્યા વિનાજ ગાડાઓની ઈમ્પીતાયોના અનુભવને જવાબી દેતી પડેલી એક મમમે એક દાકતરે ચાન્સેલરને ગાડાની ઈમ્પીતાયો પ્રતિ જતા નોંધ તરતજ એ ઈમ્પીતાયો પર ટેન્ડિંગ કરી જણાવ્યું કે—“ એક હીગણો, દેખારડો અને પ્રોડરનલા માડો ન્દી નારી છૂંચો છે તે પોતાને આપનીડનો ચાન્સેલર માને છે તમારે તા આવી ચડે નો રોખી નેને ”

થોડીજ મીનીમ્મા ચાન્સેલર ઉકત ઈમ્પીતાયમા જઈ પહોંચ્યા તેમને ઓગળી ગકે એવો ઉપરી દાકતર પણ કમભાગે ગેરદાજર હતો પરિણામે તેમને જલેજ ચાન્સેલર તરીકે ઓગળા આવી રૂઝપાજ આડંગી

રાત એમ છે ચાન્સેલર સાહેબ, મન્લીશ દાકતરે કહ્યું, “ કે અમારે ત્યા આપના જેવા પાચ-આત ચાન્સેલરો છે એમને ઉપરી દાકતર આવી પહોંચે ત્યા લગી આપ મૂળા રહી શકો તો ફીક છે નહિતર અમે પહોંચેથીજ આપને એ ચાન્સેલરોના યોળામા દાખલ કરી દઈએ ”

ચાન્સેલરે ખીલામાથી મીમ્તોવ ધાડી પણ એટનામા ત્યા આની પોટોચેના ઉપરી દાકતરે તેમની મારી માગીને કહ્યું, “ નામદાર, ઉપરી અધિમારીઓ અગાઉથી ખમર આપ્યા વિના તપાસીએ દીઠે તેના કેનાક ફાયલ હશે પણ ગેરફાયલ તો ખૂબ જ જોખમભર્યા છે ”

x

x

x

x

શન્તાવત સેનાની ખીતિનો આવાર અતના દુર્ગ પર કેવળ વિજય મેળવવામા જ નહિ પરંતુ એ વિજયને અત્યંત ઝડપી જન્મવવા પર હતો એ સયોગોમા જ્યારે મેનાનો અથ લાગ કિત્તાના લોખડી દ્વાર પામે જઈ પોટોચો ત્યા ખીનાઓથી મેંદના એ દાગ મામે સરદારે પોતાનો હાથી મેડા મે પણ હાથી પાછો પડવા નાગ્યો જિટ [એવા દાગની સામે જિટ જોવાયા પછી જ હાથી તેના સામે આક્રમણ કરે છે] તો પામે હતું નહિ એટલે તરત જ સરદાર હાથી પછી જીતરીને ખીનાઓને વગગી પડ્યો ને હાથીને પોતાના સામે છોડી મૂકનાની મદાવતને તેણે આજ્ઞા કરી મદાવત ફાલુજ અચકાયા, પણ સ્વામીની આજ્ઞાનો તેનાથી અનાદર થઈ શકે તેમ નહોતું. પરિણામે તેણે હાથીને તદાણુ દ્વાર સામે મેડા યો. ને ખીજ જ પગે સરદારનું શરીર દ્વારના ખીનાઓમા પડેનાઈ ગયું, ને સામે જ કિટનાનુ દાગ પછી તૂટી પડ્યું

x

x

x

x

કારીવિશ્વનાથ ૥ દર્શને ગયેની એક સ્વરૂપનાન દિદુ સુસ્તીની છાતી પર કોઈ સુગંધે પોતાનો હાથ મૂક્યો સુન્ની તરતજ એ સુગંધા મસ્તકને પાતાના ખને હાથમા પકડી લેતા બેતાની,

“આર્થ નારીની છાતી પર એ જ જીવંત પુરુષના હાથ પડી રાકે છે; ધાવતા બાળકનો અને પતિનો. તું મારો પતિ નથી, તેમ ધાવતો પુત્ર પણ નથી. માટે તું જીવંત પણ હોઈ ન શકે.”—બીજી પગે એ યુવતીએ હાથમાં રહેલા ચુંડાના મસ્તકને બીંત સાથે એવું અકાળ્ય કે શ્રીફળની જેમ વધેશબને તેના કકડા ઘઉં ગયા.

x x x x

નામાંકિત બ્રિટિશ રાજનીતિત હોલેંડ ફેક્ટસે ‘ હોલેંડ હાઉસ ’ નામની પોતાની દુવેલીની આગવી બીંત પાડીને તેને સ્થળે લોખંડી સુંદર નીસરણી મૂકવાનો નિર્ણય કર્યો અને પોતાના પુત્ર ચાર્લ્સ ફેક્ટસને તે બીંત ગનપાઉડરથી ઉગાડી મૂકતી વખતનું દશ્ય દેખાડવાનું વચન આપ્યું. પણ મમ્મરોએ હોલેંડ ફેક્ટસની છેલ્લી સૂચનાની રાહ જોયા વિના જ તે બીંત ઉગાડી મૂકી.

હોલેંડે મમ્મરોની એ ઝડપ પ્રત્યે બેદ દર્શાવવાને બદલે તે સ્થળે ફરી મૂળ પ્રમાણે જ નરી બીંત બનાવરાધી ને તે નવી બીંત પોતાના પુત્રની હાજરીમાં ગનપાઉડરથી તોડાવરાવ્યા પછી જ તેણે ત્યાં નીસરણી મુકાવી.

x x x x

હોલેંડ ફેક્ટસ બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળમાં યુધ્ધમંત્રી નિમાયો ત્યારે તેણે એક યુદ્ધ અંગે પાલી-મેન્ટમાં મોકલવાનો વિગતવાર અહેવાલ તૈયાર કર્યો. તેના પુત્ર ચાર્લ્સ ફેક્ટસે પિતાના ખંડમાં આવી, અહેવાલના કાગળો પર નજર ફેરવી કહ્યું, “ બાપા, મને આ કાગળો પર સાહી ન દોળવા દો!”

“ગાંડા” બાપાએ હસીને કહ્યું, “ એ કાગળો તો ખૂબ જ મહત્વના છે.”

“ ગમે તેવા હોય ” પુત્ર સહીનો ખડિયો હાથમાં લેતાં બોલ્યો, “ હું તો તેના પર સાહી દોળીશ જ. ”

“ દોળ ત્યારે ”—કહી ઈલાંડના યુધ્ધમંત્રી કાગળો પર પ્રસરતા સાહીના રેલા નિહાળવામાં મગ્ન થઈ ગયા.

બીજી વખતે એવા જ એક અહેવાલના કાગળો અવલોકીને પુત્રે કહ્યું, “ બાપા આ વખતે તમારા અક્ષરો જોઈએ તેવા સારા નથી. ” ને બાપા એ આક્ષેપનો કંઈ ખુલાસો કરી શકે તે પહેલાં જ ચાર્લ્સે બધા કાગળોને પાસેની સગીમાં પધરાવી દીધા.

આ બંને પ્રસંગે ફેક્ટસને યુધ્ધનો અહેવાલ આખી રાતનો ઉભગરો કરીને નવેસરથી લખવો પડેલો.

x x x x

હોલેંડ ફેક્ટસ પોતાની ધડિયાળને ચાવી આપતા હતા, તે પ્રસંગે પાસે બીએલા પુત્રે કહ્યું, “ બાપા, આ ધડિયાળને પથર પર પડકીએ તો કેવું દશ્ય જોવાનું મળે ? ”

બાપાએ પહેલાં તો પુત્રને સમજાવવા માંડ્યો, પણ પુત્રે હઠ પકડી ત્યારે તેમણે પુત્રના હાથમાં એ ધડિયાળ મૂકી દીધી અને બીજી જ ક્ષણે વઢાલા પુત્રે સેંકડો પાંડળી એ ધડિયાળના બુક્કા ઉગાડી દીધા.

તે દેશ પરગણુ તમામ ઉજડ થયું છે. સાહેબે પાલા પાંચની સુપરત કરી હતી તે પણ હુકમમાં રહ્યા નહિ. તે ગામની વિગત છે—કસબે મુસ્તકપુર થરથર ફુગ્યા લાગ્યું અને લોચન—ખેડુ નિરવંત થઈ ગયું છે, અને ઠરણપુરી ઉજડ પડી છે, અને મુખસુદાગાદી ખબર આવતી નથી, અને પેટલાદ પ્રગણામાં ધાન્યની ખરીદી યાતી નથી. હસ્તલપુર તથા ચરણ—ખેડાની ખબર નિરવંત છે, દંતલપુરી ઉજડ પડી છે, ગુદસ્થાનકની વતી ધીરજ ધરાતુ નથી, લિંગરયાનક બ્રહ્મ ધર્મ ગયું છે. અહીંની તો હવે દુઝીકત છે.

એવે પ્રકારે ગામ તમામ ઉજડ પડ્યાં છે. જ'દો ધણું ગુનેગાર થયો છે, તે તકસીરમાં દાંઈ નૂત નથી. હવે તો સાહેબાને નિકટ આવી પાડ્યું છે. પછે ખાનગન છે. તેતરે કરસો તેતરે કણુ છે. ગરીબ નિવાજ છે, લોકતત્ત્વસૂત્ર—ગરદે કદાવો છે.

“ગુનેગાર જ'દો સદા, તમે ગરીબ નિવાજા
સેવકજન વિનિ કરે, બહિ ચહેડી લાજા ॥
રહલપુરમાં અબતો, કરમ કીચો અકાજા
સોકને પ્રણાન વિસારોએ, બહિ ચહેડી લાજા ॥”

—:—X:—

અભિલાષની સિદ્ધિમાં !

(૫મી)

‘હિમહૂત’

અરે ! નયન ! આંસુ શેં ? શરમ આવતી ના જરા ?
અને વદન ! રક્તાન શેં ? ધવલ હાસ્ય ઊડી ગયાં ?
અચેતન થવું ગમ્યું ચરણ ! પંથ લાંબો છતાં ?
થયા શું ધનકાર જ'ધ હૃદયે વ્યથા—ભારમાં ?
ઠયહાં હળવું દુઃખ આ ! હૃદયનું ય દૌર્બલ્ય કયાં !
મહાજલદ આપદામહીં ન તો જિવાશે જરા !
નથી ઘટિત આ થતું રડવું, રક્તાન થાવું જરા !
નથી મરદ—માર્ગ આ દુખમહીં અકર્મણ્યતા !
વધો વિપદ—વાયરા ! દુખતણા પ્રપાતો પડો !
મહાજીવન માર્ગમાં અગણુ આપદા આપડો !
સુખો ! મૃગજીવો સમાં લભવળે સદા આશને !
પ્રચંડ પ્રલયાક્રુદો ! થઈ મહા દમો હાઈને !
અને ધસમસો સદા જીવન—જેમ કૂદી રહ્યાં !
ખપો શિર શૂરાતણાં ય અભિલાષની સિદ્ધિમાં !

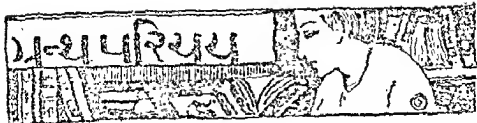

સાહિત્ય-કલા-સમાજ-ચિંતનને રાજ્ય પોતાનાં પ્રજાઓને તેમનાં નામ આગળ 'શ્રી' લખવાની મનાઈ ફરમાવી છે: [ચિંતનને રાજ્યના આ ફરમાનને 'વાસ્તવ-દર્શન'નું મહાગિરદ મળવું જોઈએ, કેમકે પ્રજા પાસે શ્રી-લક્ષ્મી ન હોવા છતાં તે પોતાના નામની આગળ શ્રી લખીને કદનાનાં હવાઈ મોજાંઓમાં ઉડવન કરતી હતી તેનું આ ફરમાને વાસ્તવજ્ઞાન કરાવ્યું છે.] ઠેર ઠેર હોળીના પ્રકાશ સાથે પ્રતિજ્ઞા મુકાયાથી આ વર્ષે હોળીઓ નિરતેજ ગની કહેવાય છે: [ધર્મ, સમાજ-અધારણુ ને રાજનીતિ સમાં તત્ત્વોમાં રહેલા પ્રકાશને નિહાળી શકવાની શક્તિને આવરી લેવાયા પછી બાહ્ય પ્રકાશ થોડે કે થટાડવામાં આવે એ અંશ સદુજ ને સ્વાભાવિક છે.] ઉદ્યુર રાજ્યે દરિગનો, બીસો, પછાત વર્ગો વગેરેના ઉદ્ધાર માટે રા. બે લાખનું દાન કર્યું છે, ને તે કાર્ય પાછળ વાર્ષિક રૂ. દસ લાખર ખર્ચાનો નિર્ણય કર્યો છે: [હિંદની સમગ્ર પ્રજા જે વર્ગોમાં ફેરવાઈ રહી છે તે વર્ગો પ્રત્યે અગાઉથી જ હાય લંગાવવાની નીતિ એ અર્ચાચીન ભારતની દીર્ઘદૃષ્ટિનું એક લક્ષણ છે.] મુંબઈમાં ભગિની-સમાજનો રજન-મહોત્સવ તેમજ ગોખલે-દિનની ને શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના ૧૦૭ મા જન્મદિનની ઉજવણી; મુંબઈ-ભાવનગર વગેરે સ્થળે હુસેનદિનની ઉજવણી:] હિંદમાં ચિટિયરોના આગમન પછી પ્રજાની સામુદાયિક શક્તિના આવા આવા જે સુંદર સદૃશ્યો ધરાવે છે તે બેતાં જણાય છે, કે હિંદને હવે થોડા જ દિવસમાં સ્વરાજ મળી જશે.] વર્ષોમાં મહાભાઈના હાથે હિંદ ગોએવા પરિવર્તની ઉદ્ધાટનવિધિ રાજકોટમાં કાર્યાવાદ સેવકસંઘની નેલક્યમાં શાંતિ સેવક-સંઘની સ્થાપના: [' સેવાધર્મો અતીવ ગદનો...' લખતી વખતે ભત્રીજા પૂરેપૂરા ભાનમાં હોવા જોઈએ.] કલકત્તાની પછી મદ્રાસ વિદ્યાપીઠની શાળા-કોળેજો અંધ થાય છે. અને મુંબઈ પરીક્ષાઓ વહેલી પતાવવાનું ઠેરવે છે. મદ્રાસનું વિદ્યાપીઠની સ્થાપના અંગે વિચારણા ચલાવવાને મુંબઈ સરકારે ડૉ. એમ. આર. જયકરના પ્રમુખપદે એક સમિતિ નીમી છે. વડોદરામાં ' ગુજરાતી કવતામાં વાસ્તવવાદ ' અને ' પ્રેમાનંદની પ્રતિભાનું સ્વરૂપ ' એ વિષયો પર શ્રી. હિમાચંદ્ર જોશીએ આપેલાં વ્યાખ્યાનો, વડોદરા મહિલા-કોલેજમાં વાર્ષિકોત્સવ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકાનો પ્રથમ અંક બહાર પડી ચૂક્યો છે. શ્રી. ક. મા. મુનશીએ લખેલ અંગ્રેજી અંધ 'અખંડ હિંદુસ્તાન' ન્યુ બુક કું. તરફથી પ્રગટ થાય છે. યુરોપ-અમેરિકામાં ૧૯૧૪ના સુદ વખતે 'બાઈબલ' અને 'ઓમર ખયામ' નું વેચાણ સૌથી વધારે હતું, ને વર્તમાન સુદમાં પણ એ બે જ પુસ્તકોનો વિશેષ ઉણવ થઈ રહ્યો છે. મરાઠૂ નૃત્યકાર ઉલ્લાસકરનાં લગ્ન કું. અમદાવાદની સાથે થશે, અને પં. જવાહરલાલ નહેરૂનાં પુત્રી કું. ઈંદોરાનાં લગ્ન આવના મહિને વર્ષોમાં મહાભાઈના આશિર્વાદ સાથે પારસી સુવક શ્રીરાજ ગાંધી સાથે ઉજવાશે.

ચુક્ર-રાજકારણ-દિલ્હીમાં મજેલી ખિનપરીય નેતા-પરિષદ મધ્યસ્થ તંત્રમાં હિંદી-ઓને લાખત કરી તેમને પૂરતી સત્તા સોંપવાનો આગ્રહ કરે છે; તે સાથે મી. ઝીલા જણાવે છે કે 'તેમ

યશો તો મુરિકમો બળવો કરશે,' તેના ઉત્તરમાં વીર સાવરકર કહે છે કે, 'ભૂતકાળમાં એવા તો કષ્ટ બળવાઓ અને પચાવી દીધા છે.' માર્શલ અને મેક્ઝ સ્થાંગ કાષ્ટ શેક દિ'દની સુલાકાતે, હિંદના સત્તાપીઓ તેમજ શાંત્રીય આગેવાનો સાથે તેમણે સલાવેલી ગંતણાઓ, અંતમાં હિંદીઓને ખરી સત્તા સોંપવાની તેમણે બિટનને આપેલી સલાહ. સ્થાંગ-દંપતી વિદાય વેળાએ શાંતિનિકેતનને કુલ એરો હજારની ભેટ આપતાં ન્તય છે. વધીમાં મળનારી કારોગારીમાં સ્થાંગની સુલાકાતનો અહેવાલ રજૂ થશે. સાતમી માર્ચે દિ'દશરમાં ચીન-દિનની ઉજવણી. જનાર્થ કૃત્તુક હકે પોતાની આગરને હાનિ પહોંચાડવા માટે જનાબ ઝીણા સામે એક લાખનો દાવો માંગ્યો છે. પંજાબમાં નવા વેચાણકર સામે વેપારીઓએ આદરેલો ઉચ્ચ સત્યાગ્રહ; તે સામે સર સિકંદરની સરકારે વીંચ્યા માંડેલો દમનનો કોરડો; આખરે સત્યાગ્રહ માટે ખેંચાય છે, તે સરકાર વેપારીઓને કેદમુકત કરે છે. નવા કરવેરા તેમજ રેલવે અને પોસ્ટમાં દર-વધારાના શુભ સમાચાર સાથે ધારાસભામાં રજૂ થયેલાં હિંદી સરકારનાં નવાં બજેટ. સુદ્ધ દિ'દની નજીક ધસી આવતું 'હોષ બચાવ માર્દે' લેવાઈ રહેલા અહમુલ ઉપાયો : કલકત્તા, મદ્રાસ, કોલકો લગભગ ખાલી થઈ ગયાં છે અને કરાંચી જેવાં મોટાં શહેરોમાંથી ગિનક ધાદારી [હિંદમાં ધંધાદારીઓ કરતાં મિનક ધાદારીઓ વધારે છે.] માણસોને શહેર છોડી જવાની સલાહ અપાય છે; પ્રકાશગંધીનો ટૂર ટૂર કડક અંગ્રજ થઈ રહ્યો છે વગેરે. ગુજરાતમાં વધી પડેલા લૂટફાટના જનાવો-અંકલેશ્વર, અછાલ, કડાણા, કુદા, કોનાડ, ખંભાળિયા, ઝાલોદ, ઝાકોર, ડેરાલ, દયલા, દેવધામેરા, નાગેશ્વર, પીપણ, બાદનપુર, બાવળા, મહુડી, માંડવા, મુનપુર, વાડાસડા, વેદરા, સેવાત્રિયા, હાંસલપુર આદિ સ્થળે ચોરી, સશસ્ત્ર ધાડ કે લૂટફાટના ખનાવો. દાહોદના રોયન પર હિંદી સૈનિકોએ અને મુંબઈમાં ઓસ્ટ્રેલિયન સૈનિકોએ મચાવેલ તોફાન. મુંબઈના આરામાં પડેલી બે નોકાઓમાં, અલેક્ઝાન્ડ્રા મીલમાં ને શીવરીની ગોડા-ઉનમાં ભયંકર આગ. દરેક ઇંડિયા રેલવે પર ભયાનક અકસ્માત. આસામ ને બંગાળમાં ધરતીકંપના આંચકા. લખનૌ અને રીકંદરાબાદમાં કોમી અથડામણ. સુરત નજીક વાપાઓડાનું તોફાન. ગુજરાતમાં દુગોસમના વરસાદે પહોંચાડેલું નુકસાન. રેવાના મહારાગ્ન પદ્મપ્ર થાય છે. અલીન રેડિયોના જણાવ્યા પ્રમાણે થી સુભાષ ગોઝ જપાનમાં છે અને તેમણે જપાનની મદદથી હિંદને મુકત બનાવવાની ઇચ્છા દર્શાવતું પ્રવચન કર્યું હતું. પ્રાંગમ્નાના રાગવી અને થી. જગનાથજી અજાજનાં અવસાન.

બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં હિંદ વિશે વિવિધ ચર્ચાઓ થાય છે. બ્રિટિશ જાપાંઓ સરકારને હિંદની માગણીઓ સતોષવાની સલાહ આપે છે. મી. ચર્ચીલ થોડા જ સમયમાં હિંદ વિશે અગત્યનું નિવેદન કરવાનું વચન આપે છે. બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળમાં ફેરફાર ને મી. ચર્ચીલનું ઉત્તેજક વ્યાખ્યાન. મદ્રાસમાં આગળ વધતી જપાનીઝ સેના આખરે સીંગપોર પર વિજય મેળવી તેને 'શોનોન' (દક્ષિણનો તેજસ્વી પિતા) નું નવું નામ આપે છે. અલ્લેદેશમાં જપાનની આગેફૂચ. માંડ્રે, સોનોમન, ડર્બીન આદિ ઓસ્ટ્રેલિયન બંદરો, આંતરમાન વગેરે પર જપાનીઝ વિમાનોનો બોંગમારો. ડ્રીમેર, બાલી, મુમાત્રા વગેરે સ્થળે જપાનીઝ સેનાના ઝડપી વિજયો ને જાવામાં આગેફૂચ. જવાની સરકારે પાટનગર બરેલિયા ખાલી કર્યું છે. ને રંગુન, જવા અને શીલીપાદ-સમાં ભનાયક શુધ્ધો ખેલાઈ રહ્યાં છે. રંગુનમાં આગ ને લૂટફાટ. બર્મોરેડ બોરવવામાં જપાનીઝોને મળેલો વિજય. અમેરિકાના પશ્ચિમ કાંઠાનાં બંદરો પર દુરબન વિમાનોનું ઉડવન ને પૂર્વ કાંઠાના ટાપુ પર જર્મનીનો તોપમારો. અમેરિકા ઓસ્ટ્રેલિયાને મદદ કરી શકવાની અશક્તિ દર્શાવે છે. અમેરિકામાં રહેલું મશહૂર ફ્રેન્ચ જહાજ નોર્મંડી આગથી તારાજ થાય છે. શીંગાપુરમાં લપસી જવાથી જનરલ

ઈંદુ અને રજની-લેખક : શ્રી સુભાષ દેસાઈ. પ્રકાશક : સિંદુ સાહિત્ય મંડલ, મોડા આંદોલિય (કાદિયાવાડ). મૂલ્ય : ર-૩-૦

‘જનની’ સમા હૃદયપરથી સ્મૃતિદાયકતા લેખકની આ બીજી કૃતિને આવધારતાં હવે થાય છે. ‘જનની’ માનુસરણુનું અખંડ કાવ્ય હતું, ‘ઈંદુ અને રજની’ એ દામ્પત્ય જીવનની સ્મૃતિકથા છે. પ્રસંગો ગદ્યમાં આવેખાયા છતાં તેમાં કવિ શ્રી ન્હાનાજીની ‘જિયા’ની જેમ રસનો એવો અદ્ભુતિત પ્રવાહ વહેતો જણાય છે કે ‘જિયા’ ને જે આવજો કુમાર-કુમારીનું રસકાવ્ય લેખીએ તો આને સંપૂર્ણ ‘દામ્પત્ય જીવનનું’ રસકાવ્ય’ કહી શકીએ. દંપતીનાં પ્રેમ, મરતી, પ્રભાવ, ભક્તિ અને મદ્દત્તાનું આયુર્ભાગમયું વર્ણન ઘણી ઓછી કૃતિઓમાં આવેખાયું હશે. કર્ણજીવસની વિશેષ છાયા છતાં એમાં અન્ય રંગો પણ સુંદર રૂપમાં વિકસેલા છે.

સ્થાનિ-કર્તા પ્રોફ. પ્રકાશક : મગનજીવ વ્રજભાઈ દેસાઈ, કવિતા કાર્યકર્તા, ગુરુનિવાસ, નંદેશ. રોડ, વીરેપારમે. મૂલ્ય : ૧-૬-૦

દુર્ગોધ અને અગેય કાવ્યોના આ યુગમાં જેવ ને સુભાષ છતાં રસપૂર્ણ કાવ્યો લખીને બાળીતા અનેકા અને ‘સાન્ધ્યગીત’ નામે પોતાના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહથી ગૂર્જર સાહિત્યમાં ચોક્કસ સ્થાન મેળવી ચૂકેલા કવિ કોણકનો આ બીજો કાવ્યસંગ્રહ પણ પ્રથમના જેટલો જ આવકાર્થ છે. પ્રસ્તાવનામાં ‘વિરતર કોઈ કંઈક છને એના કરતાં મારે અન્ધ મહાર પાડેલો એ વપાદે વિકટ હતું’ એમ કમ્પૃત્ત છતાં કવિએ આ યુધ્ધના સંયોગમાં પણ એ સાદસ ખેંધું છે, અને આપણે ત્યાં સાહિત્યનેષ અને આર્થિક નેષમ સિવાયનાં અન્ય સાદસો તો વળી થયાં આયમી ગયાં છે, જોડેલો. આ સાદસને અસિતંદનીવ કહેવામાં કદી દરકન આવે એમ નથી.

કાવ્યોમાં રસ અને વૈવિધ્ય એકંદરે સુંદર રૂપમાં જળવાઈ રહેલ છે. વિરતર પરિચય મારે અહીં અવકાશ નથી, તેમ છતાં કાવ્યોમાં વહેતા ચરણ-શ્લોકોનાં પ્રવાહનું વચકોતે દર્શન પણ કરાવવું નેષએ એ આશયથી ‘જીવનસખીને’ નામક કાવ્યમાંથી નીચે થોડીક પંક્તિઓ રજૂ કરેલ છે—

સદા તારે તેમે મલિમય લસી અન્નર પ્રમા,

અનેતમા લવણ્યે રૂજ હાલનાં પત્ર ઉપાસાં.

વેવરની પાંસળી તૂટી ગયેલી. તેઓ હવે પેસીયીકના સેનાપતિ મરીને ફરી દિલ-ગ્રહદેશના સેનાપતિ બને છે. પેતાં અને ફેટ્ટો વચ્ચે મુલાકાત. જર્મનીને લાખો સ્વર્ગસેવકોની મદદ કરવાની ક્રોધએ દર્શાવેલી તત્પરતા. લીખિયામાં રોમેલે મેળવેલા કેટલાક વિજયો. ડાયરની સામુદ્રધૂતીમાં ખેલાયતું મોઢાધુધ. હીટલર, રીમેન્ડોપ, પેપ્લ અદિના ખૂનનાં નિષ્ક્રમ નીવડેલ કાવનાંઓ. વસંતઋતુમાં નવા આક્રમણ અંગે હીટલરની મર્મતા. માલ્ટા અને સુએઝ પર ગોળમારો.

અને એની ચહેડે મુજ જીવનના કૌશલ મુરબી
રસીલા મુજને મધુર મુશ્કી સાથ પ્રસરી !
સખી ! ગાયુ' મે' તો મધુર, ગીત પ્રેમાર્દ્ર ઉરતું
ઉપાકયુ' ને' જીવી અમ્યુ' મને મુગ્ધમ મહીં,
પ્રભા તું' તો મારી ધર્મ જીવનની સાચી કલા !

સખી ! પૃથ્વીની તો શરદ શરીરેખા મગનથી
સરી અધારના ઉર જીતરમા વાન કરતી !
જતાં તુ' તો મારી કવિજીવન બ્યોમે શરીરેલા
રહી ખીલી નિતર જીવનમર પૂત્રેમ બનવા,

કાવ્ય-પૂર્વા-લેખક અને પ્રકાશક : શ્રી ઉપેન્દ્રરાય ન્હાનાલાલ વોરા. માંડવી. (કચ્છ)
કિંમત ૦-૮-૦

દક્ષપતૈરાસીમાં લખાયલાં કાવ્યોનો આ સંગ્રહ પ્રયોગદશાના કાવ્યો તરીકે નોંધપાત્ર છે.
પાછળના ભાગમાં સંગ્રહમાના કેટલાક કાવ્યોનું સંગીત-સ્વરાંકન આપવામાં આવ્યું છે,

કુવારા-લેખક : જંજુકાકા, પ્રકાશક : બાલકૃષ્ણ પ્રભાસંકર પુરોહિત, રાજપીપળા.
કિંમત ૦-૧૨-૦

શ્રી રમણલાલ વ. દેશાઈના જે બોલ સાથે પ્રગટ થયેલા આ પુસ્તકમાં લેખકે 'રાજપીપળા
સમાચાર' માં લખેલા હાસ્યવિપયક લેખોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, જેણે જીવનનાં સિત્તસિત્ત
અંગેને સ્પર્શતા હોષ વિપયવૈવિધ્ય એકંદરે ફીક જાળવાઈ રહ્યું છે.

ઉદરમામા-લેખક : મન્નકડીર, સંપાદકો : ઈંડુલાલ હ. કોહારી અને કીરતન ભટ્ટારી.
પ્રકાશક : બાલશક્તિ કાપીલય, મોડલ્સ કિં ૦-૫-૦

હાસ્યરસના આપણા જાણીતા લેખકે મૂકરાગતને મુખ્ય પાત્ર બનાવીને લખેલી આ બાલવાર્તા
બાળકોની સાથેસાથ યુવાન વર્ગને પણ ગમી જાય તેવી છે. સ્વચ્છ ચિત્રોથી સંપાદન પણ સચિત્રનક
નીવડે છે.

મુશીલ જૈન મહિલાઓનાં સંસ્મરણો-લેખક : પંડિત લાલચન્દ્ર ભગવાન ગાંધી, વડોદરા.
આ નિબંધમાં લેખકે મુશીલ નારીનાં લક્ષણો જણાવવા સાથે જ કેટલીક ઐતિહાસિક
મુશીલ જૈન મહિલાઓનો પરિચય કરાવ્યો છે. નિબંધ દૂરો છતાં તે ખૂબ માહિતીપૂર્ણ બની શકે છે.

NEW LIGHT-પૂટક કિંમત ૦-૦-૬

જાણીતા યુવાન ગુજરાતી લેખક શ્રી ભગીરથ મહેતાના સહતંત્રીપદે બેંગલોરથી પ્રગટ થતા
આ અંગ્રેજી સાપ્તાહિકમાં સરળ અને રસચ્છાપમાં પ્રગટ થતાં વાર્તા, સાપ્તાહિક સમાચાર, સ્તરીકાષ્ટ-
ઉકેલ વગેરે વિષયવૈવિધ્ય ફીક જાળવી ગયે છે.

અહિંસાનો પયગંબર-સં ૧૬૬ : મોતીલાલ ર. ભગતજી. પ્રકાશકો : ચન્દ્રકાન્ત ન.
ભાસ્કરજી અને રાવજીભાઈ બી. પટેલ મોહારાડ. કિં. ૦-૪-૦

ગાંધીજીનું સાહિત્ય, તેમનું વિચારમંથન તેમજ તેમના અંગે વિશ્વવિખ્યાત પુરોના
અભિપ્રાયો ધ્યાદિ સાથે પ્રગટ થયેલું અહિંસાના પયગંબર મહાત્માજીનું આ રેખાચિત્ર દૂંકમાં સારો
પરિચય કરાવે છે.

‘સુવાસ’નું સલાહકાર-મંડળ

૧. ડૉ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ, બી. એ., એલએચ બી. એ. (સાહિત્ય)
આલ નાયબ રીવાન, વડોદરા રાજ્ય

૨. ડૉ. રમણલાલ વસંતભાઈ દેસાઈ, એમ. એ., બી. એચ એસ

પ્રકાશનખાતાના અધિકારી-વડોદરા રાજ્ય

૩. ડૉ. દેશવલાય હિંમતભાઈ કામદાર, એમ. એ.

ઊત્તિહાસના પ્રોફેસર, વડોદરા-કોલેજ

૪. ડૉ. જમણજનદાસ દયાલજી મોદી

આલ અધ્યાપક, પુસ્તક અધ્યાપનમંદિર, વડોદરા

૫. ડૉ. નર્મદાશ કર હરિશંકર વ્યાસ બી એ

૬. ડૉ. ઇશ્વરભાઈ કસનજી નાયક, બી. ઇ., એ. એમ આર્ટ ઇ. [હિંદુ]

એમ. આર એલએચેન આર્ટ [હિંદુ]

૭. ડૉ. મૂળજીભાઈ ખી સાહ

ભારતવર્ષનું પ્રાચીન ગૌરવ તથા માહત્તવ જાણવું હોય—

અનુસવવું હોય તો

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ

એલ. એમ. એન્ડ એસ.

એમ. આર. એ. એસ. કુત

૪ મ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ૪ સ ૧૦૦ સુધીના

૧૦૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ—

પ્રાચીન ભારતવર્ષ

[પાંચ ભાગ માં]

તમે સ્વદેશપ્રેમી છો ?

તો તમે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ જાણતા જ હો

ન જાણતા હો તો

ઉપલા. પુસ્તક માટે આજે જ ઓર્ડર લખો

પાંચે ભાગ બહાર પરી ચૂક્યા છે.

મોટાં શહેરોના જાણીતા સર્વ જીકસેલરો પાસેથી મળી શકશે.

સેટની કિંમત રૂ. ૨૪

છટક કિંમત [૫, ૭, ૧, ૧, ૫] = રૂ. ૨૦

આ જગદાર ઐતિહાસિક ગ્રંથના પ્રાદિક બજારને ‘સુવાસ’ અર્થાત્, સલામતે

—૧૧— આ માં મળશે.

ચરમાનું

કારખાનું

- ☆ આખાથે હિંદમાં પહેલવહેલું છે અને એક જ છે.
 - ☆ મુખ્ય મુખ્ય સર્વ મંદીરોની પણ અને હિંદમાં જ બનાવીને બેઠી કરી છે એટલે કારખાનાને તદ્દન સ્વદેશી બનાવટનું જ કહી શકાય તેમ છે.
 - ☆ અમે જર્મનીમાં આઠ આઠ વર્ષ ઉપરાંત રહીને તાલીમ લીધી છે.
 - ☆ વળી આખાના વૈદિક અને શાસ્ત્રીય યાનની ઇંગ્લેન્ડ પદ્ધતિ પ્રમાણે કેળવણી લઈ મુખ્ય યુનીવર્સિટીની ડીગ્રી મેળવી છે. એટલે ચરમાના નંબરો પણ બરાબર માફક આવતા કાઢી આપીએ છીએ.
 - ☆ ઉપરાંત ચરમાનો વેપાર, ત્રીસ ત્રીસ વર્ષ કરી, વ્યાપારિક દૃષ્ટિએ તેમાં આપી પડતી ત્રીણી ત્રીણી જરૂરિયાતોનો પરિચય પણ સાધી લીધો છે.
 - ☆ આ પ્રમાણે ચરમાના કાચ તેવાર કરવામાં તથા તેના પહેરનારને સંપૂર્ણ સતોષ આપી શકાય ત્યાં સુધીની પહેવેયા છેલ્લે સુધીની, દરેક દરેક નાની મોટી ક્રિયા-પ્રક્રિયાનો પદ્ધતિપૂર્વક અમે અભ્યાસ કર્યો છે, પરિચય લીધો છે, અનુભવ સાથે પરિશીલન કર્યું છે. એટલું જ નહિ પણ તે માટે સોનાનો આંદ પણ મેળવ્યો છે.
 - ☆ વળી અમારું જ કારખાનું હોઈને, તેમજ અમારી અંજત દેખરેખ નીચે કાચ બનાવાતા હોઈને, અમે તેનું કપર, અટપટીયું કે ત્રીણી વિગતવાળું પ્રીક્રીશન હોય તો પણ ભૂલ સમયમાં જ તેના કાચ બનાવી આપીએ છીએ.
 - ☆ કેમેરાના કાચ, ફરજીનના કાચ, તેમજ માઈક્રોસ્કોપ ઇલેક્ટ્રિક રીતે બનાવાતા કાચની સાંગ્રહ કર્ણ હોય તો તે સમા કરી બધાપ છે અથવા નવા પણ નાખી અપાય છે.
 - ☆ તેવી જ રીતે ચરમાનું પણ દરેક પ્રકારનું રીપેરીંગ કામ કરી આપવામાં આવે છે.
- એટલે ચરમાના કાચની કેટલપણ પ્રકારની જરૂરિયાત માટે ક્યાંય જવાની કે ગોધાં આવવાની જરૂર રહેતી નથી.

- ☆ વળી કામ પણ અન્યની સરખામણીમાં સારા લાગે તેવા જ રાખ્યા છે.
- ☆ પોતાનાં વખાણ પોતાના મોંએ કરતાં તે કેઈ રીતે ઇચ્છનીય નથી જ. એટલે વિરોધ નથી લખતા; પરંતુ કામગીરી ઇચ્છી તથા દેશી, નાના તથા મોટા અમલદારોએ તેમજ રાજમહારાજોએ સ્વતઃ અમને આપેલાં સર્ટિફિકેટ મંજૂરીને ગાંધી જોવા વિનંતિ છે.

રાવપુરા, ટાવર સામે,
વડોદરા.

લખો યા મળો:—
રાશિકાન્ત જોન્ડ કું., ચરમા બનાવનારા

सुवास

वर्ष ४ : अंक १२ .

संस्थापक—

त्रिभुवनदास लहरेरथंदा शाह .

शीमनसाह अभुवध संभवी

આ અંકે 'સુવાસ'નું 'રેયું' વર્ષ પૂરું થયેલ છે અને આવતા અંકથી તે પાંચમા વર્ષમાં પ્રવેશશે. એટલે જેમના ચોથા વર્ષના લવાજમ હજી લગી બાકી હતાં તેમને ગયા અંકે કરેલ સૂચના, તેમજ તે પછી લખેલા વ્યક્તિમત વિનંતિપત્રો સુગમ આ અંક વી. પી થી મોકલાવેલ છે. આ સંયોગમાં ગ્રાહક-બંધુઓ વી. પી. ને ટ્રવાકારી લે એવી આશા રાખીએ તે સદજ છે. છતાં ભૂવમા જે કોઇ બંધુએ વી. પી. પાછું મોકલ્યું હોય તો 'સુવાસ'ને વાદ કરીને તે પોતાની નૈતિક જવાબદારી સમજીને દરજી પણ તેઓ લવાજમ મોકલી આપે એવી આગ્રહકારી વિનંતિ છે તે તે વ્યક્તિઓ પર અમે મૂકવા વિશ્વાસમાં અમને નિરાશ નહિજ સાપડે એવી આગા મેવીએ છીએ.

જેમણે પાછળથી લવાજમ આપવાના પત્રો લખી મોકલ્યા છે એવા બંધુઓને ચોથા વર્ષનું લવાજમ હવે તરતજ મોકલી આપવા વીનંતિએ છીએ. અને તેઓ ચોથા વર્ષની સાથે-સાથ પાંચમા વર્ષનું લવાજમ પણ મોકલી આપે એવી આશા છે.

નિયમો—

'સુવાસ' નો મહિનાની પાંચમી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે.

'સુવાસ' નો ઉદ્દેશ પ્રગતી આર્થિક ઉન્નતિમાં દરેક રીતે મદદકર્તા બનવાનો છે. તે ઉદ્દેશને અનુકૂળ થઇ પડે એવા વિવિધ પ્રકારના લેખોને તેમાં ગ્રાહ્ય અપાશે. અભ્યાસપૂર્ણ સાધનાસાધ જોડણીશુદ્ધ, સરજ ને મૌલિક લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે.

'સુવાસ' ના 'લેખક-મંડળ' માં જોડાવાથી લેખકને વિના લવાજમે 'સુવાસ' મોકલાય છે, તેમને પોતાના પ્રગટ થયેલ લેખની આહિત્ક્રીંદ્રસ મળે છે, તેમજ સલાહકાર-મંડળમાં પ્રતિનિધિત્વ મળે છે.

'સુવાસ' નો નમૂનાનો અંક મંગાવનાર ચાર આનાની દિહિટો મોકલવી.

જેમાં ઉત્તર જરૂરી હોય એવા દરેક પ્રકારના પત્રવ્યવહારમાં, કે લેખો અસ્વીકાર્ય નીવડે તો તે પાછા મેળવવાને, જરૂરી દિહિટો બીડવી જોઈએ, અને પોતાના પત્ર પર કે લુકપોસ્ટ પર પોસ્ટલ નિયમ પ્રમાણેની, પૂરતી દિહિટો ચોડવી જોઈએ. તોટ-પેટ્ટ રીકારવામાં નહિ આવે.

કાર્યાલયને લગતા પત્રવ્યવહારમાં તંત્રી કે સંચાલકનું નામ ન લખવું. કેમકે તેમ યવાથી તેમની જરૂરજરૂરીમાં તે પત્રની વ્યવસ્થા વિવંબજનક થઇ પડે છે.

'પ્રાચીન ભારતવર્ષ' કે 'Ancient India' ના ગ્રાહકોને પ્રથમ વર્ષે અર્ધો લવાજમે (લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦+૦-૪-૦ પોસ્ટેજ=૧-૧૨-૦) અને ત્યારપછી એક વર્ષને માટે પોણા લવાજમે (૨-૮-૦) 'સુવાસ' મળી ગઈશે.

કાગળની મોઢવારીના કારણે બેટની નકલો બોડી કરવામાં આવી છે. તે લેખકવર્ગ અને મિત્રમંડળ તે માટે ક્ષમા કરશે એવી આશા છે.

ૐ નારાયણ

પરમહંસ શ્રી સ્વામી રામતીર્થના ઉપદેશ સ્વરૂપ
મહાગૂજરાતની સંરક્ષારી પ્રજાનું

ધાર્મિક માસિકપત્ર 'ઉત્થાન'

તંત્રી - સ્વામી શ્રી. સ્વયંબોધિતી તીર્થ

જોરદાર લખાણનાં દર મહિને પૃષ્ઠ ૮૦. વરસ ૬૬૫૬ પૃષ્ઠ ૬૬૦; છતાં
વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂ. ૩-૮-૦ પોસ્ટેજ સાથે
સત્વર લવાજમ મોકલી આહુક તરીકે નામ નોધાવી લ્યો.
ગમે ત્યારે આહુક ચનારને વર્ષના બધા અંકો મોકલવામાં આવે છે

લખો—પ્રબન્ધક : 'ઉત્થાન'

જ્ઞાન સાધન આશ્રમ—છોટાઉદેપુર (પૂર્વ ગુજરાત)

બાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વતંત્ર

રીતે

૧૯

વરસથી

પ્રગટ

શાયે

બાળક માસિક બાળકો માટે જ પ્રગટ થાય છે સાદી ને મીઠી
બાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં, અક્ષરજ્ઞાનની
ચર્યાત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.
છતાં લવાજમ વરસના કૃષ્ણ રૂપિયા બે
તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં બાળક અવસ્થા હોય જોઈએ,
કેમકે નિર્દોષ બાલુક બાળક વાચવા ઘણાં આતુર હોય છે :
નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.

'બાળક' કાર્યાલય, રાવપુરા—વડોદરા

આરોગ્ય, વ્યાયામ અને તંદુરસ્તી વિષયક સંપૂર્ણ અને સચિત્ર
માહિતી સતત ૨૬ વર્ષથી આપતું માસિક

વ્યાયામ

વાર્ષિક લવાજમ—હિંદમાં રૂ. ૨-૮-૦ પરદેશ શિલિંગ-૫.

હરીર તંદુરસ્તી સિવાય બીજું નકામું છે શરીરને તંદુરસ્ત, નિર્ભય અને સશક્ત કેની
રીતે બનાવવું અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી પત્ની તે કેની રીતે દેહની રાખવું, તે વ્યાયામ
વાંચવાથી પણ બાળી શકાશે.

આપના ઘરમાં, આપની લાવડેગીમાં કે આપની વ્યાયામશાળામાં તેને બોલાવો; તે
આપને ચોક્કસ અને સાચી સલાહ આપશે વર્ષના રૂ. ૨-૮-૦ ના બદલામાં, વર્ષ આખું
દાકતરનાં ખીલ માટે, ખર્ચાતી મોટી રકમનો તે બચાવ કરશે

ગમે તે માસથી તેના આહુક થઈ શકાય છે.

લખો:—વ્યવસ્થાપક: વ્યાયામ કાર્યાલય,

મજુકુદારનો વાઝ, રાવપુરા, વડોદરા

એલેમ્બિક

દાક્ષામ્બવ

તંદુરસ્તી, તાકાત, તાઝગી
અને જોમ વધારે છે.

ગોળાકાર અને પેશાબ વાળાં આંખોનાં આંખોનાં આંખોનાં

વડોદરાના રોટાકીસ્ટ :—ધી બરોડા એલેમ્બિક ઉપો
રાવપુરા, વડોદરા.

પૂર્વના પરિચય

શી. કુગશી ધમશી સપ્ત
સમજાવે છે.

- ૧ મિગાપુરતુ પનન
- ૨ કમ ટાપુઓ
- ૩ ઓરોટ્રોનિયા
- ૪ સાધગીરીવા
- સિંગે

દરેકના ૨ આના
નવ પુરતકનો સેટ અગાઉથી પ્રાકક
ચનારને ધેરમેશ

એક ઉપિયામાં

★

જગતના વિધાયકો

રોચક અને હકીકતથી ભરપૂર

જીવન ચરિત્રો

- ૧ એડોલ્ફ હિટલર
- ૨ જોસેફ સ્ટેનિન
- ૩ માર્શલ આગ-કાષ-શે
- ૪ વિન્ટન ચર્ચિલ
- ૫ પ્રેસિડેન્ટ રૂઝવેલ્ટ

દરેકના ૪ આના

★

આખાએ સેગના પાચે પુરતકો ધેરમેશ

એક ઉપિયામાં

— લખો —

સ્વ સ્થિત કં ખુક ઉપો

૪૫૨, કાલખાદેવી રોડ, સુખંધ ૨.

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસ’ નિયમિત વાંચું છું, અને નિર્મળ અને નિષ્પક્ષપાત સંસ્કારી સાહિત્ય ઉપગતવામાં એનો સુંદર ફાળો છે એમ લાગે છે.

—સ્વા. સ્વયંજ્યોતિ તીર્થ
તંત્રી—ઉત્પાન

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ ક્રાંતિ સાચવી રાખી રે. તેના અગ્રણેયો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—દમભૂલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

લેખો એકંદરે સારા.....અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—અરુદેશર દેરામજી ખમરદાદ

છપ્પીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા સત્રેવાસને આવકારે, પોળે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—વિ. ક. માનસી

વિચાર અને સાહિત્યસમૃદ્ધ સુંદર માસિક...પ્રત્યેક મામે અવનવી, વિધિવિધ અને દેગેરી સુરચિ સંતોષાય એવી સાહિત્ય અને વિચાર—સામગ્રી પીરસાય છે

—અનાવિલ જગત

અમારું આખું કુટુંબ ‘સુવાસ’ ખૂબ વાંચે છે. અમારે ત્યાં ગુજરાતનાં ઘણાં પત્રો આવે છે, પણ તેમાં શિષ્ટ સાહિત્ય તો ‘સુવાસ’ જ આપે છે.

—કે. આલિયા ભેરડી

ગુજરાતને એક સારું માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—જનમજી

આ માસિકે માહિતીપૂર્ણ સામગ્રી આપીને પોતાનું સ્થાન નક્કી કરી લીધેલું જણાય છે.

—અંબાજી સમાચાર

‘સુવાસ’ નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે...તેના સંવાદોને ધન્યવાદ છે.....આ પદ્ધતિનો બધાં સામયિકવાળા રવીકાર કરે તો ? —અત્યારે કચરાની ટોપલીમાં નાખતા જેવું સાહિત્ય પ્રસિધ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી

લેખોની પસંદગી જોઈ સંતોષ અનુભવીએ છીએ. જગતા લેખકોની કલમ વિકસાવવામાં સાહિત્ય માસિકોની ખેડ ‘સુવાસે’ પુરી પાડી છે.

—જય કચ્છ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—ધુજક

આ નવો ફાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નગર કરી ફેંટા દેવા જેવો નથી. ‘યથા નામા તથા ગુણ’ ની જેમ ખાસ વાંચતા જેવું છે...લેખોની શૈલી ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મહત્વતા બાયાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે.

—જેતીવાડી વિજાન

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધ જાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે છે.

—સત્રિય મિત્ર

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

વિદ્વાતભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બધે પડેલા ‘સાહિત્ય’ માસિકની ખેડ પૂરશે એવી આશા બંધાય.

—બાળક

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સયાજીવજય

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી—દેશીરાજ્ય

અજ્ઞાનતિમિરાગ્યાતાં જ્ઞાતાં જનશલ્યકયા ।
નેત્રમુન્મોલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમ ॥

પુસ્તક ૪ થુ]

એપ્રિલ : ૧૯૪૨

[અંક ૧૨ મે]

સંધ્યા સમે

“ નૌતમ ”

સંધ્યા સમે સાગર-તીર એકલો
ધૂમી રહ્યો હોઈ હું મસ્ત, ત્યારે
ઠો પન્ય એવી પણ લાઘતી કે
અગમ્ય ઉસ્તાદની અંગુલી અડચે
પ્રહ્લાંડ-વીણા સહ સૂર સાધી
બજી ઉઠે અંતર-ખીન મારું આ ।
ને સ્નેહહીણાં જગતક કુશ
શમી જતો ધર્મ શોર ક્યાંયે.
જૂલી જતો જ્ઞાન હું આસપાસનું
જ્યાં દુન્યવી જીવનની સપાટીએ
સંશ્રામ માંડી પશુધીય હીન આ
રૂહેંસી રહ્યાં માનવી માનવીને. ૧૨

* સંચિત

ઠોલાહલે ને કલકે જસૂર એ
મોહાંધ, જે ભર્ગ વરેણ્ય મૂકી
અંધારમાં આવડતાં અભાગિયાં...
જૂલી જવાતું સધણું, ધરીકમાં
હું કાળ ને કિરમતનાં બધાંયે
દારો વટાવી જડબેસલાખ, ઠો
આનંત્ય આરે જઈ ખેંચું એકલો ।
ત્યાં ઉઘડે ભર્ગ વરેણ્ય અંતરે,
બની જતો વામનનો વિરાટ હું
ને ખેંચતાં પાર અનંતની યે
ઓઈ મને હું મુજમાં જ પામતો । * ૨૩

સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્-ત્રણ પ્રકૃતિ; ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ-ચાર પુરુષાર્થ; શામ, દંડ, દામ અને બેદ-ચાર નીતિ; બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર-ચાર વર્ણ; બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યસ્તાશ્રમ-ચાર આશ્રમ—એ સર્વ આત્માને તમસ્માંથી જ્યોતિમાં, અધોગતિમાંથી ઉર્વગતિમાં, નર્કમાંથી સ્વર્ગમાં પહોંચવાનાં પરસ્પર સંકલિત પગથિયાં છે; સ્વર્ગ અને નર્કની સીમાઓ ધરાવતા વિશ્વનું એ અખંડ પ્રતિબિંબ છે; સાગર પર ડોલતા નાવના સ્થંભના એ દોર છે. આર્થ દૃષ્ટા ઋષિઓએ બ્રહ્માંડના સ્વરૂપ પરત્વે સૂક્ષ્મ મથેનો અનુભવ્યા પછી આંકડું એ જગચિત્ર છે.

પણ સમય જતાં લાગણીવિવશ સન્ત-સાધુઓને એ જગ-ચિત્રમાંનો કાળો ભાગ ખૂંચ્યો. તેના અસ્તિત્વનો ઇન્કાર તો તેમનાથી થઈ શકે તેમ નહોતું. પરિણામે તેમણે એ ચિત્રને ધડ અને મસ્તકની જેમ એ વિલામમાં ઢહેંચી નાંખ્યું: પ્રકૃતિમાંથી સત્ત્વ, પુરુષાર્થમાંથી ધર્મ અને મોક્ષ, નીતિમાંથી શામ (શાંતિ), વર્ણમાંથી બ્રાહ્મણનું કર્તવ્ય અને આશ્રમમાંથી બ્રહ્મચર્ય અને સંન્યસ્તનાં લક્ષણો—એટલાં અંગોને ભુદાં તારવી તેને તેમણે શુદ્ધ, સુંદર અને પવિત્ર માર્ગની ઉપમા આપી અને તેમાં પુણ્ય નિહાળ્યું; ને બાકીનાં અંગોને શ્યામ, સંસાર અથવા માયાના નામે ઓળખાવી તેમાં તેમણે પાપનું આરોપણ કર્યું. અને દરેક માનવીને તેમણે સંસાર તણને સાધુમાર્ગમાં પ્રવેશવાની, માયા તણને સત્યને સ્વીકારવાની હાકલ કરી. પરિણામે જંગમનાં સારાં માનવીઓ ધીમે ધીમે સત્ય પંથમાં પ્રવેશવા લાગ્યાં અને સંસારનો કાળુ દુષ્ટોના હાથમાં જવા લાગ્યો.

ત્રાજવાની સમતોલતા બંને પક્ષોના સમવજન ઉપર આધાર રાખે છે તેમ સંસાર અને સાધુતાની સુધટિત ગૂંથણીએ વિશ્વની સમતોલ સુંદરતા નળવી રાખેલી. પણ લાગણીવાદી માનવોએ સાધુતા પર વધારે ભાર મૂકતાં જ સંસારનું ત્રાજવું હલકું થવા લાગ્યું અને પરિણામે સંસારમાં એવા પણ વર્ગો ફાટી નીકળ્યા કે જેમણે પાપમાંજ કર્તવ્ય નિહાળ્યું: મત્સ્ય, મૈથુન, મદિરા, માંસ ને મુદ્રામાંજ જીવનમંત્ર અવલોક્યો. સાધુતાનો પ્રચાર સંન્યસ્તાશ્રમની મર્યાદા વટાવીને જેમ જેમ આગળ વધવા લાગ્યો તેમ તેમ બાકી રહેતો સંસાર વધારે ભ્રષ્ટ ને વધારે નાજો બનતો ચાલ્યો.

એ સાચું છે કે જગતનો સાચો, આદર્શ અને પવિત્ર માર્ગ સાધુતા છે; તેનું સ્થાન વિશ્વના શીશ તરીકે છે. પરંતુ શીશનો ટકાવ અને તેની ખીણતણી જેમ સુંદર અને સુદૃઢ દેહને આભારી છે તેમ ઉકત સાધુમાર્ગની મહત્તા ઉજવળ સંસારને આભારી છે. દેહની દરેક પ્રક્રિયામાંથી પસાર થયેલો ખોરાકજ મગજને પોષક બની શકે છે તેમ સમગ્ર સંસારનો પ્રવાસ કરીને, સ્વધર્મ (વર્ણ) અનુસાર ક્રમિક આશ્રમોની ફરજ બજાવીને શાંતિ અને નિષ્કલિત તૃપ્તિ અનુભવતો માનવીજ સંન્યસ્તને-સાધુમાર્ગને દીપાવી શકે છે. મનુષ્યની સુંદરતા દેહ અને મસ્તકના સમપ્રમાણને આભારી છે તેમ વિશ્વની સુંદરતા, સંન્યસ્ત અને સંસારના સમપ્રમાણને આભારી છે. કલામય ચિત્રની શોભા તેમાં સુસ્થાને પુરાપણા કાળા રંગને જૂસી નાંખવામાં કે ભુદો પાડવામાં નહિ પણ તેને ખૂંચી સ્થાન પર પણ શીઝો ન પડવા દેવામાં છે; નગરની શોભા તેમાં યથાસ્થાને ગોઠવાયેલાં સંડોસોને ભાંગી નાંખવામાં નહિ પણ તેને સુંદર સ્વરૂપમાં સાચવી રાખવામાં છે તેમ વિશ્વની શોભા તેમાં

પદ્માસ્થાને ગોઠવાયલા સંસારધર્મને કચરી નાંખવામાં નહિ પણ તેને ભળવી રાખવામાં છે.

પણ ભાગતના કમભાગ્યે પ્રજાનો બહોળો વર્ગ એ ધર્મ વીસરી ગયો. સાધુતાના મોહમાં તેણે રજસ્ પ્રકૃતિ તણ; અર્થ અને કામના પુરુષાર્થની નિંદા કરી; દંડ અને ભેદની નીતિમાં પાપ નિહાળ્યું; ક્ષત્રિયવર્ગ પાસે યુધ્ધધર્મ તળવ્યો; ગૃહસ્થાશ્રમને સંન્યસ્તની ઝંખનાથી ઢાંકી દીધો; બ્રાહ્મણો અને સંન્યાસીઓ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ઉપદેશ્યે હતો એવો કે શ્રીરામે શંભુકને માટે કહ્યો હતો એવો સ્વધર્મ વીસરીને સાધુધર્મ ઉપદેશવા લાગ્યા. 'નારી એ નરકનું દ્વાર છે; બ્રહ્મ સત્ય છે' અને જગત મિથ્યા છે; તપ-જપ-ભજન કરી લે, નદિતર આયુ વીતી જશે ને પ્રભુભક્તિ રહી જશે.' એવો ઉપદેશ સર્વવ્યાપી બન્યો. પણ એ ભૂલી જવાયું કે-સંસાર એ નરકની જેમ સ્વર્ગનું પણ દ્વાર છે, અને સંસારનું દ્વાર નારી છે; બ્રહ્મ એ સત્ય હશે પણ એની પ્રાપ્તિનું ક્ષેત્ર જગત છે. અને જે માનવી સ્વધર્મયુક્ત છે તે હંમેશાં પ્રભુભક્ત જ છે; પત્નીની સાથે દીડા કરતો કે પુત્રના લગ્ન ઉગ્રવતો ગૃહસ્થાશ્રમી, યુધ્ધમાં લોહીની સરિતા વહાવતો ક્ષત્રિય, 'તિભેરીનું' તાળું સંભાળતો વૈશ્ય કે પૃથ્વી પરથી ગંદકી સાફ કરતો શુદ્ર એટલા જ પ્રભુની નજીક છે જેટલા ધર્મનો ઉપદેશ કરતો બ્રાહ્મણ કે કેસાસ શિખરે પ્રભુ નામની માળા જપતો સંન્યાસી પ્રભુની સમીપ છે, વલ્ગુશ્રમ વ્યવસ્થાની આ ગૂંચણી વીસરાઈ જવાથી ધર્મ-અધર્મનું મૂલ્યાંકન પડતાઈ ગયું; જે પોપણ દેહ-સંસારને મળવું જોઈએ તે શિર-સાધુતા પર ટોળાવા લાગ્યું. ને એ ક્રિયા પુણ્ય અને કર્તવ્યના નામે ઓળખાવા લાગી.

જેમણે પરદેશી આક્રમણકર્તાઓને ભૂમિભેગા કરવા જોઈએ તેવા ક્ષત્રિયોએ હાથમાં માળા અને કરતાળ લીધાં; જે ક્ષત્રિયાણીઓએ પિતૃવંશનાં અને માતૃભૂમિનાં વેર લેનારા તેજસ્વી કુમારો જન્માવવા જોઈએ તે લકતાણીઓ બનીને નાચવા લાગી; જે યોગીઓએ યોગેશ્વર શ્રી કૃષ્ણે ક્ષત્રિય અર્જુનને શીખવ્યો હતો એવો સ્વધર્મ ક્ષત્રિયોને શીખવતો જોઈએ તેમણે શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને જે નિવૃત્તિ ધર્મથી પાછો વાળ્યો હતો તેવા ધર્મમાં દરેક વર્ગને એવજ્ઞ માંડ્યા. આત્મિક અને ભૌતિક-ચેતન અને જડ એમ બે અંગમાં ગૂંથાયલા વિશ્વને યોગી અને ક્ષત્રિયની સંયુતીજ બચાવી શકે છે તે સ્પષ્ટ કરતું 'ગીતાનું' મહાવાક્ય-યજ્ઞ યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યજ્ઞ પાર્થો ધતુર્ધરઃ અને મતુરમૃતિનું એ અને વર્ગને વિશ્વના પ્રાણરૂપ લેખનું વિધાન વીસારે પડ્યું. ને યોગ, અધ્યાત્મ, તપ, જપ, ધ્યાન, ભક્તિ આદિ કેવળ સાધુધર્મની ક્રિયાઓનાંજ મહામૂલ્ય ઝંકાર્યાં.

જેમ જેમ આ મૂલ્યાંકન વિકૃત્ત ગયું તેમ તેમ પ્રજા સંસાર-ધર્મમાં અધર્મ જોવા લાગી. પરિણામે ભારતીય પ્રજાનું સંસારજળ ધીમે ધીમે ફીણી અતવા વાગ્યું. સ્વામી રામદામે શિવાજીને એ માર્ગે વાળ્યો. પણ નિર્જળ બનેલી ભારતીય પ્રજામાં એનાં મૂળ ચિરમ્યાથી સ્વરૂપમાં, ઊંડાં ન જતરી શક્યાં. ને પરિણામે ભારતની સાંસારિક યુવામી અનિવાર્ય બની.

દેહને મળવું જોઈતું પોપણ શિર પર ટોળવામાં આવે તેથી દેહ તો કંગાલ બને જ છે, પણ શિર પણ પોતાનું સત્ત્વજળ ગુમાવી બેસે છે. કેમકે શિરનું સત્ત્વજળ તેના પર દૈનિક રીતે લદા-યલા પહોંચેને આભારી નહિ પણ રક્તસ્વરૂપે સમસ્ત દેહમાં ધૂમીને સ્વાભાવિક ક્રમે શિર પર પહોંચતા પોપણને આભારી છે. એટલે જેમ જેમ દેહ કંગાલ બને તેમ તેમ શિર શિથિલ બનવા માંડે. ને જ રીતે ભારતનું સંસાર-જળ કંગાલ બનતાં સાધુમાર્ગ પણ શિથિલ બન્યો. અને શિથિલતા હંમેશાં દંભને નોતરે છે તે અનુસાર ભારતમાં સાચા સંસારીઓ કરતાં દંભી સાધુઓની

અને સાધુતાનો દંભ આચરતા બહુ સંસારીઓની સંખ્યા વધી પડી. ને પરદેશી વિગ્નેતાઓને પોતાની સલામતીના વિષયમાં પરાજિત પ્રજાનો આ કાપરતાપોષક દંભ વિશેષ લાલદાથી હોઈ તેમણે તેને આક્રમક તરે પ્રોત્સાહન આપ્યું.

કેટલાક તત્ત્વવિવેચકો આ દોષ જોઈને અને બૌદ્ધ ધર્મ પર ટોળે છે. પણ તે સુધટિત નથી. જોઈને ધર્મનો આશય વર્ણાશ્રમ-વ્યવસ્થા ને સાંસારિક કર્તવ્યને શિથિલ બનાવવાનો નથી પણ વર્ણાશ્રમનાં અભેદ બંધનોએ જે જડતા પ્રગટાવેલી તે દૂર કરીને એ બંધનોને નવેસરથી સુંદર, સજ્જ ને સુધટિત બનાવવાનો છે. પુનર્જન્મ અને પ્રકૃતિકર્મ બંને તત્ત્વોની રૂએ જગતમાં ફરેક માનવી સમાન કોટિનાં નથી અવતરતાં. કોઈનો આત્મા વધારે વિકસિત હોય, તો કોઈ પ્રાથમિક દશામાં હોય. વધારે વિકસિત આત્માને જો વર્ણ કે આશ્રમના બંધનમાં જકડી રાખવામાં આવે તો તે રૂંધાઈ જાય. ત્રેતાયુગ કે જ્યારે એ બંધનોની વ્યવસ્થા જળવનારા મહર્ષિઓ અને નૃપતિઓ દ્વાપત દતા ત્યારે પણ શુદ્ધ કુળમાં શંભુક સમો મહાત્મા જન્મ્યો અને શ્રી. રામચંદ્રજીને એનો વધ કરવો પડ્યો, ત્યારે કલિયુગમાં શું ? જ્યારે આત્માઓની કક્ષા વધુ ને વધુ વિકસિત થતી જાય છે, સ્ત્રીઓનાં ચારિત્રમાં શૈથિલ્ય પ્રવેશ્યું છે, પુરુષમાં જવાબદારીનું તત્ત્વ ધટ્યું છે, ત્યારે પ્રજાઓ ધાર્મી પ્રમાણે શી રીતે અવતરે ? શુદ્ધ પ્રધાન ક્ષત્રિયકુલમાં પ્રેમ-ભક્તિની પ્રતિમા સમી મીરાંબાઈ જન્મે એમાં દોષ કેનો ? સાંસારિક જવાબદારીઓથી ભરેલા ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શુદ્ધકુલમાં ત્યાગ અને ભક્તિ-પ્રધાન પ્રજા અવતરે ને તેને વર્ણ અને આશ્રમના બંધનમાં જો રૂંધી રાખવામાં આવે તો તેમના સહવાસથી એ વર્ણ અને આશ્રમમાં બહારી વધારે શિથિલતા પ્રવેશે. એ શિથિલતા દૂર કરવાને જ જોઈને દુષિધ ધર્મ છે : જોનો આત્મા સંસારપ્રિય હોય તે સંસાર પ્રત્યેની ફરજે બળવે, ને જોનો આત્મા સંસાર સાથે સુમેળ ન ખાઈ શકે તો હોય તે સંસારને છોડી દે.

પણ વર્તમાન હિંદી પ્રજામાં શુદ્ધ હિંદુ, બૌદ્ધ અને જૈન-ત્રણે આર્પ ધર્મનાં મૂળભૂત તત્ત્વોનું વિકૃત સ્વરૂપ જ પ્રવેશી ગયું છે. છેલ્લા એક હજાર વર્ષ થયા પરદેશી આક્રમણકર્તાઓ અને તેમના વિચક્ષણ રાજનીતિજ્ઞોએ ભારતીય ધર્મોનાં મૂળભૂત તત્ત્વોને પોષણના નામે એવું એર પાડ્યું છે કે કાપરતા ને સાધુતાનો દંભજ પ્રજાના લક્ષણ બની રહ્યાં છે. એ લક્ષણોના આશયે જોઈએલી પ્રજાને જોઈને બૌદ્ધ ધર્મ અનુસાર સંસારતજ્જવો નથી અને હિંદુ ધર્મ અનુસાર સંસારને આનુષંગિક ફરજે પાળવી પણ નથી. મોહ છે સંસાર પર, અને એની સિદ્ધિને માટે આગળ ધરવો છે, સાધુધર્મ ; સામ્ય સંસાર ને સાધનમાં સાધુતાનો દંભ : પાવો પાણીનો ને ઉપર મકાન ચણવું છે પત્યરનું.

પરંતુ આજના વિશ્વવ્યાપી જીવન-સંક્રામમાં ભારતીય પ્રજાએ જે જીવવું હોય તો હવે તેણે સાધુતાના દંભને તણ દઈ સત્ય રૂપમાં ઝળહળવું જ જોઈએ. શુદ્ધવર્ગમાં જન્મ અને ગૃહસ્થાશ્રમની વય છતાં શંભુકે ત્યારે બ્રાહ્મણ-વર્ગ અને સંન્યસ્તાશ્રમની ક્રિયાઓ આચરી ત્યારે શ્રી રામે તેને સ્વર્ગમાં વળાળે. આજે એટલા કડક ન બની શકાય તો પણ પ્રજામાંથી જેને સંન્યાસી બનવું હોય એમને સંસારની ફરજોમાંથી મુક્ત કરીને ગિરિકુળોમાં વળાળી દેવા જોઈએ. પણ જેને મોહ, મિલકત, સ્ત્રી, સંતાન, ભૂમિ, સંસાર વગેરે પ્રિય હોય તેણે સંસાર-ધર્મને સમજવો જોઈએ ; અને એનું પાલન કરવું જ જોઈએ. સંસારનું રક્ષણ સ્વર્ગવાસી ઈશ્વર કે વનવાસી સંન્યાસી નથી કરી શકતા. જમદગ્નિનો આત્મા ગમે તેટલો મોટો દસો, પણ કાર્તીકેયને દૂર રાખવાને તો પરશુરામની ફરજ જોઈએ. તેમ સંસારના રક્ષણને માટે તો ક્ષત્રિયની તપવાર, વૈશ્યની તિજ્જેરી ને શુદ્ધનું દળ જોઈએ—અને એ ત્રણેને સ્વધર્મમાં દૃઢ રાખનાર ને અધર્મોજોને પરલોકનો પંથ દાખવનાર આચાર્ય સમા બ્રાહ્મણ-શ્રેણી શુદ્ધિ જોઈએ.

રોકાણેડના ન્યાયમંત્રી લોર્ડ ઇર્લેના ગુરુદેવ પ્રોફેસર વીલ્ડી ખૂબ જ જલકણા સ્વભાવના હતા. એક સમયે રસ્તામાં શિખરો અચાનક બેટો થઈ જતાં તેમણે પૂછ્યું, “તમારા ઘરમાં કોણકને તાવ આવેલ તે માટે ધણો જ દિલગીર છું; એ તાવને કારણે કાણુ-તમે મરી ગયેલ કે તમારા બાપ ?”

“મારા બાપ નહિ,” ઇર્લેએ હોહ દબાવી રાખીને કહ્યું, “એ તો હું.”

“હા, હા,” ગુરુદેવે પોતાના વિપુલ જ્ઞાનને પરિચય કરાવતાં કહ્યું, “હું પણ રાગ્યાતથી એમજ ધારતો હતો. તે માટે ધણોજ ધણો દિલગીર છું.”

મિડાલીના રાગ્ય હંબર્ટનો કંઈ મદદતરજની દરીકાષ કરે એવો હતો. તેમનાં મદદરાણી માર્ગરેટાદેવીએ જ્યારે આંખ પર ચરમા ચડાવવા માંડ્યાં ત્યારે તેમણે કહ્યું, “આ ચરમાથી તારા સ્વર્ગીય ચહેરાને બદલત રા માટે બનાવે છે ? કાઢી નાખ,”

“હા, મારી આંખો નમળી છે. ચરમા વિના નહિ ચાલે.”

“મારો કંઈ પણ કોરેક્શન સમો છે.” રાગ્યએ સ્મિતપૂર્વક કહ્યું, “તેને સંગીત લક્ષણો વિના નહિ ચાલે.”-તેમણે “હાં.....આં.....થી ચલાવવા માંડ્યું.”

“વાહ” રાણીએ ચરમાને બાજુએ મૂકતાં કહ્યું, “શું સુંદર સંગીત છે ? પહેલો સ્વર સાંભળતાંજ મારી આંખો મુધરી ગઈ. હવે કોઈ દિવસ ચરમા ચડાવવાની જરૂર નહિ પડે.”

“મારે પણ હવે કોઈ દિવસે ગાવાની જરૂર નહિ પડે.” કહીને નૃપતિએ ચરમાને પોતાના ખીસામાં પધરાવી દીધાં.

પ્રખ્યાત આંત્ર નાટ્યકાર શેરીડનની મરકરી કરવાને એક પ્રસંગે તેના બે મિત્રોએ એક સાથે તેને પૂછ્યું, “શેરીડન, બોલ તું મૂર્ખ કે ગંધકો ?”

“બન્ધુઓ,” શેરીડન તે બંને મિત્રોની વચમાં પ્રવેશતાં બોલ્યો, “હું મૂર્ખ નથી. તેમ ગંધકો પણ નથી. પરંતુ તે બંનેની વચ્ચે તો ચોક્કસ છું.”

ફ્રેન્ચ નૃપતિ લુઈ પંદરમાના મંત્રી ઇયોનને ઘરમાં નારીનો વેશ ધારણ કરવાની ટેવ હતી. એક સમયે એંબરમાં રાગ્યનો વિરોધી પક્ષ જીતી ગયો ને તે પક્ષનો સરદાર જરૂરી કામગીરી હાથ કરવાને ઇયોનને ઘેર પહોંચ્યો. પણ ઇયોનની પુરસ્કીમાં એક ખૂનસરત મુવનીનેબેઠેલી નિહાળી વિચેતા સરદારને કામગીરી મેળવવાની વાતનું વિસ્મરણ થઈ ગયું અને મુવની સાથે તે રસ અને મૃગાસની વાને વળગ્યા. પરિણામે પોતાના પક્ષને વ્યવસ્થિત કરવાને લુઈને એક દિવસ વધુ મળી ગયો. તેણે ઇયોન પર ખત લખી જણાવ્યું કે, “તમારા ખાનગી પહેરવેશ મારી જે સુંદર સેવા બજાવી છે તે પરથી હું તો એમ જ ઇચ્છતો થયો છું કે તમે હંમેશાં એ પહેરવેશને ધારણ કરતા રહો.”

ન્યાયાધીશ એલનપરો પ્રાન્તિક ન્યાયમંદિરોના કેટલાક કેસો પતાવવાને મુસાફરીએ બિપગ્યા ત્યારે લેડી એલનપરોએ કહ્યું, “હું પણ સાથે આવું તો ?”

“સારું. તૈયાર થા.” ન્યાયાધીશે પત્નીની ઇચ્છાને માન આપ્યું. ને પત્ની ઉભેલું, “પરંતુ સાથે તારી પૂઠાની બેડોળ પેરી ન લની.”

પંજબ કેશરી રાજ ગણુજીતસિંહના સમયમાં પંજબમાં સખ્ત દુકાળ પડ્યો ત્યારે પ્રજાવત્સલ રાજવીએ રાજ્યના સર્વ અનાજ-ભંડારો પ્રજાને માટે ખુલા મૂકી દીધા ને ભંડારીઓને એવો આદેશ કર્યો કે ભાગવા આવનાર દરેક પ્રજાજનને અડધો અડધો મણુ અનાજ આપવું.

એક સાંજે આખા દિવસના શ્રમથી કંટાળેલો ભંડારી જ્યારે વખાર બંધ કરી રહ્યો હતો ત્યારે એક ગરીબ વૃદ્ધ ધોળી ને તેનો નાનો છોકરો ત્યાં અનાજ લેવાને આવી પહોંચ્યા. ભંડારીએ હવે સમય વીતી ગયો હોય ધોળીને બીજે દિવસે આવવાની સલાહ આપી, પણ તે જ સમયે ત્યાંથી પસાર થતા એક સરદારે ભંડારીને ધોળીની માગણી સંતોષવાની સૂચના કરી ને ભંડારીએ તરતજ ધોળીને અડધો મણુ અનાજ આપ્યું. ધોળીએ સરદારને બીજું અડધો મણુ અપાવવાની વિનંતી કરતાં તે માગણી પણ માન્ય રખાણી.

ધોળીએ મણુ અનાજ મેળવ્યું તો ખરું પણ તેને ઘેર ઉપાડી જવું શી રીતે તેની તે વિમાસણમાં પડ્યો. એટલામાજ અશ્વ દુદાવતા સરદારે ધોળીની આ મુશ્કેલી પારખી લીધી. તેણે તરતજ એ અનાજને પોતાના અશ્વ પર લાદીને તે ધોળીના ઘર પહોંચવું કહ્યું.

સરદાર જ્યારે એ કામ પતાવીને પાછો ફર્યો ત્યારે તેને માનભર સલામ કરતા એક સિપાઇને નિહાળી ધોળીએ તેને પાછળથી પૂછ્યું—“ એ સરદારનું શું નામ ? ”

“ નૃપતિ રણુજીતસિંહ. ” સિપાઇએ સ્નેહસૂચી હાથે એ એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

x

x

x

અમેરિકાના પ્રમુખ જેકસને ૧૮૨૬ ના ડીસેમ્બરની સાતમીએ અમેરિકન કોંગ્રેસ સમક્ષ અદ્યુત ભાષણ કર્યા પછી પોતાના એક મિત્રને પૂછ્યું:

“ ભાષણ કેવું કે સાચું ? ”

“ એટલું સુંદર કે કોંગ્રેસના એક પણ સભ્યના મગજમાં આ ભાષણ તમે તૈયાર કર્યું હોય એમ માનવા જેટલો અવકાશ નથી રહ્યો. ”

“ પણ એવું માનવાને અવકાશ તો રહ્યો છે ને ” પ્રમુખે સરિમત વદને પૂછ્યું, “ કે અમેરિકાના પ્રમુખપદનું આસન મેળવવું અને આવું ભાષણ તૈયાર કરનાર પુરુષને દેશમાંથી શોધી કાઢવો એ બંને સંયુક્ત શક્તિઓ જેનામાં રહેલી હોય એ પુરુષ અભિનંદનને પાત્ર છે. ”

“ ચોક્કસ. ”

x

x

x

ડીઝરાયલી પોતાની પાસે કદી ઘડિયાળ કે છત્રી નહોતો રાખતો તે અંગે તેમનાં વૃદ્ધ પત્નીએ એક દિવસે તેમને પૂછ્યું, “ દેવ, આપ છિત્રનાં મહામંત્રી છો; એટલે તો દર-આકરની સગવડતાથી ઘડિયાળ વિના તો કદાચ ચઢાવી લેવાય, પણ છત્રી વિના શી રીતે ચાલે ? ધારો કે તમે બગીચામાં એકલા ફરવા ગયા, ને વરસાદ દેવા માડ્યો. પછી શી દશા ? ”

“ તેવા પ્રસંગે, દેવીજી, ” ડીઝરાયલીએ સિમત ઝરતા ગુએ કહ્યું, “ હું ધીમેથી બગીચાની બહાર નીકળું. ને પછી ત્યાંથી પહેલપ્રથમ જે સુંદરી છત્રી સાથે પસાર થાય તેની સમક્ષ પહોંચી વિનયી સ્વરે કહું—‘ સુંદરી; હું છત્રી જરા ઘેર ભૂલી ગયો છું. આપ મને ઘર સુધી પહોંચવામાં મદદ ન કરો ? ’—ને હજી લગી કોઇ સુંદરીએ મારી એ વિનંતિ અમાન્ય નથી કરી એટલે હું છત્રી પણ નથી રાખતો. ”

‘‘ જોયે દિવસે જેરામ શેઠનો માણસ તેડવા આવ્યો. જીડો નિસાસો મૂકી લાખો શેઠનાં માણસો સાથે વખારે ગયો. શેઠ તેને એકાંતમાં બોલાવ્યો. દિલાસો આપવાને બદલે શેઠ લડી પડ્યા. ‘મૂખો’ આમ શેઠીરાંડે પેઠે ખૂલ્યામાં શું પડ્યો છે ? મરદ થા તારું વેર લે. તારાં બેરાં-છોકરાંનો કેડો લે. હું તારી મદદમાં જીમો છું. ખૂણે બેસવાથી દુરમન ઉપર વેર વળાશે નહિ. નિસાસા નાખ્યે કાંઈ વળશે નહિ. માઢી થા. અને મરાણનો ચોટલો પકડ. બોલ, તારે શું જોઈએ છે ? તને હું અધીરીતે સાંધતો આપવા તૈયાર છું; દીલો થા માં. ’

જેરામ શેઠ મોટા શાદ સોદાગર હતા. જંગમ્મારમાં તેમની બારે લાગંવગ હતી. તેઓ કરોડાધિપતિ હતા. અને કરોડોનો વેપાર કરતા હતા. જંગમ્મારમાં તેમને ઘેર કરદમનો ઇન્કારો હતો. તેમની ખાસે સાત હજારે ગુલામો કામ કરતા હતા. મોટો વેપાર અને અનેક વહાણો હતાં. તેમનાં વહાણો ‘લુટાયાં હતાં.’ અવિશ્વમાં તેથી પણ બારે રંગડ ધવાની ધાસ્તી હતી. ‘વિચક્ષણ વેપારીને આ ખગનો કોરો દૂર કરવાની સારી તક મળી ગઈ. તેણે લાખાની વૈરતૃપ્તિને ઉરોગન આપી રાહ્યને કાઢી નાંખવાનો આખાઃ પ્રસંગ સાંધ્યો.

શેઠના શબ્દોએ લાખા ઉપર બારે અસર કરી. તેની નિરાશા સૂર્ય જેમ ધુમ્મસને હિડાડી નાખે તેમ જીડી ગઈ. વૈરતૃપ્તિના નામથી તેના શરીરમાં ચેતન આવ્યું. ‘તેનું મન જગૃત થયું; તેણે શેઠ સાથે લાંબી મસલત કરી. શેઠ પોતાનું માંડવી-કાઠે નવું ‘ખાંધેલું’ વહાણ, ‘પ્રેમસવાઈ’ તેને સોંપ્યું. ખાસ મહાબારી સાગના લાકડાથી એ વહાણ કુશળ કચ્છી. કારીગરોએ ખાંધ્યું હતું. તેજો હાથે તથા આલાત તદ્દન નવાં હતાં. જદ્દ જુરસા મીઝીનું ‘ખાંધેલું’ એ વહાણ ઝડપ, ચાલ અને ઘાટમાં અગ્રેજ હતું. શેઠની સાથે સલાહ કરી એના ઉપર ચાર જંગમ્મારથી મંગાવેલી યુરોપની, ખનાવટની તોપો ચડાવી હતી. તેને માટે પુષ્કળ દારૂગોળો વહાણમાં બરવામાં આવ્યો હતો. અરખી બંદુક, પીરતોલો, તલવારો, જમ્બેયાએનો મોટો સંગ્રહ વહાણમાં રાખવામાં આવ્યો હતો.

લાખાએ જતે પાકી તપાસ કરી માંડવીના જંદરમાંથી પચીસ યુનંદા અને ‘ખાત્રીવાળા ખત્રીસીઓ’ પસંદ કરી લીધાં. અનુકૂળ સમયે વહાણ હંકાર્યું. શેઠ પોતાના પોરંખંદર, સલાયા, જાકરાખાંદ, વેરાવળ, પંછમ અને મુંબઈ મુઘીના આડતિયાએને વેંકાયાની માહિતી અને અવરજવરના ખબરો બેગા કરવા લાખી નાખ્યું. દરેક કચ્છી અને કાઠિયાવાડી વહાણોને પણ ચાંચિયાની હરફર તથા જંગા આવવાની ખબરો મેગવવા પૂરતી તકેદારી રાખવા સૂચવ્યું.

લાખા માંસમે બારે બોલસાંથી દરિયામાં તપાસ શરૂ કરી. તેણે વેંકાયાની દરેક હીલચાલ બારીકાથી તપાસવી શરૂ કરી. એનાં જાણીતાં સ્થાનોમાં વિશ્વાસ માણસો મૂક્યાં. એના માટે અનેક જાગો ઝિંઘાવી. પરંતુ વેંકાયા જૂનો અને અનુભવી નાવિક હતો. સાગરનો તે ગરૂડ હતો. દરમનેને બહાવાપ

હતો. રાજ્યોમાં પરસ્પર સહકાર ન હતો. એટલે એકબીજાની હદના પાણીમાં પરાયા રાજ્યનાં લઘાયક વહાણોનો પ્રવેશ નહોતો. આનો લાભ વેંકોઆ બરાબર લેતો હતો. કોઈ રાજ્યનાં લઘાયક વહાણો તેની પૂઠે થતાં કે તે બીજા રાજ્યની હદમાં આશ્રય લઈ લેતો. રાજ્યોની હરીફાઈ તેને મોટી સગવડ રૂપ ધર્મ પડી હતી.

બંદેરાની આસપાસના ગામગાવાળા હરહંમેશાં વેંકોઆને મદદ કરતા. એને વહાણોની ખબર આપતા. લઘાયક વહાણોની હીલચાલ પણ જણાવતા. વખાનો માર્યો ક્યારેક આવી પડે તો વ્યાખ્ય પણ આપતા. બદલામાં વેંકોઆ તેમને હિદ્દર દ્વારા મદદ કરતો, ઘણી વખતે સારી બેટો પણ આપતો. ખબર આપનારને નાણાંની બક્ષિસ પણ આપતો. આધાખોરાકીના એવડા પૈસા આપતો અને મદદ કરનારને વારંવાર નવાજતો.

લાખો પણ ચાચિયાની પૂઠે ભારે ઉત્સાહથી લાખો. તેણે ચાંચિયાની પાસે લાલચો મૂકવા માંડી. ખંભાતની ભયંકર નાળોથી લાખો વાંદેર હતો. તે નાળોમાં ધૂપાઈ રહેતો. દિવસોના દિવસો ધીરજથી તેની રાહ જોતો. પરંતુ જેથી ચાંચિયાની ભાળ મળતી કે તરત જ તેનો, પીછો ગરૂડના વેગથી લેતો હતો. વેંકોઆ હંમેશાં જાગૃત હતો, એટલે ઝડપાતો નહિ. એને સટકી જવાની અનેક યુક્તિઓ આવડતી. લાગ આવતાં એવી યુક્તિઓ અજમાવતો. પોતાની પાછળ કોઈ બળવાન શત્રુ ભારે ઉત્સાહથી પાછળ પડ્યો છે: રાત્રિ દિવસ તેના મોટે સખ્ત ચોકી કરે છે એ વાત ચાંચિયો તરત સમજી ગયો. તે વધારે સચેત અને સાવચેત થયો. તેના ઉપદ્રવો પણ ઓછા થયા.

હેંડ જાહરાજાની હદની બહારના સાગરમાં એક મોટું વહાણ તોફાનમાં આવી પડ્યું હતું. તેના કડ પરમાણુ ફાટી ગયાં હતાં; આસાત તૂટેલી પડી હતી. અંદર પુષ્કળ માસ ભર્યો હતો. ચાચિયાની ચકોર આખે તુરત સ્થિતિ પારખી લીધી. તે ચકરાની પેઠે પોતાના શિકાર ઉપર દૂડી પડ્યો. નજદીક આવતાં ચાચિયો વધારે સાવધ બન્યો. અને ધીમે ધીમે આસપાસ જોઈ આગળ વધવા લાગ્યો. પામેલી નાળમાં ધૂપાયેલા લાખાએ તેના ઉપર ધસારો કર્યો. વેંકોઆએ નિમિષ માત્રમાં શિકારને છોડી પૂઠે આવી. બંને વહાણો વચ્ચે ભાં હરીફાઈ યદ્યપ્ત મેમસવાઈની ઝડપ વધારે હતી. પૂઠેરો અનુકૂળ પવન બંને વહાણને પૂગ ઝડપથી દોડાવતો હતો. બંને વહાણોએ પોતાના દરેક સડને ચડાવી દીધા. ચાચિયો છટકવાને રસ્તા શોધવા માડ્યો.

તેણે આસપાસની નાળોમાં જવા વિચાર કર્યો. પરંતુ તેની પાછળ પડેલો શત્રુ પણ એ નાળોની ગતિ જાણે છે, એ એને સહેજે પ્રતિત થયું. ત્યાં એને સહીસલામતી લાગી નહિ. બીજા રાજ્યોની હદમાં શત્રુને પણ પ્રવેશની અગવડ આવશે નહિ તે પણ સારી રીતે સમજાતું. એટલે ભાગી ધૂંટવા સિવાય બીજા માર્ગ નહોતો. પરંતુ શત્રુનું વહાણ વેગમાં પોતાના કરતાં સહેજ વધારે છે તેપણ ચાંચિયો સમજી ગયો. છતાં તેણે પૂરતી ઝડપથી છટકવા પ્રયત્નો કર્યા. આખો દિવસ આ રેસ ચાલી. “મેમસવાઈ” બહુજ નજદીક આવી ગયું. હવે લડાઈ થવાનો પૂરો સંભવ જણાયો. ચાંચિયો ખનતાં મુઠ્ઠી યુદ્ધમાં જોતરતો નથી. પરંતુ માર્યો આવી પડ્યો તે પોતાના દાંતો દેખાડવા ચૂકતો નહિ.

રાત્રિ પડવા આવી. ચાંચિયે પોતાની દરેક બત્તી જુગાવી નાંખી. ઘેર અધારામાં કાંઈ દેખાતું નહિ. છતાં બંને વહાણના માલમો અનુભવી નાવકો હતા. એટલે સાંભરતા માર્ગોથી બરાબર પરિચિત હતા. એમણે અધારામાં જ વહાણોની ઝડપ ચાલુ રાખી. સવારનો પ્હો ફાટતાં લાખાને ચાંચિયાનું વહાણ “કાળ-ભેરવ” જોવામાં આવ્યું નહિ. મતલબ કે સકંજામાંથી ચાંચિયો બૂલથાપ આવી છટકી ગયેલ હતો.

રૂઢસેન : મગધપતિ !

રામગુપ્ત : સુરાષ્ટ્રપતિ ! મારે તો વિદિ માન્ય છે.

રૂઢસેન : તમને માન્ય હોય કે ન હોય, પણ મારે માન્ય નથી.

રામગુપ્ત : (વિદ્વળ-ઉદ્વિગ્ન હ્રસ્વે) માન્ય નથી ? ત્યારે ?

રૂઢસેન . આવતીકાલે કતલ થશે. આ અર્થે મારા મુદ્દકેદીઓ છે.

રામગુપ્ત : રૂઢસેન ! મહારાજ ! સુરાષ્ટ્રપતિ ! અંદ્રગુપ્ત તમને સોણું છું. તેનો વધ કરશો તો મુદ્દગ્રિમ એક ઓછો થશે મેનાપતિ ગ્યાપરો તો સુધ્યા છતી સુરાષ્ટ્રનો ડકો વગાડશે. ઉન્દાન મહાઅમાત્ય તમને આપું. તે સવાહકાર તરીકે રહેશે. હરિષેલુ આપના પ્રશસ્તિ-કાવ્યો લખશે. ને...

રૂઢસેન : મહાદેવી તમને મોણું. બોલી નાખો !

રામગુપ્ત : એ સર્વે ત્રિપુત્રોની કતલ કરશો તો આપોઆપ શાંતિ થશે. હું તો કેદી રાજ્યને અડકતો જ નથી.

રૂઢસેન : શાંતિ ? (ખડખડાટ હ્રમે છે.) શાંતિની મૂર્તિ આ રહી.

(મહાદેવી તરફ આગળ ચો પે છે. મહાદેવીનો આજમા વિખળના અભારા, અલિખાકુરમદિનીતીજી તેજ કેખાપ છે. અંદ્રગુપ્ત પણ પછાડી પોતાના જ હાથ પર જબરું બરે છે.)

ઉન્દાન : પ્રભો ! આ આખોને ચેતનવંતી કયા રાખી ?

અંદ્રગુપ્ત : ધૃતરાષ્ટ્ર ! મગધની મહાદેવી સામે આગળી ઓધનામું મસ્તક શિર પર નથી રહેતું.

રૂઢસેન : અત્યાગે તો રહ્યું. (માથે હાથ મૂકે છે) કાંયે સવારે જોઈશુ કે કાનું મસ્તક શિર પર નથી.

રામગુપ્ત : (અંદ્રગુપ્ત પ્રત્યે) પાછી તારી સવારી ચાલી વેવરાજને તેડાવીને મંગા રહેવા માટેનું ઓલધ જ તને આપ્યું પડશે, કેમકે વડીવનું મ તું હવે માનવા તૈયાર નથી (રૂઢસેન પ્રત્યે) મહારાજ, તે તો હવે નવયૌવન જીવાન છે. તે વિદિની વાતોમાં શું સમજે ? તેણે કેટલીક વિદિઓ કરી હોય ! રાજનીતિમાં તે અત્યાગ હોય એ ગ્વાસ્તવિક જ છે. તે તમાં નિપૂણ નથી તે આપ જાણો છો છતાં મ તેની સાથે આપ શા માટે જીજ્ઞાસી કરો છો ? બોલો, આપે કરેલ વિદિ મારે મંજૂર છે.

રૂઢસેન : હું કબૂલ નથી.

રામગુપ્ત : (ધીમેથી) શુભ કાર્યને સો વિદિતો ! (રૂઢસેન પ્રત્યે) ત્યારે આપ શું ધમ્મી છો ?

રૂઢસેન : એક જ વસ્તુ.

રામગુપ્ત : (મો ફાડીને) એક જ વસ્તુ ! કતલ ! રુધિરપાત ! ખડગનો ખડખડાટ !
એનો એ જ પાછો ખડગખડખડાટ.

૧. રૂદ્રમેન : 'તેમાંનું' કશું જ નહીં.

રામગુપ્ત : (હરોળીને) ત્યારે બોલો ને ! અથો જોઈએ છે ? દીનાર વધુ જોઈએ છે ? મગધની નર્તકીઓ જોઈએ છે ?

રૂદ્રમેન . (દાંત બાંડીને.) નર્તકી !

રામગુપ્ત : સાગરિકા બીલીરાણીનું 'નૃત્ય'...

રૂદ્રમેન : ના. (મહાદેવી જાણી છે તે બાબતના નયનકોણમાં કીકીઓ આવી થયે છે.)

ચંદ્રગુપ્ત : (પગ પછાડીને) એ નયનોના કર્ણુ-અક્ષકાર બનાવી પહેરીશ.

રૂદ્રમેન . યમરાજના દરબારમાં ગયા પછીને !

રામગુપ્ત : મહારાજ મેં આપને એક વખત વિનંતિ કરી કે તેનામાં કશું જ પહાવણ નથી. તમારે મારી વાત જ સાલજવાની છે. બોનો, મદનિકા, મધુરિકા...

રૂદ્રમેન. મહાદેવી

રામગુપ્ત . મહાદેવી ?

(ઉદ્ધાન સાથુ જોઈને તરત જ નજર ફેરવી લે છે. ચંદ્રગુપ્ત સામે નજર નાખવાની હિઝમન નથી થાતી. મહાદેવી નતમચરત્રકે જોતેલ છે.)

રૂદ્રમેન મહાદેવીના મૂલમાં ઉત્તરવિની ને માલવા મગધપતિને ભેટ ધરે.

ચંદ્રગુપ્ત (બરાડી જોઈ છે) સુરાષ્ટ્રના કુનરેશ, મગધનો પત્યર પણ તમારી એ માગણી નહીં ગ્રીકાંતે

રામગુપ્ત : જ્યાં માડ કેકાણે પડે છે ત્યાં આ બકરા જેમ બકરી જોઈ છે. (રૂદ્રમેન પ્રત્યે) મહારાજ !

રૂદ્રમેન : હવે કશું જ નહીં. ..

હરિષેણુ : શશાકની કયા આપ જાણતા હશે, સુરાષ્ટ્રપતિ !

રામગુપ્ત : કવિને યુદ્ધમાં લાવવા ન જોઈએ. જો યુદ્ધમાં આવે તો વિષ્ટિ વખતે તેમને ત્યાં ન જ લાવવા જોઈએ.

ઉદ્ધાન : સમુદ્રગુપ્તના આત્માને સ્વર્ગમાં શું શું થતું હશે ?

રામગુપ્ત : આ ધરડો હાથી વ જળાપો કરે છે.

રૂદ્રમેન : રામગુપ્ત, મારી ઘરત અગાણે વિષ્ટિ કળૂલ હોય તો મહાદેવીને સન્ધ્યા પહેલાં મારી શિબિરે પહોંચતી કરશો, નહીં તો સવારમાં તમે કેતલ ધરો અનુચરો (અનુચરો માથાં નમાવે છે. રૂદ્રમેન ગય છે.)

રામગુપ્ત : (ખાસ જાણેથી લે છે) મારું તો વગર મોતે મોત આપ્યું છે. સૂકું બળવા મડે પછી લીલાના શા દેન ! મહાદેવી (મહાદેવી આંગળ આવે છે.)

મહાદેવી : મહારાજ !

રામગુપ્ત : મહાદેવી, તમારા પાણીચહણ પછી કદીય હું સુખી નથી થયો, પણ આજે સુખી થઈ.

મહાદેવી : સુખી થશો ?

રામગુપ્ત : તમારી પ્રત્યક્ષ સુરાષ્ટ્રપતિ બોલી ગયા છે.

મહાદેવી : સંમત છે ?

રામગુપ્ત : અગ્રિય વસ્તુ કોઈક વખતે ખૂબ જ પ્રિય લાગે છે. મહાદેવી તમે મને અત્યારે કેટલાં પ્રિય લાગતાં હશે તે તો તમે શેનાં અનુભવી શકો ? અરે, કદાપી પશુ શેના શકો ! (હરિષેલુ, 'ઉન્દાન'ને ચંદ્રગુપ્તનાં તપનોમાંથી શત શત ધારાએ અશ્રુ ચૂમે છે.)

રામગુપ્ત : અનુચર. મહારાજને કહી દો કે મગધપતિને શરતો કપૂર છે. (અનુચર નય છે. નવમસ્તકે ચંદ્રગુપ્ત ને મહાદેવી સિમિરે તરફ નય છે. 'ઉન્દાન' ને હરિષેલુ કશું જ બોલ્યા વગર, આરસના પૂતળા જેમ કશી જ હલન-ચલનની ખાસ ક્રિયા વગર સૈનિકથી ઘેરાઈને બેસી રહે છે. રામગુપ્ત સતિકાને બોલાવે છે.)

રામગુપ્ત : સતિકા ! પ્રિયે !

સતિકા : મહારાજ !

રામગુપ્ત : આટલો શ્રમ છવનજરના કદી મેં નથી લીધો. હવે શ્રમ લેવાની તકને પામે આવવા પશુ નહિ દઉં. ખૂબ જ પરિશ્રમ પડ્યો છે. (સતિકા આસન-કોરી લઇ આવે છે.)

સતિકા : મહારાજ ! (કોરી રામગુપ્તના હાથમાં આપે છે.)

રામગુપ્ત : આહ્લાદજનક છે ? (નાટ્યી આસન સૂંધે છે) યોગ્ય નથી. (તોય આસનકોરીની મો આગળ લઇ નય છે કોરી હેઠ આગળ થંભે છે.) સતિકા ! સતિકા !

(સતિકા છેક રામગુપ્ત નજીક આવે છે.)

સતિકા : મહારાજ ! ચંદન, અગર.....

રામગુપ્ત : કુમુદપુરની ચંદ્રશાળા ને પૂર્ણિમા રમરણે આવે છે. પશુ સાગરિકા ક્યાં છે ? તે તો દૂર. મહનિકા ખૂબ જ દૂર દૂર છે. તું એકલી જ નજીક છે. છેક નજીક છે. આવ આ આસન મને પ્રિય નથી. કેમકે એમા એટલી મધુરતા નથી જેટલી તારા ચૂબનોમા છે. (સતિકા નજીક આવે છે. રામગુપ્ત હાથ ધાય છે. યગ મૂળતા હોય છે. આસનકોરી આસન પર મોઢવે છે. બંને બાહુને પહોળા કરીને સતિકાને બાહુમા લઈને ચૂબનો કરે છે. પાછો આસન પર આવી બેસે છે. આસનકોરી સાથે રમત કરતા કરતા તે આસન પરથી ધસી નય છે.) સતિકા ! હળુ તુલુ નથી થયો. (સતિકા વચ્ચે આસન માટે આસનપટને કોરીમાં ફેરવે છે. રામગુપ્ત સતિકા પાસે આવે છે. સ્નેહ નખીને હાથેથી સતિકાના મો પર નખીને, ચૂબન માટે રામગુપ્ત વાંકો વળે છે. રામગુપ્ત બોળને સતિકાના ગાલની ખૂબજ નજીક નીચા નખી લાવે છે. ત્યારે જ એકબીજા એકબી મહાદેવી રામગુપ્તના પગમાં આવી ફસાઈ પડે છે. રામગુપ્ત આંત્રો-ચકિત બની નય છે.)

મહાદેવી : ધાઓ, ચંદ્રગુપ્ત તપા (ઉન્દાન ને હરિષેલુ બીમા થઈને પામે આવે છે.)

ઉન્દાન : દેવી !

મહાદેવી : મહારાજ ! ચતુ કોપી નાખશે ! ચંદ્રગુપ્ત જોવેયે ચતુની સિમિરે ગયા.

રામગુપ્ત : બાપડો, નામદં.

(ઉન્દાન ને હરિષેલુ સિંહ શી ઈર્ષ્ય મારી મહાપ્રાસાદના રૂપિને વગીસલી પવનવેગે ફોડે છે. અનુચરો મૂક જેમ આ સમજીને બેઠ રહે છે.) +

+ બલવની વખતે લેખનની લેખિત પરવાનગી માટે-૨૧, સરસ્વતી સોસાયટી, સરખેજ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧.

+ નૃપસિંચો કે લોકનાયકો ન્યારે મુખ અને આત્મજલિહાનનો ધર્મ વીસરી નય છે ત્યારે સ્વાર્થ અને કાચરતા કેવા રૂપમાં કાલી નીકળે છે તે આ નાટિકામાં ચથચોગ્ય રૂપમાં નજર થયેલ હોઈ તેને અહીં સ્થાન આપેલ છે. પશુ તેના ઐતિહાસિક સ્વરૂપ પરલે મરણેને કંઈક અવકાશ છે. તેમજ આ નાટિકાની ઐતિહાસિક શ્રુતિ અને તેના પરિણામ પશુ નજીકના છે, તે માટે આ અંકમાં પ્રગટ થયેલ "ચંદ્રગુપ્ત અને કુવરો" નામે લેખ લખ્યો.

તંત્રી, ...

પણ હું જરા આડે ચીલે ચડી ગયો. કોઈ ઊકરી તમારા સહેજ નિકટના પરિચયમાં આવે, મિત્રભાવે નિબાધસપણે મનની વાતો કરે એટલે તમે તેને તમારી પત્ની તરીકે કેમ મનથી માની લો છો? કદાચ તે તમને લલચાવે, તોપણ એની એકાંતનો સાબ લઈ લલચાવનાર ઊકરીને વળી પત્ની તરીકે સ્વીકારવાનું કેમ મન થાય છે? ધારો કે આવી કોઈ ઊકરી તમને વચન પણ આપી બેસે. તેમ છતાં એટલું તો વિચારવું જોઈએ ને, કે હજી ઊકરીઓ પૂરી સ્વતંત્ર નથી થઈ. તેની આસપાસ ભાઈ, બહેન, માતા, પિતા, મામા, માસી, ફાઈ, કાકા વગેરે સગાં સંબંધીઓનું બંધન છે. આવા બંધનમાંથી છૂટવું તમારે માટે જેટલું સહેલું તમે માનતા હો તેટલું સહેલું હજી એક ઊકરી માટે નથી બન્યું. ઊકરીઓ ગમે તેટલી આગળ વધી હોય પરંતુ અપવાદ સિવાય આવી આગતમા તો તેઓ ન્યા હતી ત્યાંની ત્યાંજ રહી છે.

વળી તમે જે ઊકરીને વિષે લખો છો તેને હું નથી ઓળખતો પણ તમારા લખવા ઉપરથી એટલું તો જણાય છે કે તે તેની માતા આધારે અને મા તેના ભાઈના એટલે ઊકરીના મામાના આધારે જીવે છે, આમ એક બીજા ઉપર આધાર રાખી જીવનારાં સ્વતંત્ર બની શકતાં નથી. કારણ કે જેના આધારે તેઓ જીવે છે તે આધારરૂપ સંબંધી ગમે તેટલો મુધરેલો હોય તોપણ પોતાને આધારે જીવાવનાર માણસ હંમેશાં મતાગ્રહી બની જાય છે અને મતાગ્રહી માણસ કોઈ કિંમત પોતાને પનારે પડેલાને સ્વાતંત્ર્ય આપી શકતો નથી. એવા માણસ પાસેથી સ્વાતંત્ર્યની અક્ષિસ મળતી નથી, એ તો પોતાની મેળે જ લઈ લેવાનું હોય છે.

જેણે તમને લલચાવ્યા તેણે બીજાને નહિ લલચાવ્યા હોય તેની તમને ખાતરી છે? અને ધારો કે તમને ખબર પડી કે તમારી જેમ એ ઊકરીએ બીજા બે-ચારને એકાંતમાં લલચાવ્યા છે અને વચન પણ આપ્યાં છે તો પછી તમારા પુરુષ-હૃદયમાં તેના વિષે શા શા વિચારો આપશે?

આજે કદાચ તમે આવી બાજુનો વિષે બેપરવા હશો. તેમજ એમ પણ લાગતું હશે કે કોઈને તરસ લાગે ને તમે જે ગોળે પાણી પીધું તે ગોળે બીજા પાણી પીએ તો તેમાં શું થઈ શકે? પરંતુ આવા વિચાર તમે પરણ્યા નથી ત્યાંસુધી જ આવે છે, પરણ્યા પછી તો તમારી સ્ત્રી તમારા કોઈ મિત્ર તરફ હસીને વાત કરે કે વિતોદ કરે તો તમારું પુરુષ-હૃદય એવડમ ઊઠી જાય છે અને કદાચ તે વખતે એ વાત ગળી જઈ પ્રાજ્ઞથી સાગ જોઈ પત્નીનું હૃદય શબ્દબાજુથી એવું તો વીધી નાખે છે કે તે વખતે પત્નીના ગમે તેવાં કામચાલુ પણ નકામાં નીવડે છે. કામચાલુ નકામાં નીવડે જ ને! કારણ કે તમે તો એ સ્ત્રીના માલિક છો, પછી તમારે કામચાલુની શી જરૂર! તમારી મરજી એ જ કાયદો અને તમારી મરજીને તાબે થવું એ તમારી સ્ત્રીની ફરજ. પછી બસેને તમે બહારની દુનિયામાં મુધરેલા-સમાજવાદી-સામ્યવાદી અગર એથી કેઈ વધુ ઉદ્ધામવાદી વિચારવાળા (આચારવાળા નહિ) ગણાતા હો.

તમે લખો છો કે તમને ચેન પડતું નથી, તમારી વાત કોઈ સાંભળતું નથી, તમને કોઈ આધારન આપતું નથી. તમારી ફરિયાદ પણ જારી હો! તમને જે વસ્તુ ગમે છે તે તરફ

જે હાથ જાય એ જ તમને ગમે. એ જ તમને સમજી શકે અને એમાં જ તમને આસ્વાસન મળે એમ તમે માનો છો. પરંતુ ખરી વાત એમ છે કે તમારા મનમાં જે ખોટી ગૂંચ દાખલ થઈ ગઈ છે એ ઉકલવામાં મદદરૂપ થાય એ જ તમારો સાચો મિત્ર અને સલાહકાર છે. પણ આજે તમને એ નહિ સમજાય, કારણ કે તમે ચોક્કસ પ્રકારના માનસિક ત્રિદોષથી પીડાઓ છો, એટલે સાચી વસ્તુ સમજવી અશક્ય છે.

હું તમને એક વાત પૂછું ? પરણવાની આ ઘેલણ-અમુક જ છોકરીને, પરણવાની ઘેલણ-તમારું મન નવરું પડે છે ત્યારે જ કેમ ઉઠાવે ચડે છે ? મન બીજા વિચારે ચોકાવતું હોય છે અને તમે કહો છો તેમ સીગારેટ પીઓ છો ત્યારે કેમ એ ઉઠાવો બેસી જાય છે ?

તમે આ આ બધી વાતો, સમીપે તમારી મૂર્ખાઈનું કેવું પ્રદર્શન કરો છો એ બતાવું ? ધારો કે તમને કોઈ છોકરીએ જ નહિ પણ છોકરીના પિતાએ પણ હા પાડી દીધી અને તમે પણ બાવિનાં સ્વપ્નાં જોવા લાગ્યા; તેવામાં તમને કેઈ એમ કહે કે તમને અભ્યાસ માટે અમેરિકા જવા સારું સારી એવી શિષ્યવૃત્તિ મળે તેમ છે અને તુરત જાણવાનું છે, તો તમારા મનની કેવી સ્થિતિ થઈ જાય ? તમે એમજ માનવાના કે ત્રણ વર્ષે અમેરિકાથી આવ્યા પછી પરણી લેવાશે, એટલે તમને વચન આપનાર છોકરીને અને તેના પિતાને તેટલો વખત રાહ જોવાનું કહેશે. તમારા મનમાં સાથે સાથે એવો વિચાર પણ આવશે કે અમેરિકાથી આવ્યા પછી અનેક શ્રીમંત પિતાઓ પોતાની પુત્રી અને મોટાં-બંગલાઓ સાથે તમારે પગે પડતા આવશે; માટે કોઈ રીતે અત્યારે આ માથે પડતી આવતી છોકરીને દૂર કરાય તો સારું. આમ અમેરિકા જવાની 'એક્સ' આવ્યા પહેલાં હૃદયની આપ-લે જેને તમે કરી અને જે પિતાએ પોતાની પુત્રી પણ તમને 'એક્સ' કરી તેને તમે કંપાંચ બૂલી જશો અને અમેરિકાથી આવ્યા પછી કેને પરણવામાં આર્થિક લાભ છે તેનો વિચાર કરતાં થઈ જશો. આ મનોદશાને રચાઈ કહેવી કે ફિક્ત ?

હું તમને બીજી એક વાત પૂછું ? તમે...ની સાથે બેસી વાતો કરવા લાગ્યા ત્યારે તેની અડચણ બેસવાનો પહેલો વિચાર તમને આવ્યો કે તેને ? અને ધારો કે નિર્દોષ ભાવે જ રૂપરૂં થઈ ગયો તો પછી એ રૂપરૂં વારંવારે અનુભવવાનું કેમ મન થયું ? રૂંદે વખતે એ રૂપરૂંની પાછળ નિર્દોષ ભાવ જ હતો એમ તમે ખાતરીથી કહી શકો તેમ છે ? ખરી વાત તો એમ છે કે તેના રૂપરૂં તમને ગલગલિયાં થવા લાગ્યાં. મનમાં વારંવાર રૂપરૂં થાય તેરી છત્તજા થવા લાગી. પરંતુ તેને શી ખબર કે તમારા મનમાં શા ભાવ ભર્યો છે ? અને પછી તો પરિચય વધ્યો, મનની વાતો તમારી પાસે ફલવાવા લાગી, તમારામાં વિશ્વાસ બેઠો અને તમે કાંઈક પ્રકાશ આપશો એમ તેને લાગ્યું હશે. તમે થોડાધણુ છુપિયાના ચમકારાથી તેને આંજી દીધી હશે એટલે બિયારીએ બોળાભાવે તમારી પાસે લગ્નની વાત કરી નાખી અને તમને શાંડા કરી મૂક્યા ! સારું થયું કે તેના મામાએ ના પાડી.

જો તેમણે હા પાડી હોત તો બિયારી લગ્ન બોળી છોકરી જ્યારે જાણત કે તમને પરણવામાં તેણે બૂલ કરી છે ત્યારે તેને પસ્તાવો થાત અને કોર્ટમાં જઈ છૂટાછેડા લેવા પડત. હા, જો સાચેજ તમારા વચ્ચે પ્રેમ-સંબંધ બંધાયો હોત તો પછી એવા મતામઢી મામાનો આધાર ક્યારેનોયે છોડીને તમે બંનેએ લગ્ન કરી નાખ્યાં હોત.

લલા ભાઈ, તમને કોઈએક છોકરીએ નિસર્ય ક્યો તેમાં તમને એટલો બધો તે શો આધાર લાગી ગયો કે સીગારેટથી તમારાં ફેફસાં જળા જાય, તમને દાંધ લાગુ પડે અને ત્રણ વર્ષે તમારા જીવનનો અંત આવે એવું તમે ધ્રુજો છો ?

ભાઈ, તારા જેવા તો શું પણ તારાથી એક વેંત ચઢે તેવા અનેક યુવાન મિત્રોના 'પરિચયમાં' હેત્યા વીસ વર્ષમાં હું આવી ગયો છું. એટલે તું જે આજે જીવનનો અંત આણવાની વાત કરે છે તે વાત ઝાકળનાં મિંદુની પેઠે ફાણુછની જનશે અને તું કોઈ બીજું મનગમતું પાત્ર મળતાં તેને તદ્દન બૂલી જઈશ એમ મને ચોક્કસ લાગે છે.

પત્નીનું અવસાન યતાં વિધુર બનેલો પતિ, વૈરાગ્યભાવના ઊભરાઈ આવતાં ફરી ન પરણવાનું નહેર કરી દે અને સગપણની વાત બંધ પડતી લુએ, એટલે પોતાનો વૈરાગ્ય પણ એણે થવા લાગે અને પછી તો બહુ મોડું થયે તો રહી જવાશે એ બીકે જે મનુષ્ય તે પાત્ર સાથે સંબંધ બાંધી, લાલ કંકુનો કપાળ ઢંકાય તેવડો ચાંદવો કરી, મનકાતો રહે છે, તેમ આગતું લગ્નજીવન પણ પૂર્વ જન્મવત સ્મરણાવશેષ બની જાય છે. એક વાર વિધુર થયા પછી આજન્મ અપરીક્ષિત રહેવાનો સંકેપ કરનારા એ સંકલ્પ કર્યાનું જમીન ઉપર પડેલું પાણી સૂકાયા પહેલાં તો ચોરીમાં મંગળદેરા ફરતા હોય છે. તમારી માફક પ્રેમમા નિરાશ યદ્યદ્યકમા મ્હાલતા યુવાનો, કોઈ એકાદ પાત્ર આ પૃથ્વી લોકને વિષે નગરે પડતા તે પાત્રનો ઉદ્ધાર કરતા હોય તેમ એકદમ ચંદ્રોકને બૂલી જઈ પૃથ્વી ઉપર પગ માડી તુરત એ પાત્ર સાથે જીવન બેસી દે છે.

મને એમ લાગતું હતું કે આ છ મહિના દરમ્યાન તમે પણ આવું કાંઈક કરી નાખશો અને કોઈકના 'ઉદ્ધારક' બની બેસશો, પરંતુ તેમ નથી થયું. તેનું કારણ કદાચ એમ જ હશે કે કોઈ તમારે હાથે પોતાનો ઉધાર કગવરા ઉમેદવારી કરતું તમારી હાડકે નહિ ચડ્યું હોય.

તમે કહ્યો છો કે તમને કોઈ આશા, અભિલાષા કે મહત્વાકાંક્ષા નથી. તમને કોઈ બચાવે એમ પણ તમે નથી ધ્યાન; પરંતુ એ તો તમારું ગાડપણ છે. માનસિક ત્રિદોષનું એ લક્ષણ છે. ખરી વાત તો એ છે કે તમે છ્દો છો કે તમને કોઈ બચાવે; પરંતુ તમારી અત્યારની અવસ્થામાં જેમ તમને કોઈ ન બચાવે તેમ તમે છ્દો છો. તેમ હું પણ છ્દ્યું છું કે તમને કોઈ ન બચાવે. તમે તમારી મેળે જ અને તમારા જ પ્રવૃત્તિથી બચો. તમારા જેવા લુપ્તાને વળી બીજાના આધારની શી જરૂર ?

તમારા મનમાં એમ છે કે તમે હવે ઉમરવાવક થયા છો, તમારા જેવડા તમારી આસ પાસના તમારા મિત્રો તથા સહાધ્યાયીઓમાંના ઘણાં ખરા પરણી બેઠા છે અને સમોડે એવી સંસ્કૃતિ કે લવચોવ ઉપર ફરવા આવે છે તમને પણ તેમની માફક ફરવાનું-ફુનિયાને બતાવવાનું-મન થાય છે, એટલા માટે એક છોકરીની સાથે લગ્ન કરવાનું મનથી નક્કી કરી લીધું. પરંતુ તેમા નિરાશ થયા અને લોકોએ તે જાણ્યું એટલે સમાજને મોડું બતાવના તમે ડરો છો એ ડર કાઢી નાખવામાં-જનની કાઢી નાખવામાં-કોઈ મદદરૂપ થાય એવા મુશ્કેલી મિત્રને તમે શોધો છો. જેથી ફરીથી તમારા મિત્રો વચ્ચે અને જે સમાજ વચ્ચે તમે રહો છો તે સમાજ વચ્ચે ઉજળે મોટે, તેમની માફક હરીફરી શકો એટલું જ નહિ પણ તમે ઉમરવાવક થવાને કારણે તમારામાં જંગેથી બૂધ પણ મટાડી શકો !

તમે લખ્યો છો, 'તમારે સૌને ગાય ખાસેથી દુધ લેવું' છે, પણ ગાયને વખતસર 'પાણી બેઠશે, તેનો તમે વિચાર કરતા નથી.' શી તમારી વિચાર-સરણી ! જાણે કે તમે ફુનિયામાં જન્મ્યા તે તમારાં મામાપ અને સંમધીઓ ઉપર ઉપકાર કર્યો ખરું ને ! મામાપની ફરજ એટલી કે તમને ઉઠગિને મોંઘા કરે. આર્થિક સ્થિતિના પ્રમાણમાં લણાવે, પણ તમે માનતા હો કે તમને પરણાવવા એ પણ તેમની ફરજ છે તો એમાં તમે બીંત બૂલો છો. તમારા જેવા નવા જન્માનાના શહેરી વાતાવરણમાં રહેનાર આવું કેમ વિચારી જ શકે ! તમારામાં શારીરિક નહિ પણ

માનસિક તાકાત હોય તો તમારી મેજે લણો, દમાઓ, પરણો; આ બધાં કામમાં આવતી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરો. હારેલા માણસની પેઠે બીજાને શા માટે દોષ આપો છો ? જીવાનની વિચારસરણી આવી ન હોય.

તમને 'જીવન પરવેની બાજતોમાં લગ્નજીવનની જરૂરિયાતની બાજત સમાઈ જતી શા માટે લાગે છે ? શું દુનિયામાં લગ્ન વગર-જાતીય ભૂખ સંતોષવા વગર નથી જીવી શકાતું ? જાતીય ભૂખ ન હોય, પણ જાતીય આવેગ હોય; જાતીય આવેગ એટલે કામ-વિકાર નહિ, જાતીય આવેગનું વિકૃત કરેલું સ્વરૂપ એટલે તમારી અત્યારની જાતીય ભૂખ-કામવિકાર અને તેને સંતોષવા વિજાતીય વ્યક્તિનો ઉપયોગ.

જાતીય આવેગ દરેકે દરેક વ્યક્તિમાં હોય છે. એ આવેગને લીધે દુનિયામાં મહાન કામો થયાં છે. જાતીય આવેગનું ઉત્તરિકરણ-ઉર્ધ્વીકરણ થતાં માણસ પોતાના આદર્શને પહોંચવા અનેક આંધળિયાં કરે છે, અનેક ભ્રમો ખેડે છે, પોતાની ભાવનાસૃષ્ટિની સિદ્ધિ માટે તેને કોઈ કામ અઘરું કે હલકું નથી લાગતું. આવો માણસ તમને લાગી છે તેવી ભૂખ સંતોષવા કાંઈ નથી મારતો; પરંતુ દુનિયામાં મહાન કામો કરી જવા પાછળ પોતાની શક્તિ વાપરે છે.

'આદર્શનું અધાણું', 'સેવાનું શાક' અને 'ભાવનાનાં ભગિયાં' વળી બનતાં હશે એમ તમે લખો છો; પણ ભાઈ, એ અધાણું, શાક અને ભગિયાં જેમણે ચાખ્યાં છે અને હાલ ચાખી રહ્યા છે તેમને પૂછો કે સ્વાદ કેવો મધુર છે. એ સ્વાદ કાંઈ મોઢાની અંદર જીભ અને આસપાસની સ્વાદગ્રંથિઓથી નથી લેવાતો, એ સ્વાદ માણસના ગ્રંથિઓનું સ્થાન શરીરના એથીયે ઉપલા ભાગમાં-ખાંડરીની અંદર છે. મગજની અંદરની એ સ્વાદગ્રંથિઓ મારફત જેમણે સ્વાદ ચાખ્યા છે તેમણે મોઢાની અંદરની સ્વાદગ્રંથિઓના સ્વાદની કદી પરવા નથી કરી. આદર્શની સિદ્ધિ એ જ તેમની તમજા છે. એ માટે તેમણે પોતાની પતીને તજી છે, જેલ અને ફાંસીને હસ્તે મોંઢે રવીકારેલ છે.

જાતીય આવેગનું ઉર્ધ્વીકરણ જ મનુષ્યને બીજા પ્રાણીઓથી જુદી પાડતી વિશિષ્ટતા છે. બાકી તો મનુષ્યો સહિત દરેક પ્રાણીઓ મોટેથી સ્વાદ લે છે, શરીરમાં જીક્તા આવેગોને સંતોષે છે, પણ તો પછી માણસ અને પરુમાં ફેર શું ? તમે કહેશો કે મનુષ્ય લગ્ન કરી જાતીય ઉપયોગનું સાધન મેળવે છે. પરુઓમાં લગ્નજીવન જેનું કાંઈ હોતું નથી. પરંતુ ધારો કે કોઈ પ્રાણીવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ન્યારે એમ કહે કે એકકક્ષ પ્રાણીઓ-મનુષ્ય સિવાયના-પણ પરણે છે તો તમે શું જવાબ આપશો ?

તમને આ બધું કદાચ બહુ આકર્ષ લાગશે. કડવી દવા જેવું લાગશે. તમને એકાદ ગૂમડું થયું હોય અને દાકતરને લાગે કે તેના ઉપર નસ્તર મૂકવું પડશે. અને તમે કહો કે મલમપટાથી સારું કરી આપો તે કેમ ચાલે ? તમને તાવ ન આવે માટે કડવી દવા આપવાની જરૂર હોય છતાં તમે દાકતર પાસે ગળી દવા માગો 'એ શા કામનું ? જેમ શારીરિક રોગનું તેમ માનસિક રોગનું'. માનસિક રોગીઓ ઉપર પણ કોઈનાર આકર્ષ ઓપરેશનની જરૂર રહે છે. એક નવીન કેળવણીકાર કહેતા હતા કે વિદ્યાર્થીન શારીરિક સમ્યક ન કરવી તેમ છતાં આ સિધ્ધાંત સદાને માટે આચરણીય ન પણ હોઈ શકે. કોઈ વિદ્યાર્થી એવો પણ હોય કે જેના ઉપર ઓપરેશનની જરૂર પડે પરંતુ તે માટે કુશળ કેળવણીકાર જોઈએ. જેવા તેવા શિક્ષકથી નસ્તર ન મૂકી શકાય.

તમને આ પત્રમાં મેં જે કાંઈ લખ્યું તે કદાચ ગૂમગં ઉપર નરતર સંમુ' લાગ્યું હશે, પરંતુ તેવું કાંઈ નથી. એ માટે તો કોઈ કુશળ માનસ-વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી જોઈએ. હું તેવો હોવાનો દાવો કરવાની લાચકાત ધરાવતો નથી. પરંતુ મને જે કંઈ તમારા તરફના પ્રેમ અને સહલાવને લીધે અને તમારું હિત થાય એ દૃષ્ટિએ ચોખ્ખું લાગ્યું તે મેં લખ્યું છે.

આ પત્ર પૂરો કરતા તમને મારી સલાહ એટલી જ છે કે તમારા મનમાથી પરણવાની, કામચિહ્ન સંતોષવાની અને એવી જાદી વાતો દૂર ફેંકી દો. એ બધી વાતો નકામી છે કે ગંદી છે એમ હું નથી કહેતો, પરંતુ અત્યારે એમાં તમારું હિત નથી એમ હું જરૂર કહું છું. અત્યારે તમારું હિત દુનિયામાં સ્વાશ્રયી જીવન જીવવાની લાચકાત મેળવવામાં છે. તમે સ્વાશ્રયી બનો, તમને તમારા ધંધામાં પડ્યા પડી જીવનસાથીની જરૂર જણાય ત્યારે ચોખ્ખું પાત્ર શોધીને પરણી લેજો. હમણા તમે ઊગતા જીવાન છો. અત્યારમાં પરણી બેસશો તો જે પાંચ વર્ષે તમારા ઉપર જવાબદારીઓનો બોજો વધતા તમે તેની નીચે ચમકાઈ જશો.

આજસુધી તમે કોઈ સારા અને માફા જાતીય વિજ્ઞાનને નામે બહાર પડેલા પુસ્તક વાંચ્યા હશે અને તેથી તમે ગયગયિયા અનુભવ્યા હશે. કદાચ મેળવેલા નવા જ્ઞાનનો અનુભવ કરી લેવાનું પણ મન થતું હશે અને તેમ થાય એ તમારા જેવા જીવાનો માટે કાંઈ અસ્વાભાવિક નથી પરંતુ લાંબું, જરા ભવિષ્યનો વિચાર કરો. આજસુધી યાજ્ઞીમાં રોટલી, દાળ-ભાત, શાક, ઘી અને ગોળ આવી પડ્યા તેમ કાચમ આવીને નથી પડવાનાં. આજસુધી તે માટે બીજાનો પરસેવો પાડતા. હવે તમારે તે માટે પરમેવો પાડવો પડશે. પરમેવો પાડવા છતાં ઘણાને પેટપૂરતું ખાવા નથી મળતું, તેમ છતાં તમારે તેટલી તૈયારી તો કરવી જોઈએ ને ? રોજ સવાર પડે ને પેટ ભાડું માગે છે. મકાન માસિક મહિનો પૂરો થયે ભાડું માગે છે પણ પેટ આખો મહિનો તો શું પણ એક દિવસ, પણ તેને ભાડું ન ચૂકવ્યું તો તમને કેવા બેચેન કરી મૂકે છે !

આમને આમ હું લખ્યે જઈશ તો અંત નહિ આવે. કાંઈ કડવું લખાઈ ગયું હોય તો મારા પ્રત્યે છે તેથી વધુ ઉદાર બનજો.

એજ તારું સંદાય કલ્યાણ ધરિતો,ની વં. મા

—x—

લગની

મહેન્દ્રકુમાર મો. દેસાઈ

[બાલમ આપેં એ દાળ]

લગની લાગી ચરણચરણની.

ચરણચરણની,

જનન-મરણની

તન મન ધન સ્વાર્પણની.....લગની૦

પરમ પુનિત પદ રજ અલિલાથી

ચાતક શી થઈ અનુગ્રહ પ્યારી,

વિષમ વિશ્વ શું ઉર ઉઠારી

ભીતિ નહિ ભવચણી.....લગની૦

[મૂલકા છંદ]

તુજ મહીં હે હરિ ! આશ અમની ભરી,
વિનવિયે કરગરી, હાથ ઝાલો ;
તારનારાં તમે-મારનારા તમે,
ધરણીધર નામ નિજનું ઉઝાળો.

જ્યાં જુઓ વિશ્વમાં દશ બધી દિશમાં
આત્મની ચીસના આર્તનાદે
જંગના રંગમાં, રૂધિરની ગંગમાં
જનગણો ન્યાય છે વિખવાદે.

સત્ય ને શાંતિની ગત્ય ભૂરી બહુ-
દુષ્ટતા દાવ સધળે જ ક્ષિયે ;
દંભનું ભેર છે, દર્પનો દોર છે,
કળજીગી શોર છે અત્ર હાવે.

ધર્મના મર્મ ને કર્મની શર્મ ગણ,
ન્યાય તો ક્યાંય અદબ થાયે ;
લોહયુગ છે જગે, મનમગજ ધગધગે,
વિકલતા રગરગે પેસી જાયે.

‘ઓ હવે શું થશે ? કાલ કેવી જશે ?
હે પ્રભુ ! હે પ્રભુ ! મોત આપો !’
હાય અકસોસ ઉદ્ઘોષનું ભેશ બહુ,
સકળ જગમાં સુણે એ વિલાપો.

તાપ સંતાપનાં અભ ધનધોર છે,
વિજ દુઃખાળની આંખ ઝાંખે;
લીપણ સંઆમની નોળતો ગડગડે,
અંધી. સ્વપ્નાન્તરિજનું જલારણે !

ગાઠ અધારમાં એક દીવો બળે,
એ ઉપર આશદમ જગત માટે :
દીપક અળહણ ગળે તિમિરને ડારતો,
‘તેજ તું ! તેજ તું !’ સહુ વિચારે.

આધિ ને વ્યાધિનાં વાદળાં વામતાં
રે પ્રભુ ! અવનીએ શાંતિ દેશાપો !
આશમીટ તુજ પરે ઝો જનો માંડતા,
દાસના દાસનાં પાપ કાપો.

[ગાતાંક પૃ. ૩૬૮ થી ચાલુ]

એક હાથમાં જગદંબાની ચૂંદડી વીંટળેલું ત્રિશુળ લઈ કંઠમાંની નાનકડી ઢોલકને બીજા હાથે બળવતો બાંધી દડીનો ગોર મુખાકૃતિવાળો વૃદ્ધાવસ્થાને કિનારે જઈ પહોંચેલો છતાં એના ગળાની મીઠાશથી જનતાને કામચુ કરતો એ કવિ આવી આવી પોતાની રચનાઓ લલકારતો હશે ત્યારે વાતાવરણમાં કેવો રંગ રેલાતો હશે :

‘રંગે જહુ રાજવી રે લોલ,
છબી મધ્ય જાજતી રે લોલ;
ગોખે ચડી ગાજતી રે લોલ.
સમે એક શક્તિઓ રે લોલ,
ન્યોતે અગમતીઓ રે લોલ;

... ..
બહી ભરત ખંઠમાં રે લોલ,
પ્રતાપે પ્રચંડમાં રે લોલ,
દેવ લીડે ઢંઢમાં રે લોલ.

એમ ‘લોલનો ગરવો ગરબો’ ગાતો એ શક્તિનો અનન્ય ઉપાસક જાણે દશે દેવીઓને સ્વયં જોઈ કૃતાર્થતા ન અનુભવતો હોય !

કવિ વલ્લભના સમયમાં સં. ૧૭૮૭ની સાલમાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો હતો. એ દુકાળનું હૃદયદ્રાવક વર્ણન એક ચિત્રકારની આસાનીથી એ લોકકવિ પોતાના અંતરમાં કરુણાના સંભારભરી ‘કલિકાલના ગરબા’માં આવેળે છે:

‘કલિલુગ આન્યો મોપતો, હો જહુચરી ! કરવાને સંહાર;
લાજ મર્યાદા લોપતો, હો જહુચરી ! બટ કરવા આચાર,
કર્મની દીધી રેરાને, હો જહુચરી ! સુમતિ કરાવી તાજ,
વિપરિત મારી વેરને, હો જહુચરી ! કલિ કરે છે રાજ,
ધર્મ ગયો મરણી મરણી, હો જહુચરી ! ગુણ ગયું પાતાળ;
પાપ રહ્યું સમગ્રે વસી, હો જહુચરી ! નર નારી નૃપ બાળ,
શત્રુ સર્ગા સંસારમાં, હો જહુચરી ! વધુ ન્યાયામાં વેર;
અવડીઠો આ વારમાં, હો જહુચરી ! કલિ કરાવે કેર.
લક્ષણ લગુતાનાં વધ્યાં, હો જહુચરી ! દુઃખ તરફ જાય;
નદીએ નીર બધે મટ્યાં, હો જહુચરી ! આયુષ્ય અલ્પ ઉપાય.

જાણે પાખંડી જગતને કવિએ કેમ બરોબર ન ઝોળખી લીધું હોય એમ વર્તમાન યુગમાં આપણને સત્ય લાગતી વાતો ઉપરથી તો જાણે એમ જ લાગે કે કોઈ મહાન લાવિષ્યવેત્તાએ આપણા આજના યુગને પોતાની દીર્ઘદૃષ્ટિએ દેખી લીધો છે.

‘આપી ધાપણુ જોળવે, હો જહુચરી ! જીભ ખાચે સમ;
ભરમે જુલ્યે જોળવે, હો જહુચરી ! કુંડા કરે સો કર્મ.
જે હાકેમ રક્ષા કરે, હો જહુચરી ! ગયા તે હાકેમ હોલ;
અવળું આ જુગ આવ્યવે, હો જહુચરી ! ખેતર ખાચે વાડ.’

આ બધું દુઃખ જોઈ કવિનું ભક્ત હૃદય કંપી ઊઠે છે. એના હૈયામાં જ્વાલામુખી ધબકે છે. જગતનાં આ દરો એનાથી નથી જોવાતાં. બહુચરીમાને એ અંતરથી પ્રાર્થના કરે છે:

‘કોઈક સાધુને સતે, હો બહુચરી ! સંખલપુરથી ભગ;
છેક બળે છે તું જોતે, હો બહુચરી ! હોલવ બળતી આગ.

...

...

...

આઈ ! અમી છડિ નાખિયે, હો બહુચરી ! સમરયા પૂરો કામ,
ભગવતિ ! ભવમાં બાખિયે, હો બહુચરી ! છોર દોર ને ગ્રામ,
નેહને યજી નાશયજી ! હો બહુચરી ! રેશમાં રો નવ નિઃ;
રેવી સદા મુખદાયજી ! હો બહુચરી ! પરમેશ્વરી પ્રસિદ્ધ.

આ ઉપરાંત એના કેટલાક અતિ પ્રસિદ્ધ ગરબાઓ નવરાત્રમાં સ્થળે સ્થળે ગવાતા સંભળાય છે :

પરથમ ગણપતિને લાગ્યું પાય : બાળી બહુચરી રે !

‘ગરબે જોડાને મતવાલી !’

‘બહુચર મા જોલે રંગમાં રે !’

‘પાટણવાડું મનું પ્રગલ્ભ રે મા !’

‘રેવી અનપૂર્ણા !’

‘રંગ રમે રે રંગ રમે, આજ નવદુર્ગા રંગ રમે.’

એ બધામાં શક્તિ-ભક્તિની એના હૈયામાં ભરેલી તીવ્ર ભાવનાનાં આપણે પ્રતિબિંબ જોઈ શકીએ છીએ.

શધા અને કૃષ્ણ કુંજમાં મળવાનો સંકેત કરે છે. સાહેલીએના સાથમાંથી એમની દૃષ્ટિને થાપ આપી જવું કે કેમ એ વિચારી આખરે એ ચુકિત શીધે છે :

‘વળતી લલિતા કહે શધા કે એ વાત સોઢામણી રે લોલ;

દિવસે રખીએ આપણુ બધા કે આખ મીચામણી રે લોલ.

કવિ વલ્લભનો કળોડાનો ગરબો અતિ પ્રસિદ્ધ હોઈ સમાજનું એણે એ દ્વારા સુંદર ચિત્ર દોર્યું છે :

‘ગારમા ! ઘરડો કે ભરવાર કે આપ્યો મુજને રે લોલ;

ગારમા ! પિંકક ધીપી અવતાર કે શું કહું તુજને રે લોલ.

ગારમા ! હુતો નાનું બાળ કે એ જોરો શ્રદ્ધો રે લોલ;

ગારમા ! દોડપી પડે કાળ કે મુરખ મુદિયો રે લોલ.

અને અંતે પોતાના અંતરની વરાળ કદતાં વૃદ્ધ ભરવારને પનારે પડેલી બાળા—જેની આશાની વેલી ઉચ્છેદ્ય ગઈ છે તે—ગોરમાને દર્દેલથી દેયે કરે છે :

‘ગારમા ! સહુને મન દિવાળી કે મારે મન હુતાશની રે લોલ.

ગારમા ! મારા કર્મના ભોગ કે હું તો નિરાશણી રે લોલ.

પોતાના અનેક ગરબાઓ દ્વારા એ ગરબા-સાહિત્યના સમ્રાટે ગુજરાતી જનતાને અજન્મ મોહિની લગાડી છે. અને આ લેખ પૂરો કરતાં પહેલાં મારે ફરી પણ એટલું જ કહેવાનું છે કે શક્તિ-સાહિત્યના આ મહાસર્જકની કૃતિઓને એક સ્થળે એકત્રિત કરી સારી રીતે પ્રસિદ્ધ કરવાનું ત્વરિત હાય ઉપર કોઈ લે તો ગુજરાતનો તેવાર થતો જીવાન વર્ગ—યુવાનો અને યુવતીઓ—આ મહાકવિની પ્રસાદીનો સારો લાભ ઉઠાવી શકશે. અને એ દ્વારા સાહિત્યસંદર્ભમાં પણ એક મહાકવિની કૃતિઓને સરસ રીતે પીરસવાનું પુણ્ય એ સંપાદકને શણે નોંધાશે.

ગુર્જર-જ્યોતિર્ધર શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યના શિષ્ય રામચન્દ્ર-ગુણ્યદ્રકૃત નાટ્યદર્પણ^૧ મા અને અવતરણ બોજકૃત ધૃમારપ્રકાશ^૨ મા વિશાખદેવના દેવીચન્દ્રગુપ્ત નાટકમાંના જે દશ અવતરણ મળી આવે છે તે પરથી, તેમજ કવિ રાજશેખરકૃત કાવ્યમીમાંસા,^૩ કવિવર ગાણકૃત હર્ષચરિત અને તેના પરની સ કરની ટીકામાં^૪ ચન્દ્રગુપ્ત-ધ્રુવદેવી^૫ અંગે થયેલા નિર્દેશો પરથી એ તો હવે

૧ નાટ્યશાસ્ત્રના આ ગ્રન્થમાં અનેક નાટકોના અવતરણો અપાયેલા છે, તે અવતરણોમાં મુદારાક્ષના નામકિત કવો વિશાખદેવે રચેલા ને આજે કયાંય ન મળી આવતા નાટ્ય દેવીચન્દ્રગુપ્ત માની પછુ છ અવતરણ લેવામાં છે. આ ગ્રન્થ પં. લાલચન્દ્ર બ. ગાધીના સ પાદનતો ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ રીસીઝમાં પ્રગટ થઈ ગયેા છે, તેના વિષયક તરીકે બીજા ભાગ સ પાદન અત્યારે નાહી રહ્યું છે તેમાંની કેટલીક મહત્વની નેધિનો પછુ, સ પાદનના મળુ સાથે, આ લેખમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

૨ આ ગ્રન્થનો મોટો ભાગ હજી અપ્રગટ છે તેમાં દેવીચન્દ્રગુપ્ત નાટકમાંના ચાર અવતરણ ઉપયોગમાં લેવાયા છે.

૩ આ નાટક આખું હાલતમાં આવે કયાંય મળી આવતુ નથી, પણ નાટ્યદર્પણ અને ધૃમારપ્રકાશ મા એમાંના જે દશ અવતરણ મળી આવે છે તે પરથી જણાય છે કે તે સાહસ અને શમારસથી ભરેલું અદ્ભુત નાટક છે. આ નાટક રાષ્ટ્રાધી ટોવાનો સ ભવ છે. તેનું મુખ્ય વસ્તુ 'ચન્દ્રગુપ્ત દેવોના વેશ લઈ ને શકનુપતિના વધ કરે છે' તે છે નાટ્યદર્પણ મા પ્રથમ અવતરણ દેવીચન્દ્રગુપ્તના બીજા અંકમાંથી લેવાયું છે અને તેમાં દેવીનું ૧૫ લઈને શકનુપતિને મારવા જતા ચન્દ્રગુપ્તને રામગુપ્ત એ સાહસ ન કરવા સમજાવે છે તે પ્રસંગ છે, બીજું-ત્રીજું અવતરણ બીજા અંકમાંથી લેવાયું છે તેમાં ભાઈની સલાહને અવગણીને કુમનની છાવણીમાં પહોચવાને તત્પર બનેલા ચન્દ્રગુપ્તને પિટ૫ક સ ગાયે કેટલાક સાથી લઈ જવાનું સૂચવે છે અને ચન્દ્રગુપ્ત ગર્વપૂર્વક તે સલાહને અવગણી કાઢે છે તે પ્રસંગ અને વિદાય લેવાએ પતિની કાયરતા પર અસ્તુ સારતી મુવદેવીની દશા પરત્વે ચન્દ્રગુપ્તની વિચારણાનો પ્રસંગ છે. ચોથું-પાંચમું અવતરણ ચોથા અંકમાંથી લેવાયું છે અને તેમાં ચન્દ્રગુપ્ત અને ગણિકા માધવસેના વચ્ચેના પ્રેમપ્રસંગોનું વર્ણન છે. છેલ્લું અવતરણ પાંચમા અંકમાંથી લેવાયું છે અને તેમાં શકનુપતિના વધ પછીના ચન્દ્રગુપ્તના પ્રભાવનું વર્ણન છે ધૃમારપ્રકાશમાં ત્રણ અવતરણો પ્રાસંગિક સ વાદને લગતા છે અને એક અવતરણમાં ચન્દ્રગુપ્ત રીવેશ ધારણ કરીને અરિપુર (અરિપુર ?) મા રહેલા શકપતિનું જૂન કરી આવ્યો હોવાનો નિર્દેશ છે.

૪ આ ગ્રન્થ ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ રીસીઝમાં પ્રગટ થઈ ગયેા છે તેના લેખક રાજશેખર દશમી સદીમાં કોનાજના સિ હાસને વિશાખનાર નૃપતિ મહિપાલ (કાર્તિકેય) ને રાજકવિ હતો, આ ગ્રન્થમાં ઉપ્રુત થયેલા એક મુતકમાં એમ જણાવ્યું છે કે- ' હે કુમાર (ચન્દ્રગુપ્ત કે મહિપાલ) જ્યાં પરાસ્ત થયેલા રાત્રી (સેન-રામ) ગુપ્ત રાજવીએ પેતાની રાણી મુવદેવી ખસ (રાણી) નૃપતિને આપવાનું કહ્યું હતું તે હિમાલયના ગિરિગંધરીમાં કાર્તિકેય નગરની સ્ત્રીઓ ટોળે મળીને આપનાં યશનીત ગાય છે '.

૫ હર્ષચરિત માં આણુ જણાવે છે કે- ' અરિપુરે વરપલ્લવકામુક કામિનીવેપગ્નદચન્દ્રગુપ્ત શવપતિ-મશાત્તયા (અરિપુરમાં પરચીલ પદ રાકપતિના નારીવેપવ રી ગુપ્ત ચન્દ્રગુપ્તે વધ કર્યા), એ ગ્રન્થ પરની ટીકામાં સ કરશય મુવદેવીના પરિચય કરાવે છે અને રાકપતિ એટલે રાકોતો આચાર્ય એવી ન્યાયના કરે છે.

૬ આ ચન્દ્રગુપ્તનો શાસનકાળ ઇ. સ ૩૭૫ થી ૪૧૪ છે. પાછળથી તે વિક્રમાદિત્ય અથવા સાહસાકન ન મે એવાખ્યાય છે તે મહાહાનેશ્વરી હતો, પરદેશી વિદ્વાનો વિક્રમસ વત્સરાના વ્યાપક તરીકે તેને ગણે છે.

અચિત મ તથાગુપ્તાર મુવદેવી તેની બાબી થી હતી. પછુ ' મુજમુત તવારીખ ' (Mirataviya Com-memoration Volume p 201) પરથી જણાય છે કે રવય વર-ચ હપમાં મુવદેવીએ તે ચન્દ્રગુપ્તનેજ પસંદ કરેલો પરંતુ રામગુપ્તે નાનાભાઈની ઉદારતાથી જેમ સિ હાસન મેગળુ તેમ મુવદેવી પછુ મેગવી લીધી પરંતુ

નિર્વિવાદ બની ચૂક્યું છે કે, ‘શુતવંશી સમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્ત બીજને કુમારવંશમાં રામગુપ્ત નામે સિંહાસનારૂઢ વડીલ લાઇ હતો. તે કાચરતા અને સયોગથી વેરાઇને શકનૃપતિ આગળ નમી પડ્યો, ને શક-નૃપતિએ તેની રાણી ધ્રુવદેવીની માગણી કરતાં તે પછી તેણે માન્ય રાખી. પરંતુ ચન્દ્રગુપ્ત ધ્રુવદેવીના વેશે શક-રાજાની તાંબુમાં પહોંચ્યો ને તેણે તે રાજાની વધ કર્યો.’

બીજી બાબુએ કુમારગુપ્તનો બીંદસાડનો રથલંબેજ, ૯ સ્કંદગુપ્તના ગિહાર અને બીંદસારીના રથલંબેજ ૧૦ તેમજ વેશાલીમાંથી મળેલી કેટલીક મુદ્રાઓના ૧૧ આધારે એ તો લગભગ નિશ્ચિત યથ ચૂક્યું છે કે- ‘સમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્ત બીજની મહારાણીનું નામ ધ્રુવદેવી ૧૨ હતું.’

ત્રીજી બાબુએ નૃપતિ અમોઘવર્માના સંગ્રહણના તામ્રપત્રમાં ૧૩ તેમજ ગોવિંદ ચોધાના ખંભાતના તામ્રપત્રમાં ૧૪ એવા નિર્દેશ મળ્યા આવે છે કે- ‘પ્રસિધ્ધ ગુપ્ત રાજાવી (સાહસાંક) પોતાના લાઇને વધ કરીને લાલી સાથે જોડાયો હતો.’

આ ત્રિવેણી-વર્તુલે વિદ્વાનોને એવા નિર્ણય બાંધવાને પ્રેર્યો કે ‘ધ્રુવદેવી પ્રથમ તો રામગુપ્તની પત્ની હતી, પરંતુ રામગુપ્તે શક-નૃપતિએ કરેલી ધ્રુવદેવીની માગણીને માન્ય રાખતાં ચન્દ્રગુપ્તે ધ્રુવદેવીના વેશે કુશમનની ડાવણીમાં બંધ શક-રાજાની વધ કર્યો અને પછી લાઇને પછી વધ કરી તે સિંહાસને ચડ્યો ને તેણે ધ્રુવદેવી સાથે લગ્ન કર્યો... એ જોતાં પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં વિધવા-વિવાહ અતિ પ્રચલિત હોવા જોઇએ.’

બી. બ. કેશવલાલ ધ્રુવે ઉપરોક્ત નિર્ણયના વ્યાજબીપણા પરવે શંકા દર્શાવી અને વધારામાં તેમણે રામગુપ્ત ને ચન્દ્રગુપ્તના પ્રતિસ્પર્ધી રાજાવી તરીકે ઉત્તરના શક-નૃપતિને ઠેકાણે

ધ્રુવદેવીએ રામગુપ્ત આગળ નમન આપ્યું નહિ એટલે તેણે તેને શકનૃપતિને ચોખી ફેંકાવું કમ્પૂલ ક્યું. તે સમયે ચન્દ્રગુપ્તે નીતીના વેશે શકરાજાની ડાવણી (અરિપુર)માં બંધ એ રાજાની વધ કર્યો ને ધ્રુવદેવીને ખચાવી.

૭ તે મહાન વિજેતા સમ્રાટગુપ્તના ગોદા પુત્ર જતાં મધર પુત્ર હતો, કાવ્યમીમાંસાની એક પ્રતમાં તે સમ્રાટ અને બીજામાં સેનગુપ્તના નામે પછી યોગબાયલ છે. સમ્રાટગુપ્ત તેની કાચરતા અને વિલાસથી એટલા કંટાળી ગયેલા કે તેણે પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે ચન્દ્રગુપ્તને જ પસંદ કરેલા (આ મંતવ્યની તરફેણમાં મુખ્ય પ્રમાણ એ છે કે સત્તાવાર શિલાલેખોમાં લગભગ દરેક સ્થળે ચન્દ્રગુપ્ત પહેલાની પછી સમુદ્રગુપ્ત, તેની પછી ચન્દ્રગુપ્ત બીજો અને પછી કુમારગુપ્ત પડેલા-એ પ્રમાણે ગુપ્ત રાજવંશાવલીનો નિર્દેશ થયે છે. તે ઉપરાંત સમુદ્રગુપ્તે પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે ચન્દ્રગુપ્તને જ પસંદ કરેલ હોવા સંજ્ઞામાં પરિવૃત્તિ વિશેષણ પછી પ્રમાણભૂત બને છે.) પછી સમુદ્રગુપ્તના મરણ પછી ચન્દ્રગુપ્તની ઉદારતાથી રામગુપ્ત સિંહાસને ચડી શક્યો.

૮ શકરાજ ચક્રનૃપતિ એટલે શકોનો આચાર્ય એવી વ્યાખ્યા કરે છે.

(૯-૧૦-૧૧) The Journal of the Bihar and Orissa Research Society. Vol XIV, pt. II.

૧૨ ચન્દ્રગુપ્ત બીજની મહારાણી તરીકે નામક-ગ્યા કુબેરાદેવીનું નામ પછી મળી આવે છે, કાં તો એ ધ્રુવદેવીનું અપરનામ હોય અથવા તો પછી ચન્દ્રગુપ્તે પોતાની સ્વયંવર-શુદ્ધિતા અને મરાઠૂર બાણી ધ્રુવદેવીની સ્મૃતિમાં પાછળથી કુબેરાદેવીને ધ્રુવદેવી નામ આપ્યું હોય.

૧૩ Epigraphia Indica Vol. XVIII, p. 248.

૧૪ “ Vol. VII, p. 36.

સંગ્રહણના તામ્રપત્રમાં એમ જણાવ્યું છે કે- ‘લાઇને વધ કરીને તથા રાત્ર્ય અને દેવીનું દરેણું કરીને સિંહાસને ચડેલ હોવા’છતાં એક પ્રસિધ્ધ ગુપ્ત રાજાવી પોતે કરેલાં ફાંનની નોંધ રખાવેતા, જ્યારે અમોઘવર્ષ તો પોતાનાં ફાંનની છાતિ સંભળીને પછી સરમાઇ-ન્યથ છે. જ્યારે ખંભાતનાં તામ્રપત્રમાં એમ જણાવ્યું છે કે, “સાહસાંક નૃપતિએ લાઇને વધ કરીને લાણી સાથે સહવાસ સેવકાદું પેરાયિક કામ ક્યું હતું.”

સૌરાષ્ટ્રના રૂઢિસિંહને ગોઠવ્યો. ૧૫ આ બંને મંતવ્યોમાં કયાં કયાં ક્ષતિઓ રહેલી છે તે દર્શાવવાનો આ લેખનો આશય છે.

વર્તમાન ભારતીય ઇતિહાસની મુખ્ય કમનસીબીઓ એ છે: એક તો તેમાં પરદેશી સંશોધકોના મતને જ પાયા તરીકે રવીકારવામાં આવે છે, અને બીજું 'હિંદી સંશોધકો ઘણી વખત મૂળ પ્રમાણોને વકાદાર રહેવાને બદલે પોતાને મનફાવતો અથવા તો પરદેશીઓને ટકાવવાની વડોતો ફેરફાર કરે છે. ગ્રીક દંતકથાઓ અને સર વીલિયમ જેન્સ આદિ પરદેશી વિદ્વાનોને અનુસરવા જતાં મૌર્યકાલીન ભારતીય ઇતિહાસની કેવી અવસ્થા થઈ છે તે આપણે જાણીએ. ૧૬ અહીં પછુ કંઈક એવીજ દશા થઈ છે. ચન્દ્રગુપ્ત-ધ્રુવદેવીના પ્રસંગ પરથી પરદેશી વિદ્વાનોએ એવો મત બાંધ્યો કે પ્રાચીન ભારતમાં વિશ્વા-વિવાદ પ્રચલિત હોવો જોઈએ ને પ્રો. બેનરજી, પ્રો. અસ્તેકર, પ્રો. દેવધર ભાંડારકર, પ્રો. મીરાશી, શ્રી. મુનશી વગેરેએ એ મતને વધાવી લીધો અને શ્રી. કેશવલાલ ધ્રુવે ચન્દ્રગુપ્ત ધ્રુવદેવીને પરણે જ નહિ, તેમ જ આ પ્રસંગ મયુરામાં નહિ પણ સારાષ્ટ્રમાં બનેલ હોવો જોઈએ એમ દસાવવાને અનેક મૂળ પ્રમાણોમાં મનગમતો ફેરફાર કર્યો. ૧૭

સાચી વાત તો એ છે કે—

ભારતવિજેતા સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તે જ્યારે 'મેયુ' કે પોતાના સંખ્યાખંધ ૧૮ પુત્રોમાં વડીલ પુત્ર જો કે રામગુપ્ત છે, પણ સૌથી તેજસ્વી પુત્ર ચન્દ્રગુપ્ત છે ત્યારે તેણે પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે ચન્દ્રગુપ્તને પસંદ કર્યો. પણ સમુદ્રગુપ્તના મૃત્યુ પછી ચન્દ્રગુપ્તે મોટાભાઈનો ઢક્કું ઝૂંટવી લેવાનું વ્યાજખી ન માન્યું ને તેણે રામગુપ્તને ગાદી સોંપી પોતે યુવરાજપદથી સતોષ માન્યો.

તે અરસામાં ધ્રુવદેવી નામે રાજકુમારીના સ્વયંવરને લગતી જાહેરાત થઈ ને ચન્દ્રગુપ્ત સ્વયંવર-મંડપમાં પહોંચ્યો. ત્યાં ચન્દ્રગુપ્તના રૂપ-ગુણ પર મુગ્ધ થયેલી ધ્રુવદેવીએ ચન્દ્રગુપ્તના ગળામાં માળ પડાવી. પરંતુ સ્વદેશ પહોંચતાં જ રામગુપ્તે ધ્રુવદેવીની માગણી કરી અને ચન્દ્રગુપ્તે ભાઈને સિંહાસનની જેમ કન્યા પણ, અર્જુને યુધિષ્ઠિરને દ્રૌપદી સોંપી હતી તેમ, સોંપી દીધી. પરંતુ રામગુપ્ત જેટલો કાવર હતો એટલોજ વિદ્વાસી હતો. પરિણામે વીર ચન્દ્રગુપ્તના કંઠમાં માળ પડેવનારી ધ્રુવદેવી રામગુપ્તને પતિ તરીકે પૂછ ન શકી.

૧૫ નઠિયાલ-સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ પૃ. ૩૫.

૧૬ ભારતીય ગણનાનુસાર ઈ. સ. પૂર્વે ૩૭૨ માં મૌર્ય સમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્ત મગધના સિંહાસને આવેલો. પરદેશી ગણના તેને ઈ. સ. પૂ. ૩૨૨ માં ગાદીએ બેસાડે છે. પ્રિયદર્શીના શિલાલેખોમાં ઉલ્લેખાયેલ પાંચ શેન-પતિઓનો સમકાલિક નૃપતિ સમ્રાટ (Samprati who was contemporary of the five Yona kings of the then divided Greek-Empire. P. C. Mukharji) હતો તેને સ્વયં અશોકને ગોઠવી દીધો છે. પરિણામે ઈ. સ. પૂ. ૫૨૭ માં રાજ થતા મહાવીર સંવતને તેઓ ઈ. સ. પૂ. ૪૬૭ માં મૂકે છે, ઈ. સ. પૂ. ૫૪૩ માં રાજ થતા બુદ્ધ સંવતને ઈ. સ. પૂ. ૪૮૮ માં મૂકે છે. અને બીજા અનેક ગોટાળા ઘોસા કરે છે. વિશેષ પ્રમાણો માટે જુઓ ડૉ. વિભુવનકાસ લ. સાહ નૃત 'પ્રાચીન ભારતવર્ષ' અને તરતમાં પ્રગટ થનાર 'સમ્રાટ પ્રિયદર્શિ'.

૧૭ પોતાની કલ્પનાનુસાર ઇતિહાસ વલ્લભે તેમણે મૂળ પ્રમાણોમાં મુખ્યત્વે નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કરી લીધો છે:

ઋષિપુરે ને ઠંઠાણે ગિરિપુરે, ઇલિપુરં ને ઠંઠાણે ગિરિપુરં, હિમાલય ને ઠંઠાણે રૈવત, કાર્તિકેય ને ઠંઠાણે કુમાર, નગર ને ઠંઠાણે શવર, ફિનર ને ઠંઠાણે કિન્નક, દેવી ને ઠંઠાણે દર્બં વગેરે વગેરે.

૧૮ સમુદ્રગુપ્તને વિશેષ પુત્રો હોવા અંગે અને તેણે ચન્દ્રગુપ્ત પરત્વે રાજાવેલા પદ્મપાત અંગે પ્રમાણ માટે જુઓ ડૉ. સ્વીટ સંપાદિત ગુપ્તવંશીય શિલાલેખો.

એ અરસામાં રામગુપ્તને મયુરાના રાજકનૃપતિ સાથે યુદ્ધમાં ઊતરવું પડ્યું અને તેમાં તેને એવી સફળ હાર સાંપડી કે ગર્વ તથા તેને તેને દુશ્મનની છાતણીમાં રાંધાંધિ માટે મૃત્યુ પડ્યું. ત્યાં રાજકનૃપતિએ તેની બીજા લાભોની સાથે સાથે ધ્રુવદેવીની પણ માગણી કરી અને ધ્રુવદેવીના તેજસ્વી વ્યક્તિત્વથી કંટાળી ગયેલા રામગુપ્તે રાજકનૃપતિની તે માગણી પણ માન્ય રાખી. ૨૨

ચન્દ્રગુપ્તને આ સમાચાર મળતાં જ તે હિન્મત્ત ગયેલા બની ગયો. ૨૩ ને સંધ્યાએ ધ્રુવદેવીનો વેરા લઈને તે એકલો રાજકનૃપતિના તંબૂમાં પહોંચ્યો. ત્યાં યુક્તિથી એ પરચીકાંપટ રાખીનો વધ કરીને તે આધાત્રીપૂર્વક પાછલે રસ્તે પોતાના તંબૂમાં પાછો ફર્યો. આ અદ્ભુત સાહસના કારણે તેને સાહસાંકતું ગિરુદ મળ્યું.

રાકસેનાપતિને આ કપટના સમાચાર મળતાં જ તેણે રામગુપ્તના સૈન્ય પર હુમલો

૧૬. પ્રાચીન કાળમાં રાક-સૂત્રોની બે શાખાઓ હિંદમાં રાજ્ય કરતી નજરે ચડે છે. તેમાંથી એક હિન્દુધર્મીમાં, ને બીજી મહુરામાં. તેમાં હિન્દુધર્મીના શકેનો તો રામગુપ્તના સમય પૂર્વે જ નાશ થઈ ગયેલો, કેમકે તેના પૂર્વજોએ તેમનો નાશ કરીને જ પોતાનું સિંહાસન અવનંતીમાં ચલાવ્યું હતું. એટલે રામગુપ્તની સામે મુઘલ ઇલ્દરનાશ મહુરાના રાક-સૂત્રો દોષ રાહે.

બીજી બાજુ રામગુપ્તના પિતા ને બાસવિજેતા સમ્રાટ સુરગુપ્તે પોતાના અલ્લાખાદના રથબંધનમાં કાર્તિક-પુરને સીમાદાના સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે આજખાંડ્યું છે. ને કાઢ્યમીમાંનામાં રાજ્યીયરે હનારના મ્લોકમાં એક નિર્દેશ થયો છે કે — હે કુમાર પરાત્ર પયેલા સર્વ (સિન-રામ) મુખ રાજ્યીયે બધા પોતાની રાણી ધ્રુવદેવી ખસ (રાક) — નૃપતિને આપવાનું કહ્યું હતું તે દિમાલયના ગિરિગંઢોમાં કાર્તિકેય નગરની સ્ત્રીએ દેણે મળીને આપના ઘરાણીત ગાય છે. — આ બંને હોડેઓ પરી એ રપટ થાય છે કે રામગુપ્ત અને રાકનૃપતિ વચ્ચેનું યુદ્ધ દિમાલયની વચકમાં યુક્તસામ્રાજ્યની બહાર રહી ગયેલા કાર્તિકેય નગરની બાસવસ યહ્યું હતું.

કાર્તિકપુરનો હિલ્લેખ દેવીપુરાણ (પ્ર. ૬), હલિતુરુરેનનું તાત્રપન (Ind. Ant. Vol. XXV) તેમજ હલિતુરુરેનનાં બે તાત્રપનેમાં (Epi. Ind. Vol. XIII) થયેલો છે. એ હિલ્લેખો તેમજ નોર્થ-વેસ્ટ પ્રોવીન્સીયલ ગ્રેટર (Vol. XI) પરથી જોઈ શકાય છે એ કાર્તિકેયનર સંયુક્ત પ્રાંતોના વર્તમાન બેજનાય ગામની નજીક આવેલ હતું. અને આજે પણ બેજનાયને કાર્તિકેયનગરના નામે પણ આજખાંધા આવે છે.

હર્ષવર્ધન અને બીજી સાહિત્ય-કૃતિઓમાં ચન્દ્રગુપ્તે એ રથે રાકનૃપતિનો વધ કર્યો તેને માટે અલિપુર અથવા અલિપુર શબ્દ વાપરવામાં આવેલ છે. તેમાં પં. લાલચન્દ્ર જ, ગાંધી મુન પાઠ તરીકે 'અલિપુર' ગણે છે અને તેનો અર્થ 'દુશ્મનની છાતણી' એ પ્રચલિત કરે છે. પ્રો. રંગરાયની સરસ્વતી અલિપુરને પસંદગી આપે છે ને એ દલીલના ટેકામાં બતાવે છે કે આજે પણ હિંદ પ્રદેશની નજીક અલિપુર આવેલું છે. એ પ્રેમ પણ આ બધી ચર્ચા પરથી એમણે તો રપટ થાય જ છે કે હી. બ. દેશવસાલ મુન ગિરિપુર સુધારે સ્પષ્ટ છે તે અર્થહીન છે. સિન-સિન કૃતિઓ તેમજ શિલાલેખોમાં આ પ્રસંગ અંગે મળી આવેલ કાર્તિકેય-નગર, અલિપુર, અલિપુર, દિમાલય, કિન્નર આદિ દુરો પરી એ નિશ્ચિત છે કે આ મુખ્ય દિમાલયની નજીકના પ્રદેશમાં બેસાયું હતું.

૨૦. અલિપુરનો અર્થ દુશ્મનની છાતણી હોવાનો પૂરતો સંજ્ઞા હોઈને આ અર્થ લીધેલ છે.

૨૧. રાકરાય રાકનૃપતિ એટલે શકેનો આચાર્ય એવી ન્યાયના કરે છે.

૨૨. રામગુપ્તે રાકનૃપતિની માગણી કબૂલ રાખી તેમાં તેની કાયરવાએ એટલો ભાગ લખ્યો છે એટલો જ ધ્રુવદેવીની તેની આગળ નમનું ન મૂકવાની હડ પલ્લુ ભાગ લખ્યો હોય તે સંભવિત છે.

૨૩. નાટ્યદર્પણ માં દેવીચન્દ્રગુપ્ત મથિ એ અવતારો સોવાળાં છે તેમાં આ પ્રસંગનું સુદર વર્ણન પણ જણાવેલું છે.

કયો ને તેમાં રામશુભ મરાયો. ૨૪ ચન્દ્રશુભે તરત જ નૃપતિપદ ધારણ કર્યું ને શકસેનાને એવી સફળ હાર આપી કે તેના મોટા ભાગનો સંહાર થઇ ગયો, ને બાકીનો ભાગ નાસી ગયો.

આ યુદ્ધમાં મુવદેવીએ ચન્દ્રશુભની પડખે રહી અદ્ભુત પરાક્રમ દાખવ્યું. તે પ્રસંગે ચન્દ્રશુભની ગોપત્રી રાખેલી લાગણીઓ ફરી ઉછાળે ચડી ને તેણે મુવદેવીને પોતાની મહારાણી બનાવી. ૨૫ મુવદેવીએ સ્વયંવરમાં ચન્દ્રશુભને જ પસંદ કર્યો હતો તેમજ રામશુભે તેને ચન્દ્રશુભ પાસેથી લઇ લીધેલી હોવા છતાં તેણે રામશુભ આગળ નમતું આપ્યું નહોતું એટલે તેને માટે મહારાણીપદ એ કોઈ કલંક નહોતું.

તે પછી ચન્દ્રશુભે પોતાનો રાજ્યાભિષેક ઉજવ્યો. (ઇ. સ ૩૮૦) સિક્કાઓ પરથી માનવાને કારણ મળે છે કે રાજ્યાભિષેકના સમયે તેની મહારાણી મુવદેવી જ હતી. રાજ્યાભિષેક પછી ચન્દ્રશુભે એટલું અખૂટ દાન દીધું, ૨૬ ત્રિદાનોની એવી અળેક કિંમત આંકી, ૨૭ પ્રજાનું એટલું સુંદર પાતન કર્યું અને દુશ્મનોને એવો સખત દંડ દેવા માંડ્યો ૨૮ કે પ્રજાએ તેને, તેની પૂર્વે અવતિના સિંહાસને શોભી ગયેલા શકપ્રવર્તક મહાન નૃપતિ વિક્રમાદિત્યનું ૨૯ ઉપનામ આપ્યું.

૨૪, અમોઘવર્ષ તેમજ ગોવિંદ ચોધા (ભુએ ઉપરની ક્ર. નો, ૧૪) ના તામ્રપત્રોથી ત્રિદાનોમાં એવો જમ ફેલાવા પામ્યો છે કે ચન્દ્રશુભે મોટાભાઈનું ખૂન કરેલું. પરંતુ આ વિષયમાં ચન્દ્રશુભની કારિની હરીશાહ કરતા રાજાઓના તામ્રપત્ર પર વિશ્વાસ મૂકવો સુચેત્ર નથી. બીજા બાલુ ચન્દ્રશુભે રાજરાજાઓના વધ કર્યા પછી બંને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ થયું હોવાનો અને રામશુભ તેમાં મરાયલ હોવાનો સંભવ સ્વયંવર્ત પ્રમાણે પૂરતો છે.

રામશુભને જેમની સાથે યુદ્ધ થયું તે શક-નૃપતિ સમય-ગત્યતરીએ શસેન બીલે હોવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે. ચન્દ્રશુભે સીન્નેશે તો કેવળ તેનો જ વધ કરેલો. પરંતુ શસેનની પછી સિંહાસન પર તેની બહેનનો પુત્ર સિંહસેન ગાદીએ આવ્યો છે તે સ્પષ્ટ છે કે શસેનના વધ પછી તરત જ યુદ્ધ થયેલ હોવું જોઈએ અને તેમાં ચન્દ્રશુભના પક્ષમાં રામશુભ અને વિરૂપ પક્ષમાં શસેન બીલના શસેન ગીલે આદિ વારસો ખતમ થઇ ચૂકેલ હોવા જોઈએ.

શ્રી હેરાવલાલ મુન પણ ભાવવધના આ વિધાનને નવી સ્વીકારતા એટલું જ નહિ પણ સંભળુના તામ્રપત્રોના સંશોધક ડૉ. કેવધર બાહારકર પણ કહે છે કે, ‘ચન્દ્રશુભે બાઈનો વધ કર્યો જ નથી. સંભળુના તામ્રપત્રમાં જે ભાવધાતક શુભ રાજવીનો નિર્દેશ થયો છે તે ચન્દ્રશુભ છે.’

દેવીચન્દ્રગુપ્ત નાટકના જે અવતરણો જળવાઈ રહેલાં છે તે પરથી પણ જણાય છે કે બંને બાઈ વચ્ચે સારો રોલસંબંધ હતો અને ચન્દ્રશુભ રામશુભ પ્રત્યે વહીસ પ્રત્યે જરૂરી એવો સંપૂર્ણ આદરભાવ ધરાવતો હતો. તે ઉપરાંત દેવીચન્દ્રગુપ્ત એ આર્ય પદ્ધતિનું હિંદી નાટક છે, શુભ અન્ત એ આર્ય નાટ્યશાસ્ત્રનું પ્રથમ સફળ છે. મુદારાક્ષસમાં પણ વિશાખદત્ત એ જળવી રાખ્યું છે. એ સંયોગોમાં નાટકનો અતંત વહીસ બાઈના વધથી ગૂંચાય એવી વસ્તુને વિશાખદત્ત કોઈ પણ સંયોગોમાં પસંદગી ન આપી શકે. યુદ્ધમાં રામશુભના મરણ પછી ચન્દ્રશુભ દુશ્મન માનને નાશ કરીને પોતાની સ્વયંવરગૃહિતા મુવદેવી સાથે સિંહાસને ચડે અથવા તો સિંહાસને ચડતાં પોતાની મહારાણી કુબેરાદેવીને મહાન બાળની રમૂતિમાં મુવદેવી નામ બક્ષતો હોય એ જ દેવીચન્દ્રગુપ્ત નાટકનો અતંત હોઈ શકે.

૨૫. આ અંગે પણ હજી મતભેદ છે. કેટલાય વિદ્વાનો આ વિધાનને સ્વીકાર્ય માનતા નથી. અને તેમ કરવાને જરૂરી દલીલો પણ છે એક તો એ કે ચન્દ્રશુભે પોતે મુવદેવીનો વેશ સ્વીકારેલો તેમજ તેણે મુવદેવીને રાજનૃપતિના પાંખમાંથી મુક્ત કરેલો એ બંને પ્રસંગમાં મુવદેવી સાથે તેનું નામ એવું સંકળાઈ ગયું છે કે દ્વિઅર્થાં વિધાનોને કરી હલ નથી રહી. દેવીચન્દ્રગુપ્તના ચોધા અંકમાં ચન્દ્રશુભના માધવસેના સાથેના પ્રેમપ્રસંગો વર્ણવીને પાંચમાં જ અંકમાં તે પ્રેમનું મુવદેવી પ્રત્યે મરિવર્તન કરવાનું આર્ય નાટ્યશાસ્ત્રને માટે અસંભવિત જ ગણાયું, તેમજ જળવાઈ રહેલાં અવતરણોમાં એવો નિર્દેશ મળતો પણ નથી. પ્રભાવતીશુભાના તામ્રપત્ર પરથી એ પણ પુરવાર થઈ ચૂક્યું છે કે ચન્દ્રશુભ બીલની

રાજભાગ—લેખક : મહાશંકર ઇંદ્રજી દવે; પ્રકાશક : હિંમતલાલ પી. પરીખ, વડવાણ સીટી (કાઠિયાવાડ). મૂલ્ય રૂ. ૩-૮-૦

અનેક રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોને વાતોના અસ્ખલિત પ્રવાહમાં ગૂંથી લેતી ગાંધીયુગની આ નવસકથા રાજ્ય ભાષા, પ્રાણવાન પાત્રો ને સાંત-સુવાચ્ય શેલિથી ગુજરાતી સમાજને પ્રેરક તેમ જ પ્રભેદક ધર્મ પડવા સંભવ છે.

કુમારનાં સ્ત્રી રત્નો—સંપાદક : ઇન્દુલાલ કનેવાલાલ યાત્રિક; પ્રકાશક : પુરતકાલય સ. સ. મંડળ ટ્રસ્ટ. વડોદરા. આવૃત્તિ ત્રીજી. મૂલ્ય-કાચું પૃષ્ઠ ૩. ૧-૪-૦ પાકું પૃષ્ઠ રૂ. ૧-૮-૦

સોળ વર્ષ પૂર્વે આ પુસ્તક જ્યારે પહેલવહેલું પ્રગ્નતા હાથમાં મુકાયું ત્યારે તે જે સુંદર સત્કાર પામ્યું હતું તે જ સત્કારને તે આજે પણ પાત્ર છે. પ્રમુખત્વન વિદ્યુત્વેગી પરિવર્તન સાધી રહ્યું છે જતાં કલા, સાંસ્કૃતિક, સ્વાર્પણ આદિ તરત્તો અન્યને દીર્ઘાયુષી બનાવી શકે છે અને 'કુમારનાં સ્ત્રી રત્નો'ને એવા જ અન્યોની કોટિમાં મૂકી શકાય તેમ છે.

દક્ષિણાયન [દક્ષિણ હિંદનો એક પ્રવાસ]—લેખક અને પ્રકાશક : ત્રિભુવનદાસ પુ. હુદાર (સુંદરમ) સ્વસ્તિક સોસાયટી, એવાસગ્રામ, અમદાવાદ. કિંમત ૧-૧૩-૦

શ્રી. સયાજી સાહિત્યમાળાના ૨૭૬મા પુષ્પ તરીકે પ્રગટ થયેલ આ સચિત્ર અન્ય ગુજરાતના ભૌગોલિક સાહિત્યમાં એક મહત્વનો ઉમેરો કરે છે. શ્રી સુંદરમની સુંદર ને પ્રાણવાન ભાષા પ્રવાસ-વર્ણનમાં પણ પ્રસંગે પ્રસંગે એવી જગાં છોડે છે કે નિર્જીવ સ્થળોમાં પણ ચેતન, સાંસ્કૃતિક અને કવિતાનું દર્શન થાય છે.

પ્રૌઢ શિક્ષણ—લેખક અને પ્રકાશક : ઉપેન્દ્રરામો જી. ત્રિવેદી. એમ. એ., ડીપ. ઇડી. (બિરટલ), બાજવાડા, હનુમાનપોળ, વડોદરા. કિંમત ૧-૮-૦

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળાના ૨૭૮મા પુષ્પ તરીકે પ્રગટ થયેલા બસો પાનાના શિક્ષણસાચ-વિષયક આ લઘુ અન્યમાં લેખકે જે બાવનાદષ્ટિ, જે રાષ્ટ્રીય જ્ઞાન ને જે અવલોકન અતુલવનો સુમેળ

મહાશયીનું નામ કુબેરદેવી હતું અને તે નાગકન્યા હતી આ બધા પરથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે શકુન્તલના વધ પછી એલાયલ મુખમાં રામચંદ્રની સાથે મુખપ્રિય કુવેરથી પણ મહાશયી દોષ અને અનુક્રમ તેના રમણમાં પોતાની મહાશયી કુબેરદેવીને તે ઉપનામ બાંધુ દોષ.

૨૧. વિક્રમવિત્તનું બિરટ સાધક કરવાને તેણે જ્ઞાનની સરિતાઓ વહાવેલી, હુએ-સાગે પણ તેના અપ્રિય જ્ઞાનની તોપ લીધી છે.

૨૨. પ્રમાણે માટે જુઓ—J. B. O. R. S. Vol XIV

૨૮. તેના પિતાની જેમ તેને પણ સર્વરાજોચ્છેતા ડું બિરટ મળેલું.

૨૯. તેના સિક્કાઓ પર તેને માટે સિંહવિક્રમ, વિક્રમાંક વગેરે વિશેષો મળી આવે છે.

[ડી. આ લેખમાં રાજ્યાતનાં પાનાંમાં પ્રદોષથી નાટ્યદર્શન ને રથગે નાટ્યદર્શન, મુદ્રારાજ ને રથગે મુદ્રારાજ વગેરે પાંચેક બહુ રહી જવા પામી છે તો તે સુધારીને વાંચવા વિનંતિ છે.]

સાધ્યો છે તે આ ગ્રન્થને ગુજરાતી ભાષામાં મહત્વની કૃતિ તરીકે આવકારપાત્ર બનાવે છે. ઉક્ત વિષયમાં રસ દાખવનારાઓને તે માર્ગદર્શક થઇ પડવા સંભવ છે.

નકાકારક હુન્નરો [ભાગ ત્રીજો]—સંપાદક : ગુણજી કાનડા ચાવડા, સીનુગરા, અંબર કચ્છ. કિંમત રૂ. ૩-૦-૦

પહેલા બે ભાગોની પેઠે આમાં પણ માર્યાનું તેજ, દંતમંજન, પાનનો મસાલો આદિ ઉપયોગી હુન્નરો તેમજ ધર્મગ્રંથ બનાવટોની માહિતી આપવામાં આવી છે. આ બેકારીના ગુણમાં આમાંના કેટલાક પ્રયોગો અનેકને માટે આવકારપાત્ર નીવડશે.

એને પરજીવું નહોતુ અને બીજી વાતો—લેખક : શ્રી વિનોદરાય હરજીવન વટ (આનંદેશ); પ્રકાશકો : સિંધ ન્યુસપેપર્સ, કરાચી. કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

શ્રી આનંદેશની વાર્તાઓમાં લાક્ષિત્ય, ભર્મિ ને જીજ્ઞાસુ વાતાવરણને, પ્રસંગને ને પાત્રોને સજીવ બનાવે છે. આ સંગ્રહમાં રજૂ થયેલી ને અગ્રગ્રંથ 'સુવાસ'માં પ્રગટ થઇ ચૂકેલી 'એકલતાના ડામ' નામે વાર્તાના મુખ્ય અંશોને સમાવેશ પાત્ર ગુજરાતી સાહિત્યની અન્ય કૃતિઓમાં શોધવા જાહેરે તો શ્રમ કદાચ નિષ્ફળ જ નહય. 'મહાગુજરાતે' આ કૃતિને પોતાના બેટપુસ્તક તરીકે આપીને પોતાની કૃતિમાં ભમેરા કર્યો છે.

લવ-કુશ—લેખિકા : સૌ. શ્રીમતી મળમુદાર. પ્રકાશક : લક્ષ્મી ઇલેક્ટ્રીક પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, ભાઉ કાલેની ગલી, વડોદરા. કિંમત ૦-૮-૦

શ્રી સયાજી બાલતાનમાળાના ૧૬૯ મા પુષ્પ તરીકે પ્રગટ થયેલા આ પુસ્તકમાં રામ-સીતાના વિશ્વવિખ્યાન પુત્રો લવ અને કુશનું ચરિત્ર સાદી, સરળ, સુવાચ્ય ને સંવાદ-મધાન ભાષામાં પ્રગટ થયું છે.

વડોદરાની મહિલા પ્રગતિ પત્ર—

વડોદરા રાજ્યના પ્રકાશનખાતા તરફથી પ્રગટ થયેલી આ સચિત્ર પુસ્તિકામાં વર્તમાન વડોદરાની નામાકિત નારીઓ જાહેર જીવનમાં કેટલી આગળ વધી છે ને સાંસ્કારિક ક્ષેત્રમાં તેમણે કેવી પ્રગતિ સાધી છે તેની વિગતો દર્શાવવામાં આવી છે.

ચાંદામામા—લેખક : નાગરદાસ ઇ. પટેલ; સંપાદકો : હંફુલાલ ઇ. કોહારી અને કીરતન લટકારી. બાલશક્તિ કાર્યાલય, મોડાસા (એ. પી. રેલવે) કિંમત-૭ આના.

વિમાનમાર્ગે ચન્દ્રની મુસાફરીનો વાર્તા સમો રસિક પ્રસંગ'યોજી તેમાં અતંત્ર રીતે આકર્ષક શૈક્ષિકા ચન્દ્રને લગતી બધી જ વિગતો ગૂંથી દેવામાં લેખક સફળ નીવડ્યા છે. આ રીતે વાર્તાની સાથોસાથ જ્ઞાન ગૂંથી લેવાની પદ્ધતિ બાલસાહિત્યમાં ખૂબજ આવકારપાત્ર લેખાવી જોઇએ.

જેસેફ સ્ટેલીન—લેખક : સુદર્શન. પ્રકાશક : સી. એમ. સાહ, સ્વસ્તિક બુક ડેપો, મંત્રી હાઉસ, ઓપેરા હાઉસ, મુંબઈ ૧૬. ૦-૪-૦

આ પુસ્તકમાં રશિયાના વર્તમાન સરમુખત્યાર સ્ટેલીનના જીવન અને કાર્યનો સુંદર પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે. આજે રશિયા જ્યારે સ્ટેલીનની આગેવાની નીચે જર્મની સામે જીવસંઘર્ષનું સુદ ખેતી રહ્યું છે ત્યારે આ નાનું પુસ્તક ખૂબ જ સમયોચિત નીવડે છે.

વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્

અગીરથ મહેતા

મેં ધારી લીધું કે હવે ગાડી નહીં મળે. દોઢ મૂકીને જઈ તોય ટ્રાફિક હિસાબે હું લોકસભાં ચડી શકું તેમ હતું જ નહિ.

ટ્રિકિટ કઢાણું, તેને ચેક કરાણું અને પૂઝ ચડું એટલે વખત ગાડી જામી રહે તે બને નહિ. અને, ટ્રિકિટ સિવાય તો 'એટકોમ' ઉપર પગ પછુ ન મૂકી શકાય !

છતાંય, 'મેટીની શા' જેવા જતાં લોકોને જેટલી ઉનાવળ હોય અને આંખ સામેથી આંખ ગાડી જતી જોવા છતાંય મનમાં ગાડી મળવાની આશા રહે તેવી મને આશા હતી.

'થોડોક વખત થયો ને મેં સીમન પડ્યું નેયું' - 'બસ ખત્રાસ ! આ વીસક વાગી ને ગાડી જાંપડી.' ટ્રિકિટ-એડીસની બારીમાં ચાર આના નાખતાં હું અચકચો.

ત્યાં ખરેખર ગાડી રોડનેથી જાંપડી; લાક ને લીલી જતીઓ દેખાઈ. લીલા વાગ્યાઓ ફરકવા માંડ્યા અને ગાડી ચાલી.

ટ્રિકિટ હાથમાં લઇને મેં ફરી ગાડી તરફ નેયું.

'અરે, આ શું ? ગાડી મળશે જ.' બોલતાં બોલતાં પાટા એળંગીને હું જવા લાગ્યો.

અચાનક અરધી રોડનની અંદર અને અરધી બહાર જામેલી ગાડી દેખાઈ. પછુ 'કદાચ ગાડી મળી નહ' એવી તમન્નામાં ગાડી મળી ગઈ ત્યાં સુધી મેં તેના જામા રહેવા વિશે ત્રિચાર સહાં પછુ ન કર્યો.

'હજુ હું સારી એવી બેઠક શોધતો ડાહ્યામાં આમ તેમ ફરતો હતો ત્યાં કોક મને પૂછ્યું, 'હજુ સીમન નથી પડ્યું ?'

સીમન પડ્યું તો મેં નેયું જ. પછુ ગાડી જામી રહેવાનું કારણ તે શિવાય બીજું નજ, હોષ શકે એમ ધારી મેં મારો બમ ફર કરતાં કહ્યું, 'એજ તો વાંધો છે ને.'

પછુ ધણો વખત થયો છતાં ગાડી ન જાંપડી. મારી ઇતેજારી વધી. બારી પાસે લીધેલી સારી જગા મૂકીને હું બારણા પાસે આગ્યો. ફર ફેટલાક લોકોનું મેં ટોળું નેયું અને હું, ફેટકો મારી 'એટકોમ' ઉપર જાંપડ્યો.

અમારા ડાહ્યાની બાલુના ડાહ્યા પાસે જામેલું ટોળું બહુજ ચરવીર હતું. તેમાં મેં પ્રવેશવાનો યત્ન કર્યો. પછુ એની ચરવીરતાએ મને મારા કાર્પમાં સફળ થવા ન દીધો.

બીજી વખત મેં તેમાં જવા અપ્ત કર્યો. ટોળાની ચરવીરતા સાથે રહેલી તેની ઉદારતાને લીધે આ વખતે તો હું અંદર જઈ શક્યો. ત્યાં-

'હું સાક્ષી છું.' 'હું સાક્ષી છું.' 'હું સાક્ષી છું.' એજ વાક્યો બોલતાં હતાં.

અંદર હજુ હું પ્રવેશ્યો ન હતો ત્યાંજ મેં ફરથી સાલ્યું:

'શાંત પડો, શાંત પડો.' વડીલ જેવી લાગતી કોઈ વ્યક્તિએ કહ્યું.

'મારી સામે એણે ચાકુનો ઘા કરવા માંડ્યો' તો, 'એક બોલ્યો.

'મને એણે ટોંસો માર્યો હતો.' બીજો બોલ્યો.

'મારો એણે હાથ પકડ્યો હતો.' ત્રીજો બોલ્યો.

'તમે શા માટે ડરો છો ? માર્ક સાહેબ એને બરાબર ટુકાણે લાવશે. એ જરા પીધેલો છે.' પેલી વડીલ જેવી વ્યક્તિ ફરીથી બોલી અને માર્ક સામે જોવા લાગી.

ધણુ વખતથી આ પ્રસંગ આટોપાઈ જતો ન હતો એવું મને કેટલીક વાતચીતો ઉપરથી અનુમાન કરવાનું કારણ મળ્યું.

‘ તુમ નીચે ઉતર જાવ, ઈધરહિ તુમને ઉતરના હોગા. ’ ગાર્ડ માલિકનીં છટાથી બોલ્યો.

‘ મેં ? મેં-મેંને ક્યા કિયા ? ’ એક મુસલમાન જેવો માણસ ટોળાથી ગભરાતો ગભરાતો બોલ્યો.

‘ ઉતર જાવ ‘-ગાર્ડ કહક થયો.

‘ નહિ ઉતરતા. ’ એનામાંય વજજતા સંચાર પામી.

‘ ગાર્ડ સાહેબ કા નહિ માનના ? ’ પેલી વરીષ્ઠ જેની વ્યક્તિએ વચમાં ગાર્ડને શર ચડાવવા અને મુસલમાન ભાઈને શિખવવા કહ્યું. ‘ પોલીસ પોલીસ ’ બોખરા અવાજે વળી તેણે જોરથી બૂમો પારી.

ટોળું આખું ગંભીર બન્યું. એની વચમાંથી એક પોલીસ આગળ આવ્યો. પલકમાં પેલા પીધેલા કહેવાતા શપ્સની ખમર લેવા માંડી.

‘ તુમ લોગ યહાસે જાવ, ’ પેલા મુસલમાન શપ્સની ખાલુમાં બેઠેલી હતી તેમાંની એક છુરખાવાલી બીબીએ છુરખાને હળવેથી બોલો લાકો લોકો સાંભળે તેમ કહ્યું.

પેલો શપ્સ પોલીસના હાથમાં આનાકાની કરતો અને અહીંતહીં અથડાતો નીચે ઊતર્યો. બીબીની પાસેની જગ્યા ખાલી થઇ.

‘ ટન ટન ’ થયું અને ટોળું વિખરાયું-ગાર્ડી બપરી.

x

x

x

બીબીની ખાલુમાં તેમનો એક બીચો પડ્યો હતો. શરમ વિનાનો આટલી ગીદીમાં કું તેની ઉપર જઈને બેઠો.

બધાને બહે તેણે કહ્યું હોય ‘ તુમ લોગ યહાસે જાવ ’ પણ મને તો એણે એમ ન કહ્યું. ઊલટું, છુરખામાંથી મો બહાર ફાટી પૂછ્યું, ‘ ઉમ્મો મારા હોગા ? ’

‘ ત્યારે શું એને ફૂલના હાર પહેરાવવા લાઈ આ’તા ? ’ કું બોલ્યો અને હસ્યો.

અને, ત્યારે બીબીની બ્રમરો જાંચી થઇ, તેના કપાળ ઉપર કરચલીઓ દેખાઇ અને તેની આખોમા આંસુ દેખાયા. મને મારા કહેલા વાકયો માટે શોક થયો.

‘ તુમ લોગ .. ’ એ અધૂરું બોલી અને કું પૂઝું સમજી ગયો. અમારો પક્ષ ખેંચવા મેં કહ્યું, ‘ બેન એ તો તમને ય કપાક અથડાતી પાડત. એ પીધેલાને એમજ થવું જોઈતું હતું. ’

‘ તુમ લોગ... ’ જરા જોરથી તે આ વખત બોલી.

‘ તુમ લોગ... ’ તે ફરીથી બોલી.

‘ બેન જે થાય છે તે સારું જ થાય છે. ’ કું અગ્નિમાં ઘી હોમવા માંડ્યો.

‘ તમારું દુઃખ સમજાય તેવું છે. ’ મેં કબૂલવા માંડ્યું.

‘ તુમ લોગ યહાસે જાવ, ’ ઉવટે તેણે મને પરખાવી દીધું.

‘ બેન, તમે મારા બેન છો, કું તમારો લાઈ છું. આપણે તો કુટુંબીજનો છીએ. ’

આંખમાંથી આંસુ ઘૂંછતા બીબીએ બારીની બહાર જોયું. પછી મને બીબા ઉપર બેઠેલો જોઈ તે બોલી, ‘ ઈધર કયો બોલો હો ? ’ અચાનક કંઈક યાદ આવતાં વળી તેણે કહ્યું, ‘ અંદર દવાઓ દે. ’

‘ માફ કરો. ’ મેં કહ્યું ને ઊઠવા માંડ્યું.

‘ આપ બિમાર છો ? ’ મેં અમસ્તોજ વિનય કર્યો.

‘ મેં નહિ વો .. ’ ફરી કરચલીઓ તેના કપાળમાં પડતી દેખાઇ; ફરી તેની બ્રમરો જાંચી થઇ અને ફરીથી બે ચાર આંસુ તેના ગાલો ઉપર દેખાયાં.

કલા-સાહિત્ય-વિજ્ઞાન—ચાલુ વર્ષે મુંબઈ વિદ્યાપીઠના આગ્રયે દેકર વસનજી મા. વ્યાખ્યાનમાળામાં ગુજરાતી સાહિત્યની પાંચે ભૂમિ, કવિ નર્મદ, કવિ દલપતરામ, આધુનિક કવિના અને આધુનિક ગદ્ય એ પાંચ વિષયો પર વ્યાખ્યાનો આપતાં શ્રી. સંજયભાઈએ માંસ અને મદિરાને આર્થ સંસ્કૃતિના પાયા તરીકે ઓળખાવ્યાં છે, ને અંગ્રેજકાલીન ગુજરાતની અસ્થિતાના પ્રતીક લેખાતા શ્રી. નર્મદ અને શ્રી. મુનશીને ટીકાઓના શીત જળથી રનાન કરાવ્યું છે. કવિ શ્રી. ખમરદારને 'દર્શનિકા' અંગે ૧૯૩૩ નું કાંટાવાળા પ્રાદ્ય આપવાના નિર્ણયનો જે અમલ આજ સગી સંયોગવશાત મુલતવી રહેલો તે તાજેતરમાં સક્રિય બનવાથી શ્રી ખમરદાર રૂ. ૫૦૦નું પારિ-તોષિક પામ્યા છે. કવિ સમ્રાટ શ્રી. ન્હાનાલાલે પોતાનાં બે ગ્રંથરત્નો દ્વારિકાધીશ શ્રીદરિને ચરણે સમર્પવાને તાજેતરમાં દારિકાની મદાયાત્રા કરતાં ત્યાં તેમને સુંદર સન્માન અર્પાયું. સર સાધાકૃષ્ણના પ્રમુખપદે કાંગડી ગુરુકુળ આશ્રમ પોતાનો ૪૦મો વાર્ષિક ઉત્સવ ઉજવે છે. સુપા ગુરુકુળમાં સ્વામી અભયદેવજીના પ્રમુખપદે રાષ્ટ્રશિક્ષા-સંમેલન. ન્યુ દિલ્હીમાં સર સુમતીલાલ બહાદુરજીના પ્રમુખપદે સર્વ ધર્મ પરિષદ; હિંદુસ્તાનમાં દરેકેકે પચાસ મદમદ અને ભગવાન મદાપીરના ઉત્સવાયલા જન્મ-જયંતિ-મહોત્સવો; જવાહરમાં વૈષ્ણવોએ જૈનો સામે ચલાવેલી જહાંગીરીયા ઉમ બનેલો આંતરકલક: [વર્તમાન હિંદમાં ધાર્મિક સમન્વયના નામે ચંદુભેગાનું અને કોમીસંસ્થાઓ, કોમી સલામતી ને વ્યક્તિવાદગ્રંથના નામે કુસંપનું જે વારિસિયન યદ્ય રહ્યું છે તે જગતની મદાગ્રજ-ઓના પતનક્રમના ઇતિહાસમાં તો અગ્રેડ છે.] રાજકોટમાં શ્રી ઇન્દુલાલ વાણિકના પ્રમુખપદે વિદ્યાર્થી-સંમેલન. અજામામાં શ્રીમતી હંસા મહેતાને હાથે મહિલા કાર્યકર તાલિમ વર્મની ઉદ્ઘાટનવિધિ. સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલના હાથે આણંદમાં મ. 'છ. ખેતીયાગાની ને અમદાવાદમાં બી. જી. વિદ્યાર્થીશૃદ તેમજ મ. ચ. પુસ્તકાલયની ઉદ્ઘાટન-વિધિઓ. અમદાવાદમાં શ્રી માવલંકરના હાથે શ્રીનાગજી બૂધર પુસ્તકાલયની ઉદ્ઘાટન-વિધિ. વડોદરામાં મુંબઈ કોર્મસ કોલેજના પ્રિન્સીપાલ શ્રી ગુરુમુખસિંહના પ્રમુખપદે શહેર વિદ્યાર્થી-પરિષદની ઉજવણી તેમજ શ્રી માવલંકરે 'આત્મીકાલ' અંગે અને કમ્યુનિસ્ટકોલેજના પ્રિન્સીપાલ શ્રી મહાજનીએ 'જીજ્ઞાસુ અને લોકસાચનવાદ' એ વિષય ઉપર આપેલાં વ્યાખ્યાનો. ગુજરાતભરમાં શ્રી. મૂળરાજ સહસ્ત્રાબ્દી ઉજવવા અંગે શ્રી. મુનશીએ ધડેલી બચતવી યોજનાઓ. મે મહિનામાં શ્રી રમણલાલ વ. દેસાઈની મુવર્ણ-જયંતિ ઉજવવા અંગે અભિનંદન-ગ્રંથ આદિની તૈયારીઓ. સ્વ. જમનાલાલ બળજનાં પત્ની જનકદેવીએ '૪૫૭સુધાર મંડળ' નું કામ હાથ ધર્યું છે. પંદરમી માએ અહ્યાપ્રાદમાં કુ. ઇન્દીરા નહેરુ અને શ્રી. શીરોજી ગાંધી વચ્ચે ઉજવાયલ લગ્નમાં દેશકરના આગેતાનેની હાજરી. બેંગ્લોર ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સમાં કોસ્મીક કિરણો વિશે સંશોધન કરવા માટે સર દેરાબજી તાતા દ્વારા તરફી ત્રણ વર્ષ સગી દર વર્ષે રૂ. વીસ હજાર આપવાનું ક્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યકાર શ્રી. અંબાલાલ જાની તેમજ પંડિત મદનમોહન માલવિયાજીનાં પત્નીનાં અવસાન.

યુદ્ધ-રાજકરણ-હિંદ પરતેની સાંસ્થાનિક નીતિ અંગે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં મી. ચર્ચિલનું મહત્વનું નિવેદન બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળની નવી સરકાર સાથે હિંદને મનાવી લેવાને સર. રેડ્ફર્ડ કીર્સ હિંદની મુશ્કાકાતે. હિંદના દરેક પક્ષના અમલ્લીઓ સાથે તેમની મંત્રણા, અંતમાં તેમણે હિંદ પ્રત્યેની નવી સાંસ્થાનિક નીતિની કૃતેલી જાહેરાત. અરવિંદ શોષ એ જાહેરાતને સન્માને છે, પરંતુ હિંદના વિભિન્ન વિભિન્ન રાજ્યીય પક્ષો તેના સ્વીકાર સામે પોતપોતાના વાંધા રજૂ કરે છે. હિંદી સરકારે રાજ્યીઓ પ્રત્યેની પોતાની નીતિમાં સૂચવેલું મહત્વનું પરિવર્તન. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ આશ્ચર્ય અમદાવાદ વગેરે સ્થળે જોશમય વ્યાખ્યાનો કરી પ્રજાને પ્રાણવાન બનવાની ને અહિંસાથી ન બને તો હિંસાથી પણ રક્ષણ કરવાની સલાહ આપે છે, મુબંબતના નવા મેયર તરીકે શ્રી. મહેરબાલીની વરણી. સર મુનીલાલ મહેતાને મળેલા નાઈટહુડના માનમાં બોમ્બે હુલિયન એક્સ-એન્જ તરફથી ગોડાવેલા મેળાવડામાં સંસ્થાના પ્રમુખ શેઠ જીવાભાઈનું વ્યાપારી દ્વિતો અંગેનું વક્તવ્ય. તાર, ટેલીફોન, ટપાલ, રેલ્વે-નૂર આદિના લાભમાં થયેલો વધારો, ચાલુ ગ્રીષ્મઋતુમાં હિંદી સરકારના ૪૦૦ અમલદારો ને ૩૦૦૦ કારકૂનો સીમસા જાય છે; ને ૧૨૦૦ અમલદારો ને ૮૦૦૦ કારકૂનો દિલ્લીમાં જ રહે છે. યુદ્ધ હિંદના સીમાડા નજીક આવતું હોઈ રક્ષણ માટેની વિભિન્ન વિભિન્ન વ્યવસ્થાઓ : ચિતાગેંગ નજીકનાં કેટલાંક ગામ ખાલી કરાવાય છે; ઓરિસ્સા ને મદ્રાસનો દરિયાકાંઠો લખવિરતાર તરીકે જાહેર થાય છે; મદ્રાસ-સરકારનાં દક્ષિણ સુરક્ષિત સ્થળે ફેરવામાં આવે છે; સીયોનનું તંત્ર લશ્કરના હાથમાં મુકાય છે. પ્રજા મુબંબ-કરાંચી આદિ મોટા શહેરો છોડીને ગ્રામ-વિસ્તારમાં ચાલી જાય છે. અમદાવાદમાં ફરી હથિયારખંધી, બાહોરમા વિદ્યાર્થીઓ પર લાડીમાગ, મદ્રાસમાં હજતાળ, તોફાન ને ગોળીખારના પરિણામે આઠ કામગરોનાં મગજ, હજનેતમા મુનીઓના સરખસ 'પર ગોળીખાર. શાહજહાનના નજીક હુંટાયેલી ટ્રેકન. અરેસિયા, કંલાલ, કાકોરી, ખોટીખાર, ગારખાડા, ગોંડળ, ચીખલોદ્દા, નડિયાદ, પાટણ, ભરૂચ, બાદનપુર, બોરસદ, રામોદ, વાંગીવોડ, વાંકિયા, વેકરી, સરખેજ, સાણંદ આદિ સ્થળે ચોરી, ધાડ કે લૂંટના પ્રસંગો, કાસોલ, બારેજડી, મુબંબમાં સુપ્રીમ આર્ટ શીલ્ડ ગોડાઉન તેમજ ગોડાઉન વગેરે સ્થળે લખાનક આગો, ગોંડળનરેશ આગથી નુકશાન વેનારને એક લાખ રૂપિયા વહેંચી આપે છે. જળગાંવ, નડિયાદ ને ઢાકામાં કોમી હમકહું. મલખાર-દુલ્હડ અંગે તકણ કાર્મટ ગોપાલનને ચણેલી ફાંસીની સજા જન્મદીપમાં ફેરવાય છે બાણ મુબંબપત્ર બોમ્બેના આકરિમક મૃત્યુની અજવા ખોટી દે છે.

બ્રિટન હવે યુદ્ધ પાછળ પ્રતિદિન સવા ૩૦૦૦ પૈડ ખરચે છે. મી. ચર્ચિલ અતિમ વિશ્વમાં વિશ્વાસ દર્શાવી ચાલુ પ્રસંગેની હિંમતપૂર્વક સહન કરવાની પ્રજાને પ્રેરણા આપે છે. સત્તરમી માંચે ચીનમાં ઉજવાયેલો હિંદ-દિન રંગુન, અસીન આદિ ખર્મનાં મહત્વનાં સ્થળો તેમજ આંદામાન વગેરે પર જપાને મેળવેલો વિજય. બર્મામાં વ્યવસ્થા, અને હિન્દીઓ પરતે બ્રહ્મીઓએ ચલાવેલી લંકાદાની નીતિ. ઓસ્ટ્રેલિયાના વડા સેનાપતિપદે નિમાયલા મેકઆર્થરે શીલીપાદન છોડવાથી જપાનનો ત્યા ખેડો હુમલો. ઓસ્ટ્રેલિયામાં કાતરેલી અમેરિકન સેના. ફ્રેન્ચ કાફલો માડાગારકર પહોંચે છે, ફ્રાંસ જર્મનીને વિમાનો ને નૌકાઓ સોંપે છે, તેમજ લાવાલ પેતાને જર્મનીના પક્ષે વાળવા મંથી રહ્યો છે તેથી સર્વત્ર ફેલાયેલી ચિંતા. તુર્કીનાં શહેરો પર જૂલથી બ્રિટિશ વિમાનોએ કરેલા બોંબમારા અંગે શમાવના. રશિયન સરહદ પર જર્મન સૈન્યની પીછેહઠ ને વર્ષાંતમાં રશિયાને કચરી નાંખવાની હીટલરની ગર્જના. ઈંગ્લાંડ, માલ્ટા, જીબ્રાલ્ટર વગેરે સ્થળે વિમાની હુમલો.

‘સુવાસ’નું સલાહકાર-મંડળ

૨૧. બા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ, બા. એ., એલ.એલ. બી.
માઈ નાયબ હીવાન, વડોદરા રાત્રી

૨૧. ૨૧. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, એમ. એ., બી. એચ. એસ.

મહાનંદાતાના અધિકારી-વડોદરા રાત્રી

૨૧. ૨૧. કેશવલાલ હિંમતલાલ કામદાર, એમ. એ.

ઈતિહાસના પ્રોફેસર, વડોદરા-કોલેજ

૨૧. ૨૧. ગંગાજીવનદાસ દયાજીભાઈ મોદી.

મોટા અધ્યાપક : પુસ્તક અધ્યાપનમંદિર, વડોદરા

૨૧. ૨૧. નર્મદાશંકર હરિશંકર વ્યાસ બી. એ.

૨૧. ૨૧. ઇશ્વરલાલ કેસનજી નાયક, બી. ઇ., એ. એમ. આઈ. ઈ. [ડિ'ઈ]

એમ. આર. એલ.એલ. આઈ. [લ'ડન]

૨૧. ૨૧. મૂળજીભાઈ પી. સાલ

ભારતવર્ષનું પ્રાચીન ગૌરવ તથા મહત્ત્વ જાણવું હોય—

અનુભવવું હોય તો

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ

એલ. એમ. એન્ડ એસ.

એમ. આર. એ. એમ. ૧૮

૪ સ પૂર્વે ૬૦૦ થી ૪ સ. ૧૦૦ મુધીના

૧૦૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ—

પ્રાચીન ભારતવર્ષ પરીક્ષા

[પાંચ ભાગ માં]

તમે સ્વદેશપ્રેમી છો ?

તો તમે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ જાણતા જ હો

ન જાણતા હો તો

ઉપલા પુસ્તક માટે આજે જ આંદર લખો

પાંચ ભાગ બહાર પડી ચૂક્યા છે.

મોટાં શહેરોના જાણીતા સર્પ બુકસેલરો પાસેથી મળી શકશે.

એટલી કિંમત રૂ. ૨૪ • છૂટક કિંમત [૫; ૭/૧, ૧૧, ૧, ૫] રૂ. ૬૦

આ જગદાર ઐતિહાસિક ગ્રંથના પ્રાદેક બહારને ‘સુવાસ’ અર્થે સલાહ

રૂ. ૧૧૧ માં મળશે.

ચરમાનું

કારખાનું

☆ આખામે દિંદમા પહેલવહેલું છે અને એક જ છે.

☆ મુખ્ય મુખ્ય સર્વ મગીનરી પણ અને દિંદમાં જ બનાવીને બીજી કરી છે એટલે કારખાનાને તાલન સ્વદેશી બનાવટનું જ કહી શકાય તેમ છે.

☆ અમે જર્મનીમાં આડ આડ વર્ષ ઉપરાંત રહીને તાલીમ લીધી છે.

☆ વળી આંખના વૈદિક અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની ઇચ્છા પદ્ધતિ પ્રમાણે ડેખવણી ઇર્ષ મુખ્ય યુનીવર્સિટીની ડીગ્રી મેળવી છે. એટલે ચરમાના નંબરો પણ જરાબર માફક આવતા હાલો આપીએ છીએ.

☆ ઉપરાંત ચરમાને વેપાર, ત્રીસ ત્રીસ વર્ષ કરી, વ્યાપારિક દૃષ્ટિએ તેમાં બોલી પડતી ત્રીણી ત્રીણી જરૂરિયાતોનો પરિચય પણ સાધી લીધો છે.

☆ આ પ્રમાણે ચરમાના કાચ તેપાર દરવામાં તથા તેના પહેરનારને સંપૂર્ણ સંતોષ આપી શકાય ત્યાંસુધીની પહેરેલી છેલ્લે સુધીની, દરેક દરેક નાની મોટી કિયા-મકિયાનો પદ્ધતિપૂર્વક અમે અભ્યાસ કર્યો છે, પરિચય લીધો છે, અનુભવ સાથે પરિચીતન કર્યું છે. એટલું જ નહિ પણ તે માટે સેનાનો યાંક પણ મેળવ્યો છે.

☆ વળી અમારું જ કારખાનું હોઈને, તેમજ અમારી અંગત દેખરેખ નીચે કાચ બનાવાતા હોઈને, ગમે તેલું કપરું, અટપટીયું કે ત્રીણી વિગતવાળું પ્રીકીશન હોય તો પણ જૂજ સમયમાં જ તેના કાચ બનાવી આપીએ છીએ.

☆ કેમરના કાચ, દુરમીનના કાચ, તેમજ માછકોરોપ ઇલાદિના વૈજ્ઞાનિક રીતે બનાવાતા કાચની સાંગતદ્વારકા હોય તો તે સમા કરી અપાય છે અથવા નવા પણ નાખી અપાય છે.

☆ તેના જરૂરિયાતે ચરમાનું પણ દરેક પ્રકારનું રીપેરીંગ કામ કરી આપવામાં આવે છે.

એટલે ચરમાના કાચની કોઈપણ પ્રકારની જરૂરિયાત માટે ક્યાંય જવાની કે ગાંધાં ખાવાની જરૂર રહેતી નથી.

☆ વળી હામ પણ અન્યની સરખામણીમાં સારા માત્ર તેના જ રાખ્યા છે.

☆ પોતાનાં વખાણ પોતાના મોંએ કરવાં તે કોઈ રીતે ઇચ્છનીય નથી જ. એટલે વિશેષ નથી લખતા; પરંતુ અસમસા ઇચ્છી તથા દેથી, નાના તથા મોટા અમલદારોએ તેમજ રાજમદારાગમોએ સ્વતઃ અમને અપેલાં સર્ટિફિકેટ મંગાવીને વાંચી જોવા વિનંતિ છે.

રાવધુરા, ડાવર રામે,
વડોદરા.

લખો યા મળો:—

રાશિકાન્ત એન્ડ કું., ચરમા બનાવનારા